

111
N 7-10. + 1 db. post

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMJANOVSKY SÁNDOR ÉS HAJNAL ISTVÁN

LXX. ÉVF. 1—3. SZÁM. 1936. JAN.—MÁRC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1936.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEM
SZÉK
BUDAPEST

Tartalom.

	Lap
ALFÖLDI ANDRÁS: Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete. (I. közlemény.).....	1
RÉVÉSZ IMRE: Debrecen lelki válsága 1561—1571. (I. közlemény.)..	38

Történeti irodalom.

HORVÁTH JÁNOS: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Ism.: KARDOS TIBOR.....	76
ILA BÁLINT: A Thurzó-levéltár protestáns egyháztörténeti iratai Ism.: VANYÓ TIRAMÉR.....	81
SCHWARTZ, ERNST: Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle. Ism.: FEKETE NAGY ANTAL.....	85
LAMOUCHE: Histoire de la Turquie depuis les origines jusqu'à nos jours. Ism.: BARÁTH TIBOR.....	88
BARTA, ERWIN—BELL, KARL: Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum. Gedenkbuch zum fünfzigjährigen Bestehen der Schutzvereine. Ism.: KRING MIKLÓS.....	91

Szemle.

	Lap		Lap
<i>Ferenczi, A.</i> : Die Bauperiode der Burgkirche der Brasovia-Burg (<i>Pozsonyi-Filtsch Z.</i>)	93	<i>Kastner J.</i> : A Jókai-kódex és az obszerváns kódexirodalom. (<i>Kerecsényi D.</i>)	100
<i>Kiss K. E.</i> : A magyar jobbágy-ság kialakulása. (<i>Farkas L.</i>)	95	<i>V. Illés J.</i> : Ünnepi beszéd a Corpus Juris Hungarici első kiadásának 350-ik évfordulóján. (<i>Döry F.</i>)	100
<i>Kring M.</i> : A magyar államhatár kialakulásáról. (<i>Moór E.</i>)	96	<i>Buday K.</i> : Báthory István erdélyi fejedelemsége. (<i>Baráth T.</i>)	101
<i>Monti, G. M.</i> : Da Carlo I. à Roberto di Angiò. (<i>Miskolczy I.</i>)	97	<i>Baviera, F.</i> : L'Italia, la Transilvania e l'Ungheria per il nobile G. F. Baviera da Senigallia. (<i>Banfi F.</i>)	102
<i>Monti, G. M.</i> : Les Angevins de Naples. (<i>Miskolczy I.</i>)	97	<i>Payr S.</i> : Emlékezés Doktor Lackner Kristófról. (<i>Váczi E.</i>)	103
<i>Berni, A.</i> : Die Entstehung unserer Schriftsprache. (<i>Istványi G.</i>)	98		
<i>Praga, G.</i> : Tomaso Negri da Spalato. (<i>Banfi F.</i>)	99		

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére,
Budapest, VIII. Múzeum-körút 6. Bölcsészettudományi, küldendők.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsi kapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként
kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú posta-
takarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk, pénztárnokának Balassa Nándor m. kir. bel-
ügyminiszteri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest,
VIII. Szentkirályi-utca 28. II. 16.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

DOMANOVSKY SÁNDOR, HAJNAL ISTVÁN

LXX. ÉVFOLYAM

1936.

BUDAPESTEN, 1936.

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

TARTALOM.

	Lap
ALFÖLDI ANDRÁS : <i>Pannónia rómaiságának kialakulása és történeti kerete</i>	1—37, 129—162
BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS : <i>A magyar jobbágy a XVIII. században</i>	282—303
BARTONIEK EMMA : <i>A magyar királyválasztási jog a középkorban</i>	359—406
DOMANOVSZKY SÁNDOR : <i>Elnöki megnyitóbeszéd</i>	353—358
EMBER GYŐZŐ : <i>Az egységes monarchia gondolata Mária Terézia korában</i>	241—281
KARDOS TIBOR : <i>Coluccio Salutati levelezése a magyar Anjokkal</i>	407—432
RÉVÉSZ IMRE : <i>Debrecen lelki válsága 1561—1571</i> 38—75, 163—203	

Történeti irodalom.

<i>Archivum Europae Centro-Orientalis.</i> (Red. E. Lukinich.) Ism. : <i>Elekes Lajos</i>	433
<i>Barta, Erwin—Bell, Karl</i> : <i>Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum.</i> Ism. : <i>Kring Miklós</i>	91
<i>Bell, Karl</i> ld. <i>Barta, Erwin</i>	
<i>Biró József</i> : <i>A bonczhidai Bánffy-kastély.</i> Ism. : <i>Kampis Antal</i>	206
<i>Biró József</i> : <i>A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann.</i> Ism. : <i>Kampis Antal</i>	206
<i>Biró József</i> : <i>A kolozsvári Szt. Mihály templom barok emlékei.</i> Ism. : <i>Kampis Antal</i>	206
<i>Biró József</i> : <i>Magyar művészet és erdélyi művészet.</i> Ism. : <i>Kampis Antal</i>	207
<i>Biró József</i> : <i>Nagyvárad barok és neoklasszikus művészeti emlékei.</i> Ism. : <i>Kampis Antal</i>	206
<i>Borkenau, Franz</i> : <i>Der Übergang vom feudalen zum bürgerlichen Weltbild.</i> Ism. : <i>Komoróczy György</i>	327
<i>Degré Alajos</i> : <i>A Négyeskönyv perjogi anyaga.</i> Ism. : <i>Murarik Antal</i>	442
<i>Erbt, Wilhelm</i> : <i>Weltgeschichte auf rassischer Grundlage.</i> Ism. <i>Török Pál</i>	214
<i>Geramb, Viktor</i> ld. <i>Mautner, Konrad</i>	
<i>Horváth János</i> : <i>Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus.</i> Ism. : <i>Kardos Tibor</i>	76
<i>Ila Bálint</i> : <i>A Thurzó-levéltár protestáns egyháztörténeti iratai.</i> Ism. : <i>Ványó Tihamér</i>	81

<i>Jadin, Louis</i> : Procès d'information pour la nomination des évêques et abbés des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté (1564—1794); des évêques de Belgique (1802—1848.) Ism. : <i>Vanyó Tihamér</i>	445
<i>Knaurs Weltgeschichte von der Urzeit bis zur Gegenwart.</i> Hrsg. von <i>K. A. v. Müller</i> und <i>P. R. Rohden</i> . Ism. <i>Török Pál</i>	214
<i>Kretschmayr, Heinrich</i> : Geschichte von Venedig, III. Ism. : <i>Jánossy Dénes</i>	212
<i>Krofta Kamill</i> : A csehszlovák történelem kistükre. Ism. : <i>Gogolák Lajos</i>	316
<i>Krofta, Kamill</i> : Das Deutschtum in der tschechoslowakischen Geschichte. Ism. : <i>Gogolák Lajos</i>	316
<i>Krofta, Kamill</i> : Dr. Eduard Beneš. Ism. : <i>Gogolák Lajos</i>	316
<i>Krofta, Kamill</i> : Der geistige Führer seiner Nation. Ism. : <i>Gogolák Lajos</i>	316
<i>Krofta, Kamill</i> : Dr. Karel Kramář. Ism. : <i>Gogolák Lajos</i>	316
<i>Krofta, Kamill</i> : Podkarpatská Rus a Československo. Ism. <i>Gogolák Lajos</i>	316
<i>Krofta, Camille</i> : Tchèques et Slovaques jusqu'à leur union politique. Ism. : <i>Gogolák Lajos</i>	316
<i>Lamouche</i> : Histoire de la Turquie depuis les origines jusqu'à nos jours. Ism. : <i>Baráth Tibor</i>	88
<i>Lederer Emma</i> : A középkori pénzüzetek története Magyarországon. Ism. : <i>Holub József</i>	437
<i>Linhartová, Milena</i> : Antonii Caetani nuntii apostolici apud imperatorem epistulae et acta. Ism. : <i>Vanyó Tihamér</i>	204
<i>Lukinich, Emeric</i> ld. Archivum Europae Centro-Orientalis	
<i>Mautner, Konrad</i> — <i>Geramb, Viktor</i> : Steirisches Trachtenbuch. Ism. : <i>Palotay Gertrud</i>	450
<i>Müller, K. A. von</i> ld. <i>Knaurs Weltgeschichte</i>	
<i>Rohden, P. R. ld.</i> <i>Knaurs Weltgeschichte</i>	
<i>Rónai, André</i> : Biographie des frontières politiques du Centre-Est Européen. Ism. : <i>Mendöl Tibor</i>	311
<i>Schöffler, Herbert</i> : Die Anfänge des Puritanismus. Ism. : <i>Révész Imre</i>	325
<i>Schwarz, Ernst</i> : Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle. Ism. : <i>Fekete Nagy Antal</i>	85
<i>Tamás Lajos</i> : Rómaiak, románok és oláhok Dácia Traianában. Ism. : <i>Nagy Tibor</i> és <i>Kniezsa István</i>	304
<i>Vanino, Miroslav</i> (szerk.) : <i>Vrela i Prinosi</i> . Ism. : <i>Vanyó Tihamér</i>	322
<i>Vrela i Prinosi</i> ld. <i>Vanino, Miroslav</i>	

Szemle.

<i>Abel, Wilhelm</i> : Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert. Ism. : <i>Ungár László</i>	460
<i>Aigrain, René</i> : Les universités catholiques. Ism. : <i>Baráth Tibor</i> ..	469
<i>Ifj. Arató István</i> : Vádak és tények. Ism. : <i>Vác Elemér</i>	463

	Lap
<i>Balázs László</i> : A felekezetek egymáshoz való viszonya 1791—1830. Ism. : <i>Varga Zoltán</i>	337
<i>Balogh István</i> : Debrecen hadiszolgáltatásai a Rákóczi-felkelés alatt. Ism. : <i>Takács János</i>	335
<i>Baráth Tibor</i> : A történeti képkutatás kialakulása, jelen állása és magyar feladatai. Ism. : <i>íjf. Vayer Lajos</i>	235
<i>Bartha Dénes</i> : A XVIII. század magyar dallamai. Ism. : <i>Jóó Tibor</i>	106
<i>Baviera, Filippo</i> : L'Italia, la Transilvania e l'Ungheria per il nobile Giovanni Francesco Baviera di Senigallia, ciambellano particolare del principe Sigismondo Báthory. Ism. : <i>Banfi Florio</i>	102
<i>Bedy Vince</i> : A felsőörsi prépostság története. Ism. : <i>Holub József</i>	463
<i>Bernt, Alois</i> : Die Entstehung unserer Schriftsprache. Ism. : <i>Istványi Géza</i>	98
<i>Bibliographie</i> critique des principaux travaux parus sur l'histoire, de 1600 à 1914, en 1932 et 1933. Ism. : <i>Gillemot Katalin</i>	122
<i>Birkás Géza</i> : Egy elszázi nemes dunántúli utazása a XVIII. század második felében. Ism. : <i>F. Csapodi Csaba</i>	457
<i>Biró Vencel</i> : Altorjai gr. Apor István és kora. Ism. : <i>Buday Kálmán</i>	227
<i>Biró Vencel</i> : A Báthory—Apor-szeminárium története. Ism. : <i>Buday Kálmán</i>	341
<i>Bónis György</i> : A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában (Systematica Commissio). Ism. : <i>Degré Alajos</i>	228
<i>Bonkáló Sándor</i> : A kárpátalji rutén irodalom és művelődés. Ism. : <i>Kerecsényi Dezső</i>	467
<i>Bonomi Jenő</i> : Az egyházi év Budaörs német község nyelvi és szokásanyagában. Ism. : <i>Wellmann Imre</i>	116
<i>Braubach, Max</i> : Eine Denkschrift des Erzherzogs Maximilian über Ungarn (1777). Ism. : <i>Ember Győző</i>	106
<i>Buda és Pest</i> fürdőinek és gyógyforrásainak irodalma. Ism. : <i>Varga Endre</i>	466
<i>Buday Kálmán</i> : Báthory István erdélyi fejedelemsége. Ism. : <i>Baráth Tibor</i>	101
<i>Cavaignac, E.</i> : Chronologie de l'histoire mondiale. Ism. : <i>Baráth Tibor</i>	348
<i>Csernák Béla</i> : A református egyház Nagyváradon 1557—1660. Ism. : <i>Ila Bálint</i>	334
<i>Degré Alajos</i> : A Négyeskönyv büntetőjogi elvei. Ism. : <i>Párdányi Miklós</i>	456
<i>D'Irsay, ld. Irsay.</i>	
<i>Dupouy, August</i> : Histoire de Bretagne. Ism. : <i>Baráth Tibor</i>	233
<i>Ember Győző</i> : A m. kir. Helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában. Ism. : <i>Bónis György</i>	105
<i>Emlékkönyv</i> Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára. Ism. : <i>F. Csapodi Csaba</i>	110
<i>Ernst Mihály</i> : A dunántúli falfestés középkori emlékei. Ism. : <i>íjf. Vayer Lajos</i>	331
<i>Ferencki, Alexander</i> : Die Bauperiode der Burgkirche der Brasovia-Burg auf der Zinne bei Kronstadt. Ism. : <i>Pozsonyi-Filtsch Zoltán</i>	93

	Lap
<i>Ferenczi Sándor</i> : Firtosvár aranyéremlelete. <i>Ism.</i> : <i>Radnóti Aladár</i>	218
<i>Fest Sándor</i> : Anonymus angol forrásai. <i>Ism.</i> : <i>Szilágyi Loránd</i>	218
<i>Filitti, J. C.</i> : Preadalica, să nu fie. <i>Ism.</i> : <i>Tamás Lajos</i>	224
<i>Flachbarth Ernő</i> : A csehszlovákiai népszámlálások és a felvidéki kisebbségek nyelvi jogai. <i>Ism.</i> : <i>Váczi Elemér</i>	347
<i>Fráter Lénárd</i> : Hunyadi János eredete. <i>Ism.</i> : <i>Fekete Nagy Antal</i>	454
<i>Gabona Béla</i> : A magyarországi agrármunkásmozgalmak története (1890—1900). <i>Ism.</i> : <i>Bakács István János</i>	109
<i>Gárdonyi Albert</i> (szerk.) ld. Tanulmányok Budapest multjából <i>Gigante, Silvino</i> : Italia e italiani nella storia d'Ungheria. <i>Ism.</i> : <i>Fest Aladár</i>	467
<i>Goëss, Johann Zeno</i> : Elf Briefe König Ferdinands I. an seinen Feldhauptmann Hans Katzianer. <i>Ism.</i> : <i>Komoróczy György</i>	224
<i>Gregor, Joseph</i> : Weltgeschichte des Theaters. <i>Ism.</i> : <i>M. Császár Edit</i>	235
<i>Guggisberg, Kurt</i> : Das Zwinglibild des Protestantismus im Wandel der Zeiten. <i>Ism.</i> : <i>Révész Imre</i>	121
<i>György Lajos</i> : A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. <i>Ism.</i> : <i>Komoróczy György</i>	344
<i>Haiczl Kálmán</i> : A Kistapolcsányiak. <i>Ism.</i> : <i>Ila Bálint</i>	456
<i>Halecki, O.</i> : La Pologne de 963 à 1914. <i>Ism.</i> : <i>Ungár László</i> ..	120
<i>V. Házi Jenő</i> : Sopron sz. kir. város története, II/3. <i>Ism.</i> : <i>Kring Miklós</i>	223
<i>Hegedüs Loránt</i> : Kossuth Lajos, legendák hőse. <i>Ism.</i> : <i>Varga Zoltán</i>	108
<i>Hegedüs Loránt</i> : Kossuth Lajos, legendák hőse bizonyítékai. <i>Ism.</i> : <i>Varga Zoltán</i>	108
<i>Hermann Egyed</i> : Lonovics József római küldetésének (1840—41) belpolitikai és diplomáciai előkészítése. <i>Ism.</i> : <i>Varga Zoltán</i>	107
<i>V. Illés József</i> : Ünnepi beszéd a Corpus Juris Hungarici első kiadásának 350-ik évfordulóján. <i>Ism.</i> : <i>Döry Ferenc</i>	100
<i>D'Irsay, Stephen</i> : Histoire des universités françaises et étrangères des origines à nos jours. <i>Ism.</i> : <i>Baráth Tibor</i>	469
<i>Iványi Béla</i> : Eperjes sz. kir. város levéltára, II. <i>Ism.</i> : <i>Fekete Nagy Antal</i>	332
<i>Janzsó Ferenc</i> : Múzeumi kérdések. <i>Ism.</i> : <i>Jóó Tibor</i>	349
<i>Jász-Nagykun-Szolnok vármegye</i> multja és jelene. Szerk. <i>V. Sz. Scheftsik György</i> . <i>Ism.</i> : <i>Benda Kálmán</i>	464
<i>Kastner Jenő</i> : A Jókai-kódex és az obszerváns kódexirodalom. <i>Ism.</i> : <i>Kerecsényi Dezső</i>	100
<i>Kertész János</i> : A Habsburg-irodalom bibliográfiája. <i>Ism.</i> : <i>Bakács István János</i>	232
<i>Kiss Károly Ernő</i> : A magyar jobbagyság kialakulása. <i>Ism.</i> : <i>Farkas László</i>	95
<i>Kring Miklós</i> : A magyar államhatár kialakulásáról. <i>Ism.</i> : <i>Moór Elemér</i>	96, 236, 237
<i>Langosch, Karl</i> : Wilhelm Meyer aus Speyer und Paul v. Winterfeld, Begründer der mittellateinischen Wissenschaft. <i>Ism.</i> : <i>Istványi Géza</i>	351
<i>Lipták, Johann</i> : Geschichte des evangelischen Lyceums A. B. in Kesmark. <i>Ism.</i> : <i>Fábry Béla</i>	114
<i>V. Lütkey György</i> : Hazánk őslakói. <i>Ism.</i> : <i>Bakács István János</i>	329

	Lap
<i>Loehr, August</i> : Der Wandel des Münzbildes auf österreichischen Dukaten. Ism. : <i>Baráth Tibor</i>	345
<i>Loessner, A.</i> : Josef Pilsudski. Ism. : <i>Komoróczy György</i>	234
<i>Lux Gyula</i> : Dobsina településének és birtoklásának története. Ism. : <i>Ila Bálint</i>	221
<i>Lux Gyula</i> : Dobsina város népességi statisztikája. Ism. : <i>Ila Bálint</i>	221
<i>Lux, Julius</i> : Siedlungsgeschichte und Rechtsverhältnisse der Stadt Dobschau-Dobsina. Ism. : <i>Ila Bálint</i>	221
<i>Lüdtke, Wilhelm</i> : Der Kampf zwischen Österreich und Preussen um die Vorherrschaft im Reiche und die Auflösung des Fürstenbundes (1789—1791). Ism. : <i>Komoróczy György</i>	107
<i>Madgearu, V. N.</i> : Agrarianism, capitalism, imperialism. Ism. : <i>ifj. Tóth András</i>	345
<i>Makoviczky Gyula</i> : Nagykanizsa város településföldrajza. Ism. : <i>Mendöl Tibor</i>	117
<i>Márkus Jenő</i> : Történelem és hit. Ism. : <i>Jóó Tibor</i>	470
<i>Mészáros, Edmundus</i> : Qua ratione Anonymus Hungarus in conscribendis Gestis suis Sacra Scriptura usus sit? Ism. : <i>Szilágyi Loránd</i>	218
<i>Monsberger Ulrik</i> : A hazai német naptáirodalom története 1821-ig. Ism. : <i>Tóth László</i>	112
<i>Monti, Gennaro M.</i> : Da Carlo I. à Roberto Angiò. Ism. : <i>Miskolczy István</i>	97
<i>Monti, Gennaro M.</i> : Les Angevins de Naples. Ism. : <i>Miskolczy István</i>	97
<i>Moór Elemér</i> ld. Kring Miklós	
<i>Morpurgo, Enrico</i> : Il castello di Trieste e le sue vicende. Ism. : <i>Banjó Florio</i>	225
<i>Müller, Georg</i> : Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten 1192—1848. I. Ism. : <i>Barta István</i> ..	111
<i>Nagy Zoltán</i> : A magyar litográfia története a XIX. században. Ism. : <i>ifj. Vayer Lajos</i>	461
<i>Nastase, G. I.</i> : Ungurii din Moldova după Codex Bandinus. Ism. : <i>Erdélyi István</i>	103
<i>Némédi Lajos</i> : A németiség magyar szemmel. Ism. : <i>Péterdi Ottó</i>	343
<i>Némethy Károly</i> (szerk.) ld. Tanulmányok Budapest multjából	
<i>Niemcy i Polska</i> . Dyskusja z powodu książki „Deutschland und Polen“. Ism. : <i>Komoróczy György</i>	119
<i>Sz. Norbert-émlékkönyv</i> ld. Emlékkönyv	
<i>Orient Gyula</i> : Szerzetes- és orvospapok kórházainak és gyógyszerárainak keletkezése Erdélyben. Ism. : <i>Varga Endre</i> ..	342
<i>Padover, S. K.</i> : Joseph II. L'empereur revolutionnaire. Ism. : <i>Ungár László</i>	336
<i>Pakucs Béla</i> : A magyar vasútépítés kezdetei. Ism. : <i>Ungár László</i>	339
<i>Payr Sándor</i> : Emlékezés Doktor Lackner Kristófról, Sopron sz. kir. város első polgármesteréről halálának háromszázados évfordulóján. Ism. : <i>Váczy Elemér</i>	103
<i>Peter, Joachim Heinrich</i> : Die Probleme der Armut in den Lehren der Kameralisten. Ism. : <i>Komoróczy György</i>	459
<i>Pohlenz, Max</i> : Antikes Führertum. Cicero de officiis und das Lebensideal des Panaitios. Ism. : <i>Nagy Tibor</i>	453

	Lap
<i>Praga, Giuseppe</i> : Un diploma inedito del duca Andrea Arpad e la storia di Spalato nel primo duecento. Ism.: <i>Banfi Florio</i> ..	329
<i>Praga, Giuseppe</i> : Tomaso Negri da Spalato umanista e uomo politico del sec. XVI. Ism. <i>Banfi Florio</i> ..	99
<i>Puskás Lajos</i> : A magyar falfestés árpádkori emlékei. Ism.: <i>ifj. Vayer Lajos</i> ..	330
<i>Ravasz Boriska</i> : A magyar állam és a protestántizmus Mária Terézia uralkodásának második felében. Ism.: <i>Ember Győző</i> ..	458
<i>Reiswitz, Johann Albrecht</i> : Belgrad—Berlin Berlin—Belgrad 1866—1871. Ism.: <i>Török Pál</i> ..	462
<i>Relkovič Neda</i> : A gráci egyetem legrégebb magyar hallgatói. Ism.: <i>Tóth László</i> ..	225
<i>V. Sz. Schejtsik György</i> (szerk.) ld. Jász-Nagykún-Szolnok vm. <i>Schneider Miklós</i> : Fojór megye nemesi összeírásai. Ism.: <i>Wellmann Imre</i> ..	337
<i>Schwarz, Ernst</i> : Sudetendeutsche Sprachräume. Ism.: <i>Lux Gyula</i> ..	220
<i>Segesváry Lajos</i> : Magyar református ifjak az utrechti egyetemen. Ism.: <i>Barta István</i> ..	226
<i>Siemiński, Joseph</i> : Guide des archives de Pologne. Ism.: <i>Botlló Béla</i> ..	350
<i>D. Sipos Zsigmond</i> : A Felső-Tisza vidékének, vagyis a legutolsó Hungária első szállásának gyepűszervezete. Ism.: <i>Glaser Lajos</i> ..	329
<i>B. Szabó László</i> : Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Ism.: <i>Balanyi György</i> ..	114
<i>Szabó László</i> : Kecskemét város iparos céhei. Ism.: <i>Nyers Lajos</i>	118
<i>Gr. Széchenyi Viktor</i> : Töredékek a Sárvár-felsővidéki gr. Széchenyi-nemzetség történelméből. Ism.: <i>Gillemot Katalin</i> ..	460
<i>Szmrecsányi Marianne</i> : A novai templom és falképei. Ism.: <i>Biró Béla</i> ..	231
<i>Taksonyi József</i> : Pécs egyházzenei művelődése a XVIII. században. Ism.: <i>Bartha Dénes</i> ..	336
<i>Tanulmányok Budapest múltjából</i> , III. Szerk. <i>Gárdonyi Albert</i> és <i>Némethy Károly</i> . Ism.: <i>ifj. Vayer Lajos</i> ..	115
<i>Tower Vilmos</i> : A pápák szerepe hazánk megmentésében és fenntartásában. Ism.: <i>Miskolczy István</i> ..	342
<i>Vác Elemér</i> : A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle repertórium. Ism.: <i>Gillemot Katalin</i> ..	349
<i>Vajs, Josef</i> : Rukovět' hlaholské paleografie. Ism.: <i>Kniezsa István</i> ..	118
<i>Vigh Albert</i> : Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben. Ism.: <i>Vác Elemér</i> ..	341
<i>Viszota Gyula</i> : A Széchenyi-híd története az 1836 : XXVI. tc. megalkotásáig. Ism.: <i>Farkas László</i> ..	339
<i>Waldapfel József</i> : Heltai Gáspár forrásai. Ism.: <i>Kerecsényi Dezső</i> ..	334
<i>Weill, George</i> : Le journal. Ism.: <i>Ungár László</i> ..	122
<i>Wolf, Hans</i> : Das Schulwesen des Temesvarer Banats im XVIII. Jahrhundert. Ism.: <i>Ember Győző</i> ..	230
<i>Zoltai Lajos</i> : Debrecen város könyvnyomdájának XVIII. századi működése, termékei. Ism.: <i>Vác Elemér</i> ..	232
<i>Zoltai Lajos</i> : A debreceni római katolikus templom, a kegyes tanítórend tárháza és a plébánia területének 300 éves múltja. Ism.: <i>Farkas László</i> ..	233

Tárca.

	Lap
<i>Angyal Dávid</i> : Batthyány és Jellachich bécsi találkozása ..	471
<i>Angyal Dávid</i> : Berzeviczy Albert	238
<i>Knezsza István</i> : Jakubovich Emil	126
<i>Lukinich Imre</i> : Szádeczky-Kardoss Lajos	125
<i>Lukinich Imre</i> : Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1935. évi működéséről	474
<i>Hivatalos értesítő</i>	477
<i>Olvasóinkhoz</i>	124

Pótfüzet.

BARTONIEK EMMA : <i>A királyi hatalom eredetéről</i>	481—496
JUHÁSZ LAJOS : <i>A porta története 1526—1648</i>	497—578
MARKÓ ÁRPÁD : <i>II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolata a spanyol örökösödési háború eseményeivel</i>	579—597
UNGÁR LÁSZLÓ : <i>Magyarország pénzügyei 1848—49-ben</i>	598—660

Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete.

(I. A dunai tartományok központi csoportja. II. A romanizáció folyamata. III. A görög szférával való érintkezés és a dáciai romanizmus keletkezése. IV. Pannonia jelentősége a birodalom szempontjából.) I. közlemény.

Sok száz részlettanulmányban immár tömértelen kisebb-nagyobb történeti, nyelvészeti, művészeti, gazdasági stb. adalék gyülemlett fel lassanként a dunai romanizmus morfológiájához. Addig is, amíg kísérletet tehetünk ezek összefogására a honfoglalás előtti Magyarország története feldolgozásának keretében, az írott és emlékszerű forrásanyag teljes megrostálása és számos részlettanulmány elvégzése után, szükségesnek mutatkozott a probléma előzetes áttekintése, ami ma még csak vázlatos és ideiglenes lehet ugyan, de máris megbízhatóan tárhatja fel a fejlődés fővonalaait s bevezethet a kérdés állásának ismeretébe. Szükséges e hálátlan feladatra vállalkozni már csak azért is, mert egyrészt nincs még olyan magyar munka, amely az utolsó évtizedek kutatásait ily irányban értékesítette volna, vagy legalább csak tájékoztatna ezek eredményeiről; másrészt azok a külföldi művek, amelyek ily összefogásra vállalkoztak, a mi felfogásunktól és eredményeinktől lényeges pontokon eltérnek. Alábbi áttekintésünk a Kr. u. III. századig terjed, mint-hogy ekkor a romanizáció folyamata Pannoniában — nem úgy, mint az Alsó-Dunánál — lényegében lezáródott, megnyerte végleges arculatát. A következő idők fejlődéséről különben is megemlékeztünk már előbbi munkák keretében.

I.

A Dunamedencének a folyamtól délre eső része, mely Augustus óta a római birodalomhoz tartozott, nem volt egységes tömb a többezer kilométernyi part egész hosszában. Földrajzi képét nagyban befolyásolta, hogy a középső részén foglalt helyet e vidékek utolsó beltengere;¹ emberföldrajzi

¹ Prinz Gy., Pannonia, I, 1935. 35. sköv. 1.

tekintetben fontos az is, hogy éppen ezt a középső szakaszt olyan népcsoport lakta, amely ugyan nem volt egynyelvű és fajú, de három olyan indogermán elemből — a keltából, thrákból és illyrből — tevődött össze, amelyek hosszú évszázadokon keresztül surlódva és keveredve egymással, meglehetősen homogén keveréket alkottak. Ausztria területén, Noricumban, a kelták voltak túlsúlyban, de e tauriscusokkal érintkeztek a Nyugat-Pannoniát elfoglaló bójok s folytatták a kelták láncolatát utánuk a Szávánál s tőle kelet felé a Moesiában megtelepedett scordiscusok. Már Pannoniában az illyr népelemek jutottak túlsúlyra s még inkább Dalmáciában: Horvát-Szlavóniában és a bosnyák hegyek között, ahová a kelta roham visszanyomta őket, meglepő tisztán őrizték meg ezek a császárkorig sajátos népi egyéniségüket; de a Dunántúlon is egész sor apróbb-nagyobb törzsük foglalt helyet, kelta népségekkel váltakozva. Dalmáciában elvéve már thrák nyomokat is találunk,¹ de az illyr elem kidomborodik még Moesia déli részén, a dardánok földjén is. Északon itt a *Scordisci* mellett már thrák törzsek foglalnak helyet, a tartomány névadói, a *Moesi*, a triballok, akiket a kelta szomszédok súlyos és hosszú harcokban morzsoltak fel és mások.²

Ezektől keletre, a későbbi Alsó-Moesia területén, ahol Claudiusig a vazallus odrys-thrák királyok uralkodtak, tiszta thrák világ kezdődik: más világ, ahol legfeljebb szkita és szarmata elemek vegyültek bele a thrákságba. Ez az ethnikus bázis és a görög szféra szomszédsága már dél és

¹ C. Patsch, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts 10, 1907. 169. sköv. l. — G. G. Mateescu, Ephemeris Dacoromana 1, 1923. 142. l.

² A dunai romanizmusnak különös megalapozást szeretne tulajdonítani V. Pârvan (Dacia 2, 1925. 240. l.): „Il n'y a, à vrai dire³, qu'une seule nation à la base de tout le romanisme oriental: les Daco-Gètes: depuis la Moravie et la Pannonie jusqu'au Dniéper et aux Balkans.“ Ehhez 2. j.: „Car il faut tenir compte aussi — comme détails — de l'apport *illyrien* dans le SO et *thrace* dans le S.“ (!) S fentebb i. h.: „Nous avons relevé aussi à d'autres occasions, que la vallée du Danube avec ses larges plaines fertiles, de la Pannonie, de la Dacie et des deux Mésies, a constitué un organisme indivisible à tous-les points de vue: économique (paysans agriculteurs, résistant à toutes les invasions et conservant le romanisme, partout où il se trouvaient, à force d'activité productive *sur place*), linguistique (le même patois parlé sur tout ce grand territoire, parce que les voies de circulation y étaient extrêmement nombreuses et faciles et le Danube même est justement l'artère centrale de ce système), spirituel (la même civilisation rurale romaine, greffée partout sur la même fonds de civilisation celtique, depuis la Bavière jusqu'en Dobroudcha et en Bessarabie); ethnographique — . . .“ Itt mondja az először kiírtakat. Vajjon el is hitte ezt e kiváló tudós?

kelet felé vonzanak itt. S a romanizálás is — később még részletesebben rátérünk — csak nagyon későn kezdődött itten : a vazallus állam feloszlatása után is csak segédcsapatokat küld ide Róma, szóval nem italikus polgár-katonaságot : a légiók még a Flaviusok korában is „abban a háromszögben tömörülnek, amely keleten és nyugaton a Vid és Morava folyása által, északon a Dunával záródik le ; itt állott a moesiai sereg 4 légiója“.¹ S a második században is, amikor a romanizálódás valóban megkezdődik itt és meglepően terjed is,² a városi kultúra nem ver gyökeret itt s a latinosság csak elkésve, a kora-bizánci időkben érik meg valóban. Így tehát — Premerstein meghatározásával (Jahreshefte 1, Beibl. 153.) élve — a két nagy törzsi csoport közül csak a „dardanisch—moesisches Stammesgebiet“ kapcsolódik szorosabban a középdunai szférához, szemben a „getisch-trakisches“ területtel. Ha az *inferior Moesia* keleten csak lazán függ össze a centrális csoporttal, a dalmáciai tengerpart meg egészen elválik ettől. Itt, Itália természetes meghosszabbításán a romanizmus igen régi, a Kr. e. III. századra visszanyúló békés kirajzás eredménye,³ s már a köztársaság vége felé magasrendű kultúra és művészet⁴ honosodott meg. Ugyanígy elkülönült még nyugaton Raetia fennsíkja is a leírt középdunai országcsoporttól, amelyet már a természet is elszigeteltségre hívott el és amelyet sorsa és fejlődése nem a tőle keletre fekvő részekkel, hanem Germániával s Galliával kapcsolt össze. Ha valaki azzal találna vádolni, hogy erőszakkal választjuk le a mondott három részt, annak azt felelhetjük, hogy ezt az elkülönítést nem mi találtuk ki, hanem a rómaiak. Mert Augustus idejében éppen az általunk körülírt területet nevezték — kevés változtatással — Illyricumnak,⁵ sőt, a foglalás idején még egyetlen adminisztratív kerület gyanánt is kezelték, egységes katonai berendezéssel.

¹ A. v. Domaszewski, Neue Heidelberger Jahrbücher. 1, 1891, 190. sköv. l. és Rhein. Mus. 48, 1893. 240. l.

² Itt elsősorban V. Párvan munkáit kell idézni. Így : Inceputurile vietii române la gurile Dunarii. 1923. Teljes bibliográfiát ad : „Dacia“ c. munkája (Cambridge, 1928.) végén. Túlzásait természetesen nem osztjuk. — L. még az alább idézendő műveket.

³ Az adatokat a névanyagra nézve összeállítja C. Daicovici (Ephem. Dacoromana 5, 1932. 60. sköv. l.).

⁴ K. Weigand : Die Stellung Dalmatiens in der römischen Reichskunst. Strena Buliciana, 1924.

⁵ Ld. pl. A. v. Premerstein, Jahreshefte d. Österr. Arch. Inst. 1, 1898. Beibl. 162. sköv. l. — (Ebben persze a dalmát tengerpart és Raetia is benne voltak. Később pedig egész Moesia is.)

Ha az egyes tartományok külön közigazgatásának megszervezése ennek az egységnek külsőleg véget is vetett, nyoma megmaradt pl. a stratégiai elgondolás egységében. Ez nemcsak a dunai seregek, barbár betörések és hadjáratok idején való egységes vezetésében vagy összműködésében nyilvánult, hanem olyan alakulatok nevében is, mint a *vexillationes Illyricianae* , olyan kifejezésekben, mint az *exercitus Illyrici* , stb. Még sokkal fontosabb ennél, hogy a külső hatalom, a birodalom által kezdetben diktált külső egység mellett egy belső szerves egység is alakult ki e területen, teljesen magától, amelynek jeleit minden téren követhetjük. Ha a középdunai országoknak ezt az egységes veretű császárkori civilizációját nézzük, akkor először is az a körülmény fog szemünkbe ötleni, hogy *Noricum* (a mai Ausztria helyén) s vele együtt Nyugat-Pannonia *Carnuntum* (Deutsch-Altenburg), *Savaria* (Szombathely), *Scarbantia* (Sopron), *Poetovio* (Pettau-Ptuj) és *Emona* (Laibach-Ljubljana) városokkal, melyek a foglalás előtt politikailag is hozzátartoztak, szorosabb egységet alkotott s magasabb színvonalra emelkedett kulturális téren, mint a Dunántúl és Nyugat-Szerbia, amelyeknek földjén egyre kiújuló véres háborúk akadályozták a nyugodt fejlődést, vagy a délpannon-boszniai hegyvidék, amelynek sziklaváraiban régen elmúlt korszakok művelődése vetette meg makacsul a lábát s ahol Augustus koráig megőrizték az első vaskor formaadását és szellemi világát. Ez a tényállás politikailag is kifejezésre jutott abban, hogy a *noricusok* a Kr. e. I. században egységes államban tudták összefoglalni törzseiket, míg a moesiaii, pannon és dalmata népségek megannyi kisebb-nagyobb törzsi szervezetben, minden állandóbb összefogás nélkül éltek és vívták egymással gyilkos háborúikat. Ez a noricum-i főlény, amely az ottani fejlettebb ipar exportja által s magasabb kultúrájával közvetítésével már Augustus előtt is kidomborodott, megmaradt azután is: annál is inkább, mert míg a (fentnevezett) szomszédokat csak nehéz, emberirtó harcok után igázták le, addig *Noricum* királysága egyetlen könnyű lefolyású rajtaütéssel római birtokká vált Kr. e. 15-ben, anélkül, hogy bármily komoly megrázkódtatás következett volna be; ugyancsak nem érte komoly háborús csapás ezt a provinciát egészen a markomann háborúig (a II. század második felében Kr. u.), míg a többiek addig nagy szenvedéseken mentek keresztül. E *noricum-nyugatpannoniai kultúrkör* kisugárzása a hódítás előtt a Kárpátok egész medencéjében érezhető volt és azután a szóbanforgó egységes középdunai

kultúráikat legfőbb bázisa maradt. A hatás persze nem volt egyoldalú és könnyen követhetjük, hogy hogyan szövődnek a szálak mindenfelől egymásba: a feliratokon fennmaradt gazdag személynév-anyagban például kelta, illyr, sőt thrák nevek is tarka összevisszaságban vándoroltak egyik néptől a másikig.¹ Tudjuk viszont azt, hogy az egyes törzsek megőrizték eredeti nyelvüket is a latin mellett; az *eraviscusok* p. o. illyr nyelven beszéltek még Tacitus korában is, északnyugati szomszédjaik, a *cotinusok* pedig keltául.²

Más arculata van ennek a keveredésnek a vallás terén. Pannoniában és Nyugat-Moesiában a bennszülött istenek többé-kevésbé eltűnnek az *interpretatio Romana* új köntöében s ritkán tudjuk csak megállapítani, hogy — mint pl. a *Mercurius Naissas*,³ a *Sanctus Casebonus*,⁴ a *Jupiter Parthinius*⁵ Moesiában vagy a japodok *Bindus Neptunusa*,⁶ és

¹ Arra nézve, hogy melyik nevet mely törzsnél találunk meg, Gronovszky I. doktori értekezése világosít fel (Meghatározott nemzeti-ségű pannoniai személynévek. Diss. Pann. I. sor. 2. 1933.); de ha a feliratokon megnevezett származási adatok mellett a földrajzi elosztást is tekintetbe vesszük, akkor derül ki igazán a névcsere nagyarányúsága. — Felhasználom itt az alkalmat azoknak a munkáknak a megnevezésére, amelyekből (a Gronovszkynál található egyéb irodalom mellett) az illyr, kelta és thrák elem szétválasztására irányítást kaphatunk. Az illyr kérdés állásáról Kerényi K. cikke tájékoztat (*Revue internationale des études Balcaniques* 2, 1936.), valamint az Ebert-féle *Reallexikon der Vorgeschichte* „Illyrier“ címszava (VI. k.) és a Pauly—Wissowa—Kroll-féle *Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (V. Supplementband, 320. sköv. l.) „Illyrioi“ címszava. A névanyag első gyűjtését H. Krahe két munkája adja (*Lexikon altillyrischer Personennamen*, 1929. és *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, 1925.). A praehistoriai illyr kérdés vitairodalmának utolsó terméke B. v. Richthofen cikke (*Mannus* 27, 1935. 69—81. l.). — A gall nyelvészeti anyag és irodalom legjobb összefoglalása L. Weisgerber: *Die Sprache der Festlandkelten* (20. Bericht der Röm.-Germ. Kommission d. Deutschen Arch. Inst., 1931. 147—226. l.); a thrákokra: G. Kazarow: *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker* (*Zur Kunde der Balkanhalbinsel*. II., Heft 5. 1916.); G. G. Mateescu: *I Traci nelle epigrafi di Roma* (*Ephemeris Dacoromana* 1, 1923. 57—290. l.); W. Tomaschek: *Les restes de la langue dace*, 1883.; u. az: *Die alten Thraker* (*Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften*. 128, 1893. 4. Abh.; 130. 1894. 2. Abh.; 131, 1894. 1. Abh.). — M. Fluss, *Realenz.* XV. 2363. sköv. l.

² Tacitus: *Germania*. 28. és 43. c.

³ CIL. (= *Corpus Inscriptionum Latinarum*) III. 8260.

⁴ CIL. III. 8256. — V. Párvan: *Dacia*, 1928. 162. l.

⁵ CIL. III. 8353.

⁶ CIL. III. 14323. 1435—27.¹ — V. ö. C. Patsch: *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien-Herzegowina*. 6, 1899. 154. sköv. l.

a délpannon *Neptunus Oivianus*¹ esetében — mely nép istene rejtőzik a latin istennevek alatt. S nem véletlen, hogy Pannoniából alig tudunk felhozni ily példát: nálunk hallatlan erővel érvényesültek a római formák. Ezzel szemben az eredeti arculatát megőrzött Noricumban (és vele együtt valamennyire a nyugatpannoniai körben is) — mint még látni fogjuk — részben megmaradtak a régi vallás istenalakjai is és néhány legjelentősebb noricumai istenség kultusza a tartomány határain túl is elterjedt.² Mindenesetre ez az elterjedés egyáltalában nem volt lényeges. Jelentősebb ennél az a tény, hogy a régi illyr vallás főistene *Silvanus* néven oly általános tiszteletnek örvendett Pannoniában és Dalmáciában, hogy még a hivatalos művészeti szimbolikában is mint Illyricum főistene s képviselője szerepelt.³ Nem érdektelen, hogy kultuszképei Pannoniában a római *Silvanust*, Dalmátiában a görög *Pant* mutatják. Kelet felé haladva megint, minél jobban belejutunk a thrák környezetbe, annál erősebben jelentkezik *Liber pater-Dionysos* tisztelete, amely a sírszimbolikában is erős nyomot hagyott mindenütt. Míg eszerint a vallásos életről inkább azt lehetne mondani, hogy a három fő népelem kiválását olvashatjuk le fennmaradt nyilvánulásaiából, addig a népviseletnek a sírplasztikából

¹ CIL. III. 14354²² és C. Patsch : Jahreshefte. 8. 1905. 140. l.

² *Isis Noreia* nemcsak Singidunumban (Belgrád) talált tiszteelőkre, hanem a Dunától északra lakó germán suebekhez is eljutott. Az a hajóalakú kultuszkép ugyanis, amelyet Tacitus (Germania 9, 3 : *signum ipsam in modum liburnae figuratum*) leír, a kelta kultuszokban tipikus *navale* (v. ö. R. Egger, Anzeiger der Wiener Akademie. 1927. Nr. III—IV. 16. l.) s ezzel kapcsolatban *Isis* csakis a szomszéd Noricumból jöhetett. — *Mars Marmogius* kultusza Sisciában és Poetovióban is megtalálható (CIL. III. 10844. = Brunšmid : Kameni spomenici 236 = Dessau, ILS. 4574. — M. Abramic : Führer durch Poetovio. 1925. 31. l. — CIL. III. 4014.). — *Sedatus* a pannoniái *Nevidunum* és Székesfehérvár környéke mellett, a moesia *Ratiariá*-ban és még Raetiában, valamint az *Alpes Poeninae* területén is előfordul (Keune : Realenz. 2. A I. 1010. sköv. l.). — *Saxanus*ról B. Saria : Časopis za zgodovino in narodopisje. XXX. 1935. 62. sköv. l. — A noricumai *Jupiter Arubianus*-t (CIL. III. 5185., 5443., 5532., 5575., 5580., 10202.) Steuding (Roschers Lex. I. 608. és 754. l.) egy moesia inferiori helynévvel hozza össze, ami nem igen felelhet meg a valóságnak. V. ö. még O. Klose—H. Silber : Juvavum (Führer, 1929). 11. l. — A délnyugatpannoniai *Latobici* népének istene, *Mars Latobius* (v. ö. R. Egger : Anzeiger d. Wiener Akad. 1927. Nr. III—IV. 8. sköv. l. — F. Oelmann, Germania, 1933. 180. l.) Noricumban elterjedt kultusznak örvendett.

³ A. v. Domaszewski : Abhandlungen zur römischen Religion. 41. l. — P. Strack : Untersuchungen zur röm. Reichsprägung des II. Jh. I. 1931. 209. l. — W. Neeb, Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz. 1902. 47. sköv. l.

bőven megismerhető képe minden változatossága mellett is, megint az egységes alapjellegét domborítja ki.

Tudnunk kell ehhez először is, hogy a bennszülöttek ábrázolásain a férfiak túlnyomó többségben római ruhát viselnek s alig-alig látunk valamit rajtuk az ősi viseletből. Ezzel szemben a nők legtöbbször eredeti népi ruházatukban jelennek meg. V. Geramb szerint¹ nem is a kelta divatra, hanem egyenesen a koravaskori, hallstatti viseletre nyúlnak vissza azok a nehéz gyapjúszővetek, amelyekben ezek az asszonyok jártak. A hosszúujjú alsóruha felett olyan felsőruhát látunk rajtuk, amely eredetileg egy mellő és egy hátsó kötényből állott s a vállon össze volt tűzve két hatalmas fibulával²: ha később oldalt össze is varrhatták a kettőt, igen jól megfigyelhetjük ősrégi származása bélyegét. Volt azután mindenféle lokális változat a bennszülött ruhaviseletben, amelyekre persze nem térhetünk ki most; lényeges azonban, hogy megtaláljuk ennek a divatnak különféle variánsait a görbe hegyek országában és Szerbia területén is.³ Legjellemzőbb e kosztümökben a fejviselet. *Virunum* környékén (Karinthiában) egy felfelé szélesedő hengerded sapkát viseltek, Flavia Solva körül (Leibnitz, Stájerország) az asszonyok egy sajátos módon hajtogatott kendőt tettek a fejükre, de mindkét viselet Pannoniában is megtalálható; egy másféle, turbánszerűen összehajtott fejkendő inkább pannoniai különlegességnek látszik. Egészen sajátos a lajtavidéki festői prémes kalpag, melynek széles karimáját felgyűrték. Széltében el volt terjedve viszont a vállra eső fejkendő erőrefelé mindenütt.⁴ Azokat az ékszereket, amelyeket ezekhez az ősi kosztümökhöz viseltek, jól ismerjük a sírleletekből is. Legjellemzőbb az a garnitúra, amelyet Bajorországtól Moesiáig megtalálunk s amelyben két hatalmas, áttört díszű tütokos, ú. n. „pannoniai“ vagy „noricumi“ szárnyasfibula mellett a vállon alkalmazott állatfejes bronz

¹ V. Geramb: Die norisch-pannonische Tracht. (Steierisches Trachtenbuch. I.) 1933. 123. l.

² U. o. 174. sköv. l. — A női viselet részleteire nézve lásd Láng M. hasznos dolgozatát (Jahreshefte d. Österr. Arch. Inst. 19/20, 1919. Beiblatt. 207. sköv. l.), mellyel Hampel kezdeményezését továbbfejlesztette.

³ C. Patsch: Wiss. Mitt. aus Bosnien-Herzegowina. 9, 1904. 240. sköv. l.; 11, 1909. 159. sköv. l., 70—72., 87., 124. kép. — F. Studniczka, Arch. Ep. Mitt. 10, 1886. 211. l. — N. Vulić: Antikni spomenici naše zemlje. 1931. 104. l. 250. sz. (Niš); 115. l., 280. sz. (Peč).

⁴ V. Geramb i. m. 191. sköv. l.

szegélyszalagok, csónakformájú kis bronzfityegők szoktak előfordulni szép áttört művű csattveretekkel együtt.¹ Valószínűleg Noricumban gyárthatták ez ékszerkészletek leg-többjét.

De sok párhuzamos vonást mutat az a rendkívül tanulságos fejlődés is, amelynek folyamán a császárkor alatt is tovább virágzó La Tène-ízlésű bennszülött edénygyártás² részben a római portékát utánozza, részben a régi besimított díszítés kísérletében a régi formákat módosítja, vagy pedig — s ez a legjellemzőbb — a hellenisztikus eredetű benyomott levéldíszeket alkalmazza.³ Úgy látszik, mindegyik dunai tartományban voltak fazekas-telepek, amelyek ilyen árut készítettek szürke-fekete vagy vöröses színben. Megtaláljuk azután ezt a középdunai közösséget a műiparban is. Azok a barokkos külsejű, csavart vonalából megkomponált keretek, amelyek a Kr. u. II. század óta számtalanszor övezik a pannoniai és noricum feliratokat és reliefábrázolásokat, Felső-Moesiában is megtalálhatók; sőt még Észak-Itáliába is elhatolnak. Kétségtelen, hogy ezekben a jellegzetes kelta formaadás kiütkezését kell látnunk.⁴ De rátérünk alább még arra is, hogy a magasabbrendű művészeti próbálkozások terén is van ennek a tartománycsoportnak sajátos fogalma-

¹ Nagy L. ezekről szóló szép cikkét (Arch. Ért. 1928. 216—222. l.) nem ismerte W. Schmid, Jahreshefte 25, 1929. Beibl. 142. sköv. l. — V. ö. még O. Almgren, Mannus 5, 1913. 268. l.; A. Barb, Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine, 1930. 257. l. I. jz.; P. Reinecke, Arch. Ért. 1900. 166. sköv. l. (kelta reliktumok egyéb fibulatípusokon).

² W. Schmid, Jahreshefte 25, 1929. Beibl. 144. sköv. l.; Nagy L., Arch. Ért. 1928. 100. l. és Tanulmányok Budapest múltjából. IV. 1936. (tabáni ásatások).

³ A pannoniai benyomott díszű kerámiáról Nagy Lajosnak monográfiája fog megjelenni a frankfurti „Materialien zur röm.-germ. Keramik“ c. sorozatban. Ld. még W. Schmid, Jahreshefte 27, 1932. Beibl. 214. l. 103. kép. (Einöd). — E. Novotny, 15. Bericht der Röm.-Germ.-Komm. 1926. 150. l. (Bécs).

⁴ A. Hekler, Jahreshefte 15, 1912. 183. l. — Erdélyi G.: A pannoniai síremlékek ornamentikája. 1929. 34. sköv. l. — Nagy L., Arch. Ért. 1928. 93. sköv. l. — R. Ložar, Časopis za zgodovino in narodopisje 29, 1934. 99. sköv. l. — Máskép magyarázná A. Schober: Die röm. Grabsteine von Noricum und Pannonien. 1923. 231. sköv. l. — Szerintem itt különféle klasszikus motívumokat alakított át a csavart vonalvezetést kedvelő helyi ízlés. Érdekes eset a pettaui relief görögös motívuma: M. Abramic: Poetovio (Führer. 1925.). 55. l. 13. kép. — Viminaciumi példák: F. Cumont, Arch. Epigr. Mitt. 17, 1894. 28. sköv. l., 5—7. kép; Jahreshefte. 4, 1901. Beibl. 103, 113. l. (9. kép). — Temesvári példa: S. Ferri: Arte romana sul Danubio. 1933. 306. kép.

zású, sajátos eszmevilágból fakadó megnyilvánulása, mely, ha nem is jár klasszikus magaslaton, de jól jellemzi e tömeg egyéniségét.

Illyricum népei nem utolsó sorban annak köszönhették történelmi jelentőségüket, hogy a római civilizációt át tudták venni úgy, hogy a saját multjuktól se szakadjanak el végképen. Hiába terjed el már az I. században mindenütt a latin feliratú és itáliai mintájú sírkövek állítása, a temetési ritus sokáig megmarad az ősi hagyomány szerint: az égetett halomsírok a noricum—pannoniai határvidékeken, a korai császárkorban máshol szokatlan csontváztemetkezés kelta tradíciójának folytonossága Stájerországban, a keletpannoniai kocsitemetkezések költséges ritusa,¹ vagy pl. a kathedrán trónoló halott képe, amint szekéren viszik másvilági útjára, amely oly sokszor látható a pannoniai sírköveken stb., megannyi bizonyítéka a saját régi tradíció továbbélésének. Ez a jellegzetes ragaszkodás nemcsak azért volt lehetséges, mert a néptörzsek nem szakadtak el a honi talajtól, hanem főleg azért, mert körülöttük számos rokonfajú nép élt, amelyek a mieinknél még erősebb romanizációjuk dacára sem veszítették el nemzeti vonásaikat. Elsősorban az északitáliai illyr és kelta lakosság, valamint a franciaországi keltaság adták meg azt a tágabb keretet, amelybe a mi népeink származásuk, multjuk és műveltségük révén beletartoztak. Ők tehát annak a kelta kultúrájú, indogermán népektől lakott territoriumnak keleti tagját alkották, amely a római birodalom világot átívelő hídjának egyik legszilárdabb pillére volt a császárkoron át.

Érdeemes egy pillantást vetni arra is, hogy miképen jelentkezik ennek a nagyobb egységnek tükröződése a Dunánál a szellemi s a materiális élet terén egyaránt.

Nem kell bővebben kifejtennem, hogy a nyelvi közösség mily erős kapcsolatot teremtett a dunai és póvidéki illyrek, dunai és nyugati kelták között. Természetesnek fogja találni mindenki azt is, hogy a kelta iparművészet — főleg fémművészet — császárkori másodvirágása nálunk is dúsan

¹ O. Menghin: Zur Kenntnis der früh-kaiserzeitlichen Hügelgräber im norisch-pannonischen Grenzgebiet (Festschrift für O. Redlich. 1928.). — A. Barb, Burgenland 2, 1929. 148. l. — W. Kubitschek, Jahrb. für Altertumskunde 5, 1911. 234. l. — Arch. Ért. 1904. 246. sköv., 437. l. (Szilas-Balhas). — W. Schmid: Flavia Solva. 1915. 49. l. (52. kép) és Jahreshefte 25, 1929. Beibl. 138. sköv. l. — A kocsitemetkezésekről l. cikkemet az Arch. Ért. 1935—1936. évi kötetében. — A sírkövek kocsijeleneteit illetőleg Schober i. m. 202. sköv. l. tévesen ellenkezik B. Schröderrel.

terjedt, mert nem idegen dolog volt, csak a saját régi gyökér új hajtása. De figyelemreméltó mozzanat, hogy ennek a „trombitamustrás“, csavart vonalvezetésű ornamentikának a római művészetbe való bevezetésében a kelta Észak-Itáliának is része volt. Feltűnik ez ugyanis már a finom arezzói sigillata-edényeken,¹ ha nem is azonos, de megfelelő alakban szemléltetve a *hajlandóságot* e keltás díszítéstílus iránt. Az oroslánrész persze Galliáé volt e dekoráció elterjesztésében, amelyet azután a Duna mentén is bőven utánoztak.² Bizonyára alkalmazták olyan anyagokon is, amelyek könnyen elpusztultak s ezért mi leginkább csak a fém-ornamentikában tudjuk követni érvényrejutását: a kocsileletekből látjuk, hogy a bennszülöttek lószerszáma tele volt ily La-Tène-ízlésű veretekkel, a katonai felszerelési gyárakból származó övdíszek pedig megmutatják, hogy a pannoniai szárnyas fibulákkal együvé tartozó csatveretek s egyéb hasonló fémmunkák áttört díszítésének antiklasszikus fény-árny játékát hogyan veszi át a „Reichskunst“.³ A közös kelta-alap magyarázza azt is, hogy a La-Tène-korszak emailműveit folytató galliai színes zománcos fibuláknak oly nagy keletje volt nálunk.⁴ A kelta ízlés szerint kiformált állatdíszítések, amelyek a Rajna mellékén gyártott kocsikat ékesítették,⁵ szintén nagy népszerűségnek örvendtek minálunk.

¹ Ld. A. Oxé: Aretinische Reliefgefässe vom Rhein (Materialien zur röm.-germ. Keramik. 5.) 1933. 10., 34., 15., 37., 38., 44. és 67. tábla (ahol az asszimmetrikus ritmus igazi kelta jellegzetesség). — Innen megy át Galliába az arezzói edények utánezataira: A. Oxé: Frühgallische Reliefgefässe vom Rhein (Materialien etc. 6.). 1934. 7. és 12. tábla. — A. Oxé: (Barocke Reliefkeramik aus Tiberus' Zeit. Schumacher Festschrift. 1930. 301. sköv. l.) külön is tárgyalta ezt, de nem is szól kelta jellegéről azért, mert egy általános barokk tendencia keretébe tudja — igen szépen — beleilleszteni e motívumot és gyökereig jutva, csak a — sokkal egyszerűbb — klasszikus kiinduló pontokat nézi. Szerintem itt is úgy áll a dolog, mint a pannon-noricumi „barokk“ keret esetében: az alapmotívumok klasszikus eredetűek, de az a művészeti *tendencia*, amely elbarokkosítja őket, biztosan kelta. V. ö. még Gli studi romani del mondo. 2, 1935. 273. l.

² Félig kész brigetiói darabok: Arch. Ért. 1891. 283. l. Dél-pannoniai próbaöntvényeket ólomból Sellye I. fog publikálni disszertációjában.

³ Nagy L. fog erről írni a „Die Römer in Ungarn“ c. Frankfurtban megjelenő gyűjteményes műben. V. ö. még M. Abramić, Jahreshefte 12, 1909. Beibl. 113. sköv. l.

⁴ A pannoniai anyagot összeállította Sellye I. disszertációjában.

⁵ Ld. cikkemet az Arch. Ért. 1935/36. évi kötetében; ezenkívül J. Zingerle (Jahreshefte 21/22, 1922/24. 241. sköv. l.) és Nagy L. (Arch. Ért. 1928. 68—95. ll.) fontos cikkeit.

Így megvan a lehetősége annak, amit Schober vetett fel,¹ hogy a lajtavidéki bójok primitív síremléktípusai nem függnék össze a limesmenti katonai sírkövekkel, hanem délgalliai mintaképek után indulnak. Annál is inkább, mert a pannoniai sírplasztikában oly népszerű mitológiai domborművek főforrását ugyanott vélik feltalálni Hekler Antal és Nagy Lajos is.² Itt már tehát nem a kelta formálóakarat helyi felújulása hat,³ hanem a romanizált kelta provinciákkal való szoros összeköttetés. A római hódítás menete úgy hozta magával, hogy először Észak-Itáliával indulhatott meg a rendszeres békés érintkezés és csak a Flaviusok alatt alakult ki végleges formájában az a dunaparti erőrendszer, amelynek védelme alatt e nagy víziút összes előnyeit ki lehetett aknázni. Alsó-Pannonia fővárosában, Aquincumban, ekkor nagyszámú kölni kereskedő-szállító telepedett meg.⁴ Ezek már a Flaviusok kora óta nagy mennyiségben szállítottak ide terra-sigillata-edényeket,⁵ finom bronzedénykészleteket⁶ és sok más drága portéka mellett cipőket⁷ és

¹ A. Schober, Jahreshefte 17, 1914. 233. sköv. l.

² A. Hekler, Jahreshefte 15, 1912. 187. l. — Nagy L.: Magyarország a rómaiak korában (kny. a „Magyarország Vereckétől napjainkig“ c. műből). 39. l.

³ Ennek a felújulásnak számos jele van, de szerény véleményem szerint téves dolog a nagy művészetben keresni, mert itt csak brutalitást és primitívséget tükröznek azok a bénító momentumok, amelyek a provinciális plasztikát elválasztják klasszikus mintaképeiktől. Egészen más az eset az iparművészetben, ahol a keltaságnak kikristályosodott, logikus és önálló díszítő-rendszere volt, amelynek magas iparművészeti nivója felveszi a versenyt a klasszikus ornamentikával. V. ö. A. Schober, Jahreshefte 26, 1930. 34. sköv. l. — R. Lantier, Mon. et mém. Piot, 30, 1929. 30. sköv. l. — U. az: C.—R. Acad. d. Inscr. et B.—L. 1932. 302. l. — U. az, Rev. Ét. Anc. 1933. 313. sköv. l. — U. az, Rev. arch. 1933. I, 138, 251. sköv. l. — W. Deonna, Genova. 12, 1934. 115. sköv. l.

⁴ Nagy L., Germania 15, 1931. 260. sköv. l. és u. o. 16, 1932. 288. sköv. l. Úgy látszik, hogy helybeliek is beiratkozhattak (*canabenses*) a kölniek aquincumi temetkezési együletébe; v. ö. Mommsen jegyzetét a CIL. III. 10548. sz. felirathoz. A CIL. III. 4499. sz. kövön említett tricoli polgár és sok más rajnai ember is hasonló okokból tartózkodhatott itt.

⁵ Kuzsinszky B.: Arch. Ért. 1923/26. 93. sköv. l. Juhász Gy.: A brigetiói terra sigilláták. (Diss. Pann. 2. sor. 2. sz.) 1935., további irodalommal.

⁶ Hekler A., Strena Buliciana. 1924. 115. l. A teljes pannoniai anyagot Radnóti A. dolgozata fogja hamarosan bemutatni.

⁷ V. Geramb: Die nörisch-pannonische Tracht. 1933. 187. sköv. l. — A galliai kereskedelemhez általában v. ö. L. C. West könyvét: Roman Gaul. The Objects of Trade. 1935. — A kölni üvegek és terra-kották importjáról Aquincumba és Carnuntumba v. ö. Kuzsinszky B.: Aquincum. Führer 1934. 22., 122., 124. l. (74. és 79. kép.) W.

egyéb praktikus holmit. Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy ez a hatalmas galliai és rajnai befolyás nem változtatta meg a középdunai tartományok romanizmusának alapjellegét. Igaz, hogy például az I. század első felében gyártott és Illyricumban meglehetősen elterjedt póvidéki sigillataedényeket egészen kiszorította a galliai áru, s így lehetett még más esetekben is; de az Aquileiával való forgalom sem lankadt el és — ami ennél sokkal fontosabb — a dunai civilizáció itálikus jellege pillanatra sem homályosult el.¹

Hasonló eredményre jutunk, ha a vallási viszonyokat vesszük szemügyre. A római máz egységes borítórétege alatt kiütköznek azok a sajátosságok, amelyek tartománycsoportunkat nyugati rokonaikkal szorosabban egybefűzik. Vegyük mindjárt a korai bennszülött sírköveinken egészen általános asztrális szimbolika esetét, amelynek ékrovásos jellegű naprozettája, félholdja és csillagmotívuma, mennyországkulcsa és -kapuja eredetileg fából való sírjelző oszlopokon állhatott. Észak-Pannonia és a pannon—dalmát határvidék mellett Moesiában is megtaláljuk e jegyeket, amelyek azonban Galliában és Hispániában is éppen ilyen jellemzőek a városi kultúra által át nem alakított vidékekre.² Ugyanígy megtaláljuk a *Matres Noricae*, — *Pannoniorum et Dalmatarum* képében (és sokféle név alatt) azt a sajátos

Kubitschek—S. Frankfurter : Führer durch Carnuntum⁶. 1923. 106. l. — Nagy L. : Magyarország a rómaiak korában. 26. sköv. l.

¹ Jellemző a rajnai sírplasztikának a dunaival ellentétes jellege, amire még rátérünk. — Szórványos rajnai hatások a reliefszobrászatban: a belgrádi (M. Rostowzew, Starinar 1909. 115. sköv. l.), *Fl. Solva*-i (W. Schmid : Flavia Solva. 1915. 57. kép.) reliefek s az ezeknél könnyebben érthető regensburgi (S. Ferri : Arte Romana sul Danubio. 42. kép) példák, a szombathelyi hatszögű bázis (S. Ferri, i. m. 164—65. kép), a tatai reliefes pillér (A. Schober : Der Götterpfeiler von Totis. Kny. a Belvedere c. folyóiratból. 177—190. l.) stb., stb.

² Nagy L. : Pannonia 1, 1935. 139. sköv. l., további irodalom mal. (Spanyol példákra v. ö. J. Martinez Santa-Olalla, Homenagem a M. Sarmiento. 1933. 226. sköv. l. — U. az, Anuario de prehistoria madrilena 2/3, 1931/32. 4—18. tábla. — V. ö. még Jahrb. f. Altertumskunde. 6, 1912. 130. l. (5—6. kép.) — F. Stüdniczka, Arch. epigr. Mitt. 10, 1886. 212.l. (a két halott itt a kulcsot a kezében tartja. V. ö. ehhez még a *Sucaelus* kulcsát : Deonna, Rev. des Études anc. 17, 1914. 145. és 17, 1916. 193. l.) — N. Vulić, Ant. spom. naše zemlje. 1931. 14. l. Nr. 20. ; 22. l. Nr. 42. ; 66. l. Nr. 146. ; 72. l. Nr. 164. — U. az, Ant. spom. naše zemlje. 1933. 32. l. Nr. 88. ; 40. l. Nr. 135. ; 49. l. Nr. 157. ; 75. l. Nr. 215. — D. Sergejewski : Rimski spomenici iz Bosne. 1934. Nr. 7—9. — Wiss. Mitt. aus Bosnien u. Herzegowina. 5, 1897. 231. sköv. l. ; 6, 1899. 228. l. ; 7, 1900. 52. sköv. l. ; 8. 1902. 107. l. ; 9. 1904. 220. l.

istennő-hármaságot, amelynek kultusza oly nagy szerepet játszott a nyugati keltaságnál, — egy ősi matriarchális társadalmi formának egykori háromfelé osztott, tipikus tagozású államszervezetét tükröztetve.¹ E matrónáknak az Észak-Itáliában is dívott *Fatae* (így!) neve, s a gall—germán területen használt *Campestres*, *Triviae*, *Suleviae*, stb. elnevezései még szorosabbra fűzik a kapcsolatot. De meg kell jegyeznünk, hogy ez a hármaság a thrák és görög területre is lenyúlik a nymphák, gráciák és párkák habitusát öltve fel, mint ősi, közös indogermán örökség. A kelta istenek közül még a régi, La-Tène-kori fogalmazásban tűnik fel a kétarcú gall férfiisten badacsonyi primitív mellképén;² a korszárkori elképzelésben gyakori a hosszú kalapácsvégű kosmánpálcajú *Sucaelus*, a kis jótékony csuklyás törpe védőszellem (*genius cucullatus*)¹, *Belenus*, akit Tertullianus Noricum legjellemzőbb istenének mond, *Epona*, az illyricumi lovaskatonák kedvenc istennője, stb.³ Magányos noricum hegycsúcsokon tovább éltek a foglalás után is a régi kelta istenek szent helyei, többnyire fából épített kis kápolnákkal, melyek magas kultuszhelyisége és körülfutó alacsonyabb tornáca kelta típusú. De volt Pannoniában is ilyen szent kerület (p. o. Poetovioban) és a carnuntumi *matres*-szentély, egy aquincumi kerek templom stb., mind ebbe a körbe tartoznak.⁴

¹ A Pannonia c. folyóirat 2. kötetében megjelenő cikkem (*Fatae Tenatiae*) bőven tárgyalja e kérdést. — L. még Fettich N. összeállítását Az Orsz. M. Régészeti Társ. Évk. 2, 1926. 89. sköv. l.

² Kuzsinszky B.: A Balaton környékének régiségei. 1920. 126. és 166. kép. — V. ö. A. Schober, Jahreshefte 26, 1930. 33. és a köv. l., a 23—31. képekkel.

³ A kalapácsos isten: Jahreshefte 4, 1901. Beibl. 121. l. (12. kép, *Viminacium*). — V. Skrabar, Strena Buliciana. 1924. 159. l. (*Poetovio*.) — Kuzsinszky B., Arch. Ért. 1907. 119. sköv. l. (pannon és dáciai példák; v. ö. még Kuzsinszky B.: Aquincum. Führer. 1934. 107. sköv. l.) — E. Linckeheld: Succellus et Nantosvelta. Revue de l'hist. des religions 99, 1929. 40. sköv. l. bő irodalommal. — A *genius cucullatus*hoz: R. Egger, Wiener Praeh. Zeitschr. 19, 1932. 311. sköv. l. — Kerényi K.: Telesphoros. (Kny. az Egyet. Phil. Közl. 57, 1933. 7—8. füzetéből). — *Belenus*: Tertull. Apolog. 24, 8., CIL. VI. 32544., 32557. (pannoniai *cotinus* gárdisták fogadalmi kövei). CIL. III. 4774. (Klagenfurt mellett) stb. — *Grannus*: u. o. 5588., 5861., 5870—5874., 5876., 5881., 10972. — *Epona*: A. v. Domaszewskivel és G. Wissowával szemben figyelmet érdemel R. Vulpe megjegyzése, Ephem. Dacorom. 3, 1925. 148. l. — V. ö. még Altheim: Epochen der röm. Geschichte. I. 1935. 183. sköv. l. — *Sedatus*: A. v. Domaszewski: Die Religion des röm. Heeres. 1895. 55. l.

⁴ R. Egger, Jahreshefte 25, 1929. Beibl. 149. sköv. l. — W. Schmid, Jahreshefte 25, 1929. Beibl. 91. sköv. l. — A. Schober:

II.

Arra térünk rá most, hogy hogyan lett a Dunamedence rómaivá.

Azok a nagy államférfiak, akik a hódítás művét befejezték, irányították e tartományok berendezését is. Beláthatatlan jelentőségű tény volt, hogy Augustus maga fektette le itt is a fejlődés irányvonalait és hogy nem kisebb ember folytatta művét és pedig bő személyes tapasztalat alapján, mint Tiberius. De ha végignézzük a helytartók névsorát,¹ egész sereg kiemelkedő egyéniséget találunk utánuk is, olyanokat, akik később a trónra emelkedtek vagy legalább is koruk vezéralakjai között voltak.

Ezek, úgy mint mindenütt, nálunk is azonnal hozzáfogtak a hódítás után a szervezés munkájához s ezzel együtt a tudatos romanizációhoz. Eleinte szükséges volt ehhez a katonai tekintély, sőt néhol a nyomás is s így a korai megszállás hadrendje nemcsak a külső ellenségek ellen szolgált, hanem az új alattvalók fékentartására is. Ezért a nagy pannon—dalmata lázadás (6—9 Kr. u.) tűzfészkében 6 teljes légió van elhelyezve, míg a Dunántúlon, melynek népei örömmel hódoltak meg, csak néhány segédcsoport, úgy mint Noricumban is. Moesiában is eleinte csak lent délen, Dardaniában áll két légió.² De elkerülhetetlen volt az is, hogy a határrá lett Dunát őrizték s ezáltal megvessék a Dunapart katonai ízű és nyers, de állami szempontból nagyértékű romanizációjának alapját is. A felvett hadállás a dákok ellen irányult, akik akkor még a Nagyalföldet is bírták. A moesiai szakaszon már Augustus alatt létesítettek partvédő erődöket³ és már Tiberius alatt két légió feljött a Dunához. Pannoniában ugyanekkor szintén légió védte már a Dráva és Száva közötti kis Dunaszakaszt, valamint a *Carnuntum*-nál Germániából betorkolló kereskedelmi

Die Römerzeit in Österreich. 1935. 47. sköv. l. — M. Abramic: Führer durch Poetovio. 1925. 24. l. — V. Kuzsinszky: Aquincum. Führer 1934. 17. l.

¹ Felső Pannónia: E. Ritterling, Arch. epigr. Mitt. 20, 1897. 1—40. l. — Alsó Pannónia: u. az, Arch. Ért. 1927. 58. sköv. l. — Moesia: Stout: The Governors of Moesia. Diss. Princeton, 1910. — Noricum: M. Bradford Peaks: The General Civil and Military Administration of Noricum and Raetia. (Kny.: Univ. of Chicago, Studies in Class. Philology 4. 1907.) — Dacia: J. Jung: Die Fasten der Provinz Dacien. 1894.

² A moesiai hadrendről tájékoztat további irodalommal: M. Fluss, Pauly—Wissowa—Kroll: Realenz. XV. 2395. sköv. l.

³ Florus 2., 28 s hozzá A. v. Premerstein, Jahreshefte 1, 1898. Beibl. 169. sköv. l. — További irodalom M. Flussnál i. h.

út végpontját, de a Dunántúl nehezen védhető derékszögű frontját másképp igyekeztek hozzáférhetetlenné tenni: azzal, hogy (minden bizonnyal még Tiberius alatt) beengedték a Duna—Tisza közeire a szármata jazygokat, félig függő útközö-államnak véelve őket felhasználhatni a dákokkal szemben, tőlük nyugatra pedig egy másik ilyen vazallus-államot alkot-
tak: a quád Vannius királyságát. A békés noricum fronton, ahol még hosszú évekig egyáltalán nem volt légió, nem kellett különös készenlét; a flotta persze mindenütt cirkált. Ámbár nálunk a Duna könyökénél csak a Flaviusok korában épül kőből táborerőd, s a légiók dunaparti elhelyezkedése csak Trajanus alatt végelegesül, már az első megszálló segédcsoportokkal megjelennek a római életmód megnyilvánulásai. Aquincumban már talán Augustus, de legkésőbb Tiberius korából való finom északitáliai edényeket talált Nagy Lajos;¹ a pannoniai, valamint a szomszéd noricum Dunaparton megjelennek a Kr. u. I. század első felében gyártott póvidéki sigillaták, melyeknek a belső Dunántúl egyik legfontosabb útkereszteződési pontján, Keszthelyen is megtaláljuk a nyomát.²

A római birodalom életébe való bekapcsolódás fősz-
közei az Alpokon átvezető nagy utak voltak, amelyeket Augustus éppen olyan nagy energiával építtetett Noricum és Pannonia, mint a Rajna, Gallia és Hispania felé. Úgy a Noricumba, mint a Pannoniába irányuló utak csomópontja *Aquileia* volt. Az *Alpes Juliae* nyugati részén már Caesar

¹ Eredményeit ismertettem: Studi ungheresi sulla romanizzazione della Pannonia c. dolgozatomban (Gli studi romani del mondo 2, 1935. 265. sköv. l.)

² E. Nowotny, Ber. d. Vereins f. Carnuntum f. d. J. 1908/11. (1914.) 163. sköv. l. (29. kép.) — U. az, 15. Bericht der Röm.-Germ. Komm. 1926. 130. l. — M. Abramić: Führer durch Poetovio. 1925. 93. sköv. l. — Kuzsinszky B., Arch. Ért. 1923—26. 91. sköv. l. — Nagy L., Arch. Ért. 1931. 267. sköv. l. — O. Klose—H. Silber: Juvavum. 1929. 12., 17. (v. ö. 86.) l. — F. Wiesinger, Jahreshefte 21/22, 1922—24. 411. sköv. l. — U. az, 80. Jahresbericht des Oberösterreich. Musealvereins f. d. J. 1922 u. 1923. Linz. 1924. 61. l. — Juhász Gy.: A brigetói sigillata. 1935. 1. sköv. l. — Kuzsinszky B.: A Balaton környékének archaeológiája. 1920. 108. kép. (amelyen kívül még úgy Újmajorból, mint Felsődobogóról van több ilyen kis póvidéki edényke a keszthelyi múzeumban. — Dél-noricumban és Délpannoniában természetesen már megjelent a finom augustuskorú arezzói áru is. Pl.: W. Schmid, 15. Ber. d. Röm.-Germ. Komm. 1926. 204. sköv. l. — R. Egger: Führer Klagenfurt, 1921. 57—58, 89. kép. — M. Abramić i. m. 93. l. (arezzói kehely utánezata). — Egy sicsiai származású arezzói kehely töredékeinek képe i. értekezésemben található. „Megarai“ kehelyek Welsben: E. Nowotny, 15. Bericht d. Röm.-Germ. Komm. 1926. 130. l.

alatt megkezdődött a *Iulium Carnicum* (Zuglio) és *Virunum* (Zollfeld, Karinthia) felé vezető főútvonal kiépítése, amelyet Augustus valósított meg, ugyanúgy az *Aquileia-Emona* (Laibach) közötti régi kereskedelmi út átépítése is az ő műve.¹ Minden valószínűség szerint még az ő idejében építették ki a Moesia felé irányuló közlekedés artériáját *Lissus*-tól (Alessio az Adriánál) *Naissus* (Niš) felé.² Tiberius alatt sem lanyhult ez a valóban nagyvonalú útépitő tevékenység. Legsürgősebb feladat volt a nagy lázadás viharzónájában a délpannon—dalmata hegyvidék katonai biztosítására szolgáló úthálózat megteremtése, ami már Kr. u. 16—20 közt megtörtént.³ Ugyancsak e császár uralkodása alatt, 33—34-ben törik át a Kazán-szorost a *viminaciumi* (kostolac) és *ratiariai* (Arčer) táborok összekötésére.⁴ Kétségtelen, hogy már ekkor Pannonia belsejében is megkezdték a legfontosabb országutak kiépítését, ha még egyelőre hiányoznak is a feliratos bizonyítékok erre nézve. Elképzelhetetlen, hogy Poetovio és Carnuntum légiónáborai út nélkül maradtak volna, amikor utóbbi már kb. Kr. u. 15 óta állandó csapatállomás; v. Premerstein figyelmeztet rá, hogy az ennek az útnak mentén fekvő városok, *Emona*, *Celeia*, *Scarbantia* és *Savaria* a Julius-Claudius dinasztia alapításai,⁵ tehát legkésőbb az első század közepén meg kellett lennie közöttük az összeköttetésnek. De látni fogjuk alább, hogy a Dunántúl négyszögét összekötő két nagy átló országútjainak találkozáspontján, Keszt-

¹ A. v. Premerstein—S. Rutar: Römische Strassen und Befestigungen in Krain. 1899. 5. sköv. l. Ennek az útnak előzményei *Aquileia* alapításáig nyúlnak vissza. Ld. U. Kahrstedt: Studien zur politischen u. Wirtschaftsgesch. der Ost- u. Zentralalpen vor Augustus. Nachrichten d. Ges. d. Wiss. zu Göttingen. Phil.—hist. Kl. 1927. Heft 1. l. sköv. l. Nekem az a benyomásom, hogy Strabo két adata erről (4., 6., 10—12. és 7., 5., 2—3) nem két forrásra megy vissza, hanem ugyanazon forráshelynek (Polybios) két változata.

² A. v. Domaszewski, Arch.-ep. Mitt. 13, 1890. 151. l.

³ Mommsen: CIL. III. 407. l. — A. Bauer, Arch.-ep. Mitt. 17, 1894. 136. l. — Ph. Ballif—C. Patsch: Röm. Strassen in Bosnien u. der Herzegowina. 1893. 55. sköv. l. — C. Patsch, Jahrb. f. Altertumsk. 2, 1908. 103. sköv. l. — M. Abramić—A. Colnago, Jahreshefte 12, 1909. Beibl. 50. sköv. l. — M. Abramić, Starinar 3. ser. 4. (1926—27). 1928. 39. sköv. l. — Nevezetes az útépitésnek [*ad f]in[e]s provinciae Illyrici* megjelölése.

⁴ CIL. III. 13813 b. (Dessau 2281.) — A. v. Premerstein, Jahreshefte 1, 1898, Beibl. 176. l. — A. v. Domaszewski, Westdeutsche Zeitschrift 21, 1902. 174. sköv. l. 189. sköv. l. és Neue Heidelb. Jahrb. 1, 1891. 198. l. — Neudeck Gy., Arch. Ért. 1894. 114. sköv. l.

⁵ A. v. Premerstein—S. Rutar i. m. 17. sköv. l. — Ld. még G. de Finály: Le vie romane nell'Ungheria transdanubiana. R. Acc. dei Lincei. 1914. 411. l.

hely mellett, már Tiberius korából vannak életjeleink : itt is, vagy legalább is idáig kellett tehát római színvonalú útvonalnak lennie már e korai időkben ; éppen ekkor, amikor egy újabb nagy lázadás veszélye még nem mult el teljesen, katonai szempontból is kellett a Belső-Dunántúl hozzáférhetővé tételére gondolni. I. Claudius alatt is tovább folyt ez a tevékenység. Így pl. a Triesztet délnyugati Pannoniával összekötő út alatta épülhetett ki a római technika színvonalán álló műúttá,¹ aminthogy az ő műve a *Via Claudia Augusta*, a Póvidékről Tirolon át Augsburghoz vezető országút is. Erélyesen folytatta Claudius az elődei által nagy nehézségek leküzdése árán életre hívott belső-dalmáciai úthálózat fejlesztését is Bosznia-Hercegovinában.² Nero keletűdítő tervei terelhették el a központi kormányzat figyelmét a Közép-Dunától, de újra jelentős vidékeink forgalmi vonalainak fejlődésében a Flaviusok kora. A főbb szávamenti oppidumok (*Nevidunum, Municipium Latobiorum, Andautonia, Siscia, Sirmium*) ezek alatt emelkednek római jogú városokká, s így a szávamenti műútnak is az ő művüknek kell lennie, holott e vonal katonai és kereskedelmi jelentősége már a hódítás előtt és Augustus óta is igen nagy volt.³ Alattuk és a II. század elején, Traianus—Hadrianus korszakában már a maga teljességében rajzolódik ki az a nagyszerű forgalmi hálózat, amely a mai közlekedésnek is alapja maradt.⁴

¹ A. v. Premerstein—S. Rutar i. m. 6. l.

² Ph. Ballif—C. Patsch i. m. 52. sköv. l. — Ld. még CIL. V. 8003.

³ Így már v. Premerstein : i. h.

⁴ V. ö. M. Fluss, Realenz. XV. 2409. l., továbbá Ballif—Patsch és Rutar—Premerstein i. m. mellett Finály G. (Forma partium imperii Romani intra fines regni Hungariae, ehhez Nomenclator et indices. 1912.), H. Kiepert (Formae Orbis Antiqui) és a CIL. térképeit, továbbá Finály G., Arch. Ért. 1903. 164—173. l. — U. az : Le vie romane nell'Ungheria transdanubiana (R. Accad. dei Lincei. 1914. 409—418. l. ; u. az : Római utak a Dunántúl. (Kny. : Uránia 16, 1915.) A. Gráf : Die antike Geographie von Pannonien. (Diss. Pann. 1. sor. 5. 1936.) ; A. v. Domaszewski : Die Benefiziarier-Posten und die röm. Strassennetze. (Westd. Zeitschr. 21, 1902. 158—211. l.) ; K. Hauser : Die Römerstrassen Kärntens (Mitt. Anth. Ges. in Wien. 16, 1886. 65. l.) stb. — Számos beszámoló található ezenkívül részletkutatásokról a folyóiratokban. Nagy L. előadása a pannoniai utakról az Istituto di Studi Romani sorozatában (1936 február), remélhetőleg szintén mielőbb megjelenik nyomtatásban. — Nem szabad feledni a barbaricumba vezető utakat sem. Ezek közül a legfontosabbak a mi szempontunkból : a Carnuntumnál kiinduló borostyánkőút a germánok felé, a Brigetiótól észak felé vezető út (J. Dobiás : Deux 'cités' de la Grande Germanie de Ptolemée [Extr. de 1er Congr. intern. de Géogr. hist. Bruxelles 1931. Vol. 2. mémoires]

A berendezés művének fontos feladata volt az egyes törzsek területének pontos elhatárolása egymástól, amit az e célra kirendelt tiszték végeztek el. Számos felirat bizonyítja, hogy ezt Tiberius óta mily gonddal végezték a lázadásban résztvevő dalmata törzseknél.¹ De jöttek az *agrimensorok* is, akik teljesen felmérték a tartományok földjét, Dalmáciában a régi bennszülött mérésmód szerint, Pannoniában azonban már a római módszerekkel (*centuriatio*),² s öt osztályba sorozták a talaj minősége szerint. Az adógép már mindenütt működött Tiberius alatt és a belföldi váموkat³ is szedték a Dunán, meg a tartományok határain hamarosan.

Az új tartományok rómaivá való átformálását szolgálták a légiók kiszolgált legénységének földünkön letelepített csoportjai is.⁴ Emonába jött az első raj, valószínűleg Kr. u. 14-ben, — talán 1500 római polgár⁵ (Premerstein szerint). De az ilyen *deductio* nem volt szükségképen városalapítással összekötve, különösen, ha földet osztogattak nekik. Az Augustus halála után lázongó pannoniai légiók legénységének szájába adja Tacitus (Ann. I, 17) azt a panaszt, hogy miután

99. sköv. l.), az Aquincumból Erdély felé vezető út (V. Párvan, Dacia, 1928. 172. és 192—94. l. — H. Kiepert : *Formae orbis antiqui* XVII, Text 4. — A. v. Domaszewski—E. Petersen—A. Calderini : *Die Marcussäule* stb. Textbd. 122. l.) és a Szegeden át a Maros mentén vezető út a szarmaták földjén. (A. v. Domaszewski : *Die Marcussäule*. 122. és 124. l.; C. Patsch, *Anzeiger d. Wiener Akad.* 1925. 195. sköv. l., továbbá megjegyzéseim *Gli Studi rom. del mondo* 2, 1935. 281. l.) Hamarosan visszatérek e kérdésekre.

¹ P. o. : *CIL*. III. 2882., 2883., 9864a, 9938., 9973., 12.794. Néhány újabb példa : A. Colnago—J. Keil, *Jahreshefte* 8, 1905. Beibl. 53. sköv. l.; C. Patsch, u. o. 119. sköv. l.; M. Abramić—A. Colnago, *Jahreshefte* 12, 1909. Beibl. 30. sköv. l. — Pannoniai példa egy *pagus* határának kijelölésére : J. Brunšmid : *Kameni spomenici* Nr. 750. (*Vjesnik hrv. arh. dr.*, n. s. 11, 1910—11. 128. l.).

² Irodalom : M. Rostowzew : *Gesellschaft und Wirtschaft im röm. Kaiserreich*. I. 1930. 338. l. 75. j. — Mommsen : *Staatsrecht*. II.³ 1094. l. — J. Jung : *Römer und Romanen in den Donauländern*.² 1887. 45. sköv., 78. l. 4. j. stb.

³ A. v. Domaszewski, *Arch. epig. Mitt.* 13, 1890. 133. sköv. l. — M. Rostowzew, u. o. 19, 1896. 129. sköv. l. — C. Patsch : *Röm. Mitt.* 8. 192. sköv. l. — U. az : *Wiss. Mitt. aus Bosnien-Herzegowina* 6, 1899. 269. sköv. l. — A. v. Premerstein—N. Vulić, *Jahreshefte* 6, 1903. Beibl. 30. l. — H. Dessau, *Jahreshefte* 23. Beibl. 355. sköv. l. — M. Fluss, *Realenz.* XV. 2409. sköv. l. — V. Christescu : *Viața econ. Daciei române*. 1929. 150. sköv. l.

⁴ A veteranus-telepek legjobb áttekintését E. Ritterling adta (*Realenzycl. d. klass. Altertumswiss.* XII. 1214. sköv., 1239. sköv., 1243., 1251., 1263., 1273., 1287. l.).

⁵ A. v. Premerstein—S. Rutar i. m. 10 l.

ezer viszontagságot szerencsésen megúsztak s végre elbocsátották őket ezredüktől, *trahi adhuc diversas in terras, ubi per nomen agrorum uligines paludum vel inculta montium accipiant*.¹ Ennek van történeti alapja, mert éppen Tiberius korában tényleg megjelennek ilyen telepések Pannonia földjén. Így Sopron környékén, Borbolyán *Ti. Iulius Rufus*, akit egy *C. Petronius* nevű veteránussal egy időben adományoztak meg birtokkal e vidéken, miután itteni segédcsapatokban kiszolgáltak.² De Plinius joggal nevezi *Iulia*-nak *Scarbantia*-Sopront,³ mert már egész sor olyan sírkövünk van innen, amelyek epigraphiai okokból a Claudius előtti időre teendők.⁴ Tiberius korából való telepítés nyomaira bukkan-tam azután Keszthelyen is. E korban kezdődik t. i. az újmá-jori temető leletanyaga.⁵ Az egyik sírfelirat *Ti(berius) Iulius Faustusa* nem lehet más, mint Tiberius alatt polgárjogot nyert veteránus (ha nem is jelöli meg ezt kis sírtábláján), mert felesége, *Iulia Fausta* vele egyszerre kapta a megfelelő latin nevet. De erre a korai időre vall a leghatározottabban a betűk típusa is (akárcsak a két *Opponius* sírkövén), valamint

¹ Már éppen ebben az összefüggésben idézte H. Hoffmann, *Jahreshefte* 12, 1909. 240. l.

² H. Hoffmann (*Jahreshefte* 12, 1909. 233. l.) az augustusi korra teszi az első követ, ami túlságosan korai; ezzel szemben S. Ferri (*Bolletino d'arte* 1931—32. 307. sköv. l.) a II. század elejére akarja tenni tévesen. Az e köveken szereplő *ala Scubulorum* a iulius-claudiusi korban volt nálunk (E. Stein: *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im röm. Deutschland*. 1932. 149. sköv. l.; az *ala Gemelliana*-ról: u. o. 138. l.). Ld. még: A. Barb.: *Heimatskunde von Mattersburg*. 1931. 38. l. és u. az: *Die Inschriften des Burgenlandes* (kny. a „Burgenländische Heimatblätter“ c. folyóiratból). 1932. 66. sz.

³ Plinius: N. h. 3., 24. Ehhez: O. Hirschfeld, *Arch. ep. Mitt.* 5, 1881. 217. l. 8. j.; A. v. Domaszewski, *Westdeutsche Zeitschrift* 21, 1902. 177. l. 139. sz. — Nem hiszem, amit A. Barb. (*Burgenländ. Heimatbl.* 1, 1932. 76. l. Nr. 77.) a CIL. III. 4256. számú felirathoz fűz. — *Scarbantia* esete hasonló lehetne *Virunumé*hez, amelyről Mommsen (CIL. III. 597. l.) így ír: *Rem publicam formae Romanae ibi constitutam esse imperante Tiberio ideo crediderim, quod Ti. Julii permulti reperiuntur in titulis tam Viruni repertis quam militum oriundorum Viruno... Claudiae deinde agnomen accepit cum plerisque Norici civitatibus formae Romanae*. Csakhogy *Scarbantia Flavium municipium* lett. V. ö. W. Kubitschek: *Die Römerfunde aus Eisenstadt*. 1926. 15. és 88. sköv. l.

⁴ Felsorolja őket E. Ritterling, *Realenz.* XII. 1243. l. — Ezeket kívül is vannak még *Ti(berius) Julius*-ok Sopronban, akik e korai telepesekből valók, vagy ezek leszármazottjai, mint a CIL. III. 4243. sz. kő; azután a CIL. III. 10.948. sz., melyet csak Veranchich másolatából ismerünk, stb.

⁵ Kuzsinszky B.: *A Balaton környékének archaeológiája*. 1920. 76. sköv. l., 88., 101. és 108. kép.

azok a kis póvidéki sigillata-bögrék, amelyeket Újmajoron kívül a néhány km-re fekvő Felső-Dobogóról is szedett össze Csák Árpád.¹ A harmadik Tiberius-féle dedukciót *Poetovio*-ban feltételezhetjük néhány egészen korai sírkő nyomán.²

A legtöbb veteránust s ezzel a legtöbb itálikus vért a XV. *Apollinaris* légio adta Pannoniának: innen vették már Emona gyarmatosait, innen a soproniakat Tiberius alatt. Sok veteránusa maradt önként az I. századi táborhely, *Carnuntum* (Deutsch-Altenburg) mellett³ és ebből a légióból vette I. Claudius a *colonia Claudia Savaria* polgárait is.⁴ A telepítés feltételeit csak a Traianus-féle *poetorvo deductio* esetében tudjuk meg, ahol legalább két csoportot elégítettek ki földbirtokkal (*missio agraria*) és egyet *missio nummaria*-val.⁵ Az ilyen hatalmi szóval letelepített veteránusokon kívül persze önként is sok kiszolgált katona maradt meg bajtársai közelében a légiótáborok mellett felvirágzó helyeken, — még Pannonia északkeleti csücskébe, Aquincumba is jutott így valamennyi itálikus.⁶ Hasonlíthatatlanul gyengébb

¹ Ugyancsak e korai telepesek utóda a két generációval későbbi *Tib. Julius, Tib. f., Fuscianus* sírköve (CIL. III. 10.902. — Kuzsinszky, i. m. 138., 177. kép.) *A. M. Magius, Marci f. Pup(inia) [I]ngen(u)us [Ba]jeter(ri)s* somogyvári kövéről (CIL. III. 4122.): E. Ritterling, Realenz. XII. 1252. l.

² Ezek helyes korhatározását Abramićnak köszönhetjük (Jahreshefte 17, 1914. Beibl. 133. sköv. l.). Szép itt az „älteste Gräberstrasse“ rekonstrukciója is.

³ Így még az I. század felében *C. Petillienus* és családja (R. Egger: Der röm. Limes in Österreich. 16, 121. l. 53. sz.). Ld. még pl.: CIL. III. 4455., 11.094(=4478), 11.220., 11.229., 14.358².

⁴ A Horváth Tibor Antal által kiásott és publikált ondódi feliratos anyag (Vas vm. és Szombathely város kultúregyesülete és a vas megyei múzeum 3. évkönyve, 1927—29. 96. sköv. l.) megismertetett néhány ilyen *deducticiussal*; *Sex(tus) Uttiedius Celer* szabadosait és egyéb hozzátartozóit hozta Carnuntumból, a milánói *L. Naevius Rufus* szintén. De már a CIL. III. 10.921(=4189.) sz. dozmati köről is ismertünk egy savariai *deducticius-t* és kétségtelenül ilyenek voltak a CIL. III. 4171. sz. *C. Alfius, L. f. Secundus veteranus leg. XV. Apol.* és a CIL. III. 4188. sz. alatt rosszul olvasott *L. Licinius, L. f., Clau[di]a tribu], Lepid[us] natus dom[o] Verona, ve[t]eranus]] leg[ionis] XV. Ap[ol]l[inaris]]*. A Claudius tribusába tartozó *C. Caesius Victor* surányi köve is az első gyarmatosok emlékét őrizheti.

⁵ CIL. III. 4057. A. Rak—W. Kubitschek, Jahrbuch f. Altertumskunde 3, 1909. 168. sköv. l. — Mommsen (CIL. III. 510. l.) utal ezzel kapcsolatban Hyginus helyére (121. l.), aki egy *evocatus Augusti-t* említ, mint a császár megbízottját egy ilyen pannoniai földö-ztásnál. Ld. még M. Abramić: Führer durch Poetovio. 1924. 7. l.

⁶ Így pl. CIL. III. 14.349². — Kuzsinszky B.: Aquincum. (Führer, 1934.) 204. sköv. l. — U. az, Budapest Régiségei VII. 1900. 26. sköv. l. (Nem számítjuk ide természetesen az I. században aktív szolgálatban elhalt itálikus katonákat, amelynek Aquincumban: CIL. III. 3565., 3567., 14.349².)

volt Felső-Moesiában az italikus veteranus-elem, mert itt csak az I. század végén kezdődik a kolonizálás,¹ szóval akkor, amikor az italikus elem kiszorul a légiókból. Meg kell azonban jegyezni, hogy a korai veterán-dedukciók sem hoztak mindig tiszta italikusokat földünkre. Annál kevésbbé, mert hiszen láttuk már, hogy auxiliariusok is kaptak itt földet, ugyanígy kiszolgált flottakatonák.²

Ezzel a városi kultúrát megalapozó, római műveltségű italikus elemmel szemben állott a bennszülöttek tömege. Ezek is régen elő voltak készítve arra, hogy egy magasabb kultúrközösségre illeszkedhessenek,³ de romanizálásuk rendkívüli óvatossággal és erős szelekció árán történt csak meg. A hódítás után meghagyták őket eredeti törzsi szervezeteikben, amelyeknek *civitas* volt a hivatalos megjelölése és ezeknek élére egy római katonai parancsnokot állítottak, aki egyúttal egyik közel állomásozó segédcsoport parancsnoka vagy rangban idős legiós centurio volt.⁴ Ilyen *praefectus civitatis*ok nemcsak a mi vidékeinken működtek,⁵ ha ezek a birodalom határvonala mellett fekvő törzsi területek fejei voltak, akkor egyúttal az illető frontszakasz parancsnoksága is rájuk volt bízva. A folyóhatár mellett *praefectus ripae* ilyenkor a nevük.⁶ A Dunatorkolatnál⁷ és a későbbi Alsó-

¹ CIL. III. 8197., 8200. (8198). — Jahreshefte 13, 1910. Beibl. 218. sköv. l. — A. J. Evans, *Archaeologia* 49, 1885. 111. sköv. l.

² D. VII=VIII²=Dessau, ILS. 1991; *Imp. Caesar Vespasianus Aug. . . veteranis, qui militaverunt in classe Ravennate sub Sex. Lucilio Basso, qui sena et viginti stipendia aut plura meruerunt et sunt deducti in Pannoniam . . . Platorii, Veneti f., centurioni, Maezeio.* [Kr. u. 71-ből.]

³ Ld. a „Magyarország népei és a római birodalom“ című füzetemet (Magyar Szemle-Társaság kincsestára, 42. sz. 1934.) 4. sköv. l.

⁴ A. Schulten (*Rhein. Mus.* 50, 1895. 543. l.) mindenáron el akarja választani e két állást; v. ö. ezzel szemben A. v. Domaszewski (*Neue Heidelberger Jahrbücher* 1, 1891. 194. sköv. l.) és E. Ritterling (*Germania* 1, 1917. 133. l.) fejtegetéseit.

⁵ Pl.: CIL. XIV. 2954.: *praefectus [I.] cohortis Corsorum et civitatum barbariae in Sardinia.* CIL. V. 1838.: *praefectus civitatum in Alpibus maritumis.* Ld. még CIL. V. 7231.: *M. Julius Regis Donni [Iulius] Cottius praefectus civitatum, quae subscriptae sunt (Alpes Cottiae).* Itt említem fel a CIL. III. 8308. sz. dalmáciai feliratot azért, mert kiegészítése kétséges.

⁶ A Rajnátnál még Kr. u. 69-ben is van ilyen. V. ö. Tacitus, *Hist.* IV. 55.: *Julius Tutor . . . ripae Rheni a Vitellio praefectus.*

⁷ A. v. Domaszewski szerint (Neue Heidelb. Jahrbücher 1, 1891. 194. sköv. l.) az Ovidiusnál (ex Ponto 4., 7.) említett Vestalis lett volna az első ily *praefectus* ott. Megcáfolta ezt már A. v. Premerstein, *Jahreshefte* 1, 1898. Beibl. 182. l. (v. ö. fejtegetéseiből a 169. sköv. l.)

Moesia frontszakaszán eleinte a vazallus thrák király védte a partot római segítséggel s tőle nyugatra kezdődött csak a *praefectus civitatum Moesiae et Treballiae* kerülete.¹ A következő parti praefectusok közül, sajnos, csak egyet ismerünk L. Volcaeus Primus sokszor idézett feliratáról, aki *praef(ectus) coh(ortis) I. Noricor(um) in Pannonia, praef(ectus) ripae Danuvi et civitatum duar(um) Boior(um) et Azalior(um)* volt.² Ezek a parancsnokok a hadsereg osztagain kívül veszély esetén a bennszülöttekből alakított kiegészítő csapatokat is igénybevehették.³ Belső-Illyricumból is ismerünk néhány ilyen praefectust: egyet, aki a Bato-féle lázadás után *praefuit Iapudiai et Liburn(ia)*,⁴ azután egy másik tisztet, aki Boszniában *praefectus civitatis Maezeiorum* és *praefectus civitatis Daesitiatum* volt Nero uralkodásának vége felé,⁵ végül a Nero korában szereplő L. Antonius Naso egy feliratos *cursus honorum*-a⁶ szerint ez mint a *XIII. gemina* legió *primuspilusa* Claudius korában egyben a *praef. civitatis Colap(h)-ianorum* tisztét viselte.⁷

¹ Ilyen volt a CIL. V. 1838 (=Dessau, ILS, 1349.) és 1839. sz. feliratokról ismert C. Baebius Atticus, aki a V. *Macedonica* legio rangelső centuriója volt egyúttal és kétségtelenül Tiberius korában viselte e tisztséget.

² CIL. IX. 5363. = ILS. 2737. (Firmum Piceni). — Nagyon korán nem lehetett itt, mert élete végén hazájában *flamen divorum omnium* lett, amely kifejezés csak akkor érthető, ha már egész sereg *divus* volt, tehát csak az I. század vége felé. E. Ritterling szerint a parti praefecturája utáni állását: a V. *Macedonica* legio tribunátusát Claudius vagy Nero korában viselte. (A. v. Premerstein, aki azt hitte, [Jahreshefte 1, 1898. Beibl. 173. l.] hogy Volcaeus praefectus-sága Kr. u. 17-nél korábbi, tévedett.) Ld. még A. v. Domaszewski, Westdeutsche Zeitschr. 21, 1902. 184. sköv. l.; Kuzsinszky B., Klebelsberg Emlékkönyv, 1925. 112. l.

³ A Mommsen (Gesammelte Schriften VI. 145. sköv. l.) által „Provinzialmilizen“-nek nevezett népfelkelés szervezetébe tartozott a Hyginus táborleírásából ismert *veredarii Pannonici* alakulata, amely a Rakovica-Copaceni táborából ismert *numerus burgariorum et veredariorum*-mal vetendő egybe.

⁴ CIL. V. 3346. — C. Patsch, Wiss. Mitt. aus Bosnien und Herzegowina, 6, 1899. 176. l. 5. j.

⁵ CIL. IX. 2564. (Bovianum.)

⁶ CIL. III. 14.387. sköv. l. = ILS. 9199.; a 6. sorában praef. egészítendő ki, nem úgy, mint Hirschfeld ajánlja.

⁷ Más elbírálás alá esik M. Rossius Vitulus esete, aki tribunus volt a II. *adiutrix* legiónál s egyúttal *praefectus gentis Onsorum*. E. Ritterling (Germania 1, 1917. 133. sköv. l.) tisztán kimutatta, hogy itt nem a (valószínűleg ugyancsak létezett) pannoniai *Osi*-ről van szó, hanem a barbaricumban lakókról. Nem adhatunk ezzel szemben igazat J. Dobiáš érveinek (Epigrafické studie. Časopis národniho musea 96, 1922. 220. sköv. l.), melyeket V. Ondrouch

Ez az intézmény azonban hamar elvesztette értelmét. Az illyricumi lakosság megbízhatósága hamar kitűnt, s ezzel együtt az állandó katonai felügyelet felesleges volta is. Másrészt a Dunaparton nagy, állandó helyőrségek és kisebb egységek folytonos láncá keletkezett s így megszűnt a *praefectus ripae* létjogosultsága. Helyükbe a törzsek vezető társadalmi rétegéből, a *princeps*ek soraiból¹ választott előjárók, *praepositus*ok kerültek. Dalmáciában meg lehet állapítani, hogy ez a változás Vespasianus alatt ment végbe.² A japodok törzsi szentélyében (Bihać mellett) kerültek elő több ilyen bennszülött *praepositus et princeps Iapodum* (ill. egyszerűen *praepositus Iapodum*) fogadalmi kövei,³ míg a többi *civitas*-okból mindössze néhány *princeps* nevét ismerjük. A legtöbb ezek közül a dalmáciai: *princeps civ(itatis) Dinda[rrior(um)]*,⁴ *princeps D(a)esitiati(um)*,⁵ *princeps Delmatarum*,⁶ de van néhány ilyen adatunk az Alpesekből is,⁷ míg Alsó-Moesiában elég sokszor találkozunk a törzsi területek helyett egyes lakótelepek princeps-eivel.⁸

(Der röm. Denarfund von Vyškovce. 1934. 24. sköv. l.) is követ. Hamarosan visszatérek még e kérdésekre egy másik dolgozatomban.

¹ C. Patsch, Wiss. Mitt. 6, 1899. 178. sköv. l.: „Darnach bildeten wohl die japodischen principes ein Kollegium, das dem Praepositus zur Seite stand und dem dieser entnommen werden konnte. Der zum Gauhauptmann Ernante verlor jedoch seine Würde als Princeps nicht. Diese war höchstwahrscheinlich erblich, denn sie lebt in Orten fort, die später als Municipia konstituiert waren, in Ridiatae und Splonum, sie behält ein Auswanderer in Dacien bei und sie wird von einem erst 22-jährigen Jünglinge bekleidet. — Da Appian, III. 21 von einem βουλευτήριον in Metulum berichtet, wird das Kollegium der römischen Zeit auf eine diesem entsprechende alte einheimische Institution zurückgehen.“ — Hasonlóan ír M. Rostowzew (Ges. und Wirtschaft. I. 336. l. 66. sz.) — Az *undecim primi* kormányzótestületének analógiája afrikai törzseknel: A. Schulten, Rhein. Mus. 50, 1895. 513. sköv. l. — A *praefecti* és a *praepositi* intézményeinek fent vázolt viszonyát nem látta Patsch, Wiss. Mitt. 7, 1900. 38. l.

² A fent idézett boviai feliraton (CIL. IX. 2564.) Nero uralkodásának vége felé még egy *praef. civitatis Maezeiorum* és *Daesitiatum* szerepel, míg a szomszéd japodok törzsi szentélyében állított kövek egyikét (ld. alább) egy olyan *praepositus* állítja, aki Vespasianustól kapta a polgárjogot.

³ CIL. III. 14.324—14.326., 14.328. — C. Patsch, Wiss. Mitt. 6, 1899. 154. sköv. l., 7, 1900. 33. sköv. l.

⁴ C. Patsch, Wiss. Mitt. 11, 1909. 156. l.

⁵ D. Sergejevski: Novitates Musei Serajevoensis 9, 1930. 9. l.

⁶ CIL. III. 2776.

⁷ CIL. V. 4893., 4910.

⁸ V. ö. V. Párvan: Cetatea Ulmetum. 1912. 92. sköv. l. — N. Vulić, Jahreshette 12, 1909. Beibl. 201. l. 73—74. sz. stb.

Pannoniában is akad egy-kettő: egy *M. Cocceius Florus*, aki Nervától (tehát Kr. u. 96—98 közt) kapta polgárjogát,¹ s akinél nem tudjuk közelebbről, miféle törzs előkelői közé tartozott; azután egy *Iucundus* nevű *princeps Azaliorum*,² feltétlenül még az I. századból.

Ami magukat a *civitas*-szervezeteket illeti, itt nagyon fontos megfigyelni, hogy a központi kormányzat mily teljes céltudatossággal jár el abban, hogy mely tartományban szüntesse meg őket, városi organizációt állítva helyükbe, s hogy hol s mikor ne engedje őket elsorvadni. Ha pl. Pannoniát vesszük elő, itt az idősebb Pliniusnak Augustus korából vagy alig későbből való *civitas*-listája³ húsz ilyen törzsi szervezetet ismer; Ptolemaios száz évvel későbbi felsorolásában ezeknek nagyobb része még mindig megvan,⁴ a hiányzók közül négy kis törzs sorsát nem tudhatjuk, míg a Plinius által a *populorum capita* közé számított drávamenti *Serapilli* és *Serretes*,⁵ valamint a *Sirmienses* kétségtelenül városi kerületekké alakultak, a többi maradt. A bronz katonai elbocsátó okmányokon látjuk, hogy még ott sem kebeleztek be a törzsi szervezeteket, ahol már városi kerületek is voltak⁶: még az sem bizonyos, hogy bármilyen függésbe

¹ Atyját még Matumarusnak hívták. CIL. III. 3546.

² Kuzsinszky B. (Klebelsberg- emlékkönyv. 1925. 107. sköv. l.) korát a II. századra teszi.

³ O. Cuntz, Jahrb. f. Philologie, Suppl.-Bd. 17. 1890. 515. sköv., 523. l. — A. v. Premerstein: Strena Buliciana. 1924. 204. sköv. l. — További irodalom Schanz—Hosiusnál (Geschichte der röm. Literatur.⁴ II. 1935. 330., 335., 655. l.) — A pannon-törzsek áttekintését adta már O. Kämmel: Die Anfänge des deutschen Lebens in Österreich. 1879. 303. sköv. l.; A. Schulten (Rhein. Mus. 50, 1895. 533. l.) nagyon röviden elintézi őket. Ld még Fröhlich R., Budapest Régiségei III. 1891. 148. l.; Kuzsinszky B., Klebelsberg- emlékkönyv. 1925. 111. sköv. l.; A. Gráf: Die antike Geographie Pannoniens. 1936.

⁴ Ptol. II. 14,2 és 15,2. Hiányoznak nála az *Arviates*, *Belgites-Catari*, *Cornacates* kis törzsei, a nagyobbak közül a *Serapilli*, *Serretes* és a *Sirmienses*; viszont új csak a *Kúrvoi* -Cotini (az egyenlőséget már Gráf A. látta), akiről a Jahreshefte 30. kötetében megjelenő cikkemben még szólok.

⁵ V. ö. Cass. Dio 56., 12., 1.

⁶ Pannoniai példák a CIL.-ban: D. II.: *Jantumaro*, *Andedunis f.*, *Varciano* (Kr. u. 60.).

D. XII.: *Frontoni*, *Sceni f.*, *Jaso* (Kr. u. 85.)

D. XXIV.: *Mogetissae*, *Comatulli f.*, *Boio* (Kr. u. 108.)

D. XXVI.: *Nertomaro Irducissae f.*, *Boio* (Kr. u. 113—114.)

D. XXXIX.: *Ursioni*, *Busturonis f.*, *Azal(o)* (Kr. u. 154.)

D. XLII.: *Ulpio*, *Spumari f.*, *Biausconi*, *Eravis(co)* (Kr. u. 167.)

D. XLVI.: *Oxetio*, *Naevionis f.*, *Erav(isco)* (Kr. u. 167.)

hozták volna őket a városok kormányzatától, illetve, hogy attribuálták őket a városi territorumokhoz.¹ A legérdekesebb a *civitas Eraviscorum* esete²: ha a kivakart császárnevet jól olvasom, Gallienus korában, 260—268 közt Kr. u., de mindenesetre a III. század folyamán még létezik a *civitas Eraviscorum*³ közvetlenül a tartományi székhely, Aquincum szomszédságában. Bármily különösnek látszik ez, igen komoly indítók vezette a kormányzatot a pannoniai civitasok fenntartásában. Régi elv volt, hogy a légiókba csak városi területekről soroznak, a peregrinus törzsi kerületekből pedig a segédcsapatok legénységét egészítették ki⁴: ezért tartották meg *civitas*-nak azokat a néptörzseket, amelyek fiatalosága oly nagyszerű katonai utánpótlást szolgáltatott a birodalomnak. Ennek az elvnek a fenntartása, amely szerint „a légióknak a városi civilizáció színezetét biztosítsák, az auxiliákat pedig a barbár kontingensek szintjén tartásuk mindvégig”,⁵ nagy nehézségekbe ütközött. E nehézségeket még erősen növelte az a tény, hogy Vespasianus kizárta az italikusokat a légiókból, sőt hogy ezt még a legkultúraltabb provinciákra is kiterjesztették.⁶ Ezáltal a hatóságok kénytelenek

D. LX.: *Attae, Nivionis f., Azalo* (Kr. u. 148.)

D. LXI.: *Dasmeno, Festi f., Azalo* (Kr. u. 149.)

¹ A. Schulten (Rhein. Mus. 50, 1895. 515. sköv. l.) és főleg Mommsen (Staatsrecht. III. 765. sköv. l.), aki szerint a *civitas* név nem illik egy ilyen attribuált egységre.

² CIL. III. 10.418. — Fröhlich R., Budapest Régiségei III. 189., 146. sköv. l. — Hampel J., Budapest Régiségei IV. 1892. 52. sköv. l. (ahol a pontos lelőhelymeghatározás fontos számunkra). — Kuzsinszky B., Budapest Régiségei IX. 1906. 37. l.

³ A törzsi központ faluszerű telepét felfedte Nagy L., a Tabáiban. Ld. erről megjegyzéseimet a Magyar Szemle 1936. márciusi számában.

⁴ V. ö. Mommsen: *Gesammelte Schriften*, VI. 85. és 89. l.

⁵ Mommsen i. h. 81. sköv. l. — O. Seeck, Rhein. Mus. 69, 1902. 602. sköv. l. — V. ö. még a sorozási eljárásról Pannoniában s Moesiában a legelső időre vonatkozólag A. v. Domaszewski megjegyzéseit (Neue Heidelberger Jahrbuch 1, 1891. 199. l.) Kétséges előttem, amit mond, mert a *Dardani*-t nem *civitas*-megjelölésnek tartom, mint ő, hanem csoportnévnek a *Pannonii* vagy *Dalmatae* mintájára; azt is kétkem, hogy emellett a *Bessi* dardaniai *civitas* neve legyen. Hogy pedig az első formációk, melyek sajátos törzsneveket viseltek, nem tűntek el a nagy lázadásban való részvételük miatt, a számos *Breucus* cohors tisztán mutatja.

⁶ Mommsen: *Ges. Schr.* VI. 37. sköv. l. — O. Seeck, Rhein. Mus. 69, 602. sköv. l. — O. Cuntz, *Jahreshefte* 2, 1899. 70. sköv. l. — A régebbi irodalomból v. ö. még e kérdésekhez: W. Harster: *Die Nationen des Römerreiches in den Heeren der Kaiser*. 1873. — O. Bohn: *Über die Heimat der Praetorianer*. (Wiss. Beilage z. Progr. d. Friedrichs—Realgymn., Berlin.) 1883. — H. Dessau, *Hermes* 45,

voltak rátérni a helyben való sorozás elvére, ami Hadrianus óta azután végleges rendszerré vált. E helyzet által emelkedik világtörténelmi fontosságra a remek pannoniai emberanyag. Korlátlan felhasználását most már csak egy dolog béníthatta: az, hogy a fent említett elvet a változott körülmények között is fenn akarván tartani, nem találtak nálunk elég városi eredetű embert a légiókba való sorozásnál. Csak ez lehet az oka annak, hogy a — nyugati kelta területen is alkalmazott gyakorlat szerint — egész *civitas*okat római polgárjoggal ajándékoznak meg, vagy pedig enélkül is immatrikulálják őket a légiókba, áttörve a szabályt, s megadva nekik a polgárjogot szolgálatba lépésükkor. Ezen eljárás volt az, amely által a pannonok szerepe a seregben oly gyorsan emelkedhetett, hogy a III. század folyamán döntő súlyuk lett a birodalomban.¹

Érdeemes egyenként megszemlélni azokat az eseteket, amelyekkel a normális sorozási rendszer korlátainak áttörését igazolhatjuk:

a) A Nevidonum körüli *Aelii Carni cives Romani*² Mommsen tiltakozása³ dacára sem azonosíthatók a Triest körüli *carnusok*kal, mert míg a mieink Hadrianustól polgárjogot kaptak, addig a Triest mellettiéek akkor még peregrínusok maradtak és csak Piustól tudták kieszközölni később azt is, hogy a tergestei városi tanácsba való belépés által egyenként polgárjogot nyerhessenek.⁴ Világos tehát, hogy itt a kelta vándorlás által szétszaggatott⁵ *Carni*-nak egy külön pannoniai csoportjáról van szó, amelyet Hadrianus, aki pannoniai helytartósága korában jól megismerhette az itteni törzseket, a légiókba való sorozás céljaira használt fel s ezért polgárjoghoz juttatott.

1910. I. sköv., 615. sköv. I. (tisztek származása az első 2 században). — W. Liebenam, Realenz. VI. 312. sköv. I. [*equites singulares*]. G. L. Cheesman: The Auxilia of the Roman Imperial Army. 1914. 74. sköv., 176. sköv. I.

¹ Mommsen tehát tévesen írja (i. m.) hogy ez a rendes keretekben a városi emberanyag kizárólagos felhasználásával is végbemehetett. A délpannoniai városokból már az I. században soroztak légiókba. Bizonyítja ezt p. o. *C. Caecilius Celer Quir[ina] Sirm[io]* úgymint a *M. Praecon[us] Jucundus Sirm[io]* köve, akik a XV. *Apollinaris*-legió katonái voltak. (Másképp, szerintem helytelenül E. Bormann R. L. I. Ó. 12, 1914. 321. sköv. I.)

² CIL. III. 3915.

³ CIL. III. 496. I.

⁴ CIL. V. 532. = ILS. 6680.

⁵ Plinius szerint a „bójok pusztaságán“ (=Nyugatpannoniában) a *carnok* laktak egykor és ennek felel meg hogy *Carnuntum*

b) Róma-városi feliratokon a III. század első feléből¹ nagy számban szerepelnek az állító praetorianusok között *cives Cotini ex Pannonia inferiore*. Ezekről mindig azt írják², hogy Marcus háborúiban telepítették be őket Felső-Magyarországról. Azonban akkor dediticiusok lettek volna és még Severus Alexander korában nem foglalhattak volna helyet a gárdában. Igaz, hogy a 'civis' itt csak mint 'Landsmann' értendő, szóval nem jelenti azt, hogy polgárok voltak,³ azonban úgy látszik, hogy a Ptolemaios-féle (II. 14, 2) *Κύτνοι* e *Cotini*⁴, az azalok keleti szomszédjai, akik az említett írónál még *Pannonia superior*-hoz tartoztak, de amikor Caracalla alatt a határt itt Brigetio felé eltolták, *Pannonia inferior*-hoz kerültek át s így is van származásuk a valamely későbbi praetorianus feliratokon — helyesen — megemlítve. Mivel pedig a *Cotini* nevük a jogi értelemben vett *origo* jelöli, másfelől a gárdába való jutásukat hosszabb légiószolgálat előzhette meg, feltehető, hogy a pannoniai *civitas Cotinorum* egészében római jogot kapott még a II. században, hogy a légiókba (s a gárdába) vehessék fel fiatalságát.

c) A v. Domaszewski⁵ pompás kiegészítéseinek köszönhetjük a következő aquincumi felirat megértését: *Cives I[asi ex pr(ovincia) P(annonia) s(uperiore) q(ui)] milit(averunt) in le[g(ione) II. adiut(rice) p(ia) f(ideli) sub Iall(io) Ba[ss]o leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) et Appio Cl(audio)] Martiale[leg(ato) leg(ionis) s(upra) s(criptae)], quod ho(nesta) m[is(sione) mis(si) s(unt)]]. M. Ulpius Quietus*

városa is itt van, amely székhelyük volt, mint a *Cornacates*-nek *Cornacum* stb. V. ö. A. Gráf: *Die antike Geographie von Pannonien*. 1936.

¹ CIL. VI. 32.542b—c 325.44. 32.557b=Dobó Á.: Pannoniai vonatkozású külföldi feliratok. (Diss. Pann. I. sor. 1. sz. 1932.) 18—20. sz.

² Még részletesen visszatérek erre. V. ö. V. Párvan, *Histria* 7, 1923. 99, 105. l. — G. G. Mateescu, *Eph. Dacorom.* 1, 1923. 137. l.

³ A Mommsen által (i. m.) összeállított sok példa mellett érdekes a Samariában tartózkodó *cives Sisciani et Varciani et Latobici* esete, akik a felsőpannoniai *segédcsoportok* különítményében jutottak keletre (Dessau: ILS. 9132. és Reisner—Fischer-Lyon: *Harvard Excavations at Samaria*. I. 1924. 20. l. 30. sz.)

⁴ Amit előttem már Gráf A. is látott i. m. — Ez ellen felhozható mindenestre, hogy a CIL. VI. 32.542. sz. felirat c hasábján, ahol a nevek alatt *ex provincia Pannonia inferiore cives Cotini v. l. s.* stb. összefoglaló formula áll, szerepel egy *domo Ciba(lis)* és egy *domo Murs(a)* megjelölésű név is. Csakhogy mivel a városnevek és a törzs-megjelölések kizárják egymást, e két embert véleményem szerint mégis ki kell zárnunk a *cotinus*-származásúak közül. Hogy Marcus alatt betelepítettekről sem lehet szó, mutatják ezek *Aelius* nevei.

⁵ *Jahreshefte* 7, 1904. Beibl. 11. sköv. l.

et [... mag(istri)] ded(icaverunt) id(ibus) Iu[... Silvano] et Augurino [co(n) s(ulibus) v. s. l. m.]. — A Kr. u. 156-ban elbocsátott, tehát még Hadrianus uralma vége felé besorozott *cives Iasi* kétségtelenül a *civitas Iasorum* tagjai, amely tehát már Hadrianus óta¹ légiók számára is adott utánpótlást, anélkül, hogy városi szervezetet nyert volna. (Ez esetben ugyanis feltétlenül a város nevét jelölték volna meg eredetükül, nem a törzset.) Nem lehetetlen, hogy itt is rangemelésben részesült az egész *Iasus* közösség, mint az *Aelii Carni* esetében. (Bár az egyik *magister Ulpius* neve Traianusra nyúlik vissza, egy ilyen általános római vagy latin jog adományozását Hadrianus előtt nem tételezhetjük fel.) A második eshetőség csak az volna, hogy ilyen „bevorrechtete Landgemeinde“-vé való emelés nélkül, tehát az általános érvényű jogszabály áttörésével nyitották meg az utat a *Iasi* számára a légiók, s azon katonai előrehaladás és túlsúly felé, amely a császárok trónjáig emelte a pannonokat. Figyelemre méltó még, hogy a *Carni*, *Cotini*, *Iasi* a legkisebb civitasok voltak: a nagyokat az *auxilia* számára tartották meg még a II. században s részben később is.²

Hasonló a helyzet — eltekintve természetesen a tengerparti csik városaitól — Dalmáciában. Claudius után itt már nem kolonizálnak veteránusokkal és hosszú ideig élnek a civitasok.³ Felső-Moesiában s ennek belsejében, Dardaniában egészen hasonlóan alakult a szervezés, csak itt még sokkal gyengébb volt az urbanizáció, mint előbbieknél.⁴ Éles ellentétben áll e *civitasok* hosszú élettartamával és döntő fontosságával a noricumai fejlődés. A rendkívül gyorsan romanizálódó terület már az I. század közepe táján az itá-

¹ Kr. u. 85-ből való a D. XII. amely egy segédcsoportból való *Jasus* emberé volt. Ptolemaeusnál ez a törzs még szerepel.

² Hyginus (205. l. Lachm.) szerint Pannoniában (szabályellenesen) nem tettek később különbséget az adózó peregrinus és az adómentes colonia-területek között. (V. ö. J. Jung: Römer u. Romanen in den Donauländern². 78. l. 4. j.) Vajjon ez összefüggés az rangemelésekkel?

³ M. Rostowzew: Ges. u. Wirtschaft im röm. Kaiserreich. I. 1930. 195. sköv. l. — A. Schulten i. m. 536. sköv. l. — Patsch, Wiss. Mitt. 12, 1912. 135. l. — A civitasok felsorolása: Plinius: N. h. 3, 139. sköv. l. (amelyhez irodalom A. v. Premersteinnél: Strena Buliciana. 1924. 203. sköv. l.). Ptolem. 2. 16. 5.

⁴ Sajnos a részletekről alig tudunk valamit: nemesak az irodalmi források hagynak cserben, hanem — legalább egyelőre — a feliratok is. Ld: A. v. Domaszewski, Neue Heidelb. Jahrb. 1, 1891. 199. sköv. l. — A. v. Premerstein, Jahreshfte 1, 1898. Beibl. 145, 165. l. — A. Schulten i. m. 533. sköv. l. — M. Fluss, Realenz. XV. 2354. h.

liai városi kerületek kulturális és jogi színvonalára emelkedett.¹ Civitas alig maradt néhány: nem véletlen, hogy Plinius felsorolása a városok mellett egészen elhanyagolja őket és Ptolemaios is csak hatot ismer mindössze.² Pontos tükörképét adja ennek a tényállásnak, hogy Noricum alig ad legénységet auxiliáknak, ellenben nagy mértékben veszik igénybe már az I. században urbanizált lakosságát a légiók utánpótlása számára és a császári gárda kiegészítésére is.³

A civitasokról még csak annyit említünk meg, hogy mindjárt a foglaláskor kis egységekre darabolták fel őket könnyebb ellenőrzés (és katonai felhasználás) céljából. Dalmáciában a már M. Terentius Varro által is ismert bennszülött *decuria*-rendszerrel használták fel e célra,⁴ míg minálunk *gens*ek szerint tartották nyilván őket,⁵ amelyek viszont *centuriá*-kra oszlottak.⁶ E felaprózás mellett másfelől nagy egységekbe, *conventusok*-ba is foglalták a civitasokat, amelyeknek összejövelelein évente megmutathatták a császárkultusz ünnepi ritusainak végrehajtásával lojalitásukat, de egyúttal lényegbe vágó politikai jogokat is gyakorolhattak megbízottjaik útján a tartománygyűlésen. E *conventus*-okat jól ismerjük Dalmáciából,⁷ de még semmi nyomuk sincs

¹ Mommsen: Röm. Gesch. V.⁴ 181. l.

² J. Jung: Römer u. Romanen.² 1887. 92. l. — M. Rostowzew i. m. I. 189. sköv. l. — A. Schulten i. m. 532. sköv. l. — W. Schmid, 15. Bericht der Röm.-Germ. Kommission 1926. 216. l. (vele nem érthetek mindenütt egyet). — Ptol. II. 13,2 a főforrás.—A C. Baebius Atticus híres feliratain (CIL. V. 1838.—ILS. 1349. és CIL. V. 1839) igen figyelemreméltó, hogy az elsőnek említett két civitas állítja, (a *Laianci* és *Saevates*), a második két város (*Virunenses* és *Teurnienses*), tehát előbbieik különállása világos. Igen érdekes, hogy a civitasok között a főtörzs, a *Norici* (Νορικῶί Ptolemaiosnál) is ott van, ami a foglaláskor történt ellenállásukra vet világot: amint fővárosukat, *Noreia*-t lerombolták, később sem kaptak politikai okból városi szervezetet.

³ Mommsen: Ges. Schr. VI. 68—69. l.

⁴ Plinius: N. h. III. 142. sköv. f. — C. Patsch: Wiss. Mitt. 7. 1900. 59. sköv. l. — I. Marquardt: Staatsverwaltung I.² 1881. 300. sköv. l.

⁵ CIL. III. 3224. s ehhez Appianus, aki szerint (Illyr. 22.) a pannonok *κατὰ συγγένειαν* laktak falvaikban, (ἀγροὺς ἢ κώμας). — E. Hübner, ad CIL. II. 2633.; másképp A. Schulten i. m. 503., 507., 509., 553. l.

⁶ Mommsen (ad CIL. III. 3224.) a túsznak vitt gyermek fogadásában való beosztásának tartja a *centuria* megjelölést. Azonban ez a *gens* nevére következik és nem hiszem, hogy az *amantinusok*tól több *centuriányi* kezeszt szedtek volna: a meg nem bízható tömeget inkább rabszolgának vitték, csak a legelőkelőbbek gyermekeit vitték túsznak.

⁷ E. Kornemann, Klio 1, 1901. 121. l. — V. ö. még pl. a Germa-

nálunk. Pedig itt is meg kellett lennie ennek a berendezésnek, mely sehol sem hiányzott.¹ Hasonlóan homály födi a moesiai császárkultusz kezdeteit is,² amely természetesen magába foglalta a városokat is és a legelőkelőbb bennszülötteket a *sacerdos provinciae*³ tisztségére való vágyakozás által az állameszméhez kötötte.

Ne feledjük el az állam romanizációs törekvéseinek egyik legfontosabb eszközét, a városalapításokat sem. Noricumban I. Claudius egy csapásra szervezi át a tartomány legnagyobb részét *municipiumok* formájában. Ide nem hoztak veteránokat,⁴ hanem az erre már megérett lakosság rangemelésével szervezik meg az új italikus formájú városokat. Vespasianus alapítása, *Flavia Solva* is *municipium* volt először, mint a (hadrianusi) *Ovilava* (Wels) is. Ezzel a valóban polgári ízű és a bennszülöttek kultúralódásából kifolyó városiasodással szemben áll Pannonia egészen katonai alapú és színezetű urbanizációja. Ez a szempont érvényesült már magában a hely kiválasztásában is. Míg Noricumban közlekedéspolitikai és gazdasági szempontok szerint⁵ választották ki az új városok fekvését, addig Pannoniában hadművelleti támpont volt már az Augustus alapította első colonia, *Emona* is. Még talán a Claudius által megszervezett *Savaria* volt a leppolgáribb elgondolású kolónia-alapítás, azután a két *Flavia colonia*, *Siscia* és *Sirmium* és a két *Flavium municipium*: *Nevidonum* és *Andautonia*;⁶ de ez is mind stratégiai jelentőségű pontokon állott, úgymint Hadrianus alapítása: *Mursa* is. E császár (117—138 Kr. u.) kezdi csak a Dunántúl szélén, a folyam melletti táborok szomszédságában felvirágzott polgári telepeket *municipiumokká* emelni. *Carnuntumot*, *Aquincumot* s a már Moesiába eső *Singidunumot* és *Viminaciumot*. Ez csak úgy volt lehet-

nicus fiának a *civitates Liburniae* által állított követ (CIL. III. 2808.), azután a kitűnő P. Cornelius Dolabella számára a *civitates superioris provinciae Hillyrici* által emelt emléket (CIL. III. 1741.) stb.

¹ E. Kornemann, *Klio* 1, 1901. 130. sköv. 1. és u. o. 11, 1911. 168. l. — A korai idők kultuszközpontja szerintem nem igen lehetett Savariában, mely eredetileg Noricumhoz tartozott, — inkább délen keresném. A későbbi fejlődéshez v. ö. megjegyzéseimet: Pannonia I. 1935. 185. sköv. 1., továbbá Fettich N., *Az Orsz. M. Rég. Társ. Évk.* 1, 1923. 58. sköv. 1.

² E. Kornemann i. m. 132. sköv. 1.

³ A. Stein: *Epitymbon Swoboda*. 1927. 300. sköv. 1. — E. Bickel, *Bonner Jahrb.* 133, 1928. 1. sköv. 1.

⁴ E. Kornemann, *Realenz.* XVI. 598. sköv. 1.

⁵ V. ö. A. Schober: *Die Römerzeit in Österreich*. 1935. 36. l.

⁶ E. Kornemann, *Realenz.* XVI. 602. l.

séges, hogy feladták Augustus elvét, amely szerint a város és a tábor semmi esetre sem egyeztethetők össze egymással.¹ De azért a tábor körül keletkezett katonavárost most is szigorúan elválasztják a bizonyos távolságban elhelyezkedő polgárvárosoktól: Aquincumban még akkor is külön jogi személy marad a *territorium legionis*-on fekvő telep,² mikor Severus alatt a polgárváros a szomszédban *colonia* rangjára emelkedik. A Duna mentén tehát a tábor-erődök élete és népe fejlesztette ki a városi életformát. Más városoknak az adott lendületet, hogy a közigazgatás központjaivá váltak, így *Poetovio* (Pettau), mely csak akkor kapott Trajanus alatt veteránus-telepet, miután megszűnt tábor lenni,³ azután az ugyanakkor két félre osztott Felső- és Alsó-Pannonia fővárosai, *Savaria* és *Aquincum*, a késői korban még különösen *Sopianae* — Pécs. — De ezen lokális jelentőségű tartományi centrumok mellett Pannoniába helyeződött már a korai időben a Dunamedence császári főhadiszállása. Ez a földrajzi adottságok előnyei révén *Aquileia* és *Siscia* állomásai után mindinkább Sirmiumban állandósult. Már Kr. u. 6-ban fontos támpont volt itt⁴ és kérdés, hogy Domitianus

¹ E. Kornemann, *Realenz.* XVI. 602. sköv. I. Szerinte talán már a Flaviusok alatt lett *municipium* a mai Bécs, *Vindobona*.

² A. T. Statilius Maximus (most Fejérváron levő, de feltehetőleg Aquincumból elhurcolt) feliratán még a *canabens(es)* szerepelnek, szóval a katonaváros eredeti állapotában mutatkozik, pedig akkor a polgárváros *municipium* volt már. (Másképen Mommsen: *Eph. epigr.* 4, 425. sz.) — De még később is így van, v. ö. Kuzsinszky: *Aquincum* (Führer. 1934.). 219. sköv. I.; I. még u. o. 101. sköv. I.; 159., 186., 207. I. — Egy 210-ben állított aquincumi kövön (CIL. III. 10429.) a záró formula *leg(io) et colonia Aq(uincensis) v(otum) l(ibentes) m(erito) s(olverunt)*, tehát két külön egység a csapat és a polgárváros. (L. Mommsen jegyzetét a Corpusban és Domaszewski megjegyzését is: *Die Religion des römischen Heeres.* 1895. 99. I., a 202. 12.-hez; másképp Kuzsinszky B., *Bp. Rég. VI.* 1899. 142. I.) Így hát egyszerűen a katonavárost jelzi, ha Severus Alexander (CIL. III. 10489.) a *legio adiutrix* territoriumára épített fürdőt. Nem lehetetlen, hogy Aquincumból hurcolták el a CIL. III. 10305. sz. követ is Pentelére (v. ö. Nagy L., *Arch. Ért.* 1923/26. 114. sköv. I.) s hogy a *m(unicipium) Aq(uinci)* tisztviselője az itteni katonaváros területén állította [. . . *in loco celeberrimo t(erritori)ci*] ezt az emléket. V. ö. e kérdésekhez általában: Rostowzew: *Ges. u. Wirtschaft.* I. 1930. 197. és 337. I. 69. j.; A. Schulten, *Hermes* 29, 1894. 141. sköv. I.; u. az, *Realenz.* III. 1451. sköv. I. — Aquincum esetéhez B. Kuzsinszky, *Jahreshefte*, 2, 1899. Beibl. 58. I. U. az: *Aquincum* (Führer, 1934.). 10. sköv. I. Nagy L.: *Germania.* 15. 1931. 263. sköv. I.

³ M. Abramic: *Poetovio* (Führer, 1924.). 30. sköv. I.

⁴ Cass. Dio. 55, 30. Ehhez R. Rau, *Klio* 19, 1925, 318. sköv. I. és mások.

dunai háborúi alatt nem fordult-e meg itt többször; úgy látszik, hogy Trajanus dák hadjáratai alkalmával is megállapodott ezen a helyen.¹ Hosszabb időt töltött itt² már a keletmagyarországi barbárokkal küzdő Marcus. A III. század közepén, különösen Thrax óta, Illyricum legnagyobb városának számított Sirmium, s állandó császári székhely; Diocletianus óta a négy hivatalos birodalmi székváros egyike,³ melyet a pannon császárok különös szeretettel fejlesztettek. A belső Dunántúl a II. században szintén gyorsan felvirágzott. Az utak mellékén Traianustól kezdve itt is tömegesen kerülnek elő a mérföldkövek, de azért itt még a II. század császárai sem siettek a forgalmi csomópontok urbanizálásával⁴: bizonyára a *civitasok* emberanyagának (fent kifejtett) katonai jelentőségére való tekintettel. Sokat tettek a pannoniai városokért a barbár betörések korszakában a katonacsászárok Severustól kezdve, de nem tudták megállítani az elemi csapások által hozott hanyatlást. Akkor már azonban egész mást is jelentett a római jogú városok címének adományozása, mint eredetileg. Mióta Vespasianus alatt az italikusok kimaradtak a legiókból, a *deductiones veteranorum* megszűntek az italikus szellem és emberanyag terjesztői lenni a nagy birodalomban. De nem felejtendő az sem, hogy már e végleges elapadás előtt fokozatosan fogyott az igazi latin elem a csapatokban, úgyhogy a Traianus veteránusai kultúra és italicizmus tekintetében nem hasonlíthatók az első császárok dedukcióihoz. S mióta Hadrianus kénytelen volt a helyi sorozást bevezetni a polgárcsapatokban, egyáltalában meg is kellett szünni a telepítés e nemének.⁵

A dalmáciai városalapításokat is katonai szempontok indították meg: Augustus még főleg biztosítani akarta az

¹ C. Cichorius: Die Reliefs der Traianssäule I. 1896. 86. l. P. Paribeni: Optimus princeps. I. 1926. 288. l. és 17. jegyzet.

² Philostratos: V. soph. 2., 1., 11. és 14. — P. Graindor: Musée Belge. 1912. 69. sköv. l. U. az: Marbres et textes antiques de l'époque impériale (Recueil des travaux publiés par la fac. de philos., Univ. de-Gand. 50, 1922.) 93. l. — Tertullianus: Apol. 25. szerint itt is halt meg.

³ Herodianus 7., 2., 9. Expos. tot. mundi 57 (121. l. Riese). Zonaras 12., 26. és Malalas 299. l. Bonn. Ammian. 21., 10., 1. és 30., 5., 16. E. Stein: Gesch. d. spätröm. Reiches. I. 1928. 99. l. stb. stb.

⁴ V. ö. Kuzsinszky B., Arch. Ért. 1903, 222. l. — E. Kornemann: Realenz. XVI. 603. h.

⁵ E. Kornemann, Realenz. IV. 566. h. — L. még Kuzsinszky B., Arch. Ért. 1903, 221. l.

újonnan meghódított vidékeket, hogy *praesidia et propugnacula imperii* legyenek,¹ mint a régi kolóniák. De ez a vidék rendkívül gyorsan megnyugodott, a legiókat egymás után viszik el innen. Claudius után már nincs is *colonia*-alapítás itt. Mikor Vespasianus tovább urbanizálja a belső-dalmáciai hegyvidék bennszülött telepeit, akkor már csak *municipium*-okat szervez.² Érdekes Moesia esete, amelynek urbanizálása a II. század óta egészen párhuzamosan folyik Pannoniával, és ugyanazok a hadseregbeli elemek eszközlik, mint amott. A különbség a két tartomány között mégis igen nagy. Az első század rendkívüli értékű italikus elemeit, amelyek Moesiában a százéves késés folytán elmaradtak, sohasem lehetett többé pótolni. Az I. században egyáltalában csak nyugaton vert gyökeret a római életforma, ahol Domitianus előtt mind a négy legió állt; itt keletkezett az első *colonia*, *Flavia Scupi*, míg a partvidéken csak Traianus alapításai az elsők (*Ratiaria* és *Oescus*). Alsó-Moesia azonban Traianus és utódai erőfeszítései dacára is faluk és tanyák világa maradt túlnyomó részében.³

A romanizáció állami terjesztésének legfőbb eszközéről, a polgárjog-adományozásról, elég futólag megemlékezni. Pannonia meghódításakor még nem volt messze az az idő, amikor olyan szerződést kötöttek a japodokkal, mely biztosította Rómát, hogy e nép fia *nem* lehet római polgár.⁴ Igaz, hogy Caesar liberalizmusa, mely általános nivellálási szándékából fakadt,⁵ nem mult el nyom nélkül, hiába igyekezett újra megnehezíteni a polgári kiváltságok elnyerését⁶ Augustus. I. Claudius szabadelvűbb felfogása⁷ már noricumai és nyugat-pannoniai városalapításainál is irányadó volt. A keret egyre jobban és jobban tágult,⁸ amíg szét nem feszült⁹ a *constitutio*

¹ E. Kornemann (Realenz. IV. 565. h.) találó fogalmazása.

² E. Kornemann, Realenz. XVI. 601. h.

³ A. v. Premerstein, Jahreshefte 1, 1898. Beibl. 176—177. 1. M. Fluss, Realenz. XV. 2392. h. további irodalommal.

⁴ Cicero: Pro Balbo, 14. 32.

⁵ P. de Francisci: Storia del diritto Romano. II/1. 1934. (ristampa). 168. sköv. 1.

⁶ V. ö. H. Dessau: Gesch. d. röm. Kaiserzeit. I. 1924. 63. sköv. 1. stb.

⁷ A főforrás az *Oratio Claudii de iure honorum Gallis dando* (Bruns: Fontes. 7 52. sköv. 1. Ph. Fabia: La table claudienne de Lyon. 1929. J. Carcopino, La table claudienne de Lyon [Journal des Savants. 1930.] 69. sköv. 1.). — Cass. Dio: 60., 17., 5. Tacitus: Ann. 11., 24. Seneca: Apocol. 3., 3.

⁸ Vespasianusról: C. Patsch, Wiss. Mitt. 6, 1899. 177., 183. 1.

⁹ E folyamat szép összefoglalása: Friedländer—Wissowa: Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms I.¹⁰ 106. sköv. 1. A polgár-

Antoniniana (212 Kr. u.) által¹. Érdekes követni, hogy az uralkodás vágyának nyers önzését hogyan váltják fel a polgárjog kiterjesztésével a római birodalom erkölcsi küldetéséről szóló magasröptű eszmék.² De már az illyricumi katonaanyag jelentőségéből láttuk, hogy az asszimilált idegenek bevonása az állam kereteibe létérdeke lett Rómának.

2. Az állam mellett az italikusok magánvállalkozása nem kevésbé fontos szerepet játszott tartományaink rómaivá tételében. Az alapvetést mindenesetre ez a kereskedelmi terjeszkedés végezte, mely évszázadok alatt annyira előkészítette a talajt, hogy Velleius mondása szerint a pannonok Augustus korában nemcsak latinul tudtak, de már az írásbeliségig is eljutottak a magasabb műveltség felé vezető úton.³ Igazolja ennek az állításnak valóságát, hogy még a Budapest környékén lakó *Eraviscus*-ok is latin nyelven írták fel a hódítás előtti évtizedekben népük nevét pénzeikre, úgy, mint a nyugatpannoniai bójok is. De a római és itáliai vállalkozási kedv és energia rendkívül nagy volt még az Augustus utáni évszázadban is. Az értékes nyersanyagok,

jogot nálunk már csak eleinte és kevesen szereztek meg egyéni módon. [Szép noricumi példa erre CIL. III. 5232.: *C. Julius Vepo donatus civitate Romana viriim et immunitate ab divo Aug(usto)*]. A túlnyomó többségnél ez tisztán általános elvi elgondolásokból és ezek változásából folyó intézkedés, rendszeren a katonai szolgálattal kapcsolatban. A városi kerületekben a municipális hivatalokba való belépés útján is meg lehetett szerezni császári engedéllyel a polgárjogot, de ennek inkább a dalmáciai tengerparton és Noricumban volt jelentősége, mint nálunk.

¹ A legújabb irodalom: W. Reusch, *Hermes* 67, 1932. 473. l. J. Stroux, *Philologus* 88, 1933. 272. sköv. l. A. Wilhelm, *American Journal of Archeology* 38, 1934. 178—80. l.

² V. ö. W. Capelle, *Klio* 25, 1932. 86. sköv. l. M. Vogelstein: *Kaiseridee — Romidee*. 1930. 4. sköv. l. — Néhány szép helye van erről az idősebb Pliniusnak, aki maga is részt vett a tartományok kormányzásában. (Nat. hist. 16., 1., 2—4.; 27., 1. stb.)

³ 2., 110., 5. — Bővebben szóltam erről: A római birodalom és Magyarország népei c. kis munkámban (A Magyar Szemle Társaság kincsestára 42. sz. 1934.) és *Gli studi romani del mondo* 2, 1935. 267. sköv. l. Ld. még: U. Kahrstedt: *Studien zur politischen und Wirtschafts-Geschichte der Ost- und Zentralalpen vor Augustus*. (Göttinger Gelehrte Nachrichten, phil. hist. Kl. 1927. 1. sköv. l.) A gazdasági formához pl.: H. Schaal: *Vom Tauschhandel zum Welthandel*. 1931. — Arról, hogy a görög kereskedelmet hogyan szorította ki a római, — nemcsak az északitáliai bázisairól hatolva előre, hanem az illyr tengerparti támpontokról is, — még másutt szólni fogok. Tárgyalni kell még ezzel kapcsolatban azt az agyonnyüzött problémát is, hogy miképpen függ össze a *Dyrrachium* és *Apollonia* felől áramló s a római pénzlábhoz arányított itteni drachmaveretekkel a római *victoriatu nummus*, amely Plinius (Nat. h. 33.,

természeti kincsek mellett az új tartományokban nyíló kitűnő új piacok is csábították az italikusokat. Tudott dolog, hogy mikor a római szenátus Kr. e. 183-ban elhatározta és 181-ben megvalósította Aquileia városának megalapítását, akkor a hadászati szempont mellett már kereskedelem-politikai megfontolások is vezették.¹ Már a Kr. e.-i II. században bort, olajat s más árukat szállítottak az Alpok szorosain át északra, egyrészt a Száva mentén, hogy marhát, állatbort és rabszolgákat kapjanak érte cserébe, másrészt Karinthiába és Tirolba, *Virunum* és *Aguntum* felé, ahonnan kitűnő vasat szereztek² és aranyat is oly nagy mennyiségben, hogy ez komolyan befolyásolta a rómovárosi piacot.³ A jaukenbergi (Karinthia) ólombányák ércét is felsőitáliai vállalkozók bányászták, akik után sziklákön és bronzlemezekéken venetus nyelvű feliratok maradtak itt.⁴ Illyricum elfoglalása után Aquileia lett a dunai országok kereskedelmi forgalmának középpontja.⁵ Jelentőségét A. v. Domaszewski meg-

3., 46.) szerint *antea . . . ex Illyrico advectus mercis loco habebatur*. Állításának kétségtelenül pozitív háttere és jelentősége van.

¹ G. Zippel: *Die Römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*. 1877. 2. sköv., 102. sköv. l. — C. Herfurth: *De Aquileiae commercio*. (Di. s.) 1889. — H. Maionica: *Aquileia zur Römerzeit*. (Progr. d. k. k. Staats-Gymnasium in Görz. 1881.) — G. Brusin: *Aquileia, guida storica ed artistica*. 1929. Chr. Huelsen, Realenz. II. 318. sköv. l. (további irodalommal). — M. Rostowzew: *Ges. u. Wirtschaft*. I. 1930. 263. l. 33. jegyzet, 300., 306. l. — A. Calderini: *Aquileia Romana* (Publ. della Univ. Cattol. del Sacro Cuore, Milano. X.). 1930. — Illyricum elfoglalása előtt Aquileia természetesen az itteni népek elleni akciók katonai bázisa is volt és a dunai bonyodalmak idején még a császárok is itt tartózkodtak Augustustól kezdve. (V. ö. C. Patsch, *Arch. epigr. Mitt.* 14, 1891. 104. sköv. l.) — Mikor pedig a III. sz.-ban Kr. u. megingott a Dunánál a helyzet, Aquileia a kulcsponthoz belháborúk esetén is, így Maximinus Thrax bukását is itt pecsételték meg. (V. ö. Herodianus fontos helyével. 8., 2., 3.) A barbár betörések elleni szervezkedés egyik főbázisa is e város (v. ö. A gót mozgalom stb. Kny. az Egyet. Phil. közl. 1929—1930-i kötetéből. 40. l.); Attila is tudta ezt.

² Még a császárkorban is jórészt Aquileiában bonyolították le a noricum-i vasbányák igazgatását. V. ö. W. Schmid: *Norisches Eisen*. (Beitr. z. Gesch. d. österr. Eisenwesens, hrsg. v. M. Loehr, A. Mell, H. Riehl. Abt. I. H. 2, 1932.) 197. sköv. l.

³ H. Mattingly—E. S. G. Robinson: *The Date of the Roman Denarius etc.* (From the Proceedings of the British Academy, vol. 18.) 1932. 22. sköv. l. (irodalom ugyanitt). R. Egger: *Teurnia* (Führer d. Österr. Arch. Inst. 1926.) 4. l.

⁴ Utoljára: R. Egger, i. m. 3—4. és W. Schmid, 15. Bericht der Röm.-Germ. Commiss. 1926. 193., 200. l.

⁵ A. v. Domaszewski, *Jahrb. d. Kunstsammlung d. allerh. Kaiserhauses*. 15, 1893. 21. l. 8. kép és *Westdeutsche Zeitschrift* 21, 1902. 159. sköv. l. — H. Nissen: *Italische Landeskunde*, II. 1902.

látása tükrözi legjobban, aki az észak felé irányuló kereskedelmet kezébe tartó *Barbius*-család terjeszkedését az illyricumi feliratos anyagban előforduló *Barbius*-ok összeállításával szemléteti.¹ Ez a statisztika megmutatta, hogy az Aquileiából sugárszerűen kiinduló nagy kereskedelmi utak mentén mindenütt ott voltak a jelentősebb csomópontokon a *Barbius*-család képviselői — többnyire orientális vagy illyr-kelta eredetű szabadosok —, úgy a germán világgal összekötő nagy borostyánkőúton *Emona*-, *Celeia*-, *Savaria*-, *Scarbantia*- és *Carnuntum*-ban, mint a Noricumon át a Dunához vezető vonalon (*Lauriacum*-ig) és az *Emona* felől Moesiába induló út egyik főállomásán, *Viminacium*-ban, továbbá a nagy beldalmáciai bányakerületben és a tengerparton. Nagy figyelmet érdemel, hogy a *Barbius*-feliratok majd kivétel nélkül az I. századból valók,² eltekintve attól, hogy Virunum környékén már jóval a hódítás előtt megvetették lábukat és hogy a Kr. előtti I. század közepénél nem később állítottak gyönyörű klasszikus-görög bronzszobrokat a helenenbergi szentélyben.³ Persze más aquileiai családoknak is volt összeköttetése a dunai provinciákkal. Így a *Petronius*-ok⁴ egy libertusának a felesége *Savarina*, ami bizonyára „Savariából való”-t jelent.⁵

229. sköv. l. — M. P. Charlesworth: *Trade Routes and Commerce of the Roman Empire*. 1926. 173. sköv. l. — E. Swoboda, *Jahreshefte* 29, 1934. Beibl. 13. l. — M. Rostowzew: *Ges. u. Wirtschaft im röm. Kaiserreich*, i. h. — V. Pärvan, *Dacia*. 1928. 151. sköv. l. — Innen jönnek az első szép sírkövek Sopron tájára (H. Hoffmann. *Jahreshefte* 12, 1909. 226. l.), innen a sírkerületek területmegjelölésének divatja (az aquileiai példák: Calderini i. m. 431. sköv. l.) s egyáltalában a sírkert- és síroltártípusok (L. Nagy, *Germania* 15, 1931. 264. l.) és ezer más áruhatás és impulzus, melyeket az idézett irodalom jórészt megjelölt már. V. ö. még A. Schober: *Die röm. Grabsteine von Noricum u. Pannonien*. 1923. 227. l. Nem egészen áll viszont, amit 225—6. l. a pannoniai reliefplasztika függéséről mond a későbbi fejlődés során.

¹ *Westdeutsche Zeitschr.* 21, 1902. 159. sköv. l. — Az aquileiai *Barbius*-emlékeket újabban Calderini állította össze (i. m. 467. sköv. l.). Ld. még H. Willers: *Neue Untersuchungen über die röm. Bronzeindustrie von Capua und Niedergermanien*. 1907. 27. sköv. l.

² A. v. Domaszewski megfigyelését megerősíti O. Cuntz, *Jahrb. f. Altertumskunde*. 7, 1913. 202. sköv. l. Fontos ez a rajnai kereskedelem terjeszkedésének megértéséhez is az I. sz. után.

³ R. v. Schneider, *Jahrb. d. Kunstsamml. d. allerh. Kaiserhauses* 15, 1893., Domaszewski idézett jegyzetével. *CIL*. III. 4815. R. Egger: *Führer ... Klagenfurt*. 1921. 12. l.

⁴ A. Calderini i. m. 531. sköv. l.

⁵ *CIL*. V. 8336. Nem tudjuk eldönteni, hogy a Savariában előforduló libertus Petroniusok (pl. *CIL*. III. 4150.) összefüggenek-e ezzel.

Talán a pannoniai *Caesernii* egy része is összefügg az Aquileiában virágzó ilyenféle családdal.¹ A legszorosabb és legtermészetesebb volt a nagy északitáliai metropolis kapcsolata *Emonával*,² ahonnan azután továbbrajzottak az itálikus telepések Pannoniába. Szombathelyen már az I. század első felében külön polgár-telepük volt, amint ezt egy sajátosan emonai helyi istennőnek, *Aecorna*-nak felajánlott fogadalmi kövük³ bizonyítja. Alig van nyoma a dalmata tengerpart felől való itálikus terjeszkedésnek.⁴

Alföldi András.

¹ A. Calderini i. m. 472. sköv. l. adja az aquileiaiakat. A Száva völgyében (CIL. III. 3888—10779.) és Laibachban (CIL. III. 3850. és B. Saria, Glasnik muz. društva za Slovenijo. 16, 1935. 124. sköv. l.) található *Caesernius*-ok összefügghetnek a szombathelyi *Q. Caesernius Justussal*. (CIL. III. 4201. = A. Schober: Die röm. Grabsteine von Noricum und Pannonien. 1923. 32. l. 56. sz. Első század!) Ennek anyja, a scarbantiai *Firmia* a pécsi *Caesernia Firmilla*val egy családból való. (CIL. III. 10289.). A Börzsönyi A. és Kuzsinszky B. (A Balaton környékének arch. 1920. 41—42. l.) által publikált zalavárkörnyéki kő baloldalt le van vágva s így ezen is [*C*]aesernii lehetnek és nem *Aesernii*.

² Példák személyi összeköttetésekre: CIL. III. 3836., V. 7047.

³ Publikálta Horváth T. A., Vasvárm. és Szombathely város kultúregyesülete és a Vasm. Múzeum évk. III. 1927—1929. 96—97. l. Ehhez v. ö. megjegyzéseimet: Gli studi romani del mondo. 2. 1935. 275. sköv. l., továbbá B. Saria szép cikkét. (Pannonia 1. 1935. 171—179. l.)

⁴ Érdekes a J. Klemenc által (Vješnik hrv. arch. dr. N. s. 16, 1935. 67. sköv. l.) publikált kő, amely egy Augustustól letelepített trieszti veteránus fiát Sisciában mutatja.

Debrecen lelki válsága 1561—1571.

I. közlemény.

„Wenn die Religionen sich wenden, so ist es, wie wenn die Berge sich aufthun; zwischen den grossen Zauberschlangen, Golddrachen und Kristallgeistern des menschlichen Gemütes, die ans Licht steigen, fahren alle hässlichen Tazzelwürmer und das Heer der Ratten und Mäuse hervor.“

G. Keller: Ursula.

I. Bevezetés :

„Egyház“ és „szekta“ a magyar reformációban

(1. Egyház és szekta, reformátori és nemreformátori protestantizmus. — 2. Antitrinitárizmus és anabaptizmus kapcsolata.)

1. Magyarországon a reformáció éppúgy nem volt egységes nevezőre hozható szellemi mozgalom, mint Európa egyéb részein. Két főtípusa : a lutheri és a helvét között, jókora különbségük mellett is, megvolt legalább a kiindulópont s az alapérdek egysége s ez az egység a két típus valamennyi árnyalatából erősen kiütöközik. Brassóban, Eperjesen és Debrecenben egyformán „articulus stantis et cadentis ecclesiae“-nek tekintik az egyedül hit által és egyedül kegyelemből való megigazulást, habár ez alap gondolatnak teológiai rendszerré és egyházi gyakorlattá való kiépítésében már minden lépten-nyomon jelentkeznek, még pedig egymással szemközt is polémikus formában, az eltérések a két főtípus és azoknak többféle belső árnyalata között. De ha a reformáció mellékáramlatait vizsgáljuk, már a kiindulópontnak és az alapérdeknek ezt az egységét sem találjuk meg. Itt egy még ma is alig áttekinthető egyvelegben, az emberi szellem történetének egyik legérdekesebb, legizgalmasabb és legtermékenyebb „complexio oppositorum“-ában kavarognak, kapcsolódnak össze vagy válnak ismét széjjel a középkor és a renaissance lelki formái és eszmei erői : szélsőséges egyház- és dogmakritika fanatikus, vak betűhittel, misztikus alanyiség a radikális társadalmi reform vágyával és törekvésével, minden ellentétben felülemelkedő spiritualista individualizmus a közösség zsarnoki erejével, a jelenvaló

világ eszmei vagy reális oldalának átalakítására törekvés az új világnak, a Messiás visszajövetelének és zavartalan országlásának izzó várásával. A reformációnak ezek a sem önmaguk közt, sem a két előbb említett főtípussal egységes nevezőre nem hozható elemei Magyarországon is nagyrészt jelentkeztek s a körülményekhez képest hol erőteljesebben, hol tompítottabban igyekeztek érvényesülni, a magyar léleknek nem egy olyan válságát idézve föl, amelynek feloldására és levezetésére ez irányok már képtelennek bizonyultak: ahhoz már a két főtípus tömör alkata és kemény ellenálló ereje kellett.

E. Troeltsch nevezetessé vált megkülönböztetése az egyháztípus és a szektatípus mint a középi- és újkori kereszténység történetének két szociológiai főtípusa között¹ a reformáció szellemi mozgalmainak csoportosításánál nem minden tekintetben hasznavehető. Sok igazság van ugyan abban a megállapításban, hogy az egyháztípus objektív, a szektatípus szubjektív jellegű; az egyháztípus üdvintézmény, a szektatípus hívőközösség; amaz tömegeket és népeket ölel fel, ez kicsiny, válogatott körökre terjed csupán ki; az egyik, hogy a keresztényen eszme egyetemes hatását biztosíthassa, alkura lép a bűnös világgal s az evangéliumi etika abszolút követelményeit föladja egy „relatív természetjog“ kedvéért, a másik a bűnös világgal való radikális szakítás által akarja megakadályozni az Evangélium hitelvesztését s a Hegyi Beszéd betűszerinti értelmezésével egy „abszolút természetjog“ alapján akarja berendezni a kiválasztott szentek krisztusváró társadalmát. Mindez, ismétlem, nagyon sok, mély és finom elemzésen alapuló helyes felismerést tartalmaz, de nem tudja megszüntetni a megkülönböztetés alaphibáját: tudniillik az „egyház“ és a „szekta“ közti különbségtételben megnyilvánuló önkényességet.² Ez egyéb-

¹ Die Sozialehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Ges. Schriften I. Tübingen, 1912. Az erre vonatkozó terjedelmes fejtegetések legtömörebb összefoglalása 423—424. l. V. ö. az Aufsätze zur Geistesgeschichte und Religionssoziologie c. kötetében is (Gesammelte Schriften IV. Tübingen, 1925.) a 149. skk. l. olvasható áttekintést.

² Ez az önkényesség s az ebből szükségképen következő bizonytalanság vonul végig H. Mulert egyébként igen tanulságos fejtegetésein az egyház és a szekta közti különbségről (Konfessionskunde. Kiel, 1927. 9. skk. l.). A kettő közti elméleti megkülönböztetésre nézve nem kapunk tőle világos fogalmakat; csak a gyakorlati főkülönbséget világítja meg igen szellemesen és csattanósan így: „Ist des Christen Ideal ein enges Gewissen und ein weites Herz, so hat die Kirche oft zwar das weite Herz, aber leider oft auch ein

ként nemcsak a Troeltsch hibája, hanem többé-kevésbé mindazoké, akik ezt a megkülönböztetést egyáltalán használják: tudniillik többé-kevésbé valamennyien egy-egy szükségképen változó értékmerő alapján használják. Római katolikus egyházi állásponton például igazában véve a protestáns egyházak is csak szekták: ott tehát az egyház típusnak és a szektatípusnak nyilván mások az ismérvei, mint a protestáns álláspontból kiinduló Troeltschnél. Viszont a reformáció legkiemelkedőbb „szektája“, az anabaptizmus, később nagyon sok ponton az ama korbeli legkiemelkedőbb elméleti radikálizmussal: az antitrinitárizmussal összefogva, egészen határozottan az egyház megújítására törekedett, magát egyháznak, az igaz egyháznak tekintette s valóban tudott helyel-közzel igen viharálló egyházi életet is teremteni és berendezni. Természetesen ezt az igényét — hogy tudniillik egyháznak tekintessék — a vele szemben álló közösségek a maguk dogmatikus mértékei alapján különbözőképen bírálták s legtöbbször mereven visszautasították, részben még ma is visszautasítják. De történelmi tárgyalásban egyebek között már csak azért sem szabad ezt az utat követnünk és az anabaptizmust minden további nélkül szektának bélyegeznünk, mert az Egyház újszövetségi ősképeinek néhány igen lényeges vonása: így legelsősorban a világi hatalomtól, a politikai és kulturális kapcsolatok elvilágiasító hatásától való teljes függetlenség, vagy legalább erre való törekvés, azután a kizárólag személyes hitvallókból álló gyülekezet kialakítása, végül a határozott eschatologikus magatartás a reformáció idején sem a régi egyház életében, sem a kialakulni kezdő újakban nem volt megtalálható, csak az anabaptista „szektában“.¹

weites Gewissen, die Sekte ein enges Gewissen, oft aber leider auch ein enges Herz.“ (I. m. 13. l.). De ebből is csak az derül ki végérvényben, hogy „egyház“ és „szekta“ között nemcsak az elméletben, de a gyakorlatban s így történelmi tárgyalásban sem lehet éles határvonalat húzni.

¹ Lényegileg ugyanezen az állásponton van Fr. Blanke néhány lapra terjedő, de nagyon komoly és tartalmas dolgozata: *Das Wesen der Sekte* (Zürich, 1934.), melyet már csak a magam fenti megállapításainak leírása után hónapokkal olvashattam el. Az enyémmel egyező kritikája után ő a szekta következő pozitív meghatározását adja: „Es bleiben als Anwendungsbereich des Begriffes Sekte also nur diejenigen Religionsgemeinschaften, in denen man sich neben Christus auch noch anderen Autoritäten unterwerfen muss.“ (14. l.) Ezt a meghatározást sok tekintetben egyezőnek látom az én mindjárt következő meghatározásommal a „nemreformátori“ protestantizmusról; a szekta nevet azonban mégis jobbnak látom erre nem alkalmazni, mert az anabaptizmusról nem szólva, egyéb rajongó irányok

Mi a következőkben épp ezért nem is fogunk az egyház- és szektatípus megkülönböztetésével élni, hanem a reformáció századának a középkori egyházi étellel szembefejlődő s annak egységét felbontó vallási irányait a gyakorlatilag közönségesen érthető „protestantizmus” gyűjtőnévvel nevezzük s ezt választjuk aztán kétfelé „reformátori” és „nemreformátori” protestantizmusra. A „reformátori” protestantizmuson a Luther—Melanchthon—Zwingli—Kálvin-típusú protestantizmust értjük, amely az Ige és a Kegyelem objektívizmusán épül s mindenféle racionalizmust, spiritualizmust, misztikát, általában szubjektívizmust elvileg teljesen és tudatosan — bár a gyakorlatban nem mindig sikeresen — kizár magából. A „nemreformátori” (bár természetesen többé vagy kevésbé szintén reformra törekvő, de a fentebb említett klasszikus reformátorok gondolatvilágával csak úgy, mint Rómával, a legélesebb ellentétbe helyezkedő) protestantizmus pedig a maga legszélesebben szétágazó hajtásaiban is föltétlenül megmutatja legalább azt az egy közös vonását, hogy az Ige és a Kegyelem objektívizmusával szemben a szellem és az erkölcs szubjektívizmusába benne az uralkodó szempont: misztikus hajlamai és racionalisztikus törekvései, aszkéta lendülete és világátformáló kísérletei egyképen erre vallanak.

A reformáció századának legmélyebb lelki örvénylései és legkritikusabb feszültségei nem akkor állanak elő, amikor ez a kétféle protestáns típus — legtöbbször külön-külön, nagynéha valamennyire összefogva is — Rómát ostromolja, hanem akkor, amikor a kettő egymás ellen támad. Mert ilyenkor lényegileg, ha ezerféle változatban is, mindig erről van szó: egy teljesen szubjektív-individualisztikus szellemi felbomlás és erkölcsi bizonytalanság lép-e a széthullott középkori egyházegység helyére, vagy pedig mutatkoznak-e olyan új objektív eszmei központok és erkölcsi indítékek is, amelyek körül az egyénieskedés megfékezésével s a Rómától elszakított tömegek új lelki és intézményes szervezésével

is állandóan Krisztusra hivatkoztak, mindössze a bibliai Ige Krisztusával helyezték szembe a „belső Ige” Krisztusát, igaz, hogy ez úton a valóságos Krisztustól a lehető legmesszebb távolodtak. Hogy aztán itt az egyházilag szervekedett alakulatok, elsősorban az anabaptizmus és másfelől a misztikus-spiritualista individualizmus változatos jelenségei között a legkülönfélébb átmenetek lehetségesek: arra nézve olv. Troeltsch: *Soziallehren* 382—383. és 863. skk. l., ahol egyfelől a „szekta” és a misztikus-spiritualista individualizmus egymásba való folytonos átszivárgására, másfelől jellegzetes különbségeire igen világosan mutat rá.

társadalmi kristályosodás indulhat meg s a történeti folyamatba új, erős szálak kezdhetnek belésozódni?

Ez az izgalmas helyzet, a kétféle protestantizmusnak ez a versengő összeütközése több rendben előállott a magyarországi reformáció folyamában is.

2. A nemreformátori protestantizmus jelenségei közül hazánkban legnagyobb erővel és elterjedéssel a két, külföldön is legismertebb irány: az anabaptizmus és az antitrinitarizmus lépett föl; oly irányok, illetőleg személyiségek hatása, akik, illetőleg amelyek e két legjelentősebb irány egyikével sem állottak közvetlen kapcsolatban, mai tudásunk szerint vagy ki sem mutatható, vagy amennyiben kimutatható is, egyáltalán nem hagyott mély és maradandóan elterjedt nyomokat. Az anabaptizmus és az antitrinitarizmus ellenben, az előbbi az ország északi és nyugati, az utóbbi pedig (jórészt az előbbivel összefogva) déli és keleti részeiben, évtizedeken át izgatta a lelkeket s a reformátori protestantizmus mindkét főtípusának szervezetét elszánt ellenállásra készítette maga ellen, ami azonban teljes sikerre nem vezetett: az egyetemes bomlást ez meg tudta ugyan akadályozni, de véglegesen kiszorítani a hazából egyiket sem bírta.

Sem az anabaptizmus, sem az antitrinitarizmus XVI. századi magyarföldi története nincsen még feldolgozva egységesen és kimerítően. Különösen kevésbé látunk tisztán abban a kérdésben, hogy a kettő közötti, nagyon korai, bár rendszeressé és egyetemessé soha nem vált kapcsolatnak mily mértéke állott fenn a magyarországi mozgalmakban. Az erdélyi antitrinitarizmus történetével foglalkozók közül még a legalaposabbak is (Pokoly József, Borbély István) csak úgy mellékesen említik ezt a kérdést. Pedig egyes jelek szerint — erre tudtommal legelőször Pokoly figyelmeztetett¹ — akkor, amikor az északi és nyugati magyarországi anabaptizmus propagandája már meglehetősen lokalizálva volt s a kis keresztlő közösségek az 1534/35-i münsteri őrjöngéssel minden közösséget rég megtagadva, igyekeztek minél visszahúzódtabbban gyakorolni vallásukat s csendességben keresni kenyerüket az itt-ott, főképp gazdasági okokból, velük szemben megnyilvánuló földesúri türelmesség palástja alatt (mely még országos törvények szigorú tiltó intézkedéseivel szemben is védte őket): délkelet felől, az antitrinitarizmus rohamszerű fellépése következtében egyszerűen csak feléledtek és tömegmozgalmat kezdtek szítani

¹ Az erdélyi ref. egyház története I. Bp., 1904. Különösen 227—231. l.

az anabaptizmus régebbi harcias, forradalmi, társadalom-átalakító eszméi is.

A következőkben azt kívánom kimutatni — idevonatkozó eddigi ismeretanyagunk új átvilágításával és néhány eddig ismeretlen és kiadatlan vagy kellőleg nem méltatott, tán észre sem vett (noha közreadott) adat felhasználásával —, hogy a reformáció századának hatvanas éveiben egy ilyen anabaptisztikus színezetű tömegmozgalom, megfelelő antitrinitárius eszmei előkészítés után, éppen azt a Debrecen városát támadja meg, amely akkor már hosszas fontolgatás után elhatározóan rálépett arra az útra, melyen a reformátori protestantizmus egyik legerősebb magyar központja és védővára lett belőle. Bár az összeütközés részleteit itt sokkal kevésbé ismerjük, mint az erdélyi harcok történetét, annyit mégis látunk, hogy az összezapás itt, Debrecenben volt a leghevesebb a kétféle protestantizmus között: itt ment életre-halálra, itt került vérbe és itt végződött, Erdélytől eltérőleg, az egyiknek, a nemreformátori-
nak teljes megsemmisítésével. Ez években Debrecen talán közel járt ahhoz a sorshoz, hogy a magyar Münster legyen belőle s hogy nem ez lett, hanem magyar Genf, annak nemcsak a magyar református egyház további történetére, de az egyetemes magyar élet megszilárdulására nézve is megvolt a maga kivételes jelentősége a tragikus XVI. században.

II. Arany Tamás

(1. Debrecen a reformáció korában. — 2. Anabaptisták, Stancaro a látóhatáron. — 3. Arany Tamás föllépése. — 4. Arany tanításai: christologia, lélek eredete. — 5. Folytatás: predestináció, felsőbb lények. — 6. Antinomizmus, aszkétizmus. — 7. Úrvacsoratan. — 8. Egyéb tanok. — 9. Felnőttkereszttség?)

1. A reformáció korának Debrecene öntudatos, gazdag, fejlődő polgárváros. Noha még földesúri hatalom alatt áll, nagyszabású kiváltságainál, önkormányzata és bírói gyakorlata jóformán teljes függetlenségénél fogva a valóságban alig valamivel áll alatta a szabad királyi városi rangnak. A század derekán körülbelül 12—15.000 főnyi lakosságában a számbelileg is, érték dolgában is túlnyomó elemet a kalmár, tőzsér és iparos népesség alkotja. A város elsőrendű hazai és nemzetközi kereskedelmi utak találkozásánál feküdt s már a középkorban, de még inkább a török hódoltság idején majdnem egyedül élvezte azt az előnyt, amely Erdély és Felső-Magyarország, Nyugat és Kelet kereskedelmének közvetítéséből származott. Kalmárai és tőzsérei a délnémet

városoktól Konstantinápolyig, Lengyelországtól Velencéig állandóan járták Európát, viszont a híres debreceni sokadalmaknak hasonlóképen nemzetközi forgalmuk volt.¹ Fejlett céhszervezetei más városok céhszabályzat-alkotásának is mintául szolgáltak. Az iparon, állattenyésztésen és közvetítő forgalmon alapuló kereskedelem tekintélyes vagyoni erőt halmozott fel a polgárságban, amely ennél fogva a Habsburg-hatalomtól, erdélyi fejedelemségtől s a töröktől egyformán védelemben, kíméletben és kedvezésben részesült, másfelől természetesen az állambháztartás számára és hadi célokra mindhárom hatalomtól busásan ki is használtatott, alsóbb-rangú politikai és katonai tényezők részéről pedig, azok mohó kapzsisága és erőszakos fellépése folytán rengeteget szenvedett; de mindennek ellenére is anyagilag az egész század folyamán gyarapodott, habár népessége a század végére feltűnően megcsappant.²

A gazdag és színmagyar iparos-kereskedő polgárság, melynek akárhány tagja armális nemeslevéllel is bírt (aminél ugyan a debreceni polgárjogot többre becsülte, mert hasznosabbnak látta) s mely a török előnyomulása következtében más helyekről, különösen az elesett végvárakból való beköltözéssel is folyvást szaporodott, műveltség dolgában is magas színvonalon állott, amit természetesen legelső sorban világlátottságának, hazai és külföldi összeköttetéseit állandóan nyilvántartó széles látókörének, városa falain belül és kívül a legkülönbözőbb országok és népek fiaival való állandó érintkezésének köszönhetett. Különös fogékonysága volt tehát a reformáció különböző irányainak változatos és gazdag, egész Európát át- meg átható szellemi maghintése iránt. Bár feltűnő, óvatos lassúsággal — amiben a jómódú,

¹ Debrecen és Brassó XVI. századi állandó kereskedelmi összeköttetéseire nézve a „Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt“ 1—2. kötetében található adatok olvashatók K. K. Klein művében: *Der Humanist und Reformator J. Honter. Hermannstadt—München, 1935. 58. l. (6. jegyzet.)*

² Ld. Zoltai L.: *Debrecen sz. kir. város története a legrégebbi időktől 1693-ig (Magyar városok fejlődése I. Debrecen sz. kir. város). Bp., 1931.* — U. az: *Vidékiek beköltözése Debrecenbe 1564—1640 között. Debrecen, 1902.* — U. az: *Debrecen ipara és kereskedelme a XVIII. század elejéig. Debreceni Képes Kalendáriom, 1912.* — U. az: *Birtokos nemes urak és jobbágy népesség Debrecen város... területén a XVI. század második felében. U. o. 1908.* — Legújabban összefoglalólag ugyanő: *Debrecen város százados küzdelme a görög kereskedőkkel c. műve (Debrecen, 1935) első lapjain.* — *Iványi B.: Debrecen és a budai jog. Debrecen, 1924.* — *S. Szabó J.: Műveltségi állapotok, főként az iskolázás Debrecenben a reformáció korában. Debrecen, 1924.*

körültekintő polgárság természetes megfontoltságán kívül a város különleges és kényes politikai helyzetének is része lehetett — mégis körülbelül másfél évtizedes előkészítés után, az ötvenes évek vége felé Debrecen már határozottan reformált, mégpedig helvéthitű város.¹ Az ekkor (1558) odakerülő Méliusz Péterre már nem az úttörés és az alapvetés, hanem csak a tisztázás, megszilárdítás és körülbástyázás munkája vár. Ő maga egyik legelső ismert művét nagyon jellemzőleg siet is „a magyarországi kereskedő és árrós népeknek“ ajánlani,² mert, úgymond, a „bálványimádástól“ megmentő evangéliumi világosságot „ti általatok terjeszté ki ilyen hamar közöttünk“ Isten. „Mert a széllyel való járásban ti vöttétek és ti hallottátok előbb egyebeknél, és ti dicsértétek s beszéllettétek egyebeknek az Istennek kegyelméről való tudományt.“ Az 1567-i debreceni zsinat magyar hitvallását³ szintén „A Magyar Országi Jámbor és Keresztyén Áros népnek, akkik Debrecenben, Szombadban, Kassán és Váradon laknak“, ajánlja Méliusz, „hogy tanuljátok, és tétova járván tuggyátok az eretnekek száját bedugni . . . , hogy messzebb ne mennyen Sátán eretneksége, mint egy fene . . .“ E művének ajánlásában egyenesen annak is szükségét érzi, hogy részletesen, bibliai alapon kifejtsék: „az igaz Isten szerint való kalmárság és kereskedés jó és kedves Isten előtt“, amivel elsősorban nyilván a debreceni istenfélő és reformációpártoló kalmár- és tőzsértársadalomnak akart tisztességet tenni, noha egyébként pénzgazdaság tekintetében erősen konzervatív elveket vallott⁴ s a kereskedelmi foglalkozás vallási és erkölcsi kísértéseit éppoly világosan látta és éppoly keményen ostromozta, akárcsak Luther.⁵

¹ Zoványi J.: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1922. 182. skk. l. — Herpay G.: A debreceni református ispotály története. Debrecen, 1929. 27. skk. l.

² A Christus Közbe járásáról való predicaciok . . . Debrecen, 1561. (R. M. K. I. 46).

³ Kiss Á.: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp., 1881. 520. skk. l. (R. M. K. I. 60).

⁴ V. ö. „Szempontok a magyar „kálvinizmus“ eredetének vizsgálatához“ c. dolgozatommal. Századok 1934, különösen 273—74. l.

⁵ Pl. Az szent Janosnac tött jelenesnecec magyarazasa . . . Várad. 1568. (R. M. K. I. 69.) Iii₃: „a katona rend után ók [az áros nép] merültek be a bűnbe: csalárdság a marhavételbe és lopás, csalárdság és lopás a harmincadlásba, lopás, sok hamis eskövése az eladás[á?]-ba; sokaknak semmi gongyok az Isten tisztességére nincsen, éjjel-nappal csak a marhakeresésbe jár, nyomorult szegényeket nem táplál, hanem csak mint egy mészárszékre hízlalt tulok

2. Egészen természetes azonban, hogy a jámbor debreceni kalmár és áros népek e korbéli érdeklődése nem szorított puszta reformátói protestantizmus tanításaira. Ez a már akkor Európaszerte, minálunk is szilárd hitvallási és egyházi formákba kristályosodott reformátói protestantizmus a maga dogmatikus tömörségével és megállapodottságával éppen a világhíró emberek közt annyira gyakori élénk és fürkésző, összehasonlító és erősen egyéni ítéletű lelkek közül sokakat nem elégitett ki. A nemreformátói protestantizmus eszméi, melyekkel akkor telítve volt az európai társadalom minden műveltebb rétegének légköre, ott röpködtek Debrecen közelében is s lehetetlen volt magukra nem vonniuk az európai látókörü polgárság figyelmét, egy részének rokonszenvét is.

Hogy a nyugati és északi magyarországi anabaptizmus, mely maga is iparral és kereskedéssel foglalkozott, Debrecen vidékére, az állandó és sűrű kereskedelmi összeköttetések folytán, az ötvenes évekig át ne szivárgott volna, azt eleve csaknem lehetetlen volna elképzelni, ámbár ilyen anabaptista törekvéseknek Debrecen közelebbi környékén vagy távolabbi vidékén való jelenlétéről az ötvenes-hatvanas években csak nagyon kevés és inkább közvetett bizonyosságunk van.¹ E tekintetben legfontosabb Bornemisza Péternek az az eddig, e kérdés tárgyalása kapcsán tudtommal föl nem használt 1579-ből származó följegyzése, hogy „ezelőtt 26 esztendővel az Nyírségen az erdőkhben nagy hajviselők támadtak vala, kik magokat boldogoknak hívták és sok kábaságot mielték.“² Bornemisza nem mondja meg ugyan kifejezetten, hogy itt „kétszerkeresztelők“-ről van szó (akiket egyebütt sokszor emleget), de a hosszú hajviselés meg a maguk boldogokként elnevezése mégis csak vagy óréájuk,

magát hízlallya, irégység, álnokság, usora és egyéb sok vadhús benne. Hát igazán kereskegyetek, Isten áldása gazdagátson, ne a Sátán gyönyörködtető hazugsága . . .“

¹ Zoványi i. m. 346—347. I. — Áldásy A.: Anabaptisták Magyarországon a XVI. és XVII. században. Kat. Szemle, 1893. 805. skk. I. — Seni V.: Az anabaptizmus. Budapest, 1907. — Hergecz I.: Az anabaptisták története Magyarországon. Budapest, 1923. (Kéziratot doktori értekezés a Pázmány Péter tudományegyetem magyar történelmi intézetében). — Az egészhez alapvető, de közvetlen tárgyunkra nem sokat nyújtó forrásközlés: J. Beck.: Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer in Österreich-Ungarn. Wien, 1883. (Fontes Rerum Austriacarum XLIII.)

² Oetoe die es vtolso resze. Az Evangeliomokból, es az Epistolakból valo tanvsagoknak . . . Detrekő, 1579. (R. M. K. I. 153.) 550. I. Megismétli ezt a följegyzést a „Praedikatio . . .“ (Detrekő és Rárbok 1584. R. M. K. I. 270. 73. levelén is. (Schulek Tibor szíves közlése.)

vagy valami velük közel rokon aszkétikus és a Hegyi Beszéd „boldoggá magasztalásait“ és egyéb tanításait, parancsait „abszolút természetjoggá“ emelő kisebb rajongó felekezetre vall.¹ Méliusz az anabaptizmus legfőbb külső ismervét (ha nem is a lényegét) képező tanra, a gyermekkereszttség elvetésére részletesebb figyelmet és cáfolatot csak attól fogva fordít, amikor egészen nyilvánvalóvá lesz előtte annak az antitrinitarizmussal való összeköttetése — korábbi írásai-
ban csak nagyon mellesleg hadakozik ellene —, de magáról a felekezetről, tanairól és addigi viharos történetéről minden bizonnyal legalább is külföldi tartózkodása óta tájékozva lehetett. Hogy kezdetben nem vívott erősebben ellene, annak az a valószínű magyarázata, hogy Debrecent és vidékét a Bornemiszától följegyzett tünetek ellenére sem látta tőlük közvetlenül veszélyeztetve.

Az ellenben, hogy Méliusz egyik legelső irodalmi művét, a Krisztus közbenjárásáról való prédikációkat latin és magyar nyelven (a latinból nem maradt fenn példány) Stancaro Ferenc tanítása ellen tartotta szükségesnek kibocsátani s hogy e tanítás ellen még később is szorgalmasan hadakozik, világosan arra mutat, hogy ez az éveken át úgy Felső-Magyarországon, mint Erdélyben sok izgalmat keltett, pedig tulajdonképen erősen elvont, a gyakorlati és vallásos egyházi élet szempontjából semmi közvetlen jelentőséggel nem bíró, hiperteológikus „eretnekség“ Debrecenben és a Tiszántúl is fölmerült és érdeklődést támasztott. Arra, hogy a stancarizmus Erdélyben és Felső-Magyarországon kívül, tehát nyilván a Partiumban és a Tiszántúl egyéb részein is erősen hódított, éppen a Méliusz könyve megjelenésének idejéből egyéb adataink is vannak.² Stancaro, a mantovai születésű vándor

¹ Méliusz maga kifejezetten az anabaptistákat, a „vissza keresztelkedőket“ nevezi nem is egyszer „hajas szentők“-nek. „Az szent Janosnac . . .“ I₂ Rrr₃. Magyar Predicacioc . . . Debrecen, 1536 (R. M. K. I. 53) T₂. — A hosszú, talárszerű ruha, a szakáll és haj megereztése egyik legközönségesebb ismertetőjelük volt Európaszerte. Öltözködési különösségeikre nézve I. E. H. Correl: Das schweizerische Täufermennonitentum. Tübingen, 1925. 51. l. — A „huterianus“ anabaptistáknak — akiket északnyugati Magyarországon „habánoknak“ hívtak (l. alább 69. l. 2. jegyzet) — 1547—1554 közti súlyos üldöztetése mind Morvából, mind Felsőmagyarországról kergethetett egyes töredékeket tovább kelet felé, akik aztán ott is „in trüebal vnd in Wäldern vnd auch in Löchern der Erden vmbzogen.“ Beck: Die Geschichts-Bücher. 184. l.

² Zoványi i. m. 364. l. — V. ö. S. Szabó J. (részben Loesche Gy. után): Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban stb. Debrecen, 1912. 182—183. l.

humanista orvos, a század egyik legtudósabb hebraistája s egyben legdühödtebben polémikus hajlamú, de tökéletesen terméketlen teológus-műkedvelője, jóformán egész Közép- és Kelet-Európát beköborolta és felkavarta azzal a tanításával, hogy Krisztus közbenjárói, tehát üdvközvetítői munkájában csak az Ő emberi természetének van szerepe, az isteniének nincsen. Ezt a tant Stancaro a Krisztus istensége érinthetetlen voltának biztosítására s ezáltal a szentháromságtan védelmére állította föl: mert szerinte csorba esik a Krisztus isteni fenségén és teljességén, hogyha annak például a keresztfán való szenvedésben, jajveszékelésben, meghalásban is, amelyek kifejezetten mind emberi vonások, részt tulajdonítunk. A Krisztus isteni és emberi természetének ez a merev, a Szentírás és a józan egyházi tanítás szerint egyaránt megengedhetetlen szétválasztása természetesen heves ellenmondást keltett a különböző felekezeti táborokban egyaránt; de az olasz, akinek szenvedélye volt a vitatkozás, győzte szóval, ellenérvekkel, gorombasággal is s úgy ezzel a fő tanításával, mint a vita hevében kipattant egyéb bizarr állításaival és állásfoglalásaival is jobb ügyre méltó izgalmakat tudott jártában-keltében támasztani. A végletekig elvont és kihegyezett műkedvelő teológiai fejtegetéseknek, noha az ő folyvást és jóhiszeműleg hangoztatott szándéka szerint a szentháromságtan *megvédésére* irányultak, az lett a tragikumuk, hogy bizonyos értelemben mégis az antitrinitarizmusnak lettek útsínálói: széles körökben fölkellették a hajlamot az elvont, szörszálhasogató, sem a Bibliában, sem a komoly vallásos élmények világában gyökérrel nem bíró teológiai és még inkább metafizikai spekuláció iránt, a már eredetileg is antitrinitarizmusra hajló szellemeket — főkép olasz és lengyel humanistákat — csak annál erősebb ellenmondásra, a Stancaro által dühösen, de félszegen és szélsőségesen védelmezett szentháromságtannak annál keményebb kritikájára izgatták. Ahol egyszer ez a nyughatatlan és meggyőzhetetlen vén talián végigszáguldott, ott előbb vagy utóbb felbukkant az eleinte úgyahogy leplezett, de csakhamar egészen nyílt sisakú antitrinitárius propaganda is.¹

¹ A Stancaro-kérdésről részletesen szölok „Méliusz és Kálvin“ című tanulmányom egy külön fejezetében. (Erdélyi Múzeum, 1936.) Itt csak az ott is felhasznált irodalmat sorolom fel: Th. Wotschke: Fr. Stancaro. (Altpreussische Monatschrift, 1910.) — Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche³ 18. Schmidt—Benrath cikke. — R. Seeberg: Dogmengeschichte. IV. k. — St. von Dunin-Borkowski: Die Gruppierung der Antitrinitarier des

ARANY TAMÁS REVERZÁLISA HASONMÁSBAN.

I.

SAz Keres Peterdi Aran Tamás vallási
az ő eretnek tudományabol való meg térse
után a Debretzemi Egliseia előtt 13 Decēbris
1561.

1. Isten természetet vagyon a Christusan, mert az Atya
Istennel által börtent való természetből született és őt,
Azért a Christus Istén, minden képpen egyenlő Istén az
Atya Istennel.
2. A Szent Lelke, az Atyának és fiának Lelke, az az,
Atyától és fiától bármelyé bizony Istén.
3. A Szent Háromságban három kültömb börtent vallo
valóságban és nem egy természet börtent.
4. Börtentünk borzanattyaat könyörgésünk kell.
5. Az Istén természet mi börtent való börtentől börtent börtent
kell, hogy a Christusnak természetel mi börtent börtent
komplexionica egyen ömögant, hogy mi börtent börtent
valóságban.
6. Adam az életet előtte börtent, és valóságban
az az Istennel abrazaftyanban volt, és az élet for
márta a börtent. Eph. 4.
7. Az Istennel természet által mind ide az ő természet
börtent, de a mi élet és fogyatkozás vaitor vagyon, az,
a mi gonoszagant miatt vagyon.
8. Az embernek Istentel természetet lelki vagyon
5. A Christusnak is természetet lelki vagyon emberiség
börtent.
9. A börtent eke nem az Istén, hanem az ördög és az
embernek engedeltség.
10. Az Engyelen a fi Adamot meg szalta volt, ördög
volt.
11. A börtent Christus ő börtent mondotta engyelen
börtent.
12. A Törtent börtent, mi kell a Körtent börtent börtent.
13. Sor ördög vagyon.

3. Debrecenben szintén ez következett be a „keres-peterdi“ Arany Tamás fölléptével.

Mindmáig teljes homályban van előttünk a század ez egyik legzűrzavarosabb fejű, de épp ezért is legérdekesebb magyar vallás- és egyházújítójának eredete és előélete. Vagy maga, vagy legalább a családja kétségtelenül bihari volt, amit a „köröspeterdi“ előnév mutat. Az itt szóban-forgó Köröspeterd, ma már csak egy puszta nevében létező helység a Sebes-Körös jobbpartján, Monostoros-Ugra köze-lében feküdt (megkülönböztetendő a Berettyó közelében lévő Mező-, illetőleg Fegyvernek-Peterdtől).¹ Ennek földes-urai azonban a Peterdiek voltak; bihari nemes, földesúri Arany-családról a XVI. századból nem tudunk; a nagy költő családja krasznamegyei eredetű, nemeslevele 1634-ből való s csak e század második felében költözött át Nagy-szalontára.²

Csak sejthető (majd meglátjuk, mi alapon), hogy Arany Tamás külföldet járt s valószínűleg Felső-Olaszországban megfordult egyén volt. Hogy prédikatori, általában lelkészi tisz-tet viselt, azt maga Méliusz hagyta határozott emlékezetben.³ Talán éppen Köröspeterden volt lelkipásztor. Hogy Debre-cenbe egyebek mellett talán családi kapcsolatok is von-zották, föltehető abból, hogy a városnak Arany nevű pol-gáiraírói már a XVI. századi jegyzőkönyvek tudnak: a köztük legtöbbet szereplő Arany Bálint a rávonatkozó feljegy-zések bizonyága szerint valószínűleg módos kalmár lehetett.⁴

XVI. Jahrhundert. (Scholastik VII. 1932.) — Borbély I.: Melyik évben kezdődött az unitárizmus Erdélyben? (Erdélyi Múzeum, 1931.) — U. az: Unitárius polémikusok Magyarországon a XVI. században. (Keresztény Magvető, 1909.) — U. az: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. Kolozsvár, 1925. 31. skk. 1. — Említett dolgozatomban részletesen kimutatom, hogy Borbély Stan-caró-megítélése téves.

¹ Bunyitay V.: A váradai püspökség története... III. Nagy-várad, 1884. 285. l. — Csánki D.: Magyarország történelmi föld-rajza a Hunyadiak korában. I. 1890. 620. l. — Volt és van Biharban, szintén a (Fekete-) Körös közelében Petegd nevű kisközség is, mely-nek földesura a váradai káptalan volt. Itt azonban világosan Peterd-ről van szó.

² Benkó I.: Adalék Arany János családjának nemes voltához. (Irodalomtörténeti Közlemények, 1909. 475. l.) — Magyarország vármegyei és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad. Budapest, é. n. 618. l.

³ „Az szent Janosnac...“ Rr₄. — V. ö. Kanyaró F.: Unitá-riusok Magyarországon... Kolozsvár, 1891. 59. l.

⁴ Arany László: 1547—57. évi jegyzőkönyvek, 9. l. — Arany Bálint: 1568 (262. l.), 1569 (313. l.), 1590 (211. l.). — Dr. Zoltai Lajos szíves közlése.

Huszár Gálnak, az Arany Tamás és mások „hamis és eretnek tévelgésit“ cáfoló Méliusz-féle könyv kiadójának a könyvhöz írott ajánló előszavából kétségtelenül kiderül, hogy Aranynak határozott szándéka volt nézeteinek Debrecenben is híveket szerezni („szólok rövid beszéddel csak az minapi disputációkról, kiket Aran Tamás nagy készülettel alattomba a ti várastokba be hozott és indejtott vala. Egy előben mennyi sok jámbor keresztyéneket háborejtott vala meg az ő Arriánus tévelgésivel és az Isten ellen való egyéb sok eretnekségivel“).¹ Feltűnést és izgalmat keltő tanításait Méliusz lelkésztársaival együtt szükségesnek vélte nagy készülettel, nyilvános hitvitában cáfolni. A vita 1561 november 30-ától egészen december közepéig több napon át folyt a Szent András-főtemplomban, majd végződött a Török-család debreceni földesúri kastélyában (a mai Csapó- és Vár-utcák összeszögellése táján), még pedig — ami az érdeklődés nagyságát s az eszmemozgalomnak, illetőleg a mozgalom elfojtásának tulajdonított jelentőséget bizonyítja — nemcsak lelkészek, hanem részint a debreceni tanácsot képviselő, részint Debrecenen kívüli tekintélyes világiak, sőt a templomban ezeken kívül bizonyára még nagyobb közönség jelenlétében is. Ott volt, legalább is a vita befejezésekor, a debreceni főbíró s a földesuraság udvarbíráján kívül Szokoli (Szakolyi) Boldizsár, a szabolcsi alispán is, valamint egyebek közt egy Peterdi Tamás nevű úr, akit Arany Tamásban minden bizonnyal a földije, esetleg a földesurasága alatt állott falunak nyughatatlan lelkipásztora, talán még a keresztfia vagy apjának keresztfia is érdekelt. A vita végül is Aranynak visszavonó és súlyos reverzálist adó nyilatkozatával, tehát a Méliuszék látszólag teljes győzelmével végződött; nem egy jel arra vall azonban, hogy Arany Debrecenből biztonságosabb helyre kerülvén, azután még éveken át hirdette az 1561. Luca napján (dec. 13.) visszavont tanításait s alighanem jelentősebb számban található követőkre is.²

¹ Méliusz P.: Az Aran Tamas hamis es eretnec tevelgesinec ... meg hamisítási ... Debrecen, 1562. A₂ (R. M. K. I. 48.) A következőkben így idézem: M[éliusz].—A[rany].

² A visszavonó nyilatkozat, az egyes tételekkel együtt, eredetiben a tiszántúli református egyházkerület levéltárában található; kiadva Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 1873. 49—50. l. (mai helyesírással). Egyebekben ld. az említett Méliusz-könyvön kívül Kanyaró (56. skk. l.) és Zoványi (367. skk. l.) i. műveit, valamint Borbély I. dolgozatát: Arany Tamás. (Keresztény Magvető, 1912. 172. skk. l.)

Maga Méliusz sem tekinthette az Arany-ügyet ennek visszavonó nyilatkozatával elintézettnek s nyilván látta a további propaganda lehetőségét, mert máskülönben aligha szánta volna rá magát arra, hogy Arany tanításai ellen külön könyvet írjon, hiszen ha a Luca-napi reverzáliással helyileg elfojtható lett volna az Arany-féle eszmemozgalom, Méliusz valószínűleg már csak taktikából sem folyamodott volna az ellene való (és éppen magyarnyelvű) könyvírás kétélű fegyveréhez, amely ahány embert meggyőzhetett esetleg az Arany tanainak téves voltáról, ugyanannyiban vagy még többen is — akik esetleg a könyv megjelenéséig hírust sem hallották — éppen az érdeklődést s esetleg a rokonszenvet kelthette fel azok iránt. A debreceni püspök, úgy látszik, épp azért nem tartott ettől a veszedelmes lehetőségtől, mert városának és városa nagy vidékének forrongó lelkesége amúgy is telítve volt már akkor egymást keresztező, egymásnak sokszorosán ellentmondó vallási, legnagyobb-részt újító eszmékkel, amelyek legfeltűnőbb része első pillanatra elárulja a nemreformátori protestantizmushoz való tartozását és amelyek csak részben származtak magától Aranytól; más, kisebb részükben tőle függetlenül áradtak el ezek az „egyéb sok tévelygések“ az „elfordult fejű emberek“ között. Ez utóbbiaknak a megcáfolását Méliusz épp oly fontosnak tartván, mint az előbbiekéét, azt nemcsak élőszóval végezte el „az egész keresztyéni gyülekezet előtt“ az Arany Tamás „legyőzését“ követő napon (dec. 14.), hanem már említett könyvében is, Arany cáfolata folytatásaként, bőven kiterjeszkedett rájuk (egynéhányával még az 1562-ben kiadott, de már 1561-ben lényegileg elkészült Debrecen—Egervölgyi Hitvallásban is foglalkozik Arany megnevezése nélkül). Sőt a Debrecenben ekkor fölmerült tanítások egyikének-másikának emlékével, visszhangjával, eltorzított hírével néhány év múlva újból kénytelen Méliusz még a nagy antitrinitárius vita kitörése előtt foglalkozni, amikor külön kis művet¹ ír arra a célra, hogy Debrecenről elhárítsa azokat az akkor legnagyobb részben erdélyi lutheránus forrásból eredő vádakokat, amelyek a várost, mint a „sacramentarius“ eretnekségnek már ekkor fő székhelyét a lehető legkedvezőtlenebb színben igyekeztek feltüntetni hazai és külföldi hatóságok és teológuskörök előtt. Ezek a vádak egy jó

¹ Apologia et Abstertio ecclesiae Debreciensis a calumniis, quibus temere apud Academias et principes accusatur. Debrecen, 1564. (R. M. K. II. 91. — a II. 90. számúval egy kötetben.) — Rövidítése a következőkben M[éliusz].—Ap[ologia].

részükben szemelláthatólag az Arany Tamás-féle s az övével rokon debreceni és debrecenvidéki eszmékből merítették anyagukat, amelyet természetesen jókora túlzással, általánosítással és rosszindulattal gyúrtak át.

Amikor tehát a következőkben az Arany Tamás körül kialakult lelki forrongást eszmetörténeti forrásaira nézve elemezni akarjuk, akkor Méliusznak mindkét említett iratát figyelembe kell vennünk.¹

4. A legnagyobb feltűnést és egyfelől rokonszenvet, másfelől megbotránkozást Arany kétségtelenül szentháromságtagadásával kelthette. „Az Krisztus nem Isten — úgy mond —, hanem csak Istennek fia és ember fia, mert az írás sehol nyilván Istennek nem mondgya, hanem embernek fiának mondgya. Azt is mondgya, hogy küsebb Attyánál, megholt, Attyátúl támasztatott föl, küldetett pap, közbenjáró, kér Attyátúl, Attyának könyörög, hogy ne hadgya, megdicsőítse. Hát nem Isten, mert ezek Istenhez nem illenek.“ (M.—A. A₄.) Ezzel együtt a Szentlelket nem Istennek, hanem csak „Istennek szerelmé“nek tanítja (u. o. E₄). és általában tagadja a három személyt a Szentháromságban (u. o. F.). Kétségtelenül ez a tanítás volt az alapja annak, hogy Méliusz Debrecent évek mulva az ellen a vád ellen is kénytelen volt védelmezni, „quod Sabellii et Arii haeresi infecti simus“. (M.—Ap. A₂ skk.)

Arany álláspontja, mint első tekintetre nyilvánvaló, az antitrinitarizmus korábbi, radikálisabb s a további fejlődésben is legnagyobb szerepet játszott szárnyáé. Lényegileg ezt vallották már a szentháromságtánnak legelső rajongó és részben anabaptisztikus hajlamú kritikusai (Niclaes Henrik, Joris Dávid, Hofmann vagy Hoffmann Menyhért, Pastoris Ádám, Roelf Martens stb.)² és ezt fejtette ki, természetesen a részletek rendkívül egyéni kialakításával az antitrinitárius gondolat legnagyobb hatású, vértanu képviselője: Servet Mihály. E radikálisabb felfogás mellett foglalt állást az északolasz-

¹ A Debrecen—Egervölgyi Hitvallást *nem*, mert Aranyék néhány tévelygésére itt is kiterjeszkedő cáfolatai sokkal vékonyabbak, mint az ellenük írt magyar könyvében olvashatók.

² A Szentháromság s közelebről Krisztus istensége tagadásának valamennyinél az a legmélyebb indítéka, hogy az emberi szellemet általában — s legelsősorban a saját magukét — az istenséggel való teljes és közvetlen egyesülésre képesnek hiszik s ennél fogva nem tudnak helyet adni annak a bibliai kijelentésnek, hogy Isten és az ember tökéletes egyesülése csak a történet egyetlenegy pontján, Jézus Krisztusban történt meg, de ott aztán egyszersmindenkori, abszolút érvényel.

országi és kisebb részben svájci anabaptisták nevezetes 1550-i velencei zsinata, a szentháromságtagadás melletti legelső tömeges és már szervezkedésre támaszkodó megnyilatkozás,¹ amelyről később még több ízben lesz szó. Tehát az antitrinitárizmus legelső magyar képviselője, Arany Tamás már egészen nyílt sisakkal képviseli az irány radikális eszméit (bár a radikálizmus végső fokáig, a Krisztus imadásának megtagadásáig, az úgynevezett nonadorantizmusig még nem jut el, ahogyan nem jutott el Servet és a két Socinus sem s Dávid is, főképp lengyel hatás alatt, csak utolsó korszakában). Ez azért jelentős dolog, mert a külföldi, olasz és lengyel antitrinitáriusok között éppen 1550-től egy elég tekintélyes konzervatívabb irány, az úgynevezett triteizmus, illetőleg egy változatában diteizmus is érvényesült, amely nem vonta kétségbe Krisztus és a Szentlélek istenségét (a diteizmus a Szentlélekét már igen!), csak az Atyával való egyenlőségüket tagadta. Ennek az iránynak voltak fő képviselői Gribaldi (vagy Gribaldo) Máté (nézetei miatt a padovai egyetemet elhagyni kényszerült jogtanár, akinek számos magyar hallgatója is volt, kik igen kedvelték),² a vértanu (1566-ban Bernben lefejezett) Gentilis Bálint; ez volt az álláspontja — amennyiben lehet nála kialakult, szilárd álláspontról beszélni — legalább is eleinte Blandratának; ez vezetett egy ideig a lengyel elvrokonok közt is. Ez a konzervatívabb irány befolyásolta Blandrata és a lengyelek révén kezdetben Erdélyt: Dávid első, mérsékelt antitrinitárius korszakán Servet hatása mellett a diteizmus is érzik. És ugyancsak ez a konzervatív irány jelentkezik triteista alakban Egri Lukács felvidéki antitrinitárius kísérleteiben is.³ Am úgy az erdélyi, mint a felvidéki unitarizmus

¹ E zsinatot s általában az északolaszországi¹ anabaptista-antitrinitárius mozgalmat a velencei állami levéltár anyagára (a Sant' Ufficio irataira) támaszkodva adja elő K. Benrath: *Wiedertäufer im Venetianischen um die Mitte des XVI. Jahrhunderts.* (Theologische Studien und Kritiken 1885.) és u. az: *Geschichte der Reformation in Venedig* (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte), Halle, 1886. — A velencei zsinat állásfoglalása már a Servet-félenél is jóval radikálisabb s egyben Aranyénál is: szerinte Krisztus József és Mária fia, akiben azonban isteni erők teljessége lakozik. (Benrath, *Theol. Stud. u. Krit.* 1885. 24. l.)

² L. „Kálvin legelső magyar támadója . . .“ című dolgozatomat (Theologiai Szemle, 1933. 7. l. és külön is: Debrecen, 1933.) V. ö. alább (a tanulmány végén) a Fráter Jósáról szóló (167.) jegyzettel.

³ A Debreceni Ember P. (=Lampe): *Historia Ecclesiae Reformatae in Hung. et Trans.* Utrecht, 1728. 139. skk. l. eredetiben és Kiss Á. i. m. 438. skk. l. fordításban közölt 1566-i tanvita biznysága szerint. Egri L. nagyon óvatos köntörfalazásából is világosan

kezdetei jó néhány évvel későbbre esnek Arany Tamás fellépésénél, aki amazokat, mint látjuk, nemcsak időben, de szellemileg is megelőzte.

Igen határozott — tehát nem a Blandrata vagy Egri Lukács módján óvatoskodó — antitrinitárius kijelentései mellett mindenesetre különösen hat Stancaróval egyetértése: „A Krisztus nem mind két természetiben közbenjáró és engesztelő az Isten és ember között.“ (M.—A. G₃ sk.). Látszik, hogy a Stancaro tanának imént kifejtett alapindítékáról nem igen volt sejtelve sem, hiszen Stancaro épp a trinitásnak és Krisztus abszolút istenségének érdekében tanította azt, amit tanított. Aranyt valószínűleg csak arról az oldaláról ragadhatta meg ez a tanítás, hogy Stancaro Krisztus üdvközvetítő munkájában az emberség kizárólagos szerepét hangsúlyozta s ezt fűzte aztán tovább azzal az egyszerű megfontolással, hogy: tehát ha legfontosabb munkájában ember volt, akkor minden egyéb tekintetben is ember volt, noha „Isten fia“. Itt egészen jól tetten lehet érnünk azt a már előbb is említett folyamatot, amelyben a stancarizmus, akarata ellenére, az antitrinitárizmusnak válik útcsinálójává. És természetes, hogy a Méliusz cáfolta, Debrecent illető vádak között néhány év múlva nem alap nélkül hangzik fel Arany fellépése következtében ez is: „Negant cum Stancaro Christum secundum utramque naturam esse Mediatorem.“ (M.—Ap. A₄.)

„Krisztusnak nem volt teremtett lelke“, — tanította Arany (M.—A. O₄), nyilvánvaló összefüggésben azzal a másik tanításával, hogy „nincsen az embernek teremtett lelke, hanem csak teste és bele fuallott lelke vagyon.“ (U. o. I). Ez a tanítás tehát legközelebről szemlátomást Krisztus ember- és *csak*-ember-mivoltát kívánja hangsúlyozni akkor, amikor lelkének eredetére nézve ugyanazt állapítja meg, amit minden emberi lélek eredetére nézve. Távolabbi gyökérszálát azonban Arany e nézetének a velencei zsinat 9. pontjában kell keresnünk, ahol ez mondatik: „az emberi mag Istentől azt a képességet nyerte, hogy úgy testet, mint

kitűnik, hogy ő lényegében a Gribaldi—Gentilis-féle „essentior-essentiatus“ állásponton volt (hogy t. i. az igazi és tulajdonképeni Isten csak az Atya; a Fiú és a Szentlélek pedig az ő lényegéből származó, saját örök lényeggel nem bíró, levezetett „istenek“). Ugyanezt erősítik meg Egri Lukács 1568-i, már nyiltabban beszélő tételei is (D. Ember i. m. 187. skk., v. ő. Kiss Á. i. m. 625. skk. l.), melyek még mindig jóval konzervatívabbak, mint akár Arany 1561-i debreceni tételei, akár az 1568 körüli Blandrata—Dávid-féle erdélyi szentháromságtagadás.

szellemet létrehozasson“.¹ A velencei anabaptista-anti-trinitárius atyafiak tehát az emberi lélek eredetére nézve szélsőségesen traduciánus álláspontot képviseltek.² Ezt módosította Arany akkor, amikor tagadta a lélek teremtett voltát, hanem azt a testbe „bele fuallott“-nak állította. Méliusz cáfolatában egyenesen így is szól a többek között: „Ne mondd azt, hogy az emberi magból leszen a lélek...“ (U. o. I₂). Amiből alighanem az következik, hogy Arany valójában ezen a felfogáson, tehát a velencei zsinatén volt (bár Méliusz cáfolatában nem kizárólag ővele vitatkozik e kérdésről, hanem névszerint meg nem említett másokkal is: „némely emberek azt vélik“ — sokan a Doctorok is ugyan ez értelemben vadnak“, u. o.). A lélek eredetének kérdése a nemreformatori protestantizmusnak ezt az ágát különösen azért érdekelte, mert a lélek halál utáni állapotára nézve az ó és új egyházi tanítástól egyaránt alaposan eltérő nézeteket vallottak; ezeket foglalja össze a velencei zsinat 7—8. pontja így: „A választottak haláluk után szunnyadnak az ítélet napjáig, amikor majd mind föltámasztatnak. Az istentelenek lelke pedig elpusztul a testtel együtt, éppúgy, mint az állatoké.“ Ez a híres „lélekaluvás“, illetőleg „lélekaluvás“ tana, amely az anabaptizmus e latin ágának egyik legfeltűnőbb ismertető jele³ s amely a kisebb-nagyobb reformátorokat nem egyszer késztette föllépésre maga ellen (így Kálvint is, éppen a legelső, bár nem legelsőül megjelent, önálló teológiai művében, a Psychopannychiában), vagy legalább — mint épp a Méliusz esetében is látjuk — arra, hogy a lélek halál utáni állapotának kérdését a Szentírás és az egészséges teológiai megfontolás szabta határokon messze túlmenve feszegessék és vitassák.⁴ A lélekaluvás, illetőleg lélekaluvás tanát pedig egészen természetszerűen

¹ Benrath, Theol. Stud. u. Krit. 1885. 24. l.

² Sokat feszegetett, pedig alapjában nem nagyon termékeny kérdés, amelyet a középkortól a reformáció teológusai is átvettek s néha vitáltak is: az egyes ember lelke „tradux“-ból („homlítható szőlőhajtás“-ból, a szülők lelkének folytatásaként, kiágazásaként) származik-e vagy pedig külön-külön a semmiből teremtetnek a lelkek (creatianus álláspont). Részletesebben szólok erről és Méliusznak idevágó, közvetítő nézetéről („totum hominem ex toto homine“ hozza létre Isten) „Méliusz és Kálvin“ című tanulmányomban (Erdélyi Múzeum).

³ „Die bei unserer heutigen mangelhaften Kenntnis dieser Dinge wie ein Leitfossil auf die Schichte der romanischen Täufer weist“ mondja helyesen K. Müller (Kirchengeschichte II./2. 3. kiad. Tübingen, 1923. 121. l. jegyzet.)

⁴ Erről is bővebben szólok „Méliusz és Kálvin“ c. dolgozatomban i. h.

csak egy olyan lélek-tanra lehetett fölépíteni, amely már „ab ovo“, azaz „a semine“ tagadta a lélek önállóságát s a testet és a lelket, sőt még a szellemet (spiritus) is egyaránt az emberi spermából származtatta.¹

Krisztusról Arany felléptével egyidejűleg az a tanítás is forgott már Debrecenben, hogy „nem mind ez világot váltotta meg... és nem mindenekért holt meg, hanem csak a választottakért“ (M.—A. P). Ez a felfogás a református predesztináció-tan alapján csak annyiban helytelen és félreérthető, amennyiben — mint Méliusz Augustinus nyomán megállapítja — „pro omnibus mortuus est sufficienter, pro electis tantum efficaciter“ (u. o. P₂). De hogy a predesztináció bibliai tanának még nagyobb fokú túlhajtására és félre-magyarozására magában Aranyban is megvolt a hajlandóság, azt mutatják a bűnnel és a bűnessel kapcsolatos, valamennyi közt legfeltűnőbb s a magyar reformációban tudunkkal egyebütt elő nem fordult vagy legalább is ily vakmerő élességgel ki nem fejezett tanításai.

5. Arany szerint „Ádám elesvén, nem veszttette el az ártatlanságot, az Isten kegyelmét és az életet, hanem inkább akkor találta meg... Istentől ugyanis Ádámot a bűn sem szakaszthatta el, hiszen „ha Ádám Isten frigyében és szerelmében volt, soha az választottakat senki Istentől el nem szakaszthattya... valakiket Isten be írt az ő könyvébe és el választott az örök életre, azok el nem veszhetnek“ (M.—A. G₂ sk.). „Az Ádám bűne volt Ádámnak eseti előtt is“: volt, mert Isten *tudta* a bűnt; ott volt a bűn a jó és gonosz tudásának fáján és onnan áradott el (u. o. H). „Ádám nem volt szentségben és ártatlanságban az eset előtt, mert nem volt ígéreti, hanem az esetkor találta meg az ártatlan-

¹ Lehet, hogy ennek a tannak Debrecenben (bár, mint látjuk, nem egészen nyílt formában) való fölmerülésével függhetett valamilyen össze az a Debrecenre szórt vád is, melyet Méliusz joggal bélyegez rágalomnak, hogy: „negant mulieres habere animas et resurrecturas esse“ (M.—Ap. B₃). De lehet az is, hogy Arany tanításától függetlenül is kezdtek feszegetni egyesek ezt a közép-korból átöröklött bizarr vitakérdést, amelyre Méliusz jónak látta az 1567-i debreceni zsinat hitvallásaiban elég részletesen kitérni (ld. Kiss Á. i. m. 519. és 555. skk. 1.). Végsőleg az egész, ma már inkább komikusnak, mint komolyknak tetsző kérdés az 585-i mácon-i zsinaton fölmerült kérdéssel „Extitit in hac synodo quidam ex episcopis, qui dicebat, mulierem hominem non posse vocari“ (Gregorius Turonicensis: Historia Francorum lib. VIII, cap. 20) függhet össze, amelyet Valens Acidalius 1595-ben már tréfás célzattal újított föl (Dissertatio quod mulieres non sint homines). — L. Ráth—Végh I.: Magyar kuriózumok. Budapest, 1934. 26. skk. 1.

ságot és szentséget, a kivel örökké él...“ „nem volt az örök életben, akibe a feltámadás után megyünk, mert animale, az az testi eledellel élő teste volt, szaporodott és szűkölködött a testiek nélkül“ (u. o. I₃ sk.). „A bűn, hogy legyen, Isten oka“ (u. o. K₄ sk.). „Nem ördög csalta meg Ádámot, hanem kígyó.“ „Egy ördög sincs több a bűnnél, hanem csak a bűn ördög.“ (U. o. O₃ sk.).

Aranynak e tanításai, amelyek úgy az ógyház, mint a reformátori protestantizmus vonatkozó tanaival a legélesebb ellentétben állanak, szintén egészen világosan utalnak a nemreformátori protestantizmus spiritualista légkörére.

Ósrégi tévelygés a keresztyénségben — a reformáció korába is már a középkor végső századaiból, közelebbiből az úgynevezett „szabad szellem testvéreitől“ szívódik át¹ — a Szentlélekkel azonosnak vett „Szellem“ (spiritus) mindenható hatalmának olyan egyoldalú felfogása, amely a bűnért való erkölcsi felelősséget is semmissé vagy legalább kérdésessé teszi. Akikben megvan a „Szellem“, azok nem vétkezhetnek, vagy ha vétkeznek, sem árt nekik, akikben pedig nincs meg, azok úgysem tehetnek róla, hogyha vétkeznek. Ez a tipikusan „libertinus“ felfogás — amely nem minden, de némely esetben megfelelő libertinus életgyakorlatra is vezetett — könnyen kapcsolódik a predesztináció tanának módfelett egyoldalú és evangéliumellenes értelmezésével. Amíg a nemreformátori protestantizmus későbbi, túlnyomóan racionalista-moralista változatai, így főként a kifejlett anti-trinitarizmus, a legélesebben *elvetik* a predesztinációt, az embernek, mint észlénynek erkölcsi önállóságára és függetlenségére hivatkozva: ezek a kezdeti (pedig legalább részben már szintén antitrinitárius hajlamú) spiritualisták éppoly szélsőségesen *vállalják* ezt a tant, a kiválasztottakban lakozó Szellemnek mindenhatóságára és tökéletesen szuverén voltára hivatkozva.

A predesztináció tanának ilyen spiritualista s egyben anabaptista hajlamú túlzóira és félremagyarázóira már a század negyvenes éveitől akadunk Felső-Olaszországban, illetőleg a mai Svájcban,² Graubündenben, az alsó Engadin-

¹ K. Müller i. m. i. k. 128. l.

² Ezzel szemben Hubmaier Boldizsár, az északsvájci—német-birodalmi—osztrák—morva anabaptizmus első nagy szellemi vezetője (meghalt a máglyán 1528.)s az ő nyomán a tiroli Huter Jakab, a morvai békés-kommunista anabaptizmus nagy szervezője (meghalt a máglyán 1536.) az akaratszabadság és erkölcsi felelősség erős hangsúlyozói (még a hit által való megigazulás reformátori alaptanának rovására is). Hubmaier egyenesen azt tanította, hogy a bűneset

vidéken bukkan föl 1544-ben a calabriai Ferenc és a milánói Jeromos (Francesco Calabrese, Girolamo Milanese), akik mindketten az egykori kapucinus-generálisból szélsőséges spiritualista kritikussá, libertinus elvű szentháromságtagadóvá lett Ochino Bernát tanítványainak vallják magukat s így maguk is valószínűleg volt kapucinus szerzetesek. Tanításaik, főleg a Ferencéi szerint (amelyek ugyan orthodox református ellenfeleik följegyzésében maradván fenn, itt-ott torzítva is lehetnek): Isten a bűnnek éppúgy, éppoly mértékben és értelemben oka, mint az erénynek; a gaztettet éppúgy predesztinálja, mint a jóságos cselekedetet és benne éppúgy gyönyörködik. Az üdvösség és a kárhozat tehát egyedül és kizárólag a predesztinációtól függ; a jó, illetőleg gonosz cselekedetekkel semmiféle kapcsolatban nincsen. „O sanctum peccatum — kiáltottak fel az ágoston-lutheri „felix culpa“ szörnyű félrecsavarásával — veluti quo factum esset, ut a Deo electi, et ad salutem praedestinati homines, per Christum a peccato, et a morte peccati stipendio redempti ac liberati longe majorem jam perfectioremque felicitatem ea assecuti sint ac fruuntur, quam habuissent in terrestri paradiso, si nullum peccatum commissum fuisset...“ Tehát, mint az eléggé egykorú, bár ellenséges érzületű följegyzés mondja, „a szájuk csak a predesztinációval van tele“, elannyira, hogy magának a Krisztus halálának üdvösségszerző erejét is semminek tartják a teljesen elvontan felfogott isteni kegyelem egyedülvaló és mindenható munkájával szemben. Természetesen hirdetik a lélekaluvást és elvetik a gyermekkeresztséget.¹

Aranynál megfigyelhetjük ugyanezt az abszurdumig

után az ember három „substantiája“ közül csak a „test“ és a „lélek“ romlott meg, a „szellem“ (Geist) épen maradt („aufrechtig, ganz und gut geblieben, denn er hat weder mit Rat noch mit Tat, weder mit dem Willen, noch mit dem Vollbringen in den Ungehorsam des Fleisches verwilligt...“) Ld. J. Loserth: Dr. B. Hubmaier und die Anfänge der Wiedertaufe in Mähren. Brünn, 1893. 161. l. Ez is spiritualista gondolat, de erős eticizmussal párosulva; a délkeletsvájci—északolasz eszmemozgalom radikálisaiban az eticizmus sokkal inkább háttérbe szorult. Ez az alapvető különbség kezdettől fogva megfigyelhető a dogmatikailag konzervatívabb germán-szláv „huteri“ és az antitrinitarizmussal szövetkező, radikális hajlamú latin anabaptizmus között. V. ö. E. Händiges: Die Lehre der Mennoniten in Geschichte und Gegenwart. Kaiserslautern, 1921. passim.

¹ L. P. D. Rosius de Porta: Historia Reformationis Ecclesiarum Rhaeticarum I. Chur 1771. II. k. 67. skk. 1. Részben erre támaszkodik F. Trechsel máig nélkülözhetetlen könyvének e tárgyra vonatkozó előadása is: Die prot. Antitrinitarier vor Faustus Socin II. Heidelberg, 1844. 77. skk. 1.

vitt predestinacianizmust, a „sanctum peccatum“-nak ugyanezt a felértékelését¹ s ugyanez összefüggésben bukkan fel nála annak a hangoztatása is, hogy az örök életbe csak a feltámadás után megyünk. Ezt ugyan — abban az értelemben, hogy a *teljes és tulajdonképeni* örök életbe csak a feltámadáskor jutnak el a választottak — maga Méliusz is tanította,² de semmiképen nem a lélekaluvást, illetőleg a léleknek a testtel együtt való időleges megsemmisülését akarta vele támogatni.

A predestináció spiritualisztikus értelemben való szélsőséges kiaknázása jellemzi Camillo Renato tanítását is, aki ugyancsak a 40-es évek közepétől Felső-Olaszországban működik. Az újjászületés szerinte a Szentlélek abszolút kegyelmi munkája a kiválasztottakban (magát is ezért hívja Renato-nak!), elannyira, hogy a kegyelem e munkájával szemben nincs jelentősége sem a Krisztus érdemének és engesztelő áldozatának, sem pedig a törvénynek (a tízparancsolatnak), amelyre a választottak, tehát az újjászületett hívők egyáltalán nem szorulnak rá. A „christianus ille spiritus“ birtokában a hívőknek a sákramentomokra is kizárólag mint jelképekre és megkülönböztető jelekre van szükségük: tehát úgy az úrvacsorára, mint a keresztségre is természetesen csak a felnőtteknek. Ő is hirdeti a lélekaluvást, illetőleg a lélekhalált, amelyet a test halálával együtt annyira természetesnek tart, hogy szerinte Ádám és ivadékai akkor is meghaltak volna testi halállal, ha a bűn nem is lép közbe.³

Ez a spiritualisztikus-libertinus predestinacianizmus a graubündeni református egyházban még hosszú évtizedeken

¹ A humanista képzettségű anabaptista-spiritualista Denck János (meghalt 1527.) szintén azt tanította, hogy a bűneset az emberi szellem szabadságát nem befolyásolta: a hívő ember az eset után szabadabb, mint az eset előtt volt. Ő azonban, a fentiekkel ellentétben, nagyon is predestinációellenes s éppúgy mint Hubmaier—Huterék, a szabadakarat föltétlen híve; a bűn szerinte semmiféle formában nem jöhet Istentől: „sofern sie etwas ist, ist sie gut; sofern sie böse ist, ist sie vor Gott ein nichts.“ (A. Hegler, Realencykl. für prot. Theol. u. Kirche³ 4. 579. l. V. ö. E. Doumergue: Jean Calvin, les hommes et les choses de son temps. VI. Lausanne, 1926. 445. skk. l.) Denck a velencei zsinattól és Aranytól eltérőleg az ördög létezését is *hitte* s azt tartotta, hogy egy végső nagy, egyetemes apokatastasisban az ördög is üdvözülni majd. Trechsel i. m. I. 19—21. l.

² Ld. bővebben Méliusz és Kálvin című dolgozatomat, i. h.

³ Rosius de Porta i. m. 83—86. l. V. ö. Benrath, Theol. Stud. u. Krit. 1885. 19—20. l. és Gesch. d. Ref. in Venedig 76—77. l. Trechsel i. m. 85. skk. l.

keresztül okozott, Olaszországból könnyen átszivároghva, izgalmakat, fejtöréseket, eretnekítő határozatokat. Az a tanítás, hogy „Isten a bűnnek oka“, még a hetvenes években is újra meg újra fölmerült ott.¹ Nincs benne semmi csodálatos, ha — valószínűleg magyar ifjaink olasz tanulmányai révén — más anabaptista-spiritualista-antitrinitárius-libertinus nézetek kapcsán Magyarországon is felbukkan. Hogy éppen református talajon bukkan fel, az a predesztináció-tan kapcsolata következtében nagyon is érthető, de ugyanígy érthető az is, hogy a református egyház kezdettől fogva a legnagyobb eréllyel vette föl a harcot ellene: nemcsak szégyenbe hozatni nem engedhette magát e veszedelmes tévelygés által, de a bibliai kijelentés tisztaságát és teljességét is meg kellett vele szemben védelmeznie. Az 1564 táján Debrecen felől szállongó vádak közt is természetesen merült föl ezek után nemcsak a kettős predesztináció és ezzel kapcsolatban a reprobáció tana (amely „vádakat“ Méliuszék legmélyebb meggyőződésükkel, mint igazságot vállalták), hanem az is, hogy a debreceniek „fatum Stoicum“-ot hirdetnek, Istent teszik a bűn okává s azt tanítják, hogy a dögihalált semmiféle meneküléssel vagy orvossággal nem lehet kikerülni, ha tudniillik egyszer valaki arra van rendelve, hogy abban haljon meg (M. Ap. B₅ sk., D₄ sk.).

Főleg Camillo Renato, majd a vele rokon elvű Tiziano fellépése következtében a spiritualista szellem és nézetek már a negyvenes évek második felében akkora elterjedést vesznek egyrészt a velencei köztársaság dominiumában, másrészt az Itáliával határos svájci, főleg bündeni területeken, hogy az egyre szaporodó hívek között már nemcsak szervezkedésre, de az egymással is összeütközni kezdő különféle nézetek tisztázására is szükség van. A belkörü kavardást főképp az okozta, hogy a többé-kevésbbé egységesen anabaptista és spiritualista hajlamúak erősen megoszlottak a Krisztus istenségének és a Szentháromságnak a tana körül, amelyhez némelyek ragaszkodtak, míg mások — lehet, de nem bizonyos, hogy Servet hatása alatt³ — már ekkor határozottan elvetették. A vélemények tisztázását először az 1549 végén vagy 1550 elején Vicenzában tartott összezejve-teleken kísérelték meg.² Ez nem bizonyulván eléggé célra-

¹ De Porta i. m. 193. skk., 613. skk. l.

² K. Müller i. m. II/2. 119. l.

³ Ez úgynevezett „collegia Vicentina“-nak a régebbi unitárius történetírásban (Wisowaty, Sand stb.) erősen túlzott és legendásan kiszínezett jelentőségét valódi történeti világitásba legelőször Trechsel helyezte i. m. 391. skk. l. V. ö. Benrath, Theol. Stud. u.

vezetőnek, 1550 szeptemberére forma szerinti zsinatot hívtak össze Velencébe, mintegy 60, nagyjából olasz, kisebbrészt svájci, főként bűndeni résztvevővel. Ez a más vonatkozásban már említett zsinat hozza 14 napig tartó tanácskozás után egyebek közt a következő határozatokat is:

Angyalok, mint önálló emberfölötti lények, nincsenek. Ahol a Szentírás angyalokról beszél, ezen szolgálkat ért: azaz Istentől valamely határozott célra kiküldött embereket.

Csak egy ördög van: a „prudentia humana“. A kígyón is, mely a Mózes följegyzése szerint Évát elcsábította, ez értendő. Az Írás seholsem mondja azt, hogy valamely Istentől teremtett lény Istennek ellensége volna: Istennek csak a testi okosság az ellensége.

Nincs más „pokol“, csak maga a sír.

Aranynál íme kissé módosított formában (a bűn az ördög!) mindezeknek a tételeknek a sűrített kivonatát vizontlátjuk. Az előbb kimutatott kapcsolatok után legvalószínűbb, hogy ez a sajátos bűn- és ördögtan is felső-olaszországi, esetleg délkelet-svájci vendég Magyarországon.¹ Az embernél magasabbrendű lények ilyen, félig-meddig racionalista, allegorikus elmagyarázása a korai antitrinitárizmusban és spiritualizmusban még aránylag ritka. Servet például annyira nem vallotta, hogy egyenesen az ellenkező irányban ment tűzásba. („Ipse diabolus est omni carni potenter intrusus. Ipse Satanas est peccatum in nobis habitans. Ipsemet est nobis morbus est mors“² — amíg a velenceiek a pontos ellenkezőjét: „ipsum peccatum est Satanas“ tanítják!). Ellenben annál inkább tanította az ördög elallegorizálását a század egyik legmerészebb és legromantikusabb, de erkölcsi jellem s főként őszinteség dolgában egyik leggyöngébb rajongója, a németalföldi Joris (Jorissoon) Dávid, aki a maga következetes és minden korlátot lebontó

Kritik. 1885. 21. skk. I. O. Fock: Der Socinianismus... Kiel, 1847. 133. l.

¹ Egyes anabaptisták ugyan ilyenfélét már 1527 táján Ausztriában is tanítottak („Etlliche sagen, es sey khain Teufl Vnd khain hell, denn Cristus hab sy zerstert“). Loserth: Dr. B. Hubmaier 209. l. A morva huteri anabaptisták 1577-ben egy hesseni eredetű, Schmid Hermann nevű társukat már *kizárják* — noha 35 éve tagja a közösségnek —, mert tagadja az ördög önálló létét, illetőleg azt, hogy az ördögök bukott angyalok volnának. Szerinte „sei... kein anderer Teufel, als der vom Weib sei geboren worden. Adam sei mit seinem Weib übereinkommen, die Sünde zu wirken, daher der Samen der Schlangen seinen Anfang genommen.“ Szerinte is tulajdonképpen a bűn az ördög. Ld. Geschichtsbuch der Hutterischen Brüder... durch R. Wolkan, Alta., Canada und Wien, 1923. 384—385. l. ;

² Trechsel i. m. 136—137. l.

spiritualizmusában maga-magát hitte és hirdette a „testi“ (történeti) Krisztussal szemben az új Szellem-Krisztusnak. Az ő, már 1536-tól hirdetett eszméi között ott van a spiritualista libertinizmuson, szentháromságtagadáson, gyermekkeresztiségelvetésen és nagyon sok egyéni különlegességen kívül az a nézet is, hogy „az ördög nem önálló, személyes lény, hanem csak az ember gonoszsága és Istennel szemben való belső ellenkezése“. „Az emberen és bűnös testén kívül nincsen ördög.“¹ Joris egész szellemi egyéniségéhez nagyban hasonlít ugyan Arany Tamásé — erkölcsi ellenállóképességük mértéke is körülbelül egyforma lehetett — s mindkettőre egyformán talála a Jorisról adott következő jellemzés: „Gondolkodásának határai között mozgékony, de egyúttal chaotikus szellem is volt. Válogatás nélkül szívott fel mindent magába . . . erős befogadóképességével nem állott arányban gondolkodásának összepontosító ereje . . .“² De azért mégsem valószínű, hogy Aranyra Joris közvetlenül hatott volna: ellenben valószínűleg így hatott az északolasz— délkeletsvájczi eszmemozgalmakra, ahonnan, mint eddig láttuk, Arany körülbelül közvetlenül merített.

6. A fenti eszmékkel a legszorosabb összefüggésben állanak s ugyanannak a spiritualista forrásnak a színét és ízét árulják el Aranynak következő tanításai: „A törvényt nem kell hirdetni és tanejtani.“ (M.—A. O₂.) „Nem kell bűneinknek bocsánattját kérnünk, mert megbocsátta Isten egyszer.“ (U. o. F₂ sk.). „Testi jókat nem kell Istentől kérnünk“ (u. o. F₄ sk.), mert „valahol mi testi jó vagyunk, úgymint a kenyér, bor, gazdagság, földi gyümölcs, pénz etc., mind ördög, mert elvonssza Istentől az embert, ördöggé teszi és elkárhoztattya“ (u. o. H₂ sk.). „Nem kell azt mondanunk: Szenteltesék te neved . . .“, mert „hogyan szentelheti az ember az Istent, ha átkozott az ember?“ (U. o. H₄).

Az a tanítás, hogy az igazhívó keresztyén embernek az Isten őszövétségi törvénykijelentésére már nincsen szüksége, magában a lutheránizmusban is fölmerült ugyan — Agricola János (1527 és 1537 között) értette így félre Luther kegyelmi evangéliumát és keresztyéni szabadságát —, igazi talaja azonban ennek az antinomizmusnak mégsem a reformátori protestantizmus volt, hanem a nemreformátori. Ennek a spiritualizmussal és a predestináció-tan félrecsavarásával egybefüggő okait már láttuk az imént s így természetesen kell találnunk, ha ily előfeltételek után ez

¹ Trechsel i. m. 39. és 50. l.

² J. Kühn: Toleranz und Offenbarung. Leipzig, 1923. 272.

antinomizmus Aranyánál is felbukkan; az volna a csodálatos, ha hiányoznék! Ugyanez az antinomisztikus célzat nyilvánul meg pl. — antitrinitárius hajlamok mellett — már a reformáció legelső rajongói egyikénél, a német Campanus Jánosnál¹ és ezt vonja le természetes következményként spiritualista álláspontjából a bátor és független gondolkozó Franck Sebestyén.² Ezzel az antinomista spiritualizmussal, a „Szellem“ által újjászületett lélek önmagáról való entuziasztikus képzelődésével kapcsolódik nyilván az a gondolat is, hogy a „Szellem“ embere már nem áll a bűn hatalma alatt, tehát annak bocsánatára sincs többé szüksége. Ez a vakmerő elképzelés egyenesen odasodorja a magát különben keresztyén és bibliai alapon állónak hirdető spiritualistát, hogy Krisztusnak világos akaratával és rendelkezésével szembe helyezkedve, az Ő imádságát is szükségtelennek tanítsa.³

Ezzel a magasröptű szellemi önérzettel és öntudattal feltűnő, de ez irányoknál és e korban éppen nem szokatlan vegyülekben áll egy éppoly túlfeszített aszkétikus elv és hangulat. Az anabaptizmusban — leszámítva némely elszigetelt, rajongó, sőt őrjöngő jelenségeket — általában ez az elv és hangulat s a neki megfelelő gyakorlat volt a túlnyomó s ez természetesen nemcsak nem kedvezett az antinomista magatartásnak, hanem ellenkezőleg, az anabaptista egyéni

¹ Trechsel i. m. I. 27. skk. 1.

² „Sobald man sagt: Dies musst du zu Morgen also und also zu Abend tun, reden, beten — so ist es schon ausserhalb des Christentums aus dem Gesetz und vorgeschriebenen Regeln tun“; a keresztyénség „freier und weitläufiger, denn dass es mit einerlei Gesetz mög geregiert werden“ stb. Idézi A. Hegler: Geist und Schrift bei Seb. Franck. Freiburg i. B., 1892. 177—178. l.

³ J. H. Ottius műve: „Annales Anabaptistici“ (Basel, 1672) a Nicolaes H.-féle „Huis der Liefde“-szektáról azt állítja, hogy „Sacramenta rejiciunt, tres postremas petitiones Orationis Dom. obmittunt, Animam hominis partem divinae essentiae appellant, communes uxores habent“ — azonban F. Nippold máig alapvető értekezése (H. Nicolaes. Zeitschrift für die historische Theologie 1862.) az Úr imádsága három utolsó kérdésének elvetéséről mitsem tud, a poligámiát sem tartja bizonyítottnak. Közvetlen kapcsolatot a németalföldi és a debreceni rajongók között különben is nehéz volna feltételezni; bár érdekes, hogy Nicolaes kereskedő ember volt s eszméit ezen az úton esetleg meglepő messziségbe is elterjeszthette. Az ördög és a pokol létét egyébként Nicolaes is tagadta, igaz, hogy nem egészen világos fejtegetésekben (Nippold i. m. 544. l., v. ö. 508. l.) s az aszkétizmus és antinomizmus jellegzetes vegyülekét is igen kiemelkedően meg lehet nála látni (u. o. 544. l.). — Nicolaes—Joris szellemű spiritualista libertinus-aszkéta tünetek elvéve a morva huteriek között is felbukkannak, de erélyes visszautasításra találnak; l. Geschichts-Buch der Hutterischen Brüder 369., 630. l. (1576-ban, de még 1645-ben is!).

és gyülekezeti etikát a legszigorúbb törvényesség jegyében alakította ki (a Hegyi Beszédből s Jézus egyéb, betűszerint értelmezett kijelentéseiből csinálván meg a maga „törvényét“ s ezeket ruháztán fel az „abszolút természetjog“ tekintélyével). De azért egyes spiritualista gondolkodóknál együttességben is meg lehet találni egyrészt az aszkétikus, másrészt az antinomista álláspontot: így tanítja például Franck Sebestyén, egészen Aranyra emlékeztetően, hogy a test nem egyéb, mint „das ganze adamische Wesen und alles was nach Menschenart und Natur ist, nicht bloss äusserliche weltliche Sünde und Laster, sondern auch alle menschliche Weisheit und Frömmigkeit und das ganze gottlose Wesen.“ Isten szelleme és a testiség közt kibékíthetetlen ellenkezés van. Az emberi szívben az „inwendiger Christus“ mellett egy „Adam in uns“, egy „inwohnender“, „vermenschter Teufel“ is¹ lakik. Ez a megint csak bibliaellenes aszkétizmus szintén természetesen vonja maga után — éppúgy, mint az imént a bibliaellenes spiritualista önérték — az imádság erejében való kételkedést, a Krisztussal való szembehelyezkedést: az ember átkozott, hogy szentelhesse meg hát az Isten nevét? A testi jó mind ördög, tehát a mindennapi kenyérért sem szabad imádkoznunk.

Ezek a szélsőséges, rajongó tanítások mélyebb gyökeret nem igen verhettek Debrecenben a legizgatottabb idők folyamán sem. A három évvel későbbi vádak között már csak a „sunt áτινομοι, negant legem docendam esse“ (M.—Ap. D₉) szerepel, nyilván nem magára a (lutheránus részről épp ellenkezőleg mindig, mai napig is törvényeskedéssel vádolt) református tantra, hanem az Arany-féltre vagy annak valamely utóhajtására célozva. Méliusz maga egyéb irataiban szintén nem tartja szükségesnek e rajongó tanok kifejezett cáfolatát, noha természetesen más kapcsolatokban — a református keresztyénség alapjellemeinek megfelelően — többször nyomatékosan rámutat az isteni törvénynek a választottak és megváltottak életében megmaradó jelentőségére. Az Arany Tamás fellépésével és cáfolásával egy időben keletkezett Debreceni Hitvallás az Úr Imádsága részletes kifejtésénél,² a megfelelő kérések magyarázata közben még csak célzást sem tesz Arany iménti tévelygésére.

7. Ezek után az sem lehet meglepő, hogyha Arany amaz évtizedek legforróbb teológiai és egyházi vitakérdésében,

¹ Hegler i. m. 123., 128. l.

² Ld. Kiss Á. i. m. 263. skk. I. V. ö. E. F. K. Müller: Die Bekenntnisschriften der ref. Kirche. Leipzig, 1903. 363. skk. l.

az úrvacsoratanban is olyan nézetet vall, amely sem a római katolicizmus, sem a reformátori protestantizmus oldalán nem otthonos.

„A kenyéret az Úr vacsorájának idején, nem mondta Jézus ő testének, sem figurate, sem simpliciter, az az semmi okkal, hanem csak az ő testét mutatta az ő tanítványinak.“ (M.—A. K₃). Tudniillik mikor a legjobban vitatott következő szavait mondá: „Ez az én testem“, akkor nem a kenyérré, hanem a *saját testére* mutatott rá!

Ez a különös és képtelen, csak rajongó agyban megszülethetett értelmezés első látásra felismerhetően Luther wittenbergi tanártársának, a reformáció legelső radikális-zálójának, az erősen misztikus-spiritualista hajlamú Karlstadt (Bodenstein) Andrásnak híressé vált tanítása. Előtte már háromszáz évvel felbukkan az Úr szavainak ez az önkényesnél is önkényesebb értelmezése középkori katharos és valdens körökben,¹ de semmit sem tudunk arról, hogy Karlstadthoz ezektől jutott volna el, valószínűbb, hogy legalább viszonylag önálló leleménye volt s a reformáció korában a köztudat kizárólag az ő nevéhez is fűzte. Tőle vették át aztán egyes anabaptista körök Németországban és Németalföldön, amint hogy anabaptista körökben — a spiritualista alapjellelnek megfelelően — mindig nagyobb rokonszenvre talált az úrvacsorának s közelebből az Úr említett szavainak jelképi és szellemi, mintsem reális testi értelmezése.² A református iránynak épp emiatt is állandóan védekeznie kellett azzal a mind római katolikus, mind lutheránus részről állandóan felhozott váddal szemben, hogy tulajdonképen nem egyéb, mint a rajongás, az „enthusiasmus“ előfutárja, titkos szövetségese s ettől legfeljebb csak a tempó dolgában különbözik. A Debreceni sujtó 1564-i vádak között is egyenesen meg van mondva, hogy „Scriptura sacra reiecta, Enthusiasmum fingunt“ (M.—Ap. C₂), amit Méliusz, a református irány szigorú és teljes biblicitását hangsúlyozva, joggal utasít ugyan vissza, de aminek az Arany-féle tanok debreceni kavargásában valami alapja, mint látjuk, mégis csak volt.

8. Magának Aranynak entuziasztikus eszméit ezzel ki

¹ H. A. Barge : Bodenstein v. Karlstadt. II. Leipzig 1905. 170. 1. „Dixit Hereticus aliquando, quod per Pronomen Hoc demonstravit Deus corpus proprium, intellegens [!] sic: Accipite materialem panem et comedite eum et postea tangens corpus suum dixit: Hoc est corpus meum.“

² K. Müller : Kirchengeschichte II/1. Tübingen 1911. 390—392. 1.

is merítettük. A vele egyszerre fölmerült, bár nem neki tulajdonított (de valamiféleképen azért mégis csak az ő gondolkozásával rokon) „egyéb sok tévelygések“ közt azonban még nem egy olyan van, amelyik anabaptista-spiritualista eredetre, általában a nemreformátori protestantizmus szellemére vall.

Ilyen az, hogy „soha a fattyak nem idvözülhetnek, mert rabok és nem tiszta ágyból valók“ (M.—A. P₂), ami egy rajongásba átcsapó erkölcsi rigorizmus érvényének illetéktelen kiterjesztése oly területre, amelyet Isten kizárólag magának tartott fenn: tudniillik az üdvösség elnyerésének kérdésére.¹ Ilyen az, hogy „szabad mind férfúnak és

¹ E tévtannak Méliusz a Debrecen—Egervölgyi Hitvallásban külön cikkelyt szentel (Confessio Catholica: = Conf. Ecclesiae Debreciensis. R. M. K. II. 85—86. y₂ levél). V. ö. E. F. K. Müller Die Bekenntnisschriften 374. l. és Kiss Á. i. m. 282. l.) A tan bizarrságára és ritka előfordulására jellemző, hogy sem a református (E. F. K. Müller), sem a lutheránus (J. T. Müller) hitvallásgyűjteményekben — a Debrecen-Egervölgyi Hitvallás fentidézett helyét kivéve — egyetlen egy esetben sem, még csak célzatképpen sem említetik, annál kevésbé cáfoltatik ez a tévelygés. Lehet, hogy a morva anabaptisták rigorisztikus házassági felfogásának és nemi erkölcstanának egy egészen szélsőséges kicsapódása. Lehet az is, hogy az első kidolgozásában már Zwinglire visszamenő református biblikus szövetség gondolatnak egy torz és korcs változatával vagy párhuzamával állunk szemben. E szövetség gondolat szerint ugyanis hívő szülők gyermekei szüleikkel együtt benne vannak az Isten szövetségében (minek következtében a keresztségben, mint az újszövetség jegyében, részeltethetők, de másfelől, ha keresztlehetlenül halnak is meg, bizonyosak lehetnek hívő szüleik az üdvösségük felől). Ezt torzítja és csavarja talán az askéta-rigorista rajongás arra, hogy tehát nem hívő: erkölcstelen, Isten törvényét megsértő szülők gyermekei nem idvözülhetnek. — Nem találok e nézet nyomát a középkori (albigens-katharos, valdens, huszita-pikárd stb.) szektatörténet nagy adattárában sem (I. Döllinger, : Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters I—II. München, 1890), ahol pedig az Arany és társai-féle nézeteknek jó-néhányát (így például a lélekaluvást és lélekalált stb.) a legkülönbözőbb és legbizarrabb változatokban meg lehet találni s ahol éppen a nemi vonatkozású askétizmusra és rigorizmusra is megdőböntő és visszataszító példák sora található (például a terhes asszonyban démon van; ha az ilyen teherben hal meg, elkárhozik stb.) — Végül az is lehet, hogy a más vonatkozásban oly erősen antinomista spiritualizmus maga rajongásában egyszerre a másik szélsőségbe csapva át, a mózesi törvény egyik szigorú intézkedését (Deut. 23 : 2. „A fattyú se menjen be az Úrnak községébe: még tizedizig se menjen be az Úrnak községébe“) hirdeti — egészen tótágast álló fanatizmussal — az Újszövetség világában is érvényben maradóknak. Hogy ennek az embertelen és keresztyéntelen törvényeskedésnek még a Méliusz-korabeli rajongás lehiggadtával is akadhattak Magyarországon s éppen a tiszántúli részekben képviselői, arra következtethetünk abból, hogy Főlegyházi Tamás debreceni lelkipásztor

asszoni állatnak keresztelni és prédikálni“ (u. o. R₂), amely gondolat a reformációnak kivált kezdő évtizedeiben mindenütt megjelent, ahol csak a spiritualista hajlam egyáltalán jelentkezett.¹ Ilyen az is, hogy „nem jó énekelni a keresztyéni gyülekezetben“ (u. o. P₃ sk.): a középkori „szekták“, valamint a radikálisabb reformátorok közül egyesek, még nem rajongó hajlamúak is — így például a németországi valdensek² és a különben zeneértő és zenekedvelő Zwingli — úgy óhajtották gyökeresen orvosolni a középkori templomi éneklés ismeretes elfajulásait, hogy a gyülekezeti istentiszteletről mindenféle éneklést kizártak;³ Karlstadt is legfőjebb az unisono éneklést volt hajlandó megtúrni;⁴ a Szentlélek különleges kijelentéseire várakozó elcsöndesedett érdeklében pedig egyes spiritualista egyének és kisebb körök ezt is mellőzhetőnek tartották (az anabaptisták általában *nem*, hiszen gazdag énekköltészetük is volt!).⁵ Méliusz, aki viszont a gyülekezeti éneklésnek, csak úgy, mint Luther és Kálvin, nagy barátja s az első magyar református énekeskönyvnek is szerkesztője volt, bibliai alapon buzgón és

„Loci Communes Theologici, az, az keresztyeni igaz hitnek részeitől . . .“ című műve (I. kiadás Debrecen, 1579. R. M. K. I. 152. Több kiadást is ért) a VII. parancsolat magyarázatában igen részletesen hadakozik e nézet ellen, megállapítva, hogy „az testi születéshez az idvesség nem köttetett.“ Félegyházi szerint e nézet hirdetői egyfelől Ismáel példájára (Gen. 16. és 21: 9—21., v. ö. Gal. 4: 21—31), másfelől a fentemlített deuteronomiumi törvényre szoktak hivatkozni: természetesen mind a kettőre fonákul.

¹ Sőt még a *nem* spiritualista, reformátori protestantizmusban is nem egyszer, például nálunk Dévai Bíró Mátyásnál. V. ö. D. Bíró M. tanításai című könyvem (Kolozsvár, 1915) 111. és 166. lapjaival. Egyébként már a táborita huszitizmusban is. V. ö. Kardos T.: A laikus mozgalom magyar bibliája. (Minerva, 1931.) — Az anabaptizmusban kezdetben női próféták is léptek fel, de későbbi, lehgiggadt alakjai már nem engedték a nőket a gyülekezetben szóhoz jutni. Mennonitisches Lexikon I. (1913—1924) 692—693. l. („Frau“ címszó alatt).

² G. Franz: Der deutsche Bauernkrieg. München—Berlin 1933. 87. l. (Idézve H. Haupt: Die religiösen Sekten in Franken vor der Reformation. 1882. 24. l.-ről).

³ Zürichben a gyülekezeti éneklést csak 1598-ban hozzák be. Ld. K. Guggisberg: Das Zwinglibild des Protestantismus im Wandel der Zeiten. Leipzig 1934. 48. l.

⁴ A következő, őt nagyon jellemző indokolással: „Si ergo cantum in ecclesia permanere volueris, hunc non nisi unisonum velis, ut sit unus deus, unum baptisma, una fides, unus cantus.“ Ld. Barge i. m. I. 368—371. l.

⁵ Ennek egy részét dolgozza fel E. Stauffer Märtyrertheologie und Täuferbewegung című tanulmánya. (Zeitschrift für Kirchengeschichte 1933. 545. skk. l.).

eredményesen cáfolta ezt a felfogást, amelynek spiritualista ízére jól utal cáfolatának a következő néhány mondata is : „Ha csak sűgva szűvedben, lelkedben, magadban éneklész, nem tucé úgy másé tanejtani és inteni az énekléssel. A kösség sem tud úgy Áment mondani a te áldásod és éneklésed után, ha csak szűvedben zomborálsz. Agya furot deli ciffra szentegyházi szolgák, avagy inkább déli bábák azok, kik a lelki keresztyén dícséreteket, psalmusokat, antifónákat, Patremot, Credot, Etinterrat feleségektől való szégyenletekben nem mongyák, hanem inkább megtiltyák.“ (U. o. P₄). Természetes, hogy az „idegen nyelveken való ordítás, orgonálás, hegedőlés, diskantolás“ őneki sem kell, mert értelm nincsen (u. o.). Ugyanezen gyűlekezeti énekvédő álláspontját Méliusz számos más helyen — hitvallási iratainak majd mindegyikében — nagyon erélyesen kifejezte s egy helyt gűnyos éllel ki is kél „a varga Antodus nusopsaltes“, azaz „az ének és dícséret gűylőlő ellenségek“ ellen.¹ Lehet különben, hogy itt félreértések is zavarrhatták a dolgot : Méliusz, amint fentebb idézett nyilatkozatából megtetszik, a katolikus istentiszteletnek bizonyos liturgikus formáságait, így a pap magánénekét, a responsoriumokat illetőleg konzervatív állásponton volt s azt, aki ezeket egy radikálisabb állásponton ellenezte, már ezért is énekgűylőlőnek tartotta. De mégis csak valószínűbb, hogy a kategórikus „nem jó énekelni a gyűlekezetben“ kijelentés az istentiszteleti éneklésnek minden fajára vonatkozhatott és nem radikális-reformátori, hanem spiritualista-nemreformátori eredetű.

Hasonlóan ilyen spiritualista-nemreformátori eredetet érzünk az „egyéb sok tévelygések“ között még a következőkben is :

„Az eskűtésnek nem kell lenni a házasságban a lelki pásztor által, mert nincs az Írásban.“ (M.—A. P₃). Az anabaptisták egyik legfőbb ismertetőjele volt a mindenféle (nemcsak a házassági) eskűvéstől a Biblia betűje (Máté 5 : 34 sk., Jakab 5 : 12) alapján való föltétlen tartózkodás. Hogy Debrecenben ezt az elvet a maga egyetemességében nem, csak a házasságra vonatkozólag hangoztatták, annak oka az általános óvatosság mellett tán az is lehetett, hogy

¹ Kiss Á. i. m. 546. l. (Az 1567-i debreceni zsinat magyar hitvallásában). Dávidra vonatkoznék ez a célzás? A „varga“ titulálás ezt engedné sejtetni, de Dávidnak gyűlekezeti énekelles állásfoglalásáról egyetlenegy fejlődési korszakából sem tudunk, sőt ő maga is írt egyházi énekeket.

tudták: a reformátori irányok maguk sem hirdették éppen a házasságkötés alkalmával föltétlenül szükségesnek az esküvést, mert az esküvésnek erre a fajtájára ők maguk sem láttak szentírásbeli alapot. Méliusz Aranyt cáfolva maga is kifejezetten elismeri, hogy a házassági eskü csakugyan „nincs az Írásban“, de az emberi gyarlóság miatt „néhány házásoknak állhatatlanságokért“ mégis szükségesnek állítja (u. o.).¹ Ugyanígy arra a kapcsolatos tévelygésre, mely szerint „a tolvajnak avagy egyéb hamis kegyetlenek, ha valamire megesküszöl féltedben, megtagadhatod és megmásolhatod az hitet“ (u. o. V₃), Méliusz szintén nem mond föltétlenül nemet, csak azt követeli, hogy ha igaz dologban történt az eskü, akkor még a saját kárunkkal is akárkinék meg kell tartanunk; ellenben ha hamis dologban és felebarátunk kárára történt az esküvés akár tolvajnak, akár másnak, akkor már felbontható, sőt felbontandó, ahogy például a szerzetesi fogadalom is.

A spiritualizmus libertinus irányú kiütközése lehetett az a tanítás, hogy „a hívek összeházasodhatnak a hitetlenekkel“ (valószínűleg az I. Korinthus 7 : 10 skk. félreértésével, M.—A. T).² Az 1564-i vádak között pedig, az előzmények után egész természetesen, megjelenik az anabaptizmuson Münster óta Európaszerte ott száradó legfeketébb bélyeg is: „Polygamiam asserunt usque ad septem uxores“ (M.—Ap. D₃). Nem valószínű, hogy tényleg forgott volna Debrecenben ez a tanítás — Arany tételei és az „egyéb sok tévelygések“ között nyoma sincs, pedig ha ezek csak legkisebb célzást is tesznek rá, Méliusz bizonyára nem mulasztotta volna el teljes hévvel emiatt is nekik rontani —, legföljebb suttoghatták itt-ott, vagy pedig méginkább az erdélyi és erdélyenkívüli ellenfelek következtethették, hogy ha már egyéb gonosz anabaptista ízü tévelygések sorra felbukkantak ott, lehetetlen ennek is a nyomukban nem járnia. Annyi

¹ Az 1564-i vádak között is ott van a „negant coniuges fide copulandos“. M.—Ap. B₇ v. ö. C₃ is.

² A Magyar Nemzeti Múzeum példányában, melyet egyedül volt módomban tanulmányozni, az e tételt és Méliusz cáfolatát magában foglaló két levél (T—T₂) hiányzik. — A morva (huteri) anabaptisták a közösségükbe tartozó „igazhívó“ férfiak vagy nőknek „hitetlennel“, azaz nem anabaptistával való házaseletét csak akkor engedték fenntartani — az említett Pál-apostoli helyre hivatkozva — hogyha a „hitetlen“ nem gördített akadályt a „hívó“ fél vallásgyakorlata s a gyermekek anabaptista szellemű nevelése elé; máskülönben megkövetelték a válást. L. l. erre vonatkozólag hitvallászerű nyilatkozataikat: Geschichts-Buch der Hutterischen Brüder... 234. skk., 273. skk., 197. skk. l.

bizonyos, hogy a poligamia kérdése, az ószövetségi patriarkák példái alapján pillanatnyilag még a reformátori protestantizmusban is zavart okozott. (Fülöp hesseni landgraf bigamiája 1540-ben s Luther, Melanchthon és Bucer ez ügyben tanusított szerencsétlen magatartása!)¹ A nemreformátori protestantizmusban viszont, a legismertebb münsteri eseten kívül, a poligamia elve és részben gyakorlata — hol ószövetségbiblikus, hol spiritualista-libertinus indokolással — egyebütt is előfordul, a vallásos és a nemi izgalmak lélektanilag rég megállapított párhuzamának (amely más vonatkozásban például az erotikus misztikának sokféle változataiban éli ki magát) egyik érdekes jelentkezéseként. Az anabaptizmusnak ez a tehertétele elvértve Münsteren kívül is elő-előfordult,² néha a lehető legsajátságosabb indokolással.³ Természetesen a kútfők vonatkozó följegyzései igen nagy részben ellenfelektől származván, nem lehet a szavukat száz százalékgig készpénznek venni.⁴ Az azonban bizonyos, hogy egyes kiváló szellemű, de határozottan libertinus irányú spiritualisták,

¹ Méliusz az eset után még 22 évvel is szükségesnek tartja a Debreceni Hitvallásban (a függelékben) a „Polygamia Patrum“ kérdésére kitérni és tiltakozni az ellen, hogy egy, a patriarkáknak adott időleges érvényű kiváltságból a keresztyén ember egyetemes szabályt vonhasson le. Ld. Kiss Á. i. m. 285. l. (E. F. K. Müller i. m. ezt nem közli). Viszont érdekes, hogy Debrecen 1564-i vádolói sem a Debreceni Hitvallás e nyilatkozatát nem veszik figyelembe, sem azt, hogy a poligamia emlegetése éppen a lutheránusokra nézve idézhet föl kellemetlen emlékeket!

² V. ö. G. Tumbült: Die Wiedertäufer. Bielefeld—Leipzig, 1899. 78. l.

³ Például a stájer anabaptistáknál már 1528-ban így: „mulieri praegnanti nihil negotii cum viro habendum. Ex quo volebant concludere, necessario virum pluribus mulieribus uti oportere.“ J. Loserth, Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen und im neuen Österreich. 56. 1935. 166. l.

⁴ A későbbi lehgagdnt anabaptista irányok a házasság tisztaságára és egynejlúségére rendkívül nagy súlyt fektettek s a poligamiának ismételtlen öreájuk is fordított vádja, illetőleg rágalma ellen ingerülten és joggal tiltakoztak. Kétségtelen azonban, hogy éppen a házasság lelki tisztaságához annyira hozzátartozónak vélték a házasfelek egy valláson, mégpedig a szerintük egyedül igaz valláson — a magukén — létét, hogy egyes szigorúbb irányiak az olyan házasságot, ahol az egyik házassfél a másikat az anabaptizmusba nem akarta követni, vagy egyébként vált hűtlenné a hithez és a jóerkölcsöhöz s emiatt a gyülekezetből kirekesztetett, *felbomlottnak* tekintették s a maguk vallásán lévő félnek az újraházasodását megengedték. Ez természetesen nagyon sok esetben a fennálló egyházi és polgári házasságjogokkal való összeütközésre s a bigamiának, sőt a poligamiának legalább is a látszatára vezetett. Ilyen házasságjogi zavarokra ld. J. Öttius: Annales Anabaptistici... passim. V. ö. Mennonitisches Lexikon I. k. 514—518. l.

akiket úgy az anabaptizmussal, mint az antitrinitárizmussal többirányú eszmei kapcsolat fűzött össze, a poligamiát, sőt a szabad szerelmet nemcsak elvben helyeselték, például Ochino Bernát¹ és Joris Dávid,² de egyrésztük gyakorolta is. Nem volt tehát teljesen alap nélküli és merő rosszindulatból fakadó eljárás, ha mindenütt, ahol az anabaptista-spiritualista rajongás eszmevilágának egyéb elemei fölmerültek, legalább is feltételezték, hogy az egynejűség isteni törvényen alapuló rendjének megingatására is kísérlet történik.

Körülbelül a parasztforradalommal szövetkezett rajongás kései visszhangjának tekinthető az a tanítás, hogy „szabad megtagadni és elkerülni a harmincadot, avagy a vámot“ (M.—A. V₄) s ugyanilyen hatásra vezethető vissza az a másik, hogy „nem kell az hitlen és pogány fejedelemnek engedni és szolgálni“ (u. o. V).³ Nevezetes azonban, hogy a rajongás politikai vonatkozású radikális eszméinek és követelményeinek ennél messzebbmenő és részletesebb jelentkezésével egyáltalában nem találkozunk. Sőt ellenkezőleg, a fejedelem, általában a világi hatóság hatalmára és jogaira nézve Méliusznak egyidejűleg nem negatív, hanem nagyon is túlzóan pozitív, egészen abszolutisztikus, diktatórikus és machiavellisztikus jellegű állításokkal is van baja Debrecenben, amelyeket ő józan bibliai alapon és a „természet törvénye“ szerint épp oly elfogadhatatlannak tart, mint a fejedelem s a világi hatóság jogainak rajongó tagadását. („Szabad a keresztyéneknek a pogánval együtt hadakozni, és a pogányokat a keresztyénekre hozni.“ „Szabad a frigyét felbontani és megszegni a hitöt, mikor az embernek nem tetszik a frigynek megtartása.“ „Szabad a fejedelemnek törvény felett adót, dézmát, vámot és harmincadot venni, és az ő jobbágyinak munkájokat elveheti, mert ez az Ius Regis.“ „Szabad a fejedelemnek minden bűnvel [!] dispen-

¹ Trechsel i. m. 257. l.

² Trechsel i. m. I. 55—56. l.

³ De az anabaptistáknak, legalábbis a *nem* forradalmi irányúaknak általábanvéve csak az egyházi tized ellen volt kifogásuk, nem pedig az állami, általában világi, politikai természetű szolgáltatások ellen. Ld. E. H. Correl: Das schweizerische Täufermennonitentum. 46. l. V. ö. J. Loserth: Der Communismus der mährischen Wiedertäufer im XVI. und XVII. Jahrhundert. (Archiv für österr. Geschichte 81. k. 1895. 159. l.). Ugyancsak Loserthtől rövidebb összefoglalás: Der Communismus der Huterischen Brüder in Mähren im XVI. und XVII. Jahrhundert. (Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte III. Weimar 1895. 61. s. l.) Csak a hadicélokra való adózást kifogásolták a szigorúbbak. L. J. Beck: Die Geschichtsbücher stb. XVI. l. V. ö. 50. s. l.

salni.“ M.—A. T₄, V, V₄.) Mind e tanítások debreceni politikai hátterébe ez idő szerint adatok híján nem tudunk belátni, de lehet, hogy felléptük éppen a rajongás hatóságellenes magatartásával szemben lehetett a másik irányban kilengő visszahatás. Aminthogy ugyanilyen visszahatásnak kell más vonatkozásban tekintenünk az „egyéb sok tévelygések“ között nagy számmal fellépő olyan gondolatokat is, amelyek legalább is egyes részletkérdésekben a római katolikus tanhoz, szertartáshoz, egyházjoghoz való visszatérést sürgetik a már akkor évek óta határozottan református Debrecenben: „Mind elkárhoznak, akik keresztelés nélkül meghalnak, mind nagy s mind kicsin.“ (M.—Ar. S₃.) „Szükség ostyának, oltárnak, pap öltözőnek, kámzsának, fülbe való gyónásnak és egyéb cifrának lenni az Anyaszentegyházban. Nem oszthatni asztalon, pohárból, kovászos kenyérral avagy rozs, köles, árpa, avagy cirok kenyérral az Úr vacsoráját“ (u. o. P₄). „Komának, korosmának, sónak, olajnak, nyálnak, és ellen mondásnak [t. i. az ördög ellen!] kell lenni a keresztelésben.“ (U. o. S.) „Senki komáját sem kereszt leányát magának házas társul nem veheti.“ (U. o. S₃.) Mindezeknek a római katolikus (tehát a lutheránus konzervatívizmuson jóval túlmenő) gondolatoknak a fölmerülését Debrecenben a református hitvallás és egyházi rendtartás idevonatkozó tanításainak és követelményeinek még nem teljesen szilárd meggyökerezése, az általános lelki forrongás, de meg talán az is előidézhette, hogy Stancaró teológiai különbségével együtt talán az ő Róma felé visszahajló kulturális konzervatívizmusa is befurakodott a már akkor e téren radikális álláspontot elfoglalt Debrecenbe és környékére.¹ De a rajongó szellem némely képviselőinél egyébként is megfigyelhető a gazdagabb, római stílusú ceremonializmus iránti erős hajlandóság, ami erős képzeletükkel, költői hajlamaikkal is összefüggethetett, így például Niclaes Henriknél.²

Végül bizonyos spiritualista libertinizmus kihangzása lehetett az a két tévelygés, melyek egyike szerint „szabad a keresztyéneknek a pápisták bálványozó miséjét hallgatni. A pápisták processió járásában és temetésében ott lehetnek. Szabad egy templomban egyszerűen és természetesen bálványozók-

¹ Méliusz a Magyar Predicacioc egyik helyén (Vvv) azért is hadakozik „Istankaros“ ellen, mert ő, akárcsak a pápa meg a görögkeletiek, „a bálványokat a templomban tartja“. — V. ö. Stancarónak e vonására Dávid F.: Rövid Magyarázat... Facsimile-kiadás, Kolozsvár, 1910. 34. l. ill. F levél; Th. Wotschke i. m. 493—8. és 571. l.

² Nippold i. m. 540. l.

kal az Úrnak szentségét osztani, mert a tisztáknak minden tiszta“ (M. A. Q₃); másika szerint pedig „szabad usorálkodni“ (u. o. S₄), azaz kamatot szedni. Az első az engesztelhetetlen katolikus-protestáns ellentéttel szembe a „Szellem“ emberének szuverén felülemelkedettségét állítja (a közös templomhasználat különben kényszerűségből tényleg nem egy helyt megvalósult s hosszan gyakoroltatott, de persze *nem* ezzel a jellegzetesen spiritualista indokolással: „a tisztáknak minden tiszta!“) A második pedig a középkorból átöröklött s a reformátorok nagyobb részétől is vallott konzervatív theologico-oeconomicus felfogással szemben, amelynek Méliusz is híve volt,¹ nem annyira mélyebb gazdasági s egyben bibliai meggondolással, ahogyan Kálvin körülbelül egyidejűleg tette, mint inkább valószínűleg csak ugyanazzal a spiritualista, bár persze szintén a Bibliából idézett indokolással („a tisztáknak minden tiszta!“) hirdeti a gyakorlatban amúgy is rég általánossá vált kamatszedés jogsultságát a keresztyén emberre nézve.

9. Az eddigiek után talán joggal megállapíthatjuk azt az eleddig tudtunkkal észre sem vett tényt, hogy Debrecenben, a reformáció százada hatodik évtizedének legelején a reformáció addigi nyugodtabb fejlődésvonalat olyan hitújító eszmék fellépése bontja meg, amelyeknek nemcsak antitrinitárius és általános spiritualista, hanem anabaptista kapcsolataik is vannak.

Ezzel szemben természetesen első pillanatra feltűnő, hogy Arany Tamás és névtelen elvrokonai tanításából pontosan éppen az anabaptizmus legfőbb parolája: a gyermekkereszttség elvetése és a kereszttségnek kizárólag felnőttekre szorítása (amiről, bár nem szabatosan és egyoldalúan el is nevezték őket „újrakeresztelők“-nek) hiányzik. Hogy ez nemcsak a följegyzésekben mutatkozó hiány, hanem mind Aranynál, mind társainál valósággal is hiányzott, arra biztos következtetést enged vonni egyrészt az a körülmény, hogy e tannak és e gyakorlatnak önának való előfordulására a Méliusz cáfolata még csak célzást sem tesz (sőt egyéb, ez évekbeli irataiban sem hadakozik, legföljebb egy-két mellékes célzást tesz az anabaptisták keresztsgtana ellen!), másrészt ugyanerre enged következtetni, talán valamivel még biztosabban, az a szembeszökő tény is, hogy az itt-ott elég rosszindulatról tanuskodó 1564-i, Debrecen-

¹ Ld. „Szempontok a magyar kálvinizmus eredetének vizsgálatához“ c. tanulmányomban, Századok 1934. 273—274. l.

illető és legnagyobbrészt lutheránus forrásból eredő¹ vádaskodások közül teljesen hiányzik a gyermekkeresztségnek Debrecenben történt valódi vagy állítólagos elvetése. Nem lehet elképzelni, hogy azok, akik a debreceni egyházat a poligamia megengedésével vagy más hasonló képtelenségekkel igyekeztek idehaza és a külföldön rossz hírbe keverni, éppen a gyermekkeresztség elvetését mulasztották volna el vádcul felróni, ha egyszer a legparányibb alapjuk is van erre.

De hát miért hallgattak Arany és névtelen elvrokonai éppen a gyermekkeresztségről? Valószínűleg egyszerűen azért, mert jól tudták ebbeli felfogásuk veres-posztó voltát az egész európai hivatalos közvélemény előtt; jól tudták, hogy a gyermekkeresztség elvetése az a „különös ismertetőjel”, amelyről a régi és az új egyházaktól egyformán üldözött radikális vallási forradalom jelenléte könnyűszerrel rögtön megállapítható, és — minden rendelkezésre álló eszközzel elnyomható. Nem volt tehát kedvük ajtóstul rohanni a házba. A lelküket feszítő zavaros, de izgalmas és még önmaguktól sem sejtett erejű új eszmék szólásra, hitvallásra, propagandára ösztönözték, az anabaptizmusnak már akkor egy emberöltőre terjedő története viszont óvatosságra intette őket.² Az ilyen óvatosság, ha nem mutat éppen vértanui nagyszerűségű jellemre, annál inkább általános emberi dolog s e vallási mozgalmak embereinek meglehetősen összetett és bonyodalmas lelkivilágában az sem ritka eset, hogy ugyanannál az egy embernél is megállapítható az egyik időszakában a színlelésig menő óvatosság, a másikban a legteljesebb mártíriumra készség (típusos példa erre Servet). Aranyék nem kívántak — legalább egyelőre — annyi olasz, svájci, német, osztrák hittestvéruknek vértanúsorsára jutni. Viszont lehetett valami tudomásuk északnyugatmagyarországi, főként Morvaországból menekült és itt-ott megtúrt hittestvéreikről s azoknak viszonylag csendes és nyugodalmas állapotáról (amit ugyan ezek gazdasági kiválóságuk mellett annak is köszönhetnek, hogy noha a

¹ A M.—Ap. itt nem tárgyalt többi pontjai kizárólag a lutheránus-református ellentét belkörü pontjai körül forognak s így mostani célunkra nézve semmi tanulságot nem jelentvén, ez alkalommal mellőzhetők.

² A spiritualista rajongók egyrésze különben, noha a gyermekkeresztséget elvetette, a felnőttek újra való megkeresztelésére egyáltalán nem vetett nagy súlyt, miután szerintük úgyis minden a „Szellem”-mel való megkeresztelkedésen fordul meg (így Camillo Renato, ld. Trechsel i. m. II. 94—95. l. és Nicolaes Henrik, ld. F. Nippold i. h. 491. v. ö. 541—542. l.)

felnőttek keresztségét gyakorolták, a rajongás egyéb külső jelenségeivel már rég szakítottak, az antitrinitárizmust nem vállalták, a münsteriekkal való azonosítás ellen állandóan tiltakoztak s egy részük — a „Schwertler“ a „Stäbler“-rel szemben — a konzervatív polgári rendbe való beilleszkedés terén olyan messze ment, hogy az a kevésbbé megalkuvók heves ellenmondását hívta ki.)¹ Ez alapon föltehették, hogy ha mindjárt kezdetben nem hívják ki maguk ellen, leghírhedtebb tanuk nyílt hirdetésével, a fennálló rend egyházi és világi védelmezőit, talán Debrecenben is rokonszenvre találhatnak és maradásuk lesz.

Ennek a taktikának meg is volt annyi eredménye, hogy fellépésük, bár feltűnést, izgalmat és ellenmondást természetesen keltett, de nagyobb vihart éppen nem támasztott, úgy hogy Méliusznak és Debrecen tanácsának a „gaz Tamás“² és elvrokonai ellen való irodalmi és hatósági fellépése ellenére az anabaptista és antitrinitárius eszmék magvetése az egyidejűleg sok más természetű izgalomnak, súlyos elemi csapások, háborús veszélyek megpróbáltatásainak kitett, élénk szellemű, művelt város alkalmas lelki talajában megragadt és csöndesen csirázni kezdett.

Révész Imre.

¹ Hogy a debreceni szellemrokonok ezekkel a morva-magyarországi (főcsoportjukban leginkább Huter-féléknek, a magyar Felvidéken később „Haushaben“ nevű közös telepeikről „habán“-oknak nevezett) anabaptistákkal közvetlen összeköttetésben *nem* állhattak, azt bizonyítja az is, hogy amazok kommunisztikus gazdasági-társadalmi eszméinek és berendezkedésének — amelyeknek egy jó darabig kiváló ipari és egyéb gazdasági teljesítményeket köszönhettek — Aranyéknál semmi nyomuk, aminthogy semmi nyomuk az északolasz anabaptista antitrinitárizmusban sem. Lásd erre nézve különösen J. Loserth: *Der Communismus etc.* 231. skk. l. A közéjük szintén a 60-as években beszivárgott északolasz szellemrokonokkal — noha mártíriumra való készségüket méltányolták — dogmatikai tekintetben nem vállaltak közösséget. Beck i. m. XI. l. v. ö. 211. és 239—243. l. — A „habán“ névről Beck u. o. XVIII. l. — A „Schwertler“ és a „Stäbler“ ellentétéről u. o. 73. l. — Orthodox-trinitárius, a münsteriekkal szemben való ellentétet erősen hangoztató, egyéb szempontból is tanulságos hitvallásuk a morva rendekhez 1545-ből, u. o. 169. skk. l. — A münsteriekkal való közösség megtagadására nézve igen erőteljes nyilatkozatok olvashatók: *Geschichts-Buch der Hutterischen Brüder* 107. és 407. l.-on.

² Magyar Pred. Cccc₄—Dddd.

Történeti irodalom.

Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. (Magyar Szemle Könyvei, XII.) Budapest, 1935. 8°. 307 l.

H. könyve harmonikus alkotás, mert összhangban áll a szerző egész eddigi munkásságával. A „Magyar irodalomismeret“ szerzője továbbfejlesztette azokat az alapelveket, melyeket „A magyar irodalmi műveltség kezdetei“-ről szóló könyvében is követett. A magyarság irodalomtudatát ábrázolja a reneszánsz korában, ahogyan azt egy új, hatalmas, európai szellemi áramlat, a humanizmus meghatározta. Ebből következik, hogy nem a humanizmus belső története irányítja munkáját, nem az új áramlat hatóerejének fokozódása és terjedésének egyre szélesebb körei irányítják humanizmusszemléletét. De nem is külső történetét ad, hanem azt ábrázolja, hogy milyen szerepet játszott a humanizmus mint műveltségi tartalom a reneszánsz-korabeli magyarság, sőt általában a magyarság irodalmi életében. A nemzeti műveltség megosztódását adja elő a humanizmus segítségével. „Bevezetés“-ében olyan vezérelvet választ, mely a reneszánszot olasz nemzeti mozgalomnak fogja fel. Így aztán különválasztódik minden olyan jelenség, mely az említett kört meghaladja: egyházi humanizmus, népies laicizmus, a természettudományok fejlődése, platonizmus, az averroista tanítások, Occam követőinek jelentősége, stb. Max Wolff szintetikus cikke nem oldja fel kellőképpen a reneszánszra vonatkozó, már eddig is végelethatalan részletkutatások tömegét. Azonban az élet integrális újjászületésének gondolata feltétlenül kivülesett H. irodalomelméletének keretein és jelen könyve célkitűzésein. De, amennyi szükséges, annyit ebből a gondolatból is felvesz a szerző, amikor hangsúlyozza, hogy a humanizmuson kívül és attól függetlenül is volt újjászületés. A „Bevezetés“-hez mindössze talán csak annyit lehetne hozzáfűzni, hogy az olasz nemzeti újjászületés a római hagyományok újraébredésén kívül a comunek politikai életére, majd később a vulgáris irodalomra is támaszkodott. Másrészt hangsúlyozni kell, hogy a Róma-eszmény a nemzeti határoknál távolabbi határokat talált anélkül, hogy egy pillanatra is elszakadt volna a nemzeti gondolatától. Azonban a humanista Európa csak az olasz humanisták számára nemzeti gondolat, magyar, vagy német humanista számára nemzetközi.

A szerző felfogása az olasz nemzeti újjászületésre támasz-

kodik, következésképp a magyar humanizmust is analóg módon fejti ki. Eredetét, összhangban a Fraknoi, majd Huszti József által hirdetett felfogással, közelebről még ki nem kutatott, olasz hatásokban jelöli meg. A magyar humanizmus végső alapvetését Pier Paolo Vergerio magyarországi tartózkodásában látja. Határozottan szembefordul a kiváló humanizmuskutatónak, Konrad Burdachnak feltevésével, aki a magyarországi humanizmust a prágai korahumanizmus függvényének tekintette. Burdach mindezeidig testetlen feltevését ugyan el nem veti, de óvatosságra int vele szemben. H. fölfogása valóban sokkal több jegyét viseli magán az igazságnak, mint az a cikk, amely kevéssel megelőzőleg Fritz Valjavectől jelent meg a *Deutsch—ungarische Heimatsblätter* lapjain (*Der deutsche Kultureinfluss in Ungarn. II. Mittelalter. 1934. I. 33—77. l.*), ahol is a kiváló fiatal szerző nagy szorgalommal és alapos tudással összegyűjtött anyagát ki nem elégitő módon használván föl, a prágai, valamint a magyar korrenaissance-kultúra párhuzamos jelenségeiben hajlandó bizonyítékok nélkül is felénk irányuló hatást látni. A Nagy Lajos korabeli humanista kapcsolatokat az első forrással, Itáliával például azon az alapon tagadja, hogy nincsen rá semmi adat. Annak bizonyítására, hogy itt csak bizonyos kutatási terület elhanyagoltságáról van szó, legyen szabad hamarjában felsorakoztatnom néhány újabb adatot. A nápolyi hadjáratok kulturális jelentőségét újból vizsgálat tárgyává kell tenni. Giovanni da Ravenna híradása, miszerint Nagy Lajos Anjou Róbert nápolyi könyvtárát bizalmasának, Conversino da Ravennának ajándékozta, aki a könyvtár egy részét magával is hozta Magyarországra, nem is sejtett lehetőségeket vet föl a kutatás előtt. Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy az Oxfordban található, nápolyi stílusban miniatúr, „*Secreta secretorum*”-másként eredetije Róbert király könyvtárából került Magyarországra. A magyar jogi élet terén ugyancsak föltűnő jelenségek mutatnak Itália felé. Az 1351-i magyaránú jogalkotásnak egyik intézkedése, a káptalani hiteles helyek szabályozása teljes összhangban van a közvetlenül utána keletkező *Ars notarialisszal*. További összehasonlítások még nem történtek, de a formuláskönyv, valamint valószínű megalkotóinak, Úzsai Domokos fia Jánosnak és Küküillei Jánosnak műveltsége egyrészt bolognai római-jogi tanulmányokra, másrészt humanisztikus törekvésekre mutat. A nápolyi irodalmi és jogi kultúra hatását szervesen alapozza meg Nápoly művészi befolyása, melyet Gerevich Tibor és Hoffmann Edit kutatásai eléggé földerítettek. Itt kell megemlítenünk, hogy a magyar kutatás számára nem lenne érdektelen fölkeresni, kiadni és méltatni azokat a beszédeket, melyeket Róbert király Endre és Johanna házasságával kapcsolatban mondott, s amelyekre válaszok is elhangzottak.

Sőt a nápolyi kultúra területét elhagyva már azt is meg tudjuk közelebről mondani, hogy honnan ered a tulajdonképeni magyar humanizmus. A magyar előreneszánsz megindulását Mária királynő idejére kell tennünk, előkészítését Nagy Lajos

életének utolsó két évtizedére s a megindítót Petrarca velencei körében kell látnunk. Benintendi de Ravagnani velencei kancellár békebeszéde Nagy Lajoshoz (1357) az a legrégibb időpont, melyet ezidőszerint úgy tekinthetünk, mint a magyar humanizmus kezdeti pontját. Petrarca egyik legkedvesebb barátja, Benintendi de Ravagnani hétszer járt követségben a magyar királynál és utána a velencei humanista kancelláriának úgyszólván minden számottevő embere többször megjárta az utat a magyar udvar és Velence között. A velencei humanizmus hatása mindenekelőtt a korabeli magyar történetíráson látszik. A minorita krónika-töredék szerzője éppen úgy, mint Küküllei, átveszi a velencei történetírás módszerét: az oklevelek rendszeres, állandó, úgyszólván tengelyszerű használatát. Küküllei bevezetése meglepő párhuzamot mutat Andrea Dandolo doge kisebbik krónikájának bevezetésével. Sőt még a Bécsi Képes Krónika eredetijének szerzője, Kálti Márk is, akit pedig joggal tartanak a későn virágzó és hamar letűnő magyar lovagkor ábrázolójának, ő is tud a „humanitás“ erényéről és a Fortuna szép részletesen leírt szépségéről. A magyar uralkodó életrajzírója, Küküllei Vegetiust, Benintendi kancellár kedvelt auktorát idézve, egészen humanista gondolatkörben mozog. Nagy Sándor helyett a római birodalom felé fordul, a siker gyökereit úgyszólván fizikai módon vizsgálja, amidőn a római birodalom nagyságát Vegetius nyomán a hadtudományban látja meg. Sőt a késői római író hadászati kézikönyvéből úgyszólván csak azok az aforizmák érdeklők, melyek az újkor kialakításában oly jelentősek. Vegetius megítélésében tisztára formai elvet hangoztat, amidőn bölcsessége mellett azt dicséri benne, hogy „facundissimus“. Ugyancsak Itália felé mutat a pécsi egyetemen mondott egyházi beszédek skolasztikus-humanista gondolatvilága. Ezen a téren sürgős teendő lenne a még kiadatlan beszédek közzététele. Ezek a beszédek az emberi fenség eszméjétől kezdve az irodalmi hatalom humanista elméletéig minden reneszanszkori problémát említenek. Műveltségi körük felöleli az egész latin irodalmat Sallustiusztól Senecaig, Horatiustól Iuvenalisig. És, ha talán e beszédekben újszerű gondolati tartalmukon túl formai érdeklődést nem látunk, akkor vannak olyan alkotások is, melyekben ez nyomul előtérbe. Ilyen a magyar kancelláriában keletkezett „Historia de translatione Sancti Pauli Thebaei cognomento primi eremitaee“, mely a pálosok ősenek, Remete Szent Pálnak Velencéből való áthozatalát tárgyalja. A szónokias hangú kis műben minduntalan megismétlődnek a „szép stílus“, „diszes stílus“, „ékeesszólo beszéd“, „szavaknak szép fűzése“ kitételek. Helyet talál benne az ébredő természetérzék is: Buda városának különleges tulajdonsága ebben a kis műben, hogy „igen kies“ fekvésű. Ugyanekkor nem egyéb a „Historia de translatione“ forrása az ereklyék történetét illetőleg, mint Andrea Dandolo krónikája. Újabb jelenség, hogy Mária királyné megbízást ad egy velencei humanistának, Lorenzo de Monacisnak, hogy írja meg kora történetét. A velencei titkár, aki rendkívüli szerepet

játszott a korabeli velencei irodalmi életben, hexameterben klasszikus motívumokban gazdag hőskölteményt ír Kis Károly kalandjáról és szomorú haláláról. E műben a humanizmus már teljes gondolati fegyverzetében jelenik meg. De jelentősége főként abban áll, hogy megfogalmazza humanista szemszögből Nagy Lajos élete művét. A nagy uralkodó szerinte emberibbé, neme-sebbé tette a magyarság életét. Lorenzo de Monacis műve alkalmasint újabb lendületet adott az egyre élénkülő irodalmi életnek. Erre az időre esik Küküllei művének második, életrajzírói modorban írt része, sőt a bevezetés is, mely azonban műveltségi elemeiben még Nagy Lajos idejére megy vissza. Küküllei műfaj-változtatásában ismét Itália felé vezető nyomokat kell keresnünk, mert művének összehasonlítása IV. Károly önéletrajzával és fiához írott uralkodói tükrével nem vezetett eredményre. Lorenzo de Monacisszal kapcsolatban kell megemlíteni Giovanni da Ravennat, Petrarca után a trecento legnagyobb humanistáját. Giovanni da Ravenna, mint ismeretes, Nagy Lajos udvari orvosának fia, Magyarországon született és mindvégig szeretettel gondolt Magyarországra. Egy velencei kódexben emlékiratainak, a „Rerum memorandarum liber“-nek nyolc olyan fejezete van, mely magyar vonatkozású. Nagy Lajos humanista képét még csak erősíti ez a mű, mely szerint a magyar király az „emberiség és nagyszerűség szentélyében“ többszörösen helyet követel magának. Giovanni da Ravenna tanítványa és ugyancsak a velencei kulturális területben gyökerezik az az ember, aki később Magyarországon meglepetedik s az első humanista coetust megalapítja: Pier Paolo Vergerio. Ugyancsak Giovanni da Ravenna tanítványa Guarino da Verona is, akihez Vergerio, mint jóbarátjához irányítja a tanulmánygyó magyar ifjakat, köztük a legkiválóbbat, Janus Pannoniust, aki méltóan éneklie meg Velencét, mint Róma örökösét. Az Anjou-korabeli előreneszánsz után is szükséges lenne továbbkísérni a velencei kultúrterület kapcsolatait Magyarországgal. Így ki kellene kutatni Francesco Barbaro magyar kapcsolatait, melyekre Huszti József hívta fel a figyelmet (Irodalomtörténeti Közlemények, 1935. 429 l.). Mindez te. mérszetesen nem jelenti azt, hogy az itáliai kapcsolatok lehetősége ki van me.ítve. A velencei kulturális területhez tartozó Padova szerepe például sokkal jelentékenyebbnek fog mutatkozni, ha a kutatás kiterjeszti rá figyelmét. Coluccio Salutati levelezése a magyar Anjoukkal ugyancsak érdekes felvilágosításokat ad erre a korra. Mind-ebből látszik, hogy a legnagyobb mértékben szerencsés volt H. intuitív állásfoglalása a magyar humanizmus itáliai eredete mellett. Éppen ezért igen hasznos lenne konkrét módon megjelölni a kétségkívül létező prágai—magyar kölcsönhatásokat is. Ugyanígy várja a magyar tudományosság Huszti második alapvető monografiáját, a Vitéz Jánosról szólót, melyben Vergerio szerepe véglegesen megrögzítődne. Talán ugyancsak tőle kapunk felvilágosítást Leonardo Aretino és Poggio Bracciolini magyar kapcsolatairól. Mindezek után világosabban fogjuk látni Janus Pannonius előzményeit.

H. könyvének Janus Pannoniusról szóló fejezete egyike a legszebb részeknek ebben a teljes lélekkel írott könyvben. A Hunyadiak nemzetállamát dicsőítő humanista költőben a magyarországi hazafias műköltészet megalapítóját és ugyanakkor az irodalmi tudatosság olyan képviselőjét írja le, aki évszázadokkal megelőzte korát. Arcképehez a részletkutatás alig tudna valamit hozzátenni. Hacsak azt nem, hogy Janus Pannonius, mint a Jacobus Antonius Marcellusra írott dicsőítő költemény mutatja, jól ismerte Dantet is, hogy költői hivatástudatát Ennius emléke szította, hogy Janus hazafias költészete mélyeséges emberszeretetéből, békevágyából fakadt. Mert a korabeli magyarság leg európaibb alakja, Janus gazdag, vívódó léleknek majdnem hatalmasabb, mint költőnek. Egyedülvalósága, ellentéte magyar kortársaival, versengése a királlyal másban, mint összeesküvésben és bukásban nem fejeződhetett be. Kétségen kívül, nem olyan töretlen szépségű alak, mint H. választott hősei, Hunyadi, vagy Vitéz János. Vitéz csodálatában egyet kell érteni mindenkinek. De Hunyadi Jánosnál már vannak olyan egyéni törekvések, mozzanatok, melyek fiában kifejlődtek és többszörös, jogos kritikát hívtak ki. Az apa nagy katona, de a lángész mégis csak Mátyás király. Mindenesetre ezek a kérdések csupán járulékosak, ezért lehetséges bennük különféle magyarázat. H. könyve a magyar humanizmus történetének további folyamán is újabb meg újabb meglepetéseket, termékenyítő gondolatokat vet föl. A magyar humanizmus jellegének felismerésében egykor még nagy szerepet fog játszani a Werbőczyről írott fejezet. H. kezdeményezése a kolostori humanizmus felvetése is. Könyvét olvasva tűnik csak igazán méltánytalannak, hogy Taurinus „Stauromachia“-járól Márki Sándor óta senki sem emlékezett meg.

Egészbenvéve ámulatra késztet az anyagközlés tömege. Pedig csak az egyes problémákkal szembenállva láthatja bárki, hogy a szerző milyen emberfölötti akadályokat küzdött le. A kezdetleges állapotban lévő részletkutatások a XIV. századról és Zsigmond koráról úgyszólván semmit sem adtak. Mindössze Mátyás korának rajza támaszkodhatott jelentékenyebb előmunkálatokra. A Jagellók korára és az utána következő időszakra ismét elenyészően kevés az előmunkálat a feldolgozatlan anyag sokaságához képest. Horváth János a részletkutatások jelenlegi helyzetéhez alkalmazta módszerét, mely egyúttal a humanizmus egyéniség-gondolatának is kedvez. A jelenségeket csoportokba foglalta, pl. Vitéz János csoportja szerint, Janus Pannonius csoportja szerint, vagy a Jagello-kancellária vezető személyiségei, Bakócz és Szatmári csoportja szerint. A csoportokból emelkedik ki egy-egy nagy egyéniség, akinek azután arcképét adja. E módszer minden későbbi tágitást elbir és megóv azoktól az ellenmondásoktól, melyek be szoktak következni, ha fejlődésben lévő tudományról kell összefoglalást adni és a szintézis olyan gondolatébresztő, mint H.-é. Ellenkezőleg, a szerző által megadott keret az egész magyar humanizmus-kutatás értelmét és vég-

célját adja: a latin szellem termékenyítő hatását a magyarság életére. Szinte kár, hogy a könyv Mohácsnál befejeződik. Ezért szívesen reméljük, hogy vagy az ő, vagy valamelyik tanítványának tollából a XVI. századot is ajándékba kapjuk.

A magyar humanista kutatás számára H. könyve jelenti az első összefoglalást, mely ugyan más szempontú, de világos rendszerezésével megkönnyíti a további szakkutatást, kiemel egy-egy elhomályosult kérdést, fölvet számtalan új indítékot, termékeny módszertani és stílusbeli lehetőségekre mutat irányt. A művelt magyar közvélemény számára pedig az öneszmélet új forrásait nyitja meg. Véglegesen útját vágja jónéhány előítéletnek. Megerősíti a magyar szellemi élet folytonosságának tudatát, kihangsúlyozza autonómiáját. Egészben véve felfedezi a humanizmust, mint a magyarság művelődési formáját.

Kardos Tibor.

Ila Bálint: A Thurzó-levéltár protestáns egyháztörténeti iratai.
(Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. XV. évfolyam.)
Budapest, 1934. 8°. VIII+321 l.

Tiszteletet és nagyrabecsülést érdemlő az a határozott vágyakonyon mozgó, céltudatos s még a legsanyarúbb viszonyok közt is áldozatokra kész tudományos törekvés, amely a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság tevékenységét jellemzi. A magyar katolikus történetírás, amely a világháború előtti félszázadban hatalmas munkaszervezete és főpapjainak áldozatkészsége folytán teljes tudományos vértettséggel ellátott, méretekben és kiállításban oly páratlan műveket tudott létrehozni, mint pl. a Vatikáni Magyar Okirattár, a Pannonhalmi Rendtörténet és az Egyháztörténelmi Emlékek, méltán tekinthet fel példaként az arányaiban ugyan kisebb, de lendületében, alaposágában egyáltalán nem hátrább álló, intézményszerű folytonosságában és szívós kitartásában pedig egyenesen mintaképül szolgáló protestáns vállalkozásra. Emellett még külön ki kell emelnünk, hogy a Protestáns Egyháztörténeti Adattár az új szerkesztőnek, Mályusz Elemérnek személyében oly szakembert nyert meg magának, akinél jobbat — a történelmi felfogásban és feldolgozásban való modernségét és véka alá nem rejtett protestáns öntudatát tekintve — igazán nem találhatott. Szerkesztői működését azért is örömmel kell köszöntenünk, mert ezáltal legalább némileg megtöri azt a külföldön teljesen ismeretlen, de nálunk hallgatólagosan vallott elvet és gyakorlatot, hogy az egyháztörténet művelése csak egyházi férfiaknak való csemege, s tulajdonképpen nem is egyenlő rangú társa a történettudomány többi ágának. Ennek a különleges magyar felfogásnak ékesen szóló bizonyítéka az a körülmény is, hogy nálunk az egyháztörténelemnek a tudományegyetemek bölcsészeti fakultásain nincs polgárjoga, hanem csupán a teológiai fakultásokon való szereplésre van korlátozva.

Mályusz Elemér a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XIV. évfolyamának elején fejtette ki nagyarányú szerkesztői munkatervét. Eszerint a magyar protestáns egyháztörté-

net döntő fontosságú, központi kérdéseiről (gályarabság, Resolutio Carolina, II. József türelmi rendelete, az 1790-i vallásügyi törvény keletkezése stb.) a M. Tört. Társulat Fonteseihez hasonló, alapos feldolgozással ellátott forráskiadások fognak napvilágot látni. Az Adattár kötetében pedig egy-egy fontos történeti kérdésre vonatkozó iratok, lehetőleg leőhely szerint csoportosítva s a részletesebb történeti bevezetést mellőzve kerülnek majd kiadásra. Az Adattárnak az a feladata, hogy egész levéltári sorozatok módszeres átvizsgálása alapján azokból a nagy anyag lényeges részeit összetömörítve adja, s így a protestáns egyháztörténet kutatóit az átnézett levéltárakban, sorozatokban való további céltalan és időrabló keresgéléstől mentesítse. Az Adattár elé kitűzött célt eszményien helyesnek tartjuk, de a bevezető tanulmánynak programmszerű mellőzésével nem érthetünk egyet. Minden történész tapasztalatból tudja, hogy még a legkimerítőbb és legkörültekintőbb név- és tárgymutató sem pótolja az iratok fontosságáról, legfőbb tárgycsoportjairól felvilágosító bevezetést. Töméntelen fölösleges keresgélést jelent ez és gyakran sok bosszúsággal jár, mert olykor a címszó csábító, de az anyag silány. Véleményünk szerint senki sem ismeri jobban az iratok anyagának értékét és a megfelelő irodalmat, mint az akták kiadója és jegyzetelője. Ő tudja munkája elvégzésével a legjobban megállapítani, hogy mi az igazán újszerű a forráskiadásban, mi a közép-szerű, de azért még mindig hézagpótló, s mik az eddigi szemléletet egyszerűen megerősítő, szürkébb elemek. Míg így ő egyszer rájja át magát fáradságosan a kötetben, addig a bevezetés híján minden mélyebb érdeklődésű történésznek ezt újra és újra meg kell tennie. Ha a tárgy nem ad egységes feldolgozásra alkalmat, akkor az anyagból nyerhető főbb tárgycsoportok szerint kell a bevezetést tagolni. Például a pápai követek jelentéseinek kiadásánál általában ez a módszer a legcélravezetőbb. Természetesen nem gondolunk többszázoldalas bevezetésre, hiszen akkor szinte felesleges az okmánytár. De többszázoldalas levéltári anyag elé csak néhány oldalas előszót írni, ez a közzétévőre nézve igen nagy szellemi önmegtadadás és hálátlan feladat, mert csak a téglahordó szerepét juttatja neki; az olvasó számára pedig szintén keresztt, mert ismeretlen, gazdag termésű tábla elé állítja, amelyen neki kell rendet vágnia.

Az Adattár jelen kötetében I. az Országos Levéltár Thurzó-levéltárának kiaknázásával egy egész korra való okmánygyűjteményt adott a protestáns egyháztörténetírásnak. Rövid, mindössze négy apróbetűs oldalra terjedő előszó után 265 szám alá csoportosítva közli a gazdag levéltárból a célnak megfelelően kiválasztott anyagot. Aki már foglalkozott hasonló természetű iratok sajtó alá rendezésével, az tudja, hogy mily hosszú, szívós munka eredménye egy-egy ilyen kötet; milyen sokoldalú tudományos ismeretet és utánjárást tételez fel az anyag kiválasztásának és jegyzetelésének ez a módja. Nincs jobb iskola fiatal történész számára ennél a megindulásnál. Ezért szívből köszöntjük I.-ban a magyar protestáns egyháztörténelemnek kivételesen

serény, nagyszorgalmú és tiszteletreméltó tudományos felkészültséggel rendelkező új művelőjét. Művében a magyar egyháztörténelemnek igen fontos korához, egy átmeneti korhoz nyúlt hozzá, amelynek megvilágítására szolgáló minden egyes új adat a magyar lélek történetének útját kövezi ki. Anyaga az akkori magyar protestáns életnek három nagy területét öleli fel: a megindult katolikus megújódással vívott küzdelmet, a protestáns egyház egyidejű belső szervezését és hitbeli elmélyítését, s a magyar és külföldi, elsősorban az örökös tartományokbeli protestánsok egymással való kapcsolatait. Mindez természetesen a magyar protestantizmus egyik legnagyobb fiának, Thurzó Györgynek személye köré fűződik, s az ő gazdag egyéniségét is megvilágítja sok-sok vonással.

Ámbár így a munka az első átpillantásra nagy és igen lelkiismeretesen közzétett anyagával bizonyos lenyűgöző hatást gyakorol az emberre, gondosabb olvasgatás után nem egy tökéletlensége is szemünkbe ötlük. Itt van mindjárt az előszó kérdése. A 329 lapos könyvnek előszava mindössze négy apróbetűs oldalból áll, de ebből is csak két oldalra terjed, a kiadott anyagnak a közétevévő által való összefoglaló méltatása, a többi technikai jellegű megjegyzés. S ami még meglepőbb: a modern anyagközléssel és jegyzeteléssel szemben ez a rövid kis előszó egyáltalán nem modern, sem anyagában, sem közlésmódjában. Nagy általánosságban mozog, az okmánytárra s az eddigi irodalomra való utalást teljességgel mellőzi, fogalmazásában pedig többhelyütt bizonyos stílusgyakorlat-ízű líraizálás észlelhető. Az ember szinte úgy érzi, mintha a közétevévő, aki anyagát oly szépen jegyzetelte, maga sem tette volna fel ezt az anyagot az eddigi történetírás mérlegére, s maga sem látná összefüggő képen kutatásainak eredményét. Pedig ő maga állapítja meg: „keresve sem igen találhattunk volna más oly levéltárat, vagy levéltári gyűjteményt, amelynek iratai egyházunk történetének egy egész korát, a kor vallásos életét, törekvéseit és eszményeit olyan összefüggően (!) jellemezték volna, mint a Thurzó-levéltár idevonatkozó anyaga“. (V. 1.) Ha összehasonlítjuk I. előszavát Révész Imrének a Protestáns Szemlében (1935. május) megjelent ismertetésével, szinte úgy érezzük, hogy Révész néhány mondatával több és pozitívabb anyagot állított elénk, mint ő. A rövid előszó egy-két helyen a szerzőnek jobban kellett volna vigyáznia, mert a protestantizmus érdekében módszeres megokolás nélkül tett megállapításai egyrészt nagyon könnyen visszafordíthatók, másrészt a felekezeti beállítottság bizonyos nyomát viselik magukon.

Az okmánytár anyagának nagy része főként a protestáns helyi egyháztörténet és a magyarországi protestantizmus belső élete szempontjából becses. Bár nem volt célja a kiadványnak, mégis megjegyezzük, hogy a meginduló katolikus restaurációra s tágabb értelemben a katolikus egyház történetére az anyag, minőségben és mennyiségben egyaránt, a remélnél is kevesebbet nyújt. Az okleveles anyag jegyzetelését a szerző elsősorban az Allgemeine Deutsche Biographie, Wurzbach lexikona, Nagy Iván

családtörténeti műve és Fabó András munkái alapján készítette. Leggyakoribbak a hely- és személynevekre vonatkozó jegyzetek, utóbbiak gyakran levéltári forrásokon alapulnak, nem egyszer ismeretlen, helyi jellegű protestáns munkákból vannak dicséretesen összeállítva. Nagy mértékben zavaró az a körülmény, hogy minden okmánytári darab külön számozott jegyzeteket kap, s így megtörténik, hogy egy oldalon két, ugyanolyan számmal ellátott jegyzet is előkerül. Az egyébként nagy gonddal szerkesztett jegyzetanyag néhány hibájára is szeretnők a szerző figyelmét felhívni. A 91. l. 4. jegyzetében Alsólendvai Bánffy Kristóffal kapcsolatban csak szokásból írhatta a szerző, hogy „ősi ev. hitét 1614 körül hagyta el“, mert e család életében az ev. hit a katolikushoz viszonyítva inkább új és rövidéletű volt (v. ö. Payr S.: A dunántúli ev. egyházkerület története. I. 404. l.). A 127. l. 3. jegyzetéhez: a Báthory Gábor elleni akcióra Angyal feldolgozása óta már újabb anyag került napvilágra a római Román Akadémia kiadásában: Jon Moga: La contesa fra Gabriele Báthori e Radu Serban vista dalla Corte di Vienna. (Diplomatarium Italicum III. Roma, 1934. Libreria di Scienze e Lettere. 42—125. l.) A 167. l. 2. jegyzetében a szepesi prépostság megalapítását 1209-re teszi, pedig ez korábban történt. Ugyan- ebben a jegyzetben Hetesi Pethe Márton prépostságát 1588-cal kezdi 1587 helyett, és ugyanitt, továbbá a 169. l. 2. és 206. l. 4. jegyzetében, valamint az indexben is Hosszútóthi *Istvánt* ír *László* helyett. Mindezekről felvilágosította volna Pirhalla könyve (A szepesi prépostság vázlatos története 6—7, 306. és 343. l.), amelyet egyáltalán nem idéz. A 181. l. 5. jegyzete komoly félre- értésre ad alkalmat és nem felel meg a történelmi valóságnak. Ebben ezt írja: „Listhius István, *János győri püspök fia*“, holott az igazság az, hogy L. János felesége halála után pappá lett, utóbb veszprémi, majd győri püspökké, s István fia természet- esen régen elhalt feleségétől született. Ez a szerző által is hasz- nált Nagy Iván-féle múból világos. (Magyarország családai VII. 145. l.) A 183. l. 3. jegyzetében Horvátország és Szlavónia refor- mációjára a szerző nem idézi Tarczay Erzsébetnek Payrénál újabb és jóval bővebb művét: A reformáció Horvát-Szlavon- országban. (Teológiai Tanulmányok. 8.) Debrecen, 1930. A 218. l. 1. jegyzetében Novák Miklós esztergomi kanonokra nézve hasz- nálnia kellett volna Kollányi könyvét: Esztergomi kanonokok 1100—1900. A 255. l. 4. jegyzetében a pozsony megyei Deáki templomának 1613-ban az evangélikusok számára történt vissza- adásához levéltári jegyzetet idéz, pedig sokkal többet megtudha- tott volna a Pannonhalmi Rendtörténetből (IV. k. 180. sk. 1.), mert az 1613-i átadással még korántsem fejeződött be a viszály. Végül megjegyezzük, hogy a szerző, úgy látszik, nem ismeri Milena Linhartová munkáját (Epistulae et acta nuntiorum Apostolicorum apud Imperatorem 1592—1628. IV/1: 1607. Pragae, 1932. XXV+437 l.), pedig ebben sok anyag van Thurzó Györgyre s a korabeli vallási viszonyokra stb.

A név- és tárgymutatóban is végeztünk néhány próbát s a

nagy munka teljes elismerése mellett hibaként a következőket említjük meg: vannak helytelenül megválasztott, semmitmondó címszavak, pl. Feltétel a békés megegyezésre, Ítélet Nagymagyarban, Márciusi végzés, Teológia; más címszavaknál viszont nem teljes, kimerítő a lapszám felsorolása, így pl. Ellenreformáció, Hodegos cáfolata, Patrónusok. A Vallásgyakorlat alól kimaradt: Varasdi v. gy.

A munka külső kiállítása szép, de legyen szabad megjegyeznünk, hogy ilyen hosszúéletű forrásmunkák jobb papírt kívánnak. A bevezetést az okmánytárnál is használt rendes nagyságú betűkkel lenne ajánlatos adni, a boríték hátsó részén pedig az Adattár eddigi köteteit feltüntetni s legalább általánosságban jelezni az egyes kötetek tartalmát, megrendelhetőségét és árát.

Vanyó Tihamér (Pannonhalma.)

Schwarz, Ernst: Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle. Forschungen zum Deutschtum der Ostmarken. Zweite Folge: Quellenforschung. Zweiter Band. München und Berlin, 1931. N. 8°. XV+507 l. 13 ábra, 1 alaptérkép és 10 fedővázlat.

A nálunk is ismert nevű Sch. elsősorban nyelvészeti szempögből készült munkája a történet, régészet és nyelvészet egymást kiegészítő adataiból leszűrhető eredményeket kitűnő módszertani jártassággal és alaposággal alkalmazza és egy eddig kétségtelenül sok esetben vitás terület településtörténeti problémáit tisztázza. A hatalmas forrásanyagra és irodalomra felépített vasok kötet részleteredményeinek ismertetése helyett itt csupán a munka vázlatát és végeredményét foglaljuk össze röviden.

A könyv két fő részre tagozódik. Az első rész a helynevek kialakulásával és további alakváltozataival foglalkozik. Az Itáliától északra eső területet először említő görög és római írók (Ptolemaeus, Plinius, Caesar, Strabo, Tacitus, stb.) munkáiban található, összehasonlításra alkalmas adatok segítségével a Sudetenländer, tágabb német értelemben Csehszlovákia földrajzi neveinek ősi alakja és nyelvi eredete is meghatározható. A fennmaradt földrajzi és népnevek azt bizonyítják, hogy a tárgyalt területet a Kr. u. I. századtól kezdve az illirek (pannonok) lakták, akiknek a nyelvéből származnak a March, Oppa, Morava, Odera, stb. folyónevek. Az illireket a kelta bójok váltották fel, akiknek emlékét az Éger, Duna, Iser, stb. kelta eredetű folyónevek tartották fenn. Az első germán törzsek a Kr. e. II. században telepszene meg az Elbe völgyében, még pedig a hermendurok és a nyugati szvévek, akiket a markomannok és quadok követtek. Tőlük származnak az Elbe, Moldva, Elster, Mulda stb. folyónevek.

Az első szláv törzsek, akiknek őshazájuk az újabb kutatások szerint semmiesetre sem lehetett a Duna középső folyása, vagy a Tátra vidéke, a Kárpátok északi lejtőjén elterülő őshazájukból nyugatra vándorolva csak a germán törzseknek az avarok előnyomulása folytán bekövetkezett távábbvonulásakor, a Kr. u. VI. század utolsó negyedében tűnnek fel. Ettől az időtől kezdve

településük eredeti szláv földrajzi nevekben is kimutatható. Az új keletkezésű szláv nyelvi eredetű hely- és határnevek mellett természetesen tovább élnek nyelvük sajátosságaihoz alkalmazott kiejtési formában a korábbi, más fajú lakosság révén keletkezett földrajzi nevek is.

A germán fajnak, nevezetesen a németeknek Csehország területén történt ismételt megjelenése a XII. században kezdődik, amikor megindult a németeknek kelet felé tartó tömeges vándorlása. A német eredetű földrajzi nevek, melyeket Sch. német alapossággal egyházi, személy-, irtással és bányaműveléssel kapcsolatos nevek szerint 1300-ig bezárólag csoportosít, a nagy számú, főleg a Szudéták vidékére történő letelepedés mellett bizonyítanak. A németek és szlávok által lakott vidékek területi és nyelvi érintkezése következtében a földrajzi nevek továbbfejlődésében természetes kölcsönhatások érvényesülnek, amelyek nyelvi sajátosságok alkalmazásában, pl. a német eredetű helynevek cseh ragokkal és képzőkkel való ellátásában, szószertinti lefordításában stb. nyilvánulnak meg. A helynevek történeti változása kapcsán rátér Sch. a cseh állam újraalakulása után történt, a túlfűtött cseh nacionalizmus által alkalmazott, minden történeti alapot nélkülöző helynévmegállapításokra is.

A munka második része a helyneveket mint történeti forrásokat tárgyalja. Elsősorban leszűri azokat az eredményeket, melyek a nyelvtudomány és néprajz szempontjából értékesek, majd 1300-ig megvonja a nyelvhatárokat és azon belül elhatárolja a nyelvjárási területeket. Művelődéstörténeti szempontból a történeti, de főleg a nyelvészeti adatok segítségével megrajzolja a cseheknek a terület kialakulásában betöltött szerepét és a bevándorló németek munkáját, amellyel az általuk megszállt területen az erdők kiirtása, a bányászat, ipar stb. fellendítése által a terület gazdasági, egyházi és politikai életének előbbreviteléhez hozzájárultak. Végül a helynevek és nyelvjárások alapján következtetéseket von le a német telepesek eredetére és őshazájára vonatkozólag. A munka mellékletei szemléltetően ábrázolják a német és cseh települési területeket, annak határvonalait és érintkező pontjait. Külön fedővázlatok tüntetik fel a német irtásneveket, a -dorf, -ing végződésű helyneveket, valamint a különböző cseh képzőkkel és ragokkal képzett helyneveket is, amelyek feltüntetik a kölcsönös hatásokat és az azok következtében beálló helynévváltozásokat.

Magyarországi vonatkozásaiban Sch. egyébként kitűnő és például szolgáló munkája nem nevezhető szerencsésnek. A körmőcbánya—németprónai nyelvszigetre és a szepesi szászokra találunk ugyan a munkában sűrű utalásokat és megállapításokat, azonban ezeket ma már túlhaladottnak kell tekintenünk, amennyiben a magyar történeti irodalom eredményeinek ismerete nélkül és a kiadott forrásanyag hiányos felhasználásával jöttek létre. Többi felvidéki vonatkozású eredményei Melich Jánosnak „A honfoglaláskori Magyarország” című munkája alapján, mely

felhasználja Sch. korábbi munkáinak és az általa felhasznált irodalomnak az eredményeit is, már régebben ismeretesek.

A munkában tárgyalt nagy terület sok ezer földrajzi nevének ez a nagyarányú, sok nyelvészeti kérdés megoldása mellett település- és művelődéstörténeti eredményeket is leszűrő tárgyalása csak azáltal vált lehetségessé, hogy Sch.-nak olyan eszközök állottak rendelkezésére, amelyek a feldolgozást nagyban megkönnyítették: nevezetesen az ókori írók adatainak teljes nyelvészeti és topográfikus feldolgozása mellett a terület földrajzi, hely- és dülőneveinek kész gyűjteménye. A csehországi helynévkutatás megkezdődött még a múlt század közepén a helyneveknek német és cseh nyelvészek által néha több nacionalizmussal, mint tudással és objektivitással történt feldolgozásával együtt. Ezek a munkálatok és feldolgozások nagy vitákon menve keresztül, eredmények és tények tisztázódásához vezettek. Amit eddig csak történeti, vagy csak nyelvészeti oldalról tárgyaltak, azt most mindkét tudomány teljes ismeretével szerencsés kézzel rendszerezte és tisztázta Sch.

Végigtekintve Sch. nagyarányú munkáján és annak objektív eredményein, abból a magyar történetírás szempontjából is sok eredményt szűrhetünk le, de ennek kapcsán még több elvégzendő feladat merül fel. A világháború után, amint Mályusz Elemér „A magyar történetírás új útjai“-ban megállapította, a történeti érdeklődésben nagy irányváltás állott be: ma a figyelem a fajok, nemzetek, nemzetiségek területi uralmának és alkotásainak kezdetei felé fordul. Az irányváltást főleg a békeszerződések által előírt területi változások hozták létre. A győztes államok történeti jogok igazolására igyekeztek faji és kultúrális kapcsolatokat felfedezni a nekik juttatott területeken, ami a másik oldalról nagy ellenhatást váltott ki és a településtörténet fellendülésére vezetett. A történeti jognak részleteiben való bizonyítása különösen a magyarságnak okozott sok munkát, mert településtörténetünk elmaradottsága mellett többször nem annyira komoly történeti munkák téves felfogásával, nem történeti adatok hibás interpretálásával, mint inkább a legelképesztőbb történelemhamisításokkal kell szembeállnia.

A település- és a történeti nyelv kutatás egyik alapjául szolgáló hely- és dülőnévgyűjtés szükségességét Sch. és Mályusz idézett dolgozata után felesleges hangsúlyozni, de nem lehet eléggé kiemelni, hogy a településtörténeti kérdések megoldása csak a nyelvtudomány eredményeinek felhasználásával történhetik sikeresen. A régebbi, többnyire laikusok vagy kevés történetírói készséggel megáldott írók által művelt monográfikus irodalom is sokszor összekapcsolja már a történeti és nyelvészeti eredményeket, azonban ezek a munkák, pl. tudva azt, hogy a honfoglalás előtt hazánk területének nagy részét szlávok lakták, úgy szólván minden földrajzi nevet szláv eredetre vezettek vissza. Településtörténetünk továbbfejlesztése céljából revízió alá kell venni tehát a régészet és a nyelvészet korábbi, tudományos tekintetben nem mindig helytálló eredményeit.

Az eddigi eredmények revízióján kívül településtörténeti kérdéseink megoldása ma még egyéb nehézségekbe is ütközik. Legelső akadály maga a forrásanyag összegyűjtetlensége. Így míg úgyszólván egyedüli helynévforrásunknak, Csánki munkájának utolsó kötetei zárt anyagot, kész községi monográfiákat adnak, addig az első kötetek — ami nem Csánkin, hanem a kor felfogásán múlott — sem a nyelvésznek nem nyújtanak elég adatot a helynevek történeti fejlődésére, sem pedig a történetíró figyelmét nem hívják fel a helyneveknek sokszor még a középkor folyamán beálló nyelvi változásaira és ezzel kapcsolatban a lakosság faji kicserélődésére, eltekintve attól, hogy a munkának az északnyugati felföldről szóló része el sem készült. A településtörténet művelőjének tehát magának kell elvégeznie a forrásgyűjtést, valamint a régészet és nyelvészet eredményeinek értékelését. A helynévkutatás megszervezése tehát a legelső feladatok közé tartozik, hogy a jövő történetírói a kezdetleges feladatok elvégzése alól mentesüljenek és munkásságuk gyorsabban tudjon eredményeket felmutatni.

Településtörténeti kérdéseink megoldásának gyors szükségességét maguk az eredmények igazolják. Meliehnnek említett, Sch.-cal legtöbbször azonos, de több esetben nála korábbi keletű eredményeket kimutató munkája nyelvészeti oldalról világítja meg a honfoglalás kori földrajzi helyzetet. Kimutatja, hol voltak korábbi telepek, a magyarság földrajzi szókincsében mi az, amit hazánk korábbi lakói reánk hagytak és mi az, amit a magyarság teremtett és adott tovább a nemzetiségeknek. Pleidell Ambrus munkája: „A magyar várostörténet első fejezete“ a magyarság kultúra-feltevő képességét és a kultúrmunka továbbfejlesztésére alkalmas voltát igazolja. Túróc megye és a Szepesség kialakulása mutatják, hogy az ország határszéleinek politikai megszervezése, az erdők kiirtása és a kultúrmunka megindulása a magyarság vezetése, oltalma alatt ment végbe, de abban legtöbbször a nemzetiségek is résztvettek. Ebben a munkában nemzetiségi százalékos arányszámot a középkorra vonatkozólag, amikor a lakosság falunkénti és összesített számára még csak következtetni is nehéz, megállapítani nem lehet, de a településtörténet feltétlenül tisztázni tudja az organikus együttélés mikéntjét és azt a szerepet, amelyet az egyes nemzetiségek a terület kialakulásában és kultúrájának előbbrevitelében betöltöttek.

Fekete Nagy Antal.

Lamouche : *Histoire de la Turquie depuis les origines jusqu'à nos jours.* Préface de R. Pinon. (Bibliothèque historique.) Paris 1934. Payot. 8°. 427 l.

Szerző azok közé a kisszámú tollforgató franciák közé tartozik, akiknek módjukban volt hosszú évekre nyúló tanulmányokat folytatni Keleten s ekként kiegészíteni hazájukban szerzett irodalmi ismereteiket. L. ezredes ugyanis mint a török hadsereg egyik szervező tisztje (1904—1913), majd mint magánember, éveket töltött Törökországban és a Balkánon, sőt hazánkban is gyakran

megfordult. Hosszú helyszíni tapasztalata, gazdag nyelvismerete, melyhez a törököt is számítja, joggal keltette fel érdeklődésünket könyve iránt. A mű elolvasása után azonban előlegezett jó véleményünk, sajnos, megváltozik. L.-nek ugyanis nincsenek egészen pallérozott fogalmai a história mibenléte felől. Azt véli, hogy a török történelem nem egyéb, mint háborúk és hódítások hosszú sorozata, Ázsia, Afrika és Európa térein. Nem foglalkozik sem a társadalmi, sem a gazdasági, sem pedig a lelki természetű történeti tényezőkkel és mégis mindent elmondottnak vél, „kezdetektől napjainkig“. Lehet, hogy a hivatásos katona szellemét az örökös harci zaj kielégíti, mint historikus azonban nem helyezkedhet jogosan ilyen álláspontra. Ezért művét nem is mint a török történet új szintézisét vesszük szemügyre, hanem annak magyar vonatkozásait vizsgáljuk.

Igy nézve, azonnal észre kell vennünk a tárgyi tévedések nagy számát. Íme néhány: Mátyás király 1492-ben halt meg (81. l.); a mohácsi csatát 1526 augusztus 30-án vívták; II. Lajos királyunk holttestét a törökök találták meg és nem saját alattvalói (96. l.); János király és I. Ferdinánd Péterváradon kötöttek szerződést (100. l.), jöllehet máskor maga is Nagyváradot ír (98., 99. l.); Szülejmán szultán 1520-ban lépett trónra s bár 1566-ban meghalt, mégis 48 évig uralkodott; bár trónralépésekor már 26 éves, azért 48 évi uralkodás után mégis csak 66 esztendő (90., 91., 102. l.); ugyanez az uralkodó a Perzsa birodalommal 1734-ben kezdett háborút (91. l.). Fogalmi zavarára szolgálat szomorú bizonyítékot, amikor a finn-ugor és török-tatár népfajokról elmélkedik (9., 10. l.). Ezt a két fajt — írja — régen azonosnak vették. Azóta a nyelvészek ezt a feltevést megcáfolták. Újabban azonban ismét visszatérnek e régibb elméletre „és az ebben a kérdésben legjobban tájékozott nyelvészek egyike, Sauvageot, már meg is állapított egy sereg azonosságot a finn-ugor és a török-tatár nyelvek szókincse között“, — éppen úgy, mintha nyelv és faj azonos dolog lenne. És íme, a török-tatár és finn-ugor azonosság ellenére, alig néhány sorral alább, ezt a logikátlan észrevételt teszi: „A magyarok szeretik hangoztatni a hunokkal és a törökökkel való rokonságukat. E téren azonban inkább szentimentális állításokkal vagyunk szemben, semmint tudományos érvekkel. A magyarság ugyanis vitathatatlanul a finn-ugor népek családjához tartozik.“ Ezek után már igazán meg kell dicsérnünk a fajelméletekben kevésbé járatos szerzőt, amiért a bolgárokat nem tartja szláv népnek (11. l.). Nem hagyható szó nélkül az a következtetlenség sem, amellyel a személyek és helyek nevét írja. Tolla alatt Thökölyből Tekely és Tékély lesz; Báthoryból Batori és Batory; Hunyadyból hol Huniad, hol meg Hunyad; Zrínyi mint Zrinski is szerepel; a mezőkeresztesi csata „défaite de Kereszte“; Érsekújvár a szövegben Herczeg Ujvar, a hozzávaló térképen viszont Erszak Ujvar. Amilyen jólesően könyveljük el a helynevek magyaros alakú használatát, épúgy szeretnők, ha ez az elv Klásenburg esetében is érvényre jutott volna.

Térjünk azonban elvontabb dologra, a történetsszemléletre. Szerző az ottomán multat mint francia és mint a mai Törökország barátja nézi. Szélesebb horizonról nincs szó. Amikor tehát az „igen keresztény király“ szövetséget ajánlott a pogánynak, helyzete olyan, hogy „minden segítségnek, bárhonnan jött is, törvényesnek kellett szemében látszani“ (103. l.). Épolyan törvénytelennek, mint amilyen volt Richelieu barátkozása a német protestánsokkal, avagy — folytatja az apropót — amilyen „légitime“ az orosz barátkozás. Mindez igen élesen jellemzi a mai francia értelmiség gondolkodását, amely számára nincs európaiság, kereszténység, vagy nemzetfeletti szolidaritás, ha francia érdekről van szó. Ezeknek a kijelentéseknek nyomatékot adnak a Politikai Tudományok Főiskolája (Ecole des Sciences politiques) tanárának, R. Pinonnak a könyvhöz írt bevezető szavai, melyek szerint „nécessité n'a pas de loi“, azaz, cél szentesíti az eszközt. Ilyen kizárólagos nacionalista gondolati vágányokat látva, természetesen nem esünk áldozatul az egyebütt előbukkanó „európa“-köntösnek és jól megértjük, milyen értékiek az efféle szóvirágok, mint amilyen például ez: I. Ferenc kísérlete meg elsőnek, hogy az ottomán birodalmat az „európai egyensúly“ tényezőjévé tegye.

Az a történetíró, aki az európai módra való gondolkodást ily kevésre becsubli, természetesen nem tudja kellően értékelni a valószínű európai cselekedeteket: a XV—XVII. századi magyarok cselekedeteit, azokét a magyarokét, akik — szerző észjárása szerint — nyilván naivul hittek a kereszténység legfőbb értékében és inkább kiirtatták saját fajtájuk kétharmadát, semhogy „bölcsőbbek“ lettek volna. Ugyancsak tanulsággal vehetjük tudomásul, hogy a francia szerző szerint Buda elfoglalása csupán „fenyegetés“ volt a nyugati kultúra ellen (98., 99. l.) s hogy a szigeti hős és annyi magyar társának önfeláldozása magasabb értelem nélküli epizód a magyar-török harcban. A szigeti eseményhez fűzött kommentárból ugyanis csak az derül ki, hogy a vár védelmezője bosszút állt a törökön haláláért, mert a behelyezett aknáknak, híven az elgondoláshoz, akkor robbantak, amikor a bástyába már 3000 török behatolt (101., 102. l.). Ilyen előzmények után lehet-e csodálnunk, hogy még az ellenség által is elismert magyar hősiesség ilyen groteszk elkönnyvelést nyert: a magyarok is oly „vadul“ bántak a törökkel, mint ők szoktak a keresztényekkel (82. l.)!

Mielőtt a tennivalókról gondolkodunk, még egy dolgot jegyezzünk fel L. magyar nemzetképének teljességéhez: a török korban igazán jelentéktelen Moldva és Oláhország Magyarország rovására történő túlzott szerepeltetését. Szerző ugyanis Jorga oszmán történetéből dolgozik s ennek alapján azt véli, hogy a XV. század hatalmas Magyarországot és a későbbit is ez az európai szellemtől dagadozó két vazalluska gyámolította. Jorga után ő is okvetlenül fontosnak tartja megemlíteni, habár semmiképen sem tartozik a tárgyhoz, hogy 1599-ben egyesítik először a „három oláh területet“: Erdélyt (!), Moldvát és Valachiát.

Mióta a magyar történetírás a nemzeti nyelvet használja,

mint sok között ebből a példából is látjuk, a külföld informálása zsákmányul esett egyes termékeny fantáziájú íróknak, akik nacionalista és imperialista érdekeik szerint szerkesztett műveikkel az európai köztudatba igen helytelen magyar nemzetképet vetítettek. Ez a kellő időben nem orvosolt baj Franciaországban ma, a magyar történetírás többéves újjászületése idején is akkora, mint volt a háború előtt vagy alatt. Pedig a tisztán politikai szemszögből ítélkezők is tudhatják, hogy a nemzetkép bizonyos lelki magatartást is meghatároz, amely adott alkalommal nem közömbös. Egy-két összefoglaló mű piacra dobása már nem igen ségíthet.

Baráth Tibor (Páris).

Barta, Erwin — Bell, Karl: *Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum.* (Gedenkbuch zum fünfzigjährigen Bestehen der Schutzvereine.) Dresden, 1930. Verein für das Deutschtum im Ausland. 8°. 349 l.

Nem tudományos munka, hanem a mindennapi, primitív történet szemléletből fakadt emlékkönyv, melyet a német iskolaegyletek ötvenéves fennállása alkalmából adtak ki. Ez a történetfelfogás államok, intézmények pusztá fennállásában, eszmék, gondolatok rövidebb-hosszabb életében jövőt biztosító alapokat lát, melyeknek egyszerű szemlélése, felelevenítése is lelkesülést ébreszt, nagy tömegek kollektív munkára való összefogását eredményezi. A történelem fogalmában mindenkor benne rejlik a kultúra fogalma. Amikor kulturális munkát, tetteket emlegetünk, történeti erők emlékét idézzük; amikor a multat elevenítjük fel, szükségképpen bukkannunk a kultúra változó formáira. Európában ma kétségtelenül a németység aknázza ki legügyesebben a történelem és kultúra fogalmának összefonódását, hogy segítségével a világ németjeinek öntudatát egységesítse és ebből — ha lehet — a politikai egység megteremtéséhez szükséges erőket termelje ki.

A nacionalizmus a nemzeti kultúra létét leghatékonyabban a nemzetállamban látja biztosítva; a szélsőséges nacionalista államok kulturális törekvései tehát szükségképpen politikai színezetűek. A mult század nyolcvanas éveiben a német nyelvtömböt keletről szegélyező szláv, magyar és olasz népek nemzetállami törekvései nagyban hozzájárultak a német Schulvereinek életre hívásához. Az osztrák kormányok (Taaffe!) taktikázása, mely a birodalmi egyensúly kedvéért nemzetiségeit egymással játszatta ki, először az ausztriai németységben keltette fel a kultúra- és nyelvvédelem gondolatát. E mozgalom a szláv- és olasztöbbségű területek lakosságát tartotta elsősorban szem előtt. A birodalmi németység figyelmét pedig a magyarországi nyelvszigeteket igen gyors, itt-ott valóban politikai nyomás alatt végbemenő elmagyarosodása kötötte le. Az iskolaegyletek megalakulásában tehát — bár jobbra csak közvetve — politikai indítókok is közremunkáltak.

Könyvünk országrészenként ismerteti a Schulvereinek működésének megindulását, fejlődésüket és a körülöttük támadt

viharokat. Minket különösen a Barta által írt fejezetek érdekelnek, melyek a nyolcvanas évek magyar parlamenti harcait, az ország német vidékein a Schulvereinek alapítása ellen rendezett tüntető gyűlések lefolyását, sikerét, illetve eredménytelenségét ismertetik. Igyekeznek objektíven ítélni. Elismeri, hogy a magyar kormány (Tisza Kálmán) álláspontja miben sem különbözött a többi, európai kormányokétól és hogy a magyarság ebben a kérdésben éppen úgy gondolkozott, mint például a háború előtti német birodalom, vagy akár még ma is a francia nemzet. Nem tagadja, hogy a délvidéki, de kivált a szepesi németek állásfoglalása a magyar állam, kultúra, sőt a magyar nyelv mellett, spontán és őszinte volt. Természetesen az erdélyi szászok ellenkező megnyilatkozásait jóval részletesebben és érthető lelkesedéssel ismerteti. Helyesen vezeti vissza törhetetlen németiségüket egységes, zárt településükre, korán kifejtett kultúrájukra. De a magyarországi németek nagyobb részének meghódolását a magyar kultúra és nyelv előtt, teljesen tévesen, illetve primitív módon szeretné megértetni. A materialis gondolkozást, az anyagi és társadalmi előnyöket állítja oda legfőbb okként és egészen mellőzhető, harmad-, negyedjelentőségű tényeket lát a magyar lelkiség, alkotmány és a korbéli liberalis felfogás asszimiláló hatásában. Hogy ez mennyire tarthatatlan és éppen nem általánosítható magyarázat, arra Böhm Károly szolgálhat fényes példaként. Kevesen tudják, hogy a nagy magyar filozófus sokáig habozott, vajjon német, vagy magyar nyelven bocsássa-e közre munkáit. Csak az ellentét kihangsúlyozása végett vetjük fel a kérdést, hogy erkölcsi és anyagi szempontból nem lett volna-e sokszorta csábítóbb a tökéletesebb tudományos formanyelvvel rendelkező németet választania, semmint az akkor még kevésbé alkalmas magyart. Hogy a nyelvünk bölceleti használatával járó sok nehézség, küzdelem nem egyetlen ok lett volna a német mellett való döntésre, azt mindenki könnyen beláthatja, aki ismeri a két ország tudományos életét. Böhm Károly szimbolikus képviselője annak a sokezer magyarrá vált németnek, akiknek lelkében a legmélyebb praedispositiok megváltozását materialis indokok mozdították elő a legkevésbé.

Mivel a könyv nem tudományos céllal íródott, mélyebben járó fejtegetéseket nem is várhatunk tőle. Ha a leghatározottabban vissza is utasítjuk a fentebbi, felületes magyarázatot, azt készséggel el kell ismernünk, hogy igen jól, szemléletesen és érdekesen csoportosítja anyagát. Különösen értékesek benne az egykori gyűléshatározatokból, nyílt levelekből és kormányok közötti levélváltásokból vett szemelvények. Közülük mementóként kívánczok Bismarck írása mindazok munkaasztalára, akik egy kevés is érdeklődnek az immáron évezredes német-magyar probléma iránt. A Schulvereinek felállításával kapcsolatos magyarországi tüntetések idején a budapesti német főkonzulnak így írt a kancellár (135. l): A német kormány még baráti formában sem kívánja felhívni a magyar kormány figyelmét a tüntetésekre, „mivel mi olyan fontosnak tartjuk a magyar birodalom

erős és egységes voltát, hogy e meggondolás mögött minden egyéb érzelmi motivumnak háttérbe kell szorulnia. A dolgok politikai megítélése vezetett bennünket arra a meggyőződésre, hogy Szent István koronájának területén a magyar és német érdekek egymástól elválaszthatatlanok s hogy ugyanezt a szláv és magyar érdekekről éppen nem lehet elmondani . . . Magyarok és németek Magyarországon egymásra vannak utalva, egyik nép sincsen azonban a szlávokra.“ (Megjegyzendő, hogy ugyanakkor Tisza Kálmán is egészen hasonló állást foglalt el a magyar parlamentben, amikor egyes képviselők azt követelték, hogy a kormány tiltakozzék a birodalmi kormánynál a német Schulvereinek magyarelles kiáltványai ellen.)

Amily világosak e mondatok, époly élesen jellemzi könyvünk szempontjait, ezek értékét és általában a mai német közfelfogást Bartának Bismarck felfogásához fűzött megjegyzése: Bismarck „in der Erhaltung des Deutschtums im Auslande keine für die deutsche Zukunft wesentliche Kräfte sah.“ (136. l.) A németiség fenntartása — ezt senki sem tagadhatja — nem egyszerű kulturális feladat. Csupán eszközei közt szerepelnek művelődési tényezők. A végcél politikum. A Schulvereinek létrejöttében épúgy ott szerepeltek a politikai törekvések, mint további fenntartásukban és Auslanndeutschum-intézetekké való kiteljesedésükben. Működésüket figyelve tehát eleve lehetetlen magunkévá tenni a német felfogást, mely ezen egyesületek és intézetek céljait kizárólag kulturális színben szeretné feltűntetni. **Kring Miklós.**

Szemle.

Ferenci, Alexander: *Die Bauperiode der Burgkirche der Brasovia-Burg auf der Zinne bei Kronstadt. Siebenbürgische Vierteljahrsschrift.* 58. (1935.) 1—25 l. A brassói Szent Leonhard-templomot 1401-ben átépítették s ez alkalommal újra padozták. A padozáshoz — mint ahogy azt a kutató Treiber mérnök állítja — olyan téglanyagot használtak, amely még a román építési korból származik. Minthogy a kibontott $19 \times 19 \times 2\frac{6}{3} \cdot 4$ cm méretű háromszögű téglá az új padozathoz nem volt elegendő, pótlásul még $24 \times 12 \times 4$ cm-es négyzetű téglákat is használtak erre a célra. Hasonló méretű téglák az ország több, más lelőhelyén is előfordulnak. Ezek a megállapítások szolgáltak alapul F.-nek ahhoz, hogy végül is kimondja: Brassóban már 1050 előtt laktak emberek, még pedig annyian, hogy már templomuk is volt. Ebből tovább fejleszti azt a következtetést, hogy ez a telep nyugati keresztény, tehát magyar volt és lakossága az itt állott királyi várhoz tartozott. Tanulmánya annál is inkább érdekes, mert olyan vitás probléma megoldásában lehet perdöntő bizonyíték, amelyre nézve eddig kézzelfogható adatokkal nem rendelkezünk, csupán hipotézisekre vagyunk utalva. Arról van szó, hogy eldöntsük: Erdély keleti része már Szent István korában be volt-e népesítve, avagy csupán a XIII. század elejétől kezdve, a német telepések bevándorlása óta tekinthető-e lakottnak.

F. következtetismódja rendkívül érdekes és különösen azért érdemel figyelmet, mert a magyar irodalomban hasonló kísérlettel

még nem találkoztunk. Nem szabad elhallgatnunk azonban, hogy e természettudományi segédeszközök igénybevételénél gyakran nagy nehézségek lépnek fel, úgyhogy tantételek felállítására és ezek alkalmazására körül nagy óvatossággal kell eljárunk. Ilyen nehézségek mindjárt olyankor állanak elő, amikor nem a beépítés ideje érdekkel minket, hanem a téglanyaanyag másodlagos elhelyezését kell bizonyítanunk. Általában igen bajos a falmaradványokba foglalt téglák kormeghatározása is, pedig ilyenkor a kötőanyag nagy segítséget jelent a felső korhatár megállapításánál; olyan esetekben azonban, amikor egyes kiszakított téglaminták datálásáról van szó, vagy amikor csak irodalmi feljegyzések adataira vagyunk utalva, biztos ítélet alig lehetséges. Kétségtelen, hogy nyugaton — és nálunk is — bizonyos korokban és vidékeken meghatározott méretű és minőségű téglát használtak (még inkább jellemző a kötőanyag összetétele), amelyekből bizonyos analógiákat állapíthatunk meg, s különösen a habarcsból néha szinte évtizednyi pontoságú időmeghatározást végezhetünk. Azonban általánosítható rendszert megalkotni még zárt kultúregységű környezetben sem sikerült, annál kevésbé lehetséges ez oly sokféle hatásnak kitett területen, mint amilyen a középkori Magyarország. Fel kell hívnunk ugyanis a figyelmet arra a tényre, hogy nyugaton bizonyos, vidékenként néha igen hosszú életű téglaméretek — a legváltozatosabb másféle téglaméretekkel párhuzamosan — voltak használatban, tehát időhöz kötésük lehetetlen. Hogy például csak a szóbanforgó $24 \times 12 \times 4$ téglatípusról szóljunk, megtaláljuk ezt már a római téglák között is. Franciaországban ez a méret ($24 \times 12 \times 3.4$) éppen Bourbonnais területén a legáltalánosabb (pl. Hôtel de Palisse), tehát Közép-Franciaországban, ahonnan anyai építészeti hatást kaptunk. Itt az ilyen, téglából épült és ma is fennálló épületek legnagyobbbrészt a XV. századra vannak datálva. Németország mindig használta e téglatípust és kitartott mellette napjainkig. Mint „kistéglá” a háború után innen jutott el a mi gyakorlatunkba, mint téglagyártásunk második típusa. Hogy nálunk ez a téglatípus volt a legrégebb, az valószínű, bár nem kétségtelen. Ez azonban nem zárja ki későbbi használatát. Mindenestre feltűnő, hogy ezt a $24 \times 12 \times 4$ cm-es téglát mindenütt a $27 \times 14 \times 5$ cm-essel együtt találjuk legrégebb emlékeinken. Amíg Tisza—Maros—menti kis templomokban a nagyobbik téglát falazatban, a kisebbet e fölé emelt gót boltozatban találjuk és a másodlagos felhasználás tényét megállapítani nem tudjuk, amíg F. maga is figyelmeztet ilyen kisméretű boltozattéglákra XV. századi szebeni várfalakban: addig végleges állásfoglalásról nem lehet szó. Éppen ezért meglepő F. szubtilis normája a téglaméretek hossz- és szélességi arányainak szabályszerű fejlődéséről. Semmiképen sem szabad ugyanis elfelejtenünk azt, hogy a szakirodalom feljegyzései igen gyérek, hiányosak, gyakran nem a tényleges méretdatákat, hanem közepes típusokat, vagy kiragadott példányok méreteit jegyzik fel. Pedig tudjuk, hogy egyégetésű téglanyaanyag is oly variáns példányokat szolgáltat, hogy ezek az ingadozások is lehetetlenné tesznek minden pontos sorbaállítást. (Erre jó példa Debrecen—Monostor tégláinak adatai $2.5—3$ cm ingadozásokkal.) Az irodalom adatai tehát semmi esetre se elegendők és megbízható rendszer felállítására csak hosszas és figyelmes gyűjtés alapján képzelhető el.

Sajnálatos, hogy F. kiadatlan művét, amelyre normájának megállapításánál hivatkozik, nem ismerjük s így nem tudjuk, vannak-e tapasztalati adatai is, vagy csupán arra a négy irodalmi adatra támaszkodik-e, amelyekre jelen esetben az általános megállá-

pítást deduktíve alkalmazza. Ezek az adatok ugyanis, amelyek F. jelen felépítésének tartó pillérei, önmagukban igen ingatag kor-megállapítást nyújtanak. Még a legszilárdabb lábón áll a kalocsai templom legrégibb ismert falrészének datálása, azonban biztos kor-meghatározás, kétséget kizáró leletanyag hiányában, itt sem lehetséges. A szegedi Sz. Demeter-torony legrégibb maradványainak datálása pedig olyan alapon történt, hogy a felső rész XIII. századra tétetett (az itt talált téglá alapján, amelyet pedig F. 1361 utáni téglának mond), tehát az alsó rész ennél régebbi időből kell, hogy származzék. Minden más adat hiányában, ilyen alapon visszamenni a XI. századba, kissé merésznek látszik. A meszesi és debrecen-monostori téglamaradványok pontos datálásáról azért sem lehet szó, mert hiszen egyrészt nem találtattak eredeti helyükön, másrészt koruk pontos meghatározására semmi pozitív adattal nem rendelkezünk. Évtizednyi pontosságú datálásra tehát nincsenek adataink, ezekkel F. adós maradt.

Összefoglalásul ki kell emelnünk a téglavizsgálatok nagy jelentőségét és F.-nek ezen a téren elért kitűnő eredményeit. Hisszük, hogy újabb bőséges anyag gyűjtése, összehasonlítása és rendszerbe foglalása révén az archaeológia és műtörténet, közvetve pedig a história számára igen becses adatokat fogunk nyerni. A mai sovány és bizonytalan adatanyag azonban olyan nagyfontosságú kérdések eldöntésére, mint amilyen Brassó őslakosságának problémája, nem elegendő és nem is alkalmas.

Pozsonyi-Filtsch Zoltán (Szeged).

Kiss Károly Ernő: A magyar jobbágyság kialakulása. Különlenyomat a csongrádi m. kir. áll. Szent Imre reál-gimnázium 1932—1933. és 1933—34. évi Értesítőjéből. Csongrád, 1934. 8°. 35 l. Régebbi történetirodalmunk csupán egyoldalú képet adhatott a magyar jobbágyság sorsáról, mert nem állott rendelkezésére a jog-, társadalom- és gazdaságtörténet modern kutatásainak eredménye. K. számbaveszi és felhasználja ezeket az eredményeket, amikor a jobbágyság kialakulását vizsgálja, mindamellett lehetőleg az eredeti források alapján végzi kutatásait. A dolgozat feltűnik az iskolai értesítők értekezéseinek szokásos szintjét s megérdemelt volna tudományosabb keretet is, hiszen, amint a szerző mondja: „Korlátoznom kellett tanulmányom terjedelmét s ezért sajnós több helyen szinte kivonatossan kellett közölnöm kéziratom részletesebb szövegét. Ezért, valamint az Értesítő pedagógiai célzata miatt lehetőleg mellőznöm kellett az egymással szembenálló tudományos nézetek felsorakoztatását is s néha be kellett érnem az általánosabb irodalmi utalásokkal.“ Mivel a jobbágyság a rendiség tartozéka s mint ilyen, szoros összefüggésben van az állam és társadalom egyetemes, rendi alakulásával, K. megvizsgálja azt a társadalmi és gazdasági szervezetet is, mely a rendi államot megelőzte, azaz a patrimonális királyságból indul ki, melynek különféle kötött vagy szabadabb helyzetű népei között kell keresnünk a rendi korszak jobbágyainak őseit. Minthogy pedig „az Árpád-kori földesúri népek egységes osztályba olvadását föl a patrimonális királyság legfőbb hatalmi intézményének, a várbirtokszervezetnek bomlása és az új birtokrend kialakulása mozdította elő“, e kettős jelenség vizsgálatának is nagy fontosságot tulajdonít. Először a patrimonális királyság korabeli földesúri népek eredetét, megoszlását és szolgálati viszonyait mutatja be, azután tárgyalja a várbirtokszervezet összeomlását és ennek a földesúri népekre gyakorolt hatásait, végül az egységes jobbágy-

osztály létrejöttének gazdasági és jogtörténeti okait és kapcsolatait fejtegeti. A társadalom életfolyamatának és alakulásának vizsgálata rendkívül bonyolult feladat. K. lelkiismeretes és komoly munkát végzett, mert nem állt meg a parasztság történetének szűkkörű vizsgálatánál, hanem figyelmét kiterjesztette azokra a lelki, gazdasági és politikai átalakulásokra is, amelyek fényt vagy árnyékot vetettek a paraszttömegek életére. Farkas László.

Kring Miklós: A magyar államhatár kialakulásáról. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. IV. (1934.) 3—26. l. K. szerint a magyar államhatár fogalmának kialakulását a XIII—XIV. század fordulójára kell tennünk, mert szerinte csupán a XIII. század végén alakult ki nálunk a „ius regiumtól független, mintegy a királyság felett lebegő legfőbb birtokjog, amelynek az ország területe reális vetülete volt“. Ezen megállapításhoz K. tulajdonképp elméleti dedukív következtetések útján jutott el. Tételének helyességét csupán mintegy illusztrálni kívánta Legentou 1208-i határleírásával. Ez a pusztá szerinte ugyanis kétségtelenül árpádkori határvédelmünk egyik legnyugatibb öröklomása volt, mert egyik határát a Lajta alkotta és az 1208-i oklevél szerint valaha besenyők bírták. Okoskodása mindenesetre sántít, mert hisz például Oroszváron is kétségtelenül odatelepített orosz határőrök laktak, mégsem fekszik közvetlenül a határon. Elméletének igazolását abban látja, hogy Legentou-t illetően „okleveleink határainak leírásánál egy szóval sem emlékeztek meg arról, hogy e pusztá nyugati határvonala egyszerűs mind az ország határával esett volna egybe“. Ha a határleírást közelebbről szemügyre vesszük, meg kell állapítanunk, hogy ez a pusztá vagy nem feküdt az ország határán, vagy pedig az ország határa Legentou-nál a Lajta volt. A pusztá ugyanis, a határleírás szerint, a Lajtától délre feküdt („prima meta sumit initium ad septentrionem a fluuio qui vocatur Sár“); e földrajzi fekvése alapján csak abban az esetben lehetett volna Legentou az ország határán, ha Királyhidától nyugatra feküdt volna, de ekkor a Lajta lett volna egyúttal országhatár is. Érthető volna tehát, hogy ezt a körülményt az oklevélben nem említették meg.

Nem lehet feltenni, hogy királyaink olyan birtokokat adományoztak volna, amelyek egy bizonytalanságba vesző határterületbe nyúltak volna bele, ami ugyanis azt jelentené, hogy a király egy bizonyos irányban nem szabott volna korlátokat az adományos birtokjogának érvényesülése elé, de azt is, hogy a királyi hatalom egy bizonyos irány felől nem garantálta volna az adományos birtokjogának érvényesülését. Így tehát egyes oklevelek K. szerint homályosnak mondható terminusaiból nem lehet arra következtetni, hogy ott az adományozás idejében „országválasztó határvonal még nem állott fenn“. De vannak pozitív adataink is arra nézve, hogy az akkori időknek megfelelő pontossággal kijelölt országválasztó határvonal pl. Ausztria és Magyarország között már a XIII. század elején is megvolt. Legmegvilágítóbb e tekintetben Veperd 1222-i határleírása (Fejér, III. l., 368. l.): „... conterminatur terrae Theotonicorum, et tenet metam cum eis“. Figyelemreméltó, hogy ezen oklevélben a magyar államterület fogalma is már világosan jelentkezik; a határ ugyanis „redit ad terram Hungaricam“. Itt tehát a magyar államterület (terra Hungarica) élesen szembe van állítva a német államterülettel (terra Theotonicorum).

Ha a nyugati határ nem lett volna már nagyon régi és kölcsönös megállapodás eredménye — az államhatár egyoldalú megállapítá-

sának feltevése képtelenség —, akkor a XIII. sz. végéről származó békeokmányokban nem olvashatnánk ilyen kitét. eleket, mint pl. a cseh határt illetőleg 1271-ben: „regna . . . nostra . . . secundum signa, distinctiones et metas antiquas, prout etiam progenitores nostri et antecessores reges Ungarie . . . possederunt“. És így aligha teljesen legenda egy K. idézte 1347-i oklevélnek egy kitétele, amely a magyar-cseh határ megállapítását Szent Lászlónak tulajdonítja. Kétségtelen, hogy a lakatlan területek irányában az országválasztó határvonal későbbben alakult ki, mint a lakott területek szomszédságában. Azonban, véleményünk szerint, nem elméleti okoskodások és deduktív következtetések útján fogjuk a magyar államhatár kialakulását közelebbről megismerhetni, hanem a határmenti birtokokra vonatkozó magyar és külföldi okleveles anyagnak minden részletre kiterjedő áttanulmányozása teszi majd ezt számunkra lehetővé.

Moór Elemér (Szeged.)

Monti, Gennaro M. : Da Carlo I. à Roberto di Angiò. Ricerche e documenti. Estratto dal Archivio storico per le provincie napoletane. Napoli, 1931—1934. 8°. 311 l. — **Monti, Gennaro M. : Les Angevins de Naples.** I. Les Angevins de Naples dans les Études du dernier demi-siècle. Blois, 1934. 8°. 40 l. M. ma kétségtelenül egyik legkiválóbb munkása a délolasz történelemnek. Nagy szorgalmú, szerencsés kezű kutató és ügyes feldolgozó. Európa különböző levéltáraiból hord össze újabb és újabb adatokat, melyekkel fényt derít az Anjou-kor homályos és vitás kérdéseire. Erdeme az is, hogy nem szorítkozik tisztán a politikai vonatkozások tárgyalására, mint a legtöbb nápolyi historikus, hanem érdeklik a gazdasági és kulturális problémák is. Első munkájában, miként maga is megmondja, adalékokat nyújt részint már megjelent munkákhoz, részint az ő megírandó nagyobb szintetikus könyvéhez. Tizenhárom kérdést tárgyal s tanulmányai között néhány különösen érdekes. Ilyenek : az első Anjouk összeköttetései a tatár kánokkal ; a kánokat évtizedeken keresztül törekednek megnyerni a kereszténységnek és őket a kereszténység javára saját keleti érdektükben felhasználni. Hasonlóképpen fontos adatokkal szolgál az I. és II. Károly kisebb francia birtokairól szóló tanulmány. Ebből megtudjuk, mennyivel járultak hozzá e tartományok az Anjouk nagyhatalmi politikájának gazdasági megalapozásához. A tanulmány mintegy kiegészíti Yver és Cadier alapvető munkáját. Károly Róbert Magyarországba való küldéséről M. nem mond újat, de érdeme, hogy összegyűjti és lehetőség szerint felhasználja a magyar irodalmat is. Közli a szerző II. Károlynak egy-egy levelét a Babonicsokhoz és Pál bánhoz. Ezek eddig ismeretlenek voltak. Téved azonban M., mikor Schipa nyomán Máriát az utolsó Árpád nővérének mondja. Mi III. Endrét tartjuk az utolsó Árpádnak. Nagyon értékes és alapos kimutatást kapunk a szicíliai szerziák és a kincstári bilanceról, valamint az 1305—6-i nápolyi fogyasztási adókról. Ez utóbbi tanulmányból tudomást szerezhetünk az élelmiszerek árairól is. A munkában tárgyalt kérdések mind olyanok, hogy azokat nem mellőzheti az Anjou-korral foglalkozó historikus. — A másik munka, mint címe is elárulja, az utolsó félszázadnak a nápolyi Anjoukra vonatkozó irodalmát öleli fel. Mint M. minden munkáját, ezt is a lelkiismeretesség és alaposság jellemzi. A világnyelveken megjelent irodalmat maradék nélkül megtaláljuk ebben az összefoglalásban, sőt a szerző az egyéb nyelveken megjelent munkákat is iparkodott a lehetőség szerint összegyűjteni. Nehéz a helyzete például a magyar munkáknál, mert nyelvünket nem ismeri. Azért mégis felsorolja

a régebbi írók közül Thallóczyt, a mostaniak közül Eckhartot, Holubot, Miskolczyt s ha nem is teljes, de megközelítőleg teljes képet nyújt a magyarnyelvű Anjou-irodalomról. A munkákat nemcsak felsorolja, hanem röviden ismerteti is, amennyiben ezt tágkörű nyelvismerete megengedi. A nagy gonddal és kiváló szorgalommal összeállított bibliografiával nagy szolgálatot tett az Anjou-kor művelőinek.

Miskolczy István.

Bernt, Alois : Die Entstehung unserer Schriftsprache. (Konrad Burdach : Vom Mittelalter zur Reformation. XI. k.) Berlin, 1934. Weidmannsche Buchhandlung. 8°. 394 l. Az irodalmi nyelv, vagy tágabb értelemben írásnyelv kialakulása a német irodalomnak igen régi és sokat kutatott, fontos problémája, amely már megérett a monografikus földolgozásra. B. könyve elsősorban nyelvészeti munka, módszere, bizonyítási eszközei csaknem merőben nyelvtudományiak. Eredményeinek azonban a történész is igen nagy hasznát veszi. B.-nek, amint ezt Burdach körének tagjától joggal elvárhatjuk, van érzéke és tehetsége ahhoz, hogy a nyelvtudományi jelenségek mögött érzékeltesse a művelődéstörténetieket is : az alakulni kezdő német írásnyelv leírása mögött nem nehéz észrevennünk a német írásbeliség fejlődésmenetének kontúrjait. Történelmi szempontból elsősorban a mű első része fontos, amelyben B. a német írásnyelv fejlődéstörténetének általános alakulását adja, míg a második részben a kialakulás egyes fázisait jelentő iratcsoportokat veszi külön-külön részletes nyelvtudományi vizsgálat alá. A nemzeti írásnyelv kialakulása Németországban is, mint mindenütt a nyugati írásterületen, a gyakorlati írásbeliség kiterjedésének, kitágulásának eredménye volt. Ezt a kiterbélyesedést nyilván a humanizmus idézte elő. A változás megokolásában szeret B. — nyilván Burdach hatása alatt — a humanista szellemre, a humanizmus okozta szellemi átalakulásra hivatkozni. Mi azonban azt hisszük, hogy elsősorban a humanizmusnak társadalomátalakító, szociológiai hatását kell itt felismernünk és — mint később B. is érinti — a világi polgárságnak az aktív írásbeliség területeire való benyomulásáról, az új világi színezetű kancelláriai hivatalnoki osztály kialakulásáról, az egyetemek elvilágiasodásáról stb. kell beszélnünk. B. nyelvtudományi adatokkal bizonyítja minuciózus pontossággal, hogy az újfelnémet írásnyelv alapjai mindenképp IV. Károly prágai kancelláriájának nyelvhasználatában keresendők ; a lovagköltészet nyelvének alig volt reá hatása. A nemzeti írásnyelv szabályozódásának kezdetei tehát annak a kancelláriának gyakorlatában jelentkeznek, amelynek vezetője (Neumarkt János) és alkalmazottjai a német korahumanizmus legelső képviselői. A prágai kancellária lett a gyűjtőpont, innen vette át az írásnyelvet a XV. század folyamán a meissenai, az osztrák, a bajor és a többi kisebb-nagyobb területiális meg városi kancellária. A kancelláriák gyakorlatában kicsiszolódott írásnyelven íródott a német humanizmus első „érett gyümölcse“ (Burdach), az „Ackermann aus Böhmen“, sőt, ami a legfontosabb volt, a XV. századvégi nyomtatványok nagy tömege is. Ezzel a kezdetben előkelő, palatinális jellegű kancelláriai írásnyelv megindult a demokratizálódás útján s egyre tágabb körökben vált megszokottá. Ezt az írásnyelvet (nevezetesen a meissenai kancelláriai nyelvet) használta Luther bibliafordításában és egyéb irataiban. Tehát e megállapítással szertefoszlott az a legenda, mintha a német írásnyelv merőben Luther nyelvzszenijének alkotása lenne. Luthernak az a jelentősége, hogy a százados fejlődésen átmént újfelnémet írásnyelvet friss, egyéni erővel töltötte el s végleg demokratizálta ; művei

által ugyanis ez a nyelv terjedt el az iskola, a templom közvetítésével a nép széles rétegeiben. Okvetlenül meg kell látnunk, mennyire analóg Luther szerepe és jelentősége az irodalmi nyelv kialakulásában Pázmány Péterével. Szokás ma is a mi irodalmi nyelvünk megalkotását Pázmány személyes művének tekinteni. Pedig a tétel ilyen megfogalmazása igen helytelen. Pázmány mögött ott áll a XVI. század hatalmas magyarnyelvű gyakorlati és irodalmi írásbelisége. A nagy bíboros a rendkívül kiterjedélyesedett magyarnyelvű gyakorlatban — gondoljunk csak például a missilisek beláthatatlan sokaságára — kicsiszolódott írásnyelvet használta és terjesztette írásában. Pázmány jelentőségét valahogy úgy kell fölfognunk, mint a kodifikátorokét a jogtörténetben. A magyar irodalmi nyelv nem az ő egyéni alkotása; ő önkéntelenül összefoglalta a XVI. századi apró tömegmunkát s ezentúl nagy tekintélye és nyelvének egyéni ereje következtében a zsínórmérték, a szabályozó lett. **Istványi Géza.**

Praga, Giuseppe: Tomaso Negri da Spalato umanista e uomo politico del secolo XVI. Archivio Storico per la Dalmazia. Roma. XV. (1933.) 158—201. l. A tanulmány egy előttünk eddig ismeretlen egyéniség nevét iktatja a Magyarországon működött dalmata humanisták és diplomaták sorozatába. A spalatói származású Negri, az ottani káptalan főesperese diplomáciai szereplését a velencei signoria szolgálatában kezdte 1502-ben, azon alkalomból, hogy Corvin János horvátországi bán morlák alattvalói Trau vidékét elpusztították és a püspökség javait megdézsmálták. Minderről elég részletes tájékoztatással szolgál Marino Sanuto, kit P. csak egy szemelvényes horvát kiadásból idéz, holott a Diarium teljes, velencei kiadásának (I Diari di M. Sanudo) IV. kötetéből Negrinek Corvin Jánossal való találkozásról (1503) közelebbi részleteket ismerhetett volna meg. A jelentés, amelyben Negri küldetéséről beszámolt, részletesen jellemzi Magyarország akkori állapotát, a királyi ház viszonyait, II. Ulászló és Corvin János viszályát, a nádor halálát stb. Negri ez útjától fogva Magyarország őszinte barátja lett. Mint a spalatói érsek — Bernardo Zane — bizalmasa, elkísérte főpapját az 1512-iki lateráni zsinatra, ahol nyilvánvalóan ő sugalmazta az érsek beszédét, mely Magyarország sorsára való utalással keresztes háborúra szólította fel a keresztény világot a török ellen. A beszéd, mely Negrinek Marco Marulóhoz intézett ajánló levelével került forgalomba, nagy hatással volt a kuriára s bizonyára része volt benne, hogy kevéssel utóbb az új pápa, X. Leó, felkarolta a tervet, melynek fejleményeiben nagy szerep jutott Negrinek Beriszló Péter veszprémi püspök és horvátországi bán oldalán. Itt P. a hazai kutatóktól mellőzött horvát és olasz irodalom alapján színes portrét rajzol a veszprémi püspökről, akinek a pápa által küldött szentelt kardot és zászlót az 1513. augusztus 13-i dubicai győzelem emlékére Negri adta át. A dalmata származású püspök felismerve földijében a használható férfit, sietett őt szolgálatába fogadni s vikáriusává tette. A keresztes hadjárat kudarca után Beriszló, ki az egymás közt pártoskodó országnagyok közül kiemelkedve önfeláldozó kitartással küzdött a török ellen, 1515-ben Velencébe küldte Negrít, segítséget kérni, majd a következő évben a pápához. Negri nyilvános konzisztóriumon térdre borulva, zokogás közt terjesztette kérését a pápa elé, aki biztosította őt és küldőjét részvéte felől, melynek zálogaként 15.000 aranyat adott át néki. Negrinek azonfelül sikerült megnyernie X. Leó rokonszenvét, amit arra használt fel, hogy a veszprémi püspök számára bíbort kérjen; a pápa ezt meg is ígérte, de ellenséges befo-

yások miatt elodázta elhatározását. Negri 1519-ben ismét megjelent Rómában s a december 12-én tartott konzisztóriumon Beriszló nevében drámai előadásban fejtette ki, hogy a magyar királytól elhagyott Horvátországnak, ha gyors segélyben nem részesül, nincs más választása, mint meghódolni a töröknek. Beszéde hatása alatt X. Leó megígérte, hogy ír II. Lajosnak, miszerint vagy védje meg Horvátországot, vagy ha ezt nem tudná tenni, engedje meg, hogy a horvát rendek más keresztény hatalom alá vethessék magukat. De nem mulasztotta el kegyében részesíteni Negrit sem, kit Scardona püspökévé nevezett ki. Negrit néhány hónap mulva Bruxellesben találjuk, V. Károly császárnál, akitől azonban, ha segílyt nem is, legalább ajánlólevelet nyert, melyben Beriszló számára bíbort kért a pápától. Innen a pápa hívására Rómába sietett, hol híret vette Beriszló halálának. Ezzel aztán el is szakadt a lánc, mely Negrit Magyarországhoz kapcsolta, kinek terve ettől kezdve odairányúl, hogy Horvátországot Velence hatalmi szférájába vonja, miért is 1523-ban Szathmáry György primást személyesen keresi föl, hogy a signoria barátságára hangolja. Majd a töröktől fenyegetett Clissa megmentéséért veti latba igyekezetét nemcsak Velencénél, hanem amiről a szerző nem tud, a Szentszéknél is (Acta Tomicianae. V. 348.). A clissai vállalat után traui püspök lett s azóta visszavonulva a közéleti szerepléstől, irodalmi műveiben, melyeket P. részletes vizsgálat tárgyává tesz, buzdította Európa hatalmasságait közös összefogásra a török ellen. 1527-ben halt meg. Negri életének Magyarországon eltöltött szakaszát Fraknoi (Magyarország és a Szentszék, II. 313—329.) művéből, melyet nem ismer, sok adattal színezhette volna a szerző; viszont az ő előadása új részletekkel gazdagítja Fraknoi elbeszélését, aki Negrinek csak 1517-iki római küldetését említi. A dalmata főpap arképe, melyet P. a spalatói S. Maria delle Paludi könyvtárából tesz közzé, a magyar történetben szerepelt idegenek között kétségkívül a legrokonszenvesebb egyéniségek egyikét illusztrálja.

Banfi Florio(Róma).

Kastner Jenő: A Jókai-kódex és az obszerváns kódexirodalom. Budapest, 1935. 8°. 19. l. E tanulmány legrégibb magyar könyvünk anyagát helyezi bele a keletkezés és további életét befolyásoló középkori szellemi áramlatokba. Részletes nyomozással kideríti, hogy a kódex szövege a ferences spiritualizmus terjesztésére jött létre az ismert eredetiek alapján. A fordítás szerzőjét a bogumil és patarén eretnekek megtérítésére az Anjouk alatt Boszniába telepített ferencesek közt kell keresni. A fordítás-alapszöveg keletkezése így a nyelvészeti megállapítással is egyező 1370-es évekre tehető. A szöveg ez első irodalmi rendeltetése ezzel még nem fejeződött be. A Jókai-kódex, mint másolat, már az obszerváns lendületnek köszöni létét és a budai beginák számára készült. K. kutatásai ezzel igazolták Horváth János korábbi erre vonatkozó feltevéseit.

Kerecsényi Dezső.

Viski Illés József: Ünnepi beszéd a Corpus Juris Hungarici első kiadásának 350-ik évfordulóján. (Különlenyomat a Magyar Jogászegyleti Értekezések 1935 január 9-i számából.) Budapest. 8°. 20 l. A magyar törvénykönyv negyedfélszázados jubileumának a Magyar Jogászegyletben 1934 december 15-én történt ünneplése adott alkalmat az előadónak annak megvizsgálására, vajjon megáll-e Batthyányi Ignácnak az a vádja, hogy a Corpus Juris első kiadói, Mossóczi Zákariás nyitrai és Telegdi Miklós pécsi püspök voltaképpen csak lenyo-

matták azt a törvénygyűteményt, melyet Ilosvai István egri nagyprépost legnagyobb részét sajátkezűleg másolt és gyűjtött össze, tehát érdemetlenül jutottak az első törvénygyűjtők dicsőségéhez. Batthyányi nyomán későbbi íróink: a két Kovachich, Frank, Wenzel, Kolosváry, sőt maga I. is, ha nem is vádolták éppen plágiummal Mossóczyékat, szintén azt hirdették, hogy az Ilosvai-codex volt a Corpus Juris tulajdonképeni magva. I. most e codexet, mely a bécsi udvari könyvtárból a közelmúltban a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába jutott, tanítványai segítségével tüzetesen összevetette a Corpus Jurisszal és nemcsak azt állapította meg, hogy 35 törvényszöveg a codexben nincs is meg, hanem, hogy a közölt törvényszövegek is számtalan eltérést mutatnak az Ilosvai-codextól. Ezzel a plágium vádja teljesen megdőlt. Középkori törvényeink fennmaradt szövegeinek összehasonlítása alapján I. megállapítását kiegészíthetjük azzal, hogy a Corpus Juris szövege nem egyezik meg teljesen egyeb ránk maradt codexek szövegével sem. Kétségtelennek látszik, — mint ezt I. is helyesen következteti, — hogy Mossóczyék nem csupán lemásoltak és kinyomattak valamely kezükben levő törvénygyűteményt, hanem egyúttal összehasonlító és szövegvizsgáló munkát is végeztek. Minthogy Mossóczyinak eredeti törvénytárgyak, a Corpus Jurisban tett megjegyzésekből következtethetőleg, csak kivételesen álltak rendelkezésre, a helyes szöveget a királyi curián használt, egymástól eltérő hibás másolatok egybevetése és javítása útján kellett megállapítani. Hogy ez nem mindig sikerült, nem kisebbíti nagy érdemeit. Ma sem vagyunk abban a helyzetben, hogy a hiteles szöveget mindenütt teljes biztonsággal megállapíthassuk. Beszéde második részében I. nyomatékosan hangoztatja, hogy minő megbecsülhetetlen értéket jelentett a közfelfogás által zárt, egységes jogforrásként elfogadott Corpus Juris — főleg 1628. évi, már Werbőczy Hármaskönyvével megrögzített kiadásában — az ország politikai egységének megőrzése és ezzel fennmaradása szempontjából. Egyben élesen szembeszáll azzal a történelmi felfogással, mely modern szemszögből ítélkezve, kicsinyléssel és gúnnyal tör palcát a rendi korszak embereinek a Corpus Jurisban megrögzített jogrendszerhez való ragaszkodása felett s amely e jogrendszernek csak hibáit és fogyatékoságát akarja meglátni. I. ebben a kellő jogi tudás hiányának bizonyítékát látja s ezért a történetírótól, aki a magyar törvényhozás és törvények bírálatára vállalkozik, teljes jogi képzettséget követel. Minthogy nevetek nem említ, nem bocsátkozhatunk annak a vizsgálatába, hogy ez a vád kikkel szemben és mily mértékben jogosult; elméletileg véve azonban kétségtelenül igaz az, hogy a Corpus Juris társadalmi és politikai jelentőségét nem lehet és nem szabad alapos jogi műveltség s az elmúlt századok viszonyainak s erkölcsi és politikai felfogásának tárgyilagos mérlegelése nélkül egyoldalúan a jogélet kinövéséi és fogyatékoságai alapján megítélni.

Döry Ferenc.

Buday Kálmán: Báthory István erdélyi fejedelemisége, 1571—76. Kolozsvári—szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből. 20. sz. Szeged, 1932. 80. 236 l. Ezen a munkán, sajnos, nem nagyon látszik meg az a háború utáni nagy átalakulás, amely a mai magyar történetírást jellemzi. Szerző sok adatát szárazon s minden történettudományi kötelék nélkül közli, mintha a nagy fejedelem működését lexikoni címszók szerint akarta volna szétszedni. A munka kisebb-nagyobb fogyatékoságaira ki nem térve, csak két sarkalatos elvet említünk, amelyek sajátjai az újabb történetírásnak, de amelyeket B. nem követ. Ezek: 1. a történet összefüggő egész;

2. tudományunk ezt az egészet a folytonos kibontakozás (développement) fogalmában érti meg. Az első alapelv világánál szerző szövege túlságosan tagoltnak látszik. Hiányzik belőle az összekötő szál, az értelmezés. Mindenütt kizárólag eseményeket látunk, miket csak cím tart össze, sokszor az is bizonytalanul (például „Súlyos feladatok“, „Országos érdekek“). A második alapelv szempontjából nézve fel-tűnik, hogy B. csak „kénytelenségből“ adja elő a „fejlődést“, mert — meggyőződése szerint — ez „kitérés“. Innen ered az az általános törekvése, hogy „a fejlődést lehetőleg röviden ismertesse“ s minél több helyet juttasson a magyarázat nélküli adatközlésnek. (Előszó). E kiváltkép a történet elméletét illető kérdéseken kívül megjegyzzük még, hogy szerző nem követi a tények visszaállítására vonatkozó módszertani elvet sem. Nevezetesen az események különböző fázisait megvilágító változatos forrásanyag helyett, dolgozatát jórésben csak egy forráscsoportra, a törvények rendelkezéseire építi. Ez az eljárás a valóságos állapotot szükség szerint téves megvilágításba helyezi. Azt sem elég csupán állítani, hogy a független Erdély természetes politikai alakulat (59, 159. l.). Az igazoláson túlmenően még meg is kellett volna cáfolnia az erős bizonyítékokkal támogatott másik nézetet, hogy t. i. Erdély kényszeralakulat (Szekfű). Ne tegyük azonban kizárólag fiatal történetíró társunkat felelőssé elmaradt szakműveltségéért. Annál kevésbbé tegyük ezt, mert jegyzeteiben sorai közt és gondolkodásában sokszor élénken megcsillan tehetsége, amely jó irányba terelve értékes gyümölcsöket teremhet. Sajnos, magyar nyelven még nem íródott meg az a történeştől eredő kalauz, amely a szintézis kérdéseivel kívánatos módon foglalkoznék és amely B.-nak is, csakúgy, mint jómagunk nagy százalékának, nagy segítségére lehetne. De ismételjük meg: a szerző képességei fejlesztése érdemesek.

Baráth Tibor (Páris—Budapest).

Baviera, Filippo: L'Italia, la Transilvania e l'Ungheria per il nobile Giovanni Francesco Baviera da Senigallia, ciambellano particolare del principe Sigismondo Báthory. Rivista Araldica. XXX. 1932. 459—468., 486—492., 533—545. l. Roma. A szerző alapos tanulmány keretében ósének Erdély 1591—1594-i állapotáról személyes tapasztalatok alapján írt emlékiratát közli a család senigalliai levéltárából. A tanulmány ügyes összefoglalása az olasz-magyar kapcsolatok történetének, melyhez becses adalékot is nyújt Gianfrancesco Aldobrandini erdélyi szereplésének megismertetésével, kit VIII. Kelemen pápa 1592-ben állandó követül rendelt Báthory Zsigmond udvarába, s aki nagyszabású tervet dolgozott ki a törököknek Magyarországból való kiűzésére; hároméves erdélyi tartózkodása következtében, melyről életírói (v. ö. Pastor: Geschichte der Päpste, XI. 43. l.) mit sem tudnak, egész emberként adta magát a magyarság ügyének, úgyszólván később három ízben (1595, 1597, 1601) vezette Magyarországra a török ellen a pápa zsoldosait. Aldobrandinival jött Báthory udvarába rokona, Giovanni Francesco Baviera senigalliai nemes, aki, mint a fejedelem kamarása, állandóan ura kíséretében tartózkodott s tanuja volt az erdélyi eseményeknek, egészen 1595-ig, midőn egy diplomáciai megbízatás következtében vissza kellett térnie Itáliába. Tapasztalatairól több rendbeli feljegyzést készített, melyek közül a „Relazione“ Erdélynek földrajzi, történeti, politikai és katonai szempontból igen jellemző leírása, s ha terjedelem dolgában nem is mérhető össze Possevino munkájával, tartalom tekintetében magasan felette áll Della Valle és Botero írásainak, s mint ilyen, határozottan megérdemelte közzétételét. Figyelemreméltók a kiadónak a sligovica,

dohány, kolbak, asztrakán, sípos, csákány szavakra s a kapcsolatos népszokásokra való utalásai a senigalliai levéltárban levő feljegyzések alapján, melyek azt igazolják, hogy itt érdekes magyar vonatkozású anyag lappang még észrevétlenül.

Banfi Florio (Róma).

Payr Sándor: Emlékezés Doktor Lackner Kristófról, Sopron szab. kir. város első polgármesteréről halálának háromszázados évfordulóján. (1571—1631.) Sopron, 1932. 8°. 59 l. A török háborúk és a nemzeti fölkelések viharos korában, a XVI—XVIII. században a földrajzilag legkedvezetlenebb helyen fekvő városok közé tartozott Sopron. A Bécs ellen irányuló nagy török hadjáratok, a nemzeti fölkelések, valamint az osztrák seregek is csaknem kivétel nélkül érintették a várost, s hogy Sopron aránylag mégis kevészer és kis mértékben szenvedett ezek pusztításaitól, azt elsősorban magisztrátusa ügyes politikájának és előrelátásának köszönhetette. Ennek igazolását látjuk P. munkájában, aki Lacknernek, a város első polgármesterének személyében nemcsak a nagy tudós, a kiváló gyakorlati érzékkel megáldott városi előjáró, a szabad vallásgyakorlatért bátran küzdő evangélikus polgár alakját rajzolja meg, hanem bemutatja őt mint Sopron városának többszöri megmentőjét is. A nem kimondottan tudományos célból és szempontok szerint megírt munkában valóságos helyzetképet kapunk Sopronból a XVII. század elejéről. Váltságos időkben, Bocskay és Bethlen fölkelései idején játszott az aranyműveléséből lett kiváló jogtudós Lackner nagy szerepet a város életében, mint annak négy ízben is polgármestere. Bocskayt ugyan nem engedte be Sopronba — közel lévén Bécshez, — mégis biztosította a városnak a vallásszabadságot. Bocskay hadjárata után elsősorban az ő érdeme volt a város gyors újjáépítése. Már 1604-ben, amikor a vallási viszonyok a legziláltabbak voltak, megalkototta az első kultúregyesületet, hogy hitsorsosai összetartását és egységét növelje. Figyelme kiterjedt az egyházzervezésre és az iskolázásra is. Helyes pedagógiai érzékkel korán felismerte a szemléltető oktatás nagy jelentőségét. Maga is jelentős tudományos munkásságot fejtett ki, írt több theológiai, jogtudományi, történelmi és szépirodalmi munkát. Sokoldalú munkásságával és éles eszével meg tudta találni azt a közös alapot, amelyen megmaradva, hitsorsosait a nagyobb arányú üldözésektől, a várost pedig a komoly veszedelmektől mentette meg. P. kis munkája, bár adatokban és eredményekben nem sok újat mond, mégis méltó emléket állít neki halála háromszázados évfordulója alkalmából.

Váczy Elemér.

Nastase, Gh. I.: Ungurii din Moldova la 1646 după Codex Bandinus. Extras din „Arhivele Bășarabiei“. No. 4—1934 și No. 1—1935. Chisinau, 1935. Tipografia „Tiparul Moldovenesc“. 8°. 35 l., 1 mell. Bandinus Márk püspöknek 1645-i vizitációs útjáról készített jelentése a moldvai magyarságra vonatkozó forrásmunkáink egyik legbecesebbje. Bandinus ugyanis Csöböröcsök kivételével a magyaroklakta összes helyeket felkereste és gondosan beszámolt egyházaik állapotáról. Nemesak azt jegyezte fel, hogy hol hány hívője élt, hanem legtöbb helyen még a családok névsorát is, sőt megemlékezett vallási, lelki életükről is. N. tehát méltán választhatta kiindulásnak Bandinus jelentését, mert amellett, hogy ennek adatai mindenre gondosan kiterjednek és feltétlenül megbízhatóknak tekinthetők, éppen a vizitáció ideje jelöli a moldvai magyarság életének legmélyebb pontját is: az egykor nagyszámú magyarságból a püspök már csupán 37 községben élő kb. 5000 lelket talált. Ámde, mint írja, noha külön

még 5 — a magyarság számára már akkor elveszett — falut említett meg az előzőkön kívül és noha napjainkig még az előzők közül is további 19-ből pusztult ki a magyarság, most mégis 200-nál több községben kb. 75.000 magyar él! Mivel Bandinus egyetlen egyszer sem említi a csángó nevet, hanem mindig kizárólag magyarokról ír és mivel a moldvai magyarok nála mind egységes faji jellegűek és ugyanazon a magyar nyelven beszélnek, N. magyaroknak tekinti mind az akkori, mind a mostani moldvai magyarokat. Nem fogadja el, hogy azok kunból stb. magyarosodtak volna el. Bizonyára igaza van ebben. Valószínű ugyanis, hogy a moldvai magyarságba beolvadtak ugyan kunok, besenyők stb., a zöm azonban magyar eredetű volt. Ez sokkal hihetőbb, mint az eredetről vallott általános felfogás s azért is elfogadhatóbb, mert a Bandinus feljegyezte falus családnevek között nincs kun vagy besenyő eredetre visszavezethető. Jellegzetes nevek azok, amelyek elsősorban a székelységgel függnek szorosan össze, másrészt pedig a Huszti, Paksi, Erdélyi, Egerbegyi stb. családnevek szabatosan megjelölik a származási helyet is. N. szerint a magyarság zöme — Bandinus korában éppen úgy, mint ma — a Szeret nyugati partján, mégpedig az Erdély felől lefolyó Moldva, Beszterce s Tatros folyók mentén élt vagy él. (A Szerettől keletre csak egyes városokban volt és van magyarság, falvakban ritkán.) Minthogy az előbbi helyeken nem egy, ma már tiszta román lakosságú falu határnevei is igen régi magyar határnevekre mennek vissza, N. arra a végeredményre jut, hogy Nyugat-Moldva legrégebb magyar elemeit a XII—XIV. századi magyar uralom telepítette be, még pedig a Kárpátok gerince felől indulva s csupán a Szeret vonaláig jutva el. A Szeret középső folyásának jobb partján, a Moldva s a Beszterce völgyétől le egészen a Tatrosig kerítésdőlőpökként végighúzó magyar település-sorozat (a legutóbbi folyócska torkolata mellett egyszerű létezett magyar községek: Egyedhalm = Adiud, Szászskút = Sascut, Kőncz (?) = Căiuti már Bandinust jóval megelőzőleg elveszítették magyarságukat) pedig végül semmi más egyebet nem jelenthet, mint azt, hogy Moldva-állam megalapítása előtt itt volt a magyar állam keleti határa. A moldvai magyarság 1645 előtti rettenetes hanyatlása legfőbb okát az önálló Moldva-állam megalakulásában keresi, az új állam határa ugyanis elvágta a moldvai magyarságnak az erdélyi székelységgel való közvetlen, állandó kapcsolatát. A majdnem örökösen tartó hadjáratoktól és ezek nyomában járó pusztulásoktól és járványoktól eltekintve, feltétlenül nagyban hozzájárult ehhez igen korán jelentkező céltudatos románosítás is, amely főleg gyakran nagyon is erőszakos keleti vallásra való áttérítésekben nyilvánult meg. Ez annyira eredményes volt, hogy — amint N. megjegyzi — az orthodox vallásra való áttérés a régi fajiság elvesztésével és a tökéletes, gyors elrománosodással volt egyenértékű. S hogy mindezek aránylag könnyen mehettek végbe, azt a moldvai katolikus egyháznak végtelenül gyatra szervezete, helyesebben mondva, teljes szervezetlensége segítette elő a legnagyobb mértékben. Bandinus egész sereg példát mond el: a papok stb. legnagyobb része igazán úgy viselkedett, mintha szántszándékkal népe, egyháza kipusztítására törekedett volna. N. könyve szorgalmas, rendszeres munka eredménye, hangja tárgyilagos. Minden fájdalmas tanulsága ellenére is csak örömmel üdvözölhetjük. Kíváncsian várjuk e sokat ígérő munkának további folytatását: a moldvai magyarság településtörténetének gondos, szabatos feldolgozását.

Erdélyi István.

Ember Győző: A magyar királyi helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában. Budapest, 1933. 8°. 96 l.

E. alapos munkája, melyben a helytartótanács első évtizedeinek gazdasági és népvédelmi tevékenységét vizsgálja, a gazdaságtörténet területén mozog, de olyan általános jellegű eredményekre is vezet, melyek a jogtörténet birodalmába kíváncskoznak. Gazdaságtörténet szempontból mindenekelőtt a sokoldalúság és alaposság a tanulmány szembetűnő tulajdonságai. A kissé fárasztóan sűrű szedésű oldalakon egymásután bontakoznak ki előttünk a XVIII. század Magyarországnak problémái, a bel- és külkereskedés, forgalom, közlekedés, iparpolitika, jobbágyvédelem és egészségügy kérdései és a helytartótanács erőfeszítései ezek megoldására. Az adatok újak és sokhelyütt meglepőek, a helytartótanácsi anyag, a bécsi állami levéltár és a törvényhatósági statutumok gondos áttanulmányozásának eredményei. A magvas tömondatok közt lépésről lépésre haladva újra meg újra érezzük annak a megállapításnak igazságát, hogy a szellem-történeti irány még inkább megkívánja a szoros adatgyűjtést, mint a pozitivisták iskolája. De ez az adatgyűjtés nem eredményez adathalmazt, mert E. a részletek tömegéből biztos kézzel emeli ki a lényegest és a külföldi irodalomban való jártasságánál fogva beállítja a magyar eseményeket az európai fejlődésbe. Így nemcsak a felvetett részletkérdésekre ad kielégítő és eddig nélkülözött választ, hanem általános megítélését is tudja adni a helytartótanács gazdaságpolitikájának: a merkantilizmus elvei érvényesültek benne, irányát a királyi hatalom szabta meg, de alap gondolata az ország érdekében védelme volt. (89., 95. l.) Jogtörténeti eredményei ezzel a megállapítással függnek össze. Felveti ugyanis a kérdést: mennyire volt rendi és mennyire királyi az új hivatal? A helytartótanács E. szerint királyi hivatal; ha összetétele tisztán rendi is, jellege már nem oppozíciós, mert az abszolutizmus diadala a fejedelmi elgondoláshoz ragaszkodó férfiakat teszi tanácsosokká. Ez az elgondolás pedig sokszor rendiség-ellenes (mint az adózó nép védelme stb.), melynek a consilium, tagjai érdekében felülemelkedve, mégis érvenyt szerez. (4—6., 8., 22. l.) De nem szolgálai eszköze az uralkodónak, hanem a módjában levő eszközökkel érvényre juttatja a nemesi szabadságokat és az ország érdekét. (21., 23. l.) Ebből következik a helytartótanács, mint végrehajtóhatalmi szerv jogállása is. Amint a magánjogi jellegű törvények végrehajtása a középkorban a bírótól, úgy függött a közigazgatási jellegűek gyakorlati érvényesülése III. Károly alatt az uralkodótól. E. ismét a lényegre látja meg, mikor kiemeli, hogy az országgyűlési határozat „csak érvül, nem is a leghatásosabb érvül szolgált a királyi hatalom számára a megvalósításért gyakran a rendek ellen folytatott küzdelmében“. (41. l.) Ennek oka részben a király eltérő felfogása, részben a megyék vonakodása, részben a törvények általános, a változott viszonyokhoz nem illő volta lehetett (bennük „nihil specifiici deductum habetur“, 25. l.). Mindhárom tény a tanácsnak kellett kiegyenlítenie s a két alkotmányos faktor akaratát a jogi formáktól szabadon, az adózók érdekében érvényesítenie. Nagyon fontos, hogy ez a felismerés már 1725-ben szerepel protocollumában („Consilio huic non formalitatem processus iuridici . . . observare, sed contribuentium conservationi omnimode prospicere incumbet“ 9. l.) s a tanács ebben az irányban fenntartja és fejleszti a hagyományt, a szokásjogot (24., 74. l.) annál is inkább, mert „tamquam ad iustitiae fontem“ fordulnak hozzá és városi ítéleteket visznek elé megerősítésre! (9., 73. l.) Mindezeknek induktív megállapítása határozottan érdeme a szerzőnek. Hibája, hogy stílusa kissé darabos,

sokszor a folyékonyt zavaró közbeszúrásokkal terhelt és túlságosan tagolt. Rövid mondatait sokszor semmi átmenet nem köti össze s a nehezen gördülő mondanivalót rövidítések zavarják. Tárgyi szempontból csak azt kifogásolhatjuk, hogy a helytartótanácsot az I. Ferdinánd alatti hasonló intézmény folytatásának tartja és újjászervezéséről beszél, pedig a régi tanács szerepe már a XVII. század végén pusztán igazságügyi volt s Kónyi kutatásai világosan mutatják, mennyire új hivatal lett az 1723-i országgyűlés consiliuma. De ez a terület még homályos, a felfogások itt eltérnek, s így a kifogás nem esik súlyosan a latba. Sokkal szembetűnőbb ezzel szemben a munka eredménye, mely a helytartótanácsot a közigazgatás egyik konkrét területén gyakorlati működésben mutatja be és meggyőző arról, hogy ebben a jelentőségén alul méltatott XVIII. századi hivatalban kell keresnünk modern közigazgatásunk megalapozóját.

Bónis György.

Braubach, Max: Eine Denkschrift des Erzherzogs Maximilian über Ungarn (1777). Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung. XLV. (1931.) 285—393. I. Mária Terézia tizenhatodik és legfiatalabb gyermeke, Miksa Ferenc, akit magyar helytartójának szemelt ki, 1777 tavaszán beutazta az egész országot. Erről az úttjáról készített feljegyzéseit ismerteti B. Miksa figyelmét legjobban a hiányok és hibák ragadták meg. Hiába gazdag az ország természeti kincsekben, ha az egyes részek terményeiket nem tudják kicserelni. A legfontosabb gazdasági feladatnak a folyók szabályozását, a vízi közlekedés megteremtését látja. Az állattenyésztés elhanyagoltságát sötét színekkel ecseteli. Az egyes nemzetiségek találó jellemzése után a közigazgatás hibáira tér át. A baj gyökere szerinte a megyékben van. Kifogásolja, hogy a megyék látóköre szűk, mindegyik csak a maga helyzetével törődik, nagyobb összefüggéseket nem tud felismerni. A vezető megyei férfiak csak a jöhoz értenek, a közigazgatáshoz, a gazdasági kérdésekhez nem; nem olvasnak, nem utaznak. Így a központi intézkedések hajótörést szenvednek tudatlanságukon. A baj orvoslására az egyetlen lehetőséget abban látja, hogy a nemzetet nevelni kell. A nemesek olvassanak, utazzanak, tanuljanak; gazdasági téren a kamarabirtokok adjanak példát. Ezek a megállapítások többnyire nem egyéniek, mégis tanulságosak, mert fényt vetnek arra, hogy milyen volt a bécsi udvar általános felfogása ebben az időben Magyarországról. A fiatal Miksát is az a javítási vágy fűtötte, amely bátyjánál, Józsefnél nyilvánult meg legerősebben. A körülmények azután úgy alakultak, hogy betegsége miatt nem lett magyar helytartó, hanem mint kölni választó és münsteri érsek fejtette ki alkotó erejét.

Ember Győző.

Bartha Dénes: A XVIII. század magyar dallamai. Énekelt versek a magyar kollégiumok diák-melodiáriumaiból (1770—1800). Budapest, 1935. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 8°. 303 l. A magyar zenetörténelmi irodalom kevésszámú, de kitűnő gárdájának módszeres felkészültségű tagja B., ki már eddig is néhány alapvető munkával gyarapította tudományszakát. A legszélesebb körű érdeklődésre eleddig ez az új könyve számíthat, jöllehet korábbi dolgozatai is mindig beállították tárgyukat az általános kultúrtörténelem kereteibe. Ez a forráskiadványa tizenkét, a kollégiumi diákság kezén forgott kéziratos énekeskönyv, úgynevezett „melodiárium” anyagát közli a XVIII. század utolsó három évtizedéből, dallamot és szöveget egyaránt, teljes kritikai apparátussal, mintaszéles filológiai gon-

dozásban, formai szempontú rendszerezésben. A szerző az előszóban hangsúlyozza, hogy könyve pusztán forráskiadvány s így a történelmi vagy esztétikai interpretációt tudatosan mellőzi, de pár lapnyi bevezetésében is ad néhány fontos szempontot és értékes utalást. Ennek az anyagnak rendkívül nagyjelentőségű vonatkozásai vannak egyfelől a külföldi barokk művészi tendenciákhoz, másfelől a XIX. századi magyar népdalhoz. Emellett jelentkezése módjában és történelmi életformájában, általában mint történelmi jelenség becses adatokkal szolgál a XVIII. és XIX. század fordulóján hazánk kulturális életében végbement fejlődési folyamat ismeretéhez. Megtudjuk például, hogy szinte pontosan az 1800. esztendővel eltűnnek a melodiáriumokból, tehát „kimennek a divatból“ a barokkos-rokokós énekek és bevonulnak a németes romantikus *dalok*. Kívánatos volna, hogy B. tovább folytassa nagyértékű forráskiadványait, de az is, hogy a kiadott források történelmi értelmezéséhez is mielőbb hozzáfogjon, hogy kutatásainak eredményei szerves részét alkothassák a magyar kultúra multjáról alkotott rendszeres képünknek.

Joó Tibor.

Lüttke, Wilhelm: *Der Kampf zwischen Oesterreich und Preussen um die Vorherrschaft im „Reiche“ und die Auflösung des Fürstenbundes (1789—91)*. (Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung. 1931. 70—154. l.) L. tanulmánya Németország 1789—91-es éveinek mozgalmainak és diplomáciájának történetét mutatja be s főként a Nagy Frigyesről létrehozott Fürstenbund sorsát vizsgálja. Sikerül kimutatnia az ellentéteket, amelyek az egyes államok között már a francia forradalom előtt is, de még szembetűnőbbek utána fennállottak, részben „világpolitikai“ (= francia orientáció) szempontjaik miatt, részben a két vezető germán hatalomnak: Ausztriának és Poroszországnak diplomáciai harcai következtében, melyeket porosz részről Hertzberg, osztrák részről Miksa Ferenc kölni választó, a császár testvére irányított. Amikor Lütichben végül 1791 jan. 1-én Ausztria vetette meg a lábát, e kudarc véget vetett Hertzberg maradéktalan befolyásának: II. Frigyes Vilmos inkább az Ausztriával való együttműködést képviselte, s vele Bischofwerder nevű diplomatájának közvetítésével egy Donaumonarchie megalapozásáról tárgyalgatott. Az így létrejött szövetséggel egyidőben a Fürstenbund is megszűnt: önmagától feloszlott, mert a létrehozó szellem: Poroszországnak Ausztria elleni hatalmi törekvése feladta célpontjait. L. könyve az eseményeket jól pergeti le előttünk, szép képet rajzol a francia forradalom korabeli német népről is, de nem kísérli meg, hogy a függelékben közölt levelek adatait kihámozva megfesse előttünk Poroszország erőfeszítéseit pl. a magyar szövetség megteremtésére (Gragger könyvét, úgy látszik, nem ismeri). Arról sem nagyon beszél — bár ez közelebb áll céljához — hogy Németországnak milyen szerep jutott II. József politikai koncepciójában. Így a függelék: Lipót és Miksa Ferenc, továbbá weimari Károly Ágost és a porosz követek levelezése — sok vonatkozásban értékesebb fejezete tanulmányának, mint maga a csupán diplomáciai kapcsolatok feltáró feldolgozás.

Komoróczy György.

Hermann Egyed: *Lonovics József római küldetésének (1840—41). belpolitikai és diplomáciai előkészítése*. (A Pázmány-Tudományegyetem egyháztörténelmi szemináriumának kiadványai. 1. sz.) Budapest 1934. 8°. 35 l. Az alapos részletkutatásokra, támaszkodó tanulmány, mely elsősorban a bécsi Staatsarchiv és a vatikáni levéltár forrásaiban

gára építi előadását, határozott vonásokkal ad szemléletes képet azokról a belpolitikai nehézségekről, melyekkel Metternichnek — ki vezető politikusaink közül egyedül ismerte fel a Rómával való megegyezés szükségét — meg kellett küzdenie, hogy a jozefinista elvekkel átitatott politikai köröket megnyerje törekvéseinek. A halogatás nagy veszélyeket hordott magában és Lonovics küldetése éppen az utolsó pillanatban háritotta el az elkerülhetetlen zavart, mely a katolikus papság határozott fellépése és a liberális közvélemény ellentéte következtében mind szélesebb hullámokat vert. H. biztos kézzel vezeti az olvasót a diplomáciai tárgyalások előkészítésének szövevényes útján, rámutat, hogyan vált ez az előbb csupán Ausztriára nézve fontosnak hitt kérdés elsősorban magyar problémává. Előadásának nagy előnye, hogy mindenütt a kérdések mélyére néz s a szereplő politikusok cselekedeteit világnézetük elemzésén keresztül, a cselekvések mögötti eszmei megalapozottsággal tárja elénk. Ki kell emelnünk, hogy H. nem törekszik dolgozatában mindenáron polemikus célnak érvényesíteni és bár saját álláspontját határozottan ki is fejezi, nem igyekszik az ellentétes felfogást leszólítani, vagy megsemmisíteni; ez a vonás műve tudományos értékét még inkább kiemeli.

Varga Zoltán (Debrecen).

Hegedüs Loránt: Kossuth Lajos, legendák hőse. Budapest, é. n. 8°. 356 l. — U. az: **Kossuth Lajos, legendák hőse bizonyítékai.** Budapest, 1934. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. 8°. 74 l. H. Kossuth-könyvével a szerző tervezett trilogiájának második részét és egyben második kötetét vesszük kezünkbe. (Az első részről, „Gróf Széchenyi István regénye és éjszakájá“-ról l. Angyal Dávid megjegyzéseit, Századok, 1933. 460—465. l.) Benne műfaj szempontjából kettős feladatra vállalkozik: noha műve külső formájául a „legendás regény“ köntösét választja, e regényes forma mögött tudományos igény húzódik meg s az íróművész szempontján túlmenőleg könyvet egyszersmind „oknyomozó életrajz-vázlatnak“ szánja. Valóban, H. műve megírásakor nem elégedett meg külső és felületes benyomásokkal, azzal, hogy Kossuth hányatott életpályája minden pontját személyesen végigjárja, hanem ezt az élményekben gazdag zárandoklást a tudományos kutató alaposágát jellemző tanulmányokkal egészítette ki. A már Széchenyivel és Kossuthal foglalkozó művei megírásához áttanulmányozott anyagot hazai és külföldi levéltárakban végzett gondos kutatással egészítette ki, kötelességének vallva, hogy „hiteles forrásokból merítsen s adatainak józan mérlegeléséért jótálljon“. A regényes formát és az oknyomozó életrajz-vázlatot egyaránt arra akarja tehát felhasználni, hogy Kossuth alakját az ahhoz tapadó 48-as és 67-es szempontoktól elvonatkoztatva, valódi emberi nagyságában közelítse meg s politikai jelentőségét pártszempontoktól függetlenül mutassa be. Célját, a kettős feladat vállalását és a választott, bizonyos mértékben összefogott terjedelem lehetőségeit figyelembe véve, sikerrel oldotta meg. A regényes forma azonban háttérbe szorítja a tudományos igényeket s ezeknél jelentősebb szerepet játszik Kossuth életkörülményeinek művészi jellegű ábrázolása. Élete belső és külső megnyilvánulásait H. gyakran állítja elénk egykorú írásokból és későbbi, történelmi feldolgozásokból ügyes kézzel kiválasztott idézetekben. A regényes műfaj Kossuth életének valóban „regényes“ részleteire tereli H. figyelmét s mint-hogy ezek előadása gyakran csak a külső történés részletes rajzát kívánja meg, ez a körülmény — az adott kereten belül — megakadályozza a lélek belső fejlődésének, vagy átalakulásának, a szün-

telen felmerülő új kérdésekkel szemben tanusított magatartásának részletesebb és mélyebb elemzését és szemléltetését. E téren talán még többet ad Kossuth pályája második felének, a hányattatás és száműzetés tragikus éveinek rajza, noha ekkor már Kossuth személye és egyénisége a negyvenes évekkal szemben, — amikor ugyancsak élő, ható erő volt — inkább csak helyzeti energiává változott. Az ember és politikus szempontjából egyaránt érdemes lett volna a negyvenes évek Kossuthjával kissé behatóbban foglalkozni: egész korára jellemző vonást szolgáltatott volna annak ábrázolása, miként alakul át Kossuth csaknem érzélgős emberbaráti irányzata, mely Pesti Hírlapjának már első számaira erősen reányomja bélyegét, közjogi radikálizmussá. H. ezt a problémát a Kossuthban élő forradalommal magyarázza: a forradalom viszont — szerinte — maga Kossuth. Ily misztikus magyarázatok másutt is előfordulnak H. könyvében és — valljuk meg — sokszor hátrányosan befolyásolják műve értékét. Ragadjunk ki egy pár ilyen helyet: kétségtelenül mélyértelmű, sokszor találó, de nem mindig igazolt és bizonyító erejű, amikor a „csillaglító embert“ s az egymással szembenálló két Kossuthot szerepelteti, Kossuth lakóhelyei tájtípusainak ismétlődésére hivatkozik, vagy a „Széchenyi és Kossuth lánglelkének kigyulladására és tragikumában“ megnyilvánuló „párhuzamosság“ -ot kiterjeszti utódaik számára, nemére, életkörülményeire és szellemi alkatára, ahogyan Széchenyi és Kossuth ellentétét beállítja s a Wéberék „forradalmi vérenek“ Kossuth és családja életének számos megnyilvánulásában döntő szerepet juttat. E biológiai színezetű költői magyarázatnál véleményünk szerint meggyőzőbb lenne a családi hagyományok szellemformáló erejére hivatkoznia, annyival is inkább, mert a Wéberék egyébként is kétséges forradalmi lelki alkata alig lehetett több emberöltő vérkeveredése után Kossuth s családja magatartásának — számos ponton — végső magyarázó oka. Ugyancsak aligha ad megnyugtató feleletet az a beállítás, hogy Kossuth életében gyakran a „keleti tündérmesék virányait“ járjuk. Mindeztől eltekintve azonban H. könyve nagyon megérdemli művelt közönségünk figyelmét, mert abból a lényegre tekintve Kossuthot igazi és emberi valójában ismeri meg, de eredeti és szellemes megfigyelései azt is megérdemlik, hogy tudományos történetírásunk részletesebb elemzés tárgyává tegye azt. Igen helyes gondolat s egyszerűs mind hasonló jellegű művek, sőt történelmi regények szerzőire nézve is követendő példa a Bizonyítékok közzététele, ami a történelmi tények és költői képzelet elkülönítésével igen alkalmas az ily művek adataival és felfogásával szemben széles körben tapasztalható idegenkedés megszüntetésére.

Varga Zoltán (Debrecen).

Gabona Béla: A magyarországi agrármunkásmozgalmak története (1890—1900). Budapest, 1934. 8°. 85 l. A jobbágyfelszabadítás a magyar földműves-osztály problémáját teljes egészében nem tudta megoldani. A jobbágyok önállóvá lett utódai kellő iskolázottság híján és az elemi csapások, a rossz esztendőök következtében nagyrészt tönkrementek s a zsellérek utódaival egy mezőgazdasági munkásréteggé olvadtak össze. Amikor a mult század vége felé a hatalmas közmunkák, a Tisza-szabályozás, a vasútépítések befejezést nyertek, ez az agrármunkásság kenyér nélkül maradt s alkalmas talajnak bizonyult a szociáldemokrata agitációk számára. Először a részes aratók körében jelentkeztek szocialista jellegű megmozdulások, melyek aztán az izgatások hatása alatt az 1891 május elsejei orosházi véres zendülésben robbantak ki. A magyar társadalom teljesen

érthetetlenül állott az alföldi események előtt, hiszen bízott a magyar paraszt konzervatizmusában, higgadságában s az Alföldet Kánaán-nak képzelte, ahol nincsen s nem is lehet inség. A valódi okokat: a megélhetési viszonyok nehezülését, a jövedelem csökkenését, a földszerzés nehézségét, a népesség növekedését, a szenvédélyes kitöréseket fékező vallásosságnak éppen a liberalizmus hatása alatt bekövetkezett csökkenését Budapesten nem ismerték. Ehhez járult, hogy szociális kérdésekkel akkoriban nálunk senki sem foglalkozott. A Budapestről és Aradról kiinduló szocialista izgatás Békés megyében nagy sikert ért el s 1892-ben Hódmezővásárhelyen a munkások már a Himnuszt is megtagadták. A parasztság konser-vatívabb és hazafiasan gondolkozó része hívta életre a nemzeti demokrata munkáspártot, majd 1896-ban Várkonyi István a független szocialista pártot alapította meg, amely főként Szabolcsban terjedt el. G. munkája ezeket a mozgalmakat jellemzi, s kiemeli, hogy leg-főbb támaszuk különböző címeken megjelenő újságjaik voltak. Könnyen el lehetett volna fojtani az egész mozgalmat a sajtó meg-rendszabályozásával, de ezt a budapesti napilapok a sajtószabadság védelmében elleneztek. Szerencsére a munkásság szegénysége követ-keztében lapjai anyagi erő hiányában nem tudtak fennmaradni. A mozgalmakat, melyek a vármegyei hatóságokkal jellemző módon szembeállították a minisztériumot, az uralkodót s a legendáshírű, áruhában járó Rudolf trónörököszt, a kormány eleinte kizárólag a fegyverrel akarta elnyomni s csak később fogtak hozzá a szükséges reformok megvalósításához. Már 1897 nyarán munkástartalékok állí-tottak fel Mezőhegyesen az aratósztrájkok elfojtására s ezzel elérték, hogy a munkások megjelensékor a sztrájkok mindenütt meg-szűntek. Majd az 1898. évi II. tc. elrendelte, hogy az aratási szerző-dést írásban kell megkötni s ezt a rendszeresített munkásigazol-ványokba bevezették, egyidejűleg pedig baleset és rokkantság esetére segélypénztárt állítottak fel. Ez intézkedéseknek következtében a szocialista mozgalom erősen hanyatlott, egyidejűleg a szociáldemo-krata párt belső viszályai is gátolták a céltudatos szervezkedést. A kormány most már ellenőrzi a szocialista sajtót, népkönyvtárakat állít fel, telepít, Majláth József gróf megalapítja az első fogyasztási szövetkezetet, fejlesztik a háziipart. Ez a szociális tevékenység el is éri célját: az agrármunkásság elhagyja a szociáldemokrata pártot, amelynek sikertelen működése folytán kiábrándult a nemzetközi eszmékből. A XX. század agrármunkásmozgalmai már nemzeti alapon keletkeznek. G. főként az egykorú hírlapirodalomra támasz-kodva tárja fel a mozgalmak rúgóit s a hatásuk alatt kialakult közvéleményt elsősorban érzékelteti, bár nem ártott volna, ha a hivatalos körök felfogását s belügyminisztériumi iratok alapján részletesebben vázolja. Kifogásunk csupán a munka végén közölt irodalom ellen van, amely nem teljes, címei is pontatlanok, ezen-felül nem áttekinthető. A munka fontos segédesszövege lesz a szocio-gráfusnak és a legújabb kor történetírójának egyaránt.

Bakács István János.

Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára. (1134—1934). Fejezetek a magyar premontreiek nyolcszázéves mult-jából. Kiadja a jászó-premontrei kanonokrend gödöllői konventje. 1934. 8°. 320 l. A magyar katolikus egyháztörténet egyetemes, modern feldolgozásának hiányát egyre jobban érezzük. Még a mai igényeknek megfelelő kézikönyvvel sem rendelkezünk. A korábbi nagy katolikus egyháztörténeteszek munkássága után bizonyos

pangás állott be és még a részletkutatás terén is kevés új eredményel gyarapodtunk. Az egyes szerzetesrendek munkásságáról is rop-pant hiányosak az ismereteink, pedig nemzetünk életében a szerzetesrendek mindenkor igen előkelő szerepet vittek és ez a szerep a hazai történelem egy területén se hanyagolható el. Annál nagyobb örömmel kell fogadnunk ezt az emlékkönyvet, amellyel a trianoni béke folytán igen súlyos helyzetbe került premontrei rend ismét tanujelét adta annak, hogy a magyar kultúra építésében a jövőben is hajlandó és képes fontos szerepet játszani. Az emlékkönyvet Bodnár Remig sorai vezetik be, röviden világos képet adva Madelaine nyomán Szent Norbert életéről, egyéniségéről, a rend megalapításáról, hozzáfűzve néhány szóban magyarországi történetüket; az értekezést jó bibliográfia fejezi be. Kumorovitz Bernát „A leleszi prépostság tagjai és hiteleshelyi személyzete 1569-ig“ c. értekezésében a címben foglaltakon túlmenően a prépostság belső szervezetéről és a hiteleshelyi működésről is képet nyújt. A szerző óriási munkával a lehetőség szerint teljes névsort állított össze, amelyet még nemzetiségi és társadalomtörténeti szempontból is fel lehet majd a későbbi kutatóknak használniuk. Oszvald Arisztid Fegyverneký Ferenc sági prépost, rendi visitor (1506—1535) munkásságát ismerteti nagyobb terjedelmű értekezésében. A mohácsi vész táján uralkodott zavaros időkben Fegyverneký küzdött nagy eréllyel a commendatori rendszer és más visszaélések ellen, meg akarva valósítani Magyarországon is azokat a rendi reformokat, amelyek a 15. század második felében indultak meg az anyamonostorban. Gábrriel Asztrik a breviárium-típusú kódexekről értekezik. A breviáriumok kialakulásának általános ismertetése után sorra veszi a magyarországi ilyen típusú kódexeket. Függelékül adja a Magyarországon található ismertebb psalteriumok és breviáriumok jegyzékét a további kutatások megkönnyítése céljából. Végül a Lányi-kódex eddig kiadatlan latin szövegét közli. Horváth Tibor Antal a 18. században sok hányattatáson átment türjei premontrei prépostságról ír. Hermann Egyed Zásio András jászói prépost életéhez fűz újabb adatokat, főként tanári és teológiai irodalmi munkásságát világítja meg. Részletesen boncolja munkáit, főleg a szentírástudományiakat, mindig szem előtt tartva, milyen hatást gyakoroltak rájuk a különféle szellemi áramlatok. Végül Zásio munkáinak pontos és teljes bibliográfiája következik. A premontrei rend nagy hírű történetírójának, Mallyó Józsefnek (1744—1818) életével és munkásságával Vidákovich Aladár értekezése ismerteti meg bennünket, egyben kivonatát adja a Mallyóhoz intézett leveleknek. Az utolsó cikk Kovács Lajos megemlékezése Takács Menyhért jászóvári prépost-prelátus, megyés apátról, aki átsegítette a rendet a háború utáni válságon és a csonka országban talaját vesztett rend számára megalapította a gödöllői házat és nevelőintézetet. Az emlékkönyv nemcsak a részletkutatást vitte előre, hanem sok új szempontot is vetett fel, amelyeket egy későbbi szintézis és más rendek történetírói is figyelembe vehetnek. Még külön ki kell emelnünk a könyv elsorangú kiállítását és szép illusztrációit.

Csapody Csaba.

Müller, Georg: Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten. 1192—1848. Ein rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der deutschen Landeskirche in Siebenbürgen. (Beiträge zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Deutschen in Rumänien. 8. Heft.) Hermannstadt. 1934. 8°. 180. l. Az erdélyi százok

közismerten fejlett történeti érdeklődésével, valamint a szász terület aránylag kicsiny és zárt voltával magyarázható, hogy fejlett történetirodalmuk a részletkérdések kutatása terén is lépést tud tartani nemcsak a magyar, hanem a német történetírással is. Áll ez a szász egyháztörténetírásra is. Fr. Teutsch munkái után a jelen értekezés szerzője egy lépéssel tovább megy: az egyház lelki, kulturális és politikai szerepét már ismerve nem fölülről, a szellemi tevékenység síkjából nézi a szász egyházat, hanem alulról, megrajzolva az egyházi szervezet vázát és kikutatva azokat a szálakat, amelyek ezt a szervezetet a mindennapi élet talajához fűzik. Az erdélyi szász terület egyházi szervezet terén is messzemenő önkormányzati jogok birtokában volt. Történetíróik kivétel nélkül azt a felfogást vallják, hogy a szászok jellegzetes egyházi szervezete a bevándorlókkal együtt az őshazából került be; ebből indul ki M. is. Az erdélyi és a magyar középkori egyházi szervezete ismerete terén még nem vagyunk annyira, hogy alapos kritika tárgyává tehetnők ezt a megállapítást. Egyelőre elfogadhatóvá teszi ezt a tételt az a körülmény, hogy a XII. század folyamán Németországban már megvannak a plébánosokat közös szervezetbe összefogó dekanátusok és hogy hasonló törekvések a püspök vagy egyenesen az érsek hatáskörébe juttatásukra nálunk csak jóval később, akkor is először a szepesi szásztság és a jobbára német városi polgárság egyházaiban észlelhetők. A szász szervezkedés közvetlen célja az volt, hogy az egyes plébániák a dekanátusokon keresztül teljesítsék a püspökkel és az államhatalommal szemben fennálló fizetési kötelezettségeiket. Később ez a csoportosulás egyházi téren jelentős függetlenüléshez vezetett: a megürült plébániákat a plébánosokból álló dekanátus, illetőleg káptalan töltötte be, a püspök által kinevezett esperes helyett a plébánosok által választott dékán állt a plébániák fölött és az esperestől való függetlenülés a legtöbb dekanátusnál lassan az egyházi bíraskodás terére is kiterjedt. A királynak fizetendő adón és esetleges aján-dékon, valamint a püspöknek járó census cathedraticuson és subsidium charitativumon túl tehát messzemenő függetlenséget élveztek az egyházi igazgatásban. Az egyes káptalanok ismét szervesen kapcsolódtak egymáshoz. Ez az egység tette lehetővé később a reformáció gyors és zökkenőmentes elfogadását és azt, hogy a középkor folyamán kialakult szervezet egészen a XIX. századig fennmaradt. A munka jórésze olyan részleteket tárgyal, amelyeket bővebben ismertetni talán szükségtelen. Hogy a később káptalan név alatt szereplő 24 dekanátus hogyan alakult ki, területileg hogyan oszlott meg közöttük a szász föld, jogaik mennyiben különböztek, melyik tartozott közvetlenül az esztergomi érsek, melyik az erdélyi püspök alá és melyik fölött maradt még részben az esperes hatásköre, adókötelezettségeiket hogyan teljesítették: ezeknek a kérdéseknek minden kis részletre kiterjedő vizsgálata adja a végső képet, amely még nem teljes, hiszen a munkának még csak az első fele jelent meg. Érdeklődéssel várjuk a második részt, mely a már kialakult szervezet működését fogja tárgyalni.

Barta István (Bécs).

Monsberger R. Ulrik O. S. B.: A hazai német naptáriróladom története 1821-ig. (Német Philológiai Dolgozatok, XLVI. kötet.) Budapest, 1931. 89. 77 l. A régi naptárak történeti, irodalmi s különösen kultúrtörténeti jelentőségét felesleges bővebben hangsúlyozni. Annál feltűnőbb, hogy a magyarországi régi naptáriróladom eddig még nem talált méltó feldolgozóra, aminek kétségkívül az az egyik oka, hogy, különösen az 1711 utáni anyagnak még a bibliográfiái

rendszerzése s áttekintése is sok kívánni valót hagy maga után. Petrik munkája éppen a naptáirodalmat illetőleg sok hézagot mutat, amit csak egy ilyen irányú rendszeres kutatással lehetne pótolni. A magyarországi német naptáirodalom, úgy látszik, nagyobb érdeklődést keltett a szakemberek körében, mert egy emberöltőn belül immár a második munka foglalkozik ezzel a témakörrel. Az első: Adleff Norbert erdélyi szász tudós 1907-ben magyar nyelven megjelent munkája úttörő, ma is jól használható áttekintése az erdélyi német naptáirodalom egész történetének; főleg a naptárak tartalmával foglalkozik, s azokban igen helyesen az erdélyi szász népies irodalomnak, valamint a helyi történelemnek becses forrását látja. M. éppen Adleffre való hivatkozással érzi felmentve magát az alól, hogy az erdélyi német naptáirodalommal is foglalkozzék. Munkája, sajnos, különösen ami a módszert illeti, nem jelent lényeges haladást Adleff könyvével szemben, rajta dilettantizmus vonul végig. Adlefftől éppen azt veszi át, ami kevésbé szorul utánzásra, így a naptárak keletkezésével egészen az ókortól kezdve ő is bőven foglalkozik, sőt nem mulasztja el minden egyes fejezetét egy-egy művelődéstörténeti képpel bevezetni, ami egyrészt meglehetősen laza kapcsolatban áll a naptáirodalommal, mint már a címek (Felsőmagyarország gazdasági és szellemi élete Mária Teréziáig; Nyugatmagyarország műveltségi viszonyai; Buda és Pest a XVIII. század második felében) is mutatják, másrészt ezek a fejezetek, amelyek természetesen pusztá kompilációk, feleslegesen sok helyet vesznek el a tulajdonképeni téma feldolgozásától. Viszont nagyon keveset és jórészt lényegtelen dolgot mond a naptárak tartalmáról, ebben a tekintetben Adleff érdemes lett volna a követésre. M. tehát a súlyt az eddig ismeretlen naptárak felkutatására és bibliográfiai feldolgozására helyezte. Itt kétségtelenül el kell ismerni — és ez könyvének érdeme —, hogy közönyvtáraink anyagából szépszámmal emelt ki eddig nem ismert és könyvészetiileg fel nem dolgozott naptárakat. Sajnálatos, hogy munkájának bibliográfiai része sem készült a ma már tudós kutatóktól joggal megkívánható módszerességgel. 1711 előtti nyomtatványokat ma már Szabó Károly és pótlásainak sorszámai szerint szokás idézni, így van felállítva az ország legnagyobb régi magyar könyvgyűjteménye is a Magyar Nemzeti Múzeumban s így kerülhet el a legjobban minden félreértés is. M. e világos rendszer helyett Szabót lapszám szerint idézi és pongyolaságának jellemzésére legyen elég a következő idézet (a 13. l.-ről): „Ezekon kívül még két, a XVI. század utolsó évtizedeiben ugyancsak Nagyszombatban megjelent magyar naptárról van tudomásunk.“ Ehhez a szerző a következő jegyzetet fűzi: „A két naptár csak töredékben maradt reánk és a pannonhalmi főkönyvtárban található meg.“ Több semmi. Pedig itt, bár nem szorosan a tárgykörbe vágó, de régiségük miatt mégis részletesebb említésre érdemes emlékekről van szó, s így okvetlenül fel kellett volna említenie, hogy Szabó, illetőleg pótlékai által ismert művekről van-e szó s ebben az esetben Szabó számaint is idéznie kellett volna, viszont, ha az irodalomban eddig ismeretlen művekről van szó, akkor feltétlenül bővebben kellett volna meghatározni őket. A módszertelen bibliográfiai leírás teszi, hogy M. könyvének lényeges új eredményei: az először itt ismert naptárak is szinte elsikadnak ebben az erősen dilettáns jellegű műben. Eredményeit abban foglalja össze, hogy a hazai német naptáirodalom történetében két korszak különböztethető meg. Az első: a felsőmagyarországi német naptáirodalom kora 1740-ig (Lőcse, Kassa, Bártfa) a németországi protestáns naptáirodalom hatása alatt állott, a másodikra pedig,

1740-től 1821-ig (Dunántúl, Pozsony és Pest-Buda) a bécsi katolikus szellemű naptárak voltak hatással.

Tóth László.

Lipták, Johann : Geschichte des ev. Lyceums A. B. in Kesmark. 400 Jahre. Késmárk, 1933. 8°. VII + 237 l. A késmárki ev. íceum fennállásának 400. évfordulója alkalmából hatalmas ünnepséget rendezett. Erre az alkalomra készült L. monográfiája. A szerző alapos munkát végzett. Fő érdeme, hogy eredeti levéltári kutatások segítségével olyan megállapításokhoz jutott, amelyek haladást jelentenek a liceum történetével korábban foglalkozók munkáihoz képest. L. eredményei szerint a késmárki első iskola nyomait 1392-ben találjuk meg. A városi iskola helye a Szt. Kereszt-templom, mai r. kat. templom szomszédságában volt. A reformációval kapcsolatban azt bizonyítja be a szerző, hogy Késmárkon a reformáció 1531-ben kezdődött. A városi kiadási könyvekben talált leltár szerint ugyanis Leudischer György ev. pap ebben az évben vette át a plébániát. Az első XVI. századi tanrendet és szervezeti szabályzatot L. nem tudja megtalálni, s így nem lehet minden kétséget kizáróan kimutatni, hogy az iskola akkori újjászervezője Stöckel Lénárt volt. 1596-ban Mylius Jánost hívja meg a városi tanács rektornak, ezt a meghívólevelet L. szövegszerűen közli is, mivel Mylius fellépésével a késmárki latin iskola egészen új szervezetet kap. Az ellenreformáció korának eseményeit, az iskolának sokszor viszontagságos helyzetét, küzdelmét az államhatalommal, bő anyag alapján ismerteti a szerző, ugyanígy a felvilágosodás eszméinek hatását is megrajzolja. Az utolsó részből az 1883-i középiskolai törvény hatásának és a magyar tanítási nyelv bevezetése okainak előadását emelhetjük ki. Az összeomlás utáni időket higgadtan tárgyalja és részletesen kitér azokra a küzdelmekre, amelyeket az iskolának a cseh uralom alatt folytatnia kell.

Fábrý Béla (Miskolc).

Bártfai Szabó László: Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Budapest, 1935. 8°. 128 l. Óbuda középkori története történetírásunk tengeri kigyói közé tartozik. Az utolsó félszázadban rengeteget írtak róla a nélkül, hogy csak valamennyire is tisztázták volna. Itt igazán el lehet mondani : *Quot capita, tot sensus*, mert úgyszólván valamennyi kutató más és más eredményre jutott. E lehangoló meddőség okát részben abban a körülményben kell keresnünk, hogy a kutatók túlnyomó része laikusokból, műkedvelő történészekből és régészekből került ki, akik lelkesedéssel akarták pótolni a tárgyi tudás és a módszeres hozzáértés hiányát. Az is baj volt, hogy a kutatók, szaképzett tudósok és műkedvelő laikusok egyaránt, másod- és harmadrendű részletkérdések (Árpád sírja!) megoldására tékoztak idejüket és erejüket ahelyett, hogy előbb az egész kérdéskomplexum fölött igyekeztek volna világos áttekintést nyerni. Így azután nem csoda, hogy reménytelenül belebonyolódtak a sokszor önkényesen értelmezett és összefüggésükből kiszakított adatok útvesztőjébe. Sz. ebből a kátyúból akarta kimozdítani a kutatás szekerét, mikor apró részletkérdésekkel való bibelődés helyett egy nagyobb kérdéshalmazat tisztázására vállalkozott. Mert feltétlenül igaza van abban, hogy egyes intézmények s városrészek történetét elszigetelten, a többire való tekintet nélkül megírni nem lehet. Óbuda egyes emlékeinek és épületeinek eredményes nyomozására csak akkor vállalkozhatunk, ha előbb áttekintést nyertünk a város történetének *egész anyaga* fölött. E tekintetben tehát a legkisebb kifogást sem emelhetjük a szerző vállalkozása ellen. Kiindulása mindenképen helyes és dicséretes.

Mégsem merjük azonban azt állítani, hogy minden vonatkozásában kifogástalanul oldotta meg feladatát. Ahhoz ugyanis, hogy eredményeit teljesen megnyugtatóknak és kielégítőknak minősítsük, egyik-másik állítása túlságosan merész, bizonyítása pedig nem eléggé exakt és szabatos. Így pl. II. Géza 1148-i okleveléből jóval többet olvas ki, mint amennyi benne van (9. l.); a szövegben és a függelékben 1355., a jegyzetben pedig 1365. évi határjárásról beszél (9., 11., 77. l.); megsemmisült, tehát nem létező oklevelekre hivatkozik (18. l., 2. j.); a budai beginákat tévesen azonosítja az óbudai klariszszákkal (31. l.); néhány lapnyi közzel két, lényegesen eltérő helyrajzot közöl ugyanarról a területről (70., 75. l.) stb. E mellett előadása következetesség, világosság és plasztikusság tekintetében sok kívánnivalót hagy; sok benne a következetlenség és a kisebb-nagyobb ellenmondás. Az ellenkező nézetek vallói bizonyára nem fognak kesni ezeket a nekik kedvező körülményeket kihasználni. De ez nem baj, hiszen a várható polémia, ha elvi magaslaton marad, csak javára válik a tárgynak, mert a függő kérdéseket közelebb segíti a megoldáshoz. Sz. könyvének főérdeme azonban nem elbeszélő részében, hanem okleveles függelékében keresendő. Ebben a részben valóban elismerésméltót alkotott a szerző: évek fáradságtalan szorgalmával sikerült olyan gyűjteményt összehoznia, mely, ha teljesnek nem is mondható, mindenesetre jóval terjedelmesebb minden eddigi állalkozásnál. És ezzel tette a legnagyobb szolgálatot a tudománynak, mert biztos alapot vetett a későbbi kutatások számára. Ebből a szempontból csak sajnálni tudjuk, hogy a rendelkezésére álló tér korlátoztsága miatt kénytelen volt az eredeti és teljes oklevelek közlése helyett csupán rövid magyar, itt-ott latin szövegekkel tarkított kivonataikra szorítkozni. De azért ilyen formában is hálásak vagyunk neki. 187 regesztájával sok homályos kérdést tisztázásának egyengeti útját.

Balanyi György.

Tanulmányok Budapest multjából. III. Szerkesztik Gárdonyi Albert és Némethy Károly. (Budapest Székesfőváros várostörténeti monográfiái. 5.) Budapest, 1934. Budapest Székesfőváros kiadása. 89. 180 l. A tanulmány sorozat beköszöntő előszava annakidején még bizonyos tartózkodással szólott a kezdeményezés várható folytatásáról. Most, mikor az első két kötet után (méltatásukat I. Századok, 1934. 114. l. és 1935. 253. l.), a szerkesztők és munkatársak állandó buzgalma a harmadikat is megteremtette, az előszó már a részlettanulmányok tégláiból felépülő várostörténeti összefoglalás megvalósítását is a közel jövő feladatául jelöli meg. Az eddig elért értékes eredmények mindenesetre a legszebb reményekre jogosítanak. Bevezetésképpen Kuzsinszky Bálint, a főváros antik multjának úttörő kutatója a magyar föld és elsősorban Budapest régészetéből vett példákkal világít rá a régészeti kutatás módszerének jelentős kérdéseire és a régészet és a történelem szerves összefüggésére. Mintegy ehhez kapcsolódik a következő tanulmány, melyben Nagy Lajos, összefoglalva a Budapest és környékén végzett újabb római és népvándorláskori régészeti kutatások eredményeit és új adatokkal egészítve ki Aquincum helyrajzát, beszámol az eskütéri római castellum feltárásáról. A lelőhely és a leletek leírásán túl forrásainak segítségével belehelyezi az emlékeket Pest város eredetének történetébe és érdekes példáját nyújtja az antik városokra rátelepedő, azokat felhasználó középkori településnek. Tanulmányát a mexikói-úti honfoglaláskori sírlelet ismertetésével fejezi be. A várostörténeti monográfus-gárdának új nyeresége, Genthon István Olmücsi Ágoston

budai humanista Drezdában őrzött aranycsészejének bemutatásával gazdagítja a magyar művészettörténet emlékanyagát. Minden kétséget kizáróan állapítja meg, hogy a csészt 1508-ban Budán egy udvari ötvös készítette és kiterve még néhány egykorú festészeti és ötvösségi emlék méltatására, a II. Ulászló-kori magyar kultúrkép rajzát nagy vonásokkal élményszerűen vázolja fel. Horváth Henrik, kinek tanulmányai az eddigi kötetekben is kiváló helyet foglaltak el, az Andrassy-tulajdonból a halászbástyai köemléktárba jutott budai Szent György-reliefről állapítja meg, hogy ez a „budai várban állott Szent György-templom keleti bejáratának timpanonképe volt s Vittore Carpaccio egyik képe után, a XVI. század második évtizedében, vagy a harmadik elején, Budán készült“. Mindezt a művészettörténeti forráskutatás és stíluskritika együttesének iskolapéldául szolgáló tiszta módszerével bizonyítja be, majd a Szent György sárkányviadala-ábrázolás ikonográfiai értelmezését, téma- és ezen túl kortörténeti hátterét adja meg, s végül kijelöli a műalkotás számára a reneszánsz magyarországi befogadásának történetében jelentőségénél fogva megillető, díszes helyet. Garády Sándor a Szent Lőrincről elnevezett, a Mohács utáni évekig épségben fennállt, majd a viszontagságos idők folyamán mindjobban pusztuló budamelléki pálos kolostorról felkutatott forrásanyagot állítja össze és beszámol a saját kutatásai közben eddig feltalált építészeti maradványokról. Schoen Arnold ez alkalommal a pesti szervitateri Mária-szobor keletkezésének és további sorsának történetével s művészettörténeti méltatásával egészíti ki Budapest barok emlékeinek gondos feldolgozása közben eddig elért eredményeit. A szobor mesterét az eddigi kutatásoktól eltérően a budai Hörger Antal szobrászban látja. A művészettörténeti jellegű tanulmányok sorában Bierbauer Virgil a régi pesti Vigadó építéstörténetét adja, melyben Pollack Mihálynak, az újjáéledő Pest nagyvonalú építészének egyik legkiválóbb munkája bontakozik ki a korai méltatlan pusztulás okozta elfeledettség homályából. Bierbauer cikke Kovács Lajoséhoz kapcsolódik, ki a régi pesti Vigadó építésének előzményeit tárgyalja, szaporítva értékes helytörténeti értekezéseinek számát. Ugyanezt mondhatjuk Rokken Ferencnek az Erzsébethíd és a Belváros szabályozásáról írott cikkéről, valamint a kötet lelkes szerkesztőjének, Gárdonyi Albertnek a Krisztinaváros településtörténetét feldolgozó tanulmányáról. Mindhármuk munkássága csakhamar a főváros teljes településtörténeti anyagát fel fogja tární és lehetővé fogja tenni Budapest helytörténetének összefoglaló feldolgozását. Tanulmányaik ezenkívül a kormányzati és közigazgatási szervek életére vonatkozó érdekes és értékes adatokat is tartalmaznak. A pest-budai német színtársulat magyar előadásairól, a tulajdonképeni első magyarnyelvű pest-budai nyilvános színielőadásokról Rexa Dezső, a Hangszegyesület működéséről Isöz Kálmán ad számot s teszi ezzel gazdagabbá a kibontakozó főváros életéről alkotott, mind színpompásabbá váló képünket.

ifj. Vayer Lajos.

Bonomi Jenő : Az egyházi év Budaörs német község nyelvi és szokásanyagában (tekintettel Budaörs környékére). (Német philológiai dolgozatok, szerkesztik Petz Gedeon, Bleyer Jakab, Schmidt Henrik. LIII.) Budapest, 1933. 8°. 94 l. + 1 tábla. A főváros közelsége, a városi kultúra kisugárzása Budaörsön éppoly kevésbé maradhatott hatás nélkül a népszokásokra, mint Buda környékének többi 16 németlakta községében. Bármilyen szívósan védekezett is ez a sváb sziget a kívülről jövő idegen hatások ellen, bármilyen féltve őrizte is faji,

népi különállását, városbatóduló fiai és felülről való ráarakódás révén ide is betört a városi civilizáció, úgyhogy az ősi néprajzi jelenségek ma már csak az öregek körében találhatók meg, haldokló maradványként. Ha mégis B. szorgalmas munkával az egyházi évhez fűződő népszokások viszonylag gazdag gyűjteményét tudta összehordani, ez a budaörsi nép nagy vallásosságának köszönhető. Ez a mély áhitat az egyház ünnepein túl lépten-nyomon megnyilatkozik a mindennapi életben is és nagyban hozzájárult a népszokások fennmaradásához, melyeket B. disszertációja bőven felsorol. A község bevezetőül adott rövid története annál szűkszavúbb és fontos forrásokat hagy kiaknázatlanul. Viszont értékesek az összehasonlító jegyzetek, melyek nemcsak a környező sváb falvakat, hanem — a rendelkezésre álló irodalom alapján — a többi magyarországi német települést, sőt általában az egész német szokásanyagot is párhuzamba állítják a budaörsivel. Tanulságos lett volna, ha a szerző a kevert lakosságú községekben és a szomszédos falvakban élő magyarság szokásait is bevonja vizsgálódásai körébe. **Wellmann Imre.**

Makoviczky Gyula: Nagykanizsa város településföldrajza. (Geographia Pannonica III.) Nagykanizsa, 1934. 8°. 56 l., XII tábla kép- és térképmelléklet. A városföldrajz feladata a városnak, mint érzékelhető térbeli jelenségnek és mint élő szervezetnek magyarázó leírása. M. dolgozata főleg az első feladatot oldja meg sikeresen. Mocsaras völgy átkelőhelyéhez összefutó utak csomópontján nő fel Kanizsa, szoros kapcsolatban az átkelőhely védelmére a történelmi idők folyamán többször felépülő és megújuló várral. Az úthálózat hatása a török utáni békésebb idők beálltával is fennmarad, kijelöli a mai utcahálózat vezérvonalait s meghozza a település városiasodásához szükséges forgalmat. Szerző publikált forrásanyagon kívül a bécsi Kriegsarchiv térképeinek, egyéb bécsi levéltárak, az Országos Levéltár és a nagykanizsai városi levéltár anyagának, tehát elsőrangú forrásoknak figyelembevételével jól megrajzolja a város térbeli fejlődéstörténetét, alaprajzának kialakulását. Az alaprajzformakutatás mai fejlettségi fokán valóban még mindig inkább kap a helytörténettől, mint ad annak: igen kevés a gondosan elemzett városalaprajzunk ahhoz, hogy biztos típusaink lennének, amelyek alapján a formából tudnánk következtetni a fejlődés tényeire; egyelőre tehát, ahol lehet, az eseményekre vonatkozó adatokat kell összegyűjtenünk, hogy azokkal esetenként magyarázhassuk a formát. M. is ezt a ma egyedül helyes és kizárólag lehetséges eljárást választotta. A városnak, mint élő, termelő és fogyasztó szervezetnek elemzése azonban mintha kicsit mostoha elbánásban részesült volna. A gazdasági élet tényeire, a mai ipari és kereskedelmi életnek a múltba visszanyúló gyökereire a dolgozat különböző fejezeteiben inkább egy-egy megjegyzés formájában bukkanunk, amit mindebből az ipar és kereskedelem című fejezet mégis összefoglal, csak elmosódott képeknek nevezhető. A szerző a várost túlságosan is csak térbeli jelenségnek látja; bizonyára ez a magyarázata, hogy az anyag elrendezését is teljesen ennek a szempontnak veti alá s az utcahálózat kialakulása, az utcák besűrűsödése után először a gazdasági életéről, az iparról és kereskedelemről s csak azután szól a telekelosztódásról és a háztípusokról, minthogy ez utóbbiak különböző változatai részben a gazdasági életformával magyarázhatók. Azonban még így sem értjük, miért kell itt szólni a vízrajzról s miért nem a természeti viszonyok ismertetésénél. **Mendöl Tibor (Debrecen).**

Szabó László : Kecskemét város iparos céhei. Gazdaságtörténeti értekezés. Kecskemét, 1933. A szerző kiadása. 8° 58 l. Hálás témát választott a szerző. Bőven merített a céhlevelekből, jegyzőkönyvekből és a városi levéltárnak a céhekre vonatkozó irataiból. Az első fejezetet (Néhány szó Kecskemét város multjáról) teljesen mellőzhette volna. A második fejezetben ismerteti a város iparát a céhek megalakulásáig. Itt azonban adatok hiányában légüres térben mozog s kénytelen találgatni. Nem veszített volna vele, ha ezt is elhagyja. Biztos adatokat csak a XVI. sz.-i céhlevelekben talál s innentől kezdve már szilárdabb talajon halad előre. Kár, hogy nem ismeri Lederer Emma értekezését a legrégibb magyar iparososztály kialakulásáról (Századok, 1927—28.). Ez ugyanis egyik adatával (640. skk l.) analógiát szolgáltat ahhoz, hogy hogyan alakulhatott ki a kecskeméti iparosok gazdasági függetlensége, a földesúri kötöttségtől való megszabadulás. Kecskemét a XV. sz. közepéig királynéi birtok, azután földesurak kezébe kerül, de nem fejlődik ki állandó földesúri joghatóság, amiben bizonyára része volt a gyorsan bekövetkező török hódoltságnak is. A város földesurainak bizonyos cenzust (úri adó) fizetett. A kecskeméti iparosokat nem a földesúri kötelezettségek elleni küzdelem egyesítette céhekbe. Külső indításra tömörültek. A szegedi menekült ötvösök alkották az első céhet (1557). Az ő kezdeményezésükre, de iparszabadságuk védelmére szervezkednek céhbe a szűcsök és a szabók. A XVIII. sz.-ig csak hat céh alakult meg, a többié a XVIII. századra esik. Az értekezés második részében a céhek szervezetével és belső életével foglalkozik. A bevezetésben kitűzött célt, hogy az adatok alapján bevezetést adjon a kecskeméti céhek történetéhez és később megírandó monográfiájához, elérte a szerző. Ahhoz azonban, hogy egy későbbi feldolgozásban a kecskeméti céhipar fejlődéséről és állapotáról egységes és lehetőség szerint kimerítő képet nyerhessünk, még más irányú kutatások is szükségesek, főleg pedig a város népességének, társadalmi tagozottságának, birtokviszonyainak ismerete.

Nyers Lajos (Kecskemét.)

Vajs, Josef : Rukovět' hlaholské paleografie. Uvedení do knižního písma hlaholského — Manuel de paléographie glagolitique. Introduction à l'écriture slavonne glagolitique. (Rukověti Slovenského Ústavu v Praze — Manuels publiés par l'Institut Slave de Praha. Tome II.) Praha, 1932. 8°. VIII + 178 l. LIV tábla. Ma már nem vitás többé, hogy a két szláv alphabetum közül Cyrill nem a görögkeleti szlávoknál használt úgynevezett cirill, hanem a glagolita abécét alkotta meg, amely néhány szláv szentkönyvön kívül csupán az Adriai tenger partján lakó római katolikus horvátok egy részénél maradt meg. Ahhoz sem fér már kétség, hogy ennek az írásnak főforrásai a IX. századbeli görög minuscula, míg néhány, a görögben hiányzó hang jelének mintája a keleti abécék valamelyikében keresendő. Ennek a kérdésnek mindenre kiterjedő, de tömör rövidségű, világos összefoglalását nyújtja ez a munka, amely elsősorban egyetemi tankönyv céljait akarja szolgálni. A könyv a bevezetésen és a szláv alphabetumokra vonatkozó eddigi irodalom kritikai ismertetésén kívül részletesen foglalkozik a glagolita betűsor egyes betűinek eredetével és az eddigi vélemények megemlítése után megjelöli mai tudásunk szerint legvalószínűbb forrásukat. Ugyancsak külön vizsgálja minden betűnél, hogy az egyes emlékekben mint fejlődött az alakjuk. Végül összefoglalóan is foglalkozik az egyes emlékek paleográfiai sajátosságaival és rövidítési rendszerével. A horvát eredetű emlékek közül azonban csak a legrégebbieket tárgyalja. A könyvet igen sok

szövegközi ábra és 54 faksimile egészíti ki. Különösen ezek teszik becessé a magyar tudomány számára is. Tudvalevő ugyanis, hogy a székely rovásírásnak két betűje, az *e* és az *o*, feltűnő hasonlóságot mutat a megfelelő glagolita jelekkel (Németh Gy. : A magyar rovásírás. Bp. 1934., 30. 1.). Ez a hasonlóság aligha a véletlen játéka, bár a közvetlen kapcsolat feltételezése történeti okokból nem látszik lehetségesnek.

Knieza István.

Niemey i Polska. Dyskusja z powodu ksiązki „Deutschland und Polen.“ (Németország és Lengyelország. Vita a „Deutschland und Polen“ című könyv körül.) Különlenyomat a Kwartalnik Historyczny 48. évf. 4. füzetéből. Lwów, 1934. 8°. 148 l. A német tudomány legújabb irányvonala között elég élesen tűnik szemünkbe az, amely a szomszédos államokkal fennálló kulturális együttműködés kimélyítése felé vezet. Szinte azt mondhatnók, hogy a mai német történettudomány abban látja egyik legfontosabb feladatát, hogy kikutassa a német szellem hatásterületeit a multban, amivel végeredményben politikai célokat szolgál. 1933-ban „Deutschland und Polen“ címmel jelent meg egy hasonló szellemű könyv¹ Brackmann szerkesztésében, aki már nem egy hasonló célzatú munkát bocsátott ki. A lengyel kultúra egészére — az őskortól napjainkig — kiterjeszkedő kiadvány írói a legjobb német történétírók közül valók, iskolázottságuk, szaktudásuk kétségtelen, nemzeti gondolatoktól túlfűtött eszmeiségük pedig a tanulmányok minden sorából kiérződik, sőt tényszerűen is bizonyítható. Minthogy a munkának angolnyelvű kiadása is megjelent, a szerzők aligha csak a szakemberekkel akarták megismertetni a lengyel történelem folyamán jelentkező német hatásokat, hanem minden valószínűség szerint a német kultúra felsőbbrendűségét igyekeztek kimutatni a nagy nyilvánosság előtt Lengyelország, mint a legellenállóbb szláv nép példáján. Ez elrejtett cél ellen a lengyel történétírók egyetemesen felszólaltak fenti kiadványukban, a német szerzőkkel lengyel szakembereket állítva szembe. Tanulmányaikból itt csupán a magyar történelmet közelebbről is érdeklő részletekre mutatunk rá, megállapításainknál a német és lengyel szöveget egyformán szem előtt tartva. Aubinnak a középkori lengyel kultúrtudat kialakulásában jelentkező német elemeket hangsúlyozó állításaival Semkowicz szembehelyezi azt a tényt, hogy Lengyelország kulturális fejlődése a német befolyás *fő*ltt elsősorban a francia és olasz papoknak köszönheti a nagyobb adományokat, a kultúrellet inkább dél felé orientálódott, vagy Németországot elkerülve egyenesen francia forrásokból merített (így pl. az írásbeliség francia hatás alatt terjedt el.) A politikai fejlődés kapcsán Zakrzewski lembergi és Kętrzyński varsói egyetemi tanárok egyenlően erős hangsúllyal jelentik ki Brackmann állításaival szemben, hogy Magyarország hatása sokkal szembetűnőbb, különösen a kancellária és bíráskodás terén, mint a német befolyás, mert hiszen Lengyelország a középkor folyamán nem is tudott felmutatni olyan német egyéneket, akik az államéletre valamilyen tekintetben is befolyással bírtak volna. A német formáknak legfeljebb csak IV. Károly uralkodásának első felében lehetett hatása a lengyel életre, aki a központi hatalom kiépítésének csehországi ideálját akarta megvalósítani és törekvése nagy szimpátiára talált Lengyelországban is. Az irodal-

¹ Deutschland und Polen. Beiträge zu ihren geschichtlichen Beziehungen. Hrsg. von A. Brackmann. Mit 8 Karten und 17 Abbildungen. München u. Berlin 1933. Oldenbourg. 8°. VI+273 l.

mi hatásról Lempicki lemerbergi professzor értekezik, aki már több szakmunkájában kimutatta, hogy a német irodalmi hullámmozgások mindig idegenek maradtak a lengyeltől, amely az újkorig az olasz hatások felé fordult, az újkorban pedig a francia kifejeződést kereszte s annak jelenségeit alakította át lengyellé. Határozottan vissza-utasítja Nadlernek azt az állítását, hogy Mickiewicz szellemében német reminiscenciák nyilatkoznak meg. Mickiewicz annyira lengyel érzést és ezen belül oly nagyfokú individualizmust fejez ki, hogy nála — mint a zseninél általában — csaknem a neveltségesség határán mozog külföldi hatásromantikát keresni. Hasonlóan érdekesek Umiński lemerbergi professzornak a barokk és rokokó művészetéről és vallásos életéről nyújtott fejtegetései, aki a lengyel barokk sajtóságaos alkában önálló művészi törekvéseket fedez fel s ha hatásról beszél, ez a művészek franciaországi útjain keresztül jelentkező francia befolyás és nem német, mert ennek dekorációja és belső tartalma egészen eltér a lengyeltől.

Különösen érdekesek magyar szempontból a jog- és társadalmi életre vonatkozó megjegyzések, amelyek részlettanulmányok alapján mutatják ki pl. a sanoki földön élt önálló lengyel jog létezését. Tymieniecki poznanai egyetemi tanár a „lengyel jog“ korábbi, a német gyarmatosítás előtti megjelenéséről már több munkát is írt s azok alapján tudományos meggyőződésének teljességével állítja, hogy a német jog csak a városokban terjedt el, de jóval későbbben, mint a mazóviai vagy sanoki jog. A társadalmi élet terén pedig magyar hatásról kell beszélni, mint Wojciechowski tanulmánya mondja: a lovagi — nemesi jog (jus militare) magyar közvetítéssel terjedt el, aminthogy a hűbériség fejletlen lengyel formái jóval közelebb állanak a magyar serviens-familiaris intézményhez, mint akár a német, akár a francia feudalizmushoz. A lengyel szakirodalomnak ez eredményeit, melyek a német tudománynak már nagyon is jól ismert módszereit alapos tudományos felkészültséggel utasítják vissza, mi — hasonló helyzetben lévén — csak örömmel üdvözölhetjük. A politika jelszavas hangoztatása nélkül még jobban lehet a politika érdekeinek használni, s éppen emiatt mindig óvakodnia kell minden nem szaktörténésnek akkor, amikor olyan német könyv kerül a kezébe, melynek címe Németország és valamely szomszéd állam kulturális fejlődése, vagy hasonló tartalmat fejez ki. S ha a jelen esetben a további kutatások nem is fogják mindenben a lengyel historikusokat igazolni, egyöntetű ellenfellépésük, majdnem demonstrációjuk mindenesetre annak valószínűségét rejti magában, hogy a német tudomány — ha nem is tudatosan, de valami interpszichikai *német* alkat következményeként — nem a történelmi valóság jelenségeit írta le, hanem sajátos látásmódjának eszközeivel dolgozott. Komoróczy György.

Halecki, O.: La Pologne de 963 à 1914. Essai de synthèse historique. Paris, 1933. Librairie Félix Alcan. 8°. 345 l. Ez a rövid összefoglalás az 1933-i varsói történettudományi kongresszus tagjainak tájékoztatására készült. H. előadásában a hagyományos szempontok érvényesülnek; az események csoportosítása, a belső fejlődés rajza az államélet történetét hangsúlyozza. A felosztásig jórészt külpolitikai és katonai események előadása köti le a szerző figyelmét, semmi a nemzet mindennapi életéről, gazdasági, társadalmi és művelődési összetevőkről: az állam története ez nemzet nélkül. Annál érdekesebb az orosz, osztrák és porosz uralom alá került lengyelség életének, sajnos, egészen rövid összefoglalása. Az orosz impérium alá jutott rész szabad fejlődése a felkelések kezdetével 1830-ban véget ér és a

brutális russzifikálás, a nyelvhasználat és földvásárlás eltiltása, az orosz bürokrácia bevezetése a felkelők fiait és unokáit a lengyel romantika hatása alatt álló politikai illúziókat melengető irány ellen fordítja. Megindul minden téren a pozitív szerves alkotó munka, melynek előfeltételét, a társadalmi együttműködést, a polgári osztályba olvadó nemesség és a nemzeti törekvésekkel rokonszenvező ipari munkásság összefogása biztosítja. A példa nem marad hatás nélkül a sziléziai és poseni legyelekre sem, kik a népi állományukat veszélyeztető porosz kolonizációra a szövetségzeti mozgalommal felelnek. A súlyos küzdelem idején a három részre szakított nemzet a lengyel Piemontban — Galiciában — folyó munkából meríthetett leginkább erőt, ahol a cselekvés nemcsak társadalmi és gazdasági téren, hanem a közéletben is lehetséges volt. Célkitűzéseiket az 1914-ben bekövetkezett külpolitikai események néhány szenvedésteli év után valóra is váltották.

Ungár László (Pécs).

Gugrisberg, Kurt: Das Zwinglibild des Protestantismus im Wandel der Zeiten. (Quellen u. Abhandlungen zur Schweiz. Reformationsgeschichte II. Ser. VIII.) Leipzig, 1934. Heinsius 8°. 245 l. Már csaknem 30 éve, hogy H. Stephan megírta „Luther in den Wandlungen seiner Kirche“ c. művét (1907), benne egy négyszáz esztendő alatt nagyon is szükségessé vált vizsgálatot végezvén el a különböző korok lelkében kialakult Luther-arcképekről. A példa most követésre talált a néhány évtized óta egyre jobban szélesedő és mélyülő Zwingli-kutatásban, amíg a Kálvin-képek hasonló vizsgálata — ezeknél nem kevésbé szükséges és tanulságos feladat — még mindig várat magára. G. alapos munkát végzett: tekintélyes anyagot gyűjtve össze (csak az angolnyelvű irodalommal bánt el mostohán) sorra veszi a Zwinglivel egykorú és közelkorú reformátori nemzedék, majd a prot. orthodoxia, a pietizmus, a felvilágosodás, a német idealizmus történetírásában és történet szemléletében kialakult Zwingli-képeket, azután rátér a XIX. század protestantizmusának különféle szellemi áramlataira s azokban is megkeresi a reformátor tükörképét, hogy végül az egészen tudományossá és rendszeressé vált modern Zwingli-kutatás eredményeiről adjon számot, sőt még a költészetben itt-ott fölmerült Zwingli-portrékat is elének állítsa. Vizsgálódásainak eredménye arról győz meg, amiről minden más hasonló vizsgálat: minden kor a saját szellemi képére teremtí át a mult mindazon alakjait, akik egyáltalában érdeklik, akiknek — úgy érzi — van valami mondanivalójuk az ő számára is. Ebből nevezetes tanulság vonható az „objektív“ történetírás lehetőségére és korlátaira nézve, meg magára a svájci reformátor alakjára nézve is, aki — úgy látszik — még ma sem pusztán csak tudományos probléma: hiszen még a svájci szocializmus irodalma is, a marxistáké csakúgy, mint a religiös-szocialoké, foglalkozik vele. G. a maga gazdag anyagát gondosan rendszerezi és igyekszik minél élethűbben feldolgozni. Ebben a törekvésében legfőképen az a hibája hátráltatja, hogy a maga kritikai értékelésével nem tud várni egy-egy kor Zwingli-képének összefoglaló jellemzéséig, hanem már a feldolgozott írók beszélgetése közben is el-elejtí a saját bíráló megjegyzéseit, ami nem egyszer annyira zavarólag hat, hogy csak fokozott figyelemmel tudjuk megállapítani, ki beszél itt voltaképen. Bőbeszédűsége, ismétlésekre egyébként is hajlamos a szerző, de egészben véve tartalmas és a további kutatás számára jól hasznosítható munkát adott. Irodalmi apparátusa, könyvészete, adatai általában részletesek és pontosak: egy-két elírást és hiányt vettünk csupán észre (179. l. a

bibliatudós Th. Zahnt összehavarja a történész A. Zahnnal; 219. l. a hallei A. Lang-ot megteszi strassburgi történésznek, ami sohasem volt; az 1885-ben meghalt A. Biedermann svájci teológust, talán csak pongyola fogalmazás folytán, úgy emlegeti, mintha még 1920-ban élt volna 203., 221. l.; Ermatinger C. F. Meyer-tanulmánya mellett említetlenül hagyja 234. l. az e tárgyról mégis csak legalap-
 sabban megírt monográfiát: W. Köhler szép könyvét, C. F. Meyer als relig. Charakter (1911). G. tud arról, hogy magyar Zwingli-irodalom is van, mégpedig kutató is, nem csupán reprodukáló (205. l.); helyes lett volna, ha egy-két idevágó műnek legalább a címét megemlíti, úgy, ahogy — igaz, csak kuriózumként — megemlíti az egyetlen latin (rhaetoroman) nyelven írt Zwingli-életrajzot is.

Révész Imre (Debrecen).

Weill, George: *Le journal. Origines, évolution et rôle de la presse périodique.* Paris, 1934. La renaissance du livre. 8° 450 l. Az „Evolution de l'humanité“ sorozat egyik kötetében foglalta össze W. az öt világrész sajtójának történetét. A rendelkezésére álló hatalmas anyagot természetesen erősen megrostálta és előadását fejlődés-történeti szempontok köré csoportosította. Műve így átfogó jellegű lett. A nyugateurópai, angol, francia, olasz és részben német sajtó-történet mellett, sajnos, mostohatestvérként szerepel az egyéb országok hírlaptörténete. Az anyagot — a szellemi, politikai, gazdasági, technikai átalakulás és fejlődés szokványos felosztása alapján — négy fejezetre tagolva, a szerző megrajzolja a kézzelírt avisszi-től a rotációs gépek milliós példányszámaikat termelő hírlapig vezető út történetét. Közben egész sor élettelen arcképet fest mindazokról, kik a fejlődésnek egy-egy mélyreható újítással szabtak irányt: az első képesújság megteremtőjéről, Dürertől egészen Hearst-ig. A távolkeleti sajtó rövidre fogott története után, magával a hírlapkiadással kapcsolatos kérdésekről is megemlékezik. A sajtó erkölcsi értékéről Balzac, Thackeray és mások leűjtő véleményét ismertetve, a megvásárolt sajtóról említ néhány jellemző példát. A magyar hírlap-irodalom története talán azért nem nyert kellő méltatást, mivel egyedül Ferenczy Józsefnek 25 évvel ezelőtt megjelent néhány oldalas francia nyelvű összefoglalását használhatta. A rövid, de válogatott bibliográfia, mint maga az egész munka is, ügyes tájékoztató, nemcsak a történész számára, aki egyedül az újságról, mint történeti forrásról szóló fejezet hiányát érzi, hanem mindazoknak, akiket e folytonosan ható erő multja és jelene nagy vonásokban érdekel.

Ungár László (Pécs).

Bibliographie critique des principaux travaux parus sur l'histoire de 1600 a 1914, en 1932 et 1933. Publiée par le Comité de direction de la Revue d'Histoire Moderne. Paris, 1935. 8°. 227 l. A nagy könyvtermelés áttekintésében ügyes, praktikus és rövid vezető óhajtt lenni ez a bibliográfia. Amíg a nagy tudományos bibliográfiák a legrészletesebb információk megadására töreksenek s válogatás nélkül közlik a jó és értéktelen tanulmányok, könyvek címeit, a B. C. — előszava szerint — értékelésre törekszik: nem csupán címeket és bibliográfiai adatokat, hanem 2—16 sorig terjedő pár mondatos tartalmi ismertetést és kritikát is ad. Mégsem óhajtt tudományos munkának látszani; egyetemi hallgatók, középiskolai tanárok, könyvtárosok könnyen kezelhető segédeszköze szeretne lenni, hogy azoknak, akik nem érnek rá a folyóiratok ismertetéseit átböngészni, útmutatással szolgáljon. A kiadók tudják, hogy vállalkozásuk termé-

szetesen hiányokkal jár, mert a teljesség eleve nem céljuk. Az anyag kiválasztásánál is szűken vonják meg a határokat: csak az önállóan megjelent munkákat veszik figyelembe, a folyóiratok könnyebben hozzáférhető cikkeit idő- és helykimélés szempontjából mellőzik. Terv szerint a legjelentékenyebb, valóságban inkább a B. C. szerkesztői előtt legjobban ismert munkákról hoznak rövid analízist, ami azt köteles kiemelni, ami a munkában új, pár sorban jellemezve a tartalmat és a módszert. A csupán specialistákat érdeklő könyveket rövid kritikái említéssel intézik el. Néha minden megjegyzés nélkül közlik a könyv címét és bibliográfiai adatait; ez azt jelenti, hogy csupán tudomásuk van a könyvről, azt azonban nem ismerik. Ezeket a címeket, ha szigorúan ragaszkodtak volna a címbe is jelzett célkitűzéshez, el kellett volna hagyniok. A beosztás az egyes történettudományi ágak szerint történt, mint az International Bibliography of Historical Sciences-ben (lásd Baráth Tibor ismertetését: Századok, 1935. 231—39. l.), de az irodalom és művészettörténet termékei el mellőztettek. A magyar történeti irodalom 1932—33. évi termése is szerepel a kötetben, amit Baráth Tibor fáradozásainak köszönhetünk. Alábbi kifogásaink nem az ő önzetlen munkáját akarják kisebbiteni, hanem inkább azt a szomorú megállapítást ismétlik el, éppen az ő szavaival szólva, hogy mi „ilyen nemzetközi munkára még nem vagyunk berendezkedve”. (I. h. 235. l.) Ha utána nézünk, milyen számarányban szerepelünk a kötetben, abban sincs sok örömmünk: a lengyelek 74, nagyobb részét vaskos kötetet, a csehek 34, az oláhok 5, mi 24 munkát ismertetünk, köztük igénytelen disszertációkat; viszont kimaradtak, hogy csak egypárat említsünk: Hóman—Szekfű: Magyar Történet VII. kötete, Károlyi Árpád: Németújvári gróf Batthyány Lajos főbenjáró pöre (1932), Szabó Dezső: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában (1933), amely munkák valószínűleg a külföldet is érdeklik. Az aránytalanságnak kétségtelenül az a főoka, hogy nincs a kiválógatáshoz biztos alap, elengedhetetlen segédeszköz, hiányzik az évenként megjelenő történetirodalmat teljes egészében bemutató bibliográfiánk.

Gillemot Katalin.

Tárca.

OLVASÓINKHOZ!

Nagy sajnálattal jelentjük be, hogy Mályusz Elemér az 1935. év végével kivált a „Századok“ szerkesztőségéből. 1931 eleje óta, amikor az igazgató-választmány a szerkesztőség új összetételéről határozott, a szerkesztői munka oroslánrészét Mályusz Elemér végezte. A „Századok“ szintjének az a fényes emelkedése, amely az utóbbi öt esztendőhöz fűződik, mindenekfölött az ő érdeme. Az ő nagy élénksége, fáradhatatlan energiája és szigorú kritikája a legmegfeszítettebb munkával vívta ki ezt az örvendetes eredményt, melynek nyomán a „Századok“ képe egészen megváltozott s a legmagasabb tudományos igényeket is kielégítette. Épp ezért fájdalommal jelentjük be a változást. A magunk részéről mindent el is követtünk, hogy Mályusz Elemért lemondási szándékától eltérítsük s folyóiratunknak továbbra is megtartsuk és csak akkor terjesztettük lemondását az igazgató-választmány elé, amikor meggyőződünk róla, hogy elhatározása megingathatatlan és tudományos tervei kivitelének érdekében nincs jogunk őt továbbra ebben a sok időt rabló munkakörben visszatartani. Megfeszített lelkes munkájáért és annak szép gyümölcseiért az igazgató-választmány f. é. január 18-i üléséből jegyzőkönyvileg adott kifejezést köszönetének. A szerkesztők pedig szent kötelességüknek tartják, hogy megfogyva is az elért színvonalon tartsák meg a „Századok“-at.

*Domanovszky Sándor,
Hajnal István.*

Szádeczky-Kardoss Lajos †

1859—1935.

Egyike volt Erdély tudományos közéletében a legismertebb neveknek. Nem volt politikus, de mint a kolozsvári egyetemen a magyar történelem tanára, mint az Erdélyi Múzeum szerkesztője, mint az Erdélyi Kárpát Egyesület alelnöke és az Erdélyben működő különféle irodalmi és tudományos egyesületek választmányi vagy tiszteleti tagja, sokoldalú tevékenységet fejtett ki az őt jellemző élénkséggel, közvetlenséggel és szeretetreméltósággal. Nem volt erdélyi származású, de az erdélyi föld és az erdélyi történelem őt is erdélyivé tette. Először 1879-ben nyílt alkalma bepillantást nyerni az erdélyi történelemben, amikor a Magyar Történelmi Társulat marosvásárhelyi vándorgyűlése kapcsán megnyílt a magyar történeti kutatás előtt a gróf Teleki-nemzetség ottani rendkívül nagyértékű levéltára. E vándorgyűlés alkalmával került közelebbi kapcsolatba a Társulat akkori nagy titkárával, Szilágyi Sándorral, a vándorgyűlés tulajdonképeni megszervezőjével, aki Szádeczkyt az erdélyi történelem művelésére buzdította, sőt felhívta figyelmét az erdélyi történelem azon korszakaira is, amelyek még felderítésre várnak. Szilágyi Sándornak, aki az erdélyi történelemnek mindeztideig utól nem ért kutatója, az Erdélyi Országgyűlési Emlékek szerkesztése közben számtalanszor volt alkalma megállapítani az erdélyi történetírás hézagait. Innen van az, hogy az ő hatása alatt álló fiatalabb történetírói nemzedéknek Erdéllyel foglalkozó tagjai szinte kivétel nélkül eladdig vagy egyáltalában nem tárgyalt korszakokra vagy eseményekre vonatkozólag bocsátottak ki ma is tudományos értékkel bíró forrástanulmányokat vagy forrásgyűjteményeket, vagy pedig tervszerűen irányított levéltári kutatások alapján új megvilágításba helyeztek kevésbé vagy rosszul ismert történeti egyénségeket, tényeket vagy korszakokat. Szádeczky is Szilágyi Sándor útmutatásai szerint kezdte meg az erdélyi történelem művelését. Eleinte Erdély XVI. századi története kötötte le figyelmét, s attól fogva, hogy kiadta *Mihály havasalföldi vajdáról* szóló tanulmányát (1882), melyet e korszakra vonatkozólag főleg a bécsi levéltárakban gyűjtött forrásanyag közzététele követett (1883), rendszeresen jelentek meg Erdély XVI. századi történetére vonatkozó forrástanulmányai, melyek *János Zsigmond* és *Báthory István* korszakát és egyéniségük történeti jelentőségét az új adatok nagy tömegével világították meg. Utóbb *Erdély XVIII. századi* története vonzotta, mert Erdély történetének ez a korszaka levéltári alapokon alig volt feldolgozva. Ezirányú működéséből elég *Apor Péterről*, *Halmágyi Istvánról* és a *székely határórség* szervezéséről kiadott forrásműveire hivatkoznunk. A *székely kérdés* kezdet óta érdekelte. A székelyek intézményeiről, a csiki székely krónikáról, Udvarhely megye újabbkori történetéről írt művei bizonyoságai annak, hogy Szádeczky mily nagy szeretettel

mélyedt bele a székely történelembe, amelyet azután élte alkonán egy önálló, nagyértékű műben foglalt össze.

Szádeczky tudományos megállapításainak egyike-másika, így különösen a csiki székely krónikáról írt tanulmányai erős ellenmondást váltottak ki, sőt váltanak ki manapság is pl. a csiki székely krónika hitelességét védelmezők között. Történetírói munkásságáról mindamellett az igazságnak megfelelően megállapíthatjuk, hogy az két irányban volt *úttörő jelentőségű*: ő az első, aki a XVI. és XVIII. századi erdélyi történelmet, vagy annak egyes részleteit széleskörű levéltári kutatások alapján tudományosan feldolgozta és e kutatásai ma is forrásértékűek. Ő az első, aki a XVI—XVII. századbeli magyar—lengyel történelmi kapcsolatok tudományos feldolgozását ugyancsak levéltári kutatások alapján megindította. Sajátságos, hogy utolsó művei is Báthory Istvánról szólnak.

A Magyar Történelmi Társulatnak 1885 óta volt ig. választmányi és 1932 óta tiszteleti tagja. Szilágyi Sándor oldala mellett éveken át végezte a titkársági teendőket is. Érdemekben gazdag történetírói munkássága mellett ez utóbbi szempontok is kötelességünké teszik a róla való kegyeletes megemlékezést.

Lukinich Imre.

Jakubovich Emil †

1883—1935.

Váratlanul, alkotó élete delén ragadta el körünkől a megfellebbezhetetlen végzet a magyar tudománynak ezt a kivételes tehetségű, nagy eredményeket felmutató munkását.

Jakubovich Emil jogásznak indult. A tudománygyetemen hivatalosan jogász volt, sőt a doktori diplomát is a jogtudományból szerezte. Érdeklődése azonban már első egyetemi éveitől kezdve a bölcsészkarra vonzotta, ahol a magyar mult sokoldalú problémái ragadták meg figyelmét. Határozott irányba akkor terelődött ez az érdeklődése, amikor mint 22 éves ifjú az Országos Széchényi Könyvtárban kapott alkalmazást és a könyvtár levéltári osztályában nyert beosztást. Itt, a középkori oklevelek és a magyar nyelvemlékek közepette alakult ki a magyar tudományos világban páratlanul álló egyénisége, amelyben az elsőrangú történész, paleográfus és genealógus a legkiválóbb nyelvtudóssal párosult. Itt, a levéltár és a kéziratár anyagának szakadatlan és valósággal rajongó szeretettel folytatott feldolgozása közben szerezte meg azokat az ismereteket, amelyek mindnyájunk előtt versenytárs nélküli szaktekintélyé avatták olyan területen, a diplomatika, genealógia, paleográfia és a nyelvészet határmegyéin, amelyek előtte úgyszólván teljesen el voltak hanyagolva. A magyar nyelvű paleográfia első alapos ismerője, sőt utólréphetlenül nagy mestere volt.

Munkássága, mely sokoldalú érdeklődését és tudásának mélységét csak sejtetni engedi, de távolról sem fejezi ki, legnagyobb részben a paleográfia, diplomatika és a nyelvtudomány határterületén, mozgott. Ilyen tárgyú kisebb cikke, nagyobb tanulmánya a Magyar Nyelvnek úgyszólván minden számában található. Közöttük már terjedelem dolgában is legnevezetesebb „A tihanyi alapítólevél olvasásához“ című értekezése (Magyar Nyelv XIX., XX.), amely szerény címe ellenére igen fontos nyelvészeti eredményeket tartalmaz.

Másik kedvenc területe a középkori magyar oklevelek és krónikák íróinak, a magyar irodalom eme névtelen úttörőinek a kutatása volt. Erre a feladatra rajta kívül nem volt rátermettebb, alkalmasabb ember, hiszen ő nemcsak személy szerint ismert minden embert a magyar koraközépkorból, mint Karácsonyi János, hanem a középkori munkák filológiai kérdéseiben is otthonosan mozgott. Idetartozó munkái közül elég a Magyar Nyelv XX. és XXI. kötetében megjelent „Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez“, valamint a Klebelsberg-Emlékkönyvben közzétett „P. mester“ című tanulmányaira rámutatnunk, amelyek közül különösen az utóbbi az intuíció és szigorú módszeres kutatás legklasszikusabb példája. E munkájában véglegesen tisztázta, hogy az Anonymus Gestájának kezdő szavaiban a *P dictus magister*-ben csakis névrejtő siglát láthatunk és semmiféle *praedictus*-nak nem olvashatjuk. Ez a megállapítása az Anonymus-kutatásnak eddig legszilárdabb pontja és kétségtelenül legmaradandóbb eredménye. Ahogy a krónika nyelvi és történeti adataiból II. Béla korára következtet, egyike forráskritikai történelmi irodalmunk legragyogóbb teljesítményeinek.

Ezekhez a kutatásaihoz szorosan kapcsolódik a „Honfoglalás-kori hősi énekeink előadásformájához“ című, a Magyar Nyelv XXVII. kötetében megjelent tanulmánya, amelyben zseniális meglátással a középkori latin krónikáink szövegéből elpusztult epikus költészetünk előadásformájának ősi jellegét és eredeti szövegének nyomait mutatja ki.

A magyar mult szeretete vezette a magyar rovásírás vizsgálatához is, amelynek egyik legszakavatottabb ismerője volt. Ő maga két emléket fedezte fel ennek a magyar kultúrtörténet szempontjából páratlan fontosságú írásnak. Ezek egyike a Nikolsburgi emlék, írástörténeti szempontból is megbecsülhetetlen értékünk.

A magyar jogtörténetben I. Endre törvénybeidéző ércbillogának felfedezésével és a nála jellemző vaskövetkezetességgel felépített, szigorú módszerességgel megírt munkájával (Turul és Ungarische Jahrbücher) emelt magának örök emléket.

Nyelvészeti szempontból felbecsülhetetlen értékű a Pais Dezsővel közösen kiadott Ómagyar Olvasókönyv, amely nemcsak a nyelvészeti célokra is alkalmas, sajnos, nálunk teljesen elhanyagolt oklevélközlésre állított követendő példát, hanem a bevezetés-

ben kitűnő tájékoztatást nyújtott a különböző oklevélkiadványok értéke felől.

Jakubovich Emil jelentőségéről nem nyernénk tiszta képet, ha csupán nyomtatásban megjelent munkáit vennők figyelembe. Sajnos, ő azok közé a tudósok közé tartozott, akik műveikben tudásuknak csak mindegy morzsáit hullatják el, óriási ismeretanyaguknak csak elenyésző csekély részét használják fel. Amíg élt, tudásának, ismereteinek gazdag tárházából bőkezűen osztogatott mindenkinek, aki éppen hozzáfordult felvilágosításért. Barátnak, jó ismerősnek éppúgy, mint sohasem látott teljesen ismeretlen embereknek. Elég csak a bel- és külföldi kutatóknak nyomtatásban megjelent köszöneteit figyelembe venni, hogy lássuk, milyen páratlan szolgálatkészség és önzetlenség lakozott szívében, de egyúttal azt is, hogy milyen messzeágazó, széleskörű ismeretekkel rendelkezett. Ebben a tekintetben különösen mi, a fiatalabb nemzedék vesztettünk sokat benne, akihez mindig bizalommal fordulhattunk minden kételyünkben.

Mint levéltári, majd könyvtárigazgatónak legnagyobb öröme abban volt, ha a keze alatt lévő intézmény értékes gyarapodásokkal gazdagodott. Életének egyik legboldogabb napja volt, amikor mint az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója átvehette azokat a kincseket — köztük az Anonymus Gestáját, a Bécsi képes krónikát és a Bécsi kódexet —, amelyeknek hazakerülését éppen az ő hathatós munkálkodása segítette elő.

Tudásánál csak szerénysége és barátai iránt őszinte szeretete volt nagyobb. Sokat vesztettünk benne tudásban, barátban egyaránt, s azért hiányát mindig fájón fogjuk érezni.

Kniezsa István.

	Lap	Lap
<i>Nastase, G. I.</i> : Ungurii din Moldova la 1646 după Codex Bandidus. (<i>Erdélyi I.</i>)	103	
<i>Ember Gy.</i> : A helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában. (<i>Bónis Gy.</i>)	105	
<i>Braubach, M.</i> : Eine Denkschrift des Erzherzogs Maximilian über Ungarn. (<i>Ember Gy.</i>)	106	
<i>Bartha D.</i> : A XVIII. sz. magyar dallamai. (<i>Joó T.</i>)	106	
<i>Lüdtke, W.</i> : Der Kampf zwischen Oesterreich u. Preussen 1789—91. (<i>Komoróczy Gy.</i>)	107	
<i>Hermann E.</i> : Lonovics római küldetésének belpolitikai és diplomáciai előkészítése. (<i>Varga Z.</i>)	107	
<i>Hegedüs L.</i> : Kossuth Lajos, legendák hőse. (<i>Varga Z.</i>)	108	
<i>Hegedüs L.</i> : Kossuth Lajos, legendák hőse bizonyítékai. (<i>Varga Z.</i>)	108	
<i>Gabona B.</i> : A magyar agrár-munkásmozgalmak tört. (<i>Bakács I. J.</i>)	109	
Emlékkönyv Sz. Norbert halálának 800 éves jubileumára. (<i>Csapody Cs.</i>)	110	
<i>Müller, G.</i> : Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen. (<i>Barta I.</i>)	111	
		<i>Monsberger R. U.</i> : A hazai német naptáirodalom tört. (<i>Tóth L.</i>)
		<i>Lipták, J.</i> : Gesch. des ev. Lyceums in Kesmark. (<i>Fábrý B.</i>)
		<i>B. Szabó L.</i> : Óbuda egyházi intézményei a középkorban. (<i>Balanyi Gy.</i>)
		<i>Tanulmányok Budapest múltjából III.</i> (<i>Ifj. Vayer L.</i>)
		<i>Bonomi J.</i> : Az egyházi év Budaörs nyelvi és szokásanyagában. (<i>Wellmann I.</i>)
		<i>Makoviczky Gy.</i> : Nagykanizsa településföldrajza. (<i>Mendöl T.</i>)
		<i>Szabó L.</i> : Kecskemét iparos céhei. (<i>Nyers L.</i>)
		<i>Vajs, J.</i> : Rukovět' hlaholské paleografie. (<i>Kniezsa I.</i>)
		<i>Niemcy i Polska.</i> (<i>Komoróczy Gy.</i>)
		<i>Halecki, O.</i> : La Pologne de 963 à 1914. (<i>Ungár L.</i>)
		<i>Guggisberg, K.</i> : Das Zwingli-bild des Protestantismus. (<i>Révész I.</i>)
		<i>Weill, G.</i> : Le journal. (<i>Ungár L.</i>)
		<i>Bibliographie critique des principaux travaux parus sur l'histoire.</i> (<i>Gillemot K.</i>)

Tárca.

Olvasóinkhoz	124
LUKINICH IMRE : Szádeczky-Kardoss Lajos †	125
KNIEZSA ISTVÁN : Jakubovich Emil †	126

Értesítjük t. Tagtársainkat, hogy a SZÁZADOK 1935. évi pótfüzete megjelent és még kapható.

A 202 lap terjedelmű füzet tartalma a következők:

- Fehér Géza*: A bolgár-törökök kapcsolatai a magyarsággal és a legújabb magyar őstörténelem-kutatás. (613—553. l.)
- Ember Győző*: Magyarország és az államtanácselső tagjai. (554—664. l.)
- Weidlein János*: A dülönévkutatás történeti vonatkozásai. (665—692. l.)
- Péterdi Ottó*: A Balaton-Felvidék német falvai. (693—714. l.)

Bolti ára 5 P; a Magyar Történelmi Társulat tagjai 3 P 60 f kedvezményes áron szerezhetik meg.

AZ 1935. ÉV FOLYAMÁN JELENT MEG
JÓZSEF NÁDOR IRATAI

III. KÖTETE.

Ez a kötet, amely a **MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI** során megjelenő **JÓZSEF NÁDOR ÉLETE ÉS IRATAI** c. sorozat IV. kötetét alkotja, a nádor 1807—1809. években írt legfontosabb iratait tartalmazza, köztük az 1809. évi inszurrekciós naplót, amelyek a kötet felét teszik ki. — A kiadványt **DOMANOVSKY SÁNDOR** rendezte sajtó alá bő jegyzeteléssel és az iratok sorsára vonatkozó magyarázatokkal. — A 960 lapra terjedő kötet

ÁRA 25 PENGŐ.

A Társulat tagjai kedvezményes áron 18 pengőért szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalánál, Országos Levéltár. (I. ker., Vár, Bécsi kapu-tér 4. szám.)

A Magyar Történelmi Társulat legújabb kiadványa

**A
magyarországi 1848—49-iki
szerb fölkelés története**

III. KÖTETE.

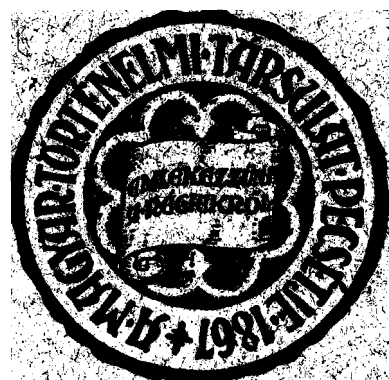
Ez a kötet, amely a *Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai* során megjelenő *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez* c. sorozatban foglal helyet, 1848 szeptemberétől 1849 augusztusáig terjedőleg tartalmazza a szerb nemzetiségi mozgalmak történetére vonatkozó forrásanyagot a bécsi, budapesti, karlócai levéltárakból. A kiadványt **Dr. Thim József** rendezte sajtó alá, akinek gondozásában jelent meg a munka II. kötete is. A szerb iratokat nemcsak eredeti szövegekben, hanem magyar fordításban is közli a kiadó s így a forrásanyag most már a hazai történet minden kedvelője számára könnyen érthető és hozzáférhető lett. A 984 lapra terjedő kötet **ára 25 P**. **A Társulat tagjai kedvezményes áron 18 pengőért szerezhetik meg** a Társulat titkári hivatalánál, Budapest, Országos Levéltár (I. Bécsi kapu-tér 4.)

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR ÉS HAJNAL ISTVÁN

LXX. ÉVF. 4—6. SZÁM. 1936. ÁPR.—JÚN.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1936.

EGYETEMI NYOMDA
SZEGED.
FOLYÓIRATOK

Tartalom.

	Lap
ALFÖLDI ANDRÁS: Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete. (II. közlemény.)	129
RÉVÉSZ IMRE: Debrecen lelki válsága 1561—1571. (II. közlemény.)	163

Történeti irodalom.

LINHARTOVÁ, MILENA: Antonii Caëtani nuntii apostolici apud imperatorem epistulae et acta 1607—1611. Ism.: <i>Vanyó Tihamér</i> ..	204
BIRÓ JÓZSEF: Nagyvárad barok és neoklasszikus művészeti emlékei. Ism.: <i>Kampis Antal</i> ..	206
BIRÓ JÓZSEF: A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann. Ism.: <i>Kampis Antal</i> ..	206
BIRÓ JÓZSEF: A kolozsvári Szt. Mihály-templom barok emlékei. Ism.: <i>Kampis Antal</i> ..	206
BIRÓ JÓZSEF: A bonczhidai Bánffy-kastély. Ism.: <i>Kampis Antal</i> ..	206
BIRÓ JÓZSEF: Magyar művészet és erdélyi művészet. Ism.: <i>Kampis Antal</i> ..	206
KRETSCHMAYR, HEINRICH: Geschichte von Venedig. III. k. Ism.: <i>Jánosy Dénes</i> ..	212
ERBT, WILHELM: Weltgeschichte auf russischer Grundlage. Ism.: <i>Török Pál</i> ..	214
KNAURS Weltgeschichte von der Urzeit bis zur Gegenwart. Hrsg. von K. A. von MÜLLER und P. R. ROHDEN. Ism.: <i>Török Pál</i>	214

Szemle.

	Lap		Lap
<i>Ferenczi S.</i> : Firtosvár arany-éremletele. (<i>Radnóti A.</i>) ..	218	<i>Lux, J.</i> : Siedlungsgesch. d. Stadt Dobschau—Dobsina. (<i>Ila B.</i>) ..	221
<i>Fest S.</i> : Anonymus angol forrásai. (<i>Szilágyi L.</i>) ..	218	<i>Lux Gy.</i> : Dobsina népességi statisztikája. (<i>Ila B.</i>) ..	221
<i>Mészáros, E.</i> : Qua ratione Anonymus Sacra Scriptura usus sit. (<i>Szilágyi L.</i>) ..	218	<i>Házi J.</i> : Sopron tört. II. 3. (<i>Kring M.</i>) ..	223
<i>Schwarz, E.</i> : Sudetendeutsche Sprachräume. (<i>Lux Gy.</i>) ..	220	<i>Filitti, J.</i> : Preadalica să nu fie. (<i>Tamás L.</i>) ..	224
<i>Lux Gy.</i> : Dobsina településének tört. (<i>Ila B.</i>) ..	221	<i>Goëss, J. Z.</i> : Briefe Ferdinands I. an Katzianer. (<i>Komoróczy Gy.</i>) ..	224

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére, Budapest, VIII. Múzeum-körút 6. Bölcsészettkar, küldendők.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsi kapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú postatakarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest VIII. Szentkirályi-utca 28. II. 16.

Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete.

II. közlemény.

3. Ha e romanizációs folyamat eredményeit akarjuk vizsgálni, nem szabad elfelejtenünk, hogy az évszázadokon keresztül észrevétlenül működő kultúrhatás az Itáliával szomszédos és közvetlenül érintkező Pannoniában már régen megteremtette a gyors és spontán asszimiláció feltételeit s előzményeit. És Itália mellett nagy segítségére volt ebben a békeéletre berendezkedett Noricum, — „ein Vorland und gewissermassen ein Teil Italiens“¹, amelynek magasabb kultúrával való átítatódását a Pó-síkság meghódítása óta észrevétlenül erősödő politikai kapcsolatok igen elősegítették s amely egy kis fegyveres ijesztés árán² már békeséggel és meggyőződéssel tudott beilleszkedni Róma birodalmába.³ Itt már a köztársaság utolsó századában kezdődnek a római feliratok⁴ és a nyersebb pannonokkal szemben később is a civilizált elemek közé számították népét.⁵ Természetes az is, hogy az Itáliával közvetlen összefüggő déli részeken — úgy Noricumban, mint Pannoniában — sokkal gyökeresebb és intenzívebb volt a romanizáció, mint fent, a dunai övben.⁶ Másrészt az a tény, hogy Pannonia tele volt katonasággal és erős veteranus-telepítésekkel olották be, magával hozta az ezek között élő bennszülöttek hirtelen elrómaisodását;⁷ a vallás terén láttuk már, hogy Noricumnál mennyivel gyorsabban vetette le saját tradícióit a mi tartományunk lakossága s így volt ez más téren is. Pannoniában aránylag kis területen négy teljes légió

¹ Mommsen: Röm. Gesch. V.⁴ 180. sköv. l.

² E. Swoboda (Klio 28, 1935. 180. sköv. l.) nem győz meg a Noricum okkupációjáról eddig általános felfogás ellenében.

³ Találónan ír erről — mint mindig — Mommsen. (CIL. III. 588.)

⁴ Mommsen, CIL. III. 597. l. — J. Jung: Römer und Romanen² 1887. 92. l.

⁵ Cass. Dio, 74., 2., 4.

⁶ Kiemelte ezt már Fr. Kenner (Noricum und Pannonien. 1870. 18. l.), valamint Mommsen (Röm. Gesch. V.⁴ 188. l.) is.

⁷ A. Schober: Die Römerzeit in Österreich. 1935. 13. l.

állott a II. században számos segédcsapattal együtt, míg Dalmáciában alig valami erő, Noricumban nem sok. Moesia aránytalanul hosszabb partvonalán pedig az 5 legio is sokkal jobban megoszlott. Azt, hogy a katonaság súlya mit jelentett a civilizáció terén — eltekintve a béke idején általa végzett állandó közmunkáktól — Schober megfigyeléseivel jellemezhetjük, aki a korai sírkövek típusairól írja :¹ ezek Noricumban „a közeli Itália egykorú sírköveitől származnak. Ezzel szemben Pannoniába már az első megszálló csapatok a legkülönbélebb típusokat hozzák, amelyek a polgári lakosság számára mintaképpül szolgáltak“. „Ez okból érthető, ha a Pannoniában szokásos, katonai származású sírkőtípusok a szomszéd tartományban teljesen hiányzanak, míg viszont az Itáliából Noricumba vándorolt formák, mint p. o. a síroltár, alig hagytak nyomot Pannoniában.“ Azt pedig, hogy a katonaságtól visszatérő pannonok mennyire átalakultak szolgálatuk alatt, már abból is következtethetjük, hogy a szolgálati idő 20—25 év volt ! E hatás ellenére a Dunántúl belső része, ahol nem állott katonaság, csak a fiatalság szolgált más vidékeken és országokban, sokkal lassabban alakul át, mint a garnizonok vidéke. A belső Dunántúlon a római pénzforgalom csak Kr. u. 70 körül indul meg, (holott itt már a hódítás előtt is pénzgazdaság uralkodott !)² és Nagy Lajos kutatásai szerint³ a rómaihoz idomuló bennszülött agyagművesség is tartani tudja még magát az I. században az idegenből behozott portékával szemben. Ugyanezt figyelte meg A. Schober⁴ : a nagy táborok katonai típusaival szemben a beljebb eső vidékek primitívebb és illyr-kelta ízü stílusa a hadrianusi korig tartja magát, amikor a családi csoportos portré-mellképekkel ékesített stéla egyeduralma elmossa e különbséget.

Ha most a szomszéd provinciákra vetünk egy pillantást, feltűnik mindjárt, hogy a Noricum és Pannonia közti különb-

¹ A. Schober : Die röm. Grabsteine von Noricum u. Pannonien. 1923. 2., 3. l.

² Ezt K. Regling : Der Denarfund von Fröndenberg (kny. a Zeitschr. für Numismatik-ból, 29. 189. sköv. l.) 29. sköv. l. nyomán pénzgazdasági okokkal magyarázzák. Ez téves, mert nemcsak a denárleletek kezdődnek ekkor, amelyeknél a Nero-féle pénzrontás éreztethette hatását, hanem a bronz aprópénn-leletek is. V. ö. az általam publikált zalahosszúfalusi lelettel (Arch. Ért. 1920—22. 102. sköv. l.).

³ Egyelőre ld. rövid ismertetésemet erről : Gli studi rom. del mondo, 2, 1935. 275. l.

⁴ A. Schober : Die röm. Grabsteine von Noricum und Pannonien. 1923. 223. l.

ség kelet felé haladva egyre fokozódik. Lent délen, a dalmát partvidék mögötti hegyes régiókban, bár ide már rendkívül korán behatolt egynémely italikus¹ és a római jellegű lakótelepek a császárkorban a mainál sokkal sűrűbbek voltak, a kutúrnívó nem érte el még az északpannoniai² sem. A keleti szomszédra nézve elég Mommsen³ tömör ítéletét ideiktatni: „Von der lateinischen Civilisation Moesiens gilt das gleiche wie von der des angrenzenden dalmatischen und pannonischen Binnenlandes; nur tritt dieselbe, wie natürlich, um so viel später, schwächer und unreiner auf, je weiter sie von ihrem Ausgangspunkt sich entfernt.“ Azt is megfigyelte itt még a legnagyobb római historikus, hogy (mindig az első két évszázadra gondolva) a nyugatról keletre való terjedésben is főleg a partmenti táborok keskeny sávja vesz részt; a belföldnek már Pannoniában kiemelt elmaradása még sokkal nagyobb (s keletre szintén növekvő), súlyosbítva a görög-thrák ellenhatás által.⁴ De ebben a kormányzatnak is része volt, amely sokáig nem döntötte el, hogy e részek a Nyugathoz és a romanizmushoz, vagy a Kelethez és a hellenizmushoz tartozzanak-e. Mommsen (Ges. Schr. VI. 26—27. l.) vette észre, hogy a császárkor első századában az volt az elv, hogy a nyugaton állomásozó legiókat occidentális-, a keleten lévöket orientális-legénységgel egészítsék ki. És míg Pannoniában a nyugatiak szolgálnak, Moesiában bőven akadnak (az ottani származásúakon kívül) keletiek. „Ha ehhez hozzávesszük, hogy ez a provincia, amely civilizált részében [a pontusi városokra céloz ezzel M.] sokkal inkább görög volt s még azt, hogy már a dalmáciai csapatoknál is tekintetbe jött a görög tartományokból való utánpótlás, akkor valószínűnek fog látszani, hogy a moesiai sereg legnagyobbára ezekből rekrutálódott.“ De a kormányzat nézetei erről még az II. század elején sem változtak meg.

¹ C. Patsch, Wiss. Mitt. 12, 1912. 92. sköv. l.

² E vidékek nagyérdemű kutatója, C. Patsch nagyon optimisztikusan ítél Bosnien und Hercegowina in römischer Zeit c. áttekintésében, 24. sköv. l. (Zur Kunde d. Balkanhalbinsel, Ser. I., Heft 15, 1911.) Helyesebben V. Párvan, Dacia. 1928. 166. sköv. l.

³ Röm. Gesch. V.⁴ 194. l.

⁴ Ld: A. v. Premerstein, Jahreshefte 1, 1898. Beibl. 190. sköv. l. C. Patsch: Beiträge zur Völkerkunde in Südosteuropa. 5/1. 1932. (Sitz.-Ber. Akad. Wien, phil.-hist. Kl. 214. Bd. 1. Abhandlung) 153. sköv. l. V. Párvan beállítása (Dacia, 1928. 161. sköv. 184. sköv. l.) sokban eltér a mienktől. J. Jung: Die rom. Landsch. 178. l. U. az: Römer u. Romanen.² 101. sköv. l. M. Fluss, Realenz. XV. 2390. sköv. l.

„Trajanus — írja V. Párvan¹ — a Thrácia hellenizmusa iránti respektusból azt gondolta kötelességének, hogy görög-típusú városokat alapítson Alsó Moesiában is: *Marcianopolis*-t (*Odessustól* keletre), *Nicopolis ad Istrumot* (*Novae-tól* délre). De sem az egyiknek, sem a másinak nem sikerült egy pillanatra sem meggátolni a római dagályt; épp ellenkezőleg, éppen *Nicopolis* földje őrizte meg számunkra a *Bacchium vernaculorum* rendkívül érdekes listáját: ebben az *albumban* megfigyelhetjük újra, hogy thrákok, rómaiak és görögül beszélő keletiek mind egyaránt elborítottak a nyugati befolyás hullámai által.“ És ha az italikus érzelmű Trajanus megtorpanása dacára mégis áthatolt ide a római életforma, legyűrve a görögöt, ebben Pannoniának és Noricumnak több része van, mint Itáliának; a jövő részletkutatásai kétségtelenül ki fogják azt is mutatni, hogy ez az osztályrész a II. század óta egyre jobban nőtt egészen a *Genius Illyrici* diadaláig a III. században, mely sorsdöntő volt Moesiára, magával ragadva ezt is. Úgy látszik, hogy Moesiában a lakosság előzetes megritkulása következtében a barbár utántelepítés is sokkal erősebb volt a korai időkben, mint nála nyugatabbra. A forráshagyomány ugyan igen gyér adatokra szorítkozik, de talán mégis nyoma volna annak, ha Pannoniában is olyméretű betelepítés lett volna, mint az Aelius Catus 50,000 getája Augustus alatt és a Plautius Silvanus által a jobbpartra átplántált 100,000 barbár Nero korában; Vannius híveinek befogadása Pannoniába (Kr. u. 50-ben) hasonlíthatatlanul kisebbméretű volt.)² A Dunántúl és Horvát-Szlavonország egészséges társadalmát csak a markomann-szarmata háború (166—180 Kr. u.) rettenetes csapásai gyengítették meg annyira, hogy Marcustól kezdve egyre újabb hatalmas barbár tömegeket kelljen a földművelés és adózás biztosítására s a rekrutaanyag pótlására ideengedni vagy kényszeríteni. Ettől eltekintve a jó életviszonyok, a kedvező pénzszerzési kilátások és a segédcapatokban való szolgálat a világbirodalom legtávolabbi sarkaiból való embereket hajtottak hazánkba.³ Ezek közül a keres-

¹ V. Párvan, Dacia. 1928. 185. sköv. 1.

² Tac.: Ann. 12., 30.: *secuti mox clientes et acceptis agris in Pannonia locati sunt.*

³ A germánok közül a korai időből való egy *Hermundur* libertus köve (CIL. III. 14359. 4.; v. ö. W. Kubitschek, Jahrb. f. Alt. 5, 1911. 166. l.) és egy *Naristusé.* (CIL. III. 4500., hozzá Kubitschek, u. o. 164. sköv. 1.). A segédcapatokban sok itt a germán (Graf Schenk v. Stauffenberg: Die Welt als Geschichte. I. 1935. 76. l.). A *Strubilo, Scalleonis lib(erta)* kövéhez (CIL. III. 4551 = 11301.) v. ö. A. Barb:

kedelemben mind fontosabb szerepet játszottak az orientálisok,¹ akik a kisázsiai és előáziai vallások terjesztésében is² tevékenyen résztvettek. Sok közülük nem önként jött ide, hanem a felszabadult rabszolgák soraiból került ki.³

Nem terjeszkedhetünk ki a városi élet kifejlődésének és terjedésének folyamatára, a társadalom lefestésére. Nem részletezhetjük, hogy a városokban az italikus elem, majd a veteránus-polgárok felső rétege mily örömmel élte ki magát a városi rangviselésben és helyi politikában s hogy utánozta ezt a lokális arisztokráciát az orientálisokkal megtűzdelt középosztály, az *augustalitas* pseudo-tisztségéért versengve; a rabszolgaság sorsát (mely a díszes sírkövek tanúsága szerint nem mindig volt tragikus), sem követhetjük.⁴ Annál inkább nem, mert ezek általános vonásai a korábbi császárkor virágzásának,⁵ mi pedig a sajátos dunai vonásokat keressük.

Azt azonban mégis jellemeznünk kell, — ezt is csak sommásan — hogy a városi életforma milyen *színvonalat* ért el itt. A császárok alapította római jogú városokat mérnökök tervezték szabályos, saktáblaszerű utcarendszerrel,⁶ a középpontban, a két főtengely metszéspontjánál a fórummal, mellette fővárosi mintára a kapitóliumi istenségek

Die Inschriften des Burgenlandes. 61 sz. E. Polaschek, Jahreshfte 26. 1930. Beibl. 209. sköv. l.

¹ V. Párvan: Die Nationalität der Kaufleute im röm. Kaiserreiche. 1909. S. Lambrino, Revista ist. Româna. 2, 1932. 262. sköv. l. (A hemesiaiokról.)

² J. Dobiáš: Orientální vlivy v římském Podunají (= Keleti befolyások a Duna-medencében a római császárkorban). (Bidlív zborník 1928.) 15. sköv. l. Nemsokára megjelenik Láng N. új összefoglalása e témáról. Ld. cikkeit a Klebelsberg-Emlékkönyvben (1925. 93. sköv. l.), a Károlyi-Emlékkönyvben (1933. 325. sköv. l.) és a Berzeviczy-Emlékkönyvben (1934. 84. sköv. l.).

³ Duff: Freedmen in the Early Roman Empire. 1928. M. L. Gordon, Journ. Roman Studies 21, 1931. 65. sköv. l.

⁴ Persze, a hódítás előtt is volt itt rabszolgaság; az ardiaeusok és a dardanok eseteire már figyelmeztetett W. Tomaschek (Die alten Thraker. I. 1893. 23. l.).

⁵ Kitünő ehhez M. Rostowzew összefoglalása: Ges. u. Wirtschaft im röm. Kaiserreich. 1930.

⁶ *Emoná*-ra: W. Schmid, Jahrb. f. Altertumskunde 7, 1913. 3. tábla és Jahreshfte 19—20, 1919. Beibl. 157. l. 72. kép. — A noricum városok: Ed. Nowotny, 15. Bericht d. Röm.-Germ.-Komm. 1926. 130. sköv. l. (*Ovilava*); W. Schmid, u. o. 205. l. (*Celeia*); u. az: Flavia Solva. 1915. 46. l. és Jahreshfte 19—20, 1919. Beibl. 135. sköv. l. 61. kép. (*Fl. Solva*) stb. V. ö. még A. Schober: Die Römerzeit in Österreich. 36. sköv. l. A legjobb áttekintés az egész birodalomról: K. Lehmann—Hartleben, Realenz. III. A. 2046. sköv. l.

templomával¹ s a rómvárosi középületek minden fajtájával. Néha előfordult, hogy a kanalizáció és a vízvezeték elmaradt, W. Schmid a noricum *Fl. Solvaban* Vespasianus fukarságának tulajdonítja ezt, de ez inkább kivétel volt.² Köz- és magánfürdők mindenütt bőven találhatók. Itt is, mint mindenütt, a cirkuszi játékok³ és az amphitheatrum állatviadalai voltak a városiak főszórakozásai. A nagy táborhelyeken külön körszínháza volt a katonáknak, külön a polgároknak, hogy össze ne verekedjenek: így Aquincumban és Carnuntumban,⁴ ahol az egyik 20,000 nézőt magábfogadó nagy építmény volt. De volt még *Savaria*-, *Scarbantia*- és *Vindobonában* valamint a délpannoniai nagyvárosokban is kőből épült körszínház. Kevés nyoma akad a magasabbrendű színjátszásnak, zenei életnek is.⁵

A római mintára épült házak között nem ritka a műízléssel díszített tágas urasági lak, nemcsak a városokban, hanem a földbirtokok központjában is, a gazdasági épületek közepette; de téglacseréppel voltak fedve az egyszerű kis házak is. A városokat villa-öv vette körül⁷ és a vidéken kiszagzák majorságai is átveszik a római technika és civilizáció hasznos vívmányait.⁸ Ha mindez csak erősebb vagy gyen-

¹ L. cikkemet : Arch. Ért. 1920—1922. 12. sköv. 1. Schober i. m. 37. sköv., 46. l.

² V. ö. Korbuly Gy. : Aquincum orvosi emlékei. (Diss. Pann., ser. I. fasc. 3. 1934.)

³ W. Kubitschek — S. Frankfurter : Führer durch Carnuntum.⁶ 1923. 92. l.-on *Scorpianus a [gita]tor factionis [albae], vicin (septingentis)* egy híres kocsis szereplését illusztrálja. V. ö. J. Jung : Römer u. Romanen.² 1887. 135. l.

⁴ A második aquincumi amphitheatrumról Kuzsinszky B. : Aquincum (Führer, 1934.). 10. sköv., 180. l. *Carnuntum*: E. Bormann, RLIÓ. 2. 1901. 154. sköv. l. Fr. Miltner, RLIÓ. 17, 49. sköv. l. U. az : Das zweite Amphitheater von Carnuntum. 1931. R. Egger, RLIÓ. 16, 103. l. E. Novotny, u. o. 158. sköv. l. — *Savaria* : Fettich N., Az Orsz. M. Rég. Társ. évk. I. 1923. 58. sköv. l.

⁵ *Collegium scaenicorum* Aquincumban : CIL. III. 3423. Egy *magister mimariorum* Sisciából : CIL. III. 3980. — Nagy L. : Az aquincumi orgona. 1933. 9. l. — Virunumban volt színház is, úgy, mint a délpannon nagy városokban is.

⁶ Kuzsinszky B. : Építkezés Aquincumban (Bp. Rég. 4, 1892. 75. sköv. l.). A. Schober : Die Römerzeit im Österreich. 1935. 67. sköv. l. C. Patsch : Bosnien und Herzegowina etc. 1911. 27. sköv. l. stb.

⁷ Nagy L. : Aquincumi mumiatemetkezések (Diss. Pann., ser. I. fasc. 4. 1935.). 3. l.

⁸ Néhány példa : W. Schmid, Jahreshefte 25, 1929. Beibl. 67. sköv., 97. sköv. l. A. Barb, Heimatkunde von Mattersturg. 1931. 37. l. Nagy L. új villaásatásai tudtommal a „Tanulmányok Bp. multjából“ c. kiadványban fognak közzétettni.

gébb visszfénye volt is az általános római művelődésnek, van egy olyan jelentős típus is az építészetben, amelynek kifermálásában a dunai tartományok is kétségtelenül résztvettek. Az itt időző nagyurak és császárok igényei, valamint a veszélyes határmenti népek közelsége itt már korán az *erődpalota* keletkezéséhez vezetett. Van róla adatunk, hogy Marcus Aurelius itt-időzésekor ily bástyatornyos palotában lakott Herodes Atticus, a dúsgazdag rhetor Sirmium egyik külvárosában¹ és nem látszik későinek a boszniai Mogorjelo palotáé sem.²

Az Itáliát a Kelettel összekötő főútvonalon, Dél-Pannoniában kellett már korán olyan szállóhelyeknek lenni, ahol utazó császárok és családtagjaik, vagy főrangú emberek megpihenhettek³ s így a falakon kívül fekvő császári palota *Poetovio*-nál⁴ bizonyára már régen ott lehetett, úgy mint a *Murocineta* nevű villa Sirmium körül.⁵ Így tehát a Diocletianus spalatói mentsvára részben dunai előzményeken is nyugodhatott.

A szobrászat emlékeinek vizsgálatából minden másnál tisztábban választhatjuk szét a romanizmus három fő tényezőjét: a központi kormányzat nyomását, a magasabb kultúra körébe való bekapcsolódás hatását és a provinciálisok alkalmazkodását. Ezek közül az első általal jutott érvényre, hogy a császár arcképe a szuverenitásnak az élő személlyel egyenértékű képviselője volt a tartományokban,⁶ amelynek az alattvalói hódolat mellett vallásos tisztelet is járt és amely nem hiányozhatott ezért sem a katonai táborokból, sem a tartományi és városi közelet hivatalos helyiségeiből.⁷ A nagy

¹ Philostratos: V. soph. 2. 1., 11.

² C. Patsch: Bosnien und Herzegowina etc. 1911. 15. l. 8. kép. Részletes publikáció még nincs. Az épülettípushoz v. ö.: K. M. Swoboda: Römische und romanische Paläste. 1921. 148. sköv. l.; E. Weigand: Strena Buliciana. 1924. 95. l. stb. — A balázcai épületkomplexummal nem vagyok tisztában; nem tudom, hogy nem kis város-e inkább. V. ö. Rhé Gy.: Balácsa. 1912. 38. l., 2 ábra és Kuzsinszky B.: A Balaton környékének archaeológiája. 1920. 186. l. *Flavia Solva* pl. W. Schmid (*Flavia Solva*. 1915. 46. l.) szerint 275 × 204 m. terjedelmű volt mindössze.

³ E. I. Holmberg: Zur Gesch. d. cursus publicus. 1933. 77. l.

⁴ Ammian., 14, 11, 20.

⁵ U. o. 30, 10, 4.

⁶ Részletesen szoltam erről: Röm. Mitt. 49, 1934. 65. sköv. l. Ld. még H. Kruse: Studien zur offiziellen Geltung des Kaiserbildes im römischen Reiche. 1934.

⁷ Tájékozódást nyújt erről: Friedländer—Wissowa: Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms. ⁹⁻¹⁰ III. 1923. 55, 58.

központi műhelyekben készült császárképmásokat hoz-zánk is tömegesen szállították; a carnuntumi táborból már Tiberius korából származó portrénk is van a császári család egyik tagjáról.¹ Készítettek persze tartományainkban is császárszobrokat, de ezek mindjárt felismerhetők rosszabb — néha egészen nyers — kivitelükről.

Határozott művészi színvonalat különben is csak noricum és délpannoniai szobrásziskolák tudtak elérni. Így a virunumi szobrászok nemcsak az ottani templomokat és középületeket díszítették klasszikus fogalmazású istenalakkal, csoportokkal és portrémellképekkel,² hanem még Pannoniába is szállítottak márványműveket. Innen származik egy finom carnuntumi Bacchus-szobor,³ — aminthogy Noricumból importálták bizonyára a scarbantiai kapitólium óriási Juppiter—Juno—Minerva-alakjait, meg a szombathelyi kapitólium kultuszképeit is. (A parlament építésekor talált szép hellenisztikus típusú női fej⁴ márványának közetani vizsgálata ajánlatos volna keletkezési helyének megvilágítására.) Különösen kedvesek azok a noricum szobrászművek, melyek technikai iskolázottságukat helyi megörökítésére fordítják: a maria-saali kocsi és főleg a festői helyi népviselet ábrázolásai ilyenek. A délpannoniai szobrászműhelyeket ásatások hiányában kevésbé ismerjük. De van egy szarkofágcsoporthunk, amelybe Mitrovicán kívül Daruváron, Szombathelyen, Szekszárdon és Kosztolácson talált nagy márvány sírládák is tartoznak, — melyek bizo-

sköv., 92. l. és A. v. Domaszewski (Die Religion des römischen Heeres. 1895. 71. l.), akinek az egész birodalomra kiterjedő statisztikájából kitűnik, hogy a táborokból fennmaradt császárszobrok feliratos talapzatai egyharmad részben Pannoniából és Dáciából valók. — O. Hirschfeld: Kl. Schr. 857. l. — Az értékes anyagú bronzszobrok természetesen többnyire csak szórványos töredékekben maradtak fenn, melyeket Nagy L. (Magyarország a rómaiak korában. Kny. a „Magyarország Vereckétől napjainkig“ c. műből. 42 l.) állított össze. Ld. még jegyzetemet: Arch. Ért. 1923—26. 258. l.; Kubitschek—Frankfurter, i. m. 49. l.; J. Brunšmid, Vjesnik hrv. arh. dr. n. s. 13, 1913—14. 258. l. stb.

¹ A. Frh. v. Ludwigstorff: Ein Portraitkopf aus Carnuntum (S.-A. aus d. Festschrift f. O. Benndorf.) — A feliratos bázisok minimális kivétellel csak Trajanustól kezdődnek Pannóniában, ami mindenesetre feltűnő. — Itt is Carnuntumból való a legjobb példa, talán Aelius Caesar arcképe: Arch.-epigr. Mitt., 20, 1897. 7. tábla és 234. l. (R. v. Schneider). V. ö. még Tragau, u. o. 227. l.

² A. Schober: Die Römerzeit in Österreich. 1935. 88. sköv. l. — Ld. még R. Egger: Führer... Klagenfurt. 1921. ábráit.

³ C. Praschniker: Carnuntum 1885—1935. 14. sköv. l. Ugyanő dolgozza fel a soproni kapitólium kultusz-szobrait is.

⁴ Hekler A., Arch. Ért. 1908. 231. sköv. l.

nyára sirmiumi műhely kisugárzását jelzik, — persze már a későbbi időkből. A keletpannoniai, valamint a moesia, részben a noricum s nyugatpannoniai plasztika is, melyet a sírköszobrászati bő maradványaiból jól meg tudunk ítélni, különben csak mesterember-munkákat tudott alkotni, amelyek néha ugyan a virtuozitásig is emelkednek,¹ de átlagban elmaradnak a rajnai műhelyek nivójától is. Belső-Dalmáciában és Moesiában még gyengébb a nivó; a mész- vagy homokkő domborművek anatómiai és proporcióhibáit általában élénk színezés enyhítette.²

Újabbán — úgy mint más országokban is — igyekeznek e primitív alkotásoknak művészi értéket tulajdonítani. A Schober³ szerint e kezdetlegesebb domborművekben csak egy *más*, a klasszikus-földközi-tengerivel ellenkező stílusérzék nyilvánul, amely a természeti formákat körvonalaira egyszerűsíti le, csak kevés vonallal tagolja s amelyek számára teljesen idegen a dolgok térbeli összefüggése; ez a *másféle* „Kunstgesinnung“ a síkba préseli a formákat. Meggyőződésem szerint ebben a felfogásban csak saját korunknak körtünete nyilvánul, amely — úgy mint a görögöknél a barbárok idealizálásának tendenciája — megcsömörölve a saját magas műveltségétől, a négerrekhez menekül primitív ideálokért.⁴

Magától értetődik, hogy atavisztikus illyr-kelta sajátosságok ütnek át e nivótlán reliefeken és ha a keltaság nem is emelkedett az emberábrázolásban a természet igazságáig, egyszerű iparművészeti stílusa, mely a birodalom ízlését is

¹ Így egy pentelei állatfríz: Paulovics I. Arch. Ért. 1923/26. 124. l., 1. tábla. — Ld. még *Venus victrix* szobrocskáját, melyet Hekler A. (Arch. Ért. 1913. 277. sköv. l.) méltatott.

² Szépen megőrződött egy pentelei relief színezése: Hekler A., Jahreshefte 15, 1912. 185. l.

³ Jahreshefte 26, 1930. 14. l. és Die Römerzeit in Österreich. 85. sköv. l.

⁴ A kompozíciónak leegyszerűsítése és a főalakokra való korlátozása (Jahreshefte 26, 1930. 28. l.) nem a kelta „Kunstwollen“ műve, hanem a *tudás hiányából* folyik: tessék pl. a pénzverést követni, ahol Antoninus Piustól kezdve a napnál világosabban nyilvánul (egyre erősebben) ez a folyamat, pedig itt a *fővárosi* nivó süllyedéséről van szó. — Vajjon a görög geometrikus stílus egészséges parasztművészetének idomtalan emberfigurái nem a „Klassisch-mittel-ländisch“ szférából valók? És vajjon a jó pannonok nem *ugyanazt* akarják ábrázolni, mint a klasszikus minták, csak sikertelenül? — A keltaság tényleg erőben volt egy magasabb műgyakorlatra, amint ezt Schober (Jahreshefte 26, 1930. 34. sköv. l.) kiemelte, de az általa bemutatott kezdetleges bálványokat nem szabad a klasszikus művekkel szembeállítani.

megtermékenyítette, valódi kultúrtelejesítmény, nem úgy, mint ősi-barbár ízű primitív emberképei.

A kiemelt szerényebb nivó dacára megvolt a pannoniai sírkőplasztikának is a sajátos virágzása. Az első században a stéla itáliai és általános római típusai gyökeret vernek, felöltve a lokális fogalmazás bélyegét. A másodikban a provincializmus teljesen átgúrja e klasszikus mintákat. A tektonikus fővonalak mindinkább elsikkadnak; a dekoráció fokozására irányuló igyekezet általában a másodrangú kompozíciós elemeket hangsúlyozza mind erősebben s tolja előtérbe. Ezáltal a stélák egyre jobban a magasba kíváncskoznak — pénz akkor bőven van, ez nem akadály, míg be nem következik a III. század összeroppanása. Nyugat-Pannonia itt is Noricumhoz igazodott, már csak azzal is, hogy az ottani márványanyagot használta a dunántúli mészkő helyett,¹ de Itália közelsége és a nagyobb technikai iskolázottság is érvényre jutottak itt.² Ámbár a dunántúli kőfaragók mintakönyveket használhattak,³ a komplikáltabb jeleneteket lehetőleg összevonták, redukálták. Így keletkezett például a Pannoniára oly tipikus áldozati jelenet, mely a halotti lakoma leegyszerűsítése.⁴ A rajnai tartományokkal szemben egyéni szint nyert nálunk (a II. század folyamán) a Mithras-vallás bikaölési jelenetének ábrázolása is⁵ stb. — Nem érdektelen az sem, hogy milyen fényűzés fejlődött ki a síremlékek terén: olyan hatalmas építmény, mint az eredetileg legalább 21—22 m magas carnuntumi „Heidentor“⁶, lehetett még sok itt.

De a pannoniai romanizáció helyzetét a sírkőplasztika szemszögéből csak akkor ítélni lehet meg jól, ha nemcsak a

¹ V. ö. A. Schober: Die röm. Grabsteine in Noricum und Pannonien. 1923. 224. sköv. l.

² V. ö. a művészi poetovioi kútreliéfekkel. M. Abramić: Führer durch Poetovio. 1925. 54. l. 28. sz., 56. l. 34. sz.

³ Amire Hekler A. mutatott rá először (Jahreshefte 15, 1912. 185. l.).

⁴ Korai példája ennek az az aquincumi sírkő, melyről Kuzsinszky B. (Aquincum, Führer 1934. 174. l.) írt utójára. A *Ti. Claudius* név dacára a Kr. u. 80—114. évekből kell származnia, mert a rajta említett *Tunger* bizonyára az *ala Tungrorum Frontoniana* katonája lehetett, amely a megjelölt években állomásozott itt. (V. ö. még A. Schober: Die röm. Grabsteine. 171. sköv. l.) — Különben sem tehető fel, hogy az áldozati jelenet pannon specialitása már Claudius alatt kifejlődhetett volna.

⁵ B. Saria, Mitteilungen d. Vereins der kl. Philologen in Wien, 4, 1927. 56. sköv. l.

⁶ Kubitschek—Frankfurter i. m. 182. sköv. l.

nyugati, de a keleti szomszédságot is összehasonlítjuk vele. Moesia e téren részben Pannoniától függ,¹ másrészt a déli görög hatásokat tükrözi.

A falfestészetben² ugyancsak fennáll az a különbség Nyugat- és Kelet-Pannonia között, amelyet már ismételtelen észleltünk: a nyugati finomabb igényekkel szemben amott még a szegélyező stukkópárkányok is durvábbak, úgy mint maguk a képek is.³ Azonban itt a vándorló művészeknek is nagy szerepe volt,⁴ úgy mint a feltűnő nagyszámú és jó kvalitású mozaikpadló elkészítésében is; de utóbbiakra nézve a nagy kereslet arra vezetett, hogy a délről jött mesterek itt maradtak és állandó üzemeket tartottak fenn a nagyobb városokban.⁵ Ezek az ornamentális mustrák mellett a klasszikus művészet nagy alkotásait is reprodukálták mintakönyveik nyomán.⁶

Azt, hogy a magasrendű művészeti alkotások iránt is volt itt fogékonyság, még pedig elég széles rétegekben, azt a könnyen importálható kis iparművészeti tárgyak mutatják meg a legtisztábban. A figurális kisbronzok között elég

¹ A pannoniai kis állatfrizt közli egy Sopot-ban lelt körül N. Vulić, Ant. spom. naše zemlje 1931. 219. l. 586. sz.; egy pozsareváci példányról u. o. 128. l. 311. sz. A pannoniai csavart feliratkeret vimináciumi szarkofágokon gyakori (l. fent, 8. l.). — Egészen nyugatpannoniai stílusú a Jahreshefte 4, 1901. Beibl. 124. l. 14. képen közölt szemendriai stéla, stb.

² Ld. Nagy L. igen hasznos összefoglalását: Röm. Mitteilungen 41, 1926. sköv. l. — A noricum-i viszonyokba A. Schober (Die Römerzeit in Österreich. 1935. 80. l.) ad rövid bepillantást, valamint W. Schmid (15. Bericht d. Röm.-Germ. Komm., 1926. 229. l.).

³ Nagy L. u. o. 81. sköv. és Arch. Ért. 1927. 114. sköv. l.

⁴ A carnuntumi tábor legkorábbi építési periódusában talált falfestmények is ilyenektől valók már. Nagy L., Röm. Mitt. 41, 1926. 83. sköv. l. Ugyanígy a pompás balázcai falképek: Rhé Gy.: Balázca. 1912. és Nagy L. i. h. 90. sköv. l.

⁵ Nagy L., Az Orsz. M. Rég. Társulat évkönyve II. 1926. 100. sköv. l. — A szombathelyi kapitólium általa oly szerencsésen felfedezett mozaikpadlóján az egyik medaillonban páfrányszerű növény helyett a skorpió csillagképét látom s ezért csillagképnek érteném a kentaurt is, valamint az elveszett középső képben is ilyen feltételeznék (pl. Juppiter bolygójának jelképes ábrázolását — de Dionysos is illenek e szimbolikához).

⁶ Nagy L., Röm. Mitt. 40, 1925. 51. sköv. l. Ld. még S. Jenny, Mitt. d. k. k. Zentralkommission, 1896. 16. sköv. l. stb. — Természetesen Noricumban is sok a nívós mozaikpadló. Példák: R. Egger: Führer durch Klagenfurt. 1921. 54—56. kép; Klose—Silber: Juva-vum. 1929. 7—11, 14—16. kép; A. Schober: Die Römerzeit in Österreich. 1935. 82. l. stb. Még belső Dalmáciába is jutottak jó mozaikművesek, pl. C. Patsch: Bosnien u. Herzegovina in röm. Zeit. 1911. 26. l., 16—19. kép.

sok finoman mintázott példány akad s nem hiányoznak egészen elsőrendű darabok sem;¹ itáliai és galliai import a legtöbb, de előfordulnak az Alexandriából jövő artisztikus zsánerfigurák — főleg néger gyermekek képei — is.² A finom importáru származási helyét a bronzedényeknél tudjuk meg a legbiztosabban. A bélyegzők megmutatják, hogy a híres campaniai gyárak nagy mennyiségben szállították serpenyőiket, kancsóikat stb. Pannoniába,³ míg a galliai és germániai

¹ Így a carnuntumi Athena Parthenos-fejecske (A. v. Schneider, Jahreshefte 7, 1904. 151. sköv. l.; Kubitschek—Frankfurter, i. m. 75. kép), egész sor kitünő délpannoniai darab Zágrábban (J. Brunšmid: Antikni figuralni bronsani predmeti u hrv. nar. muz. u Zagr. [Vjesnik, n. s. 13, 1913/14. 207. sköv. l.] 11. [Athena Grbaveiról], 14. [Victoria Sziszeokról], 53. [Mithrasfej u.-onnan], 60. [Hercules u.-onnan], 68. [Fortuna Vinkovciról], 83. sz. [mellképes edény u.-onnan]), a kővágószőlősi sarukötő Vénusz (E. Loewy, Arch. ep. Mitt. 7, 1883. 225. sköv. l.), a veszprémmegyei Apollon- és Lares-szobrocskák (Rhé Gy., Muz. és Könyvt. Értésítő 2, 1908. 119. sköv. l.; A. Hekler, Jahreshefte 11, 1908. 236. sköv. l.), az aquincumi Kerberos (Nagy L., Arch. Ért. 1932/33. 161. sköv. l.), egy savariai áldozati jelenet reliefje (Arch. Ért. 1889. 137. l. 8. ábra), két pompás brigetioi Hercules (egy Bécsben: Hekler, Strena Buliciana 1924, 110. l. 1. kép. [irod.], egy Londonban, egy szép Mercurius ugyaninnen (Arch. epigr. Mitt. 2, 1878. 5. tábla) stb. — V. ö. még Hekler A., Strena Buliciana 1924, 112. l. 2. kép és u. az, Arch. Ért. 1913. 217. sköv. l. — Néhány kiváló noricum-i darab: egy nagyszerű augusztus-kori portrémellkép Cilli környékéről (M. Abramić, Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. 15, 1928. 49. sköv. l.), egy II. századi emblema Welsből (H. Sitte, Jahrb. f. Alt. 3, 1909. 174. sköv. l.), egy Bacchus-maszok Cilliből (R. v. Schneider Mitt. d. k. k. Zentralkommision 1884. 84. sköv. l.) stb. — Moesiában, is volt bőven értékes kisbronz; itt elég a smederovoi Priaposra utalni (Hekler A., Arch. Ért. 1930. 107. sköv. l.). — Viszont alig akad ilyen Belső-Dalmáciában; v. ö. C. Patsch, Wiss. Mitt. C. 1899. 218. sköv. l.; U. az, Bosnien u. Herzegovina etc. 1911. 27. l. 20—24. kép (aki túloz itt).

² Az aquincumi négerszobrocška (Éber L., Bp. Rég. VI. 1899. 5. sköv. l.) és egy táncoló négergyerek Carnuntumból (R. v. Schneider, Jahreshefte 9, 1906. 323. sköv. l.; Kubitschek—Frankfurter i. m. 88. l. 76. kép) a legszebbek. V. ö. még: Hekler A., Múz. és Könyvt. Ért. 3, 1909. 204. sköv. l.; Fr. Kenner, Jahrb. f. Altertumskunde 3, 1909. 63. l. 28. kép; Th. Schreiber, Arch. Ért. 1887. 355. sköv. l.; Nagy L.: Aquincumi múmia-temetkezések. (Diss. Pann., ser. I. fasc. 4. 1935.) 26. sköv. l. — Noricum-i analógiák még: Mitt. d. k. k. Zentralkomm. 1902. 193. sköv. l.; Klose—Silber i. m. 94. l. 60. kép stb.

³ V. Hoffiller, Vjesnik hrv. arh. dr. n. s. 7, 1903/4. 110. sköv. l., 9, 1906/7. 198. sköv. l., továbbá Jahreshefte 11, 1908. Beibl. 122. sköv. l.; H. Willers: Die Bronzeimer von Hemmoor. 1901. 214. sköv. l.; u. az: Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua. 1907. 85. sköv. l.; A. Hekler, Strena Buliciana 1924. 112. l. 1. kép; Kuzsinszky B.: A Balaton körny. arch. 1920. 121. l. 161. kép. — A carnuntumi lombdíszes bronzesészének pompejii

bronzárun kevés a bélyeg.¹ Innen jöttek a bronzveretes díszkocsik is hozzánk.² Nagyszerű emlékei vannak az alexandriai fémművességnek is: az egyedi arany-ezüst berakásos bronzedény-készlet³ a legkiválóbb, de elég sok alexandriai domborművű ezüst- és bronzedény is foroghatott nálunk.⁴ A vésett köveket, amelyek közül néhány szép császárportré válik ki,⁵ meg az elefántcsontfaragványokat⁶ csak éppen felemlítem, úgy, mint a drága külföldi márványfajták importját is. A germán világból behozott borostyánkő Nyugat-Pannonián át jutott le Itáliába és ezért feltehető, hogy a Sopron és Szombathely körül gyakran előforduló pompás borostyánkő-faragványok mesterei már itt dolgozták fel ezeket s úgy vitték tőlünk tovább dél felé.

Mindez az egyéni ízlés kifejlődéséről tanuskodik, de ne feledjük, hogy a nagy transzkontinentális utak hálózatába bekapcsolódott Pannonia belejutott a nagyipar mechanikus úton előállított termékeinek piacövébe is; amennyire süllyesztette a nivót a gyári termelés délen, a nagykultúra földrajzi zónájában, annyira emelte a határtartományokban a tömegszínvonalat. Legelőször a nagy katonai gyárak

analógiáira emlékeztet A. Schober: *Die Römerzeit in Österreich*. 1935. 95. l. 64. kép. — Felemlítendő még a pécsi bacchikus jelenettel díszített bronzkorsó (Erdélyi G., *Arch. Ért.* 1932—33. 39. sköv. l.), melynek készítése helyét még ki kell kutatni. — Az összes pannóniai bronzedények feldolgozását tanítványom, Radnóti Aladár készíti elő a *Diss. Pannonicae* részére.

¹ V. ö. A. Hekler, *Jahreshefte* 15, 1912. 192. sköv. l. — *Gemellianus* serpenyője *Aquis Helveticae* bélyeggel: E. Bormann, *R. L. i. Ö.* 11, 1910. 147. sköv. l. — A kölni és egyéb fibulabélyegzőket tanítványom, Kovrig Ilona fogja pannóniai fibula-korpusában adni (*Diss. Pann.*, ser. II. fasc. 4.).

² V. ö. erről szóló cikkemmel: *Arch. Ért.* 1935. 190. sköv. l.

³ *Irodalom* hozzáf.: A. Hekler, *Strena Buliciana* 1924. 110. l. 2. kép; R. Zahn, *Die Antike*, 5, 1929. 47. sköv. l.; u. az: *Das Fürstengrab von Hassleben*. (*Röm. Germ. Forsch.* Bd. 7, 1933.) 84. l. — V. ö. *Plin.*: N. h. 33, 131: *Tinguit Aegyptus argentum, ut in vasis Anubin suum spectet, pingitque, non caelat, argentum.*

⁴ Fr. Drexel, *Bonner Jahrbücher* 118, 1909. 180. és 205. l.; Fr. Lader, *Arch. epigr. Mitt.*, 14, 1891. 41. l.; A. Hekler, *Jahreshefte* 15, 1912. 194. l. stb. Az eszéki múzeumban egy szép alexandrinus stílusú ezüst serpenyőfülnek római cserépmásolata van.

⁵ Kubitschek—Frankfurter i. m. 4. kép; R. Noll: *Carnuntum 1885—1935*. 9. sköv. l.; Kuzsinszky B.: *Aquincum*. (Führer, 1934.) 85. l. — Az összes pannóniai vésett kövek feldolgozását tanítványom, Bartók K. vállalta magára.

⁶ Legszebb a szombathelyi Bacchus- (Pulszky F., *Arch. Ért.* 1889. 167. sköv. l.) és az aquincumi Herakles-Omphale-relief (Láng N., *Bp. Rég.* X. 1923. 3. sköv. l.).

felszerelési produktumai jöttek. Domborművű díszfegyverek,¹ amelyekre már a II. században befolyással van a Dunavidék ízlése,² nielló-díszes phalerák³ és lószerszám-veretek s a katonai felszerelés egyéb díszesebb kellékei, melyeket Syriától Angliáig megtalálunk, jelzik az egységes civilizáció mázát a táborok népén. De nem sokkal később már a magánipar gyártelepeinek termékei is megjelennek. Legjobban fel vannak kutatva a „terra sigillata“, a vörösszínű finom étkezőedények gyárai; itt a Flaviusok alatt szorítja ki az itáliai árut az olcsóbb galliai portéka.⁴ Az itáliai (aquileiai) és rajnai (kölni) üveggyártás termékei még nincsenek kellőképpen feldolgozva, de e téren is hasonló eredménye lehetett a két terület versenyének, mint a sigilláták dolgában. A római olajmécsesek a déli részeken már Tiberius óta megtalálhatók, de az I. században nemcsak hogy az egész tartományban elterjedtek már, de a század végén gyártanak is ilyeneket Brigetióban s bizonyára másutt is.⁵ Nagy kelete volt a galliai emaildíszes fibuláknak, melyekből még a jazyg szarmatáknak is bőven szállítottak a Duna—Tisza közére.⁶

Közben a pannonok maguk is berendezkedtek a legszükségesebb római iparágak üzésére. Különösen jól követhető a helyi fazekasok áttérése a kelta stílusú és technikájú edényművességről a rómaira.⁷ A II. század derekán már

¹ Mint a poetoviói törhüvely: Jahrb. für Altertumskunde 3 1909. 117. sköv. l.

² Fr. Drexel, Strena Buliciana 1924. 55. sköv. l.

³ A pannoniai anyag Sellye J. disszertációjában kerül feldolgozásra. Ilyen phalerák és a hozzátartozó csüngők vannak ábrázolva szerintem a *C. Vibius Macer* vallelungai sírkövén, amelyet H. Hoffmann (Röm. Militärgrabsteine der Donauländer. 1905. 2. kép) közöl, de (9. l.: '*hasta pura*') rosszul ír le. (A Tac.: Hist. 1, 57. említett *phalerae* mellett szerepel az *insignia armorum argento decora*: nem ilyen dolgokra érti vajjon?) A legfontosabb analógiákat egy nagy raktár-lelet adja a leydeni múzeumban (J. H. Holwerda, Oudheidkundige Mededeelingen n. R. 12., Suppl. 1931. 1—26. l.). V. ö. még E. Ritterling: Das frührom. Lager bei Hofheim. (Nassauer Annalen 40, 1912.) 149. l.; Mainzer Zeitschrift 12/13, 1917/18. 177. l.; Praeh. Zeitschrift 16, 1925. 160. l. stb., stb. Ld. még Ed. Nowotny: Gnomon. 1928. 139. sköv. l.

⁴ Irodalom: Juhász Gy.: A brigetiói terra sigillaták (Diss. Pann., ser. II. nr. 3., 1935.). A pannoniai anyag rendszeres feldolgozása folyamatban van.

⁵ Iványi D.: A pannoniai mécsesek (Diss. Pann., ser. II. nr. 2., 1935.); részletesebben a német szövegű kiadásban: Die pannonischen Lampen. 1935—36. (U. o.)

⁶ A teljes anyagot Sellye J. disszertációja adja. V. ö. még M. Rostowzew: Gesellschaft u. Wirtschaft I. 1930. 300. l.

⁷ Nagy L., Arch. Ért. 1928. 96. sköv. l.; Tanulmányok Buda-

nagy terra-sigillatagyarak is nyílnak itt, mint a *Pacatus*-féle,¹ mely először Eszéken dolgozott, majd Aquincumban, de a markomann háború dúlásai közepette elpusztult. A civilizáció fejlettebb technikája igen megkönnyítette ezt a fejlődést másolási és sokszorosítási eljárások által: a fazekas modelleket hozatott, a bronzműves utánöntéssel pótolta a külföldi készítményt stb. Még könnyebb volt a római ruhaviselet átvétele — említettük, hogy a férfiak hamar és szívesen megtették ezt a nőekkel ellentétben —, valamint a császári haj- és szakállviselet utánzása.

Az iskolás műveltség nyomai is feltűnedeznek: de falra karcolt költősoroknál és a sírversek klasszikus remiszcenciáinál² fontosabb dokumentuma ennek az írásbeliség nagy térhódítása, amely a pénzverés tanúsága szerint már a hódítás előtt kezdetét vette. Ez a feliratokon tükröződik legerősebben. Nem kevésbé jellemző a latin műveltség meghonosodására az a római szellem, ami a művészetben kiütkezik. Ha a rajnai sírplasztikának a reális életből vett jeleneteivel szemben a Dunánál túltengenek a klasszikus mitológia tárgyai és gyakoriak a római hősmonda témái,³ akkor ennek csak egy magyarázata lehet: hogy értették és szerették ezeket.

Ha a formaadás kölcsönzött volt is tehát, mégis a saját érzésvilág tör itt át a Róma iránti nagy vonzódásban. Ez és a császárhűség nyilatkozik a bábsütőminták képein is, amelyek — nem úgy mint másutt, ahol csak elvétve találkozunk ilyen ábrázolással helyette (választékosabb vagy durvább)

pest multjából. IV. 1936.; W. Schmid, Jahreshefte 25, 1929. 77. sköv., 145. sköv. l.

¹ Ld. Kuzsinszky B. monografiáját: A gázgyári római fazekas-telep Aquincumban. Bp. Rég. XI. 1932.

² J. Jung: Die roman. Landschaften. 420. l. V. Párvan, Dacia, 1928. 174. l. V. ö. még CIL. III. 10717.; Jahrb. f. Alttertumskunde 4, 1910. 64. l. (Bregenz) stb.

³ Néhány utalás első eligazodásra: J. Ziehen, Arch. ep. Mitt. 13, 1890. 43. sköv. l.; u. az, Arch. Ért. 1889. 156. sköv. l.; Kuzsinszky B., u. o. 24. l.; A. Hekler, Jahreshefte 15, 1912. 184. sköv. l.; u. az, Az Orsz. Rég. Társ. Évk. II. 1926. 81. sköv. l.; Oroszlán Z.: Mitológiai és szimbólikus képtípusok. 1918. és u. az, Az Orsz. M. Rég. Társ. Évk. I. 1923. 30. sköv. l.; u. az, Arch. Ért. 1932/33. 42. sköv. l., 54. l.; Erdélyi G., Arch. Ért. 1934. 49. sköv. l. — A mitológiai képek divatja kétségkívül tőlünk hatolt el Moesiába. Néhány példa ott: A. Hekler, Jahreshefte 15, 1912. 184. l. 123. kép; Ladek—Premmerstein—Vulic, Jahreshefte 4, 1901. Beibl. 124. l. 14. kép; Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. 1, 1895/6. l. tábla.

népi örömök képei tengenek túl, — a hivatalos és aulikus művészet államdicsőítő szimbolikáját visszhangozzák.¹

Erős gyökeret vernek az itálikus szokások és ünnepek ;² még oly régi római istenségek is feltűnnek itt, mint a *Fors-Fortuna* és *Mars Gradivus* Aquincumban, *Salacea* Vindobonában, a *Vires* vagy *Virae* Emonában.³ Nagyon hamar megkezdődik a római névadás is, sokszor egészen naív módon. Egy *Dases* nevű ember a *Cornacates* törzséből⁴ például, miután leszolgált a katonai éveit (tehát *port stipendia emerita*), a gyermekeit *Emeritus*- és *Emerita*-nak nevezi el. Sokan a városneveket választják gyerekeik nevéül: G. Lugli⁵ figyelmeztet az *Emonius*, *Sirmius*, *Mursius*, *Savarius* férfi és az *Emuna*, *Savarina* női nevek eseteire ; de vannak *Aurelia Norica*, *Flavia Solva*, *Ulpia Siscia*, *Sirmia* nevű hölgyek is nálunk.⁶ Sok a barbár névadásra való visszaütés is ; a gentiliciumok túlnyomó többsége *Flavius*, *Cocceius*, *Ulpius*, *Aelius*, *Aurelius* — a kiszolgált katonáknak a császároktól örökölt polgárneve. Az illyr-kelta névadás nyomai még a III. században sem tűnnek el.⁷ A latin nyelv még a hódítás előtt erősen terjedt itt, amint említettük.

¹ Arch. Ért. 1918/19. I. sköv. I.

² V. Párvan (úgy, mint előtte J. Jung : Römer u. Romanen². 1887. 134. I.) a *Rosalia* ünnepének tipikusan római voltát hirdeti Tomascsekkel szemben, aki balkáni eredetűnek tartja, több munkájában. (Így : *Histria* 4, [Analele Acad. Române, 1916.] 607. I. ; I primordi della civiltà Romana alle foci del Danubio. [Ausonia 10, 1921.] 196. I. ; *Dacia*, 1928. 169. sköv., 184., 188. I.) Ezt nem látom bizonyítva ; a tényállás (a teljes irodalommal) könnyen áttekinthető M. P. Nilsson cikkében, *Realenz.* II A/1. 1111. sköv. I. — Párvan (*Dacia* 170. I.) ezenkívül itáliai eredetűnek veszi *Liber pater*, *Hercules*, *Silvanus*, *Terra mater* és *Diana* kultuszát is. Azonban ezen istenségek alatt többször lappang bennszülött istenalak, mint nem s így általánosítani nem lehet nevükkel.

³ CIL. III. 3065. — O. Cuntz, *Jahrb. f. Altert.* 7, 1913. 203. I. — G. Wissowa, *Archiv f. Religionswiss.* 19, 1916—19. 29. I. ; Alföldi A., *Pannonia* 1, 1935. 280. I.

⁴ CIL. III. D. C. I. — E. Bormann, *Jahreshefte* 1, 1898. 168. I.

⁵ G. Lugli, *Pannonia* 1, 1935. 253. I.

⁶ Kuzsinszky B. : *Aquincum*. (Führer 1934.) 177. I. 327. sz. ; u. az, *Klebsberg-émlékkönyv*, 1925. 114. sköv. I. ; CIL. III. 3272 = 10257. ; C. Patsch, *Strena Buliciana*, 1924. 229. I. — Gyakori persze a rabszolgáknál is ez a fajtája a névadásnak : pl. *Scarbantilla* (CIL. III. 10946.), *Danuvius* (Kuzsinszky B., *Múz. és Könyvt. Ért.* 2, 1908. 107. I.) stb.

⁷ Többször szerepel pl. még ekkor az *Atta* (férfi)-név. Így Kuzsinszky B. i. m. 73. I. ; Hekler A., *Arch. Ért.* 1908. 284. I. ; Kuzsinszky B., *Arch. Ért.* 1929. 51. I.

Míg Tacitus a *lingua Pannonica* alatt az illyrt érti,¹ addig a késői időkben már magától értetődő volt, hogy a pannon ember latinul beszél.² Úgyannyira, hogy ha a III. században, Illyricum vezérszerepe idején, Augustus elgondolásával ellentétben a Keleten is a latint teszik hivatalos nyelvvé a göröggel szemben, az éppen a *dunaiak latinná válásának* az eredménye. Itt valóban mélyen gyökerezett a városokban az az érzés, hogy a *colonia-k ex civitate quasi propagatae sunt et iura institutaque populi Romani . . . habent*. Itt valóban az *amplitudo maiestasque populi Romani* érzett, *cuius istae coloniae quasi effigies parvae simulacraque esse quaedam videntur*.³

A latin szellemnek e teljes érvényesülése Illyricumban egyúttal a görög kulturális penetráció visszaszorulását is jelentette, amely az Itáliával való földrajzi összefüggésen is alapult. A szomszéd nagy félsziget háttérében, Moesiában is érvényesült ez, amint már említettük is — és bár mind lassabban, gyengébben, mégis sikerült a késői császárkorban latinná tenni a Balkántól északra eső vidékeket. Mint az eldobott kő, amely pályáját csak akkor futja, miután a dobó kéz lendülete már rég elhalt, úgy itt is akkor kerekedett felül a latin szellem (a kor nivójához mért barbár alakban), mikor az örök város már rég erejét veszítette.

Ez a győzelem nem teljesedett be erős küzdelem nélkül: a görög és a latin szféra ugyan elkülönült annyira egymástól, hogy C. Jireček kutatásai nyomán a kettő határvonala több-kevesebb biztonsággal kirajzolódott a térképen,⁴ de a távolabb állók nem tudják, hogy demarkációs vonal mindkét oldalán egy széles kevert zóna terül el, amelyben a görög és latin hatások egymást keresztezik, — annál jobban halkulva és fogyatkozva, minél távolabb jutottak törzsterületüktől. Égetően szükséges volna a két elem ezen egymásbahatolását kidolgozni;⁵ itt meg kell elégednünk azzal, hogy kevés pél-

¹ Tac.: Germ. 43: *Cotinos Gallica, Osos Pannonica lingua coarguit non esse Germanos.*

² Vita Aureliani 24, 3.: *haec Latine ut homo Pannonius intellegeret, verba dixisse.*

³ Gellius 16, 13, 8—9.

⁴ C. Jireček: Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. I. (Denkschriften d. Akademie d. Wiss. in Wien. 48, 1902.), 13. sköv. I. További irodalom felsorolva: C. Patsch: Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. V/1. (Sitz.-Ber., Wiener Akad., 214. Bd., 1 Abh.) 1932. 161. l., 1. jegyzet és Tamás L.: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajanában. 1935. 113. l., 49. jegyzet. Ld. még az ő fejtegetéseiket is id. h. és B. Saria, Germania 19, 1935. 267. l.

⁵ Amire C. Patsch i. m. 160. l. is figyelmeztet. Ő a feliratokat helyesen emeli ki vezérfonalnak, de az ornamentika, vallási jelenségek, kereskedelem stb. szintén pozitív támpontokat adnak.

dával megkíséreljük ezt ismertetni. A megjelölt határmegyén, pl. Üszküb táján — magától értetődőleg — még erősen váltakozik a két nyelv használata, kétnyelvű feliratok nem ritkák.¹ De messze innen, fent Viminaciumban is előfordul, hogy a latin sírfelirat végén odaírják ταυτα görögül;² máskor meg a görög χαίρε παροδείτα mintájára latinul írják a sírkőre *have(te) tr(ansientes)*.³ Oescus körül, a Dunánál, görög betűk kerülnek bele a latin feliratok szövegébe,⁴ amint fordítva, lent a thrák területen görög betűkkel, de latinul írt szövegek is találhatóak⁵ — úgy mint latinos végződésű görög helynevek⁶ is felbukkannak erre felé. — Lényeges, hogy Moesiát a görög birodalomfél kereskedelme is könnyebben elérte. A kerámiai leletek feldolgozása volna fontos, mely a nyugati sigillata és a keleti görög áru elterjedését megmutatná a Balkánon; de már a felületes múzeumnézés is világossá teszi, hogy pl. a mécsesek között odalenn gyakoribb a görög típus. De úgy látszik, hogy még Kis-Ázsia felől a Dunán felhatoló hajók is eljutottak pl. Viminaciumig; ily importcikkeknek tart G. Rodenwaldt⁷ egy ottani pompás márványszarkofágot.⁸ Még Dalmáciában sem tűntek el egészen a görög behatás nyomai,⁹ de nem maradnak el ezek teljességgel Pannoniában sem. A sírköveken például feltűnik olykor a halotti lakoma görögös ábrázolása, a klinén fekvő halottal, mint a balkáni motívumkincs közvetlen

¹ V. ö. B. Saria, i. h.; N. Vulić, Ant. spom. naše zemlje 1931. 527. sköv. sz. (latin feliratok Skopljéből); u. o. 100. (= B. Saria, Jahreshfte 26, 1930. 64. l.) és 101. sz. (bilinguisek).

² N. Vulić, Jahreshfte 12, 1909. Beibl. 154. l.

³ CIL. III. 1695—96. (Gračanica.)

⁴ C. Patsch: Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa III/1. (Sitz. Ber. Wiener Akad., 208 Bd., 2 Abh., 1928.) 20. l. 3. jegyzet.

⁵ I. Carcopino: In memoria lui V. Pârvan. 1934. 77. sköv. l. Ily eset Dalmáciából: CIL. III. 10055.

⁶ G. G. Mateescu, Ephem. dacorum. 1, 1923. 144. l. — Azt, hogy a Belgrádban előforduló görög feliratoknak van-e szimptomatikus jelentősége, csak nagyszámú leletanyag fogja eldönthetni. V. ö. N. Vulić, Vjesnik hrv. arh. dr. n. s. 15, 1928. 149. sköv. l.; CIL. III. 13811. — Az aldunai viszonyokhoz még: V. Pârvan: Cetatea Ulmetum (Extr. din Analele Acad. Române. Ser. 2., t. 34., 1912.) 108. sköv. l.; M. Fluss, Realenz. XV. 2390. sköv. l.

⁷ Szíves levélbeli közlés.

⁸ Jahreshfte 8, 1905. Beibl. 11. l. (N. Vulić.)

⁹ Mommsen: Röm. Gesch. V⁴. 184. l.; E. Weigand, Strena Buliciana, 1924. 78. sköv., 89. l.; részletekre itt, sajnos, nem térhetünk ki.

folytatása¹ s lehetséges, hogy más sírkőtípusokra is befolyással volt a délkeleti szomszédság.²

A vallásos élet terén is vannak ilyen tünetek. Felhatolnak hozzánk a thrák heros-kultusz ikonformájú márványtáblácskái és ugyancsak azok a hasonló fogadalmi táblák, valamint kis kerek ólomdomborművek is, amelyek egy istennőhöz közeledő lovaspárt ábrázolnak.³ Kétségtelen, hogy legalább is az előbb említett fogadalmi tárgyak terjesztésében a nálunk állomásozó thrák segédsapatok is szerepet játszottak — mint ahogy pl. a Kendrisos istennek, κυρίω Κενδρείσω, ajánlott reliefet is kétségtelenül thrákiai ember hozta Dunapentelére.⁴ De másrészt maguk a pannonok elvitték ezt a kultuszt magukkal máshová is⁵ és behatolt ennek eszmeköre a sírkultuszba is.⁶ A Pannoniában sajátos *Juppiter culminalis*⁷ sem lesz más, mint a Ζεὺς ἐπιλόφιος, akinek Nişben mint *I. o. m. paterno Aepilofio* állítanak követ.⁸ Ezek a példák

¹ Így már Kuzsinszky B.: Aquincum. (Führer 1934.) 79. l. Másképen: Oroszlán Z.: Mitológiai és szimbolikus képtípusok a pannoniai síremlékeken. 1918. 8. sköv. l.; Láng M., Az Orsz. M. Rég. Társulat Évk. II. 1926. 71. sköv. l. (V. ö. még: A. Schober: Die röm. Grabsteine. 293. l.). — Ld. még: M. Abramic: Poetovio. 1925. 171. l. 121. kép. Közeli analógiák: Wiss. Mitt. 11, 1909. 163. l. 84. kép és 178. l. 126. kép; N. Vulić, Ant. spom. naše zemlje 1933. 3. l. 1. sz. (Belgrád.)

² A. Schober i. m. 202. l. (A nyugodtan álló lovas képtípusáról.)

³ Hampel J., Arch. Ért. 1903. 305. sköv. l.; 1905. l. sköv. l.; 1911. 409. sköv. l.; 1912. 330. sköv. l. — V. Hoffiller, Vjesnik hrv. arh. dr. n. s. 6, 1902. 192. sköv. l.; G. Kazarow, Archiv f. Religionswissenschaft 15, 1912. 153. sköv. l.; u. az. Realenz. Suppl. Bd. III. 1140 sköv. h.; M. Abramic, Jahreshefte 17, 1914. Beibl. 94. sköv., 144. sköv. l.; M. Rostowzew, Mém. prés. par divers savants à l'Acad. des Inscr. et Belles-Lettres. 13/2, 1923. 385. sköv. l.; J. Bayet, Mélanges d'arch. et d'hist. 46, 1929. l. sköv. l.; F. Chapouthier: Les Dioscures au service d'une déesse. 1935. — További irodalom található Buday Á. tanulmányaiban: Dolgozatok (Szeged) 2, 1926. l. sköv. l.; 3, 1927. 130. sköv. l.; 4, 1928. l. sköv. l.; 5, 1929. l. sköv. l.; 6, 1930. l. sköv. l.

⁴ Arch. Ért. 1911. 410. sköv. l. Ugyanígy került oda a *deus Dobrates* (Arch. Ért. 1903. 316. sköv. l.) is.

⁵ CIL. VI. 3270.

⁶ Bp. Rég. IV. 1892. 69. l. (Alsó-Dörgicse). Kuzsinszky B.: A Balaton környékének archaeológiája. 1920. 154. l. 193. kép (Dörgicse). — V. ö. még Wiss. Mitt. 8, 1902. 109. l. 47. kép. — A thrák bronásnak megfelelő stílusú *Aesculapius*-táblácska Zimonyból: J. Brunšmid, Vjesnik, n. s. 4, 1899/900. 200 l. 95 kép.

⁷ CIL. III. 3328. (Dunapentele) 4032, 4108 (*Poetovio*), 4115. (Petrianec), 11673. (Trojana). B. Saria, Glasnik muz. dr. za Slovenijo 14, 1933. 11. l. 9. sz. (Lh. Sava, Litija mellett); CIL. III. 5186. (*Celeia*.)

⁸ N. Vulić—A. v. Premerstein, Jahreshefte 3, 1900. Beibl. 131. l.

— lehetne még erősen szaporítani őket — talán eléggé megvilágosítják a Moesián keresztülsapó és Pannoniában elhaló balkáni-görög ellenhullámot. — Ettől a közeli görög hatástól teljesen el kell választani a távoli hellenizált Kelet hatásait. A görög városok autonóm pénzverése nem szűnt meg a császárkorban s e bronzpénzek elég gyakran előfordulnak¹ nálunk, kereskedelmi kapcsolatokra utalva. De a portékájuk sem tűnt el nyomtalanul.² Az a néhány görög felirat is, amelyet Pannoniából ismerünk, ily kereskedőktől és orientális rabszolgáktól — szabadosoktól való.³ Ezenkívül némi kis kelete volt Pannonia nagy városaiban a görög művelődésnek is, amint egy *praeceptor Gr(aecus)* említése mutatja ezt Emonából.⁴ Megint egészen el kell különíteni ezektől a most tárgyalt speciálisan pannoniai orientális-görög hatásoktól annak a keleti világáramlatnak itteni lecsapódását, amely a császárkor derekán a maga egészében, elemi erővel ragadta meg a reális élet szenvedéseitől a túlvilági élet s a megváltás gondolata felé fordult világot s amelynek a gyengülő római civilizáció (különösen a vallás és a művészet terén) nem tudott ellenállni. Ez az áradat igen sokféle csatornán szivárgott és tódult befelé. Divatja a nagy centrumokból jött és pl. *Herecura* (Ἡρα κυρία) kultuszának esetében kétségtelen, hogy ez Aquileiából terjedt el⁵ ide, ahonnan a noricumiai is kapták *Isis*-üket, az aquileiai kereskedők patrónáját saját régi istennőjükkel azonosítva. Úgy hiszem, hogy élelmes aquileiai vállalkozók szállították a pannoniai *Isis*-hívőknek azokat az ó-egyiptomi hieroglyphás köveket⁶ is, amelyeket mint valami mély misztikus bölcseség

= CIL. III. 14565. ; W. Judeich, Jahreshefte 4, 1901. 123. l. ; Salač, Bull. Corr. Hell. 1922. 160. sköv. l.

¹ Tanítványom, Görgényi J. készíti elő a hazai antik pénzletek repertóriumát, amelyben számos ily veret lesz felsorolva.

² Az aquincumi görög feliratú üvegpaszta-amulettet közli Kuzsinszky B. (Aquincum. [Führer, 1934.] 34. kép.)

³ Így: J. Brunšmid: Kameni spomenici. 185—190. sz. ; A. Hekler, Arch. Ért. 1907. 146. l. ; W. Kubitschek, Jahrbuch d. k. k. Zentralkomm. IV. 1906. 108. sköv. sz. ; u. az, Arch. epig. Mitt. 15, 1892. 43. sköv. l. ; u. az, Jahrb. f. Altertumskunde IV. 1910. 147. sköv. l. A Magyar Nemzeti Múzeumnak is van még egy kiadatlan görög sírköve, stb.

⁴ CIL. III. 10805.

⁵ O. Cuntz, Jahrbuch f. Altertumskunde 3, 1909. 13. sköv. l. — R. Egger, R. L. i. Ó. 16, 139. l. 10. jegyzet.

⁶ V. ö. Nagy L.: Aquincumi múmiatemetkezések. 1935. 26. sköv. l. Ld. még Paulovics I. értekezését: Alexandriai istenségek tisztelésének emlékei a magyarországi rómaiságban. 1915. és cikkét: Arch. Ért. 1916. 190. sköv. l.

hordozóit tartottak nagy becsben. Talán magában a fővárosban nyert először kánoni érvényt a Mithras-kultusznak az az oltárképe, amely a dunai országokban azután annyira elterjedt¹ stb. Igaz, hogy volt elég ember arra is, hogy személyesen hozza e befolyásokat: a Keleten járt ezredek (ilyenek hozták Fr. Cumont szerint már Vespasianus alatt a perzsa napisten vallását *Carnuntumba*),² kereskedők, rabszolgák.³ Az itt állomásozó szír segédcapatok is kivették a részüket e misszióból. De nem szükséges itt a sok orientális istenséget mind felsorolni. Lényeges az, hogy a II. században már igen erősen terjedtek. Kr. u. 128-ban Carnuntumban már hivatalosan befogadott a Juppiter Dolichenus kultusza;⁴ a század közepén már mithraeumot építenek Poetovióban is.⁵ Ugyanezeket a forrásokat és hatóerőket lehetne még pl. a művészeti maradványok elemzésével is megvilágítani. Fontosságuk a tárgyalt esetben az, hogy a latin expanzió bénítói voltak.

III.

A középdunai tartományok vázolt fejlődésének kerete a II. sz. eleje óta erősen kiszélesült Dácia elfoglalása által. Kiszélesült és döntő befolyást gyakorolt az új provinciára. De ennek megértéséhez el kell ismételnünk röviden a legfontosabb adatokat a dáciai romanizmus ethnikus bázisáról.⁶ Julianus Apostata a *Caesares* c. munkájában azt a kijelentést adja Trajanus szájába, hogy τὸ Γερῶν ἔθνος ἐξείλον.⁷ A litteratus császár itt annak az ismeretlen nevű kortársának biografikus császártörténetéből meríthetett, amely a IV. sz.-végi latin kompendiumoknak is főforrása volt;⁸ idézett

¹ B. Saria, Mitt. d. Vereins kl. Philol. in Wien 4, 1927. 53. sköv. l.

² Fr. Cumont, Arch. Ért. 1893. 289. sköv. l.

³ Ezekről bőven ír I. Dobiáš: Orientálni vlivy v. římském Podunaju. (Bidlův Zborník, 1928.) 15. sköv. l.

⁴ Aminek nagy fontosságára Láng Nándor figyelmeztet: ez a legkorábbi datált Dolichenus-felirat az egész birodalomban. Ld. A. Betz: Carnuntum 1885—1935. 28. sköv. l. — Ld. még O. Cuntz, Jahrb. f. Altertumsk. VII. 1913. 203. l.

⁵ M. Abramić: Führer durch Poetovio. 1925. 164. l.

⁶ Ld. amit erről már megjegyeztem „A gót mozgalom és Dácia pusztulása“ c. munkámban (kny. az Egyet. Phil. Közlöny 1929—1930. évf.-ból) 54. sköv. l. A további irodalom megtalálható Tamás L. hasznos új könyvében: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajanában. 1935. 49. sköv. l.

⁷ Julianus Caesares, ed. Hertlein. 420. l.

⁸ Ld. megjegyzésemet: Zeitschrift f. Numismatik 38, 1928. 169. sköv. l.

fejtegetéseim mellett¹ erre vall Eutropius (ugyane forrásra visszanyúló) megfelelő helye is (Brev. 6, 2): *Dacia enim diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta*. Ha meg akarjuk érteni ezt a kegyetlen eljárást, Augustus saját szavait kell idéznünk (Mon. Anc. 1, 15 sq.): *Externas gentes, quibus tuto ignosci potuit, conservare quam excidere malui*. Nos, a dákok nem tartoztak azok közé, akiket *tuto ignosci potuit* s eszerint rájuk nem a *conservare*, hanem az *excidere* elve alkalmazandó, — amit Augustus elhallgatott, de mi az ő okoskodását követve kimondhatunk. Ez nem végnélküli öldöklést jelent: római eljárás szerint az elfogott tömegeket rabszolgának adták el. Százötven év rabló portyázásai győzték meg Rómát arról, hogy a dunai *limes* előtt egy ilyen hatalmas és állandó ellenséges offenzív támpontot nem térhetnek meg. De lehetetlen is lett volna a dák vezető teveget, a *pileati*-kat, nehezen megközelíthető hegycsúcsokon épített erős és nagyszámú váraikban² meghagyni, akkor, amikor ezekben — sőt még az egyszerű dákokban is — teljességgel hiányzott az évszázados közvetlen érintkezés által előidézett hódolási készség, amelyet Novicumban és Észak-Pannoniában, de a nagy lázadás után a délpannon-dalmata területen is tapasztaltunk. Tudjuk, hogy egészen fel a Visztuláig dák törzsek laktak a Kárpátoktól keletre és a mar-komann meg a gót mozgalom még nem zilálta akkor szét ezeket. Akik tehát a halált és rabszolgaságba való hurcolást³ elkerülték, nagyobb számban menekülhettek ezekhez. Erdély sziklavárának gyökeres evakuálásában — s Eutropius szerint az új kolonizációt éppen ez tette szükségessé — nem kételkedhetünk, de igaza lesz J. Jungnak,⁴ hogy az erdélyi Érc-hegység és a Tisza közt egyfelől, Oláhországban másrészt⁵

¹ Nem tagadja a dákok kiirtását, illetve a maradékok kimenekülését rokonaikhoz V. Párvan sem, Dacia, 1928. 189—190. l.

² A dákokról a foglalás előtt külön tanulmányban szándékozom áttekintést nyújtani a „Századok“-ban. V. ö. egyelőre rövid összefoglalásomat a Cambridge Ancient History XI. kötetében („Getae and Dacians“) és a hozzá adott bibliografiát.

³ Amelyről elég bőven tanuskodnak a római világban a feliratok; ld. Dobó Árpád gyűjteményét a Dáciára és a dákokra vonatkozó külföldi feliratokról, mely a Diss. Pann. I. sor. I. sz. új kiadásának függeléke gyanánt fog megjelenni.

⁴ J. Jung: Römer u. Romanen in den Donauländern.² 1887. 114. l., aki itt C. Goossra támaszkodik, Archiv. f. siebenb. Landeskunde 12, 122. sköv.; 13, 133. sköv. l.

⁵ Ó Nagy-Oláhországról beszél, de ebben nem egészen osztom véleményét. (V. ö. még V. Párvan, Dacia, 1928. 190. sköv. l.) Más alkalommal fogok visszatérni annak a taglálására, hogy volt-e egyáltalán ez a terület provincializálva; egyelőre arra a rövid jegyzetre

megmaradt a régi lakosság egy része.¹ „Der Pinax des Ptolemäus — írja W. Tomaschek — der uns die Dacia Traiana darstellt, zeigt uns neben neuen römischen Kastellanlagen eine Reihe offener Orte (*dava*) aus der dakischen Zeit, so wie einige Reste der dakischen Stämme: wenn wir nämlich aus den drei Reihen von 'Völkerschaften' welche Ptolemäus verzeichnet, zuerst die nach Ortschaften benannten herausnehmen (*Buridavenses, Potulatenses, Albocenses, Saldenses, Ratacenses, Sienses, Cotenses, Caucoënses*), ferner die fremden Ἄναρτοι und Τευρίσκοι, welche durch den Einbruch der Jazygen ins dakische Nordland waren verschlagen worden, so bleiben nur noch drei Stämme übrig: Βιηφοί, Κειάρειοί und Πιέφειοί. Die erstgenannten sassen nördlich vom Temesfluss am Westrand der Bergumwallung; die beiden anderen am linken Donauufer östlich vom Altfluss; auf beiden Gebieten fehlen römische Inschriften, die Namen selbst sind echt dakisch; also haben sich hier am längsten dakische Volksreste erhalten.“ Északnyugaton az *Anarti*-ról feliratos emlékünk is van;² fel kell tételeznünk, hogy bent Erdélyben is maradhattak idejekorán meghódolt dák töredékek.

Ezeknek a megmaradt dákoknak fő életnyilvánulása a római segédc csapatok sorában megszervezett — feltűnően kevésszámú — dák *cohors* és *ala*. Hogy igazi dákok voltak ezekben, az már onnan is látszik, hogy igen messzire, a keleti határra és Britanniába vitték őket; utóbbi országban találunk is dák nevűt a legénység között. Arrianustól³

utalok, amelyet a Cambridge Ancient History 11. kötetében, 85. l. 3. sz. alatt írtam a roxolán nép elhelyezkedéséről.

¹ Említenünk kell még Lactantius adatát (*De mortibus persec.* 23. 5.): *Quae veteres adversus victos iure belli fecerant, et ille (Galerius) adversus Romanos Romanisque subiectos facere ausus est, quia parentes eius censui subiugati fuerant, quem Trajanus Dacis assidue rebellantibus poenae gratia victor imposuit.* Eltekintve attól, hogy itt Galeriuszt Maximinus Dazaval összetéveszti, nem tudom, hogy van-e ennek valami hiteles alapja.

² CIL. III. 8060. — Ld. még M. Rostowzew: Gesellschaft u. Wirtschaft. I. 1930. 339. l. Azonban a CIL. III. 7633. sz. felirat olvasását nem fogadhatjuk el: a 9. sorban a V. L. M. P. = a *V(otum) l(ibens) m(erito) p(osuit)* rendes záró formula s így a 7. sorban is megmarad a Mommsen által proponált *agens sub signis* értelmezés. Igen érdekes a CIL. III. 14437.² sz. felirat, amely szerint a Dobrudzsában egy (Adamclissi melletti) város territoriuma a *dákokkal* érintkezett. Erről írt V. Párvan (*Cetatea Tropaeum*. 1912. 25. sköv. l.). E dákokat a koistobokus mozgalom alkalmával helyükből kivetett és a Dobrudzsába telepített töredékeknek nézem.

³ Arr. Tact. 44. Idézte már Mommsen: Röm. Gesch. V⁴. 203. sköv. l. s. utána sokan.

tudjuk, hogy nemzeti jellegüket Hadrianus is kidomborította még. Azt azonban, hogy a foglaláskor ily módon veszélytelenné tett s messzire elvitt dák csoportokat hazájukból tudták vagy akarták-e kiegészíteni,¹ nem tudhatjuk. Nem kétséges másrészt előttem, hogy a dák köznépek az új tartományban megmaradt töredéke általában nem romanizálódott: a feliratos anyag csak azt az alternatívát hagyja, hogy vagy nem léteztek dákok itt, vagy nem állítottak köveket, szóval nem jutottak el az írásbeliségig. A thrákság (s vele a dákok) eddigi legjobb ismerője, W. Tomaschek írja,² hogy „aus der römischen Dacia ist uns nicht... ein

¹ A rendesen követett eljárást erre nézve Mommsen körvonalazta (Ges. Schr. VI. 94. sköv. l.). — J. Jung azt mondja, hogy a Dáciában állomásozó idegen *auxiliá*ban dákok is szolgáltak; Mommsen idézett helyén (Hermes 19. 217. l. = Ges. Schr. VI. 101. l.) *erről* azonban *nem* beszél. — Az erdélyi segédcsoportokban szereplő *Mucatra*, *Mucapor*, *Mucapuis*, *Mucasen*us nevű katonák (CIL. III. 787, 799, 809, 852, 1195.; Arch. Ért. 1912. 274. l.) thrákok lesznek s nem dákok. — Lydus (De magistr. 2, 28.) fantasztikus adatát, hogy Trajanus 500.000 harcost nyert Dáciában J. Carcopino (Dacia 1, 1924. 31. sköv. lapok) komolyan veszi és egy nulla eltávolításával szeretné plauzibilissé tenni. — A dák *ala*- és *cohort*sokat összeállította C. Cicorius, Realenz. I. 1240. és IV. 278. sköv. h. Ezeken kívül a markomannszarmata háború végszükségében szerveztek még Dácia lakóiból — hogy voltak-e valódi dákok közülök s mennyien, nem tudjuk — *cohortes Aureliae Dacorum*-okat; ld. A. v. Premerstein, Jahreshefte 3. Beibl. 151. sköv. és 4. Beibl. 135, 138, 144, 164. l. (Másképp A. v. Domaszewski, Westdeutsche Zeitschrift 21, 1902. 174. l. 105. jegyzet). CIL. III. 15184¹⁶ (*optio cohortis II. Aur. Dacorum*). Egy vexillatio Dacorum a Septimius Severus dák hadjárataiban: CIL. III. 1193. — A *Daci* mint *natio* a Hyginus-féle táborleírás (c. 29—30) „Provinzialmiliz“ei közt: Mommsen, Ges. Schr. VI. 145. sköv. l. — A rómvárosi feliratokon római nevű katonák illetőségüket többször *natione Dacus*-sal nevezik meg, pl. *Aur. Domitianus* (CIL. VI. 2696.), *Jul. Secundinus* (u. o. 2495.), *Aur. Victorinus* (u. o. 3236.), *Aurel. Antonius* (u. o. 3191.), *T. Aur. Dexter* (u. o. 3200.), *Aurel. Victor* (u. o. 3234.), *Aurel. Vitalis* (3238.), *C. Marius Gemellinus* (3277.), *Septim. Sacretio* (3288.), *Jul. Quintianus* (32786.), *Aur. Super* (32845b.), *Aur. Lucianus* (32905.). Ennek elbírálásához ismerni kell a párhuzamos eseteket, amelyek *natione Moesiacus*, *Mysius*, *Pannonius*, *Thrax*, *Bessus* stb. mellett *natione Savaria* (CIL. VI. 3287., Not. dei scavi 1924, 60. l.), *natione Pannonia[e] superiore* (CIL. VI. 3300.) stb. kifejezésekkel mutatják meg, hogy nem etnikus, hanem csak topografikus értelműek. V. ö. Mommsen: Ges. Schr. VI. 51. sköv. l. — Természetesen az Erdélybe telepített új gyarmatosokat is erősen sorozták. Így Hadrianus alatt erősen soroznak *Napoca*-ból urbanizált elemeket a lambaesis-i légio számára (v. ö. Mommsen, Ges. Schr. VI. 28. l.). Érdekes a *Tutio Buti f. Dacus* esete, aki *Vespasianus* alatt, tehát a hódítás előtt, elbocsájtott flotta-katona. (I. Welkow, Izw. Inst. Arch. Bulg. 2, 1923—24. 94. sköv. l.)

² V. ö. még u. az: Les restes de la langue dace. Louvain, 1883. — W. Tomaschek, Die alten Traker. I. 1893. 105. l. Nagy kár, hogy

einziger dakischer Personennamen bekannt geworden". És valóban, ha összeállítjuk a dáciai feliratokon előforduló — sok százra rúgó — személynevek teljes lajstromát,¹ alig találunk egynéhányat, amelynél lehetséges (s nem mindig biztos) a dák származás. A dáciai római kontinuitás hívei ugyan azt vallják, hogy ennek oka egy hirtelen, minden átmenet nélküli romanizáció; de mindnyájan jól ismerjük az általános érvényű római eljárást a római nevek felvételét illetőleg. Tudjuk, hogy a római gentilicium felvétele a II. században még *kiváltság* volt, amit csak érdemekért vagy szolgálatokért lehetett a polgári joggal együtt megkapni és azt is, hogy amint a Dáciában élő dalmaták, thrákok, pannonok nyugodtan megtartották s a feliratokra írták bennszülött nevüket, a *peregrinus* jogú dákok sem tehetek volna mást és a polgári joggal bírók családtagjai nevében is kiütközne náluk is a barbár elem, — ha feliratokat állítottak volna. Ezért nem jelennek meg isteneik sem a köveken, bár ennek még lehetne olyan magyarázatot adni, mint a pannonok hirtelen asszimilációja volt,² mely az *interpretatio Romana* rohamos térfoglalásában nyilvánult; a fentiek azonban ez ellen tanuskodnak.

Hogy lehet, hogy a dákok ily nagyfokú kipusztítása és az újonnan betelepített gyarmatosok, valamint megszálló segédcsoportok nagyobb részének orientális (kisázsiai-szír) volta dacára nem görög, hanem római arculatú lett az új tartomány? Hogy lehet ez, amikor a II. században az italikus magánvállalkozás annyira megesappant s az italikus ipart a gall szorította ki a Dunamedencében (elég a sigillataexport és a bronzedénygyárak esetére hivatkozni), a kereskedők túlnyomó része pedig orientális;³ amikor a légiók legénységé

G. G. Mateescu, aki a thrák nevek corpusát akarta feldolgozni, meghalt. J. Jung (Römer u. Romanen.² 1887. 115. sköv. l.) futólagos összeállítás (mely Tomasehek előttről való) értéktelen.

¹ Egy tanítványom vállalta ezt magára.

² Az *Acuinus* (CIL. III. 7889.) egy *Aquae*-i feliraton „*aquaei* isten” lesz. Hogy a *Juppiter Cernenus*, amely istenség *Alburnus maior*-ban fordul elő, a *Tsierna*-i isten, mint V. Párván (Historia 7., 77. l. és G. G. Mateescu (Eph. Dacor. I., 1923. 128. l. N. 5.) vélik, nem hiszem nyelvészeti akadályok miatt: ez *Kernenus*-nak hangzott. Emellett a *collegium Iovis Cerneni* egyesülete sem bennszülött alakulat. — Érdekes az apulumi *Badones reginae* esete (CIL. III 14.471. J. Jung, Jahreshfte 3. 1900. Beibl. 186. l.). O. Seeck (Realenz. II. A. I., 472. l.) helytelenül hozza össze őket *Diana Regina*-val, erről ld. alább.

³ V. Christescu: *Viața economica a Daciei romane*. 1929. 119. sköv. l.

és így a veteránok között is oly kevés volt az italikus már, s ami volt is, csak Trajanus alatt még (v. ö. Mommsen, Ges. Schr. VI. 37. sköv. l.); amikor Dáciában oly hamar megkezdődött a barbár telepítés?¹

Ennek két oka van. Először is szó volt róla már, hogy a katonai elemek és szellemnek nagy része volt a dunai romanizáció megteremtésében; azt is láttuk, hogy ez a szerep az Itáliától való eltávolodás arányában növekedett. A katonaság e romanizáló szerepe Dáciában érte el csúcspontját; kétségkívül ennek köszönhető, hogy az orientális telepesek sokasága és a balkáni görög hatás dacára a latin lett itt is úrrá. Az urbanizált keleti elemeket, akik az itteni légiókban szolgáltak (v. ö. Ritterling, Realenz. XII. 1718. hasáb) két évtizeden át tartó gyűrás által egyénekenként formálták át római megjelenésűvé. De nem kevésbé hatott ebben a polgári környezet is, azaz a szomszéd tartományok, Moesia és Pannonia. Moesia területileg közvetlenül is összefügg Dáciával; nem volt úgy elválasztva tőle, mint Pannonia a jazyg ütköző állam által a Duna—Tisza-közén; azonban szellemileg Pannoniában több a kezdeményezés. Nézzük ezt kissé részletesebben.²

A katonaság mindkét provinciából jelentékeny emberanyagot vitt át, annál is inkább, mert a légiók összes segédcapataikat is magukkal hozták: a *XIII. gemina*, mely a foglalás után hamarosan ide jön át Pannoniából és a *V. Macedonica*, mely Marcus alatt *Troesmis*-ből, Alsó Moesiából költözik át; utóbbinak ekkor már a saját legénysége is erősen moesiai színezetű volt.

A Pannoniával való összeköttetés a jazygok földjén át erősebb volt, mint azelőtt hittük. Nemesak Aquincumból indult ki a barbaricumon át egy útvonal Dácia felé, hanem Dunaszekcsőnél is, amelynek Szegednél erődállomása volt³ s tovább is erődök őrizték a Maros mentén. Ezen az útvonalon közvetítették a pannonok a Rajnától lejövő portékát tovább Erdélybe, de küldték a saját árujukat is. Dacára annak, hogy a kerámiai anyag még nincs kellőképp feldolgozva, máris világos az utóbbi tény jelentősége. Ha pl. V. Christescu

¹ Cass.*Dio 71, 11, 4; 72, 3, 3.

² 1935 nyarán tervezett erdélyi tanulmányutam kívülem eső okokból meghiúsult; a részben publikálatlan múzeumi anyag közvetlen ismerete nélkül csak provizóriusak lehetnek fejtegetéseim.

³ A Cs. Sebestyén Károly (Dolgozatok [Szeged] 2. 1926. 144. sköv. l.) által publikált szegedi római feliratos és egyéb leletekről röviden szoltam: Gli studi romani del mondo 2, 1935. 281. l.; még visszatérek részletesen e témára.

„Viața economica a Daciei române“ (Pitesti, 1929.) c. munkájának képeit nézzük, az I. t. 1. sz. a Nagy Lajos által Sisciába helyezett gyár terméke, az I. t. 3. sz. pannoniai modorú benyomott palmettás cserepeket mutat, a II. t. 1. sz. a Kuzsinszky B. által feldolgozott eszéki és aquincumi Pacatus-féle gyár sigillatája (a II. sz. közepe tájáról), a III. t. 3. s a IV. t. 1., 3. sz. alatt délpannoniai típusú benyomott díszű edények vannak ábrázolva. A pannoniai gyártmányok és hatások e halmozódása nem véletlen; amennyire az eddig kiadott anyagból megítélhető, a palmettás, rozetta-díszes keramika rendszeresen előfordul az erdélyi anyagban,¹ úgy, mint más rokoneredetű dolgok is.² A dáciai romanizációnak a dunai tartományoktól való függését igen jól ki lehet mutatni például a sírkőplasztika által is, még pedig úgy, hogy Erdélyen kívül a moesiai hatás az erősebb, a hegykoszorún belül viszont a noricum-pannoniai kör is erősen ráütötte az emlékekre bélyegét. Így pl. tőlünk plántálódott át a kerek medaillon alakú mellképes síremléktípus Dáciába,³ mind szabadon álló, mind stélába olvasztott formájában.⁴ Kétségtelenül nem Itáliából jött Erdélybe a családtagok mellképeivel díszített stéla, amely már nem az egyszerű klasszikus alapformát, hanem ennek egyre zsúfoltabb képmezű, későbbi fejlődési fokát mutatja; Pannoniából jön

¹ A pannoniai anyagról Nagy L. monografikus feldolgozása fog tájékoztatni a frankfurti „Materialien zur röm.-germ. Keramik“ c. sorozatban. Megnehezíti az áttekintést, hogy Moesia benyomott díszű császárkori agyagművességét nem ismerjük s így a délpannon és az esetleges egyéb balkáni árutól elválasztani nem tudjuk. — Erdélyi leletek még: Buday Á., Dolgozatok [Kolozsvar] 2, 1911. 87. l. 25. kép, 90. l. 28. kép. U. az, Dolgozatok 4, 1913. 150. l. 19. kép, 5, 1914. 60. l. 11. kép, 80. l. 11. kép. Finály G., Arch. Ért. 1901. 239. sköv. l., III. és IV. kép. — A Buday közölte (Dolgozatok 6, 1915. 86. sköv. l. 27—28. sz.) képekhez v. ö. Nagy L. fejtegetéseit E. Beninger cikkében, Annalen des Naturhist. Museums in Wien, 45, 1931. 209. sköv. l.

² Pl. a tordai toronyminta: Téglás I., Arch. Ért. 1908. 416. l. (V. ö. Hampel J., Arch. Ért. 1909. 20. sköv. l.)

³ Gr. Florescu (Ephem. Dacor. 4, 1930. 143. l.), Schober (Dolgozatok [Kolozsvar] 2, 1911. 275. sköv. l.) nyomán azt hiszi, hogy csak Noricumban és Dáciában fordul elő a szabadon álló sírmedaillon; de van számos pannoniai példányunk is, — publikálva is néhány. Moesiában is van: N. Vulčić, Ant. spom. 1931. 243. l. 648. sz. (Smederevo.) stb.

⁴ A stélába foglalt medaillon: *Intercisa*: Jahreshefte 19/20, 1919. Beibl. 95. kép (*Brogimara* köve); *Emona*: S. Ferri: Arte romane sul Danubio. 1933. 110. kép. — Boszniából pl.: D. Sergejevski: Rimski spomenici iz Bosne (Spomenik Srpski kr. Akad. 77, dr. r. 60, 1934.), 13. l. 13. sz. Dáciában: Gr. Florescu i. h. 94. sköv. l.

a szabadon álló sírkápolna (*aedicula*) típusa, amit Nagy L. fog hamarosan kimutatni.¹ A síroltár származását illetőleg Florescu Noricumra gondol,² de kérdés, hogy nem Moesiae a forrás,³ a bozontos fej a két síroroszlán között,⁴ az asztrális jelképek⁵ stb., mind felénk mutatnak. — De csakis Pannonia közvetíthetett keletre számos galliai-kelta hatást is. A kulcsot vagy pörölyt tartó várhelyi *Sucaelus—Dispater* és *Proserpina—Nantosvelta*-reliefek⁶ ilyenek, stb.

Igen hatásos tényező volt a középdunai kultúrkör dáciai terjeszkedésében a belsegdalmáciai népelemek odavándorlása is.⁷

De nem jelentéktelenebb Dáciában a jórészt görög altalajú moesiai-thrák hatás sem, amely már nem a Nyugathoz segített kapcsolni ezt az országot. Az említett thrák lovas-heros kultuszának emlékei hasonlíthatatlanul erősebben jelentkeznek itt, mint Pannoniában.⁸ Ha a *Diana regina* kultusza erősen jelentkezik a dáciai köveken,⁹ akkor ez nem más, mint a moesiai thrák területről jövő *Ἄρτεμις βασιλιχή*;¹⁰ ugyanez a dáciai *Liber-Libera*-kultusz nagy szerepének háttere,¹¹ amely istenek reliefjein már a tipikusan moesiai-thrák stílus is elárulja eredetüket.¹² A síremlékeken is jelentkezik

¹ Dáciai síraediculák: Fr. Cumont, Arch. Epigr. Mitt. 17, 1894. 24. sköv. l. (Marosnémeti.) — Jahreshefte 5, 1902. Beibl. 95. l. 20. kép (Kolozsvár). E. Panaitescu, Anuarul Com. Mon. Ist. 1930—31. 111. sköv. l., II—III. t. és 4. stb. ábra (Zutor). Buday Á., Dolgozatok 7, 1916. 66. l. 13. kép. Gr. Florescu, Ephem. Dacor. 4, 1930. 80. sköv. l.

² U. o. 142. sköv. l. (v. ö. 106. sköv. l.)

³ A sírszobrok divatja oly általános volt, hogy eredetét Dáciában nem lehet speciális ismérvek nélkül eldönteni; de jöhettek ezek is tőlünk. V. ö. Múz. és Könyvt. Ért. 1, 1907. 141. l. 5. ábra = u. o. 4, 1910. 14. l. 1. ábra. 15. l. 2. ábra, 14. sköv. l. 4—8. ábra.

⁴ Utoljára: S. Ferri i. m. 252. sköv. l.

⁵ Gr. Florescu, Ephem. Dacor. 4, 1930. 85. l. 11. kép.

⁶ Kuzsinszky B., Arch. Ért. 1907. 119. sköv. l. 1—3. kép.

⁷ Dácia és Dalmácia összeköttetéseit kidolgozta C. Patsch, Wiss. Mitt. 6, 1899. 262. sköv. l.

⁸ Példák: Téglás I., Arch. Ért. 1906. 434. sköv. l.; Téglás G., Arch. Ért. 1908. 82. sköv. l.; Hampel J., Arch. Ért. 1911. 416. sköv. l.; Buday Á., Dolgozatok [Szeged] 2, 1926. l. sköv. l.

⁹ O. Seeck, Realenz. II A./1. 472. l.

¹⁰ V. Párvan, Dacia, 1928. 163. l.

¹¹ A. v. Domaszewski: Die Religion des röm. Heeres. 1895. 54. l. és u. az: Abhandlungen zur röm. Religion. 41. l. — G. Wissova, Rochers, Lexikon II. 2027., 2030. l. Máskép: C. Patsch, Wiss. Mitt. 6, 1899. 225. l. 4. jegyzet és 226. l.

¹² Példák: Buday Á., Dolgozatok [Kolozsvár] 7, 1916. 42. sköv. l. — C. Daicovici, Anuarul Inst. Stud. Clas. 1928—1932. 119. l. 5. sz.

ez a hatás,¹ a balkáni kultúrkör más tükröződéseivel együtt. Ezek közé sorolom a halotti lakomát,² a fülábrázolásos domborműveket³ stb. A thrák területről Dáciába irányuló élenk kereskedelmi forgalom⁴ volt egyik fő vehikuluma ezen összeszövődésnek, de elősegítette a Dáciában tartózkodó sok orientális ember is, akiknek görög anyanyelve volt. Ha ezek nem is hagytak nagyon sok görög és keleti feliratot maguk után, de mindenesetre jóval nagyobb hányadot, mint Pannonia vagy Noricumban és ha nyelvi hatásuk nem is volt nagy, de a kulturális annál jelentősebb. Közismert a kisázsiai és szír istenek zagyva tömege Dáciában, amelyről Lukianos szatírája jut eszébe az embernek;⁵ de igaza lehet Daicovicinek is, hogy a pillérsíremlék erdélyi formája közvetlen kisázsiai örökség⁶ — úgy, amint még egész bokrétára való hasonló tünet akadna. A katonai csapatok keretében rendelkezésre álló hatalmas apparátus segítségével meglepő gyorsan életre hívott dáciai városok felvirágoztatásában a főszerepet ezek az orientálisok vitték.

IV.

Utolsó fejezetünkben megkíséreljük méltatni, hogy mit jelentettek Róma számára a dunai tartományok. De ehhez még ismernünk kell nagyjában gazdasági jelentőségüket⁷ is.

Pannonia tele volt hatalmas erdőkkel,⁸ amelyekben disznókat makkoltattak vagy egyéb jószág legelőjének használták őket; de a vadászat is kiadós volt itt: a pannoniai

¹ Pl. : Ephem. Dacorom. 4, 1930. 100. l. 34. kép, a halott mellképe mellett bacchánsok és a két dioszkúr.

² Példák : Láng M., Az Orsz. M. Rég. Társ. Évk. 2, 1926. 71. sköv. l. (aki a Rajnától vezeti le e típust); Jahreshefte 5, 1902. Beibl. 104. l. 21. kép.; Buday Á., Dolgozatok 7/2, 1916. 82. l. 7. kép.; E. Panaitescu, Anuarul Com. Mon. Ist. 1929. 333. l. 8. kép.

³ Buday Á., Dolgozatok 7, 1916. 33. sköv. l.

⁴ M. Rostowzew : Ges. u. Wirtschaft. I. 339. l.

⁵ És Láng Nándornak finom előadása erről.

⁶ C. Daicovici, Anuarul Inst. Stud. Clas. 1928—32. 113. sköv. l. V. ö. Buday Á., Dolgozatok 7, 1916. 62. sköv. l. Gr. Florescu i. m. 114. sköv. l.

⁷ A szociális fejlődésről ld. M. Rostovtzeff rövid megjegyzéseit : Mélanges offerts à H. Pirenne. 427. sköv. l.

⁸ Az idevonatkozó adatokat összeállította C. Patsch (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V/1. 1932. 97. l. 2. jegyzet. Még a késői korban is nagy erdők voltak a pannoniai császári birtokokon, amelyek létezéséről a *Notitia dignitatum*-ból értesülünk); a CIL. III. 4219 említ egy veteranust *ex p(rae) p(osito) si[lv]arum domini-carum*.

medve már Nero korában tipikus jelenség a főváros amphitheatrális küzdelmeinek vadállatai közt¹ és híresek voltak az itteni bölények,² vadkanok³ is. Már az I. században tömegesen vitték innen s Noricumból Itáliába a *salinunca* fűvét szagosítónak,⁴ de intenzív földművelésről nem hallunk; még Cassius Dio korában is árpán és kölesen élnek a pannonok és az árpasör a kedvenc italuk.⁵ Nem volt kiváló a szőlőtermelés sem, amelyet a kormányzat a korábbi időben az itáliai bor védelmében nem engedett itt sem felvirágozni;⁶ az akkor fontos olaj itt nem termett, bizonyára a dalmát partvidékről importálták ide.⁷ Ebben a tekintetben Moesia messze felülmulta tartományunkat.⁸ A dardánok már a hódítás előtt nagyobbarányú földművelést folytattak rab-szolga-tömegek felhasználásával és a foglalás után csakhamar híres lett gabonagazdagságáról e vidék. Egy helytartó már Nero korában szállított innen búzát a fővárosba; ugyanekkor a moesiai mezőgazdaság egyéb ágai jó hírnévnek örvendtek, valamint állattenyésztésük is. Ennek megfelelőleg itt a nagybirtok és nagyüzem-gazdálkodás is jelentős volt, földünkkel ellentétben. Erdély hegyei közt természetesen inkább csak az állattenyésztésnek volt tere, amelynek nagyobb mértékét főleg a *conductor pascui et salinarum* rendszeresítése igazolja.⁹ Ez agrár jellegű területekkel szemben, ahol ugyan (főleg Pannoniában) a belföldi forgalom ellátására mindenféle iparág felvirágozott, még Noricumban

¹ Lucan.: Bell. civ. 6, 220. sqq.

² J. Jung (Römer u. Romanen.² 136. l. 3. jegyzet) összeszedte már az adatokat.

³ Amelyekre (kedvenc lovának saját költésű sírverse szerint [CIL. XII. 1122]) Hadrianus is szívesen vadászott. (V. ö. B. W. Henderson: The Life and Principate of the Emperor Hadrian. 1923. 17. l.)

⁴ Plin.: N. h. 21, 7, 43—44.

⁵ Dio 49, 36, 3. — Ez a sör a thrákoknál is elterjedt: W. Tomaszek: Die alten Thraker. I. 1893. 122. l.

⁶ Dio i. h. A pannon szőlőművelés legszebb emléke a CIL. III. 10275. (= 3294.) sz. = J. Brunšmid: Kamení Spomenici 233. sz. felirat 400 *arpennis* különféle fajú szőlő ültetéséről, melyet Bán és Bélye közt leltek. — Ld. még Gregor. Naz.: Or. 5 (*contra Julianum* 2), 7 = Migne Gr. 95, 671. l.

⁷ M. Rostowzew: Ges. u. Wirtschaft. I. 191. l.; C. Patsch: Bosnien u. Herzegowina in der röm. Zeit. 1911. 6. és 22. l.

⁸ V. ö. Kazarow: Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker. 1916. 39. l. — C. Patsch: Beiträge V/1. 1932. 116. sköv. l. — M. Fluss, Realenz. XV. 2405. sköv. l.

⁹ Utoljára: C. Daicovici, Anuarul Com. Mon. Ist. pentru Transilvania pe anul 1929. 1930. 308., 311. l. (irod.) és V. Christescu i. m.

volt a legmagasabbrendű ipar; de ennek vevőköre sem terjedt túl a középdunai provinciákon. (A pannoniai [poetovioi] szövőipar Diocletianus korában igen jelentős, exportál is, de nem tudjuk, hogy a császárkor első felében létezett-e már.) Ezek szerint tehát a birodalom dunai territóriumának nem volt sem a földművelési, sem az ipari produkció terén átfogó jelentősége; de annál fontosabbak birodalmi szempontból ezek az országok mint nélkülözhetetlen és becses nyersanyagok forrásai és mint fogyasztóterületek.

A nyersanyagok közül egyik legfontosabb a dunai rabszolgakereskedelem emberportékája, mely már a hódítás előtt s azután is a limesen át mindvégig nagymérvű volt,¹ a nagy ipari és földművelő üzemeket alimentálva. De legfőbb itt Illyricum fémbányászata, amelyre már a hódítás pillanatában rátette a császári *fiscus* a kezét, hatalmas jövedelmeket húzva belőle. Noricum bő arany- és ólomérczei, egyszerű vasbányái² mellett a délpannon-belsődalmáciai ezüst- és vasbányák³ (és aranyelőfordulások) emelendők ki, de Moesia gazdag fémkincseit is kiaknázták már.⁴ A II. század pénzveretein feltűnő illyricumi bányanevek⁵ sorozata (*Dardanici*, *Metalli Ulpiani*, —*Delm(atici)*, *Metall(i) Ulpiani Pannonici*, *Met(alli) Nor(ici)*, *Metal(lis) Aurelianus*, *Aelia*

¹ Erről legközelebb a *barbaricum*-mal való kereskedelemmel kapcsolatban szölok.

² W. Schmid: *Norisches Eisen*. 1932. (Beitr. z. Gesch. d. österreichischen Eisenwesens, hrsg. v. M. Loehr, A. Mell, H. Riehl, Abt. 1, H. 2.) 169. sköv. l.; P. Reinecke, *Germania* 16, 1932. 242. sköv. l.

³ V. ö. pl. A. v. Premerstein, *Jahreshefte* 3, 1900. Beibl. 166. l.; W. Schmid, i. m. 170. l.; J. Jung: *Römer u. Romanen*.² 46. sköv. l. — Továbbá a CIL. III. 8361. sz. felirathoz fűzött megjegyzéseket és u. i. 2124. l.; CIL. III. 3953. C. Patsch, *Arch. ep. Mitt.* 16, 1893. 91. sköv. l. 125. sköv. l. (A. v. Domaszewski, *Arch.-ep. Mitt.* 13, 1890. 133. l. ellen, hogy ezek csak a II. sz. 2. felében fejlődtek ki, egyszerűen Traianus és Hadrianus bányapénzeire utalhatunk.) N. Vulić, *Jahreshefte* 8, 1905. Beibl. 3. sköv. h. — W. Kubitschek, *Vjesnik hrv. arh. dr.*, n. s. 15, 1928. 37. sköv. l. — O. Hirschfeld: *Die kais. Verwaltungsbeamter*. 1905. 152. sköv. l. — M. Rostowzew: *Gesch. d. Staatspracht*. 1902. 447. sköv. l.; u. az: *Ges. u. Wirtschaft*. I. 196. l. — A. I. Evans, *Archaeologia* 49, 1885. 5. sköv. l. stb. Utólag ideiktathatom még a legujabb összefoglalás helyeit az illyricumi bányákról: O. Davies: *Roman Mines in Europe*. 1935. 173. sköv., 182. sköv., 198. sköv., 209. sköv. l.

⁴ Ld. M. Fluss, *Realenz*. XV. 2408. h.

⁵ R. Mowat, *Rev. Numismatique* 1894. 383., 390. l.; K. Regling, *Zeitschr. f. Numismatik* 35, 1925. 768. l.; P. L. Strack: *Unters. z. röm. Reichsprägung d. II. Jh. I.* 1931. 156. l.; H. Mattingly — E. A. Sydenham: *The Roman Imperial Coinage*. II. 1926. 241., 294., 474. és III. 1930. 313. l.

Pincensia) eléggé dokumentálja univerzális fontosságukat. Egyenrangúak ezekkel az állam háztartásában a dák aranybányák,¹ de vasat, ólmot, rezet is bányásztak itt.

A római világ gazdasági életében e természeti kincseknél is nagyobb súlyt köleszött a dunai tartományoknak az a tény, hogy az egész római haderő egyharmadának ellátása és a polgári élet gyökérverése itt óriási terjeszkedési lehetőséget nyújtott az itáliai és galliai iparnak, de a kelet is hasznát látta ennek. Az átmenő kereskedelem a Kelet és Nyugat között itt futott keresztül² és így Itália, a Rajna, a Balkán s a Kelet felé egy olyan állandó vérkeringés állott elő, amelynek a központjában Illyricum állott s ez által a többi területek kezdtek hozzá alkalmazkodni. Rostowzew látta meg,³ hogy a dunai tartományokba irányuló forgalom könnyítését célzó elhelyezkedés miatt Aquileiára és Észak-Itáliára helyeződik az Appenin-félszigeten a túlsúly, míg Közép- és Dél-Itália hanyatlanak. De kérdem: vajjon, ha Galliában a terrasigillata gyárok a déli részekről kelet felé s a Rajnához nyomulnak, ide helyezve át súlypontjukat — aminek lokális galliai szempontból nem volt értelme — akkor ez nem ugyanezt jelenti-e, más hasonló szimptomákkal együtt? A dunai provinciák tehát megfordítják a fejlődést és Itália helyzetének nemcsak katonai, de gazdasági tekintetben is kulcsát tartják kezükben.

S amint így a gazdaság terén megfigyelhetjük, hogy egy nagy, passzív, kizsákmányolásra szánt terület aktívvá lesz, — Róma érdekében aktívvá — ugyanezt kell látnunk más téren is. Katonailag Illyricum eredetileg csak a nagy *munimen Italiae*, mely a *claustra Alpium*-ot védi⁴ s csak

¹ Az aranybányászat nyomait Téglás Gábor számos értekezésben követte. V. ö. még J. Jung: *Fasten der Provinz Dacien*. 1894. 158. sköv. l.; O. Hirschfeld: *Kleine Schriften*. 749. l.; V. Christescu i. m. 11. sköv. l. (további irodalommal); I. Carcopino: *Points de vue sur l'impérialisme romain*. 1934. 71. sköv. l. (= *Dacia* 1, 1924. 31. sköv. l.), aki Lydus fantasztikus adatait igyekszik hihetőkké redukálni.

² Nemcsak az aquileiai kereskedők kirendeltségei voltak itt, hanem rajnai társaságok is, mint Nagy L. (*Germania* 15, 1931. 260. sköv. l. és 16, 1932. 288. sköv. l.; v. ö. Dessau, ILS. 7279. és 7527. kimutatta; v. ö. a B. Saria által (*Pannonia* 1, 1935. 176. sköv. l.) összeállított többi ily társaságokkal. L. még néhány adatot Christescunál, i. m. 125. sköv. l.; érdekes még: Dessau, ILS. 7526. — Sokat segít majd az amphorabélyegek általunk tervezett feldolgozása; ld. pl. M. Abramic: *Führer durch Poetovio*. 1925. 110. l.

³ Rostowzew: *Ges. u. Wirtschaft*. I. 138. l.

⁴ Ld. R. Syme fontos beállítását: *The Cambridge ancient History* X. 1934. 351. sköv. l.

centrális stratégiai helyzete teszi páratlan fontosságúvá. De hamarosan kiderül, hogy nemes fém és kemény vas mellett kemény férfiak, a legjobb katonaanyag kincsesbányája is ez a terület. S ami egyelőre még anyag csak, az a II. sz. folyamán megizmosodva civilizációban, a nyugati és római érzésnek utolsó, nem magas szellemiségű, de széles és erős talpköve lesz. A második szekulumban még nincs egy kiváló író vagy államférfi, aki innen került volna ki, de annál jobban nő a dunai műveltség *tömegszínvonala*, amely döntő tényezője lett a következő időknek. A katonai szempontok súlya alatt kifejlődő dunai-római civilizáció¹ lassan megért azzá az „illyricumi géniussá“, amely a késői császárkor államfenntartó eleme volt.² Az az illyr-kelta népi alap, helyi kultúra és az az egységes, itáliai eredetű romanizmus, amely szerencsésen összevágó kettős bázisnak kifejlődését vázolni igyekeztem, ebben a korban Róma kettőzött erejű mentsvárává vált. Azt, hogy ebben a szerepben melyik területre jusson a dunai országokban a súlypont, eldöntötte a stratégiai helyzet.³ De magasabb rendelés volt az is, hogy míg a drámai poetoviói haditanács óta a dunai csapatok a pannóniai táborok akaratahoz igazodtak, addig Moesia romanizmusa lassú éréssel a késői időben fel tudta váltani a kiégett Dunántúlt s Horvátországot történelmi missziójukban, Justinianussal még egyszer életre keltve a pannon császárok római álmait.

A II. század második felében lejátszódott nagy markomann-szarmata megmozdulás — a germán népvándorlás előjátéka — rendkívül megbénította a közép-dunai provinciák kulturális fejlődését. Történelmi küldetésüket nem tudta ugyan lehetetlenné tenni, de ha két generációval később, mikor a döntő szó az övék lett, nem érhették el a pannonok az antik művelődés magasabb szintjét, annak ez a katasztrófa volt talán a főoka. Csak a quádok és jazygok több, mint másfél-százézer foglyot adtak vissza: mennyi embert hurcolhattak el a jobbpartról s mennyien pusztulhattak el eközben! Több, mint egy évtizeden át betörések, ütközetek, csapatfelvonulások dúlták fel e provinciákat, rettentő pestis-

¹ Látta ezt már Fr. Kenner is (Noricum u. Pannonien. 1870. 2. l.), amit utólag konstatalok.

² Részletesen kidolgoztam ezt „Die Vorherrschaft der Pannonier im Römerreiche und die Reaktion des Hellenentums unter Gallienus“ c. dolgozatomban. (25 Jahre Römisch-Germanische Kommission. 1929. II. sköv. I.)

³ Mommsen: Röm. Gesch. V.⁴ 186. l. — E. Kornemann: Gnomon. 1935. 298. l.

járvánnyal a nyomukban. Az írott adatoknál is tisztábban mutatja ezen korszaklezáró csapás nagyságát a földben leolvasható tényállás mindenütt. Nemcsak elrejtett pénzeletek bukkannak fel nyomán, nemcsak a rombolás nyomai tárulnak elénk e kor záró-szintjén, hanem vastag égési rétegek, olyan gyökeres tűzvészek tanui, amelyek miatt nem is igyekeztek kijavítani a megsérült épületeket, hanem igen sokszor csak elegyengetik az omladékokat s rajta emelnek új hajlékot a nagy vihar multával. Ezentúl nemcsak hogy várfalak közé húzódik és zárkózik mindinkább a lakosság — hiszen a betörések kiújulnak nem is sokára — de elkezdődik egy lassú észrevétlen visszafelé szivárgás a Dunamedencéből le a tenger felé, az Alpok másik oldalára.

Erdély talán még többet szenved. Végveszélytől (*anceps periculum*, CIL. III. 7969.) szabadul a főváros is, *Sarmizegetusa*. *Alburnum maius* egy temetkezési együletének gyűlésén, Kr. u. 167 február 9-én¹ 54 tag közül csak 17 tudott eljönni úgyhogy az egyik *magister* sem tudta átvenni hivatalát; pedig még csak az első háborús hullám csapott ekkor itt keresztül. A nagy előretolt hídfőállás sorsa² mindinkább megpecsétlődik.

Alföldi András.

¹ CIL. III. 921. 1. (Mommsen.)

² A gót mozgalom és Dácia feladása c. munkámban (kny. az Egyet. Phil. Közl. 1929/30. évfolyamából) erről részletesen szoltam.

Debrecen lelki válsága 1561—1571.

II. közlemény

III. Az antitrinitárizmus és a rajongás további kísérletei Debrecenben

(1. Dávid és Joachim: a kritikus 1570. év. — 2. Somogyi Máté Debrecenben. — 3. Tót Miklós; az izgalom terjedése.)

1. Az anabaptista rajongással szövetkezett szentháromságtagadó kritika csirái az Arany-féle mozgalom elcsönvedése óta néhány évig látszólag — legalább eddigi tudomásunk szerint — nyom nélkül lappanganak Debrecenben. De a csirák egyszerre szárbaszökkennek, amint kedvező légáramlat indul meg az erdélyi hegyek felől. Ez az áramlat viszont teljes erővel megindul 1566—67-től kezdve, amikortól az addig Erdélyben is óvatosan lappangó Blandrata—Dávid-féle antitrinitárizmus az ifjú fejedelemnek először jóindulatú semlegességét, majd nyílt pártfogását is biztosítva, egyre fokozódó nyíltsággal a porondra lép, missziói propagandába kezd, Méliuszékkal elszántan szembezáll és ami mindezeknél nem kevésbé fontos, a szentháromságtanon gyakorolt elvont teológiai kritikája mellett zászlájára írja rajongó eszméit is, nyilvánvalóvá teszi az anabaptizmussal való kapcsolatait és izzó apokaliptikus gondolatok és hangulatok terjesztésébe fog.

Nem lehet elég nyomatékosan rámutatnunk, hogy ezek az apokaliptikus gondolatok és hangulatok, valamint az anabaptizmussal való kapcsolatok már magának Dávidnak a működésében is, világért sem csak végső korszakában, hanem az antitrinitárizmushoz hajlása után alig néhány év múlva teljes határozottsággal megnyilvánulnak.¹ Dávid ebben a

¹ Erre legelőször Pokoly József mutatott rá nagy érdemmel, több megelőző tanulmánya után főképp *Az erdélyi ref. egyház története* I. Bp. 1904. 205. skk. 1. Maguk az unitárius kutatók, még a legjelesebbek is, kevésbé buzgólkodnak e tény méltatásában, amely az unitárizmusról, mint ideális vallásról és keresztyénségről alkotott s többé-kevésbé mindnyájuknál uralkodó *praeconcepta opinio* kereteibe nem is férne be. Ez tapasztalható pl. a Dávidról írt legújabb dolgozatban is (Iván L.: Dávid Ferenc arca a szellemtudományi

tekintetben is, mint sok másban, első renden a leggeniálisabb antitrinitáriusnak, Servetnek a nyomain haladt. A genfi vértanu főművében, a Christianismi Restitutióban részletesen foglalkozik az Antikrisztus eljövételének és a Krisztus visszajövetelének kérdésével. Az Antikrisztus már megjelent akkor, amikor I. Sylvester pápa és Nagy Konstantin császár behozták a szentháromságtant és a gyermekkeresztséget (!) s innenfogva számítva 1260 esztendő (az apokaliptikus negyvenkét hónapot, ill. 1260 napot. Jel. 11 : 2—3, 12 : 6), a saját korára, nagyon közelre várja a mennyei Jeruzsálem eljövetelét, amelyet égi és földi harcok fognak megelőzni. Akik az Isten országába jutni kívánnak s a pápa-Antikrisztus sorsában osztozni nem akarnak, azoknak sürgősen szakítaniok kell mind a háromságtan ördögi találmányával, mind pedig a gyermekkeresztséggel, amely „detestanda abominatio, Spiritus Sancti extinctio, ecclesiae Dei desolatio, totius professionis christianae confusio, innovationis per Christum factae abolitio et totius eius regni conculcatio.“¹ Servet tehát nem „tisztá észvallást“, még csak nem is valami légiiesen finom és elvont individualista spiritualizmust hivat pályája tőpontján, hanem egészen határozottan az apokaliptikus-chiliasztikus rajongás hatalmában áll s tulajdonképen az egyházi háromságdogma és a gyermekkeresztség kritikáját is ennek a vezérmotivumnak a szolgálatába állítja, egy hatalmas eschatologikus távlatba illeszti be.

Teljesen ugyanezt a magatartást lehet Dávidnál megfigyelnünk. Noha még 1566-ban — valószínűleg csak taktikából — kifejezetten elismeri a gyermekkeresztség jogosult voltát,² Méliuszék már az 1567 februári debreceni zsinat irataiban, a bekövetkező fejleményeket mintegy előre látva, keményen állást foglalnak a Servet-féle anabaptizmus ellen.³ Láthatólag most ismerik föl először az anabaptista veszedelem közvetlen közelségét, mert azelőtt, mint említők, éppen a gyermekkeresztség oltalmazására nem helyeztek különös súlyt. Sejtelmükben nem is csalódtak : Dávid ugyan-

lélektan tükrében. Ker. Magvető Füzetek 17. Cluj, 1935), amely, noha a Dávidról előtte írt unitárius és *nem* unitárius írók közül nem egyet keményen s helyenként alaposan megbírál, Dávid apokaliptikája s általában a rajongással való kapcsolata fölött egyszerűen elsiklik — egyebek mellett valószínűleg azért is, mert a Spranger-féle lélektan rájárára sehogy sem tudja rávonni.

¹ Trechsel i. m. I. 123. sköv. és 138. l.

² Borbély I. : A mai unitárius hitelvek kialakulásának története 17. l. jz.

³ Kiss Á. i. m. 557. sköv., 597. sköv. l.

azon 1567. évben már, ha még némi óvatoskodással is, melléje áll a felnőttkeresztségnek s ettől többé nem is tágit, sőt egyházának vele tartó részével 1578-ban hivatalosan is elfogadtatja azt.¹ A gyermekkeresztség elutasítását pedig ő éppen oly bensőleg összeköti a háromságtan kritikájával s az egésztest épp úgy apokaliptikus-eschatologikus távlatba helyezi, mint mestere, Servet.

1567-i „Rövid Magyarázat“-ában² már teljes határozottsággal képviseli azt a később sem változott álláspontját, hogy Luther és társai nem a „derék fundamentomot“ reformálták (30. l.), még Zwingliék sem mentek egészen mélyre. A reformáció igazi fundamentumos munkája az lesz, amikor „a végiről az elejire menvén“ (29. l.), megromlik „az egy állatú és három személyű Isten“ (35. l.) és megtisztul „az igaz apostoli keresztség“ (39. l.). A bibliai negyven (a pusztában tévelygés évei, Krisztus megkísértésének napjai) és ötven (az ószövetségi szabadulási év, húsvét és pünkösd közti ötven nap) számoknak segítségül hívásával, jellegzetesen chiliastikus gondolkozással kiszámítja, hogy az 1567. esztendő nevezetes év, mert ötvenedik Luther fellépése és negyvenedik Luther és Zwingli nagy viaskodása után. „Mindezeknek pedig az végében hét szám vagyon, mely mindenkor szent volt mind az nap Számban s mind az esztendőben, mind pedig az hetedik hónapban“ (42. l.). A pápai Babilon végső ledülését pedig, a Krisztus diadalát az egész világ fölött az Evangélium által „1570. esztendőre várják az hívek. Mert a babiloni fogságnak is hetvenedik esztendő volt vége, melyben ennek is végének kell lenni. Luther Márton és Zwinglius az ő vallásokat az Augusta-beli gyűlésben 1530. esztendőben adák ki, elbocsátván azt mind az egész világra; azonképen az Isten az ő evangéliomát megtisztítván az Antikrisztusnak rútságától, 1570. esztendőben jelenti ki éppen mind az egész világnak és azt égi jegyekkel megbizonyítja, mint szinte az apostoli anyaszentegyházban cselekedett.“ (42. l.) Ha nem is mondja meg egészen világosan, de lényegében a Krisztus visszajövetelét várja tehát 1570-re, aminthogy 2 évvel később meg egészen Servet nyomán az 1260-as számítással élve szintén közvetlen közelre várja Babilon ledőlését³ s ez első terminus elmúlván, a vérbeli

¹ Pokoly i. m. 227. sköv. és 263. l., v. ö. Borbély i. m. 18. l.

² R. M. K. I. 61. Én a kolozsvári facsimile kiadás átírt szövegeinek lapszámaít idézem.

³ Elsoe resze az... predicacioeac... Gyulafehérvár, 1569. (R. M. K. I. 74.) Fol. 20.

chiliaszták kiábrándíthatatlanságával, ismét csak ezt hirdeti : „Üdö immár, hogy az ő hív választottit egybegyűjtse. Mert az jelek megmutatták, hogy immár az vég nem messze vagyon.“¹ Ha tehát a hívek méltóképen akarnak a visszatérő Krisztus elé készülni s el akarják kerülni haragját és ítéletét, térjenek egy akarattal az egyistenimádás és a felnőtt-kereszttség „igaz, apostoli“ tudományára és akkor majd meglátják, „hogy semmi nem ígértetett oly az apostoloknak, ki még minékünk is meg nem adattatnék“ (52. l.). Az apokaliptikus gondolkozást és stílust annyira jellemző, részben szándéktalan, részben szándékos homályon át is világosan látunk annyit, hogy Dávid számára — épp úgy, mint Servet számára — a világvégnek, a Krisztus visszajövetelének, az új Jeruzsálemnek izzóan reménykedő várása adja az antitrinitárius és anabaptista propaganda legmélyebb hajtóerejét. Mindkettő „apostoli“ tisztaságú egyházat akar már a földön, amelyre aztán méltóképen szállhasson le a mennyei egyház és ennek a „tisztaságnak“ tökéletes megvalósítását mindkettő a szentháromságtan és a gyermekkereszttség, tehát a legfőbb teológiai „tévely“ és a legfőbb gyakorlati „visszaélés“ elvetésétől várja, jóformán egy kézlegyintéssel elintézvén Luthert, aki „az evangéliomnak csak valami részét nagy zűrzavarral tanította“ (Rövid Magy. 43. l.), tudniillik az egyedül hit által, kegyelemből való megigazulást, amely a reformátori protestantizmus számára maga az Evangélium és a Reformáció, míg a nemreformátori számára annak csak egy kicsiny, tisztázatlan része, amelyet e nemreformátori protestáns irányok — az unitarizmus is — később rendszeresen meg is tagadnak és mint alapjában idegen testet, ha eleinte vallották is, kivetik magukból.

De a szentháromságtagadásnak és az eschatologikus rajongásnak kapcsolatát vizsgálva Dávidnál, még mélyebbre is mehetünk. A Rövid Magyarozatban mondja a következőket : „A többi között első volt, aki Longobardus ellen [t. i. Lombardus Péternek a Szentháromságról szóló tanítása ellen] írt, Joachimus abbas, az ő idejebeli jeles próféta, ki a római egyháznak jövő pusztulása felől, kit mostan szemeinkkel látunk, nyilván és igazán szólt. Az a Joachimus Gergely pápától tött zsinatban a Longobardust meggyőzőé, hogy négyeséget tanítana és arról jeles könyvet nekünk írva hagyott, kit az pápa először akkor tiltta meg, mikor megátkozván Joachimust, Sena városból számkivetette volna

¹ Az Egy oe magatol valo Felseges Istenroel . . . Vallastéttel . . . Kolozsvár 1571. (R. M. K. I. 85.) Ajánlás.

azért, hogy a megszokott tudományt, kit pápa az ő sok hagyományival megerősített vala, a háromság ellen írván, meg mérte [!] volna hamisítani [t. i. hamisnak nyilvánítani] és bátorsággal kárhoztatni. Ez Joachimus a Szent János könyvét, melyet az Isteni jelenésről írt, magyarázván, az időről, melyben a négységnek ez világ előtt meg kellett nyilatkoztatni, prófétált, mondván: mikor a misemondó papok serege megszűnik, a négység kijelentetik.“ (25—26. l.)

Joachim de Florisnak, az 1201-ben (vagy 1202-ben) elhunyt calabriai apátnak, a Sila-hegység titokzatos látójának írásai már a középkor végső századaiban fő táplálói voltak az egyházban forrongó apokaliptikus hangulatnak és ellenzéki szellemnek, elsősorban a radikális minorita „zelator“-kisebbség apostoli szegénységét követelő, új világkor után sóvárgó s a pápát Antikrisztusul bélyegző gondolatvilágának. Keresztyéni-eschatologikus történetfelfogása szerint „a Szentírás titkai három világstátusra utalnak bennünket: az elsőben a törvény alatt voltunk, a másodikban a kegyelem alatt vagyunk, a harmadikban, amelyet közelre várunk, még gazdagabb kegyelem alatt leszünk, mert Isten, amint János mondja [Evang. 1:16], kegyelmet adott nekünk kegyelemért, azaz a hitet adta a szeretetért és mindkettőt egyformán. Tehát az első státus a tudomány jegyében áll, a második a részlegesen befejezett bölcsesség jegyében, a harmadik pedig az ismeret teljességének jegyében. Az első a rabszolgaság korszaka, a második a hité, a harmadik a szereteté. Az elsőben szolgák vannak, a másodikban szabadok, a harmadikban Isten barátai. Az első a fiúk, a második a férfiak, a harmadik az öregek kora. Az elsőben a csillagok ragyognak, a másodikban a hajnalpír, a harmadikban a teljes napfény. Az első a tél, a második a koratavas, a harmadik a nyár. Az első primulákat terem, a második rózsákat, a harmadik liliomokat. Az első füvet, a második szarát, a harmadik kalászt. [V. ö. Márk ev. 4:28.] Az első vizet ád, a második bort, a harmadik olajat. Az első a septuagesimae, a második a quadragesimae, a harmadik a pünkösöd. Az első státus az Atyáé, a második a Fiúé, a harmadik a Szentléleké.“¹ Joachim tehát, jellegzetesen rajongó gondolatmenettel, a tökéletes világkor számára már kikapcsolható

¹ E. Benz: Joachimstudien. I. Die Kategorien der religiösen Geschichtsdeutung Joachims. (Zeitschrift für Kirchengeschichte 3. 1. Folge, L. Band 1931. 30. l.) — V. ö. P. Alphandéry: Prophètes et ministère prophétique dans le moyen âge latin. Revue d'Hist. et Phil. Rel. 1932. 334. skk. l. — P. Sabatier: Vie de S. François d'Assise. 1931. 65. l.

nak hiszi az ember és az Isten viszonyában a Krisztus megváltó és közbenjáró személyiségét: ott már az embert az Istennel közvetlenül összekapcsoló Szentlélek lesz az uralkodó, az ember nem gyermeki, hanem baráti viszonyban lesz az Istennel s e viszony alapformája nem a hit lesz többé, hanem a szeretet. Ennek a tökéletes világkornak az eljövetelét Joachim — ugyanannak az apokaliptikus számmisztikának a felhasználásával, amellyel Servetnél és Dávidnál találkoztunk — az 1260. esztendőre várta.¹

Ez a történetmisztikai spekuláció pedig a calabriai apát gondolatvilágában belső összefüggésbe került szentháromságtani nézeteivel. Ő nem tudta vállalni Lombardus Péter ama tanítását, hogy a három személyben azonos isteni lényeg sem nem nemzetik, sem nem teremtetik, mert ebből Joachim szerint az következik, hogy a „lényeg“ a „személyektől“ megkülönböztetendő, ez pedig veszedelmes dolog, mert a „lényeg“-nek (essentia vagy substantia) egy külön isteni lényként való felfogására, tehát trinitas helyett „quaternitas“-ra vezet. Joachim a három isteni személy egységét — mivel elsősorban a kijelentés fokozatos történetiségében szemléli őket, nem pedig metafizikai, történetelőtti lényükben — csak úgy tudja elképzelni, ahogyan „egy“-nek mondjuk az unus grexet, az unus populust. Ezért őt viszont triteizmussal vádolták s a IV. lateráni közzsínat (1215) Lombardus Péter álláspontja mellett szögezte le magát („Credimus et confitemur cum Petro Lombardo, quod una quaedam summa res est incomprehensibilis quidem et ineffabilis quae veraciter est pater et filius et spiritus, tres simul personae ac singulatum quaelibet earundem. Et ideo in Deo trinitas est solummodo, non quaternitas, quia quaelibet trium personarum est illa res videlicet substantia, essentia sive natura divina...“)²

Ennek következtében és *ettől* fogva egyik fő szellemi patrónusa Joachim az egyházi szentháromságtan kritikájá-

¹ A Joachim-féle iratokat 1519—27. Velencében nyomatják ki először. A latin antitrinitárizmusnak és anabaptizmusnak éppen kapóra jöttek! V. ö. J. Kühn: Toleranz und Offenbarung. Leipzig, 1923. 272. l. és Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche³ IX. 229. l.

² R. Seeberg: Dogmengeschichte. III. 2—3. Leipzig, 1913. 147., 244., 371—372. l. — A. Harnack: Dogmengeschichte. III. 4. Tübingen, 1910. 527—8. l. — Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche³ IX. 231. l. (S. Deutsch cikke). — E. Benz: Joachim-Studien III. (Zeitschrift für Kirchengeschichte 3. F. 4. LIII. Bd. 1934.) 105. sköv. l.

nak — amelynek egyik legutetszetősebb érve mindig a „quaternitas“ emlegetése volt — és ezért ered őtől az egyik alapvető indítás arra, hogy az antitrinitárius kritika eschatologikus rajongásba, világvég és új világkor várásába torkolljon bele. Ahogyan megvan ez, mint láttuk, Servetnél, vagy megvan a teljesen Joachim alapján álló, de már kifejezetten háromságtagadó Jorisonnál,¹ vagy Nicolaes Henriknél², azonképpen van meg Dávidnál is. Általában a joachimita eszmék hatását, több-kevesebb egyéni átformálással, a középkorvég számos rajongójánál tömegmozgalmakban is föl lehet találni — így a cseh-morva testvérközösségben³ vagy Münzer Tamásnál⁴ — s arra alkalmas lelkekbe ezek az eszmék nemcsak az ítéletnapra várakozás forró lihegését vitték bele, hanem a ledőlésre ítélt Babilon legveszedelmesebb találmányának: a régi és az új Róma (t. i. kat. és prot.) egyházaival közös trinitas-quaternitasnak éles bírálatát is.⁵

A Dávidtól 1570-re várt új világkor üstököse megjelenik a debreceni égen is: különös, félelmes fényétől meg-

¹ Trechsel i. m. I. 43. sköv. l., v. ö. Kühn i. m. 275. l. és Realen^o zyklopädie^o IX. 351. l. (A. Hegler cikke).

² Lásd Nippold i. értekezését, 543. l.

³ W. Andreas: Deutschland vor der Reformation. Stuttgart-Berlin, 1927. 134. l.

⁴ K. Holl: Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte. I.⁶ Tübingen 1932. 425. l.

⁵ Eschatologikus várakozások a *reformatori* protestantizmusban is nagy számmal merültek föl, a chiliazmust éppen kiváló református theologusok is művelték; de jellemzőleg nem joachimita-rajongó alapon, hanem vagy szigorú biblicitással, vagy más, a bibliai gondolatokhoz szerintük közelebb álló régi vagy új látomásos és kijelentéses irodalom alapján. A joachimita irodalommal szemben a reformatori protestantizmus éppen a hozzátapadó antitrinitárius hagyomány miatt is idegenséget érzett. Kitűnő példa erre a Méliusz szentháromságvédő bajtársának, a bibliafordító Károlyi Gáspár gönci lelkipásztor és kassavölgyi esperesnek Debrecenben, 1563-ban megjelent „Két Könyv“-e (R. M. K. I. 52. sz.; az unikum példány modern kiadása Budapest 1931, a Magyar Irodalmi Ritkaságok sorozatban V. sz.), amely — mint már jóval előtte Batizi András és Dézsi András is — egy Illyés prófétának tulajdonított jövendölés alapján, három, egyenként 2—2000 éves világkorszakot vesz fel s az utolsónak *nem* közvetlen közelre várt végén reméli a Messiás eljövetelét. A gondolatmenet itt teljesen más, mint Joachimnál: az ál-Illyés-féle jóslatok a középkorban és az újkor elején is, kivált éppen a reformáció Németországában nagyon kedvelt (különösen a török elleni jövendölésekre használt) pseudo-Methodius-féle *nem* spiritualista jóslatokkal függenek össze. V. ö. Pap István és Szabó Gábor theologus-tanítványaim gépiratos pályamunkáit Károlyi Gáspár Két Könyvéről és R. Ebermann: Die Türkenfurcht. Ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung in Deutschland... Halle, 1904. 56—58. l.

reszketnek a lelkek; köduszálya zavaros antitrinitárius eszméket és még zavarosabb anabaptista rajongást hurcol magával.

2. Magának Debrecennek ez évekbeli vallási izgalmairól keveset tudunk ugyan, de ez a kevés — összevetve azzal, amit az antitrinitárius gondolat egyidejű hódításairól ismerünk a Tiszántúl egyéb vidékein Nagyváradtól Békésig és Temesvártól Makóig¹ — nehézség nélkül enged következtetni arra, hogy a református hitvallás erős vára ez években a rajongás részéről állandó földalatti és földfeletti ostromnak volt kitéve.

Nem tekinthetjük ugyan minden legkisebb részletében megbízhatónak Blandratának azt az 1569 október 31-én kelt s lengyel elvrokonaihoz küldött tudósítását, amely szerint a levél keltekor, tehát kevéssel a váradi hitvita után „nunc Debreciensis [!] plus quam ducenti petunt ministrum nostrae confessionis, quem et illis bonum daturi summus et qui Petro Melio resistere possit.“² De hogy Blandrata, ha tán nagyított is az unitárius prédikátort kérő debreceniek számában, de nem teljesen a levegőből kapta, amit írt, az könnyen feltehető abból, hogy ez években kétszer is volt vitatkozás magában Debrecen városában Méliuszék és Dávidék között (az első valószínűleg 1568 február 2-án)³ s ez a vitatkozás, noha természetesen Méliusz szerint Dávidék „vereségével“ végződött, nyom nélkül nem múlhatott el az ily irányban már évek óta előkészített debreceni lelkek fölött. A Válaszúti Komédia⁴ — Debrecennek unitárius hitre térése Méliusz és társai csúfos bukásával — képzelteszötte „vágyalom“ ugyan,⁵ de történeti magva mindenestre van, nemcsak az említett két hitvitában, hanem talán abban is, hogy Méliusz az addigi tapasztalatok után

¹ Máiig legteljesebb, de mindig csak erős kritikával használható összeállítás Kanyaró F.: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. 66. skk. 1.

² Th. Wotschke: Zur Geschichte des Antitrinitarismus. (Archiv für Reformationsgeschichte XXIII. 1926. 94—97. l.) — Alighanem ezzel az eseménnyel van összefüggésben Somogyi Máté mindjárt említendő unitáriussá válása.

³ Végérvényesen eldöntötte a két debreceni hitvita megvoltát Zoványi J. (Protestáns Szemle 1894. és Kisebb dolgozatok... Sárospatak, 1910. 72. sköv. l.)

⁴ Lásd Koszorú 1879. és Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Budapest, 1914.

⁵ Amit azonban a „Debreceni Képeskönyv“ (1934) és a „Debrecen és a Hortobágy“ szövegrészének írója még 360 év múltán is készpénznek vett!

föltehetőleg nem nagyon jó kedvvel engedte be Dávidékat Debrecenbe vitatkozni s ha mégis két ízben megtette, ebben valószínűleg a fejedelem nyomásának és a fejedelem haragját kihívni nem kívánó tanács akaratának engedett. János Zsigmond kevéssel 1569 október 10-e előtt maga is járt Debrecenben s ez alkalommal Dávid Ferenc — Blandrata szerint az egész városra mély benyomást tevő módon — Méliusz ellen keményen kikelt prédikációjában.¹ Egy, nyilván szántszándékkal homályos följegyzés az 1567-i városi jegyzőkönyvben² arra is enged vonni valami következtetést, hogy a város első prédikátorának és püspökének különben igen nagy tekintélyét valami személyes kellemetlenség (talán csak rosszakaratú áskálódás, asszonyi pletyka) a város urai előtt is kikezdte: ő talán szokott szenvedélyességével védelmezte megbántott becsületét, amire tanácsbeli uraimék egyenesen fejvesztéssel fenyegették őt is, az ügy másik két szereplőjét is, ha a tanács előtt nagynehezen megkötött békességüket újra felborítják és tovább civódnak. Tudjuk ugyan, hogy a XVI. századi magyar városi tanács — éppen úgy, mint a külföldi — milyen magától értődő intézkedési jogokat igényel és gyakorol protestáns egyházi ügyekben s milyen kemény kézzel intézkedik a lelkipásztorok személyi ügyeiben is; de éppen Méliusz Péterrel szemben mégis meglepő ez a keménység s a bejegyzés rideg hangja akkor, amikor nemcsak egyéb tényekből, de magukból a rávonatkozó más szűkszavú tanácsí följegyzésekből is kiolvasható az a megkülönböztetett tisztelet, amellyel életében körülvették s a kivételes kegyelet, mellyel halála után adóztak emlékének s árván maradt kis családjának. Nem lehetetlen tehát, hogy akkor egyszer, vagy tán többször is, a különben is évenként változó összetételű tanácsban kedvezőtlené vált személye ellen a hangulat és az sem képtelenség, hogy ezt a kedvezőtlen hangulatot már lappangó vallási ellentét is fűtötte.

1568-tól már ott van Debrecenben Somogyi (Kis?) Máté prédikátor, egy erőszakos katonás, tettelegességtől sem visszariadó ember.³ Ő azután, noha még 1568-ban a szikszói szentháromságtanvédő zsinaton is megjelenik mint református

¹ Wotschke i. h.

² Irodalomtörténeti Közlemények 1910. 106. skk. 1. (Csűrös F. közlése).

³ Irodalomtörténeti Közlemények 1910. Ld. a III. sz. közleményt. 107. sköv. 1. — V. ö. Debrecen város jegyzőkönyvei 1568. év 193. l. — Herpay G.: Debreceni református lelkészek. (Lelkésze-gyesület, 1933. 116. l.)

esperes,¹ legkésőbb 1571-ben nyíltan fellép az unitárius tan érdekében, még pedig a város egyik tekintélyes polgárától, Patkó Mihálytól is támogatva. Patkó gazdag kereskedő volt, az 1568—75. évek városi jegyzőkönyveiben sokszor szerepel² — főként nagyszámú adósaival szemben való éber és erélyes föllépéseivel — s tárgyunk szempontjából rendkívül fontos, hogy egy 1573. évi bejegyzés szerint Patkó Mihály és állandó üzlettársa, Fűres Gáspár bizonyos velencei (de Venetia) lakost biztosítanak afelől, hogy tartozásukat a kitűzött napon megfizetik.³ Itt tűnik egészen kétségtelenül szemünk elé az az eddig is föltételezett kapcsolat, amelynek Debrecen kereskedő polgársága és a Lengyelországtól Olaszországig egész északkeleti és délkeleti Európán átörvénylő antitrinitárius-anabaptista eszmevilág között jóformán lehetetlen volt nem létesülnie; lehetetlen lett volna még akkor is, hogyha Erdély nem lett volna Debrecen szomszédjában s a kettő nem állt volna ugyanazon fejedelem alatt.

Patkót Méliusz a tanács előtt nyíltan vádolta Blandrata és Dávid eretnységében, valamint a Méliusz „collegája“, Somogyi Máté hitszakadásában való részességgel. Tekintélyes férfiak vetették közbe magukat s a dolog úgy intéződött el, hogy Patkó bocsánatot kért Méliusztól s kötelezte magát, hogy soha többé azt az eretnekséget követni nem fogja.⁴ 1571 őszén János Zsigmond már fél éve halott, a

¹ D. Ember (Lampe) i. m. 179. l. (Ha ugyan itt nem más „Matthaeus Simigiuss“-ról van szó). Kiss Á. i. m. 624. l. tévesen „Simonyi“ Mátét ír.

² Zoltai Lajos dr. szíves közlése.

³ (Feria sexta ante Valentini: 1573. február 7.) Michael Patko Debreceniensis fassus est se debuisset Johanni Regacz [?], de Venetia cum suo socio Caspate Fwres fl. 195 Renensibus, et 7 solidis, cum 20 Monetis Viennensibus, ut vocatur Becz, de qua summa persolvisset se testatus est fl. 82 dr. 65 Renenses. Residuum autem debiti intersese Michael Patko, et famulus praedicti civis Venetienensis Andreas Bereli [?], determinasse et decrevisse diem solutioni praefixum, a die hodierna, ad tredecim integros menses, debere Michaellem Patko satisfactionem impendere Viennae paratis pecuniis, absque omni ulteriori dilatione controversia ac impensis. Debrecen város jegyzőkönyvei, 1573. év, 342. l. — A velencei állami levéltár igazgatóságának a m. kir. Országos Levéltár igazgatósága útján küldött szíves értesítése szerint az ottani eretnek-ügyeket tartalmazó magisztrátusi iratokban Regacz- (vagy esetleg Regati-) ra és Berelire vonatkozó adat nem található.

⁴ Irodalomtörténeti Közlemények 1910. 108. l., IV. sz. közlemény; kelt 1571. Sabbato post Franciscum (október 6-án): „... orta fuerat lis ac controversia quaedam, de religione, nempe de articulo de Deo: cum a Domino Petro Melio, Michael Patko accusabatur, illum participem esse haereseos, Georgij Blandrati [!], et Francisci

hithű róm. kat. Báthori István alatt az unitarizmusnak gyorsan alkonyodni kezd; természetes, hogy Debrecenben is kilátástalan a további propaganda (a rajongó hullám, mint a következő fejezetben meglátjuk, egyéb okokból is visszahúzódott már az előző esztendőben), de jellemző, hogy a tanács még most sem akar a legerélyesebben fellépni a tekintélyes, gazdag Patkó ellen és a református tan tisztaságát képviselő püspök mellett, hanem rábeszéléssel és bocsánatkéréssel intézi el az ügyet. Az unitáriussá lett Somogyi Mátét azonban valószínűleg elbocsátotta, mert további debreceni működésének nyoma nincsen.¹

Kétségtelenül Somogyi Máté volt az a „hiábavaló Mátécska“ (Mataeolus: Matthaecolus, a ματθαιος-szal való csúfondáros szójáték!), akinek az eretnekségei ellen Méliusz szükségesnek látta egy külön iratot szerkeszteni, kinyomatni és 1571 szeptember hó 16-án Báthory Miklós országbíró, szabolcs-szatmári főispánnak ajánlani.² Ez a „Mátécska“ (aki semmiesetre sem azonos a Méliusztól már 1570-ben „undok halállal“ elhúnytnak mondott Gratianos, illetőleg Gargianos Mátéval)³ Méliusz szerint „az eretnekek hitszegő

Davidis, nec non etiam D. Matthei Simigy collegae Domini Petri Melij, defectionis . . .“

¹ S. Szabó J.: Debreceni és sárospataki papok a reformáció századában. Debrecen, 1916. 30. l. V. ö. Lelkészegyesület, 1933. 5., 15., 16., 19., 20. számai (Zoványi J. és Herpay G. a debreceni ref. lelkészek névsoráról).

² Theses contra anathemata et catharmata, denuo a Diabolo adversus Deum et spiritum eius excitata. A kinyomatott, de ma már egy nyomtatott példányban sem ismeretes mű XVII. századi kéziratos másolata a debreceni kollégiumi könyvtárban, Szilágyi Benjamin István Acta Synodalia c. gyűjteményében (R. 575.) 144. skk. l. R. M. K. II. [272.] sz. Ld. Zoványi J., Protestáns Szemle 1916. 45—46. l. és Magyar Könyvszemle 1918. 78. l.

³ Az „Igaz Szent Írásból ki szedettnek ének“ (R. M. K. I. 78.) két kiadásának Mágócsi Gáspárhoz és nejéhez intézett előszavában Méliusz ezt a Gratianus Mátét az egyebünnen teljesen ismeretlen Mezögyáni Ambrussal együtt emlegeti, mint a Krisztus örök születésének, jehovai istenségének tagadóját. Valószínűleg azonos volt a Régi Magyar Költők Tára VII. kötetében két énekével szereplő Erdélyi vagy Szentgratianus Mátéval (v. ö. Szilády Á.—Dézsi L.: Jegyzetek a R. M. K. T. VII. kötetéhez. Budapest, 1926. 321. skk. l.), akinek azonban itt között énekei semmiféle unitárius vonást vagy célzást nem tüntetnek (az igaz, hogy már keletkezési korukra tekintettel sem igen tüntethetnek) föl. Megemlékszik erről a Gratianus Mátéról Méliusz már „Propositiones de Jah et Jehovah“ c. iratának XVI. tételében is (közölve ez irat Dávid F.: Refutatio propositionum Petri Melii . . . ad indictam Synodum Varadinam 22. Aug. Anno 1568. Albae Juliae R. M. K. II. 125.), ahol „Matthaeus More et Nabal seu Gratianus“-nak nevezi, „versificator et criminifex“-nek szidalmazza

módján eltagadta és változtatgatta a maga eretnekségeit, ámde hitelreméltó tanuk és a saját szája vallomása alapján mégis csak rábizonyultak azok az eretnekségek, amelyeket ő az ördög segítségével ostobán felidézett s ezért Istennek és a lelkipásztoroknak igaz ítéletéből tisztétől felfüggesztetett, letétetett és kivettetett. Mert közülünk ment ugyan ki, mint Júdás, de nem volt közülünk való“. Ezek szerint „Mátécska“ egészen bizonyosan lelkipásztor volt s már e sorokból kitetszik az is, hogy tisztántúli s közelebből debreceni. Hogy erre Méliusz külön nem utal és Somogyit a teljes nevén meg nem nevezi, annak talán csak az a magyarázata,

s különösen azt hányja szemére, hogy egy ostoba énekében kicsúfolta a Szent Lelket és őt, Méliuszt, az anyaszentegyházzal egyben (G₂). Istentelenségnek tartja, hogy „nugatur spiritum sanctum esse tantum virtutem dei qualitativam“ (H). Tehát ez a Gratianus Máté, meg az 1571-i „Matthaeolus“ legalább is a Szent Lélekről ugyanazt tanítják; de ez kevés kivétellel jóformán egyetemes unitárius tan, s így egyedül ebből még nem lehet azt következtetni, hogy a két Máté ugyanegy személy lett volna. Hiszen a „Gárgyános“ Máté Méliusz szerint már 1570-ben halott — s még ha netán erre lehetne is azt mondani, hogy tévesen volt értesülve, akkor is ellene szól a két Máté azonosságának az, hogy ezt a „Morenabalius“ Mátét (akit lehet, barna arcszine miatt csúfol Morénak és az I. Sám. 25-re való tekintettel Nábálnak, eszelős, részeges bolondnak) az „Anathemata et Catharmata“-ban *így* már egyáltalán nem említi s ugyanott már „versifex“ voltára sem céloz. „Az egez szent irasbol valo igaz tudoman“ (R. M. K. I. 77. Debrecen, 1570) 1570. március 1-én kelt előbeszédében (B₂—B₃) szintén megemlékszik Méliusz egy „Karteuoe matte“-ról, aki Székesfehérvárott „szörnyű halállal meghala, elvesze“, mint egyéb szentháromságtagadó eretnekek is. Nagyon meglehet, hogy ez a „Kártévő Máté“ azonos Gratianus-Gárgyános Mátéval, aki eszerint Székesfehérvárt halt meg 1570 március 1. előtt (de épúgy nem vértanuhalállal, ahogyan a vele együtt említett és szintén „szörnyű halállal elveszett“ Arius és Sabellius sem!). Hogy ez a „Gárgyános“ Máté (amely név talán csak a szokott Méliusz-féle elcsavarása a Gratianus-nak, a guardian-gárgyán szóra s talán az illető egykori szerzetességére célozgatással) egyenesen vértanuhalált szenvedett volna, mégpedig Egerben vagy Eger vidékén — Mezőgyánival együtt — az unitárius tanért, az a Méliusz idevonatkozó soraiból csak Kanyaró F. erős képzeletével volt kiolvasható. Ld.: Unitárius vértanuk Eger vidékén. (Ker. Magvető 1896. 7. skk. 1.) „Matthaeolus“-nak és Somogyi Máténak azonosságát pedig végképen eldönti Károlyi P.: „Az Halalrol, Fel Tamadasrol, es az oeroek eletroel...“ c. műve (Debrecen, 1575. R. M. K. I. 116.), ahol az M₂ levelen, a szerzőnek a lélekkhált hirdetőket ostromló fejtegetései közben ezeket olvassuk: „Nem igazan mongia hat tot Miclos, hoh' somogi kis Mathenak olliá Lelke vagió, mint az oe Louanak, illehet ertelme mind az kettoenek alab való az barmok ertelmenel.“ Somogyi Máténak tehát vagy eredetileg is másik neve, esetleg kis termetű („homuncio“) miatti ragadványneve lehetett a „Kis“, vagy Méliusz és köre ragasztotta rá csúfondárosan, ugyanúgy, mint a görög-latin „Mataeolus“-t.

hogy egyfelől a nemes várost nem akarta nyomtatásban is rossz hírbe keverni távolabbi körök előtt egy eretnökké lett pásztorával, másfelől pedig közelebbi körök előtt úgy is köztudomású lehetett az eset. Máté tévelygéseit azonban a debreceni püspök annyira veszedelmeseknek látja, hogy nem tekinti elintézettnek a tévelygő megrendszabályozásával — annál kevésbbé, mert Somogyi Máté, lehet, valahol Szabolcsban tovább folytatta propagandáját, hiszen nemhogy egyébként ártalmatlanná tették volna, de még be sem börtönözték —, hanem ugyanazon 1571. év november 5-ére zsinatot is hív össze (ugyane Báthory Miklóshoz intézett ajánló előszava kapcsán) „Nagybátorba“ s kitűzi az ott megtárgyalandó ellentéteket a Máté-féle „anathemata et catharmata“ ellen, egyebek közt erősen hangoztatva bennük a világi felsőség kötelezettségét nemcsak a második, hanem az első törvénytábla megtartására és megoltalmazására is.

Somogyi Máté — aki a valóságban nem igen lehetett éppen az a „felfuvalkodott, kicsi eszű, változó és állhatatlan erkölcsű emberke“, akinek őt a Méliusz bosszúsága festi a szabolcsi nagyúr előtt — tagadta a Szentlélek imadásának jogosultságát, mert hiszen az csak az Atyának és a Fiúnak az ereje, hathatósága és természete, nem pedig önálló létező és személy. A Fiút az Atyánál kisebbnek állította, a Szentháromság nevében való keresztelést elvetendőnek hirdette. Azt mondotta továbbá, hogy a magisztrátus a házasságtörő és halálra ítélt szülők vétkei miatt a parázna anyák gyermekeit is kivégezheti; hogy a fattyak („mamzeres“) méltatlanok lelkészi szolgálat viselésére, sőt nem is üdvözülnek; végül, hogy könyörölni, kegyelmezni egyedül az Atya dolga, nem a Szentléleké; az Atya pedig nem a Krisztus érdeme miatt szül újjá és ajándékoz nekünk mindeneket, tehát nem kell kérni a Szentlelket arra, hogy Krisztusért ajándékozzon mindent nekünk. (Taníthatott ezenfelül még más különleges — alighanem az 1561 körüliekkel egybehangzó vagy rokon — nézeteket is, amelyeket azonban Méliusz röviden így intéz el: „Reliquas ineptias Matthaеоli omitto.“ Kérdés, azért-e, mert szóra sem érdemes sületlenségeknek tartotta, vagy mert ellenkezőleg, nagyon is veszedelmes, ragadós voltak miatt nem kívánta ez úton is továbbterjesztésüket; vagy végül azért-e, mert az Arany Tamás ellen írott könyvével már ezeket is megcáfoltaknak tekintette?).

Látnivaló, hogy Somogyi Máté ditheita, tehát a konzervatívabb olasz-lengyel unitárius állásponton van: a Fiú önálló istenségét még elismeri, de a Szentlélekét már

nem ; az Atya és Fiú között is fokozati különbséget állít fel, de Jézust sem embernek nem mondja, sem imádandó voltát nem tagadja, sőt a Jézus nevében meg az Izráel Istenének nevében való keresztelést egyképen jogosultnak hirdeti. Istentana tekintetében tehát nem megy olyan messze, mint tíz évvel azelőtt Arany s mint a már ugyancsak 1571-ben Erdélyben (a Sommer—Paruta-féle „patrotheos“-elmélettel : „unus deus pater est unum individuum, quod solum est deus et dicitur pater“)¹ meginduló radikálisabb s végül Dávidot is magával ragadó szentháromságtani kritika. Ellenben szoros rokonságot árul el az Arannyal eg időben fölmerült debreceni tévelygésekkel a fattyak üdvözülésének tagadása (ez aszkétikus-ószövetségi gondolat hatásának tekinthető s nem pusztán római katolikus maradványként² fogandó fel a fattyaknak a lelkeszi szolgálatra méltatlan volta is) és az Aranyéval azonos szellemi légkörre — tudniillik a latin antitrinitárius anabaptizmus, közelebbről a velencei zsinat légkörére — vall a Krisztus érdeme jelentőségének az újjászületésben való kétségbevonása. Nemcsak Camillo Renatónál és egyéb libertinus hajlamú spiritualistáknál, így a többször említett Niclaes Henriknél³ találjuk meg a Krisztus helyettes elégtételének és engesztelő áldozatának ezt az aláértékelését, de a velencei zsinat 10. és utolsó tétele is így szól: „A választottakat Isten örök irgalmassága és szeretete igazítja meg, bármiféle külsőleges cselekedet nélkül, azaz tehát Krisztusnak érdemei, vére és halála nélkül. Krisztus azért halt meg, hogy az Isten igazságosságát megbizonyítsa: Isten igazságossága alatt pedig értjük az isteni jószág és irgalmasság és az isteni ígéret teljességét és tetőpontját.“⁴ A helyettes elégtétel és engesztelő áldozat tanának főképp moralizáló indokolással való elvetése, a Krisztus érdemére támaszkodásnak helytelenítése, kigúnyolása a szélsőséges és rajongó irányokban — a reformátori protestantizmussal szemben való legélesebb és legjellemzőbb ellentétként — mindjárt a kezdet kezdetén fölmerül és soha nem is szűnik meg.⁵ Hogy ezt 1571-ben már Debrecenben is hirde-

¹ Borbély I.: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. 71. sköv. l.

² A Codex Juris Canonici máig érvényes rendelkezése (Can. 984): „Sunt irregulares ex defectu: 1°. *Illegitimi* . . .“

³ Nippold i. m. 542. l.

⁴ Benrath i. m. Theol. Stud. u. Krit. 1885. 24—25. l.

⁵ Kíméletlenül kifejezi ezt már az 1520-as évek egyik szentháromságtagadó anabaptista prófétája, Hätzer (Hetzer) Lajos, híres énekében:

tik, minden eddiginél bizonyosabb jele a rajongó szellem térfoglalásának, amely e keresztyén alaptannal és követményeivel szemben Erdélyben még csak a következő esztendőből fogva¹ kezdődik meg.

Ezzel szemben, amint Aranyánál, úgy Somogyi Máténál sincs döntő jelentősége annak az itt is azonnal szembetűnő ténynek, hogy magát a gyermekkereszttség elvetését sem sürgeti, sőt Méliusz saját bevallása szerint egyenesen „infantes tingendos somniat“ (holott egyébként a keresztesség kérdéséről is szól). Nyilván ő is úgy gondolta, hogy a zászlót elég lesz kitézni a diadal után, amelyet az erdélyi fejlemények alapján itt is némi joggal remélhetett. Nemcsak a gyermekkereszttséget nem bántja egyelőre, hanem még — erős ellentétben az egyik legismertebb, bár nem egyetemes anabaptista tanítással — a magisztrátus fegyverhasználati jogát is hirdeti, még pedig (talán erőszakos természetének és rajongó lelkének ótestamentomi szigorúságú vetületeként) egy egészen kíméletlen, embertelen és keresztyéntelen alkalmazásban. Somogyi Máténál tehát Méliusz azt az egyet semmiesetre sem kifogásolhatta, amit az anabaptistáknál a világi hatalom és a fegyver kérdésében kifogásolt: hogy tudniillik „hamisan mongyák, hogy nem jó ölni a bűnöst“.²

Ja, spricht die Welt, es ist ohn [vagy: „nicht mehr“] Not,
Dass ich mit Christo leide,
Er litt doch selbst für mich den Tod,
Nun zech' ich auf sein Kreide.
Er zahl't für mich,
Dasselb glaub' ich,
Damit [vagy: hiemit] ist's ausgerichtet —
O Brüder nein, [vagy: mein]
Es ist ein [vagy: der] Schein,
Der Teufel hat's erdichtet.

Ld. A. Hegler: Geist und Schrift bei Seb. Franck. 166—167. l. és E. H. Correl: Das schweizerische Täufermennonitentum. 30—31. l. V. ö. J. Loserth: Dr. B. Hubmaier 160—161. l. és Händiges i. m. 24—25. l. A konzervatívabb anabaptista irányok ezt sem tanították ilyen mereven.

¹ Ld.: Borbély I.: A mai unitárius hitelvek 77. skk. l.; Pokoly J.: Az unitarizmus Magyarországon. (Prot. Szemle 1898. 296. skk. l.) — Károlyi P. i. m. is csak 1574-ben emlegeti, hogy a „Szekeli Prophetak és az David Ferencznek egi nehani tanituani“ (X₃) tagadják a Krisztus halálának üdvyszerző erejét.

² Magy. Pred. Qqq₃. — Méliusz még a Werbőczy-féle Tripartitumot s általában kora magyar világi joggyakorlatát is nem egyszer kárhóztatja amiatt, hogy szerinte kelleténél óvatosabb a halálbüntetés alkalmazásával s nem veszi eléggé figyelembe a Bibliát, persze kivált az Ótestamentumot. Ld. pl.: Az ket Samvel könyveinek... fordítása. Debrecen, 1565. (R. M. K. I. 55.). Fol. 127. (Y₂).

Persze más tanításait annál erősebben kifogásolta, észrevévén bennük a rajongó szellemet; sőt *egyetlenegy* helyen világosan utal is arra, hogy Mátécskát, noha ez a gyermekkeresztséget megtartja, lényegében mégis csak az anabaptisták társaságába sorozza („ut Catabaptistae Mataeoli nugantur“). Azt is bizonyos elégtétellel állapította meg, hogy Máté az erdélyi unitáriusokkal (Blandratával, Dávid Ferencsel, Heltai Gáspárral) csak részben ért egyet, részben kárhoztatja őket: az ellenfelek tehát már önmagukban kezdnek meghasonlani.

3. Csakugyan, már a hetvenes évek elejétől kezdve egyre nyilvánvalóbb, hogy az erdélyi antitrinitarizmus konzervatívabb és radikálisabb elemei között előbb-utóbb nyílt ellentétre és szakadásra kerül a sor. Részben lengyel (Pauli Gergely¹), részben s még inkább közvetlen olasz hatás alatt² Erdélyben egész nyíltsággal felmerül a fiatalabb unitárius nemzedéknél a lélekaluvás és lélekkhalál jellegzetes antitrinitárius-anabaptista tana s ennek vallói közül az egyik, Tót Miklós az Alföldön is, főleg Békés vármegyéjében, Basilius Istvánnal egyidejűleg vagy annak nyomdokain erős tevékenységet fejtett ki.³ Tót Miklós maga eddigi tud-

¹ Borbély I.: A mai unitárius hitelvek. 22. l.

² U. o. 76. l.

³ Borbély I. i. m. 76. l.; Pokoly J.: Az erdélyi református egyház története. I. 250. l.; Az unitarizmus Magyarországon. (Prot. Szemle 1898. 380. l.); Kanyaró F. i. m. 78. sköv. l.; S. Szabó J.: Egy unitárius hitvitázó. (Prot. Szemle 1934. 286. l.) — Méliusz „Az egész szent irasbol valo igaz tudoman . . .“ 1570. márc. 1-én kelt előbeszédében a „Servetus tanévtványi“ közt említi első helyen „Ecebol Miklós“-t, „kit oly sokszor pelengérezett az anyaszentegyház, mert úneki minden ere.nekségekbz részének kell lenni“ (B₂—B₃). Nagyon meglehet, hogy ez a Miklós azonos Tót Miklóssal. Az „Ecebol“ név a Méliusztól fáradszatólatlanul gyártott gúnynevek egyike csupán: *Ekebolius* volt a neve annak a keresztyén sophistának, akit Julianus „Apostata“ Konstantinápolyban hallgatott s aki Julianus császárrá lételevelével s a pogányság mellé állásával maga is otthagya a keresztyén egyházat, hogy azután a császár halálával újra visszatérjen abba. (Realenz. für prot. Theol. u. Kirche³ IX. 612. l., Harnack cikke). Tehát az Ecebol-t Méliusz mint apostatabélyeget használja itt, amint hogy ugyanott néhány sorral alább a Miklós ismert és ismeretlen elvtársait is (Basilius István, Karasznai Ferenc, Kovács Gergely, Kozárvári „és több Antikrisztusok“) „Ecebol Apostaták“-nak nevezi (de lehet, hogy ugyanakkor — mint a többé-kevésbbé ízléstelen szójátékok nagy kedvelője — az „ecolas“: „magzatelhajtó szer“ szóra is gondol. „Εκπύλοϛ“ különben messzelövőt jelent és Apollo mellékneve; mivel a pestist is Apollo nyilazásának tulajdonították, Méliusznál esetleg még „pestises“ mellékértelme is lehet a szónak). — Károlyi Péter (Az Halalrol stb.) a lélekkhalált hirdető Tót Miklós, Schomerus (helyesen Sommer) János, Cozosuari (talán a Méliusznál a fentebb

tunk szerint Debrecenben nem jelent meg (bár a debreceni városi levéltár őrzi a gyulai kádi és vajda előtti bevádoltatásának emlékét antitrinitárius tanítása miatt: e följegyzés azonban a lélekaluvás dolgára nem terjed ki), de ha ott megjelenik, nyilván szép számmal talál már nézetén levőket; hiszen ahol az Arany- és Somogyi Máté-féle egyéb rajongó nézetek talajra lelhettek, ott lehetetlen volt a lélekaluvás és lélekhalál tanának is meg nem fogannia, ugyanegy tőnek hajtásai lévén ez a tan s amazok. Károlyi Péternek egy imént idézett gúnyos nyilatkozata — éppen a lélekhalál tana kapcsán — együtt is emlegeti Tót Miklóst és Somogyi Mátét.

Ahol pedig a rajongás hitbeli nézetei meghonosultak, ott a rajongás társadalmi kihatása is feltartóztathatatlan. Még akkor is az volna, ha nem éppen az 1570-i apokalyptiko-eschatologikus időpont közvetlen közelségében volnánk. Erdélyben már hosszú évek óta kiterjedt a vallási izgalom a nép legszélesebb rétegeire is: most a kritikus 1570. év körül tetőfokára hág. Névtelen parasztproféták, népapasztolok lépnek föl, külön csak önekik részökbe jutott isteni kijelentésekkel dicsekedve.¹ És a nép — egészen természetes — az egész antitrinitárius-anabaptista eszmekörből legjobban az „új Jeruzsálemet“, a régi világ pusztulását s az újnak elközelgetését érti meg, mert nyomorult sorsának javulását, elnyomóinak és kizsákmányolóinak megbüntetését, minden egyéb gyötrelmes bajnak és csapásnak is (törökdhülés, ragályok, éhínség) egyszerre megszüntét ettől az eszbontó, gyönyörű csodától várja. De *nem téllenül*. Ha egy „isteni küldött“ az élére áll s lelke puskaporos kamrájába beleveti a végzetes

idézett helyen említett Kozárvári) ellen sűrűn polemizál, legtöbbször a „perfidus és periurus totus Miclos“-t emlegetve (K₃, K₄, L₃, M₃ stb.), akiről azonban (I₂—I₃) azt is tudni véli, hogy könyve írásakor (az előszó és ajánlás 1574-ben kelt) már halott: t. i. azok közt sorolja fel, akik az Isten kegyelme felől való „ketsegeben hálnak meg, auag meg oelik oe magukat, mint Iudas, Cain, Spira Ferenc, tot miclos.“

¹ Pokoly i. m. I. 117., 197., 227. sköv. l. — Nem lesz egészen esetleges összetalálkozás, hogy éppen 1570-ben lengyel-litván anabaptista hajlamú antitrinitáriusok felveszik a kapcsolatot a morva huteriánusokkal, ez utóbbiak azonban a Szentháromság és a Krisztus istensége tanához híven ragaszkodván, nem hajlandók az egyességet vállalni, bár különben barátságosan érintkeznek azután is. Ld. Geschichts-Buch der Hutterischen Brüder. 338. sköv. l. Sőt valószínűleg ugyanez évek tájáról (*nem* 1550 körüli időből) ered a következő *szepeességi* lutheránus följegyzés is: „Anabaptistae et serveticae [!] e Polonia excurrere inceptiunt [!], suasque blasphemias chartas et cantiuncula spargunt“. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 1908. 15. l.

szikrát: azt éppoly irtózatossal fanatizmussal fogja követni az Isten igazságaért megvívandó és Isten országának útját egyengető szent és véres harcba, amilyennel követte a német parasztforradalom a „niklashauseni sípost“ meg Müntzer Tamást és a münsteri anabaptizmus a leideni szabólegényt. A vérbefúlt kudarcok szörnyű emléke nem sokat számít itt: a nép az örök gyermek örök újrakezdésével fut ábrándjai után, csak kapja meg egyszer azoknak az ábrándoknak, persze megfelelő népies formában, metafizikai megalapozását és eschatologikus távlatát.

1570 táján keleti Magyarországon az antitrinitárius-anabaptista izgalom kiválóan alkalmas volt e megalapozásra és e távlat fölnyitására. Lehet mondani, szinte már automatikusan, az ősnemzés egy fajtájával születik meg belőle egy gyorsan és félelmes arányokban kibontakozni kezdő forradalmi népmozgalom: vallási szempontból a legjelentősebb a XVI. század valamennyi magyar népforgása és tömegmozdulása között.

IV. Karácsony György, a fekete ember

(1. Parasztforradalom és vallás. — 2. Karácsony György fellépése bukása. — 3. Záró következtetések.)

1. Reformációkori történetünk ez egyik legérdekesebb és legrejtélyesebb alakjával történetírásunk még nem sokat foglalkozott. A XVI. század egynéhány jeles kortárs vagy közelkorú történetírója¹ elég részletesen megemlékezik róla; ezeknek az adataival azonban egészen a legújabb időkig be is érte a kutatás, egyéb följegyzéseket és okmányos nyomokat személyére és dolgaira vonatkozólag eddig, néhány nem nagyon sokatmondó adattól megválva, nem tudott, valószínűleg nem is nagyon törekedett találni.² Újabban és

¹ N. Istvánffy: Regni Hungariae Historia. Col. Agripp. 1724. 322—323. l. — Forgách Ferenc (és Simon): Magyar Történelmi Emlékek. Írók. XVI. Pest, 1866. 451. sköv. l. — Bethlen Farkas: Historia de rebus Transylvanicis.² II. Cibini, 1782. 179. sköv. l. (A fekete emberről Brutus Mihály munkája elvesztett részét adja „de verbo ad verbum“). — Szamosközy István történelmi maradványai I. Budapest, 1876. Magyar Tört. Emlékek. Írók. XXI. 97. sköv. l.

² Itt különösen meglepő jelenség, hogy Debrecen város 1569—70. évi jegyzőkönyvei *egyetlenegy* alább említendő sor kivételével hallgatnak róla s Debrecennel való kapcsolatára eddig egyéb okmányos bizonyosság sem került elő sem magában Debrecenben, sem egyebütt. Takáts S. egykorú levelekre hivatkozó közlése (Régi magyar kaptányok és generálisok². H. és é. n. 344—345. l.) sajnos, nem szolgál

legújabbán Pokoly József sikerült kezdeménye után¹ Rugonfalvi Kiss István és S. Szabó József² Karácsony Györgynek és „hadának“ már a kor vallásos tömegmozgalmaival való kapcsolataira is tanulságos és eszméletető módon rámutatott. Magam a következőkben az ő munkájukat szeretném folytatni akkor, amikor néhány közelebbi összekötő vonalat húzok „a fekete ember hada“ és az egyidejűleg Debrecenben és Debrecen körül örvénylő antitrinitárius-anabaptista eszmemozgalom között.

Mielőtt azonban ezt tennem, előbb arra kell röviden rámutatnom, hogy a középkorvégi és reformációkorabeli forrásoknak s közelebbiről a még jobbágyá nem lett vagy már jobbágyosorba süllyedt parasztság forradalmi megmozdulásainak az indítékai között, a legjobban szorító anyagi és jogi természetű elégedetlenségeken kívül jóformán kivétel nélkül *vallási* indítékok és indokolások is ott szerepelnek. Karácsony György megmozdulása tehát éppen nem kivételes, hanem nagyon is szabályos jelenség: legfeljebb abban mutat az átlagostól eltérő vonásokat, hogy alkatában — már amennyire az eddig rendelkezésünkre álló adatokból ismerjük — a vallási indítékok csaknem kizárólagos súllyal bírnak, a társadalmi-gazdasági elégedetlenség kifejeződését viszont, noha a felszín alatt ez is kétségtelenül hatalmas erővel működhetett, adatszerűleg egyáltalán nem lehet benne észrevenni: közvetlen vallásos-politikai célja — a töröknek csodás eszközökkel való legyőzése és kiverése — a társadalmi-gazdasági célkitűzésektől látszólag teljesen független.

A vallásos indítékok viszont — kezdve az 1381-i angol parasztlázadáson, el az 1534—35-i münsteri anabaptista

egészen pontos adatokkal. Gyulaffi Lestárnak (M. Tört. Eml. Írók. XXXIII. Bp. 1894. 13. l.) és Nagy Szabó Ferencnek (Erdélyi Történelmi Adatok I. Kolozsvár 1855. 35. l.) csak egészen rövid feljegyzése van a fekete emberről; Gyulaffi még abban is bizonytalan, igaz-e az egész történet („quis scit, utrum sit verum“). Bornemisza Péternek a fekete emberre vonatkozó följegyzéseire később térek rá.

¹ I. m. I. 228. skk. l., ahol azonban Pokoly a részletekben — csak Forgách F. előadását tartván szem előtt — téved.

² „Fekete emberek a magyar történelemben“ és „Karácsony György tömegmozgalmának rugói.“ Debreceni Szemle, 1929. 12. sköv., 142. sköv. l. — A Magyar Történet² III. kötete 267—268. és 537. lapjain Szekfű Gyula is — aki még az 1. kiadásban nem emlékezett meg Karácsony Györgyről — egészben véve az alább részletesen kifejtendő felfogás szerint állítja be röviden a második fekete ember alakját. E 2. kiadás III. kötete megjelentekor azonban az én dolgozatom már le volt írva.

örjögésig — Európaszerte több ágból szövődnek össze. Kezdetről fogva erősen hat az „isteni igazságosság“ és a „krisztusi törvény“ eszméje: a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenséggel, mint az emberi bűn következményével szemben nemcsak végső eszményként, de közvetlen gyakorlati következként állítatik föl a paradicsomi őállapot (habár csak a bűneset *utáni* is!) — „als Adam grub und Eva spann, wo war denn da der Edelmann?“¹ — és a Hegyi beszéd istenes, alázatos, szegénységben boldog testvéri társadalma, amely ennek a paradicsomi őállapotnak a keresztyéni visszaidézése, a Krisztus törvénye alapján berendezett tökéletes társadalom. A fennálló társadalmi és állami rend „relatív természetjog“-ának ez a Bibliából kivont és eszményített „abszolút természetjog“-gal való tagadása legközelebből Wiklif János egyházi és vallási reformmozgalmával van kapcsolatban: onnan kapja ki az angol parasztlázadás, méginkább pedig a huszitizmus, amely utóbbiban már, az ősi szláv szociálpszichológiai adottságoktól is segítettve, a radikális-táborita mozgalom révén kommunizmussá fejlődik s mint ilyen befolyásolja a későbbi mozgalmak majd mindenikét. Egy másik, szétfolyóbb indítékcsoport a középkorvég és a reformációkor túlfeszített vallásos izgalmaiból és egyházi reformsürgetéséből táplálkozik. Ilyen a spiritualista rajongás, amely a Szentlélek vélt közvetenségű birtokában rabszolgaságnak érez minden fennálló egyházi és világi köteléket, jogot és erőt érez egy új világberendezésre s a Lélektől megszállt egyének összefogásával megdönteni és kipótolni reméli másfélezerév szerves, kollektív fejlődésének eredményeit nemcsak az egyházban, de az államban és a társadalomban is. Ilyen továbbá a reformátori protestantizmus eszmeköre az „egyetemes papság“ és a „keresztyén szabadság“ óriási átütő erejű bibliai tanításával, amelyeknek mélyen vallási és erkölcsi dinamikáját elmélyülésre nem képes, de radikális fellépésre annál hajlamosabb lelkek oly könnyű szerrel tudják átváltani politikai és társadalmi vágányokra, egy keresztyén demokrácia és szociálistizmus követelésére. A vallásos individualizmus ezen és egyéb, homályosabb és zavarosabb indítékai — amelyek egy része még a középkori egyház koldulórendi és polgári misztikájából szívárognak le a parasztság közé — egybevegyülnek az egyház és a papság, mint gazdasági tényezők elleni

¹ Az angol parasztfordalomból eredő, de később a német mozgalmakban is sűrűn idézett verszetet. Ld. G. Franz: *Der deutsche Bauernkrieg*. München—Berlin, 1933. 4. 1.

irtózatos elkeseredéssel és formaszerinti osztálygyűléssel, aminek minden téves és igaztalan általánosítás mellett is nagyon megvolt a tárgyi alapja az egyház pénzügyi politikájában, a klérus és a szerzetesség akkor már indokolatlan jogi és gazdasági kiváltságaiban s a mindezek alapján kifejített gyakorlati maguktartásában. Ez a gyűlés oly erős volt, hogy már jóval a reformációt megelőzve és minden egyéb „eretnekségtől“ is függetlenül, a legmélyebben katolikus népvallásossággal eltelt mozgalmakban is félelmes arányokban jelentkezett: Böheim János, a niklashauseni sípos és dobos pásztorfiú a katolikus egyházi tan alapján egyáltalán nem kifogásolható rajongó, látomásos Mária-kultuszról kapja hirtelen földagadó kommunisztikus, papellenes mozgalmának (1476) indítékait; hívei ajkán megzendül a rettenetes litánia:

Wir wollen Gott im Himmel klagen!

Kyrie Eleison!

Dass wir die Pfaffen nicht zu tod sollen schlagen!

Kyrie Eleison!¹

Mindezen, katolikus vagy nemkatolikus lelkiségből eredő, de egyképen forradalmi jellegű vallási indítékcsoportokat pedig fejet-szívet szédítő méreteken boltozza be a középkor vég s a reformációkor ítéletnapvárása: a Krisztus közeli visszajövetelében való boldogan izzó reménykedés, amely az egyébként is kórságig csodalátó és csodaváró akkori ember lelkét a pattanásig előrefeszíti a Csodák-csodájának várására, bibliai és bibliánkívüli számíthatóságok alapján, égi és földi, csillagászati és természeti jelek útmutatása szerint időhöz — évhez, sőt naphoz — kötött megjóslására. A társadalmi és gazdasági megújulásvágy legforradalmbibb lendületét, az egyházi és állami újjáalakulás követelésének legperzselőbb tüzét is ez az eschatologikus várakozás s az ahhoz fűződő chiliasztikus és egyéb apokaliptikus képzetek adják meg: a tömeges homályos ösztönei számára ez az eszmekör jelenti az állócsillag világosságát, csalfa vak reményei ettől kapnak látó szemet, földöntúli bizonyosságot. Mert az ítéletnap várakozás csak a passzív és magános lelkeket teszi tétlenné és csábítja az „úgyis mindegy már“ álmodó, petyhüdt kvietizmusára; az aktív lelkek, különösen ha kollektív vágyaktól vezéreltetve tömeggé tereltetnek össze — már pedig tömegben *mindenki*, akarata és hajlandósága ellenére is aktív! —, az ítéletnap várakozásból még

¹ Franz i. m. 83. l.

fokozottabb tevékenységre kapnak sarkalást: *érdemes* a Krisztus országáért e földön harcba szállni, mert a Krisztus földre leszálló égi országában csak azok lesznek boldogok, akik nemcsak túrték, de hadakoztak is érte; érdemes a közelgő mennyei Király ellenségeivel, a földi és az égi Igazság útjának akadályozóival szembeszállni, ha kell, az ószövet-ségi példák szerint akár testi fegyverrel is, mert itt még a bukás is győzelem s a győztes jutalma a megújult földön s az új ég alatt semmiesetre sem marad el.¹

Nem lehet célunk mindezen indítékokat a külföldi mozgalmak történetéből vett példákkal részletesen illusztrálni. Elég, ha összefoglalólag jegyzünk meg annyit, hogy a XVI. század második felétől a Német birodalomban, ideértve a habsburgi tartományokat is, valamint Svájcban jóformán 2—3 évenként egészen 1525-ig, illetőleg 1535-ig (a nagy német parasztlázadás leveréséig, illetőleg Münster bevételéig) fel-felbukkanó mozgalmakat csaknem kivétel nélkül vallásos rajongás is fűti s mondhatni, legerősebben és legállandóbban az fűti. Magyarország sem lehetett ez alól kivétel. Az 1437-i erdélyi parasztlázadásban félreismerhetetlen a huszita eszmék hatása.² Az 1514-i Dózsa-lázadásról köztudomású, hogy megindulásához a lökést egy Európában egyébként már rég hitelvesztett, de a Mohács előtti Magyarországon új, szomorú időszerűséget nyert vallásos motívum: a keresztes háború eszméje adta meg (mely szintén apokaliptikus-eschatologikus eredetű, legközelebről a Góg és Magóg hadainak megsemmisítésére vonatkozó chiliasztikus reménységgel — Jelenések 20: 7—10 — függ össze s első európai fölmerülése is az eschatologikus hangulattól kísért első keresztyén évezredfordulón következik be!), benne közpapok vezérkedtek, viszont egy püspököt kínoztak halálra.³ Mohács után rögtön, még a katasztrófa bomlott hangulatában (1527) bont zászlót Cserni Jován vagy Iván „cár“, az első „fekete ember“,⁴ aki közvetlenül vett isteni kijelentésekre és küldetésre hivatkozva a török kiűzésére

¹ Mindezen vallási indítékszövedékre nézve ld. Franz i. művét egészben és W. Andreas: Deutschland vor der Reformation, különösen 434—435. l., v. ö. 180—190. l. — Az anabaptista mozgalmak passzív magatartásának aktívra fejlődésére ld. Correl i. m. 9. l.

² Tóth-Szabó P.: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Budapest, 1917. 157—158. l.

³ Hóman—Szekfű: Magyar Történet.¹ III. 427. skk. l.

⁴ Ld. R. Kiss i. dolgozatán kívül Smolka Sz.: Fekete Iván, Századok 1883. és Szentkláray J.: Csernoevics Nenád... történetéhez. Történelmi Tár 1885.

szervez hadat, de távolabbi, többé-kevésbé tudatos célkitűzései alighanem társadalmi-gazdaságiak, sőt talán (Szentkláray szerint) egyenesen délszláv-népiek is. Nemcsak a török és más pogányság megtérítésének, illetőleg megsemmisítésének apokaliptikus eszméje vetődik fel nála „sibi divinitus destinatum”,¹ hanem János király elleni kiáltványában — a két évvel azelőtt lezajlott német parasztforradalom példájára — egyenesen a „keresztyén szabadságra” hivatkozik, „qua Christus suum gregem Christianum liberum reddere dignatus est”² s ezt a biblikus-lutheri gondolatot értelmezi át, akárcsak német sorstársai, közvetlenül a társadalmi igazságtalanság elleni tiltakozással. Ez a gondolat hozzá valószínűleg éppúgy átjuthatott osztrák-délszláv közvetítéssel, mint a védtelen jobbágyságot kegyetlenül dúló török kiűzésére létesítendő parasztszövetség gondolata, amely Stíriában, Karinthiában már az 1470-es években fölmerül, forradalmi, földesúrellenes éllel.³ Az osztrák alpesi terület nagyjából vend parasztjai közt 1515-ben kirobbant borzalmas parasztlázadás eszmei tartalma — az „ősi jog” (stara pravda) isteni és emberi jogcímeken való követelése — szintén nem maradhatott hatás nélkül a szomszéd magyarországi fajtestvére.⁴ „Cár”-sága viszont a végeredményben szintén eschatologikus jellegű német „Volkskaiser”-ábránd⁵ egy délszláv változata lehet.

Nem tudom megmondani a rendelkezésemre álló adatokból, hogy az 1569-i tavaszi, Szatmár megye két községére lokalizálódott jobbáglázadásban, valamint az 1570-es évekbeli szlavóniai mozgalmakban, amelyekből a „parasztkirályá” választott Gubecz Máté emelkedett ki,⁶ vallási indítékek szerepeltek-e. De az mindenesetre gondolkozóba ejtő, hogy e két megmozdulás az 1570. kritikus esztendő körül van, majdnem egyidejűleg Karácsony Györgyével, amellet az első Karácsony György vármegyéjében (vagy annak szomszédjában) történik, a másik messze ugyan tőle, de viszont ugyanabban a délszláv légkörben, amely már az első „fekete ember” fellépte óta telítve volt villamossággal s amelyből

¹ Történelmi Tár 1885. 506. l.

² Századok 1883. 22. l.

³ Franz i. m. 60—61. l.; Andreas i. m. 457. l.

⁴ Franz i. m. 65. skk. l. Andreas i. m. 473. l. V. ö. Hóman—Szekfű¹ III. 430. l.

⁵ Andreas i. m. 22. l., v. ö. Franz i. m. 113—115. l.

⁶ Acsády I.: A magyar jobbágyság története. Budapest, 1906. 246. l. V. ö. Szilágyi S.—Acsády I.: A magyar nemzet története. V. 426. l. Hóman—Szekfű i. m.¹ V. 145. l.

egy másik „fekete ember“ felléptének akármily messziről jött kőszá híre egy emberöltő múlva is kiválhatta a robbanást. Még a XVII. század elszigetelt és hamar összeomlott parasztmozgalmaiból¹ sem hiányzik teljesen a vallásos indíték. Arról ugyan nem tudunk, hogy valamelyes tömegesebb mozdulás keletkezett volna „egy Erdélyben támadott és nyolc napig magát alunni, és elragattatottnak lenni hazudó Oláh“ föllépéséből „a ki magához hasonló Oláhokkal a méltóságos Rákóci György fejedelmet igyekezte el csábítani“, azzal biztatván az ilyen jóslások iránt különösen fogékony uralkodót,² hogy „ha szereti az Istent és az ő parancsolataiban gyönyörködik, Budára teszi ki zászlóját“,³ de annyi feljegyezve maradt róla, hogy „szavait írják és irattyyák, Várasonként és Falunként folytattyyák“. ⁴ Karácsony Györgynek ez a névtelen fajtestvére tehát szintén a török elleni hadjáratra buzdít s annak sikerültét éppúgy vallási parancsolatok teljesítésétől teszi függővé, mint — ahogyan látni fogjuk — csaknem száz évvel azelőtt a „fekete ember“. 1690-ben pedig egy, a Karácsony Györgyével más vonatkozásban szintén párhuzamosságokat mutató valóságos miniatűr münsteri „Sionkirályság“ kezdődik Ugocsa vármegye öt községében, főként Halmiban és Nagydabolcon. Egy Órás András nevű nagybányai fiatalember — amint a tanuvallomásokból kitetszik, jellegzetesen extatikus-hallucináló lélektani típus — révületes állapotokban angyali kijelentéseket vesz s ezek alapján Isten küldöttének, „Jézus Krisztus élőljáró hopmesterének“ (tehát nyilván Illés próféta vagy Keresztelő János szerű Messiás-előkészítő alaknak) hirdeti magát, feladatának a bűnös emberiség megtérítését tekinti és „Kis-Siont“ alapít. A bevett vallásfeleketeket nem támadja, sőt mintha már a XVII. század uniós gondolatvilága jelentkeznék ama tanításában, hogy

¹ Hóman—Szekfű i. m.¹ V. 145—146. l.

² A II. Rákóczy György körül kialakult Comenius—Drábik-féle chiliasztikus várokozásokra nézve ld. Kvacsala J. régebbi érdemes dolgozatain kívül az ezekre is támaszkodó legújabb tanulmányokat: Rácz L.: Comenius Sárospatakon. Budapest 1931. — Haase, R.: Der Chiliasmus und der 30-jährige Krieg. Leipzig 1933. — H. Schönebaum: Comenius bei den Rákóczy in Sárospatak. (Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 1930.)

³ Báthori Mihály, előbb Rhédey Ferenc udvari prédikátora, majd debreceni lelkipásztor 1660-ban külön prédikációban kelt ki e névtelen oláh próféta jövendölései ellen éppen Debrecenben s azt „Hangos Trombita . . .“ című könyvében (Debrecen, 1664. R. M. K. I. 1010) ki is adta (47. sköv. l.).

⁴ Báthori M. i. m. 59. l.

„három az vallás, az hit egy, az által kell üdvözülni“ ; ellenben a papok ellen a legnagyobb szenvedéllyel és szidalmakkal hadakozik. Ezzel és kijelentéseivel, látomásaival, egész titokzatos viselkedésével a vegyes magyar és rutén lakosságot annyira fanatizálja, hogy azok valóságos Messiásként tisztelik, meg vannak győződve, hogy angyali seregek védelme alatt áll és sérthetetlen. Midőn a körülte támadt izgalmas csoportosulás aggasztóbb méreteket kezd ölteni, a vármegye emberei és a hozzájuk csatlakozott fegyveres nemesek csak nagynehezen, vérontás árán tudják szétszórni a prófétáját dühösen védelmező, de egyébként teljesen szervezetlen tömeget. Órás szívrehatóan tudott bűnbánatra inteni, bár a textust nem a Bibliából, hanem — ismert spiritualista módon — „szívének táblájáról vötte fel“. Hogy valamiféle forradalmi tervei vagy álmai lehettek, onnan sejthető, hogy szerette a puskáról, a lövöldözésről vett hasonlatokat s híveivel díszlövéseket adatott le, miközben őt magát az „angyal“ egy csűrben föleskette prófétai tisztére. „Az mint tiszta időben az csillag szokott futni, azzal is csábította az községet“, lehet, ugyanazzal, amivel 120 évvel azelőtt Karácsony György : hogy az a csillag őhozza jár le az égről. Végsora ismeretlen. Rövid ideig tartó mozgalma Magyarországon bezárja a vallási indítékokból táplálkozó agresszív forradalmi jellegű népmozdulások sorát s talán egész Európában legvégső kihangzása a nemreformatori protestantizmus fegyveresen aktivista, münsteri típusának.¹

2. Ebbe a típusba tartozott bele egészen kétségtelenül Debrecen fekete embere, Karácsony György is. Az ő fellépését megelőző és követő, imént ismertetett párhuzamos jelenségek erőltetés nélkül tanuskodnak amellet, hogy a rajongás a magyarság és a vele sorsközösségben élő másfajú népek lelkivilágában is több mint másfél századon át a középkorvég s a reformáció legkülönfélébb vallási indítékai-ból összecsoportozott erjesztő kovász vala s bizony nem a magyar lélek sokat emlegetett „józanságán“, hanem csak a körülményeken múlt, hogy ez a kovász — a Dózsa-lázadás kivételével — egyetlenegy esetben sem dagasztotta országos mozgalommá a rajongás helyileg fellépő jelenségeit. Karácsony Györgynek az esetében ettől már csak egy hajszál választotta el a Tiszántúlt s talán Erdélyt.

A kortársi följegyzések Karácsony Györgyöt nagybányai (v. ö. Órás!), illetőleg szilágysági oláh embernek

¹ Ld. Komáromy A.: Ugocsa vármegye levéltárából. Századok 1893. 27. és 114. sköv. l.

mondják. Oláh volta (éppúgy, mint a száz évvel későbbi névtelen fajtársáé) talán feltűnő volna egy ilyen, sokkal inkább a nyugati, mint a görögkeleti kereszténység eszmévilágából táplálkozó s az akkori erdélyi oláhságénál jóval magasabb műveltségi fokra valló mozgalommal kapcsolatban, ha nem tudnók, hogy az erdélyi oláhoknak a reformáció szellemében való evangelizálása már a XVI. század közepén megkezdődik s Erdély önállóságának megszűntéig egyre nagyobb arányokban folyik. A reformátori biblicitással s még inkább az antitrinitárius-anabaptista propagandával együtt aztán a legkönnyebben bejuthatott közéjük az apokaliptikus prófécia és a világvége-váró hangulat is.¹ Karácsony György, mint oláh próféta is csak a reformáció Erdélyének talaján képzelhető el.

Fekete embernek egyfelől arcának és egész testének sötétbarna színe miatt nevezték el, másfelől pedig azért, mert a nyakától az utolsó gerinccsigolyáig kétujjnyi széles fekete anyajegy húzódott végig a hátán. (Ez utóbbiról azonban csak a Brutus és a Szamosközy csaknem teljesen egybehangzó szövegei² tudnak s nem lehetetlen, hogy az egész csak a hasonló anyajegyvel bírt „Iván cár-“ra való visszaemlékezés utólagos képzeletszüleménye, bár viszont az is épp úgy lehetséges, hogy a véletlenül Karácsonyon is megvolt hasonló anyajegy alapján növekedett meg a becsülete az Iván cárra visszaemlékezők előtt.) Rendkívüli testi erővel volt megáldva s a nép között mindenestre ez volt a tekintélyének legfőbb támogatója: patkókat pusztá kézzel tördösött, új, vastag ekevasat nyíllal átdöfött, karddal kettévágott (úgy, hogy ugyanakkor a cérna, melyre a kettévágandó ekevas föl volt függesztve, nem szakadt el). De noha egészen műveletlen jobbágy, ügylátszik, kiváló szellemi képességei is voltak: legalább is a meggyőzés és a sugallás,

¹ Egészen érdekes, hogy az erdélyi oláh nép a mai baptizmus és egyes apokaliptikus szekták iránt is mutatott már az impérium-változás előtt, méginkább azóta, bizonyos hajlandóságot; amit más görögkeleti területeken (a vadul burjánzott orosz szektavilágon kívül) nem igen lehet megfigyelni. — Legújabbban a maglavit-i Lupa Petrache nevű bűnbánathirdető pásztozember fellépése s a körülte történő csodaszerű jelenségek (gyógyulások) is ebbe a vonalba esnek. Ld. Fr. Müller cikkét a Kirchliche Blätter 1935 október 17-i számában.

² Szamosközynek e tárgynál Brutustól való — azonban nem teljes — függésére ld.: Szekfű Gy.: Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához. Budapest. 1904. 10. 1. Brutust e tárgynál bőven kiaknázta Istvánffy is. Emennek és Szamosközynek az előadása, egyes külön értesüléseik mellett, nyilvánvalóan Brutuson és a két Forgáchon alapul.

a beszéd hatalma és az elhithető erő egészen kivételes mértékben birtokában volt. Bár a följegyzések nagyobb része hajlandó őt kezdettől fogva tudatos csalónak minősíteni — amit különben a rajongás emberei a történeti egyházak álláspontján álló íróktól a XVI—XVII. századokban kivétel nélkül mind megkaptak —, nagyon valószínű, hogy nem volt szédelő, hanem leküzdhetetlen lelki megszállottság alatt álló ember, aki föltétlen őszinteséggel hitt küldetésében, jóhiszeműleg izgatta a népet is, legföljebb néha korrigálta egy kicsit a szerencsét, ami tömegmozgalmat gerjeszteni tudó rajongóknál éppenséggel nem ritka eset. (Csak a híres berni Jetzer-esetre hivatkozunk a reformációt közvetlenül megelőző időből s Drábikra a Rákóczi-korból; mindkettőjükre talál a jellemzés, amelyet Andreas Jetzerről, a berni Mária-látó szabólegényről ad: „eine Mischung, wie es scheint, von Einfaltspinsel, Schwindler und Psychopathen, der zur Gespensteseherei neigte!“¹) Ezeknél Karácsony mindenestre magasabbrendű lélek. Azon a színvonalon bizonyosan állott, amelyen, Andreas szerint, a névtelen felsőrajnai forradalmár: ez a némi hengegési és nagyotmondási hajlam mellett is meggyőződött rajongó, aki szilárdul hitte, hogy a legközelebbi jövőben a Biblia és más iratok jóslatai be fognak telni; hitt az égitestek mágikus hatalmában is (Karácsonyról is az a hír járta, hogy „csillag jár le hozzája“, Forgách Simon szerint!) és elhívott prófétának érezte magát, aki magától Mihály arkangyaltól kapja sugallatait.² E ponton tehát leghelyesebben valószínűleg Szamosközy találja a tárgyat; szerinte a fekete ember először „sincerum piumque in rem Christianam gessit animum“ s csak később adta rá magát a csalásra, amikor azt kellett látnia, hogy a serege nem növekszik eléggé.³ Annyit mindenestre a többi följegyzések is elismernek róla, hogy legalább is nagyszerű *látzatokkal* dolgozott. Élete szent volt és erkölce tiszta. Isteni küldöttnek hitte és hirdette magát a török legyőzésére és kiűzésére s a hozzáserglő sokaságnak fegyver nélküli, csodás győzelmeket ígért a pogány fölött, de egy föltétellel: a török ellen induló hadnak *szentnek* kell lennie. Meg kell vetniök a híveknek a világot s mindennél többre becsülniök a lélek erejét; tartózkodniök kell gyilkolástól, lopástól, rablástól, szerencsejátéktól, civakodástól s minden más cégéres vétektől — reménységüket

¹ I. m. 184. l.

² W. Andreas i. m. 190. l.

³ I. m. 184. l.

egyedül az Istenbe vetniök. Őt, mondá, Istentől küldött jó szellemek sugalmazzák, tanácsolják minden lépésében : innen meríti azt a bizonyosságot, hogy a törökön kicsiny sereggel is közelesen győzelmet fog aratni ; fegyvertelenül, a pusztá rettentés erejével fogják bevenni ő és hívei a török várakat.¹

Szegény parasztemberekből álló kis csapat kíséretében jelenik meg Debrecenben, ahová Istvánffy jellemző ítélete szerint „cuncta tam utilia, quam foeda confluere solent“.² Hogy a római katolikus irányban erősen elfogult Istvánffynak ez az éles kiszólása alighanem Debrecen vallási viszonyaival s az 1560—70-es években lefolyt lelki izgalmaival kapcsolatos, arra némi utalást abban is érezhetünk, amikor a fekete emberről még ugyanabban a mondatban megállapítja, hogy „damnatis variarum sectarum opinionibus imbutus“ volt. A kettő közül egyik sem teljesen világos beszéd s ez bajosan magyarázható onnan, hogy Istvánffy *szándékosan* nem akart volna pontosabb adatokkal szolgálni akár Debrecen „rútságaira“, akár a fekete ember szektárius nézeteire vonatkozóan ; sokkal inkább az lehet a helyzet, hogy mindkettőre nézve már neki magának is csak homályos értesülései voltak s többet nem akart mondani annál, amit ezek alapján mondhatott. Debrecenben tanyát üt a fekete ember valami kunyhóban s ott tartja szóval a hozzá egyre nagyobb számban gyülekezőket, akiknek száma, csodálatos *beszédek* és szent életének hatása alatt, utóljára annyira megnövekszik, hogy a városon kívül kell tábort ütniök. Ez a tábor 5—10.000 emberre (Brutus és Szamosközy szerint csak kétezerre) nő : a próféta azonban nem erősíti meg, még öröket sem állít fel körülötte, annyira kizárólag Isten segítségével bízik. A tábor igazi hívőközösség, Isten harcoló egyházának képe akar lenni ; a fekete ember külön szer-tartással — félig a papszentelésre, félig a lovaggá avatásra emlékeztetően — veszi fel bele katonáit : kezét fejükre veti, hajukat gyengéden meghúzza, még nyakon is legyinti őket.

¹ A török felett aratandó csodás, természetfölötti jellegű győzelmek reménysége akkor már közel félszázada foglalkoztatta az oszmántól való félelem hatása alatt keletkezett, főképen német, apokaliptikus jellegű irodalmat. V. ö. R. Ebermann : Die Türkenfurcht. 56. skk. 1. — Vizont az a gondolat, hogy a török felett ilyen csodaszerűen döntő győzelmet csak az egyének és a népek igaz megtérésének, teljes hitbéli és erkölcsi megtisztulásának föltételével lehet aratni, közös a reformátori és a nemreformátori protestantizmussal, sőt az egyidejű római katolicizmussal is és már akkor félszázada visszhangozza a protestáns-római polemizálás külföldön is, hazánkban is.

² I. m. 322. 1.

Azután fiainak vagy testvéreinek szólítja őket, tőlük pedig atyának hívattatja magát. Napjában háromszor ütteti meg a dobot könyörgésre : ekkor mindenkinek térdre kell borulnia s a Miatyánkkal hívni az Urat segítségül. Táborában nem tűr civódást és ocsmány beszédet. Ezzel nemcsak a debreceni polgárság bizalmát nyeri meg annyira, hogy egyenesen kezeseiül ajánlkoznak a gyanakvó ecseদি és szatmári kapitányok előtt, de utóbb még ezek maguk is, Báthory Miklós¹ és Teuffenbach Kristóf, úgy találják, hogy a szent ember politikai szempontból is megbízható és seregét a török elleni vállalatra, vagy legalább az erdélyi szomszédság sakkban tartására alkalmasnak gondolják. Híre egyre messzebb terjed s természetesen egyre csodásabb arányokban nőtteti meg alakját és képességeit : beszélük, hogy betegeket gyógyít — mi végre még az ország másik feléből is felkeresik — s a saját maguk költségén vitézkedő katonáit néha „csodásan“ előteremtett élelmiszerekkel táplálja (amelyeket ugyan a szkeptikus Brutus szerint alighanem rablásból szerzett össze).

A „második Mózes, Gedeon, Józua és Makkabeus“ az 1569-ik év telének közeledtével felosztatja táborát, de azzal a nagy biztatással, hogy a következő év tavaszán döntő támadásra fognak indulni a török ellen. A kritikus 1570. évben a sereg össze is gyűlik ; jobbágyokon kívül — akiknek tömeges hozzászökdösése már kezdi a földesurakat s a hatóságot aggasztani — nemesek, sőt katonák is nagy számmal ajánlják föl neki fegyvereiket. A vallásos izgalom, a török hirtelen és csodás kiverésében való reménykedés s a talán ezzel kapcsolódó homályos szociális-forradalmi vágyak erejét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy hatalmukba kerítik az egri várórséget is. Az egri vitézek ekkor már a reformáció hívei voltak : nem egészen tíz évvel azelőtt, éppen a debreceni egyház szellemi támogatását véve igénybe, keményen szembeszállottak Verancsics püspökkel s kieroszakolták református hitvallásuk szabad gyakorolhatását.²

¹ Báthory II. Miklós, II. András fia. Ecsed várában lakott, 1567-től országbíró és Szatmár—Szabolcs vármegyék főispánja volt, 1585-ben halt meg. Nagybátyja volt az utolsó ecseদি Báthorynak, István országbírónak, kinek apja Báthory II. Miklós testvére, II. György volt. Báthory Miklós éppúgy, mint István, erős református. Báthory Miklósnak ajánlja Méliusz, amint láttuk, Somogyi Mátéval vitázó művét. V. ö. Nagy I. : Magyarország családai I. Pest, 1857. 230—232. l.

² Ld. erről bővebben A „Debrecen—Egervölgyi hitvallás és a Tridentinum“ című dolgozatomat a Protestáns Szemle 1934-i évfolyama mellékletében és külön is.

Úgy látszik, a vallásos izgalmak azóta sem szüneteltek közöttük s ezeknek erejét kétségtelenül fokozta az a szüntelen hadikészültség és halálraszántás is, amelyben ott, a török torkában, a végbeli vitézek ismert nyomorúságai között élniök kellett, folyton várva az újabb támadást, amellyel a félelmes hódító majd ki akarja köszörsülni az 1552-i csorbát. Amint a tavaszon híre megy, hogy a fekete ember döntő támadásra készül a szolnoki török ellen, az egri vitézek izgalma nem ismer határt. Beszivárog közójük a világosan anabaptista jellegű prófécia: Forgách Simon, aki akkor ugyan már nem, de egészen 1569 derekáig egri kapitány volt¹ s e dolgokról közvetlen forrásból lehetett értesülve, maga jegyzi föl a Ferenc testvére művéhez írott széljegyzeteiben, hogy „*az egész egri had, lovag, gyalog, ki akart hozzá menni. Az prédikátor és az kapitán [Ungnad Kristóf]*² *nehezen marasztották őket. Ennyi religio fogta meg őket mintegy attonitusokat, hogy se törvént nem tettek, se semmi dologhoz kedvek nem volt; szitkot nem mondtak, nem esküdtek, egymást afféléért megfeddették*“.³ Itt tehát már egészen világosan felmerül az is, amivel eddig tárgyalásunk során nem találkoztunk: a törvénykezéstől való tartózkodás és az eskü megtagadása, *ez a két jellegzetesen anabaptista vonás*. Óriási hatással volt a rajongás hóhullámától ellepett helyőrségre az is, hogy egy vitéz lovastiszt, Barius István — aki három évvel azelőtt keményen védelmezte a törökök ellen a Perényi Gábor dédesi várát, melyet a hódítók csak szörnyű véráldozattal tudtak bevenni⁴ — se maradás, se tartomány, egyszerűen otthagya a várát és elment a fekete ember táborába, aki őt is bizonyára az őskeresztyéni kézfőretétellel avatta a maga hívévé, miután előbb lelkére beszélt, mint más jeles embereknek is szokott, az üdvössége érdekében:

¹ 1567 április havától. (Megelőzőleg már az 1563—64. évek fordulóján is ideiglenes kapitány néhány hónapig). 1569 augusztus 1-én már dunáninzeni főkapitány. — Ld. Sörös P.: Ghimesi Forgách Simon báró. Századok 1899. 607, 698, 700. l.

² Nem lehetett Mágócsi Gáspár, mint Istvánffy és Brutus tévesen írják.

³ M. Tört. Emlékek. Írók. XVI. 454. l.

⁴ M. Tört. Eml. u. o. 364—365. l. — A bánfalvi Barius borsodmegyei előkelő birtokoscsalád; később Nógrádba szakadt és úgy látszik, 1654 után ott halt ki. (Nagy I.: Magyarország családai I. 193—194. l.). — A család legkiemelkedőbb tagja a XV. században bánfalvi B. Miklós egri kanonok, Vitéz János mellett alkancellár, királyi titkár, humanista diplomata. V. ö. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Redigit L. Juhász. Saec. XV. 2. Nic. Barius... Reliquiae. Lipsiae, 1932. — A család a XVI. században protestánsná lett.

„quam magnum damnum est tibi, vir praestantissime, perire.“¹ Barius példája, meg aztán a fekete ember hadának a törökökön aratott győzelméről szóló álhír határtalanná fokozza a helyőrség izgalmát: „az székháznál... Jézust kiáltottak és az kapitánhoz futottak az várba, ott nagy csudával és devotióval mondták meg neki, kérték, hogy tovább ne tartóztassa őket, ha ő maga nem akar velek lenni. Az kapitán mondta, hogy nem igaz hír, várjanak csak az egy napot; ha bizonyosan megérti, ő is elmegyen másnap velek. Onnét az prédikátorra, Valentinus Hellopeusra mentek, annak exprobráltak, hogy méltatlan szólott reája: Isten embere, nem hitető volna, ilyen csudát mívelt volna. Azért aztán ne káromlaná, hanem velek együtt Istent dicsérné, ki az szegény magyar nemzetnek második Moysést támasztott volna. Az prédikátor mégis constanter asseverálta, hogy nem igaz ember, ne higgyenek neki. Az hírbe sem volna semmi, kit csak másodnapon is meghallanának. Ha igazságnak úgy hinnének, mint az hamis hírnek és az Isten igéjére így megtérnének, és ilyen töredelmessé, áhíthatossá és jámborralennének, bátor elhinnék, hogy Isten megszabadítaná országnkat etc. De az sokaság ugyan az ő opiniójában maradván, készültek, rakodtak.“² A kapitány próbált volna ugyan keményen föllépni velük szemben — a főkolompókat tömlöcöztette — de talán ezzel is csak olajat önt vala a tűzre,

¹ M. Tört. Eml. u. o. 454—455. l. — Szederkényi N. (Heves vármegye története II. Eger, 1890. 253. l.) kétségbevonja, hogy Barius „e vitéz és világlátott katona“ (világlátottnak talán azért mondja, mert u. o. említi, hogy Barius Forgách Simontól levelet vitt Verancsicsnak, aki erre 1568 június 11-én Konstantinápolyból visszatérése idején válaszolt) tényleg kiment volna a fekete ember hadseregébe: de ez Brutus, Istvánffy és Forgách Simon egyértelmű följegyzésével szemben gyöngé alap a kételkedésre. Sőt, ha csakugyan „világlátott“ ember volt, még inkább fel lehet tételezni, hogy fogékonyra vált bizonyos rajongó nézetek és várakozások iránt.

² M. T. Eml. u. o. 454. l. — Szikszai Hellopeus Bálint, műveinek ama lapjain, ahol egri prédikátorságával foglalkozik (Az My Keresztieni Hítoenknek es Vallasonknak Harom fue Articulusarol . . . való koenuczke. Debrecen, 1574. R. M. K. I. 100. — De Sacramentis in Genere . . . Genf, 1585. R. M. K. III. 742. — Az egri keresztien ania szent egi haznak . . . tanusagara irattatot rövid Cataechismus. Debrecen, 1587. R. M. K. I. 220; ld. e művek ajánlásait), nem tesz erről az eseményről említést, legfeljebb céloz rá, amikor lelkipásztorságának sok küzdelméről, az „ördögnek rostájáról“, holmi „tudatlan számároknak, és tunya heréknek, és irégyeknek“ szájak bédugattásáról stb. beszél. De ezek a célzások is inkább a káptalannal meg a lutheránus Ungnad Kristóffal való viaskodásaira vonatkozhatnak, amelyekről a „De Sacramentis . . .“ Bezához írt ajánlásában kifejezetten is megemlékezik.

ha másnap a várba meg nem érkezik a próféta hada csúfos vereségének híre.

Ez a vereség 1570 április 16-án történt. Karácsony György egy 600 emberből álló önkéntes csapatot nekiindított (Szamosközy szerint maga vezetett) debreceni táborából a balaszentmiklósi (ma : Törökszentmiklós) palánknak azzal a biztatással, hogy annak falai vagy már trombitaszóra le fognak dőlni, mint egykor a Jerikóé, vagy pedig a szemük láttára tűz fog az égből leszállani a pogányokra, anélkül, hogy az ostromlók közül bárkinek is baja esnék. A jámbor had fel is vonul, akárcsak száz évvel azelőtt Würzburg falai ellen a niklashauseni kis sípos kiszabadítására igyekvő rosszul felfegyverzett, de annál rajongóbban bizakodó, zsolozsmaéneklő forradalmas paraszttömeg¹ és — ugyanaz lesz a sorsa, mint azé : török ágyúk és Szolnokról kirontó török katonaság² torkába kerülnek, a fele ott marad a csata-terén, a másik fele vad futásban keres menedéket.

Maig sem lehet tisztán látni ama gyanút illetőleg, amelyet Brutus és utána Szamosközy leplezetlenül kimond : a fekete ember az egész balaszentmiklósi kalandot azért rendezte volna, hogy népét maga játssza illő jutalom fejében a török kezére. Egyes jelek kétségtelenül erre is vallhatnak, de a dolog lélektani hátterébe nem tudunk belelátni. A próféta addigi viselkedése, egész mozgalmának vallásos alapjelleme s az iránta művelt, meggondolt és felelősségérző emberek részéről is csaknem egy egész esztendőn át megnyilvánult bizalom nehezen teszi hihetővé, hogy rejtett végcélja nem lett volna nagyobb és nemesebb, mint az, hogy egy nagyarányú rabszolgavásárt csapjon a törökkel s tömegmészárszékre vigye „fiait“ és „testvéreit“. Rejtett végcélja sokkal inkább egy anabaptista „Sion-királyság“ felállítására lehetett, amely természetesen egyúttal parasztsuralmat is jelentett volna : az aztán elvégre nagyon is lehetséges, hogy amikor igehirdetését tette akarta föl váltani, az eszményi cél érdekében a reálpolitikai eszközöket sem vetette meg — ahogy nem vetette meg egyetlen más aktivista rajongó sem — és ez eszközök egyikéül később, eredeti törökellenes tervével ellentétben, esetleg alkalmasnak mutatkozhatott neki a törökkel való titkos paktálás, amiből egyet-mást megsejthettek az első kudarc után kiábrándult hívei is.

¹ W. Andreas i. m. 182—183. l., v. ö. G. Franz i. m. 83—91. l.

² „Sasuar Mahmuti Solnocensis legatus alumnusque“ vezetése alatt Istvánffy szerint : azonos lehetett a későbbi híres Sasvár, Sásvár v. Szaszovár nevű szigeti béggel. Takáts S. : Rajzok a török világból. Budapest, 1915—17. II. 153. l., III. 147., 171. l.

Még próbálta megdöbbsent népét összetartani. Hitetlenség, zsákmányéhség volt az oka, mondá, a kudarcnak: de most meg fogja rostálni seregét s az igazán hívókkal és tisztaszívűekkel maga megy Szolnok ellen, hogy megmutassa „quantum vera in Deum fides valeat“.¹ De a sereg már bomlásnak indult: egy része hite és bizalma vesztén oszladozni kezdett, más része még mindig várta az új csodákat. A próféta ezekkel a leolvadt számú hívekkel valami új és most már *nem* a törökkel szemben való erőszakos fellépést kísérelt meg: ez azonban úgy öreá, mint alvezérére, Szócs Lászlóra nézve — aki, úgy látszik, a fekete ember bukása, menekülése s talán halála után maga akarta átvenni a prófétai és fővezéri tisztet — végleges katasztrófával s az egész mozgalom elfojtásával végződött.

Ezt a végső felvonást a különféle, pedig mind egykorú vagy közelkorú följegyzések igen eltérő s részben ellentmondó módon adják elő. Istvánffy, Brutus és Forgách Simon szerint a már bomló seregben éhínség ütött ki; Karácsony az iránta addig nagy jóindulatot tanúsító Debrecen város főbírájától és tanácsától követelt élelt; ezek azonban, most már szintén elvesztvén bizalmukat, nem álltak kötelnek; erre egy háromszáz főnyi testőrcsapatával — akiket „isteni lelkek“-nek nevezett — berontott a városba, megszállt a piacon Kardos József előkelő házánál, odaparancsolta az engedetlen bírót és akasztatni akarta. De a főbíró (aki ekkor csak Duskás Ferenc lehetett) néhányadmagával kétségbeesetten védekezett, a bajnak neszét vett polgárság fegyverre kelt, betört a házba s a fekete embert és testőreit dühös küzdelem után elnyomta: nagy részüket ott helyben levágta, a már ott megsebesült Karácsonyt pedig a főbíró fejeztette le. Szócs László bosszúállani igyekvő csapatát viszont a Báthory Miklós lovassága verte széjjel. — Forgách Ferenc már úgy tudja, hogy Karácsony György azért vette be magát Debrecenbe a balaszentmiklósi kudarc után, mert ott a város kiváltságaiban bizva akarta megvetni lábát s készülni az új küzdelemre: a váradi főkapitány azonban lovas és gyalog katonaságot küldött rá a városra s a prófétának fejét vétette. — Szamosközy szerint viszont Karácsony a balaszentmiklósi vereség után eltűnt és Szócs László vonult be Debrecenbe, ahol azonban a nép rátámadt, elfogták, horgon a városon kívül vonszolták s ott aztán fenevadak (?) tépték széjjel. — Mindezekről eltér a vitéz Prépostvári Bálint (Valentinus Chawragh alias Prepostvari de Lokachi), a későbbi híres

¹ Istvánffy i. m. 323. l.

főkapitány és törökverő hadvezér igen határozott hangú állítása, aki Rudolf királynak írva, *önmagának* tulajdonítja a fekete emberrel való leszámolás érdemét: „Interea [Prépostvári nagykállói kapitánysága idején] quidam niger homo insurrexerat, qui si unica saltem septimana in suo perverso proposito felicius processisset, maiestatibus vestris magnas curas et maximas expensas, regno quoque Ungariae exitum peperisset. Illum ego in conflictu coepi, captum capite plecti feci et caput eiusdem magnificis quondam dominis comiti Nicolao et Christophoro Teffenbach [!] ad Zakmar transmisi.“¹

Ez eltérő, sőt ellentmondó tudósítások közt pert osztani jelenleg azért lehetetlen, mert az a kútfő, amelyből mindennél megbízhatóbb értesülést remélhetnénk: Debrecen város jegyzőkönyve mélyen *hallgat* a dologról, egyéb elsőrendű hitelességű adat pedig tudtunk szerint szintén nem került még róla elő. A városi jegyzőkönyv hallgatása annál megfontolandóbb, mert egy más eset kapcsán mégis csak megemlíti a fekete embert² és ez az egy eset csakugyan a próféta tényleges hatalomgyakorlásáról tanuskodik. Szó van ugyanis egy bizonyos Varga Simonról, akit a fekete ember (homo niger) „propter latrocinium“ fölakasztatott s akinek elmaradt özvegye átveszi szerencsétlen férjének addig más valaki által őrizetbe vett ingóságait, amelyeket a jegyzőkönyv részletesen elősorol — az egész följegyzésnek ezen átadási cselekvény megörökítése, nem pedig a Karácsony György ítélkezésének emlékül hagyása lévén a fő célja. Annyi mindenestre kitűnik innen, hogy a fekete ember vagy magában Debrecenben, vagy a környékén, táborában, statáriális ítélkezést is gyakorolt — nyilván kizárólag „isteni“

¹ Hofkammer-Archiv, Bécs, „Hoffinanz, Ungarn, 22. August 1589“ jelzettel: Prépostváriának saját katonai érdemeit ismertető felségfolyamodványa, királyi adományért. Beérkezett 1588 november 29-én. Takáts Sándor idézése (Régi magyar kapitányok és generálisok.² 344—45. l.) eszerint nem pontos. Dr. Paulinyi Oszkár szíves közlése. Ugyancsak az ő fáradozásából megállapíthatólag Karácsony György mozgalmára nézve a Staatsarchivban sem az „Ungarn“, sem a „Turcica“ sorozatban nem található semmiféle adat. — Hasonló nemleges eredménnyel végződött eddig az Országos Levéltárban s a Hadtörténelmi Levéltárban (előbbi helyt dr. Szabó István szíves segítségével) végzett kutatásom, illetőleg érdeklődésem is.

² 1570. évi jegyzőkönyv, 42. l. (in festo Bartholomaei Apostoli: 1570. augusztus 24.) „Relicta Simonis Varga, domina Prisca, filia Thomae Varga de byhar, cuius maritum propter latrocinium homo niger suspendere iusserat, res mariti sui suspensi, apud Ioannem Marcum existentes ab eodem productas accepit...“

jogon, azaz a „szent had“ jogán büntetve a tolvajlást, latorkodást vagy azt, amit ő annak ítél. Abban tehát semmi lehetetlenség sincsen, hogy akár ő, akár alvezére, végső kétségbeesésében a város fejével szemben is megkísérelte ugyanazon a jogon az erőszakos föllépést — aminek azonban előfeltétele csak az lehetett, hogy a városban igenis otthon érezte magát s több vagy kevesebb ideig ő bírta ott a tényleges hatalmat, és még akkor is annak birtokában képzelte magát, amikor személyének varázsa már megtörött, tábora zúllni kezdett és a polgárság java része elfordult tőle. De megfontolva azt, hogy Prépostvári Bálint a valóságtól teljesen eltérő jelentést tizennyolc év távlatából is bajosan küldhetett királyának, a legnagyobb valószínűség mellett szól, hogy a debreceni polgárság aligha teljesen a maga erején szabadult a fekete embertől és hadától: a még kezdődő bomlásában is félelmes tömeget alighanem az erdélyi és a királyi csapatok együttes vagy egymásutáni fellépése verte széjjel. S a mozgalom fenyegető arányait mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy íme: a különféle tudósításokban habsburgi és erdélyi katonai tényezők meg Debrecen polgársága valósággal mintegy versengenek leverésének pálmája fölött. A ránkmaradt följegyzések összevisszaságát e versengésen kívül az is előmozdítja, hogy — minden erre mutat — a fekete emberrel és alvezérével külön-külön kellett elbánni s kettejük sorsának végkimenetele a köztudatban és az emlékezetben éppúgy összekeveredhetett, ahogyan Forgách Ferenc a nevüket is összekeverte s a Szócs nevét magára a fekete emberre ruházta rá (F. Simon viszont „Karácson Gergel“-nek tudja!); úgyszintén a nagybányai származás is egyik helyt Karácsonyról, másik helyt Szócsról olvasható.

3. A debreceni források hallgatása mindenesetre jelent valamit. Egyrészt azt, hogy a dolog köztudomású volt s ezért a városi jegyzőkönyvben nem tartották szükségesnek külön e célt szolgáló följegyzéssel megörökíteni, az ilyen jegyzőkönyvek vezetőinek különben sem krónikaírás lévén a céljuk és feladatuk. De másrészt — és még inkább — talán azt is jelenti ez a hallgatás, hogy a debreceni hivatalos polgári és egyházi köröket a maguk református orthodoxiájában nem kevésbé fészélyezte ennek a rajongó népmozgalomnak városuk falain kívül és belül lábrakapása, félelmes arányokban megnövekedése és — valószínűleg — csak külső segítséggel történhetett elfojtása. Fészélyezte elsősorban magát Méliuszt, akinek élete ez utolsó harcos éveiből (1569—1572) számos kisebb-nagyobb latin és magyar, majdnem kizárólag unitáriusellenes polémiával foglalkozó írása maradt,

amelyekben bő alkalma nyílt az antitrinitárius tévelygés anabaptista oldalára s az ebből következő eschatologikus társadalmi forrongásra is rámutatni — *de ezt egyetlen egy esetben sem cselekszi meg*. Nem cselekszi a Karácsony-féle had összeomlásának nyarán tartott csengeri zsinat irataiban és azoknak János Zsigmondhoz intézett ajánlólevelében,¹ holott ekkor a közvetlenül megelőzőleg lefolyt izgalmas események hatása alatt különös nyomatékkal mutatható volna rá a szentháromságtagadó rajongás társadalmi következményeire. Nem cselekszi még az egy esztendő múlva Báthory Miklóshoz írott ajánlólevelében sem,² pedig Báthorynak a fekete ember dolgaihoz és végéhez minden bizonnyal sok köze volt.³ De amiképen a fekete embert először, úgy látszik, nem rossz szemmel néző ecsedi kapitányt és országbíró-főispánt, úgy méginkább Debrecen városát és egyházát is — ahol a lappangó évtizedes antitrinitárius-anabaptista magvetés egyszerre egy zavaros népmozgalomban szökkent szárba — nagyon kellemetlenül érintette volna a debreceni próféta dolgainak a nyilvánosság előtt való szellőztetése (hiszen Méliusz a Theses-t is kinyomatásra szánta, sőt kinyomatta). Debrecenről, kivált az ország nyugati felében, bizonyára nemcsak az egy Istvánffy gondolkozott úgy, hogy oda „egybe szokott folyni mindenféle hasznos és rüt dolog“; római katolikus és luther-hitű magyarok egyaránt kevés bizalommal tekintettek a hirhedt sacramentarius fészek felé. S mivel más részről a fejlett kereskedelmi kapcsolatok fenntartása végett, de nagyon sokszor politikai okokból is, Debrecennek állandóan nagy gondot kellett fordítania a habsburgi országgal való jó viszony ápolására, amihez jó hírének fenntartása is hozzátartozott: érthető és még csak rossz néven sem vehető, hogy sem a város hivatalos vezetősége, sem szellemi feje, Méliusz Péter, nem iparkodott a közemlékezetben megrögzíteni a fekete emberrel kapcsolatos debreceni eseményeket, sőt valószínűleg, ha csak rajtuk állott volna, nyomtalanul ki is törölték volna onnan azokat. Ha nem éppen Debrecenben és környékén esik a dolog, akkor Méliusz nagyon valószínűleg diadalmasan aknáztta volna ki unitáriusellenes polémiaja céljaira: akkor a fekete ember katasztrófáját alighanem még nagyobb elégtétellel sietett volna világgá hirdetni, mint amilyennel lengyel barátjának és dogmatikai bajtársának, Thretius (Threck) Kristófnak

¹ Kiss Á. i. m. 654. sköv. l.

² Theses contra anathemata et catharmata i. h.

³ A Prépostvári emlegette „comes Nicolaus“ is csak ő lehetett!

írta meg épp ezidőtájt egy „gazfickónak“ a példás végét, aki a „blandraticusoktól“ felbujtogatva, arra törekedett, hogy a török uralom alatt élő keresztyéneket török segítséggel szentháromságtagadásba hajtsa; ám Gyulafehérvárt — ahol pedig már sikerei voltak — elérte végzete: undok halállal halt meg, nem akadt, aki eltemesse, borzalmas búze miatt nemcsak az emberek, de még az állatok is elkerülték holttestét.¹

Mindemellett is éppen elég nyom mutat arra, hogy a fekete ember hada végkifejlete volt az Arany Tamás fellépésével megkezdődött debreceni lelki válságnak (noha a Somogyi Máté-féle próbálkozás Karácsony forradalmi kísérletét valamivel még túlélté). A kritikus 1569/70. esztendőök; a fekete ember próféta-szerű viselkedése; hadseregének „szent“ volta, szigorú fegyelme, eskütől, törvénykezéstől való tartózkodás (legalább is az egri vitézek között, de valószínűleg — mert egyebünnen nem igen vehették — magában a hadban is), abszolút csodavárás egyfelől, örült fegyveres merészség másfelől; hatalmas tömeg összeverődése — éppen nemcsak parasztokból, hanem a rajongás lelkétől megérintett, vagy egyszerűen csak elégedetlen magasabb társadalmi elemekből is — és fenyegető magatartása, azután az első kudarcra a vezérekben való hit megingásával tehetetlen szétomlása — mindez pontosan odailik annak a vonalnak egyenes folytatásaként, mely a két századdal azelőtti angol parasztlázadástól kezdve a 35 évvel azelőtti münsteri eseményekig húzható s amely vonalban a vallásos eszmék érvényesülését éppen a Babylon bukását és Sion királyságát hirdető és tetteleg is előidézni akaró forradalmi anabaptizmus fokozta a paroxizmusig. Aminek megismétlődése a Nyugaton már nem volt lehetséges többé (kivéve bizonyos rokon indítékok érvényesülését a nagy angol forradalom vallási-társadalmi vívódásaiban), mert ott az anabaptizmus a forradalmi gondolatvilággal végleg szakított s Németalföldtől el egészen északnyugati Magyarorszáig a gonosz világnak való szenvedőleges ellenállás visszahúzódo álláspontjára helyezkedett: az a Mohács-utáni délkeleti Magyarország közviszonyai és vallási izgalmai között, elkésve

¹ Csak Thretiusnak Simler Jósiához 1570. január 21-i keletű levele ismeretes: ebben számol be Thretius Méliusznak e tudósításáról (melynek tárgyát máshonnan szintén nem ismerjük, lehet, csak kósza híresztelésen alapult az egész). Ld. Th. Wotschke: Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen. Leipzig, 1908. (Archiv für Reformationsgeschichte, Ergänzungsband III.) 319—20. l.

és elvetélve, még mindig lehetséges volt ; sőt, láttuk, még 120 év múlva is, az Órás-féle mozgalomban, fellép egy miniatúr utánképzése. A derék Prépostvári kapitány bizonyára elveti kissé a sulykot (saját érdeméről lévén szó) akkor, amikor a mozgalmat oly veszedelmesnek festi, hogy ha Karácsony még egy hétig el és uralkodik, az ország belepusztult volna — de hogy a mozgalom kedvezőbb folyása esetén a sok ezernyi fanatizált tömeg Debrecennek és a Tiszántúlnak a képét mind vallásilag, mind politikailag több-kevesebb időre erősen megváltoztatta volna, magából Debrecenből magyar Genf helyett talán magyar Münsteret csinált volna : azt minden erőltetés nélkül el lehet képzelni. Csak Méliusznál kevésbé kemény és szilárd lelki vezetőnek kellett volna a debreceni egyház élén állania ; csak a Debrecen-környéki királyi és erdélyi haderőknek kellett volna a törökre vagy egymásra tekintettel, valamivel szenvedőlegesebben viselkedniök ; vagy csak Erdélyben kellett volna, — János Zsigmond továbbélésével vagy hasonló szellemű utód trónraültetésével — a már nagy arányokban megindult rajongásnak minden fékét elveszíténie : s akkor Karácsony György neve, melyről ma jóformán hallgat történettudatunk és történetírásunk, talán nagyobb, tragikusabban sötétlő és izzó betűkkel volna beleírva magyar történelmünkbe, mint Dózsa Györgyé.¹

A fekete ember hadának és hada bukásának ezt a jelentőségét, amint láttuk, az egykorú és közelkorú történetírók is átérték annyira-amennyire : hiszen részletes följegyzéseket szenteltek neki, gondosan válogatván, amennyire tőlük telt, a szállongó emlékezések és híresztelések között, bár, úgylátszik, abban a helyzetben egyikük sem volt, hogy a dolgoknak magában Debrecenben vagy legalább is hiteles debreceni értesülésekből járjon pontosan a végére. Vallási megítélése tekintetében valamennyien zavarban voltak : nem tudták hová tenni, tapasztalatuk és tudásuk körébe olyanféle vallási típus, aminő az övé volt, nem igen esett, az anabap-

¹ Arról azonban, hogy a fekete ember hada a papsággal és a földesurakkal szemben is forradalmilag lépett volna föl : eddigi tudásom szerint nyíltan csak egy ismeretlen eredetű, de mindenestre 1632 előttről való krónikás feljegyzés szól, a következőképen : „1569. Koragyon [!] György az Nírségen paraszt hadat támaszta, az papokat és nőmösséget levágatá, végre ő maga is rútul vesze. — 1570. Az fekete embernek hada megveretik Dája [!] Szentmiklós alatt.“ (Történelmi Tár 1891. 70. l.). E följegyzés értékét azonban már maga az az egy tény is bizonytalanná teszi, hogy még az sem tűnik ki belőle, tudta-e szerzője, hogy Karácsony György meg a fekete ember *azonegy* személy.

tizmus arcát ez a nemzedék már egészen másnak ismerte, mint a megelőző, de különben is Karácsony György nyilván épp oly kevésbé bontotta ki egyelőre az újrakeresztelés lobogóját, mint Arany Tamás meg Somogyi Máté: ezek beérték egyelőre a szentháromságtagadással s más különleges tanok hirdetésével, az oláh parasztproféta lelkében pedig valószínűleg egy sioni parasztkirályság álma ködlött, amelyhez képest a keresztség kérdése nem volt többé elsődleges fontosságú.¹ Egy kortárs azonban mégis jól látta Arany és a fekete ember, tehát antitrinitárizmus, anabaptizmus, spiritualista-eschatologikus rajongás és forradalmi népmozgalom összefüggését; *Bornemisza Péter 1584-ben együtt emlegeti őket*: „Tehát, ha valaki most támadná, ki mondaná, hogy Isten küldötte őtet és új tudományt hirdetne, nem kell annak hinni, mint Arany Tamás és Boldog Józsa, és amaz fekete ember és az új keresztyének, kik azt költötték, hogy Isten jelent meg nekik, Szent Lélek szólt álmokba, kik oly tudományt hirdetnek, mely ellenkezik az evangéliummal, azért az a tudomány átkozott.“² Hogy pedig Bornemisza fekete emberen nem a közel félszázaddal azelőtt élt Cserni Jovánt érti, annak bizonyossága egy másik helye, ahol előadja, hogy: „egy fekete ember 1570 tájban csuda híres hadat támasztott vala, mintha ő megvenné töröktől Magyarországot. Mert Isten neki álmában megjelentötte volna. Ki miatt mind magát, mind népét levágák“.³ Boldog Józsáról semmi részletet nem tudunk⁴ — „boldog“ neve ugyan, éppen Bornem-

¹ Egy emberöltővel azelőtt még az erőszakosan apokaliptikus anabaptista irány, mely Münsteren kívül egyebütt is kísérletezik forradalmi felforgatással, a felnőttkeresztségben „a Krisztus eljövendő birodalma harcosságának szövetségi jegyét“ látja. Correi i. m. 19. l.

² Praedikatioe . . . Detrekő és Rárbok, 1584. (R. M. K. I. 207). 25. levél. Ugyanott, a már előbb is idézett 73. levelen, miután megemlékezik a nyírségi nagy hajviselő bódogokról, így folytatja: „Nem régen az után egy Fekete ember támadá, ki sok népet veszte, midőn el hitetné, hogy ő fegyver nélkül meg veszi Magyar országot. És a török miatt az esztelen nép levágotott ki miatt ő magának Kassán vötték fejét.“ (Schulek Tibor szíves közlése). Itt megint egy új változattal találkozunk a fekete ember végét illetően is!

³ Oerdoegi Kisirtetekroel . . . Sempte, 1578. 871. l. (R. M. K. I. 148.). Schulek Tibor szíves közlése.

⁴ Egy Jósa nevű dominikánus szerzetes (Fráter Jósa), padovai egyetemi hallgató 1551. október 18-án ír Padovából segélykérő levelet Révay Ferencné Paksy Annának, akinek a fiai akkor szintén a padovai egyetemen tanulnak s akinek jobbágyi szolgálatában állott egykor Biharmegyében, Körösszegen és Szentgyörgyön a fráter apja és anyja is. Meggondolva, hogy az antitrinitárius szellemű Gribaldi Mátét épp akkoriban hallgatják a padovai egyetemen nagy lelkese-

iszának egy korábban már idéztem följegyzése szerint, alkalmasint szintén anabaptistaságra utal — ahogyan nem tudunk semmi közelebbit a Méliusztól Arany társaságában emlegetett Olajos Jánosról sem;¹ de íme Arany és Karácsony György, a bizarrul teológizáló vándortanító és az égi sugallatokra hivatkozó népvezér, valamint az „új keresztyének“ = anabaptisták közt már a kortárs teológiailag iskolázott szeme is megtalálja a kapcsolatot, amelynek fennállását a mi vizsgálódásaink, azt hisszük, megerősítették.²

déssel a Révay-fiúk, tehát valószínűleg pártfogoltjuk, Fráter Jósa is (a fiúk maguk is írtak anyjuknak Jósa megsegítése érdekében), nincs benne lehetetlenség, hogy ez a kétségtelenül tisztántúli származású dominikánus lett később a „Boldog Józsa“ néven emlegetett anabaptista prófétává, amire az északolasz antitrinitárizmusból kaphatta az első indításokat. Ld.: Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából V. Budapest, 1912. 603—604. l. V. ö. Magyar Levelestár II. 16. l.; Veress E.: *Matricula et acta Hungarorum in Universitatibus Italiae studentium. I. Padova. Budapest—Kolozsvár. 1915. 50—51. l.* — Józsa fráter saját kijelentése szerint a körösszegi dominikánus klastromba tartozott, az ottani atyák küldték ki tanulni Padovába is. A körösszegi barátok azonban már 1553-ban feloszlatták ottani klastromukat és elhagyták Körösszeget (Bunyitay V.: *A váradi püspökség története II. Nagyvárad, 1883. 434—36. l.*) s hét év múlva a váradi dominikánus klastrom bomlása is megtörtént: János Zsigmond 1560. október 8-án adott engedélyt arra, hogy perjelük, „religiosus vir, frater Josephus“ a klastrom javait zálogba adhassa (Bunyitay u. o. 436—37. l.). Itt megint felvethető az a kérdés, nem egy személy-e a három: Boldog Józsa, az anabaptista próféta, Jósa fráter, a körösszegi dominikánus és egykori padovai diák — meg József fráter, aki (talán épp külföldi tanulása alapján) váradi perjel lett s a klastrom feloszlátásának szomorú szerepét vállalta? A Józsa név ugyan, Melich János etymológiája szerint (Magyar Nyelv III. évf. 171. sköv. l.), eredetileg a „János“ jelentésű szláv Jovsa átvétele, de — legalább is Szcenci Molnár Albert, illetőleg Bod Péter tanuságtétele szerint — később azonosították a Jodocus, Justus nevekkel, illetőleg a József névvel is (dr. Csúry Bálint szíves közlése). József—Józsa fráternek a váradi perjelségből való kiszakadására s utána — a már Padovában kapott lelki hatások felülkerekedésével — a nemreformatori protestantizmushoz csatlakozására az 1560-as időpont is talán. De természetesen mindez még a valószínűségre is vékony alap. Egy Józsa nevű dominikánus, aki magát „frater Josephus“nak nevezi, 1552—53-ban Tolnán plébánoskodik és Sztárai Mihállyal íraskodik. (Zoványi J.: *A reformáció Magyarországon 1565-ig. 222. l.*; Földváry L.: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez I. Budapest, 1898. 164. l.*)

¹ „Az szent Janosnac . . .“ Rr. (4.l.) V. ö. Zoványi J.: *A reformáció Magyarországon 1565-ig. 373. l.* — S. Szabó József (Prot. Szemle 1934. 286. l.) azonosnak gondolja a Kolozsvárt 1554-ben lakott, de egyébként ismeretlen Olajos Jánossal — ami nem lehetetlen, de nem is bizonyos.

² D. Ember P. („Lampe“) i. m. 280—81. l., aki Nadányi J. *Florus Hungaricus*-ára támaszkodva mondja el az esetet (amelyet

A reformátori és a nemreformátori protestantizmus legviharosabb összeütközése hazánkban Debrecen kerítésén tört meg. Az Isten igéjében fundált, a Kijelentés dogmákba foglalt tárgyi alapján nyugvó hittudat erősebbnek bizonyult az egyéni látomásokból és hallomásokból táplálkozó rajongásnál; a predestinációtan keménysége túlélte a végítéleti váradalmak lobogó tűzvészét — a magyar életet és a magyar jövőt a romboló fanatizmus lelki veszedelmének kikapcsolása után száz más, de *csak* testi veszedelem között is, nyugodtan kezdhette formálni az engedelmes hit és az alkotó munka.

Révész Imre.

az 1572. évre tesz), semmi összefüggést nem vesz észre Karácsony György fellépése és az erdélyi-tiszántúli vallásos mozgalmak közt, noha ezeket közvetlenül megelőzőleg bőségesen tárgyalja.

Történeti irodalom.

Linhartová, Milena : *Antonii Caëtani nuntii apostolici apud imperatorem epistulae et acta 1607—1611. Pars I. : 1607. (Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592—1628. Curis Instituti Historici Bohemoslovenici Romae et Pragae. Tom. IV/1.)* Pragae, 1932. 8°. XXV + 437 l.

A nunciusi jelentések rendszeres kutatása és közzététele terén a német tudósvilágot illeti meg az első hely. A római Porosz Történeti Intézet, a Bécsi Tudományos Akadémia és a Görres-társulat módszeres munkafelosztással kb. harminc hatalmas kötetnyi anyagot adott ki a német nyelvterületen működött nunciások jelentéseiből az 1533—1590, 1603—1606. és 1628—1630. évekről. Ehhez még hozzá kell számítanunk Levinsonnak Lipót korából közzétett két kötetét, a svájci nunciások jelentéseit s egyes elszórtan megjelent egyéb kiadásokat. Mivel a kutatók nem korlátozták munkájukat csupán a szorosabb értelemben vett német területre, kiadványaikról elmondható, hogy egész Közép-Európa akkori vallási és politikai viszonyaira alapvető forrásokat tártak fel. E közzétett anyag egyúttal a vatikáni levéltár Közép-Európára vonatkozó nunciusi jelentéseinek legértékesebb része, mert a XVII. század elejétől kezdve, főként a vesztfáliai béke után, e jelentések mennyiségének szertelen növekedésével együtt jár értékük fokozatos csökkenése. Ez a körülmény a XVII. századtól kezdve egyre nagyobb munkát ró a kutatókra, szélesebb körű tájékozottságot és óvatos megfontoltságot kíván tőlük s szemben a XVI. századi szövegek teljes visszaadásával, célszerűvé teszi a kivonatos közlést. A XVII. századi nunciusi jelentéseknek közlésében a világháború előtti viszonylagosan szerény kezdet után abbamaradt német kiadványok már ezt a módszert alkalmazták.

Az ifjú római Csehszlovák Történeti Intézet abból az egyébként föltétlenül helyes elvből kiindulva, hogy különösen Közép-Európára vonatkozólag — amennyire csak lehetséges — feldarabolatlanul meg kell őrizni a forrás egységes jellegét és az érdekelt területek soknyelvűsége miatt az eredeti nyelven való közlést, megragadta a német kutatások által a XVI. és XVII. század fordulóján kiaknázatlanul hagyott évtizedeket. A cseh állam nemcsak római intézetét szerelte fel tekintélyes könyvtárral, hanem követendő áldozatkészséggel római kutatóinak is segítségükre sietett s megszabadította őket az időrablól, terméketlen másolástól.

Az összegyűjtött anyag kiadását, mint a jelen kötet mutatja, a közoktatásügyi minisztérium vállalta. A cseh munkaterv teljesen méltó a német teljesítményekhez. Amennyire az eddig megjelent egyetlen kötetből megítélhető, szintén a császári udvarban szolgálatot teljesítő nunciusok egész működésének ismertetésére törekszik, alaposan jegyzetelt és bevezetéssel ellátott forráskiadásban. Rendkívül szerencsés gondolatnak tartjuk, hogy mindaz, ami a szerkesztő műve (bevezetés, tartalmi összefoglalás, jegyzet, mutató), latinnyelvű; maga az anyagközlés természetesen az eredeti nyelven történik.

A sorozatot Caëtanus (Caetano) nuncius iratainak négy kötetre tervezett közlése nyitja meg, aki több mint három évig képviselte a Szentszéket a császári udvarban. Az egyházi vagy velük kapcsolatos politikai ügyeken kívül jelentős szerepe volt Rudolf és Mátyás kibékítésében. Utóbb azonban kényes helyzetbe került az udvarral szemben, amikor Lobkovitz Zdenkóval (a későbbi miniszter atyjával) együtt a cseh protestánsok megosztásán és kívánságaik elgáncolásán fáradozott s e törekvését Rudolf 1609-i felséglevele megghiúsította. Ekkor szívesen szabadult volna Prágából, de ez csak 1611 elején következett be. Addig elsősorban a katolikus német fejedelmek szövetségének ügye foglalkoztatta. Ezt eleinte nem találta időszerűnek és szükségesnek s nem is viselte a szívén, de később már belátta fontosságát. Azután több éven át Spanyolországban volt pápai követ, majd érseki székhelyén, Capuában élt; itt érte a bíborosi kitüntetés.

Caëtanus prágai iratainak első kötete, L. tollából, a birodalom belső csendje folytán elsősorban egyházi ügyeket foglal magában. A munkában nagyon sok a magyar vonatkozás és a kimondottan magyar anyag, még pedig nemcsak egyházi, hanem politikai is. Ez, mivel csak egy év iratairól van szó, természetesen nem olyan sokszínű, mint a jóval nagyobb időt felölelő és sokkal tömörítettebb vatikáni származású magyar kiadványokban, de nem egy kérdésnek az alakulása igen szépen figyelemmel kísérhető benne, s éppenséggel oly mozzanatok, amelyek eddigi irodalmunkban vagy egyáltalában nem, vagy csak futólag szerepelnek. Forgách érsek neve igen sokszor kerül elő a kötetben, személyiségét a nuncius rendkívül nagyra becsülte és a magyar ügyekben ő volt legfontosabb tanácsadója. Mivel Rudolf bíborosjelöltjei nem tetszettek a Szentszéknek, a nuncius a mindkét részről értékelt Forgách nevét vetette föl, aki még 1607-ben el is nyerte a bíbort. Sok szó esik a jelentésekben a magyar politikai ügyekről, a küszöbön álló országgyűlés kilátásairól, a magyarok elkeseredett hangulatáról, a hajdúk lázadásáról, az erdélyi ügyekről, Rákóczi Zsigmondról, Báthory Zsigmondról és Gáborról. Sokat foglalkoztatja a nunciust a zenggi püspökség ügye, amelynek élére az udvar Marchesi püspök helyébe mást akart volna állítani, míg a Szentszék védte a meglévő püspök jogait. A magyarországi vallási állapotokról is van több érdemes jelentés, amelyek a

lassanként fölemelkedő katolicizmusnak még sck gyengéjéről tanuskodnak. Híreket kapunk a pozsonyi és kassai prédikátorokról csakúgy, mint Thurzóról, Illésházyról, a Magyarországba menekült lengyel lázadókról, Basta Györgyről, az egri káptalan birtokainak közcélokra indítványozott felhasználásáról stb.

Dícsérettel kell kiemelnünk, hogy L. nemcsak a vatikáni levéltár nunciusi sorozatát használta, hanem még sok római és más levéltárt és gyűjteményt. A kiadott anyag jegyzetelése általában véve alapos és gondos, a mintaszerű aprólékosággal összeállított név- és tárgymutató hasonlóképen. A magyar vonatkozásokról ezt sajnos, nem mondhatjuk el. A szerző a legtöbb magyar kérdés megítélésében még csak Fesslernél és Katonánál tart. Jellemző, hogy a Bocskay-felkelésre Lenz művét, Domonovszky németnyelvű történelmét és Kroftának az 1605-i cseh országgyűlésről írt munkáját idézi. Éppen csak a legjobbat és legkimerítőbbet, a Magyar Országgyűlési Emlékeket mellőzi, holott ezekben bő idegennyelvű anyagot, részben vatikánit is talált volna. Magyarnyelvű könyveket egyáltalán nem használt, még a Milléniumi Történetet és Szekfű hatalmas feldolgozását sem. A részletkérdésekben persze még árvaiban áll, így pl. Forgách bíborosnak nem tudja egyik életrajzát sem idézni, Fraknói vatikáni forrásokon felépülő Összeköttetéseiéről szintén nem tud. Egy római kutatónak, akinek módjában áll a különféle nemzetek intézkedéseivel kapcsolatot találni s a vatikáni könyvtárnak országok szerint rendezett anyagát használni, még a nyelv nemtudása esetében sem szabad alapvető könyvészeti kérdésekben ilyen tájékozatlannak lennie.

L. művét mindenképen nagyon figyelemreméltó forráskiadványnak tartjuk, amelyet történészeinknek nem szabad mellőzniök. A bevezető tanulmány ugyan nem sokat nyújt, mert úgyszólván kimerül a nuncius életének és a levéltári forrásoknak csekély irodalomra támaszkodó feldolgozásában, a kötet anyaga azonban becses, bár korántsem oly mértékben, hogy a rövidítés és tömörítés előnyére ne szolgált volna. Így igazában arra figyelmeztet, hogy a XVII. századi nunciusi jelentéseknek ily terjedelemben való kiadása sem a nagy áldozatokkal dolgozó szerkesztő, sem pedig a sok selejtes és bőbeszédű anyag átolvasására kényszerített olvasó számára nem gazdaságos és nem is célravezető.

Vanyó Tihamér (Pannonhalma).

Biró József: Nagyvárad barok és neoklasszikus művészeti emlékei. Budapest, 1932. 8°. 152 l., 23 kép.

U. az: A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann. (Erdélyi tudományos füzetek, 63. sz.) Kolozsvár, 1933. 8°. 20 l.

U. az: A kolozsvári Szt. Mihály-templom barok emlékei. Kolozsvár, 1934. 8°. 90 l., 19 tábla.

U. az: A bonczhidai Bánffy-kastély. (Erdélyi tudományos füzetek, 75. sz.) Kolozsvár, 1935. 8°. 36 l., 12 tábla.

U. az: Magyar művészet és erdélyi művészet. (Erdélyi tudományos füzetek, 80. sz.) Kolozsvár, 1935. 8°. 28 l., 2 tábla.

A magyar művészettörténeti tudománynak egyik sajátos jelensége volt az a gondosság, mellyel kutatóink az erdélyi feladatokat egészen a legutóbbi időig elkerülték. Az az eszmei határ, mely a Királyhágón inneni s túli világot elválasztotta, biztonságos zárnak bizonyult s ritka példákön hiába mutatkozott meg Erdélynek kivételes művészi gazdagsága, hiába ígért a munkáért tetézve mért értékes eredményeket, megmaradt elzárt országnak. Bár Erdély felé mutatott a Kolozsvári-testvérek, Kolozsvári Tamás magas színvonalú művészete, a nagyváradi Sz. László-herma, a Suky-kehely s a szobrászati, festészeti emlékek számos darabja, bár Erdély várai, közép s újabkori templomai, kastélyai, városi palotái éppúgy feldolgozásra kínálkoztak, akár az erőd-templomok problémája s az egyházi s világi könyvtárak mélyén rejtőző kodexek miniatura-kincse, Erdély emlékeinek feltárásában valahogyan nem alakult ki rendszer. A közlések alkalmiak maradtak még akkor is, ha egy-egy lelkes patrióta kitartott valamely témánál s munkásságának igyekezett is szintétikus jelleget biztosítani. Különösen kirívó volt ez az újabb korok művészetét illetően, ahol egész tudásunk egy-két névnek és nem sokkal több emlékek ismeretére szorítkozott csupán. Éppen ezért még a nagy szellemi, anyagi és technikai felkészültségű közlemények is, elérkezve a XVII—XVIII. századhoz, bizonytalanokká, erőtlenné váltak s történelmi helyett adat-hiányt leplező, általánosságokat hangoztató szófecsérlésbe estek.

Néhány esztendeje öröndetes változás tapasztalható ezen a téren. Nemcsak abból a szempontból, hogy mind többen és többen fordítják figyelmüket Erdély művészeti emlékei felé, nemcsak a közlemények és újabb feldolgozások szaporodtak meg nagy mértékben, hanem megfigyelhető az a törekvés, hogy a közlemények és feldolgozások bizonyos rendszerbe épülnek, egymást szervesen kiegészítik. Nemcsak valamely felfedezés, első közlés öröme az csupán, ami ezeket a dolgozatokat létrehívja, hanem a történelmi lehető teljes megismerésének szívós vágya, amely terv szerint választja ki s hordja egybe anyagát s illeszti azt mozaikként össze mind szélesebb és szélesebb sugarú körben. Ezt a törekvést ismerjük fel B. alább ismertető munkásságában is, aki felismerve Erdély újabkori művészettörténetének hiányosságát, páratlannak nevezhető szorgalommal s kétségtelen rátermettséggel vetette magát ennek kutatására.

Első dolgozatában (mely egyben doktori értekezése is volt) B. szülővárosának, Nagyváradnak barokk és neoklasszikus emlékeit, főleg építészetét dolgozza fel. Annyi ez, mintha azt mondanák: megírta, hogyan éledt újjá az a töröktől s a visszafoglalóktól egyaránt porig rontott nagymultú, nagyjelentőségű város. Könyvében megelevenedik a püspökök, a szerzetesrendek, protestáns és görög hitvallású felekezetek, majd a világi hatóságok építkezéseinek története. Látjuk a nehézségeket, melyekkel a lakó-

saitól is elhagyott puszta városban minden szép és nagy szándéknak meg kellett küzdeni. De látjuk egyben azt a szívós akaratot és kitartást is, mely diadalmaskodva minden anyagi és szellemi akadályon, mégis elérte azt, hogy Várad már a XVIII. században bizonyos műveltségi központ jelleggel bíró város volt a szó nemesebb értelmében s ezt a városi mivoltát külsőleg olyan épületeknek a sora bizonyította, amelyeknek ritkán akadt párja a hazában másutt.

Az építkezések során főszerep természetesen a katolikus egyháznak s ezen belül a váradi püspököknek jutott. A visszafoglalás után Benkovich püspök fog elsőnek az építkezések megindításához. Vállalkozása (a ma is álló Sz. Brigitta-templom) nem volt nagyszabású, nem is lehetett az, hiszen kevés hívőnek s a gyors befejezés célzatával épült. Csáky Imre már hatalmas székesegyház és püspöki palota építésére gondol, amit annál is inkább megtehet, mert a törökveszedelem elmúlt s a püspökség birtokai újból jövedelmezővé váltak. Már az alapokat meg is ásatta a székesegyházhoz, amikor közbejött halála folytán terveinek végrehajtása utódára, Okolicsányi Jánosra marad, aki a munka folytatására építészét kér a kamarai hatóságoktól. A kiküldött építésszel, Fortunato Prativál már az új püspök, Csáky Miklós veszi fel az érintkezést. Prati 1737-ben személyesen Váradon jár s a munka megindul, ám most az építész halálozik el, úgyhogy az építkezés ismét abbamarad egy időre. Csáky püspök Vépi Máté pálosrendű építészét hívja meg a munka folytatására, azonban a székesegyház építése csak akkor vesz komoly fordulatot, mikor Forgách Ádám püspök mind Fr. A. Hillebrandttól, mind pedig Giovanni Batt. Riccatól terveket kér majd (eltérően eddigi tudásunktól, mely az eredeti tervet is Hillebrandtnak tulajdonította) Ricca terveit elfogadtatva az udvarral, őt magát és 24 kőművesét az országba hívja s az építkezést nagy áldozatkészséggel folytatja. Ricca azonban csak néhány évig áll az építkezések élén, mert 1756-ban már nem szerepel Váradon, sőt talán meg is hal ebben az évben. Az építkezést most már Fr. A. Hillebrandt veszi át, aki Ricca terveit klasszicisztikus szellemben átalakítva, 1779-ben befejezi a székesegyházat. Az építkezés elhúzódsának részben az az oka, hogy Forgách püspököt közben Vácra hívja a királynő akarata s Patachich püspöknek inkább a rezidencia építése fekszik a szívéen. Maga Hillebrandt is szívesebben sürgette a teljes egészében saját tervezésű palota építését, mint a sok nehézséget adó s idegen tervek után megkezdett székesegyházét.

A székesegyház és püspöki rezidencia építéstörténete köré kristályosodik B. könyvében a város egyéb építészeti emlékeinek feldolgozása. A pálosok nagyváradi templomát B. a sasvári pálos-templommal való összehasonlítás után nagy jogosultsággal Vépi Máténak tulajdonítja, miután valószínűvé tette, hogy a sasváriak felépítésében Vépi Máténak jelentékeny rész jutott. A kanonok-sor házáinak, a szemináriumnak, a mizeriek kápol-

nájának, az Orsolya-apácák építkezéseinek s a református templom építésének részletes rajza után B. röviden összefoglalja a XIX. század elejének építési tevékenységét is. Ekkor már megcsappant az építkezési kedv s csupán Lajcsák püspök bőkezűsége foglalkoztatta Barthel György építőmestert, aki a kapucinusok kolostorát és templomát s a Kálvária-hegyi kápolnát emelte a század 30-as éveiben.

B. az építéstörténet kapcsán nem hagyta figyelmen kívül azokat a mestereket sem, akik a belső díszítésben, oltárok, faragott padok, képek, szobrok és falfestmények készítésében vettek részt és kiegészítő, helyesbítő adatokon kívül jócskán találunk új mesterneveket is. Hogy ezek a nevek azután nem olyan színvonalas művek jelzésére szolgálnak, melyek további és távolabbi érdeklődésre is igényt tarthatnának, az már nem a monografus hibája. Nagy kár azonban, hogy a könyvből kimaradt egy összefoglaló fejezet: a püspök-mecénások közelebbi portréja s a város általános rajza. Érdekes lett volna pl. a székesegyház orgonájával kapcsolatban az építő s az aranyozó neve mellett azt is megemlíteni, hogy ezen az orgonán hosszú éveken keresztül a német későbarokk muzsikának újabban nagyon méltányolt mestere, Ditters von Dittersdorff játszott, akinek a váradi évek után készült szerzeményein nagyon is megérzik a magyar népi és műzene serkentő hatása.

Nagyvárad után B. Kolozsvár barok műemlékeinek kutatását tűzte célként maga elé. Mindjárt első dolgozata igen jelentékeny emlék körül oszlatta el a homályt és helyezte azt a legtisztább világosságba. Mert bár a kolozsvári Bánffy-palota mint egyik legszebb és legfontosabb erdélyi barokk épület már régóta foglalkoztatta a kutatókat, építési idejére és mesterére vonatkozóan biztosat csak B. dolgozatából tudtunk meg. Ezek szerint a XVII. század végére, majd a XVIII. század elejére datált és ismeretlen mestertől származtatott palota 1774-től 1785-ig épült s mestere az eddig ismeretlen Johann Eberhard Blaumann nagy-szebeni városi építőmester volt, aki éppen e palota építésének kapcsán a Bánffyak építészé lett s városi hivatalt veszni hagyta. A palota építéstörténetének kapcsán alkalmat nyílik B.-nak arra, hogy a kolozsvári minorita-templom homlokzatának és toronyának felépítését is Blaumannak tulajdonítsa. Az az adat, amelyre B. a maga állítását alapozza, kétségtelen hitelességű, csak nem derül ki belőle, hogy Blaumannak a közreműködése milyen mértékű és milyen természetű volt az újjáépítés alkalmával. Nem valószínű, hogy az összeomlott torony a felépített homlokzatot olyan mértékben tönkretette volna, hogy azt alapjaiból esetleg az eredeti koncepciót megváltoztatva kellett újra építeni, mert ehhez semmi esetre sem lett volna elég a királynő által adományozott összeg: 7000 forint. A kolozsvári minorita-templom tulajdonképeni tervezője és építője nem is Blaumann volt, hanem az a pallérmester, akivel a minorita atyák a következő módon

kezdődő szerződést kötötték:¹ „Anno 1776 die 9na Apr. inita est conventio cum pallerio murariorum Francisco Kirtner in flor. Rh. 1700. sequendibus sub conditionibus 1° ut aedificia in fundo ecclesiae existentia cum manualistis a se exolvendis diruat et funditus eruat. 2do. Ut fundamenta ecclesiae turris et sacristiae ultra superficiem terrae uno such vulgo, seu duabus palmis ex materialibus per conuentum subministrandis *iuxta delineationem a se factam* extrahat . . .“ stb. — és akire vonatkozó további feljegyzések elmondják, hogy a templom építését a fentebbi szerződés megkötése után már néhány nappal, 1776. ápr. 15-én meg is kezdte. Ez a szerződés különben nemcsak azért fontos, mert kétségtelen hitelességgel eldönti a kolozsvári minorita-templom érdekes homlokzatának mesterét, hanem azért is, mert világosságot vet arra a sokat vitatott kérdésre, vajjon a barokorban csupán az architectusok terveztek-e és a palleriusok, murariorum magisterek csupán építésvezetők voltak-e? Fenti szövegből kitűnik, hogy Kirtner, aki csak pallerius volt, az építkezést kifejezetten a maga által készített tervek alapján vállalta. Johann Eberhard Blaumann építészeti stíljének a meghatározása tehát a minorita-templom nélkül kell, hogy történjék. Még akkor is, ha az eredeti építő és tervező képességeinek elégtelensége folytán ő hozta végleg tető alá az épületet, önálló változtatásokat inkább csak a dekoratív részletekben tehetett.

A Bánffy-palota monografiája után önként kínálkozott B.-nak a palotával szemben álló Szt. Mihály-templom barok emlékeinek feldolgozatlan tömege. Nagy szorgalommal folytatott levéltári kutatások árán sikerült is a már előbb is ismert mesterek sorát eddig teljesen ismeretlen, de jelentékeny nevekkel kiegészítenie. Különösen a két szobrász: Johann Nachtigall és Anton Schuchbauer azok, akiknek működése messze felülemelkedik az átlagon. Nachtigall a Szent Kereszt monumentális méretű és igen hatásos kőcsoportozatát, a templom Három királyok oltárát és Sz. Katalin oltárát készítette önállóan, Schuchbauer pedig további három oltárnak, a Szentháromság, a Nep. Sz. János- és a Vízkereszt-oltárnak volt a mestere; a remekművű szószerk kettejük közös műve. A templomnak azóta áthelyezett barok-porticusát König János bevándorolt chemnitz-i szobrász készítette, aki ezenkívül számos helyen dolgozott, így Kolozsvárt is, sőt valószínűleg benne kell keresnünk a gyulafehérvári Károly-kapu szobrászmesterét is. Érdekes megállapítása B.-nak, hogy míg egyrészt bevándorlás, másrészt a már megtelepedett lakosság köréből való pótlódás folytán Erdély, illetve Kolozsvár szobrászokban nem szenvedett szűkséget, addig festőket nem igen találunk s aki van is, jelentéktelen kvalitás. Így az oltárkép Erdélyszerte inkább csak import tárgya maradt, mintsem helyi mesterek termelése; szép példa erre az a kétség-

¹ Hist. Domus Ord. Fr. Min. Claudiop. 1776. V. 9. A minorita atyák aradi rendházának levéltárában.

telen hitelességű Maulpertsch-oltárkép, mely a három királyok imadását ábrázolja s egyike a mester legkorábbi, 1750. előtt készült műveinek. Szobrászokon és festőkön kívül B. felsorolja az ötvösmestereket is, kik a templom számára munkálkodtak. Közülök legérdekesebb két név Gyulai Lászlóé és Szakál Jánosé, akik mint unitárius vallású magyar ötvösmesterek kerültek összekötetésbe a Szt. Mihály-templom plébánosával. Közös művük a nagy szentségmutató, egyike Erdély legjelentékenyebb XVIII. századi ötvösműveinek.

Jóllehet B. csak a Szt. Mihály-templom barok emlékeivel foglalkozik egész részletességgel, gondja van arra is, hogy Kolozsvár többi olyan emléke, mely valami módon kapcsolatba hozható a templom mestereivel, vagy valamely emlékével, ne maradjon említetlenül. Így a kötet tulajdoképpen kis kolozsvári monográfiává bővül, mely a város egész barok-kori művészetéről is valamelyes képet ad, hiszen — mint B. adataiból kiderül — a város két legfoglalkoztatottabb mestere épen Nachtigall és Schuchbauer volt, kik nemcsak Kolozsvárt, hanem a kolozsvári főurak meghívására a környező helységekben is dolgoztak. Így Schuchbauer volt az ékesítője, talán építője is a marosvásárhelyi Toldalaghy-háznak, míg Nachtigall a bonchidai Bánffy-kastély szobrászati díszítésében vette ki részét. B. a középkori eredetű s eredetileg vár szerepét betöltő bonchidai Bánffy-kastély egész történetét végigkíséri. Igyekszik megállapítani a Bánffy-család egyes tagjainak a szerepét a különböző korokban s nem egységes tervek szerint készült épületszárnyak tömkelegében. Ismét levéltári kutatásai szolgáltatják az alapot ehhez a szaporátlan munkához is s a kastélyról készült régi felvételek, alaprajzok, homlokzati rajzok és festmények pontos kronológiai rendbe szedése árán sikerül is a kastély egyes építési periodusait meghatározni. Dolgozatának legfontosabb része természetesen itt is a XVIII. század: bár a kétségtelenül bécsi tervek után készült istálló és előudvar építőmesterét nem is sikerült egyelőre meghatározni, Blaumann és Nachtigall János tevékenységét viszont bőségesen kimutatja. Előbbi az udvari homlokzat portálját építette, utóbbit a kastély szoborgalériájának jelentékeny része vallja mesterének. A XIX. század átalakításai is helyet kaptak a monográfiában s megtaláljuk az el nem készült tervekre való utalásokat is. Egész sor ismert és ismeretlen építész és mesterember neve szerepel a XVIII. és a XIX. század építkezéseinek, átalakításainak és tervezgetéseinek a során, különösebben jelentékeny azonban nem található közöttük. Legfeljebb az igen érdekes és a historizmus szellemét képviselő Kagerbauer Antal válik ki, aki a kastély nyugati szárnyát átépítve, azt gótikus ízlésű homlokzattal látta el.

Ha B. fentebb ismertetett munkásságán végigtekintünk, kitűnik, hogy a szerzőt, ki a fáradságos levéltári kutatáson túl a művészettörténet újabb fegyvereit is sikerrel és készültséggel forgatja s közleményeiben leírásainak, esztétikai fejtegetéseinek,

minőségi meghatározásainak során avatott szakértőnek bizonyul, a magyar tudományosság részéről teljes elismerés és a jövőre nézve fokozott figyelem illeti meg. Mindössze azt kifogásolhatjuk, hogy közleményeit túlzásúlfolja pusztá magyarázat és utalás helyett számban és terjedelemben egyaránt már-már öncéllá szélesedő s nem is mindig pontos jegyzetekkel. A Sz. Mihály-templom monográfiájában többnyire az osztrák Kunsttopographie-ra való hivatkozások hibásak — a jelzett helyen hiába keressük a hivatkozott adatot vagy emléket —, egyéb cikkeiben néha a számozás siklik ki s így a helyes idézetet csak fáradságos módon lehet megtalálni stb. Egyébként pedig a folytonos hivatkozás az előadás folyamatosságát bontja meg s az olvasást igen fárasztóvá teszi.

B. Erdélyben élve közvetlen megfigyelője a hivatalos körök művészetszemléletének és művészetpolitikájának is. Ez készítette arra, hogy egyik legutóbbi cikkében a magyarságnak Erdély művészetében vitt szerepét megvilágítsa s néhány türelmetlen és egyoldalú vélekedést a higgadt és komoly érvelés eszközeivel kellő mértékre szállítson alá. E cikkében nemcsak a hazai irodalomnak teljes ismeretéről tesz tanúságot, de felvonultatja a külföldi példákából is irodalomból meríthető összes meggyőző érveket is és bebizonyítja — még pedig a román művészettörténeti irodalomból — hogy, ha teret és jogot engedünk az erdélyi magyar művészet felelőtlen alábecsülésének és elsikkasztásának, akkor román művészetről sem beszélhetünk, nemcsak Erdélyben, hanem magában az ókirályságban sem. **Kamps Antal.**

Kretschmayr, Heinrich : Geschichte von Venedig. III. Band. Der Niedergang. (Allgemeine Staatengeschichte. I. Abteilung : Geschichte der europäischen Staaten, hrsg. v. A. H. L. Heeren, F. A. Ukert, W. v. Giesebrecht, K. Lamprecht, H. Oncken. XXXV.) Stuttgart, 1934. F. A. Perthes. 8°. XV + 687 l.

E kötet pompás záróköve annak a hatalmas szintézisnek, melyet K. eddigi két kötetében (I. k. —1205. Gotha, 1905.; II. k. —1516. Gotha, 1920.) Velencének, ennek a rendkívüli államalakulatnak életrajzával alkotott. Nemcsak tartalmánál, de létrejövételének körülményeinél fogva is valóságos irodalmi esemény. Kézirata már nyomdára készen állt, mikor a sok évi fáradságos munka eredménye az 1927 július 15.-i bécsi kommunista lázadás alkalmával az igazságügyi palotában az összes jegyzetekkel együtt lángok martaléka lett. De a tudós szerző vasszorgalma még e teljesen szokatlan akadályt is legyőzte és hat év kitarató munkájával, az olasz és osztrák kormányok, a bécsi Tud. Akadémia, valamint a német Notgemeinschaft támogatásával e kötetet újra megírta. Aki levéltárakban, könyvtárakban maga is kutatott, hogy egy tudományos munka felépítéséhez szükséges köveket összehordja, csak az képes igazán értékelni K. munkabírását, munkájába vetett mélységes hitét, mely képessé tette őt arra, hogy művének befejezése végett az adatgyűjtésnek ezt a fáradságos útvesztőjét a tudós heroizmusával újra végigvándorolja.

K. kiváló történetírói érzékére vall az események összefüggésének felismerése, magas nézőpontból való értékelése. Biztos kézzel ecseteli a velencei köztársaság pusztulását, azzal a tiszta ítélőképességgel, mely hosszú irodalmi munkásságát, különösen az „Österreichische Zentralverwaltung”-nak K. szerkesztésében megjelent köteteit jellemzi. Német íróknál szokatlanul élvezetes nyelven ismerteti velünk a XVI. századbéli Velence diplomáciai művészetét, fejti ki az általa követett egyensúly-politika elméletét, mely később Európának egyik alappillérvé vált. A „bilancia” politikájának egyedüli indítóoka pedig nem volt más, mint a köztársaságnak azelőtt, hogy virágzása korában szerzett birtokait megőrizhesse és nagyhatalomból középállammá süllyedt pozícióját megtarthassa. Ez azonban semmiképp sem jelentett passzivitást, mert Francia-, Angol-, Spanyolországgal és Ausztriával szemben derekasan megállta a helyét, súlyos egyházpolitikai harcokat vívott meg, Kréta szigetéért 1645—1669-ig Törökországgal egymagában viaskodott. Eppen ilyen kitarotán küzdött bomladozó keleti kereskedelmének megmentéséért, melynek kapui Alexandria, Haleb-Aleppo és Konstantinápoly voltak. De az Indiába vezető közvetlen tengeri út felfedezése, Egyiptomnak az ozmán hatalom által való megszállása, a nyugati államoknak, főleg Angliának és Spanyolországnak gyilkos konkurenciája alapjaiban rendítették meg a velencei világkereskedelem addigi monopolisztikus helyzetét. Ehhez járult hajóépítési technikájának visszaesése, bankjainak bukása a köztársaság fokozott pénzülszükségletei folytán, a Kelettel szemben állandóan emelkedő passzív fizetési mérlege, minek folytán elkerülhetlenné vált, hogy világkereskedelme lassanként földközítengeri belső kereskedelemmé zsugorodjék össze. Bár a tanács széles látókörű tagjai a gazdasági összeomlás feltartóztatására tervet terv után eszeltek ki — még a szuezi földszoros átvágásának gondolatával is foglalkoztak, — a portugáloknak az indusok felett 1509-ben Diuban aratott győzelmén és annak a köztársaság keleti kereskedelmére való visszahatásán többé változtatni nem tudtak. A folyton erősödő nyugati konkurrencia folytán nem sok siker kísérte azt a törekvésüket sem, hogy az ipart és kereskedelmet Velence gazdasági hatalmának megszilárdítására fellendítsék. Mindamellettt sikerült a hanyatlást időről-időre megállítani útjában és a tudományos és művészi életnek olyan csodálatos termékeit produkálni, melyek európai vonatkozásban is örök-emléküekké váltak. Rendkívül élvezetesek K. fejtegetései Sansovino, Giorgione, Tizian, Palma művészi jelentőségéről, a velencei építészet műremekeiről, melyek a gazdasági hanyatlás közepette is az egyik legelőkelőbb helyet biztosították a városnak az európai kultúrközpontok sorában.

Ami pedig a legcsodálatosabb, az anyagi és szellemi erők e káprázatos megnyilvánulásait egy alapjában véve erőskező, de zavaros kompetenciái miatt kaleidoszkópszerű közgazgatási szervezet alatt sikerült Velencének a világ elé tárni. Akármennyire

bizarrnak látszik is, e köztársaság arisztokratikus államhatalom volt, melyet ugyanazon nagykulturájú nemesi családok leszarmazottai tartottak váltakozva kezükben, akik az ellentétes kormányzási elvek, a tradíció és improvizáció állandóan kiegyenlítő alkalmazásával vitték a köztársaság ügyeit. Majdnem korlátlan hatalmuk mellett a doge méltóságos állami bábbá süllyedt, aki előtt mindenki földig hajolt, de akitől senki sem tartott. Mikor azonban a XVIII. század vége felé e családok utódaiban a kormányzás művészetének koncepciózus gyakorlására való képesség elhalóban volt, kezük alatt nyers rendőri állammá süllyedt a nagymultú város. Ekkor már nem tudtak ellenállni az olasz nemzeti egység elsöprő áramának, a köztársaság függetlensége pedig áldozatul esett Napoleon erőszakos politikájának.

K. az események kitűnő előadását a források kritikai felforrolásával és csoportosításával, továbbá egy név- és tárgymutatóval egészíti ki, amivel mind a kutató, mind az olvasó igényeit teljesen kielégítheti.

Jánossy Dénes (Bécs).

Erbt, Wilhelm: *Weltgeschichte auf rassischer Grundlage*. II., bis zur Gegenwart geführte Auflage. Leipzig, 1934. Armanen-Verlag. 8°. VIII+360 l., 16 tábla. — **Knaurs Weltgeschichte von der Urzeit bis zur Gegenwart**. Herausgegeben von K. A. von Müller und P. R. Rohden. Berlin, 1935. 8°. 884 l., 520 kép, 7 színes tábla és 52 térkép.

Erbt világtörténelme csaknem egyidős a Hitler-mozgalommal (első kiadása 1924-ben jelent meg). Előszavában Hitlert idézi: a jövőnek és saját népfajunk megmaradásának tanító-mestere a faji alapon megírt világtörténelem. Szerinte a tudomány nem szabad *elfogulatlan* lennie, ez a fölvilágosodás korának zsidó csalása; magáért való igazság nincsen, csak kutatás és szemlélet van egy fajnak vagy fajkeveréknek szemszögéből (291., 353. l.). Világszemléletének alapjául H. F. K. Günther és L. F. Clausz művei szolgálnak. Günther a nordicus (régebben talán germánt mondtunk volna ehelyett) fajt tartja a legkiválóbbnak; ha másjellegű népek közt akad kiválóság, mint pl. Jézus és Napoleon, azt megteszi nordicusnak. Ez a nordicus faj örökös balsors ellen küzd. Spanyolországban költők tanúsága szerint még a XVI. században a szóke, magas faj volt a szépség-ideál (mennyivel szemléltetőbb lett volna festőkre hivatkozni, ha ezek Murillóval az élükön nem a sötét arcot, szemet és haját örökítették volna meg Madonnáik és szentjeik képein!), ezt az inkvizíció pusztította ki: évente átlag 100 ember (túlnyomólag nordicus) esett áldozatul a XVI—XVIII. század folyamán. Azt hiszem, hogy az utolsók közt volnék az inkvizíció védelmezői között, de a nordicus faj kiirtását Spanyolországban hogyan tulajdonítom az inkvizíciónak, mikor az elsősorban a zsidók és a mohamedán mórók ellen irányult? E. azonban nyugodtan követi Günthert a hasonló szilárdság megállapítások terén, s pl. nyugodtan állítja, hogy a Franciaországból kiüldözött hugenották és a forradalom ellenzői nordicusok voltak. Beállítottága katolikus-ellenes:

a pápás egyház csak azért vette igénybe a germánok erejét, hogy általuk lényüktől idegen célt érjen el; mikor a longobárd Desiderius Róma ellen vonult, azért tette, „mert tudta, hogy a hűség-szegés hol otthonos“. A pápa a világháborúban a németek engedékenysége dacára sem bírt békét közvetíteni, de elérte a protestáns császárság megbuktatását, s megszervezte a katolikus akciót. A protestantizmus sok fenntartással jut elismeréshez: faji szükséglet volt ugyan, de Luther egyénisége hármassá faj keveredésből állott. Nordicus benne az a meglátás, hogy értelmetlen az ember és Isten között hídnélküli távolságot feltételezni, fälisch benne Isten felfogásának mélysége és súlya, ostisch a vágy a felemelkedésre, morgenländisch (ez megbélyegzően alacsony dolog) az, hogy könyvet (t. i. a bibliát) fogadott el alapul. E. elítéli a Habsburgokat. Miattuk vesztette el a birodalom Svájcot, Németalföldet és Csehországot, melyet a német ügyhöz hí Ottokártól elragadtak, Spanyol- és Olaszországban fecsérelték el azt az erőt, amellyel a németségnek lehetett volna megnyerni a délkeleti határt (ez csak Magyarország lehet). Igen éles E. zsidóellenessége. Az egyházi és világi személyek külön erkölcsiségének hirdetésével zsidó alapra állott a keresztyénség, amelynek gondolatvilágába egyébként Máriával együtt a pogány istenek mint szentek kerültek. „Ahol a biblia tárgyilagos, ahol az összefüggések felismerése és a cselekvők szándékainak józan előadása van benne, ott árja befolyás érvényesült“ (53. l.). A zsidóság világalomra törekedett évezredek óta, a felvilágosodás vezette be diadalútjukat. A XIX. század elején zsidó szalónokba járt a berlini ifjúság, az akkori szellem elől egyesek a pápás egyházba menekültek, mint Friedrich Schlegel zsidó feleségével. A zsidó sajtó, a zsidó tőke tervszerűen vagy öntudatlanul, ősi zsidó harcmodor szerint gyökértelenítette a német munkást, Marx és Engels a gazdasági vezetők ellen izgattak, morgenländisch fölfogást terjesztettek el a nordicus faj kebelében, amelynek érzülete különben egybeolvad a munkával. Marx forradalmi munkájában csak a zsidó tőkéről hallgat: az láthatatlan. Öröme hangolja a szerzőt a nordicusok szemlélése. Nordicus pl. Leibnitz, az ő monasa magában hordja önsorsát és törvényét; a Hohenzollernek történetében az események mögött szemlélhetjük a teremtő szellemet (Schöpfungstum, 266. l.). E. a népek történelmét sémába osztja: a bevándorlás korát követi az összeolvadás, új nyelv keletkezik, ez a Frühzeit, a terjeszkedés korában a felső és alsó népréteg egybeolvad, új lélekforma kifejezése a keletkező új Volkstum, ez a Vollzeit, végül eljön a felbomlás és végső összefogás kora, ez a Spätzeit. Ezeket a korokat kimutatja az egyiptomi, szumir és a többi hatalom életében, majd sorra veszi a világbirodalmakat, amilyenek alapításához nordicus tehetség kell. A római birodalmat a pápák istenbirodalma váltotta fel, a kettőnek életében „a Kr. u. 9. és az 1520. (Arminius és Luther) évtől előre és hátra megdőbentő a hasonlóság“ (105 l.). Nyugaton a Habsburgok világbirodalmát a francia váltja fel három ízben

(XIV. Lajos, Napoleon és a zsidó segéllyel győző demokraták köztársasága). Az angol világbirodalomban az alsó néprétegek, a középtengeri szellemnek megfelelő egyenlőséget hirdető munkáspárt tömegei gyorsan szaporodnak. Az orosz világbirodalom érdekében, a japániak ellen azért nem lép fel ma a népszövetség, hogy kegyelmi haladékokat nyerjen tőlük ausztrálzásiai birtokai részére. A Nordlandnak (ez Németország) több Frühzeitje volt, az első az őskorba esik, a második Luther idejébe.

E.-nél nem is fontos, hogy a világtörténelem minden zugába bevilágítson, Knaur világtörténelmének írói a kétszeresnél nagyobb terjedelem dacára maguk vallják be, hogy ez a mindenre kiterjeszkedés az ő részükről is lehetetlen és már az előző figyelmzettet, hogy a németiség szempontja lesz döntő az anyag megválasztásában. Egész kultúrkörök estek ki emiatt. Szinte azt lehetne mondani, hogy helyesebb cím lett volna „a fehér faj története, különös tekintettel a németiségre“. A mű 50 ívén egybefoglalt világtörténelmet kapunk, utána két ívén a szokásos időrendi mutató helyett a Historians history eljárására emlékeztetően a főbb dátumok országoként vannak felsorolva. Teljeséget elérni természetesen így sem lehetett. A mű nem tagadja meg Hitlert, de sokkal higgadtabb E.-nél, itt-ott (a két munkát egymásután olvasva) szinte gúnyolódást érzünk E. tanaival szemben. K. Haushofer ír a világtörténelem téripolitikai alapjairól. Planetaris és helyi nagyhatalmakat különböztet meg, rámutat arra, hogy a világot megtagadó szellemi irányoknak is van téripolitikai hatásuk. A mohamedánizmussal kapcsolatban megemlíti egy indiai mohamedán tudós felfogását, amely szerint a világtörténelem haladását három esemény akadályozta: Poitiers 732-ben, Bécs védelme 1683-ban és Clive győzelme Plasseynél. Ratzelt követve szól a természetes egységekről, ezek közt nyomatékosan emeli ki Magyarországot, amely „mostani csonkítottságában kétszeresen logikátlan hatású“. Elsőrangú az őstörténet B. v. Richthofen tollából. Hangsúlyozza, hogy az őstörténetben csak szakembereknek szabad dolgozniuk, szakmúzeumba kell elhelyezni minden leletet, mert minden lelet — unikum. E.-hez hasonlóan helyteleníti a közmondásossá 1794 óta vált „vandalizmus“ szó használatát. Amint v. Richthofennél elfogadjuk, hogy nemzeti-szociálista elv a közjó előtérbe helyezése, anélkül, hogy ezt az elvet a legtávolabbról is kizárólagosan a nemzeti szocializmus tulajdonának ismerhetnők el, úgy E. Stiernél is helyesnek fogadjuk el, anélkül, hogy kizárólag az ókori történelmekutatás tulajdonának tekintenők a minden megírott, minden alakított: költészet, képzőművészeti alkotás, város- és templomalaprajz, bölcsészeti és teológiai iratok, fegyverek, eszközök, érmek és pénzek felhasználását.

W. Schubartnak kitűnően sikerült a római birodalom tarka népegyvelegében a városiasodás rajza. E.-tel ellentétben vallásos tisztelettel írja le Krisztus megjelenését. W. Webernél feltűnőbbé kezd válni az egyetemes történelem tömegének lenyűgöző volta:

szinkronizálással kísérli meg érzékeltetni a római, illetve nyugati történelemmel párhuzamosan haladó keletázsiai eseményeket. A kereszténység elterjedésének és Nyugat hanyatlásának tusáit plasztikusan ábrázolja Konstantin császár szobrának leírásával: Konstantinápoly piacán állott mint napisten, kezében földgömb, melyet kereszt ékesít: Rom ersetzt, Juppiter vergessen, der Sonnenherrscher gleich Aurelian, Christus sein Helfer. A pogányság azonban szerinte is újraéled keresztényen magyarázatban, „a tér, a vér és a hagyomány hatalmai örökkévalók”. E. szerint a mórokat 711-ben zsidók vitték Hispániába, I. Haller megírja, hogy a gót Witiza hívta őket Roderich ellen. Nagy Károly életében is mintha E. felfogásával küzdene H., mikor ily tömör könyvben hosszasan ható gondolatmenettel magyarázgatja a szászok megtérésének előnyeit. K. Hampe gondosan összehasonlítja a pápák és császárok által elért eredményeket a kitűzött célokkal. Nála a román stílusnak szászországi keletkezése, a speyeri dóm boltozatmegoldásának elsősege hat úgy, mint E. felfogásának ellentéte s ezt alig enyhíti E.-nek az a fogása, hogy a gótikát germán eredetű frankok leleményességének tulajdonítja. K. Stählin az abszolutizmus és felvilágosodás jellemzésére az abszolút uralkodókról készített képek és szobrok felfogását (XIV. Lajos mint Zeus) említi meg, szépen domborítja ki a francia kultúra minden megnyilvánulásának uralmát Európa fölött. Érdekes egyesítés a forradalom és Napoleon korához a restauráció kora (P. R. Rohden), ez a rész nemcsak a legszebbek közé tartozik a könyvben, hanem azok közé is, amelyek leginkább szellemtörténeti beállításúak. W. Windband a legújabb eseményekre emlékezett azzal a megállapítással, hogy Bismarcknak nem sikerült a birodalom egységét megvalósítania. A világháború előmorajlása hangzik ki abból a megjegyzéséből, hogy a Paulskirche flottatervei ellen már 1848-ban fölszólt Palmerston. Figyelmeztet arra, hogy III. Napoleon tehetségét rendszeren betegségének idejéből állapítják meg, de nem kísérli meg őt igazolni. K. A. v. Müller szerint a népesség gyökértelenedése és a pártok balratolódása, a higiéné fejlődése következtében az emberiség degenerálódása, Európának az egész világra kiterjedése jellemezte a világháború előtti kort, amelynek nem volt egységes világnézete. Az 1870 utáni kort három periódusra osztja: német hegemonia, idegen világrészek előtérbe lépése, Németország bekerítése. Ő is hibáztatja, mint E., hogy a szocialista párt kebelében (Németországban) nem akadt olyan hídverő, mint Franciaországban Briand és mások, pedig fontos, hogy ezek rokon világnézetű pártokkal állottak szemben és felelős állásba jutottak már a világháború előtt. H. Göring megállapításai közül minket közelebből érdekel az, hogy szerinte a monarchiát a magyarok miatt nem lehetett átépíteni és az, hogy a monarchia alig talált volna más védelmezőt, mint a német birodalom, amelynek a nagy háborúban egyedül nem volt nyeresékes célja. A háború előzményeinél fájjalja, hogy Anglia nem fékezte Oroszországot, a háború lefolyásában legjobb kritikai

megjegyzése az 1916-i verduni és olaszországi offenzívára vonatkozik: egymástól függetlenül indult mindkettő a biztos sikerelenség felé. A háború után Hitler óriási érdemének tudja be azt, hogy Németországot kiemelte a védtelenség állapotából. A világháború katasztrófális következményének tartja, hogy az európai faj uralma megtört az idegen világrészek fölött, bár a világpolitika központja még a brit birodalom. A mű képanyagánál a provenientia hiányos föltüntetését, térképanyagában az elnagyolást és itt-ott a fölületességet kifogásolhatjuk.

Török Pál.

Szemle.

Ferezei Sándor: Firtosvár aranyéremlelete. Odorheiu, 1934. 8°. 16 l. 1831-ben nagy fontosságú leletre bukkantak az udvarhely-megyei Firtosvára-lja község határában. Sorsa, mint annyi másé, az lett, hogy szétszóródott, egyes darabjai különböző magángyűjteményekbe kerültek. Elszomorító, hogy még az utolsó évtizedekben is nagyszámú érem kallódott el belőle, s ezekre nézve csak néhány megbízhatatlan irodalmi utalással rendelkezünk. F. már csak 16 darabot tudott feldolgozni, holott eredetileg a lelet kétségtelenül többszáz éremből állt. Az aranykincs hosszú időszakot ölel fel, II. Theodosius (407—450) korából származó veretektől kezdve egy 620—621-re datált éremig. F. történeti kommentárja nem elégít ki teljesen. Kétségtelen, hogy a leletet egyedül az avarokkal hozhatjuk összefüggésbe, s hogy a sorozat szoros összefüggése valamely népi kontinuitást vagy közvetlen átvételt mutat. Viszont ezt a hunokon, onogur és egyéb nomád népeken keresztül vezetni kissé nehéz és nem éppen valószínű. Egyszerűbb magyarázat volna a gepidák hosszas erdélyi tartózkodása, amely településtörténeti háttérrel adhatna az éremleletnek. A mezőbándi sírmező tanúsága szerint — mint arra F. helyesen mutat rá — az avarok megjelenésével nem tűnik el egyszerre a gepida lakosság. Minthogy a gepidák megjelenése ezen a területen egybeesik a lelet legrégebb darabjainak keletkezési idejével, feltehető, hogy a kincs a szilágyosmlyói mintájára (Alföldi) egy gepida családnál öröklődött apáról fiúra s azután került avar kézre, hogy még újabb bizánci érmekkel gazdagodjék. Eltekintve történelmi bizonyító erejétől, a lelet egész sorát szolgáltatotta az eddig ismeretlen típusoknak s így ismertetését nagy örömmel fogadhatjuk.

Radnóti Aladár.

Fest Sándor: Anonymus angol forrásai. (Kny. az Egyetemes Philológiai Közlöny 1935. évi 4—6. füzetéből. 8°. 21 l.). — **Éduardus Mészáros: Qua ratione Anonymus Hungarus in conscribendis gestis suis Sacra Scriptura usus sit.** Quinqueecclesiis, 1936. 8°. 38. l. Néhány évvel ezelőtt régebbi történetírásunk egyik kimagasló alakja, az újabb generáció munkásságáról szólva, felemlítette, hogy még mindig túlságosan sok figyelmet irányul a Névtelen jegyző felé. Bár az Anonymus-kérdést azóta sem tekinthetjük lezártnak, mégis kétségtelen, hogy e kérdéskomplexus újabb történetírásunknak sok hasznos ösztönzést adott, melyek a kérdés szűkebb keretein túl methodikailag is érdekes eredményekre vezettek, sőt nem egyszer a szorosabb értelemben vett történeti disciplinákön kívül más tudományágakra

is termékenyítőleg hatottak. Így Jakubovich Emil nagyérdemű munkásságán kívül, mely az Anonymus-kérdést XII. századi nyelvtörténetünk prizmjáa elé állította oda, most ismét két különböző módszerű és felépítésű tanulmány igyekszik a legelső magyar krónika megértését a maga eredményeivel elősegíteni.

F. tanulmánya szorosan csatlakozik a szerzőnek egy kevéssel előbb megjelent értekezéséhez (Magna Charta — Aranybulla. Szellemi érintkezések angolok és magyarok között III. Béla és II. Endre korában. Budapesti Szemle, 1934). A háttér: az új Alexandria, Páris a maga számtalan iskolájával és „natio“-jával, melyek — iskolák és „nemzetek“ egyaránt — a XII. század végére már egységes csoporttá, „universitas“-szá kezdenek összeolvadni. Itt tanulnak a „négy nemzet“ egyikét alkotva (e vonatkozásokra lásd: A. Budinszky: Die Universität Paris und die Fremden an derselben im Mittelalter. Berlin, 1876. 31—32. l.) a legnyugatibb európai nemzet legkiválóbb fiait, mindazokat, akik a XII—XIII. század fordulóján Anglia életében, tudományban és politikában szerepet fognak játszani. S ide küldi a XII. század közepe óta a távoli Magyarország királya is a maga klerikusait, hogy azután tudásukat és tanácsaikat országga ügyeiben felhasználhassa. Az, hogy magyar scholasticusok Párisban olykor angol diákokkal is érintkeztek, idáig sem volt ismeretlen. Marczali 1878-ban a Történelmi Tárban (170—172. l.) közölte az angol Walter Mapes feljegyzését, aki 1158 táján az *angol* Girardus la Pucelle iskolájában a „magyar Lukács“-csal (a feljegyzés idején már esztergomi érsek!) találkozott: „Vidi Parisiis Lucam Hungarum in schola magistri Girardi Puella . . .“ S még régibb idő óta ismeretes az a levél, melyben István, a Saint Geneviève monostor apátja (1177—1192) III. Béla királyt Bethleem haláláról értesíti, „qui *apud nos* in domino requiescit . . . (et) in *ecclesia nostra* sepultus est“ (Katona: Hist. critica IV. 241—243. l.). Ezek a szórványos adatok most új megvilágítást nyernek s kapcsolatba kerülnek egymással F. azon megállapítása folytán, hogy a Saint Geneviève kolostor éppen az *angolok* „kedves coenobiuma“ volt, mely szoros kapcsolatot tartott fenn St. Albans-szal, az angol szellemi élet egyik központjával. Legyen szabad ehhez hozzátennünk azt az érdekes adatot, hogy a párisi „*facultas artium*“ négy nemzete: a francia, normann, pikárd és angol között, melyek mindegyike több, külön nemzetet foglalt magában, a magyar (a németekkel és szlávokkal együtt) a „*Natio Anglicana*“-hoz tartozott (Budinszky i. m. 32. l.). Ezeket tudva, teljes érdeklődéssel fogadhatjuk F. érdekes fejtegetéseit, melyeket azon kérdésnek szentel, „vajjon a mi Anonymusunk miféle légkörben, micsoda hatások alá kerül párizsi iskoláztatása idején? . . . Hogy . . . amikor megirandó gestájához nemcsak ihletet nyert, de művészi formát is talált párisi olvasmányjaiban, nem hozott-e magával mást is, írásművészeti mintán és koncepción kívül?“ Szerző a kérdésre igennel felel. Részletes szerkezeti és stílári elemzések után arra az eredményre jut, hogy a Gesta Ungarorum írója kétségtelenül ismerté korának leggazdagabb gesta-irodalmát: az angolt s ott legvalószínűbben a walesi származású Geoffrey of Monmouth (meghalt 1154-ben, mint St. Asaph püspöke) „*Historia Regum Britanniae*“ című munkája lehetett mintaképe, melyet „a XII. század legnagyobb, hatásában is legkülönb irodalmi eseményének“ tarthatunk s melynek ma 190 kézírata ismeretes, ebből 48 a XII. századból való. Geoffrey munkájának dátuma (1139-ben még csak egy része volt meg, befejeztetett 1147-ben) mindenesetre Anonymus korának meghatározásához is újabb adalékkal szolgálhat.

Kevésbé mozog történelmi alapokon a másik tanulmány, mely főképen Madzsar I. és K. Heilig előmunkálatai után azzal a feladattal foglalkozik, „qua scriptorem (t. i. a krónikairót) toto opere conficiendo inprimis Vulgatum ante oculos habuisse clare probetur . . .“ A stíluslemzés középkori okleveleinknél és krónikáinknál még akkor is kétséges feladat, ha időben és tárgyban is közelálló okleveleket vagy iratokat veszünk vizsgálat alá, amint azt K. Heilig példája mutatja. Még nehezebb egy par excellence egyházi színezetű korban, egy egyházi műveltségű nótárius szókincsében olyan elemeket keresni, amelyek — még ha az egyezés megállapítható is — oda nagyon sokféle indirekt úton is kerülhettek. M. mindenesetre alapos filológiai munkát végzett s vannak érdekes megállapításai, így például a *Gesta Ungarorum*-ban a Tuhutum vezértől való leszármazásnak (Tuhutum vero genuit Horcam, Horca genuit Geulam et Zubor, Geula genuit duas filias stb.) a Máthé evangéliuma első fejezetével való párhuzama vagy például Anonymus: „si scriptis presentis pagine non vultis, credite garrulis cantibus ioculatorum“ és János ev. 10. 38: „et si mihi non vultis credere, operibus credite.“

Vagy például: An.: „gavisi sunt gaudio magno valde“. Máté ev.: „gavisi sunt gaudio magno valde“. Azonban mindenki előtt, aki középkori okleveleinkben a „de genere N.“ kifejezéssel találkozott, furcsának fog feltűnni, ha a Gestának a hét vezértől leszármaztatott nemzetségeivel (Zobolsu, a quo genus Saac descendit . . . Ound pater Ete, a quo genus Calan et Colsoy descendit . . . stb.) s az ezekkel egy töről metszett „de genere Magog regis“ és „de genere Athile“ kitételeknek ilyen párhuzamait olvassa: „de genere Caleb; . . . qui erat de stirpe Agag; . . . qui erat ex tribu eius“ stb.; míg például az „usque in hodiernum diem“ vagy „viam universae carnis“ középkori okleveleinkben nagyon is gyakori kifejezések. Tanulmányának végén M. kitér Fest fenti tanulmányára is: „Itaque et ea, quae Alexander Fest ad opus a Geoffrey of Monmouth confectum, quod inscribitur „Historia regum Britanniae“ „referenda esse opinatur, potius ad sacram scripturam pertinere existimo“. Szerintünk azonban az utóbbi példák — az egyes eseteken túlmenőleg is — éppen azt bizonyítják, hogy krónikásunk nem annyira közvetlenül merített a Szentírás latin szövegéből, hanem szókincsének és stíluskészletének ilyen vonatkozású része egyszerűen a kor latinságának közös szótárából való.

Szilágyi Loránd.

Schwarz, Ernst: Sudetendeutsche Sprachräume. Deutsche Gesellschaft der Wissenschaften und Künste für die Tschechoslowakische Republik in Prag. München, 1935. Verlag von Ernst Reinhardt. 80. 321 l. Ez az egészen új nyelvtudományi módszerrel megírt nyelvjárástanulmány főleg azért érdekel bennünket, mert eredményei nemcsak a nyelvtudományban, hanem a történettudományban is hasznosíthatók. A munka célja a szudétanémetek és a felvidéki németek nyelvének keletkezését és hazáját megállapítani, de mivel az ember és nyelve egymástól el nem választható, a nyelveredet egyben a néperedet kérdése is. A történelem éppen a néperedet kérdésénél a legtöbb esetben nem rendelkezik kielégítő forrásanyaggal, s így kénytelen a nyelvészet segítségét igénybe venni. Viszont a nyelvtudomány sem tud ellenni a történettudomány eredményei nélkül, mert éppen a nyelveredet kérdéseinek a nyelvtudomány csak úgy tud hitelt adni kutatási eredményeinek, ha azokat történeti adatokkal is támogatni tudja. Bizonyos kérdések megoldásánál tehát a nyelvész és a történész együttes munkájára van szükség.

Némely egyetemen, pl. a lipcsein már így dolgoznak együtt történésszek és nyelvészek. Sch. munkája ugyan még nem ilyen együttműködés eredménye, de a történeti kutatások eredményeit mindenütt felhasználja. Minket könyvének az a része érdekel közelebbről, amely a felvidéki német telepek nyelvével és településtörténetével foglalkozik. Itt persze nem használja fel a magyarnyelvű történeti irodalmat, mert amit ismer is, azt csak közvetve értékesíti. Így pl. nem ismeri Fekete Nagy Antalnak „A Szepesség területi és társadalmi kialakulása” című művét, amely a szepesi német telepek keletkezését sok tekintetben egészen új megvilágításba helyezi és némely esetben más megállapításra jut, mint Sch. A munka részletes ismertetése nem tartozik ide, eredményei közül csak a következőket emeljük ki. A Körmöcbánya—Németpróna-vidéki németsegről megállapítja, hogy nyelvük részben sziléziai, részben bajor eredetű. A sziléziai csoport valószínűleg a Dunajec-vidéki galíciai német telepeseknek, a bajor csoport pedig az alsóausztriaiaknak, stájeroknak rokona. A szepesi németek eredetével eddig Gréb Gyula foglalkozott sokat; az ő megállapításait egészíti ki és helyesbíti a szerző s kimutatja, hogy az északszepesiek és a beszerce-vidéki erdélyi szászok között van kapcsolat. Ez utóbbiak vándorútjuk során a lipcsei medencében és Sziléziában is megállapodtak. Bebizonyosodik az is, hogy az északszepesiek egyik állomása a Saale keleti partvidéke volt, s hogy a délszepesiek, az ú. n. Gründlerék és a dobsinaiak részben bajorok, részben északszepesiek. Egészen új megvilágításba kerül továbbá a flandriaiak (flandrenses) kérdése is, amellyel a történet-tudomány eddig nem tudott mit kezdeni. Az erdélyi szászokról pedig kiderül, hogy azok középfrankok. A könyv használhatóságát nagyban emelik a térkép-vázlatok, amelyek az egyes népcsoportok hazáját és vándorlási irányát mutatják.

Lux Gyula.

Lux Gyula : Dobsina településének és birtoklásának története. Budapest, 1934. 4°. 11 l. (Kny. a Turul 1934. évf.-ból.) — U. az : **Siedlungsgeschichte und Rechtsverhältnisse der Stadt Dobschau-Dobsina.** (S. A. aus : Ungarische Jahrbücher, Bd. XV. 1934. 8°. 37 l.) — U. az : **Dobsina város népességi statisztikája.** (Kny. a Magyar Stat. Szemle 1935. évf. 12. számából.) Budapest, 4°. 1055 — 1079. l. L. szorgalmas munkáiban arra vállalkozik, hogy szülőföldjének, Dobsinának történetét a fennmaradt írásos emlékek segítségével kritikai alapon megvilágítsa. Mindenekelőtt sorra veszi a vonatkozó régebbi munkákat, ezek megállapításait kritizálja és helyesbíti. Így azzal a legsúlyosabb és a köztudatba is átment, hibás olvasáson alapuló tévedéssel szemben, hogy Dobsina már 1243-ban helység volt, leszögezi, hogy megalapítása csak 1326-ban történt, amint azt a reánk maradt alapítólevél igazolja. Ugyanígy — kissé hosszadalmasan — tisztázza a soltész személyét, valamint egyéb történeti tényeket is. Az adatok elégtelensége miatt, sajnos, kénytelen kimondani, hogy a város eredetéről és megtelepüléséről valójában semmi bizonyosat nem tudunk. Megmaradt ugyan a soltészlevél 1326-os kelettel, de, amint egy 1334-es oklevél bizonyítja, Radislaus fia Miklós soltész ebben az évben megszökött, az oklevél szerint azért, mert a vállalt feltételek szerint nem akarta a telepítést végezni, tehát valószínűleg nem is tért vissza Dobsinára. Mégis az a körülmény, hogy másik soltészlevél nem ismeretes, arra mutat, hogy az írtás ezen kiváltságlevelével alapján folyt tovább és így ezt az évet kell a város alapítási évének tartanunk. Szerzőnk azonban, éppen a soltészlevél alapján, azt állítja, hogy Dobsinán már 1326 előtt is voltak telepések, szét-

szóródva éltek és a soltésznek kötelességévé tétetett összegyűjtésük. (3. és 8., illetőleg német cikk 7. l.). Ez az állítás azonban téves. L. az oklevélnek azt a részét, amellyel e megállapítását támogatja, félreértette (3. l.): e mondat nem egyéb, mint a hasonló okleveleknek állandóan visszatérő fordulata s a jelen esetben is csupán a privilégium alapján a *jövőben* Dobsinára telepedő vagy az ott már megtelepedett népekre vonatkozik. De magában az oklevél szövegében is azt olvassuk, hogy Miklós földesúr azt a Dobsina-folyó melletti sűrű erdőt (*silvam densam*), „in qua solummodo adhuc Nicolaus filius Radislai . . . pro sola sessione sua exstirpasset“, adta megtelepítésre a nevezett Miklósnak, Radislaus fiának.¹ Szó szerint ez a mondat áll a L. által is idézett (3. l., 2. j.), a Bebek és Csetnekiek között az alapítás évében kelt, Dobsina erdőségre vonatkozó birtoklási megegyezésben is. A Dobsina folyó melletti erdőségben tehát, ahol Dobsina kialakult, 1326 előtt kétségtelenül nem voltak elszórtan élő bányásztelepek, akiket a soltésznek zárt községbe kellett volna összegyűjteni. Bizonyos, hogy itt az első telepes Radislaus fia Miklós volt, aki persze ott élt már bizonyára 1326 előtt is. Ebből viszont továbbra az is következik, hogy ebben az erdőségben korábban bányászat nem lehetett. L. ellenkező állítását a soltészlevélnek a bányajövedelemlről szóló részére alapítja. (6. l.). Ez azonban e tekintetben nem bírhat bizonyító erővel, mert hiszen, amint L. is helyesen megállapítja (u. o.), a földesúr éppen azért akarta e területet irtatni és rajta községet alapítani, mert a bányatermékekben bővelkedő földnek egyenesen ezt a haszonvételi lehetőségét akarta kiaknázni. A telepek németek voltak, valószínűleg szepesiek, mint maga a soltész. Jöhettek Pelsőc környékéről is, bár aligha van igaza Mikulíknak, amikor 30 német eredetű helynevet tételez fel e vidéken; kár is volt L.-nek, még Mikulíkra való hivatkozással is, e hipotézist, annak beható kritikai vizsgálata nélkül — ami elismerjük, nem tartozott tárgyához — idézni (német cikk, 10. l.). Nem állhat meg Csetnek alapítási évül sem 1244, amit L. Gömör megye monográfiájából idéz (u. o. 10. l.), e helységet másokkal együtt Bors comes magtalan elhalálózása után 1243-ban az Ákosnembeliek kapták, tehát ekkor már névvel bíró helységnek kellett lennie. L. behatóan elemzi az alapítólevél kiváltságait (öröklődő soltésztség, korponai jog) s főleg német cikkében mutat rá részletesen ezek jelentőségére összefüggésben a korábbi magyar városalapításokkal, azok jogaival s általában a német joggal. Végül Dobsina fejlődését vázolja a legújabb korig; az újkorra vonatkozólag aztán, úgyszólván napjainkig harmadik helyen említett munkájában ad a városról minden szempontot felölelő, részletes statisztikát a dobsinai levéltár és az Orsz. Levéltár adatai, valamint schematizmusok s egyéb értékesíthető források és kiadványok alapján. **Ila Bálint.**

¹ Sajnos, nincsen kezünk között a soltészlevél eredetije, mely L. szerint Dobsina város levéltárában található; átírta azonban az egi káptalan 1330-ban. Ez átírás egyszerű, újkori másolatát használtuk. (O. L. Rákóczy — Aspremont-It. c. 48. f. 6. No. 11.) L. szerint az eredeti és az átírások között szövegbeli eltérések vannak, de ezeket közelebről nem jelöli meg. Fel kell azonban tennünk, hogy az idézett mondat benne van az oklevélben, mert különben e nagy eltérést L. bizonyára jelezte volna, hiszen ez a mondat alapvető a következtetésekre.

Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. II. rész. 3. kötet. Sopron, 1933. 8°. VIII — 472 l. A „Házi“-nak ez a legújabb kötete 1432—1455-ből hoz különféle, számadásokat és kimutatásokat. Az egész kötet anyaga németnyelvű. Apró adatok tízezeit tartalmazza, melyek látszólag — a laikus számára — mit sem mondanak. Pedig ez a kötet mintegy biztos keretbe foglalja, szilárd alapra helyezi az előző kötet sor szétszórt adathalmazát: az adókimutatások, városi számadáskönyvek és dézsmajegyzékek Sopron városa és a soproni polgárság anyagi helyzetét, erőforrásait világítják meg. A kötet előszavában H., mint korábban is, összefoglalja a kiemelkedőbb mozzanatokat és levonja anyagából a kézenfekvő következtetéseket. Az 1437., 1440. és 1442-i adójegyzékekből hozzávetőlegesen megállapítja a város lakosainak számát. Szerinte 1437-ben 726, 1440-ben 756, 1442-ben azonban csak 749 adózó polgára volt Sopron városának, míg az 1424—27-i kimutatás 822 adózó lakosról tud. A jelen kötetben közölt adatok a polgárok számának megfigyeltetése mellett bizonyítanak. A tehetősebb polgárok számának csökkenését a határmenti viszonyok bizonytalanná válása idézte elő s valószínű, hogy ez a csökkenés nemcsak átmeneti, hanem hosszabb időn át mutatkozó jelenség volt. Az adókimutatások a lakosság számának meghatározásán kívül a városban fokozatosan beállott rétegződés biztos megállapításához is hozzásegítenek bennünket. Ha fertályonként (quartelenként; a belvároson kívül négy quartale) a polgárokat a fizetett adó mennyisége szerint csoportosítjuk, akkor azt látjuk, hogy a belváros 112 adózó lakosa közül 30, az első fertály 113 lakosa közül 55 (!), a második 207 polgára közül 100, a harmadik 134 polgára közül 88, végül a negyedik fertály 160 lakosából 92 fizetett egy forintnál kevesebb adót. Amíg tehát a kevés adót fizetők arányszáma a külső kerületekben lényegesen magasabb, mint a városfalakon belül, addig az első fertályban a legtöbb adó 10 forint (mindössze egy polgár fizet ennyit), a másodikban 12 (egy polgár), a harmadikban 11 (egy polgár), a negyedikben 10 forint (egy polgár), a belvárosban pedig 40 forintos adóval is találkozunk; mellette még egy 28, két 20, négy 18, három 16 forintos stb. adóösszeg szerepel a kimutatásban. Ezek az adatok kétségtelenné teszik a belvárosi polgárságnak — amúgy is feltételezhető — anyagi és társadalmi előkelőségét. További, finomabb megfigyeléseket igénylő problémákra itt nem térhetünk ki. Am a gazdag anyag alapos és türelmes feldolgozásától sok érdekességet várhatunk. A városnak a vidékre gyakorolt felszívó hatása (falunévek a családnevekben) és az anyagi jólét, a nemzetiségi és a vagyonmegosztás viszonya olyan kérdések, melyek beható (bár nem feltétlenül eredményes) vizsgálatára sehol oly bőséges anyag, mint Sopron városánál, nem adódik.

A kötet méltó folytatása az eddig megjelent Házi-sorozatnak. Mindössze egy kifogást lehetne emelnünk, még pedig a kötethez csatolt kis szótárral szemben. Összeállításuk igen ügyes gondolat volt, csupán azt nem értjük, mi célja volt H.-nak a szavak nagy részének közlésével. (Pl.: pfeiffer sipos, Breslau Boroszló, dachziegel tetőcserép, donum ajándék, dorn tövis, tür ajtó, leberwurst májashurka, lepup nyúl, mandel mandula, rauchfang kémény, reiss rizs, salzkammer sókamra, spinnerin fonónó stb., stb.) E közismert szavak helyett több hasznát vennők a régies írásmódot, különleges formát feltüntető szavak — hacsak hozzávetőleges — jelentése megállapításának.

Az utóbbi években a magyar helytörténetírás feltöretlen mezői-

nek megmunkálására sok szép tervet olvashattunk. Amilyen szük-séges dolog jól átgondolt tervekkel munkába kezdeni, éppoly féltő, hogy e tervek tervek maradnak csupán. Gondosan megállapított programmnak olyan becsületes és gyorsütemű valórválását, mint amilyen Sopron multjának feltárása, sehohsem láttunk. Igen-igen mélyen gyökerezhetik a megvalósított értékek multnak nevezett rezervoárjában a soproni lélek, hogy anyagi és szellemi erőit immár másfél évtizede lankadatlanul állítja ez értékek megismerésének szolgálatába.

Kring Miklós.

Filitti, J. C.: *Preadalica, să nu fie.* (Revista Istorică Română II. 337—345. l.) F. cikke érdekes adalék a magyar-oláh jogtörténeti kapcsolatok kérdésének történetéhez. A XV—XVI. századi munténiai oláh kancelláriák szláv nyelven írt birtokmegegerősítő okleveleiben igen gyakran előforduló „vā nih *preadalika* da neast“ kifejezés eredetét és jelentését vizsgálja. Arra az eredményre jut, hogy az eddig a szláv *prodati* 'eladni' igéből magyarázott *preadalika* a magyar *prédál*-ból származik (u. így már I. Nádejde: *Pandectele române* V. 1926. 199. l.) s ennek megfelelően a szóbanforgó formulának a jelentése: „să nu se prade, să nu se jefuiască, să nu se ia de domnie“ (=ne rabolják el, ne fosszák ki, az uralkodó — t. i. a vajda — ne vegye el). Ennek a jelentéstanilag tetszetős magyarázatnak azonban van egy alaktani fogyatkozása, amelyet az oláhföldi szláv oklevelek szókincsének és alaktanának lingua franca-szerű hajlékonyságával sem tudunk kellőleg megmagyarázni. Ez a *preadal-* (<*prédál*?) után fellépő *-ika* képző, amely, munténiai szövegekről lévén szó, lehet bolgár, esetleg szerb, de emellett oláh is. Az oláhban nincs deverbális *-ică* (l. Pascu: *Sufixele românești*. 169—176. l.), a szerbben az *-ika* főleg növénynevek képzésére szolgál (Leskien: *Grammatik der serbo-kroat. Sprache*. Heidelberg, 1914. § 464) s a bulgárból is csak denominális példákat ismerünk (l. Mladenov: *Geschichte der bulg. Sprache*. Berlin—Leipzig, 1929. § 102). A *prédati* „übergeben, überliefern“ ige multidejű melléknévi igenevéből való származtatásnak ellene mond az, hogy az *l*-participiumokhoz a szerbben csak *-ica*, *-ac*, *-nica* és *-ișce* járulhat. (Leskien, i. h. § 367, 359, 377, 385, 388), míg a bulgárban ez a képzésmód ismeretlennek látszik. E kifejezéssel kapcsolatban Filitti rámutat még arra, hogy a vajdák által adományozott birtokok jogviszonyai rokon vonásokat tüntetnek fel a Nagy Lajos óta Magyarországon uralkodó és csak 1861-ben végérvényesen megszüntetett jogviszonyokkal (adományrendszer, ősiség). Ezek szerint a vizsgált kifejezéssel mondott le a vajda a törvényes örökösök kihalása esetén birtokviszavételi jogáról. Megjegyzendő, hogy a magyar hatás ellen a *preadalika* esetleges szláv eredete sem szólana, mert az oláh *vornic* (<szláv *dvornik*) hatásköre is magyar mintákat utánoz (l. Giurescu: *Contribuțiuni la studiul marilor dregătorii în secolele XIV și XV*. Vălenii de Munte 1926. 76—77. l. és Lascaris, *Byzantinoslavica* I. 1929. 220—226. l.). Ma, amikor az oláh jogtörténészek trák, dák, római és egyéb több-kevesebb fantáziával kieszelt elméletekkel dolgoznak, örömmel üdvözölhetjük azokat a dolgozatokat, amelyek a magyarság és az oláhság történeti kapcsolatait tárgyilagosan vizsgálják.

Tamás Lajos.

Goëss, Johann Zeno: *Elf Briefe König Ferdinands I. an seinen Feldhauptmann Hans Katzianer.* (Historische Blätter, 1932. 23—35. l.) Ferdinánd király kedvelt hívének, Katzianernek horvátországi fáradozásai a török hatalom fékentartására sokkal ismeretesebbek

annál, semhogy ezek a gr. Gcëss-család levéltárából közzétett, egyébként inkább magánérdekű levelek sok újat mondhatnának e tekintetben az 1530—1531. évekre vonatkozólag. Közülük számunkra inkább azok a levelek érdekesek, amelyek Katzianernek Thurzó Elekhez való viszonyát tárják fel s amelyekben a király figyelmezteti őt a Thurzóval való jóbarátság fenntartására. Különben Katzianernek horvátországi szerepléséről s általában az akkori helyzetről tisztább képet adnak a horvát főuraknak egymáshoz és Katzianerhez intézett, valamint utóbbinak egyéb levelei, amelyek Šišić kiadásában (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XXIII.) láttak napvilágot, annál is inkább, mert G.-tól Katzianernek Ferdinándhoz írt leveleiről nem tudunk meg semmit.

Komoróczy György.

Morpurgo, Enrico: Il castello di Trieste e le sue vicende. Arheografo Triestino, ser. III., v. XVII. (Trieste, 1932.) 85—99. l. M. trieszti, laibachi és bécsi levéltári adatokon felépített dolgozata minket annyiban érdekel, hogy a trieszti vár építőivel kapcsolatban új adatokat szolgáltat a magyarországi várépítéset történetéhez. A trieszti vár XVI. századi újjáépítői közül ugyanis Sallustio Peruzzi Kanizsán, Giovanni Pieroni Győrött, Pozsonyban és Magyaróvárt tevékenykedett, Ottavio Baldigara pedig az egri vár átépítése körül szerzett érdemeiért magyar nemességet nyert egri (von Erlau) előnévvel. Baldigarától s nem Paolo Mirandolától erednek az egri földalatti védőművek is, mint azt Maggiorottival szemben sikerül kimutatnia. Az ilyen folyosókból, termekből, kazamatákból álló kontromin művek egyébként szerinte a XVI. századi várépítéset általános sajátosságai, — úgyannyira, hogy a trieszti vár helyreállítási munkálatai során feleslegesnek tartották feltárásukat, — tehát korántsem tekinthetők egri különlegességeknek.

Bunfi Florio (Róma).

Relkovič Neda: A gráci egyetem legrégebb magyar hallgatói. (1586—1640). Budapest, 1933. 8°. 15. l. A magyarországi tanulók külföldi iskoláztatásának története fontos fejezete a magyar szellemi élet fejlődéstörténetének. Az idevonatkozó kutatások irányát régebben Fraknoi Vilmos és Schrauf Károly alapvető munkái, újabban Veress Endre publikációi a magyarok itáliai iskoláztatásáról jelölték ki számos értékes kisebb forrásközlés mellett, amelyek főleg a magyar protestáns ifjak külföldi iskoláztatásával foglalkoznak. Teljesnek azonban az eddigi kutatások éppen nem mondhatók és különösen a magyarországi katolikus tanulók Itálián kívüli iskoláztatásának története részesült idáig aránylag csekély figyelemben. R. a Károly főherceg által 1586-ban kifejezetten az ellenreformáció céljainak szolgálatára alapított gráci egyetem magyarországi hallgatóinak névsorát állítja össze az alapítás évétől 1640-ig az egyetemi anyakönyvek alapján. Hogy a gráci egyetemnek, amelyen Pázmány Péter is tanított, minő vonzóereje volt éppen a magyarországi ellenreformáció kezdeti stádiumában és a nagyszombati egyetem alapítását megelőzően, világosan bizonyítja az a körülmény, hogy ott 1640-ig 286 magyar diák tanult, a horvátokat figyelembevéve pedig számuk 400-nál is nagyobb. E számok jelentőségét eléggé megvilágítja az a körülmény, hogy a bécsi egyetemen ebben az időben mindössze 100, Padovában körülbelül 150—200, a protestáns egyetemek közül pedig Jénában 100-nál kevesebb magyar tanult, csupán a wittenbergi magyar diákok száma szárnyalta túl erősen a gráciakét a harmincéves háborúig. R. vázlatos közlése leginkább csak az egyetemi anyakönyv adataira szorítkozik, mégis tanulságos következtetésekre ad alkalmat. Kívánatos volna a Grácot járt magyar diákok sorsát,

későbbi irodalmi munkásságukat is tanulmány tárgyává tenni, mert csak így bontakozik majd ki a maga teljességében a gráci egyetem hatása a magyar szellemi életre. Folytatni kellene tehát a Fraknói és társai által megkezdett munkát, nagyon is itt volna az ideje a Lukinich Imre által javasolt (Károlyi Árpád-émlékkönyv, 339—340. l.) *Monumenta Hungariae Paedagogica* megindításának.

Tóth László.

Segesváry Lajos: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen. (Csikesz Sándor: Theologiai tanulmányok. 44. szám.) Debrecen, 1935. 8°. 90 l. 1 mell. Bár a szálak közül, melyek a Nyugathoz kapcsolnak bennünket, a magyarországi tanulók külföldi egyetemjárása egyike a legerősebbeknek, még ma sem tudunk magunknak végleges képet alkotni a magyar peregrinációról. A múlt század végén megindult, de sajnálatosan rövid idő múlva abbamaradt rendszeres, tervszerű kutatás feldolgozta azt a néhány egyetemet, amely ebből a szempontból a legfontosabb (Krakó, Bécs, Róma, Jena); az egyházak multja iránt érdeklődő protestánsok is szívesen foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Teljességről azonban még korántsem beszélhetünk: a peregrinus magyar diákokat vándorló kedve és tudományzomja Európa minden részébe elvitte és a már nyilvánosságra került adatok csak azt a föltevést erősítik meg, hogy a külföldi egyetemeken megfordult magyarok száma az eddig ismertnél jóval nagyobb. Pedig elvitathatatlan, hogy a magyar tanulók külföldi egyetemjárásának a lehetőségig teljes megismerése nemcsak kultúrfelnyünknek adja ékes bizonyosságát, hanem a magyar kultúrtörténet szempontjából is nagy fontossággal bír. Örömmel kell tehát üdvözlönnünk S. értekezését, amely a magyar reformátusok által olyan nagy számmal látogatott holland egyetemekről (Franeker, Harderwijk, Leyden) szóló ismereteink kiegészítéséül most az utrechti egyetem magyar hallgatóiról számol be. A szerző évekig élt Utrechtben s az egyetem anyakönyvén kívül felhasználta mindazokat a kéziratokat, jegyzékeket és aktákat is, amelyekben a magyar tanulókra adatokat találhatott. Ennek során rendkívül nagy számmal talált olyan magyar hallgatókat, akik beiratkozva ugyan nem voltak, de az egyetem előadásait látogatták. A felhasznált források jegyzéke megnyugtathat bennünket abban az irányban, hogy a közölt névsor pontos és teljes. Két évszázad leforgása alatt hétszáznál több nevet tüntet fel ez a lista, ami ilyen aránylag rövid idő alatt rendkívül tekintélyes szám, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy az ebből egy-egy évre eső magyar hallgatóság a nem túlságosan látogatott egyetem összes hallgatóinak általában 10—25%-át jelentette, de nem ritkán ezt az arányt is meghaladta. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a névsorban a magyar protestantizmus számos értéke között ott találjuk Apáczai Csere János, Komáromi Csapkés György, Geleji Katona István, Bethlen Miklós gróf, Otrokócsi Fóris Ferenc, Maróthi György és mások nevét, akkor el kell ismernünk, hogy Utrecht a magyar peregrinációnak nagyon fontos állomása volt. Ami számunkra külön is örövendet, a névsor egy-két kivétellel a tősgyökeres magyar nevek tömegét adja: természetes ez, hiszen az utrechti egyetem Kálvin szellemében tanított és így — ellentétben a német egyetemekkel — elsősorban a színmagyar vidékek adták magyarországi hallgatóságát. Ezzel kapcsolatban külön elismeréssel kell szólnunk arról a nehéz munkáról, amelyet S. a rendkívül szerencsés névfeloldások által végzett. Könyvének természetesen protestáns hangulata erősebben érezhetővé válik akkor, amikor a bécsi udvarnak a magyar protestáns

iskolaügy korlátozására irányuló intézkedéseit tárgyalja, bár itt is értékesek számunkra azok az adatok, amelyek a holland közvéleménynek a magyar protestantizmus kérdései iránt megnyilatkozó erős érdeklődését bizonyítják. Munkája egyébként nem pusztá névsor, nem egyszerű felsorolása az Utrechtnben megfordult magyar diákoknak, ennél jóval több: kiterjed ottani életükre, az egyetemhez, annak hatóságaihoz való viszonyukra, anyagi helyzetükre, a holland társadalmi és diákeletben vitt szerepükre, tanulmányi eredményeikre, közli a rájuk vonatkozó fontosabb egyetemi aktákat is. Az utrechti peregrináció egész életét akarja tehát adni a szerző, ami feltétlenül helyes elgondolás és követendő példa minden hasonló tárgyú feldolgozás számára. Kár, hogy a lehetőséghez képest nem számolt be az egyetemen tanult magyarok későbbi életéről és tevékenységéről is, hiszen a hazatérő magyar ifjú bizonyosan mindenkor buzgó magvetője lett a külföldön felszívott modernebb, európai eszméknek és ezzel a magyar művelődést vitte előbbre. A magyarok külföldi egyetemjárásának számszerű adatait elsősorban ebben az irányban kellene hasznosítani más egyetemeknél is. A magyar szellemi művelődés fejlődését a külföldi egyetemlátogatások tükrében vizsgálni minden valószínűség szerint olyan hálás feladat lenne, amely megérdemelné a rája fordított fáradságot; ebben az esetben azonban talán már szétfeszítette volna a munka kereteit. Ha hiányzik tehát az ilyen irányú kísérlet, ez a munka értékéből semmit sem von le. S. így is értékes fejezettel gazdagította a protestáns egyháztörténetet és az újkori magyar szellemi művelődés képét is fontos vonással gyarapította.

Barta István (Bécs).

Biró Vencel: Altorjai gróf Apor István és kora. Az Erdélyi Katolikus Akadémia kiadása. Cluj, 1935. 8°. 211 l. B. legújabb művében Erdély egyik legnagyobb fiát, Bethlen Miklósnak, a nagy kancellárnak méltatlanul elmellőzött kortársát, Altorjai Apor István grófot (1638—1704) igyekszik a megnevezés és feledékenység homályából kiemelni és helyét Erdély történetében kijelölni. Részletesen ismerteti Apor István életét és a maga természetes egyszerűségében próbálja elénk tárni hőségének célját, küzdelmeit, sikereit és kudarcait s a sok félreértésre alkalmat adó kérdések boncolgatása közben a nála megszokott módon teljes tárgyilagosságra törekszik. Számos eddig ismeretlen, vagy kellő figyelemre nem méltatott adattal érdekes háttérét festi Apor működésének. Ez a háttér a jelen esetben annál fontosabb, mert enélkül csak kevesen értenék meg Apor Istvánnak, az igazi magyarnak és Béccsel szemben mégis lojális alattvalónak, a hivatala terhét nagyon is érző, de ahhoz közérdekből és jogos önbecsülésből szinte göresösen ragaszkodó kincstartónak, a saját egyháza érdekében minden áldozatra kész katolikusnak és a kölesönös megbecsülésen nyugvó közbékét féltő erdélyi hazafinak, a magyar és román kultúra érdekében egyaránt nagy áldozatokat hozó magyar főúrnak bizony sok tekintetben tragikus sorsát.

B. könyvének ismertetése közben nem mellőzhetjük halgatással Gyárfás Elemér szenátornak, az erdélyi katolikus státus világi elnökének előszavát sem. Ennek az ad a szokottnál nagyobb jelentőséget, hogy írója komoly formában foglalkozik az erdélyi történetírás kérdésével. A kérdés fejtegetése közben arra az eredményre jut, hogy az erdélyi magyarságot a mai válságos időben nem annyira az érdeklí, hogy milyen szerepet játszottak nagy fiai Magyarország történetében, hanem az, hogy miképen oldották meg a sajátosan erdélyi kérdéseket és hogyan segítettek magukon a maihoz hasonlóan nehéz helyzetek-

ben. Tehát szerinte a közel jövőben erdélyi történetíróinknak nem annyira Erdély külpolitikai szerepének, mint inkább belső életének megrajzolása volna a feladata és ezzel kapcsolatban a mainál nagyobb figyelmet kellene szentelniök a nagy történeti szereplők mellett a kisebbeknek is. Ennek az új szempontnak első megnyilvánulása szerinte B. most ismertetett műve. E megállapítások két szempontból érdekelnek bennünket. Először azért, mert örvendetes bizonyítékai annak, hogy az erdélyi magyarság, felismerve a tárgyilagos történetírás nagy gyakorlati jelentőségét, okulni akar belőle, ahelyett, hogy a multat, mint ahogy ez napjainkban, sajnos, mind gyakrabban fordul elő, saját pillanatnyi érdekeinek megfelelően próbálná beállítani. Másrészt kitűnik belőle az is, hogy a magára maradt erdélyi magyarság minden anyanyelvén megjelent sort közkincsnek tekint és így minden ottani magyar írónak kötelessége munkáját a nagyközönség számára is élvezhető formában megírni. Ez teszi érthetővé az erdélyi viszonyokat nem ismerő magyarországi olvasó előtt, hogy miért írta B. ezt a különben komoly tudományos igényekkel fellelő munkát a mi szakirodalmunkban kissé szokatlan népszerűsítő formában.

Buday Kálmán.

Bónis György: A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában (Systematica Commissio). Értekezések Eckhart Ferenc Jogtörténeti Szemináriumából. 5. sz. Budapest, 1935. 8°. 173. l. A középkori magyar perjog történetét egy emberöltővel ezelőtt nagyszerűen feldolgozta egy aránylag rövid kötetben Hajnik Imre. Az anyag nagy volt, de mégsem akkora, hogy a feladat egy ember képességeit meghaladta volna. Az újkori perjog történelmének megírása azonban kétségkívül meghaladja egy ember munkaerejét és a mi feladatunk egyelőre e téren csak az lehet, hogy a nagy munkához az egyes lapokat gyűjtjük össze, amíg lehetségessé nem válik e lapokra felépíteni a teljes fejlődést felölő munkát. Az úttörő lépést e téren Vinkler János tette, aki két vastag kötetben vázolta a törvények alapján megállapítható fejlődést. Ehhez a megindult munkához járul hozzá B. egy nagyon alaposan kidolgozott és érdekes fejezettel, amikor a Vinklertől megrajzolt képet kiegészíti a bírósági szervezeti törvények egyik legérdekesebb reformjának, a XVIII. század elején, a *pragmatica sanctionis*val egyidőben létrejött újjászervezésnek oknyomozó történetével. E célból előbb okát adja a reform szükségességének, vázolja a bíróságok szervezetének a reform előtti állapotát, azután történeti sorrendben ismerteti a reformtervezetek hosszú sorát, végigvezet a reformot előkészítő bizottság munkáján és harcain, végül rövid áttekintést ad a reformoknak a gyakorlati életbe való átviteléről, azaz végrehajtásáról. Tehát mellőzi a törvények részletes ismertetését, amit Vinkler már elvégzett és mintegy ahhoz csatolja a törvények megértéséhez szükséges egyéb adatokat.

B. dolgozatának a jogtörténet szempontjából legérdekesebb része az első fejezet, melyben a bíróságok szervezetét és azok tényleges helyzetét ismerteti a XVII. és XVIII. század fordulóján. E fejezet nagy értékét az adja meg, hogy B. okleves adatokkal, a bírósági törvénytörvények ülésjegyzékei, naplói stb. alapján dolgozik és ehhez a gyakorlati életből vett képhez csak a háttérrel adják az egykorú csekélyszámú jogirodalmi művek, a megelőző korszak törvényei stb. Meglepő erővel mutatja ki a törvények „jámbor óhaj-tásaival” szemben a végzetesen sötét helyzetet, például a nagy oktávák félévszázados szünetelését és ennek hatását a jogéletre. E fejezetnek egyetlen hibája, hogy bár igyekszik az igazságügy

szörnyű állapotának összes okait tárgyilagosan megvilágítani, forrásai kissé egyoldalúak és talán nem kellene egészen hitelt adni annak a képnek, melyet az Einrichtungswerk osztrák szerkesztői a magyar bíróságokról festettek. (36—38, 46. l.) Tagadhatatlan, hogy a magyar bíróságok helyzetét tekintetében magyaroktól származó adat alig van, de például felhasználhatta volna erre az 1708-as gravamenek anyagát is. A tanulmány második és harmadik fejezete főleg szellem-történeti szempontból érdekes. A különböző reformjavaslatok anyagának ismertetéséből kiténik, hogy ugyanaz a gondolat, az állandó bíraskodás és a bíraskodás centralizációjának gondolata, Kollonics abszolutista terve hogyan alakul át a királyi ítélőtábla újjászervezésévé és az új kerületi táblák felállításává. Érdekes megfigyelni, hogy az azonos alapgondolat milyen változásokat szenved az idő haladásával, különböző politikai és szellemi tényezők hatása alatt. A harmadik és negyedik fejezet, a Commissio Systematica és az 1722—23-as országgyűlés vitatkozásainak története nem is annyira a bírósági szervezet reformja szempontjából érdekes, mint inkább a XVIII. század eleji országgyűlések tárgyalási módorának, pártviszonyainak és az uralkodóhoz, valamint a magyar és osztrák vezető politikusokhoz való viszonyának ismerete szempontjából. Ez a rész tehát nem tartozik szorosan a tárgyhoz s éppen, mert az igazságszolgáltatási reform megértéséhez ez országgyűlési stb. viták ilyen részletes ismeretére nincs szükség, ezek tárgyalását sokkal rövidebbre lehetett volna fogni. Így az az érzésünk, mintha szerző sajnálta volna, hogy a fáradságos munkával összeszedett adatok kárba vesszenek, azért iktatta ide őket. Mégsem végzett felesleges munkát, mert a magyar országgyűlések történetéhez páratlanul érdekes adatokat szolgáltat. Munkáját a reformok végrehajtásának vizsgálásával fejezi be. Röviden, de alaposan ismerteti az újjászervezett és az újonnan alakított bíróságok tagjainak kinevezését, fizetésének összegét, annak folyósítását s a magyar kormányzóknak, a kamarának, a kancelláriának, a magyar bíráknak és az uralkodónak e munka körül kifejtett tevékenységét. E helyt érdekes lett volna, ha a bíróságoknak működési szabályzatul leküldött, többször is megemlített instrukciói anyagát is legalább vázlatosan ismerteti. A reform legnagyobb eredményét igen helyesen abban látja, hogy a bíraskodás, amely a reform előtt sokszor szinte teljesen hiányzott, a reform után, ha hibákkal és visszaélésekkel is, de *de facto* folyt. Munkája egyébként igen sok eddig teljesen ismeretlen, érdekes adatot tartalmaz. Ilyen például az osztrák Hoffmann által készített Quintopartitum-tervezet (49. l.), mely, bár idegen kéz alkotása, mégis legteljesebb mértékben megérti és fejleszti a régi magyar rendi alkotmány egészséges intézményeit. Nem késlekedik beismerni a fájó igazságot, hogy néha egyes idegen, osztrák államférfiak jobban megértették a magyar rendiség szellemét és alkotmányosabbban gondolkodtak, mint magyar főuraink, például Esterházy Imre (104, 140. l.)

Ha B. követett is el itt-ott kisebb hibákat, elírásokat (pl. 28. l., a megyei bíróság illetékessége a városban lakó nemesek ügyeiben, ellenkezőt ld. 1546 : 41. tc., Quadripartitum I. r. 23, IV. r. 28. c.), ezek annyira jelentéktelenek, hogy felesleges rájuk kitérni. Említésre méltónak itt csupán azt tartjuk, hogy a szerző akarva nem akarva a rendek maradiságának, kényelemszeretetének és néha önzésének (112, 128. l.) tudja be azt, hogy az udvar által javasolt állandó kerületi táblák felállításával szemben ragaszkodott az ítélőmesterek vidéki mozgó bíróságának fenntartásához. Kérdés azonban, nem felelt-e

meg talán jobban a magyar jog szellemének a helyhez nem kötött ítélőmesteri bíraskodás, mint a merevebb, német hatásra felállított kerületi táblák. Hiszen a XVIII. század eleji újítások közül épp a kerületi táblák voltak azok, amelyeket 1868-ban meg kellett szüntetni, mert sehogyan sem lehetett őket a modern magyar jog-szolgáltatás keretébe beilleszteni. Külföldön, művelt országokban ma is élnek ilyen mozgó bíróságok, sőt az ambuláns bíróságok felállításának gondolata nálunk is, máig is kísért (Juhász). Ki kell még emelnünk B. világos, jó stílusát, helyes magyarságát s ha ehhez hozzáteesszük, hogy még hatásos fordulataiban is minden szavát okleveles kutatásra alapítja, ezzel eleget mondtunk, ajánlásra nincs is szükség.

Degré Alajos.

Wolf, Hans : Das Schulwesen des Temesvarer Banats im XVIII. Jahrhundert. Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchivs. I. Hrsg. v. Josef Kallbrunner. Baden bei Wien, 1935. R. M. Rohrer. 8°. 195 l. + 1 térkép. A bécsi udvari kamara a Habsburg-monarchia leghosszabb életű és legszélesebb hatáskörű hatósága volt. Feladatát a birodalom pénzügyigazgatása rendkívül megduzzasztotta és bonyolulttá tette, de korántsem merítette ki, a közigazgatás számos szála szintén kezében futott össze, egyes területek — így a Bánság a török kiűzésétől az 1778-ban végrehajtott visszacsatolásig — tisztán kamarai igazgatás alatt állottak. Az udvari kamara levéltára, amely a kamarából kiágazott hivatalok irattárait is magában foglalja, az 1526-tól 1848-ig terjedő kor történetének minden vonatkozásban kimeríthetetlen gazdagságú kincsesbányája. Örömmel üdvözöljük tehát a levéltár tudós igazgatójának követésre érdemes vállalkozását, amelynek keretében — az osztrák kormány támogatásával — a levéltár anyagát napfényre hozó történeti tanulmányok sorozatos kiadását határozta el. A sorozat első száma a Bánság XVIII. századi oktatásügyével foglalkozik a török kiűzésétől, 1718-tól kezdve 1806-ig, a második Ratio Educationis kibocsátásáig, amikor a magyar iskolaügy történetében új fejezet kezdődött. A munka három részre tagolódik: az egyik határárkó Mária Terézia nagy reformja, a másik a visszacsatolás, amely a Bánságot 1778-ban a bécsi kamara alól a magyar hatóságok alá rendelte. A tagolás helyességét a fejlődés üteme igazolja, amit az iskolák számának emelkedése mutat a legkifejezöbben. Az első katolikus iskola 1720-ban, az első görögkeleti 1736-ban mutatható ki, az előbbieik száma 1766-ig 34-re, 1778-ig 65-re, 1801-ig 114-re növekedett, az utóbbiaké 1768-ig 66-ra, 1778-ig 205-re, 1802-ig 406-ra emelkedett. Jellemző azonban, hogy 1801-ben a német iskolákba a tanköteleseknek 73·2%-a járt (12.370 tanuló), a görögkeletiekbe ezzel szemben 1802-ben csak 36·7% (12.810 tanuló). A 43·6 százalékos átlag még így is kedvezőnek tekinthető. Kár, hogy megfelelő monográfiák hiányában W. nem tudja eredményeit Magyarországnak többi részének fejlődésével összehasonlítani; az általános európai fejlődés keretébe való beállítás ugyancsak emelte volna munkájának értékét. De a számok önmagukban is ékesen bizonyítják, hogy a bécsi kormány a XVIII. században mennyire szívén viselte a Bánság sorsát. A monarchia legrosszabb híré sarkából, ahová büntetésből száműzték az osztrák tartományok lakosságának kevéssé kívánatos elemeit, a kamarai és katonai közigazgatás költséget nem kímélő gondoskodása révén virágzó tartomány fejlődött. W. nem emeli ki, hogy Bécs a Bánságot, éppen mivel a magyar rendi befolyás alól mentesíteni tudta, megkülönböztető bánásmódban részesítette. Közigazgatása a bécsi hatóságok alatt mintaszerűen mű-

ködött, ami az iskolaügyre is jótékony hatással volt: az iskolákat az állam támogatta, hivatalsszervezetével ellenőrzést gyakorolt felettük. Közigazgatás és oktatásügy a legszorosabb kapcsolatban állottak egymással. A régebbi osztrák történetírás éppen ezért a visszacsatolást a Bánság iskolaügyére igen károsnak tüntette fel: Helfert szerint a vármegyei szervezet bevezetése után Mária Terézia korának áldásos eredményei veszendőbe mentek. Ezt a felfogást W. módosítja, a magyar hatóságoknak, elsősorban a helytartótanácsnak csak a magyarosítási törekvéseket veti szemére, bár elismeri, hogy a kancelláriát még ez a vád sem érheti. E törekvések II. József németesítésére természetes reakcióként jelentkeztek, de gyakorlati eredményük, amint a német és görögkeleti iskolák számának további jelentékeny emelkedése bizonyítja, nem volt. A fejlődés üteme a nagyarányú telepítések megszüntetése után természetesen lassult, de az továbbra is a Mária Terézia korában meghatározott irányban haladt. A század oktatásügye a felvilágosodás bélyegét hordozta magán. A nevelés korábban kizárólagos vallásos célkitűzése másodrendűvé vált, az egyházi iskolatípust a népiskolatípus váltotta fel, az állam — felismerve a nevelés rendkívüli fontosságát — befolyását az iskola padjaira is kiterjesztette. Jó polgárokat akart nevelni, jó polgár pedig véleménye szerint csak az lehetett, akit felvilágosítottak az egyének önmagával és embertársaival, az állammal szemben való kötelességéről, akit előkészítettek élethivatására. A racionális célkitűzés, az életre készülés szabta meg a tananyagot is. Ez a magyarázata annak, hogy az egyetlen (jezsuita, majd piarista) temesvári gimnáziumnak csak kevés tanulója akadt, ide csak a hivatalnoki pályára készülők jártak, míg a földműves és határőr lakoságnak csak elemi iskolákra volt szüksége. W. az iskolák életéről pedagógiai szempontból is tanulmányos képet fest. Nagy értéke munkájának, hogy a nevelésügyi törekvéseket a kor általános szellemi áramlatába állítja világítja meg s a mozgó eszmék és személyek kimutatásán túlmenőleg a gondolatok gyakorlati megvalósulását is nyomon kíséri.

Ember Győző.

Szmrecsányi Marianne: A novai templom és falképei. Budapest, 1935. 80. 70 l. A budapesti egyetem mindkét művészettörténeti intézete végre megtalálta igazi hivatását: a szétszórt és ismeretlenül lappangó magyar művészeti emlékek felkutatását és ismertetését, hogy az összegyűjtött anyag alapjául szolgálhasson egy — még mindig hiányzó — összefoglaló és kimerítő magyar művészettörténetnek. Ennek a szorgalmas és céltudatos munkának egyik eredménye Sz. értékes kis tanulmánya is a novai templomról. A világtól meglehetősen elzárt kis dunántúli falu barokk templomát minden részletre kiterjedő figyelemmel, de egyben a szerves fejlődésbe való beleilleszkedés magasabb szempontjából is biztos szemmel és nagy írói készséggel tárgyalja. Különösen becsesek könyvének az általános művelődési és művészeti viszonyokra vonatkozó részei. Az 1778-ban épült, külsőre jelentéktelen, de belső kiképzésére nagybecsű templomnak elsősorban falfestményei értékesek: Dorffmeister java tudásának termékei az igen rossz állapotban lévő főoltárképpel együtt. Sz. behatóan ismereti a mesternek és művészetének német és olasz kapcsolatait, a novai templomban lévő műveiről pedig igen jó reprodukciókat is közöl. A novai templom megérdemli, hogy az arra hivatott fórumok meghallják a szerző segélyt kérő szavát: e szép kis műemlékünket meg kell menteni a további pusztulástól!

Biró Béla.

Kertész János : A Habsburg-irodalom bibliográfiája 1218—1934. Budapest, 1934. 8°. VIII l. + 192 hasáb. Bibliográfiát összeállítani hasznos, de nehéz és hátáltn feladat, hiszen a fáradságos munkát korántsem kíséri megfelelő elismerés. Összeállítójának elsősorban a már meglévő bibliográfiákat s könyvészeti összeállításokat kell végigtanulmányoznia s csak azután foghat hozzá a könyvtárak átkutatósához. Mi itt csak az előbb említett munkát ellenőrizhetjük. K., nagyon ügyesen, a címekeket a dinasztia egyes tagjai szerint csoportosítja s az egyes csoportokon belül a szerzők betűrendben következnek egymásután. A munkák felsorolásában azonban hiányzik a kellő alaposság és pontoság. Így megtaláljuk Adlernek, Walthernek I. Miksa kormányzervereiről szóló munkáit, de már Rosenthal művét I. Ferdinánd hivatalzervereiről nem, hasonlóképen hiába keressük Fellner—Kretschmayr hatalmas művét is. Míg Metternich herceg levelezéseit megtaláljuk, hiányzik Srbik Metternich-biográfiája, de hiányzik Comazzinak vagy Prioratónak I. Lipótól, Aeneas Sylviusnak III. Frigyesről szóló munkája is. K. szerint — úgy látszik — a Habsburgok történelméhez több köze van Basta György leveleinek, mint II. Rudolféinak, amelyeket Pace adott ki. A Millenniumi Történetet az egyes kötetek szerzői alá csoportosította, úgyhogy a XVIII. századról szóló kötet III. Károly alá került s Mária Teréziánál vagy II. Józsefnél nyomát sem találjuk. Azt hisszük, hogy ennyi példa is meggyőz arról, hogy K. közel sem jut kitézőt céljához, nem gyűjtötte össze „mindazokat a forrásokat, melyek t e l j e s s é tehetnek egy Habsburg-tanulmányt“. A hiányok mellett a kisebb hibák egész sorát említhetjük: így oly munkáknál sem közli a lapszámot, amelyekhez feltétlenül hozzáférhetett. Hóman és Szekfű Magyar Történetét csak így jelzi: H.—Sz.: Magyar történet I—IV. Bp. 1928. A szerző neve nélkül megjelent munkáknál nemesak a betűrendet nem tartja be (87—88., 178., 182. hasáb), de a magyar és német névelőt is következetlenül használja a betűrend szempontjából (22., 119. hasáb), egyes munkákat csonkán, hibás évszámmal stb. közöl. Egyszóval megállapíthatjuk, hogy K. munkája nem pontos, nem teljes s ami a legnagyobb hiba: a meglévő bibliográfiákat, könyvészeti összeállításokat nem helyettesíti. Azt pedig, hogy a Habsburgok történetét a Révai-lexikonból közli, egyáltalán nem tartjuk méltónak egy tudományos igényű bibliográfiához.

Bakács István János.

Zoltai Lajos : Debrecen város könyvnyomdájának XVIII. századbeli működése, termékei. (Adalékok e könyvnyomda történetéhez). Debrecen, 1934. 8°. 36 l. Z. értékes adatai elsősorban azt a két kérdést világítják meg, hogy milyen könyvek és nyomtatványok kerültek ki Debrecen nyomdájából 1701—1800-ig és hogy jövedelmezett-e valamit a nyomda a városnak ebben az időszakban. Forrásául az üzemvezetőknek és a házipénztár perceptorainak meglehetősen hiányos számadásai szolgáltak. A debreceni nyomda forgalma a XVIII. században erősen mecsökkent, ekkor már csaknem kizárólag a város és a kollégium számára dolgozott, bár kulturális és vallási jelentősége nem hanyatlott. Zavartalan működése elé sok akadályt gördített a bécsi kormányzat és főképen a helytartótanács, amely a szigorú ellenőrzést e nyomdára is kiterjesztette. Száz év alatt a nyomtatványokon kívül mégis 147 különböző munka látott benne napvilágot, köztük 80 magyar, 63 latin, 2 német és 2 tót nyelvű. Tárgy szempontjából volt közöttük 47 tankönyv, 46 vallásos, 10 jogi, 18 tudományos és egyéb mű, 19 ponyvatermék. Voltak munkák,

amelyek csak 2—300 példányban jelentek meg, viszont például a Fundamentomnak nevezett kis Káté 133.530 példányszámot, a „Szent Dávid zsolttárai“ című könyv pedig 31 kiadást ért el. Nyomtatványokkal csak a XVIII. század második felétől kezdve találkozunk; a város csak 1773-ban kezdett nyomtatványokat használni, a magánosok részéről pedig az első, egy gróf Károlyi Antal részére készült úrbéri cédula, 1777-ből való. A nyomdára a város — bár sokszor panaszkodott — nem fizetett rá, sőt az átlagos évi jövedelem évi 1987 rh. forintot tett ki. Külön foglalkozik a szerző a nyomda személyzetével és annak járandóságaival is. Az izlésesen kiállított kis füzet maga is a debreceni városi nyomda kiadása. **Vác Elemér.**

Zoltai Lajos: A debreceni római katolikus templom, a kegyestanitőrend társháza és a plébánia területének 300 éves multja. (A debreceni kegyestanitőrendi reálgimnázium 1934—35. tanévi Értesítője. Debrecen, 1935. 3—22. l.) Amikor az 1715-i 108. tc. visszaállította Debrecenben a katolikus vallásgyakorlatot, a Szent Anna asszony- és a Vargák-utcaja szegletén lévő telkeken épült fel a templom és a parókia s itt telepedtek le a kegyesrendiek is, kik különben Zelemérszántán mezei gazdálkodást is folytattak. Ők végezték 1719—1807-ig a debreceni katolikus hívek lelki gondozását és parókiális igazgatását. Az artikuláris hely csakhamar szűknek bizonyult s a kegyes atyák vásárlás révén nyolc szomszédos polgári telket szereztek és csatoltak birtokállományukhoz. Így alakult ki a XVIII. században Debrecen legnagyobb belsősége a katolikus templom körül. Z., akinek tanulmánya csak kis részét alkotja egy „Debrecen helyrajzi története“ című, kéziratban heverő, igen terjedelmes munkának“, levéltári kutatás alapján rajzolja meg a kérdéses birtokkomplexum kialakulását. Adatait a városi adókönyvek és tanácsi jegyzőkönyvek, örökbevallások (fassiones) könyvei, periratok és végrendeletek szolgáltatták. Munkájához vázlatrajzot mellékel, melyen feltünteti az említett telkek sorsát két évszázad fejlődésében. Kutatásai több művelődéstörténeti vonatkozású kérdést is tisztáznak.

Farkas László.

Dupouy, August: Histoire de Bretagne. Les vieilles provinces de France. Paris, 1932. Boivin et Cie. 8°. VI + 424 l. és 16 kép. A háború utáni francia történetírást egyéb vonásai közt jellemzi az is, hogy sorozatos összefoglaló művekben foglalkozik a nagy ország régi történeti egységeivel. A testes, gazdagon illusztrált, de térképpel vagy egyáltalában nem, vagy csak elégtelenül ellátott sorozat kalauzféléül is óhajt szolgálni. Elzász, Korzika, Szavója, Lotharingia, Ile de France stb. történetével foglalkozó és szerzőjük szerint különböző értékű művek közül közelebbi megbeszélés tárgyául Bretagne történetét választottuk ki, mint amely a tartomány politikai multja és a franciától jórésben ma is elütő népessége miatt leginkább teheti próbára az író történeti műveltségét. Míg a vonatkozó eddigi feldolgozások megállnak Bretagne önálló állami életének megszűnésénél (1532), vagy legkésőbb a francia forradalomnál, D. az események előadását, ha szűkszavúan is, napjainkig vezeti, tehát az eddigi eredmények összefoglalásán túl bizonyos mértékben új ismereteket is óhajt közölni. Pompás anyagát azonban, nagy csalódásunkra, csupán száraz krónikává tudja feldolgozni. Bretagne politikai történetén kívül, egy-két ügyes észrevételtől eltekintve, valóban alig találunk benne különösebben említésre méltó dolgot. A munka földrajzi szempontokból: Bretagne helyzetéből indul ki. Ez a félsziget Franciaország északnyugati sarkában a szárazföld geopolitikai súlypontjától kissé félreesően

terül el. Egészen a legutóbbi időkig sem jó kikötője, sem közlekedési útvonalai nem voltak; a kontinens tömege felé természetes határa nincs. Ez a hátrányos földrajzi adottság sem a népsűrűség, sem pedig a breton állami élet fejlődésére nem volt kedvező hatással. Sorsa állandóan függvénye a szárazföld belsejében végbemenő nagy átalakulásoknak: Gallia, Róma, vagy Franciaország mindenkori hatalmának. Ha ez utóbbiak gyengék, Bretagne „hűtlenkedhetik”. S mivel a bretonok nem tudták legyőzni a természetet, szerző kezében a geopolitikum az egész politikai történet legfőbb magyarázó tényezőjévé emelkedik. A XVI. század elejére a breton nép politikai akarata olyannyira elgyengült, hogy szuverenitását saját maga ruházta át a francia királyra. Az ország személyisége azonban még sokáig megmaradt, végső nyomait — szerző szerint — a francia forradalom mosta el. Közlekedést *personnalité bretonne*-ről mindazonáltal nem tudunk meg, csak a sorok közül sejtjük, hogy még ma is él. Még azt sem tudjuk meg, mennyi a bretonok száma legalább a XIX. században, vagy ma. Így általánosabb dolgokkal kell megelégednünk. Amint Bretagne belesodródott a XIX. század iparosodási folyamatába, régi társadalmi egyensúlya felhorult: kialakult egy teljesen új világnézetű munkásosztály s a gyárak mellett városok is születtek francia kultúrájú polgárokkal. A régeből csak a szegénység maradt meg. Ez a jobbára földműves elem politikailag a legújabb korban sem juthatott szóhoz, minthogy a választási cenzust aránylag magasan szabták meg. Az oktatás is igen elmaradt állapotban sínylődött (pl. 1830-ban 66.000 iskolaköteles gyermek közül csupán 5600 részvett az oktatásban), amin Guizot közoktatásügyi miniszter intézkedései sem változtattak sokat. Az analfabéták nagy százaléka természetesen a vidékre, tehát a breton hagyományokat ápoló nemzetiségi népelemre esett. Ezekután igazán meglep a mélyen rejtőző breton lélek feszítő ereje, amely a háború előtt a mostoha viszonyok közepette is szeparatizmust és nem csupán regionalizmust eredményezett. A breton nép népi és nemzeti mozzanatait egyébként a tisztán politikai francia nemzet-fogalommal a történetírás nem foghatja fel kellően. Talán ez elvi okból vagy politikai megfontolásokból tartózkodik a szerző mélyebb történeti vizsgálattól. Így könyvében hiába keressük a bretonokat, nem találkozunk velük.

Baráth Tibor (Páris—Budapest).

Loessner, A.: Josef Pilsudski. Leipzig, 1935. 8°. VIII+202 l. Pilsudski tábornagy fejlődésének három különböző útkanyarulatát: a szocializmus nemzeti irányú megnyilvánulását, a radikális forradalmistát és az államalkotó diktátort magának a tábornagnak beszédei és írásai alapján a nem lengyel nyelvű Pilsudski-irodalomban L.-nél jobban eddig senki sem rajzolta meg. Legelőnyösebb oldala a könyvnek éppen az, hogy tartózkodik mindenféle kritikától, önálló megjegyzéstől s a külső események pártatlan ismertetésén túl mindenütt a cselekvő vagy szemlélő tábornagyot szólaltatja meg. Inkább Pilsudski-exegetikának nevezhetnők ezt a munkát, mint Pilsudski-életrajznak s éppen ezért örömmel üdvözljük a nagy államférfi számunkra is érthetővé vált megnyilatkozásait. A könyvnek azonban határozott hátránya az, hogy Pilsudski gazdasági felfogásával nem foglalkozik, csak politikai vonalvezetését ismerteti s ezáltal — ha csak e könyvet tanulmányozzuk — korunk egyik jelentékeny elméleti közgazdásza ismeretlen marad előttünk.

Komoróczy György.

Baráth Tibor: A történeti képkutatás kialakulása. jelen állása és magyar feladatai. (Magyar tanulmányok, 4. sz.) Páris, 1935. Magyar Tanulmányi Központ. 16°. 45 l. Az ikonográfia tudománya az általános művészettörténet keretében már szép eredményekre tekinthet vissza külföldi és magyar viszonylatban egyaránt (Mâle, Künstle, Ricci, Gerevich, Lepold, Pigler), de az általános történelem rendszerében ma még mint „új történettudományi diszciplína“ szerepel. B. a történeti ikonográfia tudományrendszeri kialakulását, tárgyának, anyagának és módszerének tisztázódását tárgyalja, majd rátér a Comité International des Sciences Historiques idevágó új eredményeire. A különböző elnevezésekkel és elméleti megalapozásokkal való foglalkozás után a magyar szóhasználat számára a „történeti képkutatás vagy képtörténet“ elnevezéseket ajánlja. A történeti ikonográfia módszertanát a többi történeti forráskutató rész-tudomány mintájára leíró és kritikai részre osztja, majd ismerteti a Commission Internationale d'Iconographie és az 1934 óta megerősödő nemzeti bizottságok tevékenységét. A történeti ikonográfia magyar feladataival kapcsolatban kitér az utolsó félszázad francia és magyar művészetének összefüggésére, melynek azonban, B. felfogásával szemben, elhatározó történeti jelentőséget kell tulajdonítanunk. B. tanulmánya a történeti ikonográfia időszerű kérdéseinek mindenekelőtt tudományszervezeti szempontból adja világos összefoglalását.

Ifj. Vayer Lajos.

Gregor, Joseph: Weltgeschichte des Theaters. Zürich, 1933. Phaidon-Verlag. 8°. 829 l. G. e legújabb könyvének borítéklapja azzal az ajánlással biztat bennünket, hogy minden kor és nép színpadművészetének történetét s egyben az első nagy színészettörténeti összefoglalást adja. Ezt az ígéretet a mű valóban be is váltja. Aránylag kis terjedelemben óriási gondolatkörökről ad áttekintést s ha jegyzetek nincsenek is a lapok alján, tévedések sem igen akadnak a szövegben, egyszóval: használható kézikönyvvé állunk szemben. Míg a munka műfaji hovatartozandóságát ily módon könnyen megállapíthatjuk, már jobban meggondolkoztat ez a kérdés: kinek a részére készült tulajdonképpen? A kiadó valószínűleg a nagyközönségnek szánta, erre vall a számos, sőt feleslegesen sok képmelléklet és a hiányos névmutató, amely csak a fontosabb előfordulások lapszámát adja — kellemetlen helyzetbe hozván ezáltal a tudományos dolgozót, akinek nem mindig ugyanazok az előfordulások lennének a fontosak, mint a regiszterkészítőnek voltak. A laikus érdeklődő azonban, ha örömmel fogja is nézegetni a szép kiállítású könyvet, az olvasásig vagy éppen végigolvasásig aligha jut el. Számára a felolgozás fölöttébb tudományos, bizonyos fejezetek nagyon szorosan kapcsolódnak egymáshoz, az előbbiben kifejtett fogalom ismerete nélkül a következő rész érthetlenné válik és végül a stílus, G. száraz és nem mindig világos mondatai, jóllehet a német tudományos irodalomban nem ébresztenek kellemetlen feltűnést, megfosztják művét attól a lehetőségtől, hogy szórakoztató olvasmányként szerepelhessen. Így elsősorban mégis csak a szakemberek fogják forgatni ezt a nem nekik szánt kiadványt, ilyen szempontból kell tehát taglalnunk előnyeit és hibáit. Előnye mindenképp az, hogy valóban egyedüli a maga nemében, továbbá, hogy jól áttekinthető és hogy viszonylag pontos. A tudományos pontosság relatív volta a mű természetéből folyik: a kidolgozott problémakörökről adott felvilágosításai magától értetődően bővebbek és világosabbak, mint a még alig feltárt kérdések fejtegetése. Kézikönyvtől nem várhatunk új

eredményeket, G. nem is szolgál ilyenekkel. Saját tudományos egyéniségéhez a közel ezer oldalon végig hű marad: legértékesebbek a színpadi külsőségekről, a scenirozásról s kivált a jelmezekről írott részek, annak bizonyosságául, hogy ezt a kérdést nem lankadó érdeklődéssel nézi. A renaissance és barokk színpadi kultúra mellett kiváló szeretettel tárgyalja a távolkeleti népek művészetét is. Viszont a filozófikus elem teljesen idegenből kölcsönzött és meglehetősen háttérbe szorul. Ahol egyes jelenségeket lélektanilag is meg kellene magyaráznia, pl. a VII. fejezetben a pogány elemek beleolvadását a keresztény liturgiába, a kérdést naiv problémátlansággal, pár mondatban elintézi, amelyek inkább az előbb és utóbb mondottak stíláris összekapcsolásának célját szolgálják, mint bárminő magyarázatát.

Magától értetődik és teljesen jogos, hogy német író németnyelvű munkájában a német színművészet fejlődéséről olvassunk legbővebben, azt azonban feleslegesnek találjuk, hogy egyes nevesebb színészeknek még iskolai pályájáról is tájékoztassanak, ugyanakkor, amikor a nagy francia tragikus színészeiről, Lekainról három mondat sincs az egész könyvben. Ha azonban már a hiánynaknál tartunk, gondolkozhatunk azon is, hogy vajjon szerzőnek vagy nekünk magyaroknak van-e nagyobb okunk szégyenkezni a színészetünkről szóló két oldal hihetetlen silánysága miatt? Vajjon a mi hibánk-e, hogy a „Színház világtörténete“ írójának, úgy látszik, halvány sejtése sincs arról, hogy ki volt Kántorné, Egressy, vagy akár Jászai Mari s hogy Molnár és Paulay Dingelstedttel és Meininger Györggyel egyidőben rendeztek? Vajjon nekünk kell-e pirulnunk azért, hogy egy magyar színpadkép, egy magyar vonatkozású arckép sem szerepel a 300 melléklet között? Bizonyára nagy szégyen ránk nézve, hogy nincs egy kis idegennyelvű füzet, amely tájékoztatná a külföldi szakembert vagy érdeklődőt a magyar színészetnek a németnél mindössze félszázaddal ifjabb történetéről. Azonban a hanyagság vádjá alól G. sem menthető fel. Mint a szomszédos és velünk ezer szállal összefűzött Ausztria Nemzeti Könyvtárának egyik főtisztviselője, vehetett volna annyi fáradságot magának, hogy a mutatóba kirakott pár irodalomtörténeti vonatkozás mellé odailleszen néhány színésztörténetit is, ha másként nem, egy magyar fordító segítségét véve igénybe. Akkor azután az egész rólunk szóló rész szebb szint kapott volna, mint jelen állapotában, amikor is fináléul Biró Lajos, Lengyel Menyhért és társaik irodalmi értékelése szolgál, s a magyar olvasó nem lenne kénytelen keserű szájjal letenni ezt a nagy összefoglalást, amely, mint annyi más társa, némán ment el a lajtántúli értékek mellett.

M. Császár Edit.

Válasz Moór Elemérnek. (Századok, 1936. 96. l.) M. 1222-es oklevele semmi esetre sem bizonyítja magánérdekektől független államhatár fennállását a XIII. század elején. Ez az adat tipikus példája a magánbirtok- és államhatár coincenciájának, mely az országhatár teljes bizonytalanságát (M. szerint az akkori időknek megfelelő pontosságát) eredményezte. Legentou esetében nem az a fontos, hogy a M. feltételezte államhatár mellett feküdt-e, avagy attól távolabb, hanem az, hogy a XIII. század elején egy Lajtamenti földnek örökadományképp nem magyar kézre kerülése a legsimábban történt, ebben semmi feltűnőt nem láttak, a XIV. század elején viszont ugyancsak egy Lajta-menti birtok (Alramus) egyszerű bérbeadása osztrák polgároknak a határok áttörését jelentette, sőt nota infidelitatis vádját vonta maga után (l. id. Évkönyv IV. évf. 12—15. l.). A különbség szembeszökő. Ez és egyéb bizonyítékok

világosan utalnak arra, hogy a XIII—XIV. század fordulója táján (hozzáértők előtt aligha kell hangsúlyozni, hogy efféle átalakulások időpontját nemhogy évekre, de még évtizedekre menő pontossággal is nehéz rögzíteni) a bizonytalan országhatár helyébe a pontosabban disztingvált államhatár fogalma kezdett nyomulni. Az 1347-es oklevél állításával kapcsolatban legendáról nem beszéltem, de — nézetem szerint — az államhatár kialakulása szempontjából a XIII. századot terminus ante quem-nek semmiképpen sem lehet tartanunk. M. fentebbi hozzászólása a határképződés vizsgálatát *birtoktörténeti* problémává szeretné egyszerűsíteni. Szinte felesleges itt ismét hangsúlyoznom, hogy az államhatár kialakulása nagyon is sokrétű folyamat ahhoz, semmint ilyen mechanikus célkitűzéssel megértéséhez közelebb juthatnánk. Politikai, családtörténeti, népiségi, közlekedési, vámpolitikai és számtalan más ok mellett e hatások egybefonódását az alkotmány- és jogi szemlélet időnkénti alakulásának megfelelően *jogi* fogalmak determinálják véglegesen. **Kring Miklós.**

Megjegyzések Kring Miklós válaszára. Az 1222-i oklevél veperdi határleírásával kapcsolatban csak *királyi* és nem magánbirtok- és államhatár „coincidenciájáról“ beszélhetnénk (v. ö. Szegedi Füzetek 2. 112—158. l.). Ez azonban semmiképp nem véletlen esetlegesség. A Veperdtől északra eső Rőjtőkőr 1223-i határleírásából ugyanis hasonlóképp világosan megállapítható, hogy az államhatár itt sem valami bizonytalanlásba vesző határterület volt: „... meta ... descendit in vallem de villa Mortun et per eandem vallem ascendit ad *Marchiam Teutonicorum* et ibi pervenit ad viam publicam, et per eandem *Marchiam* descendit ad aquam Sarviz...“ (Fejér, III/1. 394. l.) Természetesen itt is csak királyi birtok- és államhatár „coincidenciájáról“ lehetne szó, amint hogy eredetileg a határmenti területeken magánbirtok nem is volt. Ezeket felül még figyelmébe ajánlom Schünemannnak következő, az 1043. év eseményeihez fűzött megjegyzését: „Damit wurde endgültig die Grenze festgesetzt, die ... bis zum Frieden von Trianon die Grenze zwischen Österreich und Ungarn gebildet hat“ (Die Deutschen in Ungarn 66. l.). Leguentou dolga Alramuséval nem vethető egybe. Előbbi esetben ugyanis a *király* szuverén jogán egy *nem határmenti* birtokot (v. ö. Legentou circa Galus 1240. Árpád-kori új okmánytár II. 109. l.) adományozott a heiligekeurtzi apátságnak; Alramus esetében pedig a király jogainak sérelmét látta abban, hogy egy *magánember határmenti* birtokát az ő tudta és hozzájárulása nélkül külföldinek adta bérbe. A határképződést egyáltalán nem kívántam birtoktörténeti problémává leegyszerűsíteni, de azt talán K. sem vonja kétségbe, hogy az államhatárra vonatkozó adatok csak a határmenti birtokokra vonatkozó oklevelekben találhatók — néhány békeszerződéstől eltekintve. Hogy pedig a pozitív tényeket a szellemtörténész intuitív megérzése és deduktív következtetései nem helyettesíthetik, annak kiváló példája lehet K.-nek az államhatár kialakulására vonatkozó, szellemesen felépített elmélete is, amelynek csak egy hibája van, hogy t. i. a tények nem alkalmazkodnak elgondolásaihoz. **Moór Elemér.**

Tárca.

Berzeviczy Albert †

1853—1936.

A Berzeviczyek őse, Comes Rutkerus, meráni Gertrud kíséretében jött Magyarországra mint „hospes teutonicus“ s első donatióját a Táttra vidékén kapta. Abban a berzeviczei kis templomban, ahol nemrég Berzeviczy Albertet is eltemették, a legrégibb sírkő Berzeviczy Péteré, aki tárnokmester volt és szepesi főispán Zsigmond király idejében. Harcmezőkön elesett ősök is nyugosznak Berzeviczén, de bármily vitézül harcoltak is a szétágazó nemzetség tagjai, ha úgy kellett, mégis maradandóbb hírnevet szereztek a szellemi munka terén. Elég Berzeviczy Gergelyt említenünk, a nagy nemzetgazdát és publicistát, aki a nemzetség protestáns ágához tartozott. Ugyancsak protestáns volt az a Berzeviczy Márton, aki Báthory István erdélyi kancellárja lett.

Bár a mi Berzeviczynk nem egyenes utóda a kancellárnak, sokban emlékeztet ez elődjének jellemvonásaira. A kancellár Páduában tanult, szerette Olaszországot, világot látott s mint igen ügyes humanista író és diplomata nagy méltóságokra emelkedett. Berzeviczy Albert is szerette az olasz népet, szerette nyelvét, történetét és művészetét s végtelen rosszul esett neki a világháborúban, hogy el kellett szakadnia olasz barátaitól, s hogy szimpátiáját oly mélyen sértették az események. De a békés állapot helyreállításával sietett újra összekötni és megszilárdítani az olasz—magyar barátságok megtépett fonalait.

Leginkább az olasz tájak és a reneszansz művészete vonzották. Legutolsó munkái egyikében felidézi annak a boldog időnek emlékét, amikor lelkének rokonával, Beöthy Zsolttal együtt járták Olaszországot. Berzeviczy hajlamait a képzőművészet iránt, úgy látszik, anyjától örökölte, aki Szinyei Merse leány volt. Gyermekkorra óta szorgalmasan rajzolgatott. Görög és olasz útirajzaiban, sőt emlékirataiban is találunk néha festői szavakkal élénken ábrázolt tájképeket. A XVII. századi tájképfestészetről írt könyvében megmutatta, hogy milyen kiváló érzéke volt a művészet ez ága iránt. Szerette a képzőművészet minden ágát. Olvasóival éreztetni tudja azt a gyönyörűséget, amellyel a görög művészet emlékeit vizsgálhatta. Otthon volt a

világirodalomban is. Shakespeare ismeretében és magyarázatában vetélkedett azokkal, akik a költők fejedelmének tanulmányát életük feladatának választották. Dantét és a francia lírát is jól ismerte. Sokoldalú műveltsége ritkította párját hazánkban.

Azonban az ősi nemzetség sarja nem elégedhetett meg az irodalmi és művészi remekiek benyomásainak elemzésével. Belé kellett sodródnia a politikai életbe is. Képviselő, miniszteri tanácsos, államtitkár, miniszter, képviselőházi elnök és főrendiházi tag lett. A politikában a 67-es alapnak rendületlen híve volt, de a pártharc kiméletlenségétől irtózott, érzékenysége miatt jobban szeretett az ellentétek békés kiegyenlítésén fáradozni. Mint képviselőházi elnöknek a pártszenvédelmeket kellett volna megtörnie, de erre a feladatra az ő inkább szemlélődő és a meggyőződésével ellenkező irányokat is méltányolni tudó szelleme nem volt alkalmas. Ellenben az Akadémia, vagy a Kisfaludy-Társaság elnöki székén az illő formulák feltalálásában, a vezetés méltóságának fenntartásában nem volt párja. Nagy diplomáciai tehetségét gyakorlatilag nem fejthette úgy ki, mint elődje, a kancellár, de sokat, s igen okosan írt diplomáciai kérdésekről s oly mestere volt a bölcs megalkuvásnak, a tapintatos bánásmódnak, hogy szinte odaképzeltük érdemjelei mellé a kancellár láncát is.

Nem szorul magyarázatra az, hogy a Berzeviczy-nemzettség tagját mélyen érdekelte a magyar nemzet története. Jellemző, hogy első történeti monográfiája tárgyát az olasz-magyar kölcsönhatás szinte klasszikusnak nevezhető köréből választotta. Aragoniai Beatrix élete nem csupán változatosága és meglepő sorsfordulatai miatt érdekelte, hanem azért is, mert Beatrixban kereste „főmozgató erejét annak az egész művészeti életnek, mely Mátyás uralkodása idejében a magyar királyi udvarnál az olasz reneszansz hatása alatt rövid időre kifejlődött“. Olasz reneszansz és magyar történet — e két nagy, lelken melengetett tárgykörnek találkozása beható munkára ingerelte Berzeviczyt. Igen széleskörű kutatások alapján, csupán magának Beatrixnak 164 addig kiadatlan levelét vagy oklevelét használva fel, írta meg Beatrix életrajzát. Nem hallgatja el hőse hibáit, de hatása a magyar kultúrára annyira felkölti rokonérzését, hogy a magyar olvasóban igyekszik elnéző kiméletet gerjeszteni a sokszor talán érdemtelenül gáncsolt s utolsó éveiben igen szerencsétlen magyar királyné iránt. Berzeviczy becses monográfiája nem egészen magyar történeti tárgyú, jelentékeny részében olasz történetet tárgyal. Megjelent tehát e monográfia olasz, sőt spanyol fordításban is, gyarapítván a magyar történetírás jóhírnevét messze földön. Berzeviczy értékes és sajnosan töredékes Emlékezéseiben (Régi Emlékek, Budapest, 1907.) sokat foglalkozott az abszolútizmus korával, hiszen gyermekkorában a szülők és rokonok körében elég alkalma volt a kortörténet eseményeiről híreket és véleményeket hallani. Gyermekkorai emlékei buzdították arra, hogy az abszolútizmus korának pragmatikus történetét

megírja. Továbbá a nagy összeomlás után égette lelkét az a kérdés, vajjon lehet-e a 49-i katasztrófa következményei eltüntetésének történetéből reményt meríteni a még mélyebb és vérzőbb sebek gyógyulására. Megírta az abszolutizmus történetét 1849-től 1862 novemberéig. A negyedik kötet megírására is gyűjtötte az anyagot, hogy elbeszélését az 1867-i kiegyezés küszöbéig vigye, de közeledve 83-ik évéhez, testi ereje kimerült. Munkájának kompozíciója sajtóságosan régies, valamint a körmondatokat kedvelő, régies stílusa sem tetszik az újabb s izgatóbb előadáshoz szokott olvasónak. De lehetetlen Berzeviczy munkájának nagy érdemeit észre nem vennünk. Alapossága rendkívüli. Alig kerüli ki figyelmét tárgyhához tartozó nyomtatvány, noha történeti bibliográfiájuknak elhanyagolt állapota nem könnyítette a kutató munkáját. A levéltárakból is merített sok becses anyagot. Érdeme még a munkának a politikai ítélet biztossága és világos kifejtése. Nem csekély érdem oly kor-szak vázolásában, mely társadalmi és kulturális tekintetben is erősen érezte a politika hatását.

Ha Berzeviczy Albert pályáját áttekintjük, Berzeviczy Gergelynek egy nyilatkozatára kell gondolnunk. Berzeviczy Gergely ugyanis magáról azt írja, hogy csaknem oly régi családból származik, mint amilyen idős a magyar királyság. Természetes tehát, hogy az állam javát buzgón és híven kívánja előmozdítani.

Buzgóság és hűség jellemzik a másik Berzeviczynek, Albertnek élete munkáját is. Ez a nagy erkölcsi erő azonban nem egyedül a családi hagyományok régiségében, hanem még inkább abban a vallásos érzésben gyökerezik, mely a kételkedők előtt is nyilvánvalóvá lett, midőn Berzeviczy élete utolsó napjainak történetét közzétették. Ezt a vallásosságot, mint Emlékeiben írja, főképp anyja plántálta lelkébe és ápolta benne. Anyjának vallásossága tiszta és erős volt — írja róla hálás fia. „Nem ismertem senkit“, — így folytatja — „ki az elfogult és szűkkeblű felekezeti türelmetlenséget határozottabban és kíméletlenebbül ítélte volna el, mint ő s mégis nem képzelhetek rendíthetlenebb szilárdságú Istenbe vetett hitet és bizalmat, mint aminő az övé volt“. Ennek a hitnek erejéből olyan értékek fejlődtek ki a fiú lelkében, hogy közéletünk nem egy ágában szinte pótolhatatlan veszteségnek érezzük Berzeviczy Albert halálát.

Angyal Dávid.

	Lap		Lap
<i>Morpurgo, E.</i> : Il castello di Trieste e le sue vicende. (<i>Banfi F.</i>)	225	<i>Kertész J.</i> : A Habsburg-irodalom bibliográfiája. (<i>Bakács I. J.</i>)	232
<i>Relkovič N.</i> : A gráci egyetem magyar hallgatói (<i>Tóth L.</i>)	225	<i>Zoltai L.</i> : Debrecen könyvnyomdája. (<i>Vác E.</i>)	232
<i>Segesvári L.</i> : Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. (<i>Barta I.</i>)	226	<i>Zoltai L.</i> : A debreceni katolikus templom. (<i>Farkas L.</i>)	233
<i>Biró V.</i> : Gr. Apor István és kora. (<i>Buday K.</i>)	227	<i>Dupouy, A.</i> : Histoire de Bretagne. (<i>Baráth T.</i>)	233
<i>Bónis Gy.</i> : A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában. (<i>Degré A.</i>)	228	<i>Loessner, A.</i> : Pilsudsky. (<i>Komoróczy Gy.</i>)	234
<i>Wolf, H.</i> : Das Schulwesen des Temesvarer Banats im XVIII. Jh. (<i>Ember Gy.</i>) ..	230	<i>Baráth T.</i> : A történeti képkutatás. (<i>Vayer L.</i>)	235
<i>Szmrecsányi M.</i> : A novai templom. (<i>Biró B.</i>)	231	<i>Gregor, J.</i> : Weltgesch d. Theaters. (<i>M. Császár E.</i>)	235
		<i>Kring M.</i> : Válasz Moór Elemérnek	236
		<i>Moór E.</i> : Megjegyzések Kring Miklós válaszára	237

Tárea.

ANGYAL DÁVID: Berzeviczy Albert †	238
---	-----

Értesítjük t. Tagtársainkat, hogy a SZÁZADOK 1935. évi pótfüzete megjelent és még kapható.

A 202 lap terjedelmű füzet tartalma a következő:

- Fehér Géza*: A bolgár-törökök kapcsolatai a magyarsággal és a legújabb magyar őstörténelem-kutatás. (513—553. l.)
- Ember Győző*: Magyarország és az államtanácselső tagjai. (554—664. l.)
- Weidlein János*: A dülönévkutatás történeti vonatkozásai. (665—692. l.)
- Péterdi Ottó*: A Balaton-Felvidék német falvai. (693—714. l.)

Bolti ára 5 P; a Magyar Történelmi Társulat tagjai 3 P 60 f kedvezményes áron szerezhetik meg.

AZ 1935. ÉV FOLYAMÁN JELENT MEG
JÓZSEF NÁDOR IRATAI

III. KÖTETE.

Ez a kötet, amely a **MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI** során megjelenő **JÓZSEF NÁDOR ÉLETE ÉS IRATAI** c. sorozat IV. kötetét alkotja, a nádor 1807—1809. években írt legfontosabb iratait tartalmazza, köztük az 1809. évi inszurrekciós naplókat, amelyek a kötet felét teszik ki. — A kiadványt **DOMANOVSKY SÁNDOR** rendezte sajtó alá bő jegyzeteléssel és az iratok sorsára vonatkozó magyarázatokkal. — A 960 lapra terjedő kötet

ÁRA 25 PENGÓ.

A Társulat tagjai kedvezményes áron 18 pengőért szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalánál, Országos Levéltár. (I. ker., Vár, Bécsi kapu-tér 4. szám.)

A Magyar Történelmi Társulat legújabb kiadványa

A

magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története

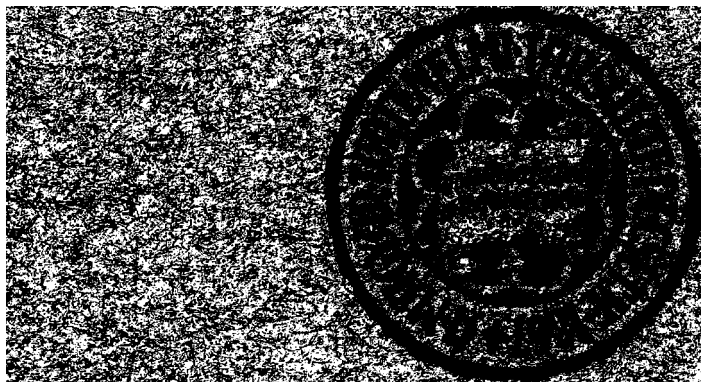
III. KÖTETE.

Ez a kötet, amely a *Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai* során megjelenő *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez* c. sorozatban foglal helyet, 1848 szeptemberétől 1849 augusztusáig terjedőleg tartalmazza a szerb nemzetiségi mozgalmak történetére vonatkozó forrásanyagot a bécsi, budapesti, karlócai levéltárakból. A kiadványt **Dr. Thim József** rendezte sajtó alá, akinek gondozásában jelent meg a munka II. kötete is. A szerb iratokat nemcsak eredeti szövegekben, hanem magyar fordításban is közli a kiadó s így a forrásanyag most már a hazai történet minden kedvelője számára könnyen érthető és hozzáférhető lett. A 984 lapra terjedő kötet **ára 25 P** **A Társulat tagjai kedvezményes áron 18 pengőért szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalánál, Budapest, Országos Levéltár (I. Bécsi kapu-tér 4.)**

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR ÉS HAJNAL ISTVÁN

LXX. ÉVF. 7—8. SZÁM. 1936. SZEPT.—OKT.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1936.

EYETEMI KÖNYVTÁR
SZEGED
FOLYÓIRATOK

Tartalom.

	Lap
EMBER GYÖZŐ : Az egységes monarchia gondolata Mária Terézia korában	241
BAKÁOS ISTVÁN JÁNOS : A magyar jobbágy a XVIII. században	282

Történeti irodalom.

TAMÁS LAJOS : Rómaiak, románok és oláhok Dácia Traianában. <i>Ism. : Nagy Tibor és Kniezsa István</i>	304
RÓNAI, ANDRÉ : Biographie des Frontières politiques du Centre-Est Européen. <i>Ism. : Mendöl Tibor</i>	311
KROFTA KAMILL : A csehszlovák történelem kistükrére. <i>Ism. : Gogolák Lajos</i>	316
KROFTA, KAMILLE : Tchèques et Slovaques jusqu'à leur Union politique. <i>Ism. : Gogolák Lajos</i>	316
KROFTA, KAMILL : Podkarpatská Rus a Československo. <i>Ism. : Gogolák Lajos</i>	316
KROFTA, KAMIL : Das Deutschtum in der tschechoslowakischen Geschichte. <i>Ism. : Gogolák Lajos</i>	316
KROFTA, KAMIL : Dr. Karel Kramář. <i>Ism. : Gogolák Lajos</i>	316
KROFTA, KAMIL : Dr. Eduard Beneš. <i>Ism. : Gogolák Lajos</i>	316
KROFTA, KAMIL : Der geistige Führer seiner Nation. <i>Ism. : Gogolák Lajos</i>	316
<i>Vrela i Prinosi</i> . Uredio : VANINO, MIROSLAV. <i>Ism. : Vanyó Tihamér</i>	322
SCHÖFFLER, HERBERT : Die Anfänge des Puritanismus. <i>Ism. : Révész Imre</i>	325
BORKENAU, FRANZ : Der Übergang vom feudalen zum bürgerlichen Weltbild. <i>Ism. : Komoróczy György</i>	327

Szemle.

	Lap		Lap
V. Litkey Gy. : Hazánk őslakói. (<i>Bakács I. J.</i>)	329	Puskás L. : A magyar falfestés árpádkori emlékei. (<i>íjf. Vayer L.</i>)	330
D. Sipos Zs. : A Felső-Tisza vidékének gyepűszervezete. (<i>Glaser L.</i>)	329	Ernst M. : A dunántúli falfestés középkori emlékei. (<i>íjf. Vayer L.</i>)	331
Praga, G. : Un diploma inedito del duca Andrea Arpad. (<i>Banfi F.</i>)	329	Iványi B. : Eperjes levéltára II. (<i>Fekete Nagy A.</i>)	332

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére,
Budapest, VIII. Múzeum-körút 6. Bölcsészettkar, küldendők.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsi kapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú postatakarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevősegi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest, VIII. Szentkirályi-utca 28. II. 16.

Az egységes monarchia gondolata Mária Terézia korában.

Mohács után Budavára falára, Hollós Mátyás és Nagy Lajos viláгурalmi terveinek bölcsője fölé kitűzték a félholdas lobogót. Az Árpádok alatt Európa legelső államai sorába tört magyarság nagyhatalmi örökébe a Habsburg-ház lépett. Hatalmának hosszú időn át egyre emelkedő ívét a 18. század derekán hirtelen törés fenyegette, amit csak a nemrég visszafoglalt Nagymagyarországra, Szent István koronájának újra egy kéz alá került tartományaira támaszkodva tudott elkerülni. A hétéves háború eredménytelensége felvetette a kérdést: nagyhatalom-e a Habsburg-ház, vagy pedig le kell mondania erről a rangról. A XVI. és XVII. században nagyhatalmi állásának súlya a Lajtától nyugatra fekvő területeken nyugodott. Befolyása a német—római birodalomban a legelső helyen érvényesült, a ház ausztriai ágának feje úgyszólván örökölte a császári koronát. Az osztrák és spanyol ág egyesítésének lehetősége óriási méretű birodalom kibontakozásának rémét vetítette az angol és francia tróntermek falára, ahol az európai politika bölcsőjét ringatták. A XVIII. század azután megszabadította a hatalmi egyensúly gondos mérlegelőit ettől a veszedelemtől. A század első tizedében az osztrák ág alulmaradt a kihalt spanyol ág örökéért megvívott küzdelemben, csak Németalföldet és az olasz hagyatékot tudta a maga számára biztosítani. Az elsőtől távol feküdt, a másodikkal csak gondhoz jutott. Ezzel párhuzamosan megrendült vezető helye a birodalomban is. A brandenburgi választók céltudatos munkával vetették meg a század elején megteremtett porosz királyság alapjait, a század közepén a birodalom első szava már Nagy Frigyes ajkáról hangzott. Mária Terézia hősiess elzásásának köszönhetette, hogy csupán Sziléziáról kellett lemondania, de azt a francia— orosz szövetség támogatásával sem tudta visszaszerezni. A Habsburg-ház hatalmának korábbi oszlopai meginogtak, részben kidőltek s ha a jövőben csak a Lajtántúli osztrák—cseh—morva ú. n. örökös tartományokra (provinciae haereditariae, Erblande) támaszkodhatott volna, Európa nagyhatalmai sorában elfoglalt helyét elvesztette volna s részeire bomolva a porosz mag körül csoportosuló

német tartományok számát gyarapította, esetleg egy cseh—morva állam megalakulását tette volna lehetővé. Azonban a nyugati kudarcokkal egyidőben keleten elért sikerei helyreállították a megbillent mérleg egyensúlyát, a nagyhatalmi állás betöltését továbbra is biztosították. Lényeges eltolódást okoztak azonban a Habsburg-birodalom belső viszonyaiban, új belpolitikai vonalvezetést követeltek az arra hivatottaktól.

A török kiűzése után nagy és szép terület : a Mohács előtti Nagymagyarország, annak idején önmagában is európai nagyhatalom, került a Habsburgok birtokába. Egyelőre szellemileg és anyagilag vadon, testén és lelkén a másfélszázados török iga sebeivel, de öln tág lehetőségek gazdag forrásával. Ezeket a lehetőségeket uralkodói csak lassan ismerték fel. I. Lipót alatt még fegyverzörgés közben készültek az első tervezetek az ország új berendezésére, Kollonich érsek mellett udvari és magyar férfiak fáradoztak az új alapok lerakásán. Azután Rákóczi harcai következtek, nyugaton a spanyol örökösödési háború zajlott s csak amikor III. Károly követte I. Józsefet a trónon, került sor az 1680-as évek terveinek újrafölvételére. III. Károly udvari és magyar államférfiainak — akik közül csak Károlyi Sándor grófit emeljük ki — nevéhez fűződik az új magyar államszervezet kiépítése, amin azután többször módosítottak, de alapjaiban csak 1848-ban változtatták meg. Az alapok megvetése kétségtelenül nagy jelentőséget ad III. Károly korának, de ezen túlmenőleg nagy, céltudatos, rendszeres elgondolást Magyarországot illetően hiába keresünk politikájában. Nem találkozunk annak nyomával sem, hogy Magyarország igazi jelentőségét, a török területek visszaszerzésével megváltozott bel- és külpolitikai helyzet lényegét felismerte volna. Tekintete nyugat felé irányult, energiáját leánya uralkodásának biztosítása kötötte le. A Rákóczi-harcok emléke még élénken élt lelkében, Magyarország terra incognita, lázadásra hajló nép hazája volt előtte. Szívesen kötött kompromisszumot a rendekkel, a magyar belső viszonyok megvizsgálására, átalakítására nem gondolt. Hogy uralkodása mégis jelentékeny fejlődés korszaka a magyar történetben, azt a körülmények szerencsés alakulásának tulajdoníthatjuk.

A török kitakarodása után a nagy termőerejű lakatlan területek az anyagi jólétre kitűnő lehetőséget nyújtottak. A föld a legegyszerűbb megmunkálás mellett is bőven termett, a dús legelőkről a gulyák ezreit hajtották a nyugati vásárookra. A gazdasági élet különösebb gazdaságpolitika

nélkül is virágzott, a jólét a lakosság minden rétegében érezette hatását. Az anyagi kultúra emelkedése maga után vonta a szellemi élet fejlődését is. A rendi barokk-szellem virágkora hazánkban a XVIII. század első felére esik. A rendek túlkapasait, a nagy tömegek elnyomását az újonnan szervezett királyi hivatalok, az igazságszolgáltatás és köz-igazgatás átalakított szervei akadályozták meg. Több-kevesebb sikerrel érvényesültek a nyugati abszolút kormányformák gazdag tárházából átvett s a magyar viszonyokhoz alkalmazott gazdasági és népjóléti irányelvek is. Mindez nagy haladást hozott a török kor sívárságához viszonyítva anélkül is, hogy az udvar a dolgok mélyére nézett volna, a látszólagos virágzás mögött lappangó szervei bajokat felismerte és gyógyításukra társadalmi, szellemi és anyagi téren mélyreható, jól átgondolt, céltudatos és rendszeres lépésekre határozta volna el magát. Minderre csak Mária Terézia uralkodásának második felében került sor. Közben az ország szervei bajai is napfényre kerültek. A föld őseréje kimerült, kiderült, hogy a földművelés módja rossz. A rétek kiszáradtak, belső állattartásra kellett volna áttérni. A korábbi jövedelem apadását a földesurak az amúgyis gyér lakosság fokozatosan emelkedő megterhelésével ellensúlyozták, amit a közigazgatás rendi eredetű szervei megakadályozni nem tudtak, talán nem is akartak. A központi hatalmat a monarchia létéért vívott küzdelmek kötötték le. Éppen ezek a küzdelmek irányították azután figyelmét Magyarországra, az eredménytelenség okát ugyanis abban kellett látnia, hogy Magyarország lehetőségeit nem tudta kihasználni. Amikor a monarchia osztrák—cseh—morva része elégtelennek bizonyult a nagyhatalmi követelmények kielégítésére, a hangsúly természetesen helyeződőtt át a magyar országokra. A Habsburg-ház hatalmi súlya korábban tisztán az örökös tartományokon nyugodott, ettől kezdve Magyarországon is. Kitűnt, hogy nagyhatalmi politikát Magyarország nélkül nem folytathat, legfontosabb feladata a magyar kérdés rendezése lett. Ezt a feladatot az államtanács vállalta.

Célja a monarchia nagyhatalmi állásának biztosítása volt.¹ Ennek alapját azonban nem az örökös tartományokban, hanem elsősorban Magyarországon kereste és találta meg. Magyarország fontosságát kezdettől fogva hangsúlyozták. Stupán, aki szívében sohasem tudta elfojtani a

¹ SR (= bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatsratakten) 2321/1764.

keserű irigységet, ha arra gondolt, hogy a magyar nemes milyen gazdag és adót mégsem hajlandó fizetni, egyszerűen megállapította, hogy az állam szükségleteit csak Magyarország hozzájárulásának fokozásával elégíthetik ki.¹ Kautitz ennek nehézségeit fejtegette. Magyarország nagy és szép ország, de alkotmánya megakadályozza boldogulását, gátolja ereje kibontakozását. Már pedig erejére a Habsburg-háznak feltétlenül szüksége van, hatalmát azzal megkettőzheti, bölcs kormányzással kimeríthetetlen forrásokat fakaszthat ezen az istenáldotta földön. Magyarországgal kell első-sorban törődni, ugyanolyan gondozást érdemel, mint a többi hűséges örökös tartomány.² A legszilárdabb hittel Borié vallotta, hogy a monarchia Magyarország nélkül összeesne, ugyanolyan porosz és a török kettős nyomása alatt, Magyarországra támaszkodva azonban ellenállhat hatalmas szomszédainak, sőt idővel föléjük kerekedhetik, Európa valamennyi államánál erősebb lehet, egész Európát rettegésben tarthatja. De erre csak akkor gondolhat, ha Magyarországgal állandó gonddal törődik, céltudatos javítómunkáját egy pillanatra sem hagyja abba.³

¹ A Magyarországon tett intézkedésekről mondja 1762 elején: Es sind aber mehr andere, und weit wichtigere Gegenstände, welche angegriffen und ausgeführt werden müssen, wann dem Staat eine ergäbige und werckthätige Hilfe geleistet werden solle, ohne welcher Hilfe auch nach erfolgtem Frieden die dermällige Erfordernus des Staats nach meiner Einsicht nimmermehr wird bestritten werden können. SR 1397/1762. Amikor egy győri harmincados cautiójának elengedését ellenzi: ... in Ungarn ein solches Geld leichter, als in einem anderen Land aufzubringen seyn wird... SR 356/1762. Amikor az ország védelmére kivonult katonaság költségeinek beszámítását a hadiadóba ellenzi: Das Königreich Hungarn solle ganz leicht die Mittel finden, die zu der eigenen Landesbeschützung angewendete Unkosten aufzubringen. SR 2188/1763.

² Wenn dem durchleuchtigsten Ertzhaus recht aufgeholfen werden soll, so muss auf Mittel gedacht werden, das grosse und schöne Königreich Hungarn vor sich glücklicher und vor den Souverain nutzbarer zu machen. SR 1350/1761. Wann das grosse und fruchtbare Königreich Hungarn in eine rechte Verfassung gesetzt werden könnte, so würde die Macht des durchleuchtigsten Ertzhauses verdoppelt, und die größte Resourcen einer weisen Regierung wären aus demselben zu ziehen. Es verdienet also dieses Königreich die meiste Aufmerksamkeit, und die nehmliche landesmütterliche Sorgfalt, wie andere getreue Erblande. SR 1903/1761.

³ Dem nunmehr doppelten Erbfeind dem Tureken und dem Preussen der nöthige Gegenstand in Unterhaltung einer starcken Armée nicht könne gesezt, somit die Monarchie für ihrem Untergang gerettet werden, wan nicht das Königreich Ungarn die Unterhaltung eines starcken Militarism auf eigene dessen Kösten übernihmet, somit dessen Contributionale umb ein Betrachtliches vermehret wird. SR 3768/1762. Ich finde mich überzeiget, das die vielfältige Ver-

Hatalmas birodalom képe merült fel az államtanács előtt, amelynek realitásáról vallott hite — amint Borie nyilatkozataiból kitűnik — az idő haladásával nem gyengült, hanem az elért eredmények hatása alatt egyre erősödött. Az uralkodói hatalom új eszközének — ma agytrösztnek mondanák — figyelme állandóan Magyarországon nyugodott. Magyarország a korlátlan lehetőségek országa, a monarchia erejének kiapadhatatlan forrása, vallotta. Szervezete azonban rossz, nem illik a monarchia keretei közé. Az örökös tartományok természeti adottságai sokkal kisebbek, mégis többel járulnak az állam terheihez.¹ Ennek

besserungen, deren das grose Königreich Ungarn fähig ist, allein vermögend seynd der österreichischen Monarchie jene Stärke zu geben, welche dieselbe nöthig hat, umb denen allenthalbigen mächtigen Nachbaren einen ausgiebigen Widerstand leisten zu können, und in der Folge der Zeit zu einer überwiegenden Macht zu gelangen. SR 2533/1765. . . . das Königreich Ungarn in die Macht setzen können, deren dasselbe nach seinem grossen Umfang fähig ist. SR 841/1766. Gestalten davon das Wohl desjenigen Königreichs abhanget, von deme das Erzhaus die Vergroserung seiner Macht zu erwarten hat, . . . SR 2715/1767. Indeme nun die österreichische Monarchie nach meinem geringen Begrif das fernere Wachsthum ihrer Macht hauptsächlich in dem zu suchen und zu finden hat, das die grose und so fruchtbare ungarische Lande in eine gute Cultur, das dasige Volck aber in die Erkenntnus deren Pflichten eines guten Bürger des Staats gesezet werden, . . . SR 1310/1766. Und die Hauptbetrachtung ist bey mir, das nach meinem Begriff, Ungarn, wan die Anordnungen gut getroffen werden, allein vermögend ist, die österreichische Monarchie in die alle andere Staaten überwiegende Macht zu sezen. SR 166/1767. Das grose Königreich Ungarn, dessen Macht, wann solches zu einer guten Verfassung gelanget, ganz Europa schreckbar werden kan, . . . SR 2404/1767.

¹ Stupan állította állandóan Magyarország és az örökös tartományok gazdagságát párhuzamba. SR 1091/1761, 1338/1761, 269/1762, 1215/1764, 1295/1764. Ha Magyarország nagyságát és természeti kincseit tekintik, mondotta, az örökös tartományok 1½-szer nagyobb adót fizetnek, azonkívül sok Magyarországon ismeretlen szolgáltatás nyomja lakosságukat. SR 1902/1762. A magyarok az örökösödési és a hétéves háborúban sem járultak megfelelő mértékben a költségekhez, az uralkodónő szorult helyzetét azonban kihasználták és megerősítették kiváltságaikat . . . der angeführte besondere Eyfer, welchen das Königreich Hungarn bey Ihrer Majestät angetretten glorwürdigsten Regierung und bey dem letzten Krieg bezeuget oder dargethan hat, keiner Anrühmung würdig ist, massen die hungarische Landstände im Jahr 1741 am mehresten bedacht gewesen sind, die unglückselige Umstände sich zu Nutzen zu machen, und verschiedenes zu erhalten, was ihnen in anderen Zeiten nicht gelungen haben würde. SR 1581/1764. Magyarország a háborúnak csak hasznát látta, a legkisebb örökös tartomány is többet adott, mint ez a gazdag ország. Das Beyspiel anderer kleinen und armen Ländern hette das Königreich Hungarn billich zu einer proportionirten Nachfolge

oka : szervezetük megfelel a kor követelményeinek. Magyarországot is át kell alakítani az örökös tartományok mintájára, aminek az ország is, a monarchia is csak hasznát fogja látni.¹ A magyar rendeket azonban erre nem lehet rávenni. A rendiség hatalma minden jónak az akadálya és minden rossznak a kútfeje. A szerencsétlen magyar alkotmány, ítélkezett Stupan a rendiség fölött, azaz inkább a magyar nemzeti szellem, a régi jogokhoz és szokásokhoz való vak ragaszkodás megghiúsítja a legüdvösebb intézkedéseket, pedig azok nemcsak az uralkodó és a köz, hanem Magyarország javát is célozzák. Más rendeknek még nagyobb szabadságuk volt, de belátták, hogy az idők megváltoztak s teljesítették mindazt, amit az uralkodó jónak talált.² Magyarország különleges helyzetét meg kell szüntetni, be kell olvasztani az egységes monarchiába, ezt a célt tűzte maga elé mindjárt működésének kezdetén Mária Terézia tanácsadó testülete.

E cél elérésére az alapot abban találta meg, hogy az uralkodó Magyarországon és az örökös tartományokban közös, az igazolást pedig abban, hogy a sors és az érdekek is közösek. Az uralkodó nem nézheti csak az egyik részt, joga és kötelessége egész birodalmát tekinteni. Nemcsak magyar király, hanem egyben legfőbb parancsolója több egymástól különböző országnak és tartománynak is. A természetes ész azt követeli, hogy ennek az adott helyzetnek következményeit levonják és érvényesítsék. Nem szabad

aneifern sollen, welche in Zeit des gegenwärtigen Kriegs mit mehr, als die so hoch angezogene Anticipation gegen 2 Millionen und das donum gratuitum $\frac{1}{2}$ M., aus ihren kleinen Bezirck Darlehens weis und gratis abgeführt haben, und welche bey diesem Krieg gar keinen Geldzurückfluss gehabt, wo Hungarn von so vielen Naturalien und besonders von dem angetriebenen Vieh Millionen überkommen hat. SR 2997/1761.

¹ SR 3085/1762, 1174/1764.

² Die unglückseelige Verfassung des Königreichs Hungarn, oder viel mehr der National Geist, und ein blindes Verlangen, die alten Rechte und Gewohnheiten beyzubehalten, verhindern die besten Einrichtungen, welche nicht allein zum Nutzen des Souverain, oder des universi, sondern auch zu Wohlfahrt des Landes selbst, vorgenommen werden könnten. Verschiedene andere Landstände haben fast die nemlichen, und in einigen Stücken noch grössere Freyheiten, welche bey der landesfürstlichen Huldigung bestätigt und beschworen zu werden pflegen. Ihre Devotion, und die Erkäntnis, das bey veränderten Zeit- und Umständen die Staatsausgaben ein viel mehreres erfordern, . . . haben die übrige Landstände dahin gebracht, das sie in alles dasjenige nach möglichsten Kräften hineingehen, was der Souverain . . . für den allgemeinen Nutzen zu verlangen und anzuordnen für gut befindet ; SR 2884/1761.

valamelyik rész szemszögéből ítélni, mert előfordulhat, hogy ami hasznos a részre, az káros az egészre. A döntést ilyenkor az uralkodóra kell bízni, aki fölötte áll a részeknek, az egész érdekét óvja. Az egész birodalom általános haszna az a mérték, amely az uralkodó és az államtanács döntéseinél irányt ad.¹ Az universum, a totum, a totalitas, a bonum commune, das allgemeine Wohl az a fogalom, amellyel lépten-nyomon találkozunk a tanácsosok votumaiban.² Magyarországot sohasem önmagában fogják fel, hanem mindig mint a monarchia részét. Még az olyan kifejezéseket is gondosan kerüljük, amelyek arra mutathatnának, hogy Magyarország más, mint az uralkodóház többi országa, amiből különleges jogállására következtethetne.³

Az államtanács egységesítő törekvéséből következett, hogy ellenezte Erdély, a Temesvidék és a határvidék egyesítését az anyaországgal, egyéb okok mellett ezért létesítette egyik határőrseget a másik után. A különálló területeken ugyanis az egységesítés sokkal könnyebben ment, mint a törzrországnál, amelynek rendei állandóan hangoztatták, hogy Magyarországot nem lehet ad normam

¹ Tanulságos Borió fejtegetése a közös uralkodóról és a közös érdekről, a partikularizmus látszólagos hasznáról, de tényleges káráról. Das die Fragen . . . mit Anführung deren beiderseits obwaltenden Gründen, und mit dem so natürlich- als vernunftigen gemäsigten Satz beurtheilet werden können, das bey denen Umständen, da der König zugleich summus Imperans mehrer von sich unterschiedenen Provinzien ist, dieser innen dessen Reichen oder Landen vor dem anderen mittelst alleiniger Annehmung und Behauptung dessen Rechten eine Vorliebe nicht wohl bezeigen könne; das der Nutzen aus der Vereinigung deren Kräften deren allerseitigen Provinzien unter einem obristen Herrschern den aus der Austragung sothaner Förderung anhofen könnenden Vortheil weit überwiege; das in derley Fällen das rätlichste scheine einseitige Behelfe einzuschlagen, oder auch die Entscheidung des Streits dem Gutfinden des obristen Herrschern anheimzulassen; das aus dem von dem obristen Herrschern in ein- oder anderem Fall, über jenes, was nach denen Rechten eines Reichs oder Landes statt finden könte, anderweith angeordnet, dem allgemeinen Wohl ein mehrer Nutzen zugehe; und was dergleichen mehrere vernünftige Betrachtungen seynd. SR 2410/1765.

² Borió votumaiból egyes jellemző helyek: . . . eine Provinz die andere unterstützen und darmit alle das Totum erhalten müssen. SR 1820/1761. So muss ich auf die Totalität sehen. SR 2240/1763. Es zeigt sich hieraus, das, wann mann für alle Lande eine gleiche Obsorg traget, auch aller der ihr Wohl beforderet, und darmit das allgemeine Wohl des ganzen Staats erreicht werde. SR 814/1765.

³ Borió a magyar kancellária tervezetében törölte a következő részt: provinciae aliae, quas haereditate tenemus. mert Magyarország is örökös királyság. SR 2997/1761.

aliarum provinciarum kormányozni. Már pedig az államtanács az alia norma átültetésére törekedett. Egyéb okok mellett ezért fektette a telepítésnél a fősúlyt a németekre. Stupan világosan megmondotta: az állam számára nagyon fontos, hogy a szabad királyi városokban minél több német telepedjék meg, lehetőleg az örökös tartományokból.¹ Borié pedig, amikor gróf Esterházy kancellár 1763-ban a pozsonymegyei Wartburgban árvaházat állított fel, ellezte a kancelláriának azt a javaslatát, hogy az árvaházba csak magyarokat vegyenek fel. Nyíltan azzal érvelt, hogy az árvák úgylis megmagyarosodnak és az országnak érdeke, hogy a lakosság száma emelkedjék. A főök azonban, amit nyíltan természetesen nem hangoztatott, az volt, hogy az udvar céljaihoz jobban alkalmazkodó idegenek kerüljenek az árvaházba.² Érdekes javaslattal állt elő 1761-ben Daun, ha ugyan tőle származott a gondolat. Azt ajánlotta, hogy a fiscusra visszaszálló nemesi birtokokat a kamara ne adja el, hanem fizetés fejében invalidus tiszteknek adja bérbe. A bért az invalidus-alap fizesse, a tisztek őrizzék ellen a verbuválást, intézzék az invalidusok elhelyezését, fejlesszék a lótenyésztést, általában vigyázzanak az országra. Az invalidus-alap lassan megváltja ezeket a jószágokat, a tisztek tulajdonába mennek át, ami biztosítja a kincstárt az ellen, hogy a bérlő a földet kizsákmányolja.³ Ez a terv nem valósult meg, de jellemző arra, hogy az államtanács minden eszközt megragadott, hogy Magyarország különleges helyzetének alapjait megingassa.

A lakosság elnémetesítésén kívül, aminek egyéb példáit a telepítések, a vallás- és nevelésügy terén figyelhetjük meg, a magyar hatóságok szervezetének átalakítását, uniformizálását is megfelelő eszköznek tekintette a Gesamtstaatsidee (ahogyan a XIX. század teoretikusai a fogalmat megjelölték) szolgálatára. Ezen a téren akarátát korlátlanul érvényesíthette, hiszen nemcsak a kancelláriai, helytartótanácsi és kamarai, hanem a főispáni utasításokat is gondosan

¹ Amikor az ellen tiltakozott, hogy a nem magyarok magasabb polgártaxát fizessenek. Jellemző azonban, hogy műparosok (Künstler) átköltözését, mivel azokból az örökös tartományokban is kevés volt, külön engedélyhez kötötte... *massen- es dem Staat selbst vieles daran lieget, das in den königlichen Stätten mehrere Deutsche, besonders aus den Erbländern, sich niederlassen mögen.* SR 2977/1765.

² *Meine stille Absicht gehet hierunter dahin ab, damit die Soldatenkinder und andere Fremdlinge in diese Häuser mit eingehen können.* SR 534/1763.

³ SR 1350/1761.

átvizsgálta és átjavította.¹ A közigazgatás szervezetét vizsgálva látjuk, hogy a hivatalokban — elsősorban a kamaránál — lehetőleg németeket alkalmazott, de ha ezt nem tehetette, olyan magyarokat választott, akikben leginkább megbízhatott. Vég nélkül hozhatnánk példákat annak bemutatására, hogy a közigazgatás, igazságszolgáltatás, népgondozás, általában a gazdasági és szellemi élet minden terén, minden olyan ügyben, amelyben az uralkodó rendelkezett s úgyszólván az élet minden vonatkozásában szava volt, a királyi rendeletek az örökös tartományokban tett intézkedések mintájára készültek, az államtanács céltudatosan készítette őket így. Különösen Borié törekedett tüzzel-vassal minden különbség eltüntetésére, olykor még olyan területen is, ahol az államtanács többi tagja és az uralkodó sem találta tanácsosnak a változtatást.² A kancelláriát pl. ki akarta zárni a nemesi gárda ügyeinek intézéséből. A nemesi testőrségben Magyarország különállásának szimbólumát látta, félt attól, hogy a gárdisták átlépnek a hadseregbe és megnehezítik elnémetesítését, ami szintén eszközei közé tartozott. Ha már nem szüntethette meg, legalább a haditanács kizárólagos vezetése alatt akarta látni.³ A kancellária kizárását azonban még Blümegen sem tartotta lehetségesnek, pedig az örökös tartományok érdekét leginkább ő tartotta szem előtt az államtanácsosok között.

A központi hivatalok hatáskörének kiterjesztésében Magyarországra szintén az egységesítés szándéka rejtőzött, bár ez sem volt novum. A Habsburg-uralkodók korábban is központi szerveikre támaszkodtak a magyar ügyek intézésénél is, bár ezt a magyar törvények tiltották. De a közös uralkodót tanácskérő jogában nem köthették meg, annál

¹ 1763-ban a kancellária utasításánál a cseh-osztrák kancellária és az Obriste Justizstelle utasítását vették mintául, hogy így . . . dasjenige, was sich in politico et judiciali adaptiren lassen, beygesezet, auch so viel möglich, eine gleiche Ordnung in den Articulis und Paragraphis beobachtet werden solle, wodurch ein und anderes viel leichter eingesehen und verbessert werden mag. SR 580/1763. 1762-ben a helytartótanács utasítását a német örökös tartományoknál követett alapelvek figyelembevételével készítették. SR 432/1762.

² Így pl. a kamatok pecséttilletékének bevezetésénél a magyar kamarai kölesönök esetében. SR 924/1762, 2909/1762, 786/1764. A céharticulusoknál maga Kaunitz állapította meg: Wiewohlen die Reichsgesätze sich nicht auf Siebenbürgen erstrücken können, und von denselben nur in dem Verstand Erwehnung zu machen wäre, dass solche nachgeahmet zu werden verdieneten. SR 3464/1761.

³ Es solle nemblich diese Garde ein Militarcorp seyn, dasselbe wäre also nach und nach an den Hofkriegsrath zu bringen. SR 432/1762.

kevésbé, mert formailag a törvényeknek megfelelően, a magyar kancellárián keresztül rendelkezett. Ez a helyzet az államtanács működésével sem változott meg. Az udvari kamara, a haditanács, a kereskedelmi tanács stb. stb. továbbra is állandóan előterjesztették véleményüket a magyar kérdésekben is, az államtanács határozottan megkövetelte, hogy javaslatukat minden esetben figyelembe vegyék.¹

Önként vetődik fel a kérdés, hogy ha a központi hatóságok magyar ügyekkel is foglalkoztak, alkalmaztak-e magyarokat azoknál? Legjobban mégiscsak ők ismerték és intézhetnék volna saját hazájuk sorsát. A birodalmi egység eszméje, a Gesamtstaatsidee is azt követelte volna, hogy ha Magyarországot a monarchia többi részével mindenben egyenlő résznek tekintik, az egyenlőséget a kormányzásnál is érvényesítsék, a központi hivataloknál alkalmazzanak magyarokat is. Ezt a jogos kívánságot a magyar kancellária elő is hozta. A központi szervek közül legjobban a kereskedelmi tanács működése szúrt szemet, mivel befolyása a gazdasági élet minden ágában érvényesült Magyarországon is. A kancellária a törvények alapján, de iure követelte 1762 tavaszán, hogy őfelsége a kereskedelmi tanácsban alkalmazzon állandó magyar tanácsost, a tanács rendeletei Magyarországon csak akkor legyenek érvényesek, ha a magyar tanácsos jelenlétében hozta azokat. Sőt azt is vitatta, hogy Magyarországnak joga van beleszólni az egész birodalom gazdasági életébe, a commercium universaleba, mivel annak keretén belül a magyar gazdasági élet jelentősége a legnagyobb. Ebben tökéletesen igaza volt. A kérdés igen kényes volt, a resolutiot, hogy a magyarok sérelemnek még csak árnyékát se gyanítsák, maga Kaunitz fogalmazta. A kancelláriával — Borié elgondolásának megfelelően — nem vitakozott, az elvi kérdések érintését veszélyesnek tartotta, hanem minden további nélkül elrendelte, hogy báró Koller kancelláriai tanácsos jelenjék meg a kereskedelmi tanács ülésein, valahányszor erre felszólítják. Az elintézés módja jellemzi az államtanács ügyes eljárását. Borié szerint a magyar igényeket tettel és nem beszéddel kell lefegyverezni. Ennek megfelelően arról semmit sem szóltak, hogy joga van-e Magyarországnak a commercium universale kérdéseiben szavát hallatni, vagy nincs? Hogy őfelsége köteles-e a kereskedelmi tanácsnál magyar tanácsost alkalmazni,

¹ SR 1300/1761. 1526-tól kezdve minden központi hatóság szerepét meg kellene vizsgálni a magyar kérdésekben. De hol vagyunk ettől, amikor még *egyetlen magyar* hatóság szerepét sem ismerjük.

vagy sem? Hogy a tanács rendeletei a magyar tanácsos hozzájárulása nélkül érvényesek-e Magyarországon, vagy sem? Borié felháborodva tiltakozott a kancellária orcátlan fellépése ellen; a kancellária, mondotta, egyre hetykébben viselkedik, akarátát diktátor módjára az uralkodóra kényszeríti. (A kancellária vezetőjét és személyzetét nem sokkal ezután kicserélték.) A magyarokat nem szabad az „egész“ kérdéseiben szóhoz juttatni, mert nem lehet bennük bízni.¹ Azt sem engedte meg, hogy egy magyar tanácsos állandóan jelen legyen a kereskedelmi tanács ülésein, sőt azt sem, hogy az időnként megjelenő tanácsost a kancellária küldje ki. Báró Koller az udvar emberei közé tartozott, azon kevés magyar közé, akik célkitűzését elfogadták és annak megvalósításában erejüket rendelkezésére bocsátották.

Ilyen megbízható magyar alig akadt, ezeket az udvar a központi szerveknél, elsősorban az udvari kamaránál alkalmazta is. Azt azonban csakugyan nem tehette, hogy olyan magyarokat juttasson vezető helyekre, akik elgondolását nem ismerték, vagy ha ismerték, rendi felfogásuk azzal mindenben ellenkezett. Ilyen módon saját maga alatt vágta volna a fát. A kérdésnek circulus vitiosus jellege volt. Az udvar nem alkalmazott magyarokat, mert terveivel nem értettek egyet; a magyarok ellenségesen álltak terveivel szemben, mert idegenekre támaszkodott. Az államtanács nem bízott a magyarokban, Kaunitz még azt is rossz szemmel nézte, hogy Mária Terézia jóindulatát élvezték. Ügyesen haladnak előre, mondotta, befolyásukat lassan a német ügyekre is kiterjesztik.² Amikor az udvar ellen dolgoznak, úgy összetartanak, mint a kullancsok s a németeknek szégyenszemre be kell vallaniok, hogy eszükön túljárnak. megszerzik az uralkodó bizalmát, kegyét, beleavatkoznak a monarchia kormányzásába, alkotmányukat viszont homályba burkolják, államellenes kiváltságaikból egy betűt sem engednek, sőt állandóan gyarapítják azokat.³ Ha az állam-

¹ Die Einmischung der Ungarn in das Totale gefährlich und respectu Ihrer eine Societatem Leoninam ausmachet. SR 1027/1762.

² Da hingegen die Hungaren viel feiner zu Werck gegangen seynd und sich in viele teutsche Angelegenheiten mit einzumischen Mittel gefunden haben. SR 1350/1761.

³ Überdas halten alle Hungaren, so bald es gegen den Hof gehet, wie die Kletten zusammen. Und ich muss uns Teutschen zur Schande gestehen, dass sie uns zeithero übersehen, von der vollständigen Erkantnuss ihrer Verfassung abgehalten, und sich dagegen in unser Intrinsicum einzumischen. auch sich Credit, Vertrauen und Gnaden zu erwerben, Mittel gefunden haben; ohne dagegen ein

tanács nem vigyáz, Magyarország az örökös tartományok fölé kerekedik, aminek a monarchiára végzetes következményei lesznek.¹

Kaunitz aggodalmai, amiket Mária Terézia kitüntető kegye, az udvarban megfordult magyarok iránti nyájassága, Magyarországgal szemben érzett hálájának nyílt hangoztatása ébresztett, nem voltak indokoltak. A Bécsben megforduló magyarok között nem akadt olyan, aki a monarchia ügyeibe beleavatkozott volna. Az udvar szemében Grassalkovich magyar kamaraelnök volt a legnagyobb szájka, de ő megelégedett azzal, hogy az uralkodó teljes bizalmának birtokában a magyar kamarát egészen függetlenül vezette. Jellemzik azonban Kaunitz szavai az államtanács állásfoglalását Magyarországgal szemben. Ennek vizsgálásánál nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy amikor a magyar veszélyt emlegetik, mindig a magyar rendiségtől félnék és irtóznak, nem pedig az egész magyar néptől. Ami azonban csak érzelmi különbséget jelentett, hiszen a nemzetet minden vonatkozásban a rendek jelentették. Ebben kell látnunk az államtanács magyar politikájának, Magyarország és a monarchia viszonyának csomópontját. Magyarország a rendiséget jelentette abban a korban, amikor az örökös tartományokban a rendek ideje már lejárt, rendiséget, amelynek létfeltételei ellenkeztek az abszolút uralkodói hatalom céljaival. Így lett az uralkodói hatalom — rendek ellentétpárból, amely régebben az örökös tartományokban is megvolt, a rendi hatalomnak az örökös tartományokban bekövetkezett elenyészésével, de Magyarországon tovább tartó virágzásával egyrészt uralkodói hatalom — Magyarország, másrészt örökös tartományok — Magyarország ellentétalakzat. Ennek kiküszöbölését minden vonatkozásban *circulus vitiosus*-jellegű akadályok gátolták. A magyar rendek azt kívánták, hogy Magyarország, azaz saját maguk, ne részesüljön más, azaz rosszabb elbánásban, mint az örökös tartományok lakossága. Ugyanekkor alaptételük úgy hangzott, hogy Magyarországot nem lehet az örökös tartományok mintájára kormányozni. Az uralkodó és tanácsa a monarchia egységét vallotta legfőbb irányelvének. Ugyan-

Mindeste von ihren, dem Staat schädlichen Privilegiis abzuweichen, sondern solche viel ehender erweitern. SR 1903/1761.

¹ Und zugleich überzeugt, das ohne werckthätige Hülfe Hungarn die Hand vollig über die teutsche Erblande gewinnen, und andurch die Wohlfahrt der ganzen Monarchie in Gefahr gerathen werde. SR 1593/1763.

akkor Magyarországgal szemben más mértékkel mért, mint az örökös tartományokkal szemben. Mindkét oldalon össze nem egyeztethető ellentétek! Magyarországgal másképp kell bánni, mert Magyarország a rendiséget jelenti, hirdette az udvar. A rendi ellenállás jogosultságát és erejét viszont éppen ez a különböző bánásmód adta meg. A következőkben ennek a kétféle mérlegelésnek néhány jellemző példáját hozzuk fel, amelyek megadják a támpontokat a kényes kérdés lehetőleg elfogulatlan megítéléséhez.

Az alapelvet, amely szerint az államtanács Magyarország és az örökös tartományok viszonyát felfogta, Kautitz röviden így foglalta össze: A német tartományok minden tekintetben megkülönböztető bánásmódot érdemelnek, Magyarország érdekében csak olyan lépést tehetnek, amely a német tartományoknak nem árt.¹ Ezzel az alapelv negatív oldalát domborította ki: semmi olyat nem szabad tenni, ami az örökös tartományokat sérti. A pozitív oldalt pedig Stupan így határozta meg: olyan intézkedéseket kell tenni, amelyek Magyarországnak és az örökös tartományoknak egyaránt hasznára vannak.² Ennek az alapelvnek következetes érvényesítése Magyarországra előnnyel is, hátránnyal is járt. Előnye az volt, hogy az államtanács fölkarolt minden olyan gondolatot, amely Magyarország és az örökös tartományok érdekét egyaránt szolgálta. Hátránya, hogy ellenezte a Magyarország számára hasznos, de a többi tartományra káros kezdeményezéseket. Egyben azzal a veszéllyel járt, hogy a Magyarország érdekében fontos, de az örökös tartományok szemszögéből közömbös dolgok figyelmen kívül maradnak. Nyilvánvaló, hogy minden azon fordult meg: volt-e ellentét Magyarország és az örökös tartományok között. Ha nem volt, az államtanács egész magyar politikája, amely ebből az ellentétből indult ki, téves síneken haladt. Ha volt, akkor állásfoglalását általánosan indokoltnak kell elfogadnunk, részleteiben pedig a következő szempontok figyelembevételével mondhatunk fölötte kedvező vagy marasztaló ítéletet:

Tett-e olyan lépést, amely az örökös tartományok érdekét szolgálta, de ellenkezett Magyarország érdekével?

Elmulasztott-e olyan lépést, amit Magyarország érdeke

¹ Bey allen Gelegenheiten der Grundsatz nicht aus den Augen zu verlieren ist, dass die Teutsche Erblande eine vorzügliche Rücksicht verdienen, und nur alsdann für Hungarn zu sorgen ist, wenn andurch den Teutschen Erblanden nichts entegethet. SR 199/1762.

² SR 3768/1762.

követelt, de amivel az örökös tartományok érdeke ellenkezett?

Megtett-e minden olyan lépést, amit Magyarország és az örökös tartományok érdeke egyaránt megkívánt?

Megtett-e minden olyan lépést, amit csak Magyarország érdeke követelt, az örökös tartományok szempontjából azonban közömbös volt?

Ha nem, miért? Magyarország iránti rosszakaratból, tudatlanságból, tehetetlenségből stb.?

A magyar rendek álláspontja az volt, hogy Magyarország és az örökös tartományok között az uralkodó közös, de ez a tény a magyar állam önállóságát nem érinti. Magyarországot külön testnek tekintették, az uralkodó közösségből folyó tényeket, bár kiküszöbölni nem tudták, nem vették tudomásul, az érdekközösségből eredő egymásraultaltság következményeit nem voltak hajlandók levonni. Magyarország ennek a merev és makacs felfogásnak talán állami létét köszönheti. De nem vonhatjuk kétségbe, hogy ez a makacs merevség nem mindig vált az ország javára. A magyar rendiség nem akart az egységes monarchia kereteibe illeszkedni. Ezzel a magyar állam függetlenségét védte, de óvta a saját kiváltságos helyzetét is, amit az egység érdekében okvetlenül fel kellett volna áldoznia. A kettőt az 1526 óta hozott törvények szorosan egymáshoz kapcsolták. Ennek különös súlyt az a körülmény adott, hogy magyar rendiség helyezkedett szembe idegen eredetű és idegen befolyások alatt is álló uralkodóval. Ez magyarázza egyben a magyar rendiség speciális helyzetét a XVIII. és XIX. században, amikor az állami élet követelményeinek nem tudott többé eleget tenni. Így lett ebben az időben az állami élet kerékkötője, de maradt egyben a független államiság alappillére.

Az egységes monarchia, amelynek megvalósítására az államtanács vállalkozott, nem volt összeegyeztethető a magyar rendek kivételes állásával. Ellenkezett a monarchia egységével a magyar rendeknek az ország különleges helyzetéről vallott felfogása is. A magyar rendiség útjában állott az egységes Habsburg-birodalomnak. A magyar rendiség Magyarországot jelentette, a Habsburg-birodalom egysége az örökös tartományokon nyugodott. Az államtanács tehát a való helyzetből vonta le a következtetést, amikor magyar politikáját a rendi Magyarország és az örökös tartományok közötti ellentétre alapozta, annak megszüntetésére irányította. A független magyar államiság szempontjából ez a politika káros volt, de az államtanács ebből a szem-

szögből nem nézhette a dolgokat. Egyedüli szempontja csak az egész birodalom érdeke lehetett, működését egyedül annak alapján ítélni meg, hogy az egész monarchia s annak keretében Magyarország javát hogyan szolgálta.

Az örökös tartományok és Magyarország érdekének ütközését legtanulságosabban a gazdasági élet terén szemlélhetjük. Az államtanács a monarchiát gazdasági egységnek tekintette, amelynek részei egymást gazdasági téren is kiegészítik. A kiegészítést azonban úgy gondolta el, hogy Magyarország egészíti ki az örökös tartományokat, nem pedig azok Magyarországot. Szemléletének alapját a két rész gazdasági helyzete között fennálló különbség adta meg. 1760 táján Magyarország sokkal alacsonyabb fokon állott, mint az örökös tartományok. Lakossága gyér, kereskedése fejletlen, gyáripára semmi, még a földművelés és az állattenyésztés terén is az osztrák-cseh részek mögött maradt. Rosszul vetettek, rosszul arattak, a termést rosszul őrizték, kivitelre alig termeltek; az állattartás még a rideg gulyáknál tartott. Ezeken a bajokon az államtanács teljes erejével igyekezett segíteni. A földművelést, állattenyésztést, ipart, kereskedést egyaránt hatalmas lépésekkel vitte előre. De szeme előtt állandóan az örökös tartományok lebegtek, minden intézkedésénél azt is fontolóra vette, hogy mennyiben válik az a monarchia Lajtán-túli részének javára. A Lajtán túl a merkantilizmus az 1760-as években élte virágkorát, az ipar, elsősorban a gyáripár óriási fejlődésen ment keresztül. Csakhamar nyersanyagra és piacra lett szüksége. Mindkettőt készen találta Magyarországon. Magyarország lett az örökös tartományok nyersanyagforrása és gyári lerakata. Az államtanács is ezt a szerepet jelölte ki számára a monarchia gazdasági életében. Mindent elkövetett, hogy az osztrák-cseh iparcikkek akadálytalanul kerüljenek Magyarországra, hogy a magyar fogyasztás minél nagyobb legyen.¹ A külföldi versenyt, elsősorban Szilázia konkurenciáját, a kereskedelmi háború leg-

¹ Stupan azért örült a magyarok pompaszeretetének, mert ennek az örökös tartományok ipara látta hasznát. SR 1908/1761. Ezért volt az öltözködés terén kifejtett pazarlás megakadályozása ellen. SR 1593/1763. Borié azért is pártolta török kereskedők szabad kereskedését, hogy az örökös tartományok iparcikkeit Magyarországon terjesszék. SR 1582/1761. Ajánlotta, hogy az örökös tartományok gyárai Magyarországon magazinokat állítsanak fel. SR 196/1766. Az 1764-ben először elkészült magyar gazdasági kimutatásokat minden tartomány kereskedelmi hatóságának megküldette, hogy a magyar szükségleteket pontosan ismerjék. SR 271/1766. Hasonló megfontolásokra végnélkül hozhatnánk fel példákat.

erősebb fegyvereivel, a vámokkal küszöbölte ki.¹ Ezzel érzékenyen károsította a magyar kereskedő-réteget, mert megszüntette a századok óta fennálló s részben magyar kézen át vezető kereskedelmi kapcsolatok nagyrészét. Károsította a magyar termelést is, mert a külföldi államok megtorló intézkedései megnehezítették a magyar termények szintén többszázados fejlődés folyamán kialakult értékesítési lehetőségét. Tehát tett olyan lépéseket, amelyek az örökös tartományok javát szolgálták, de sértették Magyarország érdekét. Magyar szempontból ezek az intézkedései elítélendők. Ismételten hangsúlyozzuk azonban, hogy gazdaságpolitikáját nem ítélnék meg magyar szemszögből, mivel azt az egész monarchia java irányította. Ez pedig határozottan megkívánta, hogy saját iparcikkei a külföldiekkel szemben előnyben részesüljenek. Ez volt a főcél, ezzel mint elkerülhetetlen rossz járt együtt, hogy a magyar termények kiszorultak a külföldi piacokról, amit az államtanács igyekezett minden tőle telhető eszközzel megakadályozni. A külföld megtorló intézkedései nemcsak a magyar terményeket, hanem az örökös tartományok cikkeit is sujtották. Az pedig, hogy a magyar kereskedők elvesztették kapcsolataikat, a monarchián belül kiegyensúlyozódott azzal, hogy az örökös tartományok kereskedői jutottak Magyarországon piachoz. Ez magyar szempontból hátrány volt, de a monarchia szempontjából nem jelentett veszteséget.

A külföldi versenytárs kiküszöbölését, ha Magyarországot sujtotta is, a monarchia iparának és kereskedésének fellendülése megokolta. Más volt a helyzet a magyar gyáripár fejlődésének megakadályozása terén. Az örökös tartományokat ugyanis nemcsak a külföldi, hanem a magyar gyárak versenytől is féltették és óvták. Ebben a kérdésben azonban az államtanács véleménye nem volt egységes. Néhány hónappal működésének megkezdése után már felmerült a kérdés: támogassa-e az udvar a magyar gyáripárt, vagy pedig fejlődését akadályozza meg? Az államtanács ugyanis — a gondolat Borié fejében született — azt ajánlotta, hogy a szegény adózó nép sorsán a szolgáltatások pontos és méltányos megszabásával, továbbá a jobbágyföld örökösletévé tételével könnyítsenek. Br. Cothmann Antal magyar kamarai tanácsos, akitől véleményt kértek, egyik gondolatot sem találta kivihetőnek; ezzel szemben a nép segítésére több javaslattal állott elő, közöttük azzal, hogy fejlesszék ki a

¹ Azokat a külföldi cikkeket, amelyeket a monarchia is előállított, tervszerűen szorította ki a vámok segítségével Magyarországról. SR 1286/1761.

magyar gyáripart. Az államtanácsosok közül Stupan ellenezte ezt a tervet. Több körülmény érdemel ennél a kérdésnél figyelmet, mondotta, de csak egyet nevezett meg, hogy az örökös tartományok nem nélkülözhetik a török és a magyar nyersanyagot.¹ Borié már magasabb szemszögből ítélte. A magyar gyáripár fejlődését nem akadályozhatják meg, fejtette ki nézetét. A gyáripár hasznából a birodalom mind-egyik részének juttathatnak. Magyarország olyan árut gyártson, amelyet a külföld keres, de az örökös tartományok nem állítanak elő, vagy mert nincs nyersanyaguk, vagy mert olyan kicsiny a haszon, hogy kár lenne a fáradságért.² Blümegen, amíg a magyar alkotmányt át nem alakították, semmilyen gyárat sem akart Magyarországon látni, mert Magyarország olcsó élelmével mindig elnyomná az örökös tartományokat. Elvként mondják ki, követelte, hogy magyar gyáarak keletkezését minden eszközzel meg kell akadályozni. Magyarország elégedjék meg természeti kincseivel, amelyeket a fellendülő tengeri kereskedés útján értékesíthet.³ Kaunitz

¹ Bei dem vierten Vorschlag ergeben sich mehrere Bedencken, und es wäre nicht wohl zu wünschen, das in Hungarn die Fabricquen und Manufacturen mehrers emporkommen möchten, da eben die türkische Wolle und Baumwolle müssen den deutscherbländischen Fabricquen den mehristen Vorschub geben, welche gänzlich zerfallen müssten, wenn in Hungarn dieses Materiale verararbeitet würde. SR 1903/1761.

² Will es mich bedüncken nicht wohl möglich zu seyn, das die Errichtung deren Manufacturen in Ungarn abgehalten werde. Es dörfte dannenhero vielmehr darauf zu sehen seyn, wie eine solche Austheilung deren Manufacturen getroffen werden möge, damit einem jeden Erbland einige Verdienste zugehen, und alle von der Bedürfnus der auswertigen Landen einen Vortheil ziehen, wozumahlen dazu das zur See nun geöfnete Commercium die Gelegenheit giebet, wodann in Ungarn solche Manufacturen anzulegen, und diesen der Verschleis zu verschaffen wäre, welche die zum auswärtigen Commercio diensame Artefacta stellen, und welche in denen teutschen Landen wegen des geringen Verdienstes oder wegen Mangel des Materialis nicht können gefertigt werden. U. o.

³ In so lang man in Hungarn nicht den Endzweck erreichtet hat, sehe ich allzeit für gefährlich an, das in Hungarn einige Manufacturen, wie sie Namen haben mögen, errichtet werden sollen. Allzeit würden dadurch die Erbländer leiden, und die erbländische Manufacturen in der grössten Gefahr stehen, weil sie wegen der Wohlfeile der Lebensmitteln den Hungarn nicht gleich kommen könnten. Ich glaube daher, das vielmehr pro principio statuiren wäre, dass man in Hungarn dermalen keine Manufacturen aufkommen kassen, sondern vielmehr alle Mittel, um solche verschräncken verwenden solle. Hungarn hat an seinen productis naturae schon genug, und bekommt jezo einen ganz besonderen Vortheil, da nunmehr das Commercium zur See auf den Überfluss der productum naturae geöffnet wird. U. o.

csatlakozott hozzá, sőt még a magyar kereskedés virágzását is nagy szerencsétlenségnek tartotta, amíg haszna az adómentes nemességet gazdagítja. Az udvar azonban, ajánlotta az ügyes diplomata, szándékát nem árulhatja el, nyíltan nem léphet fel a magyar gyáripár ellen. De semmiképen se támogassa, sőt hátramosztására titokban mindent kövessen el, amire legalkalmasabb eszközül a vámok kínálkoznak.¹ A fiatal József, aki ekkor kezdett államügyekkel foglalkozni, de önálló véleménye még nem alakult ki, teljesen egyetértett Kaunitzcal.

Szomorú kép! Az államtanács nagy többsége a legridegebb önzés álláspontján. Stupan minden szenvedélytől menten hidegen számol, de Blümegen szavaiban az irigység füstje mögött alig palástolt ellenszenv parazsa izzik, amit a szűkebb hazáján csüggő morva államférfi aggódó féltékenysége hevít. Kaunitz ellenszenvét más forrás táplálta. Gyűlölte a rendiséget, de politikáját, ha a magyar rendek országuk minden kiváltságáról lemondanak, megváltoztatta volna. Blümegen ellenszenv nem merült ki a rendiség kárhoytatásában, annak tetszetős palástjával meztelen magyar-gyűlöletét leplezte. Borié minden tekintetben elütött társaitól. Gyűlöletnek, ellenszenvnek nála nyoma sincsen. A rendiségnek ellensége, de mint egyelőre kiküszöbölhetetlen adottsággal számol vele. Az egész birodalom helyzetét vizsgálja s úgy találja, hogy Magyarország viszonya az egészhez azt kívánja, hogy a magyar gyáripár csak bizonyos ágakban fejlődjék ki. A monarchia szempontjából igaza volt. Magyar

¹ Da ich nach den vorausgesezten Principiis vor ein groses Unglück ansehe, wenn bey der jezigen Verfassung die Manufacturen und das Commercium in Hungarn zunehmen solten. Ob nun zwar der Hof sich nicht directe dagegen zu sezen, noch seine eigentliche Absicht zu erkennen zu geben hat. So wäre doch das Vorhaben auf keine Weis zu begünstigen, sondern im Gegentheil unter der Hand, so viel immer möglich, zu hintertreiben. Welches am besten durch die Teutsche Mauthen und Einrichtungen geschehen kan. U. o. Kaunitz nál 1761 elején egy francia vállalkozó jelentkezett, aki Magyarország gazdasági kincseinek kiaknázására nagy tervet dolgozott ki, többek között a gyáripár meghonosítását és a kivitel megszervezését is célul tűzte ki. Társulatot akart szervezni, amelybe gazdag francia tőkepénzesek is hajlandók lettek volna belépni. Kaunitz nem tárgyalt vele, mire a magyar kancellárhoz és magyar birtokosokhoz fordult. Érdekes lenne a terv sorsát megvizsgálni. Kaunitz reálisnak találta, de mivel fent kifejtett elveivel ellentétben állott, elejtette, természetesen az igazi ok megnevezése nélkül. (Es kan und darf aber der Projectant die wichtige Anstände des Hofes nicht wissen.) Íme a magyar iparelleses politika egyik szomorú eredménye: a külföldi tőke elriasztása!

szempontból természetesen ő is vétkezett az ország ellen, de ezen az alapon nem mondhatunk fölötte ítéletet. Magyarországon és az örökös tartományok kapcsolatából következett, hogy csak bizonyos iparágakat akart meghonosítani, ezek mellett azonban teljes energiával küzdött. Küzdelme nehezebb volt, mint amilyennek kezdetben gondolta.

Cothmannal körülbelül egyidőben br. Balassa Ferenc helytartótanácsi tanácsos és szerémi főispán is megpendítette a gondolatot, hogy a magyar gazdasági élet fellendítésére gyárakat létesítsenek, támogatásukra pedig bankot állítsanak fel. Elismerte, hogy sok magyar manufactura ártana az örökös tartományoknak, de számukat korlátozhatják. Az államtanács azonban sem Balassa, sem Cothmann megismételt javaslatát nem bolygatta.¹ A magyar gyárkérdés 1762 végén egy Cappel Károly nevű vállalkozó selyemgyár-alapítási tervével kapcsolatban került ismét napirendre. Stupan elismerte, hogy az ország természeti adottságai a selyemgyártásnak különösen kedveznének, de a magyarok idegenkednek az ipartól, meg azután más okok is úgy kívánják, hogy Magyarországon gyárak ne létesüljenek.² A magyarok idegenkedését Stupan sem tarthatta legyőzhetetlennek, a hangsúly az „egyéb okok“-on nyugodott. A gyáralapítást Borié sem vélte időszerűnek, de egészen más megfontolás alapján. Magyarországon még a föld művelésére sincsen elég ember, fejtette ki véleményét, elsősorban a földművelést kell megjavítani. A gyárkérdést először az örökös tartományokban rendezzék, Magyarországra csak azután kerülhet sor. A magyar gyárpart egészen elfojtani nem lehet, de nem is tanácsos. Nem lehet, mert néhány kendő- és lenvásongyár már van és számuk még szaporodni fog. Nem is tanácsos, mert az olyan árut, amelyet az örökös tartományok versenyképes áron vagy megfelelő mennyiségben gyártani nem tudnak, Magyarországon kell előállítani. Ezt a vámok segítségével könnyen elérhetik.³ Hadd boldogul-

¹ SR 1908/1761. 2884/1761. Stupan : wird mit grosser Behutsamkeit fürzugehen seyn.

² Allein nebst deme, das die gemeinen Leute in Ungarn nicht leicht zu dergleichen Industrialien sich anwenden werden, sind auch andere Ursachen, warum es nicht zu wünschen wäre, das Hungarn auf eigene Manufacturen sich verlege. SR 4124/1762.

³ Meine Meinung ist also, das man Ungarn vorzüglich auf die Production deren rohen Materialien, und dan in der Fabricatur auf jene Capi leiten solle, die man hierlands in der behorigen Wohlfeile, oder an nicht genüglicher Menge erzeigen kan. Somit leben und leben lassen solle. Die Mauth ist ohnehin der Schlüssel, so auf und zumachen kan. U. o.

janak a magyarok is! Készítsenek pontos kimutatást arról, hogy az örökös tartományok milyen cikkeket nem tudnak olyan olcsón gyártani, mint a külföld, valamint arról, hogy milyen ágakban nem tudják a bel- és külföldi fogyasztást kielégíteni. Ilyen gyárat honosítsanak azután meg Magyarországon.¹ Az örökös tartományoknak ebből még hasznuk is lesz, mert a kereskedés a kezükben kell maradjon.² A magyar gyáripart, vonta le a végső következtetést, nem szabad

¹ Borié néhány ilyen árut azonnal megjelölt. A külföldön gyártott tafota olcsó, ha a görzi gyárak nem tudnak versenyezni, Magyarországon létesülhetnek ilyen gyárak. A gyapot- és a vászongyártás alig jövedelmez valamit, az örökös tartományokban nem érdemes vele vesződni, ellenben Magyarországon engedélyezhető. Nyers gyapjában az örökös tartományok a belső szükségletet sem tudják fedezni, a külföldi piacon pedig az olcsóbb indiai áruval nem versenyezhetnek. Warum soll also die Cottonfabricatur in Ungarn schadlich seyn, und weniger daselbsten geschehen können, als andere Staaten in ihren Colonien bewürcken? Kenderet az örökös tartományokban alig ültetnek, kendőgyárak létesülhetnek Magyarországon. Vitorlavásznat pedig az örökös tartományokban egyáltalában nem gyártanak. Egy korábbi javaslatában Erdély számára a következő cikkeket ajánlotta: vitorlavászon, hajókötél, gyapot, nyersgyapjú. Kaunitz még ezt sem helyeselte. Die Baumwollspinnung vorzüglich, und so viel immer möglich, denen teutschen Erblanden zuzuwendend. SR 1820/1761. Délmagyarország számára is a vitorlavásznat és a hajókötelet javasolta. SR 3568/1761. A Temesi bánság területén pedig durva kendők, durva vászon és pokrócok ellen nem emelt kifogást, mert az örökös tartományokból szállítani nehéz és jó piac kínálkozik Olaszországban, Spanyolországban és a Levantében. A finom kendők számára a morva bank állítson fel lerakatokat Magyarországon, Erdélyben és a Temesi bánságban. Ha a hört és a viaszt nyersen az örökös tartományokba viszik, rendben van, ha ellenben külföldre (Olaszországba, Velencébe), akkor inkább az országban dolgozzák fel, illetve fehérítsék. A rozsból pálinkát égesenek. A kenderből hajókötelet, vitorlavásznat gyártsanak, ezt az egész Száva mentén megtehetik. Ezt a kereskedést az Északi és a Földközi-tengeren Oroszország tartja a kezében. Keményítőt is készíthetnek, Itáliában lenne jó piaca. SR 2603/1762. Kamarai kezelésben dohánygyárat akart felállítani, Blümegen azonban ez ellen határozottan tiltakozott. SR 2962/1762. A kamarai birtokokon iparnövények: kender, len, dohány, festőnövények, eperfa stb. termesztésére akarta a parasztot a művelt föld egyharmad részén kötelezni. SR 4105/1762. 1763-ban egy Torkos nevű vállalkozó javaslatával kapcsolatban vitorlavásznat és gyapotot ajánlott. Ld. részletesen Eckhart F.: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1922. 82—83. l. 1766-ban Erdélyben a török és a lengyel szükséglet fedezésére a vasgyártást is sürgette, mivel a német gyárak nem tudtak elegendő mennyiséget szállítani. SR 1999/1766.

² Von allen diesen ungarischen Fabricaturen hätten die teutsche Erblände den Nuzen, das sie darmit das Commerceium betreibeten. SR 4124/1762.

gátolni, sőt nagyon fontos, hogy fejlesztését az udvar kezdeményezze, mert csak így akadályozhatja meg, hogy az örökös tartományokra káros ágak fejlődjenek ki.¹

Borié szavaiból nyilvánvaló, hogy az örökös tartományok és Magyarország viszonyát anyaország-gyarmat formulában gondolta el.² Magyarország az örökös tartományok Indiája, ha a nyugati országok gyarmataikat az anyaország céljainak megfelelően rendezik be, a monarchia miért ne tehetné? Magyarországon elsősorban nyersanyagot termeljenek, azután további feldolgozásra alkalmas cikkeket, végül néhány olyan árut, amit az örökös tartományokban nem érdemes, de azt is a kamarabirtokokon, ahol a haszon a kincstáré marad, nem jut nemesember kezére. Ebben foglalhatjuk össze Borié „magyarbarát”³ gyárpolitikáját, de ezt is egyedül képviselte a kereskedelmi tanáccsal és a magyar gyáraktól idegesen húzódozó többi államtanácsossal szemben. Társai bizalmatlanságát eloszlatni nem tudta. Kaunitz elismerte, hogy csak a káros gyárak ellen kell küzdeni, a közömböseket érdemes segíteni.⁴ Stupan sem tagadta, hogy érvelése

¹ Aus allem deme schliese ich, das, wann eine gute Eintheilung gemachet wird, Ungarn ebenfalls zur Fabricatur zu gelassen werden mag, ja ich opinir, das es rätlich seye zu denen denen Erblanden unschadlichen Fabricaturen selbstem anzuleiten, auf das sie auf andere nicht so leicht verfallen. U. o.

² Weilen ich diese Landereyen eben so, wie die Engländer und andere Nationen ihre Pflanzstädte in Indien ansehe, welchen diese den Bau, den sie ihrem Commercio und Fabriquen den diensamsten ermessen, vorschreiben. SR 4105/1762.

³ Nyilvánvaló, hogy Borié gyárpolitikáját csak viszonylagosan tekinthetjük magyarbarátnak, inkább azt mondhatnók róla, hogy nem magyarelles. Borié viszonylagos elfogulatlanságára szemben a kereskedelmi tanács nyílt magyarelleségével Eckhart F. i. m. mutatott rá először. K. Schünemann azután (Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft. MÖIG XLVII. Bd. 1933.) Pleidell Ambrusnak a magyar kamara apatini kísérleteit ismertető tanulmányára hivatkozva Eckharttal szemben azt vitatja, hogy a bécsi udvar gazdaságpolitikája nem volt magyarelles, kivéve azt a rövid időt, amikor Blümegen állott az államtanács élén (1770—72). Schünemann figyelmen kívül hagyta, hogy Pleidell tanulmánya egy kamarai birtokkal foglalkozik, amelyről az egész országra következtetni nem lehet, hiszen az udvar a kamarajavakat egész más szemmel nézte, mint az ország többi részét. Elmellőzte azt is, hogy Borié csak a legkezdetlegesebb gyárágakat támogatta. A fentiekből Eckhart megállapításának helyessége, Magyarország gyarmati kihasználása egészen nyilvánvaló.

⁴ De azért továbbra is az örökös tartományok segítségét tartotta a főcélnak: Und obzwar Ihre Maiestät eine allgemeine Landesmutter sind, so ist doch vor diejenige Kinder die meiste Sorgfalt zu tragen, die der Landesmutter am mehresten unter die Arme greifen. SR 1593/1762.

helytálló, de aggodalma továbbra is megmaradt.¹ Blümenen továbbra is hajlíthatatlannak bizonyult. Abba még nagynehezen belenyugodott, mert bele kellett nyugodnia, hogy a közömbös gyárak ellen semmit se tegyenek, de hogy támogassák őket, azt már semmiképen sem találta helyesnek.² Legnehezebben a kereskedelmi tanács fogadta el Borié nézeteit, aki érveit újból és újból kifejtette, ismételten bebizonyította, hogy meggyőződéséből nem engedhet, de nem is akar.³

Borié sürgetésére a kamarajavakon, elsősorban a bácskai Apatinban, tettek is lépéseket „ártalmatlan“ gyárak felállítására.⁴ A kérdés újabb hullámokat 1766 végén vert fel, amikor egy magánvállalkozás, a cseklézi pamutfeldolgozó gyár engedélyezéséről döntöttek. Tulajdonképen most nyílt először alkalom a fönt megismert elvek alkalmazására. A kereskedelmi tanács az engedély ellen szavazott. Borié minden erejét latba vetette, hogy a meggyökeresedett rosszindulatot legyűrje. A magyar gyárak keletkezését megakadályozni erkölcsi lehetetlenség, sorakoztatta újra érveit. Mihelyt a föld a lakosságot foglalkoztatni nem tudja, amint a szorgalom növekedik, sokkal gyorsabb ütemben alapítják majd a gyárakat, mint a német tartományokban, mert az élelem és a nyersanyag olcsóbb, az adó alacsonyabb, a nép leleményesebb, anyagi emelkedésével jobban törődik. Amiből az következik, hogy ha már a fejlődést megakadályozni nem tudják, legalább tereljék olyan mederbe, amely az

¹ U. o.

² Bekanntlich ist dieser Artikel der größte, woraus Oberösterreich, Böhmen und Mähren die Contribution bezahlet, welche Länder also ungemein leiden würden, wenn die Hungarn die Leinenfabriquen auch nur in den groben Sorten, allermassen auch diese den größten Theil des Commercii ausmachen, errichten solten. Man kann ohne deme nicht verhindern, wenn die Hungarn Fabriquen anlegen wollen. Sie aber dazu zu animiren und den Fingerzeig dazu zu geben, halte ich in so lang schädlich und bedenklich, als die Hungarn nicht in gleicher Proportion mit den Erbländern contribuiren. A döntés Blümenen véleményét követte. SR 3005/1763.

³ Dieser Vortrag (a ker. tanács 1763 júl. 12-i előterjesztése) schmacket nach dem alten Sauertruch, das man in Ungarn keine Fabriquen aufkommen lassen will. Ich habe mich hierüber allschon geausseret, ich bin von dem Bestand meiner angegebenen Sätzen überzeiget, ich kan also von solchen nicht abgehen. Ich trage nur auf solche Fabriquen für Ungarn an, die denen teutschen Erbländen onschädlich seynd. SR 2205/1763.

⁴ Ld. ezekre Eckhart F. i. m. 86—88. l., továbbá Pleidell A. : A magyar kincstár apatini telepei Mária Terézia korában. Századok 1929—30.

örökös tartományokra legkevésbé veszélyes, amelyben a birodalom két részének jólétét egyaránt megvalósíthatják. Magyarország gyártsa azokat a cikkeket, amelyek kisebb hasznot hajtanak, az örökös tartományok pedig azokat, amelyek jobban jövedelmeznek, amelyeknek előállítására körülményes, nagyobb vállalkozást igényel. Az első lépések rendkívül fontosak, mert ezek határozzák meg a fejlődés irányát. A monarchia belső fogyasztása olyan nagy, kiviteli lehetőségei olyan sokfélék, hogy az egész lakosság foglalkoztatására alkalmat adnak. Ezzel szemben, ha a magyar részt nem irányítják az unicum érdekének megfelelően, azt az utat fogja választani, amely neki legjobban megfelel és amely az örökös tartományok gyárparát leginkább veszélyezteti.¹ A cseklézi gyár haszna annyira kézenfekvő, hogy engedélyezését nem tagadhatják meg. A privilégiumot azonban kössék föltételekhez: a szabad árusítást korlátozzák a nagykereskedésre, a gyártmányokat lássák el külön jeggyel, a nyersanyagra vessenek vámot, szedjenek fogyasztási és kiviteli vámokat is. Ez lesz az első magyar gyár, nem sokára követi majd a többi. Azokat a szabad királyi városokban helyezték el, hogy hasznukat azok lássák.

Blümegeen még ilyen megszorítások mellett sem akarta a privilégiumot megadni. Az állam számára szerencsétlenség, mondotta, ha Magyarországon gyárak létesülnek. Magyarország évenként több milliót kap terményeiért az örökös tartományoktól. Ha az iparcikkeket is maga állítja elő, az örökös tartományok el fognak szegényedni, a birodalom

¹ Meines geringen Orths habe ich dafür gehalten, das es eine moralische Unmöglichkeit seye, die ungarische Lande in der Folge der Zeit von der Errichtung deren Fabriquen abzuhalten. Das nach der Maas als die Population in diesen Landen zunihmet, somit mehrere Hände bestehen werden, als mit dem Ackerbau sich beschäftigen können, ingleichen nach der Maas als die Industrie auch bey dem mit dem Ackerbau beschäftigten Bauerstand und bey dem Bergbauvolck sich erhebet, die Fabriquen in diesen Landen anfangen, und nach dem einmahl genommenen Anfang sich weit geschwinder und stärker als in denen teutschen Erblanden erheben, folglich den teutschen erblandischen Fabriquen einen grossen Abbruch verursachen werden, nachdeme die Lebensmittele und das zur Fabricatur nöthige rohe Materiale in denen ungarischen Landen wohlfeiler, die Contribution geringer, und das Genie der Nation findiger und auf seinen Gewinn eifriger ist, als alle diese Umstände in denen teutschen Erblanden bestehen. Mein onmasgeblicher Anrath ware aus diesen Ursachen damahlen dahin gerichtet, das man jenes, was natürlicher Weis nicht kan gehindert werden, selbst, aber in einer solchen Art und Maas einleithen solte, welches denen teutschen Erblanden minder schädlich seye, und in der Folge beeder Landen

egész gazdagsága Magyarországra vándorol, ahol az uralkodó legkisebb hasznát veheti. Ezt csak úgy kerülhetik el, ha a magyar gyárak számára mindent megnehezítenek, amiben a német gyárakat könnyíteni szokták.

Blümegegen rideg önzésével kisebbségben maradt, mert Stupan nem volt a tanácskozáson jelen, viszont gróf Starhemberg, aki 1766-ban került az államtanácsba, mindenben Borié mellé állott, sőt még nála is méltányosabb elveket hirdetett. Magyarországtól semmit sem szabad megtagadni, amit az örökös tartományoknak juttatnak, adta elő igen jellemző véleményét. Nem érti, miért kezelik Magyarországot úgy, mintha a többi tartománytól mindenben elütne. Inkább arra törekedjenek szelíd és kíméletes módon, hogy alkotmány, érdek és érzelem tekintetében eltűnjenek a különbségek. A különböző mérlegeléssel csak növelik a magyarság ellenszenvét a németiség iránt. Egyeztessék a két rész előnyeit össze, a hasznból juttassanak mind a kettőnek, csak így fog a közös uralkodó alatt élő két állam egygyólvadni. Elismeri, hogy ez nehéz feladat, de megoldhatónak tartja.¹

Wohlstand miteinander verbinden könne. Nemblichen, das man jene Fabricaturen in denen ungarischen Landen selbst anfangen, deren Erzeugung wegen des geringen Preyses denen teutschen Erblanden schwer, und fast unmöglich fället, jene Fabricaturen aber für die teutsche Erblande erhalten werden, aus deren Erzeugung noch ein grosserer Gewinn ausfället, oder doch eine mehrere Kunst und grosserer Verlag erfordert wird. Ich habe dabey betrachtet, das ein Volck von einer einmahlen angenehmer und angewohnter Gattung des Nahrungsstandes nicht leicht wiederum abgeheth, somit alles von der ersteren Leithung abhanget, und das die eigene Bedurfnusen des Staats, sambt der Gelegenheit der Exportation bey der österreichischen Monarchie so vielfaltig seynd, das beede die Industrie des gesambten Volcks sattsam beschäftigen können. Dahingegen, wan man die ungarische Lande nicht selbst in die in Ansehung des Universi für diensam erachtende Weege leitheth, diese die ihnen nutzbarreste Auswahl trefen, und darmit solche Fabricaturen einführen werden, bey welchen der starckeste Gewinn zu machen, folglich, welche denen in denen teutschen Erblanden bestehenden Manufacturen die nachtheiligste Folgen hervorbringen. SR 3057/1766.

¹ Be kell vallania, dass es mir hart scheineth, der hungarischen Nation diejenige Vortheile entziehen oder erschweren zu wollen, die wir der unsrigen zu verschaffen uns so eyfrig bestreben. Ich kan mich auch daran nicht gewöhnen das Königreich Hungarn als ein von denen übrigen teutschen Erblanden in politicis, oeconomicis et commercialibus gantz unterschiedenes Land anzusehen, und glaube, dass sich vielmehr dahin bestreben solte, wie durch gelinde und vorsichtige Benehmung eine so viel mögliche Gleichförmigkeit der Constitution, des Interesse, und der Gesinnung zwischen beyden Nationen eingeführet werden könne, als nicht die diesfällige Discre-

Starhemberg elgondolása nagyon szép, de nagyon ideális volt. Kaunitz sem tagadta, hogy a méltányosság azt követeli, hogy az uralkodó országait egyformán szeresse és segítse. Magyarország erre különösen rászorul. De ez csak akkor lehetséges, ha minden ország egyformán kiveszi részét a terhekből, különben az egyenlő bánásmód méltánytalanul sújtja a többet áldozó részt. Amely pillanatban Magyarország vállalja a közös terheket, nem fognak többé különbséget tenni közte és a többi tartomány között.¹

Kaunitz a régi nótát fujta, mindenért a rendiséget okolta. Borie azonban nem csüggedett. Megpróbálta bizonyítani, hogy a gyárak nem tisztán nemesi üzemek, ha a látszat azt mutatja is, hogy csak a nemességnek van haszna belőlük. A kérdés nagyon fontos, azonban igen kényes is, mondotta, de éppen azért kívánatos, hogy az udvar tisztán lásson és határozottan cselekedjék. Nem ítélik az egész országot egyformán meg, mert a rendiség helyzete nem mindenütt ugyanaz. Az ú. n. magyar tartományok a következők: a temesvári bánóság, az erdélyi nagyhercegség, a határőrvidék, a magyar királyság Szlavóniával és Horvátországgal. Ezek közül Temesvárt az örökös tartományokkal minden tekintetben közös bánásmódban lehet és kell részesíteni. Erdély helyzete hasonló. Nem tekinthetik csak a nemeseket. A jobbágy súlyosabb terheket visel, mint a német tartományokban, a földművelésből megélni nem tud, ha nem segítenek rajta, ki fog vándorolni. A határőrvidéket sem kezelhetik másképp, mint az örökös tartományokat.

panz noch immer zu vermehren, und zu der Abneigung der Hungarn gegen die deutsche Nation in gewisser Maas selbst mit Anlas zu geben. Wann diejenige Vortheile, die eine der beyden Nationen über die andere geniesset, mit denen entgegengesetzten vereinbahret, und gemeinschaftlich verwendet würden, so könnte sich ein gemeinschaftlicher Nutzen daraus gezogen werden, und beyde Staaten unter einem Souverain nur einen ausmachen. Hierauf wäre meines schwachen Ermessens das Hauptaugenmerck zu richten, und ob zwar solches practice sehr schwer halten dürfte, so solte es gleichwohl gewiss nicht onmöglich seyn. U. o.

¹ Elismeri, hogy die selbst redende Billigkeit azt kívánja, hogy alle Erblande eine gleiche Liebe und Begünstigung ihres Landesfürsten verdienen, und insbesonder Hungarn aller Rücksicht würdig seye. Nur ist meines Ermessens dieser generalen Regel die Bedingnus beyzusetzen, das auch alle Erblande gleiche Lasten tragen, sonst wäre die Gleichförmigkeit in favorabilibus eine offenbahre Ungechtigkeit in Ansehung der mehr beschwerten, und ad bonum commune contribuirenden Landen. So bald nun Hungarn sich diesem Satz füget, und wie die teutsche Erblande die gemeine Lasten tragen hilft, so solte allerdings kein weiterer Unterscheid verwalten. U. o.

A határőr fogyasztási illetéket fizet, az iparos adózik, minél népesebb ez a terület, az állam haszna annál nagyobb. Csak arra ügyeljenek, hogy a gyárak a lakosságot a katonai szolgálattól ne vonják el. Ami pedig a szűkebb értelemben vett Magyarországot illeti, látszólag sok körülmény szól amellett, hogy a magyar gyáripar ártana az örökös tartományoknak. Vegyék azonban tekintetbe, hogy Magyarország is örökös tartomány. hogy csak a nemes nem fizet adót, a polgár, a paraszt, a földtelen lakos adózik, az ipar minden faja illeték alá esik. Az államnak mindegy, hogy az adózó milyen úton gyarapodik, egy a fontos, hogy fizetni tudjon, fizetni pedig csak jómódú alattvalók tudnak. Ne felejsék azután el, hogy a monarchia alapja Magyarország, a Habsburg-ház erejét belőle merítheti. Nagyobb, mint az örökös tartományok, veszedelmes lenne, ha a kisebb rész miatt elhanyagolnák, azt jelentené, hogy lemondanak a nagyhatalmi állásról. Iparra feltétlenül szüksége van, mert a földműves fogyasztó nélkül megélni nem tud, fogyasztó pedig a katonán és a bányászton kívül a gyárimunkás. Ha a városokban gyárak létesülnek, a polgárság életszínvonala emelkedik, egyben az őt utánzó egyszerű nép élete is magasabb szintet ér el. A gyárak tehát nemcsak a mezőgazdasági, hanem az ipari fogyasztást is fokozzák, ami az örökös tartományok számára sem közömbös. A magyar gyárak keletkezését úgysem akadályozhatják meg, a magyarok látják a gyáripar óriási jelentőségét, követni fogják a német tartományok példáját. Ha a kormány a fejlődést nem irányítja, ez az örökös tartományokra káros mederbe terelődik, holott megfelelő irányítás mellett a birodalom két részének érdekét igen jól összeegyeztethetik. Az irigység mindkét részt romlásba dönti. Nem tudja megérteni, miért félnak a magyar gyárektől. A gyáripar fellendülésének egyelőre rengeteg akadálya van. Akadályozza az ország szervezete. Borié ügyesen kimutatja a circulus vitiosus az udvar politikájában. Az ország szervezeti hibái nem engedik meg a gyáripar fellendülését. Az udvar célja az ország szervezetének átalakítása, tehát tulajdonképpen a gyáripar alapjának megvetésén fáradozik. De ugyanakkor ellensége a gyáriparnak, mert az ország szervezete, amit azonban meg akar változtatni, más, mint az örökös tartományoké. Tehát olyan valamiért harcol (az ország átalakítása), ami maga után vonja azt (gyáripar), amit meg akar akadályozni csak azért, mert még megvan az (az ország rossz szervezete), ami ellen küzd. A magyar gyárkérmények csak akkor fognak füstölni, amikor már nem lesz miért aggódnunk miattuk. A kormánynak a magyar gyár-

fejlődést nem akadályoznia, hanem segítenie kell. Főlölleges attól félni, hogy az örökös tartományok elvesztik piacukat. A monarchia fogyasztása már most olyan nagy, hogy egész területén foglalkoztathat gyárakat. Azonkívül Magyarország lakossága és életszínvonala egyre emelkedik. A nagy tömegnek Magyarországon egyelőre csak durva vászonra és durva gyapjúholmira van szüksége, ezeket a cikkeket az örökös tartományokban gyártani nem érdemes. Sok árut csak olyan olcsón adhatnak el külföldön, hogy gyártásuk az örökös tartományok számára szintén nem jár haszonnal. Ilyen gyárak kellene Magyarországon. Így mindkét fél megtalálja számadását; az állam virágzásának semmi akadálya sem lesz. Végeredményben újra csak azt ajánlhatja, hogy a magyar gyáripárt ne nyomják el, hanem fejlesszék, de korlátozzák olyan ágakra, amelyek az örökös tartományoknak nem, vagy csak alig ártanak és az ország számára mégis kielégítő lehetőségeket nyújtanak. Az irányításnál legyenek arra is tekintettel, hogy a gyárak olyan helyeken (sz. kir. városok és kamarabirtokok) épüljenek, ahol az állam leginkább hasznukat látja. Mindez nem zárja ki, hogy az örökös tartományok továbbra is megkülönböztetett figyelemben és gondozásban részesüljenek.

Hogy bebizonyítsa javaslatának nemcsak szavakban megnyilvánuló elméleti, hanem azonnal értékesíthető gyakorlati jelentőségét is, megjelölte azokat az árukat, amelyekre Magyarországnak elsősorban szüksége van, amelyek gyártását azonnal meg kell kezdeni. Ezek voltak: durva vászon és durva gyapjúholmik, kendők, köpenyegek, amelyekhez idővel egyéb női ruhaanyagok jönnek. Ezeket eddig Lengyel és Törökországból hozták be, gyártásuk az örökös tartományok számára nem jár megfelelő nyereséggel. A kereskedelmi tanács még több ilyen árut ajánlhat, készíthetnek másodrendű gyári anyagot is, fonhatnak kendert, lent, gyapotot és gyapjút. Ennyi egyelőre elég is a magyar nép foglalkoztatására. Abban tehát egyetért a kereskedelmi tanáccsal, hogy Magyarország az első- és másodrendű gyári anyagot állítsa elő és csak a legegyszerűbb gyárakat engedélyezze, de ehhez hozzáfűzi azt, hogy ez az udvar irányítása mellett történjék, mert csak így, csendben, észrevétlenül lehet a káros gyárak keletkezését megakadályozni. Az ellen nincs kifogása, hogy a német áruk bevitelét Magyarországra támogassák. Ez a második csendes, de igen hatásos út arra, hogy a német gyárak fellendüljenek és ilyen gyárak Magyarországon ne létesüljenek. Ezen a téren még tovább megy, mint a kereskedelmi tanács. Azt ajánlja, hogy a német áruk

Magyarországon ugyanolyan kedvezményben részesüljenek, mint a többi örökös tartományban. Ez nagy lépést jelent a végső cél, a teljes egység felé. A helyes megoldás az lenne, ha a teljesen szabad forgalomban minden áru a gyárban fizetné a fogyasztási adót. Ha Magyarországon mégis léte-sül káros gyár, egyetért a kereskedelmi tanáccsal abban, hogy az illet sorsára kell bízni. A német gyárak tudni fogják, mit tegyenek. Egyébként is jó, ha a gyáriparban minél nagyobb a verseny. Ha pedig valamilyen ágban Magyarország magához ragadja a vezetést, az állam szempontjából az sem baj, mert a többi ágban a német tartományok annál szabadabb teret nyernek. Annak azonban, hogy a magyar gyárakban szükséges nyersanyagra magas vámot vessenek ki, nem látja értelmét. Az ilyen intézkedések nagyon feltűnnek, hasznuk pedig alig van. A legtöbb nyersanyag ügyis megvan Magyarországon, vagy ha nincs, könnyen előállít-hatja. A finom gyárak ügyis nagy ügyességet és befektetést igényelnek, külön támogatás nélkül már meglévő gyárak-kal nem versenyezhetnek. Mindent összefoglalva csak azt ajánlhatja, hogy a magyar gyáripart ne sujtsák olyan intéz-kedésekkel, amelyektől a németet megkímélik, ezzel szem-ben az áruk után a fogyasztási adót ugyanúgy szedik, mint az örökös tartományokban. Mivel Magyarország ilyen tekin-tetben nagyon kényes, nevezzék ezt az adót pecsétpénznek és fordítsák a magyar kereskedelmi alap céljaira.¹

Borié érvelése tiszta, méltányos és igazságos volt. Fej-tegetésének csak az irigység mondhatott ellent, tételei logi-kusan folytak a monarchia egységéről, a részek egyensúlyá-ról vallott felfogásából. Magyarország számára csak a mi-nimumot engedélyezte, de azt mindenáron meg akarta való-sítani. Blümegen nem engedett fel. Minden a kivitelen múlik, jegyezte meg, egyelőre bizonytalan, hogy mindaz megvaló-sítható és hasznos-e, amit Borié ajánl.² Vele szemben Star-hemberg mindenben helyeselte Borié gondolatait. Bár már annyira virágoznék a magyar gyáripar, kívánta, hogy emiatt kellene aggódni. A féltékenység még korai és igazságtalan.

¹ Borié javaslatát, mivel rendkívül jellemző, s mivel Eckhart i. m. 92—94. l. csak főbb vonásaiban kivonatolta, érdemesnek tartom egyes részeiben a függelékben a szó szerinti közlésre. Eckhart az Industrie szót iparnak fordította, az összefüggések azonban azt mutatják, hogy eredeti jelentésében = szorgalom (industria) haszná-lta Borié.

² Ob all das jenige, was . . . Borié in dieser so wichtigen Frage anrathet, in der Ausföhrung thunlich, und nüzlich seyn werde, lasset sich dahier so genau nicht überlegen. U. o.

Ha Borié elvei szerint cselekszenek, a helyes középútát választják.¹ Kaunitz azonban még mindig úgy találta, hogy Borié nem méltányolta eléggé a különbséget a magyar alkotmány és az örökös tartományok alkotmánya között.² Éppen ezért Borié megjegyzéseit csak mint problémákat, nem pedig mint döntést közölték a kereskedelmi tanáccsal. Ez csak újabb vitákra adott alkalmat, mert a kereskedelmi tanács továbbra is a magyar gyáripár teljes elnyomását ajánlotta.

Borié ez ellen 1768 közepén újra tiltakozott. Ezúttal Mária Terézia lelkiismeretére hivatkozott. Magyarország is örökös tartomány, őfelsége Magyarországnak is uralkodója, közös anyja valamennyi országának. Az uralkodói kötelesség azt kívánja, hogy Magyarországról is gondoskodjék. Irigység és rosszakarat alacsony, megvetésre méltó szenvedélyek, csak az erény méltó az uralkodóhoz. Nem igaz, hogy Magyarország nincs eléggé megterhelve. Ha a nemes adót nem is fizet, fizeti a magas kiviteli vámot, ami tulajdonképpen adónak tekinthető. A kereskedelmi tanács rosszindulata csak rossz gyümölcsöt terem. A magyar gyáripárt támogatásák, de egyben irányítsák, különben az élesezű magyarok éppen olyan gyárat alapítanak majd, amelyek az örökös tartományokra a legnagyobb veszélyt jelentik. De nem okoskodásra van szükség, hanem tetre, mert az idő drága.

Starhemberg továbbra is helyeselte Borié elgondolását. A Billigkeit és Staatsklugheit, a méltányos és bölcs államvezetés ellen lenne, ha a magyar gyáripárt elnyomnák. Az állam érdeke azt kívánja, hogy Magyarország minél népesebb és gazdagabb legyen. Nem érti a kereskedelmi tanácsot, miért panaszkodik amiatt, hogy Magyarország kereskedelmi mérlege az örökös tartományokkal szemben aktív. Inkább örülnie kellene, hogy nem kénytelenek szükségletüket kül-

¹ Ich bin in denen principiis mit . . . Borié vollkommen verstanden, und wäre . . . zu wünschen, das der Stand der Fabriquen in Hungarn schon so blühend seyn möchte, das man allhier die Concurrenz derselben zu besorgen Ursache hätte. Es scheint mir aber diese Beysorge . . . einerseits zu voreylich und übertrieben, und andererseits in gewisser Maas auch unbillig zu seyn. Auf die Arth aber, wie . . . Borié die Sache gefasset hat, sollte ich glauben, das der rechte Mittelweg eingeschlagen werde. U. o.

² Einige generale Sätze des . . . Borié, wenn sie einschichtig betrachtet werden, scheinen mir annoch mit der billigen Rücksicht auf den österreichischen und hungarischen Contributionsstand, Vorrechten und Verfassungen nicht allerdings übereinzukommen, und vor allen Dingen eine nähere und gründliche Untersuchung zu verdienen. U. o.

földről beszerezni. Magyarország gazdagságán ne búsuljanak, hanem örüljenek, de használják is ki, a magyar terheket emeljék, az örökös tartományokon pedig könnyítsenek.

Blümegen úgy látta, hogy Borié és a kereskedelmi tanács tulajdonképen egyet akarnak. Kaunitz is ezen a véleményen volt. Amíg Magyarország nem vállal több terhet, amíg az örökös tartományokon könnyíteni nem lehet, a magyar gyáripárt támogatni nem szabad, a kereskedelmi tanács alapelve helyes, bizonyos tekintetben szükséges rossz.¹

Borié erélyesen tiltakozott Blümegen és Kaunitz félreértése ellen, kifejtette, hogy a látszólagos egyezés mellett nagy különbség van az ő és a kereskedelmi tanács elgondolása között. A kereskedelmi tanács, mondotta, nem tesz különbséget az egyes magyar területek között, az egész országból minden gyárat ki akar zárni. Magyarországot úgy tekinti, ahogy Anglia és társai kezelik amerikai gyarmataikat. A monarchia erejét és gyengéjét nem ismeri, javaslatai téves alapokon nyugszanak. Abból indul ki, hogy Magyarország érdekében még semmit sem tettek, nem is kell tenni, semmitmondó elmefuttatással pazarolja a drága időt.² Arra hivatkozik, hogy Magyarországnak nincs szüksége gyárokra, hogy a mezőgazdaságból bőségesen megélhet. Ezt a ferde állítást Borié részletesen megcáfolta. Először is leszögezte, hogy Magyarország és csatolt részeinek lakossága nem 3, hanem 6 millió. Azután azt bizonyította, hogy a földművelés fogyasz-

¹ Zu deme aber, das das Fabrique Wesen in Ungarn behinderet werden solle, kan ich niemahlen einrathen. Ungarn ist ein Erbland eben so wie die teutsche Länder. Ihre Maiestät seynd die Regentin aller Lander und deren gemeinsame Mutter. Die Regentenpflicht, so Ihre Maiestät leithet für den Nahrungsstand und für das Wohl der teutschen Unterthanen zu sorgen, ist die nemliche in Ansehung deren ungarischen Landen. Neyd und Missgunst ist eine verwerfliche niederträchtige Leidenschaft. Nur die Tugend ist denen Regenten eygen. Nach meinem Begrif wird mann mit diesen niedrigen Principiis, die der Commerciën Rath heget, nichts Gutes, wohl aber alles Üble richten. Dahingegen, wan mann Ungarn insgemein von der Fabrication abzuhalten suchen wolte, diese Nation, die an der Klugheit und Scharfsinnigkeit gar Vieles vor anderen Nationen hat, eben diese Fabriquen einschlagen dörfte, welche denen teutschen am gefährlichsten werden konten. SR 1100/1768.

² A kereskedelmi tanács will Ungarn unter gleichen Zwang legen, der von England und anderen Nationen gegen ihre Americanische Colonien gebrauchet worden. Der Verfasser dieses Vortrags die Monarchie und deren Stärke und Schwäche in dem Ganzen noch nicht kenne, das die mehriste dessen Sätzen theils auf falschen Suppositis beruhen, theils an und für sich fehlerhaft sey, und das dessen ganzes Schreib Werck ein unbestimmtes ungegründetes Schreibwesen ist. SR 1593/1768.

tók nélkül nem virágozhatnak. Helytelen az az ellenvetés, hogy belföldi fogyasztókra nincs szükség, ugyanis csak a búzát vihetik ki, azt sem mindenünnen. A gyáripar kiküszöbölése tehát a mezőgazdaságot is sujtja. A városi polgárság, amely a gyári munkásokat adná, éppúgy, sőt többet adózik, mint az örökös tartományok polgársága. De attól se féljenek, ha nemesek alapítanak gyárakat. Az urbáriumok rendezése után jobbágyaikat gyári munkára nem kényszeríthetik. Ha a nemes vagyont szerez, bár adót nem fizet, az államnak abból egyéb utakon igen sok haszna származik. Nincs az egész országban földbőség, ahogy a kereskedelmi tanács állítja, Horvátországban, Dalmáciában és Erdélyben kevés a föld, sűrű a lakosság. Nem szabad elfelejteni, vonta le a végső tanulságot, hogy a monarchia csak akkor lehet erős, ha Magyarország népes és gazdag, ha lakossága szorgalmasan dolgozik. A kereskedelmi tanács javaslatait olvasva nem csodálja, hogy az élesszemű magyarok bizalma az udvarban megrendül. Méltánytalanságával, az uralkodói kötelességnek mindenben ellentmondó célkitűzésével a maga elé állított feladatot, az örökös tartományok boldogítását sem valósíthatja meg. Borié azután részletesen kifejtette, hogyan indítsák meg a magyar gyáripart. Különbséget kell tenni az egyes területek között. Magyarországon és Szlavóniában abapsztót, közönséges kender- és lenvásznat, különböző kötött és szőtt holmikat gyártsanak. A manufaktúrák hegyvidéken, sűrűn lakott helyeken, szabad királyi városokban és a kamara-birtokok nagyobb vásárhelyein létesüljenek. A város adjon a vállalkozónak előleget. Minden negyedévben tegyen jelentést. A legbuzgóbb magisztrátusok részesüljenek jutalomban. A kamara is támogassa előleggel a vállalkozókat. Máramarosban alkalmazzon külön tisztviselőt, aki ért a gyárügyekhez. Szintén kérjen negyedévenként jelentést, ígérjen jutalmakat. Horvátországban, Dalmáciában és Erdélyben állítsanak fel gazdasági tanácsokat, eleinte itt is az említett cikkeket gyártsák. A Bánságban a fősúlyt még a földművelésre helyezték, egyedül Terézvárosban (Vinga) fejlesszék a gyáripart.¹ Starhemberg újra csatlakozott Boriéhez, mondván, hogy

¹ Das Wachsthum der Stärke der österreichischen Monarchie in dem Wachsthum der Population und Cultur auch weiteren Industrie der ungarischen Länder sich gründe. A kereskedelmi tanács javaslata dem Hof das Vertrauen der wahrhaft nicht dummen, sondern scharfsichtigen ungarischen Nation benehmen mus, und in der Folge nichts Gutes gebahren kan, und doch das vorgesetzte unbillige ja wieder die Regentenpflicht anstosende Absehen nicht erreichen wird. U. o.

a kereskedelmi tanács javaslata ellenkezik a joggal, a méltányossággal, a politika, a pénzügy és a gazdasági élet alapelveivel. Blümegeen makacsul azt hajtogatta, hogy a kereskedelmi tanácsot félreértik, nem akarja az a magyar gyáripart teljesen elnyomni, vizsgálja meg a kérdést külön bizottság. De Kaunitz húzódozott a végleges megoldástól, maradjon minden a régiben, mondta ki a döntést. Magyarországon a földművelés javításával, a kivitel biztosításával segíthetnek legjobban.¹ Végeredményben csakugyan nem történt semmi.

Szükségesnek láttuk a kérdés részletes tárgyalását, mert tanulságos látni, hogy Borié minden energiája hiába volt s csak annyit tudott hosszú harcok után elérni, hogy a magyar gyáripart azokban az ágakban, amelyeket az egész államtanács közömbösekknek ítélt, ne nyomják el, de hogy támogassák is, azt ismételt erőfeszítéssel sem vihette keresztül.²

A bécsi udvar a magyar gyárpar kérdésében olyan lépések megtételét mulasztotta el, amelyek az örökös tartományoknak nem ártottak, Magyarországnak viszont igen sokat használtak volna. Azt még megértjük, hogy azokat az iparágakat, amelyek az örökös tartományokat fenyegették, nem szívesen látta, ezt Borié is megértette. De hogy olyan iparágak meghonosítására sem tett egyetlen lépést sem, amelyek az örökös tartományok szempontjából közömbösek voltak, amelyekről Borié ismételten kimutatta, hogy teljesen veszélytelenek, holott tudta, hogy állami támogatás nélkül gyárak nem keletkezhetnek s a Lajtán túl keletkezésüket támogatta is, az túlhaladja az emberi értelem határát, annak okát csak a szenvedélyek sötét ösvényein kutathatjuk és találhatjuk meg. Kaunitz a magyarokban a rendiséget gyűlölte, Blümegeen a cseh-morva országok erőtől duzzadó vetélytársát. Stupanban gyűlés nem lakott, de a bizalom sem tudott lelkében gyökeret verni. Starhemberg és Borié, akik a monarchia belső egyensúlyának megfelelő méltányosságot hirdették, Kaunitzék bizalmatlanságával szemben alulmaradtak. Mária Terézia nem tudott erélyesen dönteni. A legfőbb gaz-

¹ Bey der Frage, in wie weit die Manufacturen in Hungarn zu begünstigen seyn, kan gar leicht zu viel oder zu wenig geschehen. Und da in Hungarn noch so viele Hände mit der Cultur zu beschäftigen sind, so wäre meines Ermessens hierauf und auf die Beförderung der Exportation und des Verschleises die größte Rücksicht zu tragen. U. o.

² Az államtanács tudta, hogy gyárpar állami támogatás nélkül nem lendülhet fel. Bizonyítják ezt Stupan szavai: Dan aus eigenen Kräften können bey dermalligen Umständen besonders die ärmeren Länder nichts unternehmen, und werden allzeit gegen andere zurückbleiben müsen. SR 1557/1765.

dasági hivatal magyarellenes volt. A tanácskozások szinte végnélkül folytak, a drága idő meddően telt, a Lajtán túl gombamódra szaporodtak a gyárak, a Lajtán innen semmi sem változott. Borié 1770-ben távozott az államtanácsból, Blümegeen vette kezébe a gyeplőt, igaz, csak rövid időre, de az 1760-as évek „magyarbarát” politikáját hiába keressük többé. A magyar gazdasági élet fejlődése messze elmaradt a monarchia másik feléé mögött.

Láttuk, hogy az örökös tartományok és Magyarország kapcsolata az utóbbira az iparpolitikában milyen következményekkel járt. Nézzünk meg egy példát a kereskedelmi politika terén. Magyarország számára a legégetőbb probléma a kivitel kérdése volt. A szárazföldi és folyóvízi szállítás mellett sokkal tágabb lehetőségek kínálkoztak a tengeren, az államtanács magyar kereskedelempolitikájának tengelyében a tengeri kivitel biztosítása állott. Erre törekedve, mint az iparpolitikában, állandóan azt is szem előtt tartotta, hogy az örökös tartományok érdeke mit kíván. A fődolog, foglalta össze Borié a szempontokat, hogy a természeti kincsekben annyira gazdag Magyarország terményeit külföldön értékesítse, ezzel azonban az örökös tartományoknak kárt ne okozzon. Kívánatos azonkívül, hogy az örökös tartományok a magyar kivitelből a szállítás és a kereskedés révén minél nagyobb hasznot húzzanak.¹ A következő kikötők jönnek számba: Trieszt, Fiume, Porto Re és Zengg. A német tartományoknak leginkább Trieszt felel meg. A szállítás jövedelme nagyrészt nekik jut, kereskedésük is nyer a magyar kereskedelemmel való kapcsolatból. Felsőmagyarország számára szintén Trieszt a legalkalmasabb kikötő. Az út Pettauon és Laibachon át halad, jókarban van. Az alsómagyarországi árukat a Száván szállíthatják Laibachig, a folyót éppen szabályozzák (1763). A szállítási költségek azonban nagyok. Fiume és Porto Re a német tartományoknak szállítási hasznot nem jelent, csak a kereskedelmi kapcsolat miatt előnyös. Alsómagyarország számára azonban a szállítási költségeket jelentékenyen csökkenti. Az út a Száván Sziszekig, onnan a Kulpán Károlyvárosig halad. Károlyvárost Fiumével két út köti össze: a Károly-út és a Perlas-út. Az előbbi jó, de

¹ Der Hauptsatz ist, das denen an allen Productis geseegneten ungarischen Landen die Ausfuhr dieser Productorum verschaffet werden wolle. Die Mäsigung dieses Satzes ist, das diese Ausfuhr denen teutschen Erblanden unschädlich seyn solle. Der dabey weiter hegende Wunsch gehet dahin, das von dieser Ausfuhr die teutsche Erblande in dem Strasen Gewerb und in dem Commercio selbsten den Vortheil so viel immer möglich, erlangen mögen. SR 1400/1763.

lakatlan, az utóbbi lakott, de rossz, több lakost eltartani nem tud, nagyobb méretű kereskedés lebonyolítására nem alkalmas. A zenggi kivitel az örökös tartományoknak szállítási hasznot nem biztosít, a kereskedelmi kapcsolat kényelmetlen, de nem lehetetlen. Horvátországnak és Alsómagyarországnak Zengg a kikötője, bár a Károlyváros—Zengg úton egyelőre csak lovak járhatnak. A kivitel cikkei: búza, dohány, bőr, viasz, hamuzsír, réz; ezekhez idővel a sózott-hús, a durva vászon és a magyar pokróc járul majd. A rezet az udvar irányíthatja, kikötője jelenleg Trieszt. A hamuzsír csak engedéllyel vihetik ki, az udvar tehát szintén irányíthatja. A viaszt jelenleg nyersen viszik ki. Ha Triesztben és Fiumében fehérítőket létesítenek, a forgalom magától terelődik oda. A nyersbőr kivitele káros. Triesztben már van bőrgyár, létesítsenek Fiumében is, a forgalmat tereljék ezekre a helyekre. A dohánykivitel egyre emelkedik. A felsőmagyarországi Trieszt és Fiume felé irányul, az alsómagyarországi és a temesvári a legolcsóbb utat keresi. Hasonló a vászon és a pokróc esete. A sózott-húst Trieszt és Fiume felé irányíthatják. Azonban legfontosabb cikk a gabona. A felsőmagyarországi termés természetesen útja Stájerországba visz, ahonnan a jobbminőségű stájer gabonát Triesztben át szállítják külföldre. Az alsómagyarországi főleg szállítása Trieszt és Fiume felé túlságosan drága, egyelőre még elég hajó és szekér sem áll rendelkezésére. Ennek az árunak Zengg a kikötője. Emellett a következő körülmények szólnak: 1. A versenyt idegen gabonával kell felvenni, tehát fontos, hogy az ár alacsonyabb legyen. Egy velencei sztár temesvári gabona ára Triesztben 2 fr 43 kr, Fiumében 2 fr 39 kr, Zenggben 2 fr 27 kr. Eladhatják Triesztben 5, Fiumében 7, Zenggben 8%-os haszonnal. A zenggi ár mellett a legolcsóbb években is folytathatják a kereskedést. 2. A kikötőtől a temesvári áru fekszik legmesszebb, közelebbinél a számítás még előnyösebb eredményt ad. 3. Trieszt felé Alsómagyarországból csak évi 30.000 sztárt szállíthatnak, mert nincsenek hajósok, Fiume felé csak évi 40.000-et, mert nincsenek fuvarosok. A terméshez viszonyítva ezek a mennyiségek elenyésznek. A hajósok számát még növelhetnék, de a fuvarosokét alig, mert a vidéken még zab és széna sem terem. 4. A zengi forgalom máris nagyobb, mint a trieszti és a fiúmei: évente 30.000 öszvér hordja a gabonát. 5. Zenggből Triesztbe olcsóbb a tengeri szállítás, mint a Száván és a szárazföldön.

Ezek voltak azok a tények, amelyeket Borie a hosszú vizsgálat irataiból nagy hozzáértéssel, alaposítással és teljes

elfogulatlansággal megállapított és rendszerbe foglalt. Ezek alapján hasonló körületekintéssel és pártatlansággal határozta meg az udvar álláspontját ebben az annyit vitatott kérdésben. Az örökös tartományoknak elsősorban Trieszt felelt meg. Borié ennek megfelelően először arra a kérdésre keresett feleletet, hogy lehet-e az egész magyar kereskedést Trieszt felé irányítani s ha lehet, tanácsos-e? Felelete így hangzott: physice lehetséges, moraliter lehetetlen. Ezáltal az irányítás, helyesebben: kényszer által a főcél: a magyar termények értékesítését elhibáznák. Triesztet tehát elejtette, amint elejtették már akkor, amikor a Kulpán megnyitották az utat Károlyváros felé. Az örökös tartományoknak a fiúmei kivitel is nagy hasznot biztosított, nagy tét forgott tehát a következő kérdésen: megnyissák-e a zenggi utat? Borié a megnyitást korábban határozottan ellenezte, érveit annak idején az egész államtanács elfogadta. Már 1762 elején tanulmányozta az ügyet s akkor úgy találta, hogy ha a magyar szempontból legelőnyösebb zenggi utat azonnal megnyitják, a magyar kereskedést nem terelhetik többé a másik két útra, még ha meg is szűnnek azok az okok, amelyek a forgalmat ezeken az utakon egyelőre akadályozzák. A trieszti és fiúmei kereskedés azért nem virágzott fel, mert megfelelő súlyú áru nem volt. Ilyen áru a magyar gabona.¹ A magyar gabonára Triesztnak és Fiuménak feltétlenül szüksége van, a zenggi utat megnyitni nem szabad. De a zenggi út ellen más érvek is szólnak. A Károly-út telepítése elvesztené célját, ha a forgalom a zenggi útra terelődne. Ez a telepítés pedig az államra más, elsősorban hadi szempontból is fontos. Legfontosabb azonban, hogy a magyar kereskedésből az örökös tartományoknak is hasznuk legyen. Ez pedig csak akkor biztos, ha a kivitel Trieszten vagy Fiumén át halad. Így a kivitt s ami még fontosabb, a bevitt áruk német kézen mennek keresztül, a német cikkek elhelyezésére alkalom nyílik. Mindez bizonytalan, sőt valószínűtlen Zengg esetében. Kivitel, bevétel, a kereskedéssel járó minden jövedelem a magyarokat gazdagítja, hiszen az udvar így befolyását egészen elveszíti, mert Zengg, ha a Litoralehoz csatolták is, a magyar igények szerint szabad királyi város.² Kaunitz

¹ SR 199/1762.

² Bey dem Zug des ungarischen Commerciis nach Triest dieses in dem Gewalt deren teutschen Erblanden beruhet, diesen Landen davon der groseste Nutzen zugehet, und deren Commercium aus solchen den Rückfluss in Ungarn nihmet. Dahingegen auf der Zenger Strase dem Land Ungarn allein geholfen, und in dessen Gränzen allein das Commercium erhalten wird, somit auch nicht ohne allem

ugyanígy gondolkozott.¹ Borié állásfoglalását az egész államtanács elfogadta. Érdekes, hogy míg a gyárkérdésben a kereskedelmi tanács határozottan magyarelles magatartást tanúsított, a zenggi út kérdésében Boriéval ellentétben a forgalom megnyitását ajánlotta. Az ügyet br. Nefzer tanácsos referálta, véleményét a többség elfogadta. A tanács elnöke, gr. Andler előzőleg Boriéhoz fordult s amikor tájékozódott az államtanács felfogásáról, a javaslat mellé különvéleményt csatolt, amelyben a megnyitás ellen érvelt olyan okokra hivatkozva, amelyek a magyarok körében feltűnést nem kelthettek. Az államtanács azután az elnök véleményét helyeselte, az uralkodó is annak megfelelően utasította a tanácsot.² Borié a kérdést olyan fontosnak és kényesnek minősítette, hogy az udvar elgondolását még a kereskedelmi tanáccsal sem merte közölni, azt mint belső államtitkot (internum secretum status) őfelségén és az államtanácson kívül csak Andler ismerte.³ Ami azután azt eredményezte, hogy a tanács, bár elnöke valószínűleg igyekezett más meggyőződésre bírni, továbbra is kitarzott a zenggi út mellett. Közben Borié is engedett eredeti szilárdságából. Burkolt formában ugyan újra tudomására adta a tanácsnak, hogy a főcél a magyar kereskedés egyesítése a triesztivel és a fiumeivel, továbbá a Magyarország felé irányuló forgalom irányítása. Ezze! törődjék, ne jöjjön mindig új javaslatokkal. Többet nem mondhatott, mivel ebben a kérdésben a magyar nemzet miatt nyíltan nem beszélhetnek, de ennyiből is lehetett érteni. Azt továbbra is elismerte, hogy a legelőnyösebb

Grund besorget werden mag, das dieses ganze commercium in den volligen Gewalt der ungarischen Nation mit Ausschluss der teutschen Erblanden in der Folge der Zeit verfallen, und der Vortheil des Rück commercii frembden nach Zeng handlenden Nationen zu kommen, der Hof aber allenthalben leer ausgehen werde. U. o. L. még SR 602/1762.

¹ Solte es sich nun in der That also befinden, so würde Hungarn Meister von seinem Handel ad extra, und ein unwiederbringlicher Staatsfehler begangen, wenn man noch allen Vorschub hierzu geben solte. SR 199/1762. So sind doch in dergleichen häcklichen Umständen die wichtigere Betrachtungen denen minderswichtigen vorzuziehen. SR 602/1762.

² SR 922/1762.

³ Die oben geführte Causales gegen die Zenger Strasen nicht mögen in einer schriftlichen Resolution hinausgegeben werden. SR 199/1762. Nachdem jedoch diese Grundursachen auch nicht einmahlen gegen an das commercium Directorinn eröffnet werden mögen, sondern gleichsam als ein internum secretum status unter der alleinigen Wissenschaft Ihrer Maiestät und dero Staatsraths, dann des commercien Praesidenten bewahret werden müssen... SR 602/1762.

a zenggi út lenne s beleegyezett, hogy tartsanak új, még részletesebb vizsgálatot, amelyben Fremaut mérnök, a kor legtehetségesebb és leglelkiismeretesebb szakembere is vegyen részt.¹ A kérdést úgyszólván valamennyi udvari hatóság bevonásával újra megtárgyalták, az iratokat az államtanács elé terjesztették. Borié szerint Fremaut buzgalmának köszönhető, hogy a kényes kérdés legkisebb részletére is világosság derült. Fremaut tárgyilagos, elfogulatlan és odaadó munkájának tulajdoníthatjuk, hogy Borié korábbi álláspontját földadta. Lemondott arról, hogy a magyar kereskedésből egyedül az örökös tartományok húzzanak hasznot, a megoldást az érdekek kölcsönös kielégítésében kereste. Belátta, hogy a magyar kivitel biztosítása a legfontosabb, azzal szemben minden másnak háttérbe kell szorulnia. Szavai rendkívül jellemzik célja felé egyenesen törő, megalkuvásokra nem hajlandó, szilárd akaratú férfias egyéniségét: Ha valamit akarunk, akarjuk egészen, tetteinkkel ne cáfoljuk meg szavainkat. A mellékes szempontokat rendeljük a főszempont alá, különben egyik kezünk lerombolja, amit a másik épített s a célt sohasem érjük el. Felfogását nyugodt lelkiismerettel helyesbíthette, mert kiszámította, hogy a zenggi út megnyitása nem fogja a trieszti és a fiúmei forgalmat apasztani. Minden magyar árut egy úton nem szállíthatnak, állapította meg. Az alsómagyarországi árukat azonban, s ezek adják a piacra váró termények nagyobb hányadát, mit Convenienz csak Zenggen át vihetik ki. A zenggi út megépítését tovább halasztani nem érdemes, sőt káros. Minél több az út, annál több ember keres kenyeret, minél többen kereskednek, annál inkább nő a forgalom. Ófelsége egyformán ura valamennyi országának, egyformán anyja valamennyi népének, valamennyit egyformán boldogítania kell.¹¹ Trieszt és Fiume érdekében annyi éven át hiába fáradoztak, mirevaló tovább a haszontalan erőlködés? A zenggi úton annyi nehézség mellett magától indult meg a forgalom, miért ne építsék meg ezt az utat, amikor biztos a siker? Mert káros az örökös tartományokra? Az a kívánság, hogy a magyar kereskedés az örökös tartományokhoz igazodjék, önmagában tekintve is méltánytalan, hiszen Magyarország is örökös tartomány. Azt mondják erre, hogy nem fizet annyi adót. De ennek az

¹ SR 1748/1762.

² Alle diese Lande seynd Ihrer Maiestät zuständig, allerhöchst-dieselbe seynd die gemeinsame Mutter aller dieser Völckern, sie seynd deren gemeinsame Beherrscherin, und dieses zu dem Ende, umb alle gleich glücklich zu machen. SR 1400/1763.

az oka, hogy terményeit értékesíteni nem tudja s mivel a gazdag földön könnyen megél, nem is iparkodik. A magyar paraszt aránylag súlyosabban adózik, mint az örökös tartományok jobbágya. Csak a földesurak mentesek. De ezek az országnak csak kisebb részét jelentik, méltánytalan dolog miattuk a nagyobb részt büntetni s ez a büntetés elsősorban az uralkodót és az államot sújtja.¹ Alsómagyarországon a legtöbb birtok a kamara kezén van, a Temes-vidék egészen más megítélés alá esik, mint Magyarország, a zenggi kivitelnél pedig elsősorban ezek jönnek számba. Az örökös tartományok védelmezői olyan valamitől félnek, ami részben nincs meg, részben nem olyan, mint amilyennek tartják. De ha ezt nem is tekintik, annak a feltételnek is eleget tesznek, hogy a német tartományok kárt ne szenvedjenek, bár ez a feltétel tulajdonképpen méltánytalan, hiszen Magyarország is örökös tartomány. A zenggi kivitel ugyanis a német tartományoknak nem árt. Marad tehát az a kívánság, hogy a magyar kereskedésből az örökös tartományok gazdagodjanak. Elismeri, hogy ezt az óhajt a megkülönböztető szeretet szülte. Mégsem tartja méltánytalanoknak és igazságtalannak, de csak abban az esetben nem, ha a főcél, a magyar kivitel nem veszélyezteti.² Kénytelen belátni, hogy a zenggi út elzárása a főcél megghiúsítaná, másrészt örömmel állapítja meg, hogy a szóbanforgó kívánság a magyar és a német kereskedés kapcsolata révén részben a zenggi úton is teljesedik. Ugyanis Zenggből olcsóbban vihetik a gabonát Triesztbe, mint a szárazföldön. Azonkívül a trieszti hajók a magyar árut,

¹ Die dem Hauptsatz beygefügte Mäsigung ist zwar allschon an und für sich hart, indeme alle Erblande einem Soverain zustehen, und die Grundursach, warum Ungarn in dem Contributionali nicht so viel abreicht, als die teutsche Erblande, darin bestehet, weilen Ungarn den Verschleis noch zur Zeit nicht so gut wie die teutsche Erblande hat, welcher Mangel des Verschleises bey der mit eingetretenden Fruchtbahrkeit des Erdreiches die Industrie unterdrucket. Der Bauer in Ungarn ist eben so, wie der teutsche Bauer, der Contribution unterworfen, derselbe ist in seiner Maas noch schweher, als der teutsche Unterthan, beleget. Der Unterschied bestehet also nur bey denen Dominien, welche in denen teutschen Erblanden contribuiren, in Ungarn aber frey seynd. Diese Dominien machen in der Totalität den kleineren Theil aus. Es ist also schwer, wan wegen des kleineren Theils auch der grössere leyden solle, und mir bedüncket es, das dadurch der Soverain alle Zeit am mehristen leydet. SR 1400/1763.

² Der endlich noch angefügte Wunsch, welcher an und für sich die Vorlieb deren teutschen Erblanden zum Grund hat, beschräncket sich auf die Möglichkeit. Wo also diese Möglichkeit ohne Abbruch oder gar gänzliche Vereitelung der Hauptsach nicht zu erlangen stehet, in diesen Fällen will auch dieser Wunsch nicht anzusehen seyn. U. o.

amelyre súlya miatt szükségük van, Zengben is felvehetik. Végül a magyar árut szállító hajók német árut is vihetnek. A zenggi utat tehát nemcsak meg lehet, de meg is kell nyitni, különben a magyar és a német kereskedés összekapcsolása, miként a multban, csak üres idea marad. Azokat a veszélyeket, amelyek azért fenyegetnek, mert Zengg szabad királyi város s így polgárai vámmentesek, ügyes intézkedésekkel elkerülhetik.¹

Borié érvelése jellemző. Nemcsak azt bizonyítja, hogy a zenggi útra Magyarországnak feltétlenül szüksége van, hogy az az örökös tartományokra nem káros, hanem arra helyezi a fősúlyt, hogy a német részek számára is előnyt biztosít. Borié ugyan ezt csak másodrendű tényezőnek minősítette, ő maga a magyar kivitel még akkor is támogatta volna, ha ez a monarchia másik felére bizonyos mértékben hátrányt jelentett volna. Előtte állandóan az egységes birodalom lebegett, az egész rovására egyik részt sem juttatta előnyhöz, bár kétségtelen, hogy amikor az egész sérelme nélkül tehette, az osztrák-cseh tartományokat helyezte előre. Állásfoglalásával az államtanács többi tagja nem értett mindenben egyet. Stupan bizalmatlan, Blümegeen határozottan cseh-morva-barát volt. Daun és Haugwitz nem nyilatkoztak, Kaunitz a magyarságot a rendiséggel azonosította. Borié egymaga is szilárdan kitartott, 1766-ban azután Starhembergben hatásos támogatóra talált. De felfogását még így sem tudta mindenben diadalra vinni. Tetszés szerint hozhatnánk fel példákat arra, hogy a monarchia keretén belül Magyarországot az örökös tartományok mögé helyezték.² De azt sem tagadhatjuk, hogy az ország a szorosabb kapcsolat kiépítésére irányuló törekvésnek igen sokat köszönhetett. A gazdasági és a szellemi élet fellendítésére tett intézkedések Magyarországról sem feledkeztek meg,³ az ország az 1760-as években gyors léptekkel haladt a fejlődés útján.

¹ A Zengg ellen felhozott érveket Borié sorra megcáfolta. Az út építését meg is kezdték, de 1767 közepén pénzhiány miatt abbahagyták. Borié éppen távol volt, amikor az államtanács sajnálkozását kifejezve tudomásul vette a jelentést. SR 1261/1767.

² E helyen csak a gyárkérdést és a zenggi út ügyét ismertetem részletesen. A többi jellemző példát a gazdasági élet részletes tárgyalásánál sorolhatnám fel.

³ Borié: Das endliche Absehen gehet dahin, umb die Commerzien in Siebenbürgen und Ungarn ebenso, wie in denen teutschen Erblanden, emporzubringen. SR 3074/1763. Blümegeen 1766-ban Borié oktatás- és nevelésügyi buzgalmát azzal a megjegyzéssel mérsékelte, hogy a német területeken sincs minden faluban pap és tanító. SR 1782/1766.

Ez a fejlődés azonban nem vezetett a kitűzött célra, Magyarország nem olvadt az örökös tartományok sorába. Az egység gondolatának fanatikus harcosai a magyar államiságot csak gyengítették, megsemmisíteni nem tudták. Végeredményben pedig saját törekvésük alatt vágták a fát, mert a monarchia sorsa ekkor már a magyarság életerejétől függött. A gyászos véget azonban senki sem sejtette.

Ember Győző.

FÜGGELÉK

Borié a magyar gyárakról.

Es ist nicht ohne, das die Ursachen vieles scheinbahre für sich haben, in deren Anbetracht von mehreren vermeinet wird, das es denen teutschen Erblanden schädlich wäre, wan in denen ungarischen Reichen die Fabriquen erhoben werden solten. Es tretten dahingegen folgende Betrachtungen ein.

Ist Ungarn ein Erbland mit. Nur der Adel ist von denen Abgaben frey. Der Burger, der Bauer, auch der unpossessionirte Insass unterliegen der Contribution. Alle auch die mindeste Gewerbe werden in Anschlag gebracht. Dem Staat ist es alles eines, ob derselbe das dem Unterthanen über dessen eigene Erfodernus überschliesende Vermögen (auf dieses allein gründen sich alle Abgaaben) unter dieser oder jener Rubrique einbringe. Das foderiste Consumtionsgefäll, das Salz bestehet auch in Ungarn. Nach der Maas als das Vermögen des Unterthanen wachset, ist auch die Vermehrung deren Abgaaben möglich.

Die ungarische Reiche seynd es, die dem Erzhaus die suchende mehrere Stärcke am ausgiebigsten hervorbringen können. Diese Königreiche seynd weit gröser als die teutsche Erblände. Es wäre bedenklich den gröseren Theil wegen des kleineren aussser Acht zu lassen. Die Hofnung der Erlangung einer mehreren Stärcke würde damit nicht erreicht. Denen ungarischen Reichen kan aber nicht anderst, als durch Einführung eines Industrialverdienstes aufgeholfen werden. Der Ackersman kan ohne Consumenten nicht bestehen. Diese Consumenten seynd keine andere, als die Soldaten, die Bergkapen, und die Fabricanten.

Das gemeine Volck deren ungarischen Königreichen ist noch ganz rohe, und deren Gemächlichkeiten des menschlichen Lebens grösesten Theils noch unkundig. Dasselbe begnüget sich noch mit denen ersten Nothwendigkeiten . . . Die Kleidung deren Bürgern in denen Städten ist auch gering, die Handelsleuthe allein ausgenommen. Die Bürgere in denen Städten geben die Bildung dem Landvolck. Werden Fabriquen in denen Städten aufgerichtet, so erwerben diese mehreren Verdienst, und durch solchen mehreres Vermögen. Das mehrere Vermögen machet, das man mehrere Gemächlichkeit suchet. Die bessere Kleidung ist jene, die den stärckesten Reiz hat, besonders bey dem ungarischen Volck. Es scheint also die Folge richtig zu seyn, das die Errichtung deren Fabriquen in einem Land auch das Consumo deren Waaren verbreithe. Und da das einmahlen eingeleithete Consumo der Waaren, besonders zu der Kleidung, immer weiter steigt, und eine Waar der anderen bedarf,

so dürften die in Ungarn erhebenden Fabriquen gleichsam als eine Öffnung zu mehrerem Consumo anderer Waaren anzusehen seyn.

A magyar gyáripárt nem nyomhatják el. Ha nem irányítják, károsan fejlődik. Die Vortheile beeder Landen können durch eine vorsichtige Anordnung miteinander vereinbahret werden, dahingegen der Neid einer Nation gegen die andere gemeinlich beeder Schaden bringet.

Miután kimutatta, hogy a gyáripár feltételei Magyarországon hiányzanak: Aus allen diesen will zu urtheilen seyn, das die Forcht, so mann wegen der Errichtung deren Fabriquen in Ungarn hat, noch weit entfernet seye. Werden aber einsmahlen, wohin es endlichen doch kommen wird, alle diese Umstände sich zum Besseren abändern, so beheben sich die Hauptursachen von selbst, wegen der mann die Errichtung der Fabriquen in Ungarn als jenen der teutschen Erblanden schädlich ermesen will. Und in Ansehung des Staats tretten die Ursachen so viel mehr ein, das derselbe die Errichtung der Fabriquen in Ungarn befördere.

A bel- és külföldi fogyasztás nagy és egyre növekszik. Eine kluge und billige Austheilung kan also allen volle Beschäftigung geben. Zu der Förderung des Wohls beeder Nationen seynd gegründete und ausgiebige Mittele übrig. Auf der Förderung des Wohls beeder Nationen beruhet das Wohl des Staats.

Diese Betrachtungen scheinen mir so vielen Grund für sich zu haben, das ich vermeine aus solchen folgern zu sollen, das die Errichtung deren Fabriquen in denen ungarischen Landen nicht zu behinderen, sondern vielmehr zu befördern, anbey aber diese Errichtung eines Theils auf solche Gattungen deren Waaren, die denen teutschen Erblanden theils gar nicht, theils am wenigsten schädlich, und doch denen Umständen des Landes deren ungarischen Reichen angemessen, auch diesen vorträglich seynd, und anderen Theils an solche Orthe und mit der weitheren Vorsehung zu leithen wären, in welchen der Nutzen dem Staat am mehristen zuflieset, und die Gleichheit beeder Erblanden erhalten werden mag. Mit dem denen teutschen Erblanden gebührenden Vorzug, das auf die Beybehaltung deren Nahrungsstands der foderiste Bedacht fortan genohmen werde.

Ich bin also mit dem Hauptsatz des Commerciens Raths: das die ungarische Lande sich auf die Erzeugung des ersten und zweyten Fabrique Materialis und auf die gemeine Fabricatur begeben sollen, verstanden. Ich erachte aber diesem Satz beyfügen zu sollen, das auch die Einleithung dazu mit würcksamer Hand zu trefen wäre. Eben dieses ist das sicherste Mittel andere Fabricaturen abzuhalten, und diese Abhaltung kan nicht anderst als in stillen unvermerklichen Weegen geschehen.

Mir bedüncket vielmehr, das in der äuserlichen Gestalt das Fabrique Wesen für die ungarische Reiche jenem deren teutschen Erblanden allenthalben gleichzuhalten, dagegen aber auch in dem innerlichen die Gleichhaltung zu begehren und authoritative geltend zu machen wäre. T. i. a magyar cikkek után is fizessenek fogyasztási illetket. SR 319/1767.

A magyar jobbágy a XVIII. században.

„A jobbágyság mindegyik országban a legszámottevőbb és legszorgalmasabb néposztály — írta József nádor 1798-ban a királynak — s ha jól bánnak vele s nem bujtogatják fel, nem könnyen gondol forradalomra.“¹ A XVIII. század végén Európa egét elhomályosító francia forradalom ráterelte ugyan a figyelmet a nemzettest minden rétegére s az államférfiak aggódva kutatták, vizsgálták a módozatokat, amelyekkel népük elégedettségét, nyugalmat biztosítani lehetne. A század vezető gondolata, a felvilágosodás eszméje rábresztette a kiváltságos osztályokat s az uralkodókat, hogy népeik minden egyes tagjának sorsáról gondoskodniok kell. A magyarságot a koreszme nem igen érintette, a felvilágosodás szelleme nem ért el hozzá s Európának ismételt forradalmakat kellett látnia, míg a magyar nemzet is megmozdult. A magyarság életfejlődéséből a XVI—XVII. század teljesen kimaradt. A nemzet életét és lelkületét a törökkel folytatott küzdelem és a felkelések harcai foglalták le. Ha egyes előkelők lépést iparkodtak is tartani a nyugati fejlődéssel, a nép szélesebb rétegei számára ez a két évszázad, ha nem is hanyatlást, de legalább is stagnálást jelentett. Hanyatlásról nem beszélhetünk, mert a korabeli francia vagy angol paraszt *gazdasági* helyzete a magyarénál lényegesen kedvezőtlenebb volt. Kétségtelen, hogy József nádor fenti megállapítása a legszorgalmasabb néposztályról a gazdasági jelentőséget akarja kidomborítani. De a magyar jobbágyság életének megismerése nem csupán gazdasági, hanem szociális problémák egész sorával is meg fog ismertetni bennünket, sőt a két kérdéssort csak egymással magyarázva, egymásból levezetve lehet a maga valóságában megismerni.²

A magyarság a XVIII. századra konzerválta a XVI. század viszonyait, noha az életviszonyok s a feladatok eközben megváltoztak. A földesurak igényei a közbeeső két évszázadban megnövekedtek, de az ország gazdasági berendezései csak a középkor szükségleteinek fedezésére voltak alkalmasak. A Habsburgok a

¹ Domanovszky S. : József nádor iratai I. (Magyarország újabbkori történetének forrásai) Budapest, 1925. 203. l.

² Dékány I. szerint (A magyar történetírás új útjai. Budapest, 1932. 214. l.) : „a gazdaságtörténet egyik fejezete a társadalomtörténetnek, utóbbi a kollektív termelő alanyokat írja le, amaz ezen alanyok egyik, gazdasági funkcióját“.

XVIII. században szinte új honfoglaláshoz látnak s elérkezettnek vélik az időpontot arra, hogy hazánkat beilleszék a monarchia gazdasági rendszerébe. A baj azonban ismét csak az volt, hogy a török hódoltságtól kimerült ország gazdasági erejét túlértékelték s eszerint képelték el teherbíróképességét is. Csak lassanként vették észre, hogy a két évszázad veszteségeit előbb ki kellene pótolni.

Amikor idegen útleírók a XVIII. századi Magyarország gazdasági helyzetét rajzolják, lesújtó képet adnak s ezt a szomorú képet az újabb kutatások megerősítik. A jobbágy maradi gazdálkodásának, egy elavult földművelési rendszernek rajza ez. S mivel hazánkban minden teher erre a jobbágyásra nehezedett, érthetővé lesz az a küzdelem, amely földesúr és jobbágya, az államhatalom és az adózó paraszt között fejlődött ki ez évszázadban, s amelynek fő célja a földesúri és állami jövedelmek fokozása volt.

A magyar jobbágy és a magyar mezőgazdasági élet a XVIII. században a Rákóczi-felkeléstől a Mária Terézia-féle urbáriális rendezésig hosszú és nagy utat tett meg. A jobbágy helyzete megváltozott, mert megváltozott a magyar állam élete is. Ezt a változást óhajtanók vázolni jobbra a nem hódoltsági területen élő jobbágy helyzetének rajzával. Kutatnunk kell elsősorban azt, hogy miként növekedtek a jobbágyság terhei, meg kell ismernünk a földesúr és jobbágy egymásközi kapcsolatát s így rámutathatunk arra, miként alakult át a jobbágy élete és lelkisége a változott viszonyok között.

Az 1514. évi törvények beiktatása óta a magyar jobbágy sorsa egyre siralmasabbá vált, kötelezettségei mind súlyosabbakká lettek. A törvények ugyan iparkodtak a túlkapásoknak gátat vetni, de a gyakorlatban a terhek — főként a robot — állandóan növekedtek. Az államhatalom e tekintetben a „*gratuitus labor*“ bevezetésével járt elől jó példával. Nem óhajtjuk itt részletezni azokat a körülményeket, melyek a hódoltság korában a töröktől mentes területen is megváltoztatták a jobbágyság sorait és elhelyezkedését. Tudjuk, hogy a számbeli veszteség volt a legnagyobb. Történt ez akkor, amikor Európa többi részeiben a lakosság hihetetlen szaporulatot ért el, s ámbár ott is dúltak hosszú s pusztító háborúk, a rendelkezésre álló földterület mindenütt kevésnek bizonyult s megkezdődtek a kivándorlások. Magyarország újkori sorsa éppen ezzel a körülménnyel kapcsolatos, mert a magyarországi telepítések az európai népfelleg nélkül nem jöhettek volna létre.¹

Magyarország földjén kétféle telepítési folyamatot kell megkülönböztetnünk: egy belsőt és egy külsőt. Előbbi a XVI—XVII. században szakadatlanul folyik s a hódoltsági és vele határos területeken alig akadt olyan község, amelyet földesurának egészben vagy részben nem kellett volna kétszer-háromszor benépesí-

¹ J. Kulischer: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*. München—Berlin, 1928—1929. II. k. 6. l.

tenie. A jobbágyterhek elől — akár török, akár magyar volt a földesúr — menekült a lakosság. A földesúrnak azonban érdekében állott, hogy birtoka ne néptelenedjék el s ezért új telepéseket keresett. Új lakost a régi terhek viselésére scholsem lehetett kapni. Ezért a földesurak — miként az állam is — az új telepéseknek különböző mértékű kedvezményeket adnak, legtöbbször azonban csak meghatározott időre. Amikor ez letelt, előfordult, hogy a jobbágy újra megszökött. Ennek elkerülésére az időre szóló kedvezmények, amelyek igen eltérőek voltak egymástól, lassanként állandósultak. Amikor a XVII. század végén a külföldi telepítések megkezdődnek, a telepések a legkülönbözőbb feltételek mellett jönnek az országba. Így azután a XVIII. században a jobbágyok kötelezettségei meglehetősen eltérőek egymástól, aszerint, hogy milyen fokú könnyítéseket sikerült elérniök az új település előtt. A magyar jobbágyterhek egyöntetűségéről tehát egyáltalán nem beszélhetünk.¹

Az utóbbi években több tanulmány jelent meg a különböző XVIII. századi magyar uradalmak üzeméről, melyek a jobbágysággal pusztán az urbariumok alapján foglalkoznak. Az uradalmak ugyanis korábban ismerték fel a munka organizációjának fontosságát s így megtaláljuk bennük a tervszerű munkabeosztást és a kötelezettségek jegyzékét. Csakhogy az urbariumok még nem adják meg a tényleges helyzetnek képét. Szokás ugyan azt mondani, hogy az urbariumok meglévő állapotokat rögzítenek s azokban újításokat nem kereshetünk.² Azonban, ha az 1767 utáni úrbéri vallomásokot nézzük, a jobbágyság kötelezettségeiről egészen különös képet kapunk. A vallomásokban ugyanis szám-talan esetben kijelenti a jobbágyság, hogy urbariumról nem tud s a község azzal sohasem rendelkezett, holott nekünk ma kezünkben vannak az urbariumok. Talán a legjobban világítja meg a helyzetet a nagymarosi jobbágyság vallomása, amely szerint az úriszék 1766-ban készített ugyan egy urbariumot, de az életbe nem lépett.³ Vagyis, ha volt is urbarium, még nem bizonyos, hogy élő valóság is lett, s hozzá mint zsinórmértékhez igazodott a jobbágy. Akár volt a községnek urbariuma, akár nem, mindig a földesúr akarata érvényesült, ez pedig a jövedelem fokozását tekintette a legfőbb célnak.⁴

¹ Csapody Cs.: Az Eszterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, szerk. Domanovszky S. 6. sz.) Budapest, 1933. 26. l. és Szabó D.: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. Budapest, 1933. 53., 288. s köv. l.

² G. F. Knapp: Grundherrschaft und Rittergut. Leipzig, 1897. 53. l.

³ O. L. (= Országos Levéltár) Helyt. Tabellae Urbariales Comitatus Hontensis. Oppidum Nagymaros.

⁴ Berzeviczy Gergely (De conditione et indole rusticorum in Hungaria. 1808.) a nemesi jogi felfogással is indokolja ezt a törekvést. A nemesnek kötelessége volt utódai érdekeit is szem előtt tartani, ami csak a jogok kiterjesztésében állhatott.

A jobbágyterhek növekedését, alakulását és sokrétűségét az alábbiakban próbáljuk röviden vázolni.

Az első változás, amelyet a XVIII. század hoz : a termény-szolgáltatásról a pénzdózásra való áttérés. Már Bornemisza Anna erdélyi fejedelemasszonynak nincs szüksége arra, hogy máramarosi birtokairól természetbeni (tyúk, tojás stb.) szolgáltatásokat kapjon ; Eszterházy hercegnek sincs oka ilyesmit kívánni alsólendvai jobbágyaitól.¹ Ha már a Magyarországon, de birtokától távol élő földesúrnak sem volt szüksége a természetben adott járandóságokra, annál inkább állt ez az országtól távol élő földesúrra, vagy éppen a magyar kamarára.² Pénzt akartak tehát látni, hogy szükségleteiket a lakóhelyükhöz legközelebb eső piacon kielégíthessék. Az új telepések általában pénzben fizettek, de a régiek is megváltották a termény- és állattizedet, sőt néha még a robotot is.³ Ez utóbbi természetesen csak akkor történhetett meg, ha a földesúrnak nem volt a községben allodiuma, magángazdasága, vagy a legközelebbi is nagyon távol esett. Mindenesetre egész sereg szolgáltatás volt (pl. a hosszú fuvar), amelyet csak a jobbágycsoport között élő földesúr élvezhetett, míg a birtokától távol, vagy éppen idegenben élő pénzt kívánt helyettük.

A földesúr magángazdasága, az allodium köti le legjobban a jobbágyságot. Az allodium kialakítása szintén újkori jelenség, mely külföldön a jobbágyság romlását idézte elő.⁴ A létesítéséhez szükséges földterületet ugyanis — akár földművelés, akár állattenyésztés céljaira vette azt igénybe a földesúr — a jobbágyok között már korábban haszonélvezetre kiosztott területekből kellett elvonni. Vagyis a jobbágyinak ettől az időtől kezdve kisebb terület állott rendelkezésére, ami anyagi jólétét csökkentette. A magyar jobbágyságnak az allodium kialakítása egymagában még nem okozott kárt. Nálunk minden faluban volt elhagyott házhely, a falu környékén esetleg puszták, s az ezekhez tartozó földterületet a földesúr minden nehézség nélkül foglalhatta le saját gazdasága részére.⁵ Igaz ugyan, hogy ez közvetve mégis okozott hátrányokat, mivel a falvak népe a pusztákat jellemző módon szántóföldnek, rétnak, legelőnek használta fel s ezeknek elvonása mindenesetre megrövidítésekkel eredményezte.⁶ Az allodiumok kialakítására nézve igen érdekes a pálos rend mária-

¹ Csapody i. m. 29. l. ; Szádeczky B. : I. Apafi Mihály fejedlem udvartartása I. Budapest, 1911. 276., 459. és 509. l. — A Gróf Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet IV. évkönyve. Budapest, 1934. 324. s. köv. l.

² A Gr. Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet t. III. évkönyve. Budapest, 1933. 111—112. l.

³ Csapody i. m. 29. l.

⁴ Kulischer i. m. II. 61. s. köv. l.

⁵ Jármay E. : A regéczi uradalom üzeme a XVIII. sz. első felében. 19—21. és Bakács I. : A regéczi uradalom terméseredményei a XVIII. században. (Mindkettő : Tanulmányok. 1. sz. Budapest, 1930.) 99. l.

⁶ Csapody i. m. 46. l.

nosztrai és elefánti priorjainak 1720-ban tartott értekezletén hozott határozat. Az allodializálás jogát a Hármaskönyv I. r. 19. cikkére alapítják, amely a földesúrnak birtoka felett szabad rendelkezési jogot biztosított. Az értekezlet megállapítja, hogy bár a rend jövedelmeinek emelése érdekében szükség volna az allodiumok gyarapítására, egyetemenlegesen ezt mégsem lehet keresztülvinni, mert tartani lehet tőle, hogy a jobbágyság panasszal fordul a megyéhez, ami a rend szégyenére válnék. Éppen ezért az egyes konventek önálló belátására hízzák annak megállapítását, mennyiben lehetséges az allodium kiterjesztése.¹

Az allodium a jobbágyra a robotban való megmunkálás terhét jelentette. Mivel általában a jobbágyság száma csekély volt, a kiterjedt majorság megművelése rengeteg időbe s munkába került. A jobbágy ugyanis csak akkor művelhette meg saját kicsiny földjét, amikor a földesúr allodiumán a szükséges munkákat már mind elvégezte. Szántás, vetés, aratás, behordás idején hetekig volt földesúri munkában, saját kis gazdasága ott pusztulhatott, hiszen nem egyszer 4—5 hétig egyfolytában robotolt.² Sziléziában a rőghöz kötött jobbágyoknak még a legnagyobb dologidőben is biztosítottak szabad időt a saját munkájának elvégzésére s terményeinek értékesítésére.³ Nálunk is vannak esetek, amikor a jobbágy egyheti földesúri robot után egy hetet saját földjén dolgozhatott.⁴ Ezek azonban kivételek. A Hajduságban pl. a fokozott robot menekülésre kényszerítette a lakosságot.⁵ Ha az ígás robotban állatai elpusztultak, pótlásukról senki sem gondoskodott.⁶ Pedig pl. az esztergomi káptalan hontmegyei jobbágyaival vontatta fel a Dunán budai bordézmáját, ami jellemző az ígás szolgálat nagyságára.⁷

A XVIII. század jövedelemhajhászása még más terheket is rakott a jobbágy vállaira. A merkantilizmus szelleme érvényesült minden téren. A földesúr most már nemcsak a gabona behordására kényszeríti a jobbágyot, hanem a piacra való szállításra is.

¹ O. L. Acta Paulinorum. Nosztrai konvent. Fasc. I. No. 33.

² O. L. Helyt. Tabellae urbariales Comitatus Hontensis. Tergenye, Garam-Kis-Sarló stb. Főként a Lévához tartozó községek úrbéri vallomásai.

³ G. Dyhrenfurth: Ein schlesisches Dorf und Rittergut. Leipzig, 1906. 20. l.

⁴ Tholt J.: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. (Tanulmányok 10. sz.) Budapest, 1934. 31. s. köv. l.

⁵ Császár E.: A hajduság kialakulása és fejlődése. (A debreceni Tisza István tud. társ. honismertető bizottságának kiadványai. VII. k. 28. füzet.) Debrecen, 1932. 57. l.

⁶ Eckhart F.: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest, 1922. 21. l.

⁷ O. L. Helyt. Tab. urbariales. Az esztergomi káptalanhoz tartozó községek: Helemba, Leléd, Ipoly-Damásd stb. úrbéri vallomásai.

Így kerül a zalaí jobbágy Grazba, a hontmegyei Nagyszombatba.¹ Sok helyt a földesúr a jobbágy terményeire elővételi jogot gyakorolt, mint pl. Zala megyében a Batthyány-uradalmon és a máramarosi Bocskón,² hogy így az eladásból, a kereskedelemből származó hasznot is magának biztosítsa.

A robot következtében alig volt a jobbágnak érkezése ahhoz, hogy földjét megművelhesse, de még ennek haszonélvezete után is fizetett kilencedet, amely nem ritkán a hetedig, sőt az ötödig emelkedett.³ Noha a jobbágy egyéni gazdálkodása mind az államra, mind a földesúrra nagy jövedelmet jelentett, mégsem történt törvényes intézkedés ennek biztosítására. Tessedik szerint is a jobbágy e században a marhából tartotta el magát és családját s az adókat is ebből fizette.⁴ Ennek dacára az állatállomány a XVIII. század első felében rettenetes hanyatlást mutatott, úgy hogy emelésére állami beavatkozásra volt szükség.⁵

Az uradalmak állatállományának ismerete tehát egyáltalán nem elégséges ahhoz, hogy a magyar állattenyésztés terjedelmét megállapíthassuk, mert Ausztria városaiba és piacaira a jobbágyok jószágaiból is került kivitelre. A XVII—XVIII. század urbariumai és összeírásai fokozatosan terjeszkednek ki a jobbágy-gazdálkodás minden mozzanatára. Legkorábban ez a kérdés jelentkezik: mennyi a jobbágyok robotja, s kézi- avagy igásrobottal szolgálnak-e. Később már fontosnak tartják a kecskék, sertések, méhkasok számát is, ami a tized szempontjából volt jövedelmi forrás. A törekvés általában a tizedeköteles termények és állatok szaporítására irányult, az összeírásoknak tehát mindezekre ki kellett terjeszkedniök.

A jobbágy-gazdálkodás voltaképen a nagybirtok gazdálkodásának visszatükröződése. Ahol a jobbágyság birtokában lévő állatállomány gyarapodást tüntet fel, ott a földbirtokos az állatok eltartásához szükséges erőforrásokat (legelő stb.) nyilván a jobbágy rendelkezésére bocsátotta, tehát nem hozta őt abba a kényszerű helyzetbe, hogy állatállományát el kelljen adnia. Ellenkező esetben kedvezőtlenebb bánásmódra következtethetünk, mert az igásállatok számának csökkenése az igás robot túlságos kihasználására vagy a takarmány hiányára vall. Az összeírások általában azt mutatják, hogy az igával robotolóok száma a XVIII. században, a XVII. század közepéhez viszonyítva, erősen csökkent. Ez csak azt bizonyítja, hogy a felkutatott területeken a jobbágyság nagy gazdasági válságon ment át. Az életviszonyok feltétlen változására utal az a körülmény is, hogy a

¹ U. o. és Szabó i. m. 61. l.

² Századok, 1933. évf., 642—43. l. és a Gr. Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet IV. évkönyve. Budapest, 1934. 325. l.

³ Hont megyében nem egy helyen adnak hetedet, Nosztrán ötödöt. (Tab. urb.)

⁴ Tessedik S.: A paraszt ember Magyarországon. Pécs, 1786. 175. l.

⁵ Eckhart i. m. 33. s köv. l.

juhtenyésztés nagy hanyatlást mutat. A jobbágyság a török hódoltság alatt inkább az állandó helyhezköttöttséget nem igénylő állattenyésztéssel foglalkozott. Az urbariumok nem egyszer emelik ki, hogy a jobbágyok a török idők óta nem tartanak juhot vagy kecskét.¹

A szegény és nincstelen jobbágyok száma a Rákóczi-felkelés után állandóan növekszik. A kutatásokat megnehezíti az a körülmény, hogy mindennemű összeírás az adózás szemszögéből készült. A XVIII. század jobbágyainak sorában mindig több lesz a taxafizető, aki tizedet nem ad, robottal nem tartozik, s így az összeírásokba állatállományát felvenni nem tartják fontosnak. Ámde nem szabad elfelejtenünk, hogy a taxafizető paraszt, éppen a tized- és robotmentesség következtében, már az átlagos jobbágy életszínvonala fölé emelkedett. Hasonlóképpen nem lehet kiterjeszkednünk a földesúr házi cselédségéhez tartozó s így állami adómentességet élvező jobbágyságra sem, amely pedig — valószínűleg fokozatos emelkedés után — 1791-ben az egész magyar jobbágyságnak több mint egyharmadát tette ki.²

Az egyes községek és uradalmak összeírásaiban az állatállomány abszolút növekedése vagy csökkenése azonban még mindig nem ad tiszta képet a jobbágyság gazdasági viszonyairól. A XVIII. században a számadatok egymagukban növekednek, csak hogy a lakosság száma még inkább emelkedik s éppen a nincstelenek nagy száma jelenti az egyre rosszabbodó gazdasági helyzetet. Az igazi állapotokat csak a relatív számokból ismerhetjük meg; ezek mutatják meg, hogy egy-egy községben vagy uradalomban az egyes jobbágycsaládokra mennyi jut egy-egy állatfajból. Az ország különböző részeiben, különböző gazdasági környezetben évtizedeken, sőt évszázadokon át vezetett kimutatások adhatnának csak tiszta képet a gazdasági élet alakulásáról. A máramarosi bocskói és a regéci Trautsohn-uradalomban például a XVIII. században mindenféle állat száma csökken.³ Ezt a szomorú ténytet egyetlen párhuzammal akarjuk aláhúzni: Sziléziában a jobbágy állatai a földesúri legelőket szabadon hasz-

¹ Az állattenyésztés csökkenésére legjobb példa a regéci uradalom. Míg 1646-ban még itt 100 lakosra 1093 juh esett, 1697-ben csak 220, 1714-ben 127 s 1742-ben 115. (O. L. Archivum Patakiense, Acta radicalia. Tit. Regéc. Fasc. IX. No. 678.) — Kónyi M.: A váradi kinstári uradalom jobbágysága 1718-ban. Gr. Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet IV. évkönyve. Budapest, 1934. 336. l.: „oves et capras a tempore Turcico non habent.“ (19. j.)

² Mályusz E.: A reformkor nemzedéke. Századok, 1923/24. évf. 47. l. szerint 1791-ben 1,256.995 család közül 494.402 tartozott ehhez a mentesített jobbágykategóriához.

³ O. L. Archivum Patakiense Tit. Regéc. Fasc. IX. No. 678. — O. L. U. et C. Fasc. 149. No. 19., Fasc. 148. No. 37., Fasc. 64. No. 17. — HKA. (= Hofkammerarchiv in Wien) Hung. Conscriptiók. Fasc. VIII. No. 225. és Fasc. IV. No. 93. — A számadatok 100 lakosra vonatkoznak:

nálhatták,¹ míg nálunk még a sertések makkoltatásáért is díjakat szedtek.

Ha azután az egyes jobbágycsaládok életét és gazdaságát vennők szemügyre, a részletadatok érdekes sorával találkozunk. Már így is sok adatot találtunk arra, hogy a jobbágy nagyobb gyermekáldás esetén feltétlenül szegényedik, állatainak száma kevesbedik, mert földje kicsiny s a takarmány beszerzésére nincsen pénze.²

A jobbágy végeredményképen csak haszonélvezője a földesúrtól kapott földnek s birtokszerzési joga nincs. Az örökösödési jog annyiban volt biztosítva, hogy a telek apáról-fiúra szállott. Mivel nálunk e téren nem volt semmiféle korlátozás, a telek nagyon elaprózódtak. Az osztrák Alpokban ezt a földesurak úgy akadályozták meg, hogy egyes helyeken az örökösödési jogot a legidősebb fiúra korlátozták.³ Az elaprózódás mértéke jól kitűnik a regéci uradalom lakott helyeinek táblázatából.⁴ 1697

A regéci uradalomban :

	év: 1646.	1697.	1714.	1742.
Ökör	125	35	42	75
Ló	2	—	6	—
Tehén	66	113	80	53
Juh	1093	220	127	115
Sertés	97	127	115	86
Méhkas	4	50	1	27

A bocskói uradalomban pedig :

	év: 1672.	1684.	1704.	1725.	1741.
Ökör	126	142	129	115	67
Ló	51	53	43	56	37
Tehén	295	154	?	143	114
Juh	1973	1593	1611	1148	654
Sertés	116	127	113	86	51
Méhkas	96	53	60	42	38

¹ Dyhrenfurt i. m. 157. l.

² Néhány példával igyekszünk állításunkat támogatni. A máramarosi Borkúton Beszarabo Ivánnak 1672-ben 1 fia, 2 ökre, 3 tehene van, 6 évvel később 2 fia van, de csak egy tehene. 1680-ban sikerül még egy tehenet szereznie. — Kabola-Polyanán Katricis Prokopnak 1680-ban 2 ökre, 3 lóva, 2 tehene, 100 juha és 4 sertése van; négy évvel később már fia is van, de csak 1 lóva, 2 ökre, 1 tehene, 40 juha és 1 sertése. — Osztás Jerinkónak ugyanitt 1680-ban 4 ökre, 4 tehene, 1 lóva, 70 juha és 4 sertése van. Fia a következő évben megnősül, de az apai házban marad. 1684-ben a közös háztartásban csak 1 ló, 2—2 tehén és ökör, 40 juh és 3 sertés van. — A görögkeleti pap azonban gyarapszik: 1672—1680 között 2 ökröt szerez, lovainak számát is kettővel növeli s míg teheneinek száma változatlan, 60 juh helyett immár százat bír.

³ A. Dopsch: Die ältere Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Bauern in den Alpenländern Österreich. Oslo, 1930. 97. s köv. l.

⁴ A regéci (a forrásokat ld. 288. l. 3. j.) adatok a következők: 1697.: egész hely 83, fél hely 204, negyed hely 78, nyolcad hely 12. 1712.: „ „ 48, „ „ 159, „ „ 81, „ „ 29. 1718.: „ „ 85, „ „ 229, „ „ 117, „ „ 46.

és 1712 között az egész- és félhelyek száma csökken, a negyed- és nyolcadtelkeké emelkedik. Húsz esztendő alatt pedig az egész- és félhelyek száma majdnem változatlan, a negyedtelkeké 50, a nyolcadhelyeké pedig csaknem 300%-kal emelkedik. Amíg 1697-ben a lakosoknak kb. 22%-a lakott egész helyen, 1718-ban csak 14%, a negyed- és nyolcadhelyen lakók száma viszont 24-ről 28%-ra emelkedett. Része volt ebben a kisebbedésben annak is, hogy a jobbágnak nem állott érdekében a nagy telek megszerzése. Terhei ugyanis a telekegységre nehezedtek s minél kisebb volt a telek, annál kisebb a szolgáltatás. Az egész helyhez tartozó külsőséget nem tudta megművelni, mert telkével akkora terhek jártak, hogy azok minden idejét lefoglalták. Ezért húzódott kisebb telekre: kisebb robotteher mellett több lehetősége volt saját földjének megművelésére. Főként éppen a XVIII. században látjuk ezt, amikor a jobbágyterhek a legjobban emelkedtek. Gondoljunk csak arra, hogy az 1715-ben felállított állandó hadsereg minő teherterét jelentett a jobbágnak. Egyébként ismét csak az úrbéri vallomásokhoz fordulhatunk felvilágosításért. A regéci uradalom jobbágjai kijelentik ezekben, hogy a roboton kívül adót csak 1751 óta fizetnek.¹ Az Eszterházyak garamkissarlói jobbágjai is azt panaszolják, hogy a terhek a század közepe táján emelkedtek.² A pálos rend márianosztrai jobbágjai 1717-ben még heti egy napot dolgoztak robotban, nagyobb munkánál azonban érvényesült az anticipáció elve, avagy a többletmunkát másfajta, pl. fuvarozási kötelezettségből hozták levonásba. 1720-ban már egész heti robotot követelnek a félhelyes jobbágytól. Természetes tehát, hogy 1741-ben terheik enyhítését kérik, hiszen „minden napi sok munka raitunk”.³ Az utóbbi tehernövekedésnél azonban ki kell emelnünk azt a körülményt, hogy Nosztra a török hódoltság alatt teljesen elpusztult s újjáépítésére csak a XVII. század utolsó évtizedében került sor.

Legelső kérdés ezután, hogy miként lett a magyar földesúr a török adópolitikával egy vonalba állítható elnyomó és kizsákmányoló fél a jobbágyság szemében? A kérdést így is tehetnők: miért nem látja meg a XVIII. század magyar földesura jobbágynak elviselhetetlen terheit, miért szűnt meg sorsközössége azzal a jobbágysággal, amelynek hűségét és kitartását a török uralom idején elismerte s törvénybe is iktatta?

A középkorban a földesúr birtoka annál többet ért, mennél több dolgos jobbágykéz volt rajta, saját érdekeit szolgálta tehát, amikor jobbágyságait megvédelmezte és megélhetésüket biztosította, mert csak ezzel tudta meggátolni birtokainak elnéptelenedését. A jobbágy is saját érdekeit szolgálta, amikor földesurával szemben hűséges volt, hiszen a földesúrtól kapott kis földet magáénak

¹ O. L. Tabellae urb. Comitatus Abaujvariensis. Possessio Regécze stb.

² U. o. Comitatus Hontensis. Possessio Garam-Kis-Sarlo.

³ O. L. Acta Paulinorum. Nosztrai konvent. Fasc. II. No. 28.

vallhatta, saját munkájának gyümölcsét élvezhette; véres harcok idején pedig földesuránál védelmet talált. Ez a közös érdek hozta a földbirtokost és munkását, a jobbágyot lélekben egymáshoz közelebb. A földesúrnak és jobbágyának lelki egysége bizonyos patriarchalis viszonyt hozott létre, amelyben a nemes mintegy pater familiasa jobbágyainak.¹ A földesúr nem csupán munkaegységet látott jobbágyában, amelyet tetszése szerint felhasználhat, hanem meglátta benne az embert is. Ezt a XVIII. századi Magyarországon már alig találjuk meg.

A patriarchalis viszony megszűntére vonatkozó nézetek eltérők. Van olyan vélemény, amely szerint a pénzbeni járandóságok behozatala már egymagában véget vetett a patriarchalis kapcsolatoknak.² Mások szerint pedig a kötelezettségeknek pontos, számszerű meghatározása bizonyos eltávolodást jelentett a jobbágy s ura között.³ Vizsgáljuk meg közelebről mindkét nézetet.

A pénzbeli szolgáltatások behozatala semmiképen sem lehet egymagában ok, mivel elsősorban az a körülmény szorult magyarázatra, amely az áttérést indokoltta tette. Az osztrák Alpokban például azért tértek át erre, mert a földesúr aláértékelt a terményeket s a jobbágyoknak kevesebbet kellett eladnia, hogy a földesúr követeléseit kielégítse, mint amennyit természetben kellett volna beszolgáltatnia. Itt tehát a jobbágy járt jól s a földesurak rövidültek meg, ami éppen nem szól a földesúr-jobbágy viszony elhidegülése mellett. Nálunk az uradalmától távol élő földesúr rendszeresíti a pénzszolgáltatást. Ezt főként a kincstár birtokain tapasztalhatjuk.⁴ Másrészt pedig ott, ahol sohasem került pénzszolgáltatásra sor, mégsem maradt meg a patriarchalis kapcsolat. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés is meghagyta a terményszolgáltatást, mégsem beszélhetünk a XVIII. századi Magyarországon patriarchalis kapcsolatokról.

A másik vélemény a „Taxametrisierung“-ot állítja legfőbb hibaforrásnak, mint amely a jobbágyot eltávolította urától.⁵

¹ Berzeviczy (i. m. 50. l.) „paterna cura“-t óhajtana a földesúr részéről.

² Knapp i. m. 15. l.

³ Wellmann I.: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. (Tanulmányok 7. sz. Budapest, 1933.) 88. s köv. l.

⁴ A Gr. Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet IV. évkönyve. Budapest, 1934. 326. s köv. l.

⁵ Ezt a véleményt nálunk Desewffy nézetével szokták támogatni. Szerinte ugyanis (Iványi-Grünwald B.: Széchenyi István: Hitel. Budapest, 1930. 560. l.) az úrbérrendezés következtében „a földes-úr és taksás között ama régi patriárkha-időbeli csatlak megtágult“. Ismerjük, hogy Desewffy Széchenyi jobbágy-koncepcióját sem értette meg (u. o. 51. l.), s éppen ezért nem vehetjük ezt a megjegyzését sem teljes bizonyossággal. A XIX. század elején ténylegesen távolabb volt a jobbágy földesurától, mint egy évszázaddal előbb, azonban ez a távolodás nem az úrbérrendezés megtörténtében, hanem inkább annak tökéletlen megoldásában és keresztülvitelében leli magyarázatát. Természetes, hogy ilyen felfogások hatása

Ezt a kérdést is abból a szemszögből kell néznünk : kinek érdekeit szolgálta ez ? Mindenfajta úrbérrendezés — még az urbariumok megállapítása is — a jobbágy sorsán akart javítani, célzata — lehet mondani — a jobbágyság kívánalmainak eleget tenni. Ép azt látjuk ugyanis, hogy ott dolgozott legtöbbször a jobbágy, ahol nem volt urbarium. Urbariumban oly terhekről még nem olvastunk, amelyek alatt a valóságban sínylődött a jobbágyság. A jobbágy nem egyszer szembefordult urával s pontos megállapításokat követelt szolgáltatásai nagyságát illetően.

Mindkét nézet tehát csak a secundär jelenségekre irányítja a figyelmet, de mindenesetre közelebb segítenek bennünket kérdésünk megoldásához, mert e jelenségek feltűnése összefüggésben lesz a patriarchalis viszony lazulásával.

A patriarchalis viszony az egymásrautaltság s a kölcsönös segítség gondolatát feltételezi. Ez a gondolat csak ott valósulhatott meg, ahol a földesúr tényleg jobbágyságai között élt s megvolt a személyes érintkezés lehetősége. Elképzelhető-e, hogy Verbóczy Istvánhoz már a XVI. század elején minden jobbágya bejuthatott s ő birtokait személyesen ellenőrizhette, amikor azok az ország majd minden vármegyéjében szétszórva feküdtek ?¹ S elgondolható-e, hogy gróf Grassalkovich Antal, a magyar kamara kiváló elnöke a XVIII. században minden jobbágysággal foglalkozhatott ? Kétségtelen, hogy akkor, amikor a nagybirtokrendszer kialakul, patriarchalis gazdálkodásról — a szó igazi jelentése szerint — többé nem lehetett szó. De Magyarországon a földesúrnak s jobbágyságának egymástól való eltávolodásában nagy szerepet vitt az a körülmény is, hogy a magyar nemes már a XV. században sem tarthatott nyílt udvarházat, mint porosz vagy francia kortársa. A magyar nemesség a török veszély miatt hamarabb szorult a várakba s kastélyokba, mint a nyugati államok földesura, s ettől az időtől kezdve már csaknem kizárólag az udvari cselédséggel érintkezik.² A jobbágy és a földesúr közé a tisztviselő-személyzet ékelődik. A jobbágy ügyes-bajos dolgával nem jut a földesúr, hanem csak annak alkalmazottja elé, ez pedig nem

alatt a jobbágyság sorsát a valóságnál kedvezőbb színben látják egyesek. Kizárólag számszerű adatok alapján, főként a mai egészségtelen állapotokhoz viszonyítva (Czettler J. : Agrárpolitika. Magyar Szemle Kincsestára 66. sz. Budapest, 1932. 11. l.) valóban kedvezőbb helyzetet állapíthatunk meg, azonban a jobbágyság életéről csak a gazdasági és szociális viszonyok megrajzolásával alkothatunk helyes képet magunknak.

¹ A Hóman B. és Szekfű Gy. Magyar Története IV. kötetében (48. l. után) lévő térkép igen szemléltetően adja a Zápolya-birtokok szétszórott fekvését. Hasonlóképpen látjuk Wellmann I. : A Rákóczi-birtokok sorsa. (Rákóczi Emlékkönyv, szerk. Lukinich I.) Budapest, 1935. II. k. 91 s. köv. l. a Rákóczi-birtokoknak az országban való elterjedtségét.

² Sinkovics I. : A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. (Tanulmányok 8. sz.) Budapest, 1933. 28. l.

veszi észre, hogy a földesúr érdeke a jobbágyéval azonos, hanem igen sokszor csak a saját érdekeit tekinti.

A földesúr és a jobbágynezedekek többé nem nőnek fel egymás mellett s a személyes érintkezésből fakadó kölcsönös értékelés többé már nem lehetséges. A földesúr nem ismeri már jobbágyait személyesen, csak alkalmazottain keresztül; ezeknek jelentései pedig hamisak és rosszindulatúak is lehetnek. Épp ez a tisztviselő-személyzet teszi sokszor szükségessé a szolgáltatások pontos számszerű megállapítását, hiszen a földesúrnak érdeke a kizsákmányolást meggátolni. Tisztviselője s jobbágya kezébe urbariumot ad tehát, hogy mindkét fél tisztán lássa a tartozik-követel mérleg lehetőségeit.

A patriarchalis viszony megszüntének megvan azonban a maga eszmei elgondolása is. A magyar nemesség a kora középkorban még serviens regisnek, a király szolgájának nevezi magát s a „nobilis“ nevet később veszi fel. A patrimonialis vagy a charismatikus királyság korát lassankint felváltja az alkotmányos: a nemesség már nemcsak ad („szolgál“), de követel is s az Aranybullában már sanctiókat alkalmaz magával a királlyal szemben is. Vagyis a régi viszony megszűnt s az uralkodó már nem személyileg, de államjogilag, a szent korona szimbólumával kormányoz. A nemes többé nem szolgál, de a nemzettest rendi tagja. Nem állíthatjuk, hogy a XIII. századtól kezdve kisebb a magyar király tekintélye a nemességgel szemben, s éppen így az úr-jobbágy viszonyban külsőleges jelenségeknek feltűnése, mint a pénzgazdálkodásra való áttérés vagy a „Taxametrisierung“ behozatala még nem egyértelmű a tekintély elvének lerombolásával.¹

A patriarchalis kapcsolatok bomlását tehát az újkor birtokhalmozása hozta létre, amelynek legtöbbször azok a részesei, akik magas közjogi állásuknál fogva egyáltalán nem tudnak birtokaikkal törődni. Ez már bekövetkezett a XVI. század elején s aligha tévedünk, ha az 1514. évi jobbágylázádnak okát is itt keressük. A jobbágy érezte már, hogy földesura többé nem gondos atyja, hanem a törvények — főként az annyira sérelmes 1507. évi articulusok — könyörtelen végrehajtója. Mert a jobbágy sorsát szép beszéddel nem lehet enyhíteni és hiába tudja hallomásból, hogy ura mennyire szíven viseli sorsát, ha vele nem érintkezhetik s a valóságban a kétszínű, erőszakos tisztviselők túlkapásait kell elszenvednie.

Ámbár az úr s jobbágya között az elhidegülés még az újkor hajnalán következett be, ebből a szempontból is hozott újat a XVIII. század. Ekkor ugyanis hatalmas birtoktestek jutottak idegen főnemesek, valamint a kamara kezére, ami erősen megnövelte a magyarországi absentista birtokosok számát. Absentismus-

¹ E részben elgondolásunkat Váczy P.: A királyi serviensek és a patrimonialis királyság. Századok, 1927/28. évf., 243., 351. s köv. l., valamint Váczy P.: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. Minerva, 1932. 100., 180. s köv. l.-ra alapítjuk.

ról akkor beszélünk, ha a tulajdonos — legyen az idegen, vagy magyar — nem lakik uradalmán. Absentista tehát nemcsak a regéci uradalom birtokosa, Trautsohn herceg, vagy a gödöllői jobbágy szemében Grassalkovich II. Antal, hanem absentista Verbóczy István és Nádasdy Tamás is.¹ De a magyar földesúr, ha birtokától távol él is, mégis csak együttérez a magyar földdel, ismeri annak körülményeit, legnagyobbbrészt meg is fordul birtokán s annak különös helyzetével, természeti adottságaival is tisztában van. Érti azt, hogy a jobbágy is magyar, az is ember s nem kíván lehetlent sem tőle, sem tisztviselőitől.² Ahol a földesúrban nincs megértés rossz esztendő, rossz termés esetén, ott a jobbágyra erősebben nehezedik a tisztartó keze. Az 1765. évi zalai lázadáskor Batthyány Ádám gróf is érzi, milyen fontos a földesúr és jobbágy személyes érintkezése s ezért utazik Szombat-helyre.³ József nádor is azt állapítja meg, hogy ahol jó a földesúr, a jobbágy is nyugodtabb.⁴ S ezt hangsúlyozza Berzeviczy Gergely is, amikor kijelenti, hogy a jobbágy szívesebben engedelmeskedik földesurának, mint tisztviselőjének.⁵

A jobbágykötelezettségek növekedésének okát nemcsak az absentizmusban kell keresnünk, hanem a megváltozott életviszonyokban is. A XVIII. század barokk műveltsége, a fényes udvari s az emelkedő városi élet fokozott igényeket hozott magával. Tudjuk, hogy a gazdaságtörténelemben a fokozat-elméletek nem állhatják meg helyüket, mégis azt kell mondanunk, hogy a magyar mezőgazdasági élet fejlődésében a Sombart-féle „Bedarfsdeckung“ és az „Erwerbsprinzip“ fokozatai érvényesültek.⁶ A XVI. század elejéig a gazdagodási törekvés csak a birtokhalmozásig jutott el, de nem a jövedelemhalmozásig. Természetes, hogy az előbbi az utóbbit eredményezte, de a feudális birtokhalmozás önmagában érték volt. A XVIII. század földesurának azonban már nemcsak

¹ A patriarchalis korszaknak nem vehetett véget az absentizmus, mert ez a gyakorlatban nagy megrázkódtatással járt volna: ugyanaz a jobbágy, aki földesurával oly jó viszonyban volt, földesura távollétében, vagy vele szembekerülve a jobbágyszolgálatot teljesen megtagadta volna. Lassanként, nemzedékről-nemzedékre jöhetett létre csupán ez az elhidegülés.

² Ezt a különbséget főként az uradalmak számadásainak elkészítésében látjuk. Az országtól távol élő földesúrnak meg kell magyarázni az időjárás, az általános termés alakulását, míg az országban élő a nagy katasztrófákról mégis csak értesül. Előbbi tisztviselője sohasem biztos, vajjon a veszteségről szóló jelentése hitelt fog-e találni s inkább jobban megszorítja a jobbágyot, nehogy esetleg később a hiányokat vele téríttesse meg a földesúr. (Jármay i. m. 12. l.)

³ Szabó i. m. 246. l.

⁴ Domanovszky i. m. III. k. 544. l.

⁵ Berzeviczy i. m. 47. l.

⁶ W. Sombart: Der moderne Kapitalismus. 6. kiadás. II. k. 631. l. és I. k. 63. l.

nagy birtokra és sok jobbágyra van szüksége,¹ hanem minél nagyobb pénzüvedelemre, amellyel fényűző életmódját folytathatja. Ezért szorítja ki a terményszolgáltatást a megváltási rendszer s mivel a XVIII. században már nincs „pura donatio“, a földesúr a birtokáért fizetett összeget minél előbb kamatostul akarja viszontlátni. Igyekszik tehát a birtokból minél több pénzt kisajtolni, de ennek elérésére nem a termelés észszerű emelésének útját választja, hanem tovább él régi eszközökkel.² Vagyis újabb terheket rak a jobbágy vállára, ahelyett, hogy gazdasági újításokkal fokozná a magyar föld termőképességét.³ Ki kell azonban emelnünk, hogy a nagybirtoknak, különösen éppen a XVIII. századbeli jövedelemhajhászó nagybirtoknak megvan a magyar gazdaságtörténelemben a maga jelentősége. E tekintetben különösen az idegen absentista főurak birtokai nyújtanak sok tanulságot. Külföldön ekkor már voltak igen fejlett nagybirtokok,⁴ amelyeknek berendezését és üzemét az idegen földesurak át óhajtották ültetni a magyar talajra. Számtalan reform — többek között a burgonya, kukorica, dohány, a különböző festőnövények meghonosítása — az idegen kézben levő nagybirtokokon kerül megvalósításra.⁵

A jobbágy gazdasági helyzete és lelki egyénisége nagyon sokban függött az uradalmi tisztviselők bánásmódjától. A XVIII. században a kamara is belép az „absentista“ földesurak sorába s ekkor tűnik ki, hogy mennyire nem tudták Bécsben, hogyan is kellene a magyar jobbágy sorsán segíteni. A magyar nemesség évszázadokon keresztül mit sem tett ezen a téren. Amikor az 1760-as években Bécsben tárgyalás alá vették az ügyet, azt állították, hogy a magyar nemesség annyira kizsákmányolja a jobbágyt, hogy az az állami adók fizetésére képtelenné válik.⁶ De ugyanekkor kitűnt, hogy a kamarai birtokokon is

¹ A középkori földesúr sokszor talán csak hiúsági okokból törekedett nagybirtok-szerzésre, mert a bandériális-sereg ezen nyugodott.

² Csapody i. m. 7. l.

³ Eckhart i. m. 23—43. l.

⁴ H. Graf von Praschma: Geschichte des Herrschaft Falkenberg in Oberschlesien. 1929. jó példát ad erre. Néhány jellemző vonást közül Jármay i. m.

⁵ Pleidell A.: A magyar kincstár apatini telepei Mária Terézia korában. Századok, 1929—30. évf. 384. l. — Nem szabad elfelednünk, hogy az újkorban a termésnek már nemcsak a szükségletet kell fedeznie, hanem mindinkább előtérbe jut a termés értékesítésének problémája. A zsoldos seregek eltartása, városok élelmezése (Tholt i. m. 5. l.) nagymennyiségű gabonának egyszerre való szállítását igényelte. Mikor a merkantilista szellem a gabonakivitel kérdését vetette fel, egyminőségű gabonának egy tömegben való szállítására volt szükség. Erre csak a nagybirtok volt képes. V. ö. Belitzky J.: A magyar gabonakivitel története 1860-ig. (Tanulmányok 2. sz.) Budapest, 1932. 53. s. köv. l.

⁶ Szabó i. m. 198. l.

kíméletlenül használták ki a jobbágyéroket.¹ Alkalmunk volt már rámutatni arra, hogy a bécsi udvar a taxafizetésre való áttérést nem látta szívesen. A pénzzolgáltatás behozatala ellen volt a kismemesség is, mivel így a piac közbeiktatásának szükségessége következett be. Magyarországon épp azért nem fejlődhetett ki nagyobb mérvű belföldi kereskedelem, mert a birtokokon mindenütt a terményszolgáltatás dívott. Zichy Károly gróf — az 1790-es években országbíró — szerint a kereskedelem hiánya miatt kell fenntartani a régi terményszolgáltatási rendszert.² Ebből is látható, mennyire hiányzott a nemességből a kezdeményező erő, hiszen a pénzzolgáltatás Magyarországon is előnyös volt a jobbágyra nézve. Igazolják ezt Abauj megye jobbágyai, akik valóságos jótéményt láttak abban, hogy az egyházi tizedet a vármegye bérelte.³

A tisztviselő-vezetés minden hátránya a legnagyobb mértékben a kamarai birtokokon érvényesült. A kamarai tisztviselők törődnek a legkevésbé a jobbágysággal. A bocskói uradalomra vonatkozó kutatásaink arról győznek meg bennünket, hogy ott a tisztviselők csaknem kizárólag az uradalom külső menetével gondolnak s a jobbágyban csak a szükséges munkálatok elvégzésére rendelt eszközöket látnak; a jobbágy életét és lelkületét éppen úgy nem ismerik s értik meg, ahogyan sokszor nyelvét sem. Teljesen hidegen állanak környezetükkel szemben s csak saját érdekeiket, előmenetelüket tartják szemük előtt. Kitűnően fel tudják használni a kamara takarékosági törekvéseit a maguk érdekében. Egymás között állandóan vádaskodnak s a jobbágyok között valóságos pártokat toboroznak, ami tekintélyüket természetesen csak csorbítja.⁴ Legjobban jellemzi a kamarai tisztviselők tevékenységét az intézkedés, mely a jobbágybüntetésekben a régebbi, kevésbé humánus testi fenyítéket állította vissza azzal az indokolással, hogy a pénzbüntetés nagyon kimeríti a jobbágyot és emellett a tisztviselőknek kihágásra nyújt alkalmat.⁵

A jobbágyság nagy része azonban nem az uradalmakon, a nagybirtokon élt, hanem a kisbirtokos nemesek földjén. A patriarchalis viszonyoknak éppen itt, a kisbirtokon kellett volna legtovább megmaradnia s így különös figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a kisbirtokok jobbágya is elégedetlen. A parasztlázadások tüze a kismemest sem kímélte meg, nyilván azért, mert a kisbirtok jobbágyára még súlyosabb teher nehezedett. Itt a csekélyszámú jobbágyoknak kellett minden munkát elvégeznie,

¹ U. o. 201. l.

² Marczali H.: Magyarország története II. József korában. Budapest, 1885—1888. I. k. 223. s köv. l.

³ Felső-Novaj (O. L. Urb. Tab. Com. Abauj) jobbágyai szerint a vármegye „régül fogva az szegénység hasznára“ bérelte.

⁴ A HKA. Hung. 15.390. fasc. e címen: „Malversations Edlbecks“, valamint a Hung. 14.858. fasc. 1720. szept. 11. alatt található iratok bő példát adnak erre.

⁵ Szabó i. m. 223. l.

mert hiányzott a nagybirtokon alkalmazott gazdasági és udvari személyzet. Voltaképen a kisbirtokos földjén dolgozott a jobbágy a nemes kívánságára „ad libitum“, határ és mérték nélkül, pedig itt sem volt meg a terhek ellensúlyozására kiválóan alkalmas belső kapcsolat a földesúr s jobbágya között. Érdekes tanulságot nyújt ebben a tekintetben Hont vármegye birtokos családjainak története. Megállapítható, hogy a kismemesek birtokai talán még nagyobb hullámvázson mentek keresztül, mint a nagybirtokok. A kismemes nem tudta családi birtokát megtartani, különösen a hódoltság korában nem, amikor fegyverével és vérével kellett az országot megvédenie. Ha a család tagjai török rabságba estek, a váltságdíjat és más hadi költséget csak a birtok egy részének elzálogosítása árán tudta előteremteni. Nem szabad elfeledkeznünk a leánynegyedről sem, amely nemcsak felaprózta a birtokot, hanem más családok kezére juttatta egyes részeit. Habár itt a földesúr és jobbágy közé nem ékelődött tisztviselőszemélyzet, mégsem maradt meg a régi kapcsolat, mert hiszen a földesúr személye állandóan változott, a zálogbirtokosok is cseréltették egymást: nem lehettek a jobbágy igazi, gondos atyjai.

A kisbirtokos csakúgy eszékelt látott a jobbágyban, akár az abszentista földesúr vagy a kamara. Élénk bizonyíték erre a Corpus Juris. Az a tény, hogy a jobbágy sorsával törvényeink oly keveset törődnek: csakis a vármegyei követek, a köznemesség mulasztása lehetett. A törvényalkotás során minden törekvés abban merült ki, hogy a jobbágy szökését tilalmazták. Belátjuk, hogy a XVI—XVII. század országgyűléseinek a háborús idők következtében igen nehéz helyzetük volt, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt, hogy Bocskay tudott gondoskodni a hajdúság jövőjéről s meglehetősen kedvezőtlen viszonyok között is tudott jogot és földet biztosítani nekik. A kismemes még 1514 légkörében él harmadfélszáz esztendővel később is. Igazolja ezt Dedinszky József kecskeméti birtokos levele, melyben a jobbágyságról így ír:¹ „A magyar-oroszai jobbágyok a *magok Fejesegek s uraik ellen való Támadások miatt* a Törvények mellett az eő szabadságaikban annyira elnyomadtattak, hogy immár mindenikének köll lenni Urának, szabadságok pedig s hatalmok annyira ment, hogy már csak a Lelkiekkel szabadon disponálhatnak; mert nem csak mindennemű vagyonságok és tehetségek, hanem még Testyeik is Földes Uri hatalom s Jurisdictio allávetve vannak. Jóllehet pedig az ilyen hatalom *minden* Földes Urnak az eő Jobbágyára nézve mind egyaránt; De eő vele némellyek keményebben és némellyek lágyabban élnek...“ Hol van ezekben a sorokban annak a jobbágynek megbecsülése és értékelése, aki a nemesség támasza volt a másfélszázados török küzdelem alatt?

De tévedés volna azt hinni, hogy a nemesség zárt kasztként, előjogainak fellegvárába zárkózva, lenézéssel vagy éppen ellen-szenyvel viseltetett a jobbágysággal szemben. A közfelfogás

¹ O. L. Tihanyi-család levéltára, 1765.

mindenképen a statusquo-t akarta fenntartani s a legesekélyebb változtatástól félt, mert azt hitte, hogy ez a nemesi rend létét veszélyezteti. Ez jellemzi már az 1556. évi XXXIII. t.-c.-et, amely elismeri a jobbágyterhek súlyosságát, de a szabad költözést még sem engedi meg, mert fél, hogy a jobbágyok békésebb és barátságosabb helyekre fognak távozni.¹ Ez jellemzi azt a rémületet is, amelyet II. József szabadköltözési-rendelete keltett, mert általános volt a hiedelem, hogy valóságos népvándorlás fog megindulni s a nemesség jobbágy nélkül marad.² Tudjuk, hogy ez nem következett be, de a nemesség minden újításban végveszélyt látott. Talán az egész nemesség gondolkodását fejezte ki Sándor Lipót nádor 1795. évi híres elaborátumában, amikor kijelentette, hogy a jobbágyság tanultsága nem válhat a köz javára s a falusi iskolákat be kellene zárni.³ A felvilágosodás eszméi a kiváltságok zárt rendjét megbontással fenyegették s a nemesek mindent meg akartak tenni ennek megelőzésére. Nem vették észre, hogy a korszellem megváltozott s a szabadságesszméket feltartóztatni s külsőleges intézkedésekkel — mint az iskolák elvonása a nép elől — a bajokon segíteni nem lehet.

A magyar jobbágyság történetében tehát az ősi patriarchialis kapcsolatot a földesúr és jobbágya közötti fokozatos elhidegülés váltotta fel. Az első rést a nagybirtokrendszer kifejlődése ütötte, amely elvonta a földesurat jobbágyai köréből s ispánokra bízta a birtokokat. Amint aztán a növekvő igények, a fejlődő városi élet, a fényűzés mind több pénzt követeltek, az urbaniumban leszögeezett szolgáltatásokon túlmenő követelményeket támasztottak a jobbágysággal szemben, amelyet végül is az államhatalomnak kell védelmébe vennie. Ez a magyar jobbágyság rögös útja, ezt kellett megjárnia a XVIII. század folyamán.

Nem elégedhetünk azonban meg azzal, hogy megismerjük a XVIII. század magyar jobbágyának terheit, a földesúr-jobbágyviszony csaknem teljes meglazulását, e század jobbágyságának egészen specifikus helyzetét és jellegét is meg kell keresnünk.

Sée egyik munkájában⁴ azt állítja, hogy az ancien régime jobbágysága két szempontból volt kedvezőbb helyzetben európai kortársainál: személyileg szabad volt s birtokjoggal rendelkezett. Kissé franciás demokratikus ízű ez a megállapítás, azonban próbáljuk meg ezekből a szempontokból vizsgálni a XVIII. század magyar jobbágyának helyzetét.

¹ A tc. szerint a költözködés megengedésével „... coloni, qui in Ungaria gravia jugiter onera perferre coguntur, quibusque hostilitas Turcica in plerisque locis imminet, ad pacatiora, tutioraque se plerique recipiant... unde... sensimque Regnum desolaretur“.

² Marczali i. m. III. k. 40. l.

³ Mályusz E.: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. (Magyarország újabbkori történeti forrásai.) Budapest, 1926. 211. l. A szöveg 827. s. köv. l.

⁴ H. Sée: La France économique et sociale au XVIIIe siècle. Paris, 1925. 19. l.

A magyar jobbágság történetében 1514 feltétlenül forduló-pont: ettől az időtől kezdve földhöz, röghöz volt kötve s elvesztette szabadságát. Csakhogy ennek a keserű törvénynek tökéletes megvalósítására az első két évszázadban alig került sor. A jobbágy a török háborúk s a felkelések idején valamiképen mégis segíthetett magán, valamiképen túltehetette magát a röghözkötöttség érzésén: katonának állhatott. Hiába voltak a tilalmak, a szökött jobbágy a végvárakban mindig menedékre talált, hiszen katonára mindig szükség volt.¹ Ide vonzotta a szabad katona-élet, s inkább eltúrta a végvári élet nélkülözéseit és viszontagságait, mint a földesúri önkényt, röghözkötöttséget és robotba kényszerülést. A helyhezkötöttség tehát a valóságban nem nagyon valósult meg s újra meg újra törvényeket kellett hozni a jobbágyszökések ellen, éppen, mert az előzőket a háború mozgalmaihoz szokott jobbágy nem nagyon tartotta meg. Tudjuk, hogy ennek a katonatömegnek a földhöz való visszavezetése Bocskay nagy műve volt; nemesi szabadságot biztosított hajdúinak, mert belátta, hogy a katonalethez szokott tömeget nem lehet jobbágyterhekkel elnyomni. Mikor később a hajdúkat újra robotterhekkel sanyargatták, a községek elnéptelenedtek.² Nem szabad elfelednünk azt sem, hogy a jobbágyban is, mint minden emberben, elevenen élt a társadalmi emelkedésre való törekvés.³ Éppen a hadi érdemek alapján remélhette a nemesítést, azonban előfordult az is, hogy a földesúr anyagi okokból szabadította fel jobbágját,⁴ ezt a felszabadítást azonban vissza is lehetett vonni.⁵ A jobbágyban a felemelkedés után való vágy főként ott keletkezett, ahol kismemes és jobbágy egymás mellett élt, hiszen a XVIII. század kismemese életszínvonal dolgában nem igen emelkedett a jobbágy fölé.⁶ Míg a főnemes, a nagybirtokos a jobbágy szemében a kizsákmányoló ellenszentes szerepét töltötte be, a kismemest nem tekintette úgy, mintha előkelőbb társadalmi osztályhoz tartoznék.

A XVI—XVII. században a magyar jobbágy nyugtalan és szabadságszerető lelke újra megismételte volna 1514-et, ha a török, majd a kuruc-labanc háborúk le nem foglalták volna erejét. A jobbágyinak földesurával szemben egyetlen fegyvere mégis csak

¹ Ld. 1613: XXXVI., 1618: XLVIII., 1622: XXVII. t.-c. — Hóman—Szekfű i. m. IV. k. 226. és 143. l.

² Császár i. m. 12. l.

³ Dékány I.: A társadalmi felemelkedés problémája. Budapesti Szemle 230. k. 1933. 62. skk. 1.

⁴ O. L. Táblai perek 4—4909. Bory Gábor így szabadítja fel a Plachy-család egyes tagjait.

⁵ Csapody i. m. 27. l.

⁶ Hóman—Szekfű i. m. VI. 225. l. rámutat erre az emelkedésre. — A fentebb már említett Dedinszky sógornőjét egy jobbágylegény akarta feleségül venni. Dedinszky a jobbágylegényt így fenyegeti, ha a házasságkötés mégis megtörténék: „... Eőtet Templom ajtaja előtt is el-ragadtatom, Vasra veretem, vagy katonának adom, vagy olly Helyre küldöm, ahonnét nem tudom mikor szabadul, avagy pedig kezeit úgy elknoztatom, hogy soha sem lesz bellöle Takács“.

a lázadás maradt; innen magyarázhatók a XVII. század tiszán- és drávántúli lázadásai s az 1765. évi zalai lázadás.

A XVIII. század jobbágya apaitól örökölte a háborús idők nyugtalan szellemét s ilyen lelkülettel tért vissza a földhöz. A nyugodtabb munkának, a jólét emelkedésének s ezáltal a fogyasztás növekedésének korában ott folytatta a földművelést, ahol a XV. században elhagyta. Gazdálkodási módját és nagy konzervatizmusát a földközösség is magyarázza. Nem célunk itt a földközösség keletkezését és szerepét vizsgálni, egyedül megszünésének körülményeire irányítjuk figyelmünket. A földműves ember ragaszkodik a földhöz, főleg az őseitől örökölt földhöz, a föld szeretete átítatja lelkét s gyarapítása élete legfőbb célja. Csak a kényszerűség, avagy egy külső hatalom hozhatta létre a földközösséget, amely az egyes magánbirtokát nem ismeri. Csak ott volt lehetséges ez a rendszer, ahol a birtokjog hiányzott. A földközösség a közös terhek könnyebb viselését segíti elő. Bocskay nemesített hajdúi az adók nyomasztó terhei alatt adják fel a birtokjogot,¹ ami egyúttal távolodást is jelent a földtől. Megszűnik ezzel a melioratiók lehetősége, mert hiszen senki sem hajlandó befektetést eszközölni olyan földön, amely a következő esztendőben másé lesz.²

De a XVIII. század első évtizedeiben eltűnik a földközösség. A földhöz visszajutott jobbágy kezdi megszeretni a földdarabot s nem akar tőle megválni. A földesúr is belátja, hogy a föld szeretete rá fogja vezetni jobbágját az észszerűbb művelésre s befektetésekre. Csakhogy most a magyar jobbágy lelkében egészen új érzés támad: művel egy földdarabot, de az nem az övé s ami még fájóbb: nem szerezhet hozzá semmit, amit a magáénak mondhatna.³ Nagyobb földdel nagyobb teher jár, amit elviselni nem tud, meg kell maradnia régi, kisebb földje mellett. A valóságban ezért nem segített sem az úrbérrendezés, sem II. József reformja, a szabad költözés: a jobbágy lelkében a fájdalmas űr, a birtoktalanság keserves érzése megmaradt. Ezért veszi fel Széchenyi programjába a jobbágy birtokjogát: csak ez oldhatja meg a kérdést maradéktalanul.⁴

Hiába állapítja meg Townson, hogy Magyarországon a jobbágnak kedvezőbb a helyzete, mint nem egy európai országban,⁵ mert kizárólag a gazdasági helyzetet nézi. Nem lehet tagadni,

¹ Császár i. m. 38. l. és Wellmann i. m. 55. s köv. l.

² Tessedik i. m. 180. l.

³ A XVIII. század egyik gondolkodója így ír erről: „Der Landmann . . . wird seinen Muth sinken lassen, er wird auf die Verbesserung seines Grundstückes keineswegs bedacht, weil er nie weiß für wen er sich anstrengt . . . Dem arbeitsamen Landmann sinkt der Werkzeug aus den Händen, sobald er erinnert, dass er nicht für sich, für sein Weib, für seine Kinder, sondern für seinen Grundherrn arbeitet . . .“ (Patriotische Bemerkungen über die Aufhebung der Leibeigenschaft in Ungarn. Frankfurt, 1785. 48. l.)

⁴ A Stádium IV. törvényében. — Iványi-Grünwald i. m. 49. l.

⁵ Marczali i. m. I. k. 205. l.

hogy a XVIII. század francia földművese valóságos koldus volt s élete fenntartásához szükséges földdarabbal seholsem rendelkezett,¹ az is igaz, hogy az angol és ír parasztot a bérlőrendszer kíméletlen, kizsákmányoló politikája földönfutóvá tette.² Ezekhez hasonlítva csakugyan kedvezőbb volt a magyar jobbágy helyzete, de ki nézhetett lelkébe s ki olvashatta onnan ki, hogy mit jelentett a röghözköttöttség és a birtokszerzés hiánya? Nagy földszeretetére jellemző, hogy még a haszonélvezetbe kapott földhöz is ragaszkodott, hiszen mikor Márianosztrán a század közepetáján a két nyomás helyébehármat hoztak be s így szükségessé vált a jobbágyok földjének újjáosztása, ezek keservesen panaszkodtak.³ Csak ez magyarázhatja meg, hogy a regéci uradalomban a jobbágyság még 1772-ben is ragaszkodott a két nyomáshoz, holott az allodialis földek már a századfordulón három nyomásban feküdtek.⁴

A Rákóczi-felkelés mély nyomokat hagyott a lelkekben: az az érzés támadt bennük, hogy vissza kell térni a földhöz.⁵ A szatmári béke korában élő nemzedék még a mult csapásait piheni ki s valami fájdalmas tehetetlenség érzésével végzi robotját. A felnövekvő második nemzedék már csak hallomásból ismeri a mult küzdelmeit, de annál fájóbban érzi a jelen terheit s egyre jobban érzi, hogy emberi jogai megrövidültek.⁶ Természetes tehát, hogy éppen Vas- és Zala megyékben tör ki újra a fegyveres lázadás: ezek a területek szenvedtek legkevésbé a kuruc-labanc időkben. A Felvidék népe csak 1831-ben mozdul meg. A Dunántúl jobbágysága hamarabb heverte ki az előző századok véreszteségeit és hamarabb érzett magában erőt, hogy jogait urával szemben kivívja.

A szatmári békétől a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig nem is telt el hosszú idő, azonban a felvilágosodás eszméi ebben a korszakban terjedtek el hazánkban is. Nemcsak Bécsben veszik észre, hogy a jobbágy sorsán segíteni kell, hanem az országban is érzik az új idők áramlatát. A baj azonban az volt, hogy a magyar nemesség nem közeledett a jobbágysághoz, nem tudta a két év-

¹ Sée i. m. 20. l. — Taine H.: A jelenkori Franciaország kialakulása. (Ford. Toldy L.) Budapest, 1881. I. k. 514. skk. l.

² Kulischer i. m. II. k. 66. l.

³ O. L. Acta Paulinorum. Nosztrai konvent. Fasc. V. No. 15.

⁴ O. L. Tab. Urb. Com. Zemplén. Rátka.

⁵ A Rákóczi-felkelés kétségkívül bizonyos fokig jobbágy-mozgalom volt. A török háborúk után a jobbágyság megegyszer megpróbálkozott azzal, hogy szabad legyen. (V. ö. Wellmann: A Rákóczi-birtokok sorsa, i. h. 91. s köv. l.)

⁶ Ez a fájdalmas érzület a földművelés egész menetére rányomta bélyegét. A korabeli gondolkodók észrevették, hogy ott a legrosszabb a földművelés, ahol a paraszt a jobbágyság terhe alatt nyög, hiányzik ugyanis a legszükségesebb hajtóerő, a szabadság, amelynek birtokában saját hasznára dolgozhatna. (Patriotische Bemerkungen... 40., 44. l.) Tessedik szerint is (i. m. 182. l.) az ország érdekeit szolgálja az, aki a parasztnak szabadságot és saját jószágát szerezne.

század küzdelmeiben kimerült jobbágyságot istápolni és áldozatos munkáját valamiképen viszonzni. Az absentista főurak legnagyobb részének nem volt meg a lelki habitusa arra, hogy a jobbágyságot megértse. Grassalkovichok, Harruckernek akadtak, de a külföldön élő idegen főurak, vagy a kamara nem tudtak többet látni a jobbágyságban, mint munkáskezet, amely a birtok értékét növeli. Kétségtelen azonban az is, hogy főuraink túlhaladtak a korabeli francia főurak bukolikus gondolatvilágán és valóban foglalkoztak a gazdasági termelés problémáival.¹ A jobbágy azonban minden gazdasági újítást ellenszenvvel fogadott, főként ha a földesúr kezdeményezte, mert bizalma megrendült s minden újításban valami újabb terhet gyanított.² Az úrbéri vallomásokból kiderül, hogy a trágyázást egyáltalán nem tartották fontosnak; úgy gondolkodtak, hogy rossz föld az, amelyet trágyázni kell.³ A középkorban az Egyház szállott le a nép közé, az újkorban a jobbágyság között élő köznemességnek kellett volna a reformokhoz hozzáfogni. Csakhogy az egytelkes, földhözragadt nemes éppen szegénysége miatt nem vállalkozik kísérletekre és újításokra s kitart a régi rossz, de megszokott gazdasági rendszerek mellett. A XVIII. és XIX. század fordulóján a gombamódra szaporodó gazdasági irodalmi munkák iparkodnak az intelligens kisnemességhez hozzáférközni s az ésszerű gazdálkodás módját mind szélesebb körökben elterjeszteni.⁴

A jobbágy keserűen érezte, hogy évszázadok multak el s szenvedései és véráldozatai nyom nélkül maradtak. A nemesség nem volt hajlandó semmiféle engedményre s az így bekövetkező letargikus állapotban csak eszmék s emberek kellettek, akik felrázzák a lelkeket és a keserűséget haraggá, a tétlenséget fegyveres lázadássá változtassák.⁵ A nemességet nemtörődömsége gyűlöletessé tette a jobbágy szemében. Láttá, érezte, hogy földesurától nem várhat semmit s így attól remélt segítséget, aki földesurától nem fejedelemtől. De jelentkeztek transzcendens gondolatok is s lehet, hogy a XVIII. század vallásos mozgalmainak okát is ebben a gondolatvilágban kereshetjük.

Bécsben ismerték mindkét eszmevilágot s ehhez járult még az állam fiskális érdeke, amely a jobbágyban az adófizető alanyt látta meg. Borié utalt először arra, hogy az uralkodónak mara-

¹ V. ö. Kulischer i. m. II. k. 59. l. — Bakács i. m. 108. l. és Jármay i. m. 13. l. A regéci uradalom gazdasági utasításainak legnagyobb részét Trautsohn herceg írta.

² Berzeviczy i. m. 42. l.

³ O. L. Tabellae urbanales. Comitatus Hontensis. — Ha a község határában valamelyik földet trágyázni kell, „maleficium“-nak tekintik. — A jobbágy a török háborúk után megszokta, hogy mindig friss földbe vehet s az mégis jól fizetett. (Tessedik i. m. 127. skk. l.)

⁴ Dóczy J., Wellmann I. és Bakács I.: Bibliographia Oeconomica Hungariae. Budapest, 1934., főleg 283. s köv. l.

⁵ Szabó i. m. 63. l. — Az 1765. évi zalai parasztlázadást is felbujtás idézte elő.

déktalanul a jobbágyság mellé kell állania.¹ A felvilágosodás eszméi nemcsak az emberek egyenrangúságát hirdették, de azt is, hogy az uralkodónak minden egyes alattvalójáról, társadalmi osztályra való tekintet nélkül, Isten helyetteseként egyformán kell gondoskodnia. Ez a súlyos kötelezettség találkozott nálunk a nép lelkében sarjadó várakozással s ez tette lehetővé, hogy Mária Terézia a nemesség megkerülésével enyhíthetett a jobbágyság sorsán. Enyhítést kell mondanunk, mert az úrbérrendezés a terheket csak mérsékelten csökkentette, korántsem teremtett egységes kötelezettségekkel bíró jobbágyosztályt² és sem a röghözkötöttségen, sem a birtoktalanságon nem segített; s még így sem lehetett keresztülvinni. József nádor a megye hathatós közreműködésétől várt eredményt, de a jobbágy hiába fordult panaszával a nemes vármegyéhez, ott földesurának rokonai, barátai, szomszédai ítélkeztek felette. De tudatosná vált benne, hogy az uralkodó az ő pártján van s helyzete lényegesen jobb lenne, ha a nemesség ezt a törekvést meg nem akadályozná. A szabadság eszméje mindjobban hódít: a harmadik generáció — a XVIII. század végének nemzedéke — már ennek gondolatvilágában él és bár nem lép a forradalom útjára (miként Franciaországban), viselkedése földesurával szemben lényegesen megváltozik. Teljes szabadságot akar, független, szabad gazda akar lenni s őt is elfogja a gazdagodás vágya. Egészen másként alakult volna az utolsó másfélszáz év magyar gazdasági élete, ha a magyar nemesség már a XVIII. században segítő kezet nyújt a jobbágyság felszabadításához. Ámde az úrbérrendezéstől még 80 esztendőnek kellett eltelnie, míg a jobbágyság fájó problémái közül a két legfontosabb: a birtoktalanság és a robot megoldást nyert.³

Bakács István János.

¹ Szabó i. m. 92. l.

² Berzeviczy i. m. 49. l. — Domanovszky i. m. II. k. 203. l. — Mályusz: A reformkor nemzedéke. Századok, 1923/24. évf. 40. l.

³ Magyarország nádorai, Sándor Lipót és József látták a jobbágyság problémáját, de megoldani természetesen nem tudták. Érdekes egymás mellé állítani a nádorok véleményét. Sándor Lipót elaboratumában (Mályusz: Sándor Lipót. 820. l.) még azt véli, hogy a földesurak egymagukban megoldhatják a kérdést. József nádor egészen sajtóságosan alakítja véleményét. 1798-ban (Domanovszky: i. m. II. 203. l.) azt írja: „Dass der der Bauer (wenn das Urbarium gehörig beobachtet wird) vielleicht nirgends so gut stehet, als wie in Hungarn, dieses ist eine Tatsache . . .“ (Fontosnak tartaná a megye közreműködését.) 1801-ben (u. o. 405. l.) a jobbágyságot „gut gestimmt“-nek tartja s csak ott van baj, ahol a földesúr túlszigorú s bujtogatnak ellene. Öt évvel később azonban (Domanovszky i. m. III. 540. skk. l.) megállapítja, hogy, ha az urbáriumot pontosan végrehajtották volna, akkor „... der Bauer . . . eine gute, geschützte und ruhige Existenz geniessen würde“. A valóságban javult a helyzet, de mégis „die Lasten sind so beträchtlich und werden . . . so ersweret, dass es nicht zu wundern ist, wenn dadurch die Stimmung des Landmannes ungünstig gemacht und zur Unzufriedenheit gereizt wird“. Láthatjuk ebből a fokozatos rosszabbodást s az elégedetlenség növekedését.

Történeti irodalom.

Tamás Lajos: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Traianában. Budapest, M. Tud. Akadémia. 8°. 234. l.

T. könyvében történeti irodalmunk rég várt összefoglaló munkával gazdagodik: az oláh őstörténet és kontinuitás kérdésének minden oldalra kiterjedő feldolgozásával. Méltó, hogy művéhez, mely egyformán értékesíti a régészet, a történelem és a nyelvészet részeredményeit, külön hozzászóljon az archeológus s külön a nyelvész.

I.

A dáciai dáko-román kontinuitás kérdése már régen áttörte a speciális történeti kutatás kereteit. Tudjuk, hogy Romániában már jóval a háború előtt a nemzeti eszme alaptételévé vált az erdélyi rómaiságtól való leszármazás tudata. Ennek hangoztatására az oláh tudománypolitika nem mulasztott el egy alkalmat sem, állandóan arra törekedve, hogy a kontinuitás vélt igazáról meggyőzze a nyugati népek tudományos világát és közvéleményét is. Ez a céltudatos propaganda nem kis mértékben járult hozzá, hogy az oláhok „történeti jogon“ megszerezhették Erdélyt. A háború utáni oláh történetírói generáció, V. Párvan-nal az élén, az új tudományos követelményeknek megfelelően szélesebb nyelvészeti és archeológiai alapon igyekezett a Petru Maior-tól kitalált elméletet elmélyíteni. Magyar részről már régóta szükségét éreztük egy olyan összefoglaló munkának, mely a modern szakirodalom teljes vértékében teszi az újabb eredményeket beható kritika tárgyává. Ezt a feladatot munkálta T. már régebbi kisebb dolgozataiban is s óhajtja maradék nélkül megoldani új, imponáns összefoglalásával.

A kontinuitás elméletének történeti alapjai kettős feltevésen nyugszanak: 1. hogy Dácia teljesen romanizálódott, 2. hogy a romanizált lakosság a népvándorlás zivatarain keresztül valami egészen csodálatos módon fennmaradt, egészen az oláh népelemek középkori megjelenéséig. T. munkájának második fejezetében, mely Dácia romanizációjáról szól, ez a két probléma alkotja a fejtegetések gerincét. Helyesen állapítja meg (52—57. l.), hogy ha a romanizmus már Traianus előtt is tért hódított a dákok vezető rétegében, úgy Traianus hadjáratai épp ezt a romanizációtól már érintett réteget semmisítették meg. Ezen túl, amint a

dáciai felíratos anyagon csak ritkán előforduló dák személynevek és — hozzátehetjük — a feltűnően kevésszámú dák *cohors* és *ala* is igazolják,¹ maga a dák népesség is csak szórványos szigetekben maradt fenn a limesen belül. Ezzel eltűnt az az egységes ethnikai bázis, melyen a későbbi romanizáció kiépülhetett volna. Helyettük a görög kultúrszférából, Kisázsziából, meg a Balkán-félszigetről telepítettek gyarmatosokat Dáciába. Az új telepéseknek először el kellett latinosodniok s csak azután lehettek maguk is a romanizáció terjesztői. Az ellatinosodás folyamatát azonban kedvezőtlenül befolyásolta számos körülmény. (57—63. l.) Ugyanis a romanizáció egyik legjelentősebb tényezője, a legio, a provinciális sorozás révén elvesztette itáliai színezetét s így nem lehetett az itáliai kultúra hordozója. Hátráltató körülmény volt továbbá a dáciai hódítás viszonylagosan rövid tartama, valamint a provincia hányatott, folytonos barbár betörésekkel zaklatott sorsa.

Hogy mindezek ellenére Dácia orientális és balkáni népessége latin kultúrájává gyűrődött át, azt Dácia a szomszédos tartományoknak, Moesiának és Pannoniának köszönhette.² Azt a két legiót, melyet a foglalás után Dáciába rendeltek (s ezekre hárult elsősorban a rómaisítás feladata), a *XIII gemina*-t és a *V Macedonia*-t, Pannoniából, illetőleg Moesiából helyezték át Dáciába. Az új tartomány nyugat felé való gazdasági kapcsolatai is elsősorban Pannoniával épültek ki. A pannoni kerámiai gyárak Dáciába importálták áruikat; érdekes például, hogy míg a pannoni lakosság terra sigillata-áruszükségletét főként galliai gyárak elégítették ki, addig a tartomány belföldi gyárjai (*Brigetio*, *Aquincum*, *Mursa*, *Siscia*) a keleti dunai tartományok részére dolgoztak. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a sírkőplasztikában, ahol pannoni motívumok Dáciában is tisztán kimutathatók.³ Mindez megfelel annak a Mommsen-től megfigyelt jelenségnek, hogy a dunai tartományok romanizációja nyugatról kelet felé haladva, mindinkább veszít erejéből. Emellett egyre bizonyosabbá válik, hogy a római, közelebről itáliai műveltség nem közvetlenül érte a keleti dunai tartományokat, hanem Pannonián keresztül, annak romanizációjától átszűrve és bizonyos mértékben átalakítva. A T.-tól megrajzolt képhez tehát hozzátehetjük, hogy Dácia romanizációja nem annyira itáliai, mint inkább dunai, pannoni és moesiai jellegű.

Dácia kiűritésének tárgyalásánál T. Alföldi ma már általánosan elfogadott eredményeit⁴ értékesíti (65—73. l.). A tényleges kiűrités már Gallienus alatt megtörtént s Aurelianus már csak ennek a folyamatnak konkluzióit vonta le 271-ben. A Dácia kiűritésével foglalkozó források összefoglaló ismertetésénél (66—68. l.) örven-

¹ Alföldi A. : Pannonia rómaiságának kialakulása. II. (Századok, LXX. 1936. 151. l.)

² Ennek felismerését Alföldinek köszönhetjük (i. m. 154—157. l.)

³ Alföldi i. m. 155—156. l.

⁴ Alföldi A. : A gót mozgalom és Dácia feladása. (Egyetemes Philológiai Közöny LIV. 1930. 1—20, 81—95, 164—170. l.)

detes módon nyilvánul meg a modern irodalom teljes uralása ;¹ ne feledjük, hogy ez igen nagy haladást jelent nálunk, ahol középkori történészeink nem szívesen nyúlnak vissza az ókori előzményekig. Dácia teljes kiűrésének ellenzői szeretnek két momentumra hivatkozni: 1. a provincia lakossága oly nagyszámú volt, hogy rövid idő alatt nem lehetett őket áttelepíteni a Duna jobbpartjára; 2. a dáciai kolonusoknak nem is volt érdekük elhagyni a provinciát, mikor a Duna vonala mögött sem érezték magukat biztonságban. T. ezzel szemben meggyőzően mutatja ki (74—80. l.), hogy háromszázézeres tömegek áttelepítéséről is tudunk s másrészt az aldunai limes Diocletianus-tól kezdve egészen a IV. századi nagy gót mozgalomig be tudta tölteni hivatását, tehát igenis sokkal jobbak voltak a viszonyok a Dunától délre, mint a balparton.²

Tanulságosak a szerzőnek a dáciai kereszténységről adott fejtegetései (83—85. l.). 271 előtt Dáciában a kereszténység létezését nem lehet bizonyítani s ezzel természetesen a dáciai christianismus folytonosságának hipotézisét is el kell vetnünk. Elég csak egy pillantást vetnünk J. Zeiller (*Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes*, Paris 1918.) és A. v. Harnack (*Mission und Ausbreitung des Christentums*, Leipzig 1924.) nagyszabású munkáiba, hogy meggyőződhesünk róla: a dunai tartományok

¹ II. Constantius caesar-rá emelésének dátuma 324-re javítandó (V. ö. O. Seeck, Reg. 174.) — N. H. Baynes munkája, *The Historia Augusta* pedig 1926-ban jelent meg.

² Itt szeretnénk néhány megjegyzést tenni, melyek természetesen nem illetik T. érvelésének lényegét. Az Ammianus-tól közölt tárgyalásokból (XXVII, 5—10) nem tűnik ki, hogy Gothia és Romania „politikailag mellérendelt hatalmak gyanánt szerepelnek“ (78. l.). Az egyedüli változás a föderációs viszony megszűnése volt. Inkább azt mondhatnók, hogy míg Róma azelőtt nem ismert el önálló államközösséget a Duna balpartján, most már minden jogi formulázás nélkül is, inkább hallgatólagosan, de begyökeresedik a barbár népek egyenrangúságának ténye a római gondolkodásba. Ennek hivatalos elismerése azonban csak sokkal később következett be. Fontos, hogy ekkor még csak a gótok adnak tűszokat, a rómaiak nem (Ammian. XXVII, 5). Fritigern lázadásáról Atanarik ellen csupán az V. sz.-i Sokrates tud (h. e. IV, 33.; V. ö. Sozom. h. e. VI, 37.), aki itt előző forrásokra nem támaszkodott (Fr. Geppert, *D. Quellen d. k.-enhist. Sokrat.*, 126.). Az eseményekkel egykorú és a dunai változásokat jól ismerő Ammianus minderről egy szót sem szól. — Nem áll, hogy Ulfila (ez a helyes ortográfia s nem Wulfila, ld. M. E. Schröder, *Festschrift Bezzenberger*, Göttingen, 1921. 132—139. l.) gótgjai már 376. előtt menedéket nyertek az impériumban. C. Patsch ezt Iordanes (*Getica* LI) és az *Epistula Auxentii* (ed. F. Kauffmann, *Aus der Schule Wulfila*) 75., 28. alapján állítja. Azonban a *Getica* (i. h.) csupán a VI. században Moesiában élő „gothi minores“-ról tesz említést, míg az *Epistula Auxentii* (i. h.) V. századi interpoláció (v. ö. *Revue Bénédictine* XXXIV., 1922. 224—233. l.). Bizonyos, hogy Ulfila és gótgjai is 376-ban telepedtek be az impériumba.

kereszténységéről csupán a IV. század eleje óta beszélhetünk teljes bizonyossággal.¹

A fejezet utolsó része Priszkosz rhétor és Theophanes adataival foglalkozik. Mindkét auktor az oláh történészek szerint a kontinuitást igazolná a népvándorlás korában. T. éles szemmel a helyes összefüggésbe állítja be őket s helyes értelmezésüket és értékelésüket adja. Kár, hogy a Theophanes-szöveg (83. l., 95. jegyzet) tele van sajtóhibával.

T. alapos és jó munkát végzett, mikor mérlegre tette az oláh történetírás legújabb eredményeit és helyettük új, biztos alapra állította ezt a nagyfontosságú problémacsoportot. Széleskörű olvasottság és a problémák éles meglátása jellemzi művét, melynek második fejezete pompás bevezetés a kontinuitás kérdésének kutatásába.

Nagy Tibor.

II.

Örömmel üdvözi T. munkáját a nyelvtudomány művelője s a historikus is: benne elsőnek ad egységes képet az oláh őstörténet rendkívül bonyolult és sokfelé ágazó kérdéskomplexusáról. Hatalmas tudományos apparátussal, széleskörű, mélyreható felkészültséggel, kiváló kritikai érzékkel bizonyítja, hogy az oláh nyelv és nemzet a Balkánon, Albánia és Macedónia területén a VI—VIII. század folyamán alakult ki. Valamennyi adatunk egyöntetűen ezt a tételt igazolja és nincs egyetlen egy sem, amely ellene szólna. Erre utal már magának az oláh nyelvnek négy, egymástól legalább már a X. században elszakadt ága: a dáko-oláh (a mai Romániában és annak közvetlen szomszédságában lakó oláhok), a megleni-oláh (Macedóniában), az arumun = cincár = kucovlach (Nyugat-Macedóniában, Albániában, Epirusban, Teszáliában) és az isztriai is. A négy nyelv meglehetősen azonos sajátosságai nem engednek kétséget afelől, hogy mindannyian egy közös ősoláh nyelvből alakultak. Mivel pedig a megleni oláhok és az arumunok kétségtelenül a balkáni romanizált őslakosság maradványai, bizonyos, hogy az oláhság másik két ága szintén erről a területről származik. Emellett szól az oláhok nemzeti neve, a *rumîn* — melyet az oláhok a mult század óta *român* alakban használnak, hogy a latin Romanus-szal való kapcsolatát jobban kidomborítsák (a mélyhangú *î*-t csak ebben az egy szóban jelölik *â*-val!), — *arumun*, *rumor* stb. is, mert a latin Romanus csak a IV—V. században, tehát a dáciai romanizmus teljes pusztulása után és az új dunai limes kialakulása után fejlődhetett népnévvé.

Különösen sok figyelmet szentel T. az oláh-albán nyelvviszony vizsgálatának. Az a tény, hogy *valamennyi* oláh nyelvjárásban nagyszámú, azonos albán elem található, az oláh nyelv balkáni eredetének legfontosabb bizonyítékai közé tartozik. Az

¹ Ugyanerre az eredményre jut legújabban a román C. Daicovicu: *Există monumente creștine în Dacia Traiană din sec. II—III?* (Anuarul institutului de studii clasice II. 1936. 192—209. l.)

oláh-albán nyelvi kapcsolatok nem merülnek ki a szókinsz azonosságában (az északi oláhban például 50 albán kölcsönszó, körülbelül 190 ismeretlen eredetű, az albánban is meglévő szó van, az albánban pedig körülbelül 380 olyan latin kifejezés található, melyet az oláh is ismer; mindezek a szavak a primitív pásztorelet legegyszerűbb kifejezései közé tartoznak!), hanem a hangtan, alaktan, mondattan és jelentés tan területére is kiterjednek. Ezek az egyezések ékesen bizonyítják, hogy az oláh nyelvnek mind a négy ága az *albánok társzérségében*, sőt valószínűleg az albánokkal való együttélésben, symbiosisban alakult ki. Az oláh őshaza tehát csakis olyan területen kereshető, ahol albánok is laktak. Mivel pedig az albánok a multban is többé-kevésbé mai lakóhelyeik közelében éltek — mindenesetre a Balkán-félsziget közepe táján —, magától következik, hogy az oláhok őshazáját is ezen a területen kell keresnünk. Az oláh nép — mint T. számos külföldi kutatóval egyhangúlag kimutatja — a trák-illir pásztornép teljesen romanizált részének a leszármazottja, ugyanannak, melynek félig romanizált részétől a mai albánok származnak.

Az oláh-szláv kapcsolatok vizsgálata újabb bizonyosságot nyújt az oláhok balkáni eredete mellett. Egyrészt vannak szláv jövevényszavak az oláhban, amelyek még az oláh-albán korban kerültek bele az oláhba (oláh *magură* — albán *magulë* < ósszláv *magŭla*, később *mogyla*), másrészt a XIII. század előtt semmi nyoma sincs az oláhban az északi szláv nyelvek (orosz, tót stb.) hatásának. Az oláhok görög-keleti szláv kultúrája (az egyházi szláv nyelvet Erdélyben a reformáció szorította ki a XVI. század után, a vajdaságokban azonban csak a XVIII. században váltotta fel az oláh, a szláv cirill-ábécét pedig csupán a XIX. században cserélték ki a latinra) szintén balkáni örökség, hiszen Erdélyben az egyházi-szláv kultúra a honfoglalás előtt nem verhetett még gyökeret.

Mindezek a T.-tól nagy elmeállé és szakavatott biztossággal csoportosított érvek világosan bizonyítják, hogy az oláhok Erdélyben és általában a Dunától északra őslakók nem lehetnek. Szó sem lehet tehát arról, amit a dáko-román történeti iskola a humanista történetírók alapján hirdetett és amit a sovén oláh közvélemény a mai napig fanatikusan hisz (a dáko-román történeti elmélet kialakulásának T. nagyon szép fejezetet szentel könyvében), hogy az oláhság Traján gyarmatosainak volna az egyenes leszármazottja. Az oláhok balkáni eredetéből magától következik, hogy ők Erdélyben, sőt mindenhol a Dunától északra fekvő területen csak későbbi jövevények lehetnek. Ebben ma már a komoly oláh tudósok is egyetértenek a külföldiekkel. Hogy azonban ez az oláh immigráció mikor kezdődött és meddig tartott, abban a vélemények rendkívül eltérnek egymástól. Az oláh tudósok, akik — bármennyire elfogulatlanok akarnak lenni — nem tudnak szabadulni a dáko-román elmélet hatásától, ezt a bevándorlást igen korai időre, a VI—VII. századra hajlandók helyezni (például Philippide). Abban mindenesetre teljesen egyetértenek, hogy az oláh bevándorlás Erdélybe jóval régebb a magyar honfoglalásnál. Különösen a kolozsvári

iskola ambicionálja, hogy az oláhokat mindenütt a magyarok *előtt* mutassa ki. Ebben ráismerhetünk a dáko-román elmélettel való szoros kapcsolatára : végeredményben mindkettő azt hangoztatja, hogy az erdélyi oláh őslakosságot magyarság, ez a kései jövevény kiforgatta jogaiból és rabigába hajtotta. Ehhez az iskolához tartozik Nicolae Drăganu kolozsvári egyetemi tanár is, aki az utóbbi időben számos munkát szentelt az oláhok prioritásának bizonyítására Erdély területén. Sőt legutóbbi művében — amelyben eddigi munkáinak eredményeit is összefoglalja — odáig ragadtatja magát, hogy most már Pannoniát, a Felvidéket, Galiciát és Morvaországot is benépesíti ősoláh lakossággal.¹ Mindezekre az eredményekre hely- és személynévek elemzése segítségével jut el. A hely- és személynévanyag a prioritás kérdésében valóban elsőrendű forrásértékkel bír, azonban csak előítéletektől mentes, kitűnően iskolázott és módszeres kutatók eredményeire lehet támaszkodni. Talán sehol sincs olyan tág tere a dilettantizmusnak, mint éppen ezen a területen. Különösen, ha a „kutató“ olyan „csekélységekkel“, mint forráskritika, paleográfia, nevek írásmódja, hangtörténet, szóképzés, jelentésán és településtörténeti tanulságok, nem törődik — és a dilettánsokat éppen az jellemzi, hogy ilyenekkel nem törődnek — a világ bármelyik nyelvéből bármilyen területen tetszésszerűt nevet ki lehet mutatni. Ilyen tipikusan dilettáns munka a Drăganu-é, amelyben az ilyen munkák valamennyi hibáját halmozva lehet megtalálni.² T. természetesen gyakran kénytelen Drăganu naiv megállapításaival, sőt sokszor ferdítéseivel foglalkozni. Mivel Erdélyben a régi helynevek között oláh mutatóban sem található — ami az oláhság kései bevándorlása miatt természetes is —, az oláh tudósok, köztük Drăganu is, képtelen oláh etimológiák faragásán túl még a magyar és a szláv helyneveket is az oláhok számára foglalják le. A magyar helynevekre ráfognak, hogy oláh nevek fordításai, a szlávokéra pedig, hogy valami szlavo-oláh symbiosis maradványai. (*Târnava* = Küküllő, *Cernavoda* = Feketeügy, *Bâlgrad* = Gyulafejérvár stb.) Helyesen mutat rá T., hogy ezek merőben alaptalan feltevések, amelyek még akkor sem érdemelnének figyelmet, ha sikerülne legalább *egyetlen egy* kétségtelenül biztos latin eredetű oláh nevet felfedezni a honfoglalás előtti időből.

Az erdélyi oláh kérdés végleges tisztázásához mulhatatlanul szükséges volna az erdélyi helynevek rendszeres feldolgozása. Ami eddig ezen a téren történt, sem nem kimerítő, sem nem kielégítő. Legalaposabban ezideig Melich János foglalkozott a kérdéssel, de ő az anyagnak csak elenyésző csekély részéhez szólt hozzá.³

¹ N. Drăganu : României în veacurile IX—XIV. pe baza topographică și a onomastice. București, 1933.

² Drăganu módszerére v. ö. Tamás L. kritikáját (Századok, LXVIII. 1934. 211—21. l.) és Kniezsa J. Pseudorománien in Pannonien und in den Nordcarpathen (Archivum Europae Centro-Orientalis I. 1935. 97—220 l., II. 1936. 84—178., különösen 166—178. l.) c. munkáját.

³ Melich : A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925—29.

A többi tanulmány értéke vegyes. Részben olyan emberek munkája, akiknek nincs elég jártasságuk a sokszor bonyolult nyelvi és településtörténeti problémák megoldásához,¹ más részük pedig teljesen rosszhiszemű, tendenciózus munka, amely figyelmet sem érdemel.² Különösen fontos volna Erdély vízrajzának történeti feldolgozása, mert tudvalevő, hogy a helynevek közül a víznevek a legállandóbbak. (Jellemző, hogy éppen ezek között — ha az egész apró patakokat leszámítjuk — van a legkevesebb oláh eredetű név!). Nem véletlen, hogy Erdélyben is, a Dunántúl is, a rómaiak óta csak néhány folyónév maradt meg (Szamos, Körös, Maros, Temes, Olt, Ompoly, Abrud, Berzava, Cserna, Duna Dráva, Száva, Marcal, Rába), míg város- vagy telepnévnek sem itt, sem ott semmi nyoma nem maradt. Kár, hogy T. ezt a fontos bizonyító anyagot nem használta fel s meglegedett annak pusztá hangsúlyozásával, hogy Erdélyben oláh eredetű folyó- és nagyobb pataknev nincs. Igaz, hogy a kérdés részletes fejtegetése a könyv terjedelmét legalább is megkétszerezte és a mű arányosságát túlságosan megbontotta volna. Hinni reméljük azonban, hogy a szerző ezt egy újabb munkában pótolni fogja.

Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a helynévi érv az oláhok korai beköltözése ellen szól. Ugyanezt mondhatjuk a személynévekről is. A XIII. századból biztosan oláh eredetű személynévünk nincs (T. egy 1202.-i oklevél *Fichur* adatát kétségtelen oláhnak tekinti, azonban az oklevél kései másolat, hemzseg a másolási hibáktól, így tehát nem bizonyos, vajjon a mi nevünk esetében is nem másolási hibával van-e dolgunk esetleg *Fechyr* = Fehér helyett.)

Az oláh tudósok állításaival szemben, amelyek szerint az oláhság a XII. század végéig már mindenütt elérte volna mai elterjedését, T. összeállítja az összes okleveles adatokat, amelyek az oláhokra vonatkoznak. Ilyen van összesen tizenhárom: négy a tatárjárás előtt, kilenc utána a század végéig. Ezek közül kettő a bihari, egy a hunyadi és egy a Gyulafejérvár környéki, kilenc pedig a Fogaras-Szeben-vidéki határvédő oláhságról szól! Az oláhok számára vonatkozólag jellemző III. Endre 1293-i évi oklevele (Zimmermann-Werner: *Urkundenbuch I.*, 195—6 l.), amelyben elrendeli, hogy minden magánbirtokon levő oláhot az ő székesi birtokára vigyenek vissza. Kétségtelen, hogy az oláhok száma még igen csekély volt, ha szó lehetett arról, hogy egy birtokon gyűjtsék őket össze.

Az utolsó fejezet a magyar és a francia Anonymusnak az oláhokra vonatkozó értesítéseivel foglalkozik. T. kimutatja, hogy

¹ G. Weigand: *Ortsnamen im Ompoly und Arányos-Gebiet* (!). (*Balkan-Archiv I.*, 1925. 1—42. l.) W. Scheiner: *Die Ortsnamen im mittleren Teile des südlichen Siebenbürgens*. (*Balkan-Archiv II.*, 1926. 1—112. l.) O. Liebhart: *Die Ortsnamen des Seklergebietes in Siebenbürgen*. (*Balkan-Archiv III.*, 1927. 1—96. l.)

² G. Kisch: *Siebenbürgen im Lichte der Sprache*. (*Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. N. F. XLV.*, 1929. 33—329. l.)

a magyar Anonymus saját kora viszonyait vetíti vissza a honfoglalás korába s így hitele az oláhok kérdésében nem nagy, a franciáról pedig (amely szerint az arumunok Pannóniából, a „pascua Romanorum“ területéről vándoroltak volna a Balkánra) bebizonyítja, hogy ezt az értesülést a magyar krónikákból merítette s így önálló forrásértéke egyáltalában nincs.

A munkát jó név-, szó- és tárgymutató egészíti ki, ami még növeli használhatóságát. Tudománypolitikai szempontból pedig csak örvendetes, hogy T. műve az Archivum Europae Centro-Orientalis I. és II. kötetében franciául is megjelent s így a külföldi tudósok számára is hozzáférhetővé válik.

Kniezsa István.

Rónai, André: Biographie des frontières politiques du Centre-Est Européen. Étude politico-géographique consacrée à l'histoire des frontières. Edition de l'Institut des Sciences Politiques de la Société Hongroise de Statistique. Budapest, 1936. 8°. IV + 140 l.

Szépszámú részlettanulmány s az összefoglaló munkák terjedelmes idevágó fejezetei bizonyítják, hogy az államhatárokhöz, sőt általában a tájjal valamilyen kapcsolatba hozható emberi közösségeknek a föld felszínén kirajzolódó határaihoz fűződő problémák tisztázását a politikai földrajz és a geopolitika művelői a legérdekesebb és legfontosabb feladatok közé sorozzák. A részleteiben is határozott egységes célkitűzésnek, még inkább az azt megvalósítani igyekvő általánosan elfogadott módszernek kibontakozásától azonban még távol vagyunk. Már pedig az elmélyedő kutatómunka nem indulhat meg biztos elméleti alapok nélkül. Mielőtt tehát egy ilyen jellegű munkát kezünkbe vennénk, tisztában kell lennünk azzal, hogy a tudomány ezen a téren még csak a felszínen tapogat: egyelőre a problémákat igyekszik körvonalazni. Ezt tudva, R. könyvét kétségtelen haladásnak kell tekintenünk, mert vizsgálatait szabatosan körülhatárolt szűkebb tárgykörre korlátozza és az elmélyedésre így kínálkozó nagyobb lehetőséget kihasználva, valóban kézzelfogható eredményekhez jut. A szerző azonban arról is tájékoztat, hogy ez a szűkebb probléma hogyan illeszkedik az egész tudomány tágabb keretei közé — először éppen ezeket a tágabb kereteket rajzolja meg és fokozatos redukcióval jut el vizsgálatainak igazi területére —, sőt az ellenkező irányban, a még kellően ki nem kutatott részletek aprólékos kidolgozása felé is megmutatja a továbbvezető utat. Így a geopolitikan és politikai földrajzon kívül állók számára is lehetővé teszi, hogy tisztább képük legyen e tudományok lényegéről; a céhbelieknek viszont módszertanilag ad újat. Ehhez hozzávéve pozitív megállapításait, a munkát módszeres és tárgyi szempontból egyaránt eredményesnek kell neveznünk. Tekintettel arra, hogy a szerző tanulmányát egyrészt, a tárgykör szempontjából, az államhatárok történetének politikai-földrajzi vizsgálatára, másrészt, területileg, keleti Közép-Európára szűkítetté — értve utóbbi alatt a Duna-medencét, a német síkságnak Odera—Visztula közötti részén és a történeti Csehországon kívül

a Balkánt s az előbbi területektől keletre, a Dnyeperig és a Finn-öbölíg terjedő sávot — úgy hisszük, munkája joggal keltheti fel a magyar történészek érdeklődését.

R. az államhatárok tartósságát választotta vizsgálatára tárgyul: legelőször azt igyekezett megállapítani, hogy keleti Közép-Európa területén a történelem folyamán szerepelt államhatárok mennyi ideig álltak fenn, milyen rangsor állítható fel közöttük tartósság szempontjából.

Az államhatárok tartósságára vonatkozó vizsgálatok gondolatát nem a szerző veti fel először, hanem — mint munkájában maga megemlíti — egy kevésbé sikerült amerikai kísérlet után Teleki Pál gróf foglalkozott elsőnek a probléma kartografiai megoldásának elméleti megalapozásával, majd Európa egész területére kiterjedő gyakorlati keresztülvitelével. R. ennek a készülőben lévő nagy munkának szerzőjétől kapta az ösztönzést a kérdésnek egy szűkebb területet felölelő feldolgozására. Minthogy azonban R. munkája az első ilyen természetű publikált tanulmány, a probléma elméleti alapjairól is vele kapcsolatban kell megemlékeznünk.

Ha egyetlen térképen tüntetjük fel mindazokat az államhatárokat, melyek adott területen a történelemnek egy hosszabb szakaszán belül bizonyos minimális ideig fennállottak, még pedig úgy, hogy az egyes határokat fennállásuk időtartamával arányos vastagságú vonalakkal jelöljük, akkor — mint azt R. tette — a határok tartósságának térképét rajzoltuk meg a szóbanforgó területről. Ez az ábrázolásmód más természetű, de nem kevésbé hasznos felvilágosítást nyújt, mint az eddig használatban lévő ú. n. történeti térképeknek akár egyetlen időkeresztmetszetet rögzítő, akár valamilyen területi fejlődés időrendjét ábrázoló fajtája, tehát azok mellé legalább is egyenrangú társként csatlakozik.

Feltételezhető ugyanis, hogy a hosszabb életű, vagy évszázadokon át ismételten feléledő, tehát mindkét esetben tartósabb határok helyét olyan, önmagukban is tartós tényezők magyarázzák, amelyek hatása a történelem folyamán koroktól függetlenül mindig egyirányúnak bizonyult; amelyek jelenlétét minden időben, tehát a jelenben és jövőben is figyelembe kell venni és fordítva, amelyekkel komoly ok nélkül szembezállni ha nem is lehetetlen, de mint felesleges energiatékozlás legalább is nem célszerű. Teljesen igaza van a szerzőnek, amikor hangsúlyozza, milyen könnyű az eddigi, csupán egyetlen pillanatképet rögzítő történeti térképeket megtévesztő politikai propagandára felhasználni.¹ Van-e olyan kis nemzet, amely ne tudna a maga multjából egy-egy olyan rövidke szakaszt kiragadni és azt igen hatásos

¹ Ezek azok a térképek, amelyekről e sorok írója mint *sztatikus* történeti térképekről emlékezett meg éppen folyóiratunk hasábjain (Századok, 1935., 241. l.) szintén hangsúlyozván, mennyire alkalmasak arra, hogy hamis képet nyújtsanak, hiszen a rövidéletű esetlegességeket a maradvány vonásoktól nem különböztetik meg.

módon térképen megörökíteni, mint amilyen pl. a cseh történelemben II. Ottokár múltó sikerű hódításainak kora volt? Nem alkalmas-e hamis propaganda üzésére az olyan térkép, melynek alapján ennek a kérészetletű „cseh birodalomnak“ határait egyértékűnek lehet hinni pl. Magyarország kárpáti határaival? A határok tartósságának térképét ilyesmire nem lehet felhasználni. R. a maga térképén II. Ottokár hódításait a legjobb akarattal sem tüntethette fel, minthogy legalább 50 esztendeig kellett fennállnia annak a határnak, mely technikailag még egyáltalán jelölhető volt egy hajszálvékony vonallal ezen az 1000-tól 1920-ig terjedő, csaknem ezeresztendős időköz változásait egybefoglaló rajzon. A vonalak vastagságának skálája még így is 18 fokozatot ölel fel, úgy, hogy azok mindegyike 50 évvel hosszabb életű határt jelent, mint az előző fokozat. Aki erre a térképre rátekint, az első pillanatban alig lát mást, mint a történelmi Magyarország határait: a többi messze felülmúló legvastagabb vonal ott fut a Kárpátok helyén. Csak azután vesszük észre, hogy igen tartósnak bizonyult még a lengyel—német határ a Kárpátok legészakibb kiugrásától a Balti-tengerig, majd sorrendben: a Visztula és Memel közti keletporosz tövidéket délről bekerítő határ; az Alduna vonala; a történelmi Magyarország dunai és szávai határa; a Dinári-Alpokon végighúzódó határ a Balkán belseje és az Adria partvidéke között és a történelmi Csehország határa.

A mult, ha kellő módon tudjuk megszólaltatni, valóban megszívlelendő tanulságokat nyujthat a jövő számára. Felvetné azonban valaki azt a kérdést, mi szükség van arra, hogy a „historia magister vitae“ igazságának szószólója ebben az esetben geografus vagy geopolitikus legyen? Más szóval: milyen joggal tárgyalható hasonló probléma a politikai földrajz címe alatt?

Kétségtelen, hogy a határok tartósságának pusztá adatait ugyanazok a források szolgáltatják, amelyekből a történelem merít. Sőt R.-nek, amint egyszer vizsgálatait keleti Közép-Európa területére korlátozta s az 50 évesnél rövidebb életű határok kikutatását a közvetlenül felhasználható adatok elégtelensége miatt mellőzte, nem is kellett kiadatlan források után nyomoznia: egész anyagát összegyűjthette a meglévő történelmi irodalom alapján. Nem csodálkozhatunk rajta, ha tárgykörét így leszűkítette, hiszen az ilyen természetű feladatok kimerítő részletességű megoldása nehézségekkel jár; a határ formája a primitív viszonyokra jellemző lakatlan területsávtól a mai elválasztó vonalig térben és időben éppúgy változó, mint ahogy magának az államhatár fogalmának is más tartalmat kell tulajdonítanunk, ha pl. a hűbériség korának Nyugat-Európájára és egészen mást, ha a mai Európára gondolunk. De abban az esetben, ha valaki kisebb területnek aprólékosabb feldolgozására vállalkozik, meg kell birkóznia a nehézségekkel s nyersanyagának már csak csekély töredékét fogja készen kapni közkézen forgó publikált művekből. Még egy ilyen, az eredeti források alapos feldolgozását igénylő munka is csupán annyiban nevezhető geográfiaiának, hogy földrajzi iskolázottságot is kíván a történetin kívül, de eredményei

önmagukban, még ha azok alapján meg is rajzoljuk a határállandóság térképét, különböző, jórészt történeti forrásokból merített adatok kartográfiai ábrázolásánál egyébként nem tekinthetők. A geográfus igazi feladata tehát nem ezzel zárul le, hanem éppen itt kezdődik. Számára ez a térkép áttekinthetően csoportosított adatgyűjtemény, melyet mellékes, hogy ő gyűjtött-e, vagy az ő közreműködésével, esetleg anélkül, mások hordtak össze. Azokat a tényeket, melyeket ezek az adatok fejeznek ki, meg kell magyarázni és politikai földrajzzá a határok tartósságának problémája éppen a magyarázat során válik.

R. munkája megbirkózik ezzel a feladattal is. Sorra veszi azokat a tényezőket, melyeknek szerepük lehet a határok rögzítődésében. Csupa olyan jelenség ez, melyek maguk is területileg különböző jellegűek, tehát szintén térképre rajzolható határok között alkotnak elkülönülő téregységeket. A kéregszerkezet, a klíma és a vegetáció téregységeit s azok határait elemezve, helyesen mutat rá a szerző a Kárpátoknak mindhárom szempontból betöltött jelentős szerepére. Ez a hegylánc nemcsak önmagában szerkezeti egység, hanem kétoldalt egymástól is különböző szerkezeti típusok közé ékelődik. Kevésbé meggyőző a lengyel—német határ tartósságának kéregszerkezeti tényezőkkel való magyarázata, hiszen a szerkezeti határ bármiféle földfelszíni jelenség területi elrendeződésére csak akkor lehet hatással, ha maga akár a domborzat jellegében, akár a kőzetviszonyokban s a kettőn át a talajban vagy klímában, vagy mindkettőben a földfelszínen is mint határ rajzolódik ki; már pedig az említett területen ez a szerkezeti határ a mélyben rejtőzik. Sor kerül azonban nem csupán fizikai földrajzi tényezőkre, hanem emberi jelenségeknek térbeli eloszlására és több tényezőnek együttes vizsgálatára is. A domborzat, klíma, vízhálózat, növényzet, a gazdasági élet, a népesség eloszlása és a település szempontjából rövid, de jól sikerült jellemzést olvashatunk a több tényező egybevetése révén kirajzolódó nagyobb tájakról, mint amilyen a Keleti-Alpok vidéke, az északkelet-európai síkság, a Magyar-medence belseje, Havasalföld, a Kárpátok, a Balkán. Igen érdekes az erdőterületek és a népsűrűség eloszlásának vizsgálata: egyik a másiknak negatív képe és a határok rögzítődésére is egyikük vonzó, másikuk taszító hatást gyakorol. De még érdekesebb kísérletnek tekinthető szerzőnek a közlekedés főbb útvonalainak szerepével kapcsolatban a vasútvonalaktól való távolságot szemléltető térképe. A meglepő összefüggést a vasútvonalaktól távolfekvő területek és a tartós határok helye között természetesen nem a két tényecsoportnak egymásra gyakorolt közvetlen hatásával magyarázza, hanem mindkettőt a csekély népsűrűséget tükröző jelenségnek tekinti. Az ember ethnikus, vallási és szociális csoportosulásainak a határok állandóságára gyakorolt hatását szintén kifejtve, szerző áttér a határok életrajzának tájanként való részletes ismertetésére. (Itt is, a könyv egyéb fejezeteiben is találni néhány hibás vagy értelmetlen évszámot, mint pl. 1083: a Dráva—Száva köze magyar uralom alá kerül; Varsó 1529-től Lengyelország fővárosa; 1821:

Görögország felszabadul a török uralom alól ; 1885 : Obrenovics Milán szerb királlyá lesz, stb.)

A könyv nagyobb része a határoknak kifelé gyakorolt elvasztó szerepével foglalkozik, az utolsó nagy fejezet ezzel szemben a határok által körülzárt terület belső egységének problémáját igyekszik megvilágítani. Két olyan terület rajzolódik ki a határok tartósságának vizsgálata kapcsán keleti Közép-Európában, amely tartós életű politikai egységnek bizonyult : egyik a lengyel, másik a magyar birodalom.

A történeti Magyarországgal kapcsolatban szerző fejtegetéseinek lényege az, hogy ez az állam nem az egészében homogén szerkezetű, hanem a különböző jellegű részekből harmónikusan összetett, tehát az ideális államterület típusa. Ez a harmónia mind a terület, mind a demográfiai szerkezet szempontjából fennáll. Ezt a területet a magyar állam ellenségei mindig egészében akarták elfoglalni és sohasem törekedtek annak szétdarabolására. Szerző érvei a hazai szakember előtt nem ismeretlenek, rendszeres csoportosításuk azonban a lényegyet olyan jól kidomborítja, hogy az idegen olvasó ennél világosabb és meggyőzőbb okfejtéssel aligha találkozhatik. Különösen ki kell emelnünk a demográfiai szerkezetet kellő módon talán itthon sem ismert harmóniájának jól sikerült jellemzését.

Hogy a népsűrűség az ország belseje felől a szélek felé csökken és így a peremi gyér népességű tájak kiválóan alkalmasak tartós határ kialakulására, azt mindenki tudja, bár ez a könyv előző fejezeteinek általános jellegű megállapításainál fogva most még világosabbnak látszik. A szerző azonban nyomatékosan hangsúlyozza, hogy ez a különbség nem valami véletlen, pillanatnyi helyzet, hanem a központi táj óriási vonzóerejével indokolható és minden erőszakos beavatkozás ellenére is újra meg újra visszatérő állapot. Hiába irtotta ki a törökudulás éppen a belső terület lakosságát : a népességnek a maival homlokegyenest ellenkező eloszlása természetellenes volt és rövidesen vissza is fordult, úgy hogy 1869-ben már megint jóval nagyobb a centrum népsűrűsége mint a perifériáé. Bár a magasabb kultúrájú belső országrészeknek természetesen népszaporodása csekély s viszont az alacsonyabb műveltségű peremi tájaké nagy, a tényleges szaporodás mégis éppen fordított, tehát a peremek népfelésege a központ felé áramlik. Így egészséges egyensúlyi állapot jön létre, amelynek fennmaradása attól függ, hogy az egymást demográfiai-lag harmónikusán kiegészítő területek közös állami kerete fennmarad-e vagy szétzúzódik. Erre nézve az 1869—1910-es időközből vett bizonyító adatokat szellemesen megrajzolt diagrammok, (melyeken azonban Budapestet nem ártott volna Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyétől elkülöníteni) teszik szemléletessé.

R. munkája a hazai politikai földrajzi irodalomnak módszeres és tárgyi szempontból egyaránt nagy nyeresége, ezenkívül olyan igazságokat tár a külföld közvéleménye elé, melyeket a gyakorlati élet embereinek, a politikusoknak is jó lenne megszívlelniök. A szerző stílusos készsége, mondanivalóinak világos és

szabatos fogalmazása bizonyára útját fogják egyengetni annak, hogy könyvének szigorúan tárgyilagos megállapításai ebből a szempontból se maradjanak hatás nélkül.

Mendöl Tibor (Debrecen).

Krofta Kamill: A csehszlovák történelem kistükre. Mukačevo-Munkács, 1932. 8°. 147 l.

U. az: *Tchèques et Slovaques jusqu'à leur union politique.* (Extrait du *Monde Slave*, I—II. 1933.) 8°. 65 l.

U. az: *Podkarpatská Rus a Československo.* Praha, 1935. 8° 64 l.

U. az: *Das Deutchum in der tschechoslovakischen Geschichte.* Prag, 1934. 8° 146 l.

U. az: *Dr. Karel Kramář.* Prag, 1931. 8°. 30 l.

U. az: *Eduard Beneš.* Prag, 1934. 8°. 25 l.

U. az: *Der geistige Führer seiner Nation.* Prag, 1935. 8°. 20 l.

K. a háború utáni cseh külpolitikának egyik legjelentősebb egyénisége. Míg a legutóbbi időkig Benes a külföld felé képviselte a cseh érdekeket állandó éberséggel, az otthoni munkát K. végezte el. Az ő kezében futottak össze a cseh külpolitika intellektuális összeköttetésének szálai, a cseh külföldi propaganda az ő irányítása alatt állt. De K. nemcsak irányítója ennek a tevékenységnek, hanem aktív munkása is. A professzorból lett politikus a helyettes külügyminiszteri székben sem tagadta meg magát. Korábban, különösen az alkotmánytörténet terén, a legjelentősebb cseh historikusok közé tartozott, ma már azonban inkább vállalja a politikai vezetés aktív föladatait a tudós aszkézise és elvonultsága helyett. Tudását ma már nem gyarapítja tovább, nem törekszik új és önálló eredményekre. Ehelyett inkább az aktuális csehszlovák külpolitikai célok szolgálatába állítja eddig fölhalmozott tudásanyagát, tagadhatatlanul könnyed és megejtő, folyékony és népszerű stíluskészségét. Tisztában van föladata köreivel és határaival: elsősorban a külföld számára dolgozik, vele akarja megértetni a cseh multat, a cseh fölszabadulás erkölcsi és történeti jogosságát, a cseh és szlovák nemzeti egyesülés alapvető tényeit. Ahol a csehszlovák politika történeti igazolást keres, ahol a cseh tudományosság megjelenik Európa színe előtt, ott elsősorban K. alapos, pontos és szorgalmas egyéniséggel találkozunk. Könyvei szinte valamennyi európai nyelven megjelentek s előadásainak a Sorbonne, a londoni és skandináv egyetemek a színhelyei.

Ez a kiterjedt munkásság természetesen elsősorban politikai jelentőségű. Nagyon érdekes a cseh történettudomány kettőssége. Az az irány, melyet pl. Josef Pekář történetírása képvisel, az a történetírás, mely kíméletlen igazmondással és lelkiismeretes tudományossággal nyúl a cseh történet illúzióihoz, Palacký óta élő elfogultságaihoz, alig ismeretes a külföld előtt. Ez az irány a cseh nemzeti lelkiismeret belső ügye, akárcsak F. Peroutka kritikai publicisztikája és Emánuel Rédl-nek a prágai cseh egyetem filozófia professzorának eredményei a cseh közélet és az

illuzionista nacionalizmus hibáinak megmutatása terén. A külföld felé egy másik irány jelentkezik, melyben a cseh nép mint a humanitás, gondolat- és vallásszabadság választott nemzete szerepel, története pedig, melynek „értelme“ a vallásos (huszita-protestáns) gondolat, úgy jelenik meg, mint az emberi jogokért, a demokráciáért vívott küzdelem s az érték való meg-megújuló vértanúság. A cseh történetnek Palacký nyomán Masaryk adott ilyen értelmezést. Ha a történettudomány szempontjai szerint nézzük ezt a cseh történeti tudatot, nyilvánvaló annak tudománytalan, ahisztorikus volta. Viszont épp a cseh intellektuális külpolitikai propaganda vezetői tudják a legjobban, hogy főleg a nyugati nemzetek közgondolkozása korántsem historista jellegű. Az angol, francia, skandináv közvélemény gondolkozása ma is liberális és individualista gyökéretű, azaz itt tovább él a hit, hogy a történet folyamának örök célja és értelme az autonóm ember, a „humanitás“, a szabadság gondolat folytatása és betetőzése. Nos, K. ehhez a nyugati közvéleményhez szól. Könyvei fölött a magyar közvélemény és tudományos érdeklődés nem térhet egyszerűen napirendre, mert sok vonatkozásban foglalkoznak Magyarországgal, persze a mai csehszlovák hivatalos álláspont szerint. Ez az irodalom, objektív s öncélú tudomány és közvéleményhez szóló népszerűsítés határmegyéjén, egyik legjelentősebb forrása a Magyarországról szóló nyugati hírdelmeknek, véleményeknek. Ezért mutatunk be itt könyvei közül néhányat, a legjellemzőbbeket, melyek egyúttal tevékenységének különféle irányait is megvilágítják.

Szinte valamennyi európai nyelvre lefordították „A csehszlovák történelem kistükré“ c. munkáját. Propaganda szempontjából valóban nem közönséges érdekességű és jelentőségű ez a könyv; folyékony és világos stílusa s a mellékelt kielégítő és jól tájékoztató bibliográfia csak javára válik, tényközlő előadása pedig megkönnyíti elterjedését az angol és francia közönség körében, mely ma is kitart a pozitivistá történetírás mellett. Ez a pozitivistá, konkrét előadás valóban nem lehet hátrányos ott, ahol a cseh történetnek a külföldi olvasó előtt homályos korszakairól szól, de megvan a maga gyenge oldala is: az esemény- és az eszmetörténet szerkezetiileg szétszakadoznak s az olvasó nem találja meg az összefüggést a kettő között. Azonban K. nem is pályázik a szintézis, avagy a „szellemtörténet“ dicsőségére; neki a konkrét tájékoztatás, az eseményközlés a fontos s e téren tagadhatatlanul értékes részletekkel ismerteti meg a magyar olvasót is. Ugyanakkor azonban nem fordít elég gondot arra, hogy megrajzolja az események szellemi háttérét. A mai racionalista cseh közszellemből, mely XIX. századi, illetve XX. századeleji szemmel tekint a múltba, világosan következik, hogy a középkori történet finomságai és részletei iránt nincs érzéke. Szemlélete itt erősen cseh államjogi jellegű: itt is a cseh függetlenség, a mai cseh nacionalizmus szempontja vezérli, hogy a német birodalom fejedelemségeihez hasonlult cseh királyságról minél több önálló, független vonást mutasson ki. Hasonlókép a mai cseh nacionaliz-

mus értékelései, szempontjai vezetnek akkor is, midőn a Luxemburgok királyságáról beszél. IV. Károly cseh királysága itt kizárólagosan cseh nemzeti színben jelenik meg, szinte a cseh nemzetiség és nyelv mai ismerői szerint. Mint képzett alkotmánytörténész főleg ott rajzolja érdekesen a cseh történetet, ahol — s itt még helyenkint a huszita mozgalmak szellemi háttere is előcsillan — a fehérhegyi csata előtti küzdelmekről szól az abszolút királyság s a cseh rendiség között. De vajjon a cseh rendiség olyan kimondottan cseh nemzeti jellegű volt-e, ahogy azt K. bizonyítja? Vajjon nem szőtték-e keresztül-kasul német politika és művelődési szálak? Az olvasó K. előadásában nem a kor szempontjait, de a mai cseh nacionalizmusnak s politikai érdekeknek a multa visszavetített képét látja viszont. Ahol aztán megszakad a cseh politikai történet fonala, ahol az önálló eredeti népi és szellemi fejlődés kezdeteire tér rá, e pozitívista és politikai történetíró nehezebben és bizonytalanabban mozog. A XIX. század első felének cseh története pedig *épp a szellemi fejlődés összefüggéseinek rajza nélkül alig érthető*, mégis a tényszerűséghez ragaszkodik e korszak leírásában is. Elismerjük, hogy a különféle cseh tudós társaságok, folyóiratok megalakulása jelentős és értékes kezdet a cseh nemzeti fejlődés szempontjából, de azért az átfogó szellemi képet nélkülözzük itt. Egy külföldnek szánt könyvtől talán többet várhatunk az egyszerű adatközlésnél, megkívánhatjuk a korai cseh nacionalizmus megértő pszichológiai rajzát. K. erénye egy bizonyos termékeny, pozitívista szárazság. De ennél és nevek, adatok, politikai fordulatok előadásánál tán itt többet ért volna a szellemi korszak ismertetése.

K. e könyve voltaképp nem is *csehszlovák*, hanem inkább *cseh* történet. A szlovák nép úgy szerepel itt, mint a „csehszlovák” nép, nemzet, vagy a *cseh* nemzet törzse s belőle K. szerint sohasem vett ki a cseh nemzettel való összetartozás eszméje. Azok a csekélyszámú részletek, ahol a szlovákokról szól, szintén az aktuális cseh fölfogást tükrözik. Cseh és szlovák kapcsolatokat lát Szvatopluk korában, II. Ottokár hadjárataiban, a husziták s a szlovák protestánsizmus s a felvidéki XVII. századi protestáns barokk idején. Ezt a szemléletet persze a mai politikai helyzet határozza meg. Csak ebből magyarázható, hogy K. eléggé elítéli a szlovákok önálló irodalmi törekvéseit, mivel ezek megbontották a csehek és szlovákok egységét, melynek teljessé tételén Kollár és Safarik fáradoztak. Pozitívista alkotmányjogi fölfogása következtében, mely erősen magán viseli a háború előtti cseh gondolatvilág, az állami, Bécs-ellenes küzdelmek jellegét, nem tudja elhelyezni a szlovákokat a cseh politikai fejlődés kereteibe. Így — híven a mai cseh állásponthoz — a csehek és szlovákok kapcsolatait a népjogi s természetjogi teoriákkal magyarázza, pedig történetés kezében ezek az ahisztórikus elméletek a legrosszabb eszközök. Ahol a magyarokról beszél, ezt két módon teszi: egyfelől mint a szlovák nép elnyomóit emlegeti őket, másfelől azt veti a szemükre, hogy a dualizmus idején megakadályozták a csehek kiegyezését az uralkodóval. Itt nem

titkolja, hogy a cseh törekvések az 1867-es kiegyezéshez hasonló Habsburg-cseh megegyezés létrehozására irányultak.

Ebben a könyvében K. kimérten s a pozitivistá történéssz exaktségával ragaszkodott a cseh történet tényanyagához. Viszont előttünk fekvő francianyelvű füzetének (*Tchèques et Slovaques jusqu'à leur union politique*) már az a célja, hogy a mai helyzetből kiindulva a külföld előtt igazolja a csehek és szlovákok egyesülését. Itt tehát félreérthetetlen az aktuális szándék. A bevezető szavak nem is tagadják a csehszlovák nemzetegység létrejöttének forradalmi jellegét, mely az évszázados magyar történeti kötelékből a szlovák népet a csehekhez csatolta át. A szláv tudományok francia folyóiratában, hol a tudomány helyett nem egyszer az aktuális politikáé a döntő szó, ez az aktuális tendenciáktól színezett tanulmány méltó helyen jelent meg. Benne a cseh és szlovák nyelv mai egyenlőségének és egyenjogúságának előadását kapjuk, majd Szvatopluk, Cyrill és Method, II. Ottokár nyernei mai nacionalista értelmezést. Emellett arról értesülünk, hogy a szlovákoknak a magyar államhoz való csatolása igazi jótétemény volt a magyarok számára: elhozta hozzájuk az európai kultúra s a kereszténység áldásait. De — dicséretére legyen mondvá — nem hallgatja el a szlovák D. *Rapant*-nak a csehszlovák nemzetegység felől mondott szkeptikus szavait sem. Persze K.-nál a mai Szlovenszko *egyetemes* története mind *kizárólagosan szlovák* történetté alakul. A francia olvasót itt gyorsan megtévesztik a gyakran föllelhető nép- és természetjogi teóriák, melyeket nagy igyekezettel visz vissza a multba, főleg a huszita idők rajzába. Így folyik aztán tovább egészen napjainkig a cseh-szlovák nexusok előadása Hunyadi Mátyáson, a Thurzókon s a szlovák protestantizmuson át. Természetesen K. nem mindig támaszkodhatik e viszony rajzában politikai és pozitivistá tényekre; ilyenkor nem riad vissza attól, hogy a szlovák fejlődés egyes tényeit — így a szlovák protestantizmus cseh nyelvűségét — a mai csehszlovák nemzetegység aktuális politika érdekei szerint magyarázza. Ugyanitt aztán a cseh propaganda-irodalomból jól ismert bő rajzát kapjuk a szlovák-magyar politikai viszony elrettentő körülményeinek.

A csehek és szlovákok közeli nyelvrokonsága alapján a cseh történetírás — esetleg — könnyűszerrel megmagyarázhatja az érdeklődő és tájékozatlan külföldinek a mai csehszlovák politikai és nemzetegység létrejöttét. Nehezebb a helyzet a Ruténföldet illetőleg. Fent idézett, a Rutén-föld történetéről szóló könyve bevezetésében K. el is ismeri, hogy 1918 okt. 28.-a előtt semmilyen cseh politikai gondolat nem foglalkozott a rutén népnek és földjének az új köztársasághoz való csatolásával. Ezt a kapcsolatot K. is a nemzetközi joggal és a politikai szükségességgel kénytelen magyarázni. És valóban, előadása során kiderül, mekkora a különbség a cseh és a ruszin fejlődés között. Ez utóbbi egyfelől mélyen beleágyazódik az erdélyi és az egyetemes magyarországi történetbe, másfelől sok szál fűzi a Kelethez is, az oroszország s a pravoszlávia felé. Épp ezen soká öndudatlan szláv kapcsolatokat

használja föl előadásában K. Tényközlő előadása megismerteti az olvasót e kis nép *belső* történetével (főleg cseh földön élő orosz emigráns kutatók: Petrov és Perfeckij kutatásai alapján, melyek a kárpátaljai népiség történetének egészen új fejezeteit tárták föl), mely a ruszin egyházi nyelv, a különálló, bár az ukránnal rokon ruszin irodalmi nyelv, a kolostorok és apró fatemplomok eddig alig méltatott sorsában jelentkezik. Ruszinszko földjének magyar kapcsolatait K. előadásában már alig érezni; számára itt Erdély s a Habsburg-hatalom ütközése a földolog s a ruszin nép történetének új fejezeteit, főleg az uniót, már a „Habsburg hatalom megerősödésétől“ számítja. Kis könyvének fordítása a tények közlésén át másokban keltheti a tárgyilagosság illúzióját, de a magyar olvasónak joggal föltünhetik az, hogy a magyar hatások, a magyar szellemi és politikai kapcsolatok mily gyöngye szerephez jutnak K. értelmezésében. Viszont a magyar uralom hibáinak kimutatására nagy gondot fordít. Itt az államjogász és pozitivistá politikai történetíró átalakul: Szlovenszko és Ruszinszko fejlődésének ábrázolásában már a mai helyzetet igazoló természet- és népjogi kategóriákhoz folyamodik az állam- és közjogi magyarázatok helyett. Ruszinszkonál kifejezetten a mai helyzetből indul ki s mivel a cseh és ruszin nép mai érintkezésének elvégre még sem adhatja nép- és természetjogi magyarázatát, ezért már az 1918/19-ben kialakult nemzetközi hatalmi helyzet s nemzetközi jog tényeivel gondolkodik. Ime: nyilvánvaló, mint viszi vissza a jelen tényeit, politikai valóságait, a jelen szellemét a multba s mint igyekszik azt a jelenkor bőven rendelkezésére álló politikai eszközeivel magyarázni.

Ruszinszko és Szlovenszko felé tehát a mai politikai helyzet szemléletével fordul K.-val az élén a cseh történetírás. A mai helyzet történeti igazolása egyúttal aktuális hatalmi érdek is: ezek a területek fontos részeit és alapvető politikai problémáit adják a csehszlovák köztársaságnak. De ugyanekkor fontos probléma a németiség is, Csehország hatalmas német lakosságú területei, melyek egy ezredév óta a cseh állam részei. 1918-ban a cseh nemzet kíméletlenül letörte azokat a német vágyakat, melyek a népjog alapján ezeket a német lakosságú részeket Ausztriához, illetve Németországhoz akarták csatolni. Szlovenszkoval szemben a cseh történetírás a természeti és a népjogokra hivatkozik, Ruszinszkonak Csehszlovákiához tartozását is a nemzetközi joggal magyarázza K. az ismert jogtörténész: Karel Kadlec nyomán. Viszont a német nyelvterületekhez a csehszlovák állam a történeti jog alapján ragaszkodik. K. föladja Palacký álláspontját, mely szerint a cseh történet igazi értelme a szlávság s a németiség, Róma és a husziták, az elnyomó autokratizmus, a germán-katolikus cészarizmus s a szabadság ügye közti harc. Ehelyett úgy értelmezi a cseh-német viszonyt, mint szimbiózist s ehhez keres igazolást: nyilvánvaló ebből a politikai szándék, mely pozitív munkára akarja megnyerni a köztársaság fenntartásához a csehországi németiséget.

Nem érdektelenek K.-nak azok a kisebb írásai sem, melyek

talán távolabbról érintik a magyar történetet. Midőn megrajzolja a háború előtti idők vezető cseh politikusának aréképét, ebből ismét ráismerünk a közjogász s alkotmánytörténész K.-ra, akit Kramářban főleg ezek a vonások érdekelnek. Érdekes rajzát kapjuk itt a háború előtti cseh politikának, mely egyfelől konokul harcolt közjogi érvekkel a régi cseh királyság visszaállításáért, másfelől viszont gondot fordított a cseh nép gazdasági erősödésére is. E politikai arcképeiben K. megmarad adatközlő történésznek. De itt éreznünk kell, hogy ez a műfaj áll a legközelebb természetéhez: mégis a jelenben érzi a legotthonosabban magát. Az olvasó sem érzi már itt a hasadást a történettudós tanultsága s az aktuális ihletű politikai publicista ahisztörizmusa közt. Ezek a politikai arcképek valaha értékes adalékaik lesznek a mai kor cseh történetének. Midőn vonalaikat fölvezolja, nem akar kritikus és sokoldalú ábrázoló lenni. Mondottuk első sorainkban, hogy történetírásának legfőbb ihletője az aktualitás s hogy ahhoz a cseh történetírói iskolához tartozik, amely dicséri s igazolja a jelent s a külföld számára dolgozik. Elrejtí tehat kritikai hajlamaikat, inkább a síma ábrázolás az igazi területe: nagy politikai ellentétek választják el Kramářtól, ki örök ellenfele Masaryknak s tanítványainak köztük K.-nak is, mégis tárgyilagos és nyugodt képet rajzol róla, mely kiemeli a nemzeti erényeket s az ellentéteket lecsiszolja.

Kramář-ról írni kissé már történelem, Benešről írni történetíró s főleg Beneš helyettese számára aktuális publicisztika, de ez hozzátartozik K. s a cseh történetírás fóladataihoz. Ez az írás egyfelől megvilágítja a háború alatti cseh politikai tevékenységet, másfelől a humanitás, a népjog, a demokrácia principiumaival akarja igazolni Beneš külpolitikáját. •

Ez az aktuális szándék még világosabban tűnik ki abból a német füzetből, melyet K. ünneplőül szánt Masaryk 85. születésnapjára. Itt világossá lesz az, hogy a mai cseh történetírás mint viszi vissza a multra, híven Masaryk tanaihoz, a XIX. század eszméit s mint keresi a jelen igazolását a mult tényeinek fölhasználásával. K. egész tevékenysége a legjellemzőbb példája ennek a ma oly kiterjedt szellemi magatartásnak. A magyar olvasónak érdekes megtanulnia innét, e rövid ismertetésből is Masaryk történetfilozófiai tanait, melyek a huszita kort tették a cseh történet központjává s „értelmévé“. K. is szívesen vallja Masarykkal, hogy a „huszizmus a cseh nép legjelentősebb részvétele a nyugati kultúra fölépítésében.“ A politikai siker ennek az ahisztörikus történetfilozófiának javára dőlt. Mégis: ha a történetnek egyedül megfelelő szemmel nézzük a történetet, azaz önmagában tekintjük mai ideákkal nem magyarázható folyamát, úgy rögtön észre kell vennünk e tanok relativitását. K. viszont szívesebben állítja tudását, munkaerejét s kiterjedt érdeklődését az aktuális politikai és nacionalista célok szolgálatába és ez bizonyos szkepszisre kényszeríti írásaival szemben mindazokat, kik szeretnék, hogy a történetírás maradjon meg eredeti föladatainál s ne álljon politikai elfogultságok, ellentétek tulságosan is aktuális szolgálatába.

Gogolák Lajos.

Vrela i Prinosi. Zbornik za povijest Isusovačkoga Reda u Hrvatskim Krajevima. Uredio: **Miroslav Vanino D. I.** (*Fontes et studia historiae Societatis Iesu in finibus Croatorum.* Redigit: **Miroslav Vanino S. J.**) I—V. Sarajevo, 1932—1935. 8.º 192, IV+168,161, III+160, III+187 l.

Minden történészünk, aki jelenleg a történeti kutatás bármely ágában a Magyar szent Korona Országainak egészével foglalkozik, a hozzáférhető irodalomnak minél tökéletesebb összegyűjtése után is félve gondol arra, hogy elsősorban az utódállamok nyelvén megjelent újabb irodalomban fontosabb művek is elkerülhették a figyelmét. Ott vannak ezenfelül a nyelvi nehézségek: a nagy nyugati nyelveken kívül szükség lenne a cseh, tót, oláh és horvát nyelv ismeretére is, hiszen még az is előfordul, hogy latin címe után igen érdekesnek ígérkező könyvben latinbetűs és latinnyelvű címen túl nincs egyéb cirillbetűs szövegnél. Ezért nagy örömmel kell üdvözölnünk a fenti címen megjelenő forrásmunka jellegű évkönyvet, amelynek szerkesztője s egyben legnagyobbbrészt írója is, V. horvát jézustársasági atya, józan belátással minden fontosabb cikk vagy forrásközlés elején rövid latinnyelvű kivonatot ad a horvátnyelvű rész előtt. A közölt források legnagyobb részének nyelve úgysis latin s így a köteteket általában nagyobb nehézség nélkül lehet használni.

A horvát történetírás most, is méltó szép multjához, az egyháztörténet művelése pedig éppenséggel fellendült s minket megszégyenítve már jónéhány éve külön egyháztörténeti évkönyv jelenik meg (*Croatia Sacra*). A horvát jezsuiták, mint a példa mutatta, határozott céltudatossággal és a forrásközlés egyedül helyes alapján fogtak hozzá multjuk feltárásához. Az egész vállalkozás lelke V., aki a *Croatia Sacra*nak is éveken át szerkesztője volt s a horvát egyháztörténészek vezetőjének tekinthető. Forráskiadványának kötetei mind a modern követelményekhez alkalmazkodnak. Az egyes közlemények előtt álló méltatás röviden adja a kérdés lényegét és hozzáméri az eddigi megállapításokhoz. A tanulmányi részt jegyzetek kísérik, a közléseknél ezt, sajnos, nélkülözzük. A felhasznált irodalom jobbra horvát; a közép- és nyugateurópai történeti irodalomnak és kapcsolatoknak figyelembe vétele a kelleténél kissé kevesebb, a magyar történészek munkájának — ott kétségtelenül nehezen hozzáférhető — eredményei pedig szinte teljességgel hiányoznak, holott több helyt értékes kiegészítésül szolgálhattak volna. A kötetek tartalma a főcél állandó szemmel tartása mellett is változatos s a szerkesztő nagy szellemi frissességéről és kiváló tudományos érzékéről tanuskodik. Egész terjedelmében iparkodik feltárni azt a hatást és szolgálatot, amelyet a jezsuitarend a XVII. és XVIII. századbeli horvátságának jelentett. A gyors tájékozódást nagyon megkönnyíti az egyes kötetek végén levő mutató.

Mivel oly munkáról van szó, amely hazánkban csak igen kevés példányban található meg, s minthogy nemcsak egyháztörténeti

vonatkozások találhatók benne, talán nem lesz felesleges az egyes kötetek tartalmát nagy vonásokban ismertetni.

Az I. kötetben (10—79. l.) V. Riceputi Fülöp jezsuita atyáról (1667—1742.) emlékezik meg röviden, aki a magyar jezsuiták hatalmas történeti anyaggyűjtésével körülbelül egyidejűleg munkálkodott a délszláv egyházi viszonyokra vonatkozó s kéziratban 200 ívrétű kötetre terjedő *Illyricum Sacrum* megalkotásán, mely aztán Farlati neve alatt részben megjelent. Közelebről érdekel bennünket e latin nyelvű publikációnál V.-nak a déli missziókról adott két forrásközlése. Az egyikben (80—99. l.) közlésezi Kašić Bertalan jezsuita 1613-i olasznyelvű jelentését Matković Simon boszniai papról, aki Horvátország keleti részén és a Szerémségben működött, üldözve protestánsoktól és törököktől. A jelentés rendkívül érdekes képet ad a török uralom alatti egyházi viszonyokról. A másik, terjedelmesebb forrásközlés (106—182. l.) a jezsuita missziók révén Horvátország nyugati részének s a vele északon szomszédos magyar területnek (Zrínyi-birtokok, Mura-mente) 1609—1666 közti vallási állapotáról ad felvilágosítást jobbjára a bécsi Nationalbibliothek jezsuita kéziratjai (*Annuae Litterae*) alapján. De figyelemmel kíséri V. a jezsuiták idegenben kifejtett működését is, ismételten foglalkozik a pogányok közé ment hittérítőikkel, így a többi között közli (100—104. l.) b. Rátkai György özvegyének, Erdődi Pálfi Fruzsínának mély és erős hitről s megindító anyai szeretetről tanuskodó két levelét (1622-ből) az indiai misszióba induló jezsuita fiához.

A II. kötetben megint bő anyagot kapunk a jezsuiták délvidéki misszióiról. V. itt a horvát irodalomban horvát-latin-olasz szótára révén nevezetes Micaglia Jakab olasz származású jezsuita atyának, aki hét évig (1637—44.) Temesvárott volt hittérítő, adja életrajzát (1—43 l.) Ezzel kapcsolatban több mellékletben a temesvári misszióról is érdekes helyzetképet kapunk ; így például Micaglia egyik levelében (1649) a Propaganda óhajának megfelelően foglalkozik a trienti zsinatnak s főként a házasságra vonatkozó rendelkezésének Temesvár vidékén, azaz a török hódoltság területén való érvényével és bár nem döntő bizonyítékok alapján — megállapítja, hogy valószínűleg elfogadták. Ebben a kötetben is részletes jelentéseket tesz közzé a szerkesztő a bécsi Nationalbibliothek jezsuita kézírataiból és az egykorú, nyomtatott *Annuae Litterae* köteteiből az 1668—1728-as évekről (53—102. l.). Elsősorban Horvátországra, Dalmáciára vonatkoznak, de van bennük sok magyar anyag is, mégpedig nemcsak az érintkező területekről, hanem beljebb eső vidékeinkről, sőt Erdélyről is, szerencsésen egészítve ki Kronnesnek azonos forrásokon alapuló tanulmányait. A felszabadító háború idejében a népmissziók háttérbe szorultak s munkásaik a harcoló katonaság lelki gondozására szentelték magukat. Rendkívül érdekesek ezekről a tábori missziókról közölt jelentések, mert általuk betekintheünk a győzelmes seregek lelkébe ; az 1716—18-i török háborúból ad ki ilyeneket V. A lelkipásztorkodáson kívül ez a kötet a jezsuiták másik fő működésével, a tanítással is foglalkozik, így a többi között megismertet a háromszázéves¹ varasdi gimnázium XVII. és XVIII. századi történetével (1636—1773) s évről-évre közli a tanárok nevét, a tanulók számát és főbb társadalmi megoszlását (122—164. l.).

A III. kötet magyar szempontból kevésbé érdekes, mert tisztán horvát és dalmát dolgokkal foglalkozik. Legnagyobb részét (4—100. l.)

¹ Alapítását Karácsonyi tévesen teszi 1649-re (Magyarország egyháztörténete. 185. l.)

Bašić György XVIII. századbéli jezsuita misszionárius és történész *Elogia Jesuitarum Ragusinorum* c. latinnyelvű kézirata foglalja el, amelyből 33 Raguzában működött jezsuita életére derül fény a XVI. század végén történt megtelepedéstől kezdve egészen 1764-ig. Kor- és egyháztörténeti szempontból korántsem oly gazdag, mint remélnők, jobbára személyi dolgokat tárgyal magasztaló hangnemben. Komoly munka eredménye V. jórészt levéltári forrásokon felépülő cikke (105—132. l.), hat XVII. századi horvát jezsuita író (Habdélić György, Krajačević, másként Sartorius Miklós, Ljubić Péter, Milovec Boldizsár, Galović Miklós és Makar András) életrajza. Magyar részről is figyelmet érdemel V. rövid cikke (148—153. l.) a *Congregatio Agoniae Domini seu Bonae Mortis* testvérületnek — mely 1652 tájától fontos szerepet töltött be a horvátok vallási életének emelésében — 1751-ben, illetve 1755-ben készült két képeről, melyeket a tagok beiratása céljára sokszorosítottak is.

A IV. kötetben újra szép anyagot kapunk a délvidéki jezsuita missziókról. Így V. (1—47. l.) — sajnos, csak rövid latin kivonattal ellátott — horvátnyelvű tanulmányban ismerteti a belgrádi jezsuita hithirdetői állomás történetét 1580-tól 1739-ig. Közben az üldözés következtében hosszabb ideig is megszakadt működésének folytonossága s 1739 után, csaknem két évszázadig kellett várniok a jezsuitáknak az újabb letelepedésre. A horvátországi jezsuita népmissziók egykorú latinnyelvű történetéből e kötet az 1699.-i s az 1726—1731.-i évek anyagát hozza. Itt is ismételten találkozunk Dél-Zala és Dél-Somogy helységeivel. A Jézustársaság működésének előbb említett, inkább tárgyi jellegű ismertetése mellett a IV. kötetben a személyi részre is volt gondja a szerkesztőnek. Külön foglalkozik az első horvát jezsuiták személyével s az eddig elsőnek tartott Sfondrati Bertalan előtt több újat sikerül kimutatnia, köztük egyeseket még Szent Ignác idejéből (48—64, 146—150. l.). Önálló cikket szentel V. a horvát jezsuita skolasztikusoknak az 1728—1767-es évekből, összesen 108-nak, akikről egyenkint közli főbb életrajzi adataikat; néhány magyarral és magyarul tudóval is találkozunk köztük (65—83. l.). Ismertet ezenkívül hat horvát jezsuita írot a XVII. és XVIII. századból: Kanizlić Antalt, Bedeković Kázmért, Pejačević Xav. Ferencet, Sušnik Ferencet, Jambrešić Andrást és Hermon Miklóst. (84—109. l.)

Míg az első köteteket csaknem egészükben V. írta is, addig az ötödiket csak szerkesztette; írói közül is csupán kettő jezsuita. A kötet — számunkra sajnálatosan — abban is elűt a többitől, hogy tanulmányai kizárólag horvátnyelvűek, s még latin kivonattal sincs mindegyik ellátva. De az eredeti nyelven közölt egykorú okmányok itt is némileg segítségünkre vannak. A jezsuiták művelődési hatásához Matic Tamás és Fancev Ferenc cikke szolgál adatokkal. Míg utóbbi a Varasdon (1710.) és Zágrábban (1752.) előadott jezsuitadramákkal és első ismert szereplőikkel foglalkozik (127—139. l.), Matic a pozsegi jezsuita iskoláról (gimnázium, bölcseleti és hittudományi tanfolyam) írt jórészt levéltári forrásokon alapuló tanulmányt az 1698—1773 közti időről (1—61. l.). Cikke végén névszerint közli a tanárokat, a tanulók számáról s az egyes osztályok szerinti megoszlásukról pedig évenkénti kimutatást ad. A horvát jezsuitákra vonatkozó személyi kutatásból megemlítjük Badalić József S. J. és Predragović József S. J. értekezéseit: az első a horvát származású jezsuita hitbuzgalmi íróval és misszionáriussal, Mulih Györggyel (1694—1754.) foglalkozik, aki a bölcselet és hittudomány hét évét Nagyszombatban végezte, a harmadik próbaévet pedig Besztercebányán; Predragović pedig a trencsényi jezsuita ujoncház horvát növendékeit (1656—1773.) válasz-

totta kutatása tárgyául. Hosszú latinnyelvű kimutatásban közreadja a horvát, vagy más származású, de horvátul is beszélő noviciusok adatait, nevüket, nemzetiségüket, származási helyüket, belépésük idejét, fõlvételük helyét, addigi tanulmányaikat, nyelvtudásukat és esetleges magánfogadalmait. Legtöbben három-négy nyelvhez értettek; a magyar is gyakrabban szerepel a kimutatásban. Figyelemreméltó végül Bösendorfer Ferenc tanulmánya az eszéki jezsuita rendház 1746—1747.-i urbáriumáról, mellyel a gazdaságtörténet is bevonult a jezsuita mult feltárását szolgáltató gyűjteménybe (62—78. l.). A Liber Fundualisból adott latinnyelvű közlés és statisztika a cikket a horvátul nem értők számára is használhatóvá teszi.

Az ismertetett gazdag, sokoldalú anyag és derekas feldolgozások láttára meg kell hajtánunk az elismerés zászlaját a széles látókörű, fáradhatatlan, tudós szerkesztő és az anyagi áldozatokat nem sajnáló Jézustársaság előtt s érdeklődéssel várjuk az évről-évre továbbra is megjelenendõ többi kötetet. A nagyarányúnak ígérkező gyűjteményes munkáról már most is megállapíthatjuk, hogy az újkori magyar egyháztörténet művelõi számára nélkülözhetetlen kútforrás. De egyúttal intõ jel mindazok számára, akik a magyar egyháztörténet megírását szívükön viselik, hogy ennek méltó megvalósítását csakis az anyagi áldozatoktól vissza nem rettenõ hatalmas arányú forráskiadás és az illetékes szakemberek példás együttmûködése teszi lehetővé.

Vanyó Tihamér (Pannonhalma).

Schöffler, Herbert: *Die Anfänge des Puritanismus. Versuch einer Deutung der englischen Reformation.* (Kölner Anglistische Arbeiten XIV.) Leipzig, 1932. Tauchnitz. 8°. 179 l.

A cím és az alcím alapján más tartalmat vártunk a könyvtõl. Azt hittük, a puritánizmusnak, mint vallási mozgalomnak és általában holland-angol szellemtörténeti tünetnek kezdeteit fogja elemeire bontani s ezzel fog hozzájárulni az angol reformációnak, ennek az egészen egyedülálló egyháztörténeti jelenségnek és folyamatnak értelmezéséhez. Ebbõl azonban semmit nem kapunk. Amit kapunk, annak a puritánizmussal csak annyi kapcsolata van, hogy megvilágítja azoknak a politikai, társadalmi, vallási és egyházi elõfeltételeknek a keletkezését, melyek közt a puritánizmusnak Angliában szükségképen gyökeret kellett vernie. Sch., jeles anglistikai tanulmányoknak részben szerzõje, részben — kölni tanszéke és intézete útján — elõmozdítója, kiválóan oldotta meg a címben nem jól kifejezett, de különben egészen világosan látott feladatát: „ein genetisches Verständlichmachen der Anfänge des Puritanismus aus dem *Tale et tantum* der englischen Reformation“ (8. l.). A hangsúly tehát nem a puritánizmuson van, hanem az angol reformáció egész mivoltán. Ezt igyekszik velünk Sch. a maga páratlan egyéni sajátosságában megértetni úgy, hogy teljesen kikapcsolja a „népjellem“, „néplélek“ és hasonló, tudományosan hasznukvehetetlen, ködtestű fogalmak emlegetését, s kizárólag a történelmi vizsgálattal megfogható konkrétumok elemzésével foglalkozik — ami természetesen még nem jelent

szükségképen materialista szemléletmódot. A könyve megjelenését követő év óta ugyan Németországban éppen a történészek nem igen tesznek a nyilvánosság előtt olyan egészen félreérthetetlenül megfogalmazott nyilatkozatokat, mint például ez: „Ein Funktionalisieren auf den ‚germanischen Geist‘, das ‚Blut‘, ‚echt germanischen Freiheitssinn‘, ‚germanischen Individualismus‘ entspricht wissenschaftlichen Wollen nicht . . .“ (11. l.) — mi azonban e téren ma is száz százalékig igazat adunk neki. És így természetesen azzal is egyetértünk, amit folytatólag fektet le vizsgálata módszerei alapelveül: „mindenki látja, aki nem vak, hogy a legutóbbi három században kialakult angol jellem a legmesszebbmenőleg éppen az angol reformáció végkimenetele következtében lett csak azzá, aminek a világ ismeri. Már pedig a logikai törvények még manapság is tiltják, hogy a következményt előfeltételként kezeljük. Horsa nem volt puritán, Artus király éppoly kevésbé volt virtuális methodista, akárcsak Attila; Columba nem volt a szabad kereskedelem híve és Hengist sem volt tagja az Üdv Hadseregének. Mielőtt olyan fogalmakat alkalmaznánk, amelyek tudományosan meg nem foghatók s éppen az angol vérkeveredés tényével szemben könnyen fajulnak merő szócsépléssé, előbb ki kell merítenünk az exaktabb tudomány minden lehetőségét“ (u.o.).

Sch. ezekkel a lehetőségekkel dolgozva, igen világos fejtegetésekben, a tárgyalt két angol emberöltő egyház- és egyéb történeti anyagának ismerete alapján megállapítja, hogy: 1. az angol reformáció megindításában — ha ugyan a pápától való elszakadás pusztá ténye megérdemli a reformáció nevet — határozott vallási és egyházi célgondolat s ennek megfelelő pátoz és étosz egyáltalában nem szerepelt, hanem a VIII. Henrik személyes érdekei és érzelmei mellett politikai és gazdasági indítékok hatottak, sokszor egészen sivár meztelenséggel; 2. ezek a világi indítékok a későbbi fejlemények során sem szűntek meg igen erősen hatni és soha nem engedték, hogy a legfőbb állami és egyházi vezetés tiszta, egyértelmű és következetes vallási álláspontot foglaljon el; 3. ennek következtében egységes egyházi rendezést az államhatalom — ellentétben a kontinentális protestantizmus fejedelmeivel és állami hatóságaival — itt sohasem bírt keresztülvinni, bármennyire akarta is; sőt 4. az angol népet, amelyben eredetileg egyáltalán nem jelentkezett olyanféle, a reformáció felé hajló vallásos szükségérzet, amilyen a németségben, a maga folytonos ide-oda kapkodásával régi és új egyházi gondolatok, konzervatívabb és radikálisabb reformlehetőségek között egyenesen maga a politikai hatalom izgatta föl vallásilag, akaratlanul is felhíván figyelmét minden képzelhető megoldási lehetőségre, kezdve a katolicizmuson pápával vagy anélkül és végezve, egy igen széles skálán át, a Kálvin és nála is merészebb követői elgondolásain. Így teremtődtek meg az előfeltételei annak az angol vallásos életnek, melynek típus- és formagazdagsága mellett egészen eltörpül a kontinensé és annak az anglikánizmusnak, melyben nemcsak ma, de már a XVI. század óta feloldhatatlan

ellentétek feszülnek egymásnak. Hogy ezek az ellentétek az angol államegyház „egységét“ szét nem robbantották, annak magyarázatát az egész négy százéves multjára nézve semigen kereshetjük másban, mint amiben Sch. a XVI. századra nézve megállapítja: politikai és gazdasági okokban s legföljebb még, egy ezeknek függvényeként kialakult tradicionalista érzelmiségben. Ez teszi érthetővé, hogy Angliában már a XVI. század óta van egy kiírt-hatatlan „Restkatholizismus“, amely a maga erejét régebben és újabban akárhányszor meglepően megmutatta — de ugyancsak a XVI. század óta van egy engesztelhetetlen, radikális protestantizmus is, mely kálvini és egyéb eszmeforrásokból táplálkozva, egykor a régi egyházi rend visszatérésének és az egységes állam-egyház kialakulásának volt legfőbb gátja és mai napig az angol kereszténység vallási színpetének legizzóbb, leghatározottabb eleme.

Sch. fejtegetései meggyőzőek és lebilincselők, csak — ismételjük — magának a puritánizmusnak a mivoltát keresi bennük hiába az olvasó. Aki azonban ezt már máshonnan tudja vagy sejti, az nagy haszonnal forgathatja ezt a módszerileg kifogástalan és formailag elegáns könyvet, amelynek komoly tanulságait az itt-ott kiütöző finom és enyhén szkeptikus ironia nem zavarja meg, legföljebb izesíti.

Révész Imre (Debrecen).

Borkenau, Franz: Der Übergang vom feudalen zum bürgerlichen Weltbild. Studien zur Geschichte der Philosophie der Manufakturperiode. (Horkheimer, Max: Schriften des Instituts für Sozialforschung. IV B.) Paris, 1934. Alcan. 8°. XX+559 l.

Ennek a nagyszabású munkának tulajdonképen az volt a célja, hogy a címében jelzett korszak filozófiáját adja elő, de a megírásával járó módszerei feladatok társadalomtörténeté szélesítették. A gondolatformák tanulmányozása rávezette B.-t arra, hogy a bölcsélet elveinek megértése feltételezi az élet teljességének ismeretét. Már abban is ki akarta fejezni a fejlődés egységét és az élet szerves összefüggését korok és korok között, hogy tulajdonképeni tárgyának, a XVII. század életszemléletének ismertetése előtt bemutatja azt az antik világtól kezdődő s az egész középkoron áthúzódó szemléletet, mely a polgárság világnézetének a kialakulásához vezetett és lassanként az államélet belső rendszerét is áthatotta.

B. célja minden kor ismertetésében az, hogy feltárja: miként gondolkodtak az emberek az életről — földi és eszkatológiai vonatkozásban egyformán —, egymásról, a gazdasági javakról, lehetőségekről és korlátokról, az egyéneknek a közösség életében elfoglalt állásáról. Minderről már B. előtt is sokan írtak, de van valami egészen meglepően újszerű abban, ahogyan B. látja az egyes kérdéseket és élénk tárja megoldásukat. Különösen meg tudja fogni az olvasót akkor, amikor valójában először az európai történetírásban, kibogozza az elmélet és a gyakorlat összefüggéseit, úgy, hogy nála az egyes korok elmélete nem az élet fölött lebegő „summa philosophiae“, hanem valóban az egyéneknek és közösségüknek,

az államnak és ezek továbbfejlődésének vivőszekere. Nem elméleti értékét vizsgálja az európai keresztény kultúrkör nagy alkotóinak — amilyenek Szent Tamás, Machiavelli, Cusanus, Ficinus, Copernicus, Vives, Bacon, Lipsius, Montaigne, Charron, Vanini, Molina, Gibieuf, Descartes, Gassendi, Hobbes, Pascal és még sokan mások, ismertebbek és ismeretlenek —, hanem azt nézi bennük, hogy mennyiben tekinthetjük őket sorskifejező nagyságoknak. Ebben az új értékelésben nem mindenkor esik egybe a filozófiai meglátás és a történelmi értékítélet síkja. Sokszor nagy bölcselő is kimarad azoknak a sorából, akiknek gondolatvilága jól kifejezi koruk eszmei képét.

B. nem jár el egyoldalúan az írók kiválasztásánál sem vallási, sem politikai szempontból. Módszerének éppen az egyik páratlan előnye, hogy egységben tárja elénk a kor, az idő emberét, a gondolkodás sokrétűségét s a cselekedetek erejének és indítékainak sokszínűségét, tehát igazi szellemtörténeti módszert alkalmaz. Legnagyobb értéke azonban könyvének az, hogy Rothackernek már évekkal ezelőtt napvilágot látott munkája (*Geschichte der bürgerlichen Weltanschauung im alten Frankreich*) óta nagyobb szabású keretek között még senkisémmel rajzolta meg a polgárság ideáljait és életszemléletét. B.-nak Rothackerrel szemben az a feltétlen érdeme, hogy nemcsak levelekben vagy emlékiratokban keresi a polgári gondolkodás történeti megnyilvánulását és az életszínvonal emelkedését, hanem a kereskedelem, ipar, pártélet, politikai ambíció, hivatali odaadás kereteiben s más kisebb jelenségekben is. Az eredményt pedig kivetíti a bölcsélet terére, átviszi az államélet különböző ágazataira s ügyes módszerrel, vitathatatlan logikával rávezeti az olvasót annak a belátására, hogy a XVII. században Európa államéletének irányító elvei között általános kezdett lenni a polgári gondolkodás, vagy ahogyan ő mondja: a polgári világgép. Ha maga a megállapítás nem is rejt magában sok újat, a mód, melyen keresztül a meggyőződés kiérlelődik, eddig egyáltalán nem alkalmazott.

Lehet, hogy a részletek elemzése kapcsán szükségessé válik majd B. sok eredményének megmásítása és szemlélete sem fog mindenben igazolásra találni, de az bizonyos, hogy gazdaság és szellem egységét még senki sem tudta átütőbben érzékeltetni, bár a mai történetírásnak éppen az a legnagyobb gondja, hogy az életnek ezt a kétfelé haladó ágát harmonikus előadásban ismeresse. B. tehát nem újító, de mindenesetre olyan előadó, akinek kitűnő érzéke van ahhoz, hogy stílusának gördülékenységével és logikus ítéletével mindenkor a legnagyobb mélységek szépségeit tárja az olvasó elé. Egy-egy fejezetei pedig — így a Hobbesról, vagy a jezsuiták társadalomszemléletéről szóló fejtegetések — a maguk nemében utolérhetetlenek. Ritka gazdagságú könyv, mely előtt csak elismeréssel zárhatjuk le bírálattunkat.

Komoróczy György.

Szemle.

V. Litkey György: Hazánk őslakói. A szkíta-magyar kapcsolat 3000 éves folyamatosága a Kárpát-medencében. Miskolc, 1935. 80. 57 l. L. lelkes hangú, kétségtelenül jószándékú füzet a turáni eszme megalapozását akarja adni. Itt csak azért foglalkozunk vele, mert vissza kell utasítanunk azt a vádját, hogy a magyar történettudomány nem kereste hazánk őslakóinak származását és belenyugodott abba, hogy a honfoglalás idején hazánk földjét szlávok és oláhok (!) lakták. L. munkája ismeretes dolgokat ad elő a honfoglalás előtti korból, ami újat állít (pl. a szkíta-magyar művészet kontinuitása, a szkíták utódai a palócság, a barkóság; a Tiszántúl már a 800-as évek elején magyarok laktak stb.), azt bizonyítani nem tudja. Nem ismeri Balogh A. munkáját (Művelődés Magyarország földjén a honfoglalás előtt) s így már csak a történetírásban való járatlansága miatt sem állhat meg az a kijelentése, hogy munkájának adatai nélkül: „... egy magyar faluvezető, egy magyar nevelő sem fellet meg hivatásának.“

Bakács István János.

Domahidi Sipos Zsigmond: A Felső-Tisza vidékének vagyis a legutolsó Hungária első szállásának gyepűszervezete. Budapest, 1934. 80. 71 l. A Magyarországra („legutolsó Hungária“) érkező honfoglalók, mikor a Felső-Tisza vidékén („első szállás“) letelepsznek, S. szerint már szervezett („gyepűsített“) telepeket találnak ott. A mai Ung, Bereg, Ugocsa megye, a Nyírség és a Szilágyság helyén egy óriási hún őscastrum állott: a castrum Hun(g)vár. Később az avarok Borsva-castrumot alapítják itt, mely az előbbi rovására terjeszkedik. Az egész terület gyepűrendszerének Sásvár és Bihar vára a központja. A gyepűk őrei a székelyek, kiket a magyarok már itt találnak és teljes szervezetükkel, valamint gyepűikkel együtt átvesznek. Itt a székelyek Csiglamezeje. Ezeknek az őscastrumoknak kisebb hadi és gazdasági rendeltetésű castrumokra való szabadlása, a székelyeknek pedig kunokkal, úzokkal és besenyőkkel való kiegészítése már későbbi jelenség. Ez volna a munka rövid tartalma. A benne leírt terület a szerző szűkebb hazája, lakói az ő vérei: a székelyek. Nem csodálható tehát, ha a könyvecske minden során megérzik a lokálpatriotizmus a maga minden előnyével és hátrányával. Feltétlenül nagy előnye a műnek a szerző tárgyszeretete és az a nagy szorgalom, mellyel a pátriájára vonatkozó minden adatot összeszedett. Nem mehetünk el azonban szó nélkül hibái mellett sem. Így nem használja fel eléggé az ország más részére vonatkozó hasonló tárgyú munkákat, holott ezek tanulmányozása bizonyára nagy hasznára vált volna a könyvnek az egész mű logikus felépítése és a források kritikája szempontjából. Akkor talán nem találnánk benne „Szolnok — Zonca — Sónyug“, „Ungvár — Hungvár — Hunvár“, „Erdőd — Heurdöd — Ör-död“, „Kóvár — Kovar“ s más efféle nyelvészkedéseket. Az viszont, hogy S. szerint a kapudót eredetileg *gyepűkapuk* után szedték (7. l.), vagy hogy a honfoglalás előtt *belterjes* gazdálkodásról lehessen beszélni (8. l.), az általános történeti munkák nem elég alapos ismeretére vall. Nagyon zavarja az olvasót a sok sajtóhiba és a fejezetcímek hiánya is, amit csak magyaráz, de nem ment az, hogy a könyv szerény eszközökkel, a szerző saját kiadásában jelent meg.

Glaser Lajos.

Praga, Giuseppe: Un diploma inedito del duca Andrea Arpad e la storia di Spalato nel primo duecento. Archivio Storico per la Dalmazia, XVII. (Roma, 1934.) 2—18. l. Árpádkori okleveleink

számát P. érdekes darabbal gazdagítja, melyet II. András még herceg korában, mint „Dalmatie, Croatie, Rame, Chulmeque dux“ állíttatott ki. Ezt a címet II. András 1198-tól 1203 végéig használta s ebből az időből eddig 9 oklevélet ismertük (Smičiklas II. 293., 297., 308., 309., 353., 355., 357., III. 6. és 17.); a tizediket, mely 1200-ban kelt, P. most egy Raguzában 1403-ban készült másolatnak a velencei Biblioteca Marciana egy XV—XVI. századi kódexében talált későbbi kópiájából közli. Az oklevelet, mely egyfelől megerősíti Béla és Imre királyok két adományát, másfelől megsemmisíti Andrásnak egy korábbi adománylevelét, „Jacobus prepositus magister ducis et cancellarius“ állította ki, ugyanaz, aki András többi oklevéletét, (leszámítva az 1198-ból származó négy darabot). Mindamellett a szóbanforgó oklevél a többiétől eltérő, érdekes sajátosságokat mutat: feltűnő benne a „sanctio“ alkalmazása, amit Jakab mester ebben az egy esetben a megsemmisített korábbi adományleveléből vett át. Fő érdekességet azonban pesétje ad neki, mely, mint az a raguzai kancellár részletes leírásából kitetszik, a „Thronsigel“ típusát imitálva, a herceget királyi pózban, trónon ülve, bár korona nélkül, de jogarral és almával ábrázolta. P. szerint ez királyi jogokkal fel nem ruházott szuveréneknél csak igen kivételes esetekben fordul elő, mint például Thüringiai I. Konrád gyakorlatában. Látnivaló, hogy itt András már Imre király társuralkodójaként szerepel („fratre in consortium regni suscepto“) 1200 július 13-i egyezségi alapján, tehát az oklevél az 1200. év második feléből való. Jelentőséget tulajdonít P. az 1403.-i másolatnak is, mert azt igazolja, hogy Raguzá akkoriban hiteles hely volt, eddigi tudomásunk szerint az egyetlen egész Dalmáciában.

Banfi Florio (Róma.)

Puskás Lajos : A magyar falfestés árpádkori emlékei. Budapest, 1932. 8°. 32 l. 7 tábla. A magyar művészettörténezek régebbi nemzedéke, amennyiben egyáltalán elismerte a középkori magyar művészet létezését és a vele foglalkozó magyar művészettörténet létjogosultságát, az árpádkori Magyarországot a művészet minden ágában, így a falfestésben is, a bizánci művészet provinciájának tartotta és az uralkodó keleti-bizánci hatás mellett csak némi nyugati-román kapcsolatot állapított meg. Gerevich Tibor változtatta meg ezt a felfogást, rámutatva arra, hogy árpádkori művészetünk emlékei, ha nem is önálló fejlődésről, de inkább nyugati, mint keleti igazodásról tanuskodnak és a kétségtelenül meglévő bizánci jelleg különböző és változatos nyugati átfogalmazások útján, nagymértékben olasz közvetítéssel jutott hazánkba. Ez irányadó szempont vezetésével kíséri meg P. a magyar falfestés árpádkori emlékeinek ártértékelő és összefoglaló feldolgozását. A külföldi hatások ártértékelése máris sok új, ha nem is teljesen kidolgozott és meggyőző eredményt ad, de az összefoglalást még kissé korainak kell tartanunk. A részletkérdéseknek, mindenekelőtt éppen a külföldi hatások kérdéseinek kimerítő stíluskritikai és ikonográfiai feldolgozása még sok részlet-eredményt fog létrehozni, melyeknek P. értekezésénél terjedelemben és eredményekben nagyobbarányú összefoglalása fogja majd Gerevich meglátásának teljes jelentőségét megmutatni. P. munkája tehát még csak hézagpótló vázlat, amely feldolgozásában időrendben haladva az emlékek leírását, majd azok eddigi irodalmának ismertetését és bírálatát adja, kiegészítve új megállapításokkal. A jelentősebb eredmények közül a következőket emeljük ki. A feldebrői falfestésekkel díszített alsótemplomot az eddigi felfogással szemben nem az Aba Sámuel által alapított sári monostorral, hanem az Aba-

nembeli Debreiek monostorával azonosítja és alapítását a XII. század első felére teszi. Egykorú délitáliei történeti kapcsolataink és művészeti analógiák révén a falfestések alkotóját egy délitáliei konzervatív művészi irányt képviselő, talán montecassinói szerzetesben látja. A pécsi székesegyház egy XIII. század első feléből való emléken az északolasz „maniera greca“ hatását állapítja meg, a jáki templom Szent György-képénél pedig lombard művészvándorlást tételez fel, míg a templom többi festményét más, általánosabban érvényesült művészi kör munkájának tartja. A veszprémi Gizellakápolna apostolainál Gerevich és Péter András megállapításaihoz csatlakozik, a római bizantinizáló Cavallini-kör kisugárzását mutató festmények keletkezését azonban Péterrel szemben nem az Anjoukor elejére, hanem az Árpád-kor végére helyezi. Míg az eddig felsorolt emlékek a különböző olasz hatások első érvényesülését mutatják, addig „a francia gótikus művészetből leszármazott ócsai freskóink először képviselnek falfestésünkben a maga kiértett hatásában mutatózó idegen befolyást.“ P. az ócsai festményeket a XIII. század végére datálja és ügyesen rajzolja meg a sajátosan magyar formalitásnak a francia gótikus hatással való harmonikus egybeolvadását. Ezután sorra veszi az inkább történeti, mint művészeti szempontból értékes úgynevezett provinciális emlékműanyagot, a süvetei, poprádi, csécsi, zsegrai stb. falfestményeket. Utóbbi kettőnél újból közvetlen, de az ócsai falfestményektől független, jóval későbbi francia hatást állapít meg és őket a XIV. század első negyedébe helyezi. Érdekes megfigyelése, hogy a zsegrai képek bizantinizáló jellege a téves restaurálás eredménye, ami tragikomikus példája annak, hogy az említett művészettörténeti felfogás még az emlékeket is a maga képére és hasonlatosságára igyekezett alakítani. A felsorolt főbb emlékek tárgyalása közben P. a megfelelő helyeken megemlíti a kisebb jelentőségű és töredékes emlékeket is, igazolva a feldolgozás szükségzerű vázlatosságáról fentebb mondottakat.

ifj. Vayer Lajos.

Ernst Mihály : A dunántúli falfestés középkori emlékei. Budapest, 1935, 80. 83 l. 25 képpel. Puskás Lajos fent ismertetett összefoglaló törekvésű művével szemben E. értekezése monografikusabb jellegű, időben nagyobb, de térben kisebb területet dolgoz fel: a középkori dunántúli falfestés emlékműanyagát. E. azzal a magyar középkori művészettörténetben kivételes helyzettel áll szemben, hogy egy keletkezésében szervesen összefüggő, egy művészegyéniséghez kapcsolódó emlékcsoportot állíthat fejtegetésének tengelyébe. Ez az emlékcsoport még a Gerevich által kijelölt ártértékelési feladatot is teljes mértékben lehetővé teszi azzal, hogy az olasz monumentális festészet folyamatos hatását híven tükrözteti. E. három csoportra osztva tárgyalja a dunántúli falfestés emlékeit: „1. az elszigetelten álló, de korban és stílusban meghatározható emlékek, 2. a nyugati, szerves egységet alkotó emlékek, 3. az elszigetelten, töredékesen, jegyzetekben fennmaradt vagy mész alatt lappangó emlékek, amelyeknek sem keletkezési ideje, sem stíluseredete nem határozható meg“. Az első csoportban a pécsi XII. és XIII. századi emlékek Puskással megegyező ismertetése után egy XIV. századi emléken színei hatást, a XV. századiakon monumentális falfestési törekvéseket állapít meg. A jáki Szent György esetében ugyancsak Puskás megállapításához csatlakozik, azonban a többi jáki képet az uralkodó északibb gótikus stílusjegyek alapján a XIV. század első felébe helyezi. A veszprémi apostolok Gerevich és Péter által kijelölt stílus-

történeti helyét elfogadva, keletkezésüket későbbre, a XIV. század második évtizedére tolja ki, érvelését meggondolásra méltó politikai és gazdaságtörténeti megokolással támogatva. A pécsői és dömölki festményeket a XIII. század végére, a győri töredéket a XIV. század elejére helyezi. Ezután rátér a veleméri (1378), bántornyai (1383), mártónhelyi (1392), nagytótlaki és muraszombati (XIV. század vége vagy XV. század eleje), kevés más datálású és stílusú töredéktől eltérően, szerves egységet alkotó falfestmények csoportjára. Itt időrendben haladva, helyek szerint tárgyalja az emlékeket, a fősúlyt ezek leírására helyezve, ami hasonló monográfiában mindig igen értékes, de itt nem mindenütt pontos illetőleg szemléletes, bár ez sokhelyütt inkább a stílus hibájának róható fel. Részben a leírásokba beleszőve kapjuk az emlékek művészettörténeti értékelését, a külföldi analógiák és hatások megállapítását. Megrendítően hat, hogy az emlékek állapota az utolsó ötven év alatt mekkorát romlott, amiről Römer és Ernst leírásainak egybevetése tanuskodik. A régebbi magyar művészettörténet nagy mulasztásainak a műemlékek életébe vágó következményei már szinte jövőhatetlenné látszanának, ha a közelmúlt és a jelen művészettörténeti és műemlékvédelmi eredményei nem biztatnának a jövőre nézve is. E. fejtegetéseiből élményszerűen bontakozik ki a festő és építész radkersburgi Aquila Jánosnak alakja, kinek két szignált és datált önarcképe az első ilyenemű fennmaradt ismeretes alkotás az egyetemes európai művészettörténetben. E. eredményeit az Aquila-kör méltatásában összegezi, megállapítván, hogy Aquila „művészetben kétségtelenül az Alpokon túli formaérzéknek jut a vezető szerep, e mellett azonban gyakran találkozunk az olasz művészet formáival. Aquila azonban nem másol, hanem a saját meglátásában adja elő optikai élményeit, de északi kiejtéssel beszél olaszul“. A több egyezést felmutató déltiroli emlékek későbbiek, tehát csak közös forrásról beszélhetünk. Az egyezések ezekkel és az olasz mintaképekkel főképp kompozicionálisak, az arctípusok és a redőkezelés más részletekkel együtt Aquila egyéniségének jeleit viselik. E. Észak-Olaszországban, közelebbről Verona-Como vidékén és északi gótikus területeken történt vándorútat feltételez, mely mindezeket a stílusgyökereket megmagyarázza. Több megoldásra váró kérdést vet fel Aquila művészetével kapcsolatban, így az északolasz, közelebbről aquilai festéssel való kapcsolat, a radkersburgi levéltár és a bécsi Kunsthistorisches Museum egy Aquilával összefüggésbe hozott képének problémáit, melyeknek megoldását szintén tőle várjuk. Ezek tisztázása után lesz teljesen igazolt nagy távlatokat nyitó megállapítása: „Ismeretes volt eddig is az olasz művészet hatása az avignoni, prágai és déltiroli művészetre, ahol a művészet felvirágzását eredményezte az olasz művészet átültetése, mely azután helyi értelemben átalakítva élt és fejlődött tovább. E folyamat példájával ismerkedtünk meg hazánk területén.“ A harmadik említett csoport folyamatos elsorolása helyett áttekinthetőbbnek és célravezetőbbnek tartottuk volna az emlékek jegyzékszerű közlését. Értekezése a magyar művészettörténet egyik legérdekesebb és legértékesebb emlékcsoportjának így is méltó feldolgozása, melynek jelentőségét számos új felvétel közzététele is emeli.

ifj. Vayer Lajos.

Iványi Béla: Eperjes szabad királyi város levéltára. II. rész. Szeged, 1932. 8°. 241—480 l. I. egyre bővülő munkája a középkori városi életnek adja tanulságos, gazdag keresztmetszetét. Az első kötet 136 évet (1245—1481) felölő 586 regesztájával szemben a most közölt

662 kivonat 37 év (1482—1519) anyagát foglalja magában. Belőlük, az apró részletekből sorra kibontakoznak, kerek képpé egészülnek a magyar várostörténet eddig elhanyagolt oldalai. Eperjes város lakóinak szorgalmán kívül a gazdaságföldrajzi adottság, kedvező fekvése a magyar-lengyel kereskedelmi út tengelyében fejlesztette egyik leggazdagabb iparos és kereskedő városunkká. Lengyelország felé és az ország belsejében messze szétágazó kereskedelmi összeköttetésein túl erős ipari fellendülésről tanuskodnak virágzó céhei, melyek közül a serfőző, szabó és olajsajtoló céhek ekkor alkották meg a város által is megerősített céhszabályaikat. A város korai gazdagságát hirdetik a nagyszámú templom (Szent Miklós, karmelita), a lakosság áldozatkészsége folytán bő alapítványokkal ellátott kápolnák (Szent Leonard, Mindszent, Szent Anna) és oltárok (Szent Zsófia, Katalin, Mária Magdolna). A gazdagság maga után vonta a kultúra emelkedését, mely nagyszámú aranyművest, építész, kőfaragót, szobrászt és festőt foglalkoztatott. Eperjes gazdasági életének állandó egyensúlyban tartását nemcsak erősen fejlett kereskedelmének és iparának, hanem helyesen irányított városi gazdálkodásának is köszönhette. Maga a város, vagy egyes polgárai megszerezték zálogba a várost környező falvak (Salgó, Som, Nagyszilvás, Kellemes, Komlós, Hidegkút, Malomfalu, Szentpéter, távolabbiak a tocsvai és miskolci szőlők) egy részét, miáltal nemcsak biztos piacokat és állandó vásárló közönséget nyertek maguknak, hanem részben a nyersanyag- és élelmiszer-szükséglet fedezését is állandóan biztosították. Eperjes lakossága a Felvidéken otthonos négy nemzetiségből: magyar, német, tót és ruténből tevődött össze, melyek mindegyike saját nyelvén gyakorolta vallását, külön-külön lelkészekkel. A népesség a természetes szaporodáson kívül forrásokból is gyarapodott. A környék magyar és szláv falvainak lakossága jobb boldogulás reményében a városba igyekezett s a város is szívesen fogadta a környék népét, gazdagot, szegényt egyaránt. Az első beköltözésével a városi polgárság vagyonának gyarapodása járt együtt, az utóbbi beszivárgása a magas kereskedelmi, ipari és kulturális fejlettség mellett szintén kívánatos volt, mert vele a lakosság munkáskezeket nyert. Nagyobb számú jobbágycsalád Újfalu, Hannusfalva, Nyás, Komlós, Sebes, Kendi, Sóvár és Salgó helységekből költözött be Eperjesre. A városnak a jövevények szabad költözködési jogának biztosítása érdekében folytatott küzdelmei bizonyítják legjobban, hogy Eperjesnek valóban szüksége volt falusi betelepülőkre. Ezzel szemben a nemesség beköltözését, mint általában a középkori városok, nem látta szívesen, pl. Szinyei Máténak 1499-ben csak a polgári kötelezettségek teljes átvállalása mellett engedélyezte a házvásárlást. A városi polgárság nagy számban fennmaradt és bő kivonatokban, sokszor egész terjedelmükben közölt végrendeletei nemcsak a polgárság vagyonosságára, hanem mély vallásosságra mellett is bizonyítást tesznek. Alig van végrendelet, mely meg ne emlékeznék az egyházzal. Az említett templomokat, kápolnákat és oltárokat, az ispotályt a városi lakosság bőkezűen ellátta adományokkal és legátumokkal. Eperjes népe a vallásos élet elmélyítésére céheken kívül is fraternitásokba tömörült, ilyenek voltak a Szűz Mária, Szent Anna, Katalin, Mihály, Lőrinc, Krisztus teste, Midszent fraternitások. A korábban néha nagy erővel fellángoló külső harcok, melyek Bártfa vászonfehérítési joga és környékbeli vámtulajdonosok ellen folytak, lassanként elültek, csupán a vámtulajdonosokat kellett néha-néha királyi parancsral Eperjes vámentességi jogának tiszteltben tartására kényszeríteni. Eperjesnek gazdagsága és kulturáltsága nagy díszet és tekintélyt adott, lassanként

a tulajdonképeni hét szabad királyi város egyikévé fejlődött s a környék állandó feje lett. A közös ügyeknek a szomszéd városokkal tartott megbeszélésében Eperjes viszi a vezető szerepet annál a tekintéllyel fogva, melyet neki a tárnoki széki állandó tagság kölcsönzött. A város a lehetőséghez képest függetleníti magát a királyi adószedők és egyházi dézsmaszedők zaklatásaitól: adóját évekel előre megküldi a királynak, a dézsmát pedig bérbe veszi az egri püspöktől és saját maga hajtja be az egyes polgárokon. A tárnoki széki tagság mellett a város előkelő helyzetének erős bizonyítéka, hogy 1508-ban megkapja az addig csak az országos méltóságokat megillető vörös viasz használatának jogát is. I.-t őszinte köszönet és elismerés illeti meg, hogy gondos és bő kivonatban hozzáférhetővé teszi számunkra ennek a bő anyaggal rendelkező városnak középkori okleveleit.

Fekete Nagy Antal.

Waldapfel József: Heltai Gáspár forrásai. (Irodalomtörténeti Füzetek. 54. sz.) Bp. 1934. 8°. 29 l. W. itt három kérdés megoldásában munkálkodik. Megkockáztatja azt a feltevést, hogy Heltai Gáspár nem 1510 táján született, hanem jóval korábban. Érveit ő maga sem tartja kétségtelenül bizonyító erejűeknek, de alkalmasak Heltai életpályájában néhány lehetőség megmutatására. A tanulmány második része megkereste Heltai meséinek valószínűleg egyetlen forrását, egy az 1530-as évektől kezdve igen népszerű német mesegyűjteményt. Rávilágít egyúttal azokra a nyomokra is, melyek a Heltai-meséket és -értelmeket a reformációs gondolatvilág, főként Luther és Melancthon közelébe vihetik. Az adatok és érvek csoportosításában itt nagyobb áttekinthetőség lett volna kívánatos. A harmadik rész igen értékes újdonságot hoz: megállapítja, hogy Heltai nevezetes Dialógus-a a részegségről Franck Sebestyén egyik 1528-tól kezdve sűrűn megjelenő könyvecskéjén alapul.

Kerecsényi Dezső.

Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon 1557—1660. (Kny. a „Református Híradó“ XIV. évfolyamából.) Oradea—Nagyvárad, 1934. Kálvin-könyvnyomda. 8°. 274 + 9 l. A lelkipásztor-szerzőt az a dicséretes szándék indította munkája elkészítésére, hogy gyűlkezetével megismertesse az ősoket, az első váradai reformátusokat, ezek és az utánuk következő nemzedékek sok küzdelmet s eközben tanusított legyőzhetetlen hitét, hogy az egyház eseményteljes történetét tanulságul adja a manak és építésül a jövőnek. Állapítsuk meg mindjárt, hogy az író e cél szem előtt tartása mellett helyesen látja feladatát és ahhoz képest, hogy nem módszeresen képzett historikus, a rendelkezésére álló lehetőségek felhasználásával jól is oldotta azt meg. Munkája 1660-ig, Váradnak török kézre jutásáig halad. Mindvégig kellően kidomborítja azt a tényezőt, amely a legjelentősebb és egyben elhatározó is volt az egész korszakban az egyház életére s szervezetére, t. i. a fejedelmi patronátust. Míg a korszak első felében a katolikus fejedelmek alatt az egyháziak minden erejét a fejedelmek által behozott jezsuiták elleni harc foglalta le, a református fejedelmek gondoskodása, főleg a második időszakban, az egyház és a mellette működő kollégium felvirágzását hozta magával. Ezt a békésebb életet azonban belső szervezeti harcok zavarták meg, melyekbe döntően avatkozott bele ismét a fejedelem: jórészt az ő ellenállásán tört meg az angol puritán egyházzsellelem és a presbiteriális igazgatás meghonosítása. Így az egyházi szervezet a kezdetektől, a „debreceni hitvallás“

létrejöttétől, egyenes vonalban fejlődött a presbiterium helyett 1657-ben alkotott sajátos váradi intézmény, a kurátorok székének megteremtéséig. Közben a váradi kollégium gondoskodott a műveltség terjesztéséről, a papok és tanítók utánpótlásáról. A külföldi iskolákról hazatért kiváló tanulók nagy tudással és még nagyobb jóakarattal igyekeztek volna a felfogásuk szerint tökéletesebb és Istennek inkább tetsző angol és holland egyházi életet, az egyháznak az államtól való nagyobb függetlenségét megvalósítani, e törekvésükben azonban figyelmen kívül hagyták speciális hazai viszonyainkat, ami azután sok baj forrása lett rájuk s az egyházra nézve egyaránt. Cs. lelkiismeretesen vizsgálja az eseményeket, rámutat azok okaira, anyagi és szellemi rugóira, nem habozik kimondani fölöttük a kedvezőtlen ítéletet sem s csak igen ritkán szólal meg benne az elfogult lokálpatrióta. Éppen ezért csak sajnálhatjuk, hogy csupán a kiadott források adatai és a különböző történeti feldolgozások Váradra vonatkozó részletei alapján írta meg munkáját és nem volt módjában felhasználni a még kiadatlan forrásanyagot. Innen van, hogy, bár műve így is túllépi a „szerény próbálkozás“ kereteit, az általa rajzolt képen több helyen disszonáns vonások vannak, így főleg az iskolázás, az episcopalizmus és puritánizmus rajzában. Ezek azonban nem a szerző hibás ecsetkezeléséből származnak, hanem abból, hogy — mint azt maga Cs. is kijelenti elő- és zárszavában — a levéltári források felhasználása hiányában bizonyos színek hiányoztak palettájáról. Ha rendelkezésére álltak volna az Országos Levéltár vonatkozó iratai, a debreceni s egyéb levéltárak adatai, könyvének ez a fogyatékosága bizonyára nagyrészt eltűnik. A hasznos munkát jegyzetek, a nagyváradi lelkészek és tanárok névsora, valamint a legjelentősebb vezérszavakból összeállított rövid név- és tárgymutató egészítik ki.

IIa Bálint.

Balogh István: Debrecen hadiszolgáltatásai a Rákóczi-felkelés alatt. 1703—1711. Bölcsészeti doktori értekezés. (A Tisza István-tudományegyetem magyar történelmi szemináriumának közleményei. 5. szám.) Debrecen, 1935. 8°. 52 l. A XVIII. század elején, a Rákóczi-felkelés korában Debrecen életét a gyakran változó politikai fordulatok, kuruc-, labanc hadak pusztításai, többszöri futások a német elől, rácok portyázásai, kétfelé való hadisarcok és adófizetések stb. jellemzik. Ezekkel ismertet meg bennünket B. sok aprólékos adat alapján, lelkiismeretesen összeállított munkájában. Adatait összefűző megállapításai már nem mindenütt mondhatók szerencsésekknek. Így pl. azt írja, hogy az ónodi országgyűlés újra életbe léptette a portális adót (24. l.), holott éppen megszüntette azt s elrendelte helyette a vármegyékben és a szabad királyi városokban a dikális adóösszeírásokat. Ez általában meg is történt s csak ott maradt továbbra is érvényben a portális adókules, ahol a „futott“ népek miatt az összeírások nem voltak végrehajthatók: a Dunán túl, Erdélyben (Debrecent is idekapcsolták ebben az időben) és a Partiumban. Különben az adózás már a felkelés kezdetén is a palatinális, később pedig, a szécsényi országgyűlés után a „rectificált“ portális adó folyt. B. adattárát is csatol értekezéséhez, melyben 11 darab Rákóczi korabeli missilis levelet közöl Debrecen város levéltárából. Szövegek közlésének módjára meg kell jegyeznünk, hogy a korabeli jellemző helyesírást — különös tekintettel a mássalhangzókra, az egybeírásra és különírássra — meghagyhatta volna. Kár, hogy adatgyűjtésében a kiadott forrásokon kívül csak a debreceni városi levéltárban őrzött adatokra szorítkozott, mert e tárgykörre

az Országos Levéltárban is gazdag anyag található ; ennek alapján az értekezésében itt-ott előforduló hézagok kitölthetők lettek volna.

Takács János.

Padover, S. K. : Joseph II. L'empereur revolutionnaire. 1741—1790. Bibliothèque historique. Paris, 1935. Payot. 8°. 322 l. II. József egyénisége, tíz esztendő megszakítatlan reformtörekvései, majd a drámai fordulattal záródó életmű azoknak a történészeknek a figyelmét is felkeltette, kik a Habsburg-birodalom történetével behatóan nem foglalkoztak. Az orosz Mitrofanov életrajza után most az amerikai P. is megkísérli a „forradalmár“ császár alakjának felidézését. De nála a II. József gyermekéveitől halála pillanatáig húzódó félszázad története egészen megbízhatatlan alapokon nyugszik. Kósza híresztelések, felületes a propos-k, udvaroncok tiszteletlen megjegyzései, néhány emlékirat kiragadott sora, a császár és Lipót főherceg levelei szolgálnak forrásául. Mária Teréziáról egészen útszéli hangú kitérésekkel fűszerezett, valótlanságokat állít : szerinte a „bigott“, „reakcionárius“, „fanatikus“ anya kényszerítette a trón várományosát arra, hogy reformátor legyen. A királynő halála után a nagy kísérletet többé semmi sem gátolhatta ; ennek lefolyását a közismert módon, hol bővebben, hol hiányosabban adja elő. A hazai helyzetről egészen futólagosan és felületesen emlékezik meg ; szerinte a 4000 (!) főnemes uralma alatt sinylődő jobbágyságért Hora és Klotska (!) szálltak síkra. A könyv pongyola fordítása megismétli az eredeti szépszámú sajtóhibáit.

Ungár László.

Taksonyi József : Pécs egyházzenei művelődése a XVIII. században. (Specimina dissertationum . . . Universitatis Quinqueecclesiensis. 81.) Pécs, 1935. 8°. 79 l. A magyar zenei kultúrtörténetnek (ha szabad a zenei intézmények és a zenészek, általában tehát a zenei élet történetét tárgyaló munkákat e néven összefoglalni a tulajdonképeni zenei stílustörténettel szemben) érdekes fejezetét választotta kidolgozásra a szerző : a pécsi káptalani levéltár iratai alapján megbízható és eleven képet nyújt a pécsi egyházak zenészeiről és zenei viszonyairól a visszafoglalás korától 1800-ig. A munka kizárólag okleveles adatokon alapszik, a kótás emlékek vizsgálatára nem terjeszkedik ki s hogy ilyenek maradtak-e fenn nagyobb számmal, az a szövegből nem derül ki világosan. A templomi zenekar XVIII. századi műsorát csak nagy vonásokban ismerjük : a kor szokásainak megfelelően a reprezentatív nemzetközi anyag (Pitoni, Fux, Caldara, Paumgartner) mellett a helyi muzikusok produkciója is megfelelően szóhoz jutott Pécsen. A székesegyházi zenekar első szervezése (Nesselrode püspök alatt, 1712-ben) még pozsonyi mintára ment végbe ; a 30 évvel később végbement alapos újjászervezés alkalmával már Bécsből hozatták a zenészeket. Létszámuk és státuszuk gyakran változott ; éppen a XVIII. század a zenészvándorlások klasszikus kora, mint ezt T. helyesen emeli ki. A zenészek névsorában szinte kizárólag német és cseh nevek találunk, ugyanúgy, mint a legtöbb korabeli együttesnél (így például Patachich Adám püspök zenekarában, Nagyváradon) ; csak a század végén, 1793-ban, meg 1801-ben tűnik fel egy-egy magyar nevű zenész, aki aztán jó latin tudásával válik ki a németek közül. A székesegyház zenészeinek ezidőben a város polgárságával még alig volt kulturális kapcsolata. A zenészek nagyrésze fűvös ; a vonóshangszerek (különösen a század első felében) feltűnő gyéren vannak képviselve. Így valamennyiük közt egyedül az orgonista lehetett az, aki zenetanítás útján valamelyes befolyást nyervehetett a város templomkivüli zenei életére. Ebben a tekintetben

különösen fontos szerepet töltöttek be a jezsuiták, akik pedagógiai munkájuk révén közelebb férkőztek a tanulóifjúság és rajta keresztül a polgárság magánéletéhez is. Zenei képzettség dolgában is kimagaslottak: például Klimó püspök hozzájuk küldte kiképzésre az egyházzenei pályára szánt papnövéndékeket.

Ebbe a szűkszavú és száraz anyagba természetesen lehetetlen volt a szerzőnek sok színt, életet belevinnie. Ahol általános zenetörténeti problémákat érint, néha bizony naiv és pongyola a fogalmazása; általánosításai (27. l.) nem állják meg a helyüket. Néhány terminológiai tévedés (elírás) is akad: az üstdob szót nem lehet üst-té rövidíteni (24. l.); a Pleil-szonáták említésénél utalni kellene arra, hogy a közismert Pleyel komponista munkáiról van szó; „solesmesi stílusban“ való gregorián ének ebben az időben anakronizmus vagy legalább is pár szó magyarázatra szorul, hogy miben áll a hasonlóság. E kisebb botlásoktól eltekintve Taksonyi dolgozata lelkiismeretes és használható munka: magyar zenei kultúrtörténet dokumentáló anyagának komoly gazdagodása.

Bartha Dénes.

Schneider Miklós: Fejér megye nemesi összeírásai. (I.:) 1754. 1809. (II.:) 1818/21. 1828. Székesfehérvár, 1934. 8°. 71, 139 l. Fejér megye négy legfontosabb, teljes nemesi összeírásának közlése nemcsak magában véve volt hasznos munka, hanem öröndetes azért is, mert — mint az Havranek alispán előszavából kiderül — csak bevezetője Sch. elkövetkezendő publikációinak és feldolgozásainak, azaz bizonyosság arra, hogy egyik megyei levéltárunkban megindult a céltudatos munka az eddig úgyszólván elrejtett levéltári anyag feltárására. A két kötet bevezetőül megismertet az összeírások létrejöttének körülményeivel, azután teljes szövegükben, betűhíven közli a nemesek felsorolását az eredeti sorrend betartásával s végül egy-egy névmutatót is ad. Míg az első összeírás csupán 319 nevet sorol fel (nem mindenben Illéssy közlésének megfelelően), külön a főnemeseiket, birtokosokat és armálistákat, addig a másik három a fiúgyermekeket is megemlíti név-, vagy számszerint és községenként halad előre (ezeket célszerű lett volna betűrendbe szedni), de a birtokokról — az 1809.-i kivételével, mely a családfő életkorát is megadja — nem tesz említést. De feltehetjük, hogy az armálisták nem csupán a felét tették ki az összes nemeseeknek, mint azt az 1754.-i összeírás mondja, hanem jóval nagyobb részét, hiszen a három későbbi felvétel 102 helységben 1416, 1739, illetőleg 2094 nemesi szabadságban élő családfőt sorol fel, ami annyit jelent, hogy egy helységre átlag 14—20 nemes család jutott (de például Cecén 192 nemesi háztartást számláltak össze, sőt magában Székesfehérvárt is 106-ot). Ezek az adatok nemcsak az 1828-i országos összeírás kiegészítésére alkalmasak, hanem arra is rámutatnak, hogy Sch. társadalomtörténeti szempontból sem végzett haszontalan munkát.

Wellmann Imre.

Balázs László: A felekezetek egymáshoz való viszonya 1791—1830. Különös tekintettel az egykorú nyomtatványokra. Budapest, 1935. 8°. 134 l. Az egykorú nyomtatványirodalomnak a dolgozat forrásai közül való különös kiemelése már előre figyelmeztet arra, hogy a szerző figyelmét a címben megjelölt tárgykör keretén belül elsősorban a határozottan eszmetörténeti vonatkozások kötik le; a nyomtatványirodalom forrásértéke ugyanis elsősorban ily szempontból szembevetendő. Valóban, B. munkájának legértékesebb része a tisztán eszmei vonatkozásokkal foglalkozó II. és III. fejezet, amelyeket módszertani szempontból éppen nem indokolható módon illeszt bele az egyházak külső helyzetét tárgyaló, szervesen össze-

tartozó I. és IV. fejezet keretébe. Amíg az egyházak külső helyzetét, azoknak az államhoz, illetőleg egymáshoz való viszonyát csak a főbb kérdések érintésével, futólagosan tárgyalja, a felvilágosodásnak, a nemzeti érzésnek és irodalomnak a felekezeti ellentét megszüntetésére irányuló hatását s még inkább a vallási türelem és a katolikus-protestáns unió gondolata körül keletkező vitairódmalmat igyekszik pontosabban jellemezni. Gondossága azonban itt nem párosul kellő módszertani jártassággal és eszmetörténeti iskolázottsággal. E hiányosság különösen a tolerancia és unió kérdésével foglalkozó fejezetben érezhető, ahol az egyes munkák tartalmának leírása s jól kiválasztott idézetek közlése segítségével figyelemre méltó adatokat tár elénk, de ezeket csupán az egyes iratok időrendi és pragmatikus kapcsolatára figyelmeztető tárgyalásmódja teljesen szétszórja, megakadályozva az egységes kép s a mélyebb szintézis kialakulását. Meggyőződésünk szerint B. ezt a célt a II. és III. fejezet egybeolvasztása mellett főként úgy érthette volna el, ha az időrendi rendszerezéstől eltekintve, anyagát átfogóbb szempontok köré csoportosítja, s inkább azt vizsgálja, miként jelentkezett a felekezetek egymásközi viszonyában eszmei síkon a felvilágosodás, a romantika, vagy a konfesszionalizmus szelleme. Tárgyalásában a romantikát véve például, annak jellemző vonásait megkapjuk hol az esztétikai elemek iránti vonzódásban, hol az érzelmi vallásosságban, hol a nemzeti és vallásos érzés összekapcsolódásban, de nélkülözöük határozott jellemzését, s annak szabatos körvonalazását, mint hatott ez az áramlat a felekezetek egymásközi viszonyára. A kellő eszmetörténeti iskolázottság hiánya kitűnik abból, hogy B. a felvilágosodás nagy irodalmából csupán Zoványi e kérdéssel foglalkozó művére hivatkozik, — bár e tanulmány eredményeit maga sem fogadja el minden vonatkozásban. A hivatkozás elmaradása még nem volna baj, de a felvilágosodás felszínes jellemzése mutatja a kérdés alaposabb ismeretének hiányát. Hasonló — bár valamivel jobb — a helyzet a romantika esetében: itt hivatkozik ugyan Schmidt-nek a politikai romantikáról írt közismert tanulmányára, de sajnosan észlelhető oly kiváló, idevonatkozó részletmunkák ismeretének hiánya, mint aminők Krügeré (Die Religion der Goethezeit, 1931.), vagy Martinié (Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, 1924.). Találkozunk néhány kisebb jelentőségű tárgyi tévedéssel is: a protestánsoknál szokásos évenkénti papmarasztás megszűnését pl. tévesen helyezi a feldolgozott korra, ez inkább a liberalizmusban élő filantróp elemek hatására, a negyvenes évek folyamán következett be. Ugyancsak tévesen tulajdonít — az eddigi irodalom nyomán — túlzott jelentőséget az 1791. évi kánonok megerősítésének elmaradásában a protestáns papság ellenzésének. A főkörmányhatóságok (helytartótanács, kancellária, József nádor), valamint Izdenczy előterjesztése és általában a kérdés iratanyagának tanulmányozása arról győzhet meg, hogy a protestáns papság befolyása e téren nem volt számottevő. Az elmaradás oka inkább abban a körülményben rejlett, hogy a hatóságok csak nagyon megrostdálva fogadták el a zsinatok alkotta kánonokat, főképp az azok gerincét tevő egyházkormányzati rendelkezéseket, mert, elsősorban politikai tekintetből, tartottak az általuk létesítendő népes egyházi gyűlésektől. A halasztás főoka éppen az volt, hogy nem akartak ily kedvezőtlen végzéssel a protestánsok körében a kormányzattal ellenséges hangulatot teremteni. Az áttérések kérdésével kapcsolatban B. felhasználhatta volna Marton József dolgozatát (Debreceni Protestáns Lap, 1931). Munkáját így inkább csak a felvetett kérdés figyelemreméltó előmunkálatának,

mint alapos és kielégítő feldolgozásnak tekinthetjük, s igen hasznos munkát végezne a szerző, ha szempontjai szaporításával, anyaga átcsoportosításával és kutatási körének kibővítésével a megkezdett témát a kor egész vallásosságának tárgyalására kiterjesztené.

Varga Zoltán (Debrecen).

Viszota Gyula : A Széchenyi-híd története az 1836 : XXVI. t.-c. megalkotásáig. Budapest, 1935. 8°. 144 l. Széchenyi életmunkájának egyik legismertebb eredménye az 1836. évi XXVI. t.-c. megalkotása „egy állandó hídnak Buda és Pest közötti építéséről.“ A Lánchíd előtt csak két állandó híd volt a Dunán : Trajanusé, mely csak leírásokból volt ismeretes és a regensburgi híd. Tervet ismerünk tizet is Széchenyi előtt. Zsigmond királytól kezdve II. Józsefíg és magánosok kezdeményezéséig, de mindegyik megakadt a jégtorlódás leküzdésének s a szükséges pénz előteremtésének problémájánál. Széchenyi 1826 óta foglalkozott az állandó híd gondolatával. 1826. nov. 17-én írja : „... fogadtam, hogy 10 év múlva Pest—Buda között híd fog állani.“ 1832. febr. 10-én megalakult a „Budapesti Hídegyesület“ politikai, pénzügyi és műszaki alosztállyal. Ezzel megindult a tárgyalások szakadatlan sora, előbb csak a Hídegyesületben, majd Buda és Pest tanácsulésain, végül az országgyűlés két házának tanácskozása in. Széchenyi ezalatt két ízben is járt Angliában, először gróf Andrassy György, utóbb Vásárhelyi Pál társaságában, hogy tisztázza a műszaki kérdéseket. Hazatérve szinte egyenkint kellett a követeket és a városi embereket meggyőznie és megnyernie. A hidügyből lassankint országos ügy lett, sőt pártkérdés, mely sok szenvedélyes indulatot kavart föl és nem csekély gondot okozott Széchenyinek éppen akkor, midőn az aldunai munkálatok is megindultak. Főleg a híd helye, anyaga, a szükséges összegek előteremtése, a vám nagysága, a két város kárpótlása (az államivá lett jövedelmekért) tekintetében tértek el a vélemények egymástól. A fő nehézséget a két város, főleg Pest vezetői támasztották a kisajátítás és tulajdonjog kérdésében ; a pesti ellenzék még a királyhoz is küldöttséget vezetett a vélt jogsérelem miatt. Voltak a rendek körében is ellenzői az állandó híd gondolatának, mindenekelőtt gróf Cziráky Antal országbíró, de Széchenyinek négy esztendei szívós munkával, melyben József nádor és gróf Andrassy György voltak leghívebb támaszai, végül is sikerült nagy tervét az alsó- és felsőház között lefolyt ötszöri üzenetváltás után diadalra juttatnia. V. tudós pontossággal, gazdag levéltári kutatás alapján tárja fel a szóbanforgó törvény szövevényes és idegekre menő előzményeit s mondanivalóját érdekes képanyaggal kíséri, melynél azonban nélkülözzük a magyarázó szöveget.

Farkas László.

Pakucs Béla : A magyar vasútépítés kezdetei. Pécs, 1934. 60. l. P. dolgozata elején röviden összefoglalja közlekedési viszonyaink állását a vasutak előtt. A legtöbb doktori értekezés e sablonos bevezetését — a mult és jelen összehasonlítását — a jelen esetben nemcsak azért kifogásolhatjuk, mert már számtalanszor leírt és közismert dolgokat összegez, hanem azért is, mert sokkal fontosabb lett volna, ha néhány mondatban vázolja az európai gazdasági élet gyorsütemű átalakulását, mely az új közlekedési eszközt nélkülözhetetlenné tette nálunk is. A kontinentális zárlat megindította egész Európában az iparosodást. A napoleoni impérium összeomlása után a kézműipar a nemzeti közti tőkék segítségével gyáriparrá lett, a mezőgazdaság pedig a tudományos kutatások nyomán modernebb művelési módokra tért át. A termelés mindkét ága viszonylagosan feleslegeket produkált és

a nemzeti piacokon kívül keresett fogyasztóközönséget. Hatalmas verseny indult meg az új piacokért s előtérbe nyomultak az értékesítési és piacszerzési gondok. A gazdaságilag legfejlettebb Anglia nyomán európaszerte megindult a vasútvonalak kiépítése. Az osztrák kormány az örökös tartományok ipara és kereskedelme érdekében támogatja a Habsburg-birodalom egész területét majdan behálózó vasútvonalak kiépítésére irányuló terveket. Érdemes lett volna az összefüggéseket megvizsgálni e tervek és a hazai termelés szükségletei között, továbbá a mezőgazdasági termékeknek a belső piacon való értékesítési nehézségeit és exportlehetőségeit.

Mielőtt az 1848-ig kiépített hazai vasútvonalak történetét áttekintené, P. sorra veszi a kormány időközben felmerült közlekedésügyi reformtervezeteit és ügyes térképekkel teszi őket szemléletessé. Elítéli ezeket a terveket, mert szerinte a centralizációt voltak hivatva szolgálni; már II. József Bécshez és Trieszthez kapcsolódó részletes úthálózattervezetében sem lát egyebet, mint ezt a törekvést, holott a kérdés korabeli legalaposabb ismerője, Skerlecz Miklós báró ugyanezt akarta. Nem maradt el centralizáció dolgában József mögött az 1825—27.-i országgyűlés bizottságának javaslata sem, melyről az a véleménye, hogy a benne megnyilvánuló „egységes nemzeti szint lerontja, hogy a Béccsel való összeköttetést egyáltalán nem igyekszik gyöngíteni.” Pedig a Habsburgok székvárosával létesítendő kapcsolat a magyar gazdasági élet adottságai folytán nélkülözhetetlen volt s az egész európai vasúthálózat a természetes útvonalakat keresve a nagy gazdasági központok felé törekedett. II. József tervezetéről bizonyára másként írt volna Mitrofanov és Schünemann műveinek ismerete esetén. A centralizáció emlegetése helyett a dolgok tényleges irányítását kezükben tartó pénzhatalmasságokkal kellett volna foglalkozni. Míg az országgyűlésen azon vitatkoznak, hogy a kormányt vagy a törvényhozást illeti-e a vasútvállalatok engedélyezési joga, addig a vállalkozók a kancelláriától nyertek engedélyeket s Rothschild, Sina, Arenstein és Eskeles tervei rövidesen a politikai szenvedélyek sodrába kerültek. A vasúterveken túl szívesen olvastunk volna a mögöttük rejlő gazdasági érdekekről, a tervekészítőkről, a megvalósítás pénzügyi lehetőségeiről is. Így tisztább képet nyertünk volna azokról az elemekről, melyek a nehéz viszonyok közt vállalkozó sőt spekulációs szellemmel bírtak, cáfolatául a köztudatba átment megállapításnak, hogy szegényes városi életünk keretei közt tengődő polgárságunk képtelen volt mindennemű vállalkozásra. A pozsonyi szárnyvasút építésénél jelentős szerepe volt a polgároknak, akik Rothschilddal szemben a pozsonyi és környékbeli nagybirtokosokkal együtt maguk akarták a vonalat megépítenni sőt a pozsony—nagygyombati vasút tervét is felkarolták. A haza, vasútak kiépítésében észlelhető huzavonát P. a különböző érdekeltiségeknek tulajdonítja, pedig ez az európai és bécsi pénzpiacon dúló hitelválság következménye volt; a tőzsdei helyzet a pozsony—nagygyombati vasút sikeres befejezését is kétségessé tette. Az 1843-ban történt alapszabálmódosítás is az általános pénzügyi helyzettel s a magyar tőkések sőt gazdasági válsággal állt kapcsolatban. Az érintett szempontok híján P. a magyar közlekedésügy e korszakáról nem mondhatott lényegesen többet, mint például: „A hazai közmunka és közlekedésügyek története és fejlődése” című kiadvány (1885), Zelovich könyve vagy Bruck Károly és Lónyay Menyhért egykorú értekezései, melyeket jegyzeteinek tanúsága szerint nem használt fel.

Ungár László.

Vigh Albert : Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben (különösen 1867 óta). Budapest, 1932. 8°. 728 l. Egy darab kultúrtörténet V. munkája, mely a magyar iparoktatás belső fejlődését, külső kereteit, az egyes intézmények létesítését és működését, sőt magának a magyar iparnak is az elmúlt száz esztendő alatt végbe ment nagyarányú kifejlődését részletesen ismerteti. Az a nagy átalakulás, mely hazánkban a XIX. század közepe táján, főkép a nyugat-európai eszmeáramlatok hatása alatt bekövetkezett, új irányt szabott iparoktatásunk fejlődésének is. A magyar iparoktatás XIX. századi fejlődésének és fellendülésének bemutatása alkotja a gerincét ennek az alapos, szakszerű és mégis nem szakember számára is élvezetes módon és formában megírt munkának, míg a kissé túlméretezett bevezetés, az első két fejezet — amely néhány oldalra összesűrítve sokkal jobban megfelelt volna kitűzött céljának — áttekintést nyújt az iparoktatás fejlődéséről, az ipari eszmék és törekvések kialakulásáról a legrégebb időktől kezdve egészen a múlt század közepéig. A munka nagyobbik részében a szerző főként saját tapasztalatai alapján ismerteti iparoktatásunk országos megszervezését, ipariskoláink állapotát a világháború előtt és után, nem mellőzve el még a tovább fejlődés útjairól is megemlékezni. Azért az átfogó képért, melyet itt a magyar iparoktatás XIX—XX. századi történetéről nyújt, V.-t teljes elismerés illeti meg. Az első két fejezetben azonban, mely az ipar és a magyar iparoktatás kialakulásáról ad vázlatos visszapillantást, több kisebb hibával és tévedéssel találkozunk. Az első, ami nyomban szemünkbe tűnik az, hogy a szerző az újabb irodalmat nem igen vette figyelembe. Hogy ezzel kapcsolatban csak egy példát említsünk, nem teljes a XVIII. század második felének, Mária Terézia korának gazdasági életéről és viszonyairól rajzolt kép Eckhart Ferenc idevágó értékes munkájának ismerete nélkül. A fogalmazásban is fordulnak elő egyik-másik helyen bizonyos furcsaságok és elírások. Pl. : „Solon a munkakerülés miatt bűnvádi feljelentést rendelt el“ (11. l.), „Az óvilág ipari munkása a művészet remekein művelte ki ízlését s művészek között“ (17. l.), „A katolikus egyház 1540-ben a Jézustársaságot szervezi“ (79. l.), majd az egyik helyen, egy körrendelet ismertetésénél ezeket olvassuk : „A befejező rész a szokásos üdvözlés [!] és keltezés“ (106. l.). Hasonlóképpen hibákkal találkozunk a források idézésében is : a könyveknél hol a lapszám (41., 79. l.), hol meg a kiadás és a kötet száma hiányzik (35., 87. l.), a levéltári forrásanyagra való utalás során pedig előfordul olyan jelzet is, melynek aktája egyáltalában nem vonatkozik a szerző által tárgyalt kérdésre (105. l. : Orsz. Lev. Kanc. 1795/87.). levéltári források idézésének egészen szokatlan és hibás módja például a következő : 1867/4576. F. I. K. M. Összegezve a bevezető részre vonatkozó észrevételeinket, megállapíthatjuk, hogy a felsorolt hibáknak egy kissé gondosabb munkával való elkerülése kétségtelenül emelte volna az egyébként kiváló munka értékét.

Vác Elemér.

Bíró Vencel : A Báthory—Apor-szeminárium története. Cluj, 1935. 8°. 32. l. Ez a kis tanulmány Erdély egyik legrégebb katolikus nevelőintézetének történetével foglalkozik. Megírására a szerzőnek, az intézet jelenlegi igazgatójának az adott indítást, hogy a Szeminárium épülete most lett kétszáz éves. Az intézet történetére, az erdélyi katolikus társadalom életében betöltött szerepére és Kolozsvár helytörténetére vonatkozólag sok érdekes új adatot tartalmaz és az új anyag feldolgozása közben többször nyílt alkalma a szerzőnek arra is, hogy egyik-másik részletkérdésben régebben kifejtett véleményét rovideálja.

Buday Kálmán †

Orient Gyula: Szerzetes- és orvospapok kórházainak és gyógyszer-tárainak keletkezése Erdélyben. Erdélyi Múzeum XXXVIII. (1933). 107—128. l. O. ezúttal voltaképen „Az erdélyi és bánáti gyógyszerészet történetét“ c. nagyobb munkájának (Kolozsvár, 1926) egyes részeit egészítette ki, illetőleg az átdolgozott részeket új fejezetekkel bővítette. Anyagát a vonatkozó irodalom (egyháztörténeti, hely-történeti munkák, oklevéltárak stb.) felhasználása mellett közvetlen levéltári forrásokból is merítette. A kapott adatokat ugyan nem olvasztotta össze eléggé s így a tanulmány inkább adatok csoportjának, mint folyamatos feldolgozásnak látszik, az előadottak azonban így is érdekesek. O. a kitűzött tárgyat általában (szerzetes) rendenként veszi vizsgálat alá, tehát először a bencésokről szól, kik mint másutt s más tereken, úgy Erdélyben s a gyógyászat tekintetében is úttörők voltak. Ezután a János-lovagok (ispótyalosok), lazaristák, domonkosok stb. gyógyító-tevékenységét ismerteti: adatokat közül xenodochiumaikról, ispótyalaikról, az ezekkel kapcsolatos gyógyszer-tárakról s közben néhány fennmaradt nevű orvos-gyógyszerkészítő világi papról is megemlékezik. Az idézett fejezetekben örömmel látjuk, hogy már a középkor első századaiban aránylag nagyszámú szerzetesi kórház és házi (nyilvános) gyógyszer-tár működött Erdélyben és pedig nemcsak a szászok földjén, de a magyar területeken is. Minthogy azonban a középkor végén (főleg a XV. század óta) a gyógyítás a szerzetesrendek köréből mindinkább világi személyek kezébe került, az újkor elején, a XVI. században már csak a jezsuiták folytattak Erdélyben említésre méltó gyógyító tevékenységet, de ez is csak gyógyszer-tárak tartására szorítkozott. Bizonyos megszakításokkal a jezsuiták működése a XVIII. századig átvezet (szépen és jól berendezett patikáik közül a kolozsvári egyike volt a leghíresebbeknek Magyarországon). A rend feloszlásakor helyüket az irgalmasok foglalták el, kik már a század első felében megjelentek Kelet-Magyarországon (első kórházukat 1737-ben állították fel). Erdélyben s a Bán-ságban létesült egészségügyi intézményeik közül ma 3 kórház és nyilvános gyógyszer-tár áll fenn, O. ezek történetének vázlatos áttekintésével fejezi be cikkét.

Varga Endr.

Tower Vilmos: A pápák szerepe hazánk megmentésében és fennmaradásában. H. n. 1935. 8°. 368 l. A szép kiállítású, vaskos könyv címe a történelmet jól ismerő olvasókban talán bizalmatlanságot ébreszthet. Mi újat lehet mondani erről a témáról, melyről iskolakönyveink nagy része is elég kiadósan beszél? Már az iskola padjain megismerkedtünk azzal a kivételes érdeklődéssel, azzal az áldozatkész szeretettel, mellyel a pápák évszázadokon át a megpróbáltatások idején hazánkat és nemzetünket támogatták. Ha végigolvassuk a könyvet, meg kell állapítanunk, hogy írója mégsem végzett felesleges munkát. T. nem hivatásos történetíró és kutató. Miként maga elmondja a bevezetésében, nem is törekedett új anyag feltárására, hanem megjelent munkákból készített szép szintézist. Kiváló történeti érzékkel, páratlan lelkiismeretességgel és szorgalommal hordta össze anyagát, adatait a kritikus szemével tette vizsgálat tárgyává, s olyan imponáns képet tárt az olvasó elé, mely még a szakember várakozását is felülmúlja. Csak a könyv elolvasása után látjuk, mennyire összefonódott hazánk története a pápasággal és mennyit köszönhet Szent István országa Szent Péter utódjának. A munka első részében T. a pápák szeretetteljes gondoskodását tárgyalja a bajba jutott, belviszálytól sújtott, vagy külső támadástól megsemmisítéssel fenyegetett országot felől. Majd polemikus fejtegetésekkel

bizonyítja, hogy amikor a szomszéd államok szorult helyzetünkben segítséget nyújtottak, ezt mindig ellenszolgáltatások fejében adták, míg a pápa önzetlenül állt Szent István népe mellé. A harmadik részben a felvonulnak előttünk Burgiok, Possevinok és Buonvisik, kik úgy szolgálták Magyarországot, mintha saját hazájuk ügyét kellett volna diadalra vinniök. T. nem lévén céhbeli történetíró, munkájával szemben tehetünk bizonyos módszerbeli kifogásokat. Legfeltűnőbb hibája, hogy nem tudja objektivitását teljes mértékben megőrizni, tárgya iránti szeretete túlzásokra ragadja. A pápaság szerepéről hazánk történetében maguk a tények beszélnek, felesleges tehát az író törekvése, mellyel helyenkint többet akar belemagyarázni az eseményekbe, mint a mennyit a tények megengednek. Így könnyen gyanú támadhat az olvasóban, hogy az író nem a tényekből vonja le a következtetést, hanem ezek csak egy szubjektíve felállított program igazolására szolgálnak, másrészt az a látszat, mintha az író nem bíznék a magyarság életerejében s azt hinné, hogy fennmaradását csak külső támogatásnak köszönheti. Akad könyvében néhány határozott tévedés is. A krónikások álláspontján állva, a hún és magyar népet egynek veszi (5. l.). 1250-ben IV. Béla csapatai nem pusztíthatták el Nagy Lajos máriacelli templomát (29. l.). IV. Márton utóda III. s nem IV. Honorius volt (42. l.). III. Béla a görög császári udvarból hozta be a kancellária intézményét s nem Rómából (174. l.). A 179. lapon XIII. Gergely pápa olvasandó. Hóman—Szekfű Magyar Története III. kötetének második részét Szekfű írta, tehát őt kell idézni, nem Hómant. Mátyás politikájáról nehéz ítéletet mondani; tisztán az eredmény alapján Nagy Lajos uralkodását is elég eredménytelennek mondhatjuk, hiszen utána nagy műve nagyrészt összeomlott. Végül még egy elírásra kell rámutatnunk: a XV. század végén nem VIII. Bonifác, hanem VIII. Ince uralkodott. Ezek a kifogások azonban általában nem lényegbevágók. Ha velük szemben tekintetbe vesszük az anyag lelkiismeretes összegyűjtését, ügyes elrendezését, egyes portréknak, így pl. Burgioénak művészi megrajzolását, az előadás közvetlen hangját, élénkségét, megállapíthatjuk, hogy T. értékes munkával gyarapította a magyar történetirodalmat. Könyvét nagy haszonnal forgathatja az olvasó, s okulást meríthet belőle a szakember is.

Miskolczy István.

Némedi Lajos: A németiség magyar szemmel. (Swemmel Német Irodalmi és Nyelvtudományi Dolgozatok. II. kötet, 3. szám.) Debrecen. 1935. 8°. 108 l. A német szellem teoretikus jellegű: előbb megszerkeszti az elméletet, melyhez azután a valóságnak kellene alkalmazkodnia. Ez a szellem a filozófiai gondolkodásban mint idealizmus, állami vonatkozásban mint imperializmus jelentkezik. A magyarsággal szemben három alakban lép fel ez az imperializmus: 1711-ig politikai, 1711—1867-ig kulturális abszorbcióként veszélyezteteti a magyarság létét, 1867-től kezdve mint népi gondolat (az egész világon élő németek népi és kulturális összetartozása) és pán-germánizmus szül nálunk állandóan ellenhatást. A magyarságnak a németiséghez ilyen módon alakult viszonya N. szerint magyar részről szüntelenül a félelem és gyűlölet érzelmeit váltotta ki. Ha azonban a magyarság szabadságvágyát helyesen értelmezte volna, nem jutott volna ilyen merev eredményekre. A dolgozat címének megfelelően az eddig mondottak a célkitűzésnek csak egyik részét alkotják, ezeket pedig bármely valamirevaló középiskolai történetkönyvből kiolvashatjuk. N. érezte is munkája végén (99. l.), hogy témáját nem fogta meg helyesen. A tulajdonképeni feladatot: a németiségről el-

mélyülő képek rajzolását történeti oldalról meg is kísérli, ez azonban Hóman és Szekfű Magyar Történetében már összegezve található. Érdemes munkát lehetett volna végezni a XIX. századtól kezdve szellemibb tényezők felfedésével és boncolgatásával, különösen a német nemzetiségi kérdést illetően. Joggal várhatnók a magyar szépirodalomnak ilyen szempontú vizsgálatát ettől a német irodalmi szemináriumból kikerült dolgozattól, de erről csak annyit mond (86. l.), hogy Jókait kivéve a többi magyar írónak ellenszenves a németiség, holott néhány lappal előbb közölt gyér adatai mást sejtetnek (71., 75—78. l.). E részben Szabó Dezsővel megokolatlanul képviselteti korunk irodalmát. Avult a nézete a városi német polgárság kultúrközvetítéséről, mert magyarok járnak külföldön és veszik a közvetítést programjukba, a magyarországi német színházat pedig magyar közönségnek volt szánva. Általában nem néz eléggé a tények mögé. Néhol diplomatikusan általánoságokból beszél (például 55., 98. l.). Felfogását oldalakon keresztül nem igazolja (például 71., 73., 77. l.). Zavarják az olvasót az olyan régies kifejezések, mint: teszen, szenvedelmes, román (=regény), alkalmatossággal (=alkalmával), anyai nyelv (=anyanyelv). Ezt a rossz értelemben felfogott esszét nem azzal a meggyőződéssel tesszük le a végén, hogy lelkileg gyarapodtunk. Péterdi Ottó.

György Lajos: A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Budapest, 1934. (Studium.) 8°. 272 l. Szinte aláértékelésnek látszik, ha Gy. tudományos munkásságának eddigi eredményeit e helyen, rövid bírálat keretében dicsérni kezdjük: annyira ismert mindenki előtt, mit köszönhet különösen az irodalomtörténelem Gy. eredményeinek. Ez a könyve méltó folytatása legnagyobb körültekintéssel, módszerességgel megírt eddigi munkáinak. Nem akarjuk részletesen felsorolni eredményeit, könyvről írt más recenziók ezt már megtették. Bizonyos, hogy ezideig még senkitől nem kaptunk jobb képet a magyar anekdota történetéről, a középkori német „Schwank“-ból kiindulva a humanista facetián keresztül — amely nálunk is kedvelt forma volt Hunyadi Jánostól kezdve Pázmány Péterig — az újkori, modern anekdota-formákig. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Gy. következtetéseit magáról az anekdota történeti értékéről túlzottnak tartjuk. Véleményünk szerint — talán nem állunk nagyon messze az igazságtól — az anekdoták történelmi értéke általában kevés, mert pl. ízléstörténetileg nem mondanak sokat, hiszen témájuk független a kortól, hasonló témaanyagot a legkülönbözőbb kultúrfokon levő, tehát eltérő ízlést valló történelmi állapotban is olvasunk — éppen Gy. könyvében —, de elhatározó forrásértékük nem állapítható meg a gondolkodásmód, a szemléleti módok változásainak vizsgálatánál sem, hiszen más-más kultúráknak egyforma feldolgozása anekdotakincseit mindenütt megtaláljuk. Nem állítható az sem, hogy pótolhatatlanok lennének magának a léleknek, a metafizikai embernek a megértésénél, mert abból, hogy pl. egyes korokban a vallásos tárgyú anekdota uralkodik, még nem következik szükségszerűen a kor embereinek a vallásossága is. Értékük, úgy hisszük, legfőljebb abban áll, hogy megmutatják: mivel szórakozott az *idő*, mint határnélküli dimenzió embere, mert a *kornak* nem kifejezői, hacsak a stílus fordulatai által nem. Ez a megállapítás természetesen nem érinti a munka értékét, irodalomtörténelmi érdekességét; csupán azt akarja lerögzíteni, hogy az anekdotát mint tréfás fordulatok által kifejező irodalmi megnyilatkozást a történet kutatója erős kritikával kell, hogy olvassa. És ezt a kritikát

föltétlenül elősegíti Gy. könyve, amely 250 vándoranekdota példáján mutatja be, honnan eredt, hogyan változott az idők folyamán és hol állott meg az emberi humor megnyilatkozása.

Komoróczy György.

Loehr, August : Der Wandel des Münzbildes auf österreichischen Dukaten. Eine numismatisch-ikonographische Studie. (S.-A. aus : Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung, Bd. XLVIII.) Wien, 1934. 8°. 10 l., 2 tábla. Az osztrák numizmatika jeles képviselőjének e rövid cikke sok tanulságot rejt magában, elméleti, tárgyi és tudománypolitikai szempontból egyaránt. Elméletileg ugyanis arra az álláspontra helyezkedik, hogy az érmék úgy is felfoghatók, mint szellemi termékek, tehát — azon túl, hogy a művészet-történet eszközeivel keressük azt a szellemet, mely az érmék révén megnyilatkozott — arra is gondolhatunk, hogy az érméket ugyanazon kor szellemének más természetű megnyilvánulásaihoz hozzuk kapcsolatba (például a politikával). Ez új szempontok a korábban történeti segédtudományként ismert numizmatikát teljes értékű történet-tudománnyá emelik. Tárnyilag azért érdekel bennünket a kis tanulmány, mert főként a magyar dukát történetével foglalkozik : elmondja, hogy a firenzei és velencei mintára vert magyar dukát valóságos nemzetközi fizetési eszköz volt s Ausztria és Csehország piacán 1526-ig szinte szuverén módon uralkodott, híven a középkori nagy és erős magyar állam általános jellegéhez. Amilyen mértékben növekedett azonban a kéfejú sas hatalma, ugyanolyan arányban csökkent a magyar dukát jelentősége, 1526-tól fogva egyre jobban hanyatlott, de azért az osztrák dukát szinte Ferenc József-ig örökösen harcban állt vele. L. állandóan „osztrák“ dukátról beszél s ennek történetébe indokolatlan mértékben olvasztja bele a magyar dukát sorsát a XIV. századtól kezdve mindvégig, mintha Magyarország mindig Ausztria tartománya, s mintha a magyar dukát fenntartására irányuló mozgalom eltűnésre kárthatott provincializmus lett volna csupán. Ez a hagyományos osztrák beállítás teszi a cikket számunkra tudománypolitikai szempontból is tanulságossá : arra int, hogy a magyar fejlődés önállóságát és nemzetünk szuverénitását idegen nyelven megjelenő munkáinkban célszerű jobban kidomborítanunk. Így ellen-súlyozhatjuk azt a történetfilozófiát, mely a magyarság multját, bár nem rossz indulattal, még a régi monarchia fővárosából szemléli.

Baráth Tibor (Páris—Budapest).

Madgearu, V. N. : Agrarianism, capitalism, imperialism. Contribuțiuni la studiul evoluției sociale românești. București, 1936. 8°. 169 l. M. az Institutul Social Român-ban 1925—27-ben tartott felolvasásait és két cikkét adja ki könyvalakban. A tanulmányok jellege, iránya nem egészen egyöntetű : míg kettő közülük („A földmivelés elmélete“ és „A gazdasági imperializmus és a népszövetség“) inkább közgazdasági vonatkozású, a többi négy („Az agrárforradalom és a parasztság fejlődése“, „A román polgárság kialakulása és fejlődése“, „A gazdasági város“, „Keleteurópai kapitalizmus“) gazdaság- és társadalomtörténeti problémákat tárgyal s a maga nemében a keleteurópai történetírás kiváló, egy szintézisbe kívánczó alkotása. Bennük főleg a kapitalizmusnak Kelet-Európára s különösen Romániára gyakorolt hatását vizsgálja s éles különbséget tesz a nyugati és keleti kapitalizmus között. Ez a kérdés s vele az egész kelet- és nyugat-európai fejlődés különbségének és a köztük húzható határvonalnak, illetőleg határterületnek problémája a magyarságra nézve rendkívül

fontos. A nyugati keresztény kultúrközösségbe való ősi bekapcsolódásunk, a nyugati szellemi áramlatokban való intenzív részvételünk véglegesen és elszakíthatatlanul nyugativá tették a magyarságot s kalandos minden olyan történetiszemlélet, amely ezt kétségbevonja. Azonban a történeti adottságok: határszéli fekvésünk, az Árpádok és Anjouk külpolitikája, balkáni összeköttetéseink a török hódoltság alatt, nemzetiségeinkhez való viszonyunk és a Dunavölgy államainak jelenlegi egymásraultaltsága nélkülözhetetlenné teszik számunkra a tőlünk délre és keletre fekvő államok társadalmi fejlődésének ismeretét. M. teljesen a keleti ember szemével nézi az eseményeket s talán éppen ezért esik abba a tévedésbe, hogy a nyugati kapitalista fejlődés kezdetét a XIX. sz. második felére teszi. Azt állítja, hogy ha a XVI. sz. kapitalista vállalkozásai megszűntek volna, ezt a társadalom gazdasági rendje nem érezte volna meg (121—122. l.), amivel szemben elég V. Károly és a Fuggerek összeköttetéseire hivatkozunk. Szerinte nyugaton a kapitalizmus és a liberális szemlélet teljesen harmonikusan fejlődik ki egymás mellett: Angliában a parasztság „fokozatosan és békésen“ (11. l.) fejlődik vissza, Franciaországban és Nyugat-Németországban a fejlődés már zökkenőkkel halad, azonban a parasztság emancipálása, a gyáripárba és a világkereskedelembé való bekapcsolódása itt nem okoz nagyobb társadalmi nehézséget. Keleten, különösen Kelet-Porosországban, Oroszországban és Romániában a fejlődés eszmei háttere szintén a liberálizmus, az emancipálás a törvények szerint megtörténik, de az ebből származó haszon a nagybirtokosság lesz (román bojártság). „A törvényes forma ellenmond a valóságos állapotnak“ (24. l.), mert a bojárok az 1829. drinápolyi szerződés, majd pedig a tengerentúli gabonátömegek szorító hatására az emancipált jobbágyságot továbbra is szolgálatukra kényszerítették. Az 1831-i Regulamentul Organic és az 1864-i Cuza—Kogălniceanu-féle agrártörvények jelzik a fejlődés stádiumait. A két dátum között a parasztforgások szakadatlan sora tölti ki. Az 1864-es törvények is csak a földjének kétharmad része felett való szabad rendelkezést tették lehetővé a parasztság számára, a harmadik harmad után jobbágyi szolgáltatásokra kötelezték, a feudalizmus tehát mint rendszer továbbra is fennmaradt. Ezt az új-jobbágyságot (Dobrogeanu-Ghera után neoiobăgie, kisbirtokos parasztság és gazdasági cselédség), mely anyagi függetlenségét még mai napig sem tudta megszerezni, M. a román fejlődés karakterisztikonjának tartja. Egyúttal cáfolja a marxista osztályelméletet, kimondja, hogy a parasztság nem proletár-ellenes, tudatosan száll szembe a nagybirtokossággal érdekei védelmében s átmeneti osztálynak csak annyiban tekinthető, amennyiben a parasztságon belül vannak átmeneti állapotok (47. l.). Osztályöntudata azonban nem politikai, hanem gazdasági öntudat s osztályharca sem tudatos politikai akciónak, hanem a termelési viszonyoknak a következménye (52. l.).

M. tisztán látja, hogy Románia természeti adottságainál fogva agrárállam, amelynek az ipari kapitalizmus államai közé való bekapcsolódása lehetetlen. Ez azt jelenti, hogy Románia nem tud elszakadni a nyugati nagypártól, nem tud nemzeti trösztöket (102. l.) létrehozni. A nagyhatalmak a XIX. század eleje óta gyarmatszerű kihasználási politikát folytatnak Romániával szemben, az új-jobbágyság rendszere következtében a parasztsztyály gyengén fejlődik, nem tudja ellátni az esetleg fejlődésképes ipari központokat munkással, másrészt nem tud tehető fogyasztójává válni a belső piacnak. Mindebben M. olyan circulus vitiosus-t lát, amelyből evidenter következik az agrárállapotban való megmaradás. Az új-jobbágyság rendszerének termé-

szetes következménye lett az is, hogy a vezetés az oligarchia kezében maradt, polgári osztály nem fejlődött ki. A kapitalista vállalkozás csak kereskedelmi téren volt észrevehető (gabonakereskedők), az ipari kapitalizmus kifejlődése elmaradt s idegen (német-francia) tőkével mindjárt bankkapitalizmus lépett fel. (Az idegen tőke túlságos hangsúlyozásakor azonban M. elfelejti, hogy a román pénzpiac milyen felbecsülhetetlen szolgálatokat tett a román nemzeti eszmének a nemzetiségi mozgalmak finanszírozásával. Az ipari fejlődés terén jelentősnek kell látnunk M. egyes megjegyzéseiből a nyersanyagban gazdag Erdély megszerzését.) Az oligarchikus-feudális fejlődés rányomja bélyegét a román városfejlődésre is. M. nem fogadja el sem Nistor (idegen telepítés), sem Iorga (várkörnyék) elméletét a román városok keletkezését illetően, sem az igen elterjedt vásárteóriát, mert mindezek valamilyen individuális fejlődés lehetőségét rejtik magukban. Feudális elméletének megfelelően a fejedelmi, kolostori és földesúri telepítési faluból vezeti le a román városok kialakulását. Az erdélyi városfejlődés különállását és felsőbbrendűségét természetesen elfogadja s helyesnek tartja a városok elrománosítására történő kísérleteket, azonban egyúttal teljesen céltalannak is. „Természetesen — mondja — városaink nacionalizálása csak akkor válhatik valósággá, ha mindenkori kulturális munkánk olyan hatalmas román civilizációt teremt, amely minden másfajú elemre nézve vonzó és asszimiláló erőt jelent“ (118. l.).

M. világos terminológiával írja le a keleti fejlődésnek a nyugatitól való különbséget. Új szempontjai a magyar történetirodalomban is fokozott figyelmet érdemelnek.

ifj. Tóth András.

Flachbarth Ernő: A csehszlovákiai népszámlálások és a felvidéki kisebbségek nyelvi jogai. A Felvidéki Tudományos Társaság kiadványai. I. sorozat, 1. szám. Pécs, 1935. 8°. 98 l. A Felvidék magyarságának és általában a csehszlovákiai kisebbségeknek az 1920. és 1930. évi népszámlálás alkalmából történt kijátszása F. előadása nyomán a maga valóságában bontakozik ki előttünk. Megismerjük e munkából, hogy a népszámlálás a csehszlovák kormányzat kezében mennyire hatalmas eszköznek bizonyult a kisebbségek részére az állam törvényeiben és rendeleteiben biztosított nyelvi jogok fokozatos elsvasztására. F. a legteljesebb tárgyilagossággal és higgadtsággal mutatja ki a csehek által elkövetett törvénytelen-ségeket és visszaéléseket, amelyeknek eredményeképpen sikerült a magyarságot a Felvidék 10 bírósági járásában megfosztani nyelvi jogaitól az állami közigazgatásban és igazságszolgáltatásban. Szám szerint 133.662 csehszlovák honos magyar él az egész Felvidéken oly járásokban, ahol nyelvi jogaival nem rendelkezik. A szerző ki-mutatja, hogy a csehszlovák állam az 1919 szeptember 10-én kötött szerződésben bizonyos kötelezettségeket vállalt, amelyeknek értelmében a nem csehnyelvű polgároknak megfelelő könnyítéseket köteles nyújtani a bíróságok előtt. E kötelezettségeinek azonban nem tett eleget, sőt egyenesen szembehelyezkedett velük akkor, amikor a kisebbségeknek a nyelvi jogokat csak ott biztosítja, ahol az állam-polgárok összességének bizonyos százalékát (20%) teszik ki és amikor a bírósági körletek megváltoztatásának módszerét is felhasználta a kisebbségek nyelvi jogainak megsemmisítésére. Mindkét intéz-ke-dés célja nyilvánvaló: mind az irányított és meghamisított népszámlálásokkal, mind pedig az egyes bírósági körletekben a tót és magyar községek megfelelő átcsoportosításával az eddig nyilvánvalóan magyar városokat, járásokat és községeket igyekeznek nyelvi

jogaiktól megfosztani. Rendkívül veszélyes a kisebbségek szempontjából, hogy a kisebbség 20%-on aluli arányának egyre növekvő nyelv jogi kihatásai vannak. A kezdetben csak a bíróság előtti nyelvhasználatot illető intézkedés jelenleg már a különböző hirdetményekre, utcák, hivatalos épületek, helységek felirataira is vonatkozik. Legalább 20%-nyi kisebbség szükséges ahhoz, hogy annak nyelvén lehessen nyilatkozatot, jelentést tenni, kérést vagy panaszt előterjeszteni. Vonatkozik ez az intézkedés az országos tartományi, a járási képviselőtestületekre és bíróságokra, továbbá a régi törvényhatósági joggal felruházott és rendezett tanácsú városokra, valamint a községi önkormányzatokra is. Hogy ezeknek a rendeleteknek mekkora a gyakorlati jelentőségük, annak megvilágítására elég megemlíteni azt a tényt, hogy az államfordulat óta a Felvidéken a magyarság 119 községben került kisebbségbe és jelenleg már csak két városban (Komárom és Rozsnyó) van abszolút magyar többség. Ruzsinszko helyzetével külön foglalkozik a szerző. A nyelvi kérdést a saint-germaini szerződés értelmében az autonóm országgyűlés lett volna hivatva rendezni, a cseh kormány azonban itt is teljesen önkényesen intézkedett. A hivatalos nyelv Ruzsinszkóban a „esehszlovák” nyelv lett, míg a rutén csak egy némileg kiváltságolt kisebbségi nyelv helyzetével bír. A magyarság számaránya már 1921-ben 20% alá esett s így kisebbségi nyelvi jogokkal Ruzsinszkóban sehol nem rendelkezik. Helyesen állapítja meg F. mindkét tartományra vonatkozólag, hogy addig nem lehet szó a kisebbségek jogos igényeinek kielégítéséről, amíg minden kisebbség politikai súlyát, statisztikai számát, földrajzi elhelyezkedését, kulturális jelentőségét, gazdasági körülményeit, történelmi multját külön-külön szemügyre nem veszik és ehhez képest nyelvi jogait nem szabályozzák. F. tanulmányát, amely nemcsak a magyarság nyelvi sérelmeivel foglalkozik, hanem a többi kisebbség, így még a tót és rutén nyelv háttérbeszorítását is kimutatja, gazdag és értékes statisztikai anyag egészíti ki. A komoly forrásokon alapuló, fejtegetéseiben világos és meggyőző munka méltó bevezető kötete a Felvidéki Tudományos Társaság kiadványsorozatának.

Vácz Elemér.

Cavaignac, E.: *Chronologie de l'Histoire mondiale*. Deuxième édition revue et augmentée. Payot, Bibliothèque Historique. Paris, 1934. 8°. 229 l. E könyv elméleti része (46 l.) útbaigazítást óhajt nyújtani arra, hogy miként határozza meg a historikus olyan események keltét, amelyek történelmi ideje a mai szokástól eltérő módon nyert megörökítést. Sorra veszi tehát az egyes korokban használt főbb időszámítási módokat s velük kapcsolatban megfelel alapvető kérdésére. Az elmélet részleteire ki nem térve, csak azt jelezzük, hogy a mi Szentpétery-féle Chronológiánk s Oklevéltani naptárunk a szóbanforgó célra sokkal jobban megfelel, minthogy könnyebben kezelhető és stílusa világosabb. C. könyvét inkább Függeléke és főként Dátumai teszik figyelemre méltóvá. A függelék naptártáblázatai közül különösképen a „köztársasági”, azaz a francia forradalom korabeli naptár táblázatát említjük, mint amelyre leggyakrabban lehet szükségünk, ha világtörténetet forgatunk. A körülbelül 7000 dátum foglalja el a könyv legterjedelmesebb részét (59—212 l.). Hosszú soruk Kr. e. 3000-re kezdődik s a mult esztendő „Doumergue-diktatúrájával” fejeződik be. Az évszámok időrendben anélkül következnek egymás után, hogy bármiféle név- és tárgymutató egészítené ki jegyzéküket. Így lényegileg csak erre a kérdésre kaphatunk gyors választ: „Ebben az évben mi történt?” — és fordítva nem: „Mikor

történt ez meg ez az esemény? — A beosztást egy példával érzékel-
tetjük: „1514: Mort d'Anne de Bretagne, mariage de François et
Claude; traité de Blois; les Russes prennent Smolensk á la Pologne;
„Le Prince“ de Machiavel; guerre des Turcs et des Persans, victoire
des Turcs; mort de Bramante; Raphaël et Michel-Ange changent
le plan de Saint-Pierre.” — Jegyezzük fel azt is, hogy a világháború
keletkezésére nézve a (francia szempontból!) fontos események dült
betűkkel vannak szedve. Ez a dátumgyűjtemény tehát elsősorban
arra alkalmas, hogy a világtörténet folyásáról szinkronikus képet
nyerjünk már meglévő ismereteink alapján és hogy valamely könyv-
ben vagy egyebütt előforduló évszámot kritikailag ellenőrizzünk.
De ezenkívül, persze kellő kritikával, az ujságírók is hasznosan
forgathatják, mert a XX. század eseményeit napnyi és hónapnyi
pontossággal is jelöli. A dátumokat végigolvasó magyar historikusnak
feltűnhetik, hogy országával kapcsolatban általában csak a kül-
politika — és nem a világtörténelem — szempontjából fontos dátu-
mokat találhatja meg. A kalandozások korából például, hogy ezt az
elavult terminust használjam, tized is. Ezen a téren némi enyhülés
Zsigmond király és a Jagellók idején található. Hiányzik fontos és
nemzetközileg is igen jelentős dátumaink közül például az 1001-es,
az 1301-es, az 1686-os (ehelyett egy „mohácsi csata“ van beiktatva)
s az 1849-es. Nem találjuk III. Bélánkat sem. Feltűnő az is, hogy
886-ban már „serbo-croate“-okkal van dolgunk, hogy Mátyás
királyunk 1467-ben „Romániában“ utazgat, továbbá, hogy az 1848-as
magyar forradalmat a horvátok „verik le“. Mindez aligha véletlen
műve, hanem oka inkább abban kereshető, hogy a francia történet-
írók, magyar szerzőktől eredő munkák hiányában, onnan veszik
történetünkre vonatkozó ismereteiket, ahol találják: az utódállamok
idegen nyelvű kiadványaiból. A Jagelló-korra tett észrevételünket
pedig bizonyára az magyarázza, hogy idegen nyelven lengyel kollé-
gáink is jóval többet publikálnak, mint mi. Zsigmond kora kétség-
telenül német vonatkozásai miatt ismerősebb. A tudománypolitikai
tanulsgon kívül azt is jegyezzük meg, hogy C. munkáját egy
újabb függelék fejezi be, amelyben Jézus halálának idejéről és az
első keresztény dátumokról értekezik. Tizenhét dátumra vonatkozó
eredményét cikke végén táblázatba is foglalja.

Baráth Tibor (Páris—Budapest).

Vác Elemér: **A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle repertó-
riuma.** Kiadja a Magyar Társaság Falukutató Intézete. Budapest,
1935. 8°. 31 l. A hasznos összeállítás, amely a gazdaságtörténet kutá-
tóinak megkönnyíti régi, érdemes folyóiratunk (1894—1906.) haszná-
latát, a következő négy csoportba osztja az anyagot: 1. az érte-
kezések; 2. a kisebb cikkek és adatok, szerzőik betűrendjében; 3. a név-
telenül, álnév vagy jegyek alatt megjelent kisebb cikkek betűrendben,
4. folyóiratok szemléje. Talán a modern bibliográfiai gyakorlatnak
jobban megfelelt volna a szakok (közgazdaságtan, kereskedelem,
mezőgazdaság története stb.) szerint közölni a címeket és végül egy
betűrendes mutatóban összeállítani a cikkek szerzőit. Viszont a füzet
kis terjedelmével így is könnyen kezelhető, ami indokolhatja, hogy
V. az említett módon állította össze az anyagot. Gillemot Katalin.

Janzó Ferenc: **Múzeumi kérdések.** Keszthely, 1934. 8°. 40 l.
Hazai történettudományunk, de általában egész közműveltségünk
szervezetének egyik legfontosabb kérdése a vidéki múzeumok ügye.
A vidéki múzeumok nem lehetnek sem ügybuzgó dilettánsok játszó-

helyei, ahol gyűjtési, ársási szenvedélyüket kiélhetik, sem mentsvárak olyanok számára, akiket ezért vagy azért „el kell helyezni“, s ehhez elegendő szavazatot tudnak összegyűjteni a múzeumot fenntartó autonómia kebelében. A vidéki múzeumok egyrészt az országos tudomány kutató állomásai, másrészt közműveltségünk nagyra-hivatott nevelőhelyei. Éppen ezért páratlanul fontos, kik állanak ezeken az őrhelyeken. Szinte azt mondhatnók, hogy egy vidéki múzeumi embertől többet kell kívánni, mint a főváros nagy gyűjteményeinek tisztviselőitől. Vidéken rendszerint egyetlen emberre van bízva minden, ami nemcsak a szaktudás terén követel sokoldalúságot, hanem a személyi képességekben is. Nagy gyűjteményeinkben megszlik a tisztviselők közt a munka nemcsak szakszerűség szerint, hanem a felelősség dolgában is: nem baj, ha egy-egy tisztviselő a múzeumi embernek csupán egyik vagy másik képességével rendelkezik, itt kiegészítik egymást. Vidéken azonban egy emberen múlik minden. Ennélfogva a legnélkülözhetetlenebb követelmény vidéken az, hogy a jó múzeumi ember legalapvetőbb képességei mind meglegyenek abban, akire a gyűjteményt rábízák, s a múzeum feladatával elméletileg is tisztában legyen. Mindaddig, amíg erről bizonyosságot nem tett, nem lenne szabad ilyen fontos őrhelyre állítani, ahol összehasonlíthatatlanul becses szolgálatokat tehet, de alig jövátethető károkat is okozhat közműveltségünk terén. Ezeket fontolóra véve, örömmel olvastuk J. értekezését. Gyakorlati célt szolgál, mert a Balatoni Múzeum ügyének előmozdítására készült, de e nemes propaganda érdekében bevezetésként „a múzeum-ügyről általában néhány alapvető gondolatot fejt ki“. Ezek a gondolatok arról tanuszkodnak, hogy a szerző nemcsak természetes fogékonysággal rendelkezik a múzeum feladatának megérzésére, hanem kellő elméleti felkészültséggel tudatosította ezt a képességét és teljesen tisztában van azzal is, hogyan szolgálhatja feladatát a múzeum. A tanulmány tartalmával, logikus gondolatvezetésével, jó tagolásával, világos előadásmódjával rövid bevezetőül is alkalmas a múzeumi kérdésekre.

Joó Tibor.

Siemiński, Joseph: Guide des Archives de Pologne. I. Archives de la Pologne ancienne. Editions des Archives de l'Etat. Varsovie, 1933. 8°. 121 l. S. a Leváltári Közlemények 1930. évf. 1—29. lapjain nagy vonásokban már ismertette a magyar történetkutatók előtt a lengyel leváltárak történetét, azok mai állapotát, a jelenlegi leváltári szolgálatot és a vonatkozó irodalmat. Mégis fontos e munkájával (mely egyidejűleg lengyel kiadásban is napvilágot látott) megismertünk, mert benne Lengyelország közigazgatástörténetének, hivatali hierarchiájának és ezek alapján a leváltári iratanyag jellegének és történetének schematikus rajzát adja. Könyve vezérfonal a lengyel leváltárakban kutatók számára: felsorolja a lengyel mult alkotmányait, megismertet az ottani leváltári hálózattal. (Készen van azonban az új hálózat terve is, mely szerint a központi hatóságok iratanyaga számára Varóban főleváltárat állítanak, a vajdasági székhelyek leváltáraiban pedig a kisebb hatóságok iratanyagát helyeznék el.) Minden korszakra vonatkozólag vázlatosan megadja a hatóságok és hivatalok hierarchiájának sorát, ismerteti a hatóság iratanyagát, megadja ennek lelőhelyét és felsorolja az esetleges nyomtatásban megjelent leváltári leltárakat. A lengyel központi hatóságok leváltári anyaga nincsen egységesen elhelyezve, mert az országot többszörösen feldaraboló hatalmak mindig a leváltárakon is megosztottak.

Iratanyag szempontjából a lengyel levéltártörténet három korszakra oszlik. Az első időszakban, mely a kereszténység felvételétől a XIII. századig tart, a hatóságok működése következtében létrejött iratanyagnak az illető hivatalban semmi nyoma sincs, ilyen módon ott levéltár nem keletkezett, mert a kész irat (oklevél) a címzett tulajdonába került. Lassanként, az írásbeliség elterjedésével kialakult azonban az idegen eredetű oklevelek levéltára, mely a föld birtokosának a földhöz való joga bizonyítékául szolgált. A legtöbb e korból származó oklevél azonban vagy elveszett, vagy pedig — s ez a jobbik eset — nincs az eredeti helyén. A megszállás alatt ugyanis a kisebb hercegi levéltárak vagy szétszóródtak, vagy elpusztultak. Utóbbi sorsra jutott a krakkói hercegek levéltára is, pedig Krakkó lett az egyesült Lengyelország fővárosa. Az állami levéltárba, az Archiwum Koronneba — melynek a mindenkori uralkodó volt a tulajdonosa — kerültek a lengyel fennhatóságok alá került német lovagrendi birtokok és a litván úniókor a rigai érsekség oklevelei is. A második korszakban a kiállított okleveleket már beiktatták, nemcsak azért, hogy jogbizonyítékul szolgáljanak, hanem azért is, hogy a hivatalos adminisztrációban is hasznukat vehessék. Ez időszakban, a XVIII. század végéig, az Archiwum Koronne anyaga nagy fejlődésnek indul, ide kerülnek az alaptörvények okmányai is, melyek a király és alattvalói közti jogviszonyt szabályozzák. Az ország székhelyének Varsóba történt áthelyezésével e levéltár a krakkói kincstárba került és Varsóban új koronalevéltár keletkezett. E második kor közigazgatásán hárman osztozkodtak: az állam, az önkormányzati testületek és a patrimoniális földesurak. S. röviden összefoglalja a világi és egyházi hatóságok jogkörét, majd sorra veszi az e hatóságok hivatali működéséből keletkezett levéltári anyagot és megadja minden egyes levéltárképző hatóság és rendszertelenül szétszedett iratanyag leldhelyét, ami minden levéltár történetére nézve nagy jelentőséggel bír. A harmadik korszakot már a hivatali működés következtében létrejött levéltári anyag jellemzi. E kor levéltári szempontból nagyon bonyolult, nemcsak azért, mert nagymennyiségű iratanyagot hagyott hátra maga után, hanem azért is, mert a többszörös felosztás következtében a közigazgatás is többszörös változáson ment keresztül.

Munkája végén S. ügyes táblázatos áttekintésben tárja elénk a lengyel levéltáralkotó tényezők hossz- és keresztmetszetét a második korszaktól kezdve; belőle azt is könnyen megállapíthatja a kutató, hogy a keresett hatóság levéltára jelenleg hol található. Így könyve nem csupán levéltártörténetet ad, hanem nagy mértékben hozzájárul a lengyelországi levéltári anyag labirintusaiban való biztos eligazodáshoz is.

Bottló Béla.

Langosch, Karl: Wilhelm Meyer aus Speyer und Paul von Winterfeld, Begründer der mittellateinischen Wissenschaft. Berlin, 1936. Weidmannsche Buchhandlung. 8°. 126 l. A középlatin filológia megalapító, helyesebben szólva, önálló tudományá emelői Ludwig Traube, Wilhelm Meyer és Paul Winterfeld voltak a mult század utolsó negyedében. Leginkább ugyan egyoldalúan csak Traube munkásságát szokták kiemelni és egyedül őt emlegetik a középlatin tudomány megalapítójaként. (Így legújában is pl. S. Hellmann egyébként kitűnő tanulmánya a Historische Vierteljahrschrift 29. kötetében.) Ennek a helytelen beállításnak az lehet a főoka, hogy Traube hatalmas — német és külföldi — tanítványi köre nagyszerű emléket alkotott mestere számára a „Vorlesungen und Abhandlungen“

kiadása által és azóta is — kétségtelenül teljes joggal — megragad minden alkalmat Traube nagy jelentőségének hangsúlyozására. Mellette így a másik két alapító emléke elhalványodott, pedig teljes-séggel meggyőző L. nézete, hogy W. Meyer és Winterfeld munkássága éppenséggel nem jelent kevesebbet a középlatin filológia számára, mint a Traubeé, sőt talán többet. Traube még a klasszikus filológus szemével nézte a középkori latinságot és munkássága főcéljának azt tekintette, hogy az antik latinság, a klasszikus hagyományok tovább-élésének nyomait a jelenkorig végigkutatassa. Számára a „Mittelalter“ csak „Vermittelalter“, — mondja szellemesen L. ; vele szemben W. Meyer és később Winterfeld hangoztatták először a középlatin tudomány önállóságát. Ők többé nem a klasszika filológia álláspontjáról értékelték a középlatin, hanem a középkor talajáról igyekeztek megérteni és magyarázni. Meglátták, hogy a középlatin a klasszikussal egyenrangú továbbfejlődmény, melyet a maga külön törvényei szerint kell kutatni és vizsgálni. A tudománynak maga a neve is W. Meyertől származik, ő nyerte el a világon az első középlatin tanszéket is a göttingai egyetemen. W. Meyer életmunkássága tárta föl a középkori latinnyelvű költészetet a maga csodálatosan tarka sokféleségében, ő ismerte fel és fejtette ki a középlatin irodalom legszebb, legeredetibb alkotásának, a ritmikus költészetnek és prózának törvényeit, fejlődéstörténetét. Winterfeld is a költészettel foglalkozott, de míg W. Meyer kollektív fölfogása mindig az egész költészetre van tekintettel, csak az egész folyamattal törődik, a törvényeket keresi, addig Winterfeldet inkább az egyes költők személyisége, egyénisége érdekli, azokkal foglalkozik. Ő maga is költői természet : a német középkori latinnyelvű költészet legszebb darabjai az ő kitűnően sikerült műfordításai révén váltak szélesebb körökben népszerűvé. E két, érdeme és jelentősége szerint eddigelé kellően még nem méltatott tudós portréjának karakterisztikus megrajzolásával, különösképp pedig munkásságuk kimerítő és alapos ismertetésével L. igen hasznos munkát végzett. Régóta szükség volt egy ilyen egyszerűbb, könnyebb stílusban megírt bevezetésre W. Meyer munkáinak olvasásához. Ezek ugyanis mellőzhetetlenek a középlatin ritmikával való foglalkozás közben, de stílusuk oly tömör és nehézkes, hogy megértésük, áttanulmányozásuk kemény munkával jár. Így L. értékes kis könyve nem csupán a tudománytörténet számára jelent nyereséget, hanem Strecker ismert rövid „Einführung“-ja mellett igen ajánlható, hasznos bevezetés is a középlatin filológia tanulmányozásához.

Istványi Géza.

	Lap		Lap
<i>Waldapfel J.</i> : Heltai Gáspár forrásai. (<i>Kerecsényi D.</i>) ..	334	<i>Tower V.</i> : A pápák szerepe hazánk megmentésében. (<i>Miskolczy I.</i>)	342
<i>Csernák B.</i> : A református egyház Nagyváradon 1557—1660. (<i>Ila B.</i>)	334	<i>Némedi L.</i> : A némettség magyar szemmel. (<i>Péterdi Ó.</i>).....	343
<i>Balogh I.</i> : Debrecen hadiszolgáltatásai 1703—1711. (<i>Takács J.</i>)	335	<i>György L.</i> : A magyar anekdota tört. (<i>Komoróczy Gy.</i>)	344
<i>Padover, S. K.</i> : Joseph II. (<i>Ungár L.</i>)	336	<i>Loehr, A.</i> : Der Wandel des Münzbildes auf österreichischen Dukaten. (<i>Baráth T.</i>)	345
<i>Taksonyi J.</i> : Pécs egyházzenei művelődése a XVIII. sz.-ban. (<i>Bartha D.</i>)	336	<i>Madgearu, V. N.</i> : Agrarianism, capitalism, imperialism. (<i>ifj. Tóth A.</i>)	345
<i>Schneider M.</i> : Fejér megye nemesi összeírásai. (<i>Wellmann I.</i>)	337	<i>Flachbarth E.</i> : A csehszlovákiai népszámlálások. (<i>Vác E.</i>)..	347
<i>Balázs L.</i> : A felekezetek egymáshoz való viszonya 1791—1830. (<i>Varga Z.</i>)	337	<i>Cavaignac, E.</i> : Chronologie d' Histoire mondiale. (<i>Baráth T.</i>)	348
<i>Viszota Gy.</i> : A Széchenyi-híd tört. (<i>Farkas L.</i>)	339	<i>Vác E.</i> : A Magyar Gazdaságtört. Szemle repertórium. (<i>Gillemot K.</i>)	349
<i>Pakucs B.</i> : A magyar vasútépítés kezdetei. (<i>Ungár L.</i>)....	339	<i>Janzsó F.</i> : Múzeumi kérdések. (<i>Joó T.</i>)	349
<i>Vigh A.</i> : Magyarország iparoktatásának tört. (<i>Vác E.</i>)	341	<i>Siemiński, J.</i> : Guide des Archives de Pologne. (<i>Bottló B.</i>)	350
<i>Bíró V.</i> : A Báthory—Aporseminárium tört. (<i>Buday K.</i>)	341	<i>Langosch, K.</i> : W. Meyer u. P. v. Winterfeld. (<i>Istványi G.</i>) ..	351
<i>Orient Gy.</i> : Szerzetes- és orvos-papok kórházai és gyógyszer-tárai Erdélyben. (<i>Varga E.</i>)	342		

A közeli napokban jelenik meg

KÁROLYI ÁRPÁD-tól

a Magyar Történelmi Társulat legújabb kiadványa :

AZ 1848-IKI POZSONYI TÖRVÉNYCIKKEK AZ UDVAR ELŐTT

A nagyszabású munka a korszakalkotó 1848.-i pozsonyi törvény-cikkek bécsi sorsát tárgyalja s közli a történeti bevezetés alapjául szolgáló fontosabb iratokat.

KÁROLYI ÁRPÁD művészi feldolgozásban tárja az olvasó elé, hogy milyen fogadtatásra találtak az 1848.-i pozsonyi országgyűlés törvényjavaslatai a bécsi udvar és hatóságok, elsősorban az udvari kancellária országgyűlési bizottsága és az állami konferencia részéről.

A közel 400 lapra terjedő kötet bolti ára 12.— P, a MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT tagjai a Társulat titkári hivatalában (I. Vár, ORSZÁGOS LEVÉLTÁR) 8.— pengős kedvezményes áron szerezhetik meg.

Rendkívüli árleszállítás 1937 jan. 15-ig.

A Magyar Történelmi Társulat tagjai az alábbi kiadványok megvásárlásakor, ha nincs tagdíjhátralékuk és az 1936. évi tagdíjat is megfizették, legalább 50 pengő bolti árú könyv megrendelésénél a bolti árból 50% kedvezményt, legalább 100 P bolti árú könyv megrendelésénél pedig ugyanabból 65% kedvezményt kapnak.

A szállítási költség a rendelőt terheli. Rendelések, az összeg egyidejű beküldésével, a titkári hivatalhoz (I. Vár, Orsz. Levéltár) intézendők. Csekklap-szám: 1099.

	Pengő		Pengő
I. Századok. 1901—1930. évf. Évfolyamonként	16—	<i>ifj. Iványi-Grünwald B.</i> : Gróf Széchenyi István : Hitel	25—
<i>Bányai E.</i> : A Századok név- és tárgymutatója 1867—1876. I. k.	9—	<i>Domanovszky S.</i> : József nádor iratai. I—III. kötet à	25—
<i>Pelz B.</i> : A Századok 1867—1916. évfolyamainak tartalommutatója	4·50	<i>Lukinich I.</i> : A szatmári béke története	25—
II. Történelmi Tár. 1891—1899. évf. Évfolyamonként	9—	<i>Mályusz E.</i> : Sándor Lipót főherceg nádor iratai	25—
Az 1900—1911. évfolyamokból csak egyes füzetek ; füzetenkint	2·25	<i>Miskolcgy Gy.</i> : A horvát kérdés története. I. és II. kötet	40—
III. Magyar Történeli Életrajzok.		<i>Hajnal I.</i> : A Kossuth-emigráció Törökországban. I. kötet	25—
<i>Bodnár I.—Gárdonyi A.</i> : Bezerédj István. I—II. kötet	40—	<i>Szekfü Gy.</i> : Íratok a magyar államnnyelv történetéhez	25—
<i>Császár E.</i> : Anyos Pál	12—	<i>Steier L.</i> : Beniczky Lajos visszaemlékezései és jelentései	25—
<i>Dézei L.</i> : Báró Jósika Miklós	20—	<i>Madzsar I.</i> : Farádi Vörös Ignác naplója	10—
— — Pápai Páriz Ferenc	8—	<i>Wlassics Gy.</i> : Csengery Antal hátrahagyott iratai	20—
— — Tinódi Sebestyén	8—	<i>Angyal D.</i> : Falk Miksa-és Kecskeméthy Aurél levelezése	25—
<i>Ferenczi Z.</i> : Rimay János	12—	<i>Szabó D.</i> : A magyarországi úrbérendezés története Mária Terézia korában. I. kötet	25—
<i>Fest A.</i> : Báró Dévay Pál	20—	<i>Thim J.</i> : Az 1848—49.-i szerb felkelés története. II—III. kötet à	25—
<i>Kretschmayr A.</i> : Gritti Lajos	8—	<i>Károlyi Á.</i> : Nemetújvári gróf Batthyány Lajos főbenjáró pere. I—II. kötet à	20—
<i>Márki S.</i> : Dósa György	20—		
— — Horváth Mihály	20—	V. Magyarország törökkori történetének forrásai.	
— — II. Rákóczi Ferenc. II. és III. kötet, à	20—	<i>Lukinich I.</i> : Auer János Ferdinánd naplója	9—
<i>Meller S.</i> : Ferenczy István	12—		
<i>Ortvay T.</i> : Mária, II. Lajos király neje	20—	VI. Okmánytárak.	
<i>Pór A.</i> : Keszei Miklós	8—	<i>Gergely S.</i> : Teleki Mihály levelezése I—VIII. kötet à	12—
<i>Széchy K.</i> : Gróf Zrínyi Miklós. Csak a II. és III. kötet à	12—	A Gróf Zichy-család idősebb ágának oklevéltára. VII/1., VII/2., X., XI., XII. kötet à	12—
<i>Tóth-Szabó P.</i> : Szathmáry György	12—	<i>Barabás S.</i> : A széki gróf Teleki-család oklevéltára. I—II. köt. ..	21—
<i>Veress E.</i> : Berzeviczy Márton ..	8—		
— — Kakas István	8—		
IV. Magyarország újabbkori történetének forrásai.			
<i>Vizsota Gy.</i> : Gróf Széchenyi István naplói. I—IV. kötet, à	25—		
— — Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. I. rész. (1841—43.)	25—		
— — U. a. II. rész. (1843—1848.)	40—		
<i>Tolnai V.</i> : Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. III.	25—		
<i>Ferenczi Z.</i> : Gróf Széchenyi István: A Kelet népe	25—		

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

AVÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR ÉS HAJNAL ISTVÁN

LXX. ÉVF. 9—10. SZÁM. 1936. NOV.—DEC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1936.

Figyelmeztetés.

Az 1936.-i évfolyam címlapját és tartalomjegyzékét, mivel ez a Pótfüzetet is magában foglalja, a jövő évi első számhoz mellékelve fogjuk megküldeni.

Tartalom.

	Lap
DOMANOVSZKY SÁNDOR: Elnöki megnyitóbeszéd	353
BARTONIEK EMMA: A magyar királyválasztási jog a középkorban ..	359
KARDOS TIBOR: Coluccio Salutati levelezése a magyar Anjoukkal ..	407

Történeti irodalom.

<i>Archivum Europae Centro-Orientalis</i> I—II. Dirigé par M. Emeric Lukinich. Ism.: Elekes Lajos	433
LEDERER EMMA: A középkori pénzüzetek története Magyarországon (1000—1458). Ism.: Holub József	437
DEGRÉ ALAJOS: A Négyeskönyv perjogi anyaga. Ism.: Murarik Antal	442
JADIN, LOUIS: Procès d'information pour la nomination des évêques et abbés des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté 1564—1794 (I—III.), des évêques de Belgique 1802—1848. Ism.: Vanyó Tihamér	445
MAUTNER, KONRAD—GERAMB, VIKTOR: Steirisches Trachtenbuch. I. k. Ism.: Palotay Gertrud	450

Szemle.

	Lap	Lap	
Pohlentz, M.: Antikes Führertum. (Nagy T.)	453	Ravasz B.: A magyar állam és a protestántizmus 1760—1780. (Ember Gy.)	458
Fráter L.: Hunyadi János eredete. (Fekete Nagy A.)	454	Peter, J. H.: Die Probleme d. Armut in den Lehren d. Kameralisten. (Komoróczy Gy.)	459
Haiczl K.: A Kistapolcsányiak. (Ila B.)	456	Abel, W.: Agrarkrisen u. Agrarkonjunktur in Mitteleuropa. (Ungár L.)	460
Degré A.: A Négyeskönyv büntetőjogi elvei. (Párdányi M.)	456	Gr. Széchenyi V.: Törédekek a gr. Széchenyi-nemzetség történelméből. (Gillemot K.) ..	460
Birkás G.: Egy elzászi nemes dunántúli utazása. (Csapodi Cs.)	457		

(Folytatása a boríték harmadik oldalán.)

Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére, Budapest, VIII. Múzeum-körút 6. Bölcsészettudományi, küldendők.

Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsi kapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú postatakarékpénztári folyószámlára fizetendő.

Társulatunk pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. belügyminiszteri számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest, VIII. Szentkirályi-utca 28. II. 16.

Elnöki megnyitóbeszéd.

A Társulat 1936. dec. 3.-án tartott évi rendes közgyűlésén mondotta Domanovszky Sándor alelnök.

Tisztelt Közgyűlés!

Hetven esztendeje annak, hogy Akadémiánk termeiben mozgalom indult egy, a történettudományt művelő magyar társulat alapítására. Az eszme fáradhatatlan apostola Pesty Frigyes volt, aki már két esztendeje tervezgette, hogy „Századok” címmel történeti folyóiratot indít és ehhez a hatósági engedélyt meg is szerezte. Komolyabb fordulatot azonban csak 1866 végén vett az ügy, amikor az Akadémia történelmi osztályának tagjai közt indult meg az eszmecsere s a mozgalom élére Ipolyi Arnoldot nyerték meg.

Utóbb az „Emlékezzünk régiekről” szavakat választották jelmondatuknak s e jelszó felidézésével legyen szabad Társulatunk megalakulása hetvenedik évfordulójának előestéjén szíves figyelmüket egy percre ez események felé fordítani.

Bármily kegyelettel és hálával tekintünk is az alapítók, különösen Pesty Frigyes, Ipolyi Arnold, Wenzel Gusztáv, Henszlmann Imre, Rómer Flóris, Torma Károly, Nagy Iván, Ráth Károly és Thaly Kálmán fáradozására, lehetetlen észre nem vennünk, hogy mozgalmukban a fejlődés logikája érvényesült. Az abszolutizmus szomorú korszaka nem volt alkalmas országos jellegű nemzeti szervezkedésre. Akik akkor történeti emlékeink föl kutatásának és közzétételének jelentőségét belátták, egyes kiadványok avagy helyi alakulatok terveivel kísérleteztek. Az alapítók közül Ráth Károly és Rómer Flóris már három éve egy helyi történeti folyóiratot szerkesztettek, a „Győri Történelmi és Régészeti Füzeteket”. Ugyanekkor alakult meg a „Dunántúli Történetkedvelők Társulata” is. A jobb idők hajnalodásával ez az addig lefojtott erők önkéntes kibontakozása volt; ösztönös előretörésük. Ez nem azt jelenti, hogy az irányítók munkája nem lett volna tudatos, mert nagyon is tudatos volt; hanem hogy a Dunántúltól Erdélyig mindenütt ugyanazoknak a törekvéseknek mai szemmel nézve szerény, az akkori visz-

nyok közt azonban merész próbálgatásai a nemzet ösztönös megérzésének eredményei voltak.

Széchenyi azt mondta : „nyelvében él a nemzet“. A ki egyezés előtti évek tervezető történetírói és történetkedvelői — ahogy ők magukat nevezték — egy lépéssel tovább mentek. Ők már felismerték azt, hogy a nemzeti öntudat lényege az emlékezés a saját multra, tehát történetének ismerete. A történeti kutató és gyűjtő munkával ők a nemzeti öntudatot akarták erősíteni.

A vállalkozás ebből a szempontból nem volt olyan egyszerű. Az elvetett mag nem szökik mindjárt terebélyes fába. A megelőző évek nagyrészt helyi jellegű vállalkozásai egyelőre szinte minden erőt lekötöttek. Ámbár az újonnan alakult Társulatnak már néhány hónap után több mint hatszáz tagja volt, a „Századok“-nak nem volt elég munkatársa. Első számaint jórészt az elnökség és a tisztikar tagjainak közleményei töltötték be. Úgy látszott, a csak három-négy évvel idősebb helyi alakulásokkal szemben ez az összefogó országos szervezkedés csak nehezen tud érvényesülni. Az alapítók azonban nagyon jól tudták, hogy országos társulat és folyóirat nélkül egységes összefogás nem képzelhető el és korábbi helyi alapításaikat ők maguk szüntették meg a nemzeti alakulat érdekében. A Dunántúli Történetkedvelők Társulatának és a Győri Történelmi és Régészeti Füzeteknek megszüntetésével a Magyar Történelmi Társulat útjából az akadályok elhárultak. Ez a fordulat tehát a nemzeti összefogás diadala volt a korábbi idők szerény partikuláris kezdeményezéseivel szemben.

Társulatunk alapításának körülményei közt én ezt a momentumot tartom a legjelentősebbnek, azt az áldozatot, amelyet a Dunántúli Történetkedvelők föloszlásukkal, Ráth és Rómer a „Győri füzetek“ föladásával hoztak a hazai történettudomány egységes megszervezése érdekében. Olyan örökség ez, amely Társulatunkat mindenkorra kötelezi, kötelezi abban az irányban, hogy a magyar történettudomány életében mindig hűen a középponti összefogó szervezet szerepét játssza.

Hetven év alatt, hála Istennek, nagyot haladtunk. Ennek a haladásnak köszönhetjük, hogy történetkutatásunk már nem él olyan szűkös keretek közt, mint akkoriban, hogy ma már sokfelé elágazó munkáról és szervezetről beszélhetünk, amely az intézmények és a rendszeresen képzett kutatók egész sorát állítja a bűvárkodás szolgálatába. Természetes, hogy ezzel a fejlődéssel a munka differenciálódása, a feladatok és célok bizonyos elhajlása az eredeti törekvé-

sektől, jár együtt. Az alapítóknak még mindazt meg kellett teremteniök, aminek birtokában a mai és a jövő nemzedéknek tovább kell építenie.

Az alapításkor a szervezés szükségének tudata tulajdonképpen a Dunántúlon élt legerősebben, az ország többi részét fokozatosan kellett a gondolatnak megnyerni. Ezt szolgálták a vándorgyűlések, amelyek 1868-ban a kolozsvárral indultak meg, amelyet azután évenként egy-egy újabb követett. Ezekkel irányult a figyelem a vidéki törvényhatósági és családi levéltárak kincseire, amelyek nem egy érdekes emlék fölfedezésével és publikálásával gazdagították a hazai történetet. De ehhez csatlakozott a Társulatnak az a propagandája is, amely elsősorban Pest városában, de a vidéki városokban is városi múzeumok felállítása érdekében szállt síkra. Jó pedagógiai érzékkel a helyi történet iránti érdeklődés felkeltésével törekedett a történeti érzék fejlesztésére. Annyira a kezdet kezdetén állott a történeti ismeret, hogy mindenkéltől az anyag föltárására kellett gondolni.

A leglelkesebb előharcosok — egynéhány férfiú kivételével — autodidakták voltak, történetfilozófiai és módszeres képzettség nélkül. Így a lokális szempontok túltengésével bizonyos dilettantizmus adta meg a Társulat irodalmi tevékenységének sajátos színét. De csak az irodalmi tevékenységnek, mert a városi múzeumok létesítésének fölkarolása, a vidéki levéltárak föl kutatása és a nagy mértékben megindult forrásanyagpublikáció az egyetemes nemzeti történet megismerésének szolgálatában állottak s a Társulat vezetősége mindig általános szempontokból indult ki.

Az irodalmi működésre természetesen más tényezők nyomták rá bélyegüket. Az egyik, hogy képzett munkatársak híján nagyon sok lelkes dilettáns „történetkedvelő” jutott szóhoz; a másik, hogy előzmények híján a közönség nevelése érdekében az íróknak is le kellett ereszkedniök az olvasók tudásának színvonalára és azt keresni, ami érdeklődést keltett: személyi és tárgyi momentumokat. Még nem az igazság kereséséért folyt a munka, e helyett érdekességeket kerestek; a személyi küzdelmek részleteit s a maradványokat, különösen amelyekhez kegyeleti tényező is fűződött. Ez gyermekbetegség volt, nem a célkitűzés hibája és Ipolyi Arnold nagyszabású, több tárgykörben programot adó elnöki beszédei már egy évtized múlva sokkal mélyebb irányba terelték a fejlődést.

Azóta az emberi gondolkodás változásainak megfelelően, minden kor a maga módja szerint, már nem érdekességet keresett, hanem bizonyos problémák földolgozására törekedett.

A „történetkedvelők“ folyóiratából lassanként tudományos szemle lett, amelyben kisebb terjedelmű monografikus feldolgozásokban sok fontos részletkérdést oldottak meg.

Ma már ez a hetven év maga is történet s az elmúlt fejlődési fokokra nincs visszatérés. A Magyar Történelmi Társulat mellett a helytörténeti kutatás szolgálatában több törvényhatóság területén külön társaságok és folyóiratok is keletkeztek. Ezeket, sajnos, az ország megcsonkítása eltemette s a helytörténet egy-egy szűkebb területét csak határozott célú kiadványsorozatok vagy egy-egy évkönyv képviselik. De megmaradtak a csonka ország múzeumai, amelyek a helyhatósági levéltárakkal mind fontosabb szerepet töltenek be, míg tudományos földolgozásban tárgyi differenciálódás és az érdeklődési körök elválása szerint keletkeztek új orgánumok, mai szegénységünkben inkább időhöz nem kötött kiadványsorozatok és évkönyvek, nem évente többször is megjelenő folyóiratok. Hogy a nyomasztó helyzetben egy-egy régebbi folyóiratunk ívszámát jelentékenyen lecsökkentve évenként esetleg csak egy füzetben jelenik meg, azt bizonyítja, hogy a differenciálódást visszacsinálni, a differenciált szervezetet egy primitívebb fejlődési fokra visszafejlesztetni nem lehet, hogy ennél az egyes szervek arányos zsugorodása az elért fejlettségi foknak jobban megfelel.

Föl kell azonban vetnünk a kérdést, hogy Társulatunknak ebben az új helyzetben hogyan alakul a föladata?

Ha az alapítás körülményeire és a hetvenéves múlt viszontagságaira visszatekintünk, egy pont nem lehet kérdéses előttünk. Az, hogy az alapítók a Társulatot és folyóiratát a nemzeti történettudomány centrális szervének és orgánumának szánták és hogy ezt a szerepet a Társulat a későbbi, eleinte inkább lokális, utóbb inkább tárgykör szerinti differenciálódás idején is mindig megtartotta, tehát már hagyományai alapján is vállalnia kell ezt a szerepkört a jövőben is.

Célkitűzése egy pontban bizonyára elég lényegesen eltolódott. Kezdetben erősen népszerűsítő is volt. Ha ma nem az, az a tudomány fejlődésével függ össze. De nem szabad elfelejtenünk, hogy közönségünk iskolázottsága sem a hetvenévelőtti és hogy Magyarország ma már nem lehet el egy határozottan tudományos jellegű történeti folyóirat nélkül.

A tudományos célkitűzés pedig csak egy szempontot ismer: az igazság keresését. Minden tudományosságnak ez a veleje, amelytől nincs eltérés. A Társulat tudományos folyóiratának tehát ehhez kell magát tartania. Más kérdés,

hogy az e részben elért eredmények fölhasználása terén a Társulat nem akar-e tovább menni? A népszerűsítés nem azonosítható a könnyebb fajsúlyú közlemények közreadásával. A népszerűsítésnek céltudatos nevelésnek kell lennie. A közönséget megfelelő olvasmányokkal arra kell nevelni, hogy a történettudomány mai gondolatvilágát megértse és eredményeinek megismerésére vágyat érezzen. Ez elsősorban a centrális jellegű Történelmi Társulatnak a feladata. Erre nem is akarok több szót vesztegetni, egyszerűen utalok elnökünk öccellenciájának két éve mondott nagyszerű elnöki megnyitóbeszédére, amely mindnyájunknak élénk emlékezetében él. És elnökségünk nevében bejelentem, hogy ennek a célnak a szolgálatában Társulatunk egy új kiadványsorozatot készít elő Történelmi Könyvtár címen. Folyóiratunk tudományos irányba történt eltolódásával már az akkori elnökség új vállalatot állított a népszerűsítés szolgálatába, a Magyar Történelmi Életrajzokat. A mai viszonyok közt ennek a sorozatnak a föltámasztását már nem tartottuk időszerűnek. Életrajzsorozat ma már nem elégíti ki a közönség érdeklődését, fönn akartuk tehát tartani a lehetőséget a legkülönbözőbb problémák monografikus földolgozására és meg vagyok róla győződve, hogy jó munkát fogunk velük végezni.

Az elért eredmények népszerűsítésének azonban van még egy másik módja is, amelynek ma különösen nagy a jelentősége: a fölvilágosítás kifelé. Történetünk ismeretéről ma még csak azt sem mondhatjuk el, hogy a Lajtaig ér. Nem vagyunk politikai szervezet és nem is szabad azzá lennünk, de amint a történettudomány eredményeit az ország határain belül föl kell használni a történelmi érzék fölkeltésére, úgy nemzeti történetünk megállapításait is meg kell ismertetnünk a külfölddel. Ez óvatos munkát kíván, amelynek semmi esetre sem szabad a propaganda köntösében megjelennie. Erre a munkára az egyének sokkal alkalmasabbak, mint a társulatok. De ezeknek is kötelességük, hogy olyan szigorúan tudományos kutatásokkal és publikációkkal szolgálják az életet, amelyek az arra hivatottaknak kezébe adják a szükséges bizonyító anyagot. „Fontes“ sorozatunk kötetei, különösképen azok, amelyek a nemzetiségi kérdésre vonatkoznak, ez irányban bizonyára alapvető jelentőségűek s épp ebből a tárgykorból a közel jövőben több kötet megjelenése várható.

Ez utóbbi szempontok érvényesülnek a Századok szerkesztésében is, tudományos jellegének szigorú megőrzésével. A történettudományi kutatás mai nagy méretei és gyors módszerei fejlődése mellett folyóiratunk különös kötelességé-

nek tartja, hogy a felmerülő új eszmékről és irányokról a magyar közönséget idejében tájékoztassa. Kritikai rovatában pedig, amely lehetőleg széles körben kíván beszámolni a magyar közönséget érdeklő új munkákról, megkülönböztetett figyelmet fordítunk arra a külföldi irodalomra, amely a magyar történet kérdéseit érinti.

Az új eszmékről és módszerekről való tájékoztatás mellett a Századoknak azonban vállalnia kell az olyan kisebb terjedelmű értekezések közreadását is, amelyek a tudományos továbbépítés szempontjából eredményt hoznak, s amelyeknek megjelentetése más folyóiratoktól nem várható. Éppen e két feladatban van tudományos elhivatottsága, amit természetszerűen minél gazdagabb kritikai rovatnak kell kísérnie, amelynek nem egyedül az a célja, hogy a megjelent munkákra az olvasók figyelmét felhívja, hanem hogy nemzeti szempontból a szerzők címére irányított figyelmeztetéssel őket a folyton emelkedő nemzetközi tudományos színvonal betartására ösztönözze.

Hetven év munkája után tehát — mint méltóztatnak látni — hasonlíthatatlanul nehezebb feladatok előtt áll Társulatunk, nemcsak szellemileg jelentékenyen elmélyült, de néhány pontban különösen a mai gazdasági viszonyok közt nagyon nehezen megoldható föladatok előtt.

Amidőn mai közgyűlésünket megnyitom, annak a reményemnek adok kifejezést, hogy nemcsak tagjaink, de az egész magyar közönség meg fogja érteni munkánk értelmét és jelentőségét és annak elvégzésében készségesen siet támogatásunkra.

A magyar királyválasztási jog a középkorban.

Ki ruházza át a magyar királyi hatalmat? Ki a magyar királyi hatalom forrása? Helyesebben így kellett volna feltenni a címben feltüntetett kérdést.

Történetírásunk általánosan elismeri, hogy Szent István nemzetségének (később: a szent királyok nemzetségének) korában az uralkodói hatalom átruházása az uralkodó nemzetség házi ügye: a XI—XIII. században minden király maga jelöli ki utódját az uralkodó nemzetség tagjai közül, vagyis normális körülmények között kijelöli az uralkodó nemzetségnek a fennálló trónöröklési rend szerint utódlásra jogosult tagját.¹

¹ A XII. század közepéig — véleményünk szerint — a szeniorátusi öröklési rend uralkodott a magyar királyi nemzetségben. (Ld.: Századok 1926. 801—809. l.) A régi pogány öröklési rend helyére — akár a szeniorátus volt az, akár más, akár pedig nem is volt semmiféle meghatározott utódlási rend — már Szent István be akarta vezetni a primogenitúrát vagy fiúöröklést. Ez kitűnik nemcsak Szent Imre utódjelöléséből, mert hiszen ezt kellőképpen megokolná Imre keresztény lelkülete, keresztény idoneitása, hanem abból is, hogy Szent István nagy legendája István fiait tekinti az egyedül számbajöhető örökösöknek s még inkább abból, hogy István az Imre halála után utóddá kiszemelt Pétert előbb fiává fogadta s csak azután jelölte örökössé, mert más fia nem volt: „quoniam alium non habuit filium, hunc fecit adoptivum ipsumque regni heredem locavit, filium fratris, digniore in regno, quia hoc non consensit, cecavit et parvulus eiusdem exilio relegavit“, ahogy ezt az Altaichi Évkönyvekből megtudjuk. (M. G. SS., XX. 794. l. ad an. 1041.) Vagyis az örökbefogadás megelőzte az utódjelölést, nyilván annak előfeltétele volt. A Vazulra vonatkozó dignior in regno nem azt jelenti, hogy Vazult az uralkodó nem tagjának tartják, Pétert pedig nem — hiszen Péter az Altaichi Évkönyvek szerint ex eodem ortu semine, mint Endre! (u. o. 803. l. ad an. 1046) vagyis beletartozott Szent István nemzetségébe — hanem azt jelenti, hogy Vazulnak az öröklési rend szerint több joga van a trónhoz. Hogy személyes idoneitása tenné őt méltóbbá a magyar királyi méltóságra Péternél, az nem valószínű, hiszen kisdied fiait is száműzte István, ami világosan az egész Vazul-ág kikapcsolását, az öröklési rend radikális módosítását jelenti. Szent István tehát nemzetségének nem öröklési, a magyar trónra való jogát akarta megsemmisíteni a keresztény idoneitás elve érdekében (ezt kizárja az Altaichi Évkönyvek idézett s a magyar történetírásban érthetetlenül nem értékesített adata Péternek az uralkodó nemzetséghez való tartozásáról és Szent István által történt

Honnan van az uralkodó nemzetség e kizárólagos joga a magyar trónra? A pogány fejedelmeknek kétségtelenül Árpád felemeltetése — Anonymus szerint Álmos megválasztása és a vérszerződés — szerezte meg e jogot, melynek a pogány magyarok vallásában gyökerező eredetéről az eurá-

adoptálásáról), hanem csak utódjelölési jogát — melyet Mályusz E. szerint nem is pogány őseitől örökölt (A charismatikus királyság. Társadalomtudomány, 1934. 156. l.) — akarta a keresztény idoneitás szolgálatába állítani. Ahogy megtette ezt vagy egy század mulva Szent László Álmos jelölésével és Kálmán kizárásával s ahogy az egész keresztény korban egyetlen olyan esetet sem tudunk, mikor az idoneitás más szempontot szolgált volna, mint keresztény értelemben vett uralomrateremtséget. Például Borics ellen sem az a magyarok kifogása, hogy aduiter lévén, nincsen vérségi joga, hanem, hogy mint „magistereink“ tanítják, „aduiterinam progeniem ecclesia non communicat“, ami még akkor is a magyarok felfogását tanusítaná, ha a VII. Lajos és II. Géza között Borics kiadatása fölötti vita szóról-szóra úgy folyt volna le, mint ahogyan azt a II. Géza-kori Gestafolytatás előadja. (Mátyás F.: Fontes domesticci II. 219. l.)

Mint e jegyzet elején említettük, a szeniorátust tartjuk a XII. század közepéig uralkodott magyar trónöröklési rendnek. Ezzel szemben Deér J. szerint ez időben nem volt Magyarországon meghatározott öröklési rend. Ő főképen a VI—VII. századi és még régebbi eurázsiai türk népek, elsősorban a hunok öröklési szokásaiból vett analógiákra támaszkodik. Nem egészen világos azonban, hogy e népeknél valóban olyan ismeretlen volt-e valamely, akár szeniorátusi, fiúöröklési vagy más öröklési rend. Az orkoni feliratból (J. Deér: Heidnisches u. christliches im altungarischen Königtum. Szeged, 1934. 96—97. l.) inkább ennek ellenkezőjét lehetne kiolvasni. Konstantin császárnak pedig a besenyőkről adott értesítési határozott öröklési rendről és a magyarok fejedelmeinél is a „sorrend szerint“ való egymásrakövetkezésről szólnak. A magyarokra vonatkozó irodalom kimerítően felsorakoztatta az összes érveket és adatokat, melyek öröklési rend fennállása mellett szólnak, kezdve Konstantin császár feltétlen hitelt érdemlő előadásától, de szintűgy a meghatározott öröklési rend ellen szólókat is. Úgy véljük, a VI—VII. századi és még régebbi hun és türk analógiák nem alkalmasak arra, hogy Konstantin császár hitelt érdemlő megdöntsék. Ami pedig a történeti magyar idöket s az egykorú magyar forrásokat illeti, a XI. századi Gestának a szeniorátus ellen felhozott passzusában (ld. ehhez: Századok, 1926. 801. s köv. l. és Deér, i. m. 88. l.), melyben I. Endre öccsét, Bélát e szavakkal hívja vissza az országba, hogy: „nec heredem habeo, nec germanum praeter te, tu sis mihi heres, tu in regnum succedas“, a „heres“ kitétel — úgy véljük — nem jelenti a fiút, a király fiát. Úgy véljük, heres általában utódot jelent, hiszen az ekori latinságban még filius sem jelent feltétlenül fiút és pater sem feltétlenül apát, hanem — még nem is mindig egyenesági — öst vagy leszármazót. Így Imre is apjának nevezi Szent Istvánt és Szent Lászlót (Monumenta Strigoniensia I., 156. l. 139. sz.), bár ezt kétségtelenül az ekkor uralomra jutott primogenitura hatása alatt tette. Kiegészítve a Gesta e „heres“ említését — melyben külön hangsúlyozom, hogy Endre testvérenek, Bélának ajánlja: „tu sis mihi heres, tu in regnum succedas“ — kiegészítve ezt a nagyobb Szent István

zai türk népek VI—VII. századi történetéből vett analógiákkal legutóbb Deér nagy perspektívájú, történeti látá-sunkat messze kiterjesztő képet festett.¹ A keresztény, új Magyarországon ez az uralkodási jogcím megváltozik, a pogány tekintélyelv helyet ad egy újabbnak, az uralkodó nemzetség joga a magyar trónhoz keresztény alapra helyeződik. Ettől kezdve e két: új, keresztény és régi, pogány jogalap, modernebb, jogi szempontoktól és terminológiától szabadult alkotmánytörténeti fogalommal: tekintélyelv küzd egymással. Az uralkodó nemzetség a maga jogát a magyar trónhoz Szent Istvánra, a keresztény jogszerzőre vezeti vissza, ez az uralkodó nemzetségnek, hogy úgy mondjam, hivatalos felfogása.

Ezt a keresztény jogalapot vagy tekintélyelvet van hivatta demonstrálni a Szent István-nemzetség (királyi nemzetség, szent király vagy később szent királyok nemzetsége) elnevezés is, mely — mint ezt keletkezése is bizonyítja — a dinasztia keresztény tagjait foglalja egységbe. Ez elnevezés Szent László korában keletkezett — először legalább is az ő korában írt Gesta-részletben bukkan fel — s célja igazolni, Szent István intézkedésével, dezignációjával legitimálni az uralkodó Béla-ág uralmát. A magyarok — Szent László udvarának a Gestában fenntartott véleménye szerint — nem Szent István, hanem Gizella intézkedését sértették meg, mikor Pétert elűzték, hiszen Pétert nem Szent István jelölte, hanem Gizella. Szent István Vazult dezignálta, ő utánra nyilván „Szár László“ fiait (ahogy a Vazul-fiakat a Gesta nevezi), ezeknek szánhatta a trónt, másképp nem küldte volna őket is biztosabb helyre Gizella haragja elől. Péter nem is tartozik — a Gesta szerint — az uralkodó nemzetséghez², nem Szent István nővérének a fia, hanem a német Gizella öccse. S ha a hű magyarok Pétert elűzték s a Gizella elől menekülni kényszerült Vazul-fiakat visszahívták, ez Szent István és az ő nemzetsége iránti hűség és hűséges szolgálat. Ebben a gondolatkörben keletkezett a Szent István-nemzetség név, az említett cél szolgálatában, e név is eleinte, mint már említettük, csak Szent István, a szent király, a királyi nemzetség formában fordul elő, teljesen függetlenül a Vazul-fiakat visszahívó s egy ágában pogány lázadással fajult, közel félszázaddal e név első előfordulása előtt lezáródott mozgalomtól és függetlenül az uralkodó nemzetség pogány eredetű vérségi jogától.³

legenda és Hartvik azon szavaival, hogy Szent István Imrét „sibi superstitem et regni heredem desideravit“, úgy vélem, heres csupán trónörökös jelent: heres est qui in regnum succedit s így a Gesta idézett helye nem szól a fiúöröklés mellett és a szeniorátus ellen, mely utóbbit halvány tendenciaként a XI. század végére különben Deér sem tart valószínűtlennek (i. m. 88. l.).

¹ Deér i. m.

² Hogy Péter a Gesta ellenére az egykorúak szerint, tehát a valóságban igenis Szent István nemzetségének tagja volt, arra ld. az Altaichi Annaleseknek történetírásunkban nem értékesített, már fentebb idézett adatát, hogy Endre eodem ortus semine, mint Péter. (M. G. (2°) SS. XX. 803. l.).

³ Ld. ezzel szemben Deér i. m. 45. l.

Ugyanezt a tendenciát: az uralkodó nemzetség pogány uralkodási és öröklési jogalapjával való szakítást mutatja az uralkodó nemzetség eredet-mondájának, Emese álmának sorsa is a Szent László kori első magyar írásművekben. Szent Istvánnak 1077 és 1083 között íródott nagyobbik életiratába belekerül Géza víziója, melyben Szent István vértanu megjelenti neki fia születését, nyilván az Emese álma-monda pótlására. Azonban az 1092 táján megjelent Gestában mégis helyet talál Emese álma, noha e mű írója — a Szent István-nemzetség név kreálója — nyilván csak genealógiai jelentőséget tulajdonít e mondának, hiszen nem győzi eleget hangoztatni, hogy királyi urának, Szent Lászlónak ösét, Vazult Szent István dezignálta királlyá, hogy tehát lényegében Szent László is Szent István intézkedéséből, akaratából uralkodik. Ezért zárja ki a Gesta írója Pétert az uralkodó nemzetségből, ezért hártja át Vazul megvakításának egész felelősségét Gizellára, hogy a Béla-ágot megtisztítsa a Szent István által rájuk süttött bályegtől. Szent István intézkedése, az ő nemzetségéhez tartozás volt az a tekintély-elv, mely előtt a magyarok már a XI. század vége felé is meghajoltak, Szent István adta a nimbuszt a nemzetségnek s nem a pogány vallásból megmaradt vérségi jog. És a dinasztia pogány eredet-mondája Hartvik művéből a Gestában előforduló, tisztán genealógiai jelentőségű formában is kimaradt. Az ő Szent István-legendája (1114—1116), — mely, mint látni fogjuk, a magyar királyság alaptörvénye maradt, még sokkal inkább, mint az Intelmek — a Hartvik-legenda kibővíti a nagyobbik életirat előadását Sarolta álmával is, ut omnis ambiguitas tolleretur de medio, ne forte predictae visioni solius viri parum videretur inesse fidei, uxorem eius iam propinquantem partui tali voluit visione divina gratia consolari. Ami az Emese-álma pogány mítosz szívósságát mutatja a magyarok emlékezetében, melyet Szent István vértanu jelenése nem tudott elfelejteni.

Volt tehát talaja a pogány tradícióknak, csak éppen kompromisszum nem sikerült köztük és a keresztény álláspont között az uralkodó nemzetség vérségi jogára vonatkozóan, még a Gestában sem. A kereszténység megerősödése, tehát legkésőbb a XI. század vége óta az uralkodó nemzetség soha többé másnak, mint Szent István, majd kimutathatólag a XIII. század közepe, talán már Imre óta, mindenesetre azonban László szentté avatása (1092) után a szent királyok nemzetségének nem nevezi magát, semmi más jogalapját trónöröklési jogának, mint a Szent Istvántól származót, el nem ismert. Genealógiai ősként tovább tiszteli Árpádot, Álmost, sőt Attilát is.¹ Csak a magyarok fölötti uralom jog-

¹ Ámbár IV. Béla, ki, úgy látszik, elsőnek említi a — különben semmi jelentőséggel nem bíró — „szent királyok nemzetsége“ nevet, ugyane levélben — IV. Incéhez — a kereszténység rémének nevezi „Totilát“, nyíltan megtagadva őt. (A levél 1254-ből: Fejér IV/2. 222. l.). Ugyane levélben megmondja Béla azt is, hogy kiket nevez szent királyoknak: „si non nostra, saltem sanctorum regum Praedecessorum nostrorum merita, qui . . . se et suum populum per eorum praedicationem orthodoxae fidei subiugatum, inter ceteros mundi principes . . . servaverunt, propter quae sibi et suis successoribus . . .

címe többé nem az ezektől való leszármazás, hanem a Szent István (és később Szent László) nemzetségéhez való tartozás. A jogszerző többé nem a genealógiai ős: a vérségi jogban törés áll be. Ezt a legélesebben II. Endrének és fiainak a tárnokmester, asztalnokmester, lovászmester és pohárnokmester kezessége mellett letett beregi esküje s az erről a nagy állami aktusról készült okmány fejezi ki. Ez esküben a király, az ifjabb király, Kálmán herceg és főhivatalnokaik elismerik a pápai legátus előtt, ennek kívánságára kiadott aranybullás oklevélben, hogy a király a szent királynak: Szent Istvánnak örökös jogán, Isten kegyelméből nyerte el a trónust.¹ Majd pedig IV. László vallja ez oklevél felhasználásával a szintén a pápai legátus kívánságára esküvel erősített kun cikkelyekben: mi, egyetemben Magyarország többi királyaival, a mi őstünkben, Szent István királyban, a római egyháztól nyertük el az ország kormányát és a koronát.²

VIII. Bonifác 1301.-i oklevelében a Szent Istvántól származó öröklési jog csak azért maradt ki az 1233.-i beregi eskü egyébként szöszertint átvett részeiből, mert a kuria nem Szent István időközben fiágában kihalt nemzetségének öröklési jogát kívánja kihangsúlyozni, hanem a magyar királyi méltóságnak a szentszéktől való származását: Szent István

Apostolica Sedes... promittebat... gratiam et fauorem“ (i. h. 223. l.). Amiből világos, hogy szent királyok kizárólag azok, kiket az egyház szentjei sorába iktatott, tehát István és László s nem az uralkodó nemzetség „egésze“, mert hiszen kik lennének akkor a „successor“-ok? 1279-ben IV. László szól „constitutiones et decreta sanctorum regum progenitorum nostrorum“-ról (Fejér V/2. 508. l.) és ugyanő ugyane dokumentumban elismeri, hogy Szent Istvántól nyerte öröklési jogát, jogát a magyarok fölötti uralomhoz, mint ezt a passzust lejjebb idézzük is. — III. Endre pedig 1291.-i törvénye I. cikkében szól a szent és *más* királyok adományairól. (Kovachich: Sylloge, 16. l.). Kik ezek a *más* királyok, ha a „szent királyok“ az uralkodó nemzetség egészét jelenti? Ez még azért is érdekes, mert ugyane törvény prologusában (u. o.) a szent királyok decretumaira hivatkozik III. Endre, ami arra mutathat, hogy törvényhozóul csak a két szent királyt, Istvánt és Lászlót ismerik el, a régi jó berendezések, rendelkezések ezek művei, (Kálmánéit Kézai elítéli!) adományokat azonban adtak „más“ királyok is.

¹ Stephani... huius sancti regis hereditario iure, per Dei gratiam, regni solum obtinemus, cupientes predicti Sancti Stephani... vestigia imitare... 1233. (Fejér: Codex diplomaticus III/2. 327. l. Szentpétery: Regesta, 501.)

² In progenitore nostro sancto rege Stephano (noha nem egyenesági ős)... una cum reliquis serenissimis regibus Hungariae claro germine descendentes ab eadem (scilicet: Romana Ecclesia) regni gubernaculum suscepimus et coronam... (Fejér: V/2. 507—508. l.). Itt a clarum germen ismét Szent Istvánra vonatkozik, kit már Imre is apjának nevez.

„ad regni solium noluit auctoritate propria sublimari, sciens, quod nemo sibi sumere debet honorem, nisi qui vocatur a deo et ideo non a quolibet, sed a vicario Jesu Christi et successore Petri assumsit regium diadema“.¹

Ami a „királyi“ nemzetség nevet illeti (genus regium, regium vagy regale semen²), ez szintén a kereszténység kizárólagosságát s a pogányságtól való elszakítását jelenti. A Gesta ugyanis éppoly következetes a koronás király és a nem koronás dux megkülönböztetésében, mint Hartvik, tehát a meg nem koronázott pogány fejedelmre a regale semen név nem vonatkozik.³ Igaz, Anonymus szerint azért nevezték Álmost almusnak, ami szentet jelent, mert Emesének álmában jelentette meg fia születését a turulmadár s mert ez Álmos-nemzetségből majd szent királyok és hercegek fognak származni (vel ideo dictus almus, id est sanctus, quia ex progenie eius sancti reges et duces erant nascitur⁴). A sanctus: almus jelző a korabeli latinságban Jámbor Lajos német királynak járt ki,⁵ innen vette át Anonymus, latin ismereteivel akarván megmagyarázni az Álmos és almus szavak közötti véletlen hasonlóságot. Ez anonymsi (vagy, ha a Gesta eredeti szövegében már benne volt, akkor tipikusan gesta-beli) etimológizálás nem bír jelentőséggel a szent királyok nemzetsége név körül, mert hiszen nem az egész Álmostól származó genust nevezi Anonymus szent királyoknak és hercegeknek, hanem csak annyit mond, hogy Álmos nemzetségből (ex progenie eius) szent királyok és hercegek fognak majd származni.⁶ Hogy gloriosus reges fognak Álmostól leszármazni, ez nem megy túl a Gestának és Anonymusnak már említett genealógiai érdeklődésén. (Mellesleg megjegyezve, az Álmos névnek a Hartvik-legendában is megvan a maga álomban megjelentett keresztény megfelelője: Szent István

¹ Fejér VI/2. 315. l.

² Képes Krónika, ld. Mátyás Flórián: Fontes Domestici. II. 153—154. l. V. ó. a Budai Krónika megfelelő helyével.

³ Ld. ehhez Századok, 1934. 317. l. és 2. jegyz.

⁴ Ed. Mátyás Flórián: Fontes Domestici II. 5. l. — Ez a passzus, sajnos, elkerülte figyelmemet, mikor az Árpádház neve című dolgozatomat (Minerva, 1924.) készítettem.

⁵ Du Cange: Glossiarum, s. v.: almus.

⁶ Kiket ért Anonymus e szent királyok és hercegek alatt? Amióta Domanovszky legújabb forráskritikai mesterműve — melynek bevezetése alapvető megállapításokat tartalmaz az egész középkori magyar elbeszélő és okleveles forrásanyag tudományos felhasználhatóságáról — ismét Anonymusnak 1200 tájáról való keletzése mellett döntött (Anonymus és a II. Géza korabeli Gesta. Századok, 1933.), azóta nem kétséges, hogy ezek csakis Szent István, László és Imre lehetnek, szóval azok az Árpádjaink, kiket az egyház szentjeivé avatott. Ha azonban ez a kérdéses passzus már az eredeti XI. századi Gestában is benne volt, akkor Istvánt és Imrét érti. Ez utóbbi esetet azonban kizártnak tartjuk: Deér sem veszi fel a kérdéses szavakat, mikor Emese álmát a szerinte eredeti fogalmazásban idézi. (Deér J.: Heidnisches u. Christliches. 50. l.). Sokkal fontosabb, hogy e mondat az Álmos — almus — sanctus etimológiával kimarad a Képes Krónikából, a Budai, Thuróczy-, általában minden későbbi krónika-variánsból, a magyar történetírás tehát elvetette azt és az Anonymus magánvéleménye maradt.

vértanu meghagyja Saroltának, hogy fiát öröla Istvánnak keresztelje. Még az etimológia sem maradt el a nagy legendában sem : Stephanus quippe graece, coronatus sonat latine.)

Kézainál aztán felbukkan a „genus Turul“ elnevezés, egyszer Árpáddal, másszor Géza fejedelemmel kapcsolatban, a Képes Krónika illusztrációi pedig címerként alkalmazzák a turul-madarat a pogány fejedelmek pajzsain és zászlain. E név és e szimbólum fennmaradt tehát, de — s ez a fontos — használatuk a pogány korra korlátoztatik, találó bizonyítékaul annak, hogy a Szent István (szent király, szent királyok) nemzetsége más valami, mint a Turul-nemzetség. És maga Kézai nevezi IV. László őseinek, pátrónusainak, kiknek segítségével nyerte — Istené mellett — győzelmeit, István, Imre és László szenteket és királyokat!¹

Említettük, hogy az uralkodó nemzetség mintegy a XIII. század óta a szent királyok nemzetségének is nevezi magát. Már Imre apjának nevezi Szent Istvánt és Szent Lászlót. A szent királyok, többes számban, mint az uralkodó nemzetség névadói Szent Lászlónak 1192-ben történt szentté avatása óta lépnek fel, benne tehát Szent István mellé egy újabb mitikus törvényhozó lép fel a magyar közvéleményben, igaz, Szent István mellett igen másodsorban. Hogy a szent királyok közé olykor Imrét is beleértették, az kitűnik Kézai már idézett szavaiból : IV. László őseiről.²

¹ Ld.: Kézai: Chronica. Mátyás F. i. m. II. 72. és 93. l., továbbá mikor IV. László Ottokár ellen indul : „in virtute Altissimi et proaurorac suorum, scilicet S. Stephani, Emerici atque Ladislai regum ac sanctorum votuiis presumens, confidensque suffragiis...“ (i. h. 91. l.). — Kézai ezen vallásos felfogását semmiben sem módosítja az, hogy IV. László indító okait, amiért Rudolf felszólítására résztvett az Ottokár elleni harcban, nem a Habsburgi igen erősen egyházas szellemű érveiből veszi, hanem pusztán reálpolitikai megfontolásból (u. o. 90—91. l.).

² Igaz, Károly Róbert egy 1317.-i oklevele (Hazai okmánytár, II. 28. l. és Házi: Sopron levéltára I. 28. l.) „sacri (!) progenitores“ ról, videlicet IV. Béla, V. István és IV. Lászlóról szól. Tekintve azonban, hogy a sacer jelző egyébként sohasem alkalmaztatik személyre, hanem csakis tárgyra vagy elvont fogalomra (így sacra vagy sacrum jelenti — egyebek között — a király felavatását, püspök és apát felszentelését is, ld. Du Cange: Glossarium, s. v.), személyre pedig egyedül és kizárólag a sanctus vagy beatus jelzők használatosak (nincs tehát sacer Stephanus vagy sacra Elisabet, sem sacer vir vagy sacra mulier), tekintve e kitétel teljességgel szokatlan voltát, az 1317-ben említett sacri progenitoresek sacer jelzőjében nem tudok mást látni, mint valami elírást (de nem a sanctus elírását, mert e három királyunkat egyébként soha senkisé nevezte szentnek!), amely elírásra építeni nem tudnék. Annál kevésbé, mert egészen egyedülálló, egyetlen adat. A másik Károly Róbert-féle, már 1330-ból származó oklevél is említ, ezúttal már

A nép szerepe e korban nem valami nagy a magyar királyi hatalom átruházásában, azonban egyes kivételes alkalmakkor mégis igen jelentékeny. A királyi tanács szerepét, mely már a deignációban is közreműködhetett, elmellőzhetjük: ez nem a népből kiinduló akaratnyilvánítás, hanem a királytól, ennek lelkiismeretére tartozik, hogy jó embereivel önként ellenőrizteti magát. Népi erők — „nép“ alatt itt nem valamely társadalmi megkülönböztetést, társadalmi réteget értünk, hanem csakis az uralkodón kívül álló, nem az ő akarataként, nem az ő lelkiismeretéből (alkotmányos nyelven: az ő tanácsában) működő elemeket, ily értelemben vett — népi erők törnek elő az első királyaink elleni lázadásokban: Péter elűzésében, legfőképp azonban Aba Sámuel királlyá választásában és Szent László felléptetésében Salamon ellen. Sőt II. István ellen a galíciai háborúban fellázadó urak új király választásával fenyegetőznek.¹ Sőt vannak olyan mozgalmak is, melyek áttörik az uralkodó nemzetség kizárólagos jogát a magyarok feletti uralomra. Vid bácsmegyei ispán, Iván és Bors ispán trónigényei² Aba Sámuel megválasztásával együtt élesen világitanak rá, hogy a magyar nép az uralkodó nem jogának minden tisztelete mellett nemcsak a Szent István-nemzetségnél tudja elképzelni a magyar trónt, hogy tehát az a sorsközösség érzete nép és dinasztia között, mely szintén pogány örökség lenne, az új, keresztény Magyarországnak nem volt meg minden más trónigényt kizáró mértékben.

helyesen „sanctissimus“ Stephanust (Mon. Strig. III. 159. l.), kinek 1037-ben kelt bakonybéli alapítólevelét — a híres hamisítványt — IV. Béla (nem sanctus és nem sacer), majd Károly megerősíti, ez azonban nem V. István, hanem I. (Szent) István. (Ld. ehhez Hadtört. Közlemények 1936. 54. l.). Sokkal karakterisztikusabb az Anjou-kor felfogására a következő, igaz, még 1309-ből való és Gentilistől származó zsinathatározat: „per diuinam providentiam regno Hungarie reges catholici prefuerunt, quorum primus, sanctus rex Stephanus et alii nonnulli sanctorum cathalogo meruerunt ascribi; relinquentes ex se legitimos successores, sub quorum felici regimine regnum ipsum fertilitate floruit... Ex quo non (sic! recte: enim) regnum ipsum reges exteri usurpabant, (recte: usurpabant), fertilitati sterilitas, pacis dulcedini tempestatis fremitus et concordibus animis dissensio detestanda successit“. (Mon. Hung. Vat. Acta Gentilis. 269—270. l.) Ami III. Endrére vonatkozik.

¹ Nos barones castrum non obpugnabimus. Si obpugnare uis, solus pugna. Nos autem in Hungariam recedimus et nobis regem eligemus... — és a precones principum elrendelték a hazatérést. (Képes Krónika, cap. LXVIII. Mátyás F.: Fontes Domestici II. 209. l.).

² Iván és Bors „a traditoribus in regem electi sunt“! (Képes Krónika i. h. 212. l.) Pedig még él Saul, II. István nővérének fia, kit István éppen utódjává akart deignálni, mikor Vak Béla életbenmaradásáról értesült (u. o.).

Minde felsorakoztatott esetek arra mutatnak, hogy ha Aba Sámuel és III. Endre kivételével a Szent István-nemzetiség uralma alatt királyválasztás nem is volt s az alattvalóknak az utód kijelölésében normális körülmények között szavuk nincsen is, mégis felelőseknek érzik magukat a „jog“ érvényrejtetéséért (lásd a Vazulfiak visszahívásának megokolását a XI. századvégi Gestában), az ország jó kormányzásának a megfelelő személlyel való garantálásáért (Szent Lászlót rábírnák az uralom átvételére) s hivatottaknak a jogtípró (tirannus) elűzésére, vagyis az ellenállási jog gyakorlására, már a XI. században is és nem csupán a dinasztia kihaltakor, hanem méltatlan nemzetségbeli uralkodó (Péter, Salamon) ellenében is, új, megfelelő — idoneus — királyról gondoskodni, még olyanról is, ki nem tartozik az Árpád-nembe. Szintúgy felelőseknek érzik magukat a nép javáról gondoskodni már a XI. század első felében is.¹ A magyar nép tehát már a XI. században sem pusztán alattvaló, kinek a kormányzásban csak az engedelmesség a szerepe.²

¹ A Péter ellen lázadók „videntes principes Vngarie mala gentis sue“, először kéri Pétert, hogy javuljon meg. (Képes Krónika, i. h. 146. l.), „Wysca, Toyzla, Pezili libertatem gentis sue querebant“ (u. o. 147. l.). — „Quidam magnates desolacionem regni gementes“ (u. o. 153. l.).

² Ld. ehhez: Századok, 1926. 837—38. l. és passim, továbbá u. o. 1934. 319—20. l. és Minerva, 1924. 125. l. Deér a koraközépkori magyar ellenállási jog tökéletes rekonstrukciójában teljes joggal száll szembe azzal a véleménnyel, hogy az e kori magyar monarchia keresztény színezetű, törökös alakulat, valódi szultánátus lett volna (i. m. 79—84. l.). Fejtegetéseikhez csak azt kívánjuk hozzátenni, hogy a magyar királyság „abszolutisztikus karakterét“ sem tartjuk teljesen tisztázott dolognak. Dzsingisz kán egy törvényének Freisingi Ottó püspöknek a magyar állapotokról festett, féktelen gyűlölettel fűtött előadásával való véletlen hasonlóságára szokás az „abszolutisztikus“ magyar királyság fikcióját alapítani. Ottó megítélésében figyelembe kell venni, hogy ő meggyőződéses híve a fejedelmi abszolutizmusnak (ld. A. Dempf: Sacrum imperium. 1929. 248. l., bár Holder—Egger monográfiája még nem vallja ezt), ő tehát igyekszik felfogását támogató példákat találni, illetőleg ezeket kiszínezni. Ami a magyar forrásokot illeti, egyetlen olyan magyar krónikát, oklevelet és törvényt nem ismerek, mely ezt a szellemet vagy valamely királyunk olyatén cselekedetét hagyományozná, mint amelyet Ottó tulajdonít neki. Nem tekinthetjük „elvetemült orgyilkosnak“ azt a hóhért sem, aki Kálmán király parancsára a királyi tanácsban, tehát a legfelsőbb magyar bírói fórum által hozott vakítási ítéletet végrehajtja Álmoson és Bélán. (Királyi tanácsban, hiszen Ilona és Vak Béla megbüntették azokat, kiknek tanácsára „quorum consilio“ Kálmán az Álmos és fia elleni ítéletet hozta. Képes Krónika, i. h. 213. l.). Ezen tanácsosok megbüntetése: Ilona, Béla és pártjuk bosszúja is, hogy úgy mondjam, alkotmányos formák között történt: országyűlésen, e terminusok XII. század eleji értelmében. (Ld.

Az öröklési joggal, az előd jelölésével s a nép elismerésével a trónra designált új fejedelmet az egyházi felavatás teszi teljes jogú királlyá. A koronázás jelentősége már e korban is igen nagy. Király csak koronás fejedelem lehet már a XI. századi magyarok szerint is, királyi cím koronázás nélkül Szent László kivételével senkit sem illet meg.¹ Szent László

Képes Krónika, i. h. 213. l.). Hogy fejedelmi erőszakoskodások (Péter, Aba Sámuel, Salamon, II. István, IV. László részéről) az Árpádok történetéből sem hiányzanak, csakúgy, mint egyetlen nyugati keresztény állam és nép történetéből sem, az mitsem bizonyít a Dzsingisz kán—Freisingi (Babenberg) Ottó-féle abszolutizmus mellett. Hiszen, hogy ezek a kegyetlenkedések sem a magyar uralkodó nemzetség, sem a magyar nép ízlése nem voltak, azt mutatja ezen visszaélések elítélése forrásainkban s az ellenállási jog és parlamentáris rendszer kialakulása a magyar alkotmányban, mint ezt igen szépen kifejti Deér is (i. m. 79—84. l.). Túlnyomó részben királyaink udvarában készült krónikáink, gestáink, sőt Szent István kis legendája sem zárkóznak el attól, hogy előadják uralkodóink szigorú ítélkezéseit is, tehát az nem egyházi emberek idegenkedése a kegyetlenségektől vagy udvari embereké az uralkodókra kedvezőtlen adatok közlésétől, ha a magyar írásművekben aránylag olyan kevés szó esik vérontásról, kegyetlenkedésről. A koraközépkori abszolutisztikus magyar királyság tételének egyetlen alapja Dzsingisz kán törvénye és Freisingi Ottó jelentése; jellemző, hogy egy féktelenül gyűlölködő idegen utazó (bár tudós és államférfi) felületes szemlélete s egy távolkeleti törvény analógiája ez az egyedüli alap. Talán ez legtalálhatóbb cáfolata is. A magyar törvények, oklevelek, elbeszélő források, s maguk árpádok történetünk tényei a keresztény nyugati szellem uralmáról tanuskodnak, legalábbis a magyar királyok udvarában. Szerencsétlen, egyébként egyidőben szentként is tisztelt Salamon királyunk (ld. G. Pray: *Dissertatio de sanctis Salomone rege et Emerico duce Hungariae. Posonii, 1774.*) legendájának egy szép epizódja pedig, mely — úgy véljük — a magyar nép állásfoglalását hagyományozza az ő és unokatestvérei közötti, az ő bukásával végződött küzdelemben, szépen illusztrálja a XII. század legelején élt magyar nép erős igazságérzetét, erőszakosságtól, jogfosztástól való idegenkedését. Szent István szenttéavatási ünnepén ugyanis, mikor a szent testet sírjából felemelni akarták, semmiképen nem lehetett a sírt felnyitni, mert nem lehetett az azt lezáró sírkövet elmozdítani. Ekkor Karitász remeteasszony látomására hivatkozva megint Szent Lászlót, hogy nem is fogják addig kinyitni tudni a sírt, míg Salamon börtönben sínylődik. Erre Szent László szabadon bocsáttatja unokatestvérét s ime a sírkő egyszerre oly könnyen elmozdítható, mintha semmi súlya nem volna. (Hartvik legenda, Mátyás F.: *Fontes domesticci. I. 64. l.*) Úgy véljük, helyes nyomon járunk, ha Karitásznak, a köztiszteletben álló remeteasszonynak revelációjában az akkori alacsonyabb magyar néprétegek közvéleményét látjuk.

¹ Nemcsak Hartvik, hanem a *Gesta* szerint sem. Sőt még Szent István nagyobb legendája is csak princepsnek vagy duxnak nevezi Gézát és a pogány fejedelmeket s a koronázás előtt még Istvánt is többnyire ugyanígy. A kisebbik Szent István-legenda szerint is Géza fejedelem „*rex quidem, sed primum gentilis fuit*“, vagyis királyá

koronázatlan voltát pedig nem győzik eléggé mentegezni s a koronázás elmellőzését az ő lelkiismeretes jogtiszteletével¹, majd isteni küldetésével és deignációjával magyarázzák.² Az egyházi koronázás tehát kreáló erejű aktus, már a XI. században a királyi hatalom átruházásának elengedhetetlen lezáró aktusa. Hiszen már az Intelmek szerint is „sine illo (t. i. az egyházi rend nélkül) non constituuntur reges nec principatus“.

Áttekintettük Szent Istvántól IV. Lászlóig a magyar trónöröklési jogot, a nép szerepét a hatalom átruházásában. 1290 óta aztán, a Szent István-nemzetség kétségtelen fiágának kihaltával két gondolat, két párt küzd egymással Magyarországon. Az egyik a népnek igényli a királyi trón betöltését (nép alatt itt sem valamely társadalmi réteget értünk, lásd fentebb és alább), a másik — magáévá téve a szentszék álláspontját — ezt a jogot a szentszék jogának tekinti. Az előbbi párt — talán tudatosan — csak ugyanazt teszi, mint amit a XI—XIII. századi magyarok hasonló esetekben tettek, az utóbbi — a kuriális álláspontot követőké — arra a vélt hűbéri alárendeltségre támaszkodik, mely szerinte Magyarországot a kuriának aláveti, s kétségtelen, hogy ha talán a hűbéri alárendeltségnek nem is, a szentszék uralkodó-nevező jogának volt pártja Magyarországon már IV. László halála idején is.³ Ezt az igényt pedig — mely egyáltalán nem újkeletű, először VII. Gergely emelte — a szentszék Szent István koronakérésére és II. Szilveszter koronaadományának tényére alapítja s arra a semmivel sem igazolható feltevésre, hogy Szent István az országot hűbérként felajánlotta a szentszéknek, mint ezt VII. Gergely már 1074-ben állítja.⁴ Erős támasztéka a szentszéknek az 1290-től 1308-ig terjedő időszakban a fent vázolt magyar trónöröklési elmélet is, mely az uralkodó nemzetség öröklési jogát Szent Istvánra, a keresztény jogszerzőre vezeti vissza. Az ebből adódó lehetőségeket Rómában már a XIII. század elején felismerték, ezért igyekezett a szentszék előbb a beregi esküben, majd a kun cikkelyekben — mindkét dokumentum létrejöttében közreműködött a pápai legátus — ezt az elméletet írásba foglaltatni s abba

csak keresztény hitre térte után lehetett. (Ld. ehhez Századok, 1934. 317. 1. és 2. jegyzet.)

¹ Gesta, Képes Krónika i. h. 192—94. 1.

² Szent László-legenda, XIII. század vége. (Ld.: S. Endlicher: Monumenta Arpadiana 236—38. 1.)

³ Ld. ehhez: Századok, 1926. 836. 1.

⁴ Fejér: Cod. dipl. I. 421—24. (1075-ből), u. o. 424—25. és 423—24. 1.

(1279-ben) a magyar királyi hatalomnak a római egyháztól való eredeztetését belefoglalni. (A XIII. század a kánonjog virágzásának, rendszerezésének, a pápai jogok kodifikációjának nagy korszaka.) 1233-ban II. Endre és eskütársai még csak arra érzik magukat kötelezve Szent Istvántól származó öröklési jogukból¹ az egyházzal szemben, hogy az egyházak gyarapításában kövessék ősük példáját, 1279-ben ugyane jogcím alapján IV. László (a kun cikkelyek felhasználták a beregi esküokmány szövegét) már magát a magyar királyok uralkodói hatalmát és pedig nemcsak Szent Istvánét, hanem benne (in ipso!) összes utódaiét is a szent koronát adó római egyháztól származtatja. A közben lefolyt 45 év alatt süllyedt a magyar királyság hatalma középkori mélypontjára, s emelkedtek — legalább is elméletben — a pápaság viláгурalmi törekvései XIII. századvégi csúcspontjukra. Ennek megfelelően 1233-ban még azon van a hangsúly, hogy a magyar király Szent Istvánra visszavezetett öröklési jogán uralkodik, 1279-ben már azon, hogy a magyar királyi hatalom végső forrása a szentszék.²

Ez tehát az egyik, kétségtelenül a legrégebb gyökerekből táplálkozó, legjobban megalapozott, s a tényleges állapotoknak, erőviszonyoknak leginkább megfelelő álláspont, melynek előfutárai az Intelmek és a Hartvik-legenda,³ vagyis a XI. század két nagy, egyházas érzelmű, Cluny szellemétől ihletett uralkodójának, Szent Istvánnak és Kálmánnak eszméit hirdető írásművek, melyek közül a legendát az 1233. beregi eskü és az 1279. kun cikkelyek csaknem szószerint felhasználták.⁴

¹ A beregi eskü szerint „huius s. regis hereditario iure per dei gratiam regni solium obtinuimus“. Fejér: Cod. dipl. III/2. 322. l.

² Erre ld. VII. Gergely említett levelét.

³ Az Intelmek a már idézett „sine illo (t. i. az egyházi rend nélkül) nec constituuntur reges, nec principatus“ alapvető jelentőségű mondatával, Hartvik a korona-kérés és küldés elbeszélésével.

⁴ Hartvik-Legenda.
1109—1116.

Beregi eskü.
1233.

Kun cikkelyek.
1279.

Sarolt álma, Géza viziója.	Szent Istvánról: per reuelationem diuinam summo ponti- fici factam assumisit regni diadema. Sed etiam parentibus eius fuerat diuinitus reue- lato, quod ei (primo: add. Theiner) in gente apostolus. prouincias nostra corona debeba-	Szent Istvánról: non a se vel ab alio, sed ab eadem Romana Ecclesia, . . . regni diadema reuelatione diuina meruit obti- nere . . . (Fejér V/2. 508. l.)
-------------------------------	---	---

E — mondjuk — kuriális álláspont 1290-ben már tettekben is nyilvánul: 1301-ben és a követő években pedig győzelmet is arat, bár bizonyos kompromisszum árán. E kuriális álláspontnak Magyarországon, mint említettük, erős pártja van, sőt a Képes Krónika szerint ez itthon keletkezett, s egyes magyar urak, kik ott meg is neveztetnek, voltak azok, kik „a pápától királyt kértek“.¹

Voltak azonban, akik másképen gondolkoztak. Azok a népi erők — ismételjük, ezen nem valamely társadalmi réteget értünk — azok az erők, melyek az alattvalók közül már a XI—XIII. századi válságos helyzetekben is elő-előtörnek, megmozdultak a magyarságnak e legnagyobb középkori vál-

in decem partitus epis-	tur et regnum . . .
copatus . . . grandem	auctoritate summi
basilicam opere miri-	Pontificis, qui ipsum
fico . . . construere	vocavit regem et
cepit . . .	apostolum gentis
(A iudicium a bessenyő	nostrae, prouincias
főemberek támadói	per episcopatus dis-
megbüntetésére vonat-	tinxit, ecclesias mi-
kozik.)	rifice ampliauit . . .
	fecit iudicium et iusti-
	tiam inter suos . . .
	(Fejér III./2. 327. l. és
	Theiner: Vet. mon.
	hist. Hungariam sac-
	ram illustr. I. 116. l.)

Az 1233. beregi eskü szószerint felhasználatik VIII. Bonifác nagyjelentőségű 1301. oklevelében Miklós, ostiai püspök, magyarországi legátushoz, mely csaknem a beregi esküből szerkesztett:

Romanus pontifex, super reges et regna constitutus a Deo in Ecclesia militanti summus existit, et super omnes mortales obtinens principatum, sedensque in solio iudicii, cum tranquillitate iudicat, et suo intuito dissipat omne malum . . . (ld. beregi eskü: Rex qui sedet in solio iudicii . . . dissipat omne malum intuitu suo) predecessores nostri romani pontifices . . . sua studia conuerterunt, ut regnum Vngarie, quod ad Apostolicam sedem peculiarius pertinet . . . regnum Vngarie . . . Romanae Ecclesiae a beato Stephano primo rege Vngarie Christiano cum omni eius iure et potestate deuote oblatum fuit et traditum reuenter (ez hiányzik a beregi esküben!) qui etiam ad ipsius regni solium noluit auctoritate propria sublimari: sciens, quod nemo sibi sumere debet honorem, nisi qui vocatur a Deo, et ideo non a quolibet, sed a vicario Iesu Christi et successore Petri assumisit regium diadema. Fuerat quidem diuinitus reuelatum: quod ei primum in gente Vngarica corona debetur et regnum, („qui etiam ad ipsius regni solium“ - tól idáig csaknem szószerint beregi eskü) sicut plenius documenta, qui seruantur in archiuis . . . ecclesiae Romanae, testantur . . . (Fejér VI/2. 313—315. l., a beregi eskü pedig u. o. III/327. l.) — Ez a beregi eskü és esetleg a kun cikkelyek azok a „documenta“ melyekre Bonifác utal.

¹ Képes Krónika, ed. Mátyás F.: Fontes dom. II. 229. l.

ságában is, mikor letörött Szent István nemzetségének utolsó aranyágacskája. Ezek a „szabad ország“ szabadságának veszedelmét látták abban a küzdelemben, melyet a szentszék 1290 óta Károly Róbert trónrajuttatása érdekében folytatott, főképen e kuriális álláspont magyar előharcosainak, a Henrikfiak egy részének állásfoglalásában, s az „egyház által adott“ királyban.¹ Kétségtelenül erős, s ha célt nem is ért, valószínűleg a legnagyobb párt lehetett, legalább is Ottokár szerint, kinek pedig minden sora azt mutatja, hogy tárgyi és adatbeli tévedések ellenére is igen jól ismerhette a magyar közvéleményt, hiszen tartózkodott is az országban.² Ez a párt a magyar nép szabad királyválasztási jogát vitatja a fiágában kihalt vera regalis progenies nőági leszármazottai közül. Míg a kuriális párt dokumentumokra épít, s ezeket teszi a magyar államjog alaptörvényeivé, addig e „szabad választó“ párt a fegyverrel történt honfoglalás tényét teszi a magyar államalapítás, államjog, illetőleg ebben a XIII. század óta előtörő alattvalók jogai (Ottokárnál: „Lantreht“) alapjává. A honfoglalás ezek szerint az egész nép hadította s az országnak a pogányok kezéből való kiszabadítása volt (!), egyúttal a magyar állam megalapítása is.³ A szentszék koronaadományja a kuriális álláspont alapja, — fegyveres honfoglalás kuriaellenes éllel (sőt pogány hajlandóságokkal), a szabad választópárté. Itt törnek ismét elő a Szent István és Kálmán által, s az őket követő királyaink által elhagyott pogány tradíciók, még pedig mélyre leható populáris mozgalomban. A magyarok hitehagyással fenyegetőznek,⁴ a budaiak kiátkozzák a pápát. Nyilván a kuriális álláspont gyöngítését célozza az, hogy a szent koronát az angyal adományának kezdik tekinteni, hogy így elhomályosuljon annak a szentszéktől való eredete.⁵

¹ U. o. 230. l. Vencelt azért választották meg, „ne regni liberi libertatem amitterent in suscepcione per ecclesiam dati regis“.

² Ld. ehhez Századok, 1923. 297. l. 3. jegyz.

³ Österreichische Rheimchronik. M. G. (4°.) SS. qui lingua vernacula usi sunt. V/1. 529. l. A pápai királyjelölt ellen fordulnak a magyarok, „Ungern arm und rich . . . ir vordern hetenz mit grozer kraft den heiden ab erstritten (tudniillik Magyarországot s nem a keresztény papok hittérítése) und heten ouch darumb erliten vil manigen bluotes guz . . .“, meglehetősen demagóg nyersséggel megtoldva és kiszínezve u. o.

⁴ Ottokár: „e si sich liezen berouben ires lantrehtes, e wolden si sich slehtes des gelouben mazen, und dem babest lazen“. (U. o.)

⁵ Képes Krónika, i. h. 233. l. Az Ottó által elveszített korona azért került meg, mert Isten nem akarta, hogy „Pannonia data sibi corona ab angelo, priuaretur“.

E néha meglehetősen demagóg nyerseséggel fellépő populáris felfogás a szabad királyválasztásról az Anjouk győzelmével vagy száz éves tétlenségre kényszerült, hogy aztán a XV. században már tudósabb, műveltebb formákban lépjen fel újra.

Egy dologban azonban egyetértett a két ellentétes felfogás és pedig a Szent István-nemzetség nőágának öröklési joga tiszteletében.

Mindkét párt szerint csak Szent István nemzetségbeli lehet IV. László utóda és véleményük — elvben — csak az utód kijelölésének joga felől tért el. A kontroverzia, mint ez köztudomású, kompromisszummal végződött: klaszszikus dokumentuma ennek a Gentilis-féle instrumentum (1309), mely leszögezi ugyan, hogy a magyarok és pedig bárók és nemesek egyaránt magán a koronázáson ellentmondottak Gentilis beszédének, mely szerint a szentszék Károly személyében gondoskodott királyról Magyarország részére (*ecclesia Romana... regno de rege... provideret*), de ugyanazon a gondolaton épül fel, ugyanazt a kuriális igényt explikálja képekben, mint a Hartvik-legendán alapuló 1279.-i kun cikkelyek és VIII. Bonifác 1301.-i bullája (lásd fentebb). És pedig: az Úr jó magot vetett a földbe, vagyis Magyarországra, melyből katolikus, sőt szent királyok sarjadtak ki s az első magyar király, Szent István a római egyháztól nyert koronát. A bárók és nemesek tiltakozása miatt ezt a passzust ki kellett Gentilis beszédéből és következőleg az instrumentumból is hagyni, azonban kétségtelen, hogy a legátus itt megismételte az 1301.-i bullában már leszögezett és a kun cikkelyekben előkészített végkövetkeztetést: tehát a magyar királyi trón betöltésének joga a szentszéké. A koronázó országgyűlés tiltakozására a legátus beszédébe e helyett a magyarok (*barones et nobiles*) királyválasztó joga vétetik be mint történeti jog.¹

Ki a hordozója a magyar királyválasztási jog eszméjének a XIII. és a XIV. század fordulóján? Azt már láttuk, hogy a XI—XIII. század folyamán, ha alattvalók beavatkoznak a trón betöltésébe, ezt a főemberek teszik. Ezek azonban abnormis körülmények közötti, rendkívüli hatalom-

¹ *Placebat eis, quod illum, quem ipsi ex antiquo et approbato eiusdem regni more vocaverant et in regem assumpserant, prefatus... legatus, eiusdem ecclesie Romane nomine in verum regem Ungarie confirmaret, et quod etiam perpetuis futuris temporibus veri summi pontifices et ipse (!!) Romana eccl. haberet ius confirmandi et coronandi reges Ungarie, de vera regali progenie propagatos, quos ipsi unanimiter et concorditer de dicta progenie ducerent eligendos...* (Mon. Hung. Vat. I/2. 117. l.).

átruházások voltak. A XIII. század folyamán aztán, különösen annak utolsó tizedében az alattvalók mind erélyesebben kezdenek résztvenni az állami, politikai életben, a maguk jogán s nem mint az uralkodó tanácsosai és hivatalnokai. Országgyűlések tartatnak s a Szent István nemzetiségének utolsó aranyágacska idejéből két országgyűlésileg hozott törvénykönyv is marad fenn. Sőt a nemesség nagybirtokos és kisebb birtokosrétege egymással is szembekerül, nemcsak a királlyal. A vezetés azonban kétségtelenül a hatalmasoké, a „kiskirályoké“. Hiszen a szentszék törekvései, trónbetöltő igényei is csak úgy realizálhatók, hogy a leg-hatalmasabb „urak“ egynémelyike veszi fel őket. A Képes Krónika egyenest azt hiszi, hogy a szentszék is egyes Henrikfiak indították arra, hogy a magyar trón fölött rendelkezék. III. Endre megválasztása az utóbbinál szemtanu Ottokár szerint a „Hohsten Uramen“, az „alte und junge, die da heten herren namen“ műve volt,¹ a Képes Krónika szerint a báróké, kik mellett nemesek is szerepelnek egy-két helyen, azonban kétségtelenül csak a legfőbb nemesek,² hiszen a névszerint felemlítettek az akkori magyar társadalom vezető családainak tagjai. Csak Károly koronázó gyűlésén említi a Krónika egyedül a „nobileseket“. Kétségtelennek tartjuk, hogy a köznemesség szerepe nem döntő. Gentilis ugyan szintén megemlíti a nobiles-t a barones mellett a koronázó gyűlés résztvevői között, itt azonban már csak az elismerés az alattvalók szerepe. Maga az utód személyének megállapítása azonban, tehát a választás a főpapok és főurak feladata, joga s ez eldőlt azokon a tárgyalásokon, melyeket Gentilis a főurakkal a koronázás előtt folytatott. A köznemesség azután elismeri új urát, csakúgy, mint a XI—XIII. században az uralkodó által jelölt királyokat. S ha a Kézainál irodalmilag felbukkanó népfellegteória a köznemesség államszemlélete lett volna is, mint ezt Váczy szépen fejtegeti,³ a királyválasztási jognak, vagyis

¹ M. G. (4°.) SS. qui lingua vernacula usi sunt. V/1. 529. 1 Ld. fentebb.

² A baronibus regni Andreas dux feliciter coronatur. (I. h. 229. l.). — Nobiles regni Iohannes scilicet et Hericus banus filii Hericii ac Vgrinus filius Pouch de Vylac alii que quamplures . . . a . . . Bonifacio VIII. regem petierunt. (U. o.) — Endre halála után pedig: Barones regni . . . in duas partes . . . diuiduntur, ita quod Mateus, Omodeus et Vgrinus potentissimi principes in regno ac alii nobiles quamplures Carulo puero adheserunt et eum regem nominabant, verbo, non facto (u. o. 230. l.). — A nobiles említettnek egyedül Károly megválasztásánál és megkoronázásánál (u. o. 234. l.).

³ Károlyi-Emlékkönyv, 562. l.

a népfelség-elmélet megvalósításának, a XIII. századvégi magyar alkotmányba való beleillesztésének nem a köznemesség az egyedüli, még csak nem is legfontosabb hordozója. A szabad választó meggyőződés nem korlátozható egy társadalmi rétegre, ha úgy tetszik: rendre. A szabad választók között voltak igen hatalmas főurak, főpapok is, nem csupán köznemesek,¹ hozzájuk csatlakoznak a kalocsai érsek és más püspökök is. A kuriális irányt is követik főurak, főpapok és nemesek.² A két párt nem társadalmilag, hanem gondolkodásban különbözik egymástól. És sokan meg is változtatják, néha többször is, véleményüket.

Az ország közvéleménye „antiquus et approbatus mos”-nak, régi, helyes szokásnak tartja a királyválasztást még a Gentilis-féle instrumentum szerint is. Ez nemcsak az általános középkori jogi fikció, mely szerint minden jog jó és régi, mert másképp nem jog, hanem visszaélés, hanem ennek az 1290 és 1308 között szereplő királyválasztó pártnak emlékezetében élhetett a XI. századi trónviszályokba való ismételt alattvalói beavatkozás emléke is s nemcsak Kézai tudós teóriája. Mert a történeti jog s általában a történetre való hivatkozás mindkét félnél nagy szerepet játszik. A történeti jogra s a magyar történetre hivatkozik, mint láttuk, a szabadválasztó párt, csakúgy, mint Gentilis.³

Részletesen jellemeztük ezt a két felfogást: a magyar politikát űzők felfogását a magyar királyi hatalom forrásáról. Voltak azonban, kik más véleményt alkottak maguknak erről, és pedig mind a népfelségi teóriának és benne a szabad választás elvének, mind pedig a kuriális álláspontnak legszögesebb ellentétét jelentőt, mely a szintén a XIII. század végén, legkésőbb az 1290-es évek legelején keletkezett Szent László-legendában hagyományoztatott. Szent László — igaz, tulajdonképen nem ő, hanem már Géza — Salamon elűzése árán jutott az uralomra. Ezért nem is koronáztatta meg magát s ő az egyetlen magyar király (II. József kivételével), kinek fejét nem ékítette korona. Ezek a tények: az előd detronizálása s az egyházi felavatás hiánya olyan rikító foltok egy középkori uralkodó

¹ Viri valde magnifici azok, kik a „szabad ország szabadságát” félték az „egyház által adott király”-tól. (Képes Krónika, i. h. 230. l.)

² A Képes Krónika Csák Mátét, Amadét és Ugrint, Károly főhéveit „potentissimi principes”-nek nevezi (i. h.).

³ A szabadválasztó-pártra ld. Ottokár fent idézett hivatkozását a honfoglalásra, a kuriális pártra ld. Gentilis: a szentszék koronadományozása „prout Ungarorum hystorie, quas legatus ipse renoverat, asseruit... protestari...” (Mon. Vat. II/1. 117. l.).

uralmának jogosságán, hogy azokat mind a László korában írt s az ő védelmére kelő Gestában, mind pedig legendánkban meg kellett magyarázni. Salamonnak a tróntól való megfosztását mindkét írásmű Salamonnak a hercegek: Géza és László elleni ármánykodásával s „az isteni törvénytől“ való elfordulásával magyarázza, a legenda ezenfelül, hogy Lászlót tisztázza, a trónfosztás egész felelősségét Gézára hárítja, ki is ezért nem részesült szenttéavatásban, melyre egyébként méltó lett volna. A Gesta szerint László mindig is érezte, hogy csak de facto s nem de jure uralkodik Salamonnal szemben¹ s ezért mindig kész is volt az uralmat neki visszaadni. A legenda írója másképen gondolkozik. Szentje uralmának jogosságához szerint kétség sem férhet — hiszen Salamont Géza taszította le — s Lászlót lelki és testi, szinte emberfeletti kiválóságával és erényeivel maga Isten jelölte uralomra és formálta őt annyira a saját hasonlóságára, hogy már gyerekkorában kitűnt róla, hogy Isten vikáriusa, vagyis király lesz belőle.² Tehát míg a Gesta

¹ A Képes Krónika Gézáról ezt mondja: „dicebat se peccasse, qui regnum legitime coronati regis occupauerat promisitque regnum redditurum Salomoni . . . quod ipse iure coronam cum tertia parte regni, que ducatu appropriata erat; Salomon quoque duas partes regni coronatus teneret, quas prius detinebat . . .“ (Mátyás F.: Fontes domestici. II., cap. LXI., 191. l.). — Lászlóról pedig: „Et quamuis ipsum Hungari in regem absque uoluntate sua elegerunt, nunquam tamen in capite suo coronam posuit, propter quod potius celestem coronam optabat quam terrenam, et uiui regis coronam. Se usque legitime coronari et coronam habere noluit . . . regnum Salomoni redderet, et ipse ducatum haberet.“ (U. o. cap. LXII., 193. l.). Legfőképpen pedig: László „uictus . . . pietate et maxime iusticia compellente, quia ius legitimum Ladizlaus non habebat contra ipsum, sed omnia ex facto fecit non de iure . . .“ (U. o. cap. LXII., 194. l.)

² „In ipso nativitatibus exordio gratie dei propositum habitus corporis et animi preferebat . . . natus monstrabat puer, qualis esset rex futurus. Providentia nimirum conditoris, qui speciosus forma pre filiis hominum et innumerabilis sapientie describitur, sic ad similitudinem suam in operis sui vicario bone spei ac venture dignitatis fundamenta coniecit, ut ex prima compositione decoris sui corporis et mentis elegans puer ostenderet, cuius vicem adultus tenere natus esset . . .“ (Éndlicher: Mon. Arpadiana. 236. l.) „ . . . ipsa quoque coporis species regio dyademate dignum ipsum declararet . . .“ Úgyannyira, hogy „mira creatoris providentia ne tantum decus occultum latere, ne tanta virtus quiesceret ociosa, presertim Ungaricis, gentibus utpote nouiciis adhuc provido rectore indigentibus, aderet iam tempus opportunum, quo scilicet deus electum suum declararet et populum suum talis patroni virtute protegeret et exemplis erudiret. Electus itaque divinitus princeps et prius officio dicatus religiosissime perfunctus tandem . . . cum consensu principum et consensu totius Ungarie — felix regnum tali rectore decentium — sine potestatis aut

írója — Szent László kortársa — még Salamon sértett jogá-

honoris ambitione sine qualibet secularium rerum cupiditate regni gubernacula suscepit . . .“ és előzőleg : „non aliorum iura dolose sue violenter occupavit . . .“ majd utóbb : „cum enim in arbitrio haberet regiam dignitatem divinitus sibi vindicare, non inungi, non in regem coronari festinavit, sed insignia regis ante se faciens cum honore defferri, regie dignitatis officium non ut presit, sed ut prosit adimplevit.“ (Ld. : Endlicher i. m. 236, 237. l.) — Nem térhetünk ki az elől, hogy rá ne mutassunk legendánk gondolatainak, — egészen természetesen a nyugati keresztény felfogásban gyökerező — felfogásának némely külföldi megfelelőjére, anélkül persze, hogy közvetlen átvettelt akar-nánk feltételezni, hiszen ezek meglehetősen közkeletű tanok. Mégis átnézve több államteóriát, a legtöbb hasonlóságot a XII. századi Johannes Saresberiensis Polycraticusának egyes tételeivel és egy másik angol jogtudósnak : a XIII. századi Henricus Bracton-nak De legibus Angliae c. műve egyes tételeivel találtunk. Bracton szerint (ez szinte szözszerinti egyezésnek látszik) a király „dei vicarius evidenter apparet ad similitudinem Ihesu Christi, cuius vices gerit in terris. Quia verax dei misericordia, cum ad recuperandum humanum genus ineffabiliter ei multa suppeterent . . . hanc elegit . . . viam . . .“ (Kiadva : London, 1922. II. 33. l.) Saresberiensis szerint háromféle módon lehet elnyerni a királyi trónt, és pedig : „archano providentie sui (sc. dei) mysterio ceteris prefert“ valakit Isten, s ezt „dispositio divina in arce reipublice collocavit . . .“ vagy a papok, vagy a nép választásából. Saresberiensis előadása még abban is feltűnő hasonlóságot mutat a Szent László-legendával, hogy szerinte is az, „quem oportet preesse aliis, pectore debet et ore preeminere, ut quasi bonorum operum ulnis : totius populi latitudinem amplexari valeat et protegere tanquam doctior, sanctor, circumspiciat et omni virtute prestantior . . . *Hic enim plane nulla est populi acclamatio: nulla consanguinitatis ratio, nulla propinquitatis habita contemplatio est . . . gubernatio vero populi illi tradenda est, quem deus elegerit homini, scilicet tali, qui habet spiritum dei in se et precepta dei in conspectu eius sunt; in quo sit claritas legis et scientia . . . nec tamen licitum est favore novorum recedere a sanguine principum quibus privilegio divine promissionis et iure generis debetur successio liberorum, si tamen (ut perspicuum est) ambulaverint in iusticia domini. Si vero a via paulisper deflexerint non statim usquequaque deiiciuntur, sed patienter corripuntur in iustitia, donec fiat conspicuum eos pertinaces esse in malo. Neque enim Roboam statim excussus est a solio patris . . .“ stb. Tehát ez angol írónál, ki 1120 és 1180 között élt, ugyanazon elvek képesítenek a trón elnyerésére s ugyanazon okok annak elvesztésére, mint legendánkban. Nem kell a nép választása, nem kell még öröklési jog sem, hogy valaki, kit Isten különleges uralkodói erényekkel áld meg, király lehessen, ezt már az isteni gondviselés tette azzá. Persze nem szabad valakit öröklési jog ellenére megfosztani trónjától, hacsak a trónfosztást rossz kormányzással meg nem érdemelte, s ismételt intelmekre meg nem javult. Mint Salamonnal történt a Gesta s a legenda előadása szerint. Teljes a megfelelés Saresberiensis, a legenda, sőt a Gesta előadásai között abban is, hogy a testi kiválóság is szükséges erény a „jó királyban“, sőt az angol író szerint is „Saul rex futurus apparens in facie populi ab humeris sursum supereminet universum populum“. Mint ahogy László a legendában „ceteris hominibus ab humero supra preeminens“.*

nak tiszteletével, az élő, legitime koronázott király joga iránti tekintettel magyarázza László idegenkedését az egyházi felavatástól, addig a kétszáz évvel későbbben élt legenda-író már fölöslegesnek ítéli azt, hiszen László *divinitus electus princeps*, kit Isten testi és lelki kvalitásaival az ő választottjának nyilvánít ki a magyarok előtt, kiknek nagy szükségük van az ilyen vezetőre s akik — dicsőségükre — méltóknak bizonyultak erre. László tehát Isten választottja, Krisztus helytartója, kit Isten saját hasonlatosságára (ad similitudinem sui) ruház fel a többi emberénél magasztosabb lelki és testi erényekkel (tulajdonságokkal). Vagyis a legenda írójának gondolkodásában Isten a királyi hatalomnak nemcsak egyetlen forrása, hanem közvetlen átruházója is s az uralkodói hatalom sem vérségi jogból, sem a nép választásából nem származik, hanem egyenest Istentől. Isten jelöli ki választottját különleges testi és lelki erényekkel s ez erények vagyis a keresztény idoneitás teszik, hogy úgy mondjam, önműködően királlyá. A nép elismerése szükséges ugyan itt is, de Isten félreérthetetlen akarata, melyet választottja erényeiben nyilvánít ki, fölöslegessé teszi az egyházi felavatást (mint Johannes Parisiensisnél), melynek egyébként lenne feladata a trónjelöltet keresztény értelemben teljes jogú királlyá tenni.

Az idoneitas (uralomratermettség) elvének oly szélsőséges, kizárólagos érvényesítése ez, szinte visszajára fordítása: nem a király méltó az uralomra, a nép kormányzására, hanem a nép méltó az *ilyen* fejedelemre, — hogy ezt Szent László trónrajutásának abnormis körülményei magukban nem okolnák meg. Talán nem is Szent Lászlót akarja a legenda írója legitimálni, hanem Szent Lászlóhoz kapcsolni a maga királyeszményét. IV. László és III. Endre zűrzavaros korának vágya szólal meg a Szent László-legendában a jó király után, mint az a kortárs Benedek váradi püspök Szent Lászlóról mondott beszédeiben is megnyilvánul.¹ De egyben a VIII. Bonifác és Szép Fülöp korának vagy kevésse azelőtti időknek hangja is a XIII. század végének nagyszabású, bár az erőviszonyoknak már nem megfelelő s Magyarországon az Anjouk felleptetésében realizálódott pápai világralmi tervek ellen, melyekkel szembe legendánk az egyház szentjét próbálja állítani. Aegidius Romanust idézem, a kuriális irány — igaz, legszélsőségsébb — képviselőjét, ki a pápa mindenhatóságát egyházi

¹ „O Sancte rex Ladislac, utinam tui successores tuam pietatem adverterent et tua vestigia sequerentur.“ Ld.: Lukácsics P.: Szent László király ismeretlen legendája. Budapest, 1930. 34. l.

és világi dolgokban is minden egyes emberre kiterjeszti, mindenekeelőtt azonban a fejedelmekre, ezekre pedig azért, mert uralkodói hatalmukat az egyháztól, még pedig az egyházi felavatástól nyerik. Ezen viláгурalmi elveket alkalmazza Magyarországra VIII. Bonifác 1301. oklevele, melyet már fentebb részletesen idéztünk és ismertettünk.

A pápaság e XIII. század végi viláгурalmi terveit tekintélyes publicista irodalom támogatja,¹ melyre az ellenfél, előbb a nacionalista francia királyság, majd Bajor Lajos udvara (Marsilius de Padua) szélsőséges igényekkel és éleshangú vitairatokkal felel. E vitairadalom s ez elkeseredett küzdelem szentszék és világi fejedelmek között nem volt hatástalan a magyar elmékre, így a Szent László-legenda írójára sem.²

De megszólalnak legendánkban e nagyon is reális javakért folyt küzdelem államtani elvei mellett a kor nemesebb alaphangjai is: a misztika himnusz-énekzése és pedig a már fent jellemzett uralomratermettségnek — legendánk tengelyének — felfogásában. Érdekes a különbség a régebbi, XI. századi magyar uralomratermettség és a misztikáé között! Testi erő párosulva erényességgel, szelid lélekkel, jószívvel, bőkezűséggel s a katolikus hithűséggel teszik a Gesta pius rex-ét. Külsejében és lelkiségével egyaránt isteni hivatottságot hirdető, földi kívánalmaktól megtisztult, Istent s az erényt magáért kedvelő lélek, a misztika lelkigyakorlataiban, a vallásos kontemplációban minden földitől, testiségtől szabadult, a földről felemelkedés kegyelméig eljutott, az erények következetes elsajátításában a legfelső fokot elérte, szinte már csak hitből élő, hitté eszményült lélek a Szent László-legenda misztikus királyideálja. A földi dolgokhoz való viszonyában pedig e misztikus király-eszmény a XIII. század természetszemléletével nemcsak az emberben, hanem minden teremtményben, élő és élettelen lényben az Istenség részesét látta — mindennek van lelke s e lélek Istenből való — s ezért a még a tárgyakban is benne rejlő isteni lélekért kedveli azokat, noha magukban nem kívánandó, sőt megvetendő hiúságok (mundi contemptibilia, dilexit

¹ De ecclesiastica potestate. (1301.) De regimine principum. (1280.)— Vele szemben a királyi párt, pl. Johannes Parisiensis (Quidort, Dormiens) szerint, mint említettük, nincs szükség egyházi királyavatásra. Ld. mindehhez: R. Scholz: Die Publizistik zur Zeit Philipps des Schönen und Bonifaz VIII. (Kirchenrechtliche Abhandlungen. Hrg. v. U. Stutz. 6—8. Heft. Stuttgart, 1903.) 48. l.

² Ez összefüggésre már Fraknoi is rámutatott. (Magyarország összeköttetései a szentszékkel. Budapest, 1902. 109. l.)

Deum propter se, mundi contemptibilia propter deum).¹ Félreismerhetetlen itt Szent Ferenc eszméinek nyoma: az Isten akaratában való megnyugvás, az iránta való nagy szeretet teszi a Poverello szerint is a „mundi contemptibilia“-t szeretetreméltóvá.

Bármily szélsőséges a magyar misztikának Szent László személyéhez kapcsolt királyideálja, bármily messze jutott is túl a realitásokon, emberileg elérhető lelki tökéletességen, mégis az erénynek ez az abszolút tisztultsága, öncélúsága sokkal magasztosabb eszme volt, sokkal inkább betöltötte a XIV. századi magyarok jobbait, semhogy nyomtalanul tűnt volna el az akkori közvéleményben. Nem véletlen, hogy a misztika újabb királyeszményeként ismét egy olyan jellemű uralkodó jelenik meg, mint Nagy Lajos, ki — Apród János szerint — nem uralkodásvágyból, hogy úgy mondja élvezetből (passione) uralkodott, hanem az igazság öréként, mindenben az ész szavát és a törvényt követve (secundum rationem et legem).² Elméjét gondos körültekintéssel a

¹ „... uirtutibus ante diem ei contingentibus superatis, et in incrementa de uirtute in uirtutem proficiens, cum ad primum uirtutis gradum ascendisset, habita ueri dei noticia, christiane fidei cultor factus eximius, puro mentis affectu deuotissime Christo seruire studuit. Illustratus enim sancti spiritus gracia, arridentis sibi atque blandientis mundi gloriam caducam reputans et transitoriam, esuriuit atque sitiit iusticiam, ut ad eternam feliciter perueniret patriam. Quamuis enim mundus sibi florens albesceret, in eius tamen corde iam aruerat, cuius ipse concupiscencijs in spe filiorum dei crucifixus fuerat. In hoc itaque mortali corpore uiuens iam non ipse, sed in ipso fidem rectam ueram catholicam, in Christo Iesu fundatam in cordibus prophetarum patriarcharumque radicatam, apostolico preconio commendatam tota mente fideliter amplectendo tenuit... cum uero tanta bonorum preeminencia se uideret gloriosum... ei, qui sine preuentu meritorum largiri bona consueuit, debitas pro acceptis beneficijs gracias agens, quidquid bonorum sensit in se, diuino cultui mancipauit... eternum pro mente bonum semper habens, illud insaciabili desiderio cupiebat, omnium quippe desiderabilium suorum deum esse non dubitans et in illius maiestatem tota mentis uirtute erectus, regum dignitate seruata, quod suum est unicuique tribuebat... in ara cordis semetipsum deo hostiam uiuam offerebat.“

² Ld. Apród János (Kükülle) Krónikájából Thuróczyánál: „Cum autem... rex amplissime potestatis esset et floreret in regni solio, totam suam felicitatem ponens in Deo a quo cuncta bona procedunt ac suum principatum ac regiminis curam illi submittere non passione ac voluntate cupiens principari velut custos iustitie existens absque ratione et lege nihil uoluit attentare quia uigens (mens) industria et regnatiua, prudentia virtualiter (recte: naturaliter) dominatur gubernatione regni secundum rationem et legem diligentius circumspecta. Pollens regimine naturali non instinctu humano sed potius diuino sui desiderij propositum ad hoc inclinauit ut sequens sanctorum regum... vestigia...“ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül

bölcsesség irányította s így lőn uralma természetes (a természet rendje, tehát végeredményben Isten akarata szerint való). E természetes kormányzattal erősödve (pollens regimine naturali), minden boldogságát és a kormányzás gondját Istenbe helyezve, szent király-elődei nyomdokait követve, immár nem is emberi, hanem isteni sugalmazásra kormányzott Nagy Lajos.¹

Lex és ratio a leggyakrabban alkalmazott fogalmak e kori államelméletekben. A „lex“ általános kötelesség, azt tenni, ami igazságos és jogos, tehát nem valamely pozitív törvény, „lex nélkül nincsen rex“ és hasonló kitételek rögzítik meg a középkori gondolkodás ezen alaptételét a kormányzásról. A ratio a XIV. század kedvenc eszméje az emberi gondolkodás irányításában. A „regimen naturale“ fogalom a XIII. század óta forog közkezen, jelenti — megfelelően a természetjog és a természettudományos vizsgálódás előtörésének — a természetes, természet rendje szerint való kormányzást. Ez a természetes kormányzás instinctu divino (és nem humano!) működik, tehát a király kormányzását a nép minden befolyásától függetleníti. Apród János misztikus államszemléletében igen éles az ellentét a XIII. század végén Magyarországon is gyökeret vert s Kézainál irodalmilag, elméletileg is felbukkanó s közvéleményben és irodalomban „régijó szokássá“ dogmatizált

Apród ez idézett sorainak (Thuróczy: Chronicon, ed. Schwandtner (8.) I. 319. l.) a már egyszer idézett Aegidius Romanus egyes gondolataival való meglepő egyezését: „(suam felicitatem ponere in deo) decet regem, ex eo, quod est multitudinis rector, nam regens multitudinem debet intendere commune bonum.“ (De regimine principum I., 1, 12.)

¹ Mindazon egykorú államelméletek közül, melyeket alkalammal volt áttekinteni, Aegidius Romanuséhoz áll Apród legközelebb. Aegidius következő szavai: „In eo ergo debet suam foelicitatem ponere, quod est maxime et universale bonum... (sc. Deo)“ adják magyarázatát Apród azon kijelentésének, mely szerint Lajos király egész boldogságát Istenbe vetette, kitől minden jó ered. Aegidius u. e. műve I., 1, 7. cap.-val: „semper principans pollet prudentia... Vt igitur rex naturaliter dominetur (a természetes uralom fogalma mellett e helyvel éreztük magunkat feljogosítva az eredeti Thuróczy-Apród-féle szöveg virtualiter-jét naturaliter-re javítani): oporet quod polleat prudentia et intellectu“ gondolatilag és szóbelileg is megegyeznek Apród e szavai: „vigens (mens) industria et regnatura prudentia virtualiter (recte: naturaliter) dominatur gubernatione regni... Pollens regimine naturali...“ Aegidius u. e. műve már idézett I., 1, 12. cap. zárószavaival pedig: „si princeps est felix diligendo Deum, debet credere esse felicem operando que Deus vult, maxime autem deus requirit a regibus... ut per prudentiam et legem populum sibi commissum juste et sancte regant.“

népfelségi elmélettel szemben. A nép része Apródnál a törvényhozás és kormányzás munkájában még az „instinctus humanus“ halvány rudimentumában is visszautasítatik. A jogrend, az igazság és béke fenntartásának egyetlen biztosítéka az uralkodónak vallásosságból fakadó igazságszeretete, bölcsesége, ésszerű gondolkodása, a szent és sértetetlen „lex“ iránti tisztelete. Az Apród-féle misztikus államszemléletben a király egyetlen tanácsadója az „instinctus divinus“, egy merész, de a középkori misztika képzetének megfelelő képben: Isten. Isten helyettesíti ebben az elgondolásban a népképviselőt, a népi törvényhozói fórumot, a nép mindennemű részvételét törvényhozásban és kormányzásban s a jogrend és béke fenntartásában. Az Isten sugalmazására kormányzó király mellett nincsen szükség az alattvalók közreműködésére. S a XIV. századi magyar történet némi támasztékot nyújt e magasröptű, misztikus, Istenben felolvadó államkoncepciónak, egyfelől Nagy Lajos jellemével, másfelől a XIV. század alkotmányos életének jellemző vonásaival: a nép, ekkor már rendek háttérbe szorulásával. A XIV. század huszas éveit óta felkelésekről nem hallunk, az 1351.-it leszámítva országgyűlésekről sem. Az állami feladatok végzéséhez szükséges anyagi eszközöket a regálék szolgáltatják — részben még mindig a várbirtokok — s így a XIV. században még nincs szükség adómegajánló országgyűlések tartására, mert nincsen szükség adókra. Az élete végén vallásos kontemplációba mélyült Nagy Lajos bölcs, igazságos és méltányos kormányzását, áldásos uralmát méltán tekinthette a kor misztikára hajló gondolkodása Istentől ihletett, vezetett kormányzásnak, melyben az alattvalók befolyása fölösleges, különösen az ő halála utáni zavaros időkben, mikor Apród műve e részét írta. S miként a Kun László- és III. Endre-kori zűrzavaros idők írója Szent Lászlóhoz, az 1382 után dúlt viszályoké Nagy Lajoshoz kapcsolta királyeszményét.

Apród János sorai kiegészítik a Szent László-legendát s e két írásműből a magyar misztika államszemlélete bontakozik ki. Isten kormányozza az államot, Isten gondoskodik a nép számára királyról, amennyiben testi és lelki erényekkel kimutatja valakiről, hogy az ő választottja az uralomra. A nép elismeri ez Isten-jelöltjének uralmát, de az isteni akarat közvetlen megnyilatkozása fölöslegessé teszi az egyház közreműködését az uralom átruházásában.¹ Az így

¹ Szent László- legenda: „cum enim in arbitrio haberet regiam dignitatem divinitus sibi vdicare, non inungi, non in regem coronari

trónrajutott fejedelem isteni sugalmazásra (instinctu divino kormányoz is s elhatározásaiban nem köti a nép semminő befolyása (non instinctu humano); az Isten által jelölt, az ő vikáriusaként kormányzó fejedelem erényei a jó, illetőleg a természetes: természet rendje szerint: Isten akarata szerint való kormányzás egyetlen garanciája. Az uralomban pedig a jó hírnevet, dicsőséget kell a királynak keresnie, hogy híre-neve elterjedvén az egész föld kerekéségén, dicséretet érdemeljen a mindenek Ura, királyok királya, Isten előtt és dicséretekkel magasztalhassák őt fel a különböző nemzetek. A jó hírnévért kell keresni az uralmat, nem az uraloméért magáért. A realitásokban pedig, Nagy Lajosra vonatkoztatva ez elveket, a jó hírnév, dicsőség — megfelelően a középkori jogtiszteletnek — a szent korona jogai helyreállítását, az „ami jogos, legyen joggá“ elv megvalósítását jelenti.¹ Az állam kormányzása, tehát az uralom erkölcsi erők öncélú, szinte önműködő érvényesülésévé, illetőleg a király általi érvényesítésévé magasztosult.

A Képes Krónika (1358) is ilyes, a néptől függetlenített, erényekben bővelkedő királyeszmény körül forgó államszemléletet² hirdet, de Kálti Márkus művében, különösen elő-

festinavit, sed insignia regis ante se faciens cum honore deferri . . .“ (Endlicher, 238. l.)

¹ „ . . . praecelsi ejus nominis fama dispersa per orbem et descendens de gestis laudabilibus in excelsum, laudari mereatur apud Deum, et extolli laudibus diversarum nationum. Hinc est, quod . . . Aristoteles in libro suo de secretis secretorum ad Alexandrum ita scribit: Primum instrumentum intellectus est desiderium bonae famae; quia qui vere desiderat bonam famam famosus erit et gloriosus. Fama ergo principaliter, et per seipsam appetitur in regimine: quia regnum non appetitur propter se, sed propter bonam famam. Initium igitur sapientiae et intellectus est desiderium bonae famae . . . stude igitur, o Alexander, et dilige desiderium bonae famae, quia non est pretium, non est thesaurus, qui sibi possit redimere bonam famam.“
Amihez megjegyzendő, hogy az egész, itt Aristoteles mondásaként idézett passzus a Pseudo-Aristotelesi Secretából (keletkezett a VI—VII. században a keletrómai birodalomban) való, nemcsak ez a rész, mely Schwandtnernél dült betűkkel van szedve. (Schwandtner: Scriptores rerum Hungaricarum. (4°) I. 214. l. — A Secreta pedig: Opera hactenus inedita Rogeri Baconi. Fasc. V., Secretum Secretorum. Ed. Robert Steele. Oxonii, 1920. 45. l.)

² Per me reges regnant . . . ait dominus, deus . . . Etsi cunctos eius ministros magnificent et altis decoret honoribus . . . illos tamen, ut dignis digna rependat, potioribus attollit insigniis dignitatum et premiorum uberiore retributione prosequitur, quos digniores agnoscit et commendat ingentior excellentia meritorum. Prout apparet . . . in excellentia regum illustrium et victoriarum exercitio . . . per reges hungarorum patrarum, qui divino freti auctoritatis presidio . . . castra subvertentes regum et imperatorum fortes facti sunt in bello,

szavában, hiányzanak a misztikának azok a bensőséges, poétikus vonásai, melyek a Szent László-legendát ékítik s a tudományos irodalomból vett, Márkusénál nagyobb képzettséget igénylő államtani gondolatok, melyek töredékei Apródnál fedezhetők fel. Kálti Márkus csak a Bibliát idézi s nem tud eljutni kora tudományos államelméleteinek még terminológiájához sem. Ugyan szerinte is tulajdonképen Isten kormányoz minden országot s Isten által a királyok — a király Isten szolgája (miniszter, mint a XIV. századi tudományos teóriák között például Aegidiusnál, míg a Szent László-legendában helytartója, vikáriusa) — a szent korona is az angyal (vagyis Isten) adománya és nem II. Szilveszteré, de mindez Isten ajándéka, kegyelmének önkéntes megnyilvánítása s nem maga a király emelkedik fel tökéletessé fejlesztett erényeivel az Istenséghez (*per me, non virtute propria reges regnant et regnabunt Hungarorum*). Márkus nem ismeri a király erényeivel Istenhez emelkedő királynak és alattvalóknak a László-legendából vagy akár Apród János gondolattöredékeiből felénk ragyogó képzetét. A schematikus középkori királyerényekkel felruházott magyar királytípus (igazságos, méltányos, mindenkinek egyenlően mérő (*iustus és aequus*),¹ bölcs, béketűrő, könyörületes) a Márkus királya, nem a misztikus hős. Márkus államát Isten kormányozza teremtménye, az ember feletti mindenható hatalmából. Az ő államképében Isten és király viszonya az, ami a földön király és alattvalóké: Isten uralkodik és arra érdemes szolgálót érdemeik szerint jutalmazza (ld. a Képes Krónika idézett bevezetését), miként Károly és Nagy Lajos magyar állama is a valóságban, tehát nem Apród képzeletében, az alattvalók hű és készséges, Károly nagy tekintélyének s Lajos személyes varázsának hatása alatt, de meg birtokadományok és egyéb jutalmak reményében készséges szolgálatain alapult. Amit János minorita néha elég naivan

nullo eisdem potente resistere in pugnando. Quod bene ostenditur in verbo diuino oraculo exarato : Per me, inquit deus et non virtute propria reges regnant et regnabunt hungarorum . . . Ideo subditur: Reges regnant, qui habent iustitie equitatem, sapientie claritatem, patientie tranquillitatem, et misericordie pietatem, attestante sacro eloquio : . . . Misericordia et veritas custodiunt regem . . . et iterum : Rex sapiens . . . Et rursus . . . Rex sapiens et misericors . . . (reges Hungarie) cunctos tyrannos debellando populos Hungarie in pulcritudine pacis et in requie sedare procurarunt, propter hoc, quia pre cunctis regibus timuerunt deum.

¹ A *iustus és aequus* értelmére a középkori jogtudományban ld. : R. W. and A. J. Carlyle : *A history of mediaeval political theory in the West*. 1928. II. 7—12 l. és passim.

fejez ki (például, mikor Bessenyei János a Nagy Lajosra támadó medve elejtéséért — intrikák miatt — nem kap jutalmat)¹ s mint az a XIV. századi adománylevelek arengáiban állandóan felbukkan.

A XIV—XV. század fordulója, de végleg a XV. század Magyarországon is kitermeli a népképviselési alkotmány középkori formáját: a rendi (dualisztikus) alkotmányt s benne legjellemzőbb elemét, a királyválasztási jogot. A XIV. századi államteória, az elméleti jogtudomány és a publicisztikai irodalom pedig összefüggő elméletté konstruálja e törekvéseket, továbbfejlesztve azokat XIII. századi törekvésekből és elméletekből. Nagy Lajos még saját jogán rendezte az utódlást mind Magyar- mind Lengyelországban, bárói, prelátsusai, más tanácsosai meghallgatásával és Mária nem választás útján lépett a trónra. 1382-ben szintűgy csak elismerés történt a nép, illetőleg rendek részéről, mint Nagy Lajosnál.² Még Zsigmond is egészen saját belátása szerint, a maga iniciatívájára — csupán tanácsosai, bizalmas hívei meghallgatásával — intézte el az utódlás kérdését, előbb öccsét, Vencelt jelölve azon esetre, ha ő fiutód hátrahagyása nélkül halna el, majd Jodok morva őgróftot, ez után IV., végül vejét, V. Albert osztrák herceget.³ Mind e trónutódlási intézkedéseikhez csak hozzájárulását vette, illetőleg kényszerítette ki az alattvalóknak. A kezdeményezés tehát a fejedelemé és Zsigmond ez utódjelölései csak abban különböznek a Szent István-nembeli királyok utódjelöléseitől, hogy fejlettebb formákban, oklevélben történt az alattvalók beleegyezésének bekérése.⁴

¹ Mátyás F.: *Fontes*, III. 155. l.

² Nagy Lajost „cum consensu et voluntate unanimi omnium Baronum, Nobilium universorum totius Regni Hungarie in regem inungentes, cum sancta Corona gloriose coronarunt“ a budai krónika legrészletesebb Kaprinay-codex variánsa szerint. (Ld. Domanovszky S.: A budai krónika. Századok, 1902. 732—733. l.) Apród szerint: „magnatum, procerum, baronum, militum ac communitatis nobilium regni Hungariae, voluntate unanimi, et favore praecedente solenniter et feliciter in regem coronatus exitisset et eidem genitori suo, in regni solio, jure naturae debito, successisset; ac in juvenili flore regnare coepisset . . .“ (Schwandtner i. m. (8°.) I. 282. l.) Máriára pl. az 1384-i törvény: „Ludovico . . . absque prole masculino de medio sublato nobisque successoribus et ordine geniture solium et coronam dicti regni Ungarie ac sceptrum regni ipsius genitoris nostri feliciter adeptis . . .“ (Magyar Törvénytár, millenáris kiadás 184. l.)

³ Ld.: Baranyai B.: Zsigmond király ú. n. sárkányrendje. Századok, 1926. 564—65. l.

⁴ U. o. 566. l.

1440-ben aztán az alattvalók vették kezükbe a kezdeményezést a trónutód kijelölésében és pedig a főurak és főpapok (Árpád és Aba Sámuel, a XI—XII. századi válságok, majd 1290 és 1301—1308 óta először), mikor Albert meghalt anélkül, hogy utódot jelölt volna.¹ Ezzel megállapított a következő évtizedekre a trónbetöltés formája Magyarországon: ez minden egyes esetben az alattvalók kezdeményezésére történt egészen 1526-ig, a magyar közepkört lezáró kettős királyválasztásig, leszámítva II. Lajos utódlását és Mátyás eredménytelen kísérletét Corvin János érdekében. Az, hogy ez a trónbetöltés vagyis királyválasztás kinek, az alattvalók mely csoportjának részéről történik, voltaképp nem lényeges. Fő az, hogy a kezdeményezés többé nem fentről, a dinasztiatól jön, hanem a rendektől. Mégis, figyelemreméltó nemcsak társadalom-, hanem alkotmánytörténeti szempontból is, hogy a királyválasztás joga a főpapságnál és főrendeknél van, csakugy, mint 1290-ben, illetőleg 1301—1308-ban, valósággal pedig egyes főrendi csoportknál, modern fogalommal: pártoknál.

1440 döntő év. Más, hasonlóan válságos helyzetben gondoskodott már maga a nemzet uralkodóról, kezdeményezett és keresztülvitt már máskor is trónbetöltést. Most azonban valóságos alkotmánylevelet dolgoznak ki a rendek — 1440-ben a „nép“ képviselői — királyválasztási jogukról. Az 1440 július 17.-i, I. Ulászló koronázásakor kiadott, rendkívül ünnepélyes formában kiállított rendi oklevél² kifejti, — mint erre nemrégiben már rámutattunk³ — hogy a királyi hatalom forrása a rendek, a szent koronára is ők ruházzák át a királyi hatalmat, a koronázással pedig minden egyes királyra. Ez tehát nem a XI—XIII. századi királytevések, hogy úgy mondjam, szükség-joga, hanem, mint 1290—1309-ban, tudatos rendi törekvés az államhatalomban és kormányzásban való részesedésre. Bár 1440-ben a helyzet a török veszély miatt bonyolultabb — 1290—1308-ban viszont a belső bomlás fenyegetőbb —, mégis nem csupán az Albert váratlan halálával és a török veszéllyel előállott kényszerhelyzet készíti a rendeket a trónkérdés rendezésére. Mint

¹ Politikai végrendelete hamisítványnak bizonyult. (Ld. O. H. Stowasser: Ulrich Einzige und Testament Kaiser Albrecht II. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Wien. 3. Heft, 1922. 13. s. köv. l.)

² Eredetije: Varsó, lengyel állami levéltár, fényképmásolata most: Budapest, Orsz. Levéltár, fényképgyűjtemény. — Kiadva: Katona: Historia critica, XIII. 91—99. l. stb.

³ Századok, 1934. 325. l.

Ernye bán fia István nádor 1301.-i okleveléből és Gentilis instrumentumából, Ottokár és a Képes Krónika elbeszéléseiből, oly világosan tűnik ki a rendek 1440 július 17.-i idézett okleveléből, valamint az alábbinyilatkozatokból, hogy a rendek 1440-ben is — mint 1300 körül — a maguk kétségtelen jogának tekintik a királyátevést. 1440-ben tisztán jogi érvek is felhangzanak: hogyan koronázhatta meg a csecsemő V. Lászlót a rendek akarata és beleegyezése nélkül Széchy Dénes prímás, noha *jogtudós?* — mondja az Ulászló-párt.¹ Majd a III. Frigyes követekkel az I. Ulászló elismerése körül folytatott tárgyalásokban Hédervári Lőrinc nádor, ki egyetemet, valószínűleg éppen jogot végzett férfiú volt — hiszen „magister“ címet viselt,² mielőtt országos méltóságokat nyert el — azt vetette egyszer oda a császári követeknek, hogy csak gyenge ítélőképességű ember vonhatja kétségbe az országlakosok jogát királyuk megválasztásához, melyet ő a pápa előtt is kész megvédelmezni, annyira világos dolog.³ Mindez tehát a tudós jog előnyomulását jelenti a magyarok alkotmányról, államról való gondolkodásában, politikai elhatározásaiban, cselekedeteiben.

A régi jó szokás fogalmától, mely még 1308-ban is döntő, nem tudnak szabadulni most sem. Az 1440.-i koronázási oklevél a rendek kormányzását — tehát nem is csak a királyválasztási jogot — mint valami régtől valót (prosemper) tünteti fel. Ez oklevél bevezetése szerint mintha eddig királyi kormányzás nem is lett volna, hanem csak rendi: mi (vagyis a rendek) és eleink mindig egy értelemmel megtaláltuk az ország kormányzásának üdvös módját.⁴

¹ Mon. Pol. med. aevi XII. 412—418. l.

² Radvánszky B.—Závodszy L.: A Héderváry-család oklevéltára. (Budapest, 1909—1922.) I. 167. l. 1423. júl. 6.-ról. — 1420-ban még nem magister (u. o. 161. l.), 1433-ban már magister agazonum (u. o. 175. l.)

³ Aeneas Sylvius jegyzi ezt fel, ki akkor még III. Frigyes titkára volt és így mindenről értesült: „Nec tam inops sensus est quispiam, qui regnicolis auferat eligendi regis potestatem.“ (Johannes Vrudt-hoz írt levelében, 1444. máj. 27.: Fontes rerum Austriacarum II. (Dipl.) LXI. 321. l.) — És előzőleg: „at Vladislaus verus est Hungarorum rex, non par ratio est. tum oratores: (t. i. császáriak) haud hic locus est de jure disputandi, postquam unita ecclesia fuerit, jus poterit in hac causa discuti. at ego, palatinus (t. i. Héderváry) inquit, et coram summo pontifice et coram cardinalibus nichil negotiū haberem, hanc tueri causam, quia plana et perspicua res est, nec tam inops“ stb., mint fentebb már idéztük. — Az egyház uniója célzás a bázei zsinat 1437-ben történt feloszlásával és V. Félixnek ellenpápvá választásával kitört, s csak 1449-ben, V. Félix lemondásával megszűnt schismára.

⁴ Az oklevél kiadásába hibák csúsztak, s ezért az eredeti szöve-

E rendi igény előzménye nem a magyar történet, bár itt is hathatott az 1401.-i s más Zsigmond-kori és még régebbi rendi, alattvalói mozgalmak emléke. A valódi forrás a nyugati (vagy itthoni) iskolákon tanult modern (XV. századi) jogtudomány. Így az Ulászló (szabad választó) párt.

Az udvari párt szerint a magyaroknak három törvényük van, melyek betartása feltétlen szükséges a trónra lépés érvényességéhez. És pedig, hogy a koronázás a szent koronával történjék, hogy azt az esztergomi primás végezze s hogy az Székesfehérvárrt történjék. Minthogy e három „törvényt“ betartották V. László koronázásánál, mondja Kottaner Ilona, ki az udvari álláspont hagyományozója, László a jogszerű magyar király. Érdekes, hogy Erzsébet pártja nem használja fel a királyné öröklési jogát, mely pedig neki, sőt férjének, Albertnek is lényegében az utat nyitotta a magyar trónhoz.¹

Tehát mindkét fél a tételes jog, illetőleg a jogtudomány s a „régí jó szokás“ álláspontjára helyezkedik. Az utód személyének megválasztásában a magyarok egyedüli szempontja továbbra is a középkori „idoneitás“: az uralomratermettség. Ulászló, az „idoneus és habilis rector“ meg tudja védeni az országot, a csecsemő semmi hasznunkra nincsen² — mondják 1440 július 17.-i koronázáskor, de az egész áldatlan trónharc alatt is, szemben a királyné dinasztikus szempontjaival. Az idoneitásnak a közérdeket szolgáló ősi keresztény elve 1440-ben igen nagyfontosságú, döntőbb, mint 1290—1308-ban és pedig a fenyegető török és más, „az ország határait mardosó“ ellenséges támadás miatt.

A királyválasztó jog tehát 1440 óta a magyar középkor végéig a rendek kezén van, aminthogy a rendi uralom e csúcspontján nem is lehetett máshol. És pedig — akár a politikai és államhatalomnak többi, szintén a rendeknél lévő része is — a főpapokéban és főurakéban, mint 1290—1308-ig. Ezek hatalmi állását és befolyását a politikai életben s a

get követjük és idézzük, az Orsz. Levéltár fényképgyűjteményében őrzött facsimile után.

¹ Denkwürdigkeiten der Helene Kottanerin. Hrsg. v. S. L. Endlicher. (Lipsc, 1846.) 38. l. — Wostry: König Albrecht II. (Prag, 1906.)

² Idézett 1440. júl. 17.-i rendi oklevél: „cognoscentes (t. i. a rendek) Regnum hoc . . . ydoneo ac habili Rectore carere non posse . . . Wladislaum . . . in Regem, tutorem et Rectorem huius Regni . . . pro vtilitate nostra . . . electum inuitassemus . . . Elizabeth Regina . . . volens hoc Regnum et nos Regimini Infantuli . . . Alberti Regis nati posthumi . . . parum nostrum et Regni eiusdem necessitati succurrere potentis subicere . . .“ megkoronáztatta azt „multo amplius in perniciem, quam vtilitatem nostram . . .“

formális döntések nagy részét meghozó és a végzéseket törvénybefoglaló országgyűlésen találóan jellemzi az egyetlen részletes leírás, mely e kor országgyűléseiről fennmaradt: az 1446.-i kormányzó-választó gyűlésről szóló pozsonyvárosi követjelentések. Ezek szerint a külön tanácskozó főurak megbizottai, névszerint Rozgonyi Simon egri püspök és Pálóczi László, a későbbi országbíró mennek le a köznemesek és városi polgárok közé s ezeket sorra járva, rábeszéli Hunyadi János megválasztására. Eltávoztuk után a megyei és városi követek kikiáltják Hunyadiat. Lényegében ugyanígy folyt le a Mátyást királlyá választó 1457.-i budai és pesti, sőt a II. Ulászlót megválasztó 1490.-i országgyűlés is (amiről még lejjebb lesz szó). Legjellemzőbb a főrendek és a köznemesség-városi polgárság viszonyára, hogy a városi követek nemleges álláspontja semmiféle befolyással nem volt az 1446.-i választásra. A köznemesség szerepe forma szerint sem nagy tehát, mégis az a befolyás, mellyel egy-egy nagyúrra familiárisai bírhattak — hiszen ezekkel tanácskozni szoktak, szinte országgyűléseket tartottak — bizonyos mértékben — bár közvetve az úron keresztül — érvényesülhetett a nagypolitikában és az országgyűléseken is. A familiáris azt a szerepet játssza ura körül, mint a király tanácsosa a király körül.

1458-ban V. László váratlan, ifjonti elhunytá ismét a rendekre hárította az uralkodóválasztás feladatát. A rendek nem veszik figyelembe Albert lányainak, V. László nővéreinek öröklési jogát — Erzsébetét férje, IV. Kázmér lengyel király akarja érvényesíteni a maga számára, Annáét is férje, Vilmos százsz herceg — és 1458-ban már nem lehet megismételni Mária és Zsigmond vagy Erzsébet és Albert trónrajutását. Az eljövendő király személyét a rendek állapítják meg és pedig ugyanazon főúri csoport, mely már 1440 óta tulajdonképen a kormányt viszi Magyarországon: az Ujlaki—Garai-liga, és Szilágyi Mihály, Hunyadi Jánosné adományaira és a Hunyadi-birtokokra támaszkodva. Ez a liga a királyválasztás ügyét már az 1458 január 12.-i szegedi találkozóon elintézte, melyen Garai László nádor és neje, Szilágyi Mihály és nővére, Hunyadi Jánosné vesznek részt. A feudális családi momentumot a főrangú nők szerepe világítja meg legélesebben. A királyválasztó országgyűlés már csak formáság, a meghívókat erre a „Budán egybegyűlt prelátusok és bárók“ bocsátották ki.¹ Mátyás elé ugyanezen urak feltételeket szabnak s a január 24.-i választáson a nyug-

¹ A meghívó: M. G. Kovachich: *Vestigia comitiorum*. 290. l.

talankodó nemesség (legalább felerészben Szilágyi Mihálynak a Hunyadi-birtokokról felhozott fegyveresei) csak kiáljtják, akkalmációjukkal elismerik a főurak által királlyá jelölt Mátyást (melléje pedig kormányzóvá az egész mozgalom mozgatóját: Szilágyi Mihályt). Az a németnyelvű eskü, melyben a városok már a választás előtt lekötik magukat „Waydafya Mathiasch“-nak királlyá és Szilágyi Mihálynak kormányzóvá való megválasztása mellett,¹ arra mutat, hogy ezúttal már eleve — s nemcsak a választás alatt, mint az 1446-i kormányzóválasztáskor — biztosított a kormányt vivő főrendi csoportokon s a hozzájuk tartozó nemeseken kívülálló köznemesség és a városok hozzájárulása a főrendi megállapodáshoz. 1458-ban tehát pontosan úgy történt a királyválasztás, mint azt az 1447: XXX. tc. előírta. A főurak nem viszálykodtak, hanem összehívták a megyék követeit s velük egyetértően ejtették meg a választást.²

Alig uralkodott azonban egy éve Mátyás, mikor az elégedetlen főurak, élükön Báthory Istvánnal, formálisan magyar királlyá választották III. Frigyeset Bécsújhelyen (1459). E választást azzal próbálták megokolni, hogy Isten dicsőségére, a keresztény hit gyarapítására és felmagasztalására, az ország dicsőségére, hasznára és gyarapodására cselekszenek vele, ha III. Frigyeset királlyá választják, kinek jelleme és erényei, a császári méltóság, melyet visel, s az a körülmény, hogy V. László rokona és magánjogi örököse (!)

¹ M. N. Múzeum Orsz. Széchényi-Könyvtára, kéziratár, Cod. lat. med. aevi. 323. f. 6. Jurementum domino Electo Regi prestitum per quamlibet ciuitatum seorsim in hec verba. Das vns got helffe . . . das wir von der Stadt N. wegen kain anderen kunig haben wellen nach erwelen wennicht den herren „Waydafya Mathiasch“ vnd wellen Im gehorsam sein vnd dienen mit rechter vnd worer trew als vnserem gnedigen herrn vnd desgleichen dem Grosmechtigen herren Zylagy Mihal an seiner stat die weil vnd Er Gubernator ist. (Kiadva, hibásan: M. G. Kovachich: Supplementum ad Vestigia. II. 137. l.)

² J. N. Kovachich: Sylloge decretorum. 128. l., ld. még u. i. XXXV. tc.: „si Dominum Regem, quocunqve tempore, decedere contingat, extunc Domini Praelati et Barones in electione inter se disparese esse non debent, sed de singulis Comitibus certos Nobiles convocare facientes cum eisdem unanimiter faciant electionem“ — és 35. art.: „Nullus ex regnicolis nostris . . . pro questu principis cum principem pari voluntate electum habeamus, directe vel indirecte, palam vel occulte aliquibus forensibus principibus, seu aliis cujusvis Status hominibus, praeter voluntatem communitatis Regnicolarum, de medio eorundem se excipiendo, adhaerere, aut partialitatem in hoc Regno practicare aut facere quoquomodo praesumat.“ (U. o. 129. l.) Ez tárgyilag Hunyadinak és pártjának azon törekvésére vonatkozik, hogy V. Alfonz nápolyi királyt választassák meg magyar királlyá. Ld. Hóman B.: Magyar történet. III. 293—294. l.

s hogy a szent korona az ő kezei között van, teszik ezt a választást indokolttá. Hallgatólag benne van ebben az okfejtésben az is, hogy Mátyás uralma érvénytelen, minthogy ő nincsen megkoronázva.¹ III. Frigyes aztán még 1462-ben és 1463-ban is kísérletet tesz arra, hogy a magyar rendek által is elfogadott szerződéssel egyengesse az osztrák ház útját a magyar trónra, 1486-ban pedig Mátyás próbálja meg az úgynevezett nádori törvényekkel biztosítani a magyar trónt Corvin János számára, azonban mindkét felülről jövő kísérlet a trónbetöltésre megghiúsul 1490-ben a rendek elszánt akaratán, hogy Mátyás utódját ők jelöljék ki s válasszák meg.² 1490-ben a rendek törhetetlenül meg vannak róla győződve, hogy a magyar trón betöltése az ő kizárólagos joguk, melyben őket sem az elhunyt király kívánsága, sem az elődeik által a magyar rendiség részéről megerősített, Mátyás és Frigyes közötti öröklési szerződés nem korlátozhatja. Miksa követei azt a választ kapták a magyar rendektől, hogy az előké, nem pedig a holtaké a trón betöltésének joga.³

Maga a királyválasztás megint ugyanúgy történt, mint az 1446.-i kormányzó- vagy az 1458.-i királyválasztás : a választó országgyűlésen a főurak és papok királlyá jelölik II. Ulászlót, a köznemesség pedig lelkesen kikiáltja. S midőn az országgyűlés első napjaiban a nemesség a maga kezdeményezéséből próbál János Albert lengyel herceg éltetésével királyt kikiáltani, akkor a főnemések azonnal elfojtják ezt a próbálkozást.⁴

1505-ben aztán ismét részletesen kifejtik a magyar rendek véleményüket királyválasztási jogukról, 1440 óta először. Minthogy Magyarország sok szerencsétlensége s az ország mai állapotja, az a „deformitas“, melyet tagjaiban és részeiben szenvedett melléktartományainak : extremitá-

¹ E szerződés kiadva : Kaprinay : Hung. dipl. II. 249—252. l. Frigyes komolyan veszi a választást, s ettől kezdve magyar királynak tartja magát. II. Piusnak mentegetőznie kellett előtte, hogy Mátyást a mantuai kongresszuson, melyet a török elleni küzdelem megszervezésére hívott össze, magyar királyként elismerte. Lásd a kongresszusról szóló naplót, M. Nemz. Múzeum, cod. lat. med. aevi 210. f. 141.

² Az 1463.-i soproni szerződés kiadva F. A. Kollár : Ursinus Velius de bello Pannonico. (Viennae, 1762.) 208—9. és 212. l.

³ Szabó D. : Küzdelmeink a nemzeti királyságért. (Budapest, 1917.) 41. l.

⁴ Ld. ehhez : Bonfini : Rerum Ung. dec. (1744.) 524. és 517. l. — Báthori István ment volna le közéjük a főrendek megbízásából tiltakozni az ellen, hogy a nemesség egyedül válasszon királyt. — Ld. Szabó D. i. h. 42. l.

sainak leszakításával, mindez az idegen, a magyar érdekekkel nem törődő fejedelmek hibájából történt, ezentúl csak magyar nyelvű királyt választanak, ha kegyes fejedelmük, II. Ulászló fiutód hátrahagyása nélkül halna el.¹ El sem képzelnek tehát más trónbetöltési módot, mint rendi (országgyűlési) királyválasztást, a fiöröklési jog (mondjuk: primogenitura) tiszteletbentartása mellett. Ha a királynak fia nincsen, akkor a XV—XVI. század fordulóján virágzó rendi felfogás szerint az utódjelölés a rendek dolga. A magyar királyi hatalom forrása 1440 óta tehát a valóságban is, változatlanul a magyar rendiség, a magyar „nép“ XV—XVI. századi képviselői az állami és politikai életben. Ezt elismerik a fejedelmek is. Ha 1440-ben még nem is — hiszen akkor van fiutód —, 1459-ben, 1462-ben és 1490-ben a trónigénylő külföldi fejedelmek is természetesen tartják, mind III. Frigyes, mind Miksa, mind II. Ulászló és János Albert, hogy a magyar rendekkel tárgyaljanak, hozzájuk forduljanak a magyar korona elnyeréséért. 1440 óta a király és rendek között megoszló magyar alkotmányban a trónutód kijelölésének joga a rendeké — ha a királynak nincsen fia. 1506-ban azonban megszületik II. Lajos, kit II. Ulászló 1508-ban az országgyűlés hozzájárulásával utódnak koronáztatott. Az országgyűlés csak némi huza-vona és hitlevél kivétele után adta hozzájárulását a koronázáshoz.

Az öröklési jog tehát nem esik áldozatául a rendi törekvéseknek, még 1505-ben is elismerik a fiúöröklést és 1490-ben² is azért érzik magukat a rendek feljogosítva a királyválasztásra, mert Mátyás legitim örökös hátrahagyása nélkül hűnyt el, sőt még a nőági öröklés is bír némi jelentőséggel: II. Ulászló mellett felhozzák — legalább is ennek cseh követei — Alberttel és V. Lászlóval való rokonságát.

A királyi hatalom átruházása csak egy részét teszi ki a rendek behatolásának a magyar államba és alkotmányba. A rendek az egész magyar államhatalomban, a kormányzás minden területén döntő befolyásra emelnek igényt — legalább is a mindig hangadó főrendek és főpapok számára. 1440-ben, mint fentebb említettük, valósággal programban fejtik ki, hogy a magyar állam- és közügyek kormányzása mindig is

¹ E híres 1505.-i rákosi végzést ld.: Pray G.: *Annales regum IV.* 315—316. l. — Ld. ehhez Gentilis zsinathatározatát 1309-ből (i. h. 269. l.).

² Ld. az 1490.-i törvények bevezetését (Magyar Törvénytar, millenáris kiadás. I. 1896. 472. l.), továbbá az 1459.-i szerződést és sokkal szabatosabban az 1463.-it i. h.

a rendek feladata volt.¹ Az 1505.-i híres rákosi végzésben még határozottabban fektetik le véleményüket erre vonatkozóan. Nincs a világon Istennek tetszőbb, s az emberi természetnek megfelelőbb valami — mondja e rendi okmány —, mint minden törekvést, gondot, buzgalmat, minden munkálkodást és fáradozást a haza és nemzet (*patrie et gentis sue*) javára és hasznára fordítani, még akkor is, mikor a haza biztonságban van és épségben, annál inkább kell tehát most azon lenni, hogy a haza békében maradjon s minden részében szilárd, mikor az ország őrzői (*conservator*) gondatlanságából és hanyagságából könnyen kerülhet válságba. Ezért a legjobb és hazájukat szerető és őrző (megint *conservator*!) ország-lakosokként mi is igyekszünk róla gondoskodni, országgyűléseket is tartottunk evégre, és sok eredményt is értünk el, nagy munkával és fáradsággal. Eközben azt tapasztaltuk, hogy az ország azért süllyedt a mostani sívárságba (*desolatio*) és formátlanságba minden tagján, mert külföldiek voltak a királyai. Megfogadjuk tehát, hogy csak magyart választunk királlyá, ha II. Ulászló fiutód hátrahagyása nélkül halna el.²

Az 1505.-i végzés alap gondolata tehát az, hogy minden hazáját szerető és megóvását kívánó magyarnak kötelessége az ország kormányzásában való részvétel, de e hazafiúi kötelesség mellett a humanizmussal és a kor államtani alapelveivel: népfellegi és természetjogi tanaival áthatott magyarok a kormányzásban való részvételt az emberi természetnek megfelelő tevékenységnek, s egyben középkori, még mindig élő hittel a vallásból rájuk háruló feladatnak érzik. Azonban a kormányzás, ez az „emberi természetnek igen megfelelő“ tevékenység többé nem Isten akaratának végrehajtása,

¹ Ld. az 1440. júl. 17.-i rendi oklevelet: „Multum clare cognitum coram nostris constat obtuitibus (sic) precessorum (sic) nostrorum consumatis hucusque temporibus reipublice diligentiam et eiusdem vtilitatis operosam aduertentiam hoc in Regno felici fuisse actum solercia et ex eiusdem directione tam prouida quam utili . . . maximum in christiana Religione comodum viguisse . . .“ s ha voltak is bajok, „Eque tamen successit ea prosemper (!) animorum ydemptitas et voluntatum recuperata vnanimitas, vt hec ipsa que visa sunt interdum ad publicam vtilitatem conducere accuracius ordinari et disponi; Illa vero, que communis nociturnitatis (Fejénnél és Katonánál helytelenül: taciturnitatis!) et dissidij materiam inmittere agnita sunt . . . extirpari . . . curabantur . . . Quo pacto et nos, qui presentium temporum dies cursu vitali deducimus . . .“ az ország helyes kormányzásáról akarván gondoskodni, megválasztottuk királlyá I. Ulászlót. (Idézett facsimile és Katona, i. h.)

² A rákosi végzés: G. Pray: *Annales regum*. IV. 315—316. l. Nem mellőzhetjük el, hogy az ország bajai kútfejéül már 1309-ben a *Gentilis* által összehívott budai zsinat is az idegen királyokat nevezi meg. (Ld. fentebb.)

mint a Szent László-legendában, nem az a rideg kötelesség Isten, a hit, az egész kereszténység és ország iránt, mint az 1440-i rendi oklevélben.¹ Itt, 1505-ben a kormányzás, a közügyekbe való beavatkozás már csak Istennek *tetsző* foglalkozás, emellett bizonyos fokig öncél, az emberben rejlő természetes erők és tehetségek öncélú kifejtése is, mely békés, nyugalmas, veszélytelen időkben is üzendő, az a „voluntas“, az a „passio“, melyet a mystika gondolkodása még valami káros és elvetendő kíváncságnak érzett (Apród), s ami még 1440-ben is hiányzik a rendek motívumaiból. Az ország dolgaival való foglalkozás a műveltség részévé lesz, amint hogy a politikai pályán is elengedhetetlen a jogi és újabban főképen a humanista- (filológiai) műveltség. A rossz kormányzás sem tyrannis többé, vezessen bár az ország végromlásába is, hanem csak „gondatlanság és lustaság“ (incuria és desidia).

Nem hiányozhatik 1505-ben e rendi törekvések történeti megokolása sem : a szittya nemzet szerezte meg fegyverrel és nagy véráldozattal ezt az országot (lásd az 1290-i generáció hasonló érveit Ottokárnál fent), ezért viseli csak az abból való igazán a szívéen annak sorsát.

És végül, alkotmánytörténeti szempontból : a rendek 1505-ben a jó kormányzás biztosítékát nem a koronázási eskü preventív és nemesi ellenállási jog represszív eszközében látják, hanem a rendeknek a kormányzásban való aktív részvételében. Az 1505.-i végzés nem csupán a törvényhozásban ad részt a rendeknek, mint Werbőczy Tripartituma, hanem a törvények végrehajtására hivatott országos kormányzásban is.²

¹ Ld. fentebb 000. l. Kosztolányi György (Polycarpus) 1461.-i beszédében : „Quamquam fidelium defensio . . . omnibus Christianis principibus incumbit, tamen incliti reges Hungarie publicae salutis defendendae adeo studiosi fuerunt, ut dum per vicinos principes“ békét élveztek, ők egymagukban állták a török támadásokat. Beszéd a nürnbergi birodalmi gyűlésen. (Ed. L. Juhász : Vic. Barius, Georgius Polycarpus etc. Lipsiae, 1932. 9. l.)

² Minthogy itt nem az egész magyar alkotmánynak történetével, hanem csak a királyválasztásával foglalkozunk, nem térhetünk ki arra, hogy e rendi igények a valóságban hogyan alakulnak, mennyit hódítottak el a királytól. Csupán egyre mutatunk itten rá és pedig arra a — talán éppen Hunyadi János által mozgatott — törekvésre, hogy nemesi, a királyi közigazgatástól függetlenített hadsereget állítsanak fel, illetőleg, hogy a nemesi felkelést a király kinevezte fővezér alatt, de a királyi hivatalnokoktól : főispánoktól és az országos főhivatalnokoktól függetlenül s függetlenül a megyei nemesi közigazgatástól is, de az egyes megyék keretében egy újonnan szervezendő nemesi hadi-közigazgatás által használható sereggé formálják. (Ld. az 1453.-i, Konstantinápoly elestének hatása alatt keletkezett törvényt, s ehhez : Hóman B. : Magyar történet, III. 304. l.)

1440 óta a rendek magukat tekintik a királyi hatalom forrásának, s egyedül jogos átruházójának. Hogyan fejeződik ki e rendi törekvés a magyar királyi (állami) hatalmat szimbolizáló, s annak átruházásánál nélkülözhetetlen szent korona eszméjében? Már volt alkalmunk rámutatni, hogy nem Werbőczy, hanem már az 1440.-i, ismételten idézett rendi oklevél mondja ki, hogy a koronára a rendek ruházzák át a királyi hatalmat, s ezt a szent koronára átruházott királyi hatalmat megint csak a rendek ruházzák át a királyra a koronázással. Ebben az időben — a XV. században — bukkan fel a szentkorona-tagság is, mely ugyancsak a rendeknek a magyar államban elfoglalt szerepét van hivatva kifejezni. Ez a kép nem újítás, a legkevésbé pedig Werbőczy fikciója.¹ A középkor univerzalisztikus gondolkodása, átfogó szemlélete az emberiségről az emberiség egységét és az Istenséggel való kapcsolatát már az egyházatyák idején kezdi az emberi testhez hasonlítani. Mind e képek szent Pál szavaira mennek vissza: Ti vagytok Krisztus teste és tagok az ő tagjából (Ad Corinthios I. 12: 27., lásd még u. i. 12—18.). Krisztus... magát tette meg főnek az egész egyház felett, mely az ő teste... (Ad Ephesios 1: 23.). Krisztus az egyház feje... mi pedig tagok vagyunk az ő testéből... (Ad Ephesios 5: 23. és 30.). Aminthogy mindnyájan egy testünkben több tagot bírunk, de minden tagnak más feladata van, úgy sokan együtt egy test vagyunk Krisztusban, egyenként pedig egyikünk a másikunk tagja (Ad Romanos 12: 4—6.).² E hasonlat jelenti azt a szeretetteljes, szeretetvezette együttműködést, mely az őskeresztényeket összefűzi, egységgé olvasztja, s mely egységben az emberi test tagjairól vett hasonlat fejezi ki az egyes keresztények rendek és egyéni hajlamok szerinti típusait, s szerepét az egyházban.³ De nem volt hatás nélkül e kép későbbi kialakulására az ókori filozófia azon tana sem, mely az államot tekinti testnek.⁴ A későbbi kereszténységben kialakul a kép: az egyház testén Krisztus a fej, a földi fej a pápa, a hívők a tagok. Ez a szemlélet a középkorban

¹ Ld.: Századok, 1934. 325. l.

² Ld. még Szent Pál ad Ephesios 4:10. s köv. és ad Colossens. 1:24. — Az egészre pedig: O. Gierke: Das deutsche Genossenschaftsrecht. (Berlin, 1881.) III. 108. s köv. l. és § 11., III. 546. és köv. l. — Újabbban pedig: A. Dempf: Sacrum imperium. (München, 1929.) II. 1. és passim.

³ Dempf, i. h. 161. l.

⁴ Gierke, i. h. 108. l. — A középkorban az ókori írók közül legtöbbször Plutarchost idézik, azonban az akkoriban sokat olvasott Livius előadása Menenius Agrippa meséjéről sem maradhatott hatás nélkül. (Ab urbe condita lib. II. cap. 32.)

általános lesz: a keresztény emberiség egysége a corpus mysticum Christi képen érzékelődik, mely corpus mysticum-ban harmónikusan olvad össze Egyház és Birodalom, közös célban, s közös munkában, melyben csak a kompetenciák nincsenek, nem is igen lehetnek meghatározva, s így vezetnek összeütközésekre. Emellett egy-egy test az egyes országok egyházai, s egy-egy test az egyes államok is. Vagyis az egész emberiség is, annak kisebb egyházi és világi egységei: közösségei is élő organizmusokként az emberi testhez hasonlíttatnak. Ez a képsor végigkísér az egész középkoron, s néha, pl. a XV. században egészen bizarr képek konstruáltaknak.¹ E corpus-képzetek oly mélyen vésődtek a középkori elmékbe, annyira elválaszthatatlanok az állam, egyház és általában a közösség-fogalomtól, egyház és állam együttműködését oly pregnánsan fejezik ki, s a test egyes szervei oly kialakult állandó reprezentánsai az egyházi rend és a világi rendek egyes rétegeinek és szerveinek, hogy a XIV. században — sőt a „fej“ kérdésében már a XII. századi Johannes Saresberiensisnél is — a pápai vagy állami (császári, francia királyi) hatalom elsőbbségének kérdésében arra hivatkoznak, hogy két feje egy testnek nem lehet és az 1300 körüli, valószínűleg a francia királyság érdekében író Jean Jandun-tól származó iratok az állam elsőbbségét azzal bizonyítják, hogy az emberi test legfontosabb szerve a szív, ez pedig a király.² (A fej ugyanis a pápa.) Aquinói szent Tamás szerint viszont a legfontosabb érzékszervek székhelye a fej, ez kormányozza az összes többi szerveket, ez pedig a pápa. Ezt a szent Tamás által csak a vallásra értett felfogást aztán az 1300 körüli kúriális publicisták a pápa egyeduralmának bizonyítására használták fel.³

Magyarországra az egyháznak élő organizmusként való felfogása, emberi testhez hasonlítása már szent István korában eljutott egy szent Pált idéző német capituláréból.⁴ Már az Intelmekben olvassuk, hogy a hit után az egyházé a második hely a királyi palotában, mely egyházat „a mi fejünk, Krisztus ültette el, azután az ő tagjai, vagyis az apostolok' és szent atyák átültették és szilárdabban felépítették, és amely elterjedt az egész világon“ és „aki kisebbíti, vagy beszenyeezi a szent egyház méltóságát, az Krisztus testét próbálja megcsónkítani...“ „... ha pedig valami szerencsétlen ember ennek az egyháznak tagjait vagy kisdedeit megbotránkoz-

¹ Gierke, i. h. III. 549. s köv. l.

² Dempf, i. h. 409. és 436. l.

³ Dempf, i. h. 396—397. l.

⁴ Békefi R.: Szent István Intelmei. Századok, 1901. 945—946. l.

tatja, méltó az evangéliumi büntetésre.¹ Tehát az Intelmek az egyházat testnek, ebben Krisztust fejnek tekintik, az apostolokat és szentatyákat pedig Krisztus tagjainak. E testnek, e szeretetből összeműködő életközösségnek, a Corpus mysticum Christinek teszi tagjává a magyar egyházat szent István és nem a szentszék, sem pedig a birodalom hűbéresévé népét és országát. Szent István *állama* azonban az ő királyi palotája. Itt már nincsen meg a corpus-hasonlat, mely ekkor még csak a nyugati kereszténységgel való kapocs kifejezésére alkalmas. Sőt a magyar egyház is belehelyeztetik szent István királyi palotájába: az ő magyar államába, s ott a hit után a második helyet foglalja el. Az állam többi szervei a palotának egymásra következő helyeire kerülnek és amellet a király családjának tagjaivá lesznek: az ispánok-patres és fratres. Tehát a későbbi domus regia szent István palotájából, a későbbi királyi familia szent István paterei és frateri-ből alakult ki. A nyugati kereszténységgel Krisztusban egy testté egyesülni kívánó magyar nép szent István idejében még csak a házi rend és családi élet köznapi, reális képeiben képes megérteni azt az intézményt, melyet majd egyszer államnak fog nevezni.

Ez az — igaz, nem egészen következetesen felépített és egyelőre az egyházra korlátozott — corpus-kép nem merült feledésbe, s már ugyane század hetvenes-nyolcvanas éveiben újból felbukkant szent István nagy legendájában, hol a szegények, szűkölködők neveztetnek a szűkölködő Krisztus tagjainak.² Megismétli ezt a corpus-membrum felfogást a Hartvik-legenda is. Majd az 1279.-i kún cikkelyekben merül fel ismét e kép egy változata: az egyház legfőbb feje (caput principale) a szentszék, mely Krisztus nyoszolyája és a Szent-háromság vendégfogadója, mindnyájunk mestere és anyja, melynek testével a hit egyesít minket.³ És az 1298-i törvénykönyv is azt mondja, hogy örökérvényű törvénnyel kimondjuk,

¹ Intelmek 2. fejezete. Ld.: Magyar Törvénytár, millenáris kiadás.

² Szent István nagy legendája Szent István alamizsnálkodásáról: „nocturnas vigiliis... in abscondendis in sinum pauperum elemosinis agiliter et hilariter transigere solebat, egenum Christum in membris (suis) consolari deliberans...“ (Mátyás F. i. h. I. 21. l. — Hartviknál u. így, u. itt 51. l.)

³ „Ab... ecclesia romana matre omnium et magistra... quasi capite principali dona sua in omne corpus effunderet lux divina...“, továbbá „vt... eademque (sc. Romanam ecclesiam) Christi thalamum et Trinitatis hospitium... demonstraret...“ (1279. Fejér: Cod. dipl. V/2. 507—508. l.) Az ilyen bizarr képek nem éppen ritkaságok középkori írásművekben.

miszerint az egyház mind fejében, mind tagjaiban örvendezhessen szabadságainak.¹

Ezek mellett az egyház, a hívők (egy variációban a szegények) és Krisztus egységét illusztráló képek mellett elég korán megjelenik magyar okiratokban az államnak, illetőleg király és alattvalók egymáshoz való viszonyának élő organizmushoz hasonlítása, az emberi testről vett képpel való kifejezése. Már 1309-ben olvassuk Gentilisnél, hogy miután a magyar bárók és prelátusok megválasztották királyukká Károlyt, minthogy a fejtől nem szabad a tagoknak elszakadniuk, a magyarok kötelességek természetes uruk és királyuknak engedelmeskedni.² A III. Béla király jövedelmeiről szóló összeírás pedig azt mondja, hogy Béla király országában a következő földek vannak: Ungaria caput regni, Dalmatia, Scлавonia, Croatia.³ A kép nem teljes, a „tagok“ szó a tollban maradt, mégis ez lehet első kezdete a magyar birodalom egységes élő organizmuskénti felfogásának, melyben a fő a magyar anyaország, a tagok pedig a kapcsolt, hódított királyságok. Ezért mondják jó pár száz évvel későbbben is a fentebb ismertetett 1505-irákosi végzésben, hogy az idegen királyok gondatlan-ságából elvesztettük Rámát, Szerbiát, Galiciát, Lodomeriát, Bulgáriát, Dalmáciát és más erős várakat, úgyhogy e végtagok (extremitates) leszaggatása után már attól kell tartanunk, hogy az ellenség a belsők (interiora) ellen fordul.⁴ II. Lajos 1518-ban attól tart, hogy „corpus regni simili calamitati subiacebit“ (t. i. a török rablásnak), mint a melléktartományok.⁵ Thuróczy is arról ír, hogy mik történtek Magyarország belső részeiben (intra viscera)⁶. (Az orvosi műnyelvből vett ilyes hasonlatok, mint már fentebb is rámutattunk, nem rit-

¹ 1298: 36. tc.: „Statuimus siquidem et perpetuo edicto stabilimus, quod ecclesia . . . tam in capite, quam in membris gaudere valeat suis libertatibus.“ (Kovachich: Sylloge decretorum. 37. l.)

² Carolum ex primorum sanctorum regum vera progenie propagatum recognoverunt (t. i. a bárók, prelátusok és nemesek) verum et legiptimum (sic) regem Hungarie, ac eorum dominum naturalem. Igitur cum non liceat a capite membra discedere, sacro presenti concilio . . . sancimus, quod ipsi eidem . . . obediant. (Mon. Hung. Vat. Acta Gentilis, 269—270. l.)

³ A párisi Bibliothéque Nationale kéziratai között őrzött 6238. számú XV. századi kéziratban, f. 20. Fényképmásolata a M. N. Múzeum Orsz. Széchényi-Könyvtárában. (Facsimile-gyűjtemény, Facs. I. Mss. 344.)

⁴ Ld. fent ismételtlen idézve.

⁵ Kovachich: Sylloge. 232. l.

⁶ Chronica Hungarorum. Ed. Schwandtner: Scriptorum. (2°.) II. 213. — Ld. még 1523: 58. tc.: in visceribus regni, ami egyet jelent azzal, hogy intra limites regni. (J. N. Kovachich i. m. 347. l.)

kák az államnak organizmusként való leírásában.) Nem lehet ezek után véletlen, hogy az egyik melléktartomány lakói, Ragusa polgárai a XV. század folyamán — először, úgy látom 1454-ben — Magyarország, s a szent korona tagjainak kezdik magukat nevezni.¹

Tagok lesznek a XVI. század elején a szabad királyi városok is (1309-től 1454-ig sajnos nem tudtam adatokat találni). Bártfát 1505-ben meghívják az országgyűlésre, mert ott jelen kell lennie a szent koronának alávetett minden tagot és részt képviselő követnek és Sopront is mint ez ország tagját hívja meg II. Ulászló 1508-ban a fiát megkoronázó országgyűlésre.² Werbőczy aztán a Hármaskönyvben kifejti, hogy a nemesek a szent korona tagjai és pedig azon kapcsolat alapján, mely előáll a király és nemesek között azzal, hogy a nemesek joga a királyválasztás, a király joga pedig a nemesítés.

Amint tehát a középkori corpus-képben, úgy a magyarországiakban is többféle corpus van : egy test Magyarország és a melléktartományok — ez területi, földrajzi fogalom —, egy test a magyar rendiség szemben királyával (mely corpusban azonban legalább is 1459 óta a király is helyet kap)³, egy corpus a magyar szent korona, melynek feje nyilván a király, tagjai a nemesek és nemesi testületek. E két utóbbi jogi, társadalmi, alkotmányos fogalom. Külön corpus a magyar egyház is. A kép — irodalmilag, illetőleg írásművekben — csak a két első corpus-fogalomban teljes : csak az ország területét, s maga-magát látja a magyar rendiség corpus totumnak — később királyával mint fővel egyetemben. A szent korona egész testének fogalma középkori írásművekben nem fordul elő. Bizonyos azonban, hogy e képtörődék : szent korona tagjai csak része a köztudatban élő és a modern magyar alkotmánytörténetben Timon Ákos által — bár nem helyesen — rekonstruált teljes képnek a magyar szent korona egész testéről, melyben a fej a király, a tagok a nemesek.

Magyarországon nem alakultak ki oly mélyen szántó államtani, jogi, teológiai, filozófiai tanokból sarjadt képek

¹ Gelchich J.: Ragusa és Magyarország összeköttetései oklevéltára. (Budapest, 1887.) 560. és 562. l. (1454. nov. 2.) — Ld. még Századok, 1934. 328. l. és 1. jegyz.

² A bártfaiakhoz intézett meghívó : M. G. Kovachich : Vestigia 447—448. l., a soproniakhoz : M. G. Kovachich : Suppl. ad Vestigia II. 344—345. l.

³ A III. Frigvest magyar királlyá választó rendek mondják, hogy király nélkül az ország „acephalum“ lenne. (Kaprinay : Hungaria dipl. II. 249. l.)

Krisztus Corpus mysticumáról, mint a nyugati országokban, honnan e magyar „corpus“ fogalmak első rudimentumai átszármaztak, mégis a szent korona-tagság egyike a magyarok gondolkodásában, politikai, alkotmányos meggyőződésében legmélyebb gyökeret vert fogalmaknak. Hogy ez megtörténhetett, s a szent korona eszméje ily mélyen elhathatott a nemesség sőt : a magyar nép legszélesebb rétegeibe is — úgy, hogy nemesek, városi polgárok a XV. század folyamán a magyar szent korona tagjainak tekinthették magukat, s így neveztek a király által —, abban kétségtelenül közreműködhetett a megyei bírósági bizonyító eljárásoknál következő azon szokás, mely szerint minden természetű pörben a tanuként megidézettek — birtokügyekben a szomszédos birtokosság, sőt különösen régebben, a XIV. században, az egész vidék nemes és *nem* nemes lakossága is — Istenbe vetett hitükre, s a királynak és a szent koronának tartozó hűségből tanuskodnak : keresztény hitük, a király és a szent korona iránti hűség kötelezván őket a bíróság előtti igazmondásra, becületet tanuskodásra. Ez már a XIV. században állandó gyakorlat¹, mely a XV. században egyre terjed, bár ekkor a tanuskodás, legalább is birtokügyekben, a nemességre korlátozódik. Ezek a bírósági közgyűlések — a proclamata congregatiók — később, a XV. században csak részgyűlések : inquisitio per modum proclamatae congregationis, melyeket újabban Holub világított meg,² mindig más-más székhelyen üléseznek, s minthogy ezekre mindig összesereglik mindenféle nép, hiszen az ilyes pörök mindig nagy publicitás előtt folynak, ezeken terjed el minden ember tudatába a szent koronának eszméje, azé a csodálatos, mint 1440-ben mondták : mysteriummal bíró diadémé, mely kézzelfoghatóvá, szemmel láthatóvá teszi a népi gondolkodás számára túlságosan elvont, de a király személyével mégsem maradék nélkül kifejezhető

¹ Ld. : Holub József : Zala vármegye története. (Pécs, 1929.) 179. és köv. 184. l. a nem nemesek jelenlétére a XIV. században ugyanott (még 1408-ban is !) 175. l. és Orsz. Levéltár, Dl. : 1447-ben a rendi kormány mondja : „ad fidem eorum deo debitam fidelitatemque huic Regno et S. eius Corone observandam . . .“ (14.097.) ; 1454-ből a leleszi konventtől (14.896.), u. a. a sági konventtől (14.827.) ; 1457., Borsod vm. (15.133.) ; 1458. (15.257.) ; 1460. (16.763., 16.762. és 15.481.) ; továbbá : 1462. Hont vm. (15.791.) és Bereg vm. (15.701.) ; — majd : 1464. bácsi káptalan (16.025.) ; majd : 1463. Bereg vm. (15.795.) ; továbbá : 1465. budai káptalan (16.262.) stb. majd : 1492. Hont vm. (19.771.) és aradi káptalan (19.796.) stb. az ország legkülönbözőbb részeinek megyéiből és hiteles helyeitől, királyi leiratokban s válaszokban.

² Holub i. m. 190. l. és I. rész. 2. könyv, IV. fejezet.

állam fogalmát. Hiszen a nép széles rétegei az állam (király), vagyis a békéről és igazságszolgáltatásról, jogrend fenntartásáról gondoskodó közhatalom kezét a mindennapi életükbe állandóan belejátszó birtok- és egyéb pörökben, bűnügyekben: vagyis az igazságszolgáltatásban érzik legközvetlenebbül. Három pilléren nyugszik tehát erkölcsileg a későközépkori magyar rendi állam a populáris felfogásban: Istenbe vetett hitben — Magyarország gépezetét a katolikus hit hatja át¹ —, a király és a szent korona iránti hűségen. Az, hogy birtokadományok a szent koronától származóknak tekintetnek, s hogy a birtokok örököse a szent korona, valamivel későbbi elmélet, s a XV. században alakul ki — a XIV.-ben még a király kezére, „ad manus nostras“ tartozik és háramlik a birtok — s különben sem alkalmas oly széles rétegekben popularizálni a szent korona eszméjét, mint a tanusági eskü. Még kevésbé az a másik tulajdonsága a szent koronának, hogy t. i. a királyi hatalom ebből származik át a királyra. Koronázás, királyválasztás elég ritka esemény, még a birtokadomány is ritkább, mint a birtok- és egyéb pör.²

*

Elsőnek Hans Schreuer mutatott rá Timon Ákos Magyar alkotmánytörténetének ismertetésében, majd 1911-ben megjelent nagy művében is,³ hogy más országokban, a keresztény nyugat államaiban is megvolt az illető országok koronájának az illető államot szimbolizáló jelentősége, valamint az államnak élő organizmusként való felfogása, és pedig szerinte Magyarországon kívül a német-római birodalomban, Franciaországban, Angliában, Csehországban. Ehhez hozzátehetjük Lengyelországot is, mint arra már Kadlec is utalt,

¹ Lásd az 1453.-i, Konstantinápoly eleste miatt szükségessé vált katonai intézkedéseket előíró törvény bevezetését. (Magyar Törvénytár, millenáris kiadás.)

² Világos, hogy a „regnum“ terminus csak egyik jelentésében jelenti a rendek összességét. Megvan emellett a területi, földrajzi regnum-fogalom is: a regnum Hungariae, valamint az államot, a kormányzás objektumát jelentő regnum-fogalom is mindvégig, Szent Istvántól Werbőczyig. „Corona és regnum“ c. ismételtén idézett dolgozatomban ezt a hárcm regnum-fogalmat világosan csak a XI—XII. századra fejtegettem, későbbi időkben csak a regnum: rendek jelentésében, ami, úgy látszik, félreértésekre adott alkalmat.

³ Ld.: Zeitschrift d. Savigny-Stiftung f. Rechtsgesch. Germ. Abtlg. XXVI. (1905.), 334—36. l. és u. ó: Die rechtlichen Grundgedanken der französischen Königskrönung. (Weimar, 1911.) 73—75. l.

szintén Timon alkotmánytörténetének ismertetésében.¹ Már régebben rámutattunk, hogy a magyar, lengyel és cseh koronázási eskü és általában koronázási gyakorlat között szerves összefüggés van, ami a három nép szomszédságadta szoros politikai (és gazdasági) kapcsolataiból adódott.² Ez már eleve kézenfekvővé teszi, hogy a három nép alkotmányfejlődésében további kapcsolatokra, vagy legalább is analógiákra gondoljunk, s valóban a magyar korona-eszméhez bizonyos mértékben hasonló eszméket találunk lengyeleknél, cseheknél egyaránt.³

A cseheknél — amennyire a rendelkezésünkre állott fogyatékos publikált anyagból s a németnyelvű irodalomból megállapítható — a koronának a királyi hatalom (állam) szimbólumaként való értelmezése már a cseh királyság első felállításakor, I. Ulászló idején (1158—1173) előfordul. I. Ulászló szól „terra quaedam ad coronam regni mei pertinens“-ről, majd egy „ad coronam meam pertinens“ szántóföldről s egy faluról, mely „corone mee adiacebat“.⁴ Tudjuk, ez az első cseh királyság Barbarossa Frigyes császár rövidéletű alkotása s csak I. Ulászló életére szólt. A második, végleges cseh királyság — úgy látszik — csak elég későn, a XIV. század folyamán veszi fel újra a korona-szimbólumot, Peterka szerint — ki egyébként I. Ulászló korona- említéseit mellőzi — csak 1329-ben.⁵ Ez a cseh korona-fogalom a XIV. században azután elég gyakran bukkan fel, s kifejezesezett értelmű: jelképezi a cseh államterület egységét, szemben a váltakozó fejedelmekkel.⁶ De kifejezi az állami (királyi) birtokoknak, földeknek, jövedelmeknek az államhoz tartozóságát, s kifejezi az alattvalóknak a királyhoz — államhoz — való viszonyát is.⁷ Előfordul a XIV. század közepén az is,

¹ Jahrbuch d. internationalen Vereinigung f. vergleichende Rechtswissenschaft u. Volkswirtschaftslehre in Berlin. 1905. VIII. Bd., I. Abt., 429—435., kül. 431. l.

² Századok, 1923. 282—297. l.

³ A magyar és cseh korona-eszme analóg voltára ld.: Eckhart F.: Jog- és alkotmánytörténet. (Hóman B.: A magyar történetírás új útjai. Budapest, 1931.) 303—304. l. — Ld. még Kadlec, i. h.

⁴ Mindhárom adat: G. Friedrich: Cod. dipl. et epist. regni Bohemiae. I. (Prag, 1904.) 215. és 217. l.

^{5—6} O. Peterka: Rechtsgeschichte der böhmischen Länder. (Reichenberg, 1928.) I. 99. l.

⁷ A már említett XII. századi és 1329.-i korona- említéseken kívül a következőket hozzuk fel a rendelkezésünkre állott csekélyszámú cseh publikációkból: 1341-ben Boroszló városa és egyeteme írja magáról, hogy „a corona Regni Boemie totaliter indivisibiles et irremotabiles in perpetuum esse deberent“. (Cod. dipl. epist. Moraviae

hogy Csehországot a német-római birodalom tagjának: *membrum nobile et insigne s. imperii*-nek, majd *s. imperialis*

VII. 255. l.) — Ugyanezek ígérik, hogy városukat és a boroszlói hercegséget „*non dividendo . . . a regno Bohemie seu Corona regni eiusdem*“ megtartják, . . . „*promittentes firmiter, quod regibus ac corone regni Boemie homagium, fidem et iuramenta fidelitatis per ipsos prestita eidem . . . Regi ac suis heredibus . . . observabunt*“ (U. o. 347. l., 1342-ből.) — A sziléziai herceg is „*Corone regni*“ (Boemie) veti magát alá, hercegsége mindig is „*circa Reges, Coronam et regnum Boemie perpetuo remanere*“ tartozik, s ennek a koronának fogad a herceg örök hűséget és homagiumot (u. o. 374—75. l., 1343.). Hasonlóképpen 1348-ban az oppelni herceg (u. o. 565—66. l.). — Szentúgy Morva örgrófság is a cseh koronának fogad hűséget, mint annak feuduma, a cseh király pedig védeni köteles a morva örgróft, mint „*alios principes regni et corone principes et vasallos . . .*“ s ugyanitt szól még IV. Károly mint cseh király „*nostri et corone regni Boemie principes ecclesiastici et seculares*“-ról (1349-ből, u. o. 681—83. l.). Itt tehát az alattvalóknak, egyházi és világi hűbéreseknak a királyhoz-államhoz való viszonyát fejezi ki a koronának való alávettség. — 1356-ban „*principatus, dominia, vasallatus et pertinentia regni et corone Boemie*“ -ről olvasunk (u. o. IX. 22. l.). Igen érdekes a *Majestas Carolina* ebből a szempontból, melyet, ha Károlynak rövidesen vissza kellett is vonnia, mégis híven adja vissza a kor nézeteit a cseh korona-fogalomról. Itt is a „*principes, barones nostri et regni ac corone Boemie*“ -ről szól Károly, kik az ő, az ország és a korona subditíjei és fideleselei (*Cod. Juris Bohemici. II/2. 102. l.*), szól a „*honor et gloria diadematis Bohemiac reipublicae*“ -ről (u. o. 113. l.), — sőt szól arról, hogy „*ex toto corpus egregium regni nostri purgare . . .*“ törekszik (u. o. 34. cikk). — IV. Károly ezeken kívül megerősíti 1348-ban II. Frigyes császár privilégiumát s itt Csehországot „*regnum Bohemiac Romanis regni membrum fore nobilius*“ -nak mondja (*Cod. Jur. Boh. II/2. 191. l.*), amint hogy 1360-ban is a szent birodalom „*nobile et insigne membrum*“ -ának (*Cod. dipl. epist. Moraviae. IX. 149. l.*). — Morvaország a cseh királytól és ez ország koronájától birt feudum (u. o. X. 143—44. l., 1371-ből). — Ugyanígy, ugyanerről, u. itt 146. l. 1371-ből, — és 148., illetőleg 152. l. stb. — Az olmtüzi püspök és oppelni herceg u. így, u. o. 164. l. — Cseh korona-említések még (1372-ből u. o. 175. l.; 184. l., Nagy Lajos magyar király oklevelében !) 1376-ból (u. o. XI. 13. l.), 1382-ből IV. Vencel: „*pro statu felici et communi bono regni et incolarum ipsius regni nostri Bohemie et corone eiusdem regni . . .*“ u. o. 559. l.), 1388-ból (u. o. 418. l.). 1394-ben Jodok morva örgróf és cseh urak szövetséglevelében az osztrák herceggel van szó a morva örgrófról, az ő „*land und leut*“ -jeiről, „*und alle unser undertan und alle die zu der krön ze Peheim gehörendt*“ -ről (u. o. XII. 215. l., ld. még u. o. 219. l., 1394-ből). 1420-ban a prágaiak bepanaszolják a velenceiek előtt Zsigmondot, ki „*Coronae et christianissimi regni Bohemiac (!) . . . sit potentissimus hostis, crudelis aemulus*“ és aki Brandenburgot, „*coronae nostrae (!) ascriptum . . . a corona alienavit*“ (Palacky: *Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges. I. 39—41. l.*). — Zsigmond viszont a boroszlóiakhoz és neumarktiakhoz mint „*unser und der cronen ze Behemen sunderliche lieben getruwen*“ -hez ír 1420-ban (u. o. 50. l.). Lásd még Zsigmond a huszitákról: „*hostes dei ac nostri et corone Boemie . . .*“ (1421-ből u. o. 68. l., ld. még: u. o. 78. l.).

corone membrum-nak nevezik.¹ Ez azonban *nem* a cseh korona tagságát jelenti, hanem a császári koronáét, Nagy Károly koronájáét, a membrum imperii pedig a római-német birodalom tagságát. E kitétel szerint tehát Csehország a maga egészében, tartozékaival egyetemben a szent római (német) birodalom, s annak koronájának tagja. Olyan formulákról viszont nem tudunk, melyek azt mondanák, hogy a cseh koronatartományok, hűbértartományok a cseh korona tagjai.

A lengyel korona, melyet a magyarhoz hasonlóan szintén a szent jelző ékít, az állam szimbólumaként a lengyel királyság végleges megalakulásakor, a XIV. század elején tűnik fel, Lokietek Ulászló első lengyel király korában (1305—1333). A lengyel királyság első rudimentumai Chorbry Boleszló, szent István kortársának korában, úgy látszik, nem ismerik még e fogalmat. A XIV. és XV. században Lengyelországban is a lengyel állameszme jelképeként és pedig a Lengyelországhoz tartozó hűbértartományoknak, a litván és egyéb hűbéres fejedelmeknek Lengyelországhoz való viszonya kifejezésére alkalmazzák a „lengyel szent korona“ fogalmát, „nobis et nostre sacre corone“ esküsznek hűséget a lengyel korona idegen hűbéres fejedelmei. Igaz, Lengyelországban kevésbé kialakult a gyakorlat, nem is fordul elő oly sűrűn, vagy általánosan a korona-eszme, mint nálunk, sőt még annyiszor sem, mint Csehországban.²

¹ Ld. H. Schreuer: Die rechtlichen Grundgedanken d. franz. Königskrönung. 74. l. és 4. jegyz. és IV. Károly i. 1348.-i és 1360.-i oklevelét (Cod. Jur. Boh. II/2. 191. l. és Cod. dipl. epist. Moraviae. IX. 141. l.).

² Lengyelországban a XIV. század végénél korábbi korona- említéseket nem találtunk. 1377-ben Nagy Lajos mondja Krakkóról, hogy „civitas dicione sacre mee corone subdata“. (Mon. med. aevi hist. res gestas Poloniae illustr. V. 66. l.) — Ugyancsak Nagy Lajos 1380-ban szól fideles-eiről, „regnum nostrorum Hungarie et Poloniae sacris coronis (!) subiecti“-ről (u. o. 73. l.). — 1387-ben a krakkóiak nevezik II. Ulászlót „sacro eiusdem r. Poloniae coronatum diademate . . .“ (u. o. 78. l. és II. 13. l.). — 1388-ból Vladimir, Kijov fejedelme: „In fidelitate, quam erga . . . Vladislaum . . . et Hedvig . . . et coronam regni Poloniae nunquam deserere . . .“ (u. o. II. 14. l., u. így, u. o. 13. l. Simeon), u. így Anna, Vitold felesége: 1392. (II. 16. l.), Vitold (u. o. 17. l. 1392.). Így, de bővebben, Litvánia fejedelme 1387. (u. o. 11. l.). — Hasonlóan Vitold hűségnyilatkozata 1404-ből (u. o. II. 24. l.), a II. Ulászló és Vitold közötti szerződés 1411-ből: „terra Dobrinensis debet permanere circa coronam Poloniae et omnes terre quas corona Poloniae ante istam guerram habuit in possessione“ (u. o. XII. 40. l.). — Jellemzően „nunquam imperpetuum debet corona regni Poloniae cum Lithwanie terris et hominibus suis esse contra ordinem . . . simili modo nunquam . . . ordo debet esse contra coronam regni Poloniae . . . nec etiam inimicis corone adherere . . .“

Mindebből tehát egészen világos, hogy e magyar szent korona eszméje egyfelől sokkal régebben keletkezett, mint északi és északnyugati szláv szomszédjai koronájáé — már szent István Intelmeiben felbukkan¹ — másfelől, hogy azokkal tartalmilag sem egészen egyezik. Mert míg a szláv államokban a korona-eszme főképen a hűbértartományoknak a lengyel, illetőleg a cseh anyaországhoz való viszonyát, tehát e két állam területi egységét fejezi ki, addig nálunk elsősorban az alattvalóknak az államhoz való viszonyát.²

Mindez kizárja tehát, hogy a magyar szent korona eszméjének akár keletkezésében, akár valamelyik későbbi fejlődési fázisában cseh vagy lengyel hatást tételezhessünk fel. Ilyen hatás, ez a mondottakból világos, nem is volt, hanem csak analógia. Ez az analógia is csak *egy* területen teljes, még pedig a Magyarországhoz csatolt királyságoknak (vagy mellék-tartományoknak) a szent koronához (ill. a magyar államhoz) való viszonyának kifejezésében, s ez is csak a XIV—XV. században. Ez időben Galicia, Lodoméria, Havasalföld és Moldva stb. valóban lényegében ugyanúgy a magyar szent koronának hűbértartománya, annak fejedelmei alapjában véve úgy esküsznek hűséget királyainknak és a magyar szent koronának, mint a sziléziai, vagy morva, vagy oppelni, vagy lausitzi fejedelmek a cseh királynak és koronának, s akár a litván heregek a lengyel királynak, illetőleg szent koronának. Még az idegen, egyenrangú államokkal kötött, nemzetközi szerződésekben is éppúgy a cseh, vagy lengyel korona képviseli ez

a német lovagrenddel kötött szerződésben (u. o. 42. l.). — 1431-ből: a litvánok és oroszok a lengyel király által fogságban tartott nemesek váltságdíját „regi et corone regni Polonie... solvere, pagare...“ tartoznak (u. o. 70. l.).

¹ Ld.: Századok, 1934. 314. s. köv. l.

² Alkotmányunkban az államterület integritásának elve egyfelől a királyok ősi honvédő kötelességében, másfelől a szabad magyarok — később nemesek — szintén ősi honvédő kötelességében fejeződik ki. A honvédelemnek a királyra eső része a XIII. század vége felé az alattvalók — ekkor már rendek — ellenőrzése alá kerül. Már IV. Lászlót figyelmeztetik e kötelességére, mikor az osztrák herceg elragadozza a nyugati határterületeket, de László büszkén visszautasítja e gyámkodást, mondván, hogy tudja ő azt, mi a kötelessége. III. Endrétől pedig 1290-ben, koronázásakor esküt is vesznek ki az integritás helyreállítására vonatkozóan. 1298-ban pedig az ez évi törvénykönyv 21. pontjában újból előírják a királyi kötelességet. Mindez nem újítás, hanem csak írásos, törvényben való lefektetése egy ősrégi királyi kötelességnek (ld. mindehhez: Századok, 1924. 252. és a köv. l. és 1934. 315. l., kül. 2. jegyz.). mint ahogy például az alattvalók ellenállási jogának, vagy honvédő kötelességének az Arany Bullába való bevétele sem új jog alapítása, hanem csak ősrégi szokásjog írásbafoglalása.

országokat, mint a magyar szent korona a magyar királyságot az 1382.-i turini békeokmányban (mely békeokmány, mellesleg megjegyvezve, aligha magyar kancelláriai termék, annyira elüt a magyar gyakorlattól). De ez, mint mondtam, a magyar szent korona eszméjének egy része, igen kis, mondhatni, legjelentéktelenebb, s annak történetében szinte izoláltan álló része, s ez is, úgy látszik, csak a XIV—XV. századra korlátozódik. A magyar szent korona eszméjének központjában mindig is az alattvalóknak az államhoz való viszonya állott.¹

Eddig a magyar királyi hatalom forrásairól szólva arra az eredményre jutottunk, hogy az a XI—XIII. században a szent István-nemzetség fiága volt, a XIV. században annak nőága, a XV. században —1440-től— a magyar rendek. Sőt a magyar nép politikai vezető emberei válságos helyzetekben már az előző századokban is lehetnek forrásai, (illetőleg átruházói) a magyar uralkodói hatalomnak.

Mindez korrekтивumra szorul. Királyi nemzetség és rendek (nép) a királyi hatalomnak csak *földi* forrásai. Minden hatalom Istentől való² — nulla potestas, nisi a deo —, akár jó, akár rossz, mint Temesvári Pelbárt mondta: ahogyan a nép éppen megérdemli.

Bartoniek Emma.

¹ Az angol és francia gyakorlatban is előfordul a „corona“, mint az állam szimbóluma. (Lásd H. Schreuer i. m. 74. l. és 2. s 3. jegyz.) — Angliára leérdekesebb H. Bracton munkája a XIII. század közepéről: De legibus et consuetudinibus Angliae (modern kiadása: New-Haven — London — Oxford, 1922.), melyben különösen a bírósági gyakorlattal kapcsolatban említetik a „corona“, „rectitudines et iustitia ad coronam spectantes“: a koronára tartozó ügyek, továbbá: „assisae et placita coronae nostrae (regis)“, ami ugyanezt jelenti. De említ „gravis praesumptio“-t is „contra regem et coronam et dignitatem“, hogy ha „assisae statutae et iuratae in regno suo ad communem regni sui utilitatem non fuerint observatae“ (i. m. II. 340. lap) — és ugyancsak „gravis praesumptio contra regem et dignitatem et coronam suam“, ha valaki talált kincset elrejt s nem szolgáltatja ki a királynak (u. o. II. 338. l.). — Franciaországban a koronavazallus: „magnates et nobiles ad coronam pertinentes“ kitétel használatos, de a XIV. század közepén szó van „iura coronae“-ról is, még pedig a koronázási esküben (Schreuer i. h.).

² Erre még bővebben kitérünk a „Századok“ 1936. évi Pöt-füzetében.

Coluccio Salutati levelezése a magyar Anjoukkal.

A kultúra és az államfejlődés viszonya Firenze történetében is paradoxonszerű. Hatalmának hanyatlásával párhuzamosan kultúrája egyre vakítóbb fényvel ég. Dante még a gazdasági hatalom idején élt, de egyre élesebb hatalmi harcok közepette, Petrarca és Boccaccio a kezdődő hanyatlás korában. A latin humanizmus s az állandóan fejlődő művészeti renaissance csúcspontja pedig már a teljes politikai süllyedés és a tyrannis korára esik. Úgy látszik, mintha a két ellentétes jelenség, a politikai anarchia és a kulturális fölvirágzás szorosan összetartoznék, mintha egyazon oknak két különböző közegben való megnyilvánulása lenne. A paradoxon feloldását a rendkívüli méretű firenzei individualizmus adja. Az, amely lerombolt minden közösséget a politikai életben, amely rendeket rendek, családokat családok, embereket emberek ellen lázított, mely a firenzei szabadság nevével egyéni hatalomra tört, ugyanaz az individualizmus iparban, kereskedelemben, egyéni, szellemi teljesítményekben, irodalomban, művészetben Athén óta a legragyogóbb kultúrát hozta létre.

A firenzeiek minden életmegnyilvánulása nagy feszítőerejű szellemi energiákra mutat. Amikor összefogó kereskedelmi műveleteket kezdtek lebonyolítani s rávetették magukat a kereskedelem legértelmibb részére, a banküzletre, amidőn fölismerték az írás értékét munkájuk számára, a naggyálétel útját mutatta meg szerencsés ösztönük.¹ Azonban a kereskedelem aprólékos organizációja és fejlesztése az írás segítségével aligha következett volna be rendkívüli adottságok nélkül. Firenze monográfusa meg van győződve arról, hogy „kereskedőinek kalandos merészsége, nagyvonalú kombinációi szoros összefüggésben állottak a magasabbrendű alkotás teremtő fantáziájával“.² Az írással megrögzített kis nyereségek s a nagyvonalú vállalkozások és számí-

¹ R. Davidsohn : Der Florentiner Welthandel des Mittelalters. Weltwirtschaftliches Archiv, XXX. 1929. II. 78—80. l. — Hajnal I. : Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. Károlyi-Emlékkönyv. (Budapest, 1933.) 193—196. l.

² Davidsohn i. m. 79. l.

tások egyaránt az emelkedés alapjává váltak. A firenzei iparos és kereskedő szét nem választható alakja értelmi erejét foglalkozásában fejlesztette ki.¹ Az iparnak nem tömegszerű teljesítményei már egyéniek. A szép és tetszetős munka, legyen az szépmintájú selyem, finom bársony, könnyed formájú üveg, remekbe készült bőr- vagy ötvös-munka, már művészet és mindenképen individualizmust követel. A firenzei művészet magas színvonalú, művészies ipar nyomán fejlődött ki. Ha pedig az iparos tömegáruval próbálkozik és kereskedéssel, a vállalkozó és kereskedő szerepét veszi át s munkája ismét individualista és értelmi. A firenzei kereskedő működésének színhelye az egész ismert világ. eltérő szokások, más és más nyelvek, különböző művelődési állapotok megkívánták tőle a szellem éberségét, mintegy „en garde” állapotát.² Ha nem lettek volna annyira találékonyak, de egyúttal szívósak, ha nem tudtak volna oly mesterien bánni az emberekkel, ha nem lett volna annyira pontos és tökéletes szervezettségük, aligha sikerült volna európai vezető szerephez juttatni Firenzét. A firenzei iparos és kereskedő individualista, éleseszű, eleven és ügyes beszédű volt. A gazdagodás állandó folyamatán kívül a nyugtalan individualizmus hajtotta a föltörő társadalmi osztályok hullámait. A ghibellin nemesség pusztulása után új nemesség támad a meggazdagodott guelfekből, ezeket az úgynevezett nagyobb céhek (arti maggiori) szorítják ki s végül a kisebb céhekkel (arti minori) egyesült munkásság vagyis a köz-nép (minuto popolo) is résztvesz a hatalomért folytatott váltakozó küzdelemben.³ Az állandó pártmegosztások,

¹ A középkorban iparos és kereskedő nem határolható el élesen. V. ö. Miskolczy I. : A középkori kereskedelem története. (Budapest, 1926.) 13. l.

² A firenzei kereskedelem kiterjedtségéről lásd R. Davidsohn : Geschichte von Florenz IV. Bd. Die Frühzeit der florentiner Kultur. II. Teil. 273—407. l.

³ A firenzei társadalmi fejlődéshez v. ö. Romolo Caggese : Firenze dalla decadenza di Roma al risorgimento d'Italia. (Firenze, 1913.) Vol. II. c. 3. Il tumulto dei Ciompi. 175—288. l. — Firenzében sohasem együttkormányzásért, hanem mindig külön uralomért küzdöttek. Jellemzően állapítja meg Machiavelli : „... perchè il popolo di Roma godere i supremi onori insieme con i nobili desiderava ; quello di Firenze per essere solo nel governo, senza che i nobili ne partecipassero, combatteva.” Tutte Le Opere . . . di Niccolò Machiavelli. A cura di Guido Mazzoni e Mario Casella. (Firenze, 1929.) — Istorie Fiorentine. Lib. III. cap. I. 443. l. Pasquale Villari, aki már eleve figyelmeztet, hogy Machiavelli, híven politikai szemléletéhez, csak azt kutatja, hogy ki győz és ki veszt (P. Villari : Niccolò Machiavelli e i suoi tempi. [Milano, 1927.] II. 428—29. l.) és csak a hatalmas

küzdelmek légkörében mintegy gyorsítva élte le Firenze egész Európa életét és 1378-ban a Ciompi-lázadással már elérkezett az úgynevezett negyedik rend uralmi kísérletéhez. A szélsőséges politikai individualizmus tápot adott a firenzei kultúrának, irodalomnak, viszont ez az állandó nyugtalan és gyorsított élet és hatalmi harc sem magyarázható meg másként, mint a szellemi energiák feszültségével.¹ A modern Európa társadalmi osztályai és városi élete nagyjából már kialakultak Firenzében. Állami hivatalnokok, ügyvédek, orvosok, vállalkozók, bankárok, jegyzők, kereskedők, iparosok, művészek, munkások s minden társadalmi osztályból való kalandorok adják Firenze keresztmetszetét. Egy azonban hiányzik belőle: a katonaság. Sigaza van Machiavellinek, amidőn Firenze katonai hatalmának teljes összeomlását és későbbi tehetetlenségét azzal magyarázza, hogy lealacsonyították és tönkretették a nemességet.²

Firenze teljes egészében intellektualizálódott. Ezt a folyamatot a városias élet előmozdította külső formákban s intézményekben éppenúgy, mint gondolkodásban. Egymással versenyző paloták, kövezett és világitott utcák, kutak, kertek, politikai események szerint változó divatok, terek, ahol minden este kicserélték a legfrissebb pletykákat, patriarkális és mégis minden ízében városias környezetet mutatnak.³ A kereskedelmi és politikai élet állandóan vibráló köztudatában számontartják egymást nemcsak névszerint és külső szerint, hanem mivel kis városról van szó, egész morális életükkel. Ezért a firenzei lélekben mélyen gyökerező irodalmi forma a legfrissebb pletyka, az újdonság, a novella.⁴

egyént látja, elismeri, hogy Machiavellinek itt szóbanforgó megfigyelése találó (u. o. 451—52. l.).

¹ K. Brandi (Die Renaissance in Florenz und Rom. [Leipzig, 1909.] 35. l.) a firenzeiek nyugtalan és gyorsan élő természetét éppen a gazdasági és politikai élet következményének tekinti élelméjűségükkel és talpraesettséjükkel együtt. Az ilyen tulajdonságok azonban adottságok, melyek állandóan fejlődnek. — A politikai individualizmus hatását az olasz renaissance megindításában Simonde Sismondi nyomán először K. Brandi (Das Werden der Renaissance. [Göttingen, 1908.] 12—13., 25. l. 14. j.), majd Hermann Hefele (Zum Begriff der Renaissance. Historisches Jahrbuch, 1929. 444—59. l.) hangsúlyozza.

² Machiavelli i. h. — Az intellektualizált élet a tulajdonképeni közvetlen ok. A kereskedelmi típusú politikai gondolkozáshoz v. ö. A. v. Martin: Soziologie der Renaissance. (Stuttgart, 1932.) 11—17. l.

³ Firenze külső képéhez v. ö. Davidsohn i. m. 252—60. l. — Esteli beszélgetések a Mercato Nuovon és a Piazza di Santo Pulinarin u. o. 283. l. — A divatról, többek között a „magyar módra” testhez simuló dolmányról u. o. 343—46. l., 345. l.

⁴ A „novella” szó eredetéhez v. ö. Davidsohn i. m. 210. l.

Sehol sem lehet olyan jól látni, mennyire intellektualizálódott Firenze, mint novelláiban, ahol a humornak egyik legbővebb forrása a buta ember. Az együgyűek csetlése-botlása a sokszerű és nehéz életben a firenzeiek előtt mélységesen komikus volt.¹ A Novellino, Franco Sacchetti és Boccaccio a firenzei lélek színeképét adják. Csupa csipkelődés, malicia, rászedés, ravaszság, szellemes kitalálások (ingegnosa trovata) s mindez bájosan, finoman, hogy ne lehessen megharagudni érte. Ennek az intenzív és szervesen egységes szellemi életnek organizátora minden téren az írás. A céhbe iratkozott iparosok mind tudnak írni, olvasni. Túlzó adatok szerint nyolc-tízezer tanuló járt Giovanni Villani idejében elemi ismereteket adó iskolákba. Négy-ötszáz tanult grammatikát és logikát. Hatszázra rúg az írásból élő jegyzők száma.² Igen széleskörű volt a kereskedelmi írásbeliség, amely mindenfajta kereskedelmi könyvekre, naplókra és hatalmas levelezésre terjedt ki.³ Ez az alap, amelyre — mint az iparra a művészet — ráépült a magasabbrendű írásbeliség, a firenzei irodalmi élet. A humanizmus kifejlődésének ezenkívül rendi okai is voltak. Ugyanolyan rendi okai, mint annakidején Rómában. Amint ott a római lovagok és nemesek a humanitás erejével, az emberfő nemességével akartak igazi arisztokráciát alkotni, éppen úgy Firenzében is a humanizmusban találta meg igazi méltóságát a meggazdagodott kereskedők nagy része.⁴ Természetesen sokaknak gyöngéje volt a lovaggá avatás és ámbár Franco Sacchetti szerint a lovagság már halott (la cavalleria è morta!), a homo novusok legfőbb vágya sokszor mégis csak ez volt.⁵ Akiket nem elégített ki

¹ Ez a komikumfajta külön novellagyűjteményt eredményezett, Ser Giovanni Fiorentino gyűjteményét, az „Il Pecorone“-t. V. ö. Francesco Novati: Ser Giovanni del Pecorone. *Giornale Storico della Letteratura Italiana*, Anno XIX. 1892. 348—56. l. Továbbá az irodalmi hagyományt elfogadó M. Scherillo: *Le origini e lo svolgimento della letteratura italiana I.* (Milano, 1919.) 646—47. l.

² V. ö. Hajnal i. m. 196—97. l.

³ Huszti D.: *Írásbeliség és társadalmi fejlődés Firenzében a középkor és újkor határán.* (Budapest, 1935.) 34—41. l. — A nótáriusok és az irodalom viszonyáról v. ö. Hajnal i. m. 199. l. — Huszti D. i. m. 41—49. l.

⁴ A humanitásra, mint a rómaiak nevelési arisztokráciájára v. ö. W. Jaeger: *Antike und Humanismus.* (Leipzig, 1926.) 23. l. — A humanitásra, mint rendi eszményre Cicero idejében v. ö. J. Heinemann dolgozatát, az antik humanitásfogalom legújabb összefoglalását. (Pauly—Wissowa: *Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft.* Supplement V. [Stuttgart, 1931.] „Humanitas“ [282—310.] 301—03. l.)

⁵ Franco Sacchetti: *Le novelle.* *Classici Italiani, Serie II.* vol. XLVI, no. 153. 18. l.; J. Bruckhardt: *Die Kultur der Renaissance*

a külső nemesség, azok teremtették meg a „dolce stil nuovo“ szerelmi elméletét. Nem véletlen, hogy Firenzében hirdetik a „cor gentil“-t, a szerelemnek nemessétevő erejét és ugyanabban a Firenzében támad föl az erények útján nemessé nevelő humanitás. A humanizmus elterjedése elég gyors és mélyreható, fogalmai pedig egyaránt eredői belső fejlődésnek és irodalmi tudatosításnak. A társadalmi „umanità“ gondolata a finom érintkezésnek, szeretetreméltó (piacevole) beszédnek, népkegyvet hajhászó leereszkedésnek légkörében már a tizenharmadik és tizennegyedik század határán fölukkant Dino Compagni krónikájában.¹ Brunetto Latini, Dante, a „dolce stil nuovo“ és a „Divina Commedia“ után az irodalmi tanulmányoknak már népi nyelvű tradíciója volt. Petrarca és Boccaccio a latin tanulmányok fölemelésével a hagyományt kettőssé változtatták. Ő utánuk Coluccio Salutati szerepét nemcsak a humanista élet organizálásában, Petrarca publicisztikai tevékenységének folytatásában, tehát technikai munkálkodásban kell látnunk, hanem elsősorban abban, hogy megalkotta a humanitás fogalmi rendszerét. Nem Leonardo Bruni és kortársai hangoztatták először a humanitást a meginduló görög nyelvi tanulmányok hatására, hanem mesterük, Coluccio Salutati latin példára.² Az ő kora az az idő, amikor még együtt él a firenzei vulgaris kultúra s a megújuló antik irodalom, firenzei és latin ön-

in Italien (8. durchgearbeitete Aufl. von L. Geiger, Leipzig, 1901.) II. 83. l. — Davidsohn : Der Florentiner Welthandel des Mittelalters, 94. l. — Nagy Lajos is avatott lovaggá firenzeieket, v. ö. Miskulin A. : Magyar művelődéstörténeti mozzanatok Giovanni és Matteo Villani krónikái alapján. (Budapest, 1905.) 37—38. l.

¹ Dino Compagni : Cronica. (Firenze, 1888.) Lib. I. 21—22. l.

² Coluccio Salutati megítélésében nem is Bruckhardt, vagy Voigt a hibaforrás, hanem K. Brandi, aki a különben úttörő „Das Werden der Renaissance“-ban (Anmerkungen 4. 21—22 l.) azt állítja, hogy Leonardo Bruni terjesztette el és tette jelszóvá a humanitás fogalmát, nála gyakori kifejezés, szemben Coluccio Salutatival. Tévedését továbbépítette (Die Renaissance in Florenz und Rom. [Leipzig, 1909.] 62—72. l.), amikor összefüggésbe hozta a görög nyelvi tanulmányok megindulásával és Salutatival szemben az új humanista nemzedék érdemének tekintette. Brandi hatására A. von Martin terjedelmes monografiájában (Coluccio Salutati und das humanistische Lebensideal. [Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance, hrsg. von Walter Goetz, Bd. 23. Leipzig, 1916.] 102 l.) egyetlen oldalon foglalkozik csak Coluccio Salutati humanitás-fogalmával, bár Brandi véleményét nem fogadja el, amely szerint Coluccio Salutati és Leonardo Bruni között ellentét lenne ebben a kérdésben. Ernst Walser jellemző képet ad a kancellárról, de ő sem tudja kivonni magát Brandi sugalmazása alól. (E. Walser : Coluccio Salutati, der Typus eines humanisten der ältesten Schule. [Gesammelte Studien zur Geistesgeschichte der Renaissance. Basel, 1932.] 22—37. l.)

tudat, a nagy triász Senecával, Ciceróval és az egyház-
atyákkal. A keresztény gondolatrendszer és a humanizmus
között fölszíni törések még nem mutatkoznak. A szellemi
világkép még egységes és nem látható, hogy elemei diver-
gensek. A tudományos élet külső alakot nyer, új életformák
bontakoznak ki azokon az összejöveteleken, melyek a kancel-
lár lakásán, Antonio Alberti vagy Roberto Rossi kertjében
zajlanak le. Itt már nemcsak novellákat mesélnek, hanem
vitatkoznak, zenélnek, tréfálgatnak, közös kútba ömlik,
egységes szintézissé válik teológia, orvostudomány, történet-
írás, művészet és mese. A humanisták az új, gazdag és át-
forrószódott életet élik s ennek az új életnek a reggelét.
Magyarország éppen ebben az időben kerül a legszorosabb
kapcsolatba Firenzével.

Magyarország viszonya az arnoparti köztársasághoz
nem volt alkalomszerű. Mélyen benne gyökerezett Firenze
államszerkezetében és hagyományos volt. Ugyanis a firenzei
guelfek attól kezdve, hogy mint a pápák guelf bankárai,
kénytelenek voltak támogatni a pápa által küldött Anjou
Károlyt nápolyi vállalatában, az Anjou-családdal is szoros
kapcsolatba kerültek.¹ A firenzei guelfek segítőcsapatokat
küldtek a Hohenstaufokkal vívott küzdelemben az Anjouk-
nak, viszont egyes firenzei bankházak, mint a Bardi, Peruzzi,
Acciaiuoli családok befolyása II. Károly és Anjou Róbert
alatt oly nagyra nőtt, hogy az uralkodók nélkülük semmi-
nemű vállalatot megkezdni, semminemű apróságba bele-
fogni nem tudtak és az államnak úgyszólván minden jöve-
delme birtokukba jutott.² Martell Károly és Károly Róbert
magyar vállalataiban éppen úgy, mint Anjou Izabella
magyarországi szereplésével kapcsolatban már firenzei ban-
kárók nevei tűnnek föl.³ Sőt megjelenik Magyarországon
valószínűen ennek hatására a firenzei aranyforint.⁴ Egyéb-

¹ V. ö. Davidsohn : Der florentiner Welthandel des Mittelalters.
87. l.

² R. Caggese : Roberto d'Angiò e i suoi tempi. I. (Firenze,
1922.) 568—98. l.

³ Magyar Diplomáciai Emlékek az Anjou-korból. Szerk. Wenzel
G. I. (Budapest, 1874.) Nr. 107, 90. l., nr. 145, 121. l., nr. 159, 132. l.,
nr. 186, 150. l., nr. 224, 174. l. — A XIII. sz. második felében olaszok
is megtelepednek Budán. 1308-ból pedig adat van a firenzei Spini-
bankház itteni képviseletéről, Franciscus Bochettiről (Tört. Tár
IX. 15., IV. 123. l.). V. ö. Buday K. : A magyar művelődés a XIV. sz.
első felében. (Sátoraljaújhely, 1912.) 74. l.

⁴ A firenzei aranyforint fölbukkanásáról két adatot közöl
(1282, 1272—1290 között) Hóman B. : Magyar pénztörténet 1000—
1325. (Budapest, 1916.) 406. l.

ként éppen az országnak aranyban való gazdagsága az új dinasztikus kapcsolatoktól függetlenül is vonzotta Magyarországra a firenzei kereskedőket.¹ A magyarság pompaszeretete ruházatban, ékszerekben korán lehetővé tette a firenzei szövet-, üveg- és ötvösipar termékeinek közvetítését.² Károly Róbert, mint tudjuk, államháztartását a városi lakosságra, az új renddé fejlődő polgárságra, a kereskedő-, iparos- és bányászrétegre alapította. S az átmenő kereskedelem középpontjává tette Budát. Ugyanekkor 1324—25-ben teljesen a firenzei aranyforint mintájára és súlyára, Közép-Európában elsőnek, aranyforintot veretett.³ A kereskedelmi kapcsolatok Firenzével az Anjou családi hagyomány következtében egyre erősödnek. Az ország növekvő gazdasági és politikai hatalma egybeesik a firenzei iparnak azzal a fejlődésével, amikor ott a szövet tömeggyártása visszaesik, de egyre fejlődik a könnyű selymek, bársonyok és brokátok luxusipara.⁴ Firenzének egyre növekvő érdekeit mutatja, hogy 1376-ban arra kéri Nagy Lajost, hogy a genovaiak kedvezményeiben őket is részesítse.⁵ Lassanként egész kolónia alakul ki az ittélő firenzeiekből. Kalandorok, akik szerencsét akarnak próbálni és pénzügyi szakemberként működnek. Ilyen lehetett Bartolomeo di Ghuido Baldi (1376), a budai pénzverő kamara ispánja, aki egészen hasonló szerepet töltött be, mint annakidején az egyik Frescobaldi, aki I. Edward király londoni pénzverő kamarájának volt a vezetője.⁶ Fontos szerepet töltöttek be a hosszabb ideig ittélő kereskedelmi konzulok és bankárok, akik áruhitelt és pénzkölcsönt adtak szükség esetén busás haszon fejében. Nem mind voltak társaságok megbízottjai, akadtak, akik külön működtek.

¹ Hóman B.: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. (Budapest, 1921.) 118, 145. l. — U. az: *La circolazione delle monete d'oro in Ungheria e la crisi europea dell'oro nel sec. XIV.* (Milano-Varese, 1922.) 23, 27, 28. l.

² Miskolczy I.: Magyarország az Anjouk korában. (Budapest, 1923.) 173—74. l. — U. az: *A középkori kereskedelem története*, 156. l.

³ Hóman: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában, 67, 69, 181, 183. l. — U. az: *Magyar pénztörténet*, 406—07. l.

⁴ V. ö. Davidsohn i. m. 89. l.

⁵ Miskolczy i. m. 156. l.

⁶ Bartolomeo Baldira vonatkozólag ld.: *Cronica di Buonacorso Pitti* (con annotazioni ristampata da Alberto Bacchi della Lega). (Bologna, 1905.) 40. l.; Davidsohn: *Geschichte von Florenz*. IV. Bd. *Die Frühzeit der florentiner Kultur*, II. Teil, 312 l. és Anmerkungen, 96. l. — *Firenzei pénzügyi kalandorokról* u. ö.: *Der florentiner Welt-handel des Mittelalters*, 86. l.

Bizonyos Francesco Bernardi (1373) a pápai tizedeknek váltó útján való közvetítésében szerepel.¹ Magyarországon kereskednek még Gualterius Sandri de Portinaris és társa, Joannes Boscoli (1378),² az előbbinek testvére, Joannes Portinarius, az újonnan fölemelkedő Medici-család megbízottja, helyesebben azé a társaságé, amelynek tagjai Veri de Medicis, Jacobus de Francisco, Andreas Hughii, Antonius de Sanctis, Guido Thomasii és az előbb említett Gualterius de Portinaris (1385). Az említett társaság a magyarországi rézbányák többségét tartja kezében.³ Ugyanennek a társaságnak az ügyeiben buzgólkodik Maruccio Pauli de Florentia (1386—87).⁴ Ismét más firenzei kereskedők magyarországi megbízottja Johannes de Tosinghi de Florentia (1386).⁵ Ezenfelül szerepelnek más ittélő, hosszabb ideig itt-tartózkodó, átutazó, vissza-visszatérő kereskedő emberek: Matteo de lo Scielto Tinghi (1376), a híres kalandor és államférfi, Buonaccorso Pitti (1376, 1419) s annak vendéglátója, a valószínűleg itt megtelepedett Michele Marucci (1376).⁶ Továbbá Augustinus Maruzzii (1394), Antonius Nicolai Macigni és Dominicus Francisci Federighi (1394), Petrus de Portinaris (1395).⁷ Kanizsai Miklós tárnokmester 1391-ben a firenzei Angelo Bertitől vesz házat Budán.⁸ 1393-ból arra is van adat, hogy Zsigmond király követe különféle szövetekkel és drága selymekkel megrakodva tért haza Firenzéből, melyeket ura ott készíttetett.⁹ A magyarországi firenzei kolónián kívül éltek itt végleg megtelepedett, különböző eredetű, magyar polgárokká lett olasz kereskedő családok, a Baldinik, Geletik, Negronik, Godinik.¹⁰ A nálunk kereskedő felsorolt firenzeiek nagyobb része tulajdonképpen csak egy-egy társaság képviselője. Ezeknek a kereskedelmi szervezetkezeseknek érdekköre,

¹ Monumenta Vaticana Hungariae, Series I. Tom. 1. 458. l.; Hóman: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában, 241. l.

² M. D. E. (= Magyar Diplomáciai Emlékek az Anjou-korból) III. (1876.) nr. 160, 337—381. l.

³ M. D. E. III. nr. 311—12, 572—575. l.; Paulinyi O.: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. Károlyi-Emlékkönyv. (Budapest, 1933.) 411—13. l. 29. j.

⁴ M. D. E. II. nr. 351, 618—19. l., nr. 375, 651—52. l.

⁵ M. D. E. III. nr. 392, 662. l.

⁶ Cronica di Buonaccorso Pitti, 38—39, 210. l.

⁷ M. D. E. III. nr. 466, 748—49. l., nr. 476, 758—59. l.

⁸ V. ö. Miskulin A. i. m. 47. l.

⁹ M. D. E. III. nr. 451, 730. l.

¹⁰ Miskolczy i. m. 157. l.

magyarországi szervezete föltétlenül fölülmúlja azt, ami a meglévő adatokból rekonstruálható. Mikor 1376-ban Coluccio Salutati hazája nevében olyan előnyöket kér, mint amilyeneket a genovaiak nyertek el, már erőteljesen hangsúlyozza, hogy sok firenzei polgár kereskedik Magyarországon, akiknek ottartózkodása hasznos és becsületére válik az egész országnak.¹ De azt is hangsúlyozza, hogy a firenzeiek száma a többi kereskedők között nem jelentéktelen. A firenzei kolónia társadalmi csoportját növelték a különös pártfogásban részesített genovaiak, továbbá a padovai és velencei kereskedők. Életnívóban és kereskedelmi műveltségben hozzájuk csatlakoztak az ittjáró német, hazai szász és magyar kereskedők.²

A firenzei kereskedőkolónia magyarországi helyzetét nem kisebb irodalmi dokumentum őrizte meg, mint a „Paradiso degli Alberti“. Giovanni da Prato híres könyvének egyik novellája, mely mindaddig elkerülte a kutatás figyelmét, magyar tárgyú, Budán játszódik le és minden kétséget kizáróan mutatja egyes firenzeiek kivételes helyzetét az udvarban, továbbá a király rokonszenvét mindenki iránt, aki firenzei.³ A Paradiso degli Alberti bájos novellájának elbeszélésekor jelen van a kancellár is, Coluccio Salutati. De nem ő az egyetlen tagja a Paradiso degli Albertinek, aki a megboldogult királyról és Magyarországról szívesen hall. A kancellár csak levelek útján, azonban a társaság két másik tagja, Guido di Tomaso dal Palagio és Grazia de Castellani személyesen is megfordultak a magyar udvarban, habár jóval Nagy Lajos halála után (1385. és 1396.).⁴ Egy másik tagjuknak, Marsilio di Santa Sofiának fia, Guglielmo

¹ „... plurimi nostri cives mercandi causa intra Regnorum Vestrorum limites conversentur.“ Majd pedig valamivel lejjebb: „... qui non sunt in Vestrorum Regnorum finibus inter mercatores ignobile membrum.“ (M. D. E. III. nr. 117, 132. l.)

² Az északeurópai, általában német kereskedő ifjak itáliai tanulóveiről Velencében, Genovában, Firenzében és Luccában v. ö. Miskolczy i. m. 20. l. Nincs ok, amiért azt gondoljuk, hogy hazai kereskedőink legjava ne ugyanott szerezte volna gyakorlatát, tanultságát, nyelvismereteit.

³ „Il Paradiso degli Alberti.“ Ritrovi e ragionamenti del 1389. Romanzo di Giovanni da Prato. A cura di Alessandro Wesselofsky. (Bologna, 1867.) Vol. III. Testo. 100—112. l. — A Sonaglinoról, aki a novellát előadja, v. ö. Wesselofsky u. o. vol. I. parte 1. 124. l.

⁴ Guido di Tomaso dal Palagiora vonatkozóan v. ö. Epistolario di Coluccio Salutati. A cura di Francesco Novati. III. (Roma, 1896.) 354. l. 1. jegyz. — Grazia de Castellanirol Wesselofsky i. m. vol. I. parte 1. 128. l. Idézi a Dieci di Balia 1396. április 25-én kiadott utasítását Grazia de Castellani és Andrea Bondelmontinak, akiket követként küldöttek Magyarországba Zsigmond királyhoz.

di Santa Sofia pedig, aki szintén orvos, Zsigmond király házi-orvosá lesz.¹ Követség és levelezés élénkítette a kapcsolatot a városhaza és a magyarországi kolónia között. A köztársaság leveleit futárok vitték, de ezenkívül is minden bizonynal kiterjedt Magyarországra a firenzei kereskedőházak postaszolgálata.² A követjárások kulturális jelentősége abban rejlik, hogy rendszerint kettesével, hármasával küldik a követeket s közülük egyik tudós ember szokott lenni. Az említettekén kívül három követségről maradtak fenn adatok, 1375-ben Caroccio de Strozzi és Donato Bollandi³ küldetéséről, a következő évben Bene Jacobi Francisci del Bene, kánonjogi doktor és a Nagy Lajos által még Itáliából ismert Simone Raynerii de Peruzzis megbizatásáról,⁴ 1380-ban pedig fra Angelo ágostonrendi barát és teológiai professzor, valamint Nofrio Barne de Rossolanis és Paulus Bernardini ittjártáról.⁵

Ezekhez járul a firenzei köztársaságnak magyar ügyekkel foglalkozó közel félszáz levele, amelyek részben kereskedelmi, részben politikai tárgyúak. Ez a levelezés elsőrangú forrás az itt kereskedő firenzei polgárok helyzetére és nevére, Firenze és Nagy Lajos politikai viszonyára s az Anjou-kor kulturális kapcsolataira. A levelek kétségen kívül Coluccio Salutatiól származnak. Tanúsítja ezt stílusuk és maga Salutati nyilatkozataiban.⁶ Mielőtt a kiváló humanista nyerte volna el a kancellárságot, nagyobb időközökben kurta és dísztelen levélkékkel tartották fenn az érintkezést.⁷

¹ Kardos T.: A magyar humanizmus kezdetei. (Pécs, 1936.) 7. l. — Guglielmo di Santa Sofia nevét először Thallóczy Lajos értekezésében (Mantovai követjárás Budán, 1395-ben. [Értekezések a Tört. Tud. köréből, 20. köt. IV. sz. Budapest, 1905.] 86. l.) találjuk. Az értekezés azért is figyelmet érdemel, mert híven mutatja a magyar udvar anyagi romlását Nagy Lajos halála után.

² A firenzei postaszolgálatról v. ö. Huszti D. i. m. 29—30 l.

³ M. D. E. III. nr. 99, 117. l.

⁴ M. D. E. III. nr. 106—07, 123—24. l., nr. 110—11, 125—26. l. — Simone Raynerii de Peruzzis egyike volt azoknak, akik a firenzeiek küldöttségét Nagy Lajos elé vezették az első nápolyi hadjárat alkalmából (V. ö. *Historie Fiorentine di Giovanni Villani*. Muratori, *Rerum Halicarum Scriptorum*, tom. XIII. col. 985 B.)

⁵ M. D. E. III. nr. 161, 339. l.

⁶ Coluccio Salutati rendkívüli részvételéről a levélfogalmazásban nyilatkozatai alapján ld. D. Marzi: *La cancelleria della repubblica fiorentina*. (Rocca S. Casciano, 1910.) 136 l. és l. jegyz.

⁷ Nagy Lajos oroszánkölyköket kér: M. D. E. II. nr. 405, 559. l. — Hűségnyilatkozatok: M. D. E. II. nr. 215, 225. l., nr. 368, 410. l. — Nagy Lajos ígéri, hogy őseinek nyomába lép a hagyományos barátság megtartásában: M. D. E. II. nr. 473, 636. l. — Magyar zsoldosok és Firenze: u. o. nr. 425, 584. l., nr. 456, 619. l., nr. 463,

Azonban az érintkezések fonalát igazán csak Coluccio Salutati vette föl, midőn 1375-ben elnyerte a kancellári méltóságot. Firenze és a magyar Anjouk közötti viszony megfogalmazását a köztudatból vette és irodalmi forrásoktól örökölte. Ugyanis, midőn Nagy Lajos első nápolyi hadjárata alkalmával megjelenik Itáliában, a megrémült guelf városok Nagy Lajos „aspra vendetta“-jától tartva, a ghibellinékkel versengve küldik követségeiket hozzá. A firenzeieknek fényes, körülbelül száztagú küldöttsége nevében Tommaso Corsini kér pártfogást a magyar uralkodótól. Corsini Firenzét mintegy a magyar király városának nevezi, a firenzeieket természetlőtől fogva hozzátartozó fiainak. Végigkíséri az uralkodócsalád és Firenze közötti történeti és érdekkapcsolatokat Anjou Károlytól kezdve Róbert királyig. A Firenze és Nagy Lajos közötti viszonyt a „divozione“ és „benevolenza“ érzelmeiben látja kifejezésre jutni.¹ Coluccio Salutati ezt a fogalompárt humanisztikus színezetűvé teszi. Ami a történeti kapcsolatokat illeti, azokat rendszerint visszavezeti Nagy Károlyig. Egyebekben szinte Tommaso Corsini nyomában jár.

Azonban a jelszavakon túl Nagy Lajos mindig megbecsülte Firenze erejét, igyekezett vele a jó viszonyt fenntartani és a köztársaság is hasonlóan gondolkozott a magyar uralkodóról. Nagy Lajos magatartását a komunéval szemben nyilván jellemzi egyik, Durazzói Kis Károlyhoz írt levele, melyben inti őt, hogy becsülje meg a firenzeieket, mert ha akarnak, jó segítőtársak s barátok tudnak lenni.² Meggyőződésünk szerint nem színelte jóindulat mondatja Nagy Lajossal a firenzeiek számára : „... ha távol is vagytok szemeinktől, soha sem lesztek távol lelki szemünktől. Mert készek vagyunk s leszünk várostokat, Firenzét s annak népét őseinknek nyomába lépve otthonunknak és menedékünknek meg-

625. l., nr. 476, 639. l. — A Firenze és Ragusa közötti kereskedelemről : u. o. nr. 465, 627. l., nr. 499, 663. l.

¹ V. ö. beszédét Giovanni Villani krónikájában. (Historie Fiorentine di Giovanni Villani. Muratori, Rerum Italicarum Scriptores, Tom. XIII. col. 986A—988C.) A követség körülményeit illetően v. ö. Miskulin A. becses tanulmányát, 18—33. l. — Tommaso Corsini beszédéről u. o. 29—30. l. — Ugyanezen beszédéről Davidsohn : Geschichte von Florenz, III. Bd. Die letzten Kämpfe gegen die Reichsgewalt, 39. l. ; IV. Bd. Die Frühzeit der Florentiner Kultur II. Teil, 123. l. Anmerkungen 60 l. Tommaso Corsini személyéről u. itt : III. Teil, 83, 137, 145, 174, 380. l. — Újabban Florio Banfi hívta föl rá a kutatás figyelmét (Corvina, nuova serie, Anno XVI. vol. I. 103. l.).

² M. D. E. III. nr. 199, 415. l.

örizni.¹ Minden mástól független s tudatosan fönntartott jó viszonyukra mutat, hogy följánlják egymásnak közvetítésüket. Nagy Lajos a guerra degli Otto Santiban kész egyeztetni a firenzei liga és a pápa között, viszont Coluccio Salutati a köztársaság közvetítését ajánlja föl az utolsó genova—velencei háborúban.²

Salutati reálisan gondolkodó államférfi volt, mégis a legnagyobb fokon vallotta a levél meggyőző erejét. Levelei tulajdonképen beszédek. Hogy pedig a beszédről mi a véleménye, többször megmondta: „Mi nagyobb dolog, mint a lélek indulatain uralkodni, a hallgatót oda hajlítani, ahová akarsz, s bájjal és szeretettel visszavezetni?”³ A milánói herceg, Gian Galeazzo Visconti, aki sokat szenvedett a firenzei kancellár leveleitől, veszedelmesebbnek tartotta az ő tollát, mint az arnoparti köztársaság hadseregét. S hogy elhallgattassa, sok mindenre volt képes.⁴ A beszédnek tulajdonított hatalom visszahatott a kancelláriai levelek fogalmazóira. Magyarországon Janus Pannonius összeesküvésében s a magyar kancellárok hatalmi törekvéseiben nem kis szerepet játszott az az öntudat, mely az államakarat megfogalmazásából keletkezett.⁵ A fejlődésnek hasonló törvényét láthatjuk meg Firenzében. A kancellária, tevékenységénél fogva, ott is az állam vezető hivatala lett.⁶ Azonban a fejlődésnek vannak tisztán gyakorlati okai is. Ahhoz, hogy az állami leveleket megfelelően fogalmazzák, szükséges volt az ügyek minél teljesebb ismerete. Az igazán kiváló kancelláriai levelek fogalmazóinak meg is adták ezt a lehetőséget. Salutati nemcsak hogy résztvett a Signoria ülésein, hanem tárgyalta is nem egyszer a köztársaság nevében.⁷ Súlyos ügyekben tanácsot kérnek tőle. Így például 1377 november 13.-án, midőn a magyar király követével tárgyalnak.⁸ Nem is lehe-

¹ M. D. E. III. nr. 151, 524.

² M. D. E. III. nr. 126, 148—49. l., nr. 201, 416—20. l.

³ Epistolario (= Epistolario di Coluccio Salutati) vol. I. (Roma, 1891.) lib. 3. nr. 15, 179. l.

⁴ Giangaleazzo Visconti állítólag többre értékelt Salutati egy levelét, mint ezer firenzei lovast. V. ö. K. Brandi i. m. 61. l. — A herceg cselszövényére ld. Epistolario vol. IV. Parte I. (Roma, 1905.) Epistole aggiunte 247—51 l. és 1. jegyz. — D. Marzi i. m. 139. l.

⁵ Kardos T.: Stílus tanulmányok Mátyás király kancelláriájáról. (Közlemények a pécsi Erzsébet Tud. Egyetem Könyvtárából. 22. sz. Pécs, 1933.) 18—19. l. — U. az.: Janus Pannonius bukása. (Pannonia. Könyvtár, 5. sz. Pécs, 1935.) 24—26. l.

⁶ V. ö. D. Marzi i. m. 10—16. l.

⁷ U. o. 137. l.

⁸ U. o. 137. l. 1. jegyz.

tett ez másként, hiszen úgyszólván minden levelet, az uralkodóknak írottakat pedig kivétel nélkül maga fogalmazta. E külpolitikai iratok fontossága, a hatásukba vetett hit, s a humanista gondolkozásmód megkövetelte, hogy a lehető legnagyobb gondot fordítsa a stílusra. E levelek a szó legszorosabb értelmében meg vannak szerkesztve. Coluccio Salutati tudta jól, hogy ügyiratai néha kissé hosszúvá nyúlnak. Nem tagadta, „hogy a tudós férfiakban van valami bőbeszédűség”.¹ Másrészt az eseményeknek, viszonyoknak, egyszóval az életnek a bonyolultsága az, amihez idomul a levél hosszúsága. „Mert aki meg tudja fontolni a dolgok sokaságát és változatosságát értelmesen, nyilvánvalónak látja, hogy e dolgokat, melyek nagy jelentőségűek, nem lehetett rövidebben összefoglalni” — mentegetőzik Nagy Lajos előtt.² Nagy Lajosnak nem idéz klasszikus szerzőket s ami irodalmi emlék földereng, azt öntudatlanul sodorja elő a tárgy, vagy alkalom analógiája.³

A Nagy Lajos egyéniségéhez alkalmazott levelek egy ponton azonban fölkeltik figyelmünket. A történetírás fogalma többször szerepel. Hozzánk írott leveleiben az elődök és az utókor közvéleményére, valamint a közvéleményt alakító történetírára hivatkozik. Midőn Kis Károly serege Firenzét fenyegeti, a béke megmentésére irányuló erőfeszítéseket a történetírás ítélőszéke elé utalja: „... hogy sohase jegyezhessek fel a történetírók, hogy azokkal került vérré a dolog, akiknek ősei a mi szabadságunkért ontották vérüket”.⁴ Úgy érzi, más alkalommal, de ugyanebben az ügyben, hogy az ellenük vezetett Anjou-lobogó alatt harcoló sereg példátlan az uralkodó családdal való kapcsolataik történetében. Bízik benne, hogy: „Minden történeti munka, minden évkönyv kétségkívül bizonyítani fogja, hogy mi erre semmi okot, semmi alkalmat nem adtunk.”⁵ A történeti szemlélet jegyében tiltakozik Nagy Lajos előtt Johanna és Braunschweigi Otto házassága ellen, a történetíró tógájában üdvözli Nagy Lajost Kis Károly nápolyi győzelme alkalmából, sőt hatalmas emlékirattal — melynek gondolatmenete több pontban megegyezik a Magyarországra írt levéllel — magának

¹ Epistolario vol. I. lib. 2. nr. 15, 95. l.

² M. D. E. III. nr. 169, 348. l.

³ Pl. Piero degli Albizzi és társainak Catilina-szerű felfogását ld. M. D. E. III. nr. 153, 328. l.; v. ö. M. Tullius Cicero: Oratio IV. in L. S. Catilinam, c. 2—3.

⁴ M. D. E. III. nr. 191, 403. l.

⁵ M. D. E. III. nr. 191, 405. l.

a hercegnek is szerencsét kíván.¹ Érezhető, hogy olyan erős történetiség alakult ki az írásbeliség központjában, a kancelláriában, amelyből rövid időn belül meg kell, hogy szülessék a humanista kancelláriai történetírás: Leonardo Bruni tollával. Nem véletlen, hogy a magyar udvarba írta történeti tudattól áthatott leveleit, ahol ugyancsak ezekben az években alakult ki a történetírás számára kedvező légkör.²

Általában véve tanulságos megfigyelni, hogy a magyar kancelláriából küldött válaszok mint reagálnak Salutati leveleinek formai és tartalmi vonásaira. A levelezés híven tükrözi a két állam közötti viszonyt. Firenze hatalmas, öntudatos állam, de mégis csak város-állam, kereskedő város, amelynek Nagy Lajos pártfogója, úgyszólván ura. Firenze leveleiben mindig van valami kérvényszerű, melyekben a panaszos hosszadalmasan leírja állapotát. A király válaszai pedig jóindulatú, méltóságteljes leiratok, velősek, tehát kurták. A firenzeiek a durazzói hercegnek adott kölcsön ügyében az egységlevelek, kikötések, kísérő levelek, mellékletek, utasítások tucatjait fogalmaztatják meg. Nagy Lajos ezt a körütekintő igyekezetet egyoldalas válaszában néhány szóval veszi tudomásul: megköszöni azt a „bizonyos összeg pénzt“ (certas quantitates pecuniarum), melyet a köztársaság oly bőkezűen (liberaliter) adott.³ A herceghez intézett csípős hangú utasítása még rövidebb s őszintén bosszankodik a herceg eljárásán, de úgy látszik, nem kevésbé a firenzeiek bőbeszédűségén.⁴ A magyar válaszok rövidek, világosak, egyszerűségüket csak itt-ott váltja föl egy-egy „style flamboyant“-szerű kitétel. Mikor Salutati bókol, nem is nevezi velencei módra Nagy Lajos levélstílusát „urbanissimus“-nak. Inkább azt emeli ki benne, hogy az uralkodó érzelmeit világosan és ragyogóan fejtette ki.⁵ A levélstílus fejlődésének ez reális közbelső foka. A magyar kancellária igen gyakran elismételi a firenzei levelek egyes kitételeit. Ezáltal akarják az igenlő válaszokban a jóindulat föltétlen jelét adni. A megismételt kifejezések azt akarják sugalmazni, hogy a komune kérései tetszésre találtak. Jelentőségük azonban abban áll, hogy a magyar kancellária mintegy átveszi a kifejezésekhez

¹ M. D. E. III. nr. 104, 121—22. l., nr. 217, 447—49. l. — Epistolario vol. II. (Roma, 1893.) lib. 5. nr. 6, 11—48. l.

² Kardos T.: A magyar humanizmus kezdetei, 39—45, 58. l.

³ M. D. E. III. nr. 198, 414—15. l.

⁴ M. D. E. III. nr. 199, 415. l.

⁵ Nagy Lajos „stilo urbanissimo“ ír a velenceiek szerint. V. ö. Kardos T.: A magyar humanizmus kezdetei, 37. l. — M. D. E. III. nr. 153, 325. l.: „quam clare quamve luculenter.“

tartozó fogalmakat.¹ A fogalmak megismérlése különösen egy esetben kultúrtörténeti értékű. Említettük, hogy Salutati mennyire normaszerűvé tette az Anjouk és Firenze közötti politikai kapcsolat megjelölésére a Tommaso Corsini-tól átvett „benignitas-devotio“ fogalompárt. Nagy Lajos 1380. november 29.-én írott levelében Salutati állandó kitételét, a benignitást átveszi és viszonzza: „Leveleteket, melyet hozzám intéztetek, a mellékletekkel együtt szokásos jóindulatunkkal (solita benignitate) vettük.“² Mivel pedig Salutatinál a benignitas egyértelmű és egyformán használt fogalom a humanitasszal, itt a társadalmi, magatartásbeli humanitás tudomásulvételéről van szó.

Megállapítható, hogy Salutati Firenze és Nagy Lajos politikai kapcsolatának jelzésére a humanitást használja, amire az ókori Athén története óta példa nem volt.³ Élesen fogalmazza meg ezt a gondolatát Johanna királynőhöz címzett levelében. Dicsőíti Nagy Lajost: „... Bennünket, államunkat és minden firenzeit együttesen és külön-külön segített, pártolt és velünk teljes kegyelmességgel és humanitással bánt.“⁴ Ebből az következik, hogy a firenzeiek, helyesebben az akkor uralmon lévő párt iránti kedvező politikai magaviselet: humanitás, a nem kedvező: immanitas.⁵ A humanitásnak ennyire politikai átszínezése, külpolitikai jelszová tétele csakis azzal magyarázható, hogy ez a fogalom már odahaza, Firenze belső életében is politikai fogalom volt. Valóban, Salutati a szabadság gondolatával hozza összefüggésbe, ami a firenzei gondolkodás tengelye. A humanisztikus tanulmányoknak megfelelő „artes liberales“-t ő is úgy magyarázza, mint nemes, tehát szabad emberekhez illő tanulmányokat.⁶ Következésképpen a zsarnokkal az immanitasnak kell együttjárnia. S valóban így is van.⁷ A guerra degli Otto Santi-ban a pápai „tisztviselők rút barbársága ellen“ (contra fedam barbariem presidentium), szabadságuk védelmében kénytelenek fegyvert fogni. A zsarnok tisztviselők viselke-

¹ M. D. E. III. nr. 151, 323—24. l.

² M. D. E. III. nr. 198, 414—15. l.

³ S. Lorenz: De progressu notionis ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑΣ. (Diss. Lipsiae, 1914.) 32—33. l.

⁴ M. D. E. III. nr. 168, 346. l.

⁵ M. D. E. III. nr. 177, 357. l.

⁶ Epistolario vol. I. lib. 4. nr. 6, 256. l.

⁷ A tyrannus „feritas“-a, „crudelitas“-a miatt „crudelissima belua“ szemben a jó királlyal, aki benignitasa és clementiaja miatt „humanissimus homo“. V. ö. Epistolario vol. II. lib. 6. 150, 151, 154, 155, 138, 139. l.

dését immanitas-szal jelzi.¹ Ebben az esetben a „libertas“ függetlenség értelmében fordul elő. Salutati továbbmegy, a jó polgári magatartás jelzésére „clementiae benignitas“-t említ.² Az ellentétes fogalom megint biztosan jelöli az értelmezés helyességét. A száműzötteket, szerinte nagyravágyó guelfeket, akik rendetlenséget akartak kelteni és a szabadságot „vad zsarnoksággá“ változtatni, az „embertelen emberek“ (inhumanissimi homines) jelzővel illeti.³ Az örök firenzei pártviszályok és számkivetések a humanitás kérdésévé válnak. Megint meglepő, hogy mennyire egyezik a fogalom értelmezése és sokszerű használata azzal az értelmezéssel és jelszóval, melyet a Demosthenes-korabeli Athén alkotott magának a philanthropia fogalmából.⁴ Nyilván a közéletnek bámulatosan hasonló törvényszerűségei idézték ezt elő. A humanizmusról és antik írók közvetítéséről még szó sem lehetett, amikor két emberöltővel korábban Dino Compagni a népkegyeket kereső, meggazdagodott Cerchik jellemzésére használja az „umano“ és „umanità“ fogalmakat. A Cerchik jómódúak voltak és emberségesek (umani), mert nagyon szolgálatkészek. A ghibellinek is szerették őket „per la loro umanità“. Meg is magyarázza Compagni, mit ért alatta: szolgálatokat tettek, viszont sérelmeket nem okoztak.⁵ Machiavelli is használja ugyanilyen értelemben az umanità-t.⁶ A társadalmi humanitás fogalma Firenzének az attikai kultúrközépponthoz hasonló államszerkezete és közléte következtében belső szükségességből eredt. Része lehetett benne a patrisztika hagyományának is. Azonban a nevelési, irodalmi humanitás eszméjével Salutati olvasztotta egybe és tette jelszóvá. Petrarcanál is előfordul, de életszemléletének öntudatos kifejezésbeli formájává nem válik.⁷ A firenzei kancellár humanitás-fogalma hosszú, sokirányú fejlődés eredménye. Megvan műveiben középkori értelemben is az emberi töredékesség kifejezésére. Azonban ennek a humanitásnak további fejlődése Salutatinál meggyőződésünk szerint nem látható. Annál nagyobb utat tett meg a fejlődésben a filantrópia értelmében vett humanitás, mely Salutatihoz

¹ M. D. E. III. nr. 124, 139. l.

² Epistolario vol. I. lib. 4. nr. 12, 294. l.

³ M. D. E. III. nr. 153, 326. l.

⁴ Lorenz i. m. 22—28, 32—33. l.

⁵ Dino Compagni i. m. lib. I. 22. l.

⁶ N. Machiavelli i. m. lib. II. cap. XXXIV, XLII., lib. III. cap. XI, XIX.

⁷ V. ö. K. Brandi: Das Werden der Renaissance. Anmerkungen. 21. l.

a keresztény patrisztikán és a firenzei szóhasználaton keresztül jutott el. Az egyházatyák közül különösen hatott rá Lactantius, aki a görög-római filantrópia gondolatát átmentette a középkorba. Föltűnő jelenség, hogy a XIV. század Lactantiust mintegy újból fölfedezte. Megbecsülésének egyik oka az emberi méltóságról szóló tanítása.¹ Másik oka az, hogy az ember életmagatartását a humanitásban jelölte meg. E magatartást szerinte igazságosság kell, hogy jellemezze. Római keresztény, aki Isten felé a tisztelő szeretet, az ember felé az aequalitas cicerói követelményével és az evangélium szeretetével fordul.² Olyan okokra hivatkozik, melyeket már Isokrates, Poseidonios, s különösképen az új-stoa vallott. Arra, amit előtte Seneca és Marcus Aurelius, utána pedig a nagy ellenség hirdetett, Julianus Apostata.³ Eszerint az emberi nem eredete közös, az emberek hasonlóak és egymásra utaltak. Lactantiust a világegyház kereteit betöltő humanitás-fogalma, az emberi méltóságról szóló tanítása, gondolkozásának antik szellemmel való öntudatlan átjártsága a humanizmusnak Cicero és Seneca mellett leg-hatalmasabb szítójává teszik. A gondolati egyezéseken kívül kézzelfogható bizonyítékok vannak rá, hogy Salutati Lactantius műveit jól ismerte.⁴

Salutati forrása a humanista egyházatyák mellett a petrarcai hagyomány. Petrarca levelezésformája inkább cicerói nyomokon haladt, Salutati viszont Seneca erkölcsi értekezéseit követte. Mindkét antik íróban már egyesülten fordul elő, vagy legalább is keveredve a filantrópia és paideia értelmében hangoztatott humanitás. Következésképpen a mindkettőjükre támaszkodó Petrarcanál és Salutatinál is. De a firenzei kancellár az első, aki logikus rendbe igyekezett foglalni idevágó gondolatait. Az emberek társak, az egész „genus humanum“ egyetlen közösség: tehát mindenkivel szemben jóakaratot kell tanusítani. Ebben a tételében azon-

¹ G. Toffanin: Storia dell' Umanesimo. (H. és é. n. [1933.]) 195—98. l.

² Divinarum Institutionum Lib. VI. cap. X. 666—67, cap. XI. 671—76. Lib. VII. cap. IV. 746—47, cap. XIV. 789. (Migne: Patrologia Latina. Tom. VI. L. C. Firmiani Lactantii Opera Omnia. Tom. I.)

³ J. Heinemann i. m. 289—90, 294—96, 306—08. l. — W. Koch: Comment l'empereur Julien tâcha de fonder une église païenne. Revue Belge de Philologie et d'Histoire, VII. 1928. 52, 60. l.

⁴ Epistolario vol. I. lib. 3. no. 18, 201. l., lib. 3. no. 8, 270. l., vol. II. lib. 6. no. 4, 145. l., vol. III. lib. 9. no. 8, 82. l., no. 13, 110. l.; vol. II. 298. l. 3. jegyzet. Továbbá: „De fato et fortuna. Cod. Vat. Urb. 201. fol. 55. r. fol. 70. r. V. ö. A. Martin: Die Populärphilosophie des florentiner Humanisten, Coluccio Salutati. Archiv für Kulturgeschichte, XI. 1913. 429. l. 4. jegyzet.

ban nemcsak Ciceróra megy vissza, hanem Poseidoniosra, bár az utóbbit csak közvetett úton ismerte.¹ Ugyanilyen erősen érvényesült nála Seneca befolyása, aki szintén azt vallotta, hogy az ember magatartása a magasabb rangúak iránt a tisztelet, alacsonyabb rangúak iránt a humanitás. De meg kell jegyezni, hogy ő hierarchikus beosztás nélkül is vallotta a jóindulat kötelező szabályát, egyszerűen az ember-társi viszony alapján.² Bizonyos, hogy nehéz elkülöníteni Coluccio Salutati tanításában a patrisztika és a stoicizmu hatását.

Salutatinak abból az elvéből kifolyólag, hogy a nagyobbak iránt tisztelettel, a kisebbek iránt nyájassággal és jóindulattal kell lenni, következik levelezésének gyakorlata a megszólításokat illetően. A humanisták és tudósok megszólítása: igen ékesszóló férfiú (vir eloquentissimus, facundissimus vir, praeclarissimi eloquii vir, facundus vir, eliconius vir). Az előkelő állású emberek, nemes urak megszólítása a „vestra benignitas“ és a „humanitas vestra“ kitételek között változik. Az utóbbi megszólítás meg éppen főleg hivatalos levelezésében és pedig Budára írt leveleiben fordul elő. Rendszerint a benignus és clemens kifejezésekkel hozza helyi, szerkezeti és gondolati összefüggésbe. Magyarán szólhat, hogy azt királyi erénynek tartotta.³ Salutatinak legszebb, humanitással foglalkozó írása Nagy Lajoshoz írott szónoklata a velencei háború befejezése érdekében. Seholy ilyen világosan és összefüggően nem beszél a lélek igazi követelményeiről. Azzal kezdi gondolatsorát, hogy a nagylelkűség, clementia, jóindulat magánemberek erényei is lehetnek. Az igazi királyi lélek nem ezekben van, hanem a serenitasban. Ez pedig a lélek hatalmas rendje, s a rendből fakadó harmónia és derű: „Nem lehet a királyoknak valami nagyobb, valami kiválóbb díszítő jelzõt adni, mint amikor õket fen-ségeseknek nevezzük. A többi a szerencse ajándéka. Ez a jól rendezett elme neve . . . A nagylelkűség, kegyesség, jóindulat, melyeket királyokkal kapcsolatban említeni szoktak, közepes dolgok s inkább magánemberek dícséretére szolgálnak.

¹ Epistolario vol. I. lib. 3. no. 5, 144. l., no. 13, 168. l., vol. 2. lib. 7. no. 13, 310. l.

² V. ö. Heinemann i. m. 306. l.

³ A görög philantropia is szerepelt eredetileg, mint királyi erény. V. ö. Lorenz: i. m. „De rege philantropo“, 14—17. l. — „Caesarea benignitas et clementia“, ld. Epistolario vol. I. lib. 2. no. 13, 91. l. — Durazzo Kis Károlyhoz írott emlékiratában: „ . . . virtus, clementia, iustitia atque benignitas possint regum solia stabilire . . .“ Epistolario vol. II. lib. 5. no. 6, 25., 30. l. — A jó uralkodó benignitásáról u. o. lib. 6. no. 5, 146—59. l.

Hanem ez az egyetlen, a derült fenség az elmének olyan rendezettségét fejezi ki, mely magában foglalja az erények teljességét. Ennek jellegzetessége, hogy a királyi elmét minden bűn szennytől szeplőtlené, minden erény munkásságával vidámmá, gyűlölettől mentessé, háborgásoktól nem érintetté teszi. ¹ Az itt említett „serenitas“ Salutati stoikus irányú humanista gondolatainak csúcspontja. A bölcs derűjét máskor is az elme fenségében és nyugalmában látja. ² Coluccio Salutati legmélyebben személyes és átértett gondolata az indulatok felett uralkodó, stoikus, királyi ember, akiből azonban hiányzik a stoa komorsága és a test gyűlölete, de van benne keresztény derű és vidámság. ³ A királyi serenitasnak megfelelő fogalma, amidőn az ember iránti csodálatának úgy ad kifejezést, hogy királlyá teszi: „Egyetlen ember is hatalmas királyság!“ ⁴

Már most elszórtan fordul-e elő budai levelezésében a humanitás, egyszínűen-e, vagy sokszerűen? Űgyszólván minden levelében előfordul, sokszor és különböző színezettel. A firenzei követekkel való jó bánásmód föltétlenül humanitás. Amidőn egyik követük beteg lesz, Nagy Lajos orvosokat küld hozzá. „Nagyszerűen“ és „jóindulatúan“ gondoskodik róla. Ugyanakkor pedig követtársának derűvel (serenitate frontis) és szellemeden (lepore sermonis) ad választ követéségére. Amíg az egyik lactantiusi irgalmasság (pietas et humanitas), a másik teljesen cicerói hangulatú, a külső és belső csinosság és nyájasság kifejezése (humanissime princeps). ⁵ A béke és háború problémáival kapcsolatban mint követelmény jelenik meg a fogalom. Említett közvetítő levelében Nagy Lajos humanitásától várja a békekötést és szelidségében bízik, hogy Firenze közvetítését nem veti meg. ⁶ Jellemző az is, hogyan halasztja el az uralkodó idealizált személyét annak politikai szándékaitól, ugyancsak a humanitás jegyében. A firenzei zsoldban álló Everardus de Lando azt kívánja Nagy Lajos nevében, hogy bocsássák el katonáival együtt, mert a király parancsából el akar vonulni és egyesíteni az itáliai idegen zsoldos társaságokat. A kancellár, megfélekedve arról, hogy a leszólt zsoldosca-

¹ M. D. E. III. nr. 201, 418—19. l.

² Epistolario vol. I. lib. 4. no. 15, 293. l.

³ Epistolario vol. I. lib. 4. No. 14, 295. l. — A. v. Martin i. m. 451—52. l.

⁴ „Unus homo maximum regnum est.“ (Epistolario vol. II. lib. 5. no. 6, 32. l.)

⁵ M. D. E. III. nr. 126, 147. l.

⁶ M. D. E. III. nr. 201, 417. l.

patok az imént még Firenze zsoldjában állottak, hatalmas invektívát intéz ellenük. Úgy véli, hogy Itália pusztulására egyesülnének. S mint végső argumentumra hivatkozik a király humanitására: „Ismerjük irgalmasságodat, ismerjük kegyességedet, ismerjük humanitásodat, hogy az effajta katonai alakulatok gaztetteit elítéled.“¹ Végül humanitás a firenzeiek minden polgárával szemben tanúsított jóindulat, igazságosság és pártfogás.² Nagy Lajos halála után, midőn Kis Károly elfoglalja a magyar trónt, az immár ismét guelf kormányzatú Firenze nevében melegen üdvözli a kancellár. Fölsorolja az Anjou-ház egyes tagjainak kiválóságait: Martell Károly magnanimitasszal tündököl, Károly Róbert toleranciával, Nagy Lajos „felicitas atque clementia“-ja következtében lett méltó elődje a hercegnek.³ Tehát Nagy Lajos arcképe a humanizmus egyik legnagyobb terjesztője szerint e két szóban foglalható össze: hatalom és humanitás. Ugyanis a clementia mindig egyértelmű vele. A Nagy Lajosról vallott fölfogásban teljesen megegyezik a kor másik vezető humanistájának, Giovanni Conversino da Ravennának véleményével, aki ugyanezen erényeiért adott többszörösen helyet Nagy Lajosnak „a humanitas szentélyében“.⁴ Magyarországon valószínűleg ugyanazon klasszikus és keresztény források alapján a pécsi egyetemen ugyanezeket a fogalmakat hirdették ugyanebben az időben a hitszónokok. A pécsi hitszónoklatokban az emberi méltóság, a földi hírnév irodalmi megörökítése éppen úgy, mint a filantropikus értelmzésű humanitás-gondolat egyformán helyet talál. Az ember egész erkölcsi életét humanitásnak tekintik.⁵ Lactantius és Cicero hatása e beszédekben végig szembetűnő, sőt a paideia gondolatának egy nem látott továbbélését is mutatják. Ugyanis az állam és az egyház törvényeinek nevelő erejétől az önmaga felé forduló, önnönlényegét felismerő embert várják és annak kiművelését.⁶ Ez semmi más, mint a görög eszményi típusnevelés átvitele a római jogra és a keresztény egyházra. Az állam és egyház középkori dualizmusához fűzik a paideiát, mint kollektív fogalmat, mely azonban egészen visszatér eredeti, földi, kulturális célkitűzéséhez.⁷

¹ M. D. E. III. nr. 207, 429—30. l.

² M. D. E. III. nr. 128, 151. l., nr. 378—79, 653—54. l.

³ M. D. E. III. nr. 334, 599. l. — A Paradiso degli Alberti említett novellája is dicsőíti Nagy Lajosban a „clemenzia“-t. (Wesselofsky i. m. III. 112. l.)

⁴ Kardos T.: A magyar humanizmus kezdetei, 63—67. l.

⁵ U. o.: „humane id est moraliter.“ 47. l.

⁶ „Eruditio hominis in sapientia recognitionis suae.“ U. o.

⁷ Olyan értelemben vett kollektív képzés, mint amelyet a görög

Kérdés mindezek után, hogy a befogadásra alkalmas humanitás-elmélet hozott-e magával emberképzésre való vágyat és irodalmi követelményeket? Egyszóval elkísérték-e Coluccio Salutati leveleit Magyarországra a humanista tanulmányok? A firenzei kancellár a lehető legöntudatosabban kapcsolta össze a tanulmányokat a filantrópia fogalmával. Az utóbbi fogalomban erre már eredetileg is megvolt a lehetőség.¹ Lactantius is fokozott mértékben követelte az erkölcsi humanitást a kiművelt és civilizált embertől.² Salutati jól ismeri Cicero beszédét Archias érdekében, ahol a római humanizmus megteremtője a természetadta erények kiművelését kötelességként írja elő. Salutati tulajdon kezével másolta ezt a beszédet és tartalma vérré vált benne.³ A humanista tanulmányok az erény tanulmányai (*virtutis studia*), kiművelik a lelket, kimossák a bűnt s építik az erényt.⁴ Az irodalom meggyorsítja utunkat az erény csúcsa felé.⁵ A tanulmány semmi más, mint erények elsajátítása. Ismét Ciceronak egyik műve, „A legfőbb jóról és rosszról“ szóló elmélkedés gondolataitól bátorítva vallja Salutati, hogy mivel az erényekre példák nevelnek, a példák pedig a történelemben vannak, a humanista tanulmányoknak magva a történetírás.⁶ Embertársainkat a szónoklat erejével, a történelem meggyőző példáival virtusra nevelni kötelesség. Íme filantrópia, virtus, keresztény erkölcsan és paideia zárt egységben.

Említettük, hogy Nagy Lajossal folytatott levelezésének egyetlen tudatosan irodalmi vonása, hogy többször hivatkozik a történetírásra. Most már láthatjuk, hogy ez humanitásának legszerveesebb velejárója. Éppen ebből a vonásából sarjadt ki magyar talajon irodalmi ösztönzésének kétségtelen bizonyítéka. Lorenzo de Monacis történeti költeménye Kis Károly magyarországi vállalatáról. A nápolyi

város-államban Werner Jaeger (*Staat und Kultur. Die Antike Bd. VIII. Heft I. 1932. 78—81. l.*; u. az: *Paideia. Die Formung des griechischen Menschen. I. Bd. Berlin, 1934.*) föltételez, soha többé vissza nem tér. Ezt ő maga is megállapítja (*Paideia, 8—9, 13, 16—17. l.* — U. az: *Antike und Humanismus, 23. l.*).

¹ V. ö. Lorenz i. m. 53. l.

² *Divinarum Institutionum liber VI. cap. 10. i. h. 671. l.*

³ *Epistolario vol. I. lib. 2. no. 18, 105—06. l., lib. 3. no. 3, 134. l.*

⁴ *Epistolario vol. I. lib. 2. no. 2, 58. l., no. 7, 70—71. l., no. 18, 105—06. l., lib. 3. no. 15, 179. l., lib. 4. no. 1, 229. l., vol. II. lib. 5. no. 10, 54—55. l., lib. 6. no. 4, 144. l., no. 18, 203—04. l., vol. III. lib. 9. no. 6, 69. l., no. 10, 95. l., no. 13, 109—10. l., lib. 11. no. 23, 410. l., lib. 12. no. 8, 506. l., no. 12, 517. l.*

⁵ *Epistolario vol. I. lib. 2. no. 22, 122. l.*

⁶ *Epistolario vol. II. lib. 7. no. 11, 289—302. l. és 292. l. l. jegyz.*

király vállalata adott alkalmat Coluccio Salutati legirodalmibb leveleinek megírására. Alig örvendezett hazája nevében Durazzo Kis Károly trónrajutásán,¹ egy hónapra rá, március 15.-én már szabadonbocsátásáért folyamodik a magyar királynőhöz. Gratuláló levelében meglepően optimista a trónkövetelő jellemét és szereplését illetően. Abban a hiszemben van, hogy nem uralomvágyból, hanem a királynő kérésére, a nemesség és a nép kívánságára ment Magyarországra, mivelhogy a gyöngébb nem nem tud vállalni ilyen nehéz föladatokat. Buzgalma egyre fokozódik. Boldogan állapítja meg, hogy nem ellenséges szándékkal, hatalmi erőszakkal, hanem mindenkinek kívánságára és beleegyezésével jutott a trónra.² A jól értesült firenzeiek minden bizonnyal éppen annyira tisztában voltak Kis Károly trónrajutásának körülményeivel, mint Magyarországon bárki. Azonban a kancellár föladata volt a szövetséges király kedvező beállítása. Meg akarta mutatni, hogy az itáliai közvélemény tájékoztatásában milyen nagy hasznukat veheti. Az az érv, hogy női kezekbe nem való az ország kormánya, éppen a trónkövetelő pártjának érvelése volt.³ Mihelyt a böcs Signoria értesült, hogy bajban van a szövetséges, segítségére siet a köztársaság sajátos fegyverével: levelekkel. Ebben az ügyben a kancellár három levelet írt, egyet a királynőnek, egyet a magyar főurakhoz, s egyet Kis Károly olasz zsoldosainak. A királynőt humanitására kéri, hogy segítsen Kis Károly kiszabadításában. Hivatkozik a multbeli jóviszonyra Firenze és Nagy Lajos között. A magyar főurakhoz írott leveléből kitűnik, hogy a firenzeiek jól voltak értesülve a magyar jellemet illetően is. Figyelmezteti őket, hogy az egész világ tekintete reájuk irányul és várja a magyarok hűségének, virtusának bizonyítékait. A világ közvéleménye, a földkerekség népei, fejedelmei, a történeti hírnév, mind föl- említődnek. A történeti hírnévről szóló rész Petrarca Trionfijének hatása alatt íródott, noha megnevezése nélkül: „Az emberi társadalomban az emberi élet kettős. Az egyik, melyet testben élünk, amíg lélezkünk a lélek kíséretében. A másik, amely bennünket életünkben és halálunkban a jóhírnév dicséretével magasztal. Amaz rövid, mert ugyan mik az ember napjai és milyen kevesen tudnak róla. Ugyanis alig néhányan tudják és csakis azok, akik látnak bennünket, hogy egyáltalában a világon vagyunk. De a hírnév élete

¹ Epistolario vol. I. lib. III. no. 15, 179—80. l.

² M. D. E. III. nr. 337, 599. l.

³ V. ó. Joannes de Thurócz : Chronica Hungarorum. Schwandtner : Scriptores Rerum Hungaricarum. I. 202—03. l.

szélesen szétterül. Az egész világmindenségen körüljár az emberek beszédeiben, már akár jó, akár rossz és utánunk is és ha nem is örök, legalább is tartósan megmarad. Amiért, ha sokat megteszünk testi életünkért, mely rövid és szűk, mennyi mindenre kell törekednünk a hírnév életéért, mely a világon szétterjed és annyi koron keresztül fennáll.¹ Még ennél is irodalmibb a Magyarországon szolgáló olasz zsoldosokhoz intézett levél. Az egyetlen, amelyben klasszikus idézet van, nyilván olyan valakire, vagy valakikre számít, akik katona létükre is érdeklődnek már az új műveltség iránt. Mentegeti előttük a királynékat. Kis Károly bukását árulók okozták, de a főbűnös a Fortuna. Senecát (Hercules furens, V. 528. v.) idézi: „Heu, Fortuna, viris invida, fortibus, ut tragicus ait.”² A cselekvés mítosza tehát megtalálható itt is, mint egyéb helyütt nála s ha Leonardo Bruni történet-szemléletében a gondviselés helyét a virtus foglalja el, akkor benne Salutati hagyományának folytatóját kell látnunk.³ Salutatinál a férfi-erény, a virtus, bizonyos feszültségben van a Fortunával. Ez az ellentét annál mélyebb, mert a Fortuna töprengéseinek gyakori, egész életén állandóan megismétlődő tárgya.⁴ Mint filozófiai fogalmat igyekezett beleiktatni a keresztény gondolatrendszerbe. A szerencse különös jelentőségét Salutati gondolkodásában azért kell hangsúlyoznunk, mert Lorenzo de Monacis a magyar királynő megbízásából éppen az ő leveleire válaszul történeti művet írt, melynek alapgondolata a szerencse dühöngése. A velencei humanista előszavában hangsúlyozza, hogy a fiatal királynő szólította föl Kis Károly vállalatának megírására, hogy megdöntse azt a rágalmat, melyet Itáliában, kivált pedig Toscanában szeltében-hosszában beszélnek, miszerint Apulia királya távol állott a magyar trónra való törekvéstől, nem is gondolt semmi olyanra, hanem Mária és anyja hívta meg önként Magyarország kormányzására, ők hálózták be és pusztították el. A velencei humanista célul tűzi ki az olasz közvélemény megváltoztatását és a történelem évszázadokra kiterjedő közönségének megnyerését. Örömmel számol be róla, hogy művével egyes tudós férfiakat, akik Kis Károly

¹ M. D. E. III. nr. 340, 605—07. l.

² M. D. E. III. nr. 339, 603—04. l.

³ Epistolario vol. I. lib. 1. no. 8, 23. l., no. 9, 25. l., lib. 2. no. 8, 103, 112. l., lib. 3. no. 13, 170. l. — H. Baron: Das Erwachen des historischen Denkens im Humanismus des Quattrocento. Historische Zeitschrift, 1932. 5—7, 20. l.

⁴ A. v. Martin: Die Populärphilosophie ... etc. i. h. 421—23, 429—31. l. — U. az.: Coluccio Salutati und das humanistische Lebensideal, 46, 68—70, 73, 150, 238, 283—85. l.

pártján állottak, máris egészen megfordított és könnyekre indított.¹

A műnek, mint említettük, alapgondolata, hogy a nagyra-vágó Kis Károlyt az őrzőgő Fortuna törte össze, aki mostanában másutt is, mindenütt zavart és pusztulást okoz. Egészen nyílt célzása folytán is nyilvánvaló, hogy célkitűzése, alapgondolata Salutati leveleivel, érveivel okozati összefüggésben van, vagyis Salutati művére adott válaszról van szó. Levelezésének történeti szelleme váltotta ki az első tisztára humanista magyar tárgyú történeti művet.

Fölvetődik még egy részletkérdés Coluccio Salutati levelezésével kapcsolatban. Terjesztették-e a levelek gondolatvilágát személyes érintkezések útján? Megvolt rá a lehetőség, mert, ahogy firenzei követek gyakran fordultak meg Magyarországon, éppen úgy Nagy Lajos megbízottai sem kerülték el Firenzét. Halála után pedig a kapcsolatok élénkségükből mitsem vesztek. 1380-ban Fra Angelo ágostonrendi barát, teológiai professzor jár nálunk, 1385-ben Guido del Tomaso dal Palagio, Zsigmond idejében az ugyancsak említett Grazia de Castellani, szintén teológus. Magyar részről Vilmos, az olasz eredetű győri püspök, Durazzói Kis Károly nevelője tárgyal a firenzeiekkel Itáliában. Ugyancsak az ő környezetében szerepel Johannes de Albinea „iuris peritus vir“.² Még jelentősebb Alsáni Bálint ünnepélyes firenzei bevonulása és ottartózkodása. A firenzei érintkezések szították azt a törekvést, hogy a magyar kancelláriában olaszokat alkalmazzanak. Nem tudjuk, mi szerepe lehetett például a budai udvarban annak a firenzei jogásznak (iuris civilis doctor egregius), akiről sírköve is büszkén megemlíti, hogy „vir summe eloquentie“ volt.³ 1387-ben

¹ Kardos : A magyar humanizmus kezdetei, 58—59. l.

² Vilmos püspök személyére v. ö. F. Banfi, Corvina, i. h. 103. l. — Szereplésére Durazzói Kis Károly mellett ld. M. D. E. III. nr. 168, 345. l., nr. 169, 348—49. l., nr. 171, 353—54. l., nr. 177, 357—58. l., nr. 192, 407. l. Eldöntésre vár még, hogy Johannes de Albinea (M. D. E. III. nr. 202, 420. l.) azonos-e Albeni János későbbi pécsi, illetve zágrábi püspökkel és testvére-e Albeni Henriknek? (V. ö. J. Koller : *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum III.* [Posonii, 1784.] 309—10, 347, 349. l.).

³ Alsáni Bálint Firenzében, v. ö. Áldásy A. : Alsáni Bálint bíbornok. (Budapest, 1903.) 118. l. — A firenzei jogász-rétor 1373. júl. 10-én hűnyt el Budán. Neve nincs kielégítően megfejtve és személye teljesen ismeretlen. V. ö. Horváth H. : A Fővárosi Múzeum kömléktárának leíró lajstroma. (Budapest, 1932.) Nr. 62, 13—14. l. U. o. egy másik firenzei ember sírköve : „(Wal)dher filius Benedicti de Florentia.“ (1401.) nr. 80, 15. l. — Kampis A. : A középkori Budapest. Magyar Szemle, 1936. I. 39. l.

Mária királynő követeként Velencében Joannes de Nordolis de Imola szerepel, aki kilenc évvel azelőtt még arbei kancellár volt. Zsigmond király is küldött olasz követeket, különösen dalmatákat, Firenzébe például 1388-ban Albertus de Saldinis de Jadra-t.¹ Zsigmond király nemsokára írásbeli emlékekből is megállapíthatóan egészen olasz módra igyekszik szervezni a kancelláriát. Tudjuk, hogy a XV. század első éveiben (1405) nem kisebb embert, mint az idős Giovanni da Ravennát akarja megnyerni udvara számára. Azonban már ugyanekkor itt működött bizonyos Paulus Papiensis, aki a király meghívását közvetítette. Sőt valószínűleg Bernardo da Moglio, Salutatinak fiatal barátja is tartózkodott nálunk.² Újabb adatok szerint Zsigmond kancelláriájának a következő évtizedekben Pier Paolo Vergerion kívül más kiváló olasz tagjai is voltak.³

A firenzei kolónia, melynek gazdasági ügyei kezdetben sokat szenvedtek a magyar udvar elszegényedése miatt, lassanként annyira fölszaporodott, hogy Zsigmond hatalmának tetőpontján a firenzei köztársaság büszkén mondhatja és kérheti: „Azonfelül, mivel a magyar királyságban sok firenzei polgár van, részben egyháziak és egyháznagyok, részben világiak vagy nemesek, vagy kereskedéssel foglalkozók, őket valamennyiüket együtt és külön-külön királyi Felséged kegyeire bízuk, hogy az egyháznagyok és nemesek méltóságaikban megtartassanak, a kereskedők pedig kegyet és királyi jóindulatot nyerjenek ügyeikben.”⁴ Firenzei keres-

¹ Johannes de Nordolis da Imola : M. D. E. III. nr. 137, 163. l., nr. 354, 640. l. — Albertus de Saldinis de Jadra : M. D. E. III. nr. 397. 665. l.

² Giovanni da Ravenna meghívására vonatkozólag v. ö. R. Sabbadini : Giovanni da Ravenna insigne figura d'umanista (1343—1408.) (Studi umanistici No. 1. Como, 1925.) 93. l. Továbbá Kardos : A magyar humanizmus kezdetei, 69—70. l. — Bernardino da Moglio valószínű magyarországi tartózkodására v. ö. Epistolario vol. IV. parte 1. lib. 14. no. 20, 145—147. l. és Epistolario di Pellegrino Zambeccari (a cura di Lodovico Frati. Roma, 1929.) No. 63, 84. l. Hogy tervét megvalósította-e, tisztázásra szorul. Egyébként Pellegrino Zambeccari levelezése több magyarvontatkozású adatot tartott fenn.

³ Néhány új és becses adatot közöl F. Banfi (Corvina i. h. 104—105. l.). Ezek szerint Ognibene da Scuola (1418—25), Antonio Loschi (1426) s rajtuk kívül Ludovicus Cataneo, Zimborio da Padova és két jegyző, Antonio és Bartolomeo tartózkodtak Zsigmond kancelláriájában.

⁴ Biblioteca Laurenziana, Plut. 52. Cod. 15. fol. 25. r-v. A kódexben található magyar szempontból érdekes levelekre, valamint a firenzei kapcsolatok további alakulására más alkalommal visszatérünk.

kedők, nemesek, egyháziak résztvettek a magyar közéletben s résztvettek a magyar szellemi életben is. E hagyomány a magyar Anjouktól indult el, Nagy Lajos idejében fejlődött ki. Nem kétséges, hogy Zsigmondot a császári ház hagyománya is bátorította Firenze pártfogásában.

A magyar humanizmus átvételének egyrészt nápolyi, másrészt Velence—Padova—Ferrara-i útja mellett volt firenzei útja is, amely Mátyás király udvarának neoplatonizmusáig fejlődik.¹ A hagyományteremtésen kívül a firenzei kapcsolatoknak, különösen Coluccio Salutati levelezésének érdeme, hogy a „humanitas“-t a két állam közti kapcsolat vezéreszméjévé tette, hogy a föltörő, új firenzei vezető osztály műveltségét, a humanizmus gondolatvilágát teljes öntudatossággal közvetítette Magyarországra és jelentékeny szerepe volt a magyar humanista történetírás elindításában.

Kardos Tibor,

¹ A nápolyi kapcsolatok a jelek szerint újabb adatokkal fogják még gazdagítani ismereteinket a magyar humanizmus előkészítését illetően.

Történeti irodalom.

Archivum Europae Centro-Orientalis. Dirigé en collaboration avec un comité de redaction par M. Emeric Lukinich. Budapest, tome I. 1935. fasc. 1—4., tome II. 1936. fasc. 1—2.

Az első magyar folyóirat, mely — még hozzá tekintélyes terjedelemben s teljes tudományos apparátussal indulván — már címében is kötelezi magát a Középkelet új és ráknézve különösen érdekes problémáinak kutatására. „Európa középkelete“ — mint nem-földrajzi meghatározás — újabban divatbajött kifejezés. Használjuk, mert szükségét érezzük s mert létezését tagadni nem lehet. Mint a „Balkán“ vagy más, az európai kultúrkörön belül fellelhető, nemzeti fejlődésegységek fölé emelkedő terület, a Középkelet is fejlődéstörténeti, teljességében tehát csak a történelmen keresztül megismerhető fogalom. Geográfiailag pontosan el nem határolható, nemcsak, mert az ilyen fejlődésterületek éles határát mindig átmenetek tompítják, hanem azért is, mert kiterjedését a Nyugatnak Keletre való terjeszkedése s időnkinti visszaszorulása határozta meg. A Középkelet ugyanis nagyjából még nyugatias, de a Kelettel több vonalon érintkező fejlődést jelent, mintegy a Nyugat végvidékét közép- és újkoron át. Hogy nekünk magyaroknak e fejlődésben, nyugatias elemek keletrejuttatásával nagy aktív szerep jutott, épúgy ismert, mint passzív szerepünk, hogy t. i. nemzeti fejlődésünk igen sok eleme az egész fejlődés közös sajátsága. Ezek után nagyon is érthető volna, ha a magyar történettudomány a legnagyobb érdeklődéssel fordulna a Középkelet, valamint a határterületek kutatása felé, mert róluk való tudásunk bizony egyelőre inkább csak szempontot adó sejtés, mint tudás.

A nyugati, a par excellence európai fejlődés ismerete immár nálunk is bő irodalomra támaszkodik. A Középkelet érdemleges kutatásához azonban elengedhetetlen a Kelet ismerete is; s ezért szolgál megnyugvásunkra, mikor az új folyóiratnak tárgyához méltó, széles célkitűzését olvassuk: figyelemmel kísérni a Kelet-Európára vonatkozó történeti, régészeti, néprajzi, nyelvészeti és földrajzi kutatásokat. A feladat nem könnyű, főleg, mert mint külföldön gyakran szemünkre vetik, nálunk „slavica non leguntur“; reméljük, hogy az új folyóirat itt is megtalálja eszközeit, hogy régi hiányokon segítsen.

Hogy azonban a magyar tudományosságnak új tanulmányi irányt s új lehetőségeket nyisson, a folyóiratnak csak egyik célja; másik, éppen ilyen fontos, hogy a magyar eredményeket az idevágó érdeklődésű külföld számára hozzáférhetővé tegye, s e célból

kéri munkatársait, hogy cikkeiket valamelyik világnyelven írják. Ami szintén fontos, mert egyébként közvetlen környezetünk tudományosságára is áll az ellenünk hangoztatott mondás, olyanformán, hogy „hungarica non leguntur“, helyesebben éppen új eredményeink ismeretlenek maradnak. A Középkelet fontos térrénumának kutatása mindenképen nemzetközi együttműködést igényelne; addig azonban, míg idáig juthatunk, az eredmények kölcsönös közvetítése is igen hasznos szolgálatot tesz. Hihető, hogy a jószándék külföldön is megértést talál, mivel több ízben volt alkalmunk együttműködést és kicserélődést sürgető nyilatkozatokat olvasni; bizonyára nem üres, hanem meggyőződéssel alapuló szavak voltak ezek.

Az új folyóirat évente kétszer terjedelmes kettős füzetekben jelenvén meg, alkalmas arra, hogy kisebb, futó áttekintések vagy résztanulmányok helyett nagyobb, egybefüggő tanulmányokat is közöljön, ami mindenesetre növeli a kiadvány jelentőségét, súlyát. Tárgyköre széles, alkalma nyílik tehát alapos szelekcióra. Ismertetésekre, kritikákra bő teret ad; itt azonban, a kicserélődésre való tekintettel, szívesen látnánk a jelenleginél is nagyobb terjedelmet, lehetőleg persze a pozitív eredményközlésre szánt terület hátránya nélkül.

Az eddig megjelent öt tanulmány közül kettőt, illetve hármat már régebről ismerünk. Minthogy azonban a maga nemében mindhárom kiváló ad, s mert tárgyuk a folyóirat kutatóterületét legközelebből érinti, csak örömmel láthatjuk új, világnyelven való közlésüket.

Egyik, *Deér József* tanulmánya a *magyar-horvát államközösség kezdeteiről* (megjelent a Jancsó-Emlékkönyvben, 1931.) befejező részében pár szóval bővült, de nem lényegbevágóan. D. egyike nálunk azoknak, akik a középkeleti koncepciót legtovább vitték; s ez a tanulmánya a maga tág látókörével, kiforrott szempontjaival és előkelő hangjával igen alkalmas arra, hogy az új folyóirat irányát és elveit hangsúlyozván, azt indulásában eredményesen támogassa.

A másik vezetőtanulmány *Tamás Lajos* tavaly megjelent könyvének (*Rómaiak, románok és oláhok Dacia Trajanában*) francia fordítása. A könyv, mint ismeretes, a dákoromán kontinuitással foglalkozik s összefogja az ide, valamint a román vándorlásra vonatkozó magyar tudományos állásfoglalást, melyet legújabbán éppen a szerző tanulmányai segítettek leginkább alátámasztani. Tárgyi ismertetés helyett¹ itt csupán arra szeretnők a figyelmet felhívni, hogy történeti problémák megoldása elsősorban történészek feladata lévén, itt s más kérdésekben is talán nem egészen helyes az a kényelmes megoldás, hogy a munkák elvégzését kétségkívül leghaladottabb tudományágunkra, a nyelvészetre bizzuk. A történészekre óriási feladatok hárulnak, megoldásukhoz azonban nem jutottunk még valami közel. Mennyivel

¹ Tamás könyvének részletes ismertetését ld.: Századok, 1936. 304—311. l.

többet mondhatott volna már ez a könyv is, ha modern történeti szempontokat érvényesítő feldolgozásokra, akár csak egy-két új falu- és megyemonográfiára támaszkodhatnánk! Hogy T. munkája így is értékes, az a fentiek érvényéből semmit le nem von.

A harmadik, jórészt már ismert tanulmány *Rásonyi Nagy László* cikke: *Adalékok az első román államalakulások történetéhez*. Alapvonalaiban Basaraba címen jelent meg (Magyar Nyelv, 1933.), most újabb adatokkal bővített, határozottabb állásfoglalást találunk benne. Az Alduna vidékén szétforgácsolódo lovasnomád-hullámok kutatása igen érdekes feladat. Ezeknek a kultúráknak nagy szervezőképességüknél fogva sok közülük van Kelet- és Délkelet-Európa történeti kialakításához. Most, miután a modern kutatások új, kedvezőbb színben tüntetik fel ezeket a „barbárokat“, orosz és más tudósok sem restellik többé kikutatni a megvolt, s a hittnél jóval nagyobb kapcsolatokat. Erre a munkára bennünket is több szempont utal. R. kún és tatár elemeknek a román népbe való fölszívódását nyomozza, hangsúlyozván egyben ezeknek a román állami és társadalmi fejlődésre gyakorolt hatását. Az első fejedelmek, valamint az előkelők jelentékeny része török eredetű; R. valószínűnek tartja, hogy ennek az előkelő rétegnek nagy szerepe volt a balkáni románság északra, majd Magyarországra való telepítésekor is. Figyelmeztetnek erre a felsorolt török kenéznevek, vagy pl. olyan körülmények, hogy Fogaras földén a XVII—XVIII. században is a leggyakrabban előforduló bojárnevek egyike a „Komán“.

Knieza István terjedelmes tanulmánya (*Pseudoromänen in Pannonien und in den Nordkarpathen*) záróakkordja lehet azoknak a kritikáknak, melyek magyar részről a román N. Drăganu nemrég megjelent művével (Románii în veacurile IX—XIV...) foglalkoztak. Drăganu munkájának alapjául tekintélyes mennyiségű, de felületesen gyűjtött és apriorisztikusan szemlélt helynév szolgál, melyek szerinte az általa vizsgált területen román lakosságot sejtettének. K. ezeket a helyneveket veszi helyes, történeti módszerrel vizsgálat alá, s talál köztük németet, szlávot, magyart és kéteseredetűt, de román — a IX—XIV. században — nem. A tényleg románjellegű nevek a késői, törökokozi vándorlással kapcsolatosak és a szélső területen fordulnak elő. Problematikus esetek kapcsán K. igen helyesen hangsúlyozza, hogy Magyarország több településirány ütközőpontjában lévén, adatainkat óvatosan kell felhasználnunk, másrészt, hogy mielőtt a helynevek magyarázatához fognánk, előbb forrásadatra van szükség, hogy a számításba vehető nyelveket beszéltek-e egyáltalán az illető területen. A Drăganutól felhasznált krónikás-adatok pedig (Nestor volochjai, Anonymus: pastores Romanorum etc.) nem a mai románságra vonatkoznak, hanem egy problematikus eredetű dunántúli posztrómai lakosságra. A románságra csupán az újkori adatok közül utal egyik-másik, azonban itt is óvatosan kell eljárunk, lévén a XVI. század nagy kárpátvidéki vlach hullámainak főösszetevője népileg nem román, hanem pl. északon rutén népiségű. Ezzel kapcsolatban K. utal készülő munkájára,

mi pedig arra, hogy mennyit segíthetne itt is pl. Máramaros és Észak-Moldova településtörténeti feldolgozása, a rutén és román elem érintkezésének mintegy keresztmetszetét adva. K. tanulmánya mindenesetre jóval több, mint válasz vagy kritika; pozitív eredményei nagy segítségül szolgálhatnak a tárgyalt területtel foglalkozók számára.

Jónás Elemér cikke (*A magyar Alföld szármata-jazyg pénzei és délorosz vonatkozásai*) a gazdag keceli lelet alapján megerősíti azt az eddigi sejtést, hogy a Kr. u. I—IV. században a délorosz steppe és a Duna—Tisza-köz lovasnomádjai közt szoros gazdasági és politikai kapcsolatnak kellett lennie; különben pénzutánzataik nagyfokú egyöntetősége nem volna elképzelhető.

A közölt ismertetések közül szükségesnek véljük kiemelni C. C. Giurescu: „Istoria Românilor. I.” (Bucuresti, 1935) c. művének kritikáját Tamás Lajos tollából. A román történet-tudomány mind a legutóbbi időkig az adatgyűjtés és romantikus szintézisek korát élte, ami Hunfalvy ideje óta tudósainkat arra bírta, hogy a román munkákat szépszissel, később egyáltalán ne olvassák. Holott az eredménykicserélésre itt is nagy szükség lett volna, s főleg van most, miután a román történetírás immár nagy anyag birtokában szelektálni kezd. Giurescu az újabb iskola képviselője és ha munkájában egyes környezethatások alól — a mi felfogásunk szerint: sajnos — nem is tudja kivonni magát, munkája, csakúgy, mint a román történetírás sok más, újabb terméke, metódusában és eredményeiben egyaránt figyelemreméltó. A mi kötelességünk, hogy rámutassunk a felfogásunk szerint hibás részekre (pl. a kontinuitásgondolat erőszakolásából származó nehézségek; a török népekkel, de főleg a magyarokkal való érintkezés felszínes beállítása), s egyben ezeket igyekezzünk helyesebbel pótolni, másrészt, hogy elismerjük, tudomásul vegyük és felhasználjuk a helyes eredményeket.

Ez az utóbbi megjegyzés érvényes néhány szláv munka kapcsán is; így pl. a szlovák tudományosság Nesztorának, Skultetyának tiszteletére kiadott Emlékkönyv (1933) soraiból örömmel kell fogadnunk a Felvidékre vonatkozó (sőt ezen túlmenő) lengyel-szlovák-magyar tudományos együttműködés ajánlatát, ugyanakkor azonban helyre kell igazítanunk azt a véleményt, hogy az Amadék és Lokietek László összeköttetése lengyel-szlovák kapcsolat lett volna. Jó tudomást vennünk módszeres hibái ellenére is L. Knappek Pozsonyban (1934.) megjelent könyvéről (A magyar püspökségek betöltése Szent Istvántól a XIV. századig), amely egy magyar jogtörténeti tárgynak külföldi ember tollából származó első monográfikus feldolgozása; és szempontjaink tárgyítása, a magunk és mások eredményeinek helyesbítése céljából egyaránt fontos ismerni olyan könyveket, mint Savkovitch munkája: „L'influence du réalisme français dans le roman serbo-croate”, melyben a szerző a francia realizmus irodalmi hatásait széles társadalmi alapokon tárgyalja a szerb-horvát fejlődésben. Megemlítjük még Gáldi László figyelemreméltó ismertetéseit I. Lupas Erdélyi román krónikások és történetírók c. román-

nyelvű művéről és Kristóf Gy. románnyelvű magyar irodalom-történetéről.

A kritikák egyrésze magyar eredményeknek külföldön való megismertetését célozza.

Az új folyóirat új irányokat, de régi értékeket szolgál. Mint a Pázmány-egyetem most alakult Keleteurópai Történeti Intézetének kiadványa, a fiataloknak igyekszik kifejezéslehetőséget nyújtani. Reméljük, hogy akikhez fordul, méltók lesznek a bizalomra és megőrzik mind a fiatalos célkitűzést, mind az eredmények és a közlésmód kiforrott tárgyilagosságát, vagyis az értékeket, melyek az Archivumot most, indulásakor, jellemzik.

Elekes Lajos.

Lederer Emma: A középkori pénzüzetek története Magyarországon (1000—1458). Budapest, 1932. 8°. 272 l.

L. nagy munkájának bírálatánál már eleve javára kell írunk azt, hogy nem ijedve meg a nehézségektől, amelyek a majdnem egészen töretlen úton eléje tornyosultak, nagy lelkesedéssel lépett erre rá, hogy középkori gazdasági életünk igen fontos területeire és kérdéseire, amelyek eddig eléggé homályban voltak, fényt derítsen. Hogy munkájának így vannak hiányai, azzal szerző is tisztában van, hiszen megfelelő előmunkálatok híján úgyszólván kizárólag a saját levéltári kutatásaira volt utalva ennél a sokrétű kérdésnél. Minthogy azonban kétségtelenül tőle várhatjuk gazdaságtörténetünk ily természetű fontos kérdéseinek alapos tisztázását, az alábbiakban munkája eredményei mellett rámutatunk tévedéseire és hibáira is.

Szerző abból indulva ki, hogy a középkor pénzüzetei közt az első helyet a zálogkölcson foglalja el, még pedig az olyan, amelynél zálogul földet kötnek le, tárgyalását a birtokzálogüzlettel kezdi. (*A birtokzálogüzlet kialakulása.* 13—50. l.) Okleveles adataink alapján úgy látja, hogy a hitelélet nálunk a XII. század második s a XIII. első felében — a kezdődő pénzgazdasággal — indult meg; ekkor találkozunk az első birtokelidegenítésekkel is, amikor mozgékonyabbá válik a birtok, s az egyház és az új nagy földesurak a kezdődő hiteléletet birtokszerezés céljaira használják fel. A XIII. század elején — írja — még nagy eseménynek számít, ha birtokot vásárolnak, s II. Endre még 1221-ben is kiemeli egy oklevelében, hogy a pannonhalmi apát „egy birtokát pénzért jogosan szerezte meg“ (15—16. l.).

Hogy azonban a birtok most kezdett volna mozgékonyabbá válni, arról nem tudunk, s a birtokelidegenítések is sokkal meszebbre mennek vissza, hiszen már Kálmán törvényeiben azt olvassuk, hogy „hereditas *emptitia* nulli heredi aufferatur“, s Márton comes is még a XII. század első felében vásárolta azt a földjét, amelyet a csatári apátságnak adott (Magyar Könyvszemle. Új f. I. 15. l.), 1160 körül pedig a veszprémi prépostnak vászolgáktól vásárolt földjét említik (Fejér, IX/7. 634. l.). Nem számíthatott tehát a XIII. század elején nagy eseménynek birtok adásvétele, s az említett 1221.-i oklevélben is nem a „pro

pecunia“-n, hanem a „iuste requisierat“-on van a hangsúly, s szó sem lehet arról, hogy azt bizonyítaná az adásvételi szerződések ünnepelessége is.

Közelebről vizsgálva a birtokzálogügyleteket, helyesen veszi észre, hogy itt bizonyos fejlődés állapítható meg. Körülbelül 1270-ig ugyanis rövid határidőre, legfeljebb egy évre adtak zálogba birtokot,¹ s ha az adós nem fizetett, a záloghitelező — esetleg ráfizetéssel — megkapta a birtokot. Hogy azonban e zálogügyleteknek a célja birtokszerzés lett volna — mint szerző gondolja —, azt nem fogadhatjuk el. Az a tény ugyanis, hogy a kiegyenlítés okleveleink tanúsága szerint majd mindig a zálogbirtok átengedésével történt, nem bizonyítja ezt, mert csak ebben az esetben kellett okvetlen oklevelet kiállítani, birtokszerzésről lévén szó.² Különben is az ősit és az adományost úgysem szerezhetette meg a hitelező. Hogy nem a birtokszerzés volt a cél, azt a poena dupli, szerződési kötbér kikötése is mutatja, amely nem volt a XIII. század vége előtt sem üres formula (ld. pl. 1284: Zichy-okmt. I. 57. l.), mert már 1262-ben kénytelen volt az adós „gravamine dupli in redemptione . . . cohercente“ birtokát a hitelezőnek átengedni (Fejér, IV/3. 98. l.).

1270 után — írja szerző — új formája kezdődik a birtokzálognak, amikor már csak a zálogos birtok jövedelmét akarják élvezni, még pedig minél tovább, s így hosszabb időre, 3—10 évre vesznek zálogba birtokokat, s az adós előbb nem is válthatta ki. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a rövid lejáratú zálog idejének is élvezte a birtok jövedelmét a hitelező, mert az elzálogosítás rendszeres egy gazdasági évre szólt, s így egy év termését ő kapta meg; de ha rövidebb időre szólt is, bizonyára beleesett abba a jobbágyoknak egyik census-fizetési terminusa.

Így tehát nem állhat meg L.-nek az a megállapítása, hogy a XIV. század harmincas éveire érett meg az a forma, hogy a birtok jövedelme teljesen a hitelezőt illette meg. Abban az oklevélben, amelyet erre idéz (Anjoukori okmt. II. 114.), egészen másról van szó! Illésnél (A magyar szerződési jog az Árpádok korában, Budapest, 1901. 121. l.) egész sorát találhatta volna a korábbi okleveleknek, amelyek azt bizonyítják, hogy a zálogtárgy használatának joga kétséget kizárólag megillette a hitelezőt, hiszen már 1262-ben azt olvassuk, hogy az adós „ab ipso die . . . nullam iurisdictionem habebit in bona predicta“ (Árpádok új okmt. VIII. 14. l.). Különben is a záloghitelezőt már nagyon korán kezdik beiktatni a zálogbirtokba, — erről nem a XIV.

¹ Nagyon könnyen nem szabad általánosítani, mert például már 1246-ban „usque revolutionem sexti anni“ zálogosítanak el birtokot (Smičiklas IV. 310. l.).

² A 17. l.-on felhozott példa (1232) nem jó, mert ott arról van szó, hogy a 600 márkában elmarasztalt egy birtokot és 100 márkát fizetett.

század hetvenes éveitől kezdve olvasunk, mint L. írja (40. l.), hanem már a XIII. század derekától kezdve!

A XIV. század huszas éveitől kezdve találkozunk azzal a kikötéssel, hogy az adós csak a saját pénzén válthatja ki birtokát. Szerző ezt így magyarázza: „ez részben összefügg természetesen a régi vérségi, nemzetségi kötelék bomlásával, részben azonban annak a kihangsúlyozása, hogy ilyen egyéni jog-, illetve pénzüzlet útján jogait jobban biztosítsa, mintha a zálogbaadó számtalan nemzetségtársának beleszólását is eltűrné.“ (27. l.) Ez a nehezen érthető magyarázat azt mutatja, hogy nem ismeri eléggé középkori vagyonjogunkat, pedig enélkül ilyen kérdéseket nem lehet kielégítően megoldani. Bizonyos birtok-kategóriáknál a rokonok beleegyezése okvetlenül szükséges volt később is! A „cum alia pecunia“ kifejezésnél vigyáznunk kell, mert ez néha a pénznemre vonatkozik (Bánffy-oklt. I. 241. l.), — néha pedig ilyen kikötéssel a nem-rokon szomszédokat akarták kizárni a birtok megszerzéséből (u. o. 110. l.).

Hasonlóképp zavaros a magyarázata annak a ténynek, hogy a XIV. század második felétől egyre ritkulnak a hosszúlejáratú kölcsönök, s a XV. században már visszafizetési határrap nélkül zálogosítják el a birtokokat: „a XIV. század második felében — írja — a nemzetségek, helyesebben családok, nem a régi foglalkozások, hanem az új, hűbéri alapon megalakultak (?), ismét szigorúbban kezdenek ügyelni arra, hogy a családi vagyon szét ne omoljon, s ismét arra törekednek, hogy úgy, mint a régi időkben, a nemzetségen, illetve családon belül történjék a birtokok elzálogosítása“ (41. s köv. l.).

Nem került el L. figyelmét az a néhány, a XIV. század derekán felbukkanó eset, amikor oly módon történt az elzálogosítás, hogy a birtok jövedelme törlessze a kölcsönt (29. l.). Abban azonban téved, hogy ez a külföldön *neue Satzung* név alatt ismeretes zálogosítási forma, mert ez az ú. n. *Totsatzung* vagy *vif-gage* (1358-ból egy esete: Anjoukori okmt. VII. 54. l.).

A 2. fejezet a „*Fedezett és fedezetlen kölcsönök*“ címet viseli (51—81. l.). Bevezetésül felteszi szerző azt a kérdést, vajjon van-e különbség birtokzálogkölcsön és fedezett kölcsön között, s igenlő feleletét úgy magyarázza, hogy „a birtokzálogkölcsönnél a zálog ténye a primár és a kölcsön a secundár jelenség, — míg a fedezett kölcsönnél a már felvett kölcsönre biztosítékul kötnék le a zálogot, tehát a viszony megváltozik“ (51. l.). Ha Illés említett munkáját és Ágoston Péter könyvét (A zálogjog ált. tanai, kapcsolatban azok fejlődésével. Budapest, 1906.), vagy legalább Timon jogtörténetét tanulmányozta volna, tisztában lett volna azzal, hogy a kötelemlétesítő és kötelembiztosító zálog fogalma független a fedezett kölcsön fogalmától, s a birtokzálogkölcsön lehetett kötelemlétesítő s kötelembiztosító is; az utóbbinál a követelés biztosítására szolgált s így *accessorius* volt (s nem secundár).

Amire L. gondol, az az ú. n. *neue* vagy *jüngere Satzung*, amely a sajátos városi gazdasági viszonyok következtében ott jelenik meg először. Itt ugyanis nehéz lett volna az ingatlant

mindig átengedni a hitelezőnek, s így megelégedtek azzal, hogy a bíróság vagy a városi hatóság előtt kötötték meg a zálogszerződést, s ezt gyakran bevezették közhitelű könyvekbe is. Azzal az átmenettel, hogy a fedezett kölcsönök nyújtói közt gyakran zsidók is helyet foglaltak, itt foglalkozik az ú. n. *zsidó-kölcsönökkel*, itt tér ki a *kamat* kérdésére, — majd a *kézizálogügyleteket*, a *kezeséget* és az egyházaknak a kölcsöneit tárgyalja.

Áttekintve az első két fejezetet, azt látjuk, hogy ezeknek a felépítése nem eléggé logikus. A kézizálogkölcsönökkel kellett volna kezdenie e részt, mert ezek régebbiek, mint a birtokzálogkölcsönök, s helyesebb lett volna, ha a városi vonatkozású részeket egybefűzte volna, mert ezek egészen sajátos gazdasági viszonyokból nőttek ki.

A 3. fejezet — *Áruhitel* (82—126. l.) — teljesen a városi életbe viszi át az olvasót — ahol szerző szemelláthatólag sokkal otthonosabb, mint a nemesi élet területén —, mert hiszen árukereskedelemmel egyedül a polgári osztály foglalkozott. Legbővebb forrása erre a pozsonyi városi levéltár volt, így természetesen ennek a városnak képe rajzolódik ki e fejezetben a legélesebben a XIV. század végétől, amikor az áruhitel kialakulni kezdett. Érdekesen állapítja meg, hogy nemcsak Köln és Pozsony álltak közvetlen áruhitel-kapcsolatban, hanem más városok is. Megtudjuk azt, hogy a pozsonyi piac szerepe a XV. század első évtizedeiben sokkal jelentősebb volt, s függetlenebb is a bécsitől, mint eddig gondoltuk; a külföldi kereskedők számára Pozsony jobb üzleti területet jelentett, mint Bécs, s így itt kötötték meg üzleteiket a magyar arany könnyebb megszerzésére. A negyvenes évektől azután Pozsonynak áruhitelre való behozatali kereskedelme egyidőre ismét Bécs hatása alá került. Érdekes volna kideríteni, milyen módon függ ez össze Kováts Ferencnek azzal a megállapításával (*Egyház és városgazdaság a középkorban*. Szeged, 1934.), hogy Pozsonyban az 1420—1460 közti időszak fokozatosan emelkedő konjunktúra időszaka volt. Sok érdekes adatot olvashatunk itt a pozsony—bécsi faáru-hitelüzletekről is. Bár más városok levéltárát nem használhatta, a kiadott anyag alapján Bártfa stb. gazdasági életét is vizsgálat alá veszi s megállapítja, hogy ezekben is olyan fejlett áruhitelrendszert találunk, mint nyugaton.

Nagyon érdekes adatok kíséretében mutatja be, hogy a belkereskedelemben is élénk áruhitel-kapcsolatok álltak fenn, — s bizonyítja be azt, hogy áruhitelünk nem volt teljesen egyoldalú s behozatalon nyugvó. A 120—126. l.-on 55 kivonatot közöl a nyugatmagyarországi és külföldi kereskedők közt fennállt áruhiteli kapcsolatok illusztrálására.

A városi gazdasági élet körében mozog a 4. fejezet is, mely a *polgári vagyont és szerepét* vizsgálja a *pénzüzletekben* (127—171. l.). A legérdekesebb kérdés itt persze a nagy polgári vagyonok kialakulása, ez a kapitalizmus keletkezésével kapcsolatban oly sokat vitatott kérdés. Szerző Sombarttal szemben a régebbi s általános véleményt osztja, hogy t. i. a nagy polgári vagyonok

nálunk is az árukereskedelem s az ezzel kapcsolatos pénzületek eredményeként alakultak ki, még pedig a XIV. század második felében s a XV. elején. Újabban azonban Sombart tétele, hogy a korakapitalizmus nagy tőkevagyonainak az ősei az akkumulálódott földbirtok-jövedelmekből jöttek létre, már kezd tért hódítani, s így okvetlenül figyelembe kellett volna venni Kováts Ferenc egy régebbi jelentős tanulmányát (A pozsonyi város-gazdaság a középkor végén. Pozsony, 1918.), amely szerint a gazdag pozsonyi telkes polgár általában csak szabad készpénz-jövedelmét fektette vállalatokba s emellett telkén, szőlein változtatlanul tovább gazdálkodott.

Érdekesen mutatja be itt Hambatho pozsonyi polgárt, volt bírót,¹ aki a XIV. század elején fejtett ki jelentős pénzületi tevékenységet, s jellegzetes képet fest két, a század derekán nagyszabású pénzületeiről híres polgárról, Jakab bíróról és Jans Polórról. Egy érdekes perrel kapcsolatban becses adatokat kapunk a híres Windecke Eberhard mozgalmas életének pozsonyi szakaszáról is. Bár kevesebb adat állt rendelkezésére a többi városokról, megvizsgálta ebből a szempontból Buda, Sopron és az északi városok életét is. Ez utóbbiakra vonatkozólag Paulinyi Oszkár azóta megjelent tanulmánya (A középkori réztermelés gazdasági jelentősége. Károlyi-Emlékkönyv. 1933.) szolgál érdekes adatokkal.

Az 5. fejezet a pénzületeknek egy jelentős csoportjával, az *államkölcsonö*kkal foglalkozik (172—200. l.). Ilyenekkel csak a XIII. századtól kezdve találkozunk — a domaniális államháztartás korában nem volt rájuk szükség — s kezdetben majdnem kizárólag az egyházak nyújtották ezeket.² Az Anjouk új államhitelformákat honosítottak meg, s természetesen nagy szerephez jutott nálunk is az olasz pénzvilág, akárcsak Angliában vagy Franciaországban, — de feltűnnek ekkor már a magyar bankárok is, s vett már fel kölcsönt Nagy Lajos városi polgároktól is s megkezdte az államjavaknak elzálogosítását is. Ő kezdte meg kölcsönök révén igénybe venni a feudális uraknak³ nagyra nőtt vagyonát, ezt azonban tulajdonkép Zsigmond használta ki hatalmas arányokban. A 187—88. l.-on összeállítja szerző Zsigmond zálogosításait 1388—1437-ig; Csánkinál s a kiadott anyagban is még számos adatot találhatott volna ezekre.

Már a 40. l.-on említi L., hogy érdekes volna követni, mikép jöttek létre ezek a nagy főúri készpénzvagyonok (v. ö. Századok LXIX. 1935. 198. l. jegyzet). A 189. l.-on újból foglalkozik e kérdéssel, de, sajnos, forrásaink annyira hiányosak erre vonat-

¹ Itt elkerülték figyelmét a Mon. Strig. II—III. és az Anjoukori okmt. II—III. kötetében lévő adatok.

² Az egyházak azonban a nálunk deponált pénzeket nem adhatták tovább, mert azokat „sub certo numero et signaculo“ lezárva őrizték!

³ A XIV. század végén kialakult „territoriális arisztokráciá“ról beszél, amely kisajátítani igyekezett a regále-jövedelmeket (!?).

kozólag, hogy nem a szerzők hibája, ha birtok- vagy családtörténeti kutatásaikkal kapcsolatban a birtokok jövedelmezőségével nem foglalkoznak. Amit ezzel kapcsolatban említ, hogy t. i. a jobbágyok terménybeli szolgáltatásának részleges megszűnése hihetetlen jövedelmek birtokába jutatta ezeket az urakat, nem áll meg, t. i. Zsigmond idézett 1423-i rendelete csak azt mondja, hogy amit fizetni kell, azt az új pénzben kell fizetni,¹ s nem azt, hogy „a XV. században a jövedelem pénzbeni szedése általános volt”.

Az utolsó fejezet a városoknak mint testületeknek pénzületi tevékenységével foglalkozik (201—228. l.), s tartalma a városok által igénybe vett és nyújtott hitelek, valamint azok a nem rendszeres, bár időlegesen visszatérő jövedelmek, amelyeket bérletek, stb. útján szereztek a városok. Itt is Pozsony áll az előtérben, amelynek gazdag levéltára lehetővé tette szerzőnek a részletes vizsgálatokat, de kiterjeszkedik, amennyire az idevágó publikációk — Fejérpataky, Házi — megengedik, más városokra is. Külön összeállításban mutatja be, hogy Pozsony minő kölcsönöket vett fel az 1380—1422 közti években zsidóktól, főuraktól, egyházaktól, bel- és külföldi polgároktól, s nagyon tanulságos az az összeállítás is, amely egy év adatait tünteti fel az új kölcsönök, a törlesztés és a fizetett kamat szempontjából.

A Függelékben 13 érdekes oklevelet közöl (229—259. l.), amelyeknek olvasását azonban megnehezíti a kevésbé gondos kiadás, mely az írásjeleket figyelmen kívül hagyja. A kötetet németnyelvű kivonat zárja be.

Ily természetű munkáknál, ahol nem lehet rámutatni az összes eredményekre, az ismertetésben rendszerint a kifogások jutnak túlsúlyba. Ezek azonban nem homályosíthatják el az eredményeket itt sem. A hiányok és hibák forrása kétségkívül az, hogy igen nagy volt a téma köre, és a szerzőnek ezt részekre kellett volna előbb bontania s egy-két alapvető kérdést előbb magának kellett volna tisztáznia. Így azután adatgyűjtése is teljesebb lett volna mind a kiadott, mind a levéltári anyagból. Kutatott a bécsi s a velencei levéltárban is, de az idevágó adatokban is annyira gazdag Várad Regestrum például elkerülte a figyelmét. Nagy érdeme azonban, hogy még így is sok fontos kérdést meg tudott világítani, sok más fontos kérdésre pedig ráirányította a figyelmet.

Holub József (Pécs).

Degré Alajos: A Négyeskönyv perjogi anyaga. (Az Illés-szeminárium kiadványai. 3. sz.) Budapest, 1936. 8°. 256 l.

A bíráló szerencsés helyzetben van: amit kritikai megjegyzések címén elmondani kíván, mindazt a szerző maga mondja el művéről. „Nagyzolás volna — írja az előszóban — azt állítani, hogy ez a kis kiadmány a XVI. századi élő perjogot adja. Csak egy

¹ Zsigmond hasonló rendeleteit a tizedfizetéssel kapcsolatban lásd zalai monográfiámban (I. 368—70. l.).

forrásnak, a Négyeskönyv perjogi anyagának alapos feldolgozását tartalmazza.“ Valóban, ezzel elmondatotott könyvének minden előnye, de minden hiányossága is.

Szerző a Quadripartitumban foglalt perjogi anyagról azt állítja, hogy azt alaposan feldolgozta. Erre csak azt jegyezhetjük meg, hogy kivételes alaposással és jogász felkészültséggel készült ez a modern jogdogmatikai szempontokat követő rendszerezés. Talán önállótlanágnak tűnhetik fel, tényleg azonban örvendetes tény, hogy Vinkler, Meznerics és Torday után szerzőnk is Hajnik rendszerét fogadja el feldolgozási alapul. Az ilyen egyöntetűség lehetővé teszi, hogy a kutató azonnal megtalálja a különböző szerzőknek ugyanarra a tárgyra vonatkozó nézetét. D. rendszerezni tudásának magas szintjére mi sem jellemzőbb, mint hogy az oly nagyfontosságú tárgymutatónak sem érezzük különösebb hiányát.

A munka dogmatikai alapgondolata, hogy — mint már címe is mutatja — perjogról szól, anélkül, hogy annak két fajtája, t. i. büntető és polgári között különbséget tenne. Ezzel a gondolattal kétségtelenül újat mond a magyar irodalomban. Mint a jogrendszer más ágaiban, bizonyára e perjogban is csak magasabb fejlődési fokon következett be a differenciálódás. Úgy hisszük azonban, hogy a Quadripartitum fejlődési foka már sokkal magasabb, semhogy itt a kétféle perjog teljes azonosságáról lehetne beszélni. A két perjog közti elvi különbségek közül már nem egy fellelhető a Quadripartitumban: így — mint D. is írja — ismeretes benne a hivatalbóliság elve, az ítélethozatalt megelőző letartóztatás lehetősége, sőt megjelenik az anyagi igazság érvényesítésének irányelve is. Már pedig ezek az elvek a büntetőeljárás jog legjellegzetesebb ismérvei, azok, melyek a büntető és a polgári eljárás jog között a differentia specifica szerepét töltik be. Mégis örömmel üdvözöljük — kétségtelenül túlzott alakban jelentkezett — gondolatát, mert élesen rávilágít arra a hasonlóságra, mely a kétféle eljárás jog között még akkor is megvolt, amikor már azonosságról nem lehetett szó.

Legfontosabb azonban minden jogkönyv vizsgálatánál, hogy vajjon a benne foglalt joganyag élő jognak, röviden — mivel a nem élő jog nem jog — jognak tekinthető-e. Ez a kérdés felmerül a Quadripartitummal szemben is s a rá adandó felelet fogja eldönteni azt a másik kérdést is, hogy tehát a Quadripartitum érdeklie a jogtörténetet vagy jelentősége csupán jogtudománytörténeti. Illés értekezésével (A Quadripartitum közjogi interpolációi. Budapest, 1931.) szemben ez a kérdés fel sem merülhet. Illés ugyanis megelégedhetett annak megállapításával, hogy a Négyeskönyv alkotmányjogi fejezetei interpoláción mentek át. Ebből joggal következtethetett olyan törekvésekre, amelyek a vonatkozó alkotmányi intézmények megváltoztatására irányultak. A dolog további vizsgálatot nem igényelt, mert arra a kérdésre, hogy az interpolációk átmentek-e az életbe, jogintézményekké, jogelvekké váltak-e, az alkotmánytörténet köztudomású tényei — pl. a trónöröklés rendje — felelnek. Illés tehát jogpolitikai törekvésekre

mutatott rá, míg D., aki nem támaszkodhatik ilyen köztudomású tényekre, kénytelen felvetni a kérdést, hogy vajjon a Négyeskönyv perjogi ujitásai átmentek-e a gyakorlatba, tehát jogintézményekké lettek-e. D. arra a végső eredményre jut, hogy „az újítások nagy része aránylag rövid idő alatt átment a gyakorlatba“. (244. l.) De honnan meríti ezt a feltevést, mikor az előszóban arról panaszkodik, hogy a joggyakorlat teljességgel feltáratlan? D. a Quadripartitum szerkesztőinek hisz. Jól tudjuk azonban, hogy a kodifikációk nem szoktak megelégedni az élő jog rendszerbefoglalásával, hanem reformokra is törekszenek. Ime, a Quadripartitum szerkesztői maguk is kijelentik, hogy — mint D. maga közli — „felvették a törvénykönyvbe az alkalmasnak látszó törvényeket és egyéb jogtételeket, de azokat hibáiktól megtisztították, kiegészítették azokat, az ellentmondásokat elsimították, a veszélyes, az isteni erkölcsökkel és természetjoggal ellenkező törvényeket — az ősi szokásjog keretein belül — megváltoztatták és a szükségteleneket elhagyták“. Hogy pedig mindez „a nemesség jogainak és szabadságainak sérelme nélkül“ és „az ősi szokásjog keretein belül“ történt, az olyan közhely, melyet az egykorú jogi stílus ismerője komolyan soha sem vehet. A Quadripartitum legutóbbi kitétele különben is *contradictio in adiecto*, mert az olyan jogváltoztatás, mely nem tér el a szokásjogtól, fából vaskarika.

A Négyeskönyvben foglalt joganyag élő jog-jellegének bizonyítását D. még más úton is megkísérli. A Quadripartitumban „foglalt méltányossági és egyenlőségi elvekből“ mint „a magyar génusz diadalá“-ból, továbbá abból a körülményből, hogy a szerkesztőbizottság nagy része gyakorlati magyar jogászokból állott, azt a következtetést tudja levonni, hogy „a Négyeskönyv azon tételeit is, amelyek esetleg a tényleg alkalmazott szokásjogtól eltérnek, a magyar jogi szellem termékeinek tekinthetjük“. Nem kívánunk vitába bocsátkozni egy halott elmélettel, a Volksgeist-teória romantikus ideológiájával, de ez nem is szükséges, mert D. kétségtelenül maga sem kíván ennek a teóriának hódolni. Inkább frazeológiájához, mint ideológiájához tartozik, mégis kétségtelen szépséghiba.

Mennyire másként hat az a fejezet, amelyben pl. a római jog újjáéledését is jelentő renaissancenak a Négyeskönyvben fellelhető nyomait tárja fel! Igen szépen ír a tanuk számának és rendi állásának tekintetében alkotott és a Négyeskönyvben római jogi hatás alatt megváltoztatott felfogásról. Ilyen hatást lehetne talán felfedezni abban is, hogy a Quadripartitum már — bizonyos fokig — elismeri a magánpecsétnek hitelesítési eszköz jellegét. Ezek azok a lapok, amelyeket D. művében a bíráló legmelegebben üdvözöl. Annál is inkább, mert Horváth Jánosnak Werbőczyről szóló fejezete nyomán („Az irodalmi műveltség megoszlása“ c. munkájában) a renaissance-kutatás a jogtörténet terén is új lehetőségekkel kecsegtet, noha a közvélemény ma még szívósan ragaszkodik ahhoz a felfogáshoz, amelyet Frank Ignác így fogalmazott meg: „*Quod autem de iure Iustiniano per Matthiam Corvinum in Hungariam introducto narratur, istud ex lusu*

poetico Ludovici Vives originem habet, quem alii pro veritate acceperunt“ (Principia iuris civilis. Pest, 1829. I. 62. l.)

Szerző még egy utolsó, szellemes kísérletet tesz annak igazolására, hogy a Négyeskönyv perjogi tételei gyökeret vertek a jogéletben. Az egyes tételekről kimutatja, hogy azok a Directio Methodica-ban is helyet foglalnak. Ezzel persze hallgatólagosan bizonyítottnak veszi, hogy a Directio Methodica élő jognak tekinthető. Ha esetleg el is fogadnók ezt a tételt — mely egyébként bizonyítást sehol sem nyert — akkor az az ellenvetés merül fel, hogy hiszen ha a Hármaskönyv utáni perjogfejlődést kívánjuk vizsgálni, elégséges összevetni a Hármaskönyvet a Directio Methodica-val. Minek azt előbb a Négyeskönyvvel összevetni, hogyha a Négyeskönyvből úgyszólván csak azt vesszük tekintetbe, ami a Directio Methodica-ban foglaltatik?

D. munkája igen örvendetes eredményeket tartalmaz, csak hogy nem teljes. Akkor fog teljessé válni, ha a Négyeskönyv perjogi tételeinek élő jog-voltát az okleveles anyagban reánkmaradt joggyakorlat feltáráásával fogja bizonyítani. Ha ezt a munkáját a most tanusított alapossággal fogja elvégezni, bebizonyítva, hogy a források kezelése terén is jogászai felkészültségével arányban álló kvalitásokkal rendelkezik, akkor újkori jogtörténeti irodalmunk felette értékes nyereséghez jut. E munkáját tudományos érteke mellett még azért is örömmel üdvözljük, mert a pozsonyi egyetem középeurópai jogtörténeti szemináriumának a Quadripartitummal foglalkozó kiadványát (J. Lettrich: O Quadripartitu. V Bratislave, 1930.) nemcsak terjedelmében, hanem színvonalban is hasonlíthatatlanul felülmúlja. Murarik Antal (Prága).

Jadin, Louis: Procès d'information pour la nomination des évêques et abbés des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté d'après les archives de la Congrégation Consistoriale, I. (1564—1637), II. (1637—1709), III. (1713—1794); d'après les archives de la Daterie 1631—1775; des évêques de Belgique d'après les archives de la Congrégation Consistoriale 1802—1848. (Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome 1928: 5—263.; 1929: 5—321. 1931: 3—345., 347—389., 391—462. l.)

A belga egyháztörténeti irodalom jelentősége messze tovább terjed Belgium határainál s az egész művelt világon útmutató és irányító szerepe van. A louvaini egyetem nemcsak az újszolasztikus bölcséletnek, hanem az egyháztörténetírásnak is igen fontos központja. Itt szerkesztik a kítúnó Revue d'histoire ecclésiastique c. folyóiratot és a rendkívül tágra méretezett, szigorú tudományossággal megírt s az összes művelt népek tudományos irodalmára való utalásokkal bőségesen felszerelt egyháztörténeti és egyházföldrajzi lexikont, a Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique-ot. A honi kutatásokon kívül a belga egyháztörténetészek figyelme természetesen elsősorban Róma felé fordul. A méreteiben kicsiny, de teljesítményeiben nagy római belga történetintézet kutatásait a nemrégiben elhunyt világhírű bencés egyházi történész, Ursmer Berlière vezette. A belga egyháztörténet e két

kiváló középpontjának, Louvainnek és Rómának neveltje a fiatalon is már nagy irodalmi működést kifejtett paptörténész, J., az előbb említett egyháztörténeti folyóiratnak és lexikonnak belső munkatársa.

Az egyes országok egyházi élete és a Szentszék közötti kapcsolatok felderítésében a vatikáni levéltár törzsanynaga mellett egyre nagyobb jelentőségre emelkednek a római kongregációk levéltárai. E kongregációk között a legfontosabbak egyike a Congregatio Consistorialis, amelynek elnöke maga a pápa, s amelynek feladata egyrészt a consistoriumok anyagának (egyházmegyék alapítása, szétválasztása, megszüntetése a Propagandához nem tartozó területeken; püspökök, apostoli adminisztrátorok kinevezése előtt a kánoni vizsgálat lefolytatása) előkészítése, másrészt az egyházmegyék kormányzásának közös, általános irányítása, a püspökök ellenőrzése és újabban a limina-jelentések átvizsgálása. J. jelen hatalmas forrásközlésében a Congregatio Consistorialis levéltárának a főpapok kinevezésére vonatkozó iratcsoportjait használta, a Processus Ecclesiarum és az Acta Camerarii sorozatot.

Az Egyház a főpapok kinevezésekor kezdettől fogva megkívánta a jelöltnek személyi tulajdonságaiban rejlő kezességet a hivatás méltó betöltéséhez. Az újkorban ennek az eljárásnak első szabályozója X. Leó pápa, aki III. Sándornak régi és nem igen alkalmazott rendelkezéseire hivatkozva elrendelte, hogy a jövőben minden főpapi kinevezés előtt le kell folytatni az ú. n. informatív pört. III. Pál pontosabban körülírta a megkívánt tulajdonságokat s a nunciásokra bízta az eljárás megejtését. A trienti zsinat is foglalkozott e kérdéssel s néhány új határozatot is hozott. Újonnan és részletesebben szabályozta a követendő eljárást XIV. Gergely 1591-ben s e konstitúciója — bár bizonyos változtatásokkal és bővítésekkel — századokra alapvetőül szolgált. A vizsgálatot végző pápai követnek először is a jelölt személyi adatait kellett megismernie (születés, származás, tanulmányok, szentelés, viselt hivatalok) s az ezekről szóló hiteles okmányokat a pörhöz mellékelte. Ezekre s a jelölt hitének és erkölcesének tisztaságára vonatkozólag azután tanukat hallgatott ki a nuncius. A tanuk csaknem mindig a kinevezendő közvetlen környezetéből kerültek ki, a kanonokok, rendi testvérek, előljárók, tanárok stb. köréből. Azonkívül állandóan meghívást kaptak olyan személyek is, akik a jelölt szülőhelyéről származtak, hogy családjáról megbízható értékelésekkel szolgáljanak. A nuncius érsekeket és püspököket is ismeltelen maga elé idéztetett. A tanuk száma változó volt. A XVII. század elején 8—10 személyt is kihallgatott a nuncius a kinevezendő személyt s valamivel kevesebbet az egyházmegye állapotát illetőleg. A XVII. század végén és a XVIII. században 4—5-re csökkent a tanuk száma. A tanuságtételt esküvel kellett megerősíteni, s a tanuk egymás vallomásáról semmit sem tudtak. A kánoni pörben a nuncius köteles volt beszámolni annak az egyházmegyének, illetve kolostornak állapotáról is, amelynek élére a jelölt ki volt szemelve. Az erre vonatkozó kérdéseket ugyan nem határozta meg XIV. Gergely, de útmutatóul szolgálhattak a limina-jelen-

tések szabályai. Ebben a dologban a nuncius a püspöki város egyházi és világi méltóságait, az elhúnyt főpap titkárát, tiszviselőit stb. szokta kihallgatni. Néha az utolsó limina-jelentést csatolta az iratokhoz. A tanuvallomások közt fennálló ellenmondás esetében, vagy ha a jövedelemre vonatkozó vallomások nem voltak eléggé pontosak, főként, ha a jelölt szegénységére hivatkozva, az annáta elengedését kérte, a nuncius ellenőrző pört indított s esetleg még egyszerű tanut is kihallgatott, mint előbb. A nuncius a hitelesen írásba foglalt vallomásokot a mellékletekkel együtt Rómába küldte. Ott az államtitkár az egész iratesomót a megfelelő bíboros-protektorhoz tette át, aki áttanulmányozás után aláírta és megtette rá észrevételeit. Ugyanígy cselekedett a három bíborosi rend (püspök, áldozópap, szerpap) feje, mint a kongregáció tagjai. Az ügy előterjesztőjének, a bíboros-pártfogónak a kánoni pörről készített kivonatot a consistorium előtt a bíborosi testület tagjaival közölnie kellett. Ezek a nyomtatott előterjesztések nagyszerű összefoglalásai a processusoknak, sőt a XVI. századból valók gyakran egyetlen fennmaradt emlékei az elveszetteknek. A titkos consistoriumon azután a bíboros-pártfogó megtette előterjesztését az uralkodótól ajánlott, vagy a káptalantól stb. választott főpapra vonatkozólag, hogy a bíborosok megismerhessék az ügyet. Ez a praeconisatio. A következő gyűlésen pedig részletesen beszámolt az egész dologról, s ha ekkor a pápa helyben hagyta a választást, vagy bemutatást, akkor a jelölt elnyerte az illető püspökségre, vagy apátságra a pápai kinevezést. Ez a provisio. Ugyancsak a consistoriumon történt döntés az esetleges fenntartásokról, taksákról, annátákról s összeférhetetlen javadalmak megtartásáról. A bíboros-kancellárnak és a bíboros-protektornak gondja volt rá, hogy a kinevezési bulla elkészítéséhez alapul szolgáló „cedulae consistoriales“ elkészíttessenek és a vicekancellárhoz küldessenek. Az új főpap a consistoriumon megtörtént kinevezésről értesítést kapott s kötelezettségeinek teljesítése és a díjak lefizetése után elküldték neki a bullát s ezután fölszenteltethette magát.

A kinevezés előtti kánoni pörök elkészítésének módját VIII. Orbán újra szabályozta 1627-ben. Rendelkezései igazában nem tartalmaztak sok újdonságot, hanem egyrészt bizonyos pontokban kijavították X. Leó és XIV. Gergely intézkedéseit, másrészt aprólékosan megállapították a tanuknak felteendő kérdéseket. Az utóbbi rendelkezés egycsapásra meglehetősen egyöntetűekké és egyhangúakká tette a processusokat. Ettől kezdve ritka az a tanu, aki személyes önállósággal alkotná meg ítéletét a jelöltről. VIII. Orbán pápa négy kérdéscsoportot állapított meg: püspök, vagy apát kinevezésére, püspök áthelyezésére, az egyházmegye, illetőleg a kolostor állapotára vonatkozólag. Az első és harmadik csoportban 13—13, a másodikban 11, a negyedikben 8 kérdésre kellett a tanuknak felelniök. E kérdések oly jól voltak megfogalmazva és annyira kimerítőek, hogy a XIX. század végéig megtartották érvényüket. A jelenlegi gyakorlatra nézve megjegyezzük, hogy 1924-től fogva, bár a kánoni minősítést most is el kell készíteni a nun-

ciusnak, a tanuknak a régi mód szerinti alkalmazását a Szentszék megszüntette.

Ha Róma valamilyen okból nem akart megerősíteni egy jelöltet, vagy amikor egyéb, különleges nehézségek merültek fel, akkor a kánoni pör nem a nunciusz, hanem a Datária közreműködésével készült, mert így elkerülhetőek voltak a diplomáciai bonyodalmak. Ebben az esetben is teljesen hasonló volt az eljárás, csak hogy Rómában történt a vizsgálat a datárius, vagy prodatárius által. Az is könnyebbség volt, hogy csak két tanut kellett kihallgatni s ezekkel szemben is kisebb kívánságokkal léptek föl. Ezek a tanuk sokszor csak futólag ismerték a jelöltet és az egyházmegyét s természetesen melléletekről sem lehet itt szó. A kánoni pöröknek azonban, amint a szerző Belgiumra vonatkozólag s mi Magyarországot illetőleg megállapíthatjuk, csak igen kis hányada került a Datária elé.

A Congregatio Consistorialis „Processus Ecclesiarum“ sorozatának kétségtelenül igen nagy történeti értéke van. Erről kezeskedik a tanuk személyisége és a tanuskodás körülményei. A tanuk zöme az érettebb korú emberek köréből került ki, kivétel nélkül nagyobb műveltségű s gyakran jelentős állásban levő egyének, nemcsak egyháziak, hanem világiak is s többnyire olyanok, akik a jelölt személyiségét közelebbről ismerték és az illető egyházmegye vagy püspöki város állapotaival is tisztában voltak. A pápai követek pedig a vallás szent ügyének és küldetésüknek érdekében — a személyi tekintetektől és befolyásoktól már idegen voltuk miatt is javól állván — mindenképen hű képet iparkodtak adni a jelöltekről. S bár a régebbi minősítések a kérdéseknek kevésbé kötött volta folytán sokkal önállóbb vallomásaikkal a történetíró számára becsebbek, mindamellett a későbbiek is szinte kivétel nélkül fontos adatokat szolgáltatnak a főpapi életrajzokhoz és perdöntő értékeket a sok hiteles melléklet még csak emeli. Az egyházmegyék viszonyainak megismeréséhez pedig a Rómába küldött püspöki (ad limina) jelentéseknél is hálásabb anyagot adnak, mert idegen személyektől, s nem az egyházmegyét irányító püspöktől származnak, továbbá általában sokkal gyakoribbak s a több független tanuvallomás által módot nyújtanak az ellenőrzésre. A limina-jelentéseknek sok-sok hézagát töltik ki s belőlük jobban megismerhető az egyházmegyei élet folytonossága. Ezekből az általános megállapításokból persze a sajtóságos mellékkörülmények sokat levonnak, illetve módosítanak. Így pl. hazánk török hódoltsága következtében éppen a korábbi kánoni pörökben sok hiányossággal, pontatlan és elmosódott vallomásokkal találkozunk. Az is bizonyos, hogy mivel általában csak a jelölttel jó viszonyban lévő tanukat hallgattak ki — az ellenségek eleve ki voltak zárva —, föltétlen kényszerítő okok hiánya esetén pedig senki sem akarja jó vagy semleges ismerősét a nagy kitüntetéstől, egy főpapi széktől elűzni, sok előterjesztésben a főpapjelöltek szinte egyképen ártatlan angyaloknak vannak feltüntetve. Így pl. Jansenusról két közismert barátja tanuskodott, viszont egyetlen jezsuita sem kapott meghívást. A történész boneoló,

elemző és főként összehasonlító bírálata más források bevonása segítségével tehát itt is elengedhetetlen. Ehhez olykor igen jól használhatók a nunciusi jelentések, így pl. Széchenyi György esetében, akit a kánoni pörrel egyidőben elküldött rendes jelentésében Alberizzi igen valóságos vonásokkal jellemez. (Vanyó: A bécsi nunciások jelentései Magyarországról, 1666—1683. 73—74.1.)

A Congregatio Consistorialis levéltára 1908-ban a vatikáni levéltárba került s jelenleg is ott van. Óriási anyag áll még itt a történeti kutatás rendelkezésére. A kánoni pörököt 1564—1849-ig 251 ívrétű kötet, egyenként 500—1000 lappal, tartalmazza. A sorozatból néhány kötet még mindig hiányzik, főként az 1564 és 1612 közti időből. Ehhez a gazdag anyaghoz még hozzá kell számítanunk a Datáriának szintén hatalmas sorozatát, továbbá a processusokkal kb. egyenlő számú Acta Congregationis Consistorialis gyűjteményt, amely a titkos consistoriumok anyagát tartalmazza, s több kisebb sorozatot, mint az Acta Camerarii, Acta Miscellanea Congregationis Consistorialis és Consistoria címűeket. A trienti zsinat előtti időből is maradtak fenn kánoni pörök, bár összehasonlíthatatlanul kisebb számban, II. Gyula, X. Leó és III. Pál pápa korából. Ezek manapság a vatikáni levéltárban őrzött angyalvári iratcsoportban (Archivio S. Angelo, Arm. I—XVIII. 2839. és 2858.) és a Miscell. Arm. XII. Tom. 144, 145, 146, 214, 216, 217, 218. részeiben található. Magyar vonatkozású előterjesztések is vannak köztük, de általában kurták és kevésbé értékesek. A Tridentinum előtti processusokból jelentősebb anyagot Korzeniowski J. (Excerpta ex libris manuscriptoris archivii consisterialis Romani 1409—1690. Cracoviae, 1890.) és Friedensburg Valter (Informativprozesse über deutsche Kirchen in vortridentinischer Zeit. Quellen und Forschungen, hrg. vom Königl. Preussischen Historischen Institut in Rom I. Rom, 1898. 165—203. l.) ismertettek meg a tudományos világgal.

A kánoni pörököt az Eubel Konrád nagy művét (Hierarchia catholica medii aevi) a megbetegedett Brettle Zsigmond helyett folytató Gauchat Patrik minoritán kívül, aki csak sajátos feladata megoldására használta őket, az egyháztörténetírás számára rendszeres és nagyobb lélekzetű forráskiadásban még senki sem tette közzé. Így J.-t illeti ezen a téren az elsőségnek dicsősége. Több mint 1000 oldalas munkájában megbecsülhetetlenül értékes és gazdag anyagot tárt fel nemcsak a belga, hanem egyúttal az egyetemes egyháztörténetírás számára is. Óriási gyűjtését nem eredetiben, hanem minden lényegest megtartó részletes francianyelvű kivonatban tette közzé, amin az egyes vatikáni források természetét kellően nem ismerő vagy megmerevedett „elvi” állásponton álló néhány történész tán meg fog akadni, de Schmidlintől kezdve a római belga történeti intézet évkönyvén át egyre több kutató lesz kénytelen hasonló természetű forrásoknál az anyag természete és a megszorított keretben történő kiadás rendkívüli nehézségei miatt ezzel a móddal megalkudni. J. művének elejére s az egyes különálló részek elé igen tartalmas tudományos bevezető tanulmányokat írt s ezekben mintaszerűen ismer-

teti a kánoni eljárás természetét, lefolyását, a Congregatio Consistorialis levéltárát, munkájának forrásait és az eddigi előmunkálatokat. Értekezésében szerencsésen egyesülnek a belga főpapi javadalmak betöltésének honi és római szempontjai. Kár, hogy közzétett anyagának első felét nem jegyeztelte. Egyelőre nem kísérelte meg a belga egyházi viszonyoknak nagyvonalú összefoglalását, de munkájának folytatásával, az anyag mintaszerű teljességgel történő közzétételével be fogja bizonyítani a tudós világ előtt, hogy mekkora fontossága van egyetlen római kongregáció levéltára rendszeres feltárásának egy ország vallási életének megismerésére.

Fraknoi hosszas római kutatásait tekintetbe véve egészen csodálatos, hogy egyéb fontos iratcsoportok mellett mily mostohán méltányolta a Congregatio Consistorialis levéltárát. A kánoni pörökhöz pedig szinte hozzá sem nyúlt. Általában megállapítható a magyar katolikus egyháztörténetírásról, hogy a főpapi javadalmak kérdését nagyon is erősen Bécsen át nézte és nézi, a vonatkozó külföldi egyházi és egyháztörténeti irodalomnak még csak jelentősebb hullámverései sem észlelhetők nálunk. A processusok magyar kutatásából is csak édes-kevés jutott napvilágra. Iványi Béla egy részletkérdésben használta Széchenyi György egyik pörét (Turul 1927. 76. s. köv. 1.), Pehm József hasonlóképen (Padányi Bíró Márton stb. Zalaegerszeg, 1934. 18. 1.); Galla Ferenc alapos művében (A Pázmáneum alapítása és a Szent-szék. Vác, 1935.) ugyan igen sokszor idézi a Processus Ecclesiarum sorozatot, de érdemleges anyagot — minthogy könyvének ez nem is volt a célja — nem hozott. A legrégebb magyar kánoni pöröket tudommal Kárpáthy-Kravjánszky Mór és Galla Ferenc használta, s mi magunk is átnéztük őket. Galla ezenkívül a XVIII. század közepéig sokat kijegyzett magának belőlük, Gerendás Ernő pedig a XVII. és XVIII. századbelleket vette rendszeres munkába. Mi viszont a XVIII. század második felének s a következő század legelejének processusait gyűjtöttük teljesen össze a Congregatio Consistorialis kb. hasonló terjedelmű egyéb irataival együtt egy készülő forráskiadvány számára.

Vanyó Tihamér (Pannonhalma).

Mautner, Konrad—Geramb, Viktor: Steirisches Trachtenbuch. I. Bd. Von der Urzeit bis zur französischen Revolution. Graz, 1932. VII, 502. l., 269 ábra.

A két kötetre tervezett mű — G.-nak, a tulajdonképeni szerzőnek bevezető szavai szerint — egy ország egész öltözetleltárának művelődéstörténetét óhajtja nagy vonalakban megrajzolni, amit mindeddig egyetlen viseletteni könyv sem kísérelt meg. Értékét, mintaszerű felépítését, alapvető módszertani fontosságát ennek a nézőpontnak köszönheti. A munka a vizsgálat tárgyát képező terület öltözködés-formáinak — az alakulástörténet egészét tekintve — három főcsoportját, mondhatni rétegződését különbözteti meg: 1. a primitív, azaz ősi viseleteket, amelyek egy térbeli közelségben élő kultúrközösség tulajdonai; 2. az

egyéni elindítású, magaskultúrájú felsőbb társadalmi osztályok időnként, korszakok szerint váltakozó öltözet-divatjait; 3. az általános értelemben vett „népviselet“-et, mely az előbbi kettőnek állandó kölcsönhatásából, egymásbaömléséből alakult.

Az első, az ős-viselettel foglalkozó rész jó példatárral szolgál arra, hogy sokezeréves kultúrjavak mily szívóssággal élnek tovább a ma vagy a közelmúlt népviseletében. Bemutatja az ősi anyagokat (fa, szalma, fű, háncs, tapló, prém, bőr, gyapjú, ványolt gyapjúsövet, vászon stb.), valamint a ruhadarabok ősi alakjait, legprimitívebb formáit (átvető és tekert ruhafélék, „Regentuch“, „Wetterfleck“, legegyszerűbb ősi fejviseletek, bocskorformák stb.). A további fejezetek folyamán figyelemmel kísérhetjük, hogy ezek mint ősi alapréteg hogyan élnek tovább és bukkannak fel időnként az állandóan megújuló, változó viseletekben.

Szívesen vettük volna, ha G. nemcsak materiális tényezőkkel magyarázná a divatalakulásokat, egyes formák megváltoztatását, újak átvételét, hanem kikutatná azokat a szellemi indítékokat is, amelyeknek ebben az örök mozgásban részük van.

G. „trachtliche Besonderungen“ megjelöléssel foglalja össze minden fejezet végén azokat a helyi jellegzetességeket, melyek a stájer öltözetet az egykorú viseletek más népeknél dívó darabjaitól, viselés módjától megkülönböztetik. Már a római időkben is határozottan kimutatható a noricum-i és pannóniai domborműveken egy provinciális, az általánostól elütő öltözködés, egybeült nem használatos ruhadarabjaival. A további összehasonlítások folyamán a politikai, gazdasági és kulturális hatás élénk voltát is kimutatja a mindenkori ruházaton (pl. a spanyol után a németalföldi ízlés előretörését a gallér alakváltozásában stb.).

Nélkülözzük azonban a ruhadarabok szabásmintáit, melyek pedig minden modern s nem tisztára esztétikai, vagy elvontabb történelmi célú kosztümtani munkának elengedhetetlen tartozékai. (Ld. pl. S. Svensson: Skanes Folkdräkter, Stockholm 1935. és R. Helm: Die bäuerlichen Männertrachten im Germanischen Nationalmuseum zu Nürnberg. Heidelberg, 1932.) Éppen a ruhadarabok formai változásának magyarázatában, melyre szerző oly sokszor felhívja a figyelmet, nagy könnyebbséget jelentett volna, egyszerűen és világosan szabásrajzok alapján igazolni e változásoknak nemcsak mértékét, hanem módját (irányelvét) is. Viszont G. a ruhának nemcsak lemérhető, kézzel fogható jelenségeiből von le tanulságokat, hanem a ruhafélék viselési módjának alakulásából, a tartás, benne való mozgás apró, de művelődéstörténetileg oly jellemző részleteiből is. A ruhának a korrall való kapcsolata így sokkal nyilvánvalóbb, mint amilyen a legaprólékosabb tárgyi leírásból lenne. Az egyes fejezeteket nem alakítja önmagukban álló viselet-korrajzokká, hanem csak részeivé egy örökké hullámbzó alakulástörténetnek. Minden korszak tárgyalásánál figyelmezteti az olvasót az előbbiektől való eltérésekre. Ennek kapcsán érdekes példákat találunk az elnevezéseknek új formákra való átvételére, valamint ellenkezőleg: ősi viselet-daraboknak és anyagoknak időnként új nevekké való felfrissí-

tésére. Azt a már általánosan észlelt, de eddig kellően meg nem indokolható ténytet, hogy a népviseletek történeti alakulásában a legtöbb ősi vonást s a legtöbb konzervativizmust a fejviselet mutatja, G. műve is igazolja.

Az egyes korszakokon belül a különböző társadalmi osztályok : a nemesség, polgárság és parasztság ruházatának összehasonlítása — írásos emlékek (rendelkezések) és egykorú ábrázolások alapján — világot vet a népnek nemcsak megőrző, de változtató készségére is. A stájerországi történeti népviseletkutatást lényegesen megkönnyíti az a tízezrekre menő „Untertaneninventar“ (az egyházi és világi uradalmakban szolgáló jobbágyok hagyatéki leltárai), melyek már a XVI. századtól kezdődően értékes adatokat tartalmaznak a paraszti viselet női és férfi ruháinak elnevezésére, alakjára, színére, még díszítésére is. (Egy 1569.-i parasztleltárban a magyar „köpönyeg“ is említettik.) A ruhafélék megőrzési módjáról pedig már egy 1566.-i jobbágyleltár szól.

A vizsgált terület különböző részeiből való régi viseletleltárak érdekes felvilágosítással szolgálnak egyes ruhadaraboknak vagy bizonyos formáknak elterjedésére. Ez különösen a déli és keleti részek erősen magyar és horvát hatást mutató s ezek közvetítésével szláv és török elemeket magába olvasztó öltözködésére vonatkozik. Érdekes például, hogy a széles, csavart férfiöv, mely délen a XVI. században „türkhische Pindten“ néven szerepel, egy évszázaddal később északon mint „Fuhrlentbinden“ említettik, bizonyítékául annak, hogy oda a délről bort szállító fuvarosok közvetítésével került. A viseletformák és elnevezések elterjedésének szemléltetésére igen alkalmas lett volna néhány térkép közlése.

A zöld színnek a stájer népviseletben való feltűnő gyakori szereplését szerző a heraldikus színeknek a XVI. századbeli városi alkalmazottak egyenruhája révén való közvetítésnek tulajdonítja s bizonyítja is régi ábrázolásokkal. De hogy a „gesunkenes Kulturgut“ ellenkezőjére is van eset, azt a nadrágtartó mutatja, mely népi találmány (szerző szerint stájer) s innen terjedt felfelé, magasabb társadalmi osztályok ruhárába.

Számunkra a mű valóságos tárháza egykori, nyugati szomszédainkkal fennállott kulturális kapcsolataink emlékeinek. Még pedig nemcsak a stájerországiaknak, hanem ez ország közvetítésével jóval távolabbi területekkel való kapcsolatainknak is. Példa erre a Magyarországból egészen Franciaországig hatoló „Stulpenstiefel“ útja s az ozmán-török műveltségjavak nálunk befogadott s a hódoltság alatt bizonyára áthasonult igen sok formaváltozatának továbbterjedése. A munkában egy területtel s egy tárgykörrel kapcsolatban összefoglalva látjuk mindazt a nyelvi és tárgyi anyagot, amelyet mi adtunk a külföldnek. Ez az anyag oly bőséges, hogy egy majdan megírandó egyetemes magyar viselettörténetnek nélkülözhetetlen adattára lesz. Itt csak példának hozzuk fel, hogy már egy XIII. századi gúnyvers magyar hajviseletről tud, hogy egy 1649.-i leltár „nagyon magyaros modorban hímzett caprag“-ot említ, vagy hogy egy, a tanács-

hoz intézett felirat a magyar sapkakészítőknek 1660 óta Grác vidékéről való fokozatos elfogyását panaszolja.

Szerző a páratlanul gazdag nyelvi és képanyag alapján magyarázza a ruhadarabok elnevezését, anyaguk mibenlétét stb. Figyelme kiterjed az anyagok készítésének módjára éppúgy, mint a ruházatot kiegészítő divatos apróságok, ruhadiszek, ékszerek, fegyverek stb. leírására. Feltűnő, hogy az újabb időre vonatkozólag is csak ritkán hivatkozik az ábrázolásokon túl a valóságban még feltétlenül fellelhető ruhadarabokra, sírleletekre pedig egyáltalán nem.

A szerző e „divatkönyvét“ a tudományos divatoktól, azaz történet szemléleti és módszertani egyoldalúságtól menten írta meg. A mű fogyatékoságaira maga a szerző mutat rá: az anyag s az elkészítés ismertetésének hiányaira, mint olyan feladatra, melyre kellő gyakorlati, mesterségbeli tudás híján nem vállalkozhatott.

A könyv kiállítása méltó tartalmához: kizárólag műnyomó-papíron, a szöveg közé részben színesen nyomott, mintaszerűen szép illusztrációkkal készült.

Palotay Gertrud.

Szemle.

Pohlenz, Max: Antikes Führertum. Cicero de officiis und das Lebensideal des Panaitios. (Neue Wege zur Antike. II. Reihe: Interpretationen. Heft 3.) Leipzig—Berlin, 1934. B. G. Teubner. 8°. 148 l. P. könyve sokkal több mint az antik irodalom egyik legnagyobb hatású etikai munkájának, Cicero „De officiis“-ének filológiai interpretációja. Szakavatott vezetésével a hellenisztikus-római kultúra kellős közepén találjuk magunkat, ahol éppen olyan örök emberi problémákkal küzd az antik ember, mint a mai XX. század embere. Sok új megállapításból itt csupán egy kérdéskomplexumot választunk ki, munkájának utolsó, talán legszuggesztívebb fejezetét, mely Cicero mintaképeinek, Panaitiosnak életeszmenyét tárgyalja. A Kr. e. II. században élt rhodosi filozófus alakja igazán meglevenedik ezeken a lapokon. Panaitios óriási kultúrtörténeti jelentőségét a görög kultúra Róma felé való áthagyományozásában csak P. megállapításai után tudjuk a maga egészében értékelni. Röviden összefoglalva, P. itt a következő eredményekre jut (126—146. l.). Platon etikájának praktikus célja egy olyan új politikai generáció felnevelése volt, mely az igaz és a jó abszolút értékeinek felismerése után képes újjá alakítani az antik polis-t. A platoni gondolat megvalósítására szolgáló közösségi bázist, az organikus polis-t azonban a beköszöntő hellenizmus megsemmisítette, s vele megszüntette az egyénnek az állampolgárságból származó jogait és kötelességeit is; a polgárok helyére az alattvalók léptek. A görög ember, kiszakítva a polis keretéből, immár saját énjére volt utalva s arra, hogy miképp rendezze be életét, a platoni etika a maga polgárideáljával többé nem tudott neki útmutatást adni. Újabb etikai ideálokra volt szükség, amiket két különböző módon kísérelt meg felállítani Epikuros és Zenon. Mindkettőnél közös vonás, hogy elszigetelték és önmagában vizsgálták az individuumot s hogy az emberi természet kettősségéből indultak ki. Míg azonban Epikuros

etikáját az emberi természet ösfőneinek szabad kifejtésére építette s így végeredményben etikai kvietizmushoz jutott, addig Zenon az értelem oldaláról indult el és az animális élet megnyilvánulásait lefokozva, csak a jó és rossz megismerésén alapuló, a tiszta szellemiségtől motivált és a Logos-szal megegyező cselekedetek értékességét ismerte el. A minden társadalmi kötelektől független ösztönember és észember ideálját Epikuros és Zenon állítják fel a hellenisztikus kultúrában. A valóságokhoz tapadó és erős közösségérzülettel rendelkező római szellemiség számára ez individualizmusnak úgy hedonisztikus mint intellektuális formája elfogadhatatlan volt. Panaitios alakította át e kezdetben a görögségtől is idegen új életeszmenyt úgy, hogy a rómaiak is felhasználhatták. Elismerte a természetes ösztönök jogosságát, azonban csak addig a pontig, ameddig az értelemről vezetett életforma szabad kifejtését nem gátolják, amivel visszatért a platonai harmónia gondolatához. A tökéletes ember azonban — minthogy nemcsak ζωον λογικον, hanem ζωον πολιτικον is — nem vonul vissza a közösségtől, hanem annak szolgálatában, mint vezető igyekszik a közösség javát előmozdítani. Panaitios államfogalma már nem a polis és még nem az imperium romanum, de mindenesetre realitás, nem a régi stoa humanista-doktrinér kozmopolitizmusa, hanem osztályokat szervesen összefogó organizmus. Panaitios életeszmenye, mely a Scipiók körén, majd Poseidoniuson és Ciceron keresztül átlántáldott Rómába, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a régi római „vir bonus“ helyére új életideál lépett, mely a közösségben gyökerezett, ennek határóltságán túl azonban az általános emberi felé törekedett.

P.-nek itt kiragadott gondolatmenete csak egy a sok közül, amit nagy virtuozitással, a legszigorúbb szövegkritikával párosult széles filozófiai ismerettel fejt ki. Munkájának egyik jellemző tulajdonsága, hogy a szemléletesség kedvéért sokszor egészen modern fogalmakat használ, pl. a római republica-nak mint természetszerű organizmusnak felfogása (38. l.) önkéntelenül is Spengler meg Rocco állambölcseletét juttatja eszünkbe. Végeredményben azonban könyvéből az antik életbölcselet maga közvetlenségével tárul elénk Panaitios, Poseidonius, Cicero gondolatainak szakavatott ismertetésén keresztül. Munkája biztos vezető mindazok számára, akiket érdekel, hogy Róma milyen utakon és formában vette át a görög szellem legmaradandóbb alkotását, a filozófiát.

Nagy Tibor.

Fráter Lénárd: Hunyadi János eredete. (Kny. a Theologia 1935. évf.-ból.) Budapest, 1935. 8°. 15 l. A szerző az eddigi megállapításokkal szemben a Hunyadiak leszármazását új alapokra kívánja fektetni. Kiindulópontja az 1403-ban elhalt György fia Péter volt erdélyi alvajdának a mátraverebélyi templomban lévő, pajzsban és sisakdíszben hollóhoz hasonlítható madarat (de a Verebi-család beszélő címeréről lévén szó, inkább verebet) ábrázoló síremléke. Erről a Péterről megállapítja, hogy az Árpád-korban feltűnő Verebi-család tagja. Péternek három fia volt : András, Pál és János. Utóbbi, kit egy 1425. évi oklevél volt erdélyi prépostnak nevez, de F. szerint nem volt felszentelt pap, azonos azzal a Jánossal, aki 1439-ben unokatestvérével (az oklevélben frater carnalis !), Pál fia Boldizsárral együtt Sáp birtokra jogot formál s azt 1441-ben adományba kapja. Ezzel Verebi néven el is tűnik János, de feltűnik Hunyadi János, akit előbbivel a címer hasonlóságán kívül a következő filiatio alapján azonosít : Verebi Jánosnak (a tényeknek megfelelő, de soha így elő nem forduló) leszármazása: Johannes filius vajvode de Verebel filii Georgii ; Hunyadi pedig „Johannes dictus Olah filius Vajk

de Hunyad filii Serbe“ (vagy Sorbe) néven nevezi több oklevél. A két filiatio teljes egyezése F. szerint olyképen jön létre, hogy a Vajk név hibás olvasás Vajvoda rövidítése helyett, a Sorbe szó kezdőbetűjét helyesen olvasva pedig „Geor“(?)-t kapunk, ami nem más, mint „Georgii“ rövidítése. A Hunyadi nevében szereplő Olah szóra is megtalálja F. a magyarázatot a Verebi-családnál még II. Ulászló korában is állítólag használt, de egyetlen adattal sem igazolt Olah névben. A Hunyadi Vajk fiaiként előforduló két János nevű testvér személyének kérdését a Verebi-családnál úgy oldja meg, hogy szerinte, mint fentebb láttuk, a frater carnalis Ulászló okleveleiben nem édestestvért, hanem unokatestvért jelent, ilyen János nevű unokatestvér pedig ez időben három is akad a Verebi-családban.

Röviden összefoglalva ezek F.-nek ügyesen felépített, de első látásra is merőben téves eredményei. Sorravéve egyes adatait, kétségtelen, hogy a síremléken szereplő György fia Péter volt erdélyi alvajda a Verebi-család tagja, amit azonban hosszas bizonyítgatás helyett elegendő lett volna Péternek családi nevét is feltüntető valamelyik oklevéllel (pl. Teleki-oklt. I. 242. l.) igazolni. Péter alvajdának valóban három fia volt. Innen azonban már baj van a leszármazással, amennyiben az egyetlen egyszer szereplő, Hunyadi Jánossal azonosított Péter vajda fia János volt erdélyi prépost nem azonos a később, 1438-ban és 1439-ben szereplő Jánossal, mert az Pál fia volt, akinek édestestvére Boldizsár. A fő ütökártya, az 1441. évi oklevél, amelynek őrzési helyét és jelzetét a forrásutalást mindig feltüntető, de a gyanus pontokon óvatosan elkerülő F. elfelejtette megnevezni, az előbb említett leszármazást figyelembevéve, mai alakjában kétségtelenül hamis. Ez az oklevél (Péter) vajda fia János édestestvérenek nevezi Boldizsárt, amit az 1438. és 1439. évi oklevelek kétségtelenül igazolnak is. Boldizsár és Johannes filius Vajvode azonban csak úgy érthetők édestestvérek, ha Johannes után beszűrjük az onnan kétségtelenül kimaradt, vagy F. által kihagyott filius Pauli szavakat. A helyes leszármazás tehát a következő: Johannes filius Pauli filii vajvode. Verebi Jánosnak Hunyadi Jánossal való azonosítása ezek szerint is kizárt dolog, mert Hunyadinak apja nem volt Pál, nagyatyja pedig nem volt Péter. A Vajk és Sorb neveknek vajvodával, illetőleg Georgius-szal való egyeztetésére pedig nem érdemes több szót vesztegetni, amikor a Hunyadi-leszármazással foglalkozó történetíróink éppen a legkiválóbb paleográfusaink közé tartoztak. Az elmondottak alapján az azonosításnak minden látszata elesik, mert az az okleveles formulák erőszakos félremagyarázására, jelentésének meg nem értésére és hibás leszármaztatásra van felépítve. Egyetlen tény a címer hasonlósága, de ez még nem bizonyítja az azonosságot, különösen, amikor F.-nek egyetlen adata sincs arra, hogy Hunyadi János elődei, maga vagy leszármazói valamit is bírtak volna a Verebi-család több megyében elszórtan fekvő birtokai közül. Ezzel és az 1425-ben egyetlen egyszer Verebi néven említett János erdélyi prépostra vonatkozó adattal szemben Hunyadi János atyjával együtt királyi adomány folytán már 1409 óta bírta Hunyad várát, ahonnan 1414-től kezdve állandóan nevezik őket. A szokottnál hosszasabban időztünk ennél a tetszetős, de helyt nem álló eredményeket felmutató kis dolgozatnál, mert nem akarjuk, hogy ezek a hibás alapra épített következtetések megtevésszék a nemzeti hiúság kritikátlan híveit. A magyar föld asszimiláló erejét éppen az mutatja legszebben, hogy a kereszténységért, a magyar állam fennmaradásáért és dicsőségéért a legkimagaslóbb

és legeredményesebb harcokat éppen az oláh eredetű, de Mátyás királyig magyar vérell már erősen keveredett Hunyadiak folytatták.
Fekete Nagy Antal.

Haiczl Kálmán: A Kistapolcsányiak. Budapest, 1934. Franklin Társulat. 8°. 196 l., 1 táblázat. H. elbeszélő stílusban megírt munkái az érdekes történeti olvasmányok közé tartoznak. Célja nem a szakképzett történetíróé, hiszen nem tárja fel az eseményeket azok anyagi és szellemi összefüggései alapján, főleg nem igyekszik azokat beállítani a történés általános folyamatába, hanem inkább külső történetet, krónikaszerű „évlapokat“ ír, hogy saját kifejezését használjuk. Inkább a pusztá eseményeket eleveníti fel és időrendben egymásmellé sorakoztatva őket, törekszik azokról lehetőleg hiánytalan képet adni. Itt azután elmond mindent részletesen, gondosan ügyelve azonban arra, hogy az érdekes elem, amely, mondjuk meg, gyakran értékes adat is a „történetíró“ számára, kellően ki-domborodjék. Ezért van, hogy művei egyaránt hasznosak a történeti olvasmányokat kedvelők és a módszeres történetírás számára. A történetírás olyan adathalmazt lel H.-nál, amelyet kiválóan tud értékesíteni. H. ugyanis semmit sem mond a forrás idézése nélkül.

Így kell fogadnunk és értékelnünk jelen munkáját is, mely két részre oszlik. Az elsőben a Kistapolcsányi-család történetét tárgyalja, a másodikban a család birtokait sorolja fel. Elismerést érdemlő az a fáradságtalan törekvés, amellyel e Bars-megyében jelentős szerepet játszott, még az Árpád-korból származó, német eredetű család történetére vonatkozó levéltári adatokat felkutatta. Az Országos Levéltárból, az esztergomi, garamszentbenedeki és nyitrai hiteles helyek levéltáraiból, különböző családi levéltárakból, a kiadott okmánytárakból és egyéb történeti munkákból olyan hatalmas adattömeget idéz, amelynek segítségével szinte hiánytalanul össze tudta állítani a család történetét annak első ismert őseitől, a XIII. század közepén élt Haslau comestől kezdve egészen a családnak 1615-ben történt kihaltáig. Ekkor a kinstár tette rá a kezét nagy-kiterjedésű birtokaira s Pethe Lászlónak adományozta azokat. Kár, hogy a birtokoknak rövid birtoktörténet keretében való felsorolása-kor nem közli az egyes helységek névírásának változatait, ha végig nem is, legalább a középkorra. Ez a könyv értékét lényegesen növelte volna. Természetesen találunk a könyvben ismételtlen meghatározásokat s állításokat, amelyek tudományos szempontból nem állják meg helyüket, de felsorolásuktól részben az ismertetésünk elején mondottak következtében, de meg azért is eltekinthetünk, mert gyakorlott szem úgyszólván azonnal észreveszi őket. A munka használatát név- és helymutató, valamint a Kistapolcsányiak táblázatban közölt családfája könnyíti meg.
Ila Bálint.

Degré Alajos: A Négyeskönyv büntetőjogi elvei. Angyal Szeminárium kiadványai, 34. sz. Budapest, 1936. 8°. 101 l. Szerzőnek, aki a Négyeskönyv perjogi anyagát feldolgozó nagyobb művét csak nemrég jelentette meg, a joganyag egészére kiterjedő széleskörű figyelmét nem kerülték el az alaposan áttanulmányozott anyag büntetőjogi vonatkozásai sem, amelyeket ebben a dolgozatában foglal össze. Jogtörténeti irodalmunknak sajnálatos elhanyagoltsága éppen a büntetőjog terén érezhető, pedig a nemzeti jogfejlődés teljes és részletes feldolgozása nem nélkülözheti a büntetőjogi adatokat sem. Másrészt a Négyeskönyv oly korban keletkezett, amely — a középkorból az újkorba való átmenet ideje — a büntetőjog közjogi

jellegetek kikristályosodásához vezetett. E két szempont igazolja szerző vállalkozását, aki e nagy jogi műből, amelynek szerkesztői azonban éppen a büntetőjognak csak mellékes kiegészítő szerepet juttatnak, a fellelhető büntetőjogi vonatkozásokat leszűri, rendszerbe foglalja, kritikailag megvilágítja és így a magyar büntetőjogi gondolkodás fejlődésmenetének megvilágításához értékes adatokkal járul hozzá. A Négyeskönyv büntetőjogi elveinek általános jellemzése után részletesen foglalkozik a büntetésekkel, továbbá a Négyeskönyvnek a bűncselekményeket elsősorban ezen az alapon és nem tárgyuk szerint csoportosító rendszerével, azután egyes fontos büntetőjogi szempontoknak (szándék, részesség stb.) érvényesülésével. A különös részben a Négyeskönyv rendszerét követve, részletesen tárgyalja az egyes bűncselekményeket s végül rövid összehasonlítást ad a Négyeskönyv és a Hármaskönyv közti eltérésekről, amelyek a hazai büntetőjogi elvek evolúciójára vetnek fényt a XVI. század első felében. Különösen érdekes részek azok, amelyekben a Quadripartitumnak a Tripartitummal szemben is haladást jelentő rendelkezéseit mutatja be. Így rámutat az úgynevezett közönséges bűncselekmények (criminales casus) fogalmának határozottabb kiépíttségére — ebben a csoportban már fellelhetők a modern büntetőjogi gondolkodás csirái —, a különbségtételre a tisztán polgári és büntető ügyek között, de főleg azok a fejezetek ragadják meg figyelmünket, ahol a modern büntetőjog egyes intézményeinek érvényesülését keresi a Quadripartitum büntetőjogi elvei között. Így a Tripartitummal szemben érvényesül például a szándék fogalma, helyes megvilágítást nyer a felbujtás a közvetett tettességgel szemben. Kiemelkednek a jogos védelemre vonatkozó fejtegetések, amely téren a Quadripartitumnak nagyképzetségű szerkesztői szinte modern felfogásúvá fejlesztik a Tripartitum vonatkozó tanításait. Sajnálatos, hogy éppen ezeket a nagyértékű részeket később Kitionich már nem vette át.

D. munkájának különös érdekességet ad az a körülmény, hogy műve — habár tulajdonképpen csak a perjogi anyag összeállításának mellékterméke — túlhaladja az egyszerű kritikai ismertetés kereteit, amennyiben a hazai jogtörténeti műveken kívül a külföldi szakirodalmat is teljes mértékben felhasználja. Fő érdeme éppen abban rejlik, hogy szinte minden egyes megállapítását gazdag összehasonlító jogtörténeti vonatkozásokkal egészíti ki s a hazai jogfejlődést a külföldivel szembeállítva, a magyar jogi gondolkodás alakulását élesebb megvilágításba tudja helyezni. A Négyeskönyv büntetőjogi rendszerének gondolatvilágát megismerve, most már arra a kérdésre kellene feleletet kapni, hogy ezek az elvek a gyakorlatban hogyan érvényesültek. Abból, hogy a Quadripartitum tételeinek egy részét Kitionich is átvette, a dolgozat arra következtet, hogy ezek a gyakorlati életben is érvényesültek, de a kérdést tovább nem kutatja. Nem volna azonban érdektelen, hogy további kutatások a dolgozat irányjelzését követve ilyen irányban is elmélyítsék büntetőjogtörténeti ismereteinket.

Párdányi Miklós.

Birkás Géza: Egy elzászi nemes dunántúli utazása a XVIII. század második felében. (Kny. a Győri Szemle III. évfolyamából.) Győr, 1932. 15 l. Bár az útleírásoknak inkább a korábbi századok megismerésében jut nagy szerep, még a XVIII. század művelődésére vonatkozólag is sok értékes adalékot szolgáltatnak. B. jelen értekezésében Zorn de Boulach elzászi nemes, francia katona magyarországi jegyzeteit ismerteti. Egy világosfejű katona följegyzései ezek, aki

elsősorban katonai és gazdasági kérdések iránt érdeklődik. Jelentőségüket emeli, hogy a XVIII. század második felében aránylag kevés francia fordul meg hazánk területén, azok is fölényes hangon emlékeznek meg az itteni primitív viszonyokról. Zorn de Boulach ezzel szemben teljes elfogulatlansággal és megértéssel figyeli népünket.

Csapodi Csaba.

Ravasz Boriska: A magyar állam és a protestántizmus Mária Terézia uralkodásának második felében (1760—1780). (A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai, 7. sz.) Budapest, 1935. 8°. 119 l. A magyar hitéletre mindig döntően hatott az állam és egyház viszonyának alakulása, az államnak az egyházra és a felekezetekre gyakorolt váltakozó intenzitású befolyása. Fokozott mértékben érvényesült ez a hatás az államhatalom virágzásának korszakaiban, így a XVIII. sz. második felében, amikor a passzív ellenállásba vonult rendiséggel szemben a korszerű feladatok elvégzését az uralkodói hatalom vállalta. Az étatizmusnak e nekiindulásával együtt terjedő felvilágosodás az állam és egyház viszonyát sem hagyta érintetlenül, átalakította az 1760-as években az államhatalom valláspolitikáját. Ennek a változásnak a magyar protestántizmus fejlődésében mutatkozó jelentőségét vizsgálja R. doktori értekezésében. A hitélet nem protestáns vonatkozásait, így a katolicizmus mozgalmait, az uniós törekvéseket éppen csak érinti vagy pedig teljesen kizárja kutatása köréből, amivel biztosítja munkájának egységes és logikus felépítését, bár tagadhatatlan, hogy horizontjának szűkítésével tanulságos összehasonlítások lehetőségétől fosztotta meg magát. Vonatkozik ez a területi korlátozásra is: az anyaországtól közigazgatásilag elszakított területekre vizsgálódásait nem terjesztette ki, pedig különösen Erdély helyzetének megfigyelése sok tanulsággal járt volna. Az államhatalom valláspolitikájának alapelvei mindenütt ugyanazok voltak, ha a különböző körülmények között másképpen érvényesültek is. Éppen a különböző érvényesülés világít meg sok egyébként kevésbé szembetűnő jellegzetességet. R. sorra veszi az uralkodónő, az államtanács, a magyar kancellária és a helytartótanács állásfoglalását a protestántizmussal szemben s arra az eredményre jut, hogy minél magasabb volt a hatóság, annál megértőbbnek, türelmesebbnek bizonyult. A helytartótanács vallásügyi bizottságának katolikus főpap-tagjai (akiket felsorol ugyan, de szerepüket részletesen nem ismerteti) még mindenben a korábbi erőszakos rekatolizáló irányt képviselték, felterjesztéseiket a kancellária (itt az egyes tanácsosok jelentőségét nem domborítja ki) sokszor mérsékelte, az államtanács pedig (az egyes tanácsosokról szép és tanulságos jellemzést nyújt) a felvilágosodás hatása alatt lemondott az egy állam — egy vallás koncepcióról s felfogását Mária Teréziával (a királynő egyéniségét nőies megértéssel és finomsággal eseteli) is elfogadtatta, akinél az új áramlatok türelnes szelleme szintén éreztette hatását. Tény, hogy az államhatalom az 1760-as években megváltoztatta a protestáns templomok és iskolák visszavételére épített politikáját, amiben a felvilágosodás hatásának is szerepe volt, de nem olyan mértékben, ahogyan R. feltűnteti. Az államtanács nem mondott le az egy állam — egy vallás eszményének megvalósításáról, sőt ebben látta a birodalom egységének leglényegesebb feltételét, elérésére teljes erejével törekedett, csupán — egész magyarországi politikájának megfelelően — az erőszak eszközeit cserélte ki békésebb fegyverekre. Valláspolitikájának tengelyébe a katolicizmus belső megerősítését és az unió terjesztését állította, a katolikus papnevelésre, templomok és

iskolák építésére helyezte a fősúlyt. Úgy gondolta, hogy a belsőleg megerősödött katolicizmus erőszakos térítés nélkül is terjedni fog s protestáns viszonylatban gondosan került az elvi kérdések feszegetését. R. helyesen látja, hogy a kor valláspolitikáját a protestántizmussal szemben a „kazuisztika“ jellemzi s e felismerésének megfelelően a protestántizmus jogi helyzetét esetről-esetre veszi részletes vizsgálat alá. Munkája végén e tanulságos, bár kissé széteső fejtegetés eredményeit röviden és világosan foglalja össze. **Ember Győző.**

Peter, Joachim Heinrich: Die Probleme der Armut in den Lehren der Kameralisten. Eine dogmengeschichtliche Studie. (Volkswirtschaftliche Studien, Heft 44.) Berlin, 1934. E. Ebering. 8°. 245 l. A szegénykérdés történetének tulajdonképpen ez a könyv az első elfogultságtól mentes és minden politikai célkitűzéstől távol álló feldolgozása. Elődeitől eltérőleg P.-t nem is érdekli a mult század állapota, vizsgálódásainak utolsó állomása a nagy osztrák tudós kameralista: Sonnenfels, tehát a felvilágosult abszolutizmus utolsó irodalmi harcosa. Sonnenfels felfogását korának általános meggyőződéséből vezeti le P., de célkitűzéseiben többet lát, mint a XVIII. század egyetemes szemléletében. A nagy tudós kameralisták, mint Zincke, Justi és tételeiknek logikus rendszerbefoglalója, Sonnenfels, a szegénykérdésnek állami megoldását elsődleges feladatnak tartották, de míg előbbiek a dologház intézménye által vélték leküzdhetni a nehézségeket, addig Sonnenfels erőteljesebb ipar- és kereskedelempolitikát sürgetett, hogy az ezáltal előálló munkásszükséglet révén levezethető legyen az emberfölségből származó szegénység. Határozott „szegénypolitikát“ követel, amely az állam életét organikusan nézve, szem előtt kell, hogy tartsa a koldus és a gazdasági munkára képtelen egyének társadalmi helyzetét is. Sonnenfelsben csúcsosodik ki a kameralista társadalompolitika minden előnye és P. ezeket az előnyöket kellő történeti érzékkel tudja kihangsúlyozni. De a tudós kameralisták mellett jóérzékű beosztás keretében tárgyalja a nagy osztrák kameralista politikusok jelentőségét is. Becher, von Schröder, von Hornigk, valamint az ő epigonjaik: Leib, Lau szerepe a szegénykérdés megoldásának kísérletében határozott vonalakban domborodik ki. Szerző azonban helyes módszertani érzékkel jön rá arra, hogy nem szabad melegegdednie a merkantilizmus idejében uralkodó szegényelmélet boncolgatásával, hanem vissza kell mennie a középkori felfogás ismertetéséig. A szkolasztikusok, elsősorban Szent Tamás, a humanisták, főként Vives elméletével ismerkedünk meg a középkor tárgyalása kapcsán. Arra azonban nem gondol, hogy a középkori elméletek boncolgatása feltételezi az ókor ismeretét is és nem elég Szent Tamás gondolatairól beszélnünk, ha tudjuk, hogy a nagy tanító tételének megfogalmazásában nem az ő agyában megszületett gondolattal gazdagította az emberi szellem történetét. Szent Tamás különben nem megy túl a szegénység fogalmának a meghatározásán és azon, hogy a szegénységen teológiai és emberbaráti okokból föltétlenül segíteni kell. A humanizmus már kiszélesíti ezt a felfogást, amikor *illendőnek* ítéli azt, hogy a közösség, akár város, akár állam legyen az, a szegényügyet felkarolja, közpénztárból támogatva mindazokat, akik saját hibájukon kívül képtelenek megszerezni mindennapi kenyerüket. A humanizmus gondolatát továbbépíti Luther, majd a kameralizmus, amely azonban élesen megkülönbözteti a szegényt a koldustól. Utóbbi meglétét lélektani okokra, lustaságra, önzésre stb. vezeti vissza és éppen emiatt azt tartja a legcélravezetőbbnek, ha az állam az ilyen embereket összegyűjtve

munkára kényszeríti. P. könyve a szegénység kérdését a történelem életén belül ügyesen feldolgozza, de a megoldásokat nagyon elaprózza. Különválasztja a fogalom- és elmélettörténelmet, bár a szövegezésben éppen emiatt gyakori ismétlésbe esik. Teljesen érthetetlenül áll könyve előtt az olvasó akkor, ha a „wirtschaftliche Leistungsunfähigkeit“ és a „wirtschaftliche Leistungsschwäche“ hetven-hetven oldalon keresztül végigvezetett tárgyalását látja. Természetes, hogy a nagy szétválasztás a könyv érdemeinek a rovására megy, mert azt sem módszertani, sem fejlődéstörténeti szempontok nem igazolják. A jó anyagból felépített, részletes bibliográfiával ellátott, de túlzottan részletező könyvet ennek ellenére örömmel üdvözöljük, mint — ismétljük — a kérdésnek első valóban történelmi és nem néppolitikai szemszögből való tárgyalását.

Komoróczy György.

Abel, Wilhelm: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert. Berlin, 1935. Parey. 8°. 179 l. E rövid összefoglalás az ártörténeti kutatások eredményeit összegezi. Címétől eltérően nemcsak a közép-, hanem az egész európai mezőgazdaság történetét felöleli, amint az a konjunktúrák és válságok során visszatükröződik. Az ártörténet sokszor túlzottan statisztikai jellegét kikerüli azzal, hogy az egyes adatokban keresi a kereslet és kínálat, a piacok, a népesedés, a valutáris tényezők és a termelési módok szerepét. Rámutat azokra az összefüggésekre, melyek a dekonjunktúra és a birtokjog módosulása, a nagybirtok elaprózódása, a mezőgazdasági népesség anyagi és társadalmi helyzete között fennállottak. A közölt indexszámokról, valamint a különböző korok árainak összehasonlításáról és birodalmi márkára való átszámításáról nem akarunk szólni. Erről az eljárásról már Lamprecht, Inama-Sternegg, Mandelló Gyula szigorú bírálatot mondtak. Éppen ezért táblázatait és grafikonjai meglehetősen kétes értékűek. Sajnos, a magyar ártörténeti kutatás eredményeit nem használta fel, míg osztrák, cseh és lengyel adatok elég gyakran szerepelnek. A magyar viszonyokra jellemző adat egyetlen egyszer fordul elő, az is az egykorú Hamburger Börsenblatt híradása nyomán. Ha nyelvi nehézségek akadályozták is az eredmények felhasználásában, a Mandelló kiadásában megjelent pozsonyi számadáskönyvek adatait a XV. századra vonatkozólag semmiesetre sem lett volna szabad mellőznie, mert ehhez hasonló gazdag anyag sehol a világon ilyen teljességben meg nem maradt. **Üngár László.**

Gróf Széchenyi Viktor: Törédekek a Sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi-nemzetség történelméből. Székesfehérvár, 1933. 4°. 253 l. Ez a könyv a Széchenyi-nemzetség tagjai számára készült áttekinthető és könnyen kezelhető kézikönyvül, „hogy a családra vonatkozó bármilyen vonatkozásban gyorsan fölvilágosítást adjon.“ Bártfai Szabó László családtörténetének kronológikus előadásban összeállított adatait tárgy szerint csoportosítja a szerző, saját szavai szerint 70%-ban azt használván forrásául. Így természetes, hogy a könyv számos fejezete (hitbizományok alapítólevele, nemesi és grófi diplomák magyar fordítása, az összes családtagok sírföldratai, a nemzetségi alapítvány szabályai, a jelenleg is használatban lévő lakhelyek leírása stb.) csupán a nemzetség tagjait érdekli. Ellenben a legterjedelmesebb fejezet, melyben Sz. — részben önálló levéltári kutatások alapján — a Széchenyi-birtokok külső történetét tárgyalja, nagyon világosan és áttekinthetően, már joggal tart igényt általános

érdeklődésre. Három időpontban ad keresztmetszetet a Széchenyi birtokok történetéről: György primás halálakor (1695), 1814-ben, mikor Ferenc három fia között szétosztja a birtokot és 1932-ben. György primás hatalmas birtokszerzései — ezeket külön táblázatban foglalja össze uradalmak és falvak szerint — teremtik meg azt a vagyoni alapot, mely 250 éven át a Széchenyi-család gazdagságát és tekintélyét biztosította. A XVIII. században a 416.000 holdnyi birtokok eléggé szétágaznak, de egy időre újra egyesülnek Széchenyi Ferenc kezében. Ő három hitbizományt alapít, szétosztva birtokait fiai: Lajos, Pál és István között. E három ág birtokainak történetét tárgyalja Sz. időrendben 1932-ig, mindig a tulajdonos neve alatt, figyelemmel kísérve az apáról fiúra szálló és a házasság révén szerzett birtokokat, a felosztást, eladásokat, vásárlásokat. Az 1932.-i állapotot ezután ismét táblázatban mutatja be. Széchenyi Ferenc 232.000 holdon agyudúl gazdálkodott, 1932-ben 126.000 holdon 51 férfi családtag osztozkodik (egy 25.000, 13 10—10.000 holdon felüli, 6—8 3000—6000, a többi 16—2500 holdnyi birtokkal). A nemzetség tehát 100 év alatt több mint 100.000 holdat veszített; a jobbágyföld felszabadításakor 20—36%-ot, 1920—21-ben a földbirtokreform folytán 10—17%-ot. A trianoni béke kevéssé sújtotta a családot, viszont a gazdasági válság miatt és alatt sokan váltak meg birtokaiktól. Így nyújt érdekes illusztrációt a Széchenyi-birtokok története ahhoz a közismert tényhez, hogy a nagybirtok világszerte az elaprózódás felé halad. De a szegényedés sem akadályozta meg a Széchenyi-családot abban, hogy az utolsó 32 évben is, a szerényebb lehetőségekhez képest, de azért jótékony és kulturális célokra is áldozzon.

Gillemot Katalin.

Nagy Zoltán: A magyar litográfia története a XIX. században. Budapest, 1934. 8°. 136 l. 16 képpel. A magyar művészettörténetnek méltatlanul elhanyagolt területe a magyar grafikai művészetek története. Sem a régebbi mechanikai (fa- és rézmetszés, rézkarc stb.), sem az újabb kémiai (kőrajz stb.) technikák hazai fejlődésének feldolgozása nem történt még meg, eltekintve hasznos, de esetleges adatközlésektől, más, nem művészettörténeti jellegű, elhamarkodott összefoglalásoktól és egy-két valóban értékes részlettanulmánytól. A művészettörténeti értékelés magától értetődően előnyben részesíti a „nagy művészeteket“, de a külföldi irodalom tanúsítja, hogy a grafikai művészeteknek is, mint a művészeti fejlődés integráns, hatásokat kapó és adó részeinek jelentőségükhöz méltó feldolgozásban kell részesülniök. Az általános történeti szempont is igazolja ezt, éppen a szellemtörténeti szintézismegalkotásának előfeltételéeként. A grafikai művészetek jelentőségét bizonyítja N. munkája is, a XIX. századi magyar litográfia történetének hatalmas anyaggyűjtésen nyugvó, összefoglaló szempontokban gazdag feldolgozása. N. a különböző grafikai eljárásoknak szemléltető ismertetése és fejlődésüknek áttekintése után megadja irányadó tételét, mely általános történeti és művészetszociológiai szempontból is a legerősebbnek mondható: „Az összes grafikai eljárások között legelősebb, s a polgári társadalom igényeinek és képességeinek legjobban megfelelt a kőrajz. Nem kívánt nagy technikai felkészültséget, úgyhogy művészeink, akik a tudásnak sokszor csak éppen a kezdetét állták, bátran veszik kezükbe a vegyi kretát, vagy rajzolnak tussal köré, hogy az erről sokszorosított lapok ennek a kornak mecénásai, a kispolgárok kezébe kerüljenek. A magyar litográfia eleinte igen kezdetleges volt s sohasem érte el a francia könyvomat magas szín-

vonlát, de a művészi élet kialakításában, a közönség és művészek összekapcsolásában és nevelésében, a kiállítások és nyilvános gyűjtemények pótlásában nagy jelentősége volt.“ E tételnek megfelelően mindenekelőtt a századeleji társadalmi, irodalmi és művészeti élet élményszerű, kevés, de sokatmondó vonással vázolt rajzát adja. A litográfia fejlődésének ismertetésében a tulajdonképeni művészek, a körrajzolók méltatása mellett mindig foglalkozik a könyvnyomdák és könyvnyomdászok működésével is; összefogja e művészet történeti létezésének minden jelenségét. A külföldi, elsősorban bécsi klasszicizáló, majd romantikus biedermeier körrajzolók és a nagy üzleti érzékű könyvnyomdászok magyar vonatkozású tevékenységének tárgyalása után a magyar fejlődés első korszakát, a pest-budai és vidéki központokban lassan kialakuló körrajzolásról vizsgálja a jelentősebb művészek, Richter, Schmid stb. kiemelésével. A stíluskritikai vizsgálat mellett a romantikus, majd hisztorizáló korban jelentős tárgyválasztási kérdésekkel is foglalkozik, bár ezen a ponton behatóbb fejtegetések még jelentősebb eredményeket hozhattak volna. A harmincas és negyvenes évek a második korszakot, a művészi és technikai kibontakozás korát jelentik, ekkor virágzanak és szaporodnak a könyvnyomdák, ekkor dolgozik Walzel és Szerelmey. Ezután műfajok szerint tekinti át N. az arckép, tájkép, polgári és népi életképek, történelmi és torzkép művészeti fejlődését, melyből kiemelkedik Barabás és Marastoni működése és méltó megvilágításba kerül az egykorú vidéki művészeti élet általában véve még elhanyagolt területe is. A történeti feldolgozás után a Pest-Budát ábrázoló körrajzok jegyzékét, a művészek lexikonát és az irodalom összeállítását adja. Ha mindebben, mint N. is megjegyzi, teljességre nem is törekedhetett, az elkövetkező részletkutatások számára így is anyagot és útmutatást szolgáltatott.

ifj. Vayer Lajos.

Reiswitz, Johann Albrecht von: Belgrad—Berlin Berlin—Belgrad 1866—1871. München und Berlin, 1936. Oldenbourg. 8°. 242 l. Szerbia programját Garasanin állította föl még 1848-ban, terve azonban csak 1918 után valósulhatott meg, addig a szerb kormányok titokban készültek hol a török, hol az osztrák-magyar háborúra. A török elleni háború érdekében Mihailo fejedelem egész szövetségrendszerrel épített ki 1866—68 közt, fokozta a fegyverkezést, közben kereste Poroszország jóindulatát. A szerbek nagyon bíztak önerejükben, csak a be nem avatkozás biztosítását kérték. Porszországhoz azért vonzódtak, mert attól tartottak, hogy az orosz és esetleg az osztrák-magyar kormány önző módon fog beavatkozni a Balkán ügyeibe. R. föltételezi, hogy Szerbia elég erős lett volna a török birodalommal szemben, többször kifejezi sajnálkozását, hogy akkor egy félreértés miatt nem valósult meg porosz égisz alatt a délszláv egység. Bismarck R. előadásában mindvégig óvatos és gyakorlati politikusnak mutatkozik. Az 1866-i háború előtt a magyarok meghallgatását engedélyezi a nyugtalan Usedomnak, csak közvetlenül a háború kitörése előtt küldi el Türr Istvánt Belgrádba, de ez olyan nagy kerülőt kénytelen tenni, hogy az akkori közlekedési viszonyok és az olasz miniszterium alig érthető ellenkezése miatt csak a döntés után érkezik céljához, amikor a délszláv támadás a Habsburg-monarchia ellen már időszertülné vált. A szerbek ezután elleneztek a magyar-horvát kiegyezést, később azonban Kállay ügyessége leszerezte a kormány aggodalmait és Mihailo meggyilkolása után (amikor a Karagyorgyevicsket örökre kizárták Szerbia trónörökléséből) Blaznavac régens, Kniesánin volt adjutánsa egy alkalommal

ügy nyilatkozott, hogy az 1848—49.-i szerb támadás a magyarság ellen elhibázott dolog volt, Szerbiának Magyarországra kell támaszkodnia. Rontotta a magyar-szerb viszonyt a porosz-francia háború. A szerbek ünnepelték a porosz győzelmeket, russofobiájuk is háttérbe szorult, mikor a monarchia hivatalos politikája (Beust !) franciapárti volt. Rosen porosz követ, akit tudományos műveiből ítélve, török-pártinak tartott Goresakov, tudóshoz illően alapos és hosszú jelentéseket küldött Szerbiáról. De Bismarck külpolitikai elgondolását az orosz és osztrák-magyar birodalommal való jó viszony ápolása irányította s Rosen fontoskodó kérdésére: vajjon Poroszország a be nem avatkozás mellett volna-e a Balkán-félszigeten esetleg kitörő bonyodalmakban, Bismarck hideg zuhannyal válaszolt: a főkonzul tartózkodjék ilyen általános elméleti kérdésektől. R. a bevezetésben rövid vázlatot ad a szerb történelemről 1890-ig és leírja Szerbia állapotát az 1860-as években.

Török Pál.

Ifj. Arató István: Vádak és tények. Tanulmány Magyarország háborús felelősségéről. Budapest, 1934. 80. 73 l. Az anyagának túlnyomó részében a közkeletűbb irodalomra támaszkodó könyv célja megismertetni a magyar közönséggel azokat az adatokat, melyekkel Magyarország háborús felelősségét és az ellenségeink részéről még egyre elhangzó hamis vádakat megcáfolhatjuk. Legértékesebbek a munkának azok a fejezetei, ahol a szerző a mozgósítás kérdésével foglalkozik s a franciák és oroszok részéről a háborús felelősségnek, már a háború kitörésekor, a központi hatalmakra való áthárítását ismerteti. Magyarországról megállapítja, hogy kizárólag az önvédelem sodorta bele a világháborúba s annak felidézésében semmi része nem volt.

Váczi Elemér.

Bedy Vince: A felsőörsi prépostság története. (A veszprémi egyházmegye multjából. 3. sz.) Veszprém, 1934. 128 l. 15 képpel. A felsőörsi templom egyik igen korai becses építészeti emlékünknél, szélesebb körökben azonban kevésbé ismerik, mert az Alsőörstől északra nyíló, egyre emelkedő völgyben, a Veszprém felé vezető úton fekszik s így kissé kiesik a Balatont látogatók útjából. A prépostság mint javadalmas prépostság ma is fennáll, s a herceg Batthyány-Strattmann-család a kegyura. B. győri nagyrépost, a győri püspökség multjának nagyérdemű kutatója, a jelenlegi prépost baráti kérésére fogott hozzá a prépostság fennmaradt történelmi emlékeinek összegyűjtéséhez. Ezt a munkát megkönnyítette rá nézve az a körülmény, hogy az okleveles anyag egy részét a győri káptalan levéltára őrzi s hogy rendelkezésére állt a körmendi levéltár idevonatkozó anyaga is. Szerző a község multjának ismertetésével kezdi meg munkáját. Erre vonatkozólag megjegyezzük, hogy az Őrs név etimológiája tisztázva van (Magyar Nyelv, XXII. 10., XXIII. 170. l.), s hogy Őrs-nemzetiségünk nem volt, az az 1155.-i oklevél pedig, melyet Wertner nyomán használ, hamis. A kegyurak, legalább részben, a Rátót-nemzetiség tagjai voltak! Az Ősl-nemzetiségnek nem volt itt birtoka, mert a 10. l.-on említett 1238.-i oklevél a Csorna melletti Őrsről szól. A prépostságról megállapítja szerző, hogy ez és temploma is a XIII. század első negyedében már fennállt s kimutatja, hogy az kezdetül fogva világi papok prépostsága volt s maga a prépost volt a plébános. Az alapítással kapcsolatban kitér a kegyuraságot gyakorló „Őrsi—Miske—Batthyány“-család leszármazására is, azt hisszük azonban, hogy a mellékelt családfán látható kapcsolatok nem mind helytállóak. Ez különben nem írható szerző ter-

hére, mert sajnos, a Batthyányak őseinek kérdése még most sincs tisztázva. Veszprém eleste (1552) után sem prépostja, sem papja nem volt Felsőőrnek s így a reformáció gyorsan elterjedt itt; a XVII. század első felében már a prépostság birtoka is a református egyház kezére került. Az erélyes és fáradhatatlan Bíró Mártonnak sikerült csak mindezt visszaszereznie, aki 1728—1745 közt volt prépost. Ő hozatta helyre a templomot is. A munka főrésztét (41—108. l.) a prépostok története alkotja. Itt nehéz volt elkerülni, hogy magával a tárggyal kevésbé összefüggő események néha a kelleténél részletesebben ne kerüljenek ismertetésre, de kétségtelen, hogy sok érdekes dologról olvassunk a prépostok életének s működésének ismertetése kapcsán. A nagy szorgalommal és szeretettel készült s szépen kiállított munkának utolsó fejezete a prépostsági templomot mutatja be, mely szerző szerint eredetileg kétségtelenül egyhajós volt s csak Bíró Márton építtette hozzá a két mellékhajót. E fejezetet becses képmellékletek illusztrálják.

Holub József (Pécs).

Jász-Nagykun-Szolnok vármegye multja és jelene. Szerkesztette vitéz Szolnoki Schefftsik György. Pécs, 1935. 8°. 472 l. + 285 l. adattár. A vármegyei monográfiák célja mindig kettős volt és a jövőben is annak kell maradnia: felkutatni az egyetemes magyar fejlődés szempontjából fontos részleteket, tanulmányozni a megye életét s ennek a kisebb, önálló egyének a nagy egységbe való beilleszkedését — és szélesebb körökben népszerűsíteni a történetet, felkelteni a történeti érdeklődést. A századforduló óta, mikor megyéink versenyezve, meglehetősen rendszer s módszer nélkül adták ki monográfiáikat, sok modern összefoglaló és részletmunka, s újabban a helytörténeti feldolgozások alapelveinek tudományos kialakulása teszi lehetővé a megyetörténet korszerű feldolgozását. Annál fájóbb, hogy Jász-Nagykun-Szolnok vármegye monográfiája 1935-ben is legfeljebb a régibb kiadványok színvonalán áll, de lehet, hogy még lejjebb. A könyv típusa az üzleti alapokon keletkező munkáknak. Második fele, a 285 lapból álló pompás „adattár“ járasonként és községeként sorolja fel azok személyi adatait, kik a műre előfizettek. Belőle pontosan értesülünk arról, hogy pl. Jásztelek egyik fűszerkereskedőjének özvegye mikor született, hol, mikor házasodott, mikor vette át az üzlet vezetését. Hogyan kapta meg a borméresi jogot, férje mikor vonult be a háborúba s hol sebesült meg, — hogyan ért haza a leszereléskor s végül hogyan halt meg itthon. Megtudjuk leánya férjének nevét, az esküvő idejét, majd fiának gimnáziumi tanulmányairól értesülünk. S míg ehhez hasonlóan boldog-boldogtalan előtt megnyílt az út a halhatatlanságba, egyszerűen a könyvre való előfizetéssel, a megye számottevő, országos viszonylatban ismert tudósai, vezetői s egyéb híres emberei közül többen kimaradtak csak azért, mert nem fizettek elő.

De az első rész sem tagadhatja le ezt a szellemet. Horváth Tibornak a megye őstörténetéről a régészet megvilágításában írt összefoglaló áttekintése után (a földrajzi részből itt nem emlékezzünk meg) Varga Sándor Frigyes tanulmánya következik: Jász-Nagykun-Szolnok megye területének története 1876-ig, — a mai vármegye kialakulásáig. A tanulmány mintegy 100 lapra terjed, 900-on feüli jegyzettel. A megye területén lefolyt s különben a hazai történetből nagyobbrészt ismert, sőt köztudomású események feljegyzése, itt-ott kitérések, magyarázatok, népies formában, élénkített felsorolás. Természetesen az özőnvíz előtti időkben kezdi s a magyarok bejövö-

tele után ismerteti a nyelvészettől megállapított leszármazásukat. A magyarság honfoglalása és letelepedése után megtudjuk, mi az a királyi vármegye az Árpádok alatt. Külön, egymástól elválasztva beszél a hármás Szolnok vármegye kialakulásáról, a birtokviszonyokról, a közigazgatásról, a rendiségről, a gazdasági viszonyokról, a közművelődésről és a hitéletéről — egymás mellé rakott, egymásról nem tudó, összefüggéstelen előadásban. Ugyanilyen széthulló módon szedi össze a kúnok és jászok adatait, majd a török pusztítás s hódolt-ság alatti életet. Egységes, átfogó képnek nyoma sincsen s mennél jobban közeledünk napjainkhoz, annál kevésbé kapunk ilyet, hiszen a ránkmaradt adatok csak növekednek. Új nagyon kevés van a munkában, mindent már meglévő feldolgozásokból vesz. Tudományos felkészültségét annyira fitogtatja, hogy pl. azt, hogy a középkorban a vármegye élén a comes állott, Tagányinak Szolnok-Doboka vármegyéjéből idézi (43. j.). Így ad idézeteket a legapróbb részletekre is hihetetlen változatossággal, ámulására a laikus olvasónak. Szinte nincsen mondata, melynek végén ott ne hivalkodnék a jegyzet száma. Az idézetek sokszor légből kapottak, vagy kimondottan félremagyarázottak. Mindjárt a 6., 7., 18. sz. jegyzet, Melich : A honfoglalás kori Magyarország c. művéből teljesen hamis : ahol Melich a küiküllömenti bolgártörökökről s délszlávokról ír, ott Varga Herodotosnak az agathyrsekről írott dolgait keresi. A váradi regestrumból az indexre hivatkozik (84. j.) s ugyanezen szám alatt Fejér Codex diplomaticusát nem tudni miért idézi ; a jelzett oklevelekben még csak hasonló dolgok sincsenek ahhoz, amit bizonyítani akar. Megállapítja, hogy 1193-ban Macarius nevű úr Szolnok vármegye főispánja (56. l.) s idézi (142. j.) Katona : Hist. crit. IV. 459. l.-ját, ahol valóban szerepel Macarius, de mint pécsi püspök. 1197-ben Hermo a főispánja a megyének, de Katona idézett helyén (143. j.) nem találjuk ezt a nevet. 1220-ban a „Borth családból származott Lula magnus, a későbbi nádorispán“ áll a megye élén, mondja. Családnevekről ebben az időben még nem igen beszélhetünk, legfeljebb nemzetségről, de hogy valaha is lett volna ilyen nevű nádor, arról nem tudunk, Katona az idézett helyen (IV. 705. l.) nem is említi a comesek között (145. j.). 1270-ben birtokszerződést említ a Szalók és Tomaj nem között (66. l.) s idézi Fejér Cod. dipl. III. sorozat 4. kötetét, ilyen kötet pedig nincs is (272. j.); valójában ez a szerződés a VII/5. kötet 368. l.-ján található, amit azonban Varga már (273. j.) egy 1284.-i eseményre hoz fel. A XIV. századra idézi Fejér VII/4. 190. l.-ját (274. j.), ahol pedig az előbbi, 1284.-i dologról van szó. 275. sz. alatt az Abák birtokviszonyaira Karácsonyi: Békés vármegye történetének I. 30. l.-ját idézi, de ott Békés megye középkori földrajzi viszonyairól van szó. Nem ritkán ugyanazt a helyet többször is idézi, mindannyiszor rosszul, pl. a Károlyi oklevéltár III. 179. l.-ját, ahol Országh Imre javainak elkobzásáról van szó, először Báthory Andrásnak Ferdinándhoz való átpartolására és megjutalmazására idézi (86. l. 511. j.), másodszer már a Lossonczyak vagyonának elkobzására (514. j.), majd harmadszer (515. j.) arra, hogyan nyeri vissza később ugyanez a család korábbi birtokait. Hosszan lehetne folytatni a példák felsorolását; lelkiismeretes kutatómunkáról tehát szó sem lehet, de elvi jellegű megállapításokról sem.

Varga egy másik cikke a megye történetét tárgyalja 1876-tól napjainkig. Nagyrészt ma is élő személyekről szól, akik nem is tartoznának a történetírásra. Üdvözlő táviratok, díszközgyűléseken megjelentek sorrendje és más mellékes részletek töltik be a tömjénező hangon írt lapokat.

Czettler Jenőnek — nem értjük, hogyan került ide — a jászok településéről írott összefoglalása túlságosan rövid ahhoz, hogy újat mondhasson. Brósz Róbert a redempció utáni idők közigazgatását és igazságszolgáltatását veszi sorra, az adatokat lejegyzí, de feldolgozást nem ad. Három, a nemesekkel foglalkozó tanulmány, helyesebben gyűjtemény következik. Egyik (Soós Adorjánról) a Jászkunság területén élő magyar nemeseket sorolja fel, a másik a jászkún-kerület nemesi aranykönyvét ismerteti. Schefftsik György pedig a vármegye nemes családjait szedi betűrendbe. Önálló kutatás alig van benne, főleg Nagy Ivánt idézi vagy más genealógiai munkákat. Jelentősége összeállításában lenne, de mert egy családdal csak addig foglalkozik, amíg az a megye területén él, illetőleg csak azokkal a tagjaival, akik valamiképen ide szakadtak, szinte használhatatlan. A vitézi rend hivatásáról, megyei tagjairól szóló fejezet után a megye mezőgazdaságának leírása következik Czettler J. és Szabó M. tollából. Csak forrásanyagot ad rengeteg kimutatásával, táblázatával, az anyagnak feldolgozását, összefogását meg sem kísérel. Boross István a megye ethnográfiájáról ír, helyesebben Fekete Lajos, Györfly István, Tóth Kálmán és mások „nyomán“, hol felemlítve, hol elhallgatva forrását, kuriózumokat sorol fel. A következő fejezetek azután — a közoktatásról, közművelődésről — még az előbbieknél is gyengébb színvonalat mutatnak. Adat adat hátán, minden válogatás nélkül, de még így sem törekedve teljességre.

Az egyes városokról és községekről szóló monográfiák ugyan-ezen a szinten mozognak, hiszen szerzőik is ugyanazok (Varga S., Bene L., Boross I. stb.); Petőfi-verstől népies és áltudományos történeti leírásokig minden van bennük. Az utolsó rész a megye bibliográfiája Kertész Jánostól, az egyetlen mégis használható fejezet az egész könyvben.

Előttünk áll teljes siralmasságában a „jósándékú“ úgynevezett tudományos munka eredménye. Azok, akik ezt a könyvet megvették — pedig az adattár szerint elég sokan lehettek — egészen biztosan jó időre kiábrándultak minden történeti munkából. Hiszen a laikustól nem kívánhatjuk, hogy a pompás külső alatt az áltudományosságokat észrevegye, ő csak az élvezhetetlen adathalmazt, a hihetetlen tömeg jegyzetet látja. A vármegye, mely más téren mindig az első között szokott lenni, helyesebben tette volna, ha komoly tudású, alapos felkészültségű, lelkes kutatókra bízta volna történetének s mai életének megírását.

Benda Kálmán.

Buda és Pest fürdőinek és gyógyforrásaik irodalma. A Fővárosi Könyvtár budapesti gyűjteményének bibliográfiai munkálatai. II. Budapest, 1933. 8°. XV + 83 l. Azok a tektonikus erők, melyek az Alföld medencéjét bezökentve a dunántúli középhegységet észak-déli irányban kettészakították, a medenceperem e szakaszán Európa egyik leggazdagabb termális zónáját hozták létre. A törésvonal mentén felfakadó különböző gyógyhatású vizek, mióta e területen ember él, állandó használatban voltak, természetes tehát, hogy róluk idők folyamán számos feljegyzés készült. E hatalmas anyag felhasználását, a budapesti fürdők történetére vonatkozó kutatásokat nagy mértékben megkönnyítette a Fővárosi Könyvtár, amikor — az országos fürdőügyi kiállítás alkalmából — a kettős város területén valaha volt, vagy jelenleg is létező fürdőkre, ásványvizekre stb. vonatkozó nyomtatott források jegyzékét közrebocsátotta. A kötet először a budapesti fürdőkkel általában, majd az egyes fürdőkkel, illetőleg forrásokkal speciálisan foglalkozó munkákat, cikkeket adja

időrendben. (A római kor nincs felvéve, ez a legközelebb kiadásra kerülő aquineumi bibliográfiában fog helyet találni.) A kötet összeállító nagy munkát végeztek: a budapesti gyűjtemény hatalmas anyagát teljesen feldolgozták, úgy a könyv-anyagot, mint a folyóiratok vonatkozó közleményeit összegyűjtötték, sőt jelentősebb cikkeket napilapokból is felvettek s az így nyert terjedelmes bibliográfiát idegen könyvtárakból is kiegészítették. A könyvtári jelzetek feltüntetése, régebbi munkáknál a címen kívül az egész szövegrész közlése (ez utóbbit ugyan feleslegesnek tartjuk) stb. könnyen használhatóvá teszik a kötetet, mely nemcsak történeti kutatásokhoz hasznos segédeszköz, hanem az idézett legkülönbözőbb korú angol, francia, német, olasz stb. munkák felsorolásával (s a kétnyelvű előszóval és fejezetcímeikkel) a legjobb tudományos propaganda „Budapest fürdőváros” külföldi népszerűsítésére.

Varga Endre.

Bonkáló Sándor: A kárpátalji rutén irodalom és művelődés. (A Felvidéki Tudományos Társaság kiadványai. 1. sorozat, 2. szám.) Pécs, 1935. 79 l. Ez a könyv egy kis irodalom négy évszázadon át húzódo születésének történetét tartalmazza. Meggyőz arról, hogy a kárpátalji ruténség irodalomhoz köthető műveltségi élete a regionális öncélúság és a valamikori egységhez való visszasimulás vágya között folyik. Az önállóan mondható irodalom kezdeményei a XVI. században jelentkeztek, de az élet formái egészen a XX. századig megmaradtak a kezdetek szűk kereteiben. Egyházi szükségletet kielégítő, kéziratos, tisztán a papság művelésére igyekvő irodalom volt ez. Az első ruténnyelvű nyomtatott könyv, egy katekizmus, 1698-ban jelent meg. A XIX. századtól kezdve a ruténség néhány jelentősebb tudóst is termelt, de ezek, noha pesti, löcei, kassai és egri iskolák nevelték őket, nagyrészt beolvadtak az orosz (esetleg a bolgár) tudományosságba. A felébredt nemzeti erők centrifugálisan hatottak. A vallásos és népművelő jellegű szépirodalom megindulása is ebbe az időbe esett. Később a magyar kormány is kísérletet tett arra, hogy irányítóan belenyúljon a nép művelésébe. A műveltségi élet kezdetén már ott álló erők azonban állandóan a megosztás felé dolgoztak. A mai helyzet is az, hogy a ruténség irodalma háromnyelvű s ennek megfelelően orosz, ukrán politikai aspirációk és vékony rutén öntudat küzdenek egymással. Ez a vázlata annak az igen áttekinthetően tagolt képnek, melyet B. a ruténség műveltségéről és irodalmáról nagy szeretettel megrajzolt. Könyve hiányt pótol, mert ebben a tárgyban első és egyetlen eligazítónk.

Kerecsényi Dezső.

Gigante, Silvino: Italia e Itallani nella Storia d'Ungheria. Fiume, é. n. 8°. 233 l. Szerző — Fiume monografikus történetének jeles művelője s számos kiváló magyar író (Jókai, Mikszáth, Herczeg stb.) regényeinek ügyes fordítója — értékes szolgálatot tett hazánknak az olasz-magyar ezeréves politikai és kulturális kapcsolatok ismeretével. Már előszavában kijelenti, hogy eredetiségre nem tart igényt s elősorolja az általa használt forrásműveket. Érdeme az ügyes csoportosítás s az élénk, vonzó előadás. Könyve érdekes és tanulságos olvasmány az olasz közönség részére, mely általa megismerkedik a magyar nemzetnek az olasz kultúrhatások iránt mindig fogékony lelkével, az európai kultúrának tett jelentékeny szolgálataival. Csak egy-két állítása van, melyet nem hagyhatunk észrevétel nélkül. A régi pogány magyarok megítélésénél még mindig hatása alatt áll annak a téves és tendenciózus beállításnak, mely vad, rakoncátlan, rabló csürhének igyekezett feltüntetni az ősmagyarokat.

Így ő is azt mondja, hogy „ez a nyughatatlan nép félszázadon keresztül háborgatta szomszédai nyugalmát.“ Pedig ez a nyugalom nem volt meg sehol az akkori Európában. Ellenkezőleg: az akkor folyton háborúskodó Európa diplomáciája felfigyel a magyar népre, melynek vitézségét, harkészségét és kitűnő hadiszervezetét Leo császár ismerteti „Taktikájában“. Ez a diplomácia vonja be a magyarokat tudatosan és szándékosan az európai küzdelmekbe. E fontos tények figyelmen kívül hagyásából ered a szerzőnek ez a másik téves beállítása: „századokon át fennmaradt a hagyomány, mely őket inkább démonoknak, mint embereknek festette. Így Olaszországgal való első érintkezésük sem volt éppenséggel barátságos. Már 898-ban behatolnak a velencei síkságra egészen a Brentáig“ stb. Itt a szerző nem keresi, miért törnek be a magyarok már két évvel megtelepülésük után Olaszországba; Liutprand előadása szerint is (melyet az olasz Villari is elismer) Arnulf császár — egyúttal olasz király — küldi őket mint állandó szövetségeseit vetélytársa, I. Berengár olasz trónkövetelő ellen. Ez tehát nem rabló vállalat, hanem európai háború az akkori idők módja szerint. Arnulf halála után a trónra jutott I. Berengár, felismerve a magyarok harcászati értékét, már igyekszik őket a maga szövetségeseiül megnyerni: „amicos sibi Hungaros non mediocriter fecerat... quorum duo reges, Dursac et Bugat amicissimi Berengarii fuerant“ (Liutprand). Berengár mellett két évtizeden át híven kitartanak magyarjai — valószínűleg belőlük állott testőrsége is veronai udvarában — és megsegítik a királyt (915 óta római császárt) vetélytársai és lázadó alattvalói ellen minden alkalommal, egészen 924-ben bekövetkezett meggyilkoltatásáig. Ekkor X. János pápa testvére, Péter ögróf fogadja szolgálatába Berengár magyarjait (928) a pápa ellenségei, a Rómában zsarnokoskodó Marozia és ennek férje, Guido toszkánai ögróf ellen, elpusztítatván velük Toszkánát. I. Berengár utóda, provenzai Hugó adófizetéssel tartja vissza a magyarokat a zsarnoki uralmával elégedetlen urakkal való szövetekezéstől, ő küldi őket a mórok ellen Spanyolország felé. Még a 955.-i Lechmezei vereség után is fontos szerepet játszanak a magyarok az olasz nemzetközi politikában: II. Berengár és XII. János pápa a Nagy Ottó túlhatalma ellen tervezett nagy ligába a bizánci császár s a provenzai mórok mellett a magyarokat is be szeretnék léptetni (Villari: *L'Italia da Carlomagno sino alla morte di Arrigo VII.*, Milano, 1910. 106. l.). E „démoni“ nép néhány évtized múlva már akkora súllyal bír az európai koncertben, hogy a kor legelőkelőbb uralkodóházai vetélkedve keresik a rokoni összeköttetést a magyar fejedelmi házzal. Urseolo Ottó velencei doge Szent Istvánnak egyik hűgát veszi nőül, akit a velenceiek annyira nem tekintenek barbár nőnek, hogy Dandolo krónikája e szavakkal dicsőíti: „mulier utique generositate serena, facie secunda et honestate praeclara“. (Muratori: *Script. rer. Ital.* XII. 235. l.)

Az 1848/49.-i magyar szabadságharc előzményeiről szólva, a szerző nem említi azt a magyar-olasz testvéri viszonyt jellemző ténytet, hogy az új magyar felelős minisztérium megtagadja V. Ferdinánd követelését, hogy a fellázadt lombard-velencei királyság s a melléjük állt Piemont ellen 40.000 magyar újonc megajánlását eszközölje ki az országgyűléstől s ezzel a szabad Olaszország érdekében végzetes lépést tesz a teljes szakítás és a forradalom felé. Végül túlságosan szigorúnak kell mondanunk szerző ítéletét az 1867.-i kiegyezésről. Kossuthnak ez alkalomból Deák Ferenchez intézett levelét szószerint közölve, ezt mondja: „Magyarország tehát maga

sodorta magának azt a kötelet, amely Ausztria után vonszolta egészen a végzetes hajótörésig; s engedte magát vonszolni azzal hitegetve magát, hogy független állam.“ G. itt figyelmen kívül hagyja Magyarország akkori helyzetét: ha 1867-ben ki nem egyezik Ausztriával, minden külső segítség híján továbbra is meg kellett volna maradnia abszolutisztikusan kormányzott osztrák tartománynak, megcsonkított területtel; a kiegyezés adta vissza Bácskát, a Bánságot és Erdélyt, ez hozott új virágzást. **Pest Aladár.**

D'Irsay, Stephen: Histoire des Universités françaises et étrangères dès origines à nos jours. I. : Moyen-Age et renaissance, II. : Du XVIe siècle à 1860. Paris, 1933., 1935. Picard. 8°. XII, 372; VI, 451 l., képekkel. — Aigrain, René: Les Universités catholiques. Paris, 1935. Picard. 8°. 79 l. Jóllehet az egyetemi gondolat történetére vonatkozó előmunkálatok száma igen jelentékeny, a gondolat diadalmas kibontakozásáról átfogó képünk mind a legutóbbi időkgi nem volt. Ennek oka nem utolsó sorban az, hogy valóságos kis Mezzofantinak kell lennie annak a történésznek, aki a meglévő bábeli anyagot át akarja tanulmányozni. I. sokoldalú nyelvismeretével ez alapvető nehézséget kitűnően legyőzte. A felhasznált munkáknak és kéziratoknak majdnem száz oldalra terjedő jegyzéke egyúttal a kérdés legjobbnak nemzeti bibliográfiája. Egyetemtörténeten szerző sem filozófia-, sem tudománytörténetet, sem pedig közoktatásügyi történetet, hanem oly történetet ért, mely mindeme tudományágak területét keresztezi, anélkül, hogy bármelyikkel is azonosulna. Az egyetemek története ugyanis szerinte csupán egyik szemléletiskja, „aszpektusa“ ama folyamatnak, melynek során a „magános gondolat szervezetté és közössé válik“ (transformation de l'idée solitaire en pensée commune, organisée). Más szóval: az egyetemek története „a lélek története, mely a nyers anyagon keresztül kifejezésre tör, leigázzván az utóbbit“. Ezek a kijelentések azonban nem annyira az „egyetemtörténet“ fogalmát világítják meg, hanem sokkal inkább szerző általános történetelméleti álláspontját, amely a „lélek“ ügyeit minden más történeti tényező fölé helyezi. Mint ő mondja, kifejezetten ellenszenvet (répugnance) érez a szellemi jelenségeknek gazdasági mozzanatokkal való magyarázata iránt, bármely vonatkozásban legyen is erről szó. Ez az idegenkedés persze nagy fogyatékoságra vezet, ami sokat levon I. egyébként szép művének értékéből. A két kötet ezernyi ténybeli megállapítása közül emeljük ki például azt, hogy az ókori tudományt Gallia és Spanyolország, majd pedig a keresztény egyház mentette át korunkra. Megtanuljuk belőlük, hogy a tudomány mindhárom középkori gyújtópontja Nyugaton volt: Párisban (teológia), Bolognában (jogtudomány) és Montpellierben (orvostudomány). E három XII. századi egyetem később mintául szolgált újabb egyetemek alapítására. Megtanuljuk, hogy a középkori egyetem „állam volt az államban“, hogy az egyházért és az egyház által élt. Az újkor elején viszont ez a helyzet megváltozott, az egyetemek megsokasodtak, nacionalizálódtak és mindinkább államosodtak. Ezt a laicizálóató folyamatot a szerző bizonyos ellenszenvvel kíséri. Mint a dunai táj historikusa, kifogásoljuk, hogy szerző e vidéket aránytalanul mostoha elbánásban részesíti. A XIV. századi magyar egyetemeket például „elsietett intézményeknek“ (institutions prématurées) tartja, nem adván számot arról, hogy nálunk már korábban is működtek főiskolák, melyek rangja egyetemi jellegű volt, s hogy következképpen a XIV. századi magyar alapítások mégsem lehettek egészen gyökértelen virágok. Nézetünk

szerint éppen a XIV. század, melynek legtöbb egyetemalapítása Közép-Európára esett, lett volna alkalmas arra, hogy a civilizált világ akkori keleti és déli határvonalát világosan meghúzzuk és cáfoljuk azt a balga hiedelmet, hogy őseink abban az időben kevesebbet érdeklődtek szellemi dolgok iránt, semmint európai helyzetük megkívánta volna. A második kötetben a középeurópai táj szerepe még kisebb. A pesti egyetem sorsa csak példaképpen van említve és csupán az 1848-as átalakulásokkal kapcsolatban domborodik ki a magyar mozgalmak középeurópai, sőt európai horderejű jelentősége.

I.-t halála megakadályozta abban, hogy munkáját 1860-nál tovább folytassa. Így A.-re maradt az a feladat, hogy I. alapvetése szerint legalább az egyik, általa kétségtelenül legfontosabbnak tartott fejezetet, a katolikus egyetemek kialakulásának történetét megírja, mely egyetemek az egyház szerepét igyekeznek a tudományok terén visszaszerezni. Katolikus egyetemeken értendők azok a Szentszék által elismert, egyházi kezelésben lévő egyetemek, melyek tagjai a „Fédération Internationale des Universités catholiques“-nak. Ezek az egyetemek tanításaikban a katolikus doktrínákhoz igazodnak és mind „szabadegyetemek“, azaz nem adhatnak ki az állami egyetemekkel azonos érvényű oklevelet. Általában nehezen bírják ki az államilag támogatott és jól felszerelt egyetemek versenyt.

Baráth Tibor (Páris—Budapest).

Márkus Jenő: Történelem és hit. (A Pápai Református Theologiai Akadémia kiadványai. 14. sz.) Pápa, 1935. 8°. 15 l. A tanulmány célja a történelmi kutatás és a hit szerepének s határainak kijelölése Jézus Krisztus megismerésében. Eredménye, hogy Jézus isteni voltát, küldetése lényegét csak a hit tárhatja fel, mert az emberi kritika alá nem vonható; emberi megjelenése azonban történelmi jelenség volt s így a történelmi kutatás tárgya lehet, sőt kell is lennie. Bevezetésként a szerző egy kis történelemelméletet ad, mely — miután erősen egyoldalúan nézi a történelmet, a teológia szemszögéből s ennek megfelelően irodalmi tájékozottsága is egyirányú — több ponton kiegészítésre szorulna (főként a történelem szubjektivitására és relativizmusára vonatkozó ítéletét lehetne ellensúlyozni), de önmagában ügyes, formás és szélesebbkörű közönség számára — mely előtt előadásként elhangzott — gondolkodásra készítő.

Joó Tibor.

Tárca.

Batthyány és Jellachich bécsi találkozása. (1848 július 27—30.)

Gróf Batthyány Lajos főbenjáró perében a vizsgálobíró nem átalotta azzal vádolni a vértanunak kiszemelt államférfiút, hogy ő okozta a horvát-magyar összeütközést, mert nem kereste a megegyezést a horvátokkal. Károlyi Árpád a főbenjáró perről írt klasszikus könyvében oly erővel zúzza szét a vádat, hogy egyetlen részlete sem marad épségben. De nemcsak cáfol, hanem elébünk állítja az osztrák és magyar kormányok horvát politikáját márciustól szeptemberig az új adatok bőségével, az előadás és szerkezet ritka művészetével.¹

E rajzban rá kell térnie Batthyány és Jellachich bécsi találkozására. A találkozást is új színben tünteti fel. Könyvének megjelenéséig azt hittük, hogy a miniszterelnök és a bán érintkezése Bécsben barátságatlan volt, sőt hogy fenyegetésekkel búcsúztak egymástól. Károlyi Széchenyi naplójának és a bécsi belga követ kiadatlan jelentésének néhány sorából következteti, hogy Batthyány és Jellachich jelentékenyen közeledtek egymáshoz Bécsben s hogy Jellachich szinte „megszédülve“ ellenfele nagylelkűségétől, majdnem megegyezett a magyar miniszterelnökkel. Károlynak ezt a felfogását a legteljesebb mértékben megerősíti János főhercegnek egy kiadatlan levele, melyet mostanában olvashattam a bécsi állami levéltárban. „*Ami Horvátországért megtehettünk* — írja a főherceg Ferenc Károlynak 1848 július 30-án —, *az megtörtént, legalább időt nyertünk. Batthyány és Jellachich barátságot kötöttek.*“²

Ha meg akarjuk érteni ez új adat jelentőségét, bele kell azt illesztenünk az eddig ismert adatokból készíthető vázlatba. Jellachich Bécsből visszatérve Zágrábra 1848 augusztus elején, jelentést írt útjáról a horvát tartománygyűlésnek. E jelentésben elmondja, hogy a főherceg parancsára Bécsbe utazott a magyarokkal kötendő egyezés végett, noha nyomta lelkét az a szegény, mely őt a még vissza nem vont június 10.-i manifesztum által érte. A János főhercegtől elvállalt közvetítés alapjául a tartománygyűlés határozata szerint a következő három követelést kellett előterjesztenie: 1. A hadügy-, külügy- és pénzügyminisztériumok

¹ Károlyi Á.: Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. I. (Budapest, 1932.) XVII. fejezet.

² „*Was für Kroatien geschehen konnte, ist geschehen, wenigstens wurde Zeit gewonnen, Batthyány und Jellachich sind Freunde geworden.*“ (Varia aus der Kriegsregistratur. ex. 1913, 1835—1902).

egyesítését az ö szmonarchia kormányzásában. 2. A horvát nemzetiség és nyelv jogainak teljességét a belső igazgatásban és a közös magyar országgyűlésen. 3. A szerb nemzeti kívánságok teljesítését.

Erre a három követelésre, írja Jellachich, a nádor és a miniszterelnök nem adtak kielégítő választ s így nemzeti ügyeink békés elintézésének utolsó kísérlete is meghiúsult. Noha a jelentés írója ily reménytelenül beszél az utolsó békés kísérletről, nem hívja fel harcra honfiait, sőt a magyarokat kíméli, azoknak becsületéről azt mondja, hogy az a horvátoknak is drága. Még a békülésre is nyitva hagy egy kaput a bán jelentése. Meg kell tehát még várunk — írja Jellachich — a pesti országgyűlésnek határozatait a mi utolsó békeajánlatunkról, melyet a magyar miniszterek bizonyára a képviselők elé fognak terjeszteni.¹

Íme a bán ha nem is formális megegyezésről, de egy szóbeli ígéretről beszél, melynek értelmében biztatja földieit, hogy várják meg a pesti országgyűlés határozatait.

Ez a szóbeli ígélet is mutatja, hogy Pulszky Ferencnek igen érdekes elbeszélése Jellachich és Batthyány júliusi tárgyalásairól nem teljesen megbízható. Pedig Pulszky részt vett Batthyány mellett a tárgyalásokon. Elbeszéli, hogy Jellachich ragaszkodott közjogi kívánságaihoz és noha Batthyány igyekezett hatni horvát nemzeti érzésére, Jellachich fölkelt székéről és ismételte, hogy „béke nem lesz Horvát- és Magyarország közt, míg a hadügy s pénzügy nincs Bécsben központositva“. Batthyány is fölkelt és komolyan mondá: „E szerint vizontlátásra a Drávánál.“ „A Dunánál“ — felelt Jellachich és felkötötte kardját.²

Vajjon Pulszky jól emlékezett-e vissza erre az 1848-i jelenetre, mikor évtizedek múlva leírta? Vajjon az a nagyon is csatános Duna—Dráva párbeszéd nincs-e regényesen kiszínezve?³

Az bizonyos, hogy a Pulszky által leírt kancelláriai hivatalos értekezleten kívül volt Batthyáynak egy másik meghitt beszélgetése a bánnal a júliusi napokban, amint azt Károlyi kimutatta. E bizalmas beszélgetésben ígerte meg Batthyány, hogy a horvát nemzeti követelések minél teljesebb kielégítéséről a pesti országgyűlés fog határozni. Ezt Jellachich jelenti a horvátoknak, amint már említettük.

Vizont Jellachich is bőkezűen ígérgetett. Megígérte, hogy „ha a magyar tábor a Drávától távozik, seregeit ő is szétoszlatja“.

¹ S. Pejakovic: Aktenstücke zur Geschichte des Kroatisch-slavonischen Landtages. (Wien, 1861.) 124. l.

² Életem és korom. 2. kiadás. I. (Budapest, 1884.) 330—333. l.

³ Szeremlei Samu „Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéből“ (Pest, 1868.) című kitűnő munkája I. k. 156. l.-ján idézi ezt a párbeszédet egy Frey L. nevű szerzőnek Kossuthról 1849-ben közzétett három kötetes német munkájából. Ez alkalommal Szeremlei Frey-ről megjegyzi, hogy „nagyon szereti regénnyel keverni össze a történetet“. Pulszky bizonyára olvasta a párbeszédet a forradalommal egykorú irodalomban. Vajjon olvasmány és élmény nem zavarodtak-e össze emlékeiben évtizedek múltán?

Tanunk erre Horváth Mihály, aki Batthyány pályájáról igen jól van értesülve.¹

Megígérte továbbá, hogy kész a magyarokkal kezét fogni és a szerbeket magukra hagyja.²

Már majdnem megegyezett a bán a magyar miniszterelnökkel — jelenti a belga követ —, de az utolsó percben a nádorral szóváltása volt. A nádornak azt mondta, hogy tiszteli őt mint főherceget, de a nádor neki nem feljebbvalója; a különbség kettejük közt az, hogy ő hű alattvalója a császárnak, ellenben a főherceg nádori pályája hűség dolgában nem teljesen kifogástalan. A rendesen jól értesült követ a bán e vakmerőségéről írt jelentését így kezdi: „Bizonyosnak hihetem, hogy a bán ezt mondta.“³ Csak az a kérdés, hogy a nádor előtt mondta-e, vagy — ami valószínűbb — a nádorról beszélt-e így a maga tisztelői körében?

A nádor bizonyára nem mondotta el Batthyánynak, amit a bán róla beszélt. A bánban két lélek lakott, mint Faustban. Az egyik az összbirodalom bajnokáé, a másik a horvát hazafié. Batthyány előtt inkább a másik lelkét mutatta és elérzékenyült, sőt a katonai rangjával együttjáró kényszerhelyzetre utalt, mikor Batthyány a horvát nemzeti nyelv és önállóság teljes mértékű megvalósítását ajánlotta fel neki. Ez érzékenykedő hangulatában ígérte meg mindazt, amit a maga jelentése, Horváth Mihály és Széchenyi nyomán elmondottunk. A miniszterelnöknek megtetszett a bán viselkedése, nem látta meg Jellachich arcán az álnokságnak azt a jegyét, melyet Pulszky észre vett rajta.

Batthyány nyílt lelke komolyan vette a bán ígéreiteit. Ezeknek hatása alatt mondotta a minisztertanácsban: „A horvátokkal nem lesz bajunk . . . Jellachich igen kellemes ember.“⁴

Szóval baráti jobbot nyújtott a kétlelkű bánnak, mint János főherceg leveléből is tudjuk. Mást is mond a főherceg idézett levelében. Megtörtént mindaz Horvátországért, ami megtörténhetett. Ime a közvetítő! Nem azt mondja, hogy Magyarországért és Horvátországért, hanem egyedül Horvátországért. „Legalább időt nyertünk“ — mondja továbbá a főherceg.

Ez a fordulat ismeretes azok előtt, akik Károlyi könyvét figyelmesen olvasták. Károlyi meggyőző erővel fejti ki, hogy Kollowrat Jellachichot azért nevezte ki bánná, mert alkalmas időben faltörő kochnak szánta a 48-as magyar törvények ellen. Az időnyerés a horvát kérdésben azóta állandó szólásmódja lett a politikai titokba avatott osztrák államférfiaknak, vagy katonáknak. Az 1848 augusztus 26.-i minisztertanácsban gr. Latour ezt

¹ Magyarország függetlenségi harcának története. 2. kiadás. I. (Budapest, 1871.) 312. l.

² Károlyi Á.: Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. I. (Budapest, 1921.) 364. l.

³ Sullivan jelentései július 29. és augusztus 2. „Je crois pouvoir être certain que le Ban a dit . . .“ (Brüsszeli Külügyi Levéltár.)

⁴ Pulszky i. h. és Károlyi: Döblingi hagyatéka i. h.

mondja: „Már ezelőtt a mi érdekünkben szükségesnek ismer-
tetett el, hogy báró Jellachich egy ideig még késlekedjék.“¹

János főherceg tehát e politikát igyekezett támogatni, midőn Jellachich és Batthyány bécsi találkozása által időt nyert a horvát készülődés zavartalan folytatására.

Ez a politikai szolgálat újabb adattal erősíti meg Horváth Mihálynak megállapítását, mely szerint a közvetítésre vállalkozó „János többféleképp elárulta már, hogy kéz alatt ő is a reakció malmára hajtja a vizet“.²

Angyal Dávid.

Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1935. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

Ha Társulatunk 1935. évi történetéről egy év távlatából akarunk számot adni, akkor arra az eredményre jutunk, hogy ez az esztendő csak folytatása volt a korábbi szürke, eseménytelen éveknek. Ha azonban az 1935. évet a rendelkezésünkre álló adatok alapján közelebbről vesszük vizsgálat alá, akkor meg kell állapítanunk, hogy ennek az esztendőnek történetében van néhány olyan mozzanat, mely mellett nem lehet közömbösen elhaladnunk, hanem meg kell állanunk mellettük, hogy gondolkozzunk.

Meg kell állanunk mindenekelőtt *Gergely Sámuel* nevénél, akinek haláláról a Századok 1935. évf. 503—504. lapján adtunk számot. Ő volt az igazgató-választmánynak korban legidősebb tagja, aki hosszú életének javarészét Teleki Mihály levelezésének összegyűjtésére és kiadására fordította s bár Társulatunk ebből a rendkívül nagyfontosságú forrásgyűjteményből idáig már 8 kötetet adott ki, a vállalkozás az időközben történt nagy változások következtében befejezetlen maradt. Társulatunk kötelessége lesz majd gondoskodni arról, hogy ez a sorozat befejeztessék és ezzel az erdélyi történelem egyik legérdekesebb korszakának forrásanyaga közkinccsé váljék. Nem hallgathatjuk el azonban azt a sajnálatos tényt, hogy az erdélyi történelem művelése az utóbbi másfél évtized alatt nem látszott érdekelní a magyar történétírókat abban a mértékben, amelyre szükség lett volna. Meg kell állapítanunk azt is, hogy az erdélyi magyarság jövő nemzedékében sem mutatkoznak biztató törekvések az erdélyi történelem művelésére s így majd bekövetkezhetik az, hogy az elszakított Erdéllyel együtt odavész az erdélyi történelem is. Lehetetlen másfelől meg nem látnunk azt a törekvést, amely a román történétírók részéről az erdélyi történelem teljes kisajátítására irányul. Lehetetlen meg nem látnunk, hogy odaát

¹ Károlyi munkájának i. fejezete, továbbá a II. k. 4. lapján Latour e szavai: „Nun sei aber bereits früher in unserem Interesse als notwendig erkannt worden, dass Baron Jellachich noch eine Zeit lang temporisiert.“

² I. m. I. 283. l.

tervszerű munka folyik azzal a cézzal, hogy a magyarságnak történeti vagy kulturális szerepét Erdély multjában vagy egyáltalában mereven tagadja, vagy ha már arról tudomást szerezni kénytelen, akkor ezt a szerepet minél jelentéktelenebbnek tüntesse fel. De kérdem: elegendő-e mindezt csak meglátnunk? Itt, a Társulat közgyűlése előtt bizonyára szükségtelen azt bizonyítani, hogy Csonka-Magyarország helyzete az ostromlott vár helyzetéhez hasonló, ahol minden történetírónak a falakon és a bástyákon van a helye. A mai idők nem arra való, hogy ennek az ostromlott várnak utcáit és tereit szabályozgassuk, régi épületeit rekonstruáljuk, esetleg leromboljuk, vagy új stílusok átültetésével foglalkozzunk akkor, amidőn ellenünk rendszeres ostrom folyik. A magyar történetírásnak átmenetileg a honvédelem szolgálatába kell állania és szemmeltartva az utódállamok történetírásának termékeit, azokkal tervszerűen fel kell venni a harcot.

Hogy a magyar történetírást a magyar nemzeti érdekek szolgálatába lehet állítani a történetírás tudományos jellegének veszélyeztetése nélkül, arra igen jellemző például szolgálhat az igazgató-választmány 1935. folyamán elhalt legfiatalabb tagjának, *Pleidell Ambrus*nak munkássága. Pleidellnek „A magyar város-történet első fejezete” című műve (Budapest, 1934. 124 l.) eredményei közül bennünket legközelebből annak igazolása érdekel, mely szerint a magyarságban is megvolt kezdettől fogva az érzék a városi élet iránt és meg volt benne a városalapítás iránt való fogékonyság is. Ennek következtében nem szabad városaink keletkezését kizárólag német vállalkozások eredményeként fel-fogni, mint azt általában a német történetírás hirdeti. Pleidell a német történetíróknak a magyarországi várostörténet kérdésében elfoglalt ezen álláspontját annak tulajdonítja, hogy a német historikusok nem a történeti adatokból vonták le következtetéseiket, hanem egy előre föllállított tétel igazolását keresték ki és válogatták össze a forrásanyagból. A Pleidell kezéből kiesett tollat fel kell vennünk és folytatnunk kell részben a várostörténeti kutatásokat, részben pedig a tágabb értelemben vett helytörténet művelését, nemcsak azért, mert mindkét téren sok még a tenni-való, hanem azért is, mert ezzel a magyarság érdekeit is szolgáljuk. Éppen a mai közgyűlésen elhangzott fölolvasás mutatja, hogy a tudományos és a nemzeti érdekeket szolgáló szempontokat össze lehet egyeztetni az igazság sérelme nélkül. Mi előttünk ez a szempont a legfontosabb. A történetírónak az igazságot kell keresnie és szolgálnia minden melléktékintet nélkül és amikor mi azt hangsúlyozzuk, hogy a magyar történetírásnak átmenetileg a honvédelem szolgálatába kell állania, akkor csak annyit kívánunk a történetíróktól, hogy figyelmüket és érdeklődésüket elsősorban olyan kérdések kössék le, amelyeket szomszédaink történetírói célzatosan és irányatosan vetnek fel és dolgoznak ki valamely nyugateurópai nyelven, amiben tehát őket nem az igazság kutatása és fejlesztése, hanem határozottan és a legtöbb esetben leplezetlenül magyarellenes célzat és ártani akarás vezeti.

Velük szemben mi abban a helyzetben vagyunk, hogy a magyar nemzeti célok és érdekek szolgálatában állhatunk az igazságszolgálatának sérelme nélkül, mert az igazság felderítésétől nincs mit tartanunk.

Társulatunk 1935. évi történetéből megemlíthető mozzanatok tartom, hogy az év folyamán két nagyértékű hatalmas forráskiadvány jelent meg Társulatunk kiadásában. Az egyik: *József nádor iratainak Domanovszky Sándor* által kiadott III. kötete, mely az 1807—1809. évekre vonatkozólag alapvető jelentőséggel bír és különösen a magyar nemesi fölkelés történetéhez szolgált mintaszerű kiadásban elsőrendű anyagot. A másik forráskiadvány *Thim József: Az 1848—49-i szerb fölkelés története* című művének III. kötete, amely rendkívül nagy szorgalommal összegyűjtött értékes forrásanyag gondos kiadása. Amennyire örvendünk, hogy Társulatunk *Fontes* c. vállalkozása a mai nehéz viszonyok között is tud életjelet adni magáról, annyira kívánatosnak látszik elsősorban a már megkezdett sorozatoknak minél előbb való befejezése, hogy egyes kiadványaink csonkán ne maradjanak, azután pedig azon munkáknak sajtó alá adása, melyek annak idején Társulatunk megbízásából készültek és ma teljesen nyomdakész állapotban Társulatunk rendelkezésére állanak, mely munkáknak megjelenése régen érzett és többször hangoztatott hiányt volna hivatva pótolni.

Áttérve ezek után Társulatunk 1935. évi történetének részleteire, jelenthetem, hogy Társulatunk ez év folyamán öt felolvasó és öt igazgató-választmányi ülést tartott. Felolvasóink és a felolvasások tárgyai a következők voltak: január 24.-én *Wellmann Imre* tartott fölolvast a Rákóczi-birtokok sorsáról, február 24.-én *Fest Sándor* „Anonymus-nyomokon“ címmel, március 21.-én *Németh Gyula* a székelyek eredetének kérdéséről, április 25.-én *Gárdonyi Albert* Buda középkori helyrajzáról és végül november 21.-én *Mester Miklós* „Az erdélyi románok első törvényhatósági küzdelmei a magyarokkal és a szászokkal“ címen.

Igazgató-választmányi ülések január 24.-én, február 21.-én, április 25.-én, szeptember 15.-én és november 21.-én tartottak. Az igazgató-választmányi üléseken tárgyalt ügyek közül a legfontosabb volt a bécsi gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet vezetésében történt változás, amellyel az 1935. évi szeptember 15-én tartott ülés foglalkozott. Az ig.-vál. ülés tudomásul véve azt, hogy *Angyal Dávid*, az intézet eddigi igazgatója megvált az igazgatóságtól, erre a tisztségre *Miskolczy Gyula* egyetemi tanárt jelölte.

A Társulat 1935. évi közgyűlése ez év december 12.-én folyt le *Hóman Bálint* elnök elnöklete alatt, aki a közgyűlést egy nagyobbszabású elnöki megnyitóval nyitotta meg. Ugyanakkor *Jánossy Dénes* ig.-vál. tagtársunk felolvasta „Kossuth az amerikai pártpolitika útvesztőjében“ című tanulmányát. E közgyűlés levelező tagjává választotta *Godlewski Mihály* püspököt, a

krakkói egyetem tanárát, új ig.-választmányi tagokul pedig *Bartoniék Emmát, Fekete Nagy Antalt és Révész Imrét.*

Társulatunk 1935. évi történetéhez tartozik még annak bejelentése, hogy az év folyamán 34 új tagunk jelentkezett. Minthogy azonban az elhalt és kilépő tagok száma ennél nagyobb volt, meg kell állapítanunk, hogy taglétszámunkban hanyatlás történt. Kívánatos volna, hogy tagtársaink állandóan szem előtt tartásuk a taggyűjtésnek rendkívül nagy jelentőségét a Társulat fönmaradása és működésének biztosítása érdekében. Ezért azzal a kéréssel fordulok tagtársainkhoz, hogy ebben az irányban is szíveskedjenek buzgóságot tanusítani. **Lukinich Imre.**

Hivatalos értesítő.

Az 1935. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése :

Tisztelt Közgyűlés !

Az igazgatóválasztmány 1936. évi január hó 16.-án tartott ülésében alulírottakat bízta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1935. évi számadásait megvizsgálják. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulírt napon a következőleg jártunk el.

Folyó évi november 9.-én Balassa Nándor pénztárnok úr lakásán megjelenvén, megvizsgáltuk a Társulat pénzkezelését.

Eljárásunkat a pénztári napló vizsgálatával kezdttük meg.

A főnapló szerint az 1935. évi bevételt 13.752 P 05 fillérben, az 1935. évi kiadást 13.663 P 29 fillérben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1935. évi december 31.-én 88 P 76 fillér volt, mely összeg a Postatakarékpénztárnak 1935. évi december hó 31.-én kelt 190. számlakivonata szerint 88 P 76 fillér pénzmaradvánnyal fedezve van.

Ezután áttértünk a Magyar Történelmi Társulatnak a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél s a Földhitelbanknál vezetett „Forgótőke“ című folyószámla ellenőrzőkönyvének megvizsgálására. E szerint a könyv szerint 1935. évi december 31.-én a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél 62 P, a Földhitelbanknál pedig 193 P volt a készpénzmaradvány, melynek igazolásául csatoljuk 1. és 2/. alatt az illető folyószámlakivonatokat.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulatnak 1935. évi december hó 31.-én összesen 343 P 76 fillér készpénze maradt.

A főnapló és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatonként összesítve vannak a főkönyvben. A főkönyv adatai alapján a Magyar Történelmi Társulat 1935. évi összes bevételit 14.008 P 41 fillérben és összes kiadásait 13.664 P 65 fillérben állapítottuk meg. E szerint a főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyószámla szerint — a Magyar Történelmi Társulat 1935. évi december hó 31.-én volt készpénzmaradványát 343 P 76 fillérben állapítottuk meg.

Azután áttértünk az 1935. évi zárószámadás megbírálására. Ezt a zárószámadást 3/. alatt csatoljuk. A zárószámadás a főkönyv alapján készült s annak bevételi s kiadási eredményeit tünteti fel.

E szerint a zárószámadás szerint is a Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1935. évi december 31.-én 343 P 76 fillér volt.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyon főkönyvét. Eszerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 1,506.550 koronát tesz ki. Ebből a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél letétben van 256.550 korona névértékű értékpapír. Igazolja ezt a nevezett pénztárvezetnek hitelesen kiállított és 4% alatt csatolt letétjegyzéke. Az említett letétjegyzék szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület egy darab milleniumi emlékérmét is őriz.

A Társulat vagyonához tartozik továbbá a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalatának ugyancsak az említett Takarékpénztár letétében levő 62 darab, összesen 868 P névértékű részvénye és 1 darab 1,250.000 korona névértékű Kir. Magyar Egyetemi Nyomda-részvény.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1935. év folyamán öt különböző rendeltetési alapot kezelt. Az öt alapnak a pénzei folyószámlákon vannak elhelyezve a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél.

Az alapok a következők:

1. A Thaly—Szilágyi-alap 1935. évi december hó 31.-én az 5% alatt csatolt számlakivonat szerint 7 P 26 fillér készpénzmaradvánnyal zárult.

2. A „Magyarország újabbkori történetének forrásai“ című alap, mely a 6% alatt csatolt számlakivonat szerint 1935. évi december hó 31.-én 128 P és a Postatakarékpénztárnak 1935. évi december hó 30.-án kelt 17. számú számlakivonata szerint 450 P 72 fillér készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

3. Az alapítványi folyószámla 1935. évi december hó 31.-én 11.542 P 50 fillér készpénzvagyonnal rendelkezett a 7% alatt csatolt számlakivonat szerint.

4. A dr. gróf Klebelsberg Kuno-alap 1935. évi december hó 31.-én 1986 P 82 fillér készpénzvagyonnal rendelkezett a 8% alatt csatolt számlakivonat szerint.

5. A gróf Széchenyi István naplójának kiadására létesített alap, mely a 9% alatt csatolt számlakivonat szerint 1935. december 31.-én 1696 P és a Postatakarékpénztárnak 1935. évi november hó 28.-án kelt 7. számú befizetési lapja szerint 17.640 P 91 fillér készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

Végezetül felsoroljuk a Magyar Történelmi Társulat értékpapírjait a 4% alatt csatolt letétjegyzék alapján, szembeállítván az 1934. évi december 31.-én volt eredménnyel:

	1934	1935
1. Magyar koronajáradékkötv., 4%-os ..	48.100 K	48.100 K
2. 6%-os hadikölcsönkötvény	60.150 „	60.150 „
3. 5.5%-os állami pénztárjegy	148.300 „	148.300 „
4. Kir. M. Egyetemi Nyomda-részvény	1,250.000 „	1,250.000 „
5. Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata-részvény	868 P	868 P
Összesen	1,506.550 K	1,506.550 K
és	868 P	868 P

Az összes törzsvagyon 1935. évi decem-

ber hó 31.-én 1,506.550 K + 34.663 P 97 f

Eljárásunk során meggyőződést szereztünk arról, hogy Balassa Nándor pénztárnok a Társulat pénztárát lelkiismeretesen és szak-

avatottsággal kezelte, ennélfogva felkérjük a tisztelt Közgyűlést, hogy Balassa Nándor pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenn-tartással megadni méltóztassék.

Budapest, 1936. évi november 9.-én.

Maradtunk tisztelettel

dr. Varga Endre s. k.

Schiller Rezső s. k.

a számvizsgáló bizottság tagja.

a számvizsgáló bizottság tagja.

A Magyar Történelmi Társulat 1935. évi zárószámadása.

I. Bevétel.

	Előirányzat 1935-re	Eredmény 1935-ben
1. Pénztári maradvány	495-36 P	495-36 P
2. Alaptőke utáni kamat	— „	— „
3. Forgótőke utáni kamat	30— „	46-68 „
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés ..	6.500— „	4.886-45 „
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	120— „	285-18 „
6. A vallás- és közokt. min. segélye ..	1.100— „	1.000— „
7. Rendkívüli bevételek	1.000— „	5.261-50 „
8. Remélhető új alapítványok	200— „	180— „
9. Átfutó pénzek	500— „	455-84 „
10. A Századok 1934. évi pótfizetése : a) előfizetés	800— „	597-40 „
b) a titkárok és szerkesztők tisztelet- díjükből felajánlott hozzájárulása	800— „	800— „
Összesen	11.545-36 P	14.008-41 P

II. Kiadás.

1. Tisztviselők tiszteletdíja	2.220— P	2.220— P
2. Szolgák díjazása	70— „	70— „
3. Irodai költségek	650— „	365-38 „
4. A Századok folyó évi nyomdakölt- ségeire	5.200— „	5.592-49 „
5. A Századok írói és szerkesztői hono- ráriuma	3.300— „	2.902-60 „
6. Egyéb nyomtatványokra	630— „	122-77 „
7. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	120— „	113-34 „
8. Rendkívüli kiadások	1.000— „	231-09 „
9. Alapítványok tőkésítésére	200— „	190— „
10. Átfutó pénzek	500— „	455-84 „
11. A Századok 1934. évi pótfizetének nyomdaköltségeire	1.700— „	1.401-14 „
Összesen	15.550— P	13.664-65 P

Összegezés.

I. Bevétel	11.545-36 P	14.008-41 P
II. Kiadás	15.550— „	13.664-65 „
Hiány, illetve maradvány	4.004-64 P	343-76 P

A Magyar Történelmi Társulat 1936. évi költségvetése.

I. Bevétel.

	Eredmény 1935-ben	Előirányzat 1936-ra
1. Pénztári maradvány	495·36 P	343·76 P
2. Alapítvány utáni kamat	— „	— „
3. Forgótőke utáni kamat	46·68 „	40— „
4. Tagdíj, tagdíjhátralék, előfizetés	4.886·45 „	5.000— „
5. A Századok és egyéb kiadványok eladásából	285·18 „	300— „
6. A vallás- és közokt. min. segélye	1.000— „	1.000— „
7. Rendkívüli bevételek	5.261·50 „	1.000— „
8. Remélhető új alapítványok	180— „	200— „
9. Átfutó pénzek	455·84 „	500— „
10. A Századok 1934. évi pótfüzetére :		
a) előfizetés	597·40 „	500— „
b) a titkárok és szerkesztők tisztelet- díjuktól felajánlott hozzájárulása	800— „	800— „
Összesen	14.008·41 P	9.683·76 P

II. Kiadás.

1. Tisztviselők tiszteletdíja	2.220— P	2.220— P
2. Szolgák díjazása	70— „	70— „
3. Irodai költségek	365·38 „	400— „
4. A Századok folyó évi nyomdakölt- ségre	5.592·49 „	5.600— „
5. A Századok írói és szerkesztői hono- rariuma	2.902·60 „	3.000— „
6. Egyéb nyomtatványokra	122·77 „	150— „
7. A takarékpénztártól felszámított díjak	113·34 „	120— „
8. Rendkívüli kiadások	231·09 „	1.000— „
9. Alapítványok tőkésítésére	190— „	200— „
10. Átfutó pénzek	455·84 „	500— „
11. A Századok 1935. évi pótfüzetének költségei	1.401·14 „	1.500— „
Összesen	13.664·65 P	14.760— P

Összegezés :

I. Bevétel	14.008·41 P	9.683·76 P
II. Kiadás	13.664·65 „	14.760— „
Maradvány, illetve hiány	343·76 P	5.076·24 P

A kiadásért felelős : Dr. Domanovszky Sándor.

	Lap	Lap	
<i>Nagy Z.</i> : A magyar litográfia tört. a XIX. sz.-ban. (<i>Ifj. Vayer L.</i>)	461	<i>Bonkáló S.</i> : A kárpátalji rutén irodalom és művelődés. (<i>Kerecsényi D.</i>)	467
<i>Reiswitz, J. A. v.</i> : Belgrad—Berlin Berlin—Belgrad 1866—1871. (<i>Török P.</i>)	462	<i>Gigante, S.</i> : Italia e Italiani nella storia d'Ungheria. (<i>Fest A.</i>)	467
<i>Ifj. Arató I.</i> : Vádak és tények. (<i>Vác E.</i>)	463	<i>D'Irsay, S.</i> : Histoire des Universités françaises et étrangères. (<i>Baráth T.</i>)	469
<i>Bedy V.</i> : A felsőörsi prépostság tört. (<i>Holub J.</i>)	463	<i>Aigrain, R.</i> : Les Universités catholiques. (<i>Baráth T.</i>) ..	469
<i>Jász-Nagykun-Szolnok vármegye</i> multja és jelene. (<i>Benda K.</i>)	464	<i>Márkus J.</i> : Történelem és hit. (<i>Jóó T.</i>)	470
<i>Buda és Pest fürdőinek és gyógyforrásainak irodalma.</i> (<i>Varga E.</i>)	466		

Tárca :

ANGYAL DÁVID : Batthyány és Jellachich bécsi találkozása	471
LUKINICH IMRE : Jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1935. évi működéséről	474
<i>Hivatalos értesítő</i>	477

1937 január elején jelenik meg

A SZÁZADOK 1936. ÉVI PÓTFUZETE.

A kb. 180 lapnyi terjedelmű füzetnek, mely az 1936. évfolyam kiegészítő része, tartalma a következő :

Bartoniék Emma : A királyi hatalom eredetéről. (1 ív.)

Juhász Lajos : A porta története 1526—1648. (5 ív.)

Markó Árpád : Rákóczi haditerveinek európai kapcsolatai. (1 ív.)

Ungár László : Magyarország pénzügyei 1848—49-ben. (4 ív.)

Bolti ára 5 pengő. Kedvezményes előfizetési ára a Magyar Történelmi Társulat tagjai részére 1936 december 31-éig 3 pengő, december 31-e után 3⁶⁰ pengő.

A Magyar Történelmi Társulat legújabb kiadványa

AZ 1848-IKI POZSONYI TÖRVÉNYCIKKEK AZ UDVAR ELŐTT

A nagyszabású munka a korszakalkotó 1848.-i pozsonyi törvény-cikkek bécsi sorsát tárgyalja s közli a történeti bevezetés alapjául szolgáló fontosabb iratokat.

KÁROLYI ÁRPÁD művészi feldolgozásban tárja az olvasó-elé, hogy milyen fogadtatásra találtak az 1848.-i pozsonyi országgyűlés törvényjavaslatai a bécsi udvar és hatóságok, elsősorban az udvari kancellária országgyűlési bizottsága és az állami konferencia részéről.

A közel 400 lapra terjedő kötet bolti ára 12.—P, a MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT tagjai a Társulat titkári hivatalában (I. Vár, ORSZÁGOS LEVÉLTÁR) 8.— pengős kedvezményes áron szerezhetik meg.

Rendkívüli árleszállítás 1937 jan. 15-ig.

A Magyar Történelmi Társulat tagjai az alábbi kiadványok megvásárlásakor, ha *nincs tagdíjhátralékuk* és az 1936. évi tagdíjat is megfizették, legalább 50 pengő bolti árú könyv megrendelésénél a bolti árból 50% kedvezményt, legalább 100 P bolti árú könyv megrendelésénél pedig ugyanabból 65% kedvezményt kapnak.

A szállítási költség a rendelőt terheli. Rendelések, az összeg egyidejű beküldésével, a titkári hivatalhoz (I. Vár, Orsz. Levéltár) intézendők. Csekklap-szám: 1099.

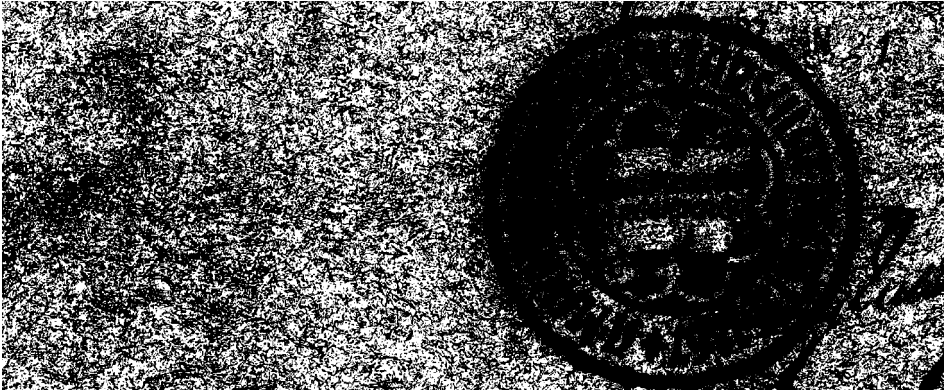
	Pengő		Pengő
I. Századok. 1901—1930. évf. Év-folyamanként	16.—	<i>ifj. Iványi-Grünwald B.</i> : Gróf Széchenyi István: Hitel	25.—
<i>Bányai E.</i> : A Századok név- és tárgymutatója 1867—1876. I. k.	9.—	<i>Domanovszky S.</i> : József nádor iratai. I—III. kötet à	25.—
<i>Pelz B.</i> : A Századok 1867—1916. évfolyamainak tartalommutatója	4.50	<i>Lukinich I.</i> : A szatmári béke története	25.—
II. Történelmi Tár. 1891—1899. évf. Évfolamokint	9.—	<i>Mályusz E.</i> : Sándor Lipót főherceg nádor iratai	25.—
Az 1900—1911. évfolyamokból csak egyes füzetek; füzetenkint	2.25	<i>Miskolczy Gy.</i> : A horvát kérdés története. I. és II. kötet ...	40.—
III. Magyar Történelmi Életrajzok.		<i>Hajnal I.</i> : A Kossuth-emigráció Törökországban. I. kötet.....	25.—
<i>Bodnár I.—Gárdonyi A.</i> : Bezerédj István. I—II. kötet	40.—	<i>Szekfű Gy.</i> : Iratok a magyar államnyelv történetéhez	25.—
<i>Császár E.</i> : Ányos Pál	12.—	<i>Steier L.</i> : Beniczky Lajos visszaemlékezései és jelentései	25.—
<i>Dézi L.</i> : Báró Jósika Miklós	20.—	<i>Madzar I.</i> : Farádi Vörös Ignác naplója	10.—
— — Pápai Páriz Ferenc	8.—	<i>Wlassics Gy.</i> : Csengery Antal hátrahagyott iratai	20.—
— — Tinódi Sebestyén	8.—	<i>Angyal D.</i> : Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél levelezése	25.—
<i>Ferenczi Z.</i> : Rimay János	12.—	<i>Szabó D.</i> : A magyarországi úrbérendezés története Mária Terézia korában. I. kötet	25.—
<i>Fest A.</i> : Báró Dévay Pál	20.—	<i>Thim J.</i> : Az 1848—49.-i szerb felkelés története. II—III. kötet à ..	25.—
<i>Kretschmayr A.</i> : Gritti Lajos	8.—	<i>Károlyi Á.</i> : Németújvári gróf Batthyány Lajos főbenjáró pere. I—II. kötet à	20.—
<i>Márki S.</i> : Dósa György	20.—	V. Magyarország törökkori történetének forrásai.	
— — Horváth Mihály	20.—	<i>Lukinich I.</i> : Auor János Ferdinánd naplója	9.—
— — II. Rákóczi Ferenc. II. és III. kötet, à	20.—	VI. Okmánytárak.	
<i>Meller S.</i> : Ferenczy István	12.—	<i>Gergely S.</i> : Teleki Mihály levelezése I—VIII. kötet à	12.—
<i>Ortvay T.</i> : Mária, II. Lajos király neje	20.—	A Gróf Zichy-család idősebb ágának oklevéltára. VII/1., VII/2., X., XI., XII. kötet à	12.—
<i>Pór A.</i> : Keszei Miklós	8.—	<i>Barabás S.</i> : A széki gróf Teleki-család oklevéltára. I—II. köt. ..	21.—
<i>Széchy K.</i> : Gróf Zrínyi Miklós. Csak a II. és III. kötet à	12.—	*	
<i>Tóth-Szabó P.</i> : Szathmáry György	12.—	<i>Lukinich I.</i> : A Magyar Történelmi Társulat története	4.50
<i>Veress E.</i> : Berzeviczy Márton ..	8.—		
— — Kakas István	8.—		
IV. Magyarország újabbkori történetének forrásai.			
<i>Viszota Gy.</i> : Gróf Széchenyi István naplói. I—IV. kötet, à	25.—		
— — Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. I. rész. (1841—43.)	25.—		
— — U. a. II. rész. (1843—1848.)	40.—		
<i>Tolnai V.</i> : Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. III.	25.—		
<i>Ferenczi Z.</i> : Gróf Széchenyi István: A Kelet népe	25.—		

SZÁZADOK

**A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE**

**A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DOMANOVSKY SÁNDOR ÉS HAJNAL ISTVÁN**

103

PÓTFÜZET. 1936.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.

TARTALOM.

	Lap
BARTONIEK EMMA: A királyi hatalom eredetéről	481
JUHÁSZ LAJOS: A porta története 1526—1648.	497
MARKÓ ÁRPÁD: II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolata a spanyol örökösödési háború eseményeivel	579
UNGÁR LÁSZLÓ: Magyarország pénzügyei 1848—1849-ben	598

A Pótfüzet bolti ára 5 P. — Tagok részére 3 P 60 f.

*Ismertetésre szánt könyvek, valamint kéziratok a szerkesztőség címére,
Budapest, VIII. Múzeum-körút 6. Bölcsészettkar, küldendők.*

**Kiadóhivatal: I. Vár, Országos Levéltár, Bécsi kapu-tér 4.
A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.**

**A „Századok“-at a M. Történelmi Társulat tagjai tagsági járulékként
kapják. A tagdíj (10 P), előfizetési díj (16 P) az 1099. számú posta-
takarékpénztári folyószámlára fizetendő.**

*Társulatunk pénztárnokának, Balassa Nándor m. kir. bel-
ügyminiszteri számvevőségi főtanácsosnak lakáscíme: Budapest,
VIII. Szentkirályi-utca 28. II. 16*

A királyi hatalom eredetéről.¹

Közhely, hogy Szent István keresztény reformrendszerében: az új magyar államban az új, keresztény uralkodó: a király *Dei gratia rex*, kinek hatalma isteni eredetű és pedig a szentszék korona-adományja, az 1000-i egyházi felkenés és koronázás alapján. Szépen és pregnánsan fejeződik ki az uralom isteni eredete a koronázásnál használt szabályzatban, koronázási ordóban is.² De Isten kegyelméből királyok Szent István utódai is, hiszen mindnyájan részesültek egyházi felavatásban,

¹ Ld. ehhez Századok, 1936, 359—407. l.

² Ld. az Intelmekben: „*universa huius vite utilitati dignitatie concessa . . . regna . . .*“ stb. (prológus) és: „*tu . . . summo concedente potentia post me regnabis*“. Az 1000-i magyar koronázás a német formula (*Deutsche Formel*) szerint történt, mint ezt a Századok 1923. 247—49. és 297. l. kifejtettem. Tóth Z. „*Attila's Schwert*“ (Budapest, 1930.) c. művében, majd az ismertetésemre (Századok, 1931. 168—76. l.) adott válaszában (Századok, Pótfüzet 1933. 481—518. l.) arra az álláspontra helyezkedik, hogy 1000 körül ez a formula még készen sem volt és Szent Istvánt az angol formula szerint koronázták meg, mely ekkor a német koronázásoknál is használatos lett volna. Ezzel szemben csupán ismertetésemre utalok ismét, mert hiszen Tóth nem is felelt annak leglényegesebb ellenvetésére, arra ugyanis, hogy nem tartom lehetségesnek, miszerint a német koronázási ordó kardjának isteni rendeltetése (mely az ordó „*per manus . . . episcoporum . . . nostraeque [sc. episcoporum] benedictionis offitio in defensionem sanctae Dei ecclesiae divinitus ordinatum . . .*“ szavaiban fejeződik ki) mástól származhatnék, mint a kereszténység Istenétől. Ezenkívül csak a következőkre térek még ki. T. azt állítja, hogy az Egbert-féle formulában van „*akklamációs előírás*“, még pedig éppen olyan akklamációra vonatkozó, mint amilyen Szent István koronázásánál az ő legendái szerint tényleg végbement. Ez azonban nem áll, mert az az éljenzés: *vivat rex stb.*, mely jellemző része az angol formuláknak, s amely tényleg megvan Egbert ordójában, egészen más valami, mint Szent Istvánnak a német formula szerint előírt, kérdésre adott helyeslő, tehát választást pótló, kreáló erejű királlyá való kikiáltása. Az angol éljenzés a szertartás végén a már kész királynak járó hódolat (*Huldigung*). A két aktus közötti különbségre ld.: Schreuer i. m. §. 6. *Die Akklamation* és § 16. *Die Huldigung*.

így nemcsak Péter, hanem Aba Sámuel is,¹ I. Endre és I. Béla is és a királyi cím is csak egyházilag koronázott királynak jár ki.

Az egyházi koronázás igen nagy jelentőségű, kreáló erejű már a XI. századi Magyarországon is — mint erre más összefüggésben már rámutattunk² —, ami arra mutat, hogy ez az egész középkorban alapvető tan a királyi hatalom isteni eredetéről nálunk is uralkodik.³ Mert hiszen egyházi felavatás csak ezt az isteni eredetű, tehát keresztény királyi hatalmat ruházhatja át. Mióta pedig, legkésőbb a XI. század végétől (mintegy István szenttéavatásától) fogva szent Istvánt tekintik a magyar uralkodó nemzetség alapítójának és jogszerzőjének, s az egész Árpád-nemzetség rá vezeti vissza trónöröklési jogát, azóta a dinasztia vérségi jogának ez a keresztény értelmezése is a keresztény „*dei gratia*“ eszmét szolgálja, a királyi hatalom isteni eredetét hirdeti.⁴

Már Szent István korában kész a felfogás, hogy a tulajdonképeni uralkodó Isten, a király pedig az Ő uralma alatt csak munkálkodik. — István törvényének kezdő szavai szerint: „*regnante divina clementia opus regalís dignitatis alimonia katholice fidei effectum amplius ac solidius alterius dignitatis operibus solet esse*“, ami a pogány fejedelemség ellen szól. Szent László is Teremtőnk és Megváltónk uralma alatt adja ki első törvénykönyvét — „*regnante creatore, et salvatore nostro domino Ihesu Christo . . .*“ s őt a Hartvik-legenda (1112—1114) nem uralkodónak, hanem csak a *respublica adminisztrálójának* tekinti (*piissimus rex Ladislaus, qui tunc rempublicam administrabat*).⁵ Gézá is Isten jelölte királlyá, mikor az angyallal koronát helyeztetett fejére — László látomása szerint.⁶ II. Gézának is Isten adta az uralmat (*dedit . . . dominus regnum Geyche puero suo*).⁷ A királyi hatalom tehát e kor elméleti elgondolásaiban Istentől való, ki olykor maga jelöli ki a királyt, valamely jeladással, vagy egyenes utasítással. Így Szent Istvánt Géza, majd

¹ Képes Krónika (Mátyás F.: *Fontes domesticí. II. 147. l.*): „*Aba vero regali potestate sublimatus consecratus est in regem*“.

² Ld. Századok, 1936. 368—69. l.

³ Ld. például F. Kern: *Gottesgnadentum und Widerstandrecht. 1914. 92. l.*

⁴ Anonymus ellentétesnek látszó felfogására ld. Századok, 1936. 364. l. Itt csak azt tesszük hozzá, hogy Anonymus végeredményben mégis csak keresztény teológiai műveltségű ember volt, tehát őt a keresztény gondolkodásból érthetjük meg.

⁵ Mátyás F.: *Fontes domesticí. I. 63. l.*

⁶ Képes Krónika, i. h. 183. l.

⁷ U. o. 216. l.

Sarolt látomásában, I. Gézá-t Lászlóéban. Ilyen jeladásra, utasításra a XIII. század végén, a misztika virágkorában már nem volt szükség. (Ld. a Szent László-legendát.)

Mi lesz azonban, mikor az 1290-tól 1308-ig terjedő időszakban, a Szent István nemzetség fiága kihaltával, majd a nőág kihalta után a XV. századi rendi uralomban a magyar nép magát tekinti a magyar királyi hatalom forrásának? Istentől ered-e a választott magyar király hatalma is, kit 1440-óta a népakarat koronáz meg? (Felesleges hangsúlyozni, hogy nép alatt itt sem valami társadalmi osztályt, hanem a királyon és tanácsán (udvarán) kívül álló, attól független elemeket értjük).

Láttuk már máshelyt¹ a XIII. századvégi Szent László-legendá felfogását, láttuk Kézai elméletét és ismerjük az Ottokárnál hagyományozott populáris felfogást, az események valódi eszmei hátterét, mely a hitehagyás tüzevel játszik s a népet mint az ország fegyverrel való elfoglalóját nevezi meg minden hatalom forrásának. Hogy a pogányságra téréssel való fenyegetőzés nem komoly dolog s hogy a népben milyen gyökeret vert a kereszténység s ebben a keresztény felfogás a királyi hatalomról, mutatja, hogy a honszerzést már a *keresztény* magyarok tettének teszik meg,² tehát a pogánykodó XIII. századvégi magyarok honszerzője és államalapítója nem a pogány Árpád vagy Álmos. Ezek a szélsőséges szabad választók is a Szent István-nemzetség s a keresztény magyar állam alapján állanak s nem az Álmos vagy a Turul-nemzetség alapján. A VIII. Bonifác politikájában kulmináló pápai hatalmi törekvések ellen szólnak ezek a XIII. századvégi kilengések, de nem a keresztény vallás, vagy akár a római egyház ellen, mint a korabeli francia nacionalista királyságot támogató irodalom sem. A magyar állam és király hatalmának keresztény alapjai nem voltak többé megingathatók: a hatalom isteni eredetű és Károly Róbert csak az angyal adta koronával koronázva lett igazi király. Ezért őrzik olyan féltő gonddal a szent koronát, melyben „quasi in eo sit ius

¹ Századok, 1936. 372—82. l.

² „... Ungern arm und rich si jahan, ez waer wizenlich... Ungerlant... ir vordern (t. i. a magyarok elei) hetenz mit grozer kraft den heiden aberstriten und heten ouch darumb erliten vil manigen bluotes guz; si heten dheinen (keinen) nutz von dem babst niht mere denn alein die ere kirstenliches gelouben; e si sich liezen berouben ires lantrehtes, e wolden si sich slehtes des gelouben mazen und dem babest lazen des si von im jahan.“ (Ottokár: Öst. Rhein-chronik. M. G., SS. qui vernacula lingua usi sunt. V/1. 529—30. l. 40.770—40.789. vers.)

regium constitutum“ (Gentilis),¹ s mely a királyi hatalom isteni eredetének szimbóluma; melyet, hogy az egyház közvetítését, II. Szilveszter szerepét kikapcsolják, „ab angelo data“-nak neveznek (mely tehát ekkor lesz corona angelica) s Isten csodát tesz, maga gondoskodik arról, hogy az Ottó által elvesztett korona megkerüljön, nehogy Magyarország megfosztassék az angyal adományozta koronától. A népakarat pedig csak abban nyilvánul meg, hogy a király személyét a nép állapítja meg² az igaz királyi nemzetség tagjai közül.

Töredékei e gondolatok azoknak a korabeli tudományos elméleteknek, melyek a Szép Fülöp, majd Bajor Lajos és VIII. Bonifác s avignoni utódai közötti vitairodalomban formulázódnak az egyházi és világi hatalom egymáshoz való viszonyáról s amelyekben felvetődik az a kérdés is, hogy a királyi hatalom átruházásában szükség van-e az egyháziak közreműködésére vagy sem. A magyar felfogás — elég sajátos módon — a „nem“ mellett foglal állást. A misztika legmagasabb régióiba eljutott Szent László-legenda a nép beavatkozását is teljesen kikapcsolja a királyi hatalom átruházásánál, míg Kézai, vagy az Ottokárnál meglehetősen nyersséggel megnyilatkozó populáris demagógia a népnek osztja ki azt a szerepet, melyet az isteni akarat a hatalom átruházásában embereknek átengedett.

A XIV. század gondolkodását Kálti Márkus Képes Krónikájával és Apród János, a kükkülei főesperes máshelyt³ részletesen ismertetett vallomásaival jellemezhetjük s nem változik a hatalom isteni eredetének képzete a XV. századi magyar államban, az ideológia szempontjából akkor európa-szerte uralkodó népfelségi és természetjogi tanokból táplálkozó rendi uralom legszélsőségesebb periódusaiban sem. Innen van, hogy I. Ulászló, Mátyás, II. Ulászló, tehát az öröklési jog nélkül választott királyok s az uralkodó népfelségi tanok mellett a hatalmukat a néptől nyert uralkodók is Istentől származtatják uralmukat.⁴ Ami nem azért van,

¹ I. h. 353. l.

² Ld. *Gentilis instrumentumát* Károly Róbert koronázásáról: *Mon. Hung. Vat.* II/1. 117. l. *Gentilis* ugyan igen erősen kihangsúlyozza, hogy a korona a szentszék adománya. Ld. az 1309.-i ismertetelten idézett budai zsinat-határozatokat: III. *De corona regis.* (U. o. 273. l.)

³ Századok, 1936. 380—85. l.

⁴ I. Ulászló: „*Nobisque, qui dignitate regia divinitus sublimati terris dominamur . . . in hoc regnum, ad cuius Regimen . . . electi fuimus . . .*“ (*Orsz. Levéltár, Dl. 13.617., 1441.-ből*) és: „*assumpti Dispositione, ut creditur superna, ad hujus regni . . . gubernacula . . . electione ad suscipienda hujus regni gubernacula primum invitati . . .*“

mintha e választott királyok a hatalom birtokában megfeleltek volna választott voltukról, vagy azt palástolni akarták volna, hanem mert: nincs hatalom, csak Istentől, amit a Corvin Jánossal kötött szerződésükben a magyar rendek maguk mondanak meg legvilágosabban: „Johannes dux sive ex divina voluntate, a cujus providentia regum et principum electio dependet et per quem illi regnant et dominant sive ex humano consilio in regem Hungarie non eligeretur“ stb.¹ Tehát: a hatalom Istentől való, kitől függ királyok és fejedelmek választása s ki által azok uralkodnak, de hogy itt a földön ki legyen a király, az már az emberek dolga, kiket azonban elhatározásaikban Isten vezérel² (noha az utómondattal: „sive ex humano consilio“, némi disszonanciát okoz e szép elvek összhangjában). Tekintve a főpapi és főúri rend vezető szerepét ez okmány szerkesztésében s az ekkori események irányításában, általában a magyar politikai és államéletben, ezen érintett elvek hordozóinak e humanista műveltségű főrendeket kell tartanunk.³

fuissemus...“ (1440: J. N. Kovachich: Sylloge decretorum, 60. l.) — majd: „Eleccionis et Coronacionis nostrarum in Regem huius Regni... Hungarie diuina ut non ambigimus dispositione ex vnanimi et concordi voluntate Regnicolarum... factarum...“ (Orsz. Levéltár, Dl. 13.630., 1441-ből). — Mátyás: „cum nobis quoque illud, ut ceteris regibus Hungarie diuinitus regnandi obuenisset tempus et totius regni nostri corpore unum sentiente ad hujus maiestatis fastigium fuissemus sublimati...“ (Kovachich: Sylloge, 135. l., 1458-ből); „postquam nos ex dei munere ac providentia ac (recte: ad) hoc regie dignitatis fastigium (licet immeriti) sublimati fuimus...“ (Magyar Törvénytár, millenáris kiadás, 404. l., 1486-ből). — II. Ulászló: „post obitum... Mathiae... et assumptionem nostram ad regimen hujus regni Hungariae superna dispositione factam...“ (Magyar Törvénytár, 480. l., 1492-ből.) — „Gloriosissimus Deus, cujus nutu cuncta... reguntur propter hoc nos (licet immeritos) ad hujus regiae dignitatis culmen sive fastigium sublimavit...“ (u. o. 592. l., 1498-ből). — A Tripartitum megerősítése: „nos nutu et providentia divina ad hoc solium euecti... regni Hungariae sceptrum atque imperium beniginitate Dei adepti sumus ac sacro diademate redimiti...“ (Magyar Törvénytár, millenáris kiadás, 14. l.). — „Superioribus diebus nobis hoc... regnum Hungarie Dei benignitate adipiscentibus...“ (1500-ből, u. o. 640. l.).

¹ M. G. Kovachich: Supplementum ad vestigia. II. 273. l., 1490-ből.

² Ez a gondolat Aegidius Romanus tanaival rokon. Ld. R. Scholz: Die Publizistik zur Zeit Philipps des Schönen. (Stuttgart, 1903.) 57. l.

³ Fraknói V. (Werbőczy I. élete. Budapest, 1899. 38–39. l.) szerint ez 1505.-i rákosi végzést is Werbőczy fogalmazta volna. Fraknói úgy véli, hogy ezt a végzésből magából ki lehet olvasni, noha ez ott sehol megemlítve nincsen, sőt Katona kiemeli, hogy a

Az Istentől való királyi (állami) hatalom tanát szolgálja az a centrális helyzet is, melyet az Isten-hit s a katolikus vallás a populáris magyar államszemléletben a középkor folyamán, így a kifejlett rendiség korában: a XIV—XV. században is elfoglalt. Más összefüggésben¹ már rámutattunk, hogy a populáris XIV—XV. századi felfogás állam- és alkotmány szemléletét élesen világítja meg a megyei bírósági vizsgálatoknál (invesztigációknál) használatos tanuskodási mód: a magyar nép alsó rétegeit, nemest és — különösen régebben, a XIV. században — nem nemest az Istenbe vetett hit, a király és a szent korona iránti hűség köti az államhoz. Az államhatalom (királyi hatalom) elválaszthatatlan a katolikus hittől: aki Istenben hisz, hű az államhoz, illetőleg az állameszme jelképéhez: a szent koronához és az államhatalom hordozójához, a királyhoz. Kifejezetten ugyan e szemléletben nincsen meg a hatalom isteni eredetének elve, azonban az a keresztény felfogásban annyira kizárólagos, hogy magától értetődik.

Teoretikusan a királyi hatalom eredetének kérdése az irodalomban csak a XV. század végén vetődik fel. Temesvári Pelbárt, majd Laskai Osvát veti fel a kérdést, hogy honnan is van az urakodói hatalom és intézmény, nemcsak Magyarországon, de általában. Pelbárt a Szent Istvánról szóló beszédében jut el ahhoz a problémához, hogy valóban minden hatalom vagy uralom (praesidentia) Istentől van-e. Hiszen minden ember egyformán Isten képére van teremtve, az úr csakúgy, mint a szolga. Hogyan uralkodhatnék tehát egyik ember a másik felett jogosan, mikor Isten azt mondotta, hogy az ember uralkodjék az állatok és hasonlóak felett (mint alább látni fogjuk, ezek a hasonlóak a nők és a gyermekek), de nem mondta, hogy emberek felett. E kérdésekre — mondja Pelbárt — azt felelhetjük, hogy az ember ősi, paradicsomi, büntelen állapotában nem is volt olyan uralom, mint ma: post peccatum, a bűnbesés óta, hanem csak a férfi felesége és gyermekei felett s az emberé az állat fölött. (Itt Johannes Duns Scotusra hivatkozik.) A bűnbeeséssel (per peccatum) azonban az ember az állattal tette magát egyenlővé, állati, észnélküli lényvé süllyedt (similis iumentis insipientibus) s ezért Isten igazságos ítélete behozta az

több példányban kiállított végzésnek Praynál közölt példánya Werbőczy nevét fel sem említi a tisztviselők között (Historia critica XVIII. 437. l.). Istváni szerint Werbőczy olvasta fel és magyarázta el a szöveget az országgyűlésen, de hogy ő fogalmazta volna, azt még ez az író sem mondja. (Katona, i. h. 423. l.).

¹ Századok, 1936. 400—401. l.

uralmat (dominium angariale), hogy a brutális embert az erényes ember kormányozza és megjavítsa. (Itt Richardus de S. Victore-ra és Szent Bonaventurára hivatkozik.) Maga a hatalom (essentia potestatis), vagyis az a rend, hogy az alsóbbrendűeket a felsőbbrendűek kormányozzák, Istentől rendeltetett és azért mindig jó, hiszen az emberi testben is a felsőbbrendű szervek kormányozzák az alsóbbrendűeket.¹ Nincs tehát hatalom, csak Istentől — itt Szent Pált idézi, — t. i. per essentiam, már akár Ő rendelte, akár csak tűri azt. (A rossz uralmat ugyanis Isten csak tűri!)² Továbbá: — Aristoteles (Politika I. 2.) szerint — az értelmes és okos (intellectu et ratione vigentes) emberek természetes vezérei és urai a többinek. Így az erényesek — virtuosi — is. Ezért mondják azt, hogy csakis az erény és a bűnök különböztetik meg egymástól a szabadot és szolgát. (Ezt a szép gondolatot a Képes Krónika is felveti — Kézaiból³ — s az ezt átíró Thuróczy alapján Werbóczy is vallja.) Ez pedig — t. i. az erény — kétségkívül Istentől való. Mert Nagy Szent Gergely pápa is azt mondja, hogy a természet (!) egyenlőnek alkotott minden embert, minthogy azok Isten képére vannak teremtve. De erényeik különbözők lévén, erényeik szerint a titkos isteni dispensatio joggal helyezett némelyeket a többi fölé. Fontos az uralom isteni eredetének megítélésében az a mód is, ahogyan valaki az uralmat megszerzi.⁴ Ha iusto modo et titulo szereztetik az meg, akkor ez az uralom egyszerűen (simpliciter) Istentől való. Némelyek azonban igazságtalanul, vagy erőszakkal, avagy ravaszsággal szerezték az uralmat, s ezt az uralmat Isten csak tűri, az emberek bűnei miatt (idézve Jób, XXXIV.). Végül fontos az a mód is, ahogyan a hatalommal élnek. A jó uzus simpliciter Istentől való, az „abuzus“-t Isten csak tűri, vagy megengedi az emberek bűnei miatt, mint az ördög hatalmát az emberek felett, s mert aki bűnt követ el, szolgává lesz, a bűn szolgájává. Bátran mondhatjuk tehát Szent Jeromossal, hogy fejedelem a népnek és bíró az egyháznak nem mindig Isten akarata szerint adatik (per dei arbitrium datur), hanem,

¹ Ld. mindehhez: Antonius Astesanus O. Fr. M.: Summa de casibus. Liber VI., cap. 38, melyet Pelbárt erősen felhasznál, mint arról lejjebb még szó lesz.

² Ld.: Szent Ágoston: Contra Faustum. XXIII, 75.

³ Ld. ehhez: Váczy P.: A népfelség elvének magyar hirdetője a XIII. században. Károlyi-Emlékkönyv. (Budapest, 1933.) 557. l. és passim. — Ld. még Werbóczy: Tripartitum, Magyar Törvénytár, millenáris kiadás, 56. és 58. l. — Századok, 1926. 788. l. — Mályusz E.: Az Eckhart-vita. Századok, 1931. 416. l.

⁴ Ld.: Astesanus, i. h.

ahogyan azt éppen megérdemljük (prout merita nostra deprecant).¹

Pelbárt tehát a királyi (állami) hatalmat a bibliai bűnbeesés adta kényszerhelyzetből származtatja, hiszen embernek ember feletti uralma ellenmond az Isten képére és hasonlatosságára teremtett emberek egymásközi egyenlőségének.

Ez a felfogás a középkorban általánosnak tekinthető.² Az emberek bűnei, gyöngeségei, bűnre való hajlamosságuk a paradicsomi bűnbeesés óta szükségessé teszik az embernek ember feletti, a természetnek ugyan ellenmondó uralmát, mely, ha nem is természetes dolog, mégis Istentől való, mert kell erő, mely az embereket jó úton tartja, a megtévelyedettek jó útra téríti, a javíthatatlanokat ártalmatlanná teszi. Különálló helyet foglal el e teóriával szemben (melyre egyébként az Aristoteles utáni antik filozófia is hatással volt) Aquinói Szent Tamás, aki Aristoteles alapján az államot természetes intézménynek tekinti. Az ő felfogása azonban a középkorban nem tudott meggyökeresedni. Így Magyarországon is már a XIII. század második felében — mikor magyar írásművekben (oklevelek, Kézai Krónikája, Szent László-legenda) elmélyedő jogi tanulmányok, bennük államteóriák nyomai kezdenek jelentkezni — gyakran olvassuk okleveleinkben, hogy az egyes embernek magánjogi hatalma egy másik felett, a kor terminológiájában a „servitus“, az ember természetes szabadságának elvesztése (legszebben kifejezve IV. László 1279.-i oklevelében),³ a paradicsomi bűnbeesés s ennek következménye : az onnan való kiűzés a jus gentium rideg rendelkezése, tehát emberek műve és nem természetes, nem isteni berendezkedés.⁴ (Iuris gentium

¹ Pelbartus de Temesvár : Pomerium. Sermo LII. De Sancto Stephano rege. Sermo I. Itt szól a legrészletesebben a királyi hatalom eredetéről.

² A. J. & M. A. Carlyle : A history of mediaeval political theory in the West. (1928.) V. 4—24. l. és egyebütt is, e bámulatosan bő forrásidézetekeket tartalmazó s az egyes írók forrásait, egymással összefüggésüket nagy részletességgel feltáró forráspótló műben.

³ Fejér V/2. 504. l.

⁴ Ld. az idézett 1279.-i oklevelet és 1250-ből (Wenzel : Árpád-kori új okmt. II. 219. l.) a győri káptalan oklevelét (tehát ezek a gondolatok nem szorítkoznak a királyi kancelláriára, a királyi udvarra !) : „Postquam genus humanum a gaudijs paradisi expulsum in istam peregrinationem presentis vite veniens, cor habens cecum et a splendore veritatis alienum dum suo ducitur arbitrio et Diuino caret consilio, in se ipso non potest consistere sed per infinita distrahitur et discurrit, et cum varijs questionum nexibus se imergit, vanitas ipsum recipit, curiositas deducit, cupiditas allicit, voluptas seducit, torquet inuidia, turbat iracundia, cruciat tristitia, sicque miser-

rigorosa potentia, ez az antipátia a jus gentium iránt anticipálja a középkor végének egy igen súlyos jelenségét: a tudós jog és laikus jogérzék tragikus szétválását.) Ezeknek a magyar szolgálta-szabadításoknál és nemesítéseknél egyaránt szokásos arengákban kifejezett gondolatoknak megfelelő államteóriát épít fel Kézai,¹ akit átír Thuróczy, Thuróczyt Werbőczy azzal az egyetlen módosítással, hogy a nemességet a szabadsággal, a nem nemességet a szolgáltsággal egynek veszi (Tripartitum, I. 3.). Kézai azzal, hogy a „nemes“ és „nem-nemes“ hún, illetőleg magyar közötti különbséget valamely, a közösség (communitas, tehát állam) ellen elkövetett bűnért nyert büntetésként fogja fel² — szolgáltságra taszítás csakis valamely, hogy úgy mondjam, államellenes cselekedet miatt sújtotta az ősoket, ezt a büntetést pedig a communitas róttá ki, mely communitasban a vox Dei nyilatkozott meg — a pogány-magyar communitast is felruházta a keresztény államok morális, javító céljával. Úgy véljük, hogy Kézai — amennyiben a Képes krónika eről szóló helye³ valóban az ő műve — úgy véljük, hogy Kézai Szent István keresztény államától sem tagadta meg ezt a morális célt. Hiszen István szerinte is inkább, „potius“ Isten segítségével térítette meg alattvalói közül azokat, kik önként nem akartak megtérni (nonnullus voluntarie converterunt ad baptismum). Kézai, ki a kivonatos Kézai-gestában — már pedig e mű még így, kivonat voltában is feltétlenül az ő műve — a keresztény tudományok ismerőjének mutatkozik (lásd a Képes Krónikából Váczy által szépen kielemezett államelméleten kívül a bevezetés természettudományi utalásait) s például Salamon

rimis casibus inuolutam libertatem, quam sibi genitrix natura contulerat, sancione iuris gencium miserabiliter perdidit et inseruit, ad foueam in sui perniciem incidit, quam parauit. Salubriter igitur a sapientibus et prudentibus est consultum vt quos natura ab inicio liberos protulit, et iure gencium seruituti sunt subiecti, animi remittentis beneficio pristinae libertati reddantur.“ — Ld. ehhez: Váczy P.: A szimbolikus államszemlélet kora. (Minerva, XI.1932. 120—121. l.)

¹ Ld. Váczy i. h.

² Kézai megfelelő helyei a Képes Krónikában: i. kiadás II. 107—108. l. — A Szent István-legendák, mint erről lejjebb még szó lesz s mint arra Hóman már rámutatott (A magyar húnhagyomány és húnmonda. Budapest, 1925. 280—81. l.), a magyarok egész vándorútját egészen a végleges hazáig s magát a honfoglalást is az Istenség művének tekintik. Ld. Szent István nagy legendája bevezetését a magyarok vándorlásairól: Isten „ungaros... ad ulciscendas prevaricationes christianorum de sedibus naturalibus (vagy: natalibus) exceiverat“ (i. kiadás I. 12. l.). — Ld. lejjebb.

³ Idézett kiadás II. 130. l.

király és özvegye történetének,¹ de meg maga IV. László ifjúkori haditetteinek elbeszélésében is igaz kereszténynek bizonyul (László, szerinte, „in virtutate Altissimi et proavorum suorum scilicet Stephani, Emerici atque Ladislai regum ac sanctorum votivis presumens“ indul Ottokár ellen,² s a győzelmet a „divina clementia ei tribuit“ és győzelmi jelvényeit a fejevári székesegyházban függesztette ki³), úgy véljük, hogy ez a Kézai a kereszttség és a hit megvételését⁴ tartotta olyan nagy bűnnek, mint azokat a bűnöket, melyekért a pogány „communitas szolgaságra vetett sok nemest“ és abban, hogy szerinte Szent István korában azt tartották nemesebbnek, ki hamarább tért keresztény hitre, Kun László korának áldatlan viszonyai elleni kifakadást kell látnunk, mikor is maga a király lett majdnem pogánnyá kunjai között.

Bármelyik felfogást fogadná is el történetírásunk, az tény, hogy a „hatalom“ Kézainál is „per essentiam“ Istentől való, hiszen István is „inkább“ Isten segítségével térített, mint fegyveres erővel és IV. László is „puerulus in regni solium *Domino disponente* coronatur“.⁵

Fellelhető azonban Pelbártnál tisztább felfogása is az uralom eredetének, és pedig a Szent Tamáson keresztül Aristotelesre visszamenő, mely az embernek ember feletti hatalmát az erényes embernek a rosszak, a felsőbbrendűségnek az alsóbbrendűség feletti természetes uralmára vezeti vissza. A keresztény teológia és antik filozófia ez eszméi mellett megvannak Pelbárt fejtegetéseiben a középkor alaptanai is a jogról, igazságról: ezek feltétlenül uralkodnak az ő állam-képében is.

Osvát, bár majdnem ugyanazokat az írókat idézi, mint Pelbárt — főforrásuk mindkettejüknek Astesanus már említett Summája — az uralkodást, embernek ember feletti hatalmát — s ebben tulajdonképen az államot — még más és még tisztább kútfőkből eredezteti, mint nagy mestere. Jobban beleélte magát a magyar történetbe is és teoretikus fejtegetéseibe a magyarok multja szerves alkotórészként illeszkedik be. Ebben eredetibb is mesterénél. Osvátnak volt képzelő ereje, konstruáló tehetsége és az isteni gondviselés mindenekre kiható misztikus gondolatával foglalja harmónikus egységbe ismereteit. Pelbárt talán szélesebbkörű tudással rendelkezik és — bár főforrását, Astesanut nem

¹ I. h. 87. l.

² U. o. 91. l.

³ U. o. 92. l.

⁴ U. o. 130. l.

⁵ U. o. 90. l., ld. még a fentebb idézett helyeket.

idézi — sokkal több íróra hivatkozik is, mint Osvát, de ennek átfogó gondolkodása hiányzik belőle.

Laskai Osvát a hitből, az isteni gondviselés mindenekre kiterjedő kormányzásából indul ki, nem az emberek eredeti egyenlőségének keresztény teológiai és természetjogi tételéből. Istennek, mindenek teremtőjének gondoskodása teremtményei fölött oly nagy, hogy semmit sem enged az ő gondviselése nélkül szűkölködni, még a legkisebb pontot sem. Erre azért van szükség, mert semmi teremtetett lény nem képes maga-magát kormányozni, hanem rá van utalva teremtője gondoskodására (indiget creatoris sui providentia). És Isten úgy gondoskodik mindenekről, egyszer maga, közvetlenül, másszor mások mint eszközök által, hogy semmi se maradjon rendezetlenül (nihil inordinatum reliquatur). Így a magyarokat is eszközül használta fel, mikor első királyukat, Attilát a keresztények bűnei ostromozására Scithiából kijönni kényszerítette, szintúgy, mikor ezt a vitéz népet a kereszténység védpajzsává tette a nagy török ellen, de legfőképen, mikor Szent István királyt választotta ki belőlük, hogy uralkodjék felettük igazsággal és ítélkezéssel.¹

Osvát szerint tehát a magyar nép két célra szolgált eszközül Isten gondviselő, emberiséget jó útra térítő gondosságában: egyfelől a többi keresztény megjavítására, majd védelmére, másfelől a maga keresztényi kitökéletesítésére Szent István által. Ebben Osvát igen régi vágáson halad. Már a Szent István-legenda úgy ítélte, hogy Isten hozta ki a magyarokat őshazájukból (locis natalibus vagy naturalibus) a nyugati kereszténység bűnei ostromozására,² hogy tehát a magyar nép már kereszténységre térte előtt is az isteni gondviselés alatt áll, az isteni világkormányzás művének részese. Ez a legrégebb magyar keresztény „hivatástudat” és történeti tudat. Már a Szent László-kori magyarok egy része számot vet tehát pogány multjával, s azt megtagadva, a nyugati kereszténység felfogását fogadja el arról.³

Szent László uralomrajutásának sajátos körülményei arra indították Osvátot, hogy a hatalom (s benne az állam)

¹ Oswaldus de Laska: Biga salutis. Sermo de Sancto Stephano rege. Sermo LXXVII.

² Szent István nagy legendájának bevezetése, halványabban megismételve a Hartvik-féle műben. (Mátyás F. i. m. I. 12. és 34. l. — Hóman B.: A magyar hűnhagyomány és hűnmonda. 80—81. l.)

³ Nem a XVIII. századi magyar történetírás újítása az, nem is Kézaié, hogy cezurát tesz a „rég, pogány” és „új, keresztény” Magyarország közé. Már az első keresztény század megtette ezt, a XVIII. századé csak az igen pregnáns terminus.

eredetéről újból véleményt mondjon, még pedig a fentebb ismertetettnél jóval pesszimisztikusabban. A Szent Lászlóról szóló 50. beszédben is meglehetősen eltér Pelbártnak fentebb vázolt álláspontjától. Míg ugyanis Pelbárt szerint az uralkodói hatalom a bibliai bűnbeesés miatt szükséges, Osvát szerint általában az ember bűnös hajlamai miatt. Ő itt kevésbé áll a teológia s a Biblia alapján, mint mestere, hanem sokkal inkább a természetjog alapján, hiszen szerinte az emberek sem azért egyenlők, mert Isten teremtette őket egyformán a maga képére és hasonlatosságára, hanem, mert a természet formálta őket azokká. Osvát szerint embernek ember fölötti uralmát az tette szükségessé, hogy az emberek visszaéltek az ésszel s ezzel állattá süllyedtek le („per rationis abusum peccando se faciat brutum“, clairvaux-i Szent Bernátot idézve). Semmi sem állatiasabb, mint az ember, kinek volna esze, de nem él vele. Míg az ember eszével él, addig egyforma minden ember. A hatalom átruházásáról is szól Osvát ugyanezen 50. beszédben, s szerinte az uralom elnyerése jogos, ha ahhoz az öröklési jog alapján jut az erényes örökös (hereditario iure succedit bene morigeratus), vagy pedig — Szent Lászlóról lévén szó — isteni rendelkezésből száll az az uralkodóra élete tisztaságáért vagy méltó voltaért és a nép javára (per diuinam ordinationem propter rectoris seu principis vite puritatem aut instituende persone dignitatem et populi vtilitatem).¹ Ez a Szent László-legendából való gondolat, aminthogy Osvát többi László-beszéde is mind a legendából táplálkozik.

E két nagy franciskánus elvi állásfoglalásának, elméleti fejtegetéseinek jelentőségét az a szoros kapcsolat adja meg, melyben rendjük a magyar néppel állott, s az a körülmény, hogy prédikációik forrása lett rendtársaik igehirdetésének, kik aztán tanaikat átvitték a nép legszélesebb rétegeibe, (beleértve a politikai és államéletben vezető előkelőket is). Bár nem hallgathatjuk el azt sem, hogy az egykorú magyar prédikációkban, melyek Pelbárt és Osvát beszéd-gyűjteményeinek fordításai, nincsenek meg sem Pelbártnak, sem Osvátnak idevonatkozó, fent tárgyalt passzusai.²

¹ Biga salutis. Sermones XLIX et L. de S. Ladislao.

² Pelbárt Szent Lászlóval kapcsolatban kitér a dethronisatio kérdésére is. Szerinte „Ladislau, postquam est passus multas persecutiones a rege Hungarie Salamone, factum est divina ordinatione, vt ille abiiceretur, et Ladislaus in regem eligeretur.“ (Pomerium, XVII., de S. Ladislao IV.) Tehát ő a trónfosztást az uralkodó méltatlan uralma esetére jogosnak és lehetőnek tartja, de ezt — itt is a Szent László-legendá nyomdokain — az isteni rendelkezésre, Isten be-

Werbőczy — a királyi hatalom átruházásának problémájánál őt sem hagyhatjuk figyelmen kívül — teoretikusan nem veti fel a királyi hatalom eredetének kérdését. Ő reális célokból ír, elméleti fejtegetésekbe a bevezetésen kívül nem bocsátkozik. Államszemlélete igen egyszerű. Thuróczyt, s benne Kézait követi, mint fentebb már érintettük, a magyar királyi hatalom földi megalapítását illetőleg. A főhatalom eredetileg a pogány *communitas*-nál volt, a kereszttség felvétele után pedig, mikor a *communitas sponte* (ez Kézai, illetőleg Thuróczy ellen szól, kik erőszakot említenek)¹ királlyá választotta és koronázta Szent Istvánt, a szent koronára, erről a királyra szállott át.

A király nemesít, ő minden nemesítés forrása, a nemesek választják a királyt s az így létesült kapcsolatban a nemesek a szent korona tagjai. Egyébként a király kormányoz a törvények, az isteni jog és a természetjog szerint s a nemesi jogok tiszteletben tartásával. Ennél többet nem tudunk kihámozni a Tripartitumból.

A Tripartitumot jóváhagyó királyi végzés azonban — mely nem Werbőczy műve — igen szép szavakat talál a királyi hatalom isteni eredetére, a rendi mozgalmak fegyverzaja közben is.²

Figyelemreméltó az 1505.-i rákosi végzés. E pár lapnyi

avatkozására bizza. A trónfosztást végző földi faktorok isteni rendeltetésekre cselekszenek. — Osvát viszont a trónöröklési jogból okolja meg Salamon letaszítását, tehát ő lehetségesnek és helyesnek tartja a megokolt esetekben történő trónfosztást, illetőleg a jogtalanul uralkodó helyére a jogosnak ültetését. (Biga salutis, Sermo de S. Ladislao XLIX.) — Az Érdy-kódex csak annyit jegyez meg — ez az egyetlen, mely e kérdésben némi állást foglal a magyarnyelvű beszédek közül —, hogy a magyarok azért hívták be Endrét és Bélát, „mer ewk volnanak termezeet zerent valo orzagos wrak...“ (Nyelvenléktár, V/83. l.) és hogy „Lazloth mynt Koronas kyralt és termezet zerent valo wrokat...“ emelték trónra Salamonnal szemben; noha ő szerinte sem koronázták meg, de a legitimitásnak ez elengedhetetlen követelménye lévén, koronázottnak mondja. (U. o. 89. l.)

¹ Ld. fentebb ismételten.

² Cum supremus omnium rerum opifex, ab ipso primordio rationalis creature conditae ac procreatae, eam in genere humano varietatem, atque id discrimen esse voluerit; ut pars hominum subesse, pars praesse: alii imperare, alii parere deberent; alios quidem reges, et principes, qui caeteris aequo jure imperarent; alios subditos, qui illorum jussa et imperia capesserent, esse statutum: atque in hunc duplicem ordinem totum genus humanum sapientissime est partitum. (Millenáris Törvénytár, 13. l.) Ugyanaz az Arisztoteles—Szent Tamási gondolat, mint Pelbártnál, ld. fentebb.

okmány humanista- és jogászi műveltséggel bíró szerkesztői államszemléletében a király elmaradhatatlan ugyan, csakúgy, mint Werbőczy felfogásában, azonban a kormány tulajdonképeni vívői a rendek, kik felelősek a jó kormányzásért. Ezek a „hazát szerető jó országlakosok“ védik a hazát a király helytelen uralmától s ezek döntenek el istenhitük és hazaszeretetük alapján, hogy ki alkalmas királynak. Ez a rövid oklevél: az 1505-i végzés a rendi törekvések legteljesebb kifejezője, valóságos programja annak a szerepnek, melyet a Mohács előtti magyar rendiség az államban és politikai életben magának követel, mint az 1440-i koronázási oklevél az akkorinak.²

1505-ben a hazát szerető jó országlakosok gondoskodása a hazáról meleg, költői szavakban fejeződik ki, 1440-ben még ridegebben, józanabban, szinte nyersen; mégis az 1440-i „publica utilitas“ (ellentéte a „communis nociturnitas“, a kiadásokban helytelenül: taciturnitas), „res regni et nostra“, „necessitas regni et nostra“ (ellentéte: „perniciēs nostra“) ugyanaz a fogalma a haza javának, védelmének, ugyanaz az átérzése a magyarok összetartozásának, sorsközösségének és abbéli kötelességének, hogy a közös hazán és magukon (a népen) segítsenek. És lényegében ugyanaz a fogalma ez a közjónak, melyet a korábbiak — a XI—XII—XV. században — bonum commune-nak neveznek (ellentéte a mala gentis)¹, s 1505-ben is csak ugyanannak a hazának sorsán aggódnak, melynek védelmére Szent István „Magyarország egész fegyveres erejét“ mozgósítja s melynek „határait“ a bessenyők támadták meg ugyanakkor, melyet a „magyarok szilaj népe“ lakott, melynek védelmét minden magyar ember

¹ E végzést nem tartjuk Werbőczy művének, sem stílusa, sem tartalma nem az ő jogászi gondolkodására vall.

² E rákosi végzés nem szól a keresztény közösségről, hanem az egész emberiségre gondol. Azonban II. Ulászló udvarában, kancelláriájában a „keresztény respublica“ védelme éppoly szent cél, mint a magyar hazáé. Például: „regie dignitatis culmen ad hoc nobis a deo optimo maximo concessum noscamus, ut Christiane reipublice dignitati, conseruacioni et augmento prospicere debeamus Eorumque potissimum Regnorum scepra ac fasces diuina dispositione suscepimus . . .“ (12. Nov. 1507. Ursinus Velius, ed. Kollár 277. l., XVIII. sz.) vagy: „Nos volentes vtilitati tranquillitati stabilimento et propagacioni Reipublice Christiane que infideles hostes opprimere . . . moliantur consulere ad laudem omnipotentis Dei deinde pro securo quieto ac pacifico stato Regnorum . . . nostrorum . . . 20. Mai 1515. (u. o. 282. l., XIX. sz.).

³ Ld. ehhez Századok, 1934. 319. l. — E „bonum commune“-nek nem az uralkodó az egyedüli sáfára. Ld. a Péter elleni lázadást.

kötelességének tudta.¹ A magyar humanizmus „haza“-fogalma csak érzelmileg gazdagodik és kifejezéseiben csiszolódik, valójában ősrégi, először az árpádkori honvédelmi rendszerben, király és nép honvédő kötelességében — irodalmilag szent királyunk legendájában (1077—1083) — jelentkező fogalmat és tudatot rejt. A magyar állam Szent István és nemzetségének alkotása, a magyarság „néppé“ szervezése nem. A magyar nép uralkodó nemzetségétől függetlenül is érezte közös származású, összetartozó nép-voltát. Még az állam (király) XI—XII. századi preponderanciája mögött is világosan kivehető a nép szerepe, aminthogy jelen dolgozatunkban is megpróbáltuk azt kiemelni. Máshelyt már említettük egyszer, hogy nemcsak „alattvaló“ a magyar nép az Árpád-korban sem, ezt mutatja a népi : királyon és udvarán kívül álló erők erős közreműködése a XI—XII. századi magyar állami és politikai életben is. Ha eredetmondájuk nem is volt a magyaroknak — vagy talán csak fenn nem maradt — azt mégis tudták, hogy Keleten élnek pogány magyarok, akiktől ők származtak. Sőt, mi több, azok a keleti pogány magyarok is tudták, még pedig ősi hagyományból, hogy vannak nekik rokonaik, csak azt nem, hogy hol.² Krónikáink nem, de a Szent István-legendá megemlékezik egy nagy népi katasztrófáról, mely a magyarságot majdnem megsemmisítette, „s a keresztény hit e nyers és kóbor népnek már csak maradványait üdvözíthette“. Legendáink és a XI. század végének aszkéta önkritikája szólal meg itt, s ebben

¹ Ld. ehhez : „ad tuendam patriam armatos totius ungarie contraxit“ Szent István a Konrád császár elleni harcban (Szent István nagy legenda és Hartvik-legendá. Mátyás F. : Fontes domestici I. 24. és 53. l.), már akár fejenként vonultak be a magyarok, akár csak kontingenseket állítottak. — Ld. még Aranybulla, 1222 : 7. még inkább 1231 : 16. : „si vero exercitus super regnum venerit, universi et singuli ad defensionem patrie contra inimicos se opponere teneantur“ (nemesek és nem nemesek). — A magyar hazára még Szt. István kis legendája : a besenyők megtámadták „patrie eius confinia“ (i. h. 6. l.). — „Filiis perdicionis et ignorancie, populum rudem et uagum, culturam dei nescientem, ungaros videlicet, pannonie patriam inhabitantes... de celo prospiceret“, tudniillik Isten (i. h. 12. l.).

² Ld. : Ricardus : De facto Ungarie magne. A pogány keleti magyarok „sciunt, . . . per revelationes antiquorum, quod isti Ungari ab ipsis descenderunt, sed ubi essent, ignorabant“. (Endlicher : Mon. Arp. 248. l.). Hogy a nyugati magyarok sem feledkeztek meg keleti rokonaikról ld. u. o., az egész Julián-féle kiküldetés célja ezekkel kapcsolatot létesíteni s őket megtéríteni. Még Anonymus sem csak királyaink genealógiáját akarja megírni, hanem a „tam nobilissima gens hungarie primordia sue generationis et fortia queque facta“-t is. (Ld. Prologus.)

meg kell látnunk a javítani akaró népszerűtet és közösségtudat mélységes ösztönét, ha nem is jelentkezik az öndicsőítő frázisokban és más népek becsméréseiben. A kifejezés mód ridegsége, az érzelmegyszerűsége nem jelenti a népi öntudat hiányát, amint a nacionalizmus sem csak szép és poétikus formákban jelentkezik, még a legfejlettebb fokain sem, aminthogy az Intelmek Credo-jától sem tagadhatjuk meg az Isten-hit őszinteségét és nem korlátozhatjuk a vallásosságot és a hitbeli meggyőződést például a Szent László-legendát átható misztika önkívületi Isten-szemléletére.

Bartонiek Emma.

A porta története 1526—1648.

A porta a magyar jobbágyadózás egysége volt. Az adóegység történetét azonban önmagában, elszigetelten tárgyalni nem lehet, be kell vonni vizsgálódásunk körébe a magyar jobbágyadózás problémáját. Egy bizonyos adófajta történetének vizsgálata ugyanis ki kell, hogy terjeszkedjék mindazokra a kérdésekre, amelyek azt állapítják meg, hogy ki, kinek a számára, vagy milyen célra, milyen alapon, vagy elvből kifolyólag, mi után és mi szerint adózott. Ezek a kérdések természetesen nem tehetők fel a különböző korok különböző fejlettségű és jellegű adóztatásának vizsgálatánál teljes számban és egyforma fontossággal. Az adóztatás történetében a fejlődés ép ezeknek a problémáknak fellépéséből és különböző megjelenési formáiból állapítható meg.

Adótörténetet írni csak finánciális szempontok által vezetve fél munka. Régibb adótörténetekben a tisztán pénzügyi szempontok mellett főleg alkotmány- és jogtörténeti kérdések játszottak szerepet. Később, elsősorban gazdaságtörténetészek, a dolog pénzügyi felfogásán túlmenőleg a társadalmi és gazdasági tényezők befolyására is tekintettel voltak. A portának, mint a magyar jobbágyadózás egységének történetében figyelemmel kell tehát lenni a jobbágyság társadalmi és gazdasági helyzetére is. Csak ennek ismerete és a beálló változások szem előtt tartása fog bennünket megérteni számos olyan jelenséggel, ami különben az adóegység történetében homályos maradna.¹

Porta szerint való adózással már a XIII. század folyamán találkozunk.² A XIV. század elején I. Károly pénzügyi reformjaival kapcsolatban a porta mint adóegység sűrűn

¹ Az újkori fejlődés könnyebb megérthetése kedvéért előbb a porta középkori történetének rövid vázlatát adjuk a kiadott források alapján.

² 1270: V. István elrendeli, hogy a mogyorósi örök „dicentur ad portas et non ad fumos“. (Hazai okmánytár, VIII. 127. l.). — 1290: a verőcei hospesektől a collectát „de singulis portis“ szedik. (U. o. VIII. 279. l.).

fordul elő a forrásokban.¹ Ezek az adatok a portát a mansioval, vagy curiaval, fundus curiaeval mondják azonosnak. Tehát az egész jobbágytelket kell alatta értenünk. Az adóegység az egész telek, függetlenül attól, hogy hány jobbágy gazdálkodik rajta. Eredetileg minden valószínűség szerint csak egy jobbágy élt a telken és ekkor a porta az önálló jobbágygazdaságot jelentette. Erre enged következtetni az 1330.-i „mansio sive homo“ kifejezés. Később, amikor előfordul, hogy a belső telken akár természetesen szaporodás, akár más okok következtében már több családnak van háza, de a kapu megmarad továbbra is az egész telek közös bejáratának, a porta a több jobbágygazdaságot magába foglaló telket jelképezi. Ezt fejezi ki az 1342.-i „sive sub eadem porta, seu curia portam habente tres vel quatuor aut plures existant homines, sive solum unus commoretur in eadem“ szöveg. Az adóforrás tehát nem az egyes jobbágycsalád gazdasági ereje, hanem a telek. Az a földterület, mely a belső telekhez

¹ 1323 : Temesvárott a rendek felajánlottak a királynak fél fertót a pénzreform költségeire „de singulis portis seu mansionibus“. (Zimmermann—Werner : Urkundenbuch. I. 370. l.). — 1330 : I. Károly elrendeli, hogy a kötelező pénzbeváltásnál közreműködő közegek „de singulis mansionibus sive hominibus“ bizonyos mennyiségű kis dénárt váltsanak be. (Hóman B. : A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Budapest, 1921. 259. l.). — 1335 : a pénz beváltására kötelesek „homines singularum portarum integrarum, domino terre plenum et integrum terragium persolvencium“, a fél fertós büntetésjellegű adót pedig azoktól, kik a beváltást megtagadták, szedik „de singulis portis, domino terre terragium integrum persolvencibus“. (Szekfű Gy. : Oklevelek I. Károly pénzverési reformjaihoz. Tört. Tár, 1911. 9. l.). — 1336 : I. Károly életbelépteti a három garasos portális adót „de singula porta, que exitum dat ad plateam, ubi homines morantur, per quam unus currus cum feno vel frugibus intrare poterit“. (U. o. 13. l.). — 1341 : bizonyos pölöskei tizedet „de qualibet porta seu curia, sive sub eadem duo vel tres, sive solum unus comoretur homines“ fizetnek. (Hazai okmánytár I. 184. l.). — 1342 : I. Károly András mesternek bérbeadja a szőrényi és pécsi kamarát. E szerződésben a háromgarasos adóval kapcsolatban a porta pontos leírása : „... de singulis portis, per quas currus cum feno vel frugibus honeratus intrare posset et exire, sive sub eadem porta seu curia portam habente tres vel quatuor, aut eciam plures existant homines residentes, sive solum unus commoretur in eadem, nisi tantum sit egens et pauper ut solvendi non habeat facultatem“. (Szekfű i. m. 27. l.). — 1342 : I. Károlynak Hippolit mesterrel kötött szerződésében ugyanilyen szöveg. (Corpus Juris, Márkus-féle kiadás, I. 154. l.). — 1345 : I. Károlynak Miklós mesterrel kötött szerződésében ugyanígy. (Hóman i. m. 263. l.). — Az 1351 : 4. tc. a lucrum cameraet „de qualibet integro fundo“ szedeti. (Corpus Juris, I. 170. l.). — 1351 : Miklós nádor a kamara hasznát „de singulis curiis seu mansionibus“ rendeli szedni. (Anjoukori okmánytár, V. 518. l.)

künn a határban tartozik, illetőleg az a hozadék, amit ezen a területen ki lehet termelni. A porta meghatározásában megkívánják a kaputól, hogy beférhessen rajta egy szénás, vagy gabonával rakott szekér, vagyis, hogy a telken élőket a föld bizonyos mennyiségű terménnyel lássa el. Aki szegény és nincs olyan módban, hogy fizethessen, annak telke nem számít a porták közé. A porta telekkel való azonosságának egy további feltételét láthatjuk abban az 1335.-i követelményben, amely szerint a porta után földesúri vonatkozásban az egész terragiumot fizetik.¹ A királyi adóztatás az adóegység meghatározásában a földesúri adószedéshez kapcsolódik és egységnek olyan telket kíván, amit a földesúri hatóságok is egésznek és az adózás teljesítésére kötelesnek tartanak. Így lesznek mentesek a portális adó fizetése alól már ettől kezdve az egyháziak és nemesek mellett a királyi, királynői, egyházi és magánföldesúri szolgák és különböző conditionarius elemek.² Ezen exemtusok mellett a portális adózás alól magukat kivonók másik csoportját a privilegizáltak adják. Róluk már aránylag igen korán hallunk és minthogy számuk időnként folytán egyre növekedik, nagy hatásuk lesz az adó jövedelmezőségének csökkenésére.³

A XIII. század második és a XIV. század első felében forrásaink szerint portán a földesúri hatalom alatt álló, elsősorban földműveléssel foglalkozó népek olyan egész telkét

¹ A terragium fizetésének feltétele is kétségtelenné teszi, hogy a porta a teljes sessio, a belső telek összes pertinentiaival és utilitasaival. Egész terragiumot csak az ilyen telek után adnak. 1329-ben négy mármarosai falu hospesei terragium fejében „de singulis fundis integris“ fél fertót fizetnek, „de singulis curiis, sive fundis agros non habentibus“ pedig csak három pondus jár. (Fejér: Codex diplomaticus VIII/3. 354. l.) A porta tehát nem a szorosabb értelemben vett sessióval, nemcsak a belső telekkel azonos, az ehhez való tartozékok, jogok is összetevői. A sessio szűkebb jelentése: „sessio, seu fundus domorum vel hedificiorum“. (Zichy-okmánytár I. 315. l.)

² 1336: Exceptis etiam servis et conditionariis nostris scilicet regalibus et reginalibus, necnon ecclesiarum conditionariis et nobilibus jobagionibus et regni nostri nobilibus similiter exceptis. (Szekfű i. m. 13. l.) — 1342: Exceptis servis et conditionariis nostrorum regalium et reginalium, ecclesiarum ac aliorum quorumlibet, necnon exercituantibus servientibus dominorum terre. (U. o. 28. l.) — 1351: Villicos et servientes in propriis eorum possessionibus commorantes ac servos. (Corpus Juris, I. 172. l.)

³ Már az 1342.-i szerződésben „exceptis ecclesiis, civitatibus vel aliis evidenti privilegiata libertate fultis“. (Szekfű i. m. 28. l.) Az exemtiókról és privilegizálásokról Hóman i. m. 217. l. Általában minden középkori adó legfőbb baja a számtalan immunitas, exemptio. Ld. C. Brinkmann megállapítását: Zeitschrift der Savigny-Stiftung, Germ. Abt. 1931. 654. l.

értik, amely telek hozadéka művelőinek egy bizonyos gazdasági erőt biztosít. Ez az adóegység jól beilleszthető a középkorban Európaszerte elterjedt telekadók egységeinek sorába.¹

A *lucrum cameraenae* 1336-ban állami egyenes adóvá tétele és ennek az adónak *porta* szerint való szedése a kaput tette a magyar jobbágyadózás egységévé. Ez az adóegység azonban XIV. századeleji alakjában rendkívül határozatlannak bizonyult. Jobbágynépességünk szaporodása következtében egyre inkább előfordulnak esetek, amikor a telken nemcsak egy család él. Az új ház lakói részt kapnak a falu földjéből s a belső telek egyéb tartozékaiból, jogaiból. Azonban még ilyen körülmények között is megmaradhat a telek egysége. A belső teleknek nem kell megosztódnia, ugyanazon a kapun közlekedhetnek a közösbejárású telken élők valamennyien és a házhoz tartozó udvart, kertet nem szükséges elkülöníteni. Ha ez a telkenbelüli elkülönülés megtörténik, a belső telek is két vagy több részre osztódik és az egyes jobbágycsaládok részét el is határolják. Külön kapu vezet az egyes házak udvaraiba. Így egy egész telken több kapu keletkezett.² A XIV. század végére már előttünk áll ez a helyzet és Zsigmond 1411.-i törvénye szabályozza az ilyenkor követhető eljárást.³ Az a telek, amelyen bár többen élnek, lakói mégis egy közös kapun keresztül közlekednek a külvilággal: egész *porta*. A rajta élők, tehát több család közösen, az egy adóegységre eső adótételt fizetik. Azok a telkek pedig, melyek egy eredetileg egésznek felosztásából keletkeztek és egymás-

¹ Stájerországban a XIII. században Hube, mansus alapján kivetett adót szednek és a mansus ekkor egy normális parasztgazdaságot jelent. (Fr. Mensi: *Geschichte der direkten Steuern in Steiermark*. I. Graz und Wien, 1910. 4. l.) Sziléziában az *exactio-t*, *Schoss-t* Hufe-k szerint szedik, azonban csak a földesúri censust is fizető mansiókat tartják adóköteleseknek, a mansi *censuales-t*. (F. Rachfahl: *Die Organisation der Gesamtstaatsverwaltung Schlesiens vor dem dreissigjährigen Kriege*. Leipzig, 1894. 62. l.)

² A vas megyei Zsidóféldén 1386-ban „in ordine sessionum quinquaginta octo portas Lehinatorum vigintiseptem mansiones integras in se continentes cum suis terris usualibus pratis silvis ceteris utilitatibus“ találtak. Szécsényben és Csaszton „quadraginta octo portas Lehinatorum, novem mansiones integras in se continentes“. (Hazai okmánytár I. 242. l.)

³ 1411:2. tc.: „Item decrevimus ut iidem dicatores in huiusmodi dicatione ipsorum unam portam integram, per quam currus intrare et exire potest, si etiam in eadem curia plures habitarent domestici quam unus in triginta denariis novis et unam valvam seu parvam portam, vulgo Weröcze dictam non magis nisi in quindecim denariis seu pro media porta dicare teneantur.“ (Corpus Juris, I. 242. l.)

tól elhatárolva külön egy-egy kisebb kapuval, verőcével bírnak, csak kis portának számíthatók és utánuk az adónak felét fizetik. Az adóztató hatalom, hogy a kivetett adó ne legyen aránytalan, tekintetbe veszi a telkek osztódását.

Az ebben az irányban megindult fejlődés a XV. században tovább folytatódott. Az egész telek feldarabolása és vele a földnélküliek számának növekedése lassan azt eredményezte, hogy a porta és a telek azonosságának fenntartása nagy nehézséggel, az adóztató számára jelentős hátránnyal járt. A nagymérvű privilegizálások miatt keveset jövedelmező *lucrum camerae*val elégedetlen Mátyás 1467-ben eltörli ezt az adót és megteremti a papok és nemesek kivételével mindenkire kirótt *tributum fiscali* regalist.¹ Az új adót is portánként szedeti, de az egész telket különböző adótétellel terheli meg aszerint, hogy hány jobbágy gazdálkodik rajta.² Ha egy telken csak egy jobbágy él, 20 dénárt, ha ketten, hárman élnek együtt, összevéve 30 dénárt, ha négyen: 40 dénárt stb. fizetnek arányosan. Mátyás tehát a primitív telekadó helyett újabb, progresszív jellegű adóztatást akart bevezetni. Szándéka azonban nem volt maradandó sikerű. A következő évben már a porta más értelmezésével kísérletezik. A porta legyen az egész telek, függetlenül attól, hogy hány család él rajta, olvassuk az 1468:14. tc.-ben,³ de rögtön utána a következő magyarázatot találjuk: „*propter huiusmodi taxae constitutionem infra integrum iobbacionem unus alii mittere non teneantur*“. Vagyis Mátyás elejti a teleknek az előző évben megkísérelt, a rajta élők számától függő progresszív adóztatását és ott, ahol a telek több jobbágygazdaságból áll, de ezek még nem váltak szét, egy portáról beszél. Abban az esetben pedig, ha a telek felaprózódásából keletkező résztelek önálló, a többtől elkülönült gazdaságokká alakultak, minden résztelek egész portának számítódik és nem engedi meg egész telekké, illetőleg portákká való összegezését. Ilyen módon a telekadó tulajdonképen házadóvá változott át, aminthogy

¹ M. G. Kovachich: *Vestigia comitiorum*. 376. l.

² 1467:4. tc.: „*Solutio fiat per portas, ita quod si in uno integro fundo seu sessione cum terra ad eundem unum fundum pertinente sub una porta unus habitet, solvat denarios 20. Si autem duo unum fundum et unius fundi terram sub una porta obtinent, ambo solvant ad rationem unius portae et mediae. Quod si autem plures fuerint, puta tres, solvant ad rationem unius et mediae portae, si vero quatuor, duarum et deiceps qualitercunque terra inter eos divisa sit*“. (M. G. Kovachich: *Supplementum ad Vestigia Comitiorum*. II. 183. l.)

³ . . . *pro una porta computetur etiamsi plures familiae intra eam consistent*. (M. G. Kovachich: *Sylloge*, 203. l.)

valóban vannak adataink arra, hogy Mátyás az adót nem telkek, hanem házak szerint szedette.¹ Ez természetesen nem ment tiltakozások nélkül.² Mátyás azonban, miután a porta szerint való adózás hátrányai világosak voltak előtte és a porta tartalmát nem sikerült átformálnia, nem törődött a régi szokásokkal, olyan adóegységet követelt, melynek alapján az adó legtöbbet hoz. Adóforrás továbbra is a föld maradt. Mindazok, kiknek földjük nincs, vagy csak olyan kevés földet művelnek, hogy abból adófizetésre nem telhet, mentesek ez alól. Nem veszik számba a porta összeírásánál a zseléleket sem, minthogy általában földnélküliek, azonban ha van földjük, amelyből már jelentős hozadék várható, Mátyás őket is az adófizetők közé fogja. Így az 1478 : 4. tc. szerint „inquinini autem illi dicentur, qui terras arabiles sessionum vel vineas proprias colunt, alii vero non dicentur“.³

Már Zsigmond alatt találkozunk olyan törekvésekkel, amikor a jobbágyság visszaélésekhez folyamodnak, hogy kivonják magukat az adózás alól. Midőn Zsigmond különböző adótételt szab ki a nagy és kis kapura, előfordul, hogy az utca felé kis kaput tesznek és a nagy kapu, melyen keresztül járművel lehet közlekedni, a telkek alsó végében van.⁴ A rovó itt bizonyára kevésbé veszi észre és a telket kis portának lehet

¹ Csánki D. : I. Mátyás udvara. Századok, 1883. 522. l. Bonfini szerint a subsidiumot nem is házanként vetik ki, hanem fejenként. (U. o. 525. l.) — Lengyelországban, hol a jobbágyság fejlődése a magyaréval teljesen azonos irányú, a telekadóval kapcsolatban a XV. században ugyanezek a problémák vetődnek fel. Amikor a laneus és a jobbágygazdaság nem fedi már egymást, az adóegység megállapításánál itt is differenciák merülnek fel. Ulászló 1443.-i statutuma a megosztott telkek, az egy telken többen élők dolgában úgy dönt, hogy a jobbágyságra kivetett kétgarasos adót adják meg „de quolibet laneo etiamsi illum plures personae possideant.“ 1496-ban szintén „non confuso vel de domibus, vel de agri partibus, sed de quolibet agri laneo seu manso integro solvi debeant.“ (K. Rakovskij: Entstehung des Grossgrundbesitzes im XV. und XVI. Jahrhundert in Polen. Posen, 1899. 12. és 28. l.)

² Ennek nyomát látjuk az 1474 : 4. tc.-ben, amely szerint „portae numerentur et non fumus neque sessiones desertae“, vagy az 1475 : 2. tc.-ben, mely szerint az adót úgy szedik, hogy „non fumus sed portae tantummodo dicentur“. (Kovachich : Sylloge, 222. l.)

³ Hogy különben nem számítják őket a porták közé, még ha valamieske földjük volt is, azt bizonyítja az 1467.-i országgyűlés határozata : „liberis semper inquininis, in villis vel oppidis exterioribus, qui utuntur aliqua particula terrae, videlicet qui nec terrestri domino quidquam solvunt“. (Kovachich : Supplementum, II. 183. l.)

⁴ 1411 : 2. tc. : „Ubi vero aliquem jobbagonem ab anteriori parte curiae suae parvam portam seu ostium, a retro vero magnam portam habere conspexerint, huiusmodi curiam pro una porta dicere teneantur“. (Corpus Juris, I. 242. l.)

vallani. Mátyás idejében ép a fokozott mértékű adóztatás miatt többfajta visszaélésről, az adózás alóli kibúváásra való törekvésről hallunk. A jobbágyok a rovó jövetelének hírére elfutnak és vissza sem jönnek, míg az összeírás veszélye fenntarthat.¹ Házaikat a bíró pusztának vallja. Megtörténik, hogy az összeírás idejére több család összeköltözik egy házba és az ilyen módon elhagyott telek szintén a deserták számát növeli.² A rovó az ilyen családokkal szemben alig tehet valamit. Ha kételkednek a bevallás igazságában, a falusi bírónak jogában áll esküt tenni és ezt a rovónak el kell fogadnia.³ A porta fogalmának tág értelmezése, párosulva ezzel a körülménnyel, lassan a porták számának lényeges apadására vezetett. Zsigmond alatt körülbelül 400.000-re becsülték az országban összeírható portákat, V. László idejében már csak felére, a XV. század végére pedig a 200.000-t sem érte el számuk.⁴

Mátyás halála után a Jagellók alatt nincs jelentős változás a porta történetében. A fenyegető török veszély hatása alatt az adót nem egyszer füstönként, vagy fejenként szedetik, ha azonban a porta szerint történik a megajánlás, a kapu mindig azonos a jobbágytelekkel.⁵ Általános lesz azonban ekkor a zselléreknek is a porták közé való adózása.

A porta középkori történetében lényegbevágó átalakulásra nem lehet rámutatni. Mindvégig megmaradt annak, aminek már XIII. század végi adataink mondják, az egész jobbágyteleknek. A mezőgazdaságot, főként a földművelést terhelő, az adózók vagyoni helyzetéhez nehezen simuló adóegység az újkor elejére már elavulttá válik és tág teret nyit a visszaéléseknek. Külföldön lassan fel is hagynak a telekadókkal és az adóforrások körét bővítő, az adózókat igazságosabban igénybevevő új adónemeket teremtenek meg. A magyarországi porta túléli a középkort és az újkor első két századában jobbágyadózásunk majdnem kizárólagos egysége lesz.

*

¹ 1468 : 14. tc. : „Nec jobbationes possint ire, etiam iuxta consuetudinem regni et si recesserint, ibi solvant, ubi fuerint inventi“. (Kovachich : Sylloge, I. 203. l.)

² 1474 : 4. tc. : „Si ob metum huius subsidii ad aliorum domus post congregationem presentem se contulissent, per hoc non sint supportati“.

³ 1467 : 9. tc. és 1470 : 1. tc.

⁴ Eiczinger Ulrik véleményére ld. Birk E. magyarra fordított munkáját, Új Magyar Múzeum, 1853. 513. l. Az 1494. és 1495. évi számadások : J. Chr. Engel : Geschichte des Ungrischen Reichs. I. (Halle, 1797.)

⁵ Az 1498 : 16. tc. és 1518 : 5. tc.-ekben „sessio jobbagonialis seu porta“.

XVI. századi országgyűlési végzéseinkben mindig egy megegyezés eredménye látható. Az egymással szembenálló felek, kik ezt az egyezséget kötik, a királyi és rendi hatalom. A rendiség dualizmusa ebben a korban teljes kifejltségében áll fenn és leginkább a törvényhozásban mutatkozik.

A király célja minél nagyobb adójövedelem elérése, az adózók lehetőleg arányos megterhelésével.¹ Ezt a célt majdnem kizárólag közvetlen adók révén óhajtja elérni. Legfontosabb eltérés ettől 1542-ben történt a sexagesima megszüntetésével.² 1569-ben az udvari kamara a közvetett adók több fajtát akarta meghonosítani, de minthogy a szándék sikerében maga a pozsonyi kamara sem bízott, a terv nem került a rendek elé.³ A királyi hatalomnak az országgyűlési proposíciókban felfedezhető törekvése főleg oda irányul, hogy az elavult és csalásoknak tág teret nyitó porta szerinti összeírás helyett az adóztatás egyszerűbb és a jobbágyok szélesebb körét átfogó, tehát jövedelmezőbb adóegység alapján történjék. A kamarák az önálló jobbágygazdaságot látják ilyennek. A jobbágycsaládonként való adózás azonban többet jelentene a porta eredeti értelméhez való visszatérésnél. A lényeg most már nem a telek bírásában van. Mindenki adózna, akár mennyi földje van, vagyona szerint. 1557-ben és 1559-ben Ferdinánd úgy kívánja az összeírást, hogy a házakat számolják össze és a házak száma után kivetett adóösszeget az egyes jobbágyok vagyoni képessége szerint osszák el.⁴ Miksa 1566-ban mindenkitől be akarta szedetni a háromforintos adót, kinek hatforintnyi vagyona van; ugyanígy 1569-ben azoktól, kik tíz forint értéket mondhatnak magukénak.⁵ 1574-ben két forintot kér füstönként, füst alatt azonban nem házat, hanem egy családfő által eltartott családot ért és ha egy házban több család él, külön-külön fizetnek.⁶ Füstönként kívánja

¹ A publica necessitas kielégítése, az aequalitas érvényesítése. Fraknoi V.: Magyar országgyűlési emlékek. VIII. 388. l. (A következőkben: Magy. orszgy. eml.)

² Acsády I.: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. (Budapest, 1888.) 19. és 68. l.

³ Magy. orszgy. eml. V. 166. l.

⁴ In singulis possessionibus omnes quotquot sunt domus connumerantur factoque tali connumeratione, iudex vel dominus eius possessionis faciat limitationem seu distributionem dicæ pro cuiusque fortunis et facultatibus. (Magy. orszgy. eml. IV. 86. l.)

⁵ Qui substantiam ad valorem decem florenorum habent et agriculturam exercent solvant integram dicam. (Magy. orszgy. eml. V. 207. l.)

⁶ Pro fumo autem computetur quaelibet domus, in qua paterfamilias ex quantacunque agricultura et laboribus familiam suam alit. Quod si vero multae familiae in una et eadem domo existant

az 1596.-i proпозиció is az adót, sőt ha portáról van szó a királyi proпозиciókban, akkor is a porta jelentését igyekeznek úgy meghatározni, hogy az adót ne telkenként, hanem jobbágycsalád, vagy jobbágygazdaság után szedhessék be.¹ Ha elfogadja a király a portánként való összeírást, mindenkor azt szeretné keresztülvinni, hogy a porta a teleknek feleljen meg, de a fél, negyed telek is egész portának számítson.

A kamarák és a király mindenáron szabadulni szerettek volna a telekadótól és helyette a jobbágygazdaságot, egy-egy családot tettek az adózás egységévé. Ebből természetszerűleg következik, hogy az adóforrást sem csupán a földben látták. A szepesi kamara 1577.-i javaslatában azokat is megadóztatná, kiknek nincs telkük és ezektől 100 forint értékű marhaállomány után 6 forint 50 dénárt szedne, sőt akiknek sem szántóföldjük, sem állatállományuk nincs, ha szőlőt művelnek, négy hordó bortermés után egy forintot adnának e javaslat szerint.² Hogy a földön kívül lassanként másban is adóforrást látnak, arra jellemző, hogy a proпозиciók dialektikájában az agricultura mellett szerepet kap a labor, a föld hozadéka mellett a bármilyen munka révén szerzett jövedelem, vagy bér.

Az adóegységnek az említett szellemben való átalakítása az adóforrások és adótárgyak körének szélesbülésén kívül magával hozná az adóalanyok körének bővülését is. Ha az adó nem kizárólag a földet terheli és az adóztatásnál tekintetbe veszik az adózók vagyoni állapotát is, elkerülhetetlen, hogy a zsellérek ne adózzanak. A középkorban többször megadóztatták őket a jobbágyokkal közösen. Adózásukat keresztül szeretné vinni a királyi hatalom ebben a korban is. 1569-ben azoktól a zsellérektől, kiknek házuk és irtásföldjük van, egy forintot, a más házában lakóktól 50 dénárt kér.³ 1582-ben azt kívánja, hogy a házas zsellér felét adja a telkes jobbágy adójának.⁴ Más alkalommal nem ró előre megállapított összeget a zsellérré, hanem csak taksálja őket. Az 1572.-i és 1574.-i országgyűlés elé terjesztett proпозиciók szerint a zselléreket vagyonuk becslése alapján 5%-os vagyonadóval

quae similiter suo pane ex qualicunque agricultura et laboribus singulas familias alant, eae pro singulis fumis censeantur. (Magy. orszgy. eml. VI. 26. l.) Ugyanígy O. L. (= Országos Levéltár) Kinest. lt. Benignae resolutiones (a következőkben : Ben. res.) 1574. jan. 9.

¹ Magy. orszgy. eml. VIII. 254. l.

² Acsády I. : A magyar jobbágyadózás 1567—76-ban. (Budapest, 1894.) 214. l.

³ Magy. orszgy. eml. V. 207. l.

⁴ Magy. orszgy. eml. VII. 35. l.

terhelné.¹ A harmadik terv, amely megadóztatásukkal kapcsolatban leggyakrabban felmerül, vagyoni képességük szerint a jobbágyok adózásában való segítség. A szegény jobbágyot, kinek telkét a porták közé írták, de adót fizetni nem képes, egyrészt a jobbmódú telkesjobbágyok, másrészt a zsellérek hozzájárulása támogassa.²

Ezek voltak a XVI. században a királyi hatalomnak a magyar jobbágyadózáásra, főleg az adóegységre vonatkozó javaslatai. Velük a telekadó helyett a házanként, családonként való adóztatásra akar áttérni, nem egyszer a kétségtelenül fejlettebb formát jelentő vagyoadót kívánja meghonosítani. E kétféle sajátságos egyesítését láthatjuk 1557.-i és 1559.-i tervében, mely egy összegnek a vagyon alapján való repartícióját ajánlja, de a kivetett összeget az adóalanyok számával arányosítja. E javaslatok gyakorlati megvalósítását azonban megakadályozták a rendek. Hiába hozott a király az országgyűlés elé a kamarák javaslatai alapján különböző terveket, amelyek, ha európai viszonylatban tekintjük a dolgot, tulajdonképpen nagyon szerények és már akkor is meghaladtak voltak, a rendek még ezeket sem fogadták el.³ Mindenkor éltek azon jogukkal, hogy a királlyal szemben őket illeti meg az adó megajánlása. A rendi dualizmus korában adót csak akkor és annyit vetettek ki a királyi hatalom részéről, amikor és amennyit a rendek megszavaztak.

A rendi adópolitika a fennálló adóztatás megtartására irányult. Az adó megszavazásakor a tárgyalt korszakban

¹ *Rerum unius cuiusque fiat aestimatio et de uno floreno quinque denarios pendere teneatur.* (Magy. orszgy. eml. V. 319. l.)

² *Inquilini etiam pecora et substantias domosque proprias habentes in solutione adiuvent colonos sessionatos pro facultate eorum.* (Magy. orszgy. eml. III. 47. l.)

³ Sziléziában 1527-ben jelenik meg először a Schatzungsteuer, mely például 1542-ben a jobbágyok számára $1\frac{2}{3}\%$ -os vagyoadót jelentett. (Rachfahl i. m. 295. l.) Magdeburgban az 1531.-i kataszter szerint kivetett adó általános vagyoadó volt. (H. Bielfeld: *Geschichte des magdeburgischen Steuerwesens.* Leipzig, 1888. 46. l.) A württembergi Schatzung szintén általános vagyoadó, melyet a vagyontalanok személyi adójával egészítettek ki. (Finanzarchiv, 1910. 394. l.) Bajorországban a fejadó és telekadó mellett már 1507-ben előfordult vagyoadó és jövedelemadó. (L. Hoffmann: *Geschichte der direkten Steuern in Bayern.* Leipzig, 1883. 18. l.) Az orosz adókat egyes területekre egy összegben kivetve általában az adózók vagyona szerint repartíciálták már a középkorban is. (J. Kulischer: *Russische Wirtschaftsgeschichte.* I. Jena, 1925. 220. és 409. l.) Lengyelországban ellenben az újkorban is megmarad a telekadó. A magyar subsidiumnak, dicának megfelelő pobor szintén a jobbágytelket, Hufe-t, laneust terheli. (S. Kutrzeba: *Grundriss der polnischen Verfassungsgeschichte.* Berlin, 1912. 141. l.)

sohasem egy határozott összeget ajánlanak meg. A királyi hatalom nem próbálkozott egyszer sem az örökös tartományokban elterjedt módon előre meghatározott összegben kivetni az adót. Az egyetlen ilyen kísérlet az udvari kamara részéről történt, amikor 1569-ben a királyi propositio tárgyában tett javaslatában 80.000 forint kérését ajánlotta.¹ A rendek számára sokkal előnyösebb, ha meg tudják tartani a régi rendszert, amely szerint csak az adóegységről és az egységre eső adótételről van szó és soha sem tudható előre, hogy mennyi lesz a tényleg befolyó jövedelem.² Az országgyűlések adóügyi vitái akörül folytak, hogy milyen adóegység szerint mekkora adótétellel terheljék meg a jobbágyot. Az adótétel megállapításánál a rendek nem egyszer engedtek álláspontjukból és közeledtek a király kívánságához, az adóegység meghatározásakor azonban egyszer sem. Az egész századon keresztül makacsul ragaszkodtak a portához. A királyi hatalom és rendek ezen ellentétében pedig mindig az utóbbi lett a győztes fél, az országgyűlésnek az adóegységre vonatkozó végzései a rendek akaratát tükrözik vissza.

A porta az országgyűlési dekrétumok szövege szerint a XVI. század folyamán mindvégig megmaradt annak, ami a középkorban volt. Az egész jobbágytelek a hozzátartozó földdel, réttel, mint pertinentiával és az összes utilitasokkal együtt, amely után a földesúrnak egész censust fizetnek, függetlenül attól, hogy két, három, vagy több család él rajta.³ Szükséges feltétel volt még ezenkívül az is, hogy a telken élő az egész országra általánosan, kezdetben három, 1547-től hat forintban megállapított vagyoni minimum felett rendelkezék.⁴

¹ Magy. orszgy. eml. V. 166. l.

² Baráth T.: A magyar állam adóügye 1608—1648. (Budapest, 1929.) 12. l.

³ Általános a porta sive sessio kifejezés. 1546-ban egy forint adót fizetnek „de singulis portis seu colonis sessionatis et censualibus, qui videlicet terras, prata aliasque utilitates sessionum percipiunt.” (Magy. orszgy. eml. III. 44. l.) Az 1554: 4. tc.-ben: „ex integris tantum portis seu sessionibus censualibus, etiamsi duos tres aut plures inhabitatores in se contineret.” (U. o. III. 502. l.) 1564-ből egy összeírásban olvassuk: „in hoc regesto comprehensae sunt portae colonorum sessionatorum, qui videlicet agros, terras, prata aliasque utilitates sessionum suarum habent et possident.” (O. L. Múz. Városi és kamarai iratok, fol. Lat. 1004.)

⁴ 1542: 8. tc.: „Pauperes coloni, res et bona trium florenorum non habentes, connumerari non debeant.” (Magy. orszgy. eml. II. 439. l.) 1547: 10. tc.: „Quicumque res et bona ad valorem sex florenorum habuerint, dicentur.” (U. o. III. 137. l.)

Ami újat e század a portával kapcsolatban az artikulációkban hoz, tulajdonképp csak az eredetinek értelmezése. A megváltozott viszonyokhoz való majd minden siker nélküli alkalmazkodni akarás, inkább bizonyos visszaélésekkel szembeni védekezés az a csekély eredmény, amit a rendekkel szemben a királyi hatalom a porta tartalmának megállapítása körül folyt küzdelemben el tudott érni. Látunk törekvést arra, hogy a század nagy gazdasági leromlásával arányban a rerum et bonorum facultas mérlegelését érvényesíthessék, a változtatás azonban sohasem gyökeres és a rendszernek nem átalakításából, csak foltozgatásából áll. Az egyes ilyen kísérletek odairányulnak, hogy az adófizetés kötelezettségét a földművelőkön kívül a jobbágynépesség lehetőleg minden elemére kiterjesszék, másrészt pedig, hogy a portának az adófizetők vagyoni állapotában beállott változások iránti érzékenységét növeljék.

Az első célt szolgálja azoknak a népeknek, társadalmi rétegeknek és foglalkozási ágaknak megadóztatása, melyek eddig mint földműveléssel nem foglalkozók és mint amelyeknek telkük nincs is, a porták közé nem irattak össze. A vlach, rutén és rác pásztorokat a század közepéig a portával kapcsolatban mindig úgy említik, mint akik ezt az adót nem fizetik.¹ Lege-lőről-legalőre vándorolva nomád életet folytattak, a porták szerinti adózás szempontjából elérhetetlenek voltak.² A század közepe táján azonban már kezdenek megtelepedni, egyesek közülük a falvakban élnek és életmódjuk a magyar jobbágyokéhoz hasonlít. 1559-ben, amennyiben telkük is van és földesuruknak censust fizetnek, a többi telkes jobbágy mintájára adóztatják őket.³ Az adókötelezettséget tehát még mindig csak a telken, a földművelésen keresztül tudják megállapítani. 1563-ban már rés támad ezen az elven. Ettől kezdve

¹ 1459: 12. tc.: „Rutheni, valachi, sclavi qui alias lucrum camerae solvere non consueverunt, ad solutionem ejusdem lucri camerae non compellantur.“ (Kovachich: Sylloge, I. 265. l.) Mátyás 1467.-i dekrétuma az egyedüli, mely felveszi őket az adófizetők közé. (Kovachich: Supplementum, II. 183. l.)

² Eördewgh Péter túróci rovó írja 1549-ben a kamarának: „Walachos quoque, qui ditiores sunt colonis, eo quod census non ex agricultura, sed ex pecoribus solvere consueverunt dominis eorum, dica subiacere nolunt.“ O. L. kinest. lt. Litterae ad cameram Posoniensem exaratae (a következőkben: Litt. ad cam.) fasc. 3. nr. 41.

³ 1559: 12. tc.: „Walachi, rutheni et rasciani quicumque sessionati coloni sunt et census praestant dominis eorum, quemadmodum reliqui coloni sessionati, communerentur.“ (Magy. orszgy. eml. IV. 285. l.)

a vlachok és rutének, ha házuk nem is volna, fizetik az adó felét nagy állatállományuk után.¹

A portális adózás tehát az állattenyésztést is eléri és a porta eredeti értelmét elfelejtve, fél-fél portát írnak össze ott, hol ház sincs, csupán nyomoruságos kunyhókban laknak.² 1566-ban a pásztorkodó, állattenyésztő népekre vonatkozó rendelkezéseket összefoglalva, a pozsonyi kamara olyan utasítást ad a rovóknak, hogy azok a vlachok és rutének, kik a többi jobbágyság között telken élnek, a többiekével megegyező gazdaságot visznek és ez után földesuruknak is adnak valamit, az egész dicát fizessék, azok pedig, kik még a hegyekben nomadizálnak s állandó lakhelyük nincs, de sok állatot tartanak, amiből nem csekély jómódra tehetnek szert, felényire köteleztessenek.³ A királyi propositiók a telkes és nomád közötti különbségtételt sem akarták megtartani és a század végére vlachok, rutének, rácok teljesen a magyar jobbágyság szerint adóznak.⁴ Amikor a faluszervezetben, telken élő magyar jobbágyság mellett a XVI. században tömegesen megjelennek ezek a kizárólag állattenyésztéssel foglalkozó népek és óriási állatállományuk sokszor vagyonosabbakká teszi őket az adózó jobbágyságnál, méltányosnak tartja az adóztatót, ha kiterjeszti hatalmát föléjük is.⁵ Bevonja őket a portális adózás keretébe és a porta telekadó-jellegén ép az ő megadóztatásuk üti az első lényegesebb csorbát.

¹ 1563: 4. tc.: „Illi etiam, qui licet domos non habeant, in tuguriis tamen habitantes non contemnendam pecorum summam alunt . . .” (Magy. orszgy. eml. IV. 579. l.)

² A rovók néha azonban egész portának is írják őket. (1564: Litt. ad cam. 9: 117.)

³ O. L. kincst. lt. Libri instructionum, (a következőkben: Libri instr.), tom. II. nro. 89. Ugyanígy rendelkezik az 1574: 1. tc.: azok, kik „in villis, in medio reliquorum colonorum, domos et alias hereditates habent,” egész portásak; „ab iis vero qui domo carentes, in alpbibus et silvis pecora alunt,” fél adót szedjenek. (Magy. orszgy. eml. VI. 116. l.)

⁴ „Tam iis, qui in pagis habitant, quam illis, qui in pagis quidem aut oppidis nulla domicilia habent, attamen magnam pecorum copiam alunt et plerisque colonis in pagis degentibus publicae contributioni obnoxii, ditiores sunt,” szedjék az egész adótételt. (Magy. orszgy. eml. VII. 228. l.)

⁵ Természetesen csak nehezen akartak beletörődni az adózásba, de a kamara következetesen jár el velük szemben és ha csak nem olyan szegények, hogy nem tudnak fizetni, behajtja rajtuk az adót. Erről tanuskodik Dávid Lászlóhoz írt levele, amelyben kijelenti, hogy mentességük fölül kár is disputálni velük. [O. L. kincst. lt. Expeditiones camerales (a következőkben: Exp. cam.) 1567. márc. 20.]

Más eredménnyel végződtek a különböző bányászok, szénégetők, aranymosók megadóztatására irányuló törekvések. Minthogy ezek sem mezőgazdasággal foglalkoznak, a porták összeírásakor nem terjeszkednek ki rájuk. A század első felében mentességüket még teljes érvényben élvezik.¹ Csak a század közepe óta hallunk először arról, hogy meg akarják adóztatni őket is. 1552-ben a körmöcbányaiak panaszkodnak a kamarának a barsi és túróci rovók ellen, kik a város falvaira dicat vetettek ki, jóllehet azokon ezelőtt soha ezt az adót meg nem szedték. Hivatkoznak arra, hogy a falvakban bányamunkásokon, szénégetőkön kívül más nem él, ezeknek pedig földjük nem lévén, a jobbágyokhoz nem is hasonlíthatók.² Thurzó Ferenc erre a panaszra adott válaszában azt az álláspontot foglalja el, hogy a kérdéses falvak mentesek lehetnek, de ha valaki a falvak lakói közül földet művel, más jobbágyok módjára fizessen.³ A rovók általában összeírják a szénégetőket, házaik az illető megye portaszámát növelik, az adó fizetése alól azonban rendszerint mentességet kapnak. Így Körmöcbánya, Újbánya összeírt falvait más szénégető falvakkal együtt 1554-ben az aranyosmaróti megyegyűlésen mentik fel.⁴ Később már csak földjük után, vagy a földesúrnak fizetett census arányában szerepelnek az összeírásban, csakhogy a rovók szerint nemcsak a föld, hanem bányamunkájukért kapott bérük után is fizetnek censust és ilyen módon a mezőgazdasággal egyáltalában nem foglalkozók házai szintén egy-egy portát jelentenek.⁵ Az 1567-i

¹ 1546: 13. tc.: „Nec non coloni civitatum montanarum ut puta carbonarii et alii, qui ab antiquo exemptiones habent, eo quod ad culturam fodinarum sunt necessarii, a contributione exempti habeantur.“ (Magy. orszgy. eml. III. 47. l.)

² Kijelentik, hogy „certissimum enim est, si villule iste, in quibus solummodo carbonarii, sectores, lavatores auri et ceteri laboratores montanorum habitant, qui agriculturis, pratis carent neque asimilandi sunt ceteris colonis, hoc novo gravamine gravabuntur, relictis casis vel tuguriis eorundem, deserte permanebunt.“ (Litt. ad cam. 5: 126.)

³ Qui vero agriculturam exercent ad instar colonorum nobilium ad solvendum contributionis cogantur. (Litt. ad cam. 4: 230.)

⁴ O. L. kinest. lt. Dicales conscriptiones, (a következőkben: Dic. conscr.) tom. III.

⁵ Így ír össze 1564-ben a barsi dicator. A selmeciek Vihnye nevű falvában „sunt carbonarii, qui circa fodinas laborant, currus habentes 5, facit portas 5.“ Svabon találtak 12 házat, amelyek közül 4-ben van eke is, a porták száma tehát 4. Weternykben 14 ház van, „sed Erbschaft habent 4“ és így az eredmény 4 porta. A körmöciek egy falváról: „isti sunt cultores fodinarum et solvunt censum dominis secundum quantitatem stipendii hebdomadalis. Sunt tales in domibus 40. Ex his pauperes 8, facit portas 32.“ (Dic. conscr. III. k.)

országgyűlésen azonban még megerősítik mentességüket,¹ 1569-ben pedig az artikulusnak olyan szövegezést adnak, hogy mivel bányamunkát végeznek és sem állatuk, sem más örökségük nincs, nem adóznak.² Az ugyanezen évből való kamarai instrukció, átvéve a törvény szavait, magyarázólag hozzátéveszi, hogy ha pedig a rovó találna köztük olyanokat, kik a bányákban való munkájukon felül írtásföldet is művelnek és rétjük is van, ezekre vesse ki az adót.³ Ez az 1569.-i utasítás lett a következőkben irányadó.⁴ Az adóztató hatalom tehát ebben az esetben az elsősorban nem mezőgazdasággal foglalkozók közül csak azokat tudta adófizetők közé sorolni, kiknek földjük, rétjük van és így a portális adózás keretei a föld létének feltételén ebben az esetben még nem tudtak áttörni. Általános elvként megállapítható, hogy ha a bányában dolgozók ipari tevékenységük mellett földet is művelnek, legalább olyan mértékben, hogy abból az életfenn-tartására szükségesnek egy része fedezhető, a földnek arányában tizenötüket, huszukat csoportosan egy portába számolják. Szepesmegyei falvakban 1593-ban „quia perpaucos agros colunt, ex fodinis autem ut plurimum se et suos magno cum labore sustentant“, 22 házat 2 portába, 60-at 5-be, 6-ot félnek, 33-at 4-nek, 36-ot 3 portának számolnak.⁵ Rudolf országgyűlési propozíciója még 1587-ben is hiába kérte, hogy a szénégetők, kik közül sokan a jobbágyoknál is gazdagabbak, porták szerint rovassanak.⁶

Hasonló a helyzet a molnároknak a portális adózásban való részvétele esetében. A molnárak malmaik után nem adóznak. A malom, melyben dolgoznak, többnyire nem is sajátjuk, a földesurénban az úr alkalmazottjai ök.⁷ A jövede-

¹ 1567: 12. tc.: „Carbonarii et alii montanarum laboratores, qui antea quoque exempti fuisse dicuntur, non dicentur.“ (Magy. orszgy. eml. V. 144. l.)

² 1569: 8. tc.: „Carbonarios autem et sectores in montanis, qui nec pecora nec alias hereditates habent, sed sola domus propria habitatione contenti, labores fodinarum exercent, non esse dicendos decretum est.“ (Magy. orszgy. eml. V. 262. l.)

³ „Si vero dicator comperit tales terras extirpaticeas et prata possidere et sese non solo labore montanistico sustentare,“ azokat össze kell írni. (Libri instr. I. 225. l.)

⁴ Magy. orszgy. eml. VII. 228. l.

⁵ Dic. conscr. 36. k.

⁶ Magy. orszgy. eml. VII. 228. l.

⁷ Molendinatores, quos nobiles in propriis curiis ipsorum nobilitaribus in victu et amictu proprio conservant, neque habent domos privatas nec sessiones nec terras arabiles possident... (1549. Litt. ad cam. 3: 242.) Chemniczky György írja 1565-ben: „molitores paucos esse, qui non sint in stipendio dominorum suorum.“ (U. o.

lemről számot tartoznak adni és munkájukért megállapított bért kapnak uruktól.¹ Ezért, mint általában a birtokos servitorai, mentesek az adó alól. Ha azonban a malmon kívül a faluban, a jobbágyok sorában házuk, földjük is van, ez után már adókötelesek és a porták számát növelik.² Ép így akkor is, ha nem urasági malomban őrölnek, hanem saját malmuk van és ehhez föld is tartozik.³ Ezért írja a kamara 1572-ben Bosnyák András pozsonyi rovónak, hogy egy nagyszombati polgárnak zvoncsini malma mentes lehet, ha „nihil penitus hereditates habet adnexum ut sunt prata et terras arabiles“.⁴ Zólyom és Nógrád megyék 1574-ben bár Sóos János rovó valamennyi malmot összeírta, csak azokat a molnárokat engedik megadóztatni, „qui in molendinis rusticorum propriis habitarent.“⁵ Természetesen itt is találkozunk az adóztató hatalom azon szándékával, hogy a föld hiányában csupán ipari munkásságukból élőköt se engedje a portális adózás keretén kívül maradni. Eredményt azonban épúgy, mint a szénégetők, bányamunkások esetében, itt sem ért el.⁶

Vita tárgya volt a familiárisok legelső rétegének, a földesúri gazdaságok különböző kézműveseinek, szolgáinak, cselédeinek adókötelezettsége. Ezek közül bizonyára csak kevésnek volt telke. A földesúri gazdaságnak szolgálatában nagy részük uruk házában él, ellátását is onnan kapja. A középkor folyamán az ilyen saját földdel nem rendelkező, önálló gazdálkodást nem folytató familiárisok mentesek voltak a dica alól.⁷ A XVI. században is mindvégig érvényes az elv :

7 : 102.) Molendina etiam plurima fatentur esse dominorum et propterea nihil debere solvi de eis. (U. o. 7 : 103.)

¹ Véglesen „omnes proventum molendinarum ad castrum reddere teneantur.“ (Litt. ad cam. 5 : 541.)

² 1542 : 14. tc. : „Molitores in serie pagorum et villarum domos habentes exempti esse non debent.“ (Magy. orszgy. eml. II. 439. l.) 1567 : 12. tc. : „Molendinadores, qui medio aliorum colonorum sessionem habent, pro illis dicam solvant, qui vero non habent de solis molendinis non solvant.“ (U. o. V. 144. l.)

³ 1563 : 4. tc. : „Molitores, qui in stipendio dominorum non serviunt, ad exolvendam dicam sint obligati.“ (Magy. orszgy. eml. IV. 579. l.) „Molitores, qui terras arabiles cum pratis aliasque hereditates habent, instar aliorum dicentur.“ (U. o. V. 262. l.)

⁴ Exp. cam. 1572. júl. 10.

⁵ Litt. ad cam. 11 : 113.

⁶ Rudolf 1587-i prozociójában láthatjuk a sikertelen törekvések nyomát. (Magy. orszgy. eml. VII. 228. l.)

⁷ 1467 : 3. tc. (Kovachich : Supplementum. II. 183. l.) 1504 körül Horvátországban „servitores et familiares, qui alias nunquam dicati fuerunt,“ összeírtak, de a kivetett adót nem szedték be tőlük. (Thallóczy—Hodinka : A horvát véghelyek oklevéltára. I.

„mercenarii et servitores dominorum et nobilium, qui victu et amictu ac solutione dominorum suorum aluntur“, mentesek legyenek.¹ Hiába akarja 1534-ben a somogy megyei rovó a birtokos urak servitorait is összeírni, a megye nem engedi.² Ép így megakadályozza a familiárisok, servitorok megadóztatását 1536-ban Győr megye.³ Nem élveznek azonban semmiféle adómentességet e jobbágyrétegből azok, kiknek a többi jobbágyok sorában telkük van és házuk a porták közé számít.⁴ Szintúgy a kézművesek, ha nincsenek a földesúr bérén, adófizetés kötelezettsége alá esnek.⁵ Az adóztató királyi hatalom mindamellett még a földtelen szolgákat és földesúri kézműveseket sem akarja meghagyni mentességükben. A rendek megadóztatásukat nem tartják keresztülvihetőnek, azzal az indokolással, hogy önálló gazdaság híján semmijük sincs, amiből fizethetnének.⁶ Maga a földesúr is igyekszik gazdasága népét a dica alól kivonni. Felfogása szerint egyedül az a tény, hogy valaki földesúri cseléd, elegendő ok a nemfizetésre és ezen még az sem változtat, ha esetleg saját telke van. Így harapózik el lassan az a szokás, hogy a földesúr telkes jobbágyát, hogy terhét könnyítse, cselédnek mondja és ezáltal kiemeli a porták szerint adózók közül.⁷

Teljesen e körül a kérdés körül forog a libertinusok megadóztatása. A földesúr jobbágyának személyét és telkét a jobbágykötelességek egynémelyikétől, vagy mindegyikétől

Budapest, 1903. 17. 1.) Szekfű Gy. szerint „a familiárisok egyedül a familiáris viszony által lesznek adómentesek.“ (Servienek és familiárisok. Budapest, 1912. 66. 1.)

¹ 1546 : 13. tc. (Magy. orszgy. eml. III. 44. 1.)

² Litt. ad cam. 1 : 144. és 2 : 91.

³ Litt. ad cam. 1 : 97.

⁴ 1542 : 14. tc. : „Servi et mercenarii in serie pagorum et villarum domos habentes, exempti esse non debent.“ (Magy. orszgy. eml. II. 439. 1.) Hasonlóképen adóznak „officiales, provisores scilicet, castellani, vigiles et portarii arcium, pretextu aliquo dominorum suorum rusticam domum aliquam inhabitantes vel in alium suum usum applicantes.“ (1566. Libri instr. II. 89.)

⁵ Qui non in stipendiis dominorum suorum serviunt. (Libri instr. II. 89.) A kamarának Szepes vármegye rovójához írt véleménye : „Ne ullius libertas vel exemptio observetur, qui in victu et amictu domini sui non est, sed saltem iis, qui dominis suis pro mercede et victu seviunt.“

⁶ Neque quicquam habeant, unde solvendo essent. (Magy. orszgy. eml. IV. 100. 1.)

⁷ Egy 1577.-i prozocióban említi a pozsonyi kamara, hogy a földesurak „coloni, in medio aliorum colonorum sessiones habentes“ mercenáriussá teszik és kivonják a dicafizetők sorából. (Exp. cam. 1577. aug. 20.)

felmentheti és jobbágyát libertinussá teheti.¹ A libertinusok a falu jobbágyainak tehetősebbjei közül kerülvén ki, annál nagyobb súllyal kívánhatták, hogy ne írják őket a porták közé. Földesuraik és a megyei hatóságok ebben a törekvésben pártjukat fogják.² Falutársaik természetesen a falu közös szolgálatainak és adójának beszolgáltatásakor érzik e mentések hozzájárulásának kimaradását és panaszkodnak miatta.³ Országgyűlési végzéseink mindenkor tiltják is a libertinusok mentességét. Az elvi álláspont e kérdésben az volt, hogy a földesurak részéről adományozott libertas csak földesúri vonatkozásban érvényes és nem lehet befolyással a libertinusnak a királlyal szemben fennálló kötelességeire.⁴ A gyakorlatban mégsem tudják keresztülvinni megadóztatásukat⁵ s a kamarai utasítások kénytelenek elismerni a libertinus mentességét.⁶ A kérdésnek pedig nagy súlya van. Egyes uradalmakban a libertinusok a nagybirtokos servitoraival, cselédeivel együtt a jobbágylakosság jelentős részét teszik. A kapuvári uradalom 14 községben 1528-ban 340 jobbágytelek közül 86-on liber élt.⁷ Az eccesi uradalomban 1647-ben 7 község 203 szolgáló jobbágya mellett 72 szabados szerepel; más 5 községben 192 jobbágyra 63 szabados esik.⁸ Ilyen módon esetleg a porta száma csökken,

¹ Az ónodi uradalomban a libertinusok „non serviunt inter communem plebem operis rusticanis,” hanem levelet hordanak, vagy más „honestiora servitia“-t teljesítenek. [O. L. Kinestári lt. U. et C. (=Urbaria et conscriptiones) 112 : 1.] Felsőbányán évente 35 dénárt fizetnek és a levélhordás szintén az ő köteleességük. Háborús időben a várnagy parancsára kocsikon harcba kell vonulniok. (U. o. 101 : 44.)

² Nobiles quoque libertinos suos, in curiis nobilitaribus residentes et etiam servitores suos, qui coloni sunt, eo quod census non solvant, sed tantum servita exhibeant, connumerari prohibuerunt. (1549. Litt. ad cam. 3 : 41.) Verebélyi Fülöp somogyi rovó írja 1534-ben : „A combustis et servitoribus domini ac nobilium libertinisque nulla ratione subsidium dare comitatus vult.” (U. o. 1 : 144.) Zala megye 1567-ben felír a kamarához, mert a rovók nem veszik tekintetbe a libertinusok mentességét. Idézi Komoróczy Gy. : Nádasdy Tamás és a XVI. századi nagybirtok gazdálkodása. (Budapest, 1932.) 141. l.

³ Garamszentbenedek civisei : „Inter nos sunt aliqui libertini, qui in medium nostri penitus nihil tribuunt nec inserviunt.” Kérik, hogy a kamara írjon rájuk, „quod in perferendis laboribus nos iuvare ne recusent.” (1574. Litt. ad cam. 10 : 285.)

⁴ Magy. orszgy. eml. X. 255. l.

⁵ Liptóban 1549-ben Ördög Péter rovó hiába kívánja a nemesektől, hogy „libertinos suos, qui in curiis nobilitariis degunt aut ad portas, vel in medium nobilium unius sessionis connumerare permittant.” (Litt. ad cam. 3 : 42.)

⁶ Libri instr. I. k. 220. l.

⁷ U. et C. 12 : 42.

⁸ U. et C. 13 : 10.

„adóügyi pusztulás” képe tárul elénk, ami mögött pedig nem gazdasági leromlás, hanem éppen társadalmi emelkedés rejlik.¹

Végigtekintve az adóztató hatalom azon törekvésein, amelyek a jobbágyság lehető teljes egészének megadóztatását célozták, vizsgáljuk meg, hogyan igyekeztek ezt az adóegységet a különböző gazdasági erejű adózók megadóztatására alkalmassá tenni. A porta a telekkel egyenlő, de az ország különböző részein a telek nagysága, hozadéka, a telkes jobbágy vagyoni helyzete más és más. Ugyanazon község határában belül is különböző módú jobbágysággal találkozunk. Valamennyiüket ugyanazon adóteher terheli, a telekre kiszabott adótétel. Ezen egyenlőtlenség megszüntetését, az adóügyi iratokban gyakran emlegetett aequalitas elérését, a portának mint adóegységnek megtartása mellett többféle-képen próbálták megvalósítani.

Már a portának ekkori jelentéséből következik, hogy a résztelken lakók az adótételnek csupán megfelelő hányadát fizetik. E többen egy telken élők szegényebbek a telek jövedelmén közösen osztoznak, méltányos tehát, hogy közösen fizessenek annyit, mint egy tehetősebb egésztelkes jobbágy. Az egésztelkesek között is jelentékeny vagyoni különbségek vannak. A szántóföldek és rétek falvanként különböző nagysága és minősége, ezenfelül bizonyos jogok élvezete, vagy hiánya teremti meg ezeket a különbségeket.

Nemcsak ha különböző földrajzi tájakat veszünk, hanem még szomszédos községeknél is előfordul, hogy a telek nem ritkán többszöröse a másik faluban levőnek. A XVII. század végéről való adatok szerint Sopron megyében a negyed telek 3—22 hold között váltakozott. Míg az egyik községben 12 holdas telket nyolcadnak mondanak, a másikban a féltelkes jobbágy 6 holdat művel.² Ilyen lehetett a helyzet Moson megyében is. Az óvári kapitány 1567-ben jelentést küld a mosoni porták egyenlőtlenségéről és utal a jobbagyokat emiatt sujtó igazságtalanságra.³ Komárommegyei falvakban átlag 18—24 holdas a telek, bár előfordulnak olyan falvak, hol 8—10 hold tartozik egy egész telekhez.⁴ Zalában a kapor-naki apátság birtokán az egész telekhez 12—16 hold jár.⁵

¹ Megtörténhetik azonban az is, hogy a földesúr libertinusait deponálja, azok ismét jobbagyok lesznek és újból adóznak, amire példát a lednicei uradalomból ismerünk. (U. et C. 18 : 5.)

² Dic. conser. 38. k.

³ Ben. res. 1567. jan. 13.

⁴ U. et C. 4 : 45.

⁵ U. et C. 11 : 30.

A kanizsai vártartományban 2—12 hold között változik a negyedtelek szántóföldje.¹ Egy 1556.-i megyei statutum szerint a nemesek telke, ha 32 hold szántó van hozzá, egésznek számít, ha kevesebb a földje, arányosan kisebbnek kell venni.² Jókó várának a Kis-Kárpátok tövében elterülő tartományában 9—12—15 holdnyi az egész telek szántóföldje.³ Léva pertinenciájában, Bars megyében, a legtarkább változatosságban alig egy-két holdas telek mellett más faluban 36 holdat is találunk.⁴ Nem mások a viszonyok a Tiszántúl sem, ahol például Szabolcs megyében 32 holdas telek mellett előfordul, hogy csak 6—8—10 holdat szánt az egésztelkes.⁵ Megvan az egyes falvak közti különbség a Felvidéken is, csupán a számok csökkennek. Már Sárospatak, Füzérváralja, a hontmegyei sági prépostság uradamaiban is alig akad tíz holdon felüli telek.⁶

A falu határán belül is adódnak különbségek a telek nagyságában. A házhoz tartozó, minden jobbágnak egyenlően kiosztott földön kívül a törekvőbbek szerezhetnek maguknak irtásföldeket. Ezek a jobbágnak saját tulajdonává lesznek.⁷ A két különböző eredetű föld közti különbség elmosódhatik és így támadhat az egész telekhez tartozó szántók nagysága közti különbség. Széplakon 16 és 22½ hold között változott a földek nagysága, Berjócón 14—20 hold között.⁸ Növekedhetik a jobbágygazdaság földterülete puszták bérbevétele által is. Bizonyos bérösszeg lefizetése, esetleg kilenced és valami ajándék beszolgáltatása fejében a jobbágyházhoz tartozó föld megtöbbszöröződik.⁹

A porta tehát semmiképen sem egy bizonyos terület egység. A falu művelés alá fogott határának nagyságától, a

¹ U. et C. 27 : 59.

² Kolosvári S. és Óvári K. : *Corpus statutorum*. V. 8. l.

³ U. et C. 28 : 79.

⁴ U. et C. 16 : 5.

⁵ U. et C. 12 : 28.

⁶ U. et C. 40 : 35., 15 : 1., 48 : 78. A XVI—XVII. századi jobbágytelek történetével több helyt foglalkozik Takáts Sándor. A nagyságbeli változatos képre ld. : *Emlékezzünk eleinkről.* (Budapest, é. n.) 299. s. köv. l. — Berlász J. : *A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában.* (Budapest, 1936.) 21. l.

⁷ Országunk törvénye és igazsága az, hogy valaki aféle értásokat teszen, örököket épít még maradékinak is . . . senki míg gyerekektől is se vehesse pénz nélkül. (Pannoni halmi rendtörténet. IX. 488. l.) Ugyanerre ld. Berlász i. m. 27. l.

⁸ U. et C. 56 : 34.

⁹ A kapuvári uradalomban a pusztán fekvő földeket ha beveti valaki, holdanként egy köblöt ad és a tizedet. (U. et C. 12 : 42.) A terebási uradalomban egy forintért bérlik őket. (U. et C. 59 : 14.)

földön osztozkodó jobbágyok számától függ elsősorban, hogy mekkora területileg.¹ A porta szerint való adóztatásnak ezt a hibáját már az egykorúak is látták. 1574-ben a szepesi kamara részletes felterjesztést dolgoz ki a portális adózás tárgyában és kitér a telek egyenlőtlenségéből származó aránytalan adóztatásra is. Nagy igazságtalanságot talál abban, hogy jóllehet a telkekhez nem egyforma mértékben járul föld, rét, a jobbágyokat telkük szerint mégis egyformán adóztatják.²

Az adózók vagyoni állapota a telek nagyságán kívül a föld minőségétől is függ. Jó földbe két-háromszor annyi gabonát vethetnek, mint a silányabb talajba.³ Azonos nagyságú telek művelése mellett is keletkezhetnek nagy hozadék-különbségek a föld különböző termékenysége miatt. Ebből a szempontból főleg a Felvidék hegyek közti, rossztalajú telepeinek jobbágysai szenvednek hátrányt. A XVII. század elején Trencsén megye jobbágylakosságának nagy része a rendkívül terméketlen vidéken, mint felette szegény, már kedvezményes eljárásban részesül. Épp így az itteni zsellérek is, kik még kevésbé találnak megélhetést a Vág és mellékfolyóinak kiöntései által pusztított, amúgy is sovány földeken és kénytelenek a termékenyebb alföldi vidékekre lejárni, gabonát csepelni, vagy más munkára szegődni.⁴

Az adózók közti jelentékeny vagyoni különbséget az adóztatónak tekintetbe kellett vennie. Általában, amennyire e merev adóegység engedi, igyekeznek az adót az adózók képességéhez arányosítani. A telkes jobbágyra a portális adó csak akkor vehető ki, ha bizonyos vagyoni minimummal rendelkezik. Először 3 forint, 1547-től 6 forint értékű vagyon létében állapítják meg ezt a minimumot. Akinek még ennyije

¹ Ha meg is tudjuk mondani, hogy egy faluban hány hold föld, hány kaszaalja rét tartozik a jobbágytelekhez, még kérdés, mekkorának kell venni a holdat. A 864 öl²-es királyi hold mellett más holdak is el voltak terjedve. (Hóman B.: Magyar pénztörténet. Budapest, 1916. 488. l.) Hogy pedig a mérés hogyan történhetett, arra jellemző a középkori „visu considerando, Deum ferendo pre oculis“ formulán túl a következő 1559-ből való adat: Jó földbe esett az vetés és nem özvegyasszony holdjaiba, kiknek a hossza rövid, szélessége keskeny. Idézi Takáts S.: A régi Magyarország jókedve. (Budapest, é. n.) 72. l.

² Sessiones non ubique aequales habent agros et prata. Alibi plures, alibi pauciores numero habent et nihilominus integrae sessiones reputantur et pro portis censentur. (Magy. orszgy. eml. VI. 4. l.)

³ Léva tartományában Ujbars telkeinek 10—10 holdjába 30 quarta gabonát vetnek, míg Szodányban ugyanakkora földterületbe már csak 12 quarta fér. (U. et C. 16 : 5.)

⁴ Dic. conscr. 45. k.

sincs, azt nem írják össze.¹ Az ilyen minimálásnál természetesen ellentétek merülhetnek fel az adózó és az összeíró között. 1566-ban megállapították tehát, hogy a vagyontártyak közé nem számítják azokat a felszereléseket és eszközöket, amelyek a háztartáshoz és a gazdasági munkához okvetlenül szükségesek.² A porta összeírásánál többre kiterjeszkedni nem lehetett. Jobban meg tudták fogni a kérdést az adó beszédésénél. Számba veszik az adófizető ingó vagyontát, a telek jövedelmezőségét, a rerum et bonorum facultatem és itt igyekeznek megvalósítani azt az elvet, hogy a gazdagabb segítsen a szegényebbnek.³ Miután a rovó megállapította, hogy egy községben hány porta van, a bíró a jobbágyok anyagi helyzetéhez mérten az egyiktől többet, a másiktól kevesebbet kívánva szedi be a porták száma után járó összeget.⁴ Ennek következtében kezdetben még a zsellérek sem voltak mentesek a portális adó alól, mert a tehetősebbeket a jobbágyok terhének könnyítésére kötelezték. 1548-tól a zsellérek az artikulusok szerint már nem fizetnek,⁵ a valóságban azonban, ha lehetett tőlük valamit beszédni, nem kímélték őket sem.⁶ Természetesen a jobbmódú jobbágyok között akadtak olyanok, kik saját adójukon felül a szegények segítésére vonakodtak fizetni. Az ilyenek ellen a megyei hatóságok eljárnak és megbüntetik őket.⁷ A kivetett összeg közös összeadásának elve mindvégig megmarad. A rendek feliratai ezt éppúgy szükségesnek tartják, mint a királyi

¹ Megtörtént, hogy a dekrétumban megállapított 3 forintos minimumot kénytelenek voltak a nép szegénysége miatt 5 forintra felemelni. (O. L. Múz. Törzsanyag 1531. és Városi és kam. iratok fol. Lat. 900.)

² 1566 : 5. tc. : „Dicatores vero ligones, seures et alia domus utensilia in eiusmodi bona computari soleant.“ Kérik, hogy „a computatione talium levium rerum, quibus pauperes exercent et agunt vitam, desistant.“ (Magy. orszgy. eml. V. 61. k. 1.)

³ Pauperum ratio habenda est, ne ad graviora onera, quam divites cogantur. (Magy. orszgy. eml. IV. 86. l.)

⁴ 1537 : 7. tc. : „Summa contributionis numerata et conscripta, non parcendo etiam inquilinis, iuxta uniuscuiusque rustici facultatem exigatur.“ (Magy. orszgy. eml. II. 11. l.) 1540 : 12. tc. : „Qui ditiores sunt plus solvant quam pauperes, usque ad completionem summae, quae in unaquaque villa numerabitur.“ (U. o. III. 47. l.)

⁵ 1548 : 28. tc. (Magy. orszgy. eml. III. 223. l.)

⁶ Inquilini pecora et domos habentes alios sessionatos colonos iuvare debuerunt. (1564. Városi és kam. iratok. fol. Lat. 1004.)

⁷ Torna megye 1599.-i statutuma az alispánnak ad hatalmat, hogy 12 forintig terjedő bírságot vethessen ki. (Kolosvári—Óvári : Corpus statutorum. II. 60. l.)

propozíciók.¹ Maguk a jobbágyok néhol közös alapot teremtenek az adófizetésben való támogatás céljából. Söjtörön volt körülbelül 20 kaszaalja rétjük, a rajta termő szénát eladták és ebből segítették egymást a királyi rovásban, vagy más adókban.²

A porta az egész teleknek felel meg. Kérdés: mi legyen az eljárás ott, hol töredéktelkek is előfordulnak? A fél, negyed, vagy nyolcad telkeket megfelelő portának számítva összegezzék-e, vagy mindegyiket egy-egy portának vegyék?

A résztelkek összeszámlálásának ez a problémája már I. Mátyás idejében megvolt. Az összeírásban követendő eljárást szabályozták erre való tekintettel is. Mátyás határozatát azonban halála után figyelmen kívül hagyták s csak az egész telkek XVI. századi pusztulása, a fél, negyed telkek általánossá válása tette ismét szükségessé e kérdés tárgyalását.

A résztelkek számának megnövekedése több ok hatása alatt következett be. Az egyik ilyen ok az egész telek szétosztódása. Békés időben, nyugodt viszonyok közt a telkek osztódását főként a népesség természetes szaporodása idézte elő. A jobbágyfiaknak csak egy része igyekezett a szülői háztól elköltözve önálló gazdálkodást folytatni, más részük otthon maradt és az apa telkén építette fel saját házát. Ugyanazon a telken élnek apa és fiai. A XVI. században is előfordul számos helyen, hogy egy telken több azonos vezetéknevű paraszt él.³ Az együttélés azonban nem tart soká. A következő lépés a testvérek különválása és az egész telkek részekre oszlása. Fél, harmad, negyed telkek szerepelnek a falu utcájában, kettesével, hármasával, négyesével egymás mellett, bizonyosságul annak, hogy e részek valamikor egész telket alkottak.

A telkek osztódásának másik módja az összeköltözés utáni elkülönülés. Azok, kik bármely okból közösen egy

¹ Rudolf 1578. febr. 28.-i iratában „iisdem (sc. dicatoribus) dicæ inter divites et pauperes distribuendæ curam commodissime demandari posse existimat.“ (Magy. orszgy. eml. VI. 220. l.) Vagy 1598-ban a pozsonyi kamara felterjesztésében: „Dignum autem quoque est ut coloni ditiores sublevent pauperiores, ita tamen ut oblatum subsidium de singula nihilominus domo compleatur.“ (Exp. cam. 1598. febr. 25.)

² U. et C. 12:42. — A „ditiores sublevent pauperiores“ elvét megtaláljuk e kor adózásában másutt is. Az 1537.-i Hufe-ként szedett stájer „landesfürstliche Urbarsteuer“-ban „der Reiche den Armen übertragen sollte“. Az egy-egy birtokra eső adóösszeget az adózók képessége szerint osztják szét. (Mensi i. m. I. 170. l.)

³ U. et C. 11:23., 46:73.

telken élnek, részüket idővel elkülöníthetik és a telek ilyen módon felaprózódik. Hogy ennek a körülménynek nagyobb jelentősége legyen, ahhoz szükséges a jobbágynépesség különösebb mozgékonyága. Erre pedig jobbágyaink az előrenyomuló török előtt mindenütt kényszerítve voltak. Jellemző példaként Eger környékén lévő falvak említhetők. 1551-ben a török támadás előtt Makláron 15 egész, 9 fél, 5 negyed telek volt, Nagytályán 20 egész, 9 fél, 21 negyed telek.¹ 1558-ban a különböző nagyságú telkeket összefogva Makláron 17, Nagytályán 55 telket írnak össze.² Az 1567.-i összeírásból világlik ki azonban, hogyan kell értelmezni e számokat. Ekkor a részeket egésznek összegezve Nagytályán 24, Makláron $20\frac{1}{4}$ telek szerepel, ami nagyjából megfelel az 1551.-i állapotnak, csakhogy a telek már mindkét községben $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{16}$ részekre morzsolódtak és Tályán 336 jobbágy, Makláron 144 jobbágy és 25 zsellér él rajtuk.³ Míg a töröktől való félelem a városkörnyéki falvakban zsúfolta össze a jobbágyokat, addig a város a nemesek, szabadosok menedékévé vált. 1567-ig ezek kezére ment át a régi lakók tulajdonából Eger számos háza, sőt egyes városrészeket teljesen nemesek laktak.⁴

Növekedik a résztelkek száma a jobbágy szegényedése következtében is. A szegény jobbágyoknak nincs igavonó állata, nem tud mit az eke elé fogni. Földjének nagy részét kénytelen műveletlenül hagyni. A szalánci várhoz tartozó Borzasújlakon 35 egész és 5 fél telken lakó jobbágy élt 1596-ban telkenként 32 holddal, szegénységük miatt azonban mindössze 2—2 holdat tudtak művelni.⁵ Esetleg többen összeállnak és közösen munkálnak meg valamicskét földjükből, annyit, amennyin épp hogy még megterem, ami az élet fenntartásához szükséges, a többi pedig műveletlenül marad, lassan teljesen elszakad a jobbágytelektől és az eredeti telek kisebbedik. 1569-ben Egyházasszegén szegény jobbágyok telküknek csupán harmadát művelik. Bánkeszi 38 egész portás jobbágyából 3 marad meg teljes portán, 22 „de media servit“, 3 „de $\frac{1}{3}$ servit“, 10 „nunc inquilinus“. Szemereden, minthogy az 5 féltelkes közül 4 már csak negyed telket művel, a földesúri census és robot is kevesebb lesz.⁶ Helmeccen 1573-ban 13 egész telket írnak össze, de az egész censust csak két

¹ U. et C. 1 : 1.

² U. et C. 4 : 48.

³ U. et C. 1 : 2.

⁴ U. et C. 1 : 2.

⁵ U. et C. 12 : 29.

⁶ U. et C. 51 : 5.

jobbágy fizeti, míg 8 felényit, 3 pedig már épp csak negyed-résznit tud adni. Itt is megvan még az egész telek, a rajta élő jobbágy ereje azonban kevés hozzá.¹ Élesen bevilágít ebbe a helyzetbe Felnémet 1551-i összeírása. Volt a községben 5 egész telek mellett 10 háromnegyed, 39 fél és 5 negyed telek. A latin szöveg ezeket a résztelkeket a következőképp jelöli: „*sensiones integrae, desertis quartaliciis*”, „*sensiones mediae, desertis aliis partibus mediis*”, „*sensiones quartales in integris sessionibus, desertis tribusque aliis quartaliciis*“. Tehát valamennyi telek eredetileg egész volt és egészekké lehetnek ismét, amint akad jobbágy, aki vállalkozik pusztán fekvő részek művelés alá vételére.² A telkek egy részének pusztán maradása, a jobbágygazdaság szűkítése kétség-telenül a jobbágy sorsának nehezedését juttatja kifejezésre. A jobbágy földesúri köteleességei emelkednek, a királyi adók, főleg mert néhány év kivételével szinte állandóak, súlyos terhet jelentenek. Mindezek pedig telkének arányában érik. Az egész telek művelés alatt tartása sokszor épp ezért nem előnyös. A jobbágy kisebb telken, de kisebb köteleesség mellett talán könnyebben él, mint ha megtartaná változatlanul egész telkét. Ilyen esetben tehát az urbáriumok és adóösszeírások a puszták növekedésében a szegényedést torzítva mutatják. A gazdálkodás terjedelmének csökkentése azonban feltétlenül jelent bizonyos megalkuvást a mostoha helyzettel, a legtöbb esetben tényleges szegényedést, sőt szegénységet.

Akár a természetes szaporodás, vagy összeköltözés következtében osztódik, akár a szegényedés miatt pusztul a telek, az eredmény mindenképp az egész telkek számának feltűnően gyors apadása lett. Ennek a folyamathoz jelentős következményei a portális adózásban is hamarosan mutatkoztak. 1546-ban Zala, 1549-ben Zala, Vas, Esztergom és Komárom megyék rovóiról tudjuk, hogy a portának „ad quantitatem sessionis“ való összeírásával szakítani akartak.³

¹ U. et C. 88 : 14. — Ugyanígy a diósgyőri vártartományban. (1563. U. o. 92 : 1.)

² U. et C. 1 : 1.

³ Zala megye Kehidán gyűlést tartva, *rectificatiót* akar, mert Kapornaky „ubi in loco unius curiae integrae nobilium, quotquot comperte sint persone, singulas videlicet portas habentes, quemlibet talium per portas connumeravit.“ (Litt. ad cam. 3 : 68.) Kisseryeni Pál a kamarának: „Scio nihil me contra decreta articulorum in connumeratione commisisse, nisi quod in aliquibus locis medias sessiones, ex eo quod divites satis sunt, pro integra connumeravi.“ (U. o. 3 : 61.) Kewrewssy Mihály jelenti: A vasvári congregatió sérélmzették „non integram sessionem seu portam colonorum sed quamlibet portam etiam mediarum sessionum per me dicatam esse.“

Minden egyes telket, melyen ház van, tekintet nélkül egész, vagy rész voltára, egész portának vesznek. Ez ellen a megyei hatóságok és egyes hatalmas földesurak erélyesen tiltakoztak.¹ 1553-ban a kamarai instrukció az egész telkenként való összeírást kívánja a dicatoroktól és ők valóban úgy számolják a portát.² Ismerjük azonban Zala és Vas megyék rovóinak a kamarához írt jelentését, amelyben felháborodva panaszkodnak a „modus dicandi“ ellen.³ Továbbra is azon az állásponton vannak, hogy a porta a lakott telek legyen, a nagyságra nem tekintve. Egy olyan telken ugyanis, amelyet egésznek mondanak, 4, 6, sőt még több porta is van. Olyan portát, mely egész telekkel volna egyenlő, ritkán talál. Ha nem a portát, hanem a telket kell összeírniok, ott, ahol azelőtt 300 porta volt, jó, ha százig jutnak.⁴ Megvilágítja a helyzetet a Muraköz egy részéről való 1553.-i összeírás, hol 887 fumus seu porta van, „quae si in integras sessiones, per medias sessiones et quartalia computantur“, összesen 335½ egész telek adódik.⁵ Az egész és töredék közti zavarban tehát a rovó szerint a ház, az önálló jobbágygazdaság a porta és nem a telek.

A hatvanas években már Moson, Sopron, Nyitra, Trencsén, Túróc és Zólyom megyékben is ellentétek támadnak a résztelek számítása körül. 1565-ben Patfalva nevű mosoni községben a rovó 38 portát ír össze. A falu panaszkodik és a szentkereszti apátság officialisa erősíti, hogy 21½ portánál

(U. o. 3 : 70.) Erdewhegyi Miklós leveléből: „In una curia autem sunt portae tres, quatuor, vel plures et ille qui a comitatu missus fuit . . . ita narravit . . . quod dominationes ita convenerunt ut si in una curia tres aut plures essent, secus ne solvant quam ad unam portam.“ (U. o. 3 : 43.)

¹ Zala megyében Bánffy István saját birtokára a dicatori instructiot úgy magyarázza, „quod inhabitatores integrarum sessionum deberentur dicari ad florem unum, inhabitatores mediarum sessionum ad florem medium . . . usque ad minimum, ad quantitatem sessionis dicentur.“ (Litt. ad cam. 3 : 129.)

² Litt. ad cam. 5 : 308.

³ A zalai rovó szerint „in connumeratione est defectus, quoniam ubique pro una integra sessione quatuor porte vel plures computantur, pro integra enim sessione una porta raro vel fere nusque invenire potest.“ (Litt. ad cam. 5 : 308.) „Maior pars portarum iuxta connumerationem anni superioris 1549 deficiat, cum non porte, sed integre sessiones sint connumerate. Nam si connumeratio portarum admissa fuisset, numerus portarum prescripti anni superioris parum vel forsitan nihil defecisset.“ (U. o. 5 : 309.) „Alibi pro integra sessione portae 4, alicubi 6 vel octo et plures sunt computatae“. (Barabás S. : Zrinyi Miklós életére vonatkozó levelek. I. Budapest, 1898. 21. l.)

⁴ Litt. ad cam. 5 : 308.

⁵ Barabás i. m. II. 298. l.

„omnibus medietatibus et quartaliciis in unum computatis“ többet ott nem találhatni. A többlet a rovó részéről valószínűleg úgy adódhatott, hogy a fél és negyednek mondottakat is egész teleknek vette.¹ Ugyancsak 1565-ben írja a nyitrai rovó, hogy „Ugróc tartományából olyan módon, mint én róttam, az Stuertektől fizetni nem akarnak“.² Egy 1564.-i trencsénmegyei kongregáció felír a kamarához, mert a rovó több rovást csinált, mint ahány ház van összesen, ami azonban már a valóságtól eltérő túlzás lehet.³ Igen érdekes egy trencsényi rovónak keltezetlen, de minden valószínűség szerint ebből a korból való jelentése. Ugróc pertinenciájából a dicát nem szedte be, mert vannak itt jobbágyok, kiknek egy, vannak, kiknek két negyed telkük van, amit nyelvükön „Ssturt“-nak mondanak, minthogy pedig az ilyen telkek egész portának számítódnak, kérdés, mit adjon az, kinek kettő van.⁴ Zavar volt a résztelkek körül Túrócban is. A hatvanas években valószínűleg sok negyed telket egész portának írhattak, mert 1567-ben a megyei *rectificatio* alkalmával több helyen csökkent a portaszám. Ez az igazítás pedig „*rectificatio iuxta quartas facta*“ volt.⁵ Balassa János 1564-ben erélyesen védekezik a kamara előtt a vád ellen, hogy ő egész házakat harmad, negyed portának akart volna megtenni.⁶ 1567-ben a Zólyom várához tartozók a dicator összeírása ellen panaszt emelnek, kijelentvén, hogy nincs egész telkük, hanem csak fél, harmad vagy negyed, melyeket mindig egészként akarnak összeírni.⁷

A jelenség, melyet egy évtizeddel előbb láttunk meg a Dunántúlon, a XVI. század hatvanas éveire kiterjed Felső-Magyarországra is. Talán csak a keleti részeket kellene leszámítani, bár itt sem annyira a fél, harmad, negyed telek hiányzott, mint inkább ezeknek portába való összegezése nem volt szokásban. Pesthi Ferenc levelében olvassuk 1564-ből, hogy a kamara szerint „*non solum integras et medias portas, verum etiam terciarios et quartarios connumerare*

¹ Litt. ad cam. 7 : 194.

² Litt. ad cam. 7 : 52.

³ . . . plures dicas facit quam sint domus. (Litt. ad cam. 9 : 84.)

⁴ Quoniam autem quartale unum computatur pro una integra sessione, hic est questio, utrum coloni in una domo considentes, duo tamen quartalia terrae, sive Sstwrth possidentes, tanquam a duabus sessionibus dicam pendere sive solvere debeant. (Városi és kamarai iratok, fol. Lat. 1010.)

⁵ Dic. conscr. 46. k.

⁶ . . . domos integras ad ternarias et quaternarias redigere . . . (Litt. ad cam. 7 : 64.)

⁷ Dic. conscr. 59. k.

debeant dicatores, quod comitatus harum partium nullo modo admittere volunt, dicunt namque id nunque fuisse in usu¹.

Kétségtelen tehát, hogy a század harmadik negyedének végére a telkek felaprózódása már súlyos probléma. A folyamat kezdete visszanyúlik a középkorba. A kanizsai vártartomány 1493.-i felosztásakor felvett registum szerint a tartományban a fél és negyed telkek voltak többségben. Ha egész telek akad is egynéhány, ezt quartaliae quatuor-nak írják, bizonyosságául annak, hogy a negyed telek volt a már szinte egységnek vett legelterjedtebb nagyság.² Ugyanígy Léka várának pertinenciájában.³ Az alsólendvai birtokon is fél telek már 1524-ben a telkek legnagyobb része.⁴ A XVI. században azonban szokatlanul nagy mérvet ölt a dolog. Ung megyében 1567-ben az egész, fél és negyed telkek aránya 287 : 677 : 0. 1574-ben már 265 : 740 : 47. 1588-ban 80 : 585 : 450.⁵ Győr megyében ugyanez az arány 1578-ban 169 : 328 : 127, míg négy évvel utóbb, 1582-ben 132 : 454 : 204.⁶ Amint ritkul az egész telek, olyan mértékben szaporodik a negyed. Sáros megyében 1567-ben 365 egész portával szemben 1502 fél és 688 negyed portát találnak.⁷ Barsban 1554-ben 450 egészre 1150 fél, 400 negyed, 60 nyolcad esik, míg 65 portáról nem világlik ki, hogy milyen telkekből adódott.⁸ Borsodban 1564-ben 1730 porta 1191 egész, 949 fél, 203 negyed, 69 harmad és 5 ötöd telekből tevődött össze.⁹

¹ Litt. ad cam. 8 : 70.

² Dl. 36997.

³ Dl. 36996.

⁴ Dl. 37006.

⁵ Dic. conscr. 48. k.

⁶ Dic. conscr. 19. k.

⁷ Dic. conscr. 34. k.

⁸ Dic. conscr. 4. k.

⁹ Dic. conscr. 9. k. — A telkek osztódását kisebb területen részletesen vizsgálja Berlász i. m. 31. l. — A lengyel jobbágyság történetében a XV. században kezdődik meg a telkek osztódása. Kezdetben a jobbágyok röghözkötése, később a földesúri gazdálkodásban beálló átalakulás hatásaként lesznek kisebbek a parasztgazdaságok. A XVI. század végére a jobbágyság átlagosan fél- vagy negyedtelket művel, az egésztelkes a jobbágyságnak alig 5%-át teszi. Ld. M. J. Warszawski : Die Entwicklung der gutsherlich-bäuerlichen Verhältnisse in Polen. (Zürich, 1914.) 44. l. — Bajorországban a XV. század kezdetére a parasztbirtokok nagyság szerint egész, fél, negyed, nyolcad, tizenhatod és harmincketted Hofra oszlottak. (Hoffmann i. m. 18. l.) Általában Németországban a XII. században indul meg a fél-, negyedtelkekre való osztódás (K. Lamprecht : Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. I. Leipzig, 1886. 366. l.)

A század közepe óta, mint láttuk, a legnagyobb zavar uralkodott a telkek összeszámlálása körül. Maga a kamara, minthogy az artikulusokban a porta a telekkel volt egyenlő, nem merete egyes buzgó rovóinak álláspontját nyíltan magáévá tenni, de természetesen nem akart a nagyobb jövedelem megakadályozója sem lenni. Amikor egy trencsénmegyei rovó a negyed telkeket egész portának írta össze és a kamarától kért utasítást, hogy beszédheti-e így az adót, a kamara kérdést nem részletezve azt feleli: „*exigat sicuti connumeravit*“.¹ A kérdés 1566-ban került először az országgyűlés elé. A királyi előterjesztés tiltakozott a telkeknek nagyság szerint való megkülönböztetése ellen, azzal a megokolással, hogy ezáltal rengeteg visszaélésre nyílik alkalom és lassan megyéket, vártartományokat mondanak harmad, negyed telkekből állóknak.² A következő évben a pozsonyi kamara javaslata részletesen tárgyalja a „*distinctio mediarum, tertiarium et quartarium*“ problémáját. Különösen Zala megyét emelik ki, hol már teljesen meghonosodott az a szokás, hogy a telkek sorában négy egymásra következőt vesznek csak egy portának³ s népes mezővárosok és falvak alig vallanak 6—8, legfeljebb 10 portát. Ugyanilyen értelemben teszi meg javaslatát a király is.⁴ A rendek azonban nem engedik a porta eredeti, egész telket jelentő tartalmát megváltoztatni. Az 1567: 5. tc.-ben jut kifejezésre a rendi felfogás győzelme, amely szerint az a jobbágy, ki az egész teleknek negyed, hatod vagy nyolcadrészét bírja és a földesúrnak is az egész census megfelelő hányadát fizeti, csak negyed-, hatod- vagy nyolcadrészét adja az egy egységre eső dicának.⁵ Ennek a határozatnak megfelelően fogalmazta meg 1567-től kezdve a kamara is utasításait és csak elvétve volt eset arra, hogy ettől eltérőleg, a telek nagyságát nem tekintve, minden telket egész portának vétetett.⁶ A király országgyűlési pro-

¹ Városi és kam. iratok, fol. Lat. 1010.

² Magy. orszgy. eml. V. 9. l.

³ ... 4 domos in eadem serie sessionum positas et 4 colonos continentes pro integra connumeravit. (Magy. orszgy. eml. V. 103. l.)

⁴ Magy. orszgy. eml. V. 114. l.

⁵ ... si colonus ratione cuiusdam domus in qua habitat, quartam aut sextam vel octavam partem agrorum fundi seu pratorum possidet, atque etiam domino terrestri quartam aut sextam vel octavam partem eius census solvit, qui de una integra sessione solvitur, is etiam ratione dicæ regie tantum solvat. (Magy. orszgy. eml. V. 141. l.)

⁶ A kamara Mark János zalai rovóhoz: „Pro porta integra eum computetis, qui sex florenos valentes res habeat“. (1570 febr. 18. Városi és kam. iratok. Rendezetlen rész.)

pozíciói nem mulasztanak el egy alkalmat sem, hogy a „*pernitiosa portarum in medias tertiarias et quartarias divisio*“-nak megszüntetését ne követeljék.¹ Az ilyen módon való összeírás kétszeres hátrányt jelentett az adóztató számára. Veszteség éri egyrészt azzal, hogy eddig esetleg egész portának vett résztelkek a következőkben az adóegységnek csak megfelelő hányadát teszi, másrészt azáltal, hogy lehetőséget nyújt az adózók számára egész telket, épp az arányosítás révén, hamisan töredék portának vallani. A kamarák és a király törekvését ezen a ponton sem koronázta siker, mert a rendek minden alkalommal visszautasították a királyi propozíciónak idevonatkozó részét.

A portának résztelkek összegeként való meghatározása a telkek megítélésénél elkövethető visszaélések kútforrásának bizonyult. A rovót a falvakban a falusi bíró informálta a porták száma felől és neki a bíró esküjével meg kellett elégednie.² Csak 1550-ben és 1552-ben, amikor nem volt új összeírás, hanem a régi registumot használták fel és eszerint szedték be az adót, győződhetett meg személyesen az exactor a legutolsó összeírás óta beállott változások felől.³ 1554-től kezdve ismét a bíró eskü alatt tett vallomása volt a mérvadó. Csupán a hódolt területen lévő falvak adatait vallotta a szolgabíró, mert ide a rovó többnyire egyáltalában nem tudott eljutni és teljesen a bevallásra volt utalva.⁴ A bírák azonban nem jártak el becsülettel tisztükben. Általános a panasz ellenük. Hosszútóthi János Zalából írt levelei közül az 1564.-i évből hármat is ismerünk tele kifakadásokkal: „Az bírák igen elesküszik az portaszámot“,⁵ vagy „csalárdságok sokak vannak ellenünk, kik miatt keserítettünk, titkon embert fogadunk, kiknek fizetést adunk, kik igazán mindent megmondtak“. ⁶ Jellemző ez a mondata: „Annnyi lélok veszedel-

¹ 1569 : Magy. orszgy. eml. V. 207. l. — 1574 : u. o. VI. 26. l. — 1578 : u. o. VI. 220. l. — 1582 : u. o. VII. 35. l. — F. Šišić : *Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. III. (Zágráb, 1916.) 120. l.

² 1547 : 10. tc. : „*Dicatores iudicium iuramento contenti sint*“. (Magy. orszgy. eml. III. 137. l.) „*Dicator iuramento iudicis contentus erit, diligenter tamen animadvertet ne iudices per dominum eorum terrestrem vel eorum officiales aut communitatem eius loci ad false iuramentum instigentur*“. (Libri instr. I. 220. l.)

³ Ha nem elégednék meg, szabad neki „*ad faciem locorum exire et oculata fide revidere*“. (Magy. orszgy. eml. III. 361. l.)

⁴ Soós János zólyomi alispán levelében olvassuk, hogy a falusi bíró helyett azért vall a szolgabíró, „*cum istis maior fides et auctoritas tribuitur, quam illis*“. (1574. Litt. ad cam. II. 113.)

⁵ Litt. ad cam. 7 : 206.

⁶ Litt. ad cam. 7 : 209.

met szerzők, mennyi bírót megesküdtetek.¹ Ugyanígy ír a vas-, trencsén-, nyitra-, turócmegyei rovó.² Maróthy György, a trencsényi dicator, nem is esketi meg őket nyilvánvaló hazugságra. Ha a tavalyi nyugtát vagy rovásfejet kéri, nem adják elő, hogy könnyebben csalhassanak. Épp ezért a kamarától kéri a mult évi registumot, hogy abból ellenőrizhessen, mert különben a bírák mind eltagadják a portaszámot.³ Dávid János 1579-ben egy esküformát ajánl a kamarának, mellyel a bíró testi-lelki épségére, örök üdvösségére esküdnék, hogy egész telket nem mond félnek, felet harmadnak.⁴ A kamara először a megye sedriája előtt kívánja a bíró esketését „coram universitate nobilium“, remélve, hogy akkor inkább megmondja az igazat. Az alispánnak volna kötelessége a hamis eskü következményeire a szegény nyomorultat figyelmeztetni.⁵ Később a bírót szigorúan ellenőrizteti és a hamisan esküvők ellen a megyében eljárást indíttat.

A visszaélések óriási arányokat öltöttek. Egyes hirhedtebb vidékre nemcsak a kamara, hanem az ország többi hatóságai is ráírnak. Trencsén megyében annyira elharapóztak az esküvel való visszaélések, hogy a kamara a rovó jelentései alapján áttette az ügyet Oláh Miklós helytartóhoz, végül a dolog Miksa elé került, ki Dersffy Miklós főkapitányt bízta meg a vétkesek megbüntetésével.⁶ A pozsonyi kamara jelentésére 1570-ben Károly főherceg egy kamarai tanácsost küld Nyitra megyébe az összeírás ellenőrzésére.⁷ A csalások méreteiről jó képet ad Torda Zsigmond egy levele, amely szerint olyan birtokon, ahol 50, 80, 100 jobbágy van, 6, 8, legfeljebb 10 portát írnak össze.⁸ Egy Szatmár és Ugocsa megye vidékéről írt jelentés a portális adózás legfőbb baját abban találja, hogy a porták számát hamisan vallják be.⁹

¹ Litt. ad cam. 7 : 202.

² Exp. cam. 1566 okt. 25., 1566 nov. 2., 1574 júl. 6.

³ 1566. Városi és kam. iratok. Rendezetlen rész.

⁴ Litt. ad cam. 17 : 10.

⁵ ... illos miseros rusticos iudices mandatis divinis commoratis dehortentur de periurio ... (1564. Városi és kam. iratok. Rendezetlen rész.) A rovó is, mielőtt a bírákat megesketi, „serio admonebit, ne ob unum vel alterum florenum animae suae detrimentum patiatur“. (1567. U. o.)

⁶ Városi és kam. iratok, fol. Lat. 982.

⁷ Acsády I.: A jobbágyadózás 1564—76-ban. (Budapest, 1894.) 191. l.

⁸ Acsády I.: Magyarország pénzügyei. 94. l.

⁹ ... aber in den Spanschaften die Porten gar untreulich angezaigt und abgezeldt werden und obgleichwol die Porten in einem

Egy másik jelentés szerint a kanizsai várakhoz rendelt ingyen munka hasznát nagyon lerontja, hogy portánként teljesítik. A porták számításában szokásos bizonytalanság miatt jobb volna, ha 10 jobbágytól kérnék azt, amit eddig egy porta után kívántak.¹ 1570-ben egy háromtagú bizottságnak a szepesi kamarával kapcsolatos jelentése a dica adminisztrációjával foglalkozva kitér az adó körüli visszaélésekre is. Minden bajt abból származtat, hogy a porták megállapítása teljesen a bírákra van bízva.²

A kérdés többször szőnyegre került az országgyűlési tárgyalások alkalmával is. A király 1563-ban egy nembest kíván a rovó mellé, ki a megyének tenne esküt és a kamara emberével közösen járna el. A rendek ki is küldik az esküdt nembest, de jóllehet a király a rovó támogatására kérte, a rovó ellenőrzésével az adózók védelmét tűzik ki feladatául.³ 1566-ban a királyi előterjesztés a bíró esküje helyett két szomszéd esküjét akarja, az országgyűlés végzése azonban e tervet elveti azzal az indoklással, hogy nem szükséges többeket megesketni, nehogy a hamis eskük számát ezzel is növeljék.⁴ A kamarák azonban nem tudtak belenyugodni az áldatlan helyzetbe és az országgyűlési proпозиciók még többször vetnek fel különböző módosítást. A pozsonyi kamara 1567-ben a bírák helyett minden jobbágytól esküt szeretne kivenni.⁵ 1572-ben a földesurat szándékszik megesketni birtokának portaszáma felől, 1587-ben pedig szintén a földesúr vagy legalább egy tekintélyes officiálisának vallomását

ieden Flecken und Dorff bei der Richter und geschwornen Aidt connumeriert und beschrieben werden, so gibt doch die Erfahrung, das unter den Pauern und Richter falschen aidt darzu man die armen Leuth bereden oder gar dringen thut und sunsten durch geschemes und Gaben öftters der dritte auch wol der halbe Tail per Porten nicht angeschnitten werden, wie dan wol Personen zu nehmen, welche über vierhundert angesessenen Unterthanen haben und doch nicht mit 20 Porten im Register stehen. (O. L. Kanc. lt. Acta part. 536. I. 29. 1.)

¹ Acta part. 536. I. 112. 1.

² Khein Ordnung, was ein Porten sein soll, vorhanden ist . . . sundern was ein gemainer Paur und Richter im Dorff für ain Porten ausspricht, das muss man darfür annehmen. (Acta part. 536. I. 512. 1.)

³ 1563 : 4. tc. : „penes dicatorem fideleter procedet et diligiter animadvertet ne quae per illum fraus committatur“. (Magy. orszgy. eml. IV. 579. 1.)

⁴ 1567 : 5. tc. : „ne periuria in dispendium plurium animarum multiplicentur“. (Magy. orszgy. eml. V. 141. 1.)

⁵ Non iudices, sed coloni singuli iuramentum deponerent. (Magy. orszgy. eml. V. 103. 1.)

akarja a kérdésben illetékesnek tenni.¹ A gyakorlatban azonban minden változatlanul maradt.²

A porták letagadásában nem lehet minden felelősséggel a falusi bírót terhelni. Kétségtelen, hogy védte falutársait, igyekezett a község terhét a lehető legkisebbre leszorítani, de sokszor ezen túl a földesúrnak és a földesúri gazdaság tisztviselőinek parancsára volt kénytelen cselekedni. A pozsonyi kamara szerint a bíró „mancipium domini sui“ és semmit sem tehet urának szava ellen.³ Hosszútóthi szerint is „némely bírák földesurok kényszerítéséből esküsznek, némelyek pedig tiszttartók kényszerítéséből esküsznek, e dologban én ellenem minden tiszttartó nem különb egy-egy éles kardnál.“⁴ Moson megye portáinak száma nagyrészt azért csökken, mert az óvári officialisok tiltják jobbágyaikat a tényleges állapot feltárásától.⁵ Gyakran, ha a porták száma emelkedik, a földesurak vonakodnak megengedni az adó beszedését. Végleges kapitánya, Zay László megakadályozza a zólyom-megyei rovó munkáját és megparancsolja jobbágyainak, hogy ne fizessék meg adójukat az új összeírás szerint.⁶ Ugyanakkor a szlavóniai rovók is panaszkodnak, hogy az urak nem akarják beküldeni a pénzt „ob nimiam ut dicunt augmentationem furorum“.⁷ A földesurak és közegeik magatartására mindenkor találó volt a nógrádi dicator jelentése: „Azhol többet róhatnának, azt akarják, hogy csak annyit adjanak, mint az elmúlt ravásba, azhol pedig kevesebb, azt akarják, hogy kevesebbet fizessenek.“⁸

Nemcsak egyenként, mint jobbágyaik földesurai, a bíróra gyakorolt nyomás által, hanem közösen, a megye keretében egyesülve, a sedrián és a sedes rectificatorián is ugyanebben a szellemben kezelik földesuraink a jobbágy-

¹ Magy. orszgy. eml. V. 432. l. és VII. 428. l.

² A pozsonyi kamara egy rovóhoz 1596-ban: „Az my az byrák esküvéseket illety azon kell kigyelmednek meg maradni, mert az byro meg esküvén, ugy kell hiti zerent megh mondani mellik ház iobag fél hele, egéz hele, vagy ferthál.“ (Exp. cam. 1596. ápr. 22.)

³ Magy. orszgy. eml. IV. 513. l.

⁴ Litt. ad cam. 7 : 202.

⁵ ...coloni, presertim ad arcem Ovár pertinentes, verum numerum portarum dicatori connumerationis tempore per officiales arcis predicti prohibiti, indicare non auferent. (Exp. cam. 1570. jan. 23.)

⁶ ...vult domus incolarum ad triarias, quartarias, sextarias redigere et commisit ne subditi iuxta connumerationem denuo factam dicam persolvant. (1574, Litt. ad cam. 10 : 305.)

⁷ 1574, Litt. ad cam. 10 : 349.

⁸ 1552, Litt. ad cam. 6 : 65.

adózás kérdését. A rovó összeírása után a sérelmesnek talált esetek a megye által meghirdetett igazító-széken, mint fellebbezési fórum előtt, újból átvizsgálatnak és ahol a rovó tévesen járt el, vagy összeírása óta pusztulás, égés, haláleset történt, a porták számát megfelelően csökkentik.¹ Ebben a megyei eljárásban azonban a rovónak már nincs illetékessége. Természetes tehát, hogy az igazító-székeken, ahová ügyis csak azok viszik ügyüket, kik a kivetett adót soknak találják, a porták száma csak apadhat. Az eljárás rendszerint az, hogy az igazító-székekből az alispán és egy esküdt nemes kiszállnak a kérdéses községbe, helyszíni vizsgálatot tartanak, perlustatiót, majd jelentést tesznek 15 napon belül a gyűlésnek. A megye a jelentés alapján meghozza a döntést és erről az érdekelteknek írást állít ki.² A kamarák kezdettől fogva rossz szemmel nézték a megyének ezt a tevékenységét. Mindenkép arra buzdították rovóikat, hogy a sedes rectificatoriákon elégséges ok nélkül ne engedjék a porták számát leszállítani.³ Az adózók ugyanis visszaéltek az utólagos helyesbítés lehetőségével és a rovó előtt a helyszínen el nem tagadható portákat később a megye jóindulatában bízva le akarták vonatni. Szlavóniai főnemesek 1555-ben birtokukon található olyan szegényeket akartak utólag az összeírásból törölni, kiket a rovó már eredetileg sem vett fel a registumba.⁴ Érthető tehát, ha a kamarák ellene vannak ilyen gyűlések tartásának és a század végén az a felfogásuk, hogy olyan dolog nem is kerülhet az igazító-szék elé, amiben az összeírás alkalmával a rovó és a vele levő szolgabíró meggyeztek. A sedes rectificatoriák elé csak már eredetileg is vitás kérdések, vagy időközben megváltozott körülmények feletti döntés tartozott.⁵ Maguk a megyei hatóságok is gyakran nyíltan a rovó ellen dolgoznak. A kamara 1570-ben ráír Moson megyére, hogy az összeírás alkalmával a rovóval jogtalanul ne ellenkezzék.⁶ 1596-ban ugyanennek a megyének alispánjára, Marczaltói Györgyre panaszodik a dicator.⁷ Turóc vármegye a rovó mellé kiküldött esküdt nemesnek

¹ „Igazító szék”. 1576, Litt. ad cam. 15 : 126.

² Kecskeméti ref. leánygimn. könyvtára, Jernei-gyűjtemény, XI. 76. és Litt. ad cam. 15 : 45.

³ A pozsonyi kamara 1573-ban figyelmezteti Hont és Nógrád vármegyék rovóját, hogy a *rectificatio* alkalmából „ne quid sine certa et rationabili causa in portarum connumeratione condescendatur”. (Exp. cam. 1573 júl. 4.)

⁴ Litt. ad cam. 4 : 96.

⁵ Exp. cam. 1581. máj. 21.

⁶ Exp. cam. 1570. jan. 23.

⁷ Exp. cam. 1596. máj. 7.

olyan utasítást adott, hogy amint a rovó a bírák esküjével meg nem elégednék, tüstént hagyja el őt. Ez pedig az egész összeírási munkálat megakadását jelenti, mert a kamara rovója csak a megye esküdtjének jelenlétében járhat el tisztében.¹ Sopron megyében a szolgabíró nyíltan lázít a kamara emberei ellen és az adózóknak különböző módokat ajánl az adó alól való kibúvársra.²

Az elmondottakból kétségtelenül megállapítható, hogy a telkek aprózódásának a portális adózásra több irányban volt romboló hatása. Egyrészt, amennyiben pusztulásról volt szó, az adózó telkek száma tényleg csökkent, másrészt, minthogy az egész telkeknél sokkal nagyobb számú résztelkek miatt a részek összegezésével írják össze a portákat, tág lehetőség nyílt a visszaélésekre. Eddigi egész telket most már félnek, negyednek mondanak és a valóságban változatlan viszonyok mellett is fogynak a porták. A gazdasági értelemben vett pusztuláshoz társul szegődött a telek nagyságának bevétele körül visszaélés, amit saját érdeküket is szem előtt tartva, a rendek minden vonatkozásban elnéztek, sőt elősegítettek és e két összetevőből alakult ki a XVI. század ijesztő „adóügyi pusztulása“.³

Jobbágyságunk gazdasági leromlása azonban nemcsak a művelés alatt tartott földek összezsugorodásában nyilvánult. Ez csak az egyik, aránylag enyhe szimptoma volt. A jobbágy elszegényedése sokhelyt nem állt meg a gazdálkodás keretének megszükitésével, áldozatául esett az egész gazdaság. Nem tudott többé földet művelni, mert nem voltak állatai, legjobban esetben akkora földön termelt, amit keze munkájával győzött. Az ilyen jobbágy még akár egész telken is élhet, házához még föld is tartozhatik, gazdálkodni azonban már képtelen, a rovó az adózás alól felmenti. A porták száma csökken, a szegények (pauper) száma emelkedik. Újbársban 1589-ben csak egész telkeseket írnak össze, azonban köztük három kategóriát különböztetnek meg: *integrae sessionis coloni*; *integrae sessionis coloni*, *quibus non est*

¹ 1576, Litt. ad cam. 15 : 298.

² Megyeri Imre szolgabíró, „*qui in dietis quoque semper solet esse clamosus*“. Exp. cam. 1582. aug. 3. és szept. 24.

³ Előfordulnak olyan esetek, hogy egyáltalában nem tudják megmondani a telek nagyságát. 1593-ban Frankovában a soltész nem tudja „*quartae sunt aut dimidiae quartae aut portae mediae*“. (Dic. conscr. 36. k.). Nyergesújfaluban „*dicunt nullas se habere divisiones seu limitationes sessionum in integras, medias, quartaritas, prout habent reliqui pagi, portas tamen sex dicunt illic esse*“. A község lakói halászzattal foglalkoztak és ebből származó jövedelmük után adóztak hat portában. (U. et C. 45 : 29.)

sufficiens numerus iumentorum ad arandum; integrae sessionis coloni, qui nulla iumenta habent. A szegényeket a két utóbbi csoportban találjuk meg.¹

Az elszegényedő jobbágy számára a házhoz tartozó föld nem volt többé megélhetésének alapja, inkább nyugós teher. Nem tudta a telek után járó adót fizetni, a különböző szolgáltatásokat teljesíteni, feladta tehát telkét, zsellérmódra élt tovább. Végigkísérhető ez a folyamat a kanizsai vár jobbágyainak sorsán. 1530-ban 2289 negyed telket népesítettek be, egy-egy jobbágy esetleg két quartát is művel. 1564-re a telkes jobbágyok száma lepad. Akik megmaradnak, azoknak is nagyrésze már nem műveli földjét, nincsen állata, a censust sem tudja megfizetni, csak néha ad valamit a többiek segítségére. Általában a pénzfizetés helyett inkább robotol.² Zselléreként él, egy lépés választja el az igazi zsellértől.³ Vannak, kik ezt a lépést is megteszik. A negyed telket, hol eddig tengették életüket, forma szerint is leteszik. Most már nincs is mi után fizetniök. Ami az ilyen elszegényedett jobbágyból lett zsellért a többi zsellértől megkülönbözteti, az mindössze annyi, hogy benn él a faluban, háza a jobbágyok sorában van a telkes gazdák között és nem künn a falu közös földjén. A jobbágyors azonban még mindig rosszabbodhatik. 1567-ben, az előző évi törökdúlás után, a falvak majdnem teljesen néptelenek. A házak felégetve, a földek műveletlenül, egy részüket felverte a tövis, itt-ott már az erdő is hódít. A lakók elfutottak. Kanizsa várába, a Muraközbe, a rábaközi Nádasdy-birtokra mentette életét, kit nem hurcolt el a török. A bátrabbja összeköltözik, Iharosban, Berényben húzza meg magát több szomszédos falu megmaradt népe. Akik sehogy sem tudnak elszakadni az ősi földtől, a szőlőhegyen bujdosnak, mint a miháldiak, erdőben laknak, mint a bükkaljaiak. 1597-ben az egész kanizsai tartományban, alig tíz községben körülbelül 200 jobbágy él, összesen 45 ekét tudnak kiállítani.⁴

Az elszegényedési folyamatot ebben az esetben más irányba tereli a török beavatkozás. Nyomorgó zsellértömeg helyett sivár pusztaságot teremt. A töröktől kevésbé feldúlt vagy megkímélt vidéken a jobbágyok elszegényedésével párhuzamosan megtaláljuk a jobbágyból zsellérré való átmenetet

¹ U. et C. 16 : 5.

² Szepetneken „nihil terrae colit, nec iumenta habet, censum non dat, nonnihil solvit in medium colonorum et servit”. (U. et C. 27 : 56.)

³ ... more inquilinorum habitat. (U. et C. 27 : 56.)

⁴ U. et C. 27 : 56., 27 : 59. és 27 : 61.

és ennek eredményét, a zsellérek számának állandó gyarapodását. Rákoson 1594 táján körülbelül 15 féltelkes és 22 negyedes mellett, kik 18, illetőleg 9 holdon gazdálkodnak, találunk csupán 6 holdat bíró coloni minores-t is. Ugyanitt azonban zsellérek is élnek, házuk, földjük is van, a coloni minores-hez hasonlóan 6—6 hold. A jobbágyok legalsó rétege már a zsellérek szintjéig jutott, azoktól nem anyagi helyzete, gazdasági ereje, csupán eltérő jogai, kötelességei különböztetik meg.¹ A diósgyőri várhoz tartozó Mohiban 1563-ban már a féltelkeseket is zselléreknek mondják.² Salgóban 1569-ben 10 telkes jobbágy él csak, 28 lakosnál azt írják be, hogy „manent in domibus jobagionalibus, sed nunc inquilini”.³ A győri püspökség területén is számos helyen jobbágy volt azelőtt a zsellér, szegénysége miatt hagyott fel a jobbágyérettel.⁴ Az esztergomi érsekség jövedelmének 1597.-i vizsgálatakor majd minden faluban akad néhány, ki jobbágysorból lett zsellérré, sőt nem ritkán olyan is, aki koldusbotra jutott.⁵

A telkes jobbágy zsellérré válását mindenütt megtaláljuk az ország egész területén. Nézzük először azt az esetet, amikor a jobbágy szegénysége miatt önként rezignál. Pozsony megyében 1552-ben 32 községben fordul elő resignatio és összesen 54 telek kerül ki ilyen körülmények között a jobbágyok művelése alól. Ez a szám aránylag csekély a megye portáinak számához, 3624-hez képest, azonban figyelembe kell venni, hogy csak a legutolsó összeírás óta történt resignatiokat jelenti. Ugyanebben az évben a dica második részének beszédése alkalmával rectificatiót tartottak és ekkorra újabb 20 helyen 22 telket hagyott el a jobbágy. Megtaláljuk azonban már a következő évek zsellérré váló jobbágyait is a pauperek között. A telek feladását a szegényedés előzi meg: „propter paupertatem sessiones suas, sive Iobagionatum resignassent”. A szegények száma pedig hamarosan emelkedik.⁶ 1554-ben 830 paupert írnak össze, 1559-ben 1124 zsellér mellett 450 telkenülő szegény jobbágy kerül a registumba. Pozsony megyében újonnan benépesülő telkekről is hallunk, szép számmal találunk noviter erecta sessiót. Ha azonban közelebbről megnézzük a dolgot, szomorú okát adhatjuk.

¹ U. et C. 28 : 55.

² U. et C. 5 : 1.

³ U. et C. 51 : 5.

⁴ U. et C. 28 : 55.

⁵ U. et C. 45 : 28.

⁶ Adóügyileg tulajdonkép már az ilyen sem számít, mert a pauper mentességet élvez.

Az újonnan telket foglalók nagyrészt a török elől menekülnek — noviter per fugitivos erectae —, másrészt pedig szegény zsellérek húzódnak be az elhagyott helyekre: „in noviter erectis quosdam pauperes inquilinos inhabitare dicit iudex“.¹ Ez a kép tárul eléink Trencsén megyében is. 1549-ben 35 esetről tudnak, amikor a jobbágy „propter paupertatem deposuit“. Feltűnő azonban, hogy Ugróc tartományából kerül ki túlnyomó részük: 21.² Túrócban, Liptóban 1549-ben alig volt falu, hol egy-két jobbágy szegénysége miatt földjét át ne adta volna.³ Sáros megyében 1548-ban elszegényedett jobbágyokat írnak össze, 1557-ben még csak itt-ott fordul elő „sessio a colono deposita propter paupertatem“. 1567-ben már elég gyakori ez az eset.⁴ Szepes megyéből az 1582.-i összeírás jelöli meg részletesen azokat a portákat, ahol „colonus propter nimiam paupertatem resignavit terras“.⁵ Ung megyében az 1570—80-as években általános a resignatio.⁶ Az országnak ezen a török pusztítástól megmenekült területein az általános szegénység húzza ki sokszor a jobbágy lába alól a földet.

A szegénységen kívül a jobbágy más okból is kényszerül földjét elhagyni. A Magyarországon már Zsigmond ideje óta megindult allodizálás a XVI. században az országnak épp a törököktől kevésbé háborgatott területén nagy arányokat öltött. Nem célunk az allodizálás történetére kiterjeszkedni, csupán hatását vizsgáljuk abból az egy szempontból, hogy milyen mértékben pusztítja az önálló jobbágygazdaságot.

A majorságföldek nagy része a szegény jobbágyok

¹ E nova domusok száma 1559-ben 270-re tehető, de mint-hogy fél, negyed sessióra települnek, portaszámnak összegezve jóval kevesebbet tesznek. (Dic. conscr. 31. k.)

² Dic. conscr. 44. k.

³ Litt. ad cam. 3:41.

⁴ Jellemző példa Hanusfalva 31 zsellére. „Antea ex his quoque aliqui fuerunt coloni sed paupertate nimia coacti sunt esse inquilini“. (Dic. conscr. 34. k.)

⁵ Dic. conscr. 36. k.

⁶ A két leggyakoribb formula: „sessionem colonus resignavit domino paupertate urgente“, vagy „colonatum resignavit domino, quoniam non est sufficiens excolere terras“. 1582-ben Felsődomonyán: „Sessio media in qua vidua quaedam vivit, sed non potest colonatus supportare, ideoque resignavit dominae et facta est inquilina ibidem residens, terras vero ad rationem dominae arant.“ Kísráton: „Colonus propter penuriam panis et paupertatis onera resignavit domino, nam iumenta ad arandum apta dividendit, solus inquilinus est factus“. Mogyoróson: „Sessio, quam subditus paupertate coactus desertam reliquit et domino resignavit inquilinusque factus est“. (Dic. conscr. 48. k.)

telkéből tevődik össze. A jobbágy által művelt föld különböző formák között vehet részt az allodium kialakulásában.¹ Korban is először jelentkezik és számarányát tekintve is legfontosabb az az eset, amikor a bármilyen okból pusztává lett telket a földesúr bevonja allodiumába. A resignált telkek szintén alkalmasak arra, hogy a majorföldek területét gyarapítsák. Ezekben az esetekben az allodium a jobbágyföldet felhasználja, de nem fosztja meg közvetlenül a jobbágyot földjétől.² Az allodizálásnak már kiméletlenebb formája az, amikor az elszegényedő jobbágyot, ki sem pénzbeli szolgáltatása, sem robotja révén nem tud a földesura által támasztott igényeknek megfelelni, az úr telkének egy részétől megfosztja vagy jobbágyságából egészen kiteszi. A jobbágy földjét allodiumához csatolja, a nincstelen szegény pedig zsellérként szolgál.

A XVI. század nyolcvanas éveiben a sopronmegyei Pordányban mondják, hogy „Buda veszése előtt itth az ház heleketh ugy birták, minth egész heleketh, de azután, hogy az majorth csinálták itth és azhoz keztek élni földeket és réteket“, a házakhoz fél-fél telek jutott. Kecelen a jobbágy „zsellér módon lakik, földét az úr ekéje szántja a majorhoz“.³ Liptó megye egy 1572.-i congregatioján a négy szolgabíró és a rovó mellé kiküldött esküdt nemes jelentése felsorol több olyan községet, ahol „curias tam desertas quam etiam a dominis terrestribus pro se suisque residentibus usurpatas“ találtak.⁴ Túróc megyében 1567-ben 44 porta lett pusztává, közülük huszonötöt elfoglal a földesúr. Ezenfelül még 13 porta kerül földesúri művelés alá, anélkül, hogy puszták lettek volna, hatalmi szóval való foglalás révén. 1576-ban körülbelül 85 portát foglalnak el a földesurak, többek között Jeszen községet egészen bevonják.⁵ Szepes megyében az eltűnt porták jórésze a földesúri foglalás terhére írható.⁶ Pontos számadatokkal lehet megrajzolni a földesúri occupatio arányait Ung megyében 1574-ben. Körülbelül 400 olyan

¹ J. Kulischer : Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. II. (München u. Berlin, 1929.) 92. l. — Maybaum i. m. 154. l.

² A majorságföldek kialakításának és nagyobbításának történetét egy uradalmon belül részletesen tárgyalja Tholt Judit: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. (Budapest, 1934.) 10. s. köv. l.

³ U. et C. 56 : 33.

⁴ Jernei-gyűjtemény XII. 19.

⁵ Dic. conscr. 46. k.

⁶ Az általános megjegyzés : „Dominus pro se occupat terras, facit inquilinarem unam mediam.“ (Dic. conscr. 35. k.)

telket találunk, amelyet a földesúr foglal el.¹ Ezek közül pusztá 175, 35-ből a jobbágy elszökött és így vált gazdátlanná, 50-ben a bennelakó jobbágy meghalt és a földesúr a telket nem hagyta esetleges örökösei kezében és 140-re rúg azoknak a telkeknek a száma, melyekből az elszegényedett jobbágyot a földesúr kitette. Sokszor akarattal ellenére, még ha lett is volna erejük a gazdaságot fenntartani.² Teljesen hasonló volt a jobbágyok sorsa Bereg megyében is.³ Általában e két megyében a földesurak rossz bánásmódja még jobban siettette a fejlődést.⁴

Akár elszegényedett a jobbágy és földjét nem tudva művelni, zsellérszámba vették, akár önként átadta földjét földesurának, hogy a jobbágyterhektől meneküljön, akár a földesúr aloldozálási törekvésének esett áldozatul: mindenképen a jobbágygazdaságok száma apadt. Nem részletezve a zsellérré válás különböző formáit, néhány megyében próbáljuk lemérni arányait.⁵

Sopron megyében :

	1549-ben	1559-ben	1564-ben	1570-ben	1588-ban
Porta	1.296	954	1.387	1.174	870
Zsellér	740	800	1.560	1.490	2.090
Pauper	205	330	100	420	a zsellérek közt

Trencsén megyében :

	1549-ben	1555-ben	1578-ban	1588-ban	1596-ban
Porta	1.590 $\frac{1}{2}$	1.309	1.370	1.534	1.175
Zsellér	1.380	1.460	1.900	3.200	3.600

¹ E 400 teleknek a nemesi birtokba való beolvadása, minthogy köztük szépszámmal szerepelnek résztelkek, mintegy 650 jobbágygazdaság megszűnését jelenti.

² ... colonus in paupertatem redactus inquilinus factus est, dominus occupat terram, ... dominus pro allodiatura terras pro se occupavit coloni sique inquilini facti, ... coloni omnino inquilini coacte facti, nam dominus vi occupat terras. (Dic. conscr. 48. k.)

³ Szalka községben „sessio integra erat, sed factus est inquilinus, dominus occupat omnia bona.“ (Dic. conscr. 7. k.)

⁴ „... colonus aufugit propter crudelitatem domini...“ Huszákban „sessio media una fuerat, sed colonus aufugit propter aegestatem et nimiam austeritatem magnifici et deserta manet“. (Dic. conscr. 48. k.)

⁵ A falvanként felsorakoztatott megyék, sajnos, mind határszéliek. A határmenti öv mögött lévő második zónában a török hatás ilyen adatsor összeállítását nem igen engedi; az összeírások is többnyire csak a portaszám közlésére terjednek ki. A közölt megyékben a portákra vonatkozó adatok Acsády munkáiból valók, a zsellérek

Árva megyében :

	1548-ban	1564-ben	1574-ben	1588-ban
Porta	151	156 $\frac{1}{2}$	178 $\frac{3}{4}$	203
Zsellér	90	120	160	210

Túróc megyében :

	1548-ban	1564-ben	1576-ban
Porta	506 $\frac{1}{2}$	552	408 $\frac{1}{2}$
Zsellér	220	230	360

Szepes megyében :

	1548-ban	1564-ben	1576-ban	1582-ben	1593-ban
Porta	1.044	—	513	481 $\frac{1}{2}$	432
Zsellér	300	1.070	1.720	1.910	2.470

Sáros megyében :

	1548-ban	1567-ben	1576-ban	1582-ben
Porta	1.747	—	1.222	1.130 $\frac{3}{4}$
Zsellér	800	2.190	2.370	1.900

Ung megyében :

	1567-ben	1574-ben	1588-ban
Porta	553	493	387
Zsellér	380	790	1.220

Bereg megyében :

	1549-ben	1564-ben	1572-ben	1576-ban
Porta	1.305	1.056	892	1.083
Zsellér	50	800	1.950	2.240
Pauper	670	—	—	—

A megvizsgált nyolc megyében a XVI. század második felében a porták és zsellérek száma ellentétes irányú változást mutat. A portaszám Árva kivételével mindenütt jelentős mértékben apadt, amivel szemben a zsellérek megtöbbszöröződését tapasztalhatjuk. E két jelenség kétségtelenül összefüggésben van egymással, bár a köztük levő arány minden valószínűség szerint kisebb. Az adóösszeírások alkalmával a portákat természetesen lehetőleg minél kevesebbnek igyekeztek feltüntetni, míg a zsellérek letagadása nem állt az

száma a conscriptiók megfelelő köteteiből. Az összeírások a zsellérek számát falvanként adják, az ezekből nyert megyenkénti és évenkénti összegezést tízesekre igazítottuk.

adózók érdekében, sőt, ha volt rá lehetőség, telkes jobbágyokat is zsellérnek mondtak. A conscriptiók adatait tehát óvatosan, kellő kritikával kell használni, a belőlük nyert eredmény azonban annyira egyöntetű, hogy csupán az arány csökkentéséről lehet szó, maga a jelenség, a porták apadásával a zsellérek növekedése, kétségtelen.

Előttünk áll most már a XVI. századi gazdasági leromlás társadalmi következménye is. A jobbágyság jó része nem tudott megbirkózni az állandó küzdelmek következtében egyre nyomasztóbbá váló szegénységgel, nem kapott támogatást földesura részéről sem, elhagyatottságában feltartóztatathatatlannul süllyedt a legalacsonyabb életszint felé. Mi lesz e társadalmi eltolódás adóügyi következménye? Az országban egyre kevesebb jobbágytelket lehetett összeírni, egyre fogy az adóporták száma. Hogy a nemesi kézbe került jobbágytelkek után eddig szedett dicát új művelőjüktől próbálják beszedetni, erre nem igen gondoltak. Ezzel a kérdéssel csupán egyes megyék foglalkoznak és legmesszebb ezen a téren Trencsén megye ment el, amikor 1592-ben kimondta, hogy az elfoglalt telkek adóját a nemesek és főurak kötelesek megfizetni a legközelebbi összeírásig.¹ Ily módon legalább az adózó jobbágyoknak a falura kivetett összeg fizetésében arányosan viselt terhe nem emelkedik. Ugyanezért meg kellett adni a dicát a pusztá telket művelő jobbágyoknak a pusztá után is, míg csak a következő összeírásakor a falu portaszáma a pusztulás arányában nem csökkent.²

A kamarák kénytelenek a porták kevesbedésének kétségtelen tényét tudomásul venni. Az adóalap ilyen arányú pusztulásában azonban nem tudnak hinni, amire a résztelkekkel való visszaélések után meg is van minden okuk. A porták összeszámolása körüli csalásokban keresik a pusztulás magyarázatát.³

¹ Kolosvári—Óvári: Corpus statutorum. IV. 57. 1. Szepes megye ebben a libertas nobilium sérelmét látná és a nemest minden féle adózástól mentesnek tartja (U. o. II. 15. l.)

² Szepes megye statutuma 1567-ből. (U. o. II. 15. l.)

³ Miksának a kamarai jelentések alapján összeállított 1572.-i előterjesztésében olvasható, hogy a földesurak „*terras colonorum ad sessiones pertinentes ipsius adimant ac deinde tria, quatuor vel plura etiam terrarum iugera illis concedant, quartamque vel quintam partem frugum, prout cum colonis convenerint, de iisdem terris capiant atque hoc praetextu dicant suos illos colonos nullas terras arabiles proprias habere, sed tantum a se cocessas colere, ideoque pro sessionibus seu portis integris censeri connumerarique non debere.*“ (Magy. orszgy. eml. V. 432. l.)

1567 óta a porták összeírásakor a census fizetését kellett irányadóul tekinteni. A fejlődés azonban olyan irányt vett, hogy a portának ez a census figyelembevételével való számítása az adóztatóra nézve hamarosan veszélyessé vált. Az allodiumán gazdálkodó földesúrnak a jobbágy pénzszolgáltatása helyett sokkal inkább szüksége volt munkájára, a robotra. Kevesebb súlyt vet a censusfizetésre, inkább a servitiát veszi igénybe. A census évi két-három alkalomra elosztva ritkán több 1—1 forintnál, míg a robot a legtöbb helyen nincs is meghatározva. A jobbágy akkor kötele munkáját a földesúri gazdaság rendelkezésére bocsátani, amikor annak ép szüksége van rá.¹ Panaszaik sem a census ellen, sokkal inkább az elviselhetetlen robot miatt hangzanak el.² Amikor tehát a portákat a census fizetése szerint állapítják meg, megint csak könnyen lehet kibuvót találni a dica alól. Letagadják, hogy censust egyáltalában fizetnek. A földesúr és közegei is könnyen elengedik azt robot fejében, főként, ha ezáltal a királyi adótól is sikerül megszabadítani jobbágyaikat. De eltekintve az ilyen visszaélésektől, amikről ugyis csupán a kamarák jelentéseiből van tudomásunk, kiesnek az adózók sorából mindazok, kik bár telken élnek, zsellérmódra szolgálnak és censust nem kötelesek fizetni. Ezeknek száma pedig, mint láttuk, nagyon is jelentős. Épp ezért a kamarák a census helyett a robothoz akarják kapcsolni a királyi adó fizetését. A pozsonyi kamara már 1567.-i felterjesztésében figyelembe akarja venni³ a census mellett a servitia teljesítését is. Rudolf 1580.-i propozíciója is meg akarja mindazokat adóztatni, kik jöllehet censust nem fizetnek, földjük után robotolni tartoznak.⁴ Ugyanilyen értelemben tárgyalja a kérdést az 1582.-i propozíció is.⁵ E javas-

¹ Krasznahorkán hajdan pontosan meghatározott robotra voltak kötelezve, „sed Bebek cogit eos toties quoties opus est“. 1578. (U. et C. 82 : 29.) A tapolcai apátságban a jobbágyok „ad omnia servitia pro libitu domini compellantur“. 1570. (U. o. 61 : 71.) Horlányban „laborant circa allodiaturam pro possibilitate ipsorum“. 1601. (U. o. 59 : 14.) Szitnya és Csábrág jobbágyai „labores universos prestare tenentur“. 1602. (U. o. 56 : 86.) Az urbariumokban a robot mértékével kapcsolatban általános : „pro arbitrio domini.“

² A kapuvári uradalomban „zolghalnak mykoron parancholnak. Myerth hog zeghenek könöröghnek lenne walamis rendeles a zolgalath dolgaban es lenne kwnnebsghök“. (U. et C. 56 : 33.)

³ Magy. orszgy. eml. V. 103. l.

⁴ . . . omnes illi coloni, qui domino terrestri de suis territoriis integrae sessionis praestant servitia, etiamsi nullos solvant census, ad integrae dicae solutionem teneantur. (Magy. orszgy. eml. VI. 358. l.)

⁵ Magy. orszgy. eml. VII. 35. l.

latokat a rendek nem fogadták el, a kamarák instrukcióiban azonban 1596-ban már megtaláljuk nyomukat. A rovók az adózókat olyan arányban írják össze, ahogyan a censust fizetik, vagy a robot kötelezettségének vannak alávetve.¹ Ezzel a megoldással természetesen csak a családoknak lehetett volna elejét venni, az elszegényedő jobbágyok, a zsellérré válók nem kerülhettek vissza a porták közé.

A jobbágygazdaság összezsugorodása és a nincstelen zsellérség szaporodása által jobbágykézből kicsúszott földek számos esetben a puszták terjedését segítik elő. A deserta, desolata, pusztává lett telkek a porták nem kis számát nyelik el. Mit kell azonban pusztá alatt érteni, mi a pusztáváválás lényege?²

Pusztá a telek, ha nem lakik a házban senki.³ Üresen marad a ház, ha a jobbágy meghal és helyébe senki sem jön, ha máshova költözködik, elmenekül, vagy szökik.⁴ Az üresen álló ház, a hozzá tartozó elhagyott telek ezután mint deserta szerepel az összeírásban. Jóléideig még emlékeznek utolsó lakójára és többnyire nevével kapcsolatban említik, mint ennek, vagy annak pusztáját. Ezért fordul elő, hogy puszták felsorolásakor a jobbágyok nevét is kiírják. Később feledésbe megy a puszták utolsó művelője is.⁵ Akkorra már a háznak többnyire nyoma sincs. A deserta domus helyett deserta sessioról lesz szó, pusztá ház helyett pusztá az egész telek.⁶ A házhelyhez tartozó földet szét is osztják talán, vagy bozót veri fel, erdő sarjad rajta, úgy, hogy a puszták számát meg sem lehet határozni.⁷

¹ Libri instructionum. III. 114. l.

² K. Scharlan: Stand und Aufgaben der Wüstungsforschung. Hessenland, 46. Jg. 1935. 161. l.

³ ... deserta, caret habitatore; deserta aedificia habens, sed habitatoribus destituta. (U. et C. 40: 35.)

⁴ ... colonus obiit una cum uxore et liberis; una deserta, in qua habitabat colonus qui se transmigravit; colonus a sessione aufugit; jobagiones clam discesserunt. (Dic. conscr. passim.)

⁵ ... desertae sessiones aedificiis carentes multae sunt, sed earum nomina et numerum incolae oppidi ignorant, propterea quod diu sunt desolatae. (1567. U. et C. 53: 12.) 1602-ben Leknicen „habentur integrae sessiones colonicales ... nomina hic exprimi, propterea quod ab hominum memoria incultae manserunt, non potuerunt“. (U. et C. 65: 86.)

⁶ A sárospataki uradalomban megkülönböztették a „deserta, aedificia habens, sed habitatoribus destituta“-tól a „deserta, aedificiis carens“-et. (1567. U. et C. 40: 35.) Másutt: „sessiones praediales, nulla aedificia habentes.“ (U. et C. 18: 15.)

⁷ Desertae sessiones, quarum numerus nescitur. (U. et C. 1: 2. és 34: 56.)

A pusztává lett ház telkének sorsa azonban nem mindig ez. Ahol a pusztásodásra vezető okok állandó jellegűek, ott a pusztta is állandósul, másutt azonban az elhagyott puszták földje sem marad mindig műveletlenül. Újból betelepülnek jövevény jobbággal és belőlük lesz a nova domusok egy része. Előfordul az is, hogy a község jobbágjai között felosztja azokat. Így van szó 1558-ban Trencsén vártartománybeli községekről, hol a deserta földjét, rétjét, „coloni inter se diviserunt”.¹ Lehet, hogy a ház üresen maradva, a földet egy jobbágy műveli tovább, kinek van saját telke is.² Egy-egy pusztta földjét szellérek művelik többen összefogva. Gyakran a földesúr magának foglalja le.

A puszták elbírálásakor különbséget kell tenni a ház és a hozzátartozó föld, rét pusztulása közt.³ A pusztán álló házhoz nem tartozik mindig teljesen, vagy akár csak részben pusztult föld és rét, másrészt a vetetlen, elvadult határ sem jelenti a házak ürességét. Nem kell azt hinni, hogy a pusztta mindig néptelen. Gyakran annak megítélésében, hogy pusztáról van-e szó, nem a házat tekintik mérvadónak, hanem a telket, nem azt nézik, laknak-e benne, hanem, hogy gazdálkodnak-e rajta.⁴ A szegény jobbágy, ki nemcsak, hogy 6 forintnyi vagyonnal nem rendelkezik, hanem egész házatáját, gazdaságát teljesen, vagy részben műveletlenül, elhagyatva tartja, a rovók megítélése szerint sokszor nem pauper, hanem a deserták számát növeli. Ha a ház leég, vagy más elemi kár éri, ha a községet sereg dúlja fel, ez mind pusztásodásra vezető körülmény, mégsem kell azt gondolni, hogy a jobbágy el is hagyta telkét.⁵ Újra hozzáfog a ház felépítéséhez, berendezéséhez és három évig mentes lesz az adózás

¹ Dic. conscr. 44. k. Ugyanígy Diósgyőrben. (1563. U. et C. 87 : 73.)

² U. et C. 120 : 2.

³ Scharlan a totale Wüstung előtt Ortswüstungot és Flurwüstungot különböztet meg (i. m. 165. l.)

⁴ A német lovagrendnek a XV. század első évtizedeiben nagyarányú pusztulást átélt területén sem jelentette a censuslajstrom pusztta Hufe-i közül mind egy-egy parasztgazdaság teljes megszüntét. (G. Aubin : Zur Geschichte des gutsherrlich-bauerlichen Verhältnisses in Ostpreussen. Leipzig, 1910. 75. l.) A hamincéves háború után Szászországban pusztának vesznek olyan telkeket is, amelyek „zwar bewohnt aber, weil weder Vieh noch Aussaat vorhanden, den wüsten gleich sind und die Leuthe nur die blosser Herberge darinnen haben”. (R. Göhler : Vom Zustand der Dörfer im Amte Colditz um die Mitte des XVII. Jahrhunderts. Neues Archiv für Sächsische Geschichte, 1936. I. 33. l.)

⁵ . . . desertae, quarum homines vivunt, sed nondum aedificare inceperunt. (U. et C. 55 : 55.)

alól.¹ Desertáról van tehát szó még akkor is, amikor a harmadik év végén esetleg már áll a ház és zavartalanul művelik a földet. 1574-ben Soós János rovó olyan telket nem ír össze pusztának, hol sem a szőlőműveléssel, sem a szántással, sem a föld más módon való használatával nem hagytak fel.² Deserta alatt egyrészt olyan telket értenek, hol a ház lakatlan, vagy a telek teljesen pusztta és a földet nem művelik. másrészt olyat, hol a házban laknak ugyan, de a közelmúltban való pusztulása miatt a jobbágy még mindig gátolva van a gazdaság ellátásához szükséges erőkifejtésben.

A pusztásodás a török által meghódított és a hódoltsággal közvetlenül érintkező vidékeken öltött legnagyobb arányokat. Zala megyében 1574-ben 1123 összeírt portára 4000 pusztta telek és 110 teljesen elpusztult község esett. 1588-ban a pusztta községek száma 200 körül járt.³ Típus lehet az egerszegi tartomány, hol 1568-ban körülbelül 250 telkesjobbágy élt, köztük 150 egész telken. 1587-ben már csak Egerszeg népes, kivüle mindössze Novában található két féltelkes, két negyedese, egy zsellér, két özvegy asszony és 8 karácsonyfalvai jobbágyról tudják, hogy más birtokon bolyonganak. Egy év múlva, 1588-ban, tucatnyi pusztta falu között Egerszeg marad egyedül emberi lakóhely.⁴ A pusztulás a hódolt és hódolatlan részek határán volt a legnagyobb. Olyan területen, hol 43 hódolt és 24 hódolatlan portát írnak össze, 650 pusztta telket és 90 pusztta községet találnak.⁵ Veszprém megyében 1531-ben 2231 porta mellett körülbelül 500 „deserta per predationem diversorum gentium“, 540 „combusta per turcos“ és 750 pauper szerepel. 1536-ra a porták száma 1444-re süllyed, ezzel szemben 1150 paupert találunk és 13 teljesen elpusztult községen kívül 340 pusztta telket. Az 1542.-i összeírásban már jól látható a török hatás. Veszprémtől nyugatra még töröktől érintetlen a vidék, a keleti részeken szonban „per excursionem turcorum“ egyre terjed a pusztaság. A déli tájak, a Berény—Szentkirályszabadja—Litér—Jutas—Rátót vonaltól keletre és délre már nincsenek részletesen összeírva, a rovó ide nem juthatott el. 1552-ben elesik Veszprém vára. délnyugaton Ajka, Lőd

¹ A mentességet azért kapják, „ut ita loca combusta et desolata restaurentur et qui alio migrarunt hac libertate illecti ad domos suas redeant, illosque rursus inhabitent, terraque illa colonis et inhabitatoribus reparata colatur.“ (Magy. orszgy. eml. V. 61. l.)

² Litt. ad cam. 11 : 113.

³ Dic. conscr. 54. k.

⁴ U. et C. 46 : 73. és 75.

⁵ Dic. conscr. 53. k.

vidékéről hurcolja a török a jobbágyokat, vagy azok már előre „pre timore turcarum omnes aufugerunt“. Északon Varsány tája is teljesen pusztá már, „per turcas est abducta“. Az 50-es évek közepétől az egész megye állandóan ki van téve török betörésnek s a 60-as évek végére Veszprém megye teljesen meghódolt.¹ Hogy mit jelent a török seregeknek csupán a vidéken való átvonulása, azt Moson megye 1532.-i és 1535.-i adatainak összehasonlításából tudjuk kiolvasni. A török 1529-ben Bécs ellen menve keresztülzúdult a megyén. 1532-ben 600 pusztá házat írnak össze, melyek közül csak kevés Bakith Pál seregeinek áldozata, a java még a török hadak útját jelzi. 1535-re már valamennyire megépül a tájék, a porták száma emelkedik, pusztán már csak 186 telek és 7 község áll.² Hasonló volt Győr megye helyzete 1532-ben. Számos faluból a lakók jó részét elhurcolta a török, más helyeken a huszárok tették pusztává a házakat és ahol maradt is kirablott, megsarcolt jobbágyság, ott a népes telek alig különbözött a pusztától. Egyik évről a másikra 657-ről 449-re csökkent a porták száma, közel 1200-ra szűkött a desertaké és 19 község teljesen elpusztult.³ Nem kellett azonban a töröknek sem hódítania, sem keresztülvonulnia, jöttének híre, közellétének tudata a keserű tapasztalatokhoz szokott jobbágyságot seregestől készítette futásra. A török szomszédsága már eleve lehetetlenné tette a nyugodt életet. A vásárospalotai jobbágyok nem mernek kijárni a földekre a Kékkő várából fenyegető török miatt.⁴ A murányiak csak nappal tartózkodnak a vár alatt, éjjelre féltükben behúzódnak a várba.⁵ A Balaton mellett, a Rába mentén a falvak népe erdőbe, vizenyős berkekbe, nádasba rejtőzik a török elől.⁶ Mindenütt megbénul a munka, pusztul a gazdaság. Krasznahorka vidéke 1570 februárjában élt át egy szörnyű dúlást és a még abban az évben írt urbáriumba bevétetik: „nulla quaestura exerceri potest ob formidinem hostium“.⁷ A török félelme, a metus turcarum előbb-utóbb menekülésre, vagy behódolásra kényszeríti a magyar jobbágyot. Zalában

¹ Dic. conscr. 49. k.

² Dic. conscr. 22. k.

³ Dic. conscr. 19. k.

⁴ 1590. U. et C. 48 : 78.

⁵ 1578. U. et C. 24 : 74.

⁶ Esztergár lakói „inter densissimas arundines tuguriola habentes habitant.“ (1569. U. et C. 55 : 55.) A Rábaközben „multi cum familia domi quiescere non audeant, sed alii in silvis, alii in locis aquosis et arundinetis excubias tenentes pernoctant et sic de mane redeunt.“ (1576, Litt. ad cam. 15 : 5.)

⁷ U. et C. 82 : 29.

1575-ben „eg nap synch hog nem hordanák az föld népét az törökök és az marthaloczok és az ki zaladhat fwthton fwth. Gyakorthaság wgyan seregel mennek az zekerek mynd yastwl fyastwl fel rakodwan az zegen nep, myvel hog nem hagyak meg hodwllyk.“¹ „Omnes coloni aufugerunt ob metum turcarum et omnia sunt deserta.“² Ez az örökké és mindenfelől ismétlődő jelentések sztereotip szövege. Ha pedig a menekülők idő multával vissza is térnek régi telkükre, óriási erőfeszítésbe kerül a felhagyott gazdálkodás újrakezdése s a legtöbb esetben csak csökkentett keretek közt sikerül.

Ameddig a török eljut, benne kell keresni a pusztásodás első és legfőbb okát. Változatosabb hatóerőket tudunk kimutatni a Felvidéken. A legkülönbözőbb körülmények okozta pusztulásnak tarka képét adja Sáros megye. 1567-ben a megyében összeírnak 232³/₄ pusztát. Ezek közül elszegényedett jobbágy : 18 egész-, 115 fél-, 39 negyed-, deponálta telkét és így lett pusztá : 2 egész-, 28 fél-, 5 negyedtelkes ; a földesúr zsellérré tett : 6 egész-, 14 fél-, 6 negyed-, a hadak fosztottak ki : 7 egész-, 41 fél-, 26 negyedtelkest ; elszökött : 10 egész-, 43 fél-, 13 negyed-, elhalt : 21 egész-, 50 fél-, és 4 negyedtelkes.³ Míg az országnak a törökkel mindenkor szomszédos vidékein ennek pusztítása, a törökkel közvetlenül nem határos részeken a szegénység és a földesúri törekvések üzték el a jobbágyot az eke mellől.⁴

¹ Litt. ad cam. 10 : 59. — Hasonló képet fest Pesti Ferenc a szepesi kamarához tartozó megyékről. „Quamquam solus is comitatus Sáros, utcunque satis afflictus, adhuc integer est, sed reliqui omnes fere devastati et depopulati sunt et illi qui non aufugerunt, oneratis curribus se ad fugam praeparaverunt.“ (1566, u. o. 8 : 143.)

² 1551, Litt. ad cam. 4 : 152.

³ Dic. conscr. 35. k.

⁴ Az eltérő, de hatásaikban egymást kiegészítő okokra jellemző két, az 1560-as évekből való levél. Az elsőt Pethe Imre írta a Dunántúl délibb részeiről, a másikat a lipthói rovó küldte megyéjéből. A protonotárius sorai : „... nunc tamen intelligo declarandum fuisse et dandam esse rationem, quare numerum portarum et summam per dicatorem anni 1564 non suppleverim. Scio autem dominationibus vestris palam esse post captam arcem Zygeth longe aliam fuisse rationem temporis quam in anno 1564. In illo enim comitatu et partibus inferioribus quis fuerit status et ordo rerum, quantum turci in illo comitatu sevierint, quot villas partim in cinere redigerint partim depopulati sint... habitatores eius terrae perterriti ibant et redibant nec quid illis faciendum esset sciebant. Accedebat item insolentia militum sub ductu domini Tahi hungarorum pariter ac germanorum Canisiensium qui excepta personarum abductione non minus quam turci miseram plebem vexabant... plures villas hic totaliter hic partialiter habitatoribus destitutas inveni.“ Lipthó

Az országszerte általános pusztásodás értékelése kellő óvatosságot igényel. Amint a deserta nem jelent szükségképpen lakatlan telket, ép úgy a tényleg elhagyott pusztátelek, vagy falu sem jelzi mindenkor a népesség elpusztulását. Az egyik helyről elmenekülők másutt települnek meg, nem ritkán a körülmények változtával régi telkükre költöznek vissza. Veszprém megye délnyugati részét 1552-ben a török dúlása majdnem néptelenné tette: Padrag, Bódé, Ajka, Lőd táján a lakosság vagy elmenekült, vagy török rabságba jutott. A vidék mégsem maradt hosszabb időre lakatlan, az elűzött jobbágság, amint távolabb érezte a törököt, visszaszivárgott. Nagylődön „per singula capita omnes aufugerunt, sed statim redierant“.¹ Felsőbánya környékéről a török rablásai menekülni kényszerítik a lakosságot, de „ex profugis nonnulli redituri essent, si pacis spes appareret“.² Visszatérvén a régi telket újból megülő, hogy a pusztulásból megépülhessenek, a szenvedett kár mértékéhez képest 3—6 évi mentességet élveznek, telküket jó ideig a porták helyett a deserták közé számítják.

A pusztátelek volt lakói közül azok, kik nem térnek vissza régi házukba, más vidéknek új telepesei lesznek. Az adóügyi iratok nova domusainak nagy részében ebben a korban a deserták vándorló népét kell látnunk és az új település is a legtöbb esetben pusztán hagyott telkek újbóli megüléséből áll. Erre vall főleg az új telepesnek a saját pusztátelekén megépülőével egyforma, általában 3 évi mentessége. Ha nemcsak a gazdálkodás folytatásáról, hanem egészen új berendezkedésről van szó, a mentesség hosszabb ideig tart. Így a munkácsi uradalomban az erdőn irtó 6 évi exemptiót élvez, a pusztán települő 3 évnit, aki pedig egészen ép gazdaságba ül be, csupán az első évben mentes.³ Az újonnan megszállt telkek a földesúri terhek alól mentességet élveznek, nem fizetik a dicát sem. A régi telkükön épülő, vagy új helyen berendezkedők természetesen törekszenek mentességüket minél tovább megtartani. Sokszor, mielőtt mentességük letelne, mintsem hogy adózzanak, inkább továbbköltöznek.

megyében a pusztulás „partim combustione annorum superiorum, partim divisionibus fratrum precipue in bonis nobilium ubi plerumque partes possessionum et sessiones colonorum distracte ac per eosdem pro residentibus curiarum nobilitarium occupate sunt, partim etiam infelicitati temporis presentis adscribendum erit.“ (Városi és kam. iratok fol. lat. 1011.)

¹ Dic. conser. 49. k.

² U. et C. 101 : 44.

³ U. et C. 18 : 22.

Thurzó Ferenc új telepeseinek 16 évi szabadságot adott „és ha időnek előtte valamy rawast weznek raytok egy sem marad benne, hanem el mennek“.¹ Varasd megye is azt tanácsolja a kamarának, hogy a török elől a Dráva partján letelepült menekülőket ne kezdje adóztatni, „ne miseri timentes talem dicam iterum fugae se committant“.² Munkács vidéki falvak soha meg nem épülnek, mert a jobbágyok, „mihelt szabadságok eltelik mindgyárt ismégh elszöknek“.³ Szatmár körül szintén „csak addig lagnának, míg szabadságoknak ideje el nem telnék“.⁴

Ugyanezzel a magatartással, az adóztatás iránti nagy érzékenységgel találkozunk azonban olyanoknál is, kik pillanatnyilag semmiféle pusztulást nem szenvedtek. A nagy szegénység, az egyre súlyosbodó földesúri terhek rákényszerítik a jobbágyt, hogy minden újabb megterhelés alól kivonja magát; a török, tatár és nyugati zsoldoseregek előli kényszerű menekülések pedig kifejlesztik benne a hajlandóságot, hogy ha más út nem mutatkozik, a telek elhagyásával szabaduljon a veszélytől, amit számára az adóztatás jelent. A pozsonyi klarisszák apátnője panaszkodik, hogy nem lehet a jobbágyoktól bizonyos bordézsámt beszédni, mert „neki háborzának és pusztán hadgyák a helt, egy lelkig elfutának, az után nagy munkával imigy amúgy szálla vissza benne“.⁵ A Szepességben a nehéz adók és a királyi seregek ellátásának szörnyű kötelessége elől szintén szanaszét szökődösnek a lakók.⁶ Általános szokás volt a teleknek az adóztatás és robot miatt való elhagyása a hódolt területen.⁷

E kor pusztásodási folyamatában nem lehet egyszerűen a jobbágygazdaságok pusztulását, a jobbágynépesség elvezését látnunk. Bonyolultabb jelenségről van itt szó. Érje azonban a pusztulás a gazdaságnak akár színterét, a határt, akár székhelyét, a lakóhelyet, akár a teljes jobbágygazdaságot, a portális adózás szempontjából az eredmény ugyanaz lesz, a portaszám csökkenése. Ha a gazdaság nem épül meg, a porták számában való veszteség is végleges lesz, ha azonban

¹ 1564. Litt. ad cam. 9 : 117.

² 1566. Litt. ad cam. 9 : 144.

³ 1613. U. et C. 18 : 22.

⁴ Idézi Takáts S. : Műveltségtörténeti közlemények. Századok, 1908. 247. l.

⁵ Pór A. : Apácák levelei a XVII. század közepéről. Tört. Tár, 1909. 45. l.

⁶ Litt. ad cam. 7 : 103.

⁷ Salamon F. : Magyarország a török hódítás korában. (2. kiadás, Budapest, é. n.) 255. l.

újából megindul a gazdálkodás, adókötelessé még csak hosszú idő múlva válik a telek. Az a körülmény pedig, hogy a jobbágy menekülése, vagy elfutása esetén gazdaságát csupán más területre viszi át és mégis régi telkén desertáról, új szállásán nova domusról van szó, vagyis mindkét helyen kimarad a porták közül, az adóegységek számának ismét csak apadására vezet.

A pusztásodás a jobbágyporták nagy részét semmisítette meg, jól ismert jelenség volt ezért a kamarák előtt is. Nem tehettek azonban ellene semmit. Törekvésük ismét csak arra irányult, hogy az egyes visszaéléseknek elejét vegyék. A jobbágyok között ugyanis elharapózott az a szokás, hogy a rovó jöttének hírére csoportosan elhagyták házukat és a bíró telküket pusztának mondva, az adófizetés alól kivonta őket. A csalás ellen a kamara nem tud más orvosságot, mint a szigorú ellenőrzést. Előírja a rovóknak, hogy mindenütt szorgosan tudakozódjanak, vajjon a puszta telket nem az összeírás idejére hagyták-e csak el.¹

Az összeíráskor sok függ a rovó lelkiismeretes munkájától. Porták megállapításában, mentességek elbírálásában különböző körülményekre kell tekintettel lenni és ezeknek helyes mérlegelése a rovótól nemcsak hozzáértést, hanem az adózóknak az összeírókéval ellentétes irányú törekvései miatt nem csekély határozottságot és erélyt kíván. A dicator felületessége ép úgy meglátszik a megye portaszámának csökkenésében, mint ahogy a kamara érdekeit pontosan szem előtt tartó összeírásnak a porták szaporodása az eredménye. A rovók részéről tapasztalható hanyagságok közül a legsúlyosabb és az összeírás eredményét leginkább veszélyeztető kétségtelenül az volt, amikor az összeíró nem keresett fel minden egyes községet, hogy a bíró esküje, vagy saját személyes meggyőződése alapján állapítsa meg az adóporták számát, hanem több, esetleg nehezen megközelíthető, vagy útjából félreeső község adatairól csupán mások jelentéséből szerzett tudomást. Így a lipitói rovó 1560-ban Rózsashegyet és Németlipcsét „non secundum constitutiones publicas, sed saltem ad relationem pefatorum oppidanorum“ rója meg.² Más alkalommal a szepesi rovóra panaszkodik utódja, hogy az összeírásban igen hanyag volt és nem is ment el személye-

¹ 1588.-i instructio. (Városi és kam. iratok, fol. Lat. 953.) Sopron megye 1599.-i statutuma szerint is „minden faluban az bíró egy esküttel eskügyék megh azon mennyi deserta legyen és mikor ment ki az jobbágy az házból, nem ment ki az contributio elől“. (Kolosvári—Óvári: Corpus statutorum V. 78. 1.)

² Litt. ad cam. 7: 132.

sen minden faluba, hanem „ex aliorum relatione“ írt össze.¹ A szlavóniai porták pusztulása miatt a pozsonyi kamara 1570-ben Zermegh János és Ankerraiter János személyében két biztost küld ki Zágráb, Varasd és Kőrös megyékbe. A porták csökkenése főként azért következett be, mert az összeírás nem falvak szerint történt, hanem körzetenként egy összegbe összefoglalva állapították meg a füstök számát.² A kiküldött commissariusoknak ép ezért szigorúan meg-hagyja a kamara, hogy minden mezővárost és falut bejár-janak és személyesen győződjenek meg arról, hogy kinek-kinek hány portája van.³ Ettől a módtól csak ott térnek el, hol a török miatt már nem tanácsos a járás. Itt megeléged-nek azzal, ha a bíró jön hozzájuk és eskü alatt tesz vallomást a falu portaszáma felől.⁴ Ez a summamim való összeírás azonban, főleg Szlavóniában, a következő időkben is dívott,⁵ sőt olyan arányokat öltött, hogy az 1597.-i országgyűlésen a királyi hatalom pontos intézkedéseket kívánt ellene.⁶ Egyet-len egy körülmény volt, amikor a rovásnak ezt a módját megengedték: a török közelsége esetén.

A török által fenyegetett, vagy hódolt vidékeken a rovás már csak nagy nehézségek árán mehetett végbe. A megyei hatóságok nem merészkednek a török torkába, a rovó sem jár „wythezljő erő“ nélkül. Somogy megyében Sziget eleste után a dicator ispánt, szolgabíró, esküdtet nem talál, mind elfutottak és csupán „az kapithanok ereyvel“ róhat.⁷ Nógrád 1564-ben „thörek byrthokába wasyon, az nemesekys zegynek mynd idesthowa el bwydostak és seholph semmy rend thar-thasok nynchen“.⁸ Az ilyen vidéken az összeíró többnyire megtelepszik egy várban, vagy kijelöl egypár falut, ahova elmegy. A környező falvakból idegyülekeznek és ő vallomás

¹ Litt. ad cam. 7 : 103.

² *Eam connumerationem non villatim, sed saltem per summas et districtus esse conscriptam, quae res manifesta fraude et suspitione non caret.* (F. Šišić: *Acta comitalia*. III. 299. l.) . . . *Sola interrogatione ab arcium officialibus, quot colonus earum pertinentiae in sese haberent.* (U. o. 315. l.)

³ *Omnia oppida et villas adeant et oculata inspectione perlustrent quot quaelibet habeat portas sive fumos.* (U. o. 314. l.)

⁴ *Libri instr.* 9. k. 34. l.

⁵ 1576-ban írja a kamara a zágrábi rovóhoz, hogy „non summamim per districtus sed per villas et fumos singulos, nominatis singulis pagis et quot fumos quique pagus contineat descriptis“ legyen az összeírás. (Exp. cam. 1576. jan. 24.)

⁶ *Magy. orszgy. eml.* VIII. 388. l.

⁷ 1574. Litt. ad cam. 14 : 140.

⁸ Litt. ad cam. 7 : 216.

alapján rójja meg őket. Nógrádban „az rowo az wegekben jarth és myndenfeől az zeginsegeth hozaya hyvatta fenychygh alath, ozthan wgy rotha“.¹ Persze a lakosság jó része nem mutatkozott. Ahol pedig már várakra sem lehetett támaszkodni, ott még ilyen módon sem járhat el a rovó. Így a hódolt területek portáit átviszik az előző évi registumból a következőkbe, vagy jó esetben adódik a „summa portarum, quantum propter vicinitatem turcarum connumerari potuit.“²

A megye portáinak számára a rovó munkája nemcsak negatív irányban volt hatással, amikor gondatlan összeírása következtében a portaszám csökkent, hanem mutatkozhatott ez a hatás pozitív értelemben is, ha a szigorú összeírás után az előzőhöz képest emelkedett az adózó porták száma. Szele Jakab 1555-ben Zala megyében úgy hajtotta végre az összeírást, hogy például Tihanyban volt „oly ember, ki 70 esztendős, ki azt mongya, hogy soha ilyen kegyetlen rovás rajtok nem volt . . . mert annak előtte, hogy hat portásra rották, mostan penig tizenkettőn.“³ Az ilyen munka természetesen felzúdulást váltott ki a megyében és maga Szele is kénytelen volt urától oltalmat kérni a megye haragjával szemben, mert „halálra gywlewlnek engemeth, hogy az ő kedvek zerent nem cselekethem az rawas dolgabwl“.⁴ Hogy a portaszám megállapításában mennyit jelent az összeíró eljárása, azt szépen mutatja Békés megye 1562. évi összeírása, amikor Földváry István túlzott szigora az 1560.-i 981 porta helyett 1947-et eredményez.⁵ Ezt a számot azonban hosszabb időn keresztül tartani nem lehetett és az új összeíró már 1564-ben több mint 300-zal kevesebb portát talált a megye területén.

A gondos, körültekintő összeírás fontosságát növeli az a tény, hogy a porta és telek közti kapcsolat a század végére rendkívül meglazul. Ha a jobbágy nem is kerülte el az összeírót, adókötelezettségének és adózása mértékének megállapításánál még számos körülmény segítette őt abban a szándékában, hogy lehetőleg minél kevesebbet fizessen. Ennek

¹ 12 évvel később ugyanilyen a helyzet: „nequaquam propter metum hostium in connumeratione villatim procedi potest, sed loca certa designantur, ubi dicator manere cum iurato nobile sibi adiuncto debeat.“ (Litt. ad cam. 15: 20.)

² Városi és kam. iratok, fol. Lat. 1004.

³ Komáromy A.: Magyar levelek a XVI. századból. Tört. Tár, 1907. 309. l.

⁴ Négy száz magyar levél a XVI. századból. Közli Szalay Á. (Pest, 1861.) 158. l.

⁵ Karácsonyi J.: Békés vármegye története. (I. Gyula, 1896.) 230. l.

következtében országszerte általánosan elmaradt a porták száma a telkek összege mögött s a földesúri censust sokkal több egység után szedték, mint a dicát. 1594-ben Egyházaskeszőben 15 egész és 2 fél telek népes, a censust 13 telek után adják, mégis mindössze $2\frac{1}{2}$ portát vullanak be. Bágyokon a földesúrnak 7 telek után szoktak fizetni, a királyi adót azonban csak $1\frac{1}{2}$ porta után rójják ki. Csanakon 33 fél és 3 negyed telket 16 census-fizető sessiónak, de csak 10 portának összegeznek. Szentmiklóson 3 egész és 10 fél telket $\frac{1}{2}$ portának vesznek.¹

Ez a helyzet nem állott elő egyik évről a másikra, hosszabb időt igénylő fejlődés eredménye volt. A falu jobbágycái minden lehetőséget megragadtak arra, hogy a porták számát minél lejjebb szorítsák. Minden olyan körülményt pontosan számba vették, ami a falukra kivetett adó lefaragására alkalmas volt, ha azonban az ilyen „adóügyi pusztulásra“ vezető jelenségek ideiglenesek voltak, a megszüntükkel beállott új állapotot a rovó előtt titkolták. Ezért mutatnak a dicális conscriptiók a telkek aprózódásának folyamatáról. a jobbágyok nagy részének zsellérré válásáról aránylag egészen hű képet, míg ellentett irányú jelenségekről, a telkek integrálódásáról, vagy a jobbmódú zsellérnek jobbágyosorba emelkedéséről, pedig ezek, ha ritkán, de mégis előfordultak, nem találunk nyomot. A földesúri szervek figyelmét az ilyen változások a jobbágykötelességek megállapításánál nem kerülték el, a dicator ellenben, ki megyéje minden községének viszonyaival nem lehetett ismerős, az előző összeírára és a falubeliek vallomására hagyatkozva, már nehezen tudott róluk tudomást szerezni. Zavarólag hatott a szegény telkesjobbágy mentességének elbírálása is. A szegénységük révén adómentességet igénylők mind nagyobb arányban jelentkeztek. A dicator nagy számukra való tekintettel, hogy mentességük ne vonja maga után az adó teljes sorvadását, vagyoni képességük mérlegelésével a falu pauperjait néhány portára limitálta. Az egységre eső adótételt több telek jobbágyai adták össze, a porták száma kevesebb lett a telkek összegénél. A század végére nem egy helyt jött szokásba, hogy a porták számát a telkek összeírása helyett a jobbágyok vagyonának becslésével állapították meg és ugyanezt az eljárást követték a rectificationnál is. A vasmegyei Bozókon „domus colonicales multas desertas et inhabitatoribus carentes“ találtak s ezért $\frac{1}{2}$ portát engedtek el. Rábaszentmihályon körülbelül 21 leégett jobbágház után 3-mal

¹ U. et C. 119 : 6.

szállították le az adóporták számát.¹ Istvánffy is úgy tudja, hogy egy porta 10 jobbágycsaládnak felel meg.²

Amikor 1596-ban az adóösszeírást utoljára végezték a porta sive sessio elve alapján, e kettőnek a viszonya a valóságban már nagyon eltolódott. Csak ennek szem előtt tartásával érthetjük meg azt a nagy apadást az ország portáiban, melyet a XVI. század folyamán tapasztalhatunk. A XV. század végén az ország területén, Szlavóniát és Erdélyt leszámítva, körülbelül 180.000 portát írnak össze, míg 1596-ban nem éri el a portaszám a 18.000-et. Ez a tizedrészsre való csökkenés nem magyarázható egyedül a török háborúk pusztításával, sem a jobbágy gazdasági, társadalmi helyzetében történt változással. Magában az adórendszerben, az összeírás mikéntjében kellett eltérésnek lenni.

Az évszázados portális adózást a porta-sessio viszony rendezetlensége mellett tovább fenntartani nem lehetett. Teljes tudatában volt ennek az adóztató királyi hatalom is. Ezért szeretett volna a porta helyett más adóegységet behozni és miután e törekvései a rendek ellenzésén meghiúsultak, ezért kívánta 1597-ben, hogy legalább a porta tartalmát határozzák meg pontosan.³ Erre azonban már nem került sor. 1598-ban az országgyűlés házak szerint kivetett adót ajánlott meg.

*

A XVI. század végére a porta jobbágyságunk adóztatására teljesen alkalmatlanná vált. A porta és telek közti kapcsolat felbomlott és a kettő között új állandó összefüggést nem tudtak találni. A század folyamán a jobbágyság gazdasági életében beállott süllyedés és az ennek következményeként társadalmi összetételében fellépő eltolódás lehetetlenné tette a középkori telekadó bármilyen reformját. E nehézkes, rugalmatlan rendszer egész jobbágyrétegeket hagyott az adózás körén kívül és épp elavult volta, kiismertsége miatt tág teret nyújtott visszaélésekre. Hiábavaló volt a kamarák minden olyan szándéka, amellyel a portának adóegységül való felhasználását továbbra is lehetővé akarták tenni.

Jobbágyadózásunk történetében változást az 1598. év

¹ Jernei-gyűjtemény, XVIII. 93.

² Una porta ordinarie continet decem patres familias. (Szalay L.: Magyarország története. IV. Lipcse, 1854. 369. l.)

³ Sua serenitas omnino necessarium existimat ut cavenda eiusmodi inconvenientia quot domus vel mansiones et quantum pertinentiarum pro porta integra censerit debeant expressé decernatur. (Magy. orszgy. eml. VIII. 388. l.)

hozott. Az országgyűlés elé benyújtott királyi proposíció még a régi keretek között mozgott. Az adó összeírását porták szerint kérte és erre vonatkozólag egyetlen pozitív javaslata a rovó munkájának megkönnyítésére, jogkörének kiterjesztésére irányult. A dicator mellé királyi commissariust akart rendelni és a két közeget fel kívánta ruházni azzal a joggal, hogy ha a falusi bíró esküjében nem bíznak, minden egyes házat külön megvizsgálva, a facultas mérlegelésével állapíthassák meg a portákat.¹ A rendek azonban házak szerint szedett adót szavaztak meg, minden lakott jobbágy- és zsellérház után 1½ forintot.²

A portális adózással való szakításra az évről-évre megújuló török harcok voltak döntő hatással. A rendek a háborúk folytatására az eddiginél nagyobb összeget szándékoztak a király rendelkezésére bocsátani és az adójövedelem növekedését ép az adózás ezen új módjával akarták elérni. Bár az 1596-ban portánként szedett 16 forinttal szemben most egy adóegység után csak 1½ forintot szavaztak meg, mégis soha eddig nem tapasztalt eredményt vártak a házanként való összeírástól.³

Az új adórendszert az 1598 : 3. tc. szabályozza. Az adókötelezettséget kiterjeszti az egész jobbágyságra. Összeírásra kerülnek a telkes jobbágyok eddig mentességet élvező rétegeinek és a zselléreknek házai is ; mentesek ezentúl csak a bíró háza, az iskola, a földesúri majorház, a korcsma és a koldusok hajlékai lesznek. Sőt nemcsak a jobbágyságot fogja át a házanként kivetett adó teljes egészében, hanem a jobbágysorból felemelkedő libertinusokat és a praedialistákat is eléri. Általában mindenki adóköteles, aki nem nemes.⁴ Amint az adóalanyok köre pontosan meghatározott, épp úgy nem marad fenn kétség az adóegységre vonatkozólag sem. Egység a lakott ház, függetlenül attól, hogy hány család él benne és hogy tartozik-e hozzá a határban föld, rét, melynek termése a benne lakók ellátására elegendő. Az adóforrás tehát már nemcsak a föld hozadéka, hanem bármilyen természetű

¹ Magy. orszgy. eml. IX. 109. l.

² 1598 : 3. tc. (Magy. orszgy. eml. IX. 177. l.)

³ Quae quidem domorum connumeratio et contributio, etsi hactenus in Hungaria in usu nunquam fuerit, ut tamen maius, quam unquam antea subsidium, pro bello prosequendo, haberetur, illam fideles suae Maiestatis pro hoc anno admittere voluerunt. (Magy. orszgy. eml. IX. 177. l.)

⁴ Az artikulus szavai szerint beszédendő az adó „de singulis domibus in modum curiarum nobilitarium non extractis.“ (Magy. orszgy. eml. IX. 177. l.)

jövedelem. Továbbra is fennmarad az adótehernek a falu határán belül való arányosítása abban a formában, hogy a jobbmódú a szegényebben segíteni tartozik.

A portális adózás megszűntével a házanként való adóztatásban a régi telekadóval szemben semmi fejlődést nem kereshetünk. Az új adórendszer bevezetésében nem magasabb szempontok játszottak közre, hanem épp ellenkezőleg nagyon primitív elgondolások. A rendek részéről, kik a királyi előterjesztéstől függetlenül, önálló kezdeményezéssel teremtették meg az új adófajtat, tulajdonképen a török háborúk által előállott helyzet mérlegelésével a királyi hatalom számára tett engedménnyről van szó. Ők jól látták a porták és házak összeírása közti különbséget és körülbelül helyesen találták el azt az arányt, amelynek a két különböző adóegységre kivetett adótétel között fenn kell állani, hogy a végső jövedelem egy szintben maradjon. A másfél forintos adótétel mellett már az előzőknél nagyobb jövedelmet reméltek és ezért sietnek is hangsúlyozni, hogy jelenlegi nagylelkűségük a jövőre nézve nem teremt precedenst és teljes mértékben fennáll az a szabadságuk, hogy az adót többé ne házak szerint szavazzák meg.¹ Semmivel sem voltak adóügyileg előrehaladottabbak azok a meggondolások, amelyek alapján a rendek a kamarák javaslatait elfogadták. Az adóegység számának olyan ugrását várták, amely feltétlenül magával hozza a jövedelem emelkedését, másrészt az összeírást sokkal egyszerűbben, objektívebben végrehajthatónak képzelték, mint a porták elbírálása alkalmával.

A házak szerinti összeírás első évének tapasztalatai alapján a két kamarában különböző vélemény alakult ki. A pozsonyi kamara szerint az új rendszerhez fűzött remények nem váltak be és a következő évre a dicát megint porták szerint szeretné. A házanként szedett adó kevesebbet eredményezett, mint amennyit a régi adóztatás mellett el lehetett érni.² A portánként 20 forintos dica legfeljebb 2½ forintos házadóval helyettesíthető.³ A szepesi kamara ezzel szemben ismét a házakat akarja összeírni, mert az igazgatása alá eső területen még soha nem tapasztalt módon felszökött az

¹ ... *Salvis eorum antiquis libertatibus et consuetudinibus permanentibus, ut videlicet haec domorum connumeratio posthac nullo unquam tempore in usum veniat.* (Magy. orszgy. eml. IX. 177. l.)

² ... *quantum dica per domos oblata constituerit et quantum a dicis annorum superiorum decreverit experientia iam didicimus.* (Exp. cam. 1598. dec. 9.)

³ Exp. cam. 1598. dec. 31.

adójövedelem és az adminisztráció is sokkal könnyebb így, mint a szubjektív megítéléseknek, számos visszaéléseknek kitett portával.¹

A királyi előterjesztés 1599-ben a házak összeírását kérte és a rendek, elfogadva a propozíciót, házanként ajánlották meg az adót minden évben 1604-ig.

Az új adózásnak nagyon hamar mutatkozni kezdtek a hibái és néhány éven belül éppúgy használhatatlannak bizonyult, mint a régi telekadó. Évről-évre, rohamosan apadt az összeírt házak száma és ennek következményeként süllyedt a kamarák adóbevétele. A fejlődésnek feltartóztathatatlanul ezt az irányt kellett vennie. A török, tatár seregek, császári zsoldosok az ország nagy részét feldúlták és pusztításainak hatása nem maradhatott nyom nélkül az adóösszeírásokban sem. A legnagyobb romlást természetesen a Dunántúl szenvedte s lassanként határozottan észrevehető különbség alakult ki közte meg a Felvidék között. A pozsonyi kamara 1597-ben azt jelenti, hogy a Dunán túl csak enyhén, a felvidéki és dunáninnyi megyékben pedig szigorúban hajtják be az adót.² Az adó jövedelmezőségét tekintve, kétségtelenül fennállt e két rész közt az eltérés, a magyarázat azonban nem kereshető az adókezelő szervek magatartásában. Perneszi János, ki 1598-ban Zala megyét írta össze, felsorolja a behajthatatlan hátralékok okát: török, tatár, német, pestis, éhség és ezek következménye: szegénység, pusztaság.³ A következő időben már a kamarák is előre számoltak e körülményekkel. Így 1600-ban az összeírás várható eredményét nagyon pesszimisztikusan ítélik meg, éppen a számtalan pusztulásra vezető jelenség miatt s csupán Nyitra megyében 5000-re becslik a házak számában mutatkozó hiányt.⁴ Nem kevésbé bizal-

¹ *Eo quod maior in partibus illis hoc modo quam unquam antea iuxta portas a colonis summa contributa fuerit, dein quod expedita plana et aperta via sit domorum numerum iuxta sessionum seriem in quolibet oppido vel pago sine cuiusque iniuria conscribendi cum viceversa in portis numerandis facilius fraudi locus sit dum dicatores et ipsi iudices nobilium facultate rusticorum pro libitu aestimata ex odio vel favore plures paucioresve quam aequum sit portas indicare possint.* (Ben. res. 1598. okt. 19.)

² Magy. orszgy. eml. IX. 42. l.

³ *Si quae etiam restantiae praesertim proxime elapsorum annorum duorum inventae fuerint ex nimia desolatione locorum id contigit, quae per turcas, tartaros, germanos, pestis rabiem et famis maximam abundantiam desolata sunt inhabitatoresque eorundem si qui etiam pauci reperiebantur, nihil omnino tamen contribuere valebant.* (Litt. ad cam. 22:9.)

⁴ *In solo comitatu Nitriensi (ut de reliquis taceamus) uti nobis scribitur, circiter quinque mille domibus decrevit numerus*

matlanul tekintenek az adóztatás eredménye elé 1601-ben, mert ekkor a Dunántúl nagyobb, délkeleti fele, Zala, Veszprém, Esztergom megyéig bezárólag majd teljesen elpusztult s az adószedők minden gondossága mellett sem lehetett a szegény néptől jelentősebb összeget behajtani. ¹ 1600-ban Vas megyéből nem folyt be semmi, 1601-től kezdve Kanizsa veszte miatt Somogy, Zala maradtak el végleg.

E változtathatatlan tényeket kénytelen tekintetbe venni az adóztató hatalom is. Amikor a királyt képviselő Mátyás főherceg tanácsosaival az ország adóztatásának kérdéséről tárgyal, arra az elhatározásra jutnak, hogy a csapásoknak leginkább kitett dunántúli megyéket nem kellene terhelni.² Más alkalommal a királyi propositio azt kívánja, hogy az adóteher viselésére főként azok köteleztessenek, kiket a töröknek és idegen zsoldosoknak dúlásai eddig megkíméltek, elsősorban a lengyel határ mentén lakók.³ A Dunántúl a 15 éves háború végére jóformán teljesen kikapcsolódott az adóközösségből. 1598-ban még 26.000 házat írtak össze területén, az összes adózók 16%-át ; 1604-ben csak 5500-at, ami az adózó házaknak mindössze 9%-át teszi.

Az adózó házak száma, kisebb mértékben ugyan mint a Dunántúlon, minden összeírás után kevesebb lett az ország aránylag nyugodtabb vidékein is. Ez a folyamat azonban nem felel meg teljesen a valósági helyzetnek. A jobbágy vagyoni állapotában, teherbíró képességében a századforduló nem hozott kedvezőbb irányú változást, ugyanazok a hatóerők továbbra is érvényben maradtak, amelyek az előző században éreztették káros befolyásukat, a házadóval azonban nagyrészt elvesztették a kapcsolatot. A jobbágy életszintje süllyedhet, míg csak mások alamizsnájából élő koldussá nem lesz, az adófizetés kötelezettsége alól törvényes úton ki nem vonhatja magát. Az 1600.-i országgyűlésen megkísérelték a rendek, hogy a házadó alól is felmentsék a 6 forintnyi vagyonnal rendelkező szegényeket, de javaslatukat a kamarák hevesen elleneztek, a főherceg is elutasította, úgyhogy törvényerőre nem emelkedett.⁴ Az elszegényedés mellett a jobbágy

aedium anno superiori ibidem connumeratum. (Exp. cam. 1600. aug. 1.)

¹ . . . nihil studii curae et diligentiae pretermittimus, ut omnes restantiae dicae exigi possint, sed ob nimiam plebis paupertatem non magna sane summa inde sperari potest. (Exp. cam. 1601. nov. 13.)

² Magy. orszgy. eml. IX. 361. l.

³ Magy. orszgy. eml. IX. 495. l.

⁴ Magy. orszgy. eml. IX. 406. l., Exp. cam. 1600. márc. 17. és Magy. orszgy. eml. IX. 418. l.

zsellérré válása, a földek pusztánahagyása és egyéb, a portaszámban nagy romlást okozó jelenség a házadóra hatástalan maradt. A jobbágnak épp úgy meg kellett fizetnie a házára eső adótételt akkor is, ha kevés földet művelt, ha teljesen elszegényedett, ha zsellérsorba került, mint ha egész telkes lett volna. Az 1598-ban összeírt 160.000 háznak 6 év alatt 60.000-re való csökkenését természetes körülményekkel alig lehet megmagyarázni. Sokkal valószínűbb, hogy az adózók, az új adót gyorsan kiismerve, tömegesen vonták ki magukat fizetése alól.

A kamara minden alkalmat megragadott, hogy kiküszöbölje a házadóval kapcsolatban azokat a mozzanatokot, melyek visszaélésekre vezethettek. Amikor az új adó kivetésének feltételeit határozzák meg, a pozsonyi kamara nem tanácsolja, hogy a bíró házán kívül bármilyen épületet mentesen hagyjanak, mert ez az *exemptio* „csodálatos csalásokra“ fog vezetni.¹ Szintén a visszaélések megelőzése a főcél akkor, amikor a vagyoni minimum megállapítását tilalmazza és ugyanez az óvatosság vezeti a kamarát arra is, hogy a rovók számára a lehető legpontosabb összeírást írja elő. Minden faluban minden házat számba vétet, feljegyezteti a lakosok nevét, tekintet nélkül arra, hogy adókötelesek-e, vagy sem. Ennek az összeírásnak alapján a rovó mindenkor tiszta képet nyerhet a faluról, az adózók számának feltűnő apadását az előző évi adatok ismeretével könnyen ellenőrizheti.²

A gyakorlatban a kamara minden elővigyázatossága elégtelennek bizonyult. A házak összeírása már a legelső évben sem volt reális. Elsősorban a zsellérházak okoztak nagy nehézséget. A zsellérek addig királyi adózáshoz nem szokva, az új adó alól mindenképen menekülni igyekeztek. Egyszerű házaikat könnyen elhagyták, a rovó elől a hegyekbe, erdőkbe szöktek. Nemkülönbben a telkes jobbágyok. Amikor a dicator jövetelének híre fülükbe jutott, hárman, négyen is összeköltöztek egy házba; az összeírás idejére saját telkük üresen állt és csak a rovó távoztával tértek vissza otthonukba.³ Természetes,

¹ Exp. cam. 1598. febr. 25.

² In quolibet pago omnes domos connumerari et inhabitatorum nomina singulorum adscribi specificaque exprimi debere. (Exp. cam. 1598. apr. 8.)

³ Mátyás főherceg 1600-ban szigorú büntetést kér azokra, kik „dicationis tempore domus suas fraudandi animo deseruerint et peracta dicatione ad domesticos lares reversi fuerint“. (Magy. orszgy. eml. IX. 418. l.) Geizkofler Zakariás szerint „wann die Leuth in den Dörfern und Flecken hören, dass der Dicator khombt, so laufen sie aus zwei, drei, vier Heusern in ains, lassen die andern wüste stehen, furgent, das Volk were davon entlaufen und weren öde. (Magy. orszgy. eml. X. 166. l.)

hogy ilyen körülmények között teljesen ép községek is a legszörnyűbb pusztulás képét mutatják. A szepesi kamara, amely pedig olyan kedvező hangon nyilatkozott a házák összeírása felől az első időkben, 1602-ben már „magna fraus et abusus”-ról panaszodik.¹

Különösen két tény kárhoztatta már eleve sikertelenségre a kamarák küzdelmét. Az egyik a nemeseknek a jobbágyok adójához való hozzájárulása. Ez 1595-ben történt meg először és azóta a jobbágyokra kivetett adó egy részét mindig áthárították uraik vállára. 1598 és 1604 között a házanként szedett 1½ vagy 2 forintból felet mindig a földesúr fizet. Elsőrendű érdeke tehát, hogy alattvalóinak terhe minél alacsonyabb szinten mozogjon, mert ennek függvénye az az összeg, melyet saját erszényéből kell fizetnie. Az adózás szempontjából a földesúrnak és jobbágyoknak érdeke nemcsak mint eddig, közvetve, hanem a legközvetlenebbül azonos. A jobbágyadó csökkentése most már nemcsak azért előnyös a földesúr számára, mert ezáltal alattvalói csorbíthatatlanabb gazdasági erővel állhatnak rendelkezésére, hanem mert ennek megfelelően kisebb saját hozzájárulása is. Könnyen érthető tehát, ha arról hallunk, hogy a jobbágyoknak adóeltagadási törekvésekben a földesúr személyében akadt leghathatósabb támogatójuk. A földesurak nem engedik a rovót birtokukon összeírni, minden vitás esetben jobbágyaik pártját fogják, nem ritkán az összeírás, vagy *rectificatio* idejére a jobbágyot, zsellért ők maguk parancsolják ki házából.²

A másik változás, mely a jobbágy kezére játszott, az adóadminisztrációban történt. 1599-ben a kamarai közegek mellőzésével az adó beszedését a megyék által kinevezett perceptorokra bízta és ettől kezdve az adóösszeírásban a főszerep a megyék kezére jutott.³ A rendi kezelés előtérbenyomulását elsősorban az könnyítette meg, hogy az adó-

¹ *Magna in domorum connumeratione fit fraus et abusus, minuitur in dies domorum numerus non modo in iis oppidis et pagis quae vel hostium incursionibus vel militum condescensione vastantur, sed etiam in iis locis quae integra sunt.* (Magy. orszgy. eml. X. 166. l.)

² A pozsonyi kamara azt ajánlja, hogy ha a földesúr nem engedi a rovót „ad faciendam connumerationem domorum”, hűtlenség bűnében marasztalják el. (Exp. cam. 1598. máj. 25.) 1598-ban a trencséni rovó arról ír, hogy az urak „inquinolos ad demonstrandas desertas domibus pellere studeant”. (Exp. cam. 1598. máj. 8.) A kamara jelentése szerint „non pauci omnes suos colonos tempore connumerationis et rectificationis e villis in sylvas et montes abigent”. (Exp. cam. 1600. márc. 17.)

³ 1599 : 7. tc. (Magy. orszgy. eml. IX. 316. l.)

kivetéssel kapcsolatos összeírások elmaradtak és az új adót mindig csak a régi regestum rektifikálása alapján hajtották be. A *rectificatió*ban már eddig is a megye szava volt a döntő. Alig jelent tehát változást az adminisztrációban, ha 1600-ban újból a kamarák hatáskörébe utalják az adókezelést, de nem rendelnek el új összeírást.¹ A megyék a rovóknak semmi befolyást sem engednek a házak számának kiigazításában. A pozsonyi kamara egyre-másra küldi leveleit különböző megyékhez, hogy az igazításon ne csak a szolgabíró, hanem a rovó is jelen legyen, az ő véleményét is vegyék tekintetbe, ne csupán a megyei tisztviselőktől függjön a házak összeírása.² 1601-ben a kancellária útján akarja a megyéknek megparancsoltatni, hogy vagy hagyják változatlanul a regestumot, vagy ha helyesbíteni akarják, ebben a munkában a rovó közreműködésével és helyszíni vizsgálat alapján járjanak el.³ Erőfeszítéseinek eredményeként 1601-től a *rectificatió*kban az alispán, szolgabíró és esküdt nemesek mint rendi közegek mellett a rovónak mint a királyi érdekek védelmezőjének is szerepe lehetett. Kivétel csak az 1603. év volt, amikor ismét tisztán rendi kezelésben folyt be az adó. A rovó kellő tekintéllyel azonban sohasem tudott fellépni a megye előtt. A kamara részéről kiküldött megfigyelő, ellenőr szerepét töltötte be. Az 1604 : 2. tc. szerint az alispán és a szolgabíró végzi az igazítást „*presentibus dicatoribus camerae iuratis*“.

Az adminisztrációnak a kamara kezéből való kisiklása érezte hatását a megyék házzámának megállapításában. Azok, kik most ebben újonnan illetékességet nyertek, vagy maguk is közvetlenül érdekeltek voltak, vagy a rendi együvértartozás következtében elfogultak. A kamarán rendkívül rossz vélemény alakult ki munkásságukról; részrehajlással, meg-

¹ Magy. orszgy. eml. IX. 452. l.

² Felszólítja Pozsony megyét, hogy „*dicatorem ad omnes et singulos pagos, villas et possessiones, quas ipse accedere voluerit, absque omni mora et renitentia aut impedimento aliqui eximitatis*“ (Exp. cam. 1600. júl. 17.) Vas megyétől, hol a rovót nem engedték rektifikálni „*sed ipsemet comitatus aliquam limitationem domorum contra expressam dietae praeteritae constitutionem fecerit*“, szintén a dicator kiküldését kívánja. (U. o. 1600. nov. 23.)

³ Aut reliquant numerum domorum penes *rectificationem* anni superioris, aut si de illo numero in quibusdam pagis et sessionibus fortassis diminuere et condescendi quippiam facere vellent, vicecomes cum hominibus comitatum et dicatore ipso ad facies locorum in quibus talis *rectificatio* fieri debet proficiscatur et oculari inspectione precedente *rectificatio* fiet et causa ac ratio huiusmodi diminutionis sive condescensionis domorum assignetur. (Exp. cam. 1601. jún. 4.)

vesztegethetőséggel vádolták őket.¹ Bármikép végezték is az igazítást, az a körülmény, hogy új összeírás mellőzésével, mindenkor csak az előző évhez képest történt változásokat veszik figyelembe, nagyon elősegítette az adóügyi pusztulást. Az igazítások általában csak csökkentést jelentettek. Nem sok eredménnyel járt az artikulusnak az az előírása sem, hogy a *rectificatio „sine fraude“* történjék, „ut ubi numerus domorum crevit diligenter etiam addatur.“² A gyakorlatban ebben a tekintetben nem vehető észre fordulat.

*

„1609-dik esztendőben a' Portáknak új özveírása rendeltetett s akkor történt az első lépés a Porták számításának változtatásában.“ 1830-ban írta e sorokat Balásházy János s megállapítása a legjobbak közé tartozik mindazon vélemények között, amelyek eddig a porta történetének ezzel a fejezetével foglalkoztak.³ A porta tartalmának 1609-i meghatározása megszüntette a magyar jobbgyadózás telekadó jellegét s ezzel egy hosszú, évszázadokon keresztül tartó fejlődés lezárását jelenti. A porta eddig az egész telek volt, habár az utóbbi időben ritkaságszámba ment, ha egy telekkel volt egyenlő. 1609 után a telektől függetlenül ideális egységgé lesz. Nem újabb fázisról van szó a középkori telekadónak „a fakultás irányába haladó lassú fejlődésében“,⁴ 1609 a porta történetében sokkal inkább újrakezdésnek mondható.

1608-ban, amikor Bocskai felkelése után először vetettek ki adót, a király részéről az összeírást portánként rendelték el.⁵ Tekintettel a házak szerinti adóztatás egy évtizedére, a porta új bevezetése az adóadminisztrációt több mint tíz éve megszűnt gyakorlat felelevenítésére készítette. Az 1608-i összeírást a régi szokásokhoz való ragaszkodás, önállólan multrahagyatkozás jellemzi. Az országgyűlés „more antiquitus consueto“ kívánja a connumeratiót s a kamara egyetlen új gondolatot sem vet fel instructiójában. Az összeírók számára készített utasítások egyrészt már 1569-ben, más-

¹ Non ut res ipsa loqueretur, sed ad favorem et placitum dominorum et nobilium fortassis etiam muneribus a dicenda rei veritate abstracti comitatus informare soliti sunt. (Magy. orszgy. eml. X. 253. l.)

² 1602 : 2. tc. (Magy. orszgy. eml. X. 86. l.)

³ Balásházy J. : Az adó és még valami. (Pest, 1830.) 18. l.

⁴ Baráth i. m. 38. l.

⁵ 1608 : 14. tc.

részt 1596-ban lefektetett elveket tartalmaznak.¹ Maguk az összeírást végző közegek sem rendelkeznek kellő jártassággal. Komárom megye dicatora levélben kér információt a pozsonyi kamarától a portákká összegezendő házak száma felől,² a kamara pedig azt tanácsolja, ami ellen azelőtt a legjobban tiltakozott: kérdezze meg az alispánt, szolgabíró, falusi bírót, hogy hány porta volt egy-egy községben a múltban és a kapott felvilágosítás alapján végezze az összeszámlálást.³

Az ilyen eljárásnak természetesen szomorú eredménye lett. Az ország adózóinak száma alig haladta meg az 1596-i szám felét.⁴ A pozsonyi kamara az adóztatásnak ezt a módját a királyra nézve nagyon károsnak találja. Ismét előfordulnak esetek, hogy 40, 50, 60 porta közül 6—8, legfeljebb 10 kerül a rovó jegyzékébe s ennek következtében olyan keveset jövedelmez az adó, hogy egyes megyékben az adminisztráció költségeit sem lehet belőle fedezni. A kamarának a királyhoz benyújtott javaslata szerint a legközelebbi országgyűlésen a rendekkel az adóztatásnak olyan módját kellene megszavaztatni, amellyel a porták összeírásából mindenféle visszaélést ki lehetne küszöbölni. Hogy ez miből álljon, arra már javaslata nem terjeszkedett ki.⁵

Az 1609-i országgyűlés a kamarák érdemleges javaslata nélkül is meghozta az adó összeírásának új módját és ezzel a porta tartalmának új jelentését. Az adóegység többé nem a telek, egy porta ezentúl 4 jobbágy, vagy 12 zsellérből tevődik össze.⁶ Az 1609: 62. tc.-kel a rendek tulajdonkép meglévő állapotot foglaltak törvénybe. A résztelkek összegeként számított porta, minthogy a telkek legtöbbje fél, negyed telek volt, eddig is legalább 4 jobbágygazdaságot ölelt fel. Trencsén megye egyik járásában az 1608-i törvény alapján

¹ Liptó megye dicatora számára adott utasítás. (Libri instr. VII. k. 10.)

² ... super numero domorum in ordinem portarum redigendorum, ... de domibus in seriem portarum computandis ... (Exp. cam. 1609. márc. 24.)

³ ... quot porte ab antiquo connumerate in singulis pagis fuerint, et iuxta illorum informationem procedat. (U. o.)

⁴ Az 1608: 14. tc. értelmében végzett összeírás 9418 portát eredményezett. (Baráth i. m. 82. l.)

⁵ A rendek „... inveniant talem dicandi modum, quo dolo, malo fraudeque semota, connumeratio iusta fieret portarum.” (Exp. cam. 1609. szept. 24.)

⁶ 1609: 62. tc.: „dicatores novam connumerationem portarum faciant, perlustratis singulis villis et oppidis, ita nimirum ut portam unam faciant quatuor domus colonicales et similiter duodecim inquilinarie domus, ita ut ditiores et maiorem agriculturam habentes pauperiores iuvent.”

238 régi portát mutattak ki 1609-ben. Ez a 238 porta azonban különböző mentesek levonásával 43 egész, 209 fél, 460 negyed, 14 nyolcad és 202 olyan telekből adódott, amelyek az összeírásban egymástól el nem különíthető módon mint fél és negyed telkek szerepelnek. 928 jobbágygazdaságot írtak tehát össze, ami az 1609 óta érvényes számítás szerint 232 portának felel meg, vagyis, ha az adóegységet 4 jobbágyháznak veszik és nem egész teleknek, mindössze 6-tal kevesebb portát nyernek.¹ A valóságban, az elérhető eredményt tekintve, az új előírás lényeges változást a telkes jobbágyok adózásában nem hozott.

Látszólag nagyobb újítás a porta meghatározásában az, hogy a zselléreket is besorolják az adófizetők közé. A különbség azonban itt is csupán papíron van meg. A zsellérek közül a tehetősebbek a falura kivetett adó összeadásában képességük arányában eddig is részt vettek, ha kis mértékben is ugyan, de a királyi adózás terhe már elérte őket. 1609 óta 12 zsellértől kívánják beszedni az egy adóegységre eső összeget, vagyis a jobbágyoknál háromszorta enyhébben adóztatják és a dica fizetésén kívül a portánként kivetett egyéb terhek viselésére sem kötelezik őket.

A zsellérek megadóztatása teljesen megfelel e jobbágyréteg XVI. századi fejlődésének. A portális adózásban a zsellérek eddig, egy-két esettől eltekintve, önállóan nem vettek részt. A telekhez mért portával nem lehetett megvalósítani adófizetésüket s míg a jobbágyok mellett számuk csekély, gazdasági jelentőségük kevés volt, az adózástól való menekvésük nagyobb súllyal nem is esett latba. A XVI. század azonban magával hozta előbb a zselléri életmód szélesebb rétegekben való elterjedését, majd ennek következményeként a zsellérségnek mint társadalmi osztálynak megduzzadását. Mindezt pedig elsősorban a magasabb szint, a jobbágyosság rovására. A jobbágy-zsellér viszonyban nemcsak számbelileg történt eltolódás a jobbágyosság jelentős részének a zsellérek közé jutásával, hanem általában kisebbedett a köztük levő különbség. A felsőbb réteg a maga egészében kénytelen volt szűkíteni gazdaságát, egy részében határozottan szegényedett és süllyedt, míg az alsóbb, ép a felülről elváló elemek révén, szorosabb kapcsolatba jutott vele. A jobbágy és zsellér között éles határt vonni sokszor alig lehetett.

A XVI. század közepén a telkes jobbágygal szemben általában zsellérnek nevezik a földteleneket. Egy részük saját

¹ Dic. conscr. 45. k.

házában lakik, néha egy-két hold földet művel, többnyire irtást, vagy pusztá házak földjéből egy darabot, esetleg egy tehene, lova is van. Más részük ép, hogy csak egy kis házikót mondhat magáénak az utca végében, a falu gyepén, földje, állata nincs; gyakran pedig házatlan, a jobbágy telkén mint lakó vonja meg magát. A falu szervezetében alárendelt szerepük van, földesúri vonatkozásban szintén. A jobbágyot ekkor tőlük még a telek, a föld és az állatállomány különböztette meg. A különbség legjobban ép a földesúri szolgáltatásokban tükröződik vissza. A jobbágy telkének arányában censust fizet, állatállományától függően igával, vagy gyalog szolgál. A zsellérek, földjük nem lévén, censust nem adnak, állat hiányában gyalog robotolnak, erejükhez képest a jobbágyok munkájában segédkeznek.¹ Teljesen érthető, ha a királyi adózásban is csak a jobbágyok megsegítésére veszik igénybe őket.

Jobbágyságunk gazdasági leromlása a nyomában járó társadalmi süllyedés által kihatással volt a jobbágy-zsellér viszony alakulására. A zsellérré váló jobbágyok változást idéztek elő magában a zsellérségben. A szegény, főleg igavonó állatokat nélkülöző jobbágy zselléreként sem szakad el teljesen a földtől. Házában megmarad, gyakran telkét sem veszik el, csak ő hagyja műveletlenül. Ha sorsa jobbra fordul s módot talál rá, régi földjét legalább részben ismét művelés alá fogja. Másrészt a jobbágyoktól pusztán hagyott telek a zselléreknek is lehetőséget nyújtanak föld szerzésére. E két különböző eredetű népelem ellentétes irányú fejlődésének eredményeként a század végére gyakorivá válik a telken élő zsellér.²

A zsellér földhözjutását a XVII. században még inkább lehetővé tette a földesúri magatartás megváltozása. A majorgazdaságok kereteinek tágítása már nem volt a földesúr számára olyan nagy előnnyel járó, elsőrendű érdek, mint a multban; a pusztáknak saját kezelésben való művelését nem szorgalmazza. Bővebben jut föld a zselléreknek.³ Telek letételében, vagy ismét művelés alá vételében a földesúri hatás már inkább a második irányban érezhető⁴ és hogy valaki jobbágy-e, zsellér-e, az elsősorban a vagyoni helyzettől függ, főleg a mezei munkához szükséges állatok tartásától. A tokaji uradalom egy falvában a jobbágy tetszésére bízták,

¹ U. et C. 16 : 5., 18 : 17., 53 : 15., 48 : 78., 18 : 3., 56 : 1., 16 : 1.

² U. et C. 45 : 29., 16 : 5., 34 : 57., 120 : 2.

³ Tholt i. m. 36. l.

⁴ Berlész i. m. 31. l.

hogy akarja-e földjét tovább is művelni, vállalván a velejáró kötelességeket, vagy telkét visszasdja. Ép így a földnélkülieknek is módjukban állt telekre való igényüket bejelenteni és a következő évben telkes jobbágyként részt kaptak a falu földjéből.¹

A zsellér földbirtoklásának természetes következménye megmutatkozik a földesúri szolgáltatások terén: adómentességén rés támad. Ahol a zsellérnek földje is van, ott előfordul, hogy a föld arányában censusfizetésre kényszerítik. Terebesen „inquinili miserrimi, qui nullam seminaturam habent nullumque census solvunt“ mellett szerepelnek zsellérek, kik census is fizetnek, még pedig a féltelkes évi 1 forintjával, vagy 1 frt 20 dénárjával szemben 25 dénárt.²

A zselléreknak a falu földjében való részesedése mindamellett még nem mindig vonja maga után a művelt területek, az önálló gazdaságok gyarapodását. Azok esetében, kik eredetileg jobbágyok voltak, ez teljesen érthető, mert ezek ép a gazdálkodás keretének szűkítése következtében váltak zsellérré és a náluk levő föld inproduktív. A másik rész, a zsellérek emelkedő rétege, csak szerény eszközzel foghatott a föld megmunkálásához. A földművelő gazdálkodáshoz elsősorban állatra van szükségük a földdel rendelkezőknek. Az önálló gazdálkodást űző jobbágy jellemző vonását tehát nem a föld birtoklásában látták, hanem abban, hogy a föld megmunkálásához elegendő mezei jószágga van-e az illetőnek. A jobbágyot az emeli a zsellérek és zsellérmódra élő jobbágyok, illetőleg jobbágytelken élő zsellérek fölé, hogy van igásállata, vagyis tényleg el képes látni gazdaságát. A XVI. század második felében már nem egy helyen annak eldöntésében, hogy jobbágy-e valaki, vagy zsellér, azt tartották mértékadónak, hogy van-e állata, vagy nincs.³

A dolog lényegét tekintve azzal, hogy csak azokat számítják a jobbágyok közé, kiknek földjükhöz kellő számban állatuk is van, míg azokban, akiknek csak földjük van meg, de ezt művelni nem tudják, zsellért látnak, a jobbágy-zsellér viszony megítélésében új szempont nem vetődött fel. Az önálló

¹ U. et C. 58 : 2.

² U. et C. 59 : 14.

³ A szerdahelyi jobbágyok közül azok, kiknek nincs állatuk, de telken élnek, még jobbágyok maradnak, csak gyalog szolgálnak. (U. et C. 56 : 1.) 1595-ben a Putnokhoz tartozó Pogonyban már 6 egész telkes mellett 3 zsellér él és „isti inquinili aequae ut sessionati terras et prata possident pro integra sessione, sed iumenta ad arandum non habent proindeque inquinili reputantur“. U. et C. 34 : 57. Ld. még U. et C. 16 : 5., 56 : 33., 18 : 18.

gazdálkodás volt eddig és maradt ezután is a jobbágy és zsellér között a választó vonal. Ennek külső megnyilvánulása tolódtott csak el a föld pusztá birtoklásáról a művelőképessegget is jelentő állattartásra.

Az a körülmény, hogy zsellérszámba vettek telken ülő jobbágyot és hogy a jobbágytelkek műveletlenül hagyásával a zsellérnek is alkalma nyílt föld szerzésére, s zsellérség számára új utakat nyitott. Lehetőség tárult a zsellér elé az emelkedésre. Szorgalmas munkával, okos gazdálkodással anyagilag is erősödhetett. A jobbágnál e tekintetben könnyebb a helyzete, mert a királyi adók nem sujtják, a megyei szolgáltatások, földesúri kötelezettségek is enyhébbek. A XVII. század első felében egészen általános jelenség, hogy a zsellérnek igásállata van. 1606-ban Sáros várának tartományában, Izsépen, a félhelyes jobbágy két ökrrel, a zsellér egy marhával szolgál.¹ 1617-ben a galgóci uradalomban a zsellérek némelyikének 10—20 igavonója van és állattal szolgál.² A terebesi tartományról 1601-ből még csak annyit tudunk, hogy a megművelt földön a jobbágyokkal zsellérek is osztozkodnak. 1621-ben az is kiviláglik, hogy a zsellérek fél, negyed teken gazdálkodnak, 2—4 ökrük, lovuk van.³ A szkárosi zsellérek 1634-ben jobbágyhelyen élnek, 2 ökröt, tehenet, lovat mindegyik tart.⁴ A lednicei Rákóczi-uradalomban ugyanez volt a helyzet 1669-ben. A zsellérek közül „némellyeknek elég h tágas helyen való határok vagyon, marhájok annyi, mint az colonusoknak, csak hogy mint referállják az eő házok után nincsen annyi örökség és szántóföld“. Minthogy itt a zsellérek censust nem adnak, az urbárium összeírója méltányosnak tartja, hogy a saját házában lakó jobbmódú zsellért féltelkesnek írja be, mert „azkinek háza elég h tágas, ámbár annyi földje ne legyen is hozzá, pénzes föld ugyan vagyon, marhája is elég h, ez illyen nem selljér, az selljér ollyan, kinek háza nincsen, avagy ha vagyon is, olly helen vagyon, az hol se kert, se más öröksége nem lehet hozzá. Azért azokon, kik media sessiokon irattak méltán imponálhatni volna mindennemű contributioknak az felét“.⁵ A zselléreknek azonban azt a rétegét, amelynek nincs háza, sőt háza akár lehet is, csak állatja nincs, subinquinusnak tartják; ép itt Lednicén is az említett zsellérek mellett a házban élő, de földtelen zselléreket mondják ilyeneknek. A sebes 12 zsellére 3—3 eperjesi köbölnyi földet művel,

¹ U. et C. 40 : 38.

² U. et C. 16 : 1.

³ U. et C. 59 : 17.

⁴ O. L. Forgách-cs. lt. 1643. fasc. V. nr. 419.

⁵ U. et C. 18 : 5.

közülük 4-nek egy pár ökre is van és alig akad olyan, kinek ne volna legalább 1—2 tehene.¹

A XVI. század kiegyenlítő hatása, mely a jobbágy- és zsellér-életszint közti különbség tompítására vezetett, megnyilvánul a földesúri szolgáltatások terén is. A zsellérek censusfizetésére már a XVI. századból ismerünk adatot. Szentmiklóson az egésztelkes 2 frt-ot, a féltelkes 1 frt-ot, „inquilini duos boves arabiles habentes“ 50 dénárt, a szegény jobbágyok 25 d.-t, némelyek pedig csak 16 d.-t fizetnek évente.² A beckői uradalomban 1611-ben egy helyt a jobbágy évi három részletben 90 d.-t, a zsellér 28 d.-t fizet; másutt a jobbágyok 106 d.-jával szemben a zsellér censusa 25 d.³ 1612-ben a homonnai uradalomban a zsellérek hárman adnak annyit, mint egy jobbágy.⁴

A felsorolt példákból megállapítható, hogy a zselléreket a XVII. század elején a földesurak már számos helyen censusfizetésre kötelezik és a zsellér pénzádója a telkes jobbágy adójának harmadrészét is eléri. Amikot tehát 1609-ben 12 zsellért egy adóegységre eső összeggel terhelnek meg, ez az adókievetés a zsellérek szempontjából sem jelent egészen szokatlan helyzetet. Egyrészt azért nem, mert a királyi adó fizetésében már eddig is, bár pontosan nem szabályozott módon résztvettek, másrészt, mert a földesúri adózás ebben az időben körülbelül ugyanilyen arányban már szintén igénybe veszi őket.⁵

Az 1609:62. tc.-nek a tényleges állapottal, az eddigi gyakorlattal való szoros kapcsolatából nem következik egyúttal az, hogy ne képviselné egy új fejlődés kezdőpontját. A porta új fogalmazásával megszűnt a magyar jobbágyadózás telekadó jellege. Az adóegység alkotó eleme, a 4 jobbágház, ép

¹ Forgách-cs. lt. 1689. F: 7.

² U. et C. 53:12.

³ U. et C. 85:42.

⁴ U. et C. 109:2.

⁵ Hasznos összevetni ebből a szempontból a magyar fejlődést az oroszsal. Oroszországban az adóegység a „szocha“, bizonyos nagyságú földterület. A parasztek adóközösségéből a földtelenek kimaradtak, csak csekély fejadót fizetnek. A XVII. századra azonban ez a földnélküli, a mi zselléreinknek megfelelő, sokszínű réteg, a „bobyli“, számában erősen megnövekszik. Előfordul, hogy a földesúrtól telket, állatot kap s a paraszttól való különbözősége elmosódik. Ezt a társadalmi folyamatot követi az adóztatás, amikor a XVII. század közepétől a szocha helyett az egyes gazdaságokat, Hofokat tessik adóegységnek és így a bobyli-t is adóztatják. (Kulischer: Russische Wirtschaftsgesch. I. 231. és 412. l.) A lengyel pobor-t, amit a XV. században csak a paraszttelekre és különböző malmokra vetettek ki, később fizeti a zagrodnik és komornik is. (Kutrzeba i. m. 141. l.)

úgy lehet 4 egész telkes, mint 4 negyed, vagy nyolcad telkes jobbágy háza. Sőt az adókötelezettség kiterjesztése a zsellérekre már egymagában felteszi, hogy az adózóknak nem kell földdel rendelkezniök, az adóforrás nem kizárólag a föld közvetlen hozadéka. Most minden nehézség nélkül keresztülvihető a különféle iparosok, a molnárok, pásztornépek teletől független, házak szerinti adóztatása, amit az 1609.-i instructio után az 1610-ben kiállított utasításokban is megtalálunk.¹ A föld hozadékát terhelő telekadót azonban nem a modern korok egyenes adóinak valamelyik faja váltotta fel s ép emiatt nem láthatunk az 1609.-i módosításban fejlődést, csak változtatást, egy új fejlődés útjába való beállítást és ezért beszélünk újrakezdésről. A XVII. század eleji porta alig több a középkor amorf Gesamtsteuer-einél, amelyből még csak ezután fognak kialakulni a modern egyenes adók.² Ez az adóztatás nem tesz különbséget az adózók gazdasági erejének különböző forrásai közt, a földművelés, vagy más mezőgazdasági tevékenység által kitermelt hozadék, az ipari termények eladásából származó bevétel, vagy a zsellérek munkája fejében kapott bérjövedelem után egyformán ugyanazon az adótárgyon, a házon keresztül adóznak.³ Sőt a jobbágy—zsellér megkülönböztetésen kívül nem tekinti az adóztató az adózóképeség különböző mértékét sem. Ebből a szempontból a telekadónak a XVI. század folyamán kialakult formájával szemben egyenesen visszaesést kell tapasztalunk. Az adóegységnek a telek nagyságához arányosítása mellett sokkal jobban érvényesülhetett a fakultás elve, mint az új portában, melynél a gazdaságot külsőleg kifejezésre juttató ház konstataciója mellett az adó kivetésekor semmi mást nem mérlegelnek. Az adó beszorodásánál továbbra is szükségesnek tartották, hogy a gazdagabbak a szegényeket az adó fizetésében támogassák és így nyílt az egyetlen alkalom az adó kivetésének fakultatív alapon történő korrekciójára.

1610-től kezdve a portákat az 1609:62. tc. szerint írták össze. A törvény rendelkezésének gyakorlati megvalósítását szemmel kíséreni nehéz. A XVII. században az összeírások feltűnően szűkszavúak, a falvak portaszámait közlik csupán. Már részletesnek lehet mondani az olyan jegyzéket,

¹ Libri instr. II. k. 57. l.

² Ezeknek viszonyáról lásd Teschemachernek B. Moll: Zur Geschichte der Vermögenssteuer című munkájáról írt recenzióját: Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 1912. 188. l.

³ Senki nem mentes, „sive agros colat, sive ex foetura pecorum vivat, sive artificium aliquod manuarium exerceat“. (Libri instr. V. k. 220. l.)

amelyben a jobbágy- és zsellérportákat külön feltüntetik, arra azonban, hogy a falvak portáit milyen módon, hány jobbágy és zsellérházból számították, nem található felvilágosítás. Kivétel ebben a tekintetben Trencsén megye. A trencsényi rovó 1613.-i összeírásából megállapítható, hogy pontosan betartotta az artikus által előírt módot.¹ A jobbágyokat négyesével, egész-, fél-, vagy negyedtelkes voltokra nem tekintve, egy portának írja. Az olyan jobbágyokat azonban, kiknek állataik nincsenek és a földesúrnak sem nem robotolnak, sem a censust nem fizetik, felmenti.² Így számolja a krasznai 5 „coloni inquilinariis laboribus domino servientes nimis pauperes“-t 10 zsellérral egy portába. Kisztrícén 2 „coloni penitus miseri et pedestres labores prestantes“ 6 szegény zsellérral tesz ki fél portát. A zselléreknél már inkább kénytelen engedni az előírás merevségéből és minthogy igen szegények, gyakran sokkal kevesebb portát állapít meg rájuk vonatkozólag, mint amennyit számuk szerint ki kellene vetni. Például Motesichben 10 „inquilini terris carentes et nonnulli mendicatione viventes“ és 2 „inquilini mendicis similes“ negyed portára eső adót fizetnek.

Nem változik az összeírásban követett eljárás 1618-ban sem. Továbbra is 4 jobbágyházat vesznek egy portának, a szegénységen alapuló mentességek azonban nagyobb arányokat öltenek.³ A rovó sok helyen az adózásra képtelen jobbágyokat egyenként külön megnevezett oknál fogva felmenti, vagy ha úgy itéli, hogy valamit még tudnak fizetni, a zsellérek közé osztja őket. Így előfordulnak jobbágyok „jumentis et frumento carentes, neque domino labores et census prestantes, inter inquilinos deputati“. A zselléreknél természetesen még több engedményt kellett tenni a 12 házhoz egy portának rendelő törvényből. Adóztatásukban nem is egyeseket mentenek fel különös körülmények miatt, hanem a falvak egész zsellérségét limitálják bizonyos portaszámra s általában 15—20 zsellérré vetnek ki egy egységre eső összeget.

Az új porta szerint történt összeírásról ilyen részletekre

¹ Dic. conscr. 45. k.

² . . . iumentis carent et neque colonicales labores et census praestant domino terrestri. (U. o.)

³ A jobbágyok egyre kevésbé tudják elviselni a rájuk nehezedő terhet és általában resignatio révén igyekeznek magukon könnyíteni. Beszterce vártartományában 8, Lietaváéban 8, Sztrezsényében 4, Óváréban 1, Ugrócban 20, az alsó járás nemes falvaiban 13 jobbágy adja vissza 1618-ban telkét. Tepluzában „nimia paupertati affecti labores neque census domino solvunt, petunt ablicentiationem a domino“. (U. o.)

kiterjedő képet csak Trencsén megyéből nyerünk. Ez a kép a megyét Magyarország más tájainál is jobban sújtó szegénység miatt valószínűleg kissé elrajzolt, nagy vonásaiban azonban megfelel az általános helyzetnek.

A 4 jobbágy-, 12 zsellérházat magába foglaló porta 1609 után nem sokáig maradt meg ebben az értelemben. A jobbágyok megadóztatása az egyes jobbágygazdaságok közt fennálló különbségek, a vagyoni szempontból fennforgó eltérések tekintetbevétele nélkül igazságtalan. Igen gyorsan meg kellett tehát indulni egy olyan folyamatnak, amely a törvény szövegének valamilyen értelmezésével oda vezet, hogy e figyelembe nem vett, de elmellőzhetetlen differenciák az adózásban kellő méltánylásban részesüljenek. E folyamat kezdetét már megtaláljuk, mielőtt még az első összeírást elvégezték volna. Nyitra megye 1609-ben a porták összeírását az országgyűlés végzése alapján rendeletileg szabályozza. A megye statutuma szerint 4 jobbágyot kell egy portába számlálni, de csak akkor, ha legalább két lova, vagy igásbarma van és urának is ekével szolgál. Ha pedig a jobbágy csak egy állattal rendelkezik és az eke elé más társával összeállva tud csak fogatot kiállítani, az adózás szempontjából már nem vehető egyforma elbánás alá az előbb említettekkel s csupán nyolcadmagával alkot egy portát.¹ Amint láttunk hajlandóságot arra, hogy a jobbágysorba tartozás leglényegesebb követelményét az állattartáshoz fűzzék, úgy most szemben találjuk magunkat ennek a felfogásnak a portaszámításban keresztülvitt következményével. A teljes jobbágygazdaság nélkülözhetetlen tartozéka az eke, önálló gazdaságot vinni csak az eke kiállításához szükséges állatok birtokában lehet. Akinek elegendő állata nincs, az nem tud önálló gazdálkodást folytatni, tehát nem is lehet adóügyi értelemben vett egész jobbágnak számítani és gazdaságilag nem elég erős arra, hogy három hasonló társával együtt az egy portára eső terhet elviselje. Nyitra megye állásfoglalása lényegében helyes és alig több az egész- és résztelkek kérdésének másoldalú tekintetbevételénél; az önálló gazdaságnak nem a művelés alá vehető földterület, hanem a megművelést biztosító állatállomány szempontjából való mérlegelése. Az álláspont helyességével azonban jelen esetben nem párosult a jogosság is, mert a törvény nem négy jobbágygazdaság, hanem 4 jobbágyház együttes megadóztatását írta elő s ezért kellett a dialektikai fogáshoz nyúlni, colonusról beszélni domus colonialis helyett.

¹ Kolosvári—Óvári: Corpus statutorum. IV. 117. l.

A portáknak ekékből való összetételét mindamellet Nyitra megyén kívül másutt is szorgalmazzák. Hont megye dicatora, Kubinyi János 1610-ben a pozsonyi kamarához olyan falvokról ír, melyek eddig nem adóztak és most is vonakodnak adóterhet vállalni, jóllehet a jobbágyoknak megvan a maguk ekéje.¹ A marosiak szintén ekék szerint kívánják az adó kivetését. 1611-ben arról panaszkodnak, hogy 16 portát írtak össze városukban, bár nyolc ekénél nincs többjük. A következő év májusában, majd decemberében ismét siránkoznak a szerintük magas portaszám miatt, mert, mint állítják, egész városukban nincsen több 8—9 ekénél, sőt az állatok elhullása miatt télre már 4—5 szekeret is nehezen tudnak befogni.² Trencsén megyében egy-két helyen a porták összeírásakor az ekék számára tekintettel voltak. Zliecsóban 22 negyed telkes jobbágy együttvéve 12 ekével szolgál a földesúrnak s ezért csak 3 egységre róják a falut. Gyurgyove 6 jobbágyának 3 ekéje van, ezért az 5 zsellérral együtt egy portára eső adót fizetnek.³

Az ekék szerinti adózás az adózók érdekét szolgálta s forrásaink is azt mutatják, hogy a jobbágyok, vagy a kamarával szemben az adózókat támogató megyei hatóságok szeretnék az összeírást ilyen módon végrehajtani. Az ekék számításával kétségtelenül enyhülne az adóztatásnak az a hibája, hogy valamennyi jobbágyot egyformán éri, az adózás tehát igazságosabb volna, de a fakultatív elvnek ilyen formában való keresztülvitele az adó jövedelmezőségének rovására menne. Ha a négy ház helyett 4 ekéből állítanák össze a portákat, esetleg 16 jobbágy fizetné az egy egységre eső összeget.

A szolgáltatásoknak ekék szerinti kivetése a földesúri hatóság részéről már a XVII. század előtt is megtörtént s hogy a királyi adózás terén is ezt akarták most meghonosítani, abban szerepet játszhatott a jobbágyok anyagi érdeke mellett

¹ . . . in quibus coloni habentes sua aratra resident. (Litt. ad cam. 23 : 6.)

² Várasunkon niolez ekénél töb nintsen, mégis az vármegierölis illien sulios és terhes niavala szállot reank, hogy a mi niomorult városunkon 16 portát irtanak, ki itt az mi vidékünkön sem falum, sem városon sehol ninchen. (Litt. ad cam. 23 : 35.) Hitünk szeréntis azt mongyuk, hogy 9 avagy 8 ekénél töb ki nem mehet, városunkból mezonkre, holott Liptay urunk w kegyelme 16 portát vetett ránk. (U. o. 23 : 80.) Semmi keresetünk ninchen, marhánk is pedig ugy el fogyatkozott, hogy annak előtte az mely marhánk voltis ez esztendőben mind el holt kezünkéből, úgy annyira, hogy hitünk szerént mongyuk, hogy 4 avagy 5 szekeret elé nem állathattunk. (U. o. 23 : 85.)

³ Dic. conser. 45. k.

ez a körülmény is. Kézenfekvő dolog, hogy elsősorban ekék szerint határozták meg a robotot. 1569-ben Söjtörön az ekés jobbágy évenként két hold földet szánt; akiknek nincs egész ekéjük, mással összefogva ketten, hárman szántják meg ugyanezt a földterületet.¹ Az Újvárhoz tartozó érseki birtokon a tized válttságát is ekék szerint szedik. Az egész ekével gazdálkodó tized fejében évi 1 frt-ot fizet, akinek nincs 2—3 pár ökre s csak 3, vagy 2 állatot fog az eke elé, $\frac{3}{4}$, illetőleg $\frac{1}{2}$ ekéje arányában kevesebbet fizet a tized válttságáért.² Egy eke kiállíthatása eredetileg két pár ökröt, vagy lovat tartó gazdaságot jelent. Ilyen arányban határozzák meg a jobbágyok földesúri szolgálatra kirendelt ekéit. A megművelt földterület és az eke elé fogható állatok száma között pontos megfelelést keresni természetesen nem lehet. Némely vidéken bizonyos körülmények között a mezőgazdasági termelés súlypontja az állattenyésztésre esik, másutt a földművelés lép jobban előtérbe és az állattenyésztésnek csak alárendelt szerepe van. A telek nagyságától az állatállomány független. A Szombathelyhez tartozó Rákoson az egész telkesnek egész ekéje, a féltelkesnek fél ekéje van, Syrán azonban már a féltelkes is egész ekével szánt s fél ekét csak negyed telkesnél látunk.³ Szentpéter és Bajna oppidumokban a résztelkekből összegezett egész telektől kívánják, hogy egész ekével robotoljon. Újlakon úgy mondják, hogy régtől fogva csak két egész telek állít ki egy ekét.⁴ Szokásos lesz a robotkötelezettség mértékének megállapítása céljából meghatározni a jobbágy vagy az egész község által munkára küldhető ekék számát, más természetű földesúri szolgáltatások, így elsősorban a censusfizetés alapjául pedig meghagyják a teleknagyságot. Az ekeszám a teleknagyság mellett lassan a jobbágygazdaság teljesítőképességének második mértékegysége lesz. Számos urbáriumban pontosan feljegyzik, hogy a községek hány

¹ . . . qui habet integrum Aratrum debet tam in vere quam autumnno singulum Juger terras arabiles perarare. Ac qui non habent integrum aratrum, duo coloni vel tres etiam colatu opera singula duo Jugera modo antelato debent perarare. (U. et C. 40 : 27.)

² Ratione decimae frugum dant de singulo integro aratro, quatuor nempe aut sex bobus vel equis fl. 1 ; de medio seu duobus equis dant 50 d. ; qui arant tribus bovis aut equis dant 75 d. (U. et C. 45 : 29.)

³ U. et C. 51 : 4.

⁴ Szentpéteren „necessitate sic exigente singulum tenetur expedire aratrum“. Bajnán „singula integra sessio (quatuor quartales in unam computando) tenetur expedire aratrum“. Újlakon „ab antiquo (uti asserunt) solent duae integrae sessiones unum expedire aratrum vel prestare vecturam“. (U. et C. 97 : 33.)

ekével kötelesek földesúri szolgálatra menni.¹ A jobbágyokat nem telkük szerint osztályozzák, hanem csak két csoportra különítik: marhások és marhátlanok.²

A ekék szerinti összeírásnak a XVII. században már multja van, a földesúri adózásban régóta használatos. Elterjedését megkönnyítette a magyar mezőgazdaságnak és mezőgazdasági népességnek ekorbeli alakulása. A porta 1609.-i módosítása után azonnal megkísérlik a királyi adózás egységévé tenni és e kísérletek, bár a törvénnyel ellentétben állnak, részben sikerrel járnak már az első alkalommal. Az adóztató hatalom részéről természetesen elleneznek minden olyan próbálkozást, amely az adónak ekék szerinti kivetésére irányul. A tiltakozásoknak azonban nem sok fogamatja lett. Sokkal hevesebb ellenállásra készítette a kamarákat egy másik jelenség. Nyomát találjuk ugyanis az adózók részéről megnyilvánuló olyan törekvéseknek, hogy az 1609:62. tc.-nek eredeti értelmét kiforgatva, a portát nem 4 házból, hanem 4 telekből tegyék össze. A 4 telek azonban egész telkeket jelent és az egész telkeket a régi gyakorlatnak megfelelően a résztelkek összegeként fogják fel. 1618. december 18.-án kelt levelében a pozsonyi kamara kénytelen kioktatni Hont megyei rovóját az összeírásban követendő eljárásra. Az artikus szerint 4 ház egy porta, akár fél, akár negyed telek tartozik is hozzá. Nem engedhető meg, hogy negyedekből, felekből egészítsenek ki telkeket és ezekből számítsanak négyet egy portának, így 16 jobbágyház esnék az adóegységbe, míg a zsellérek közül csak 12-t ír elő a törvény.³ 1619-ben az udvari kamarához küldött propositio tervezetében Hont megye mellett felsorolja még Nógrád, Pest, Pilis és Solt megyéket, mint ahol a portákat résztelkek összegezéséből kapott 4 telekből számítják. Az ilyen összeírásokat a kamara feltétlenül meg akarja akadályozni, mert nem járhatnak más következménnyel, mint hogy a portaszám még békés időben sem emelkedik, hanem állandóan csökken.⁴ Az országgyűlés

¹ 1592-ben a stomfai uradalom 10 községében körülbelül 270 egész telkes és 280 feles 210 eke kiállítására volt kötelezve. (U. et C. 51:4.) Épp így az ecsedi uradalomban 1614-ben.

² U. et C. 41:2., 113:15.

³ ... quatuor domus colonicales constituere debere unam portam, sive eae integrae sessionis, sive mediae, sive etiam quartae fuerint; et non ut singuli quatuor domus ex quartis et mediis ad singulas integras sessiones combinarentur et integrarentur. (Exp. cam. 1618. dec. 8.)

⁴ ... per combinationem computando portas ex quartis ad medias et ex mediis ad integras sessiones reduxerunt. (Exp. cam. 1619. máj. 8.)

elé terjesztett proпозиcióban valóban ott találjuk a felsorolt megyék példájára hivatkozva a „per combinationem“ való összeírás tilalmazását.¹ Foglalkoztatta ez a kérdés az illetékes tényezőket a következő időkben is. A harmincas években maga Eszterházy Miklós nádor is kénytelen állást foglalni és súlyos szavakkal ítéli el a porták összeírásában ilyenkép elkövetett visszaéléseket.²

A fejlődés útját feltartóztatni nem lehetett. A porta elszakadt a telektől, ugyanakkor azonban nem állapítottak meg más fakultásmérő tényezőt. Ilyen nyers, minden adózót egyformán igénybevevő adót a XVII. században hosszabb ideig már nem tudtak fenntartani. Minthogy az 1609: 62. tc. módosítása három évtizeden keresztül nem következett be, a gyakorlat lassankint eltért az előírástól és a kettő között lényeges különbség keletkezett. A kamara az adófizetés kötelességét bizonyos esetekben, amikor az adóztatás a telekbirtoklás útján nem volt keresztülvihető, már a XVI. században az általános vagyoni helyzet és más körülmények mérlegelésével akarta megállapítani. A rovók a telken élő, de szegény jobbágy felmentésével, vagy kisebb mértékű adóztatásával ismét eltekintettek attól, hogy csupán egyetlen feltételhez kössék az adóképeséget. A jobbágy adójának becslés útján való kivétele már a XVI. században sem volt ritkaság. A XVII. század első fele meggyorsította ebben az irányban a fejlődést. Telkibányáról már 1606-ban ezeket írják a censusszal kapcsolatban: „Noha az connumerálásban vagyon az házak után ki micsoda adóval tartozik megírva tőlünk, de ez változik, mert nem hely után adgyák az adót, hanem kinek mint vagyon öröksége, értéke.“³ A kassai kamara 1620-ban kifejezetten előírja, hogy a jobbágyok adóztatásánál ne kizárólag az állatállományra, a kiállítható ekékre legyenek tekintettel és az adó kivételekor a facultas mérlegelését kívánja.⁴ A kamara ezzel természetesen az adózók körének kiterjesztését akarja elérni. Szándéka ekkor már az ország legnagyobb részében élő valóság volt. Elsősorban az adózók

¹ Acta diaetalia III. 7.

² ...noha in constitutionibus Regni az vagon, hogi negi Jobbágiot rojjanak egi Portára, de neholt czaknem huszon negietis rojnak s ordinarie tizet s tizennegiet, ki bünis s gonossághis. (Acta diaetalia III. 12.)

³ U. et C. 40: 38.

⁴ ... neque pro numero iumentorum, sed etiam iuxta facultates coloni censendi sunt, siquidem etiam multi iumentis ac aratro destituti, tamen ex cario quaestu aliisque modis non mediocrem acquirunt victus rationem. (Acta dialia I. 3.)

és a megyék részéről nyilvánult élénk törekvés a „limitatio portarum“ érdekében, céljuk azonban az kamaráéval éppen ellenkező. Ők a szegény, adófizetésre kevésbé képes jobbágyok adóterhét szeretnék így csökkenteni s ezáltal kísérleteik a kamara tiltakozását vonja maguk után. 1626-ban a veszprémi rovó jelentette, hogy a megye egyértelműleg limitáció révén akarja a porták összeírását végeztetni, aminek velejárója az adózók számának süllyedése. A pozsonyi kamara a rovó információja alapján a megye hatóságát tiltja a limitálástól, amint ugyanezt megtette már más megyék hasonló szándékával szemben.¹

A porta összeírása 1609 után sem ment símán. A nehézséget az okozta, hogy az adó minden jobbágyházat egyformán terhelt. A gyakorlatban ezen úgy akartak segíteni, hogy vagy 4 ekét, vagy 4 telket írtak egy portába, azaz elvileg 4 teljes jobbágygazdaságot, a valóságban esetleg 8—16 jobbágyot köteleztek az egységre eső adótétel fizetésére. Azonos körülmények között tehát az adójövedelem a XVI. századnak negyedrészére szállott volna alá. A kamara iparkodott a dolgok ilyen alakulásának gátat vetni, de nem sok eredményt ért el. A portának az 1609 : 6. tc.-ben meghatározott tartalmát 1635-ben újból megváltoztatják. Az 1635 : 8. tc. 4 jobbágyház helyett 4 olyan jobbágyot számol egy portába, kiknek mindegyike ki tudja állítani a maga ekéjét.² Ezek szerint az országgyűlési dekrétum is megengedi a portának 4 ekéből való összetételén túl az egész ekékké való kiegészítést. Még világosabban kifejezésre jut a porták összeírásának ilyen értelmezése 1647-ben. Az 1647 : 36. tc. megerősíti az 1609 : 62., 1622 : 32. és 1635 : 8. tc.-eket. Első §-ában magyarázatként s mintegy utasításképpen kijelenti, hogy azok közül, kik ekéjük elé 4 vagy 6 igavonó állatot be tudnak fogni, négyen tesznek egy portát, akiknek pedig csak fél ekéjük van, vagyis, akik ekéjük elé csupán 2 állatot fognak, nyolcan állhatnak össze a portányi adó fizetésében.³

Az adózás a XVII. század közepére az artikulusok rendelkezéseiben teljesen az állatállományra mint adóalapra

¹ Exp. cam. 1626. júl. 30.

² 1635 : 8. tc. : „... ne ullo modo plures, quam 4 duntaxat coloni in unam portam computari possint, tales nimirum, quorum quilibet proprium aratrum pro se ipso educere valet.“

³ 1647 : 36. tc. : „... hoc per expressum claris declarato ne ullo modo plures, quam 4 coloni, propria aratra pro se, 4 aut 6 iumentis educere valentes ; coloni aqutem media aratra habentes, seu qui aratra sua duobus duntaxat iumentis et non pluribus educere possunt, octo.“

tolódott át. A porta 4 ekét magábfoglaló ideális adóegység, ekével viszont a jobbágyoknak állattartásukban mutatkozó gazdasági erejét akarják mérni. Az egykorúak is látják, hogy az adó a jobbágyokat állatállományukon keresztül veszi igénybe. Vittnyédi István a kamara elnökéhez írt levelében kérdezi, hogy „mivel az marhákra vagyon most az artikulus dirigálva,“ az egész, fél, negyed és nyolcad telkesek közti különbséget, „kinek proportionale vagyon örökségek, egyiknek több az másiknál,“ ha az ekeszámban nem mutatkozik, teljesen mellőzze-e.¹ Sok esetben az adózók nem tudják beleélni magukat az új helyzetbe és vagy még mindig a telket gondolják mértékadónak, vagy a telek és eke fogalmát együttesen használják. 1644-ben a „Nemes Vármegye limitációja szerint“ kirótt 3 portából azért kérik legalább egynek elengedését, mert „vagyon az régi Portáknak számlálása után hat egész colonialis és sessionális Pusztá.“² A telek és eke vegyes használatára jó példa Szatmár megye 1648.-i instrukciója. Egy portának 4 egész telken élő és négy-, vagy hatökrös ekével szántó jobbágyot tart. Ha a jobbágnak nincs 4 ökre, jóllehet egységnyi telket művel, mégsem lehet egész ekésnek ítélni, szintügy, ha 4 vagy 6 ökörrel szánt is, de csak fél telken ül.³ A megyét ezen határozat hozásában kétségtelenül az vezette, hogy minden lehetőséget felhasználva, minél alacsonyabbra szorítsa vissza a jobbágyokra kivethető adóösszeget. Utasítása azonban a porta történetében többet jelent. Az első lépések egyike azon az úton, amely a század végére a portának újabb alakjához vezet.

1609 óta a királyi adózás kiterjed a zsellérekre is. 12, majd 1647 óta 16 zsellért írnak egy portába, a porta szerint fizetett adónemek közül azonban csak a dicát szedik be tőlük. Alkalomadtán a kamara behajtaná rajtuk a honorariumot, pecunia coronalist is, de a dicán kívül nem hajlandók más adót fizetni. Túróc megye zselléireiről tudjuk, hogy 1619-ben a rovó kívánsága ellenére sem adtak többet, mint a dica fejében kivetett 3 forintot portánként.⁴ A zselléreknek az adózásban való részvétele mindamellett jelentős összeg vállalását követelte tőlük. A zsellérporták száma a jobbágyoké mellett mindenkor tekintélyes hányadot képviselt. Sopron megye 500 portája közül 1619-ben 375 a jobbágyoké, 125 zsellérporta volt.⁵ Zemplén megyében 1613-ban 410 $\frac{1}{4}$ jobbágypor-

¹ Városi és kam. iratok, quart. Hung. 591.

² Városi és kam. iratok, fol. Hung. 300.

³ Kolosvári—Óvári: Corpus statutorum. III. 109. l.

⁴ Exp. cam. 1619. febr. 16.

⁵ Dic. conscr. 38. k.

tán kívül $275 \frac{1}{8}$ zsellérportát írtak össze, 1620-ra a kettő közti arány megmaradt, csak a számok kisebbedtek $275 \frac{1}{2}$ -re, illetőleg $195 \frac{1}{4}$ -re.¹ Abaúj megyében 1610-ben $399 \frac{1}{4}$ volt a jobbágyporták száma, $199 \frac{1}{2}$ a zselléréké, 1622-ben $195 \frac{3}{4}$ -re süllyedt az előbbi, $172 \frac{1}{4}$ -re a másik, 1630-ban pedig 171 : 120 volt a kettő közti arány.² A zsellérporták száma kezdetben 25—30%-a volt az összes portákénak, később, bár abszolút értékében csökkent, a jobbágyportákéhoz viszonyított aránya emelkedett és általában 40—45%-át tette a megyék portaszámának.

E kettős jelenség első részének megvilágítása nem sok magyarázatot igényel. A porták száma, jobbágyoké, zselléréké egyaránt, állandóan kevesebb lett. Csökkenésükre ugyanazok a külső és belső körülmények vannak hatással, amelyeket már a XVI. században megismertünk. A külső hatásban török pusztítás, Bethlen, I. Rákóczi György támadásai játszották a főszerepet. A barsiak török ellen panaszkodó keserű leveléből jellemzők e sorok: „Az kik megmarattunk is az hadak insége alól, az halál miatt úgy el fogytunk és kevesetünk, hogy nimorult helünknek lakosi tsak igen kevesen marattak megh és mégh az kik volnának is Isten tугya ki hol mis oltalom alat lappangh, mert az töröknek mindennapi fenegetése miatt kéntelenek vagyunk buidosnunk.“³ Az erdélyiek hadi útjai a Felvidék legészakibb részeit sem kerültek el s így ezeket az előző század csapásaiból aránylag szerencsésen menekült tájakat is eléri a pusztulás. 1627-ben Trencsén megye a hadak dűlása miatt rectificatiót kérés a többi vármegyék sem engedik az adó beszédését régi lajstrom alapján.⁴ Túróc megye úgy határozott, hogy ha valaki pusztulását a megyei congregation eskű alatt bizonyítja, fel kell menteni az adózás alól.⁵ Veszprém megye a rovó akarata ellenére helyesbítette a porták számát.⁶ Az új összeírástól az adózató közegek a porták elkerülhetetlen leszállítását várták s ezért minden igyekezetükkel meg akarták azt akadályozni. Maga Eszterházy Miklós nádor veszi kezébe az adóösszeírás ügyét, azonban kénytelen elismerni, hogy „felette niomortul vagyon az szegénység“ és az új connumeratio nem halasztható, mert bizonyos, „hogy nem chak sok faluk

¹ Dic. conscr. 58. k.

² Dic. conscr. 1. k.

³ Jernei-gyűjtemény XIII. 136. — A török XVII. századi pusztításainak adóügyi hatására ld. Baráth i. m. 61. l.

⁴ Litt. ad cam. 31 : 178.

⁵ Litt. ad cam. 31 : 102.

⁶ Litt. ad cam. 31 : 148.

égtének megh, de az emberek is igen elfogytanak, ki rabságra vitettetésén s ki el halván koezzwleok“.¹

A portaszám apadására vezető belső, az adóztatás természetéből következő hatások közül legveszedelmesebb a jobbágy és zsellér között adóztatás szempontjából különbséget tevő rendelkezéssel való visszaélés volt. Jobbágyok, hogy adóterhükön könnyítsenek, zsellérnek vallják magukat. A pozsonyi kamara 1618 óta minden utasításában szigorúan előírja, hogy a dicator gondosan ügyeljen, nehogy telkes jobbágyot az adókivetés alkalmával zsellérszámba vegyenek.² A kassai kamara 1626. évi instrukciója szintén lelkükre kóti a rovóknak, hogy ne tőrjék az adó letagadásának ezt a módját.³ A kamarák utasításainak, még ha a rovók a leglelkiismeretesebben végrehajtották volna, akkor sem lehetett teljes eredménye. Csak így magyarázható a jobbágy- és zsellérporták közti aránynak lassú eltolódása. A jobbágyok zsellérré válásának folyamata, bár egyes vidékeken még tovább tartott, nagy általánosságban meglássúdott. Hatását a XVII. század közepe táján körülbelül már kompenzálja a zsellérsorból telket felvevők, vagy felvenni kényszerítettek rétege. Az adóportákban mutatkozó átalakulás nagyrészen természetellenes úton, visszaélések révén jött létre s elsősorban adóügyi, nem pedig társadalmi jelenségnek kell felfogni.

A XVII. század második fele a magyar jobbágyadózás terén lényeges újításokat hozott. Lipót abszolutizmusa alatt új adónemek egész sora szakadt a jobbágyásra. A porta történetében, bár fejlődésében nem tért le a már meglévő alapoktól, szintén ez a kor hozta meg a leglényegesebb változást. A század közepétől az 1635 : 8. tc.-en alapuló 1647 : 36. tc. volt irányadó. Új összeírásokban, meglévők helyesbítések erre hivatkoznak, csakhogy alkalmazásában mindjobban előtérbe nyomul a limitálás. Egyedül a kamara tartja be pontosan a törvényt. Az 1670-es években összeíratván az elkobzott Nádasdy-birtokokat, a kapuvári és felsővidéki uradalomban az adózó portákat is megállapíttatja s ekkor követett eljárása

¹ Litt. ad cam. 31 : 251.

² ... coloni, licet sessionati sint, conditionem tempore connumeratonis deponere et se se inquilinos facere et facta connumeratione ad statum sessionis colonialis redire solent. (Libri instr. V. 214. s köv. l.)

³ Erit dicator cautus et sedulus, ne coloni simulent inquilinos, neve ex fraude colonorum contributioni, per diminutionem portarum fiat defalcatio. (Acta dicalia I. 5.)

teljesen megfelel az 1647-i előírásnak.¹ A megyék igazításai-ban már helyet kap a becslés. Pozsony megye sedes rectificatoriája 1643-ban Podmericban 25 égett jobbágy- és zsellérházat állapított meg és ezért a község adóját egy portával szabta kevesebbre.² Sopron megye egy 1648.-i sedriáján igazolja, hogy Vepérden 7 jobbágyház leégett s a falu portaszámát 5-ről 4-re engedi le.³ Ruszton a megye kiküldöttei 23 jobbágy- és zsellérházat találnak leégve és teljesen elpusztulva. A falubeliek kérelmére „facta diligenti et exacta sessionum combstarum calculatione et computatione“ 3 portával csökkentik a megmaradtak terhét.⁴ Rákoson 34 épület pusztulása miatt 5 portányi adó fizetésétől mentik fel a községet.⁵

A megyéknek ezekből a rektifikációiból megismert gyakorlatán alapul a porták későbbi számítása. Amennyire rendkívül gyér emlékeinkből kihüvelyezhető, a jobbágyság adóztatásában a földet és az állatot tartják a XVII. század második felében is a porták szerint szedett adók alapjának. Vas megyében 1684-ben secundum proportionem sessionum vetik ki a jobbágyok adóját,⁶ 1688-ban az arányt olyképen szabják ki, hogy 4 egésztelkest, 8 felest, 16 negyedest tesznek egy portává össze.⁷ Sopron megyében 1694-ben kifejezetten hivatkoznak az 1647.-i végzésre s az összeírás alkalmából kiterjeszkednek annak vizsgálatára, hogy az egész-, fél-stb. telkes jobbágy rendelkezik-e tényleg ilyen arányban a telek tartozékaival, mennyi ez holdakban kifejezve és megvan-e a robothoz szükséges állatállománya.⁸

Az 1696.-i, egész országra kiterjedő új összeírás meghozta a porta történetében a végső fordulatot. A XVII. század végére a magyar adózás is beilleszkedett a korabeli külföldi adók sorába. Külföldön a jobbágyok adóztatásában a XVI—XVII. században leginkább a vagyoadó honosodott meg. Ez az adónem kezdetben csak a földből álló vagyona terjedt és vagy a földbirtoklás egysége, vagy állatállomány szerint vetették ki. Később ingó vagyont is tekintetbe vettek, végül a vagyon jövedelmezőségére fektették a fősúlyt. Nem pusztán

¹ U. et C. 12 : 44.

² Jernei-gyűjtemény VIII. 53.

³ Jernei-gyűjtemény XVII. 146.

⁴ Jernei-gyűjtemény XVII. 147.

⁵ Városi és kam. iratok, fol. Lat. 2274.

⁶ Kolosvári—Óvári : Corpus statutorum. V. 192. l.

⁷ Kolosvári—Óvári : Corpus statutorum. V. 208. l.

⁸ Kolosvári—Óvári : Corpus statutorum. V. 226. l.

a vagyon birtoklása, hanem bizonyos idő alatt kitermelt hozadéka vagy az elérhető jövedelem lett a fontos.¹

1696-ban a magyar portával kapcsolatban is megjelennek ezek a problémák. A porta a föld különböző minősége szerint különböző nagyságú földterület, megyéenként meghatározott köbölnyi szántóföld. Ahol a jobbágyot a katonai beszállás, vadvizek, gyakori áradások, erdő, rét, legelő hiánya gazdálkodásában különösebben sújtja, ott arányosan nagyobb földterületet állapítanak meg adóegységnek. Ha a község közlekedési úttól távol esik, a termény értékesítésére nincs alkalma, ezeket a körülményeket szintén tekintetbe veszik. A zselléreket két csoportba osztva, enyhébben adóztatják a jobbágyoknál. A portaszámot nem minden egyes jobbágyra külön, hanem az egész községre együttesen határozzák meg és a kivetett adó felosztása a község feladata marad.²

Ennek az adónak a régi középkori eredetű portával már semmi kapcsolata sincs. A négy jobbágyot egy adóegységbe foglaló XVII. századi porta végső alakját láthatjuk benne és első formáját annak a jobbágyadóztatásnak, amelynek egy- sége a dica lesz.

Juhász Lajos.

¹ E. Vogel: Die theoretischen Grundlagen der Vermögensbesitzsteuer im Systeme der Ertrags- und Einkommensbesteuerung. Finanzarchiv, 1910. 82. l.

² Gazdaságtörténeti Szemle II. 229. s köv. l. Lehoczky T.: Bereg vármegye monografiája. I. (Ungvár, 1881.) 400. l. Az összeírás kivitelét ld. a Dic. conscr.-k megfelelő kötetekben.

II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolata a spanyol örökösödési háború eseményeivel.

A világháború előtti magyar hadtörténetírásnak volt egy igen nagy hibája. Éppúgy, mint annak a korszaknak politikai és társadalomtudományi történetírása, szem elől tévesztette a komoly történetírásra kötelező tárgyilagosságot és a napi vagy időszakos politikai áramlatok felé való emelkedés követelményét. Megszoktuk azt, hogy minden régmúlt történeti eseményt csupán a magunk szűkebb látókörű szemszögéből tárgyaljunk. A nagyvonalú, az események összefüggését kellően megvilágító összefoglaló feldolgozás helyett megelégedtünk azzal, hogy a történelmet, különösen ha nemzeti ellenállás, felkelés harcairól volt szó, olyan legendás és nem teljesen hű feldolgozásban kapjuk, amelynek egyik legfőbb célja a nemzeti hiúság kielégítése volt. Az természetes, hogy egy nemzet hazafias felkelése, szabadságharca legelsősorban nemzeti ügy, de tévednek azok, akik azt hiszik, hogy az ilyen eseményeknek, bár teljesen jóhiszemű és nemes szándékú, de egocentrikus megvilágítása a valóságot fedi vagy megközelíti és a történettudomány tanító erejének fokozására alkalmas.

Ha a hadtörténeti eseményeket magasabb szempontokból, szélesebb rálátást biztosító síkokról nézzük, akkor azt fogjuk látni, hogy igen sok magyar hadművelet, igen sok magyar tervezet és ezek eredményeképpen igen sok hadi esemény sokkal nagyobb jelentőségű és külpolitikai, stratégiai szempontból sokkal nagyobb horderejű volt, mint azt eddig, a szűkebb hazafias megvilágítás szövetekénél megismerhattük.

II. Rákóczi Ferenc hadjárata különösen alkalmas ennek a nézetünknek megvilágítására.

A Rákóczi-felkelés lélekemelő, nagy önfeláldozásról, hihetetlen teljesítményekről tanuskodó jeleneteit a későbbi korok méltán igen nagyra becsülték. De a felkelésnek katonai lebonyolításáról teljesen hamis és hiányos képek rögződtek

meg a köztudatban. Rákóczi háborújának képe a legutolsó időkig úgy állott lelki szemünk előtt, mint olyan — csupán hazánkat érdeklő és érintő, önmagában zárt — hadiselekmény, melyet Rákóczi a franciáknak többé-kevésbé megfelelő támogatása mellett kurucaival hajtott végre. A felkelés külpolitikai és hadászati helyzetét pedig úgy láttuk, hogy a felkelés időpontja összeesett ugyan a spanyol örökösödési háború idejével és ennek volt hatása a magyar eseményekre, de a szabadságharc mégis csak Rákóczi és a magyar nemzet belső ügye maradt. A történeti valóság ezzel ellentétben az, hogy Rákóczi sohasem vállalta volna a magyar nemzeti mozgalom vezetését egyedül, csupán a nemzet erejére támaszkodva, mert első perctől kezdve világosan látta azt, hogy a magyar szabadságharc csak akkor érheti el célját, ha szervesen kapcsolódik a spanyol örökösödési háború hadműveleteibe. Ha a spanyol örökösödési háború, vagy más olyan európai bonyodalom, melynek éle a Habsburg-ház ellen irányul, történetesen nem abban az időben tör ki, akkor Rákóczit sohasem lehetett volna rábírni arra, hogy a felkelés élére álljon, mert szilárd meggyőződése szerint a török hódoltság éveitől és a bécsi centralisztikus politika következtében elnyomorodott nemzet igazát a maga erejéből abban a helyzetben sohasem vívhatta volna ki.

Rákóczinak minden stratégiai, katonapolitikai elgondolása, tervezgetése, intézkedése erre az alaptételre támaszkodott. Hadvezéri tevékenysége ennek folytán két irányban fejlődött. Haditerveiben folyton azt kereste, hogy seregével miképen kapcsolódhatik a pillanatnyi helyzetnek megfelelően a különböző hadszíntereken folyó hadiesemények menetébe. Belföldi katonapolitikájának alapja pedig a nemzeti hadsereg minél erőteljesebb kifejlesztése. Ezzel ismét kettős célt akart elérni. Lelket önteni az évtizedek óta csak panaszkodó, sérelmei orvoslásáért hasztalanul és felaprózva lázadozó magyarságba azért, hogy hadserege megjelenésével megnövelje a lakosság harci kedvét, ellenállóképességét s hogy a nemzet abban is felismerje a felkelésnek minden nép-rétegre egyaránt kiterjedő egyetemlegességét. Külföldi barátainak pedig meg akarta mutatni azt, hogy serege számottevő haderő, amelyre szövetség esetében biztosan számíthatnak.

Tudjuk azt, hogy Rákóczi hadinépe katonaságnak alig nevezhető néphadból alakult s ezért különös tisztelettel emlékezhetünk meg arról a hihetetlen szervezői munkáról, amelyet a fejedelem a felkelés egész ideje alatt e téren vég-

zett.¹ Első peretől kezdve világosan látta és unos-untalan hangoztatta, hogy a német ellen csak hasonló harcértékű, reguláris seregekkel érhet el eredményt. Minden fáradozása tehát az volt, hogy seregének legalább is egyik részét reguláris ezredek fegyelmezett keretébe vonja, azokhoz külsőleg is hasonlónak tegye és harckészségét, ügyességét fokozza.

Rendkívüli, szinte megoldhatatlan feladat volt az, amire Rákóczi a felkelés megindításakor katonai téren vállalkozott. A szervezés terén mégis elérte a legtöbbet, amit mostoha körülményei között elérhetett. Méltán tarthatjuk őt a XVIII. század legnagyobb magyar szervezőjének. Folytonos harcok, kül- és belpolitikai válságok és mozgalmak között sikerült neki — kezdetben önkéntes, majd később rendszeresen, központból irányított — toborzás útján használható sereget összegyűjteni. Természetes, hogy ez a sereg nem lehetett homogén. A használhatóbb része, amely közel járt a nyugateurópai reguláris hadak színvonalához, az volt, amelyre a fejedelem és a császári hadseregtől hozzá pártolt ügyesebb, komolyabb ezredparancsnokok közvetlen befolyást gyakorolhattak. Ezek voltak Rákóczi udvari hadai, közöttük a kitűnően vezetett francia zsoldoscsapatok és a reguláris hadak. Mindezek együttléve azonban a kuruc seregnek csak egyharmadrészét alkották. A többi „mezei had” volt, amelyben igen kitűnően vezetett és bátor ezredek is találunk, de egészben véve erre a kategóriára nem lehetett mindig számítani, mert télen, vesztett csaták után, mezőgazdasági munkák idején hazaszéledtek s nehéz volt őket újból összehozni. A szervezés egységességét megnehezítették a vármegyei hadak — a hadtápszolgálat ellátására rendelt egységek —, végül a kiváltságos hadak, amelyeket különös privilégiumok szerint szerveztek.

Rákóczi legtöbb tábornoka azelőtt sohasem volt katona. Az autodidakták hiányos dologbeli készségével vezették — jól-rosszul — seregeiket. Néhány elméletileg is képzett tábornoka különféle okok miatt nem jutott vezető szerephez. Az európai hadseregek akkori feudális rendszere mellett — amelyet Rákóczi teljesen elfogadott — az alsóbbrendűek sorából származó tehetségesebb alvezérek nagyobb harc-egységek élére nem kerülhettek. A tisztikar sem volt egységes. A császári seregtől átjött tisztek között igen sok kiváló brigadéroszt és ezredparancsnokot találunk (Ebeczky István,

¹ Utalok „II. Rákóczi Ferenc a hadvezér“ (Budapest, 1934.) c. munkám II. fejezetének (Rákóczi mint hadseregszervező) részletes megállapításaira.

Ocskay, Bagossy és mások), de a tisztikar túlnyomó része előbb nem volt katona, hanem a földbirtokos osztályból, városok intelligens polgáraiból származott. Rákóczinak nagy fáradságába került a felkelés elején fokozatosan kiszorítani a Thököly bujdosói közül hozzászegődött martalóc tiszteket s a szükségből tisztékké előléptetett selejtesebb egyéneket. A kuruc seregnak mindvégig gyógyíthatatlan betegsége a fegyelmezett altisztikar teljes hiánya volt és az, hogy az újonc katonaság kiképzésére alkalmas, iskolázott és tapasztalt kiképző keret sem állt Rákóczi rendelkezésére.

Ha mindezeket a nehézségeket látjuk, akkor kellően méltányolni tudjuk Rákóczi szervező munkásságát. Helyes érzéssel ismerte fel azt is, hogy egy hadsereget nemcsak egységekbe foglalni, célszerűen tagozni és vezetni kell, de ezekkel a tevékenységekkel majdnem egyenértékű a szervezés többi ágaival, a hadsereg felszerelésével, fizetésével, ellátásával való törődés. A fejedelem e téren is hihetetlenül sokat alkotott. Számtalan rendelete, szervezési utasítása, főként pedig az ónodi gyűlésen törvényerőre emelt általános katonai szabályzata, a „Regulamentum universale“ tanuskodik erről. Részletekre terjedő, aprólékos gondossággal intézkedik a fejedelem ezekben mindenről. Az ő fejében születnek meg a kiképzés, toborzás, felszerelés, ellátás fejlesztésére alkalmas gondolatok s az ő kezében futnak össze serege katonai életének összes szálai. Példáns lelkiismeretességének, kötelesség- és felelősségérzetének tulajdoníthatjuk azt, hogy Rákóczi a felkelés alatt szüntelenül hadserege dolgaival törődött s nem túlozunk, ha azt állítjuk, hogy ő volt az, aki hadseregének összes tagjai között a legtöbbet és legkomolyabban dolgozott.

A kuruc sereg egészben véve a katonai erények és gyarlóságok színes keverékét mutatja. Portyázó, gyors vállalkozásokban, vitéz nekirohanásban, hadicselek végrehajtásában feltétlenül felülmulta a császáriakat. De mindig csatát vesztett, ha zárt rendben s az akkori bevált harceljárások szerint egységesen, ügyesen vezetett nagyobb tömegekkel került szembe, olyan harcban, amelyet a hadviselés tudósai „grande bataille“-nak vagy „bataille rangée“-nek neveztek. A fejedelemnek pedig az a fáradozása, hogy alvezéreit meggyőzze a szabályos, zárt rendben való hadviselés döntő fontosságáról és ezzel kapcsolatban annak szükségességéről, hogy a sereg legnagyobb része végre fegyelmezett reguláris ezredekké alakuljon át, mindvégig meddő maradt. Rákóczi sorsa ebben a vonatkozásban is a magános nagyság tragikumuma, aki jóban-rosszban vállalta hivatásának, amit ő

isteni küldetésnek tartott, minden kockázatát és felelősségét, anélkül, hogy barátai és alattvalói megérteni és követni tudták volna szüklátókörű alvezéreinek felfogásán túlszárnyaló gondolatmenetét.

Ha végigtanulmányozzuk Rákóczi emlékiratait, önvallomását, sok ezerre menő levelét és reánkmaradt levelező könyvébe írt fogalmazványait, illetve azoknak a felkelés stratégiájával és katonapolitikájával foglalkozó részleteit, akkor azt látjuk, hogy a fejedelem attól a perctől kezdve, amikor 1700-ban elvállalta a felkelés titokban való előkészítését, egészen rodostói halálának napjáig a külfölddel való együttműködést tartotta a háború *egyedüli* lehetőségének és értelmének. Minden stratégiai mérlegelésénél az döntött, hogy kivel köthetne fegyveres szövetséget a bécsi udvar ellen és hogy szövetségeseinek seregeivel hol és miképen léphetne fel összhangban, közös célért. Hogy milyen döntő jelentőséget tulajdonított a külföldi, vele barátságos vagy szövetséges seregekkel való együttműködésnek, annak legmeggyőzőbb bizonyítéka emlékiratainak az az egy mondata,¹ amelyben a franciák höchstädti vereségének hírére (1704 nyarán) lemondással sóhajt fel, mert először látja elhalványulni a felkelés sikerének reményességét: „Súlyosan érintett ez a hír, mert ez volt *az egyedüli alap*, amelyre támaszkodva megindítottam a háborút, amelynek nehézségeit nagyon jól felismertem és előre láttam . . .“

Rákóczinak ebben nagyon igaza volt. Az 1697.-i hegyaljai kuruc lázongás leverése után minden fegyveres próbálkozás az ország lakosságának csak újabb veszedelmét jelentette, mert a Thököly hadseregének felbomlása után széjjel szórt s itthon garázdálkodó szegénylegények minden összecsoportosulása és fegyveres fellépése hazafias jelszavakkal indult ugyan, de a földesurak birtokainak felprédálásával, községek feldúlásával végződött. Amikor pedig Rákóczit Longueval árulása börtönbe juttatta és Bercsényi Lengyelországba menekült, a megriadt főurak és Rákóczi felvidéki szervezőtársai minden további szervezkedést abbahagytak s riadtan zárkóztak váraikba és kastélyaik falai mögé. Így azután természetes volt az, hogy amikor Rákóczi börtönéből szökve, Lengyelországban folytatta a magyar felkelés előkészületeit, azután pedig a szándéka ellenére, idő előtt kitört — Esze Tamás-féle — felkelés dolhai kudarca után Magyarországra indult, rendes, számbavehető magyar fegy-

¹ Memoires du Prince François Rakoczy sur la guerre de Hongrie. (A la Haye, 1739.) V. 168. 1.

veres erőre és a nemzet egyértelmű támogatására nem támaszkodhatott.

Mindennél fontosabb volt tehát neki a külföld rokonszenvének és valóságos fegyveres segítségének megszerzése. Az 1701-ben kitört spanyol örökösödési háborúban Európa akkor két leghatalmasabb uralkodóháza — a Habsburg- és a Bourbon-ház — állott szemben egymással és a többi európai nagy- és kishatalom e két vetélkedő körül csoportosult. Ebből a helyzetből önként adódott az, hogy Rákóczi a felkelés megindításakor legelsősorban a francia támogatás megnyerésén fáradozott és ezzel összhangban a lengyelek segítségét akarta biztosítani, hiszen az ő és Bercsényi odamenekülése óta Lengyelország lett a felkelés bázisa.

Az a gondolat, hogy a magyar szabadság kivívását és a haza alkotmányának biztosítását francia segítséggel harcolja ki, Rákóczinak rendkívül rokonszenves volt. Némcsak azért, mert ősei már a múltban is többször folyamodtak a franciákhoz és kötöttek velük megállapodásokat, tehát lépésének történelmi előzménye adva volt, hanem azért is, mert Rákóczi a franciák akkori uralkodóját, XIV. Lajost, kora legnagyobb emberének tartotta, akihez mindvégig szinte gyermeki tisztelettel, rajongással ragaszkodott. De a Napkirály hajlandóságának megnyerése nem volt könnyű feladat. A politikában nem a személyes vonzalmak döntenek s egy nagyhatalom a tőle területileg is távol fekvő kisebb nemzet hősies vállalkozását rokonszenvvel figyelheti talán, de valóságos szövetséget csak akkor fog vele kötni és fegyveresen csak akkor támogatja, ha ezzel saját ügyét mozdítja elő.

A francia külügyminisztérium levéltára Hungarica gyűjteményéből Rákóczi francia kapcsolatának adatait ebben az évben dolgozta fel először Pillias Emil francia történetkutató. Tanulmányából megismerhetjük azt, hogy milyen nehéz volt Rákóczinak és Bercsényinek XIV. Lajost a magyar felkelés támogatására megnyerni.¹ A franciákkal való kooperáció tervének első nyomát már Bercsényinek egy emlékiratában találjuk, amelyet 1701 július 14.-én, tehát az európai háború kitörésekor küldött Párisba, a magyarokkal nagyon rokonszenvező Du Héron lengyelországi francia követ útján. Ebben Bercsényi azt ajánlotta a franciáknak, hogy XIV. Lajos helyezze a háború súlypontját Olaszországba. Ezzel eltereli a hadjáratot Közép-Európa földjéről. Ha a császári seregek kénytelenek oda vonulni,

¹ Pillias E.: Rákóczi a francia irodalomban. Rákóczi-Emlékönyv (szerk. Lukinich I.) II. (Budapest, 1935.) 309. és köv. l.

akkor Rákóczi a lengyel király támogatásával Magyarországra törhet s ezzel a franciáknak segít. Ezzel az első javaslattal a francia udvar nem foglalkozott és csak amikor az év novemberében Du Héron már Rákóczival is megismerkedett és Bercsényivel együtt komolyabban tárgyalták a francia támogatás ügyét, akkor vált időszerűvé ez a kérdés. Rákócziék biztosították Du Héront, hogy ha a francia és lengyel király 5—6000 zsoldost bocsátana rendelkezésükre és azok élén Magyarországra vonulnának, akkor az egész ország melléjük állana. XIV. Lajos nem nagyon hajlott a szóra. Azt kívánta, hogy Rákóczi inkább XII. Károly svéd királyt beszélje rá, hogy szállja meg Csehországot. Egyébként — mint Du Héronnak írta — nem nagyon látta, hogy miképen lehetne a két magyar főúr felkelésének eredménye, hiszen helyzetük egészen bizonytalan. Ezért egyelőre csak személyi segítség alakjában biztosított évjáradékot nekik. Rákóczi Du Héron felszólítására 1702-ben újabb részletes tervet küldött Párisba, de még ez sem oszlatta el XIV. Lajos aggályait és azt üzenté neki, hogy előbb szerezzen lengyel barátokat, indítsa meg a felkelést a maga erejéből s majd azután fog dönteni támogatása felől. De a lengyelországi királyválasztási zavarok alatt Rákóczi a lengyelektől ígéreteken kívül egyebet nem kapott.

Du Héron utódja, Bonnac őrgróf szintén felkarolta a magyar ügyet s ez időtől fogva már XIV. Lajos is kezdett foglalkozni azzal, hogy miképen használhatná fel a magyar felkelést hadművelleti terveinek megkönnyítésére. Ekkor már belátta azt, hogy neki csak hasznára válik, ha a magyar segítség, amely egyelőre csak Rákócziék ígéretéből áll, de remélhetőleg az egész magyar nemzet fegyveres felkelésében fog folytatódni, Lipót császár seregeinek egy részét keleten lekötheti. Ha Rákóczi fegyveres erővel Magyarországra mehet, a Habsburg-házat olyan hadszíntéren foglalkoztathatja, amely a nagy háború nyugati és déli harcterületeiről távol esik és ahová ő, a francia király hadművelleti egységeket, nagyobb csapatokat amúgy sem tudna küldeni. Amikor azután Rákóczi már tovább nem várhatott és 1703 július 16.-án Magyarországra vonult s erről úgy ő, mint Bonnac jelentést küldtek Párisba, a király lényegesen felemelte Rákócziék évjáradékát, de még mindig bizalmatlan volt. Valóságos fegyveres segítséget nem ígért és csak azzal biztatta Rákóczit, hogy a császárt bajor és olasz földön annyira le fogja kötni, hogy a magyar felkelést nem lesz képes leverni.

A lengyelországi katonai támogatás sem vált olyan mértékben valóra, mint azt Rákócziék remélték. Lengyel-

ország külpolitikája ingadozott s Rákóczi támogatást nem a lengyel királytól — aki a franciák ellensége volt —, hanem csak lengyel barátaitól, a Sieniawskiaktól, Wisnowieckiektől, Meczynskiektől kapott, de tőlük is mindössze néhány száz zsoldost, felszerelést, lőszert. Közben a lengyel politika közeledett Franciaország felé és 1703 őszén Torcy francia külügyminiszter már kezdte felismerni azt a kedvező helyzetet, amelyet nekik Rákóczi beavatkozása keleten teremthet. A már két év óta tartó hadakozás alatt a franciák meggyőződtek arról, hogy a Savoyai Eugéntől vezetett császári hadsereg, szövetségeseivel együtt, sokkal keményebb ellenfél, mint gondolták. Lipót császár foglalkoztatása keleten tehát a franciáknak is érdeke. XIV. Lajos ekkor újból felemelte a magyar felkelés vezérférfiainak küldött pénzbeli támogatás összegét és most már megengedte azt, hogy Rákóczi Lengyelországban francia tiszteket és zsoldos katonaságot gyűjtsön. 1704 elején pedig végre Rákóczihoz küldte Fierville D'Hérissy Lajos lovag francia ezredest katonai meghatalmazottként néhány hadmérnök és tüzértiszt kíséretében.¹ Ezzel az intézkedésével Rákóczinak mint hadvezérnek helyzete némileg enyhült és tisztázódott. Most már jogosan remélhette azt, hogy alapvető terve megvalósul s a hadjáratot egy hatalmas külföldi hadsereggel közös haditervek szerint, egységesen fogja végigküzdeni.

A lengyelországi előkészítő évek alatt és azután, a felkelés kitörése utáni hónapokban II. Rákóczi Ferenc ennek ellenére olyan rendkívül nehéz katonapolitikai és stratégiai helyzet előtt állott, amelyhez hasonlót a világtörténelem alig ismer. Higgadtan, természetében rejlő megfontoltsággal vállalta a felkelés vezetésének áldozatos feladatát. Minden illúziótól mentesen tisztán látta azt, hogy a franciák valószínűségi fegyveres támogatása és a francia hadsereggel való együttműködés a győzelem egyedüli reménye. A háborút azonban meg kellett kezdeni a várva-várt francia segítőcsapatok nélkül. Eddigi tárgyalásainak eredménye csupán a főhadiszállásán jelentkező néhány francia tiszt volt. És XIV. Lajos nem zárt egységeket, ezredeket, hadosztályokat bocsátott rendelkezésére, hanem csak engedélyt adott francia zsoldosok toborzására. Hogy ezzel a támogatással mennyire fog jutni, az attól függött, milyen magyar hadsereget tud talpraállítani és kiképezni annyira, hogy képes legyen Európá-

¹ Á. Markó : Les soldats français dans la guerre d'indépendance du Prince François II. Rákóczi (1703—1711). *Revue des Etudes Hongroises*, 1934. 266. 1.

nak akkor legjobban vezetett és legtapasztaltabb reguláris seregével szembezállni. Mialatt a felkelés többi vezérférfiai a mozgalom gyors elterjedése felett ujjongva, vérmes reményeket tápláltak és a hadjárat gyors, dicsőséges befejezését jósolták, Rákóczi gondoktól terhelten magábazárkózva tépelődött sátrában. Előre látta azt, hogy bár a harcban, a fizikai erők összecsapásában a lelkesedés megkönnyítheti a gyengébb fél helyzetét és ideig-óráig fokozhatja az ország ellenálló-képességét, a háborús élet rideg, reális számadásában végül mégis csak az fog dönteni, hogy melyik fél a képzetesebb, fegyelmezettebb. A számbeli fölény, amely a hadjárat egész idejében a kurucok oldalán volt, reguláris ellenséggel szemben nem csatadöntő tényező. Azt már fél évszázaddal Rákóczi előtt megállapította akkori legnagyobb katonatudósunk, Zrínyi Miklós, hogy „a hadi ütközetben a kevesebb, de gyakorlott nép később a győzelemre, a tudatlan és gyakorlás nélkül való sokaság pedig mindenkor inkább kitétetett a veszedelemre“. Rákóczi Ferenc mindezt jól tudta, előre látta és mégis vállalta e súlyos feladat minden kockázatát és felelősségét. Hadvezéri pályafutásának elején ez a tragikus jövő lebeghetett lelki szemei előtt.

Amint Rákóczi felkelésének a híre nyugatra jutott, a francia közvélemény is felismerte azt, hogy a magyar megmozdulás a francia ügynek jó szolgálatokat tehet. A „Gazette“ című egykorú francia politikai hetilap Rákóczi harcát Franciaország hatalmas küzdelme egyik keleti hullámának látja.¹ Az egyik cikk írója egészen helyesen határozza meg a magyar felkelés hadműveleteinek helyét a nagy háborúban. Azt írja, hogy Rákóczi előnyomulása egy rendkívüli méretű, Bécs ellen irányuló koncentrikus támadás tervébe látszik illeszkedni. Villars marsall Miksa Emanuel bajor választófejedelemmel egyesülve nyugatról, Vendôme marsall pedig délről közeledne Bécs felé s a két fő támadóirány között Rákóczi könnyítené meg az erők egyesítését a döntő csapásra. Ebből is látható, hogy Rákóczinak az a stratégiai terve, hogy a magyar felkelés katonai lebonyolítását ne egyedül, elszigetelten vállalja, hanem egy nagy európai katonai akciói keretein belül, egészen természetes volt. Ha röviden végigpillantunk az egész hadjárat idején, akkor világosan kitűnik, hogy a fejedelem minden újabb tervezgetésének valóban ez volt az alaptétele. Amikor a 8 éves háború alatt a franciákkal vagy a bajorokkal való egyesülés egyik lehetősége

¹ Molnos-Müller L.: Rákóczi a korabeli francia irodalomban. Rákóczi-Emlékkönyv II. 345—46. l.

dugába dől, azonnal új tervet kovácsol és minél tovább tart a háború, annál inkább igyekszik a franciákon kívül más európai hatalmasságok közreműködését biztosítani. Lengyelország után a svédek, később a poroszok, végül Nagy Péter orosz cár szövetségét akarta megnyerni, mindig aszerint, hogy a nagy háború pillanatnyi helyzetének megfelelően melyik nagyhatalomtól remélhetett legkönnyebben katonai támogatást.

Még egy, Magyarországgal szomszédos idegen hatalommal, a hanyatlás korszakát élő török császársággal való szövetség gondolata is felmerült Rákóczi tervezeteiben, anélkül azonban, hogy az testet öltött volna. Állandóan összeköttetésben volt ugyan a szultánnal és annak temesvári basáival, meghatalmazott követeket küldözgetett oda, de ezt a kapcsolatot csak ultima ratióként, akkor akarta létrehozni, ha a nyugati európai hatalmaknál már semmi támogatást nem kaphat. Addig, amíg Thököly Imre élt (1705 szept. 13) — főleg az ő sürgetésére — foglalkozott azzal a gondolattal is, hogy Thökölytől vezetendő s Erdélybe betörő török csapatokkal való egyesülés útján próbálja a császári sereget onnan kiszorítani.¹ Ez a gondolat azonban csak elméleti tervezet maradt, amelynek megvalósítására Rákóczi lépéseket nem tett. Alapjában véve idegenkedett a török szövetségtől, nemcsak mostohaapjának, Thökölynek szomorú tapasztalata alapján, hanem talán azért is, mert nyugat felé orientálódó diplomáciai műveltsége és keresztény fejedelmi, mélyen vallásos egyénisége irtózott attól, hogy újból az országba hozza a Magyarország végromlását okozó pogány törököt s azzal együtt viseljen hadat Európa művelt keresztény hatalmasságai ellen.

Ilymódon keveredett Rákóczi nemzeti felkelése a nagy európai politika szövevényes labirintusába. A magyar kérdés, ha nem is volt középpont, de szoros összefüggésbe került a spanyol örökösödési és az északi háborúval.

Amikor Rákóczi Magyarországra jött, konkrét haditerve a hadjárat megkezdésére és viselésére nem volt, de nem is lehetett. Minden hadvezérnek két tényezővel kell tisztában lenni egy hadjárat megindítása előtt. Az egyiket pontosan tudhatja. Ez hadseregének létszáma, ereje és harc-készsége. A másikat, a várható ellenség erejét csak hozzávetően, többé-kevésbé pontosan. A hadviselés tervezéseinek kalkulálásában Rákóczi Ferenc hadjáratának kezdetén

¹ Thököly levelezése a Magy. Tört. Emlékek II. sorozata XXIV. kötetében. 1704—05. évi levelek.

éppen ez a két tényező volt a két nagy ismeretlen. A magyar határon rá váró szedett-vedett néphadat és a gyenge lengyel segítséget nem tekinthette a hadjárat sikeres megvívására alkalmas haderőnek. Csak arra számíthatott, hogy biztosan fognak hozzá csatlakozni lelkes, talán nagyszámú, de silány fegyverzetű, kiképzetlen és fegyelmezetlen tömegek. Ezeknek harcértékére és alkalmazhatóságára tehát reális haditervet építeni nem lehetett.

Az ellenségről eléggé pontos értesülései lehettek. Hiszen az őt Lengyelországban felkereső kurucok az ország nagyrészt bebarangolták, tehát ismerték a császári csapatok helyzetét és létszámát. De ez a létszám a felkelést elnyomandó karhatalomnak csak egy hányada volt. Neki azzal is számolnia kellett, hogy az ország lakosságának nem minden rétege fogadja őt lelkesedéssel, sőt (az elmúlt évek kuruc dúlásainak keserű tapasztalatai után) felkelésének fegyveres kézzel nyíltan is ellenszegül mindaddig, amíg nem sikerül neki az egész országot meggyőzni a felkelés önzetlen, hazafias céljáról.

Ez a különleges helyzet lehet az oka annak, hogy Rákóczi és Bercsényi lengyelországi levelezéseiben sehol sem találunk adatokat arról, hogy miképpen tervezték ők a felkelés katonai lebonyolítását. Rákóczit nem hibáztathatjuk azért, hogy a magyarországi akkori zavaros állapotokba fény-sugárként behatoló mozgalmának kezdetén, még nem is létező hadserege számára pontos haditerveket nem dolgozott ki.

Mindaddig, amíg a francia király katonai meghatalmazottja főhadiszállásán meg nem jelent, a Habsburg-ház ellen hadba szállt nagyhatalmakkal való együttműködés terve csak Rákóczinak egyoldalú és várva-várt óhaja maradt. Amikor azután végre Fierville lovag 1704 februárjában jelentkezett Rákóczinál, a katonai kooperáció határozottabb formát ölthetett. Rákóczi sietett a francia követ előtt kitárni lelkét, megismertette szándékát, terveit és lelkesen fejtegette neki azt, hogy mi módon képzei ő a Bourbon-ház győzelmét a magyarok segítségével és ennek ellenszolgáltatásaképpen mit vár a franciáktól. A köztük lefolyt beszélgetésről Fiervillenek két részletes jelentését ismerjük.¹ Ezekből tudjuk meg Rákóczinak azt az ígétét, hogy sohasem fog békét

¹ Eredeti jelentései Párisban, a külügyminisztérium levéltárának Hungarica gyűjteményében. Hiteles másolatuk a m. kir. Hadilevéltár világháború előtti alosztályában a „Kuruc-iratok“-gyűjtemény 1704. évi kötegében.

kötni a francia király beleegyezése nélkül, mert minden tekintetben XIV. Lajos utasításainak megfelelően akar működni. A franciákkal való együttműködésre pedig két tervet ajánl megfontolásra.

Ha a francia sereg olasz földről tudna északi irányban Bécs felé előretörni, akkor Rákóczi seregével a Dunán túl és Horvátországon átvonulva igyekszik összeköttetést keresni azzal. Horvátországban a talajt már előkészítette s ha ez az egyesülés a Duna és Száva között sikerül, akkor Ausztriát ebből az irányból eláraszthatják csapatokkal, mert a horvátok a magyarokhoz hasonlóan készek a felkelésre és a kereskedelmi összeköttetés Velencével biztosítva van. Itt kell már megjegyeznünk, hogy Rákóczinak ebbe a számításába nagy hiba csúszott. A horvátokat sem a felkelés idején, sem később nem sikerült a magyar ügy számára megnyerni. Azok végig a császár hűségén maradtak.

Rákóczinak másik terve realisabb alapokon nyugodott. Azt kívánta, hogy a franciákkal szövetséges bajorok a Duna mentén vonuljanak Bécs felé Passaun és Linzen át és Morvaország felől támadják a császár fővárosát. A kuruc sereg pedig ezalatt közeledik a morva határszél felé. Ilymódon tehát Bécset kétfelől koncentrikusan megrohanhatják. Fierville jelentését ezzel végzi: „Feltétlenül számíthatunk Rákóczi herceg jó szándékára és megbízhatóságára, az egész nemzet ugyanilyen jószándékú és ebben a gondolatban szilárdan egységes.”

Rákóczi e második nagyszabású haditervét könnyen végre lehetett volna hajtani, mert ez — egész hadviselésének alapvető és minden viszontagság között folyton visszatérő vezérgondolata — amilyen világos és egyszerű, olyan kitűnő is volt. Az 1703. év folyamán a császári csapatok közül még csak egy-két lovasezred és néhány, Rákóczi ellen felállított miliz-ezred volt a magyar hadszíntéren, úgyhogy Bercsényinek pár hónap leforgása alatt sikerült egészen Pozsonyig és a morva határszélig eljutnia.² Rákóczi tehát a javasolt közös haditervben vállalt feladatát végrehajtotta. Terve mégis meghiusult. Miksa Emanuel bajor választó ugyanis a háború kezdetén nem, amint Rákóczi kívánta, Bécs ellen vezette seregét, hanem először Tirolba ment, ahonnan Savoyai Eugén őt rövid idő múlva kiszorította.

¹ On peut absolument conter sur la bonne foy et sur le fermeté de Mr. le prince Ragotzi, toute la nation est aussy fort bien intentionné et fort unie.

² Markó Á.: Gróf Bercsényi Miklós felsőmagyarországi hadjárata 1703-ban. Hadtörténelmi Közlemények, 1932. 20—64. l.

Amikor 1703 késő őszen mégis a Duna felé fordult és Linzet is elfoglalta, az egyesülésre kedvező helyzet már elmúlt. A császári sereg a bajorokat viaszorította onnan, mielőtt még Rákóczinak sikerült volna seregével Bécs elérnie.

A fejedelemnek az a terve, hogy hadjáratát Lipót császár ellen a franciákkal és azok szövetségeseivel nemcsak lelkileg és diplomáciai tervekben közös elgondolással, hanem azok seregeivel egy hadszíntéren, a valóságban is egyesülve küzdhesse végig, ezután sem sikerült. A felkelés első felében azonban Rákóczinak minden haditervében döntő szerepet játszott és mindig visszatért a bajorokkal való kézfogás gondolata. Amikor azt látta, hogy Morvaország felé az egyesülés egyelőre nem lehetséges, nagy súlyt vetett a Dunántúl megszerzésére. De ebben sem volt szerencséje. A kurucok többször előzönlöttek ezt a területet egészen a stájer határig, de Rákóczi balkezes alvezéreinek kezéből mindegyre kiszűszott ez az országrész, amelyre pedig feltétlenül számíttania kellett, ha a franciákkal való egyesülés másik módját, Horvátországon keresztül, akarta végrehajtani.

A bajor hadak a Höchstädtnél szenvedett vereség után kénytelenek voltak a Rajna felé hátrálni. E csata után a harc az osztrák örökös tartományok közeléből végleg eltávolított és a további hadiesemények Németalföldön, Olaszországban és Spanyolországban kötötték le XIV. Lajos seregeit. Rákóczi hadjáratában magára maradt, bár ezt még akkor nem érezte, mert még a későbbi években is mindig reménykedett abban, hogy szövetségeseivel, ha nem is Bécs alatt, de talán a magyar hadszíntér más pontján mégis találkozni fog. XIV. Lajos hadvezéreinek stratégiai tervezéseiben a magyar kooperáció azelőtt sem játszott döntő szerepet, de Höchstädt után a francia diplomáciának a magyar felkelés már csak azért volt szükséges, hogy a Habsburg-ház figyelmét a nyugati hadszínterektől távol, keleten is foglalkoztassa és csapatainak egy részét lekösse. A magyar sereggel való kooperáció tervével Páris komolyan ezután sem foglalkozott.

1705 márciusában Fierville ezredet Rákóczi udvarában Des Alleurs gróf, francia altábornagy váltotta fel, Fierville pedig, aki inkább katona, mint diplomata volt, átvette az időközben összeállított egyik francia gránátos ezred vezetését. Des Alleurs altábornagy, ez a dölyfös, mogorva, szórászhasogató, nehézkes öregúr nem tudott a magyar felkelés különleges helyzetébe illeszkedni. Küldetése sem francia, sem magyar szemszögből nézve nem volt szerencsés. A fejedelem ugyan minden hadműveleti és főleg külpolitikai kér-

désben meghallgatta véleményét, de a hadjárat alatt sehohsem találjuk annak nyomát, hogy Des Alleurs Rákóczi stratégiai terveire befolyást gyakorolt volna.¹

A hadi események súlypontja 1705 nyarán Kelet-Magyarországra tolodott át, úgyhogy Rákóczi egy időre kénytelen volt a nyugati seregekkel való egyesülés gondolatát félretenni. A zsbói vereség után azonban újból visszasietett Magyarországra és hadseregét az 1706. évben újjászervezte. A kuruc hadsereg ekkor volt minden tekintetben állapotának delelő pontján. Körülbelül 100.000 ember állott Rákóczi szoldjában² s helyzete nem volt reménytelen, mert a császár sereg túlnyomó része más hadszíntereken volt lekötve. Magyarországon csak a kurucokénál jóval gyengébb sereg operált és csak helyi sikereket tudott elérni.

1706 tavaszán Rákóczi reménye a francia sereggel végrehajtandó egyesülésre újból feléledt, még pedig ezúttal az Adriai-tenger felől.³ Reménye nem volt egészen alaptalan. Vendôme herceg 1705 áprilisában Calcinatónál, olasz földön megverte a császári sereg egy részét. Ez a francia csapat tehát ott, dolgát végezve, a magyarországi betörésre készen állott. Egy ilyen, reguláris katonaságból álló, harc-edzett seregnek a magyarországi — közelebből dunántúli — hadszíntérre való bevonulása kétségtől Rákóczi javára dönthette volna el a küzdelmet. Ez a kitűnő stratégiai gondolat azonban mégsem valósulhatott meg, mert Vendôme marsallt a belga hadszíntéren bekövetkezett kedvezőtlen fordulat miatt sürgősen odarendelték. A magyarok egyideig még várták az adriai francia hadtestet és örömmel terjesztették itthon azt a hírt, hogy ezt a magyarországi viszonyokkal ismerős, itthon nagyon kedvelt olasz utazó, a tudós Marsili tábornok fogja vezetni. De a francia hajóraj kis tüntetés után kivonult az Adriából s nagyobb francia csapat-egységeknek Magyarországra való küldése ezután már szóba sem került. XIV. Lajos mindkét félre kötelező valóságos szövetséget ezután sem kötött Rákóczival, hiszen Rákóczi-nak nagyobb szüksége volt reá, mint neki a magyarok támogatására. A világtörténelem sok példája mutatja azt, hogy olyan szövetséget vagy megállapodást, amelyben végül mindkét fél egyformán megtalálja számítását, csak egyenlő

¹ Márki S. : Des Alleurs altábornagy Rákóczinál. Hadtörténelmi Közlemények, 1917. 1. és 209. l.

² Markó : II. Rákóczi Ferenc a hadvezér, 115. l.

³ Markó : Les soldats français i. h. 286. l. Rákóczi adriai terveiről ld. még : Márki S. : Rákóczi Ferenc adriai tervei. (Magyar Adria-könyvtár, szerk. Gonda Béla. 9. füzet. Budapest, 1915.)

erejű és diplomáciai súlyú felek szoktak kötni. Egy erősebb és egy gyengébb fél megállapodásánál az erősebb sohasem fog annyit nyújtani, mint amennyit katonailag gyengébb társa kíván, mert érdekeik csak egy kis ponton találkoznak, olyan vonatkozásokban, amelyek az erősebb fél helyzetében nem döntő és életbevágó kérdések, amelyek jelentőségét azonban a gyengébb fél érthető módon túlbecsüli.

1706-ban a francia sajtó ismét többet foglalkozott Rákóczival. A már említett Gazette írója figyelmeztette honfitársait, hogy a francia nemzet hálás lehet Rákóczinak, mert ha nem harcolna a császár ellen, akkor legalább 20.000 magyar katonával lenne erősebb Lipót császár hadserege.¹

A háború sok kudarca, jól előkészített haditerveinek megghiusulása mélyen lehangolta Rákóczi kedvét. Most, hogy a külföldi katonai segítség reménye mind halványabbá vált, bele kellett törödni abba, hogy végeredményben önmagára hagyatva kell tovább viselnie a hadjárat minden terhét, okoskodó és szertehúzó tábornokaival folytatott meddő haditanácsok balkezes határozatai szerint. „El voltam csüggedve, mivel legszebb terveim füstbe mentek, mert az elméken a hadviselésről alkotott téves nézetekből következő szerencsétlen előítéletek uralkodtak“ — írja emlékirataiban.²

A spanyol örökösödési háború ezalatt Európa távoli harcterein tovább folyt és annyira lekötötte XIV. Lajcs minden tevékenységét és egész erejét, hogy a magyarországi hadszíntér kérdései teljesen háttérbe szorultak. Ekkor — az ónodi országgyűlés idejében, 1707 közepén — kezdett Rákóczi azzal a gondolattal foglalkozni, hogy a magyar felkelés ügyét valamiképen az északi nagyhatalmak érdek-körébe vonja be. Abban bízott, hogy az oroszok és svédek között az északi uralom hegemoniájáért való vetélkedésben talán ő is szerephez jut és ha sikerül neki a vetélkedő felek egyikét győzelemhez segíteni, az hálából felkarolja a magyar ügyet. Sőt arra is gondolt, hogy kibékíti Nagy Péter cárt XII. Károly svéd királlyal s ezzel kiküszöböli az északi háborút. Ha azután sikerül neki Károlyt rábírni arra, hogy Bécs ellen vonuljon, akkor a magyar felkelés is eléri célját. Rákóczinak ezek a tervei már irreális alapokon nyugodtak, mert a magyar kérdés a hegemoniáért északon vetélkedő két nagyhatalom terveiben sokkal kisebb szerepet játszott, mint azt Rákóczi gondolta. Az orosz kapcsolatot főleg Ber-

¹ Molnos-Müller, i. h. 346. l.

² Emlékiratai V. 324. l.

csényi pártolta, aki kezdettől fogva — Rákóczival ellentétben — nem sokat remélt a francia segítségtől.

Rákóczinak kedves terve volt az is, hogy XII. Károlytól kér 6000 embert, akik segítségével talán legyőzheti a császáriakat és akkor abban a helyzetben lesz, hogy viszont ő segíthesse a svédeket Nagy Péter terjeszkedési tervei ellen. Sőt Rákóczi még azt is felajánlotta XII. Károlynak, hogy hadainak egy részével hajlandó Sziléziába törni és ily módon egyesülni a svéd sereggel.¹ A fejedelem hadipolitikájában ez volt az első alkalom, amikor magyar seregét az ország határán *kívül* akarta felhasználni.

XII. Károly azonban nem akart zárkózottságából kilépni, úgyhogy amikor Rákóczi már érezni kezdte azt, hogy a svédektől katonai támogatást nem remélhet, szorosabbra akarta fűzni szövetségét az oroszokkal. A svédek akkor Szászországot már megszállták s 50.000 embernél erősebb haddal állottak Szilézia határán. Rákóczit bizonyára aggasztotta ennek a hatalmas, kitűnően vezetett hadseregnek közelléte, amelynek terveit nem tudta kipuhatolni s amelynek támogatását, úgy látszott, nem sikerül megnyernie. Péter cár viszont szívesen fogadta Rákóczit és követeit és 1707 szeptember 14.-én kötött is vele egy titkos katonai szerződést,² amelynek lényege az volt, hogy ha a svéd király Magyarországra tör, akkor a cár Rákóczit haddal, pénzzel támogatja. XII. Károly azonban nem ezt tette, hanem váratlanul kibékült a Habsburg-házzal, csapatait kivonta Szászországból és Nagy Péter ellen vonult.

Rákóczi még e sok kudarc után sem adta fel a reményt külső hatalmasságoktól jövő segítség megszerzésére. Az 1708. évre előkészített új stratégiai terve Frigyes Vilmos porosz trónörökös magyar királyjelöltségével állt kapcsolatban. Tudjuk, hogy a magyar trónt úgy a franciák, mint a lengyelek többször felajánlották Rákóczinak, ő azonban bölcs megfontolással mindig kitért előle, mert jól látta azt, hogy ezzel csak súlyosbítaná a felkelés helyzetét és lehetlenné tenné a koronás magyar királlyal való kibékülést, amelynek elérésén harcai közepette is állandóan fáradozott. Kezdetben Miksa Emánuel bajor választófejedelemnek ajánlotta fel a magyar trónt, mikor azonban az végleg elhárította ezt a megtiszteltetést, a fejedelem szorosabbra kezdte fűzni a berlini udvarral már megkezdett kapcsolatát. Az előzetes

¹ Szalay L.: Magyar történet VI. 391. és 393. l. — Márki II. Rákóczi Ferenc. I. (Budapest, 1907) 596. l., II. (1909) VI. fejezet.

² J. Fiedler: Aktenstücke zur Geschichte Franz Rákóczis. I. (Wien, 1855.) 308. és köv. l.

tárgyalásoknak az volt az eredménye, hogy a porosz király beleegyezett abba, hogy fia — úgyszólván mint magán-személy — megfelelő időben Magyarországra mehessen, de az általános európai helyzetre való tekintettel tartózkodni kívánt annak látszatától, mintha ezt a lépést hivatalosan támogatná. Hallgatólagosan beleegyezett volna abba is, hogy néhány brandenburgi ezred a sziléziai határon átszökve csatlakozzék fiához. De mindez csak akkor lesz lehetséges, ha Rákóczi nagyobb kuruc sereggel eléri a sziléziai határt. E sereg élén azután Frigyes Vilmos Magyarországra vonulhat. Rákóczi nagy örömmel fogadta ezt a megoldást és lelkesedéssel készítette elő az úgynevezett sziléziai expedíciót. Az 1708. évi hadjáratnak tehát megvolt a külpolitikai és egyúttal stratégiai célja is. Ezt a nagyszabásúnak induló hadműveletet hiúsította meg Rákóczi alvezéreinek erőszakossága végrehajtásának úgyszólván utolsóelőtti órájában a trencsényi csatamezőn (1708 augusztus 3.-án), mert ebben a nem várt és nem keresett ütközetben nemcsak a sziléziai betörés kísérlete feneklett meg, hanem a felkelés dicsőséges befejezésének reménysugara is végleg elhomályosult.¹

A trencsényi csatában szétvert kuruc sereg 1709 első felében lassan gyülekezett. A császári sereg megszállotta majdnem az egész Felvidéket, az egyedüli szilárd pont a felkelés hadvezetésében már csak Érsekújvár volt. Rákóczi fáradt seregével ezután nem akart semmit sem kockáztatni. A francia segítségbe vetett utolsó reménye is elszállt, amikor arról értesült, hogy XIV. Lajos az ő bevonása nélkül kezdte a békealkudozásokat. Ezután már minden figyelmét észak felé fordította s aggódva figyelte a svédek és oroszok harcának minden mozzanatát. Várta azt a pillanatot, amikor a magyar ügyet a győztes fél szekeréhez kötheti. De ahhoz, hogy az északi politikába valami módon bekapcsolódhassék, feltétlenül szükséges volt a Felvidék birtoka. 1709-ben Rákóczinak már más célja nem lehetett, mint ennek biztosítása,² a háború elhúzása, a hadihelyzet egyensúlyban tartása mindaddig, amíg vagy külső segítséget kap, vagy valamelyik nagyhatalom támogatásával a spanyol örökösödési háborút befejező békében Magyarország jogos kívánásait is teljesítik. Az oroszok pultavai győzelme után terveiből kikapcsolta a svédeket, hogy annál szorosabbra fűzze

¹ Markó Á.: A trencsényi csata 1708. aug. 4. Hadtört. Közlemények, 1931. I. és II. füzet.

² Markó Á.: A lipthói kuruc hadjárat 1709 augusztusában. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIV. k. 4. sz. Budapest, 1935.)

összeköttetését Nagy Péter cárral, akinek fiát szeretete volna most a magyar trónra ültetni. Azt is kérte tőle, hogy ha diplomáciai okokból reguláris nagyobb sereget nem akarna Magyarországra küldeni, akkor legalább szállja meg Munkács várát erősebb csapattal. De a jóhiszemű fejedelemnek Péterben is csalódnia kellett. Az orosz cárt a magyar nemzeti mozgalom valóban alig érdekelte. Neki Magyarországra csak mint átvonulási területre volt szüksége és egészen mindegy volt neki, hogy — ha arra kerül a sor — ott a Habsburg-ház vagy Rákóczi uralkodik-e. Az 1710 január 22.-én Romhány alatt vívott utolsó nagy csatában Rákóczi utolsó serege is tönkrement. Ezzel megszűnt annak a lehetősége, hogy valamilyen külföldi hadsereggel közös tervek szerint vívja meg utolsó harcát. A következő hadiév eseményei a lassú halódás képét mutatták, bár Rákóczi utolsó percig reménykedett abban, hogy vagy a lengyel, vagy az orosz hadsereg mégis csak segítségére jön s erre támaszkodva újból talpraállíthatja szétszórt, fáradt és lerongyolt seregét. Az orosz segítség sohasem érkezett meg, de az 1711. esztendő végre meghozta a várvavárt békét, amelyről ma már tudjuk, hogy az egyedüli megoldás volt ahhoz, hogy a nemzet újból a gyógyulás útjára léphessen.

Ha most felvetjük azt a kérdést, vajjon jogos volt-e Rákóczinak az az elgondolása, hogy minden kudarc után újból reménykedett és mindig újabb utakat keresett külföldi katonai kapcsolatok kötésére, akkor azt kell mondanunk, hogy a fejedelem messziretekintő pillantása tisztán látott. Ha Rákóczinak nem sikerül a külföld érdeklődését a magyar ügy iránt felkeltenie és hadműveleteit a spanyol örökösödési háború eseményeivel és terveivel kapcsolatba hoznia, akkor a felkelés tisztán a magyar nemzet belső ügye marad. A bécsi kormány a mozgalom erőszakos leverése után az országot mint a király ellen fellázadt tartományt kezelte volna és alkotmányát végleg eltörli. Így azonban kénytelen volt Rákóczi ellen rendes hadjáratot folytatni, ezzel őt valóságos hadviselő ellenfélnek elismerni és vele külföldi közvetítők segítségével tárgyalásokba bocsátkozni. A szatmári béke ilyen körülmények között megnyitotta az alkotmányos élet újrakezdésének útját. Ha pedig XIV. Lajos katonai tanácsadói többre becsülik a felkelés kezdetén Rákóczi haditerveit és az összeműködésre vonatkozó javaslatait, akkor a magyar felkelés hamarabb és még nagyobb eredménnyel végződik. Ha Miksa Emánuel bajor választó kezdettől fogva, azaz már 1703 nyarán — amikor Rákóczi zászlót bontott — a fejedelem javaslata szerint Bécs ellen

vonul, akkor a francia-magyar seregek egyesülése és Bécs elfoglalása lehetséges lett volna. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ez a kedvező pillanat csak a felkelés legelső idejében volt meg, amikor Magyarországon számbavehető reguláris császári sereg még nem tartózkodott és a kuruc sereget a tömeglelkesedés lendülete hihetetlenül rövid idő alatt az osztrák határig vitte, vagyis amíg a magyar felkelés még nem alakult át katonai szemszögből nézve rendszeres hadműveletké és Bécs környéke rendszeres, sáncokkal körülvett hadszíntérré. Később már csak akkor lett volna lehetséges Rákóczinak a katonai fölényt Lipót, majd József császár seregei fölött kivívni, ha sikerül neki akár az Adria felől, akár Sziléziából, Lengyelországból vagy Oroszországból segítségére jövő külföldi seregekkel egyesülni. Rákóczi tehát ebben is magyon tisztán látott.

Hadi politikájának érdemét és jelentőségét maga a francia közvélemény is elismerte. Az akkori párisi Gazette 1712 augusztus 7-én megjelent száma a következő szavakkal szolgáltat igazságot a fejedelemlenek: Rákóczi „vir justus et integer (igaz és érietlen jellemű ember). Alakja túlnőtt a magyar történet korlátjain, mert világtörténeti harcot segített eldönteni. Testén felfogta a német sas csapásait s ezzel megkönnyítette Franciaország győzelmét“.¹

Több mint 200 év távlatában a fejedelem alakja, hadvezéri működése most már tisztán áll előttünk. Látjuk azt, hogy hadvezetési alapgondolata, hadipolitikája helyes volt; a hadsereg felbomlásával végződő hadjárat — katonai szemszögből nézett — szomorú befejezéséért őt nem okolhatjuk. Történelmi helyénél és családi hagyományainál fogva, mint a Rákóczi-ősök, Zrínyiek, Báthoryak méltó utódja az egész magyarság megszemélyesítőjévé vált. Találóan jellemzi őt napjaink egyik legmélyebben gondolkodó elméje, amikor ezeket mondja róla: ² „Amint közeledünk nemzetsége fájának ágain Rákóczi Ferenchez, azon mértékben válik végzetessé, sőt tragikussá a levegő körülötte, Rákóczi Ferenc már akkorára nőtt — nem annyira azzal, ami volt, hanem azzal, aminek látták —, hogy nem fért el korszakában. Valakinek össze kellett törnie a másikat s a nagy birkózásban a korszak volt erősebb.“

Markó Árpád.

¹ Molnos-Müller i. h. 346. l.

² Ravasz L.: Az örök Rákóczi. Rákóczi-Emlékkönyv II. 403. l.

Magyarország pénzügyei 1848—1849-ben.

I.

A Pénzügyminisztérium megalakulása. A bécsi iratanyag különválasztása. Ellentétek az osztrák és a magyar pénzügyminiszter között. Valutaválság a monarchiában. A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány és a pénzügyminiszter intézkedései.

Amióta Szent István trónján Habsburg-házból sarjadó fejedelmek ültek, az állami élet irányításában a magyarság szerepe egyre szűkebb területen érvényesült. Az uralkodó a felszabadító háborúk után a magyar királyságot úgy tekintette és kormányozta, mint birodalma egy részét. Az ország területi megosztása idején létrejött kormányzati szervek és módszerek az abszolutizmus kialakításán munkálkodó királyi hatalmat a rendi alkotmány látszólagos tiszteletbentartása mellett minden erejükkel a kitűzött cél felé segítették. A „de jure“ állapot látszólagos sértetlensége pénzügyi téren is fennállott, de a rendeknek a dolgok valószínűségi intézésébe semmi beleszólásuk sem volt. Ha az állampénzügyek ellenőrzését követelték, a „jus regium“-ra való hivatkozással minden esetben elutasították őket. Az ország háromszáz esztendőn át pénzügyi kérdésekben is sérelmi politikára kényszerült. Az 1848-as európai forradalmak e téren egészen új helyzetet teremtettek. A fokozatosan elvesztett pénzügyi szuverénitást az április 11.-én szentesített törvények visszaszámaztatták a nemzetre és úgy látszott, hogy az állami jövedelmek a jövőben magyar feladatok és célok érdekében lesznek hasznosíthatók.

A kormányzések helyére az 1848:IV. tc. a független felelős minisztériumot állította. Az országos pénzügy kezelése a magyar királyi pénzügyminiszter feladata lett, azonban a minisztérium hatáskörét, valamint az országos pénzügy fogalmát a sebtében hozott törvények nem állapították meg és azt nem részletezték. Az átalakulás előtt az országos

pénzügy fogalmának a magyar királyi udvari kamara által kormányozott ügyek összessége felelt meg. Ezek a rendi alkotmány értelmében a kincstári és koronajavak, bányák, pénzverdék, vámok és harmincadok, végül az országgyűléseken megszavazott adók egy részének kezeléséből állottak. Mint ismeretes, az utóbbiak beszédese a kamarától független megyék kezében volt. A pénzügyminisztérium élére Kossuth Lajos került. Ő ugyan a belügyi tárcát óhajtotta, de Batthyány abban a hiszemben, hogy „a roppant feladat, amely különösen e tárca kezelőjét várja, megtöri emberét“, a pénzügyek élére állította.¹ A III. tc. 25. §-a értelmében a rendelkezési állományba helyezett tisztviselőket és szolgálókat az új minisztérium átvette, mert az ügyviteli érdek nagyobb változást nem engedett. Mindössze néhány nyugdíjazás és kinevezés történt: Duschek Ferenc, régi kamarai tisztviselő, államtitkári címmel a só- és pénztári osztály élére került és Pulszky Ferenc ugyancsak államtitkári címmel nyert egyelőre bizonytalan beosztást, noha mint maga mondotta, a financiákhoz nem értett.² Elvben kimondatott, mint a hivatalviselés feltétele, a magyar nyelv kötelező ismerete. A kinevezések május 1.-i hatállyal történtek és ezen a napon a főtisztviselők a miniszter előtt esküt tettek. A törvényhatóságokat értesítették, hogy ettől fogva a sóügy, a kincstári birtokok, kivéve a közoktatásügyi miniszterhez tartozókat, a megüresedett papi jószágok, a bányaugyek, minden közadó és országos pénztári tárgy a pénzügyminiszter hatáskörébe tartoznak. A harmincad kezelését a kereskedelmi miniszter intézte, de a pénzkezelés és utalványozás a pénzügyminisztert illette. Egyébként minden pénzügyalványozást, kezelést és szállítást a pénzügyminisztérium intézett.

A pénzügyminiszter, éppúgy mint minisztértársai, nem ismerte az adminisztráció formáit és az igazgatási eljárást részben kellő tapasztalat híján, részben a változtatáshoz szükséges idő hiánya miatt nem merte módosítani. A szokásos szám- és ügyviteli rendszert továbbra is megtartotta és május 1.-ig a hivatalos munkát a már megszokott alakban folytatták, majd új sorszámot kezdve, lajstromaikat, könyveiket ettől a naptól fogva P. M. jeggyel látták el. A minisztérium miniszteri irodából és kincstári igazgatóságokból állott.

¹ Horváth M.: Huszonöt év Magyarország történelméből. (Budapest, 1885.) II. 635. l. — Ez volt hg. Esterházy véleménye is. Ld. Károlyi Á.: Batthyány Lajos főbenjáró pöre. (Budapest, 1932.) I. 195. l.

² Pulszky F.: Életem és korom. (Budapest, 1884.) I. 295. l.

Osztályai a következők voltak: sópénztár és harmincad-osztály, ügykörébe tartoztak a pénztári és harmincad-ügyek, sószállítás és eladás. Személyzete 1848-ban 73 fő volt. Az állami javak osztályába a bánási, a bácsi, az óbudai kincstári birtokok, az úrbéri, egyházi és adományozási ügyek. A személyzet létszáma 54 fő. A bányászati osztályba: a bányaművelés, kohászat, gazdasági, erdészeti, bányatorvénykezesi, pénztári és bányatermékárudai ügyek. Az osztály 24 embert foglalkoztatott. A számvevőségi állások még nem voltak betöltve. Az adó és pénzügyi osztályon az ügyeket 21, az országos főszámvevőségi osztályon 27, a csempészeti ítélőszéken 7 tisztviselő látta el. A hivatali szervezet egészen jól működött és Kossuth meggyőződhetett arról, hogy a kamarai adminisztráció nem volt olyan rossz és a régi tisztviselők sem gazemberek, sem hazaárulók nem voltak.¹ 1848 május 9.-én az ügykezelésre vonatkozólag a régi gyakorlat alapján a változásoknak megfelelő módosításokkal ideiglenes utasítás jelent meg, amely mindvégig érvényben maradt. Az utasítás szerint vannak első és másodrendű hivatalos ügyek. Elsőrendű minden olyan ügy, melyet sürgősen kell elintézni vagy személyes eljárást igényel, vagy amelyet a miniszter annak nyilvánít és végül a fegyelmi ügyek. A hivatalos eljárásra vonatkozólag minden levél, mely a minisztériumba érkezik, az iktatóba kerül és innen az osztályigazgatóhoz, aki átvételüket a térítvénykönyvben bizonyítja. A miniszterhez érkező beadványok az illető osztályigazgatókhoz kerülnek; ezeket a titkárok az elnöki jegyzőkönyvbe vezetik, a többi pedig az iktatóba küldik. Minden osztályszakban egy segédfogalmazó az osztály jegyzőkönyvébe iktatja a beadványokat és ezután kerülnek ezek feldolgozásra. A királyi kamaránál szokásos kihallgatások megszűntek és az ilyen esetek a jogi képzettségű segédfogalmazók elé kerültek. A számvevőszék az osztályszakok kiegészítő része, nem pedig külön hivatal; feladata a számadások ellenőrzése és a számadási szakmába vágó beadványok feldolgozása. Minden számadást a benyújtás után hat hónapra felülvizsgál. Ha az osztályigazgató és a tanácsos véleménye valamelyik ügy lényegére nézve eltér egymástól, a döntés a miniszterre tartozik. Az elintézett ügyeket jegyzőkönyvbe kell iktatni; az osztályigazgató az elintézett ügyiratra rávezeti a „kiadassék“ szót és a kiadóhivatalba küldi. Az osztályigazgató köteles a miniszternek osztálya ügykezeléséről jelentést tenni és ha szóbeli megbeszélések voltak osztá-

¹ Pulszky i. m. 267., 312—313. l.

lyán, arról hetenként legalább egyszer referál. A miniszteri rendeleteket és határozatokat minden osztállyal közölni kellett és külön szabályrendeleti könyvbe iktatni.¹

A magyar pénzügyminisztérium olyan kormányzék ügykörét vette át, amely évszázadokon keresztül megszakítatlan kapcsolatban állott a bécsi hatóságokkal. A hosszú gyakorlat a magyar királyi udvari kamara önálló hatáskörét mindjobbban elenyésztette és végső fokon minden kérdésben az udvari kamara döntött, ami a két hatóság ügykezelésének és iratanyagának teljes összeolvadására vezetett. A tárgyalásra, utasításra, elintézésre váró ügyek, számadások, kimutatások, jelentések, statisztikai adatok, rendszabályok, kezelési iratok, térképek, valamint a költségvetéshez szükséges adatok, szabályzatok és utasítások, arany- és ezüstbeszolgáltatási jegyzékek, a havonkénti költségek és pénzátutalások összeállításai, stb. mind Bécsben voltak. A szétválasztásnak minél gyorsabban meg kellett történnie, mert enélkül a magyar pénzügyminisztérium az ügyigazgatás és kezelés terén még a folyó adminisztrációs munkát sem tudta ellátni. Az erre vonatkozó tárgyalások a Bécsben székelő magyar külügyminiszter közvetítésével már április második felében megindultak.² Kossuth az iratok azonnali átadását sürgette, de az a körülmény, hogy a magyar pénzügyminisztert érdeklő és nélkülözhetetlen iratanyag egy része az osztrák minisztérium megalakulásakor az egyes szakminisztériumok között már szétosztásra került, valamint az, hogy a magyar és osztrák minisztériumok nem közvetlenül, hanem a magyar külügyminiszter útján érintkeztek, a tárgyalások menetét igen meglassította.³ A szétválasztást ezeken az inkább technikai nehézségeken kívül a dolog természetében fekvő és mindkét fél előtt egyre világosabbá váló elvi kérdések tisztázásának szüksége is hátráltatta. A magyar állami jövedelmek és kiadások kezelését ezideig osztrák, helyesebben birodalmi szervek tartották kezükben. A magyar pénzügyminiszter a lehető leggyorsabb intézkedésekkel ki akarta küszöbölni az idegen hatóságok mindennemű befolyását a rendelkezése alá került ügyekben, főként a legnagyobb

¹ Országos Levéltár, Múz. 1848—49.-i kéziratgyűjtemény: M. Kir. Pénzügyminisztérium. Az egész utasítás 40 pontból áll.

² O. L. (= Országos Levéltár) Pénzügyminisztérium levéltára. Elnöki osztály 1848: 18., 90., 119., 209., 211., 627. U. o. Külügyminisztérium levéltára, iratok 1848: 16., 43., 56., 95., 943.

³ A bányászati ügyek egy része az osztrák közmunkaügyi minisztérium hatáskörébe került és a bányászati számvevőség iratait 1842-től ő kezelte. Ld. PM. (= O. L., Pénzügyminisztérium levéltára) 1848: 341.

jövedelmet biztosító bányügyben. Április 18.-án kiadott utasítására az egyes helyi számvevő hivatalok a bécsi általános számvevő igazgatósággal, valamint a bányászati számvevő hivattal minden összeköttetést megszüntettek és az 1847. év számadásait már nem Bécsbe, hanem Pestre küldték. Az ilyen módon való felszámolás minden előzetes tárgyalás és megállapodás nélkül nem volt kivihető, azonfelül mindkét fél érdekeit egyaránt sértette. Pontos számvitelt és számadást az előző évek adatai nélkül nem lehetett készíteni, hiszen a bécsi bányászati főszámvevőség még az 1841-től 1846-ig terjedő számadásokat sem küldötte vissza. A bányászati főszámvevőség azt javasolta, hogy az 1847. év számadásait még Bécsbe küldjék, mert azok alapul szolgálhatnak a két kormány között az esetleges elszámolásoknál.¹ Ezt a javaslatot Kossuth is kénytelen volt elfogadni és ilyen elv alapján a szakemberek irányítása mellett az elválasztás gyors befejezéshez közeledett. A munka során, több esetben közös megállapodással, a jövőre nézve biztató ígéretek tartalmazó rendelkezéseket fogantatosítottak. A bányügyekben a bányászati főszámvevőség említett javaslatát elfogadták s a számadásokat 1848 május 1.-ig a bécsi bányászati főszámvevőség vizsgálta meg. Megállapodás jött létre a magyar bányászati számadások kölcsönös használatára vonatkozólag is.² Hogy az érintkezés az osztrák és a magyar bányászati hivatalok között minél gyorsabb és zavartalanabb legyen, módosították az április 30.-án hozott miniszterelnöki rendeletet, mely szerint a magyar bányászati hivatalok nem levelezhettek az osztrákokkal. A közvetlen írásbeli érintkezés a külügyminiszteri államtitkár ellenőrzése

¹ PM. eln. 1848 : 16., 67., 98.

² Az osztrák közmunkaügyi miniszter elküldötte a gölnici felügyelőség számadáskönyvét, az alsómagyarországi bányagrófság 1844-ből való iratanyagát, a nagybányai bányakerület 1845—46. évi és a felsőbányai 1846. évi számadásait. Az erdélyiek közül a radnai bányák 1845. és a csertei arany- és rézolvastók 1845—46. évi számadásait, az új- és nagybányai, valamint az erdélyi és selmeci bányakerületek által 1845-ben készített jövedelmi kimutatásokat a bécsi bányászati számvevőség nyilatkozataival együtt; a bányászati bányák 1847-ről szóló jövedelmi kimutatásait; a bányaterményárúsításról és érbevéltásról 1842-ben kibocsátott udvari rendeletet a mellékletekkel és előiratokkal együtt; a resicai vashámor gyártmányairól vezetendő számadási szabályzatot és irományokat. (PM. eln. 1848:440., 2210., 2459., 2757., 2970., 3112., 3118.) — Augusztus elején a magyar bányászati ügyosztály bányászati számadásokat és kivonatokat küldött ideiglenes használatra Bécsbe, míg az osztrák pénzügyminiszter a bányászati bányakerületi irományokat Budára küldötte. (U. o. 1035.; KM. (= Külügyminisztérium levéltára) 1848 : 2025.)

mellett augusztus végén szabaddá lett.¹ Mindezen üdvös intézkedések a minisztériumokban dolgozó régi kamarai tisztviselőknek, kincstári birtokokon és a bányakerületekben évtizedes tapasztalatokat szerzett szakembereknek voltak köszönhetőek. Trangous Lajosnak, a pénzügyminiszter bányászati osztályigazgatójának és helyettesének, Debreczeni Mártonnak előkészítő munkája alapján az iratanyag átvételét a Bécsbe küldött Frölich József számvevő-tanácsos és Wiesner Antal bányafőtanácsos, valamint Weisz Bernát Ferenc, az országos főszámvevői osztály igazgatója, végezték. Osztrák részről Wilczek, az általános számvevő-igazgatóság elnöke, a legnagyobb előzékenységgel támogatta a magyar megbízottak munkáját.²

Ezt a sikeres együttműködést a két fél, sajnos, egyéb téren nem tudta megvalósítani. A függőben maradt és rendezetlen kérdések egész sora egymással homlokegyenest ellenkező intézkedéseket hívott életre, melyeknek gyökere a két kormány, illetőleg az osztrák kormány és a magyar pénzügyminiszter eltérő politikai és pénzügyi koncepciójában gyökerezett. A magyar rendek április 7-én a közös költségekre 3 millió forintot szavaztak meg. Ezt az összeget az osztrák pénzügyminiszter kevésnek találta, mert szerinte az udvartartás, a közös diplomácia, a magyarországi segéd haditestületek ellátására a törvényben megszabott 3 milliónál nagyobb összeg fogja Magyarországot terhelni igazságos elosztás mellett is. Egyébként minden elszámolást, amíg Magyarország az államadosságokban való részvételét nem tisztázza, jövődől tárgyalásokra akart halasztani.³ A magyar minisztériumot illeti az elismerés, hogy a függő kérdésekre vonatkozó tárgyalásokat elsőnek sürgette. Alig, hogy a Batthyány-kabinet megalakult és Ausztriában a Pillersdorf-kormány hivatalba lépett, herceg Esterházy külügyminiszter a magyar pénzügyminiszter nevében felszólította a bécsi kormányt, hogy a kölcsönös megbeszélést és kiegyenlítést igénylő pénz- és kereskedelmi-ügyek tárgyalására egy bizottságot állítsanak össze. Az osztrák kormány a felvetett eszmét szívesen fogadta; kiküldöttjéhez intézett írásbeli utasításában a pénztári kiegyenlítések, a pénzforgalomra vonatkozó rendelkezések és szabályozások egyöntetűsége, a civillista megállapítása és az erre történő fizetések, valamint a katonai kiadások rendezése szerepeltek mint megegyezésre váró

¹ KM. eln. 1848 : 107., 178., 282., 341., 1312., 1696.

² KM. eln. 1848 : 74., 130., 330.

³ KM. eln. 1848 : 1559.

kérdések. Amikor a két ország megbízottai — magyar részről Pulszky, osztrák részről Münch-Bellinghausen — először összeültek, elsősorban az elszámolásra kerülő tárgyakat állapították meg. Ide sorolták a magyar kamarai pénztárak aktíváját és passzíváját, valamint mindazon kamarai pénztárakét, melyek magyar bevételeket kezelnek, a harmincad-bevételeket és az adóhátralékokat. E megállapodások ratifikálására azonban az osztrák kormány halogató taktikázása folytán nem került sor.¹

Az osztrák kormány pénzügyminisztere, báró Kraus^s a változott politikai viszonyok között kormányával egyetértve, a birodalom nagyhatalmi állásának szilárd alapjait egyéb „közös ügyek“ mellett a pénzügyek közösségében látta. Minden elintézésre váró kérdés előtt elengedhetetlennek tartotta Magyarország határozott és világos állásfoglalását a monarchia kiadásaiban való részvételt illetőleg. Az államadósságok törlesztésében Magyarország részvételét kötelezettségként fogta fel, mivel az osztrák valuta stabilizációját, az egész birodalom gazdasági életének legfontosabb eszközét nagy áldozatok árán csak államkölesönökkel sikerült megvalósítani. A valutakérdés rendezése Magyarországnak is épp oly hasznára vált, mint az örökös tartományok bármelyikének, tehát: az államadósságok terheit Magyarországnak is viselni kell. Ezzel szemben Kossuth elvi liberalizmussal átitatott politikai hitvallásának és ellenzéki multjának megfelelően önálló magyar pénzügy megteremtésére törekedett. A multat minden vonatkozásban lezártnak tekintette és mivel abban Magyarország irányító befolyást nem gyakorolhatott, az előző pénzügyi kormányzat ténykedéseieért, melyeket lényegükben egytől-egyig törvényteleneknek tartott, semminemű kötelezettséget nem volt hajlandó vállalni. Pénzügyi politikáját néhány magános bírálta, a radikális sajtó e rendkívül bonyolult kérdésekben érzelmi sikra tolta a fennforgó ellentéteket és ott keresett Kossuth pénzügyi terveinek népszerűséget. Ő a lényéből kiirthatatlan ellenzéki felfogással a parlamentáris kormányzat keretei között, miniszteri tárca birtokában is sérelmi politikát folytatott. Intézkedései a mult megtorlását célozták, azért az osztrák pénzügyminisztert minduntalan felelőssé tette azzal a tudattal, hogy ő maga a történekekért nem visel felelősséget. A magyar pénzügyminisztérium kicsiny és csekély erőinek ismerete azt a hitet ébresztette benne, hogy a helyes úton

¹ A tárgyalásokról részletesebben R. Sieghart: *Zolltrennung und Zolleinheit.* (Wien, 1915.) 174. s. köv. l.

jár. Jól tudta, hogy ha valamit el akar érní, az csak egyezkedéssel, okos meghátrálással, színlelt visszavonulással, áldozatok áán lesz lehetséges. Erre pedig soha sem volt kapható. Egyenrangúságot követelt és valódi erő híján, a cél és a rendelkezésére álló eszközök közti ürt kitöltendő, a bíró köntösét öltötte magára, aki az elkövetett igazságtalanságokért jóvátételt követel. Ez a taktika lehetett népszerű, de nélkülözött minden politikai tapintatot, merev volt, veszélyeztetett minden közös érdeket, bizalmatlanságot ébresztett az amúgy sem jóindulatú másik félben, nagyra növelte a hagyományos gyanut és az együttműködés lehetőségeit állandóan zavarta.

A két kormány között nem volt senki, aki közvetített volna. Az érintkezésükben legfontosabb szerepre hivatott szerv, a Bécsben működő felség személye körüli minisztérium, az ú. n. külügyminisztérium erre a feladatra nem bizonyult alkalmasnak. Pedig a miniszter személye biztató kilátásokkal kecsegtetett. Herceg Esterházy Pál, az ország leggazdagabb főura, a monarchia volt londoni követe teljes mértékben bírta az udvar bizalmát és tárcát is csak az utóbbi kívánóságára vállalt. Ezt a nagy morális előnyt azonban Esterházy nem hasznosította. Érintkezése ugyan az osztrák kormánnyal a legbarátságosabb volt, egyrészt az előbb említett oknál fogva, másrészt mert tudták róla, hogy miniszter-társai közül csak ő tudott megbékélni az osztrák kormány konzervatív irányával.¹ Munkatársait is politikai meggyőződése szerint a volt magyar kancellária tanácsosai közül akarta kiválogatni és csak Batthyány felszólítására vette maga mellé Pulszkyt, aki május első felében hagyta el a pénzügyminisztériumot.² A külügyminisztérium vezetése valójában utóbbi kezébe került, mert Esterházy új hivatalában is igazi „grand seigneur“ maradt: diplomata és nem bürokrata, aki irtózott a mindennapi sablontól. Diplomáciai szolgálatában a Habsburg-birodalmat képviselte és így az átalakulás folyamán érvényesülni akaró törekvéseket egy nagyobb egység szemszögéből tudta megítélni. Ez a szempont a méltányosság érvényesítése mellett az osztrák-magyar viszony rendezésénél nélkülözhetetlen volt, de a magyar kormány nem tudta Esterházy ily irányú képességeit a maga javára fordítani. A kellő rokonszenvet és

¹ Mint Szögyénynek mondotta, ha a magyar minisztérium „veszedelmes“ irányát tapasztalná, úgy azonnal visszavonul. Ld. Szögyény-Marich László: Emlékiratai. (Budapest, 1903.) I. 83—84. l.

² U. o.

nyiltságot Esterházy éppúgy nélkülözötte az egész kormány, mint egyes miniszter társai részéről, de ő sem rokonszenvezett a kabinet minden tagjával. Kényszerűségből lett miniszterré, a változásokat elítélte és az események passzív szemlélője maradt. Hetenként egyszer ment Bécsbe az aktákat aláírni, különben minden idejét Bécs mellett, hütteldorfi villájában töltötte. Helyette Kossuth bizalmasa, Pulszky, kinek politikai ítélőképességét a napi események befolyásolták, kellő tapasztalatai pedig nem voltak, „minden csiklandósabb ügyben“ maga írta alá az aktákat.¹ Így a felség személye körüli minisztérium nem tudta a szembekerülő feleket a békés megoldás útja felé vezetni és néhány hónapi működése alatt alig volt egyéb, mint a magyar kormány expedatív szerve.

Ilyen tárgyi és személyi ellentétek közepette mindkét részről egyre több olyan intézkedés történt, melyek az ellentéteket még jobban kiélezték. Határozott megállapodás híján az osztrák pénzügyminiszter mindazon rendelkezések lebonyolítását, melyeket még az átalakulás előtt a volt bécsi központi hatóságok kezdeményeztek, a maga feladatának tekintette és azok zavartalan végrehajtását követelte. Intézkedéseit a magyar pénzügyminiszter felfogásához híven minden esetben megsemmisítette, amire az osztrák pénzügyi kormányzat a válasszal sohasem maradt adós. A magyar pénzügyminiszter által Bécsbe átutalt pénzek hováfordítását és a folyó pénzáttalásokat, melyeket Kossuth vagy a közös költségekre kijelölt 3 millió terhére akart iratni, vagy az utólagos elszámolás fenntartásával csak feltételesen engedett át az eredetileg kijelölt célokra, egyszerűen csak tudomásul vette, de a magyar pénzügyminiszter rendelkezéseit sohasem ismerte el. Minderre csak néhány példát említünk. A budai fő fizető hivatal márciusban 400.000 forint átutalásá-
val tartozott a bécsi állami főpénztárnak, de ennek csak a felét szállította Bécsbe. A Pozsonyba küldött 450.000 forint értékű ezüst pénzért még 150.000 forintnyi bankjeggyel volt adós a magyar kormány. A Magyarországon állomásozó csapatok zsoldfizetéséről nem gondoskodott.² Viszont az 1846-ban hozott legfelsőbb határozat értelmében befizetett 659.181 forint türelmi díjat, amelyet kamatozás végett a bécsi adópénztárba szállítottak, kamataival együtt a közös kiadásokra kijelölt 3.000.000 terhére akarta iratni Kossuth, vagy Budára szállítását sürgette.³ A dohánybeváltó pénztár

¹ Pulszky i. m. I. 316. 1.

² KM. 1848 : 1.

³ KM. 1848 : 401.

számára a budai fő fizető hivatalnál kiutalt 100.000 forintot visszarendelte a központi pénztárba, „mert kétséget nem szenved, hogy az osztrák pénzügyminiszternek a pesti dohánybeváltó hivatalt pénzzel ellátni könnyű szerrel módjában van“. A külső sópénztári hivataloknál a beváltásra kiutalt összegeket érintetlenül hagyta azzal, hogy ezeket a törvény-szabta 3 millió rovására fogja iratni.¹ Ugyanakkor kérte, hogy a dohánykezelőség a termelőknek adott ígéretét tartsa meg, „különben csak megerősödnék azon máris szerfelett elterjedt vélelmény, mintha az Ausztriai Minisztérium a Magyar Kormány állását barátságos támogatás helyett inkább csak nehezíteni akarná“. Intézkedését a termelők ügyében a szerint fogja meghozni, „amint az Ausztriai Minisztérium részéről vagy akadékoskodást és méltatlan szemrehányást, vagy pedig amit óhajtok, s viszonzozhatni is örvendének, szövetségi állásunkhoz mért gyengédséget, s barátságos indulatot tapasztalandok“.² A budai fő fizető hivatal útján a cs. kir. államadóssági pénztár költségeire átutalt közel 100.000 forintból 10.000-et a közös költségekre, a fennmaradó részt pedig előjegyzés ellenében utólagos elszámolásra rendelte.³ Április elején a pesti arany- és ezüstbeváltó hivatal a bécsi fő pénzverő hivatal részére nem egészen 10.000 forint értékű nemesfémeket vásárolt. Ezt az összeget a bécsi hatóság fizette ki, de a magyar pénzügyminiszter rendeletére a fémeket a körmöci pénzverőbe szállították, holott annak jogos tulajdonosa a császári főpénzverő volt. Pedig az aranykivittelt ekkor még semmi törvényes rendelkezés nem tiltotta.⁴ Kossuth szerint nem volt joga a bécsi pénzverő hivatalnak beváltás céljára a pesti beváltót (április elején!) igénybevenni, mert az egyedül csak a magyar pénzügyi kormányzat érdekében működhetik, ellenben méltányosnak találta, hogy a Bécsbe szállított mosott aranyért kifizetett összeget, továbbá a magyar bányatermékekért már befolyt és beveendő pénzeket a magyar kincstár javára írják és leszámításba vegyék.⁵ Június első hetében az osztrák kincstár 1000 q besztercebányai rézlemezt akart vásárolni. A magyar pénzügyminiszter a kért mennyiséget Besztercebányáról

¹ Ezzel nagyon megnehezítette a dohánytermelők helyzetét, kiket amúgy is súlyosan érintett a dohánybeváltási határidő lezárása. (KM. 1848 : 420.)

² U. o. Kossuth sajátkezű levele 1848. május 15.-ről.

³ KM. 1848 : 1559.

⁴ PM. eln. 1848 : 604. — A beváltási összeget, 9491 forintot, osztrák bankjegyekben megtérítették. (U. o. 210.)

⁵ KM. eln. 1848 : 16., 104.

Pozsonyba szállíttatta. Közben az osztrák pénzügyminiszter érdeklődött a szeredi és hradeki rézkészletek mennyisége felől és mikor az erre vonatkozó értesítést megkapta, a készlet haladéktalan Bécsbe szállítását sürgette azon a címen, hogy az már az osztrák kincstár tulajdonában volt, amikor a magyar bányáügyek kezelése a bécsi központi hivataltól a magyar pénzügyminiszterre szállt át. Egyébként az osztrák kincstár tulajdonjogát hangoztatta a pesti és pozsonyi bizományosoknál található minden bányatermékre.¹ Erre Kossuth azt felelte, hogy meg kell különböztetni az eladási biztosoknál található termékeket származási hely szerint. Az örökös tartománybeli termékeket a magyar pénzügyminiszter nem foglalta le, azokkal Bécs továbbra is rendelkezhetik, de a magyar termékekre nézve egészen másként áll a dolog, mivel „a magyar bányászati ügyekre nézve azelőtt a bécsi központi hivatalok valának Ő Felsége a király orgánumai — és azok közt névszerint a bécsi eladási igazgatóság a magyar bányatermékek eladásával is meg volt bízva —, úgy most, midőn a magyar bányáügyek kezelése a magyar pénzügyminiszter hatásköréhez tartozik, s e tárgyban a mondott minisztérium Ő Felsége a király orgánuma lett, önként következik, hogy az: a magyar bányáügyek kezelésére nézve a volt bécsi központi hivatalok helyét foglalván el, a kormány átvétele alkalmával teljes jogszerűséggel tartotta fenn magának az eladó biztosoknál készletben volt magyar bányatermékek iránti rendelkezést is“. „Az osztrák pénzügyminiszter azon körülményre hivatkozván, hogy a bécsi eladási igazgatóság a magyar bányatermékek árát, a bányászati hivatalok kezelési költségeinek készpénzben történt előlegezése által megfizette, a szóban lévő árukra nézve az osztrák kormánynak kizáró tulajdonjogot követel.“² Ezzel szemben hangsúlyozta Kossuth, hogy „eddig a birodalmi kincstár szedte a magyar jövedelmeket, melyekből ezek a költségek bőven tellettek, sőt a magyar kincstár évente 1 milliónál többet fizetett bányászati dotációkra, míg a jövedelmekből semmit sem kapott, mert még a nyers arany és ezüst is mind Bécsbe került. E szerint a magyar kincstár és nem a bécsi igazgatóság adta a bányahivataloknak a szükséges kezelési költségeket“. Hajlandónak nyilatkozott az elszámolásra, „amely tisztázná, hogy mennyit tesz a kezelési költségekre adott azon összeg, melyet a bécsi bányatermék eladási igazgatóság készpénzben küldött az országba, s hogy

¹ KM. eln. 1848 : 500., 625., 724., 828., 926., 996., 1249., 1250.

² Több mint 700.000 font rézről volt szó (KM. eln. 1848 : 328.).

mennyi az osztrák hivatalokhoz szállított arany, ezüst és egyéb bányatermékek becsértéke“.¹ Az osztrák kormány hasonló intézkedéseket foganatosított. A bécsi bányaterményárudai igazgatóság a besztercebányai bányászati igazgatóságnak 117.000 forinttal tartozott, de a kifizetést halogatta, holott az összeget a cs. kir. bányászati kincstár hozzá már átutalta ; az ő váltóit pedig a magyarországi bányapénztárak kötelesek voltak elfogadni.² Az osztrák közmunkaügyi minisztérium június 18.-án teljes jóhiszeműséggel kérdezte a magyar külügyminisztériumot, hogy voltaképp mely időponttól fogva lépett életbe a magyar bányászat újabb szerkezetű igazgatása. Erre június 25.-én kapott választ, közben mindketten intézkedtek anélkül, hogy tudomást vettek volna egymás hivatali működésének kezdetéről!³ Leplezetlenül áll előttünk az osztrák összkormány ténykedése a július 5.-én hozott intézkedés tükrében. Ezen a napon az osztrák hadügyminiszter 100.000 forintot küldött Jellasicznak Zágrábra és az összeg megküldésére szólította fel a magyar pénzügyminisztert. Az osztrák hadügyminiszter cselekedete minősíthetetlen volt. A horvát bánt, kit június 10.-én minden tisztségétől felfüggesztettek, s aki a magyar korona ellen lázadásban volt, hivatalos jegyzékében továbbra is bánnak nevezte és az ország ellen fordult seregei részére magyar pénzt követelt. Joggal jegyezte meg Kossuth: „Nem gondolom, hogy a história ilyes igénynek egy második példáját mutathatná.“ Ebből a néhány példából talán eléggé kiviláglik, hogy az egyetértés csak abban az esetben jöhetett volna létre, ha a két minisztérium hatáskörét megszükkítik, vagy, ami lehetetlen volt, a magyar pénzügyminisztériumot megszüntetik.⁴

A magyar pénzügyminisztérium megalakulásakor a monarchián hitel- és valutaválság szántott végig, amely 30 esztendő stabilizációs munkáját semmisítette meg és a magyar pénzügyminisztert nehéz és kényes feladat elé állította. A 40-es években meginduló nagyarányú európai vasútépítések magas kamatígéretekkel magukhoz vontak minden befektetést kereső tőkét. A tőzsdén bevezetett részvények

¹ KM. eln. 1848 : 1068., Kossuth sajátkezű levele a külügyminiszterhez 1848. aug. 2.

² KM. eln. 1848 : 1543., 2600. A magyar bányahivatalok váltóit 1848 május 1.-től a kincstár fizette ki. (Veres József : Az alsómagyarországi főbányagrófság története 1848/49-ben. A M. Tud. Akadémia kéziratgyűjteményében.)

³ KM. eln. 1848 : 307.

⁴ Vizota Gy. : Gr. Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal. (Budapest, 1930.) Bevezetés. 411. s köv. l.

indokolatlanul magas árjegyzést értek el, mire a hiszékeny kistőkések megtakarított filléreiken vasúti részvényeket vásároltak éppúgy, mint a hatalmas vagyonok urai s így 40—50%-os kamatot ígérgető vasútépítési terveket gyártó spekulánsokra bíztaik vagyonukat. A néhány éven át tartó „railway-mánia“ nemzetközi hitelválságban omlott össze. A kereskedelem, a gyáripár szorult helyzetbe kerültek, pénzintézetek, iparvállalatok sorra buktak. A londoni, párisi, amszterdami, frankfurti és bécsi tőzsdéken mindenféle értékpapírok árzuhanása eddig ismeretlen méreteket öltött: hetek alatt milliárdok semmisültek meg. Az egyes országokban a jegybankok hatalmas erőfeszítéssel igyekeztek a gazdasági és hiteléleten segíteni, de saját erejükből erre nem lévén képesek, közösen léptek fel, mint az angol és francia nemzeti bank, hogy az irányítást és vezetést országaikban és súlyuknál fogva egész Európában kezükbe vehessék. Ez a kezdeményezés nyugaton 1848 első felében sikerre is vezetett. A Habsburg-birodalomban azonban a helyzet másként alakult. A napoleoni háborúk után az állampénzügyek szanálása külföldi kölcsönökkel történt. A jövedelmeken felül költelező kormányzat szívesen fordult a hiányok pótlásáért holland bankházakhoz és az évről-évre szaporodó adósságok az államháztartás egyensúlyát fenyegették. A jövedelmek egyharmadát a kamatfizetések nyelték el. A kamatszolgáltatások biztosítása rendkívül nehéz feladat elé állította az állampénzügyek vezetőit és a kormánnyal teljes egyetértésben működő jegykibocsátó intézetet: az Osztrák Nemzeti Bankot. A válság idején a kormány az államhitelek megóvására beavatkozott az értékpapírok áralakulásába és megkísérelte a tőzsde rendszabályozását. Beavatkozása a forgalmat megbénította, viszont a zugforgalmat további spekulációra ösztönözte. A hitelpiacon a kereslet és kínálat irányításával, valamint kamatrögzítéssel igyekezett a normális forgalmat biztosítani anélkül, hogy célt ért volna; a tőkét elriasztotta és az uzsorahitelt megerősítette. A külföldi tőzsdéken az al parin kínált osztrák államadóssági kötvényeket és vasúti részvényeket összevásárolta abban a hiszében, hogy az árzuhanást sikerül majd megállítani. De a vásárlásokkal éppen ellenkező eredményt ért el: újabb nagyszámú kötvényt és részvényt vont a piacra és a tömeges kínálat az árképződésre még nyomasztóbb súllyal nehezedett. Mindez a Nemzeti Bank erőforrásainak felhasználásával történt. A bank érckészlete oly nagy mértékben apadt, hogy a fizetőeszközök belső hitele megingott és mindenki szabadulni akart a bankjegyeiktől. A közönség meg-

rohanta a bank pénztárait, minden pénzét ezüstre akarta váltani. Az európai sajtó élénken kommentálta a kormány, a bécsi pénzügyi és a bank helyzetét. Az egymást kergető hírekre a külföldi pénzügyi piacokon az osztrák állam hitele még jobban megingott, újabb külföldi kölcsönök lehetősége hosszú időre megszűnt.¹

A pozsonyi országgyűlés tagjai mély megdöbbenéssel szemlélték az osztrák eseményeket. Balogh Kornél győri követ mindnyájuk aggodalmát fejezte ki az április 3.-i kerületi ülésen és azt indítványozta, hogy „kéressék meg Ő Felsége egy alázatos felirat arra, hogy a banknak megőrzése állása és különösen a forgalomban lévő bankjegyeknek mikénti fedezése iránt az országot felvilágosítani és megnyugtatni legkegyelmesebben méltóztassék”.² A győri követ indítványához csatlakozva, Kossuth a felelős minisztérium megalakítását kérő felirati javaslat elfogadását sürgette és az önálló magyar pénzügyminisztérium felállításában jelölte meg a valutaválság orvoslásának hathatós és egyedüli módját. Ekkor már itthon is, szerte az egész országban, a bécsi eseményekhez hasonló jelenségekről számolnak be a hírlapok és a törvényhatóságok vezetőinek jelentései. Az ország szerte mérhetetlen károkat okozott 1811. és 1816. évi devalváció emléke kísértett. Mindenki szabadulni akart a bankjegyektől. Budán napról-napra hatalmas tömegek ostromolták a bank fiókjait. A hetivásárra feljött falusiak több napon át a banképület kapuja alatt éjszakáztak, hogy a pénztárhoz jussanak. A bank kénytelen volt a pénztárai előtt tolongók nagy száma miatt a váltási összeget egy személyre 500 forintra korlátozni. A rendet még így is csak karhatalommal lehetett fenntartani, Győrben és Pozsonyban utcai zavargások törték ki. Gróf Pálffy József pozsonyi főispán egyenesen a Nemzeti Bankhoz fordult, hogy küldjön

¹ Ld. M. Wirth: Geschichte der Handelskrisen. (Frankfurt a. M., 1883.) 205. és köv. l.; E. de Laveleye: Die Geld- und Handelskrisen. (Kassel, 1865.) 23. és köv. l.; J. Lescure: Des crises générales et périodiques de surproduction. (Paris, 1907.) 42. és köv. l.; H. Leiskow: Spekulation und öffentliche Meinung in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. (Münchener Volkswirtschaftliche Studien. Neue Folge. 12. Heft. Jena, 1930.) 31. és köv. l.; O. Hübner: Die Banken. (Leipzig, 1854.) 116. l.; valamint az Annuaire de l'économie politique (Paris) 1845—46—47.-i, a Journal des Débats (Paris) 1847—48.-i, az Allgemeine Zeitung (Wien) 1847—48.-i évfolyamát. Az osztrák kormány intézkedéseit az utóbbi hírlap évfolyamaiból állítottuk össze, mivel az irodalom a kérdéssel ilyen szempontból nem foglalkozott.

² Idézi Faragó M.: A Kossuth-bankok kora. A szabadságharc pénzügyei. (Budapest, é. n.) 18. l.

ezüstpénzt, amíg valamiféle kormányintézkedés nem történik.¹ A bankjegyeket seholy sem akarták elfogadni; a boltokban a kereskedők, a piacokon az árusok vetették vissza.² Debrecenben egy csapásra eltűnt a váltópénz és az ország legtávolabbi vidékeiről törvényhatósági és községi megbízottak indultak Budára, hogy ott bankjegyekért ezüstöt szerezzenek, de az így szerzett pénzt a falvak népe elrejtette. A megyék és városok az ügyeket intéző Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmányt ostromolták ezüst huszasokért. Az aprópénzhiány sok helyen a közbiztonságot fenyegette. A kereskedelmi forgalom pangott; a helyi és országos vásárokon szokatlanul nagy tömegek vettek ugyan részt, de csak azért, hogy ott bankjegyeiket felválthassák.³ A mezőgazdasági napszámosok bérét bankjegyekben fizették és ezek pl. Nagyváradon még a legszükségesebb napi élelmet sem tudták megvásárolni.⁴ A kúnhegyesi esendbizottmány írja, hogy a városból úgy eltűnt az ezüstpénz, hogy a lakosok bankjegyekért még sőt sem vásárolhatnak. Intézkedtek, hogy Szolnokon a boltosok váltópénzről gondoskodjanak, de ez nem járt eredménnyel, mire a nádori alkapitány a miniszterelnöktől kért segítséget. De így volt ez másutt is. Az ugoicsai, zempléni, nógrádi és hevesi alispánok arról panaszkodtak, hogy a sópénztáraknál csak az kap aprópénzt, aki sőt vásárol. Miskolcon az ipari és kereskedelmi forgalom szünetelt, Sopronban az ezüstpénzt eldugták, a szatmári alispán és a bazini főbíró a lakosság félelméről és nyugtalanságáról adott hírt.⁵ Pécs a megyei és a hadipénztártól kapott ezüstöt, majd több polgártól 14 napra 10.000 forint kamatmentes kölcsönt vett fel, amit a hitelezők vert pénzben folyósítottak.⁶ Az általános zavart és a közönség izgalmat a spekuláció hamis hírek terjesztésével még csak növelte, hogy a bankjegyeket értéken alul összevásárolhassa. Pest megye több helységében a spekulánsok már március elején megjelentek ezüstpénzzel megrakodva, olcsó pénzért össze-

¹ KM. 1848 : 476. A pozsonyi harmincadhivatal 350.000 forintot kapott. (U. o. elnöki iratok 1848 : 245.)

² Faragó i. m. 22. s. köv. l.

³ O. L. A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány iratai 17., 141., 152., 173., 230., 237., 330., 354., 357., 358., 422., 483., 515.; Meszlényi A.: A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottság működése 1848 március 23-tól április 20-ig. Századok, 1924. 740. s. köv. l.

⁴ O. L. Miniszterelnökség, a Honvédelmi Bizottmány iratai 1848 ápr. 1. (a biharmegyei választmány jelentése); u. o. BM. (= Belügyminisztérium levéltára) beadványok 1848 : 9., 1070.

⁵ BM., beadványok 1848 : 10., 1070., 1878., 2729., 2734.

⁶ Ungár L.: Pécs, 1848—49-ben. (Pécs, 1934.) 10. l.

szedték a bankjegyeket, azokat Pesten a bankpénztárban ezüsthuzsásokra cserélték. Az alispán tudomást szerezve e visszaélésekről, az agioteur-ök elfogatására utasította a szolgabirákat.¹ A valutacsempészek sem maradtak tétlenül, mire megtiltották a nemesfém kivitelét az örökös tartományokból. A magyar pénzügyminiszter pedig április 19-én 100 forintnál nagyobb összegű ezüstpénz külföldre vitelét tilalom alá vetette. Erre a csempészés az örökös tartományok felé irányult, ahová a kivitel még szabad volt. Hordókba csomagolva vitték az aranyat és ezüstöt, főleg Bécsbe és ott jó áron értékesítették. A harmincadhivatalok figyelmeztetésére aztán a kiviteli tilalmat Ausztriára is kiterjesztették, de a csempészés tovább folyt. Legfőbb irányítói Diamantides, Élias és Adutt bécsi lakosok voltak. Augusztus közepén Brassóban és Nagyszébenben 16 láda ezüstöt adtak fel címükre, majd Szebenből újabb szállítmányt indítottak ugyanekkor hozzájuk. Ezeket a magyar kormány lefoglalta és ellenértéküket osztrák bankjegyekben kifizette. Erre ők panaszt nyújtottak be az osztrák pénzügyminiszterhez, aki többször tiltakozott a magyar hatóságok eljárása ellen, mert mindenkép elítélte a nemesfémkivitel Ausztriára szóló tilalmazását.² Később a magyar hatóságok éberségét a csempészés úgy akarta kijátszani, hogy ezüst- és aranyhulladékot vitt ki az országból, mivel erre még nem volt kiviteli tilalom. Ezt az üzletet a bécsi arany- és ezüstművesek nemesfém-szükséglete is előmozdította. Ők magyar fémeket dolgoztak fel, amelyekhez lassanként csak csempészés útján juthattak. Érintkezésbe léptek ugyan a magyar pénzügyminiszterrel és arra kérték, hogy a selmeci aranyat továbbra is Bécsbe vihessék, de a válasz sokáig késett, a kiviteli engedélyt pedig csak azzal a feltétellel kapták meg, hogy az áru értékét ezüstben Budán kell letenni, ami elég körülményes és nehézkes volt.³ A csempészés aztán a decemberben hozott kiviteli tilalom folytán megszűnt.⁴

A bankjegyek iránti bizalom helyreállítása erélyes és gyors intézkedéseket követelt. A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány a magyar kincstár elnökével egyetértve, majd a pénzügyminiszter sürgősen intézkedett. A pénzváltási igények minél gyorsabb kielégítése végett elrendelték,

¹ Pest-P.-S.-K. vármegye levéltára, közgyűlési jegyzőkönyvek, 1848. március 7., 1823. sz.

² KM. eln. 1848 : 975., 1398., 1620.

³ KM. eln. 1848 : 521., 1041., 1189., 1381.

⁴ Az erre vonatkozó pénzügyminiszteri rendeletet közli Faragó i. m. 180. l.

hogy a királyi só- és harmincadhivatalok, melyek rendes körülmények között pénzváltással nem foglalkoztak, ezt haladéktalanul megkezdjék. Ellátták váltópénzzel a temesvári és a nagyszebeni bankfiókot és jelentős összegű ezüstpénzt indítottak Szegedre, Bajára, Szebenből pedig Temesvárra. Az április 21.-én közzétett hivatalos közlemény szerint a pénzváltási forgalom április 15.-től 20.-ig összesen 626.615 forintra rúgott. A komáromi, veszprémi és kanizsai sóházak, a kassai harmincadhivatal, a zombori központi pénztár 83.000 forint értékű ezüst huszast kaptak. Az aprópénzszállítmányok útban voltak Eszékre, Újvidékre, Mohácsra, Pécsre, Győrbe, Komáromba, Miskolcra, Egerbe, Dunavecsekre, Földvárra, Szegedre, Debrecenbe, Nógrádra, Barsra, Gácsra összesen 197.000 forint értékben.¹ A gyors intézkedéseket az Osztrák Nemzeti Bank közreműködése tette lehetővé. Április 10.-én a pénzügyminiszter felszólítására félmillió forint ezüstpénzt küldött, de az a forgalomból hihetetlen gyorsasággal eltűnt. A Temesvárra küldött 100.000 forint néhány hét alatt elfogyott, mert a vidéki só-, harmincad- és bányászati hivatalok innen kértek ezüstöt. Hasonló helyzetben volt a kassai kerületi felügyelőség is. A Nemzeti Bank a naponta megújuló és egyre növekedő igényeket nem tudta kielégíteni.² Kassára, Budára, Temesvárra, Nagyszebenbe még június és július hónapban kisebb-nagyobb összegeket küldött, de már nem az egészet ezüstben, hanem 5 és 10 forintos, sőt 1 és 2 forintos új osztrák bankjegyekben.³ A magyar pénzügyminiszter kevésnek tartotta a Nemzeti Bank pénzküldeményeit és négy- vagy ötmillió forint haladéktalan elküldését sürgette, mert ha ezt nem kapná meg, úgy kénytelen lesz „minden tekintet mellőzésével oly eszközhöz nyulni, mellyel vállalt köteletségének egyszersmind szigorú felelőssége is felruházott“. Május 2.-án határozott választ kért arra, hogy a bank számszerűleg, pontosan mennyi ezüstpénzt szándékozik magyarországi pénztáraiba küldeni, mert ő meg akarja óvni a papírpénz hitelét és ezért minden kincstári pénztárt a papírpénz ezüstre cserélésére utasított. Ha a bank nem küldi a kért négy- vagy ötmilliót és köteletségének hanyagul vagy éppen nem felel meg, kénytelen lesz más eszközhöz nyulni.⁴ Kossuth a bankhoz intézett átíratái-

¹ Pesti Hírlap 1848. évi 36. sz. A pénzügyminisztérium hivatalos közleményei április 21.-én.

² KM. 1848 : 528., 731., 987., 1186. U. o. elnöki iratok 1848 : 192.

³ KM. eln. 1848 : 237., 240., 270., 271., 324., 365., 501., 509., 516., 529., 579., 616., 670., 671., 711., 744., 878.

⁴ KM. eln. 1848 : 7., 149. ; Lukács B. : Az osztrák nemzeti bank

ban a kérés és fenyegetés hangját használta és megtorló intézkedés kilátásba helyezésével igyekezett azt engedékenységre szorítani. Felfogása, hogy minden bankjegyet ezüstre kell váltani, túlzott volt. Egyetlen jegybank sem vállalkozhatott erre, de még így is apránként 8 millió forint ezüstöt küldött jegyváltásra a bécsi intézet. Mivel a magyar kormány viszonya a bankhoz rendezetlen maradt, Kossuth a bank feladatait, kötelességét és tevékenységét egyedül a maga szempontjai szerint bírálta el és így barátságos viszony nem lehetett közöttük. Jegyzékeiben a bank intézkedéseit szigorúan bírálta és a legélesebben tiltakozott a nemesfémvásárlás ellen, amit a bank külföldön 6—6½%-os veszteséggel eszközölt. Valutarontással vádolta az intézetet és úgy vélte, hogy a bankjegyek amúgy is csökkent értékét az ezüstvásárlás még lejjebb fogja szorítani. Nem vette figyelembe, hogy a nagymértékben megcsappant ezüstkészlet növelése — a bankot erre alapszabályai is kötelezték — elsőrendű feladat. Érvelése egyébként is sántított, mert hiszen az ércalap növelése a bankjegyek megszilárdítását célozta s az így elérhető előnyökből származó haszon egyenlő mértékben oszlott volna meg a két fél között. Végül a kétélű kijelentéssel zárta fejtegetéseit, hogy ha az ezüstvásárlást tovább folytatják, akkor a bankjegyeket nem fogja a közpénztárakban teljes névértékben elfogadni.¹

II.

A kormány hitelműveletei. Az 1 és 2 forintos magyar bankjegyek kibocsátása. Kincstári utalványok. Tárgyalások az Osztrák Nemzeti Bankkal.

A független felelős magyar minisztérium kormányzati programját az alkotmányos átalakulásból folyó feladatok jelölték ki. A közigazgatás gyökeres újjászervezése, az igazságszolgáltatás és a közoktatásügy rendezése, korszerű közlekedés megteremtése, az úrbéri kárpótlás ügye, a közgazdasági élet, földművelés, ipar és kereskedelem támogatása még rendezett pénzügyek, fejlett hitelélet, jól kiépített adórendszer mellett, békés és nyugalmas időkben is szép, de nehéz feladatot jelentett volna. Mindehhez elsősorban hatalmas államjövödelmekre lett volna szükség. A valóság pedig az volt, hogy az ország évi bruttó jövedelme rendes körül-

és a magyar pénzügyminiszter közt 1848-ban folytatott tárgyalások. Pesti Napló, 1873. évi 70., 73., 77., 78. sz.

¹ K.M. eln. 1848 : 859 ; P.M. 1848 : 1574.

mények között körülbelül 20—22.000.000 forintra rúgott Erdély és a tengerpart jövedelmeivel egyetemben. De még ez az összeg sem állott a pénzügyminiszter rendelkezésére. Az elmúlt évek gazdasági válsága, valamint az 1846. évi rosz termés az adószolgáltatáson hatalmas rést ütöttek: a hátralék több mint 7.000.000 forintra szaporodott. A pénzügyminiszter hivatalba lépésekor félmillió forint készpénzt talált a kincstárban és ebből már május 17.-éig elköltött 380.000 forintot.¹ A szorult helyzetben kapóra jött a pénzváltásból származó nehézségek egész sora, melyek a közvélemény előtt is indokolttá tehettek egy új fizetési eszköz kibocsátásának elkerülhetetlen szükségét: a magyar egy- és kétforintos bankjegyek forgalombahozatalát.

Az Osztrák Nemzeti Bankkal és pénzügyminiszterrel folytatott tárgyalások során Kossuth már április 18.-án célzott olyan eszközök igénybevételére, „melyek talán az Osztrák Nemzeti Bank érdekeivel nem lennének összeegyeztethetők”.² Röviddel ezután a sajtóban nyilvánosságra hozta bankjegykibocsátási tervzetét. Április 25.-én a pesti kereskedelmi élet és a Kereskedelmi Bank vezetőivel, kiváltképp Havas József igazgatóval személyesen tárgyalt az általa szükségesnek vélt teendők felől. Április 29.-én — 3 nappal előbb, mint ahogy az Osztrák Nemzeti Bankhoz intézett egyik iratában az igazgatóság irántunk való lojalítására hivatkozott — felszólította a Kereskedelmi Bank vezető-ségét, most már hivatalos formában, konkrét javaslatételre, olyan pénzügyi intézkedésekről, melyek az állam és a közgazdasági élet szükségleteit kellő módon szolgálnák.³ A bank vezetősége jól tudta, hogy a pénzügyminiszter jegykibocsátó intézet alapítását kívánja és a miniszterhez juttatta ilyen értelmű tervzetét. Kossuth a jegybank felállítását úgy tekintette, mint az önálló és független magyar pénzügy alapvetését. Létesítését kétségbevonhatatlannak és jogosnak nyilvánította már 1844-ben, amikor a reformtörekvések megvalósításának pénzügyi feltételeiről írva hangoztatta, hogy „Magyarországnak egykoron jegybankja lesz” és „elkövetkezik a jegybanknak is ideje”.⁴ A Kereskedelmi Bankkal

¹ Kossuth május 17.-én bizalmasan jelenti a miniszterelnöknek a kincstár nyomasztó helyzetét. A katonaság sürgősen 210.000 forintot kér. Azt javasolja, hogy a katonai élelmezésért járó fizetéseket csak negyedrészen fizessék készpénzben, a többit 3 vagy 6 hónapos kincstári utalványokkal. (PM. eln. 1848 : 569.).

² Faragó i. m. 33. és 41. l.

³ PM. eln. 1848 : 265.

⁴ Pesti Hirlap, 1844. évi 341. sz.

kötött szerződésben ez a régi óhaja most megvalósult. A szerződés gyors létrejöttét megkönnyítette az a körülmény, hogy Kossuth a bank néhány vezetőjével már évek óta összeköttetésben állott. Valeró Antallal, volt selyemgyárossal, aki a jegybank kormányzója lett, a védegyeleti mozgalomban dolgozott együtt. Fogarassy Jánossal, kit Wodianer Sámuellel együtt igazgatóvá nevezett ki,¹ már lapszerkesztő korában szorosan együttműködött. Ő volt a Pesti Hírlapnak pénzügyi és bankkérdésekben, ha nem is mindig a legszerencsésebb, de a szerkesztő által a legmelegebben támogatott szaktekintélye s amikor Valeró lemondott, bankkormányzó lett belőle.

A szerződés szerint az állam a banknál aranyban és ezüstben 5,000.000 forintot köteles elhelyezni. Erre az ércalapra 12½ millió forintot fognak 1 és 2 forintos címletekben kibocsátani. Az egész összegből az állam 5,000.000-t a maga szükségleteire fordíthat. A Kereskedelmi Bank 1,000.000 forint kamatmentes kölcsönt kap, 2½ millió forintot 3%-ra, 4,000.000-t pedig a Központi Vasúttársaság céljaira ad.² Ez utolsó pontnál nem lesz felesleges, ha egy kissé hosszasan időzünk, mivel itt Kossuth bankalapítási céljának leglényegesebb indítékait ismerhetjük meg. A Magyar Központi Vasúttársaság (Ungarische Central-Eisenbahn) pénzügyei igen rosszul állottak. Részvényeinek névértéke az általános pénzzavarban 50%-kal csökkent. A vonalak fenntartása deficittel zárult, új vonalak építésére nem gondolhattak, enélkül pedig a már elkészült szakaszok jövedelmezősége nem volt biztosítható, a szükséges forgótőke pedig hiányzott. A társaság 3,000.000 forintos váltóadóssága az osztrák nemzeti banknál lejárt. Az igazgatóság 4,000.000 forintos államsegélyt kért a magyar kormánytól. A közlekedésügyi miniszter Kovács Lajos osztályfőnök véleménye alapján nem a kölcsönnyújtás, hanem a részvényvásárlás mellett döntött, hogy a jövőben a vonalak állami kezelésbe jussanak. A társulat ezt az ajánlatot visszautasította, mire Kossuth a közlekedésügyi miniszterrel ellentétben a kölcsönnyújtás mellett határozott. Gróf Zichy Ferenc közlekedésügyi államtitkár Bécsbe utazott és az Osztrák Nemzeti Bankkal a váltóhitel meghosszabbításáról tárgyalt. A bank hajlandó volt a kölcsön megújítására. Kész volt a magyar államjövendelmekre fektetett, forgalomba nem hozható

¹ A banknak 12 választott és 4 kinevezett igazgatója volt.

² Pólya J.: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története. (Buda-pest, 1892.) „Magyar jegy kibocsátó bank“ c. fejezet. (94. és köv. l.)

3.000.000 forint értékű kincstári kötelezvényt az ajánlott törlesztési módozatokkal együtt elfogadni azzal a feltétellel, hogy a kölcsönt 3 hónapról 3 hónapra szóló váltóhitel alakjában nyújtja a társaságnak, mert a bank szabálya és egyéb körülmények nem teszik lehetővé az évekre szóló koncessziót. Kossuth, látszólag ez utolsó kikötést sérelmesnek tartva, a tárgyalásokat nem folytatta tovább és a felajánlott pénzt visszautasította, valójában azért, mert a kérdést alkalmasnak találta arra, hogy a közvéleményt jegykibocsátó intézet tervéhez megnyerje és egyben arra, hogy a bankjegyek összegét a valódi szükségletek hangoztatásával 12 $\frac{1}{2}$ millióban állapíthassa meg. De a bankalapítást is csak első lépésnek tekintette, mert amikor a közlekedésügyi miniszter a tervezett 4.000.000 forintos kölcsönön felül a központi vasút szükségleteire még 2.000.000-t kért tőle, azt válaszolta, hogy ezt a kérést egyelőre nem teljesítheti, de kívánságát az országgyűlés elé terjeszti és ott „a legmelegebb részvétellel fogja támogatni. Ez alkalmas lesz arra is, hogy nagyobb-szabású bankjegykibocsátási terv számára a képviselőházat megnyerje.”¹

A bankkal kötött szerződésnek volt néhány gyenge pontja, ami a sajtó egy részében kemény kritikát váltott ki.² A bank általánosságban megokolatlan előnyökhöz jutott: a kezelési költségek fejében 1.000.000 kamatmentes kölcsönt kapott, holott a bankjegyek készítését is az állam vállalta.³ A milliós kölcsön azért is túlságosan nagy volt, mert a kezelés 3 $\frac{1}{2}$ millióra, a vasúttársaságnak nyújtandó 4.000.000-s hitelnél csak a kölcsöntőke- és kamattörlesztésre terjedt volna ki. A másik haszon a szokatlanul alacsony kamatra nyújtott 2 $\frac{1}{2}$ millió, jóllehet elmulasz-

¹ Közm. M. (= O. L., Közmunka- és közlekedésügyi minisztérium levéltára), közlekedési osztály 1848: 1/7., 1/8., 1/9., 1/12.; u. o. eln. 97., 196., 206. — KM. eln. 1848: 7., 87., 286., 431.; u. o. iratok 1848: 19.

² Magyar Gazda, 1848. évi 2., 32., 53. sz.; Figyelmező, 1848. évi 21. sz. A legalaposabb bírálatot Lónyay Menyhért mondotta, ld.: Pénzügyi levelek. (Pest, 1848.) I—IV. füzet. Előadásunkban részben az ő fejtegetéseire támaszkodtunk.

³ A bankjegyek elkészítésére állami nyomdát létesített Landerer vezetésével, a nyomdahelyiséget az Invalidus- vagy Újépületben akarta elhelyezni. Az ideiglenes hadügyminiszter, Ottinger Ferenc vezérőrnagy, az Újépület Stöckel-nek nevezett részében 5 földszinti szobát adott munkahelyül. Kossuth azonban attól tartott, hogy tanult munkások hiányában, fejletlen nyomdatechnikai viszonyok között a bankjegynyomás késni fog és úgy tervezte, hogy az osztrák bankjegyműhelyben rendeli meg a magyar felírástú pénzjegyeket. (O. L. Hadügyminisztérium levéltára, országos bizottsági osztály 1848: 93/1.)

tották a bankhitelek kamatlábát meghatározni. A szerződés legnagyobb gyöngéje az volt, hogy $7\frac{1}{2}$ milliót kölcsönre szánt: túlságosan nagy kockázat lett volna a jegykibocsátó bank részéről jegyeinek $\frac{3}{5}$ -ét kihitelezni. Volt ezenkívül a szerződésnek egy teljesíthetetlen rendelkezése, nevezetesen az, amelyik az ércalap és a kibocsátott bankjegyek viszonyát határozta meg: ennek úgy kell állni, mint $2\frac{1}{2}$:1-hez. A szerződésben előírt arányt ugyanis a bankjegyek egy részének esetleges beváltása rögtön megváltoztatta volna: például ha a bank 2,000.000 értékű jegyet kivon a forgalomból, a megszabott $2\frac{1}{2}$:1 arány helyett $3:10\frac{1}{2}$ -hez volna az ércfedezet és a bankjegyek viszonya s a bank kénytelen lenne ezüstöt vásárolni. A kifogásolható szerződési pontok azonban nem okoztak zavarokat, mivel a kibocsátott bankjegyek összege a $12\frac{1}{2}$ millión alul maradt, a feltételezett hiteleket csak részben folyósították s a bankjegyek beváltására nem került sor, mert az osztrák bankjegyekhez hasonlóan 1848 augusztus 5.-én a magyar bankjegyeket is kényszerárfolyammal látták el. A kormány és a bank igazgatósága között a zavartalan jó viszonyt egyedül a kormány által kinevezett igazgatók befolyásának növelésére irányuló törekvés zavarta. A pénzügyminiszter a közgyűlési határozatok előzetes bemutatását és minden esetben egy miniszteri biztos jelenlétét kívánta, s az igazgatósági végzések függőbentartását, amíg azokat felül nem vizsgálják. Végzés csak abban az esetben hozható, ha a 4 kinevezett igazgató közül legalább 2 jelen van. Hitelnyújtás esetén valamelyik kinevezett igazgató hozzájárulását és 105 napos lejáratú időt óhajtott.¹ 1848 decemberében az alapszabály módosítását kívánta, de ez ellen a bankkormányzó a leghevesebben tiltakozott és a tervezett változtatás elmaradt.

A legfontosabb teendő most már az ércalap összegyűjtése és átadása volt. Az ércalapot adakozás útján 2,000.000 forint erejéig kibocsátandó kincstári utalványok révén és végül a kincstár tulajdonát képező bányák arany- és ezüsttermékeinek erre a célra való összegyűjtésével teremtették elő. Az önkéntes adakozásra a francia provizórikus kormány 1848 március 30.-án közzétett kiáltványa mutatott példát. A „Radical Kör“ a francia példára hivatkozva emlékiratot szerkesztett, melyet Teleki László gróf nyújtott át a kormánynak. Kossuth a tervet elfogadta és május 19.-én kibocsátott felhívásában, amelyet a kormány minden tagja

¹ PM. 1848., Duschek-féle iratok I. csomó 101. sz.

aláírt, nyilvánosságra hozta az országos gyűjtés megszervezését és az elfogadható ajándékok mineműségét is — arany, ezüst, nem romlandó élelmiszerek — megjelölte.¹ A gyűjtés sovány eredménnyel zárult, minden lobogó lelkesedés mellett is.

Az 5%-ot kamatozó kincstári utalványok kibocsátása sem járt sokkal több eredménnyel. A május 23.-án megjelent pénzügyminiszteri rendelet intézkedett a kibocsátandó rövidlejáratú 3—6 és 12 hónapos kamatos kincstári utalványokról. A pénzpiac végtelen szegénysége és bizalmatlansága miatt a kincstári utalványok elhelyezése nagyon kétséges vállalkozásnak bizonyult. A rövidlejáratú utalványok visszafizetése egyedül a befolyó adóból történhetett és így az egész hitelművelet lényegében nem volt egyéb, mint a jövő országgyűlés által kivetendő adó előlegezése. 44 városba küldöttek jegyzési felhívást és részletes ismertetést. Bizottságok alakultak és tagjaik házról-házra járva igyekeztek a jegyzéseket népszerűsíteni.² A propaganda nem járt sikerrel és így aztán füstbe ment az a terv is, hogy az 50 és 100 forintról szóló utalványok segítségével sikerül majd az ércalap egy részét megszerezni. Kossuth arra számított, hogy az elhelyezett kincstári utalványokért befizetett osztrák bankjegyeket az Osztrák Nemzeti Bankban ezüst huszasokra fogja beváltani. Szándékát nyíltan kifejezte a „Március 15-e“ című lap, amikor azt írta, hogy a magyar jegybank ércalapja a bécsi bankjegyek beváltásából jó létre, hozzátevé, hogy „itt a cél és szándék nem más, mint a bécsi bankalap egy részének országunkba leendő áthozatala“.³ E véres remény és jó adag együgyűség nem Kossuthtól eredt. Fogarassy János volt a gondolat szárnyrabocsátója; 1841-ben „A Magyar Bank“ c. tanulmányában a létesítendő jegybank ércalapját osztrák bankjegyek ezüstre váltásával akarta megteremteni. A teljes tájékozatlanságra valló megoldási mód szerint a magyar jegybank az osztrák jegybank ércalapjának csökkentésére épült volna. Kossuthnak tetszett a gondolat és erről a Pesti Hírlapban mint lehetőségről meg is emlékezett.⁴ De a legoptimistábbak reményeit is megsemmisítette az Osztrák Nemzeti Bank május 22.-i rendelete, amellyel felfüggesztette jegyeinek beváltását és azokat kényszerárfolyammal látta el. A kincstári utalványokból nem egészen

¹ A sajtópropagandáról és egyes ajándékozási esetekről részlete-sen ld. Faragó i. m. 47. és köv. l.

² P.M. eln. 1848 : 615.

³ 1848. június 2.-i sz.

⁴ 1844. évi 341. sz.

700.000 forint folyt be, de ezeknek forgatása a bizalmatlanság első megnyilvánulása volt az új pénzügyi kormányzattal szemben. Értékük rohamosan csökkent és csak a névértéken alul voltak értékesíthetők, pedig e rövid, 90 napos lejáratú utalványoknál biztosabb kötelezvény aligha volt lehetséges.¹ A bizalmatlanságot még csak növelte egyrészt az a körülmény, hogy a kibocsátás országgyűlési felhatalmazás nélkül történt, másrészt, hogy az elhelyezés módja is szokatlan volt. Az állam a kibocsátást nem a hitelintézetek közbenjárásával bonyolította le, hanem saját kezelésben gondoskodott az árusításról. Az utalványok időközi elfogadásáról és beváltásáról nem intézkedtek.

E kísérletnek szánt intézkedések mellett az ércalap nagy része a magyar bányatermékekből került ki. A pénzügyminiszter hivatalba lépése óta kettőzött gondot fordított a kincstári bányák igazgatására. Beniczky Pétert már áprilisban mint országos biztost az alsómagyarországi bányák és bányavárosok élére állította, hogy a főbányagrófság mellett kellő eréllyel képviselje a pénzügyminiszter akaratát. Az alsómagyarországi bányászat élén ebben az időben az 1845-ben főbányagróffá kinevezett, kiváló képzettségű szakember, báró Ritterstein Lajos állott, aki a legnagyobb készséggel és buzgósággal teljesítette a minisztérium rendelkezéseit.² A nemesércek egybegyűjtésére nemcsak a kincstári bányák, hanem a magánbányatársulatok minden arany- és ezüstkészletét és a folyó termelésből kikerülő nemesfémeket a körmöcbányai pénzverőbe kellett beszolgáltatni, ahol ezüsthuzasokat és úgynevezett körmői aranykat vertek. A pénzverde április 25.-től december 8.-ig 53.000 db aranyat és 460.000 forint értékű ezüsthuzast rendszeres fuvarjáráttal és megfelelő kísérő személyzettel a pesti pénzváltó hivatalba küldött.³ Innen kerültek a Pesti Kereskedelmi, most már jegykibocsátó bankba.

Augusztus 13.-án megtörtént az ércfedezet egyrészének átadása, amely 1849 január hónapban 1,695.178 forint

¹ Az utalványokat teljes névértékben csak a közületek fogadták el. Brein Ferenc építész a főváros házipénztáránál letett 100 forint biztosítékot visszavette és helyette kincstári utalványt helyezett letétbe. A gazdasági bizottság utasította a házipénztárt az utalvány átvételére, mert „felfogása szerint az álladalmi hitelnek minden módon megszilárdítása a hatóságnak kötelességében áll”. Ld. Föv. lt. (= Budapest székesfőváros lt.-a) A pesti gazdasági bizottság jkv.-e 1848. augusztus 2., 1781. sz.

² A legmelegebb elismerés hangján emlékezik meg róla Veres József i. kéziratában.

³ Veres i. kézírata.

és 48 krajcárra emelkedett. Az 1 és 2 forintosokból 1848 végéig összesen 3,777.220 pengőforintot készítettek, ekkor a bankjegykészítés megszűnt. Az intézet számadásai szerint az állam a bankjegyekből átvett 2,118.600 pengőforintot, a Kereskedelmi Bank 1,128.620, Komárom városa 300.000, Kecskemét 50.000 forintot, a Központi vasút 120.000, a pécsi vasgyár 60.000 forintot kölcsönképen, azaz együtt a kibocsájtott bankjegyek teljes összegét : 3,777.220 pengőforintot. Az ércalapot Windischgrätz a magyar kormány könnyelműsége folytán Pesten találta és lefoglalta. A szabadságharc leverése után a magyar bankjegyek beváltását 1849 márciusában a Kereskedelmi Bank végezte és az engedélyezett 8 hónap alatt 289.275 forintot váltott be. Eszerint a közönség a bankjegykibocsátáson kereken 3,350.000 forintot veszített.¹ Az új bankjegyek kibocsátásával részben az aprópénzhiányt igyekezett a miniszter enyhíteni, de célt nem ért, mert még a forgalomban lévő csekély aprópénz is eltűnt. A kis 1 és 2 forintos címletek kibocsátása az ezüsthuzasokat pótolta, nagy címletekre lett volna szükség, melyek a ládafiába süllyesztett ezüst váltópénzt előcsalták volna.² A magyar 1 és 2 forintosokat az első hetekben bizalmatlansággal fogadták és a napi forgalomban visszautasították, mire a belügyminiszter erélyes hangon figyelmeztetett mindenkit e törvényes fizetési eszköz kötelező használatára. Az osztrák bankjegyekkel történt bajok érthetővé teszik ezt a bizalmatlanságot, amit a sajtó egyrésze még megerősített : a pénzügyminiszter szemére vetette, hogy a bankjegyek kiadása a képviselőház beleegyezése nélkül történt, pedig ennyit az ország igazán elvárhatott volna a parlamentarizmus harcosaitól és különösképen Kossuthtól.³

Amint láttuk, a 12 $\frac{1}{2}$ millióra tervezett összegből mindössze 3,777.000 és egynéhány forint került a forgalomba. Ez az összeg természetesen nem segített a pénzhiánnyal küzködő kincstáron és a gazdasági életen. A jegybankalapítás elvi követelés keresztülvitele volt, hiszen a 12 $\frac{1}{2}$ milliót az Osztrák Nemzeti Bank útján is megszerezhetette volna a kormány. Amint az Osztrák Nemzeti Bank vezetősége a magyar bankjegyek kibocsátásának tervéről értesült, mindent megtett, hogy a magyar pénzügyminiszttert szándékától eltérítse. Kész volt inkább 12 $\frac{1}{2}$ milliót kölcsönképen kamat nélkül

¹ Pólya i. m. 112. l.

² Ezidőtájt Angliában a legkisebb bankjegy 5 font, Franciaországban 500 frank volt.

³ Figyelmező, 1848. évi 21. sz.

1 és 2 forintos osztrák bankjegyekben a magyar kormány rendelkezésére bocsátani. Ezzel az ajánlattal és az egyéb zavarok elkerülésével meg akarta övni egyedüli jegykibocsátó kiváltságait is. Kossuth a felajánlott kölcsönt nem fogadta el és így lemondott arról a pillanatnyi helyzeti előnyről, amelyre később egy nagyobb összegű kölcsönkérelmet alapíthatott volna. Az osztrák ajánlat egyetlen feltételt tartalmazott: hogy a jövőben Magyarország bankjegyforgalmára vonatkozólag a két kormány előzetes megállapodása nélkül semmiféle rendelkezés nem történik. Miután meg egyezés nem jött létre, az osztrák kormány a Nemzeti Bank privilégiumaira hivatkozva a magyar 1 és 2 forintos bankjegyek használatát az örökös tartományokban megtiltotta, annál nagyobb határozottsággal, mert a magyar pénzügyminiszter az új magyar bankjegyek érvényességének az örökös tartományokban való elismerését az osztrák kormánytól nem kérte. A bizalmatlanságot a végletekig fokozták a magyar lapok nagy garral írt híradásai arról, hogy az új bankjegyek érfedezete az Osztrák Nemzeti Bank ércalapjából fog kikerülni. Erre a híradásra a bank pénzjegyei beváltását 5 forintra korlátozta.¹ Egyébként az osztrák pénzügyminiszter a fait accompli után a magyar bankjegykibocsátást nem ellenezte oly hevesen, mint a Nemzeti Bank; az volt a véleménye, hogy a magyar kormány és a bank viszonyát kell rendezni, amely esetleg olyan is lehetne, mint az osztrák kormányé és a banké. Krausz bárónak a közös jegybank eszméjét megpendítő gondolata abból a tényleges helyzetet felismerő szemléletből eredt, mely a birodalom pénzügyeit a változott viszonyok figyelembevételével óhajtottá rendezni.²

E nagyjelentőségű eszmecserét ígérő ajánlatra Kossuth nem felelt és ezzel elzárta az utat minden megegyezés lehetősége előtt. Pedig már az első hetekben tisztában volt a végrehajtott pénzügyi műveletek elégtelenségével s ami impulzív gondolkodására a legjellemzőbb, a visszautasított Osztrák Nemzeti Bank felé fordult. Wodianer Sámuel kormánybankárt július végén felhatalmazta, hogy tárgyaljon a bankkal egy 12—15,000.000 forintos kölcsön felvételéről.³ Wodianerhez intézett utasításában többek között megint azzal a

¹ KM. em. 1848 : 1197.

² Lukács i. cikke.

³ Az 1848. június 9.-i minisztertanács határozatával Wodianer Sámuel és fiát „kormányi bankároknak” választották az olyan pénzügyekben, melyek „tőzséeri” közbenjárást igényelnek. (Pesti Hirlap, 1848. évi 91. sz.)

nyersen őszinte kijelentéssel érvelt, melyet már május 2.-án is használt az ércpénzküldést sürgető átiratában: ha a bank kérését nem teljesíti, úgy kénytelen lesz nagyobb címletű bankjegyeket is forgalomba hozni, sőt, hogy „az előmunkálatok evégre már folyamatba vannak“. Ezzel a másik fél minden bizalmát eleve megsemmisítette és a tárgyalások eredménytelenül végződtek. Wodianer megbízásával egy időben felhívta az ország négy legnagyobb földbirtokosát: Ferdinánd szász-koburgi herceget, Pallavicini Alfonz grófit, Sina György és Diettrich József bárókat, hogy személyenként 500.000 forint értékű kincstári utalványt vegyenek át.¹ De egyedül Ferdinánd herceg ajánlott 130.000 forintot kamatmentesen 1848 december 15.-ig.² A többiekhez intézett felszólítás eredménytelen maradt, mire még egyszer Sinához fordult, hogy vegyen át 1.000.000 forint értékű 5%-os kamatozású kincstári utalványt s ezt majd a kincstár 10 hónapra elosztva augusztus 1.-től kezdődőleg 100.000 forintos tételekben törleszti. De ez a görögből lett pénzügyi hatalmasság válasza sem méltatta ajánlatát.³ Mindezen sikertelenségek és a bekövetkezett változások olyan eszköz igénybevételére kényszerítették a pénzügyi kormányzatot, amelyről Kossuth négy évvel előbb azt írta, hogy az „a végveszély heroikus eszköze gyanánt“ használható és ez a heroikus eszköz az ércalap nélküli fedezetlen, kényszerárfolyammal ellátott papirospénz kibocsátása volt. Valóra vált az a sejtése, miszerint „az események hatalmának hatalmas taktikája“ fogja pillanatnyilag az ország pénzügyeit rendezni.⁴

III.

A pénzügyminiszter az országgyűlés előtt. Kimutatás az országos pénzügykezelésről. Költségvetési tervzet az 1848. év második felére és az 1849. évre. 61,000.000-s hitelművelet. Adórendszer.

A pénzügyminiszter az államháztartás szükségleteinek biztosítására a költségvetés kidolgozását legsürgősebb feladatának tartotta. Az országgyűlést a kiadásokról, valamint

¹ Lukács i. cikke, Faragó i. m. 110. és köv. l.

² Ebből az összegből 50.000 forintot belgiumi fegyvervásárlásra szántak. (KM. eln. 1848 : 986.) Hogy a pénzt megkapta-e a kormány, azt nem sikerült megállapítanom.

³ O. L. Múz. kéziratgyűjtemény. 1848—49.-i dátum nélküli csomó. Kossuth sajátkezü fogalmazványa. — Terve vette kb. 30 millió értékű állami sorsjegy kibocsátását és Wodianertől kért erre vonatkozólag részletes tervzetet. (PM. eln. 1848 : 1426.)

⁴ Pesti Hirlap, 1841. évi 79. sz.

a remélhető bevételekről minél előbb tájékoztatni akarta, hogy az előálló hiány pótlásáról intézkedhessék. A költségvetés elkészítését több mint két és fél hónapos munka előzte meg. A május 30.-i minisztertanácsi határozat értelmében az egyes szakminisztériumok hozzáálltak költségvetésük elkészítéséhez.¹ Július 20.-án az országgyűlésen bejelentette, hogy elkészült az országos pénzügy számadásaival, a költségvetés összeállításával, valamint az új adórendszerrel. A bemutatásra és tárgyalásra halasztást kért a háztól, mert munkálatait ki akarta nyomtatni, hogy azokhoz minden képviselő hozzájuthasson.² Az országos pénzügy kezeléséről szóló jelentésében röviden vázolta a magyar kormány megalkulásakor beállott politikai és gazdasági helyzetet és összefoglalta a pénzügyi kezelés, bevételek és kiadások alakulását. Magyarország évi rendes jövedelmei 11½ millióra rúgtak. Amikor a felelős minisztérium átvette az ügyek intézését, az 1847—48. évre várható jövedelmekből már 6,551.480 forint befolyt. A legjelentősebb összeget, 1,220.447 forintot a sójövedelem nyújtotta, a kincstári birtokok 2,400.000 forintot, a harmincadok 775.829 forintot jövedelmeztek. Az előbb említett összegből az osztrák pénzügyminisztérium rendeletére már 6,025.465 forintot kiadtak. Úgyhogy az áprilistól novemberig várható jövedelmekből június végéig 526.015 forintnyi kincstári készlettel együtt a magyar minisztérium 3,046.953 forint felett rendelkezett. Ebből június végéig néhány forintnyi pénztári maradvány mellett a szükséges kiadásokat sikerült is fedezni. A kiadások között a legnagyobb tétellel, 2,189.603 forinttal már e három hónapos időközben is a katonai költségek szerepelnek. A kiadások fedezése azáltal vált lehetségessé, hogy a vidéki fiók-pénztárak minden készletüket azonnal a budai főpénztárba küldték, ami máskor előre megállapított időszakonként történt. Így viszont a legközelebbi 3 hónap jövedelmeit előre elköltötték.³

¹ PM. eln. 1848 : 665. ; Közm. M. eln. 1848 : 196. ; F. I. K. M (= O. L. Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium lt.-a) eln. 1848 : 143.

² „Ministeri jelentés az országos pénzügy iránt.“ (Budapest, július 18. 1848.) 18 l. A jelentés 2 részből áll: az első július 18.-i keltezéssel az országos pénzügy kezeléséről és 1848 második felének költségvetéséről, a második rész augusztus 1.-i kelettel az 1849. év költségvetéséről és az adórendszeréről szól. Tartalmazza a szükséges törvényjavaslatokat és azok változatait.

³ A fent említett számadásokat, valamint a kormány számadásait Lukács Béla könyvéből: „Az 1848—49.-i pénzügy az eredeti számadások alapján“ (Pest, 1871.) idézem, aki az eredeti számadásokat

Ezek után a jelentés áttért a nádor jóváhagyásával már befejezett kétrendbeli pénzügyi művelet ismertetésére: a kamatozó kincstári utalványok s az 1 és 2 forintos magyar bankjegyek kibocsátására. Eljárásának helyességét azzal a túlzottan optimista kijelentéssel vélte igazolhatónak, hogy a nemzet dicsőségének újabb tanujelét adta, amikor az általános európai pénzkrízis közepette fektette le hitelének alapjait, holott más országok hitele ezidőben csaknem bomlásnak indult. Megemlékezett az Osztrák Nemzeti Bank 12 $\frac{1}{2}$ millió forintos kölcsönajánlatáról, amit pénzügyi függetlenségünk megőrzése végett utasított vissza. Beszámolóját azzal fejezte be, hogy ha rendelkezéseit az országgyűlés nem helyesli, úgy tárcájától kész azonnal megválni.

Áttérve az 1848. második félévi költségvetési előirányzat ismertetésére, a hat hónap kiadási előirányzatát, amelyen már a háborús szükségletek uralkodtak, 28,854.507 forintban állapította meg. A remélhető bevételeket 10,126.730 forintra becsülte, tehát 18,718.774 forint hiány fedezéséről kellett gondoskodni. A kiadásokat illetőleg az előirányzat, az egyes tárcák szükségleteit tekintve, szerény keretek közt mozgott.¹ Ha eltekintünk a miniszterelnökség és külügyminiszterium 50.000 forint körül mozgó költségvetésétől, az egyes tárcák a hatáskörükbe tartozó folyó ügyek intézésére kaptak fedezetet, ezenkívül egyébire alig maradt valami. A belügyminiszterium 408.720 forint felett rendelkezett és ebből 253.000 forintot az országgyűlés kiadásaira kellett fordítani. A feladataival semmi összefüggésben nem álló, a művészetpolitika terére tartozó színházsegélyt, 10.000 forintot az előbb említett összegből kellett kiutalni.² Kiadásai között az erdélyi közigazgatás költségei nem szerepeltek, mivel adatok híján sem a közigazgatási hatóságok száma, sem a személyzeti fizetések nem voltak meghatározhatók.³ A pénzügyi tárca 1,449.910 forintos előirányzatából az adminisztráción és a kincstári birtokok, bányák üzemben tartásán kívül — ez utóbbiak jelentős deficittel dolgoztak — az átalakulással kapcsolatban erősen megszaporozott nyugdíjasok 200.000 forinton felüli nyugdíjilletményeiről kellett gondos-

használta. Ezeket az osztrák számvevőség 1871-ben átadta a legfelsőbb magyar áll. számvevőszéknek, s ma többé nem található.

¹ A királyi udvar részére 2,166.667 forintot, a nádor és hivatala részére 112.860 forintot irányzott elő.

² A helytartótanács ügykörének átvételével került ez a tétel a belügyminiszterhez.

³ A bizonytalanság ezen a téren oly nagy volt, hogy a kormány Erdéllyel csak kormánybiztosok útján tudott érintkezni.

kodni. 500.000 forint előirányzat szerepelt a felállítandó földhitelintézet alaptőkéjére.¹ A vallás- és közoktatásügyi tárcát hatalmas összeggel, 825.414 forinttal dotálták, ebből az iskoláztatásra 625.000 forintot irányoztak elő. E tétel nagyságát az 1848: XX. tc. rendelkezésének szellemében szabták meg, miszerint az országban a bevett vallások iskolai szükségleteiről a vallás- és közoktatásügyi miniszter köteles gondoskodni. Mivel a törvényhozás a nevelésügyet nem dotálta, már az április 22.-én tartott minisztertanács a közoktatásügyi miniszter alá rendelte a közalapítványi, nevelési és vallás-alapokhoz tartozó jószágok és tőkék kezelését, hogy a hatáskörébe tartozó iskoláztatás zavartalanságát anyagilag is biztosítsa.² Az igazságügyi tárca 404.590 forintot kapott. A közmunka- és közlekedésügyi minisztérium költségvetése a minimális személyzeti kiadások biztosítása mellett hasznos beruházásokra irányult. A 4,412.475 forintos budgetből 3,500.000 forintot vasútépítésre, 500.000 forintot vízszabályozásra irányzott elő a szakminiszter, de, mint látni fogjuk, ennek a tárcának egész léte igen gyenge alapokon nyugvónak tűnt fel a pénzügyminiszter előtt. A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium igen szegényesen részesült az egész költségvetési előirányzatból. A 318.813 forint elosztása is egyenetlen volt. Míg az iparosztálynak 75.000, a mezőgazdaságinak 11.200 forintot juttatott, addig az ipari szakoktatást szolgáló műegyetemi építkezés megkezdésére 50.000 forintot, ellenben a mezőgazdasági szakoktatás támogatására a Cegléd melletti szőkealmi gazdaképzőnek mindössze 800 forintot. Az egyes tételek méretezésében az ellenzéki gondolat, az iparpártolás érvényesült minden egyéb rovására. A költségvetés hiányosságain és az egyes tárcák dotációjának aránytalanságán felül minden reális számítást felborítással fenyegetett a politikai helyzet, amely parancsolólag a hadügyi tárca szükségleteinek kielégítésére sarkalta a pénzügyminisztert. A hadügyi tárca költségvetése 18,665.000 forintra emelkedett, ami az előirányzott bevételek mellett teljes egészében mint hiány szerepelt a költségvetésben.

A kiadások egy részét az előirányzat a következő bevételekkel vélte fedezhetőnek, itt csak a főbb tételeket említve :

¹ Kossuth már április 20.-án értesítette a kereskedelmi minisztert, hogy egy bizottságot akar összehívni a hitelbank ügyében. A bizottság elnöke Ghiczy Kálmán az igazságügyminisztériumból, Trefort a kereskedelmi- és Fogarassy János a pénzügyminisztériumból. Kérte a kereskedelmi minisztert, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot és a nagykereskedők testületét szólítsa fel tagválasztásra. (F. J. K. M. kereskedési oszt. 1848 : 8/1.)

² O. L. Miniszterelnökség. Honvédelmi Bizottmány 1848 : 326.

a hadi adóból 3,900.000 forintra, a harmincadjövedelemből 1,070.000 forintra számított. A sójövédék bevételét 2,975.000 forintra becsülte, míg az állami javak jövedelmét 551.000 forintra. Végül az erdélyi bányászati jövedelmekből és kincstári jószágokból 1,350.653 forint bevételt remélt. Mindezeket az összegeket az 1846. évi bevételei alapján iktatta a csonka költségvetési év budgetjébe, ami annak nagyrészben fiktív jellegét csak növelte.¹ Az egyes feltételezett bevételek megközelítő helyességét maga a pénzügyminiszter vonta kétségbe, amikor a hadiadó összegéről szólva kijelentette, hogy egyedül ennél a tételnél a tartozás április végén 5,000.000-ra emelkedett. Az október végéig folyó járandóság 2,150.767 forint s eszerint a kivetett adó behajtás esetén a hátralékokkal együtt 7,827.155 forintot kell, hogy eredményezzen, de csak a felét vette fel a költségvetésbe és „ezt is csak arra az esetre, ha a törvényhozás az adótartozások behajtásáról sikeresen intézkedik“. Ez a különös számolás és érvelés, ami a bevételek összességű bizonytalanságát nagy mértékben fokozta, az adósokat kötelezettségeik teljesítésére még kevésbé ösztönözhetette. A harmincadjövedelmek bevételeit pedig előre megeáfolta a kereskedelmi élet általános pangása.

Röviddel a magyar minisztérium megalakulása után fogott a pénz- és a kereskedelemügyi miniszter a vámügyek rendezéséhez. Világosan látták a kérdés sokoldalú voltát és egyelőre ideiglenes rendelkezéseket hoztak. Elsősorban a kezelés módját állapították meg, valamint a két minisztérium hatáskörét tisztázták. A harmincadhivatalokat a kereskedelmi miniszter fenntartáságra alá helyezték, a kiadásokról is ő gondoskodott, míg a felmerülő beruházások eszközzésére a két minisztérium közösen vállalkozott. A kereskedelmi miniszter utalványozási joga egyedül a kezelési költségekre szorítkozott, a vámjövedelmek tiszta feleslege felett a pénzügyminiszter rendelkezett. A kinevezéseket közösen intézték, fegyelmi ügyekben a két miniszter a hatáskörébe vágó esetek szerint külön-külön intézkedett.² A pénzügyminiszter előtt jövedelmi szempontokból oly fontos vámtarifa részletes kidolgozására már nem került sor, egyedül az örökös tarto-

¹ A bácsi, a temesi, a bánási, a krassói kincstári birtokok haszonbérlei semmit sem fizettek és az oravicai bányakerület sem jövedelmezett. A bérfizetéseket megtagadták, a bányászok pedig a megyei közigazgatás bevezetése ellen lázongtak. (BM. közigazgatási osztály 1848 : 10/129., 10/185., 10/197. ; u. o. országglásztati osztály 1848 : 9/119., 9/178., 9/203., 9/211. ; u. o. beadványok 1848 : 162., 593. ; u. o. rendőri osztály 1848 : 1/97.)

² PM. eln. 1848 : 571.

mányok felől érkező néhány cikk vámentességét szüntették meg. A dohány, cukor és szörp után fizetendő vám emelésével a belföldi termelés részére akarták minden verseny kizárásával az egész magyar fogyasztópiacot biztosítani. A dohányra, cukorra, szörpre mázsánként kirótt 15, 4 és 1 forintos vám prohibíciós jellege is ezt a célt szolgálta.¹

A költségvetésben felvett harmincadjövedelmek összege, valamint a részleges vámtarifa életbeléptetéséhez fűzött remények nem váltak valóra; a jövedelem jelentéktelen összegre zsugorodott. A külföld felé irányuló kivitel és behozatal Ausztriára korlátozódott és ez utóbbival is jórészt csempész-úton folyt a kereskedelmi összeköttetés. Az Erdélyből várható jövedelmek teljesen bizonytalanok voltak. A több mint 2,000.000 forintos adóhátralék behajtására nem volt semmi remény, tekintettel az erdélyi közigazgatás különbözőségére és a politikai helyzetre. A sójövédék már az előző kormányok egyik legfontosabb és leghibizosabb bevételét képezte, a költségvetésben előirányzott bevételt azonban a valóságos hozadék nem érte el. A fogyasztás már májusban erősen csökkent és a kincstár érzékeny veszteséget szenvedett.² A pénzügyminiszter a sójövédékből származó bevételt minden módon biztosítani óhajtotta és a költségvetési előirányzathoz csatolt megokolásban kiemelte, hogy a kormánynak jelenleg nem áll módjában a sóárak leszállítása. Kossuth attól félt, hogy a költségvetési vita során a felszólalók közül valaki emlékeztetni fogja az országgyűlést a sóárak leszállításáért évtizedeken keresztül folytatott harcokra. Ezt elkerülendő, felhívta az országgyűlés figyelmét arra, hogy eddig „a kincstár nem a mi kincstárunk volt...“, tehát „annak jövedelmeit nem szaporítani, hanem kevesbítésekkel a közterhekben enyhítés volt eddigi statusphilosophiánk“.³ Itt voltak végül az állami javak, melyek az úrbéri szolgáltatások eltörlésével alig hoztak valamit.⁴ Részben emiatt, részben az egyéb jövedelmek bizonytalansága folytán a pénzügyminiszter úgy vélte, hogy a kormány fokozottabb mértékben az állam magángazdasági jövedelmeire lesz utalva. A várható jövedelmet 551.000 forintban állapította meg. Az egyes kincstári birtokokra biztosokat küldött, hogy miként lehetne pótolni az

¹ A vámtarifa 1848. július 6.-án lépett életbe. (O. L. Múz. Kéziratgyűjt. 1848—49. Dátum nélküli csomó.)

² Kossuth május 20.-án Esterházy herceghez intézett átiratában a magyar kincstár szorult helyzetéről panaszkodva említi a sófogyasztás csökkenését. (O. L. Múz. 1848—49-i kéziratgyűjt.)

³ Miniszteri jelentés az országos pénzügy iránt.

⁴ A kincstári birtokok 1846-ban 2,585.276 forintot jövedelmeztek.

úrbériség eltörlése okozta veszteségeket és a kiadások csökkentése érdekében az alkalmazottak létszámapasztását hogyan lehetne keresztülvinni.¹

A félévi költségvetési kiadások végösszegét illetőleg az előterjesztés elég ingadozó volt. A kiadásokat 28,845.507 forintra becsülte, de végül 26,000.000-ban állapította meg. A nem egészen 3,000.000-s „megtakarítást“ a közmunka- és közlekedésügyi tárca kiadásainál érte el. A közlekedésügyi tárca körébe tartozó feladatokkal szemben elég szkeptikusan viselkedett. Egyébként az előterjesztésben a háború bekövetkeztének lehetőségeit mérlegelve úgy nyilatkozott, hogy a kormány abban az esetben úgy sem létesíthet közmunkákat, ha pedig a háború elkerülhető, a folyó évben a még rendelkezésre álló 3—4 hónap alatt nagyobbarányú közmunka nem végezhető. Hogy az előirányzott jövedelmekből mennyi folyt be, azt adatok híján ma már nem lehet megállapítani. Tény az, hogy a megszavazott 61,000.000-nyi hitelből a kormány 20,000.000-t vett igénybe és így némi jövedelemmel együtt fedezte az előirányzott kiadásokat.²

Kossuth az 1848. évi költségvetési javaslattal egyidejűleg az 1849.-i előirányzatot és hitelfelhatalmazási kérelmet is benyújtotta. Ezúttal a költségvetési év már a naptári évvel egyenlőnek vétetett. Míg az 1848-as büdzsét teljesen letárgyalták, az 1849.-i előirányzathoz csupán a 61,000.000-s papírpénzkibocsátást tárgyalta a képviselőház. Az összes kiadási szükségletet erre az évre 62,222.368 forintban állapították meg. A királyi udvar részére 3,000.000, a nádor udvarára 225.720 forintot irányoztak elő. A miniszterelnökség kiadásait az előző félévi összeghez képest 35.000 forintra csökkentette az előirányzat. A kül- és belügyi, közmunka-, közlekedés- és igazságügyi tárcák költségvetése nem változott. A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi tárcánál az előző félév költségvetési törekvései fokozottabb mértékben érvényesültek. Az iparpártolásra, segélyezések címén 250.000 forintot, a műegyetem felépítésére hasonló összeget állítottak a tárca kiadási rovatába, az országos kórház létesítésére pedig 100.000 forintot. Ez a három jelentős tétel emelte 994.526 forintra a tárca egész évi szükségletét. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium kiadásait 2,500.000 forintban állapították meg. A pénzügyminisztérium szükségleteit 1,995.011 forintra irányozták elő, de Kossuth felhívta az országgyűlés figyelmét a tárcája keretébe tartozó és azt súlyosan terhelő

¹ PM. eln. 1848 : 377.

² Lukács B. i. m. 25. l.

nyugdíjterhekre, amelyek összege évente 669.767 forintra emelkedett. Éppen ezért a nyugdíjak csökkentését javasolta, még pedig az évi nyugdíjak legalsó és legfelső határának megállapításával. Indítványozta, hogy az évi legnagyobb nyugdíj 6000, a legalacsonyabb pedig 100 forint legyen. A nyugdíjjogosultság 5 évi szolgálati idővel kezdődne, de csak abban az esetben, ha kényszernyugdíjazásról lenne szó. A pénzügyi tárca kiadásait a nyugdíjterheken felül súlyosan terhelte a bányászati ügyek 333.900 forintra rúgó deficitje, amely részben az új, vagy már folyamatban lévő beruházásokból keletkezett. A hadügyminisztérium kiadásait 39,197.757, a nemzetőrségét pedig 3,350.000 forintban állapították meg. A tárca valóságos kiadása 34,830.687 forint 28 kr. volt, így a katonai kiadások a költségvetés 70%-át emésztették fel. A hadsereg teljessé tételére tüzérségi és műszaki csapatok felállítása vált szükségessé; erre a célra 1,301.870 forintot kért a hadügyminiszter. Az egész előirányzatból erőteljes határozottsággal bontakozott ki az önálló magyar külügyminisztérium megteremtésére irányuló akarat. A felség személye körüli minisztériumot Kossuth valóságos külügyminisztériummá akarta kiépíteni és ezért új magyar külképviseleti hatóságok megteremtését sürgette. A szervezésre és felállításra szánt 300.000 forint nem szerepelt a felség személye körüli minisztérium költségvetésében, de a „külföldi megbízások“ költségeit a pénzügyminisztérium kiadásai közé iktatta.

A megnövekedett szükségletek fedezésére a főbb bevételi tételek a következők voltak: hadiadó-tartozások 3,977.155 forint, — ez azonban nem volt egyéb, mint szépségtapasz a hatalmas hiányt felmutató büdzsén, amellyel csupán a gyér jövedelmek csekély összege volt palástolható. A harmincadok tiszta jövedelme 2,141.500 forint, de ebből augusztus 15-ig mindössze 131.481 forint 15 krajcár folyt be. A túlbecsült sójövédék 5,949.700 forint helyett mindössze 786.367 forint 40 kr. bevételt eredményezett, míg az államjavak és az erdélyi kincstári vagyon 3,988.179 forintnyi bevételi előirányzatából 54.391 forint jött be. Ezekről a valóságos jövedelmekről szóló adatok nem vádák a pénzügyminiszter bevételi összeállítására ellen, mert ember nem tudhatta, hogy a jövedelmek alakulására milyen hatással lesz a háború. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy Kossuth túlbecsülte a várható jövedelmeket. A 16,000.000 forintra előirányzott bevételekből mindössze 3,000.000 folyt be, míg 41,962.096 forint jövedelem a kibocsátott állami pénzjegyekből származott. A magyar kormány 1849-ben összesen 47,119.776 forint 6 kr. bevétel

felett rendelkezett. Az 1849.-i költségvetési irányzat végösszege épúgy, mint az előző 1848. évi, bizonytalan volt. A kiadásokat 54,000.000 forintra becsülte, bár tudta, hogy az előirányzatban szereplő 8,000.000 forintnyi kiadás, a közmunkaügyi miniszter költségvetése csak fikció. Ha pedig az önálló diplomácia szükségére és a királyi palota díszítésére 4,000.000-t szánt, a kiadások végösszegét 58,000.000 forintban kellett megállapítani. A jövedelmek közül az adótartozásokra egyáltalában nem számíthatott s így az előirányzott 16,000.000-s bevételt nem lehetett 13,000.000-nál többre becsülni. Feltéve, hogy ez az összeg maradéktalanul befolyik a kincstárba, az 1849. év költségvetési hiánya így is 45,000.000 forintra emelkedett.¹ Ebben az egész számvetésben azonban egyetlen fillér közvetlen adó sem foglaltatott.

A pénzügyminiszter augusztus 24.-én terjesztette az országgyűlés elé az országos pénzügy kezeléséről szóló jelentését, melyet a Ház vita nélkül tudomásul vett. Még ezen a napon megkezdődött az 1848. év költségvetési tárgyalása. A magas színvonalú vitában résztvett képviselők kivétel nélkül kifogásolták a központi bizottmány magatartását. A képviselőház a költségvetés előzetes tárgyalása végett 9 osztályt állított fel. Az egyes osztályok 2—2 tagja a szakminiszteriumok költségvetésének elkészítésekor minden egyes tételre vonatkozólag részletes felvilágosítást kérhetett. A bizottság szerepe egészen passzív volt: néhány jelenték-telen változtatástól eltekintve, a pénzügyminiszter előterjesztését és az egyes szakminiszteriumok költségvetését elfogadta és elfogadásra ajánlotta. A részletes vitában felszólalók nagynak találták az egyes tárcák kiadásait, magasnak a tisztviselők javadalmazását. Általában a takarékoság érvényesítését minden körülmények közt egyik legfontosabb kormányzati teendőnek nyilvánították. A belügyminisztérium kebelében magalakult statisztikai osztály feloszlását kérték, tekintettel arra, hogy a fennálló viszonyok miatt úgy sem dolgozhatik s így a tisztviselőket hiába fizetik.² A kereskedelmi minisztérium egészségügyi osztályát az előbbi okok miatt egyelőre fölöslegesnek nyilvánították. Az államjavak költséges kezelése ellen éles bírálatok hangzottak el, sürgették a tisztviselők létszámapasztását. A pénzügyminiszter válaszában ígéretet tett a kérdés rendezésére. Kilátásba helyezte a létszámapasztást és a jövedelmek fokozására az állami kezelés

¹ A számadások szerint a kiadás 1849. január 5-től augusztus 15-ig egyenlő volt a bevétellel. (Lukács i. m. 84. l.)

² Az osztály élén a statisztikus Fényes Elek állott.

megszüntetését és a haszonbér-rendszer bevezetését ígérte. A sójövédék bevételeinek növelésére a magánkereskedelem fokozottabb bekapcsolását helyezte kilátásba. A vita befejeztével a bizonytalan feltételezések alapján összeállított előirányzatot az országgyűlés megszavazta. Ennek két szempontból volt jelentősége: megközelítő képet nyújtott a hitelszükségletről, valamint a miniszteri felelősség elvének is érvényt szerzett.

A költségvetés a másfél esztendő előrelátható hiányát 61,000.000 forintban állapította meg. A pótlásról a pénzügyi kormányzat kölcsönfelvétellel vagy papírpénzkibocsátással akart gondoskodni. Az esetleg felveendő kölcsönre a sójövédék lekötését ajánlotta mint legbiztosabb kútfőt, de erre nem került sor, mert az országgyűlés a papírpénzkibocsátás mellett döntött. Augusztus 23.-án este előzetes tárgyalás végett összeültek a Ház tagjaiból alakult osztályok és Kossuth ismertette előttük papírpénzkibocsátási javaslatát, melynek részleteiről eddig senkinek sem volt tudomása. Megjegyzendő, hogy a jelenvolt miniszterek Kossuth javaslatát nem támogatták. A bizottságnak egy része, Kovács Lajossal az élén, a leghevesebben tiltakozott a tervezet ellen, annak tárgyalását igyekezett meggátolni és amikor határozathozatalra került a sor, az ülést zajos tüntetések között elhagyta.¹

A Házban a javaslat másnap alapos bírálatban részesült. Papp János veszprémi képviselő a deficit fedezésére az egyenes adók bevételeinek fokozását követelte, de emellett néhány millió forint papírospénz kibocsátását a sürgős kiadások fedezésére ő sem ellenezte. A mennyiséget akarta korlátozni, nehogy az országgyűlés a pénzcserinél könnyű módjától elkapatva, az infláció útjára lépjen. Felszólalásában rámutatott az ércfedezet nélküli papírpénz hitelének ingatag voltára és meggyőző érvekkel ecsetelte a pénzhigítással járó káros hatást úgy a termelésre, mint az egyes társadalmi osztályok anyagi helyzetére. Kossuth az alapos érveket válasza sem méltatta és csipkelődő közbeszólásokkal többször tárcáját ajánlotta a felszólalónak. Papp a szeptember 1.-i ülésen pozitív javaslattal állott elő. A szükségleteket bőven fedező 150 millió forint értékű bankjegykibocsátásra érc-alapul a kötelező arany- és ezüstbeszolgáltatás elrendelését indítványozta. Javaslataival Román Ferenc beregi képviselő felszólalását támogatta, aki augusztus 24.-én erre a célra a könnyen nélkülözhető arany és ezüst fényűzési cikkek köte-

¹ Faragó i. m. 333. és köv. l.

lező beszolgáltatására hívta fel a Ház figyelmét.¹ A képviselők többsége mégis a központi választmány előadójának, Lónyay Gábornak előterjesztése értelmében határozott, aki a papírpénzkibocsátást a körülményekhez képest a legmegfelelőbb műveletnek nyilvánította, mivel az még a folyó évben alkalmazható. A 61,000.000 forintos hitelkérelmet, ami lényegében kényszerkölcsön volt, a képviselőház megszavazta és a pénzügyminiszter a nem kamatozó pénzjegyek kibocsátására felhatalmazást nyert. Szeptember 4.-én a törvények szentesítése végett Deák Ferenc vezetésével 100 tagú küldöttség ment Bécsbe. Közben Kossuth, be sem várva a királyi szentesítést, elrendelte az 5 forintos államjegyek forgalomba hozatalát. Batthyány helytelenítette Kossuth intézkedését és azon a véleményen volt, hogy ilyen körülmények között nem szabad az államjegyeket kibocsátani. Kossuth felhasználva Batthyány távollétét, a Házzal kimondatta, hogy az 5 forintosok kibocsátását helyesli. A törvény szentesítése körüli késlekedés „párosulva a teljes pénztelenség miatti kínos helyzettel, a magyar pénzügyek felelős miniszterét úgy formai és alkotmányjogi szempontból nyilvánvalóan törvényellenes lépésre bírta. . .”²

Kossuth eredetileg 91,000.000-ra tervezte az államjegyek forgalmát. A költségvetési hiány fedezésén kívül 15,000.000 forintot kért az úrbéri kárpótlásokra és másik 15,000.000-t egy hitelintézet felállítására. Ezt a 30,000.000-s hitelkérelmét az országgyűlés elvetette.³ A Ház határozata értelmében a pénzjegyeket minden közpénztárban ezüstpénz helyett teljes névértékben kellett elfogadni, értéküket az állam közjóvedelmeivel biztosítja és egyben kötelezi magát, hogy a kibocsátott jegyeket 1852-től kezdődőleg évente legalább 3,000.000 forintos részletekben bevonás útján fogja törleszteni. A pénzkibocsátás szeptember 1.-én megkezdődött: először 5, majd 1849. májusában 10 forintos és végül 100 forintos címleteket készítettek. A tervezett 1000 forintos pénzjegyek nem kerültek forgalomba, mert a felváltásuk lehetetlennek bizonyult kellő mennyiségű váltópénz hiánya miatt. Ezért 1849. júliusában, amikor a kormány Szegedre és Aradra menekült, 2 forintos pénzjegyeket is nyomattak. A megszavazott hitelt, 61,962.096 forintot a kormány 1849. augusztusában teljesen kimerítette és újabb hitelfelhatal-

¹ Hasonló javaslatról olvashatunk a Pesti Hirlap 1848. évi 99. számában, július 5.-éről.

² Károlyi Á. i. m. I. k. 242. és köv. l.

³ Faragó i. m. 160. és köv. l.

mazást kért, amit július 28.-án néhány Szegeden tartózkodó képviselő megszavazott. Ez az újabb hitelfelhatalmazás 60,000.000 forintról szólt.

Mielőtt az 1849. évi költségvetési előirányzathoz csatolt adórendszert ismertetnénk, szólnunk kell arról az adóról, melynek kivetését 1848. november—december hónapokra javasolta az előterjesztés. Mivel az 1848-as törvényhozás a köztelherviselés elvét törvénybe iktatta és a pénzügyminiszter érvényt akart szerezni a törvénynek, azt ajánlotta, hogy azok, akik eddig is fizettek adót, tehát a volt jobbágyok, az év utolsó két hónapjára fizessék az 1847/48-ra kivetett hadiadónak negyedrészt, 1,098.811 forintot,¹ a megyei közigazgatás szükségére szolgáló háziadó egynegyedét, a többi adózók pedig ugyanennek $\frac{1}{12}$ -ed részét. Azok pedig, akik eddig nem adóztak, 4,000.000 forintot kötelesek fizetni. Abban az esetben, ha az országgyűlés ezt nem helyeselné, 1%-tól 3%-ig emelkedő jövedelmi adó kivetését ajánlotta. Az összeírást miniszteri biztosok végeznék. A kivetett adó felét egy hónapon belül, a másik felét november végéig kell leróni. A befizetések biztosítására az adószedők jutalomkép a beszedett összeg 2%-át kapják. Az országgyűlés a rendkívüli jövedelmi adóról szóló javaslatot fogadta el, de némileg csökkentette a javasolt adókulcsot és Bezerédj István javaslatára a fejedelem és a nádor civilistáját is adó alá vonta, nehogy az „egyenlőségi elv“ csorbát szenvedjen. Ezt a különös rendelkezést sokan rosszalólag fogadták, de Kossuth az „egyenlőség okánál fogva“ támogatta és határozat lett belőle.²

A sebtében megszavazott javaslatnak számos hibája már a tárgyaláskor kitűnt. A rövid hat hetes terminus nem sok eredménnyel bíztatott, súlyosan érintette a földbirtokos osztályt, amely eddig csak áldozatokat hozott és nagy adóságokkal küzködve a legmérsékeltebb jövedelmi adót is nehezen viselhette. A kezelési és kivetési utasítás ellen alapos érvek merültek fel. A választókerületenként történő kivetés újabb tisztviselő-rónokok és adószedők kinevezését elkerülhetetlenné tette, pedig ez ellen már a költségvetés tárgyalásakor minden felszólaló egyöntetűen tiltakozott. A javaslat szerint a 446 választókerületre osztott országban ez újabb 892 tisztviselő alkalmazását jelentette. A behajtott adó után járó 2% visszaélésekre csábíthat az osztályozás megállapítása során: a minél nagyobb adóhozamra irányuló törekvés

¹ Az előző költségvetési év novembertől novemberig tartott.

² Közlöny, 1848. évi 78. sz.

igazságtalanságokra fog vezetni. A tervezett jövedelmi adók kivétele a rendelkezésre álló rövid időn kívül gyakorlatilag a legnagyobb akadályokba ütközött. A legtöbb gazda nem vezetett számadásokat, a haszonbér-szerződéseket sem kötötték meg mindenütt pontosan s így a jövedelmeket nem lehetett megállapítani. A városokra tervezett házadó magas volt, pl. Pesten az olyan ház után, amely eddig minden adót összevéve, 12 forint terhet viselt, az új kulcs szerint csak országos adó fejében 22 forintot kellett fizetni, ezenkívül még a háziadót is viselte. A szőlő után, a magas napszám mellett, az adó minden jövedelmet felemésztett volna.¹ Nem is került sor e határozat foganatosítására. Az ideiglenesnek nyilvánított rendelkezés létrejöttét egyedül a tavaszi törvényhozás által kimondott közös teherviselési elvnek köszönhette. A jövedelmi adón kívül ugyancsak erre a 2 hónapra érvényes rendkívüli pálinka- és bárminéven előforduló égetett szeszadók életbeléptetését javasolta a pénzügyminiszter. Alapul a főzödények úrtartalmát jelölte meg. A külföldről behozott pálinka vámját akónként 8 forintra emelte. A javaslatot mérsékeltőbb adókulccsal fogadták el.

Az 1849.-i költségvetési előirányzathoz már részletesebb adójavaslatot csatolt Kossuth. Az új adórendszer a rendi Magyarország adóügyeinek gyökeres átalakítására törekedett. A pénzügyminisztérium megalakulása előtti időkben az adóügyet a Pozsonyban székelő magyar kamara intézte, az adószedés pedig a vármegyei közigazgatás ügykörébe tartozott. A megyei adókezelés nehézkes és lassú volt. számtalan visszaélésre adott alkalmat. Kossuth jól ismerte ezeket a bajokat és éppen ezért szakított a fennálló rendszerrel. Az adórendszer megalkotásakor mint vezérelvet tekintette Smith tételeit, hogy az adó nem cél, hanem eszköz; a tőkét ne fogyassza, csupán a tiszta jövedelem egy részét vegye igénybe. Az adófizetés kizárólag pénzben, ne terményben történjék s egyenes adót csak akkor s annyit vessenek ki, ha s amilyen mértékben a célirányos indirekt adónemek, a szükségleteket nem tudnák fedezni.² Az indirekt adók kijelölésében ragaszkodott évekkel előbb hangoztatott elveihez: az elsőrendű közszükségleti cikkek adómentességét az alsóbb néposztályok érdekében továbbra is fenntartotta. Mérsékelt lajstromozási díjat, 1%-os vagyonadót, váltó-, kártya- és bélyegdíjat, szesz- és italmérsési adót, dohány-,

¹ Figyelmező, 1848. évi 59. sz.

² Kossuth valamikor minden közvetett adót igazságtalannak bélyegzett.

burnót-, valamint külön szivaradót javasolt, amelyek a már életben levő harmincad, posta, váltó és kereskedelmi törvényszéki adókkal együtt meglehetősen hiányos közvetett adórendszert képeztek. Az egyenes adók megalkotásánál elvetette a portális kivetést, amely szerint bizonyos meghatározott összeg került a törvényhatóságok között felosztásra úgy, hogy a kivetésben az aránytalanságok nem voltak elkerülhetők és az egyes adóalanyok valóságos adóképességét sem vehették figyelembe. Ehelyett meghatározta a kijelölt adótárgyakra vonatkozólag az adókulcsot. Az alkalmazásban mindenekelőtt az egyszerűsége törekedett, szem előtt tartva, hogy az adó alapja a valóságos vagyon legyen, az adó kulcsa lehetőleg alacsony és azt a valószínű jövedelem egy részéből röhassa le az adózó.

A tervezet semmiféle mintára nem támaszkodhatott. Az osztrák adórendszer gyakorlatát elvi okokból nem alkalmazta, egyedül báró Kemény Dénes belügyminiszteri államtitkár 1848-ban megjelent „Adórendszer“ című dolgozata lehetett és volt is az új adórendszer kidolgozásában a javaslatkészítő segítségére. A közadók, a kezelés, a kivetés és ellenőrzés, valamint osztályozás gondolatát, a háziadó kulcsának kiszabását módosításokkal Kemény elgondolása szerint alkotta meg. Rendszeréből — báró Kemény smithiánus elvek tolmácsolója volt — a fogyasztási adók teljesen hiányoztak s ezeket, mint említettük, a miniszteri javaslat is csak töredékesen alkalmazta. Az adórendszer kidolgozása széleskörű előmunkálat alapján jött létre. A költségvetés összeállításával egyidőben, május 1-én megindult a munka az adó- és pénzügyi osztályban, miután kézhez kapták a belügyminisztériumból az utolsó 3 évi rovatos összeírás adatait. Az ügyosztály érintkezésbe lépett a pesti polgármesterrel az adótárgyak összeírása végett. A polgármester kiadta a város adóügyi osztályának a pénzügyminiszter rendeletét a közölt minta szerint való új összeírási lajstrom elkészítésére. Elkészültek az új adójegyek is és kézbesítették a háztulajdonosoknak szóló utasításokat.¹ Az összeírás november 11-én megtörtént, de jellemző, hogy ezt a miniszter egyenes felhívására a város végezte, nehogy azt a látszatot keltsé, mintha mindez a pénzügyminiszter utasítására történnék.² A pénzügyminiszter az új adórendszerben jelentős szerepet szánt a tőkekamatadónak és hogy tájékozódást nyerjen a

¹ PM. eln. 1848 : 432. — Föv. lt. 1848--1849. Közigazgatási csomó, 92. sz.

² PM. eln. 1848 : 380., 567., 664.

kihelyezett tőkék nagyságáról. az alispánokat utasította, hogy a megyéjükben betáblázott tőkékről jegyzéket készítenek, amit a rendelkezéstől számított 15 napon belül a pénzügyminisztériumba kellett küldeniök. Május végén az adó kivétési osztály tanácsosa, Ebeczky Imre jelentette, hogy elkészült a tervezettel és egyben felhívta a miniszter figyelmét az adószámvevőség felállításának halaszthatatlan szükségére.

A bemutatott munkálat öt adónemet javasolt: föld-, ház-, kereset-, személyi és távolléti adót. Az adókulcsot* a tiszta jövedelem 6%-ában állapította meg, de az országgyűlés azt a tárgyalások során 7½%-ra emelte. A földadónál az évi tiszta jövedelem kiszámítására a holdankénti földbér középértékét, valamint a közepes termés tiszta jövedelmének közepárát jelölte meg alapul. A házadó a befolyó tiszta jövedelem 7½%-a. A kereseti adó lerovásánál a hivatalnokok, köz- és magánalkalmazottak törzsfizetésének ⅓-a adómentes, a többi után 7½%-ot adóznak. Azok, akik lakbérrel vagy természetbeni járandósággal bírnak, ennek ⅔ része után is fizetik a 7½%-ot. Minden más jövedelem után az adózó lakbérének 10%-át fizeti. A kereskedők tiszta jövedelmük 7½%-át, kivéve a dohánykereskedőket, akik 15%-át fizetik. Az ingatlanokra betáblázott tőkét a kamatok után terheli 7½%-os adó. A szeszadó a használt erjesztő edények ürtartalma szerint akónként rovandó le, még pedig 4 akóig 1 forint, minden további akó után 30 krajcár fizetendő. A burgonyából főtt pálinkára akónként 1 forintot, a gabonából főltre pedig 3 forintot róttak ki. A gőzgépen főzött szeszt, a gyümöletpálinkát 1 forint, a burgonyából főttet 3, a gabonából főttet 6 forint adó terheli akónként. A házifogyasztásra, 1 akós kazánál kisebb ürtartalmú edényben, bármilyen nyersanyagból főzött szesz után 1 forint jár. A külföldi pálinka után 1849 június 1.-től 3 forint 12 krajcár vámot kell fizetni.¹ Az italmérési adó a vendéglőket és italméréseket 4 osztályba sorolja, külön a pestieket az első osztályban 120, a másodikban 80, a harmadikban 40, a negyedikben 20 forintnyi, a többi városokban, a főbb országutak mentén 60, 40, 20, illetőleg 10 forintnyi adóteherrel. Egyéb helyeken a nagyobb kocsmá 10, a kisebb 5 forintot fizet. A távolléti adót úgy szabta meg, hogy a fizetésre kötelezettek egy félév után a rájuk eső adó háromszorosát fizetik.

Az országgyűlés az adójavaslatot, melynek hiányos voltára a pénzügyminiszter is felhívta a képviselőház figyelmét, jelentéktelen vita után elfogadta. A ház hallgatóságos meg-

¹ Galiciából hoztak nagymennyiségű pálinkát.

győződését Kossuth szavai fejezték ki a legpontosabban. mikor azt mondta, hogy az adórendszerrel nem sok eredményt vár, azt inkább a jövőre alapjaként akarja lerakni. A javaslat előadója bizakodóbb volt, mint a miniszter, mert a javaslatot azzal ajánlotta, hogy „azt mindjárt alkalmazni lehet, míg bővebb adórendszer rendeztetik“.¹ Pedig egyes adók kellő előmunkálatok nélkül, biztos alapok hiányában csak elvi követelések maradtak. Például a földadó telekkönyv nélkül nem lehetett életbe léptetni. Egyéb hiányokra is rámutattak a felsőházban, ahol behatóbb és tartalmasabb vita indult meg az adójavaslat fölött. A megvitatására kiküldött bizottság december 27.-én tartott ülésén a következőkben foglalta össze megállapításait: nem helyeselte a földadónál a tiszta jövedelem kiszámításának módját, tekintve, hogy a föld valódi értékén alul is haszonbérbe adható. A házadónál több kategória felállítását óhajtotta. A keresetadót hiányosnak találta és indítványozta, hogy azt mindazon jövedelemágak után fizessék, amelyek ház- vagy földadó címén meg nem adóztattak. Fizetendő lenne ezek után a tiszta jövedelem 4%-a. A kereskedők megadóztatását eredeti formájában elvetette, miután az évi forgalmat az üzleti könyvek átvizsgálása nélkül megállapítani nem lehet, ez pedig a cégek hitelét veszélyeztetné. A bizottság szerint helytelen és igazságtalan a tervezetnek az a pontja is, amely szerint az évi forgalom mint tőke szerepel és annak 10%-át tiszta jövedelemnek nyilvánítja, holott a kereskedők más és más haszonra dolgoznak.²

A javaslatból mégis törvény lett, de a végrehajtásra nem került sor. Az adójövedelmek jelentéktelenek maradtak részben a háború, részben az adóügyi igazgatás fejletlensége miatt. A korábbi adófizetési rendszer és behajtási szervezet teljes mellözése megfosztotta a kormányt attól a lehetőségtől, hogy esetleg némi jövedelemhez jusson. Tán kissé több eréllyel némi eredményt elérhetett volna a pénzügyminiszter, de az önvédelmi harc szolgáltatásban álló nemzeti erők lendületének adóbehajtásokkal való megbénítását a politikai eszélyesség is tiltotta. Az adóztatás gondolatával a kormány mégsem hagyott fel. A megszavazott hitel kevésnek bizonyult, a megyei pénztárak kiürültek és még a közigazgatás csökkent költségei is fedezet nélkül maradtak.³

¹ Közlöny, 1848. aug. 28.-i sz.

² A Pesti kereskedő testület folyamodványa alapján nyilatkozott ilyen értelemben a felsőház. (F. I. K. M. eln. 1848 : 387.)

³ O. L. Honvédelmi Bizottmány. A kormányzó 1849. évi iratai, április 4.

Az adóra a növekvő pénzhány miatt mindinkább szükség lett és 1849 április elején felmerült az a gondolat, hogy az adófizetés biztosítására és behajtására a kormánybiztosok nyerjenek felhatalmazást.¹ Ez a terv kivihetetlennek bizonyult, a nép nem akart adót fizetni. Az adóhátralékokat nem lehetett behajtani és az adózókban az a hit támadt, hogy ezután már nem kell adót fizetni. Csányi László országos főbiztos kénytelenségből elengedte a Székelyföld egyévi adóját, mert mint Kossuthnak írta, „azt úgy sem tudtuk volna behajtani baj nélkül“.² 1849 elején az Alföldön az a hír vert gyökeret, hogy a király 15 évre mindazoknak elengedi az adót, akik megadják magukat.³ A földművelő lakosság érthető okokból húzódott a pénzbeli adózástól. A háború amúgy is rendkívüli terheket rakott vállaira. Mivel az új adórendszer nem lépett életbe, a törvényhatóságok a személyi kiadásokat pénztári feleslegeikből fedezték, ha volt ilyen, vagy kölcsönökből, melyeket a kormánytól és magánosoktól vettek fel. A dologi terheket az adózókra hártották, kik a házi- és hadiadó nagy részét természetben rótták le. Sokszor és sok helyen többet fizettek így, mint amennyit a törvény előírt. A katonai beszállások, élelmezések, lótar-tás, közmunkák, sáncépítés, erődítési munkák, az élelmezési biztosoknak kiszolgáltatót és gyakran fizetetlenül maradt termények, italok, élelmiszerek pénzben számítva nagyobb összeget képeztek, mint a régi rendszer hadi- és háziadója. A városokban a fejlettebb adóigazgatás a háziadót, melyet legtöbb esetben felemeltek, könnyebben be tudta hajtani a polgárokon, de hátralékok itt is maradtak és a hiányokat kölcsönökkel kellett pótolni.⁴

Ilyen viszonyok közepette a pénzügyminiszter, Duschek Ferenc jól látta, hogy ha a kormány a képviselőház felhatalmazását, a 61,000.000 forintos hitelt illetőleg a törvényes úton akar maradni, valóságos jövedelmek után kell nézni. Május 18.-án terjesztette adójavaslatát a Ház elé. A központi bizottmány és előadója, Tanárky Gedeon, 24.-én azzal okolták meg az adójavaslat életbeléptetésének elengedhetlen szükségét, hogy a pénzügyminiszter intencióinak megfe-

¹ U. o. ápr. 5.

² U. o. ápr. 24. Csányi levele Kossuthhoz; u. o. ápr. 16.

³ O. L. Múz. Vörös Antal: „Történeti adatok . . .“ c. kézírata.

⁴ Pécsért a felemelt háziadó 25.763 frt. 45 krajcár-ra rúgott, ebből befolyt 19.682 frt. 32 kr. 1847—48-ban 3800 forintot, a következő évben már 70.000 forint kölcsönt vett fel a város. (Ungár L. i. m. 21. és köv. l.) Budán minden forint egyenes adó után 40 krajcár fizetését rendelték el. (Föv. lt., Budafőváros kjkv. 1848 : 204. sz.)

lelően szigorúan kell őrködni a papírpénzkibocsátás felett. A javaslat betérjesztésekor az előadó megemlítette, hogy megfelelő fináncrendszer előkészítése adatok nélkül célt tévesztene és ezért a Háztól csak egyszerűsített, azonnal alkalmazható törvényalkotást kér. Az előző évi javaslatot november és december hóra és a folyó év, 1849 első felére szavazták meg. Ebből foganatosítás nélkül már hat hónap eltelt, tehát az új javaslatot 14 hónapra kellett megszavazni, az 1848 novemberétől 1849 december 31.-ig terjedő időre.

Az egyenes adók: föld- és házadó változatlanul megmaradtak, a kereseti adónál a haszonbérlo adókulcsát 2%-ról 3%-ra emelte a javaslat. A napszámosokat lakhelyek szerint 5 osztályba sorolta: Pesten 1 forint 55 krajcárt, egyéb helységeekben 58, 46, 30 és 15 krajcárt rótt ki rájuk. A kereskedők bevallás útján a tiszta jövedelem $7\frac{1}{2}\%$ -át fizetik. A dohány- és szivarkereskedők adója, valamint az italmérségi adó változatlan maradt. A képviselőházi részletes vita alkalmával többen módosítást kívántak, Bezerédj István pedig a progresszivitásnak mint „a demokratikus irány szoros és múlthatatlan követelményé”-nek hiányát kárhooztatta. Szemere Bertalan belügyminiszter válaszolt a felszólalásokra, visszautasította az indítványokat és a kormány nevében kijelentette, hogy „nem jobbat akarok, hanem adót akarok minden áron”.¹ A felsőház vita nélkül elfogadta a javaslatot. Az országgyűlés a törvényt az utolsó debreceni ülésen a két házelnök aláírásával a kormányzóhoz küldte, aki azt a minisztérium útján kihirdette. A törvényt a június 18.-án kiadott végrehajtási utasítás tette teljesebbé. Eszerint a megyékben és kerületekben rónokokat választanak, megállapítják az italmérségi osztályokat. Minderről a törvényhatóságok vezetői haladéktalanul értesítik a pénzügyminisztert. Ők adják át a rónokoknak az előbbi adózási adatokat. Az előzetes összeírásokat a községi előljárók végzik. A rónokok az összeírási és adókivetési lajstromokat a pénzügyminisztériumba küldik s a kiküldendő miniszteri biztosokkal együtt dolgozzák ki a földadó kulcsát.² Osztályozzák a birtokokat, réteket, szőlőket, kerteket és a jövedelmet egy-egy vidéken az átlagjövedelem adatai alapján állapítják meg. Az erdők az egész évi jövedelem alapján fizetnek adót, de a jövedelem 35%-a mint kezelési költség adómentes.

¹ Közlöny, 1849. máj. 24.-i sz.

² Batthyány Kázmér 100 arany pályadíjat tűzött ki a föld hozadékának becslésére, mert ez „a rónokok kényére hagyott adatok híján alig állapítható meg.” (Közlöny, 1849. jún. 28.)

A nem vágott és szabályozott erdő a tulajdonos bevallása alapján adózik. Minden egyes község határa osztályokba sorolandó (szántók, rétek stb.). A járási tisztviselők és községi előljárók összeírják a földeket, házakat, kocsmákat, haszonbérllőket, mesterembereket és legényeket, 18—60 évig a napszámosokat és a kereskedők bevallott jövedelmét. Az adókiivetésnél előforduló mellékes kiadásokat a házi adóból kellett fedezni. Az adószedés határnapját a földadónál a következőképen állapították meg: egyharmadát augusztus 1.-én, második harmadát október 1.-én, harmadik harmadát december 1.-én kell fizetni. A háziadó felét augusztus elsején, második felét november elsején. A kereseti adó felét augusztus 1.-én, második felét november 1.-én. A pálinkaadót december 1.-én, az italmérési adó felét augusztus 1.-én, második felét november 1.-én kell fizetni. Az adószedést ideiglenesen a törvényhatóságok pénztárnokai és adószedői végzik. A házi- és községi adó 3 forint országos adó után 1 forint. Az országos és háziadót egyidőben szedik, valamint a községi adót is. A volt királyi városokban az eljárás ugyanez.¹ A végrehajtási utasításon meglátzott a szakképzett kamarai tisztviselőnek, Duscheknek a keze. Azokban a megyékben, ahol a megyegyűlések megtarthatók voltak, az adóról hozott törvénycikket rövidesen kihirdették, az életbeléptetés reménye azonban a harctéri események folytán szertefoszlott.²

Amikor a szakítás a dinasztíával bekövetkezett, a magyar kormány pénzügyi felkészültsége jelentéktelen volt. A hadviselő felek közül Ausztria hozzánk képest kimeríthetetlennek látszó gazdasági és pénzügyi erejével szemben a magyar kormánynak mindent a semmiből kellett előteremtenie. A fizetőeszközök csekély mennyisége az első pillanattól kezdve elégtelennek bizonyult.³ Az állam jövedelmi forrásai kiapadtak és a háborús kiadások egyedül a bankóprés működésével voltak fedezhetőek. Az állami pénzjegyek segítségével a hadsereg és a legtöbb helyen összezsugorodott közigazgatás szükségleteit, ha sokszor szűkösen is, de el tudta látni a pénzügyi kormányzat. A kibocsátott papírpénz erről az oldalról megfelelt a hozzáfűzött reményeknek, de használata a magán- és helyi forgalomban sok nehézséget okozott.

¹ Közlöny, 1849. jún. 18.-i sz.

² BM. közigazgatási oszt. 1849: 2/15., 15/4-a., 15/7-a.; u. o. országlá-zati oszt. 1849: 1/2., 1/3., 1/4., 1/6., 9/10., Kraszna, Heves, Máramaros, Ugoosa, Alsó Fehér, Somogy és Komárom megye, valamint Deés város jelentései.

³ Kb. 70,000.000 frt. értékű osztrák bankjegy volt az országban.

A nagy címletek és a váltópénzhiány nagyarányú üzérkedésre vezettek. A kormány segíteni próbált a bajokon és 1848-ban rézpénzt veretett a körmöci pénzverőben. A kivert érméket Pestre hozatta. A rézkrajcárok egy részét 1816-os évszámmal és német felirattal volt kénytelen forgalomba hozni, mert a magyar felírású verők és matricák még nem voltak készen, a rézpénzre pedig sürgős szükség volt. 1848-ban német körirattal és 1816-os évszámmal 1,125.549 db. magyar felirattal 214.549 db., 1849-ben 84.000 egykrajcárost készítettek. A réz hiánya és kizárólag katonai célokra való felhasználása, valamint a kísértékű érmék elégtelensége 1849-ben 15 és 30 krajcáros papírpénzek forgalombahozatalára kényszerítette a pénzügyminisztériumot.¹ De még így is megisméltődtek a minisztérium hivatalbalépésekor lejátszódott jelenetek. A szükségleteket a rézkrajcárok nem fedezték. A törvényhatóságok munkája fennakadással fenyegetett. A megyei és városi alkalmazottak illetményeiket folytonos késéssel és csak részletekben kapták, mert a házipénztárakban nem volt váltópénz. Sáros megyében a lakosság élelmiszert nem tudott vásárolni és Luzsénszky Pál kormánybiztos szemtanuja volt annak, hogy a szegény ember 5 forintjáért sem kapott a piacon egy garas ára kenyeret.² A szükség oly nagy volt, hogy sok helyen feldarabolták a pénzjegyeket és úgy használták aprópénz helyett. Rendkívül nehéz helyzetbe kerültek az ezred- és zászlóaljpenztárak. Az altisztek és a legénység zsoldját késedelmesen fizették, mert csak százforintosokat kaptak. Az erdélyi hadifőparancsnokság panaszolta, hogy a közlegények elszökösnek, mert nem kapnak zsoldot. A parancsnokok kénytelenek a százforintosokat 10 és 20 frt veszteséggel is felváltani. Nem tudnak élelmiszert vásárolni, mert minden kereskedés megszűnt, az élelmiszereket elrejtették és a sereg úgy állt Erdélyben, „mint kipusztított országban“, holott aprópénz esetén minden bőven lett volna. A Vöröstoronyi szorosban vesztglő csapatok 9 napon át nem kaptak húst, mert nem volt aprópénzüik. A pénzszükség napról-napra emelkedett. Komáromban elfogyott a pénz, a pesti főhadipénztár a 7. hadtestnek a legénységi zsoldot nem tudta kiutalni. Aulich tábornok seregei pénz nélkül állottak. A szükséglet oly óriási volt, hogy pl. a debreceni hadipénztár egyik napról a másikra

¹ Veres József i. kézírata ; Numismatikai Közlöny 16. évf. 84. l. 17. évf. 98. és köv. l.

² O. L. Miniszterelnökség és Honvédelmi Bizottmány iratai 1849 : 54., 58. ; BM. Közigazgatási osztály 1849 : 20/13.

100.000 forintot költött. A hadfelszerelési kormánybiztosok pénzért, de főleg aprópénzért ostromolták a Honvédelmi Bizottmányt. Török Gábor, az aradi tábor ellátási biztos osztrák 5 és 10 forintos bankjegyeket adott a legénységnek, mert magyar pénze csupa 100 forintos pénzjegyekben volt. A nagyváradi 8. és 9. hadmegye főparancsnoksága mindenkinek 5 forintossal fizetett. A mezőhegyesi méntelepen 100 forintot 8 frt veszteséggel váltottak. A felszerelési munkálatok is veszélyben forogtak. A nagyváradi ruhabizottmány nem tudta a munkásait kifizetni, mert csak százasokat kapott, mire ezek otthagyták a műhelyeket, de a pénzügyminiszter nem tudott segíteni. Veszélyben forgott a hadsereg 1849 áprilisi élelmezése is az aprópénzhiány miatt. Komáromban az intendatúrának kevés pénze lévén, alig tudott élelmiszert vásárolni. A szállítók nyugtáikat olcsón eladták, csak hogy készpénzhez jussanak. Görgey arra kérte a pénzügyminisztert, hogy apróbb bankjegyeket csak a hadsereg kapjon, de ez lehetetlen volt, mert a bányák, sóaknák üzemei fennakadtak és az állam egyedüli jövedelmei ily módon elmaradtak volna. Kellett az aprópénz a nagyváradi fegyvergyárnak és ruhabizottmánynak, a szegedi, az aradi és a bácsi állami pénztáraknak, az élelmezési, felruházási és más kormánybiztosoknak és törvényhatóságoknak is.¹ Mindent elkövettek, hogy, amennyire csak lehet, fennakadás ne legyen, de a debreceni, majd a szegedi menekülés a bajokat még tetézte. A helyzeten, mint Kossuth írta, technikai okokból sem lehetett változtatni, ámbar „175 ember dolgozik a bank műhelyében éjjel-nappal... , hogy pl. csak 200.000 pengőforintnak elkészülésére krajcárosokban 800.000 és mint, hogy hátnyomás is van, 1,600.000 nyomás kell... Debrecenben sem egy sajtóval többet, sem egy ahhoz értő munkással többet nem teremthetnek. Egy havi szükség körülbelül 8.000.000, tehát egy napi szükség mintegy 280.000 forint. Ezt apróbankjegyekben előteremteni lehetetlen, 30 krajcárosokra és 15 krajcárosokra legalább is ötször annyi ember és prés kellene. Minthogy egy nap 280.000-et készíthessünk. Legyen csak Pest a miénk, akkor majd nyomjuk a bankót, szinte porzik bele, mert lesz mivel“.² Ez a remény nem vált valóra, a nyomda munkaképességét nem sikerült fokozni.

¹ O. L. Miniszterelnökség és Honvédelmi Bizottmány iratai. 1849: 47. Honvédelmi min. Iratok 1849: 17.823., 19.633., 19.854., 19.999., 620., 724., 867., 1352., 1961., 2422., 3017., 3726., 7987., 8565., 11.119., 11.764., 20.839.

² O. L. Múz., 1848—49.-i kéziratgyűjtemény. M. Kir. P. M. Eredeti fogalmazvány.

Mégis a pénzzel ezekben a napokban sok helyen minden felelősség nélkül bántak. A számok rideg valóságának sokan nem akartak engedelmeskedni és sokszor illetéktelenek merítettek a meghatározott célokra kiutalt összegekből. A pénzügyminiszter a had- és a belügyminiszterhez intézett átiratában felemlíti, hogy az ellátásban hiány lesz, ha a pénzültványozási megkeresések továbbra is úgy érkeznek, hogy azokon összeg, hely, személy és idő kivételesen fordulnak elő. Panaszolja, hogy szakszerű kimutatást a fedezendő szükségéről sohasem kap. Felkérte a minisztériumokat, hogy a költségültványozási megkeresésekhez minden esetben részletes kimutatásokat mellékeljenek.¹ De a kormánybiztosok a pénzkiültalásokat továbbra is a pénzügy- és honvédelmi minisztérium megkerülésével intézték.² Hogy a különböző helyekről érkező ültványok kifizetésében némi rend legyen, a Honvédelmi Bizottmány úgy határozott, hogy azok felől kollegialiter fognak rendelkezni és a kifizetések előtt az ültványokat Kossuthhoz küldték aláírás végett. A rendetlen pénzkezelés minden számvitelt lehetetlenné tett, ez pedig túlköltekezésekre vezetett. Kossuth a legnagyobb bosszúsággal és kétségbeeséssel mondotta, hogy „én legalább inkább főbelövöm magam, mint így kormányozzak“.³ De a helyzet alig változott. 1849 júliusában a pénzszűke már oly nagy volt, hogy a hadsereg élelmiszer- és lóvásárlásait a pénzügyminiszter felszólítására a vásárlás után egy hónappal fizették, zsoldot pedig csupán őrmestertől lefelé és azt is csak két hétre ültványozták.⁴ A hadipénztárak rovására a kormánybiztosok, kerületek és különféle hatóságok, katonai egyének és kisebb testületek különböző összegeket ültványozták, melyeket be sem jelentettek és így a hadügyminiszter sohasem tudta, hogy egy-egy hónapban a hadikiadások fedezésére mennyi pénzre lesz szüksége. Mivel a különféle hadi testületek nem voltak valamely hadkerületi, vagy sópénztárhoz utasítva, a zsold- és egyéb fizetések folytonos akadállyal jártak. A hadügyminiszter azt javasolta, hogy az összes hadi kiadások a budai hadi-főpénztárnál legyenek központosítva, ez lásson el minden más hadipénztárt. Állítsanak Debrecenben, Szegeden, Péterváradon és Kolozsvárt hadipénztárakat, melyek a pénzt a budai hadi-főpénztártól, vagy a sóházakból kapnák. A kormány-

¹ PM. eln. 1849 : 1179.

² O. L. Múz. 1848—49.-i kéziratgyűjt. M. kir. P. M. 1848. okt. 20.

³ U. o. Vörös Antal-gyűjt. Kossuth levele Perczelhez 1848. dec. 24.

⁴ O. L. Honvédelmi Bizottmány, a kormányzó iratai 1849. júl. 6.

biztosok, intendánsok a katonai szükségletekre igényelt pénzeket a budai főpénztár terhére utalványozzák és havonta leszámolást küldjenek a hadügyminiszterhez. A pénzügyminiszter a hadügyminisztérium tudta nélkül katonai célokra senkinek ne adjon pénzt. A havonkénti pénzszükségelekről minden hónap 20.-án kimutatást kell a pénzügyminiszterhez küldeni. A pénzügyminiszter kijelentette, ami az előzmények után elég különösen hangzik, hogy a folytonos hadjárat nem alkalmas szigorú elszámolásokra, mindamellett elismerte, hogy az eddigi rendszer pazarlással járt. Ezért helyesnek tartotta a pénz- és hadügyminisztérium együttműködését és hogy a hadügyminiszter előzetes számadásait havonként kézhez kapja. Az elszámolások szükségét is hangsúlyozta és kérte a zsoldra, felruházásra, fegyverekre, élelmezésre és egyéb kiadásokra vonatkozó számadások előzetes összeállítását, mert ezzel a pénzkészletek készítéséről jó előre lehetne gondoskodni.¹

A városok ilyen pénzügyi viszonyok mellett alig remélhettek valami segítséget és kényszerűségből, mint a világháború idején, szükségpénzek kibocsátásához folyamodtak. Pest városa, nehogy a helyi forgalom egészen megszűnjék, amikor a kormány Szegedre menekült, 500.000 forint összegű 1, 2, 3 és 6 krajcárra szóló szükségpénz kiadására kapott felhatalmazást, melynek fedezetére ugyanolyan összegű nagyobb címletű pénzjegyek szolgáltak. A császári seregek bejövetele folytán a már készülöben lévő aprópénz nem került forgalomba. Lőcse 10, 20 és 30 krajcárosokat bocsátott ki.² Az utolsó hetekben bekövetkezett zűrzavarban a legfőbb gondoskodás tárgya a bankóprés volt, de az a megfigyelt között személyzettel már alig tudta feladatát elvégezni. A hadseregszállítók, kormánybiztosok semmi pénzt nem kaptak és Kossuth kétségbeesetten írta, hogy „seregeink el akarják hányni a fegyvert, mert e hónapban (júniusban) zsoldot nem kaptak“.³ A Szegedre menekült kormányt pillanatnyi szorultságából a Szeged-Csongrádi Takarékpénztár 10.000 forintos kölcsönrel segítette ki. A főfizető-pénztár üresen állott. Az erdélyi hadsereg sürgető pénzkérését nem tudták teljesíteni, pénzt kért a komáromi várparancsnok-

¹ O. L. Hadügymin. 1849 : 17.754.

² Neubauer Z. : A szepesi tak. pénztár szükségbankói. Numismatikai Közlöny, 14. évf. I. füzet. — Halász G. : A magyar szabadságharc állami papírpénzei. (U. o. 6. évf.)

³ O. L. Miniszterelnökség. Honvédelmi Bizottmány 1849 : 45/a.

ság is. A kormányzó kész volt bankókészítésre más nyomdának is megbízást adni, de Duschek ehhez nem járult hozzá, mert attól félt, hogy a fizetőeszközök ily módon való szaporítása a már forgalomban lévő pénz teljes elértéktelenedését vonja maga után.¹

Ez a veszély már alaposan megrongálta pénzjegyek hitelét. A kormány az osztrákok által megszállott vidékeken csak az ércalappal bíró 1 és 2 forintos bankjegyekért vásárolhatott, míg a többi területeket saját pénzjegyeivel árasztotta el. Az első hónapok 4—5%-os disagioja lassan 20%-ra emelkedett. Ez az értékcsökkenés nemcsak az országban forgó kétféle, osztrák és magyar fizetőeszköznek tulajdonítható, hanem a változó hadiszerencsének is, amely a magyar papírpénz hitelét hol megszilárdította, hol gyöngítette.² A spekuláció még jobban növelte a bizalmatlanságot. A magyar kormány fennhatósága alatt álló területekről gyakran jöttek Pestre kereskedők, kik már az első hetekben összevásárolták az osztrák bankjegyeket és most különböző álhírek terjesztésével ismét osztrák bankjegyeket vásároltak Kossuth-bankókért. Míg március végén Pesten a Kossuth-bankók teljes névértékben fogtak, addig április 6.-án reggel az 5 forintos magyar pénzjegyekért 4 forint 30 krajcárt, délután már csak 3 forint 30 krajcárt adtak. A bizonytalanságot fokozta Windischgrätz március 8.-i rendelete, amely a közpénztáraknál érvénytelennek nyilvánította a magyar 5 és 100 forintos pénzjegyeket.³ A forgalom legmostohább „értéke“ a 100 forintos volt, amely névértékének 20—25%-át elvesztette.⁴ A június és július hónapokban bekövetkezett harctéri események a magyar pénzjegyek elértéktelenedését teljessé tették. A magyar papírpénz ingadozó értékét népünknek az önvédelmi harc eredményességébe vetett bizalma biztosította és őrizte meg. Ez a lelki tényező most már elhagyta a heroikus küzdelem egyik eszközét, a Kossuth-bankókat, melyeknek egy részét „a hódító“ osztrák seregek megsemmisítették, míg másik részük falba rejtve, vagy pincék mélyén talált pihenőre.

¹ U. o. Honvédelmi Bizottmány, a kormányzó iratai 1849. jún. 12. Múz. Kéziratgyűjt., M. kir. P. M. 1849. júl. 8.

² Figyelmező 1848. évi 28. sz. Hírfüzér. — Veszprém megyében az osztrák 1 és 2 frt-osokat, mivel nagy mennyiségben fogtak a nép között, adóban is elfogadták.

³ Faragó i. m. 214. l.

⁴ Figyelmező 1849. évi 42. sz.

IV.

A háború és a gazdasági élet. Földművelés, ipar és kereskedelem. Hítellelét. Áralakulás. Drágaság. Munkabérek. Városok és megyék pénzügyei.

A politikai rendszerváltozás, majd a fegyveres viszály egész gazdasági életünket alapjaiban rázta meg. A jobbágyföldesúri viszony gyökeres megváltozása a birtokososztályt nagy megpróbáltatások elé állította. Az állam teljes pénzügyi ereje más irányban volt lekötve és így magárahagyatva, minden segítség nélkül kellett veszteségeit pótolnia és birtokait jövedelmező állapotba helyeznie. Az első magyar miniszterium tisztában volt a mezőgazdákat ért veszteségek nagyságával, ezért gondoskodni kívánt a nemesség kártalanításáról. Az országgyűlésre bízta a tehermentesítés módozatainak megállapítását, de a közbejött események elodázták a terv kivitelét. Az eladósodott és veszteségeket szenvedett földbirtokosok egyedül az 1858-ig fennálló moratóriumot nyerték a kormánytól. A nyomasztó pénztelenségen földhittelintézzettel akartak enyhíteni, de az minden jó szándék mellett is csak terv maradt, pedig pénzre égető szükség volt. A megszüntetett robot és dézsma hozzávetőleges becslések szerint kb. 5,000.000 forint évi bér munkavesztést jelentett, amit a mezőgazdaság egyelőre a legnagyobb erőfeszítéssel sem tudott előteremteni. Sok helyen munkáskéz hiányában a termést nem tudták betakarítani, a földeket bevetni. A nép első meglepetésében még pénzért sem akart egykori földesurának dolgozni.¹ A majorsági földeket bér munkával kellett megmunkálni, ez pedig drága volt és a várható jövedelmet előre felemésztette.² Bihar megyében a napszámosok bére napról-napra emelkedett és a nagy uradalmak tavaszi vetés nélkül maradtak, a szőlőhegyek egy része munkálatlanul állt.³ Ung megyében a szegényebb nemesek földjeit a volt jobbágyok felesben bevetették, de a terméketlenebb részekben, ahol a jobbágy ezt nem tartotta hasznosnak, a földek egy része a magas napszám és drága jószág miatt

¹ Szepes megyében a tavaszi munkákat pénzzsűke miatt alig tudták befejezni, pedig a megyében a sok nyomorgó felszabadult jobbágy szívesen dolgozott volna, mert annyi pénz se volt, hogy saját földjeihez szükséges vetőmagot megvegye. (BM. Beadványok 1848 : 2027.)

² Gazdasági Lapok, 1849. évi 1. sz. és F. I. K. M. Földművelési osztály 1848 : 24/1.

³ F. I. K. M. 1848 : 9.

vetetlen maradt.¹ Az állatállomány erősen csökkent, a sok fuvarozás a művelés elől elvonta az igásjóságot és a föld kellő megmunkálásához legszükségesebb jóság legjavát a katonaság vásárolta össze. Az állattartást a közlegelőkön történt foglalások és az uraság legeltetési jogának kétségbevonása tették nehezebbé.²

A termelés kellő beruházási és forgótőke hiányában nehéz feladatnak bizonyult, a bekövetkezett háború pedig újabb gondokat jelentett. Az ellenséges hadak a lázadó nemzetiségekkel egyetemben a vetéseket legázolták, vagy takarmányul használták. Pozsony és Nyitra megyében az osztrákok még a vetéseket is lekaszálták, Kővár vidékén a takarmányt elégették.³ A szerb pusztítások Krassóban, Aradban, Csongrádban inséges időket hoztak.⁴ A lakóhelyeket kirabolták, a lábasjóságot elhajtották, úgyhogy a gazda kénytelen volt a gabonaraktárak és csűrök helyett a kezdetleges vermeléshez visszatérni, ha termését a fosztogatók elől menteni akarta. Ahol a termelés lehetséges volt, ott a legközvetlenebb szükségletre szorított. A volt jobbágyok alig termeltek többet, mint amennyi saját szükségletükre kellett. Feleslegekkel csak az uradalmak rendelkeztek, viszont az értékesítés nehezebb lett. Pesten, az egyetlen nagy piacon a kereslet csökkent. A külföldi vásárlók elmaradtak és a termények nagybani eladása úgyszólván megszűnt. Az országos vásárok egyrészt nem tartották meg, a többin oly csekély volt a forgalom, hogy békés időben egy jó hetivásár felért velük.⁵ A termények szállítása az utak bizonytalansága és a katonaság vonulása miatt körülményes és költséges volt. Az ingyen fuvar megszűnt és a fuvardíjat a hadiszállítások felverték. Az olyan megyékben, mint Zemplén, Fogaras, Máramaros, melyek eddig kényérszükségeiket más vidékek feleslegeiből pótolták, hiány jelentkezett. A kivitel Ausztria felé mélyen lehangyatlott s mindössze néhány határmenti megyére szorított: az 1846. évhez képest 1848-ban több mint 20,000.000 forinttal, illetőleg 17—20%-kal csökkent.⁶ Most már az egyetlen nagyvásárló az állam lett. A hadsereg élelmezését

¹ F. I. K. M. 1849 : 3/2.

² A csongrádmegyei Szegváron a nép a közlegelőre kihajtott urasági jóságot agyon akarta verni. (F. I. K. M. 1849 : 207.)

³ F. I. K. M. 1849 : 3/4., 3/28.

⁴ Gazdasági Lapok, 1849. évi 26. és 27. sz.

⁵ Főv. lt. Pest város gazdasági bizottmányának jkve, 1849 : sz. 1394.

⁶ Gazdasági Lapok, 1850. évi 50. sz.

néhány hadseregszállító és a kormánybiztosok egész raja intézte. A terményeket igen változó áron vásárolták: ahol a katonaság megállapodott, ott a termények kétszer-háromszor magasabb áron keltek el, mint a közvetlen, de sereg nélkül maradt szomszédságban. A fizetés legtöbb esetben Kossuth-bankókkal történt és utóbb ezzel érte gazdáinkat a legnagyobb veszteség, mert mikor a megszálló osztrák seregek parancsára papírpénzeiket megsemmisítették, minden forgatókójuk elveszett.

A földművelő szegény köznép, a volt jobbágyok és zsellérek talán még nagyobb áldozatokat hoztak. Az ország északi megyéiben évtizedek óta a legnagyobb nyomorúság uralkodott. A népesség aránylagos sűrűsége, sovány, kis darabka földjeik csekély termése a bőség idején is napszámosmunkára szorította e megyék lakosait. Az 1847. évi rossz termés éhínséget okozott. A háború idején pedig a nép olyan sanyarú helyzetbe került, hogy betevő falatja is alig volt. Vidékükön a magyar és osztrák seregek minden élelmiszert elfogyasztottak, közmunkát nem lehetett kezdeni a bizonytalan helyzet miatt. Árvában, Liptóban, Trencsénben, Túrócbán, Zólyomban az inségesek között nemcsak sokgyermekes zsellérek, de telkesgazdák is szép számmal akadtak. A kormány a felvidéki nyomor enyhítésére 150.000 forint kölcsönt szavazott meg.¹ A legnagyobb bajt az a körülmény okozta, hogy a felvidékiek nem mehettek az Alföldre, ahol addig a nagyuradalmakban arattak és az egész télire valót megkeresték. De a Felvidék nyomora mellé oda lehet állítani az alföldi és dunántúli szegénység nélkülözéseit is. A Szentés-környéki „szegény-kertészség“ két keze munkájával napkeltétől napnyugtáig, szakadásig való munka mellett alig tudta mindennapi kenyerét megkeresni. Zala megye népét a horvátok pénzéből és élelméből fosztották ki. A bihar- és temesmegyei községek előfogatókat kiszolgáló, messze vidékekről berendelt lakosai, akik egyedül a fuvarozásból éltek, hosszú hetek mulva láttak csak pénzt. Másoknak meg kis gazdaságukat sokszor a legnagyobb munka idején kellett otthagyniok.² Olykor az is megtörtént, hogy minden termését, még a vetőmagnak valót is elvitték tőle; a föld népe Esztergom és Bács megyében egy összeírás alkalmával minden terményét elrejtette.³ A nemzetőri szolgálat

¹ BM. Közigazgatási oszt. 1849 : 1/106., 20/13. ; Rendőri osztály 1848 : 4/46. ; Egyveleges iratok 184 : 102., 104. F. I. K. M. Földművelési oszt. 1849 : 3/11.

² Hadügymin. 1849 : 5099., 21.720., 21.721.

³ F. I. K. M. Földmív. oszt. 1849 : 3/11., 3/22., 3/16.

sok munkáskezet vont el a földektől, de az otthonmaradottak szorgalma pótolta a hiányt, sőt a legelőelkülönítések után az addig vetés alatt nem állott földeket is feltörték.¹

Az ipar helyzete az átalakulás első hónapjait kísérő pénzügyi és ezzel összefüggő kereskedelmi válsággal kapcsolatban nem sokban különbözött a mezőgazdaság helyzetétől. A vásárlóképeség ezekben az időkben a mélypontra süllyedt. Mindenki óvakodott a költekezésektől és osztrák bankjegyein, ezüst huszasain senki sem akart túladni. Vevőközönségük, a falusi földműves lakosság vásárlóképesége már a szabadságharcot megelőző évtizedben erősen csökkent. Az 1847.-i ritka rossz termés, a szociális és gazdasági helyzet hirtelen megváltozása, a mezőgazdasági termények rossz értékesítési lehetősége állandó fogyasztóikat visszatartották a szükséges iparcikkek vásárlásától. Az iparosok a nélkülözhetetlen nyersanyag egy részéhez : vashoz, fához, bőrhöz stb. és félkészítményekhez, melyeket eddig Ausztriából minden nehézség nélkül megkaptak, az ott már előbb beállott események következtében mind nehezebben jutottak. A megcsappant kereslet, részleges nyersanyaghiány munkáselbocsátásra kényszerítette a mestereket. Az eddig 4—5 segéddel dolgozó műhelyekben a mester most már inasaival dolgozott. A mesterek e néhány sovány hónapot mindenestre könnyebben túrték, mint segédek. Mindegyikük bírt olyan fekvőséggel, amelyből kiadásait pótolni tudta : a lakóházon kívül legtöbbször veteményes kerttel, elég gyakran néhány hold szántóval, de minden esetben egy kis szőlővel. A kézműiparban foglalkoztatott tanult munkások, segédek, különösen a népesebb városokban, főleg Pesten munka nélkül maradtak. A hitelválsággal kapcsolatos csődök és munkanélküliség kb. 10.000 szakmunkás kenyerét tették bizonytalanná. A két kezük munkájából élők minden értékesíthető holmija a zálogházba vándorolt, melynek forgalma úgy megnőtt, hogy pénztárai már áprilisban üresen állottak és raktáraiban 1,500.000 forint értékű elzálogosított tárgy feküdt. 50.000 forintos kölcsönt kért és kapott a vallásalapítványtól a belügyminiszter közbenjárására, aki közrendészeti szempontból szükségesnek tartotta a zálogház zavartalan működését. Az intézet pénztárában lévő 15 db Osztrák Nemzeti Bank- és 5 db metallique-részvényre a Kereskedelmi Banktól lombard-hitelt vett fel.² De a munkanélküliek száma

¹ Hódmezővásárhelyen 7200 hold legelő jutott a házas zselléreknek, amit bevetettek. (F. I. K. M. Földmív. oszt. 1849 : 3/30.)

² BM. Közigazgatási oszt. 1848 : 9/59., 63/9. ; u. o. beadványok 1848 : 268., 546., 929.

állandóan növekedett, mire a július 7-én tartott minisztertanács a közmunka- és közlekedésügyi miniszter rendelkezésére a kincstárból kiutaltatott 50.000 forintot.¹

A gyáripar, szorosabb kapcsolatban lévén a hitelérettel, a moratórium miatt kölcsönökhöz nem juthatott. A hitel-felmondások az üzemek fenntartásához legszükségesebb forgótőkét is elvonták. A gyárosok az államhoz fordultak és a kereskedelmi minisztertől vártak segítséget. Azt remélték, hogy a politikai viszonyok megváltozása az eddig ipar-ellenes rendszer akadályait is el fogja tüntetni és a magyar kormány iparpártoló politikát fog folytatni. Anyagi támogatást vártak és érdekeik védelmére 1848 május 24.-én megalakították a „Gyáriparos testületet“ abban a reményben, hogy minden magyar gyáros csatlakozni fog hozzájuk. A testület egy tanácskozó bizottnányt is alakított és ennek elismertetését kérte a kereskedelmi minisztertől. Ez a bizottság mint a gyáriparosok érdekképviselőjének hivatalos megbízottja véleményező és tanácsadó szervként működött volna a kereskedelmi minisztérium mellett. Klauzál miniszter az eszmét felkarolta, de ő az ország minden iparosát felölelő egyesületet tervezett, vidéki fiókegyesületekkel, rendszerezett iparos közgyűlésekkel. A kis- és nagyipart pedig egy „Ipartanács“-ban akarta egyesíteni. Az egész tervezet véleményezés végett a minisztérium ipar-osztályához került, amely a céhrendszer mellett nem helyezte az Ipartanács felállítását. Véleménye szerint a kisipart kell védeni és leg-helyesebb lenne a francia rendszerből a „Chambres consultatives des manufactures“-t és a „Conseil de prud'hommes“-t bevezetni. Vagy hogy a kormány csoportérdekek felett álló véleményt halljon, szó lehetne egy „Nemzetgazdasági tanács“ felállításáról is.²

A gyáriparos-testület alapítói egyenként próbáltak a kormánytól segílyt szerezni, amit az általános helyzet nagyon is érthetővé tett. A gácsi és zay-ugróci posztógyárak, Karschehf Alajos modori gyapotszövetgyáros, a holicsi porcellángyár sürgős segílyt kérnek, mert enélkül kénytelenek lesznek műhelyeiket bezárni. A csetnek-pécsi „Concordia“ vasgyár 80.000 forintot, a rimamurányi 16.000-t, a „Gömöri vasművelők egyesülete“ 50.000-et, a „Ruszkabányai bányatulajdonosok“, a „Rimamurányi vasművelők“

¹ Közm. M. eln. 1848 : 172., 180., 193., 240., 252., 269. — A pénz a felemelt sóár pénztárából utalták ki ; július végéig 20.000 forintot költöttek.

² BM. Egyveleleges iratok 1848 : 20.

támogatást kérnek, Nádasdy Tamás gróf pedig a gömörmegyei Betlér helységben fekvő vasműveit vételre ajánlja.¹ Eggenberg Lajos temesvári vegyészeti gyáros, a nógrádmegyei üvegyárosok, vasolvasztók kérelmüket azzal indokolják, hogy az átalakulás óta erdélyi, szerb és dalmata vásárlóik a pesti vásárról nemcsak hogy elmaradtak, hanem váltókötelezettségeiknek sem tesznek eleget és így ők pénz nélkül munkásaikat, kik családtagjaikkal 2000 főre tehető, szélnek fogják eresztetni. Az ország egyetlen selyem- és bársonygyára, valamint a Valero-féle selyemszalaggyár, a pesti asztalosmesterek mind segélykérésekkel ostromolták a minisztert. A válasz a legtöbb esetben elutasító volt a kincstár szűkös helyzetére való hivatkozással. A kormány elsősorban a hadiszükségletek szempontjából fontos ipar segélyezésére gondolt, de pénzsűke miatt még azt a 3000 q rezet is nehezen tudta beváltani, melyet a felsőmagyarországi bányászat forgatóke hiányában nélkülözött.²

Az ipari termelés rövidesen a hadsereg felszerelésére és az utánpótlásra rendezkedett be. A kormányt a viszonyok kényszerítő ereje, ha nem is kifejllesztett, de nagy vonásokban összefüggő kényszerszervező bevezetésére szorította.³ Az egyre növekvő nyersanyagszükséglet csak hazai forrásokból volt pótolható. A készleteket összeírták és minden használható, a felszereléshez szükséges anyagot a hadsereg részére lefoglaltak. A céhrendszert továbbra is fenntartották és bevezették a munkakényszert. A segédek munkahelyüket nem hagyhatták el, kivételes esetben pedig helyettesről kellett gondoskodniok.⁴

¹ A Concordia rt. 60.000 frt. kölcsönt kapott.

² Közm. M. Közlekedési oszt. 1848 : 1/39., 1/40. — F. I. K. M. Iparoszt. 1848 : 2/3., 2/23., 2/24., 2/52., 2/70., 6/2., 6/4., 6/7., 6/12.; u. o. Egyveleges iratok 1848 : 32. — Miniszterelnökség és Honvédelmi Bizottmány iratai 1848 : 1347. — PM. eln. 1848 : 1067., 1087., 1099. — PM. 1848. Duschek-féle iratok. I. csomó, 99.

³ Az alig 26 éves Lukács Sándor győri kormánybiztos, majd az összes magyar hadsereg felszerelési biztosa ezirányban páratlanul értékes szervező munkát végzett. 1849 január 14.-én a kormány tábori szertárt létesített. Központosította a ruházati, hadfelszerelési és ételmezési intézményeket és élére Lukács Sándort állította, aki fiókokat létesített Debrecenben és Pozsonyban, a céheket állami munkavállalásra kötelezte, csempészszolgálatot szervezett és kollektív bérszerződést kötött a férfi és női szabómunkásokkal. Lukács Sándor győri működésére ld. Szávay Gy. : Győr. Monografia a város jelenkoráról. (Győr, 1896.) 389. és köv. l. Sajnos, csak az egykori kormánybiztosi rendeletek pusztá szövegét közli. — O. I. Hadügymin. 1848 : 16.544., 16.953.; F. I. K. M. Iparoszt. 1849 : 1/13.

⁴ Föv. lt. Buda közgyűlési jkve 1848. okt 1., 186. sz. Óbudai tanácsülési jkv. 1848. okt 1., 908. sz. — Ungár L. i. m. 16. l.

Nagy volt az elégedetlenség a tanult munkások között főleg amiatt, hogy több munkát követeltek tőlük, mint eddig. A hatóság, ha erre a mesterek felkérték, a bér vagy munkaidő kérdésébe beavatkozott és a legtöbb esetben a munkaadó mellett foglalt állást. Az ellentétek elég gyakoriak voltak, főleg a fővárosban, amit „az egyenlőség iránt uralkodó ferde nézetek“ még csak növelték.¹ De a munkaadók sem mozoghattak teljesen szabadon. A magánosok megrendeléseit kötelesek voltak félretenni és állami megrendelésre dolgozni. Mivel egységes készítményekre volt szükség, a kincstár az áruk minőségét és árát előre megállapította, sokszor elég alacsonyan, amit annál könnyebben keresztülvihetett, mert az egész kis műhelyek mesterei forgótöke hiányában a hadipénztártól kaptak kisebb-nagyobb előlegeket. Pesten a honvédfelruházási-pénztár felállításával központi szerv létesült, míg vidéken a beszerzést a kormánybiztosok végezték.²

A lőszer- és fegyveripar természetesen a kormány ellenőrzése alatt állott, vagy állami kezelésbe került. A salétromtermelés, lőpor-, golyókészítés, a fegyver- és ágyúgyár működése jórésztben a kincstári bányák és birtokok nyersanyagszolgáltatásán nyugodott. A felsőmagyarországi bányaterület a júniustól augusztusig terjedő időben Körmöcbányáról és Zsarnócáról 2000 q ólmot és 1000 q ónt szállított Pestre. A kálniki kénbánya termelését, amennyire lehetett, fokozták. Szeptember elején a jakabfalvi dróthúzó- és rézhámor-műveket fegyvergyárrá alakították át. A következő hónapban a ronici vasműveknél egy puskacső-, hámor- és köszörülő műhelyt állítottak fel. A fegyvergyártás vezetésére Eisenbach Gáspár pesti fegyvergyárigazgatót küldte a hadügyminiszter Besztercebányára. A szuronyokat és puska-vesszőket a Pesten működő fegyvergyár részére Diósgyőrön, Mecenzéfen és Ronicon készítették. Fegyvert készítettek még az ungmegyei volt Sztáray-féle, ekkor már állami fegyvergyárban. A szükséges acélmennyiséget a ronici bánya szolgáltatta, amely kizárólag fegyverkészítési célokra adhatott el vasat és acélt. A vállalkozókkal kötött szerződési feltételek teljesítése is a kincstári bányáktól függött, mert a nyersanyagot onnan kapták. 1848 november végén szerződött a pénzügyminisztérium a Tiszler Gedeon és Társai céggel 40.000 db kardszurony elkészítésére. A vállalkozó a szükséges acélmennyiséget napi áron a tiszolci és ronici vasművek-

¹ Föv. lt. Rendőriek 1849 : 486. sz.

² A kormánybiztosok erre a célra 3,857.686 frt-ot költöttek. (Lukács B. i. m. 100. l.)

től kapta. Breznóbányán Tibély nevű kereskedővel szerződött Mészáros hadügyminiszter szuronyszállításra, a szerződés szerint a nyersanyagot helyben kapta a vállalkozó. A kincstári uradalmak szolgáltatták a puskaagy készítéséhez szükséges bükk-, juhar- és kőrisfadeszkákat. Ágyúöntő és golyókészítő műhely Ronicon létesült, ahol hat- és hétfontos ágyúkat, hatlatos vaskartácsokat öntöttek. A nyersanyagon kívül tanult szakmunkásokkal látta el a bányagrófság az ország különböző részein működő fegyvergyárakat és öntődéket. A pesti fegyvergyár üzembehelyezésekor is a szélaknai, körmöci, besztercei, ronici szakmunkások közül került ki a szükséges személyzet s kétszeres fizetést és havi 5—5 forint szállásbért kapott a fővárosban.¹ A puskaművesek minden raktári készletét lefoglalták, polgári személyeknek tilos volt fegyvert eladniok s tartoztak mindennemű javítást elvállalni a hadsereg és a nemzetőrség részére. A fegyverszükséglet azonban oly nagy volt, hogy a kormány külföldről is próbált fegyvert szerezni. Általában a felszereléshez szükséges kész gyártmányok és nélkülözhetetlen nyersanyagok behozatala érdekében valóságos csempészhadjáratot folytatott.² A termelés fokozására, valamint a kezelés egysíntésére aztán 1849 április havában minden műhelyt és gyárat a felszerelési kormánybiztosok felügyelete alá helyeztek. Sikerült a háborús ipar részére minden rendelkezésre álló munkaerőt összefogni s ezzel a munkaadók és munkások anyagi helyzetén is nagyot lendített a kormány a megalakulását követő 2—3 hónapos idő viszonyaihoz képest.³

A kereskedelem és a pénzpiac helyzete volt a legsúlyosabb. A gazdasági élet e két ágának nem vált javára sem az átalakulás, sem a háború. Az első hetekben gyors lefolyásúnak ígérkező valutaválság kereskedelmi és hitelválsággá mélyült. Láttuk, hogy a kereskedők visszautasították a bankjegyeket, ezzel maguk is hozzájárultak a normális forgalom csökkenéséhez. A pesti kereskedőtestület április 26.-i ülésén nyomatékosan felhívta tagjait, hogy fogadják el az osztrák bankjegyeket, mert bizalmatlanságuk teljesen alaptalan. Ha pedig a bankjegyeket ezüstre váltva otthon

¹ Veres J. i. kéziratából.

² Gelich R.: Magyarország függetlenségi harca. (Budapest, 1884—89.) II. 467., III. 427. l.

³ A kovácsmunka például 33%-kal, a bognármunka 3%-kal, a kádármunka 1%-kal drágult. A kiskereskedelmi árak 5—15%-kal emelkedtek. „A vasnak magas ára, a legényeknek fizetendő drága bére miatt“ következett. (Föv. lt. Gazdasági bizottság jkv.-e 1848: 2358., 2523. sz.)

tartják, az a forgalom szünetelésére vezet. Tartozásaikat nem fizethetik, megrendeléseiket sem a gyárosok, sem a nagykereskedők nem fogják teljesíteni. A pesti cégek leg-többje osztrák és délnémet gyárosokkal és nagykereskedők-
kel állott összeköttetésben. Áruikat 3—6 hónapos hitellel vásárolták és most, hogy Ausztriában a hitelviszonyok meg-változtak, az osztrák cégek pesti üzletfeleiktől hiteleiket meg-vonták és szállítmányaikért a fizetést ezüstben követelték.¹ Ezért gyűjtöttek kereskedőink ezüst huszasokat, de számí-tásaikat a pénzügyminiszter nemesfémkiviteli tilalma keresz-tülhúzta. Ilyen körülmények között a hitelt helyben kellett keresni, de a magántőke minden hitelnyújtástól óvakodott. A kormány maga is pénzszükében volt és csak pillanatnyi segítséget tudott nyújtani. Április 13.-án a belügyminiszter rendelkezésére Pest város a telekkönyvi, az árvai és letéti pénztárak készpénzkészletét, 89.368 forintot, a kereskedők-
nek kölcsönözte 4%-os kamatra a Pesti Kereskedelmi Bank útján.² Alig egy hét múlva a pesti kereskedelmi testület 300.000 forintot kért a pénzügyminisztertől, aki ezt az össze-
get a közalapítványi pénztárból ugyancsak a Kereskedelmi Bank közvetítésével kiutaltatta.³ Amikor újabb 2.000.000-t kértek, a minden oldalról erősen igénybevett alapítványi pénztár ezt az összeget nem tudta rendelkezésükre bocsátani. Ekkor az Osztrák Nemzeti Bank-hoz fordultak. A bank 1.000.000 forintot hitelt nyitott a pesti Kereskedelmi Bank kezessége mellett a feltétellel, hogy ezt az összeget a bank vagyonától elkülönítve és az Osztrák Nemzeti Bank felügyelete alatt kezeljék. Az alapból 5%-os kamatra nyuj-tottak hiteleket.⁴

A hitelpiacon a bizonytalanság és az ideges féle-
lem a takarékpénztárakat és bankokat sem kerülte el. A betevők siettek felmondani elhelyezett tőkésüket, viszont az intézetek adósaikat kötelezettségeik teljesítésére nem szo-ríthatták. Nem akarunk itt részletesen foglalkozni az egyes hitelintézetek üzletvitelének történetével, helyzetükre vonat-
kozólag csak egy-két jellemző dolgot említünk. A Pesti Hazai Első Takarékpénztár pénztárában a betétek összege április-
ban 174.335 forint volt, ezzel szemben a kivétel 243.248

¹ PM. 1848 : 696.

² Föv. lt. 1848. Közigazgatási csomó 2., 94. sz.

³ F. I. K. M. Keresk. oszt. 1848 : 8/3. A kiutalás a nádor intéz-
kedésére történt, akihez a pesti kereskedelmi piac és a közrend érdeké-
ben a kereskedelmi miniszter a pesti kereskedők kérelmét ápr. 7.-én
pártolólág terjesztette fel.

⁴ Pólya J. i. m. 91. és köv. l.

forintra emelkedett.¹ A bank március második felében 100.000 forintos kölcsön felvételére kényszerült, melyet április 6.-án a Közalapítványi Pénztártól kapott. A vidéki intézetek még rosszabb helyzetben voltak. A zólyomi takarékpénztárban a visszafizetések négyszer nagyobbak voltak, mint március előtt.² A szekszárdi takarékpénztár, hogy helyzetén némileg enyhítsen, 10.000 forintos kölcsönt kért és biztosítéskul 100.000 forintot érő kötelezvényeit ajánlotta fel, de eredménytelenül.³ Helyzetüket az április 4.-én Lónyay Menyhért indítványára elrendelt moratórium tette reménytelenné. A betétek felhalmozódása annakidején arra indította az egyes intézetek vezetőségét, hogy üzletkörükbé a jelzálogos hitelnjujtást is beiktassák. A nemesi birtokra és jobbágytelekre folyósított jelzálogos kölcsönök összege évről-évre növekedett és pl. 1847-ben a Pesti Takarékpénztárt nemesi birtokra és jobbágytelekre 1,549.955 forintot folyósított. A váltóhitelre is kiterjedő moratórium a váltóüzlet összezsugorodására vezetett. A moratórium miatt a kölcsönöket egyelőre nem lehetett behajtani, mire az intézetek igyekeztek egymáson segíteni. A Pesti Hazai Első Takarékpénztár március 6.-án 20.000 forintot vett fel váltóra a Kereskedelmi Banktól. Másnap a közalapítványi pénztártól 100.000, majd április 22.-én újabb 50.000 forintot kapott. Júliusban a helyzet annyira megromlott, hogy a pénztáraiban lévő készpénz 15.000 forintra olvadt.⁴ A takarékpénztárak július végén a moratórium felfüggesztését kérték, vagy kiterjesztését a pénzüintézetekre is, de az országgyűlés, ahová kérvényüket eljuttatták, nem foglalkozott beadványukkal.

A kereskedelmi forgalom a háború alatt csak a legszűkebb területre szorítkozott. A nyerstermények adás-vétele igen lanya volt. Az üzletkötések a gyenge árak mellett jelentéktelenek maradtak és a gabona-, bor-, gyapjú-, gubacskészleteket egyedül a hadsereg fogyasztotta. A termelők mindennek nem nagy hasznát látták, mert az állam a szállítási és élelmezési kormánybiztosokra bízta az ellátást, ők viszont ügynökök segítségével gondoskodtak a beszerzésről és szállí-

¹ Vargha Gy. : A magyar hitelügy és hitelintézetek története. (Budapest, 1896.) 130. l.

² F. I. K. M. Kereskedelmi oszt. 1849 : 6/1.

³ PM. eln. 1848 : 273/a., 621. A Pozsonyi Takarékpénztár küldöttsége 100.000 frt kölcsönt kért a pénzügyminisztertől, de nem kapott. (Jónás J. : Visszapillantás a pozsonyi első tak.-pénztár 50 éves működésére. (Pozsony, 1892.) 43. l.)

⁴ Fenyvessy A. : A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület 50 éves története. (Budapest, 1890.) 84. és 117. l.

tásról. Ez a rendszer igen károsan hatott az áralakulásra : az ügynökök ellepték a falvakat és az állam nevével visszaélve, alacsony áron, 4—5 forintért szedték össze a gabonát köblönként, viszont 10—20 forintért adták el az államnak.¹ Az esetleg még megmaradt készletek a helyi piacon keltek el. Az országos vásárok elvesztették jelentőségüket ; a pesti, a debreceni és a szegedi vásár áralakító hatása nem érvényesülhetett. A kivitel teljesen megszűnt. A szerb és dalmát kereskedők a vásárokról elmaradtak, a török alattvalók áruja Pesten rekedt, mivel a Dunagőzhajózási Társaság a minisztérium engedélye nélkül Zimony felé árut nem szállíthatott.² A vidéki kereskedelem válságba került, a volt nemesség adósságait nem tudta megfizetni. Erdélyben, ahol állami raktárakat nem állítottak, a hadsereget a kereskedőknek kellett kiszolgálni, holott nekik pesti társaik nem hiteleztek. A marosvásárhelyi kereskedők 1849-ben 3 évi moratóriumot kértek a kormánytól, amely ezt minden város kereskedőire ki akarta terjeszteni, de aztán elejtette tervét, mert a pesti kereskedők ellenezték azt, bár ők maguk Windschgrätz első pesti tartózkodása idején 4 hetes moratóriumot élveztek.³ Az élelmiszert és iparcikkeket áruló kis- és nagykereskedőket súlyosan érintette az a körülmény, hogy cikkeik egy részét Ausztriából hozták és készleteik pótlására nem volt alkalom. A behozatal névleg tilos volt, de nagyarányú csempészség folyt úgy osztrák, mint magyar részről. A kereskedelmi minisztérium rendszeres csempészetet épített ki főleg fegyverek, de egyéb itthon nem található nyersanyagok és készítmények beszerzésére is. Götz és Beer pesti nagykereskedők a minisztérium megbízásából a cseh- és szászországi határokon át hoztak csempész-árut. A többi pesti kereskedő pedig a különféle úton hozott csempészáru eladását üzte. 1849-ben Hajnik Pál, a rendőri osztály igazgatója Batthyány Kázmér ideiglenes kereskedelmi miniszter megbízásából a csempészség fejlesztésére Fröhlich Frigyes pesti nagykereskedővel — az előző kormány volt kereskedelmi osztályfőnökével —, aki maga is fegyvert csempészett, tárgyalásokat folytatott. Fröhlich a szervezet élére Hochholczér soproni bukott nagykereskedőt, az ország

¹ Oláh Gy. : Békés vármegye 1848—49-ben. (Gyula, 1893.) II. 282. l.

² K. M. eln. 1848 : 581. A török követség átírata a külügyminiszterhez.

³ F. I. K. M. Kereskedelmi osztály. 1849 : 8/5., 8/6. — Pólya J. : A pesti polgári kereskedelmi testület története. (Budapest, 1896.) 297. l.

legmerészebb és legügyesebb csempészét ajánlotta.¹ A csempészárúkért osztrák bankjegyekkel fizettek, ami a kereskedővárosokban, Pesten, Győrött és Pozsonyban, valamint a határszéleken az osztrák bankjegyek agiójára vezetett.²

A magyar papírpénz és az osztrák bankjegyek viszonyának eltolódását a kiskereskedelmi árak is megéreztek, főleg a fűszer- és gyarmatárucikkék drágultak gyors iramban; a kávé, a cukor ára kétszeresére szökött fel már 1848 novemberében.³ A kormány a drágaság megakadályozása végett — főként lisztre, kenyérré és húsrá — fenntartotta a hatósági árszabást, a limitációt, de a sütők ezt kijátszották azzal, hogy a kenyér és a sütemények súlyát csökkentették. A mézárósok az élő állat áremelkedésére hivatkozva megtagadták a limitációs árak betartását. Általános volt a panasz az élelmiszerek silány minősége és drágasága miatt.⁴ Az úrhullámozást erősen befolyásolta a Kossuth-bankók disagiója, mely már a kibocsátást követő hetekben 4—5%-ra rúgott, majd márciusban a 20%-ot is elérte. Az élelmiszerek árak emelkedését az iparcikkék is követték, főleg azok, amelyekben hiány volt érezhető. Az élet minden téren megdrágult. A nagyobb városok lakosságának életét a lakbérek évnegyedről-évnegyedre való emelkedése tette nehezebbé. A lakbéremeléshez a katonatartás is hozzájárult, t. i. a lakók minden beszállásolt katona után naponként 20—24—30 ezüst krajcárt kaptak a háztulajdonostól, aki kiadásait a lakbéremeléssel pótolta. A gazdagabb családok kisebb lakásba húzódtak, míg a szegényebb néposztály vagy rendetlenül fizette lakbérét, vagy koldulva az utcán élt.⁵ A városi lakosság életszínvonala csökkent. A fixfizetésű hivatalnokok sorsa volt a legnehezebb: fizetésük a drágasággal nem tartott lépést, fizetésemelési kérelmeiket feletteseik a legtöbb esetben elutasították.⁶

Az állam és a gazdasági élet szorult helyzetében a törvényhatóságok, megyék és városok is osztoztak. A megyei közigazgatás szükségleteinek fedezésére a pénzügyi kormányzat a költségvetés tárgyalása során semmit sem irányozott elő; maguknak kellett megnövekedett kiadásaik fedezéséről gondoskodniuk. Adójövedelmeik megcsappantak, lakosaik egyenesadót alig fizettek és így a lerótt házi adó is csekély

¹ F. I. K. M. Kereskedelmi osztály. 1849: 8/3. Hajnik Pál jelentése Batthyány Kázmérhoz Debrecenbe 1849. május 24.

² Az első hónapokban ez 4—8% volt.

³ Figyelmező, 1848. évi 59. sz.

⁴ U. o. 1849. évi 42. sz.

⁵ O. L. Múz. 1848/49.-i nyomtatvány-gyűjtemény. „Szózat a pesti háztulajdonosokhoz.”

⁶ O. L. Múz. Kéziratgyűjt. M. kir. P. M. 1849. július 8.

volt. A kormány a honvédseregek részére folyósított összegeket késve és rendszertelenül küldte meg a megyéknek s így teherbíróképességük összeroppant a háborús terhek alatt. A nemzetőrség felállítása, felszerelése, zsoldfizetése, a beszállásolt katonaság eltartásának terhei, a katonai kórházak fenntartása, az átvonuló katonaság ellátása, közrendészeti kiadások stb. az eladósodás felé sodorták őket. Magánosoktól és szomszédos megyéktől kölcsönt kölcsönre halmozva igyekeztek a kiadásokhoz szükséges összegeket előteremteni. Pest megye először 125.000 forintnyi pénztári maradványához nyult, de 1849-ben már sürgősen 100.000 forintos kölcsönt kellett kérnie a kormánytól. Zala megye 1849-ben még a szolgák bérét sem tudta kifizetni.¹ Békés vármegye a honvédelmi terhek fedezésére erélyes rendelkezéssel 50.000 forint kivétését határozta el a régi adórendszer alapján.² A hadsereg-szervezés, védelem, utánpótlás, élelmezés nehéz és költséges munkája a városok kiadásait is hatalmasan megduzzasztotta. A főváros adósságai két év alatt több mint fél millióval szaporodtak, Szabadka hadi kiadásai 115.000 forintra rúgtak, de így volt ez a többi városokban is.³

Mindezek után felvetődik a kérdés, hogy mibe került az önvédelmi harc? Lukács Béla többször idézett tanulmányában ezt az összeget kerek 84 millió forintra becsüli. Ezzel a nyers számmal azonban csak halvány, távoli képét nyerünk azokról az anyagi áldozatokról, melyet egész gazdasági életünk, megyéink, városaink hoztak... A nemzeti vagyon pusztulásáról nincsenek számszerű adataink, de elég az elpusztított Délvidékre, az oláh lázadók és a császári seregek dúlta Erdélyre, a hadszíntérré alakult egész országra gondolnunk. Mégis elmondhatjuk, hogy ez a vér- és vagyonáldozat egy félszázadra ismét lehetővé tette a birodalom két nagy népének együttélését.

Ungár László.

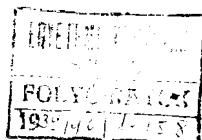
¹ Pest vm. lt.-a, Közgyűlési jkv. 1848 : 344., 346. — BM. Ország-lászlai oszt. 1849 : 9/8., 9/25., 12/13.

² Oláh Gy. i. m. I. 397. l.

³ Föv. lt. Házipénztári napló, 1846/47., 1847/48., 1848/49. évi zárszámadás. — BM. Közigazgatási oszt. 1849 : 59/2.

A kiadásért felelős : Dr. Domanovszky Sándor.

25.124. — K. M. Egyetemi Nyomda Budapest, Múzeum-körút 6. (F. : Thiering Richárd.)

A Századok 1935. évi Pótfüzete még kapható.

A 202 lapnyi terjedelmű füzet tartalma a következő:

Fehér Géza: A bolgár-törökök kapcsolatai a magyarsággal és a legújabb magyar őstörténetkutatás.

Ember Győző: Magyarország és az államtanács első tagjai.

Weidlein János: A dülönévkutatás történeti vonatkozásai.

Péterdi Ottó: A Balaton-Felvidék német falvai.

A füzet az 1935.-i évfolyam kiegészítő része.

Ára tagoknak 3 P 60 f.

Bolti ára 5 P.

HÓMAN BÁLINT és SZEKFŰ GYULA

hazánk legkiválóbb történettudósai korszakalkotó ötkötetes hatalmas művének, a

MAGYAR TÖRTÉNET-

nek második, majd harmadik kiadását 1935. év tavaszán indítottuk útnak. A közönség példátlan lelkesedését bizonyítja, hogy a leg-rövidebb idő alatt 15.000 sorozat fogyott el.

Most hagyta el a sajtót a mű befejező ötödik kötete. Megrendelőinknek most már egyszerűen szállíthatjuk a teljes sorozatot.

Ama hallatlan érdeklődés ellenére, mely a mű iránt nemcsak a trianoni Magyarországon, de elszakított testvéreinknél is megnyilvánult, intézetünk a még rendelkezésre álló csekély számú példányt rendkívül előnyös fizetési feltételek mellett szállítja díszes félbőr-kötésben.

Miután már csak kis példányszám áll rendelkezésre, kérjük, szíveskedjék bennünket a jelen számhoz mellékelt levelezőlap felhasználásával az ötkötetes Hóman—Szekfű: Magyar Történet minden kötelezettség nélküli bemutatására felhívni.

Hazafias üdvözlettel:

Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
Budapest VIII., Múzeum-körút 6. szám. Gólyavár.

**A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
LEGÚJABB KIADVÁNYA**

**AZ 1848-IKI
PÓZSONYI TÖRVÉNYCIKKEK
AZ UDVAR ELŐTT**

A nagyszabású munka a korszakalkotó 1848.-i pozsonyi törvény-
cikkek bécsi sorsát tárgyalja s közli a történeti bevezetés alapjául
szolgáló fontosabb iratokat.

KÁROLYI ÁRPÁD

művészi feldolgozásban tárja az olvasó elé, hogy milyen fogad-
tatásra találtak az 1848.-i pozsonyi országgyűlés törvényjavasla-
tai a bécsi udvar és hatóságok, elsősorban az udvari kancellária
országgyűlési bizottsága és az állami konferencia részéről.

A közel 400 lapra terjedő kötet bolti ára 12.— P, a **MAGYAR
TÖRTÉNELMI TÁRSULAT** tagjai a Társulat titkári hivatalá-
ban (I. Vár, **ORSZÁGOS LEVÉLTÁR**) 8.— pengős
kedvezményes áron szerezhetik meg.

**A Magyar Történelmi Társulat újkori forrás-
kiadvány-sorozatában a legközelebb megjelenik**

**A TÓT NEMZETISÉGI KÉRDÉS
1848—49-BEN**

A hatalmas, kétkötetes mű anyagát

STEIER LAJOS

a tót kérdés kitűnő szakértője gyűjtötte össze s gondos ki-
adáshban adja közre alapos történeti bevezetés kíséretében.
Az első kötet a tótok részvételét tárgyalja az 1848/49-es
szabadságharcban, a második kötet az előadás alapjául
szolgáló fontosabb iratokat közli.

A két, egyenként mintegy 45 ívnyi terjedelmű kötet

BOLTI ÁRA EGYÜTT 40 PENGŐ.

**A TÁRSULAT TAGJAI KEDVEZMÉNYES ÁRON 30 PENGŐÉRT SZEREZ-
HETIK MEG A TÁRSULAT TITKÁRI HIVATALÁBAN.
(ORSZÁGOS LEVÉLTÁR, BUDAPEST I., VÁR, BÉCSIKAU-TÉR 4. SZÁM.)**